

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

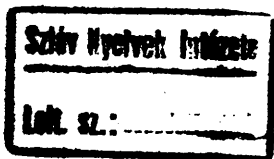
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

XII. ÉVF.

JANUÁR—JÚNIUS

1-2. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, HORÁNYI MÁTYÁS, KIRÁLY GYULA, MÁDL
ANTAL, SÁLLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZENCZI MIKLÓS, TAMÁS LAJOS

E szám munkatársai: Weöres Sándor költő, műfordító; Kardos Tibor egy. tanár, a MTA lev. tagja; Rajnai László művészettörténész; Juhász László nyelvész, kandidátus; Wittman Tibor egy. tanár (Szeged); Radó György író, műfordító; Egri Péter egy. adjunktus, kandidátus; Hegedüs József egy. docens, kandidátus; Dezső László tud. kutató; Pašiaková, Jaroslava egy. docens (Bratislava); Szegszárdy-Csengery József irodalomtörténész; Várady-Sternberg János egy. docens (Uzsgorod); Scheiber Sándor főiskolai igazgató; Galla Endre egy. docens, kandidátus; Hernádi Miklós tanár; Mikó Pálné egy. adjunktus; Kiss Lajos tud. főmunkatárs, kandidátus; Kéki Ervin tanár; Voigt Vilmos egy. tanársegéd; Gyivicsán Anna főiskolai tanársegéd (Szeged); Fallenbüchl Zoltán tud. kutató; Komáromi Sándor tanár; Vámosi Pál irodalomtörténész; Kniezsa Veronika aspiráns; András T. László egy. adjunktus.

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

HORÁNYI MÁTYÁS

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetés egy évre 40 forint.

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010.

Csekkbefizetési számla: 05,915,111—46. MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TANULMÁNYOK

Emlékezésül Dante Alighieri születése 700. évfordulójára

Dante Alighieri: Színjáték

Pokol I—V. ének

FORDÍTOTTA: WEÖRES SÁNDOR

I. ének

Az élet útjának felére érve
homályos erdőn eszméltem magamra,
egyenes ösvényről tévedve félre. 3
Eh, hogy is mondható el, mily goromba
ez erdő, elvadult, kínozó, kietlen,
csak emlékezve félelem fog újra! 6
Oly keserű, majdnem halál-kegyetlen;
de szóljak a jóról, mit ott találtam,
ezért előbb másról, mit ott figyeltem. 9
Tudom is én hogyan vitt arra lábam,
mert álom borított a pillanatban
midőn az igaz útról félre-hágtam. 12
Mégis amint domb tövébe jutottam,
hol a mély völgykatlan bevégeződött,
mi szívemet tartá riadalomban, 15
magasba néztem, s láttam, mint szövődött
orma olyan planéta-fény ruhába,
mely máshoz biztos vezérül szegődött. 18
A félés kissé lohadt valahára,
pedig a szív tavába buktatott le
aggodalomban eltelt éjszakára 21
S mint ki lélekzetét már-már veszejtve
nyílt tengerről végül kiér a partra
és félve visszanez a vízre messze: 24
így lelke is, még menekült riadva,
hátrafordult, a hágóra tekintett,
mely sose túrt senkit élve-maradva. 27
Miután kissé nyugtattam a szívet,
tovább másztam a kopár meredélyen,
mindég a hátsóbb láb a kifeszített. 30
S elém szökkent a lejtőn, szembe vélem
könnyed párdúc, kecses mozgása fürge,
izmait foltos bőr borítja szépen, 33
el nem mozdult arcom elöl semerre;
úgy elrekesztette tovább-jutásom,
megfutni vissza-forgolódtam egyre. 36
Ez időben, épp hajnal-pirkadáskor,
a nap kelőben ama csillagokkal,

39

kik kísérték már, mikor isten-Ámor
először keltett szépet áradattal;

42

ezért okkal jött végre jó reményem
magamban a víg pettyes bőrű vaddal,
az óra s édes évszak adta bőven;

45

nem annyira hogy félelmet ne keltesen
az oroszlán, ki megjelent előttem
— úgy látszott, rám rohan, feje emelten,

48

torka dühödten ellenem kítátva,
s a légnak nem remegni lehetetlen —
mohó farkas-szuka kúszott nyomába,

51

vemhesnek látszó, noha vézna bestye,
sok jó népet döntött nyomorúságba;
és oly rettentő súllyal szögezett le
a látásából áradó ijedség:

54

Jelkem a hegy reményét elvesztette.

57

Mint kártyás, ki besöpri a szerencsét,
de fordul az idő, balsorsa támad,
s elbúsult elmével siratja kincsét:

60

így bánt velem a békétlen vadállat,
szembe-fordult, és fokról fokra arra
nyomott vissza, hol a nap csöndje árad.

63

Amint zuhantam mélységbe alélva,
hirtelen-váratlan kelt föl szememben
valaki, hosszú hallgatástól néma.

66

Megláttam a nagy puszta idegenben,
kiáltottam: „Jer könyörülni rajtam,
akárki, árnyék vagy eleven ember!”

69

Szólt: „Nem ember. Ember valaha voltam;
lombard tájról származtak mind a ketten,
Mantovából, akiktől én fakadtam.

72

Sub Julio vége-felé születtem,
jó Augustus alatt Rómában éltem
hazug ál-istenek közé vetetten.

75

Költő valék, zengette költeményem
Anchises hős fiát: elhagyta Trója
büszke falát, mely elhamvadt a vészben.

78

De te mért vagy kínodba bonyolódva?
Mért nem indulsz a gyönyörű tetőre,
mi dús öröm alapja, s okozója?”

81

„Vergilius vagy, ama kút, belőle
a beszéd óriás folyama éledt!”
— feleltem, s homlokom szégyen beszötte.

84

„Te fénye költők valamennyijének,
tekintsd sok tanulásom, nagy szerelmem
mellyel hódoltam könyved érdemének,

87

te vagy nekem a példa és a mester,
te vagy és senki más, kitől arattam
a szép stílust, mi ékít becsülettel.

Ládd e szörnyet, csaknem megfutamodtam!

Híres bölcs, ments meg tőle, kérve kérlek, vér-lüktetésem is remeg karomban!"	90
„Bizony más ösvényen kell járni néked”	
— válaszolt amikor könnyezni látott, —	
„ha nem kívánod ezt a zord vidéket,	93
mert a szörny, ki miatt ajkad kiáltott, nem enged senkit keresztül az útján, feltartóztatja, vár a pusztulás ott;	96
mert természete rossz-szándékú, hitvány és sóvárgása nem fogy, mindig óhajt, csak éhesebb minden lakoma múltán.	99
Sok állattal pázrik, még többel is majd, s az Agárnak kell majdan létre kelni, hogy kiszorítsa vékonyából a sóhajt.	102
Ez nem kíván földet, vagy ércet enni, de bölcsességet, erényt és szerelmet, nemzetsége daróc s daróc közötti.	105
Valaha általa megmenekülhet Itália, kiért halt szűz Cammilla, s Euryalus, Turnus, Nisus, annyi sebhedt.	108
E ragadozót hajtja és szorítja át minden városon, végül Pokolba, honnét az irigység felküldte, vissza.	111
Tehát javadra mondom megfontolva, kövess most engem, én leszek vezéred, elviszlek, át az örök kín mogorva helyén, hol csak reménytelen jaj éled, látsz ott sínylődni sok hajdani lelket, második halált hasztalan remélnék;	114
lásd azokat is, kik elégedettek a tűzben, mert remélik: tán sokára, mégis a boldogok közé mehetnek.	117
Eztán ha vágyad magasabbra szállna, van lélek, nálam méltóbb, aki pártol: ha búcsúzom, vele maradsz utána;	120
hiszen a fenn uralgó Imperátor, mert lázadón nem tisztelém szabályit, mást ad melléd, tilt engem városából.	123
Ő mindenütt úr, de onnét irányít, ott székvárosa, szent fenségű trónja, ó boldog mind, akit melléje állít!"	126
És én őhozzá: „Költő, kérlek újra, Istenre kit nem ismertél te régen, ments meg, bajom ne váljék súlyosabbra, miként ígérted, te legyél vezérem, pillanthassak szent Péter kapujára, s azokra, kik csüggednek a sötétben.”	129
Akkor megindult, én pedig nyomába.	132
	136

II. ének

A nap leáldozóban, és a barna
lég az élőkől, kik lakói földnek,
3 elveszi fáradságuk, csak magamba
készülődtem, hogy háborút viseljek
az út ellen és az irgalom ellen;
6 most elmondom, az emlék nem kopott meg.
Segíts oh Múza, oh magasztos szellem;
oh elme, ha látomásom beszéled,
9 elválik, benned nemes-e a jellem.
Kezdtem: „Poéta, ki léptem vezérled,
vizsgáld meg virtusom, vajh foglalatja
12 elég erős-e, hogy nagy útra léphet.
Te mondtad el, hogy Silviusnak atyja
romlandó testben az örök időbe
15 átléphetett, érzékét el se hagyva.
De ha minden gonosznak Gyűlölője
így kegyelte, nyilván arra tekintett,
18 ki és minő és mi fakad belőle,
az isteni terv férfián segített,
mert emtető Rómánk és birodalma
21 őséül szánták égi Tüzes Ívek:
Ezt is, azt is, az igazat bevallva,
szent helyül, illetve szent helyre szánta,
24 ahol Péter trónját utóda tartja.
Ahogy elmondád, e nagy útra szállva
olyat vitt végbe, melyből létre lobban
27 győzelme és a pápának palástja.
És járt a Választott Edény is ottan,
hogy erős támaszt építsen a hitnek,
30 megváltás útján az alapzat ott van.
De én? ilyet nekem ki engedett meg?
Aeneas nem vagyok, se Pál; jaj engem
33 se én, se más nem lát méltó nemesnek.
E vándorlásra bízva testem-lelkem,
félek hogy esztelen bennem a szándék,
36 bölcs vagy, jobban érted, mint én kifejtem.”
Mint ki nem vágyja, mit előbb kívánt még,
változott eszméje nem hagyja nyugton,
39 s mit elkezdett, úgy érzi, halga játék:
így tettem én is e fekete parton,
töprengésem felőrölte a tervet,
42 noha kezdetben könnyű volt a gondom.
„Ha szavad világosan érthetem meg,”
— felelt rá ama nagy és bátor árnyék, —
45 „immár a gyávaság csorbítja lelked,
mi az ember elé áll akadályképp
s visszafordítja hős vállalkozását,
48 mint ha állat elé árny-látomány lép.

Hogy megleld félelmed feloldozását, halld, mért jöttem, mit hallottam terólad, mi okozta szívem szánakozását.	51
Ott voltam, hol homályban vágyakoznak, s oly boldog, szép hölgy hívott: én azonnal kértem, parancsára hadd várakozzak.	54
Szeme tüzelt csillagnál ragyogóbban, szava csendített édes csendességet, beszéde így zengett angyali szóval:	57
— Nemes, nagyhírű, mantovai lélek, dicsőséged most is él a világon, mindaddig tartós, míg maga az élet!	60
Aki nem kincsért, magamért barátom, elhagyott puszta lejtőn elakadva visszafordult, s akit félelme gátol, annyira eltévedhet megriadva, majd késő lesz segítségére futnom; az égben emlegették szánakozva.	63
Indulj, ékes szavad segélje folyton, s mindavval ami kell, hogy el ne vesszen, úgy támogasd, hogy megvigasztalódjon.	66
Mondd, Beatrice küld, és onnan jöttem, hová örökre visszatérni vágyom, indított és szólaltatott szerelmem.	69
Ha Uram elé térek, újra látom, majd számatalanszor dicsérlek előtte. — Elhallgatott s válasz fakadt a számon:	72
Óh, erény hölgye, aki végbevitte hogy valaki túllép a lenti égen, melynek köre zárul a legszűkebbre, parancsod annyira kedvemre leszen, hogy szót fogadnom máris szinte késő, kivánságod ne is mondd el egészen.	75
De add okát, mért nem félsz a sötétlő mélységbe jönni, világ közepébe tág mennyből, vágyón oda visszatérő? —	78
— Rejtélyt tudakolsz — felelé — de mégse szomjazz hiába, röviden kimondom, miért nem félek leszállni a mélybe:	81
szükséges óvakodni oly dologtól, miben erő rejlik, hogy mást leverhet, egyébtől nem, hiszen semmit se rombol.	84
Engem Isten kegyelme úgy teremtett, nyomoruságtok nem ér sose hozzám s ama tűz lángja sem sért, átalenged.	87
Nemes Hölgy honol a mennyben, s zokogván mert nem mentheti őt, kiről beszéltem, zord ítélet megtört az égnek ormán.	90
Hivatta Luciát és kérte szépen: — Híved most rád szorul, jutott veszélybe,	93

99 szívedre bízom hogy rajta segítjen. —
 Lucia, kegyetlenség gyűlölője,
 megindult és a helyhez közelített,
 102 ahol lakom, Rákhellel üldögélve.
 És szólt: — Beatrice, Isten-dicséret,
 imádód mért nem óvod szerelemmel,
 105 ki érted a közseregből kilépett?
 rémületes zokogása se perzsel?
 küzd a halállal, mely körülkerengi
 108 folyam partján, mi nagyobb mint a tenger. —
 És a világon nem volt soha senki
 készebb önérdéke szolgálatára,
 111 mint én miatta e kérést követni,
 hát boldog trónusomból ide szállva
 ékes szólásodba vetem reményem,
 114 mert tisztességet hoz rád s bárki másra. —
 Miután mindezt elmondotta nékem,
 könnytől fénylő szemét elfordította,
 117 evvel még gyorsabbá tette jövősem.
 Eljöttem hozzád, ahogy ő akarta,
 a vadállat elől megmentve téged,
 120 ki hegy iránt a kis ösvényt takarta.
 Mi bajod még? miért késlekedésed?
 tán lusta kéjjel merülsz gyávaságba,
 123 nincs benned merés, rab benned a lélek,
 mikor az áldott hölgyek égi hárma
 rád tekintett a mennyek udvarából,
 126 szavam is ígéret élted javára?"
 Mint kisdod virágok az éj fagyától
 gunnyadtan csukódtak, s ha nap fehérül
 129 a fény felé nyújtóznak mind a szárról:
 ekként virtusom is kinyílván végül
 vakmerőség rohant tüstént szívembe
 132 s így kezdtem minden aggodalom nélkül:
 „Ó kegyes asszony, megmentő hivem te!
 s te nemes, aki tüstént szót fogadva
 135 igaz szavának, jöttél védelemre!
 Szívem már indulásra vágyakozva
 buzdításoddal telis-tele csordult,
 138 visszafordított első szándokomra.
 Vezess, irányunk azonosra fordult,
 te uram, te mesterem, te vezérem!"
 141 Így válaszoltam, s amerre megindult,
 a vadon rejtett ösvényére tértem.

III. ének

„Rajtam mégy a siralom városába,
 rajtam a halhatatlan szenvedésbe,
 3 rajtam az elveszett népsokaságba.

Igazság az én Alkotóm vezére,
 Isten hatalma tett engem örökké,
 ősi szerelme, teljes bölcsesége. 6

Előbb mint engem, művét nem teremté,
 csak öröklét volt, s én elmúlhatatlan.
 Belépő, ne reménykedj soha többé!" 9

E sötét szókat láttam sorba róttan
 legfelül egy kapu homlokzatára,
 s én: „Mester, zord ez írás a magasban!” 12

Éles elméje lelkem által-látta:
 „Kétség megszűnése szükséges itten
 s a gyávaság azonnali halála. 15

Oda értünk, ahol, mint említettem,
 meglátod a sínylódó sokaságot,
 az ész végső kincsét elveszítetten. 18

Kezét kezembe adva rám vigyázott,
 vidám arccal vígasztalt és befordult,
 mutatva titokzatos más világot. 21

Itt sóhaj, sírás nyögdelet, fog csikordult,
 visszhangzott csillagtalan levegőben;
 már kezdetén könnyem égőn kicsordult. 24

Mindenféle nyelv rikácsolt köröttem,
 kín jajdulása, harag szörnyü hangja,
 taps, visitás: ez éles, az erőtlen, 27

összeolvadt örvénylő zűrzavarba,
 idő nélküli éj gomolyagába,
 mint mikor forgószél a port kavarja. 30

Borzalom csavarodott koponyámra,
 és szóltam: „Mester, mondd, mit hallok itten,
 mily népség ez, kintől így leigázva?” 33

Felelt: „Íly nyomorúságos seregben
 azok bús lelke senyved, kik nem éltek
 se becsstelenségben, se becsületben. 36

Ama hitvány angyalhaddal vegyültek,
 kik lázadók se voltak, de hivek se
 az Istenhez, csak magukba merültek. 39

Őket a szépség-őrző Menny kiűzte,
 s a mélységes Pokol be nem fogadta,
 mert éjére némi dicsfény vetülne.” 42

Kérdeztem: „Mester, ekkora panaszra
 mi okuk, mit oly súlyos elviselni?”
 Felelte: „Megmondom kurtára fogva. 45

Nincs reményük az elmúlásra semmi,
 és vaksi életük alanti, szürke,
 könnyebb minden más sorstól írgyelni. 48

Hírnevüket a világ eltörölte,
 irgalom, igazság rájuk se pillant,
 lásd és menj, hagyjuk el őket örökre” 51

Nézetem és zászló a szemembe villant,
 mintha nem volna méltó megnyugodni,

54 gyorsan rohant, pörögve tovallant:
utána nép ment, szüntelen had, annyi
57 hogy sose hittem volna: a halálba
ilyen rengeteg bukott szétomolni.
Ismerős volt e menet egynehánya,
 láttam, megismertem, ott rémlett szembe
60 a nagy elutasítás gyáva árnya.
Már értém, meg is bizonyulva benne:
 ez a silányak s gyávák annyi népe,
63 Ellenségüktől s Istentől feledve.
E tompák, igazában sosem élve
 tengtek, most póre bőrükön birizgál
66 nagy bögölyök s darazsak ösztökéje.
Sok csipéstől az arcon vér barázdál,
 könnyel keverve csorog és megissza
69 tömrdek undok féreg lenn a lábnál.
Róluk végtére szemem leszakasztva
 láttam hatalmas folyamparton veszteg
72 várókat, s kérdezgettem: „Mester, monddsz
kik ezek, vajjon hová igyekeznek,
 milyen törvény, amelyre így hajolnak?
75 E rekedt fény nem sokat ád szememnek.”
Felelt: „Mindezek megvilágosúlnak
 előtted, csak lépésünk megpihenjen
78 keserves partján Acheron folyamnak.”
Lesütött szemmel szégyenkezve mentem,
 terhére ne fakadjon több szavam már,
81 a nagy folyó széléig néma lettem.
És akkor íme száll felém hajóján
 egy aggastyán, leng szakálla fehéren,
84 rikoltoz: „Ej ti lelkek! Mennyi hitvány!
Mennyboltot látni egyik se reméljen,
 ha veletek a másik partra érek,
87 örök éj, láng, jég berekeszt keményen.
De te ottan, eleven-forma lélek,
 távozz ezek közül, hisz csupa holtak.”
90 Amikor látta, hátra mégse lépek,
szólt: „Más úton, más révnél vágj te partnak,
 neked e hely nem jó az átkelésre,
93 veled könnyebb-fajta sajkák utaznak.”
S a vezér szólt: „Charon, dühöd mivégre?
 Ott akarják így, ahol végrehajtva
96 akaratuk, ennél többet ne kérj te.”
Megjámborúlt a révész gypjas arca,
 ki a homályos habokon evezget,
99 szeme körül rőt tűzkarika rajza.
Ám ezalatt a megtört póre lelkek
 színe sápadt, foguk összeverődött:
102 a nyers szavak értelmét tudni kellett.
Átkozták Istent és saját szülőjök,

az emberfajt, a szülő percet s földet, és családjukban mindannyi elődöt.	105
De aztán valahányan összegyűltek keserűn zokogva mogorva réven, mivel egykor nem félték Istenünket.	108
Charon ördög eleven-szén szemében intés villan, tereli barikáit, s a lustára evező sújt serényen.	111
Mint mikor ősszel a levél leválik egymás után mind, és az ág karója a földön látja heverni ruháit,	114
éppígy Ádám gonosz leszármazója hajóra ugrik partról rendbe-sorba a jelre, mint madár a füttyre, szóra.	117
Egymás után lépnek barna habokra s előbb mintsem a túlsó részre érnek, új nép gyülekszik az inneni partra.	120
„Fiam” — így oktatott a mester — „értsd meg, kiket holtukban kísér Úr haragja, valamennyi tájról e helyre térnek:	123
Vágyuk hamar a habon áthaladna, ösztönzi őket az Isten-ítélet, félelmük sóvárgásba átcsvavarva.	126
Erényes lélek ide sose téved, ezért tiltotta úgy Charon, hogy itt légy, értheted a dühösködő beszédet.”	129
Elhallgatott és a sötét mezőség megrázkódott, engem a rettenettől ma is verítékben füröszt az emlék.	131
Szél szakadt ki a könnyáztatta földből, vérszínű villám-sugarat cikázott, érzékeim dermedt, kifogytam erőmből, elestem, mint kit álom leigázott.	135

IV. ének

Megtörte homlokom mélységes álmát hatalmas dördülés, hogy felriadtam mint akárki, ha eszméltre rántják;	3
kinyíló szemmel körbe-pillogattam, felálltam hirtelen, meredve néztem, megtudni, hol vagyok, hová jutottam:	6
valóban, ijesztő katlan-szegélyen ocsúdtam, e tölcserbe összegyűjtve határtalan nyomor zúgott a mélyben.	9
Annyira sötét, meredek, köd-ülte, nézésesem bármennyire belevájva se láttam sehová, csak pusztá ürbe.	12
„Ereszkedjünk a vaksötét világba!” — vezérelt költöm, susogván a csendben —	

15

„én megyek elől, te lábam nyomába.”

Elsápadását menten észrevettem,

18

mondám: „Ha te remegsz, jaj, én se menjek,
te vígasztaltál eddig kételyemben.”

21

Felelt: „Rettegése az embereknek

kik itt lenn tanyáznak, arcomra festi

a szánalmat, ezt érzed félelemnek.

De menjünk, útunk sürgős, vége messzi!”

24

Szólt, indult, már az első körbe vitt be
mely a lenti éjet keretbe-metszi.

Itt, amennyire fülünk kivehette,

27

sírás nem, csak sóhaj zsongott a légben

az örök kín helye fölött remegve,

bánatban fogant ez, nem szenvedésben,

30

e tájnak hatalmas tömeg a népe,

számtalan kisdéd, nő, férfi, sötétben.

Jó mesterem felém fordult: „Miért ne

33

tudnád, mily lelkek lengnek itt homályba,

tudd, mielőtt léptünk méyebbire érne:

nincs vétkük, mégis erényük hiába,

36

kevés, mivel nem érintette őket

keresztység, mely hitednek egyik szála.

Mert a kereszténység előtt születtek,

39

nem imádhatták kellőképpen Istent;

ládd, én is része vagyok e seregnek.

Csak mert elménk igaz Urat nem ismert,

42

nem bűn miatt sanyargunk éjbe-veszve

s reménytelen tengődve vágyban itt lent.”

Értettem, és szívemet bánat ezre

45

ragadta meg, mert láttam, mily jeles nép

szállong a pokol tornácán lebegve.

„Mondd, mesterem, mondd nékem, jó uram, még,”

48

— így kezdtem bizonyosságért könyörgőn

s hitért, hogy minden kétséget legyűrnék—

kiment-e innét valaki is önnön,

51

vagy másnak erejéből, hogy belépjen

a mennybe?” Burkolt szómat értve rögtön,

felelt: „Mikor itt még nem régen éltem,

54

láttam, Valaki jó, nagy a hatalma,

koronázottan, dicsőség jelében.

Az ős-szülőnek árnyát kiragadta

57

és fiát Ábelt, s véle ment Noé,

s Mózes, ki hűn a törvényeket adta,

és Ábrahám lelke és Dávidé,

60

Izráel, atyjával s a nemzedékkal

s Rákhellel, kiért szolgasors köté,

vele sok más az üdvösségbe ért fel.

63

Tudd meg, előtte, bárki fia légyen,

sose szállt el innen emberi lényvel.”

Meg se álltunk azért, hogy ő beszéljen,

10

hanem haladtunk mind-tovább az erdőn,
 úgy értsd, a roppant lélek-sűrűségen. 66

Nem rég mentünk a völgyben, le a lejtőn,
 amikor tüzet láttam, földeregvé,
 félkörben győzött az árnyon, a felhőn. 69

Bár távol voltunk felé-közelegve,
 nem oly messze, hogy annyit meg ne lássak,
 milyen nemesség települt e helyre. 72

„Ó, díszé művészetnek, tudománynak,
 kik itt ezek a méltó tiszteletben
 élő lelkek? többi közül kiválnak.” 75

Felelt nekem: „Fönn, a te életedben
 rólunk igen tisztos emlékezet száll,
 itt rangot terem és kegyet a mennyben.” 78

Idegen szózatot hallottam aztán:
 „Köszöntsétek a fenséges poétát!
 Íme, az eltávozott s visszatért árny.” 81

A szó elcsöndesült, és erre sétált
 négy nagy árnyék, láthatóan közelgett,
 se-bús se-víg ábrázatuk élénk-állt. 84

Jó mesterem pedig beszédbe kezdett:
 „Íme csodáld, kinek kard van kezébe,
 lásd előttük jární mint fejedelmet! 87

Homeros ez, minden költő vezére;
 szatirikus Horatius kíséri,
 Ovidius aztán, Lucanus végre. 90

Mind, velem egyetértőn, úgy ítéli,
 egyetlen név itt mindünket megillet,
 s ezzel tiszteltek; nem kell másra vélni.” 93

Láttam találkozni őket: az ihlett
 dal urának szépséges iskolája,
 azé, ki felettük mint sas keringhet. 96

Egymás közt társalkodtak, és utána
 felém néztek bölintással köszöntve,
 s védőm é látványt mosolyába zárta, 99

de szert tettem még nagyobb tiszteletre
 csak azzal, hogy körük nékem kinyílik,
 s hatodikul fogad őt íly nagy elme. 102

Lassan ballagva így értünk a fényig
 olyasmiről csevegve, hogy, tekintve,
 kik mondták: ismételnem itt nem illik. 105

Megérkeztünk nemes kastély tövébe,
 felnyúló fal hétszeresen karolja,
 bájos kis folyó kanyarul köréje, 108

s mint szárazföldön lépegetve rajta,
 átmentem hét kapun e bölcséimmel,
 megérkeztünk üde fűvü talajra. 111

Ünnepi, komoly pillantású szemmel
 méltóságos nemes lelkek fogadtak,
 ritkán szóltak, s megfontolt értelemmel. 114

117 Kiléptünk zeg-zugából a falaknak,
 nyílt térség, fényes fennsík magasára,
 itt szemeink mindenkit látni tudnak.
 Ahol szétterült a rét zöld zománca,
 a híres szellemeket megmutatta
 120 e társaság; szerencsés aki látta.
 Társnői körében ott volt Electra,
 Hector s Aeneas szemem sugarában,
 123 vértés Caesar vércseként pillogatva.
 Láttam Cammillát Penthesileiával,
 s átlesve a rét tulsó oldalára,
 126 Latinust lányával Laviniával.
 Brutus, ki Tarquiniust vetette árnyba,
 Lucretia, Julia, Martia és Cornelia,
 129 s ott volt Saladin, vonulva magányba.
 Aztán, hogy följebb libbent szemem héja,
 megláttam, ki a tudók legtudóbbja,
 132 a bölcs családot maga köré hívja,
 mind őt nézi, mind az ő hódolója,
 Socrates és Platon feléje-dőlve
 135 közelebb volt mint többi hallgatója;
 Democritos, vakeset bölcsője,
 Thales, Anaxagoras, Diogenes,
 138 Dioscorides, jó fű gyűjtögetője,
 Heraclitus, Zenon és Empedocles,
 Tullius, Livius, Seneca moralista,
 141 Ptolemaeus és mérő Euclides,
 és Orpheus, mind az igéit itta,
 Hippocrates, Galenus, Avicenna,
 144 Avverroes, ki a kommentárt megírta.
 Versem valamennyit el nem sorolja,
 mert sürget, ösztökél a hosszú téma,
 147 sok tényről lemarad a szó loholva.
 Kettőre lecsökkent a hatos séma,
 másfelé vezet engem bölcs vezérem,
 hol a levegő reszket, sose néma,
 151 és nincs világosság az örök éjben.

V. ének

Így hát az első gyűrüből a másba
 ereszkedtem, mely szűkebb tért övez, de
 3 több fájdalom döf s tör ki jajgatásba.
 Fogat csikorgat Minos törvénykezve,
 már a küszöbön a bűnt méri, látja,
 6 hányadik kör, csavarással jelezve:
 mikor a rossz csillag szülötte árva
 elébe lép, tárul mindannyi vétke,
 9 a gatzettek e vizsgáló-birája
 itéli, a pokol melyik helyére

való, és farkát annyiszor csavarja,
 ahányadik övbe vessék a mélybe. 12
 Előtte mindig mérhetetlen farka
 szorong, sorjában ítéletre lesve:
 vallomás, válasz, zuhanás alantra. 15
 „Mért jössz e szörnny-oduba, rettenetbe?”
 — kérdé Minos, hogy otlétemre bukkant,
 munkáját megszakítva percenetre. — 18
 „Nézd, hova jutsz! Kiben bízol? te megcsalt,
 ne szédítsen, hogy széles a bejárat!”
 S vezérem hozzá: „Mit ordítózol? Halld,
 végzetes vándorútját el ne zárjad,
 így akarják ott, hol valóra váltják,
 amit akarnak, s némitsd el a szádat!” 24
 Már hallottam az árnyak vinnyogását,
 keserves dalt, lejtőn, amerre léptem,
 zokogás veri a fülben a hártját. 27
 Hova értem, a fény néma e térben,
 de bög a lég, mint viharban a tenger
 ha két ellenszél csatázik az éjben. 30
 Pokol-forgó-tölcsér, megállni nem mer,
 az árnyakat sodorja, hajtja körbe,
 lélek-hadat forgat, egymáshoz üt-ver. 33
 Közelegnek az orkánban pörögve,
 hangzik sikoltásuk, keserves ének,
 Isten öklét káromolják örökre. 36
 És hallottam okát e gyötretésnek:
 a hús bűnöseit tiporja, hágja,
 mert értelmük szolgált a szenvedélynek. 39
 Mint a seregély-rajt röpitő szárnya
 hidegben szétterült sűrű csapatban,
 oly sors jut itt a sok fekete árnyra. 42
 Ide s tova sodródna forgatagban,
 reményük semmiben sincs soha többet,
 se nyugvásban, se csöppnyi bódulatban. 45
 Mint síró darvak léghen mehetetlenek
 hosszú gyöngysorra fűződve magasban:
 láttam közeledni megannyi lelket 48
 a tomboló, tajtékzó kárhozatban,
 s kérdém: „Mondd, mesterem, miféle népek,
 kiket e vak örvény ver változatlan?” 51
 „Köztük az első, akiről te kérdesz,
 mindjárt tudtul adom, ki volt” — felelte — 54
 „sok nyelv s nép császárnője, s abba vétkes,
 hogy kéjelgés bűne lelkét megölte,
 törvénybe róttá: illik, ami ízlik —
 azt hitte, szégyenét így eltörölte: 57
 Semiramis, írásban róla hírlik,
 Ninus özvegyeként szállt trónusára
 ott, hol ma úrnak a szultánt tekintik. 60

63 S ez: szerelemből lépett máglyalángba,
 ám Sicheus hamvához hűtelen lett;
 s amaz: gyönyör asszonya Cleopátra.
 Ott láthatod okát gonosz időnek,
 66 Helénát, és figyeld a nagy Achillest,
 ki végül szerelemmel víva halt meg.
 Nézd Párist, Tristant!" — És ezernyi lelket
 69 ujjal mutatott, megnevezve olykor,
 életből Ámor szaggatta ki mindet.
 Hogy elsorolni hallám doktoromtól
 a sok hajdani donnát és gavallért,
 72 részvéttől majdnem elaléltam akkor.
 Kezdtem: „Poétám, szóba elegyednék
 azokkal, nézd, kik ott párban repülnek
 75 oly könnyedén pörögve mint a lepkék.”
 Válaszolt: „Majd ha közelebb kerülnek,
 kérd, állítsa meg szerelmük hatalma
 78 őket, meglátod, ide-települnek.”
 Azonnal, hogy a szél felénk sodorta
 a párt, szóltam: „Ó ti, két árva lélek,
 81 beszélgetni jertek, ha Más se tiltja.”
 Mint galambok, ha vágyuk hívja őket,
 szárnyuk feszes, kitárt, így szállnak által
 84 édes fészükre, és akarva jőnek:
 ekként szakadtak ki Dido hadából
 s repülték át felénk a gonosz örvényt,
 87 vonva irgalmas ige áramától.
 „Köszöntünk téged, jó lelket, kegyes lényt,
 ki átszeled izzó sötét legűnket:
 90 mi a földre festettünk véres ösvényt.
 A lét Királya ha szívlelne minket,
 kérve-kérnénk, adjon lelkedre békét,
 93 mert megszántad kínzó keserveinket.
 Szólni vágysz? vagy hallgatni más beszédét?
 Meghallgatunk, vagy szólunk mi tehozzád,
 96 csak e vihar, mint most, tompítsa élet.
 Amerre én születtem, amaz ország,
 hol habját a Pó tengerbe sodorja
 99 fiastul, s benne megleli nyugalmát.
 Szerelem, nemes szívnek elrablója
 megfogta őt, szép testemért gyötörte,
 111 amit elvettek, most is fáj a módja.
 Szerelem, szeretett szeretettője,
 szépségével ragadott iramába,
 114 mint látod, most se fogytam ki belőle.
 Szerelem vitt minket közös halálba,
 de Káin gödre vár a gyilkosunkra!" —
 117 e szókat hallám röpülni homályba.
 Megértettem e kettőt, búslakodva
 fejem leszegtem, eltöprengve mélyen,

a költő látta: „Szívednek mi gondja?” 120
 Végül feleltem, mondván: Ó jaj, érzem,
 mennyi édes gondolat, mennyi álom
 vonta őket a fájó útra szépen!” 123
 Aztán feléjük fordultam s a számon
 ily beszéd kelt: „Francesca, szenvedésed
 lesújt, és végzeted könnyezve szánom. 126
 De mondd, az édes sóhaj idejének
 sodrában mily jellel engedte Amor,
 hogy burkolt vágyatok világra kélhet?” 129
 Felelt: „Nincs bánat, mi mélyebbre vájjon,
 mint emlékezni a boldog napokra
 bajban: mestered tapasztalta százszor. 132
 De ha szived kívánság megragadta,
 tudni, mint kezdődött kettőnk szerelme,
 mondom, egyszerre vallva és zokogva. 135
 Olvasgattunk egy nap gondot felejtve,
 Lancelotról, Amor mint verte nyűgbe,
 magunkban voltunk, még semmit se sejtve. 138
 A könyv pillantásunk egymásba fűzte
 nem egyszer, arcunk megsápasztva sokszor,
 főként egy pont az erőnket legyőzte: 141
 mikor olvastunk a vágyott mosolyról,
 aki úgy szeret, megcsókoljon végre:
 ez itt, ki tőlem el nem válik, akkor 144
 megcsókoljt teljes testében remegve.
 Kerítőnk lett a könyv és aki írta,
 aznap nem olvastunk már egy betűt se.” 147
 Míg egyik lélek ezt fülembe sírta,
 másik sóhajtozott, hogy száanalomban
 elaléltam mint haláltól lebírva,
 s mint holttetem zuhan, én elzuhantam. 151

Megjegyzések Weöres Sándornak a Színjáték első öt énekéből készült fordításához

KARDOS TIBOR

1.

Mikor a *Színjáték* első öt énekéből készült új fordítás utolsó sora elhangzott:

„s mint holttetem zuhan, én elzuhantam.”
a csendben a költő-kritikus, Babits műfordítás-remekének kitűnő ismerője szólalt meg elsőnek közülünk, aki folyóiratunk hasábjain méltatta és bírálta a nagy alkotást, és szavainak az volt a lényege a hallottak alapján, hogy nemes mérkőzés ez, és Babits egykori tanítványának, majd barátjának nemcsak hogy sikerült egyenrangúnak lennie a Mesterrel, de az eddigi próbáknak jó részében talán meg is haladni. Úgy látta, hogy az új fordításpróba körülbelül a harmadik énektől kezdve olyan lendületet vesz, mint amilyen az atlétákkal szokta elhagyatni a mezőnyt, az agónok utolsó köreiben, amikor a célra törő futó előveszi rejtett erőtartalmait.

A költő hallgatott. Majd az újabb kérdésre: miért hallgat, hiszen ennél többet el sem lehet képzelni olyan fordítás-remek után, mint Babits fél évszázaddal korábbi műve, megszólalt: „Én nem jobbat akartam alkotni, hanem mást!” Kisebb szünet után így folytatta: „Babits módszere teljesen eltér az enyémtől. Ő miniaturista, én freskót akarok létrehozni, amit egyszerre kell a falakra vetíteni. Ha ti úgy gondoljátok, hogy az énekek most már egyvégtében áramlanak, ebben rejlik az oka.”

2.

Persze Weöres Sándor is tudja, más is, hogy nem csak ebben rejlik az új fordítás egységes folyamának titka, hanem a magyar költészet azóta megtett nagy útjában, a nyelvi gazdagodás, kifinomulás mellett az egyszerűséghez való visszatérésben, ezenfelül a műfordítás új eszményében. A modern olvasó a fordítástól nem szabad, s gyakran romantikus parafrázist kíván, hanem a fordítás igazságát, az eredeti szöveghez való hűséget keresi. Éppen így értve a műfordítás modern elveit, különösen nagy Weöres műfordítói lehetősége és érdeme. A költő-Weöres különleges költői egyéniségéből következik ez. Valóban bámulatos szókapcsolat és kifejezés-létrehozó, valamint atmoszférateremtő képessége tényleg azt eredményezi, hogy „szürrealizmusát” nemhogy megismételni reménytelen, de utánozni is.

Mostani Dante-fordításában e kvalitásai felhatványozódnak, és még nála is szokatlanul nagy meglepetésekben részesítenek. Ilyen hű csak az lehet, aki a kifejezés és a rímelés lehetőségeiben nagyon gazdag. Weöres magyar költői szövege minden ponton visszatér Dantéhoz, s mégis olyan gyökeresen magyar-nak látszik, mintha a *Színjátékot* a mi nyelvünkön hozták volna létre. És ez

szükséges is, mert a „legnagyobb költő” végzetesen latin, sőt olasz génusz. E szövegszorosság alig lett volna elképzelhető, ha Weöres Sándor nem bírná passzívan már ma jobban az olasz nyelvet, mint Babits hatalmas, úttörő munkája dereka táján: a *Purgatórium* olyannyira sikerült énekeiben. A költő mégis ragaszkodott hozzá, hogy filológiai fordítást is kapjon, skrupulózusan hívet, sőt ahhoz is, hogy ezt azután vitassuk meg.

És itt alkalmam volt tapasztalni költői ösztönének biztonságát. A fordítói felelősség tudatában tanulmányozva az első éneket, megállapította azt, amit csak a legjobb kommentátorok, pl. Sapegno mernek nyugodtan kimondani (pedig ezek még nem is értek el a magyar közvéleményhez s a költő-fordítóhoz sem), hogy az első énekekben a szimbólumok burkából az élet forró valósága még nem nagyon tud kitörni. Hiszen ez az ének a százas egységben is a különálló bevezető ének szerepét viszi, az óriási mű expozíciójának nehéz és hálátlan feladatát tölti be. A költő-fordító észrevette azt is, hogy a megokoló második ének lírai magyarázataiban a három gyengéd, irgalmas nőalak, Mária — Lucia — Beatrice szimbólumaiból még hiányzik az a kevés, de roppant erős vonással adott egyénítés, mely a dantei alakok és jelképek különleges bevéső vagy színező hatalmát adják. De azonnal megérezte Weöres Sándor, hogy a III. énektől valóban a nagy dantei költészet kibontakozásának vagyunk megrendült útítársai. Még hozzátette, hogy akár Beethoven szimfóniáiban, itt is a páratlan számú tételek viszik előre a művet, a párosak szelídebb pauzákat teremtenek.

3.

Minden különösebb figyelem-felhívás nélkül felismerte a dantei versstílus puritánságát, ahol az igék és köznevek elementáris összpontosító ereje, a versmondat és a költői szerkesztés drámaisága a jelzőket csaknem teljesen fölöslegessé teszi. Meglátta, hogy Dante mennyire kedveli az igei természetű főneveket, mert még őrzi a cselekvés dinamikáját, hogy igéi a *Pokolban* az állati létharc és a háborús emberi lét sötét világából kerülnek ki, s csak a *Purgatóriumtól* kezdve és csak lassan szelídülnek. Megfigyelte a dantei előadás sarkított élességét, az elbeszélés mozgásirányának biztos, tiszta megjelenését. Meglátta, hogy Dante nyelvében sem nem díszítő, sem nem különc, hanem genuin, s így hat meglepőnek. Hogy Dante bár egyszerű, mégis nagyon tudós a világ dolgaiban, hogy bár nemes, tiszta lélek, de szenvedélyes, s magatartásában, kifejezéseiben jelen van az Oroszlán-szimbólum, vagyis az „erőszak.” Hogy előadása tisztán tagolt, de ha a szerkezet kívánja meg, vagy a harag, bánat, öröm taszítja, az enjambement-t bátrabban alkalmazza, mint hét évszázaddal későbben bárki.

Ilyen valóságlátás és behatoló képesség mellett más oldalról szükséges volt a nyelvszemlélet magyarsága, mert ez válhatott a közelhozás legfőbb eszközevé. Weöres költői személyiségének ösztönös adottságai révén, de tudatosan is annyira oldja fel a dantei terzinák tiszta rímeinek gúzsát, amennyi a magyarban fel tudja fokozni a visszaütő és továbblépő rímláncok tartalmi hatóerejét. Weöres fordításában a sok mellérendelő szerkezet, a bátran alkalmazott, ősi előrelökődő gondolatritmus, a *Színjáték* példátlan áramlásának lehetőségeivé válnak. A kódexirodalomból s az elmúlt századok magyar költői nyelvezetéből csak ritkán, és csak akkor ás elő szavakat, ha azok genuin formájukkal, hangulati erejükkel erősítik a szöveg közvetlen érzékletességét, dinamikáját.

A cselekvést még tapinthatóan őrző olasz főnévi igenevek magyar megfelelői, mint a „járásom-kelésem” mintájára a „félés”, „látás” stb. Weöres fordításában a mű érzékletes és epikai jellegét hatalmasan erősítik. De a poéta éppúgy nem riad vissza új tükör-kifejezések alkotásától, mint a történeti félmúlt, ősi epikus fordulatok, stereotípiák hirtelen bedobásától sem. Már Babits alkalmazott bravúros alliterációkat *Színjáték*-fordításában, hogy ne mondjuk, a *Színjáték*ról szóló lírai vallomásában. Weöres Sándor az alliterációs eszköz alkalmazását még sokoldalúbbá teszi, sőt ősi magyar epikumok mintájára nagy bőséggel teremt nem sorvégi, hanem belső rimelést: azaz a magánhangzók egymásutánjának, belső lejtésének pergő ismétlését. Itt-ott attól sem riad vissza, hogy az eredeti olasz szó hangtestét próbálja átmenteni a magyarba, hasonló felépítésű rokonértelmű szóval, vagy egyéb módon.

4.

Weöres Sándor egészben véve helyreállítja a *Színjáték* epikus karakterét, elsősorban a mű és az énekek egységes víziója segítségével, de mint utaltunk rá, nyelvkezeléssel, a mellérendelő szerkezetek segítségével, a dantei szöveg dinamikájának magyar nyelvre ültetésével is. Babits kimondotta, hogy Dante a világirodalom legnagyobb aktivista lírikusa, s roppant forróságú dalokra tördelte a százénekes utazás epikáját. Ezért van az, hogy fordítás-alkotásából inkább halhatatlan terzinák rögződnek meg bennünk, mintsem teljes részek (*Pokol*, *Purgatórium*, *Paradicsom*) vagy akár a teljes énekek. Az új fordító nem tagadja meg a „Danteis” példátlan vakmerőségű líráját, de koncepciójával, előadásmódjával úgy közelíti hozzánk a nagy éneket, hogy az bátor, lovagi vándorlás és harcok hirdetője, küzdelem a három bestiával, mint valami sárkánnyal, leszállás a rengetegekbe, pokol-várakba, felemelkedés félelmetes hegycsúcsokra és magasságokra. Weöres tudatosan adja vissza a mű látomás-jellegét, hősi cselekményét, és hősi gondolatait.

Arra vállalkozik, hogy helyreállítsa a magyar fordításban a dantei kifejezések ambivalens jellegét. Hogy csak egyetlen példát hozzunk fel, ez sikerült neki már a *Színjáték* második sora sejtelmes megoldásában:

„homályos erdőn eszméltem magamra . . .”

Valóban a „mi ritrovai” kiélezett igei alapszava, tartalma — egybevéve az asszociatív képzeleti elemekkel — azt sugallja: a dantei út előfeltétele e félálomból való ébredés s egyszersmind öntudatra ébredés a bűnök öntudatlan homályából, arra a veszedelemre való ráébredés, mely a vadállatok alakjaiban ölt majd testet. Weöres Sándor tudta, hogy egyetlen magyar szó alkalmas a reális ébredés és a morális közös érzékeltetésére, s ez a zenei, emocionált, felkavaró „eszméltem magamra”. Mert alig kell mondanunk: Dante e helyütt nem gondolt arra, hogy azt panaszolja, miszerint sötét erdőbe „jutott”.

A kifejezések sokágúsága megfelel Dante több helyen kifejtett eredeti felfogásának és alapvető szerkezeti mozzanata a *Színjáték*nak, mint lírai alaphelyzetből kiinduló, drámaian feszült, hatalmas eposznak. Mert ugyan hogyan is lehetne másként vallani a Mű általános és meg nem fellebbezhető érvényességét, humanitását, Dante prófétai elhivatottságát, ha csak a cselekmény egyszeri realitását tekintjük. A *Színjáték* ma már persze elsősorban víziója valóság-elemeivel hat, de roppant hőfokokra mégis az forrósítja fel, hogy a poéta ez „utazásban” minden gondolatával, minden lélekrezdüléssel, minden

erkölcsi aspirációjával együtt vesz részt. Sőt egyenesen úgy írja le az utat, hogy minden pillanatban érzékeltesse, mi játszódik le a lélek titkos kamráiban, milyen örvénylő fantáziát indít el, s mik a végső aspirációi. Weöres először tesz erre erőfeszítést a magyar Dante-tolmácsolások során. Babits Mihály műve hősi alkotásként jött létre, fogarasi száműzetése idején, ahogy maga a poéta tartotta, s így úttörő érdeme még nagyobb. Magányában Dante mellé épített hatalmas tornyot, s ma sem lehet meghatódás és gyönyörűség nélkül rátekinteni. Szerkezete, nagyjából kövei is a firenzei mintáé. De nyugtalan, finom díszítései a modern mesteré. Babits fordításának hősi vállalkozása és sok gyönyörű terzinája soha nem fog kiesni emlékezetünkéből. De a korszerű és ugyanakkor valóban dantei erejű és ihletű tolmácsolás a másik fordítás, — ha elkészül — az eddigi próbák nyomán talán Weöres Sándoré lesz, s neki sikerülni fog makacsul ellenállni az idők múlásának.

Megjegyzések a Dante-ikonográfia néhány kérdéséhez

RAJNAI LÁSZLÓ

Dante középkori színes ábrázolásaival — tehát elsősorban a *Codex Riccardianus* portréjával, a Giotto-freskóval és a Torrigiani-büszttel — kapcsolatban szeretnénk rámutatni egy jelentős körülményre, melynek fontosságáról eddig nem esett szó. Valamennyi leírás csak futva s inkább a teljesség kedvéért említi ez arcások színeit, holott a Dante-portrék ruhadarabjainak színe funkcionális szerepet tölt be, s elsőrangú kritérium a képmások hitelességének felderítésében. A ruha, a köpeny, a sapka stb. színe nem tervszerűtlen véletlen, nem is éppen kortörténeti járuléka, nem esztétikai hatásra törekszik, és nem díszítő célzatú. Mélységesen szimbolikus jelentése és jelentősége van; hogy a költőt mennyire becsülték már kortársai és közvetlen utódai, mindennél jobban kiviláglik e színek módszeresen meghatározott, mondhatnók szakrális együtteséből. A piros és a kék, illetve a piros és a zöld szín uralkodik a portrékon, a kék egyjelentésű lévén a zölddel: — mindkettő a „földi” szférákat, az anyagi létet jelképezi. Eleme a víz, mégpedig a tenger vize. A piros a tűz szimbóluma, az „égi” szféráké, a szellemé. A kettő együtt: a teljes ember, a középkori gondolkozás szerint a lét dualitása, egyazon festői kompozíció jelképrendszerébe zárva. De nemcsak az ember kiváltságai, ellenkezőleg: a mindenséget szimbolizálják, s a halandók közül csupán azok részesülhetnek benne, akik valami módon kiérdemelték, akik felemelkedtek a tiszta lét birtokosainak, Istennek, az angyaloknak és a szenteknek sorába. Mert a piros-kék, piros-zöld ruházat voltaképpen csak őket illeti meg; szerepe ugyanaz, ami a glorioláé, a választottak feje körül sugárzó dicsfényé. A piros, vegyítetlen, elemi tisztaságában, az amor divinus végső, az ember számára elérhetetlen határértékét jelzi: magát a tökéletességet. Ezért majd minden esetben a kék szín árnyalataival keverik: az égő pirostól a bíboron és ciklámenen át a liláig terjedhet a sor. A hűvös kék szín jelenléte a lángoló pirosban nem éppen a profán elem beszűrődésére vall, sokkal inkább a filozófiai elmélyedés, az intellektuális értékek társulását fejezi ki. Ezt illusztrálja az egész európai, vallásos tárgyú képzőművészet a kora középkortól máig. A reneszánsz festészetében még kizárólagos és csorbíthatatlan.

Ha szemügyre vesszük Dante legjelentősebb középkori ábrázolásait, az alábbiakat tapasztaljuk: a Torrigiani-maszkon a sapka és a ruha színe piros, a sapka lecsüngő rojtja és az ing ellenben zöld. Giotto freskóján az eredetileg zöld alsóruhát a múlt században barnára festették át, — a köpeny színe itt is piros. A *Codice Riccardiano* arképén a ruha kék, a sapka és a köpeny ciklámenpiros. Domenico di Francesco táblaképén (a firenzei dómban) a felsőruha és a baret megint csak piros, az alsóruha kék. Ugyanezen a festményen érdekes megfigyelnünk, hogy a háttérben, a Purgatórium-hegy bejáratánál ülő angyal piros és kék ruhába öltözött. Botticelli *Com media*-illusztrációin

Dante piros és zöld köntösben jelenik meg. Mint hazai dokumentumról, érde-
mes megemlékeznünk a Budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexéről:
— Dante és Vergilius, ha árnyaltan is, ugyancsak a mondott színekben lépnek
fel miniatúráin; ennél azonban fontosabb az, hogy a kódex valamennyi képen
szembeszökik a piros szegéllyel keretezett kék háttér, világos utalásként arra,
hogy a *Színjáték* cselekménye mindkét világgal kapcsolatos.

A kortársak mindezt világosan látták, s nem is késtek soká a pontos,
ugyanakkor költői megfogalmazással. Antonio Pucci, firenzei krónikás verselő,
Giotto Dante-freskójáról emlékezvén, 55. énekének első két négyesében így ír:

Questo veste di color sanguigno
posto seguente alle merite sante,
dipinse Giotto in figura di Dante —

E come nell' abito benigno,
cosí nel mondo fu con tutte quante
quelle virtù —

E vázolt szemlélet alapján a Giotto-freskó további bizonyítékokat
szolgáltathat hitelessége mellett. Dante egy töről eredő, három gránátal-
mát tart kezében a képen: a piros falú, ép zöld levelű gyümölcs, miköz-
ben megismétli a már mondott színeket, tökéletes gömbalakjával és szent
számával, a hárommal, ugyancsak nem véletlenül került a legtiszteltebb
költő jobbjaiba. Az egyetemes tudás jelképét, az almát, most mértanilag leg-
hibátlanabb válfaja képviseli, mely sugaras szimmetriájú, vérpiros virágai
révén is jelképes tartalmának hordozására mindenképpen a legalkalmasabb. —
S e nyomon tovább haladva jegyezzük meg: milyen beszédessé válik a *Riccar-
diana* fekete-arany háttere, mihelyt nem dekoratív célú, miniatóri ötletnek vél-
jük a színezést, hanem megemlékezvén a kétesnek hitt Alighieri-címer színei-
ről, a feketéről és aranyról, e kölcsönös egyezésnek mind a portré, mind a címer
hitelessége látja hasznát.

*

Goethe weimari házának Dante-szobráról Eckermann számol be 1824
december 3-án, *Beszélgéseiben*. Aznap este, mikor az ebédlőbe lépett, Goethét
egy kolosszális mellszobor előtt ülve találta. „Nos”, kérdezte tőle Goethe,
a szoborra mutatva, „ki ez?” „Költő, mégpedig olasz, úgy látom”, felelte
Eckermann. „Ez Dante”, világosította fel Goethe. „Nem éppen rossz”, tette
hozzá, „szép fej, de nem valami vidám. Öreg már, hajlott, haragos arcú, voná-
sai petyhüdték és nyúzottak, mintha éppen a pokolból jönne. Van egy érmem,
amely még életében készült róla, ez minden tekintetben sokkal szebb.” Felállt
és hozta az érmet. „Nézze csak, milyen erőt fejez ki az orra, micsoda erőből
duzzad a felső ajka, milyen energikus az álla s milyen szépen kapcsolódik
állkapcsának a csontjaihoz! — A szem környéke, a homlok ezen az óriási
szobron is csaknem változatlan maradt, minden más azonban gyengébb és
éltesebb. Ezzel azonban nem akarom ledorongolni ezt az új művet, mely
egészében nagyon érdemes és igen dicséretre méltó munka.”

További adatok hiányában nem adhatunk végleges választ arra a föl-
tétlenül érdekes kérdésre, vajon az ismert Dante-arcások melyikét hozatta

meg weimari házába Goethe. A szoborról többé említés nem történik. Aligha veszett el, hiszen a német költő hagyatékát kezdettől fogva különös tisztelettel kezelték. De talán nem tévedünk, ha feltesszük, hogy Goethe egy idő múlva maga távolítottatta el a szobrot házából, hiszen bármilyen reverenciával — „mit aller Ehrfurcht” — szól is a Sommo Poetáról Eckermann-nak, szavaiból kiviláglik, milyen vegyes hatást ébresztett benne a költőnek éppen ez az arca. „Er ist doch nicht ganz erfreulich”, mondja, egyszerre célozván a fej karakterére és tulajdon érzelmeire. Klasszicista ízlése önkéntelenül tiltakozott a szobor kissé rusztikusnak érzett realizmusa ellen: — a büszt minden jel szerint a nápolyi mellszobor kolosszális másolata volt. Erre utal Goethe jellemzése, valamint a szobor alakja is. A Dante életében készült érem viszont a német költő nyilvánvaló tévedése. Inkább valami reneszánsz-plakettnek tetszik, mely a hagyományos Dante-portrék közismert vonásainak felhasználásával készült.

A Képes Krónika szövegkritikájához

JUHÁSZ LÁSZLÓ

A *Képes Krónika* néven ismeretes kódexbe lemásolt krónikaszöveg mintegy 300 év történetírói-szerkesztői tevékenységének végső eredményeként jött létre. Ez idő alatt a kisebb krónikás feljegyzéseknek időrendben történt összeszerkesztése, időnkénti folytatása, interpolálása, kivonatolása, majd bővítése, főként pedig az állandó és sokszoros másolása közben a régi gesta-szövegek igen megromlottak, eltorzultak.

A *Képes Krónika*ban hagyományozott krónikaszöveg kialakulásának ismert főbb állomásai: 1. *Anonymus* kis töredékben ránk maradt, a későbbi szerkesztések előtt ismeretlen Gestája, majd 2. *Kézai* kivonatos Gestája, továbbá 3. az a bővebb, de még mindig kivonatos szerkesztés, melyről készült másolatok a *Budai Krónika* családja — BKcs. — tagjainak nevezetnek: az *Acephalus*, *Sambucus*-, *Vatikáni kódex*, a *Budai Krónika* (a Hess-féle inkunábulum 1473-ból) és a nagyrészt erről másolt *Dubnici Krónika*, s végül 4. a legbővebb krónikaszerkesztés, melyről készült másolatok a *Képes Krónika* családjának — KKcs. — nevét kapták: a *Képes Krónika* — KK —, az erről másolt *Teleki-kódex*, a *Csepreghy*-, *Béldi*- és *Thuróczi-kódex*. A KK-nak nevezett kódex tehát nem más, mint az utolsó szerkesztés egyik, de legrégebb, 1358-ból való másolata. (E szerkesztéssel kapcsolatban meg kell még emléntünk, hogy annak a példánynak a végéről, melyről másolatok készültek, időközben egy levél leszakadt; a Thuróczi-kódex még hiánytalan kéziratról készült nem közvetlen másolat, míg a többi, így a KK is, a végén szövegében csonka.)

Mindezek a szerkesztések régi gesta-szövegen alapulnak, s amikor a KK nyilvánvaló hibáit javítjuk, elsősorban ezek jönnek a javítás alapjául számításba.

A KK szövegét eddig ötször adták ki, de a szövegkiadók a krónikában levő hibáknak csak csekély hányadát javították ki.

T: Toldy Ferenc, Szabó Károly fordításával, 1867.

F: M. Florianus (Mátyás Flórián), 1883.

D: Domanovszky Sándor, 1937.

G: Gombos F. Albin, 1937.

H: Magyar Helikon kiadás, hasonmással, Geréb László fordításával, 1964. — A latin szöveget sajtó alá rendezte és a fordítást elsőnek lektorálta: Mezey László; lektorok a lektorálás sorrendjében: Györffy György, Borzsák István és, neve említése nélkül, Hervay Ferenc. (Kollektív munka.)

A teljes *Képes Krónikát* lefordította még Erdélyi László, 1943. — Geréb Lászlónak már előzően megjelent fordítása 1958-ban (lektorálta Mezey László).

Minthogy a KK tanulmányozója általában szövegkiadást használ, ezért számára valójában a kiadás — hibáival együtt — a *Képes Krónika*. Javításain-

kat ennél fogva kiadáshoz kapcsoljuk, és pedig kettőhöz: a Domanovszky-kiadáshoz, mert tudományos igénnyel készült, és a Helikon-kiadáshoz, mert ez az utolsó, s teljes hasonmással és aránylag nagy példányszámban jelent meg. Javítjuk tehát e két kiadás hibáit is, hogy e kiadásokat a kutatók számára használhatóbbá tegyük.

Amit a közleményben most nyújtunk, csak kis részét képezi a KK kéziratában és a két kiadásban meglevő hibák kijavításának. Megjegyzéseinkben jónak láttuk, hogy az egyes hibák javításának szükségességét megindokoljuk, nemkülönben azt is, hogy a hibák javításának módozatait megfelelő szövegkritikai — filológiai — érvekkel alátámasszuk. (Az egyes kéziratok variánsaira nézve Domanovszky apparátusára hagyatkoztam.)

D 242/36—37, H 68/8 — describeret/describit] describet

Rex..., postquam sederit in solio..., describeret/describit... et habebit... legetque... — A szövegrész csak a KKcs.-ban van meg. A KK kódexében rövidítésben describet áll: 2/II/5. Ez a szó végén álló -et rövidítés hasonlatos a 3-as számhoz. E rövidítés sűrűn fordul elő a középkori kéziratokban, s így a KK kéziratában is; pl. 5/I/6 (D 250/28—29, H 70/25): euaniss-et; 6/I/12 (D 253/2, H 71/23): Hab-et. A describet-ben levő rövidítést sem D: describeret, sem H: describit nem oldotta fel helyesen, pedig különben is nyilvánvalóan a fő- és mellékmondat közti indicativusos előidejűség közönséges esete áll fenn: a mellékmondatban fut. perf.: sederit, a főmondatban fut. imperf.: describet, s az utána következő habebit legetque. De talán még ennél is döntőbb bizonyíték az, hogy a bibliából (V. Mos. 17, 18) vett idézet a következőképpen szól, melyre pedig D (a bibliai szövegrész D-ben nagyon pontatlanul jelöltetett ki) hivatkozik: (Rex.) Postquam... sederit in solio..., describet..., melyből pedig szintén lehetett volna látni, hogy nem describeret, hanem describet. Minthogy a KK kódexéről készült másolatban, a Teleki-kéziratban describit van (vagyis a Teleki-kódex másolója sem tudta helyesen kiolvasni a KK kéziratából a rövidített szót), H bizonyára innen vette a describit olvasatot, bizonyára abból a meggondolásból, hogy ha már olvasatot ad, alapuljon kéziratán. — Mindenesetre a describit értelmi szempontból még mindig jobb, mint a describeret, mely grammatikai képtelenség.

D 272/9, H 79/49 — poetarum. multis] poetarum musis et

...erat ibi (sc. Sabariae) scola... poetarum. multis philosophorum dogmatibus luculenter illustrata... — A KK kéziratában a poetarum után vesszőt jelentő pont van; D a poetarum után vesszőt tesz s a mondatban hibát nem észlel, H a poetarum után nem tesz vesszőt és a multis-t et multis-ra javítja. A nyilvánvalóan hibás helyet Kézai (SRH. I. 158/16—17) szövege alapján javítjuk ki: ...poetarum musis et dogmatibus philosophicis elucenter illustrata... — A multis Budai/Dubniciban multisque; valószínűen ez az alapja H et multis javításának. Thuróczi így próbálta *Krónikájában* (pars I., cap. 19.) a megromlott helyet helyreállítani: ...scholam generalem, multis Philosophorum, Poetarum, ac caeterarum artium dogmatibus, luculenter illustratam fuisse... — Nyilvánvalóan Thuróczi előtt nem feküdt Kézai *Gestája*.

D 286/28, H 85/28 — dominorum] dominiorum

A honfoglaló magyarok Erdélyben irruptionem circumquaque iacentium dominorum formidantes... — A dominorum nyilvánvalóan hiba dominiorum

helyett, mert nem *domini iacent*, hanem *dominia*. Már Thuróczy sem értette a *iacentium dominorum* kifejezést, s ezért *Krónikájában* (pars II., cap. 2.) így fogalmazta át a mondatot: . . . *irruptionem circum adjacentium gentium formidantes . . .* — Kétségtelen, hogy könnyebben áll a toll a *dominorum*-nak, mint a *dominiorum*-nak írására, éppen ez utóbbinak lényegesen ritkább előfordulása miatt, bár ez bibliai szó. Ezért történhetett meg az, hogy H-ban is egy helyen — bizonyára sajtóhibaként — *domino*-t olvasunk *dominio* helyett: H 110/1, (D 337/13). A *circumadiacentes* melléknévvel kapcsolatos kifejezés különben hasonló értelemben kétszer is előfordul a krónikában: D 318/19, H 101/7—8: *nationum circumadiacentium*, és D 359/14—15, H 120/1—2: *super . . . circumadiacentes regiones*. Nyilvánvalóan látszik, hogy a *nationes*-ben, *regiones*-ben és a javított *dominia*-ban stílusvariálás van. A *dominia* a *principatus* és *potestates* szinonimája, amiképpen ez a már fentebb idézett hely — D 318/18—19, H 101/6—8 — mesterkéltén stilizált, szokatlan szórendű, dagályos, továbbá szójátékos és alliteráló fogalmazásából is kitűnik: . . . *dominio eius principatus atque potestates subiciendo omnium exterarum nationum circumadiacentium . . .*: e kiragadott részben is előfordul a *dominia*; hogy parafrázis, nyilvánvaló. A szó egyebütt is előfordul a krónikában; pl. D 346/4, H 114/25.

D 293/12, H 89/17 — *reservatis*] *reservatos*

I. Henrik szász (később bajor) herceg a csatában elfogott magyarokat — hét kivételével — mind megölette. *Septem autem ex ipsis reservatis amputatis auribus misit in Pannoniam*. Ennek a latin mondatnak — az előzmények ismeretében — csak ez lehet az értelme: A közülük, vagyis az elfogott magyarok közül életben tartott (*reservatus*, -a, -um) hetet levágott füllel küldte Pannóniába. Eszerint a *reservatus participium* semmiképpen sem lehet az *ex ipsis* jelzője, hanem csak a *Septem*-nek. A *Septem* pedig a *misit* igétől vonzott *accusativusa* a mondatnak. A *Septem reservatis* azért nem lehet *abl. abs.*, mert akkor a mondatnak nincs tárgya. A hibás mondatban az *ex ipsis* határozó semmi mástól nem függhet, csak a *reservatus participiumtól*, minthogy pedig ez a melléknév csak a *Septem accusativusnak* lehet a jelzője, nem lehet ez — mert ez grammatikai képtelenség lenne — egyben annak az *ablativusban* álló főnévnek — *ex ipsis* — is a jelzője, mert *ablativusban* éppen tőle függ. — Teljesen érthető, hogyan állhatott elő a hiba: a *reservatus* melléknév előtt közvetlenül áll az *ex ipsis*: ez vonzotta, hogy vele egyezzen; a másoló nem ismerte fel, hogy a nem deklinálható *Septem*: *accusativus*. A mondatnak ez a része különben — a hiba kijavítása után — szórend szempontjából kitűnően van megszerkesztve: a főnévként álló *Septem* szó mint jelzett szó és ennek melléknévi jelzője (*participiuma*), a *reservatos* közé ékelődik az az *ex ipsis* határozó, mely éppen ettől áll határozó (*praepositiós ablativus*) esetben: *Septem . . . ex ipsis reservatos . . . misit in Pannoniam*.

D 293/23, H 89/31 — *pedites sine calceis*] áthelyezendő

A magyarok (*communitas*) a levágott fülű hét magyar ügyében a következő határozatokat hozták: *omnia que habebant, amiserunt . . . , ab uxoribus et pueris illos separantes, pedites sine calceis, proprium nil habere permiserunt. Semper etiam insimul de thabernaculo in thabernaculum mendicando usque dum viverent ire compulerunt*. — A *pedites sine calceis* mondattag nem ott áll a mondatban, ahol kellene: az *ire* mellett van a helye: a „gyászmagya-

rokat” de thabernaculo in thabernaculum mendicando, usque dum viverent, pedites sine calceis ire compulerunt. A kifejezés megvan a krónika egyéb helyén is: D 450/22–25, H 157/50–51: II. Béla hívei ad presens equum(!) non habebant, qui (quia) de circulo regis ad consilium pedes (pedites) venerant. (A zárójelbe tett két javításra vonatkozóan l. D 450/23–24-hez írt megjegyzésünket.) E mondatban pedites venire kifejezés olvasható: okkal. A pedes ire kifejezés előfordul a következő középkori Leoninus-distichonban: Dat Galenus opes, dat Iustinianus honores, Solus Aristoteles cogitur ire pedes.

D 305/7, H 94/17 — tribus] tribus permanentes

... Hungari immobiliter annis tribus ad nullas partes perrexerunt. A mondat értelmetlen, mert az immobiliter adverbiumot egy mondatrész sem vonzza — értelem szerint a perrexerunt sem. A krónika egyéb paralel helye alapján javítjuk a szöveget. D 307/1–2, H 94/44–45: (Vngari) annis sedecim immobiliter in Hungaria permanserunt; csak a BKcs.-ban (az Acephalus kódexből ez a rész még hiányzik) van meg e szövegrész: D 310/8–9: (Hungari) Annis ... viginti sine motu in Panonia (így a Sambucus-kódexben) permanserunt (a sine motu stílusváltoztatás immobiliter helyett); D 251/11–12, H 70/36–37: (Hunor és Magyar) quinque annis ibidem immobiliter permanserunt. E mondatnak paralel helye Kézainál: SRH. I. 145/1–2: ... annis V immobiliter permanserunt. — Az immobiliter permanentes határozós-participium coniunctumos kifejezés helyett — a stílus variálása végett — előfordul a repausantes part. coni. is: D 306/8, H 94/34–35: decem annis repausantes. — A hibás szöveget úgy is ki lehetne javítani, hogy az immobiliter szót elhagyjuk. A szövegkritikai tapasztalat azonban azt mutatja, hogy hibaként inkább egy szó marad ki a mondatból, semmint a scriptor egy szót indokolatlanul beírjon a szövegbe. (H-ban — 94/17–18 — par- tēp serrexerunt sajtóhiba par- tes perrexerunt helyett.) — A BKcs. szerkesztője annyira variálta a stílust, hogy a végén már egy szót a mondatból ki is hagyott.

D 305/16, H 94/21–22 — innumerabilia] innumerabilia

A KK kéziratában — 33/II/18 — innumerabilia áll rövidítéssel. D a rövidítést nem vette észre, H pedig D-től a hibát ellenőrzés nélkül átvette: jegyzetben mindketten javítanak innumerabilia-ra. A rövidítés eléggé közönséges a középkori kéziratokban, így a KK kódexében is: az l betű után tett „hiányjel” az l előtt álló magánhangzó — e, i vagy u — rövidítését jelzi: innumerabl'ia: innumerabilia; megjegyzendő, hogy az i betű felett álló ún. hiányjel semmiképpen sem lehet az i betűnek a pontja, mert a másoló az i betű jelölésére egy vékony vonást húz a betű fölé. Ilyen rövidítés még a KK kéziratában: 3/I/18 (D 244/17, H 68/37): siml'i: simili (D ezt a rövidítést itt még helyesen oldotta fel; H azonban nem ismerte fel a rövidítést: simli-t ír és jegyzetben simili-re javít; annyira nem volt tudatlan a másoló, hogy ne ismerte volna a similis szót); 3/I/18 és 19 (D 244/17, H 68/37): vl': vel; 127/I/21–22 (D 469/17–18, H 165/18): dl'corosum: dulcorosum. — Ez a szövegrész csak a KKcs.-ban van meg.

D 307/19–308/1, H 95/14–17

fluvioli—facientes—murus] fluvio Lih—faciente—muris

Az augsburgi (Lech mezei) csata, 955. — ... Alamanicus et Ytalicus exercitus illos (sc. Vngaros) invasit ex obrupto (pro: abrupto), ut si fugere

voluissent, non potuissent, ex una parte fluvioli . . . impedimentum facientes — a KK kódexében faciens van! —, ab altero (pro: altera) vero exercitibus predictis circumvallantibus sicut murus illosque constringentibus. Az összetett mondatnak az ab una parte-től a mondat végéig terjedő része nem önálló mondat, mert nincs benne állítmány. Két paralel tagból áll: az egyik az ex una parte-val, a másik az ab altera-val kezdődik. A második tagban két participiummal is kifejezett abl. abs. van: exercitibus circumvallantibus illosque constringentibus. Nyilván az első mondattagban is ennek a szerkezetnek kell lennie: az ablativusban álló főnévnek a megromlott fluvioli-nak kellene lennie, míg az ablativusban álló participiumnak éppen a megromlott fluvioli miatt megromlott faciens-nek: minthogy a főnév ablativusa annyira megromlott, hogy nem volt ablativus alakja, a participiumnak is meg kellett romolnia, mert nem volt mivel egyeztethető; ebből nyilvánvaló, hogy előbb az ablativusban álló főnévnek kellett fluvioli-ra megromolnia, majd az ugyancsak ablativusban álló participium-nak faciens-re. A fluvioli helyett a BKcs.-ben ezeket a variánsokat találjuk (az Acephalus kódexből ez a rész még hiányzik): Sambucus-kódex: fluvius Lili; Vatikáni: fluvio Lily; Budai/Dubnici: fluvio Lili. (A KK kéziratáról készült másolatban, a Teleki-kódexben: fluviali. Az idézett szövegektéréseket figyelembe véve a fluvioli a fluvio és a Lech folyó nevének összeírásából állott elő, de olyan szónak kellett előállnia, melynek — legalábbis önálló szavában — értelmes szónak kellett lennie: fluvioli. A fluvio lesz tehát az abl. abs. főnévi ablativusa, az ablativusban álló participiumnak pedig faciente-nek kell lennie, mely faciens-re romlott. A KK kéziratában faciens áll, melyet D és H, mint erre már fentebb rámutattunk, facientes-nek olvasott s jegyzetben a szintén hibás faciens-re javított. A Sambucus-, Vatikáni és Budai/Dubnici (az Acephalusból ez a szövegrész még hiányzik), továbbá a Csepreghy- és a Thuróczi-kódex ugyancsak faciens-et ír, míg a KK-ról másolt Teleki-kódex, meg a Béldi-kódex — D apparátusa szerint — facientes-t. D, és utána H, a fenti kéziratok alapján javítja a facientes-t faciens-re. — Felvetődik a kérdés: a Lech folyó nevét, mely több variánsban maradt ránk s meg is romlott, mire javítsuk ki? A régi gesta-szerkesztés alapjául Continuator Reginonis krónikája szolgált (Gombos: *Catalogus*, I. 782.): ad annum 955.: apud Lichum fluvium. Kézainál (SRH. I. 169/9): ultra fluvium Lyh. A BKcs.-nak variánsai, mint már említettük: Lili és Lily. De tudjuk, hogy a BKcs.-nak szerkesztője Kézai mellett azt a gesta-szöveget is használta, melyet Kézai; Kézai pedig a szó — vagy pontosabban: a tulajdonnév — eredeti ún. helyesírásán változtathatott. A KK kézirata által hagyományozott fluvioli szóban végeredményben a folyó neve bármely alakból megromolhatott, mert a KKcs. szerkesztőjének az volt a törekvése, hogy, mint fentebb mondtuk, a két szóból, melyek közül a másodikat nem értette, „értelmes” szót hozzon ki; így állott azután elő a fluvioli. A BKcs.-ban a Lili legkönnyebben a Lih-ből romolhatott meg. (A Regino-kontinuátor-ch(-) írását egy krónika-kézirat sem hagyományozta.) Hogy Kézai -y-t ír, ez abból magyarázható, hogy az idegen eredetű szavak írásánál a nem közönséges írásmódhoz folyamodtak az írók, ezzel is ki akarva fejezni azt, hogy idegen szóról van szó. Az -i-s írást a Regino-kontinuátor írása is támogatja. — Hátra van még annak kifejtése, miért javítjuk ki a murus-t muris-ra. A sicut murus olyan hasonlító mellékmondat, melynek nincs állítmánya. Márpedig, abban az esetben, ha a hasonlító mellékmondatnak nincs állítmánya, az összehasonlító főnévnek olyan esetben kell állnia, mint az összehasonlítottnak: exercitibus, vagyis

többes ablativusban. Mert különösnek is hangzanék az a mondat, melynek nominativusa az (Vngari), hogy most ugyanebben a mondatban legyen még egy nominativus, a murus, mely éppen az ellenség hasonlata. Ezt a latin nyelvkonstrukció nem bírja el. S mivel hadseregek — Alamanicus és Ytalicus — vették körül a magyarokat: exercitibus circumvallantibus illosque constringentibus, nyilvánvalóan a murus-t többes ablativusra kell javítani. A mondat második tagja ennél fogva a következőképpen fog hangzani: . . . ex una parte fluvio Lih . . . impedimentum faciente, ab altera vero exercitibus predictis circumvallantibus sicut muris illosque constringentibus. Kitűnő stilizálás és szerkesztés. — Thuróczi *Krónikája*: pars II., c. 25.: muris.

D 309/11, H 96/12 — in ecclesia] in ecclesias

(Hungari) crudeliter in ecclesia Dei sevientes . . . — A saevire vonzata in aliquem, in aliquid. A mondat alapja Regino kontinuátorától való (Gombos: *Catalogus*, I. 781—82.): ad annum 954.: Ungarii . . . inaudita mala in ecclesias Dei fecerunt . . . — D hivatkozik ugyan Continuator Reginonisra, de ennek alapján nem javítja ki az in ecclesia-t in ecclesias-ra. Az alapszöveg Anonymusnál is megvan: SRH. I. 112/8: . . . ecclesias dei crudeliter intrantes spoliaverunt. Itt is többes szám van: ecclesias. Kézaiban a Regino-kontinuátor szövege már ilyen alakot öltött: SRH. I. 170/19: . . . Christianis et cenobitis persecutio valida facta est per eosdem. A Continuator Reginonis szövege áttisztítva pontosan megfelel Kézai szövegének: az alapszövegben levő in ecclesias többes szám hatással volt a Christianis et cenobitis többes számára a stilizálásban. A BKcs.-ban és a KKcs.-ban levő szöveg eléggé erőltetett áttisztítása az eredetinek: crudeliter és sevientes pleonazmus. — A fordítás H-ban: . . . vadul kegyetlenkedtek Isten egyházával . . .; így kellene lefordítani, némi visszatéréssel az eredeti szövegezéshez: kegyetlenül pusztították az isten egyházait (templomait). — Vö. D 338/21, H 110/39; ecclesias Dei.

D 310/1—2, H 96/18—19 — planum—vidissent] in planum—venissent

A kalandozó magyarok Burgundiából jövet átkelve az Alpokon s Susát és Torinót elpusztítva planum Lombardie cum vidissent, totam pene provinciam concitatis cursibus vastavere . . . — Ugyanez a hely Kézainál: SRH. I. 170/22—171/1: . . . cum planum vidissent Lombardiae, concitatis cursibus spolia multa rapuerunt . . . — Anonymusnál a paralel hely így hangzik: SRH. I. 112/13—15: . . . postquam planam regionem Lombardie (sic) aspexerunt, totam pene Italiam bonis omnibus affluentem et exuberantem concitatis (sic) cursibus spoliaverunt. Az alapszöveg, melyből a régi gesta merített, bizonyára egy külföldi annalista vagy krónikás előttünk ismeretlen vagy elveszett munkájából való. Az idézett három szövegrészben nincs grammatikai hiba: tartalmi szempontból esik kifogás alá. Nagyon naiv: amikor a magyarok meglátták a lombard síkságot, csaknem az egész tartományt átnyargalva elpusztították. A meglátás és elpusztítás között nincs logikai szempontból semmi kapcsolat. Ez nem történetírói előadásmód. Inkább azt várnánk, hogy amikor a magyarok kijutottak a lombard síkságra, azt elpusztították. A megromlott szöveget könnyűszerrel ki lehet javítani: (Hungari) planum Lombardie cum vidissent . . . helyett ez a szöveg a helyes: (Hungari) in planum Lombardie cum venissent, . . . — A régi gesta-szöveg összcállítója a venissent (uenissent) szót, melyben esetleg mindkét -n- rövidítésben állott, nem tudhatta kiolvasni; írt helyette vidissent-et. Minthogy pedig a vidissent mellett nem állhatott meg

az in planum vonzat, az in planum-ot planum-ra változtatta. A stilizáló Anonymus azután a videre helyett aspicere-t írt. A hiba tehát megvolt már a régi gestában. Semmi okunk sincs annak feltételezésére, sőt elutasítjuk annak még feltételezését is, hogy a régi gesta szerkesztője az in planum venissent-et planum vidissent-re stilizálta volna. — Vö. Anonymus: SRH. I. 107/13—14.

D 310/18—19, H 96/34—35

Bothond, rectus Hungarus, minimus Hungarorum] Bothond dictus, Hungarus

„Ego . . . sum Bothond, rectus Hungarus, minimus Hungarorum . . .”
— A krónika igen megromlott helyének kijavításához Kézai szövege adja meg a támaszpontot. Míg a fent idézett helyen Botond mintegy bemutatkozik a görög óriásnak, akivel párbajt akar vívni, Kézai egyszerűen csak rekapitulálja az eseményeket: SRH. I. 171/17—18: . . . quidam Hungarus Botond dictus Graeco opponitur ad luctandum . . . — BKcs.-nak szerkesztője abból a régi gestából dolgozott, melyet Kézai kivonatolt, de szemmel tartja Kézait is. Kézaiiban nincs szó sem rectus-ról, sem minimus Hungarorum-ról. A Bothond, rectus Hungarus nyilvánvalóan a Bothond dictus, Hungarus-ból romlott meg. Hogy valaki, legalábbis a krónika frazeológiájában, igaz magyar legyen, igaz magyarnak mondja magát, ez teljesen idegen a gesta-szerző mentalitásától. — A minimus Hungarorum, mint láttuk, nincs is benne Kézaiiban. De hogyan is kellene értenünk ezt a birtokos jelzős (gen. partitivus) kifejezést? Termetre vagy katonai rangjára nézve volt-e Botond legkisebb a magyarok között? Botond híres ductor exercitus Anonymusnál; bár sokat ír róla, sem rectus Hungarus-nak, sem minimus Hungarorum-nak nem aposztrofálja. Pedig a krónikában ez jelentős tényezőként szerepel Botond jellemzésénél: csak egy fejezetben beszél a krónika Botondról; felette Opour. Ha megnézzük a miniatúrát, Botond hórihorgasnak van ábrázolva, aki mellett a „gygas”-termetű görög valósággal eltörpül; Botond itt vezér, mert fehér lova van. Abban a korban, hogy valaki vezér lehessen, nyilván feltétel volt a magas, daliás termet. A BKcs.-nak szerkesztésébe ennél fogva minden értelmi alap nélkül került bele a minimus Hungarorum. De azért ennek is van magyarázata. Egy olyan kéziratba, melyben a dictus-ból már megromlott rectus állott, valaki e szó fölé vagy a margóra beírta a nominatus vagy a nomine szót. Ezt a bizonyára rövidítésben levő szót a másoló vagy szerkesztő minimusnak olvasta, s hogy ennek a minimus-nak legyen valami értelme is, minimus Hungarorum-ot csinált belőle. Szétfoslott hát az a romantikus illúzió, hogy Botond igaz magyar, s legkisebb magyar létére is legyőzte a görög óriást. A stilizálásnál szép az ellentét — antithesis —, csak jelen esetben hamisnak mutatkozott.

D 312/13, H 97/36 — supersedimus] supersedemus

Ut . . . acta ne agamus et exposita ne exponamus, quot . . . virtutibus floruerit et quam fervens . . . confessor Christi Emericus dux fuerit, scribere supersedimus. A scribere supersedimus (praes. perf.)-tól interrogatio obliqua függ, melynek állítmánya — szabály szerint — coniunctivusban áll: floruerit és fuerit. A fő- és mellékmondat — quot—supersedimus — közti időviszony nyilvánvalóan előidejűség: a mellékmondatban praes. perf. coni.: floruerit és fuerit. Ez a coniunctivus azonban előidejűség esetén csak akkor állhat a mellékmondatban, ha a főmondat állítmánya ún. főidő (jelen-jövő). Ámde a supersedimus praes. perf. (múlt idő), mert hogyan is van ennek az igének az az ún. „a verbo”-ja? — supersedeo, -sedere, -sedi, -sessum (v. sessus).

A supersedimus ennél fogva mellékidő (múlt idő), ez után pedig előidejűség esetén csak floruisse és fuisse állhatna. Szinte feltűnő, hogy krónikánkban — egy-két kivételtől eltekintve — mily pontosan és hibátlanul találjuk az időviszony-szerkesztést, az ún. *consecutio temporumot*. Éppen ezért a supersedimus múlt időt supersedemus jelen időre kell javítanunk. (Ritmikai szempontból is különbség van a két alak között: a supersedimus-ban a végéről számított 3. szótagon van a hangsúly, míg a supersedemus-ban a 2.-on.) — De ettől a supersedimus/supersedemus főmondattól még egy másik mellékmondat — célhatározó mm. — is függ: *Ut . . . acta ne agamus et exposita ne exponamus*. A fő- és mellékmondat közti időviszony itt egyidejűség, mert hiszen a célhatározó mellékmondat esetében nem is lehet más. Ha a főmondatban supersedimus áll, akkor itt meg a mellékmondat *coniunctivusának praet. imperf.-nak* kell lennie, de nem ez áll, hanem *praes. imperf.*, ami pedig csak főidő után, vagyis supersedemus után állhat. A supersedimus után *ageremus* és *exponeremus* állhat csak. — De egy mondattal lejjebb a következő mondatot olvassuk: D 312/15—19, H 97/39—41: *Nos ea potius, que ab aliis scriptoribus pretermissa sunt, breviter . . . scribere intendimus*. Az *intendimus* lehet *praes. imperf. is*, meg *praes. perf. is*. Hogy melyik áll a mondatban, azt éppen a fő- és mellékmondat közti időviszony dönti el. Hogy az *intendimus-nak praes. imperf.-nak* kell lennie, ezt bizonyítja a mellékmondatban levő *pretermissa sunt*: *indicativusos* előidejűség esete áll fenn a fő- és mellékmondat között. Mert ha *intendimus praes. perf. lenne*, előidejűség esetén nem *pretermissa sunt-nak*, hanem *pretermissa erant-nak* kellene lennie. Ez a főmondatos *praes. imperf. is* azt bizonyítja, hogy az előző mondatban sem supersedimus-nak, hanem supersedemus-nak kell állnia. A magyar stílus szempontjából is szemléletesebb a két mondatnál a jelen idő alkalmazása: *elmellőzzük és törekszünk*. (A KK fordítói is jelen időket fordítanak.) — Mindkét összetett mondat — *periodus* — *mesterien* van megszerkesztve.

D 314/12, H 98/33—34 — *celsitudidinis*] *celsitudinis*

D-ben is, meg H-ban is *celsitudidinis* áll. D sajtóhibáját átvette H.

D 317/5, H 100/4 — *precliis*] *prediis*

. . . *ditando illud (sc. cenobium) multis precliis . . .* — A két kiadás — D és H — a szövegben *precliis-t* ír, amit jegyzetben *prediis-re* javít. D felsorolja az összes többi kéziratot és a Hess-féle inkunabulumot — összesen 9-et —, hogy ezekben mind *prediis* áll. Az inkriminált szó a KK kódexében: 43/I/2. — A d betűnek a KK kéziratában kétféle írásmódjával találkozunk: az általánosan használt írásmód a jobbról balfelé fordított 6-oshoz hasonló, csak felül kisebb, jobban tapadó hurokkal, míg a másik, ritkán alkalmazott írásmód szerint a d betű mintegy a c és l betűk összetételéből, melyek némiképpen össze is vannak egymással kapcsolva. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a KK kódexében ritkán a c betű helyett t betű van, a c betű t-szerűen van írva, vagy pontosabban: ott is t betűvel találkozunk, ahol nyilvánvalóan c betűnek kellene lennie: 13/II/6 (D 268/17, H 78/10): *Teutoniti (Teutonic)*. Így az idéztük *precliis/prediis-nél t-szerű c* van, s ugyanígy van 42/I/2-ben (D 316/8, H 99/20) a *lapidibus* szóban, míg 144/I/19-ben (D 497/8, H 177/47) a *possidentam* szó második d betűje kifejezetten c és l összetétele. Ugyanazzal az érveléssel, mellyel D, és utána H csinálta, több tucat ilyen „hibát” észlelhettek volna

a KK kódexében. Így a fent említett lapidibus-t is lapiclibus-nak kellett volna kiadni, possidendam-ot pedig possidentiam-nak, csatolva jegyzetben a szükséges javításokat. Úgy gondoljuk, hogy a feudalizmus korában nem akadt ember, aki ne ismerte volna a predium (praedium) szót, s azt ezek után senki sem hiszi el senkinek, hogy a KK-kézirat szövegének másolója mindenáron predium helyett preclium-ot akart volna írni. Maga a szó többször előfordul a krónikában; pl. D 395/5–6, H 136/15: . . . dotavit eam (sc. ecclesiam Vaciensem) prediis multis et possessionibus. A prediis szóban itt a közönségesebb d írása fordul elő. (A mondat különben a fent idézett mondat parafrázisa; ditando és dotando: mindkettő jó: a dotando javára stílusvariálás.) H olykor nem veszi magának a fáradságot, hogy ellenőrizze D esetleges paleográfiai hibáit, itt azonban biztosan ellenőrizte, de maga is preclius-t olvasott.

D 320/12, H 101/47 — eum] eum,

I. István király ki akarta hozatni Nyitra vár börtönéből unokatestvérét, Vazult, ut eum antequam moreretur, regem constitueret. Az eum után nyilvánvalóan vessző kell, mert az eum (Vazul) accusativus nem a moreretur vonzata, mely egyébként is tárgyaltalan ige, hanem a constitueret-é, hogy ti. István őt (Vazult) királlyá (regem: obiectum praedicativum) tegye: . . . ut eum . . . regem constitueret. — A KK kéziratában — 45/I/27 — az eum után nincs kitéve írásjel, amit a másoló nagyon következtelenül alkalmaz.

(D 321/15,) H 102/21 — mennybemenetel] mennybevétel

Az Assumptio (Mariae) fordítása mennybemenetellel az egyházi tanítás szempontjából nem szakszerű. A mennybemenetel: Ascensio (Domini). Bár a középkorban is akadtak laikusok, akik a két teológiai terminust egymással összecserélték, vagyis: Ascensio Mariae-t és Assumptio Domini-t írtak, mégis: ha a krónika szövegében Assumptio van, fordítsuk csak azt le a hivatalos egyházi tanításnak megfelelően mennybevétel-lel. — De tekintsük át a fordításokat: Szabó Károly Mária fogantatásának ünnepével fordítja: a Conceptio Mariae december 8-ra esik, míg az Assumptio Mariae augusztus 15-re; Kardos Tibor: mennybemenetel; Erdélyi László: „(mennybe) fölvetel”: nem az általánosan használatban levő kifejezés.

D 326/5, H 104/26 — regis] regni

In tertio . . . anno regis Abe . . . — A másoló vagy szerkesztő nyilvánvaló elírása. Ez a mondatrödék így ezt jelenti: a krónikában vázolt esemény Aba király harmadik (élet)évében történt, pedig a krónika bizonyosan azt akarja mondani, hogy Aba uralkodásának harmadik évében. A kifejezés különben nagyon sokszor előfordul a krónikában; pl. D 324/22, H 103/37: Anno . . . regni Petri tertio . . .; ez a példa is mutatja, hogy az anno regis Abe-t nem kell anno regni regis Abe-ra javítanunk, vagyis: a regis nem a regni regis-ből romlott meg, hanem csak a regni-ből; In primo . . . anno regni sui: D 403/24, H 139/44. — A szövegrész már Kézainál is megromlott: SRH. I. 174/34: Tertio . . . anno Abae regis . . ., vagy pontosabban: abban a régi gestában, melyet Kézai is, meg a BKcs.-nak szerkesztője is használt, már regis volt. Kézai a regis Abae-t megváltoztatta Abae regis-re, nem kifogásolhatóan, mert a rex appositio egyaránt állhat az értelmezett szó előtt is, meg utána is, de ugyanezt a szórendváltoztatást nem tehetné volna meg a regni Abae esetében, mert itt két

birtokviszony fonódott össze, amikor is az első birtokosnak a teljes kifejezés végére, a másodiknak közvetlen ez elé kell kerülnie, míg ez utóbbi birtokának ez elé, vagyis: anno regni Abae helyett nem mondhatjuk azt, hogy anno Abae regni. Ez utóbbi szórend grammatikai szempontból mindenképpen hibás. — Véggövetkeztetésül: amiképpen a melléknévi jelző, éppúgy a főnévi jelző is elmaradhat a mondatból. Így kiinduló mondatunknál is: anno Abe: Aba harmadik életévében. Csak regni-vel helyes a mondat. Még külön kitenni a regis szót: pleonazmus: anno regni regis Abe.

D 326/10, H 104/32 — immicaretur] inimicaretur

A KK kéziratában — 49/I/4 — inimicaretur áll, az -n- jellegzetes rövidítésével. Mindkét kiadásban immicaretur áll, D-ben ez nyilvánvalóan sajtóhiba: nem ír utána (sic)-et s nem javít jegyzetben, de hogy eredetileg kéziratban szövegében inimicaretur állott, ezt az is bizonyítja, hogy a szöveg e helyére a 8. jegyzetben (42. sor) így hivatkozik: . . . inimicaretur . . . — H a szövegben immicaretur-t ír, s a jegyzetben, mint saját javítását, ezt inimicaretur-ra javítja. H nyilvánvalóan az olvasatot a kódexben nem is ellenőrizte, pedig gondolhatott volna arra, hogy ha itt valóban értelmetlen szó áll a kéziratban, az az előző kiadásokban — melyeket különben mintaszerűen felsorol — már kijavított, s ez esetben nem tulajdoníthatja a javítást magának, hanem hivatkozni kell arra a szövegkiadóra, aki azt, ha a kódexben valóban az értelmetlen immicaretur áll, először kijavította. — Az inimicaretur szó különben többször előfordul a krónika szövegében; pl. D 349/16, H 115/50: itt azonban az -n- rövidítése nélkül.

D 330/4, H 106/8—9 — contritos] convictos

(Aba Sámuel) quinquaginta viros . . . ab armatis militibus fecit obtruncari nec contritos nec confessos. A hibás contritos szót Kézai (SRH. I. 176/2) alapján javítjuk ki convictos-ra: . . . non confessos, nec convictos legibus . . .: akik nem vallották be, s akikre törvényes eljárással sem bizonyították rá bűnösségüket. A két szerkesztés között szórendbeli változtatás van: minden szerkesztő csinál ilyet, hogy úgy ne lássék, mintha ő egyszerűen csak másolt volna: contritos/convictos—confessos: confessos—convictos. D hivatkozik jegyzetben (3. j., 38. s.) Kézaira, ennek ellenére nem tartja hibának a contritos-t; hasonlóképpen H sem tartja annak. Így aztán H-ban ebből a következő fordítás kanyarodott ki: . . . bűnbánatot se tarthattak, meg se gyónhattak. A fordító a contereere igének nyilván csak a confiteri igének gyónni jelentésével kapcsolatban tudott valami értelmet kicsiholni: terére: dörzsölni (zúzni, törni) jelentésébe a töredelmes bűnbánatot iparkodott belemagyarázni. E törekvése sikerrel is járt, mert a lektorok nem vették észre a mondat abszurd fordítását. — A jogászai gondolkozású szerzőtől — a krónikában több jogi vonatkozású passzus van s Kézai szövegében ott áll a legibus szó — ez az értelmezés teljesen idegen. A confiteri ige itt a peres eljárás során a vádlottnak bűne bevallását jelenti, a legibus convincere pedig azt, hogy a bűn rábizonyításának törvényes eljárással — pl. tanúk vallomása alapján — kellett volna megtörténnie. A krónika szövegének fordítása tehát: . . . anélkül hogy rájuk bizonyították volna bűnösségüket vagy ők maguk bűnüket bevallották volna. — A contereere ige előfordul néhányszor a krónika szövegében, de egyik sem érdemel oly nagy figyelmet, mint a következő mondat: D 360/8—9, H 120/30—31: I. Béla idejében a fegyveres katonák a pogánylázadás részvevői közül

aliquos . . . obtruncaverunt prepositosque eorum . . . contriverunt . . . : mindkét krónika-helyen szerepel tehát — egy mondatban — az obtruncare és a contereere ige, nem ok nélkül. Nyilvánvaló, hogy az egyik mondat a másiknak parafrázisa: a krónika mindkét helyén öldöklésről van szó, s a gesta-író hasonló tartalmú szöveg fráziskészletéből kölcsönzött kifejezéseket. Nyilvánvaló, hogy a krónika e második helyébe csak akkor kölcsönözhetett a gesta-író kifejezéseket az elsőből, amikor az első helyen a convictos már contritos-ra romlott. Kézai szövege tehát hű; ha nem marad ki a legibus a régi gesta-szerkesztés egyik másolati példányából, bizonyára a convictos sem romlott volna meg contritos-ra, mert egy szerkesztő a convictos szót legibus nélkül már nem értette meg s az esetleg rosszul olvasható convictos-t könnyen elronthatta contritos-ra.

D 330/16, H 106/23 — resarciret] resarcierat

Az *Aba Sámuel ellen pártütő és a császárhoz (III. Henrik) menekült magyarok cesarem . . . instigaverunt, ut super Abam regem iniuriam vindicaret, quia nec captivos suos (ti. az *Aba* által elhurcolt németeket) remiserat, sicut cesari iuraverat, nec illata damna resarciret. A resarciret nyilvánvaló hiba resarserat helyett. A vindicaret — mellékmondatos, coniunctivusos — állítmánytól két, quia kötőszóval bevezetett, egymással mellérendelt — tagadó értelmű kapcsolatos — viszonyban álló okhatározó mellékmondat függ: vindicaret, quia nec remiserat, nec resarciret: a resarciret-et resarserat-ra kell kijavítani. A két mondat — a vindicaret-es és az ettől függő mellékmondat — között előidejűség van: a császár azért akarja (most) az *Aba* által rajta (a császáron) elkövetett jogtalanságot megtorolni, mert *Aba*, esküje ellenére, sem az elhurcolt németeket nem küldte (volt) vissza, sem az okozott károkat nem térítette (volt) meg. A remiserat paralel állítmánya csak resarserat lehet. — A hibás resarciret-et azonban mégsem resarserat-ra fogjuk javítani, mert az ún. barbár latinságban a resarcio ige perfectiv resarsi alakja mellett a resarci(v)i, a part. perf. pass. resartus alakja mellett a resarcitus is előfordul — amiképpen a sancio igének a sanxi—sanci(v)i, ill. sanctus—sancitus alakjai —, s mert a krónika szövegében is, ha bizonyára más szerző fogalmazásában is, előfordul a resarcitus alak: D 260/8, H 74/23: resarcito exercitu — Kézaiiban a szövegnek paralel helye: SRH. I. 150/15: exercitu resarcito —, továbbá, mert a resarcierat közelebb áll kiírásban a megromlott resarciret-hez, ezt resarcierat-ra javítjuk.*

D 331/1, H 106/36 — oportere] oporteret

. . . legati *Abe regis* . . . repetebant Hungaros . . . dicentes, quod ipsi essent predones . . . : ideoque huiusmodi seminatores discordie tradi oportere in manus *Abe regis* . . . — Az oportere grammatikai szempontból nyilvánvalóan hibás oporteret helyett. A dicentes-től függő tárgyi mellékmondat (acc. c. inf. helyett) quod coniunctivusszal (coni. obliquus): essent, s ennek a quod-os mellékmondatnak kapcsolatos (-que) és következtető (ideo) értelmű mellérendelt mondat a folytatása, melynek azonban nincs állítmánya. Mint-hogy e mellérendelt mondat előző tagjában az állítmány essent, a hibás oportere alakot is ennél fogva oporteret-re kell javítanunk. — A paralel hely megvan Kézaiinál is (SRH. I. 176/12—16): . . . nuncii *Aba* (sic) regis repetebant . . . a caesare Hungaros . . . dicentes praedones . . . ipsos esse . . . , ideoque huiusmodi iniquitatis artifices in manus *Abae regis* tradi oportere. Itt a quod +

két coniunctivusos mellékmondat helyett két acc. c. inf. áll, vagy helyesebben: mivel a másodikban az oportet ige személytelen, csak inf., viszont ettől függ az acc. c. inf. — Nyilvánvaló, hogy a Kézai által hagyományozott szöveg az elsődleges: a BKcs.-nak szerkesztője alakította át az acc. c. inf.-s szerkezetet quod + coni.-os mellékmondattá, de elfelejtette az oportere inf.-t is coni.-ba — oporteret — tenni.

D 331/15, H 106/49—50 — intimaverant] nunciaverant

A ménfői csata (1044.) — . . . , quia Bauari quidam intimaverant ei (sc. Abae) . . . — A hibát Kézai (SRH. I. 176/24) alapján javítjuk ki: . . . , quare Bavari quidam nunciaverant ei . . . — Az intimare az ókori latinban nagyon ritkán fordul elő; a krónikában csak itt. A hibát valószínűen a nunciaverant harmadik betűjének, az -n-nek rövidítése okozta. Mivel a nunciare szót valójában nuntiare-nak kellene etimológiai alapon írni — nuntius szófejtése noventius elavult szó —, lehetséges, hogy valamelyik másolás vagy szerkesztés alapjául szolgáló kéziratban nuntiaverant állott: ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nunciaverant intimaverant-ra romlott. Valószínű, hogy a hibát a BKcs.-nak szerkesztője követte el. Nem valószínű, hogy stílusvariálás. A nuncio ige számtalanszor előfordul a krónikában.

D 333/10, H 107/42 — corona] corone

. . . cesar (Henricus III.) . . . Petrum regem regali corona . . . restitutum . . . in basilica . . . sedere fecit . . . — A KK kéziratában a helyes corone áll: restituere aliquem v. aliquid alicui, s nem aliqua re. D hibáját átvette H. Kijavítjuk a sajtóhibát, mert latin szövegben ez zavaró.

D 336/5, H 109/4 — regem] ducem

András és Levente hercegek Lengyelországot elhagyva iverunt ad regem Lodomerie . . . — Lodomériának ekkor nem királya, hanem hercege volt. (II. András nevezte magát Lodoméria királyának.) A krónikának ez a helye megvan Kézainál is, de helyesen: SRH. I. 177/18: . . . a duce Lodomeriae . . . — Nyilvánvaló tehát, hogy valamelyik másoló vagy a BKcs.-nak szerkesztője követte el az anakronizmust. — Anonymus, amikor a honfoglaló magyarok Lodomérián átvonultak, szintén Lodoméria hercegéről ír: SRH. I. 47/10—11 és 15: Dux . . . Lodomeriensis és dux Ladomeriensis (sic). A fordítók közül csak Erdélyi László figyelte fel a hibára: a király szó után zárójelben felkiáltó jelet tesz.

D 337/11, H 109/51 — statim] statim,

András és Levente hívei a hercegeknek iuramento firmaverunt, quod statim ut ipsi in Ungariam introirent, omnes Hungari . . . ad ipsos confluerent . . . — A statim után vesszőt kell tenni, mert a statim értelem szerint nem az ipsi in Ungariam introirent-hez, hanem az omnes Hungari ad ipsos confluerent-hez tartozik. Az író nem azt akarja mondani, hogy a magyarok a Vazul-fiakhoz özőnlenek, amint ők tüstént Magyarországra jönnek, hanem: amint a hercegek Magyarországra jönnek, ők tüstént hozzájuk özőnlenek. D-ben és H-ban valamennyi hasonló helyzetben levő statim után hiányzik a vessző: D 355/2—3, H 117/50: sic: Statimque, cum; D 362/1, H 121/27—28: sic: Statim autem, ut; D 389/2, H 133/19; D 401/25, H 138/50: Statimque, cum; D 435/17 és 21, H 152/8—9 és 11.

D 338/3, H 110/17 — Selus] Belus

Előfordul, ha ritkán is, hogy a kézirat-másoló vagy feliratot falra festő vagy kőbe véső a nagy betűket fordítva írja. Ez a kivételes eset fordul elő a Belus szó írásánál a KK kódexében: 56/I/23: a felülről lefelé húzott vonaltól nem jobbra húzta meg a másoló a két hurkot, hanem balra. Hogy milyen pontosan a fordítottját írta, vessük egybe a szabályos B betűt: 57/I/28—29 (D 339/13, H 111/11): a Boztritus, Buldi et Benetha nevek három B betűjével. Ezek után nyilvánvalóan hibás a Belus szónak Selus írása, mert a kódexben az S írása merőben más: 58/I/27 (D 341/7, H 112/3): Sicque; 59/II/22 (D 343/11, H 113/9): Sepultusque. — Valamennyi kézirat — kivéve a Thuróczi, melyben solus van —, még a Telcki-kódex is, mely pedig a KK kódexéről másoltatott, nemkülönben a Hess-féle Budai Krónika (inkunábulum) is Belus-t hagyományozott. D Selus-t Belus-ra javítja, H pedig Bekus-ra, fordításában azonban Belus áll; talán inkább Bekes, mert így a -lu- három függőleges vonásának ez a javítás inkább megfelel. A hangrendi kiejtés szerint a Belus Belüs-nek, a Bekus Beküs-nek lenne olvasandó. — A régi esztergomi székesegyház főkapujának tympanonján levő freskó Leöninus-hexameteres feliratán találunk egy fordított betűt: PORTA · PATET · VITE · SPON SVS · VOCAT · INTRO · VENITE — a SPONSVS szó középső S betűje fordított. (III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900. VI. sz. melléklet a 176—77. oldalak között.)

D 338/4, H 110/18 — dimittens] demittens

Vatha . . . , dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinos (sic) dimittens . . . — Már T kijavította a hibás dimittens-t (elbocsátva) demittens-re (lelógatva).

D 338/11, H 110/26—27 — ibidem quoque] ibidemque

(Rasdi) tamdiu in carcere fuit reclusa, donec recomederet pedes proprios, ibidem quoque moreretur. A KK kéziratában kétségtelenül ibidemque áll: a -que rövidítésben: 56/II/6. Ilyen -que rövidítés a kéziratban: 56/I/15 (D 337/23, H 110/11—12): Permiseruntque; 56/II/31—32 (D 338/24, H 110/43): Mittentesque. A quoque írása a kódexben quo + rövidítésben -que: 63/II/1 (D 349/20, H 116/4); 63/II/22—23 (D 350/19, H 116/19). — D elírását átvette H.

D 338/27, H 110/46 — necati] necandi

A pogánylázadás vezetői, Vata és társai követeket küldtek Péter király táborába, hirdessék ki, ut episcopi cum clero sint necati, . . . trucidetur, . . . abolenda sint collecta . . . — Az abolenda sint mutatja, hogy a necati necandi-ra javítandó. A trucidetur is ilyen értelmű coniunctivus. (Az ut-tal kezdődő mondat célhatározó mellékmondat, a célhatározó mondatnál pedig csak egyidejűség lehet a főmondat.)

D 339/6, H 111/3 — remutato] remoto

Amikor Péter király András és Levente hercegek Magyarországra való érkezéséről tudomást szerzett, Északnyugat-Magyarországon tartózkodott. Vissza akart térni Székesfehérvárra, s ezért suo castro de loco remutato

transivit Danubium... — A tábort visszaindítani, -irányítani, -fordítani: castra (castrum) remove. A de loco: arról a helyről, ahol éppen táborozott, onnan. Megvan különben a krónikában a kifejezés egyebütt is: D 370/4, H 125/28—29: Salamon király és Géza herceg castra moventes descenderunt ... : itt azonban a tábor elindításáról van szó; éppen ezért nem remove, hanem movere. — Szabó Károly oly jól fordít, hogy már ki kellett volna javítania a remutato-t remoto-ra: ... tábort helyéből visszaindítván. A többi fordító a hibás latin szöveg miatt vagy félreérti a mondatot vagy pontatlanul fordít.

D 343/20, H 113/17 — in ... strage] ex ... strage

(Episcopi,) qui in illa magna strage Christianorum evaserant. A hibát ki kell javítani. A püspökök nem a pusztulásban menekültek ki, hanem a pusztulásból.

D 344/14, H 113/30 — suus] suus,

... quia ipse Levente catholice non vixit, ideo circa villam Toxun ultra Danubium est sepultus, ubi iacere dicitur Toxun avus suus more paganismo. A suus után vesszőt kell tennünk, mert nem azt akarja mondani az író, hogy Taksony pogány módra fekszik (a sírban), hanem azt, hogy Leventét pogány módra temették el: (Levente) est sepultus ... more paganismo. Ha ugyanis a főmondatot mellékmondat szakítja meg, a mellékmondat végére is vesszőt teszünk, ezzel jelezve azt, hogy az utána következő rész már nem a mellékmondathoz, hanem még a főmondathoz tartozik. A KK kéziratában (60/II/2) a suus után nincs írásjel; a másoló eléggé következetlenül rakja ki, rendszerint csak kötőszó előtt. (A *Halotti Beszéd* kéziratában — Pray- kódex, fol. 154r, 6—7. sor — helyesen találjuk kitéve az interpunkciót, amikor ezzel a mellékmondatot elválasztja a főmondattól: ysa ki nopun emdul oz gimilstwl. halal nec halalaal holz. A gimilstwl után ott a pont, mely a H. B. kéziratában a mai vesszőnek felel meg.) — Nézzük ezek után, hogyan tolmácsolja a fent idézett mondatot H: ... minthogy Levente nem élt katolikus módra, a Dunán túl, Taksony falvánál temették el; mondják, ott van eltemetve (iacere: inf. imperf. !) pogány módra (!) őse (!), Taksony is (is !). Minthogy a latin szövegkiadásokban is, meg a magyar fordításban is teljesen meghamisítódik az író fontos mondanivalója, amiért végeredményben az egész mondatot megírta, s minthogy H-ban mást mond a latin szöveg, s megint mást a magyar fordítás, hadd álljon itt a kijavított latin szöveg pontos fordítása: ... minthogy maga Levente nem élt katolikus módra, ezért a Dunán túl, Taksony falujánál, ahol, mint mondják, fekszik dédapja, Taksony, temették el pogány módra. A latinban is éppen azért áll a mondat végén a more paganismo, meg magyar fordításunkban is a pogány módra, mert különösen nagy nyomaték van rajta. — Az avus alapjelentése nagyapa, de — tágabb értelemben — jelent minden őst is. Minthogy azonban pontosan tudjuk, a krónika is elmondja, hogy Leventének Taksony dédapja volt — Levente—Vazul—Mihály—Taksony —, az avus szót dédapával fordítjuk. Dédapa: proavus: a fiútól számítva a nagyapa előtti ős. Lehet, hogy a krónika szerzője nem is tudta, hogy a genealógiai terminológia szerint mit jelent latinul dédapa, de az avus a mondatban jól hangzik, jobban mint a proavus, viszont a magyarban jobban hangzik a dédapa, mint a meghatározatlan ős. — Summa summarum: az írók azért írnak, hogy írásukat az olvasók meg is értsék. Aki helytelenül rakja ki a központoszt, nem érti a szöveget.

D 346/5, H 114/26—27 — ad pugnandum] ad expugnandum

(III. Henrik császár) Extruxit... multas machinas bellicas ad pugnandum castrum (Poson)... — Az Acephalus kódexben és a Budai /Dubniciban a hibás pugnandum helyett a helyes expugnandum áll; pugnare: harcolni, expugnare: (várat) kiostromolni.

D 349/2, H 115/34 — pampiliones] papiliones

A KK kódexben — 63/I/4 — a pampiliones m betűje alatt az m betű három lábának megfelelően három pont van, alig láthatóan, hogy a kéziratot a másoló el ne csúfítsa. Ez az m betű törlésének a jele, olasz paleográfiai műszóval: cancellato. A BKcs.-hoz tartozó kéziratok és a Hess-féle ősnymtatvány papiliones-t ír, míg a KKcs.-hoz tartozók pampiliones-t, D apparatusa szerint. Függetlenül attól, hogy ez a törlés a másolótól származik-e, vagy sem, erről a szövegkiadásnak számot kell adnia. — A középkori kéziratokban a törlés nemzetközi egyezményes jele az alápontozás. A *Halotti Beszéd* kéziratában — Pray-kódex, 154r, 27. sor — a másoló először hibásan uimagguc-ot írt, majd, észrevéve a hibát, az utolsó előtti betű, az u két lába alá egy-egy pontot, az utána következő c betű alá pedig egy pontot rakott, hogy a két betűt törölje, majd a szó végére, fölé írta: omuk: uimaggomuc.

D 350/6, H 116/9 — iusiurandi] iurisiurandi

... iusiurandi religione interposita ... — Mind az öt kiadás iusiurandi-t ír iurisiurandi helyett. Pedig a KK kéziratában — 63/II/8 — a iusiurandi szóban az u és s betűk között fent -ri- rövidítés van, mely valamennyi szövegkiadó figyelmét elkerülte, vagy helyesebben: az egyik szövegkiadó átvette a hibát a másiktól. A iusiurandi gerundium szerkezet, míg a iurisiurandi gerundivum szerkezet. Minthogy a gerundium szerkezet „komplikált”, a középkorban alig használják, olyannyira, hogy D is kijavít egy gerundium szerkezetet gerundivum szerkezetre: D 372/5—6, (H 126/34): az ad destruendum muros-t kijavítja ad destruendos muros-ra, talán azért, mert néhány szó után ez a gerundivum szerkezet áll: ad defendendos introitus, amit H — csak némi joggal — nem fogad el. Van azonban a krónika szövegében gerundium szerkezet: D 376/21—22, H 128/27—28: (Salamon király) querebat oportunitatem... capiendi ducem Geysam..., csak ez kissé más. — A többi kéziratban: Budai/Dubnici: iurisiurandi, Acephalus és Sambucus-kódex: iusiurandi, a Vatikáni: iusiuranda (sic), a KKcs.-hoz tartozó kéziratokban, még a KK-ról másolt Teleki-kódexben is iusiurando áll. Thuróczi *Krónikájában* (pars II., caput 43.) a helyes iurisiurandi (religione interposita) van.

D 359/6—7, H 119/44 — reverterentur] revertentes

Omnium..., qui secuti fuerant Salomonem regem, uxores et filios et omnia, que habebant, (D-ben itt hiányzik a vessző) integra et illesa fecit custodiri, ut ad eum sponte reverterentur, bonis suis in pace degerent. A főmondattól — (Bela rex) fecit custodiri — ez függ: ut ad eum sponte reverterentur, bonis suis in pace degerent. Ennek nyelvtani szempontból nincs értelme: az első és második mondat között semmiképpen sem állhat fenn mellérendelt viszony. Az író csak azt akarhatta mondani, hogy ha az eltávoztak hozzá önként visszatérnek, javaikkal békében éljenek. Nyilvánvaló tehát, hogy az ut kötőszóhoz tartozó mondat nem az ad eum sponte reverteren-

tur, hanem a bonis suis in pace degerent. Ebbe az ut . . . bonis suis in pace degerent célhatározó mellékmondatba — kötőszava: ut finale — van beékelve egy feltételes értelmű mellékmondat, mely elé kitéve a si kötőszót, ez így hangzik: si ad eum sponte revertentur. Ez azonban eléggé erőszakos javítás; helyette egy másik alkalmasabbnak látszik. Ismeretes, hogy a participium coniunctum feltételes értelmű is lehet: feltételes mellékmondattá átalakítható, amiképpen ez is azzá. Ha a revertentur-t revertentes-re javítjuk, tömör mondatot kapunk. E javításunkat elsősorban az a körülmény támogatja, hogy a másolás vagy szerkesztés alapjául szolgáló kéziratban az -entes végződésben rövidítés állhatott, melynek feloldási módja nem lehetett a másoló vagy szerkesztő előtt világos. Úgy oldotta meg tehát a problémát, hogy a kritikus szót tartalmazó mondat elé értelmezte az ut kötőszót, s minthogy ez itt coniunctivust vonz, az általa kiolvashatatlan revertentes-t revertentur-ra változtatta, arra azonban már nem tudott figyelni, hogy a bonis suis in pace degerent mondat így a levegőben lóg, pedig valójában ez a coniunctivus mondat függ az ut-tól. — Szövegkritikai elv: inkább javítunk egy szón, semmint egy szót a szövegbe beszurjunk. A mondat így valóban tömör, s szépen is hangzik: Béla azért őriztette az eltávozottak vagyonát, ut ad eum sponte revertentes bonis suis in pace degerent. (Megjegyezzük, hogy azért számos . . . ut si . . . mondat szerkesztés található a krónika szövegében; pl. D 389/11, H 133/24; D 395/10, H 136/20; D 405/8, H 140/26.)

D 361/24, H 121/23—24 — glorie] gloriose

(Henricus IV. imperator) Regem . . . Salomonem in paterno solio glorie coronatum . . . sedere fecit. Nem beszélhetünk a dicsőség atyai trónusáról. (Dicsőséges atyai trónus: solium paternum gloriosum v. paternum solium gloriosum.) A glorie szó nyilvánvalóan hibás gloriose helyett, s ez az adverbium a coronatum participium vonzata: a dicsőségesen megkoronázott Salomon királyt: Salomonem gloriose coronatum. A KK kéziratában — 69/II/16 — nyilvánvalóan glorie áll: gl'e. Az egész krónikában nem bukkantunk egyebütt a gloria szóra, de annál többször származékaira, melyek nyilvánvalóan bizonyítják, hogy a KK kódexében valóban glorie van rövidítésben, s nem gloriose. 70/I/23 (D 362/25, H 122/1): gl'ose: gloriose deductus; 139/I/15—16 (D 489/11, H 174/19—20): gl'ose: victoriam obtinuit gloriose; 58/I/27—28 (D 341/7, H 112/3): gl'osus: gloriosus martir; 53/I/23—24 (D 333/12—13, H 107/45): gl'ose: gloriose genitricis; 74/I/19 (D 369/9, H 125/9): gl'osi: gloriosi duces. — De a koronázással kapcsolatban rendszerint van is egy kifejezés a krónika vége felé: D 477/3, H 168/30: feliciter coronatur; D 480/18—21, H 170/4—5: honorifice . . . coronarunt; D 483/9, H 171/13—14: coronaretur legitime; D 486/19, H 173/3—4: sollempniter . . . coronarunt — és végül, a KK függelékében, a Thuróczi kódexből: D 504/13—14, H 180/42: I. Lajost gloriose coronarunt. — És hozzuk most a krónikából a fenti mondat paralel helyét és egyben parafrázisát. D 362/21—25, H 121/48—122/1: . . . rex Salomon . . . honorabiliter est coronatus et in . . . basilicam ad audiendam missam gloriose (gl'ose) deductus. Nyilvánvaló, hogy az író ügyelt a fent idézett mondatról eltérő fogalmazásra, stilizálásra: honorabiliter coronatus—gloriose deductus, mely két kifejezésből kiadódik azután a mondatunkban levő gloriose coronatum (Salomonem) kifejezés. A krónikában az első mondat előbb fogalmaztatott meg, mint a második. Valóban: általánosabb kifejezés is a gloriose coronare, mint a honorabiliter coronare. — A szöveg már a BKcs.-ban megromlott.

Cum—attingeret, ut eum] Eum—attingere, ut

László herceg viadala a magyar lányt elrabló kun vitézzel. Cum autem attingeret, ut eum lancearet, minime poterat, quia . . . — A mondat nagyon megromlott, három helyen is. Teljesen értelmetlen. Az író nyilván azt akarta mondani, hogy László nem tudta elérni a kunt, hogy lándzsájával ledöfje, mert (sem az ő lova nem futott gyorsabban, sem a kuné nem maradt valamicskével vissza). — Az első észrevételem az, hogy az összetett mondatnak nincs főmondata. Ez képtelenség. A hibák kijavításánál induljunk ki abból, hogy a possum ige mellett általában infinitivus szokott állni; itt azonban ez hiányzik. A poterat mellett a mondatban infinitivusként csak attingere állhat, ami attingeret-re romlott meg. Minthogy így már a coniunctivust megszüntettük, meg kell szüntetnünk azt az okot is, ami miatt az attingeret coniunctivusban áll. Ez a kötőszó a Cum, mely rendszerint coniunctivusszal áll, legalábbis a krónikában. Minthogy az attingere accusativust vonz s a mondatnak nincs accusativusa: László attingere minime poterat — ti. a kunt —, nyilvánvaló, hogy az Eum-ból romlott meg a Cum. Sőt: először az Eum romlott meg a Cum-ra. Amikor a mondatot kezdte leírni a másoló vagy szerkesztő, mindjárt az Eum-ot olvasta Cum-nak: valóban, az E-t könnyen összezeserélhette a C-vel. S Minthogy a Cum kötőszó rendszerint coniunctivust kíván, az attingere szót — némi logikával — attingeret-re változtatta. — De van még egy nehézség, mely stiláris: az eum kétszer fordul elő a mondatban, ami nem lehetséges. Ilyen esetben ugyanis a kitűnően stilizáló író az egyik mutató névmást egy másikra, annak szinonimájára cseréli ki. Ezt látjuk a néhány sorral alább következő mondatban is, melyről következő jegyzetünkben szólunk. Cumque . . . Ladizlaus procul illum lanceasset (sic) in terra iacentem, voluit eum interficere. Itt látjuk az illum—eum mutató névmásokat. De hogy fenti mondatunkban akár az egyik, akár a másik eum-ot illum-ra javítsuk, nem tartjuk helyénvalónak. Csak az Eum romolhatott meg itt Cum-ra, míg ha a második eum helyett illum állott volna a szövegben, ezt aligha javította volna ki a másoló vagy szerkesztő eum-ra. Az ut eum lancearet mondatból tehát elhagyjuk az eum-ot, abból a meggondolásból, hogy a másoló/szerkesztő csak akkor és azért szúrta e névmást be, amikor és mert előbb a mondat elején álló Eum Cum-ra romlott, vagyis amikor az egész összetett mondatnak még nem volt accusativusa. De meg azért is elhagyjuk, mert e két eum nagyon is közel állna egymáshoz: mindössze három szó lenne köztük, míg az idéztük második mondatnál eléggé távol esik az illum-tól az eum, s így szüksége mutatkozott annak, hogy újból kitéssék az accusativusban álló névmás. — Ha mármost az idézett két mondatot, az elsőben a hibás Cum-mal kezdődő mondatot egybevetjük a második, ugyancsak Cum(que)-val kezdődő mondattal, még világosabbá válik előttünk, hogyan és miért romolhatott meg az első mondat Eum-ja Cum-ra: a Cum(que)-val kezdődő második mondat akaratlan, de mindenképpen szuggesztív hatására. — A mondat tehát kijavítva így hangzik: Eum autem attingere, ut lancearet, minime poterat, quia . . .

D 369/2, H 125/2 — lanceasset] lanceare non potuisset

Ugyanabban a fejezetben, mint az előző jegyzet. Cumque . . . Ladizlaus dux procul illum lanceasset in terra iacentem, voluit eum interficere. A mondat

nyelvi és tartalmi szempontból egyaránt értelmetlen, bár az eddigi kiadók nem találták hibásnak. De még így is nyilvánvaló, hogy nem a *iacentem* után kell tenni a vesszőt, hanem a *lanceasset* után. Az író azt akarja mondani, hogy mivel László messziről — amikor a kun még lován nyargalt — nem tudta lándzsájával leszúrni a kunt, de miután ez már a földön feküdt — vagyis a földön fekvő kunt —, ott akarta őt megölni. A javítás után a mondat így hangzik: *Cumque . . . Ladizlaus-dux procul illum lanceare non potuisset, in terra iacentem voluit eum interficere.* A *Cum(que)* nyilvánvalóan a *coniunctivusszal* álló okhatározó mellékmondat kötőszava (*cum causale*). A fő- és mellékmondat közti időviszony előidejűség; ezért állott a megromlott szövegben is *lanceasset* a mellékmondatban, amiképpen a javított szövegben is *potuisset* áll. — Érdekes, hogy, miként előző jegyzetünkben is láttuk, itt is a *possum* igével kapcsolatban állott elő szövegromlás. Tömör stilizálás esetén az *eum* felesleges éppen (előző jegyzetünkben közölt mondatban a két mutató névmás közül az egyiket el kellett hagynunk), de itt megtartjuk, mert a két mutató névmás eléggé távol áll egymástól.

D 371/16, H 126/16 — *ientaculis] gentaculis*

A KK kéziratában olvasható *gentaculis*-t mindkét kiadás *ientaculis*-ra javítja, alaptalanul. H követte D-t. Egyedül a Csepreghy-kódex hagyományoz *ientaculis*-t. A latin *ientaculum* szónak *gentaculum* írása olaszos, amiképpen a *Iesus*-ból *Gesù* lett.

D 372/25—26, H 126/50 — *de predictis] cum predictis*

Egy magyar *ballistarius* leterített egy szaracén vitézt, *cuius cadaver Hungari nitebantur rapere, socii vero eius* (vagyis a megölt szaracén társai) *de predictis* (*sc. Hungaris*) *dimicantes defenderunt.* A szövegrész csak a KKcs.-ban van meg. A kifejezés: *dimicare cum aliquo.* A szaracénok az előbb mondott — *Hungari* — magyarokkal harcoltak, hogy társuk holttestét megvédjék — helyesebben: magukkal vigyék, hogy a magyarok, társuk holttestét elragadva, meg ne gyalázzák, ami végül meg is történt.

D 382/28—29, H 130/37

voluit, ut citissime iret] voluit quam citissime ire

Dux (Géza) . . . *voluit, ut citissime iret in partes Bohemie . . .* — A *vol* ige után *infinitivus* áll, ha a két ige — *voluit* és *ire* — cselekvő személye ugyanaz: Géza volt az, aki Bohemiába akart menni. — Először a *quam* romolhatott meg *ut-ra*, majd a másoló az *ire* *infinitivust* az *ut-tól* függően *iret* *coniunctivusra* változtatta. Ezt a javítást valószínűbbnek tartjuk, mint azt, hogy az *ut*-ot más szóval való helyettesítés nélkül kivessük. Vö. D 426/27—28, H 148/43: . . . *rex volebat ire in Rusciam*; D 428/9—10, H 149/20—21: *Rex . . . iratus voluit capere eum . . .* — . . . *precones . . . clamabant, ut Hungari quam citissime in Hungariam reverterentur*: D 439/13—15, H 153/34—36.

D 384/17, H 131/12 — *eis] eos*

. . . , *ne milites regis eis persequerentur.* A KK kéziratában — 81/II/31 — a helyes *eos* áll. D-ben — nyilvánvalóan sajtóhibából — *eis* van, melyet átvesz H, de — anélkül, hogy ellenőrizte volna a D-ben levő hibás szót a kódexben —

jegyzetben eos-ra javítja. Mégpedig dőlt betűkkel nyomtatja H az eos-t, ami nála azt jelenti, hogy ez a javítás a sajátja.

(D 385/28,) H 131/37 — csütörtök stb.] szerda stb.

A H-ban levő fordításban a quarta feria csütörtöknek van fordítva, pedig az szerda. — Feria prima, vagy általánosan Dominica: vasárnap; feria secunda: hétfő; feria tertia: kedd; feria quarta: szerda, s nem csütörtök, mint a fent jelzett helyen, s H 132/32 (D 387/27)-nél is találjuk; feria quinta: csütörtök, s nem péntek, mint H 133/9 (D 388/23)-nál áll a fordításban; feria sexta: péntek, s nem szombat, mint H 133/14 (D 388/27)-nél találjuk a fordításban; szombat: Sabbatum, mint a szombat etimológiája is mutatja. — A zavart a fordítónak és a lektoroknak az okozta, hogy a magyar hétfő szőfejtése: a hét feje, vagyis a hét első napja: pedig ez feria secunda; a kedde: a hét „kettedik” napja: pedig ez feria tertia. — A hét napjainak középkori latin elnevezése többször helyesen van tolmácsolva magyarul H-ban.

D 388/30, H 133/18 — sarcinas] sarcinarios

Salamon király precepit salmariis, ut in latere . . . montis remanerent, quatenus hostes videntes turmas illorum, non sarcinas, sed in presidio constitutos esse putarent. A salmariusnak (teherhordó, poggyászhordó) rokonértelmű szava a sarcinarius, nem pedig a sarcina (poggyász). Az ellenség nem fogja a poggyászt poggyászhordónak nézni, mert a poggyászok nem állnak őrségben, legfeljebb a poggyászhordók állhatnak. A salmarii mellett a sarcinarii szót az író stílusvariálás végett használja.

(D 390/4—5,) H 133/44

eius] eius insedit et super ipsam discurrendo in sinum eius

A kéziratokban is olykor előfordul, hogy ha ugyanaz a szó, közbül szavakkal, kétszer fordul elő, a másoló szeme a közbülső szavakon átugrik s ezeket kihagyja, figyelmetlenségéből. Így maradt ki H-ból a mondat egy része. Így az Acephalus kódexből: . . . de nocte, et quod vivo fodiebatur pro nocte . . .] . . . de nocte: D 349/9—10 és 25, (H 115/41—42). Két azonos szóvég is oka lehet annak, hogy a közbül eső szavak kimaradnak. Ugyancsak az Acephalusból: . . . descenderent et eos a furore Teutonicorum defenderent] . . . descenderent: D 337/10—11 és 30, (H 109/49—50).

D 391/22, H 134/40 — cadavera] cadaver

Cumque Ladizlaus perambulare gemens in cadaveribus mortuorum, videns cadavera Erney comitis . . . — A scriptor valószínűen azért írt egyes szám helyett többest, mert két szóval előbb a cadaver előtt cadaveribus áll, s ez vonzotta a többes szám írását. A krónikában többször előfordul a cadaver szó, de egy embernél egyes, többnél többes számban: D 372/24, H 126/49: cuius cadaver; D 392/14—15, H 134/48: cadaver Vyd; D 391/9, H 134/27: super cadavera interfectorum; a fent idézett mondatban is: in cadaveribus mortuorum. E két idézett mondatban az interfectorum és mortuorum stílusvariálás. — Feltűnő, hogy a krónikának sem másolója vagy szerkesztője, de még szövegkiadója sem vállalkozott arra, hogy ezt a nyilvánvaló hibát kijavítsa.

D 394/10, H 135/38 — castrum porte] Castrum Porte,

... Geysa et Ladizlaus ... castrum porte Bobuth et Albam ... presidio munientes ... — A castrum porte nem appositója a Bobuthnak, hanem: Castrum Porte: Kapuvár, amiképpen maga D is írja a 2. jegyzetben (41–42. sor), hogy Babót Kapuvártól keletre fekszik. Bizonyára e jegyzet alapján fordította a castrum porte-t Kapuvárnak a fordító H-ban. Ha azok, akik a fordítást lektorálták, pontosan egybevetik a fordítást a latin szöveggel, a castrum porte-t biztosan kijavítják Castrum Porte-ra és a Porte után vesszőt tesznek. Pedig ha pl. D és H Novum Castrum-ot (Újvár): D 337/16, H 110/4, meg Geminum Castellum-ot (Ikervár): D 379/16, H 129/29–30: írnak, akkor, Castrum Porte-t is kellett volna írniuk. De a szöveget nem értették. (D indexéből így azután nemcsak a Castrum Porte hiányzik, hanem a Kapuvár is. H névmutatója csak személyneveket ad.) T-nél castrum Porte Bobuth áll: a D-kiadás alapja T volt.

D 399/24, H 138/11 — manifestissime] manifestissime cognovit

L. következő két jegyzetünket. — Patriarcha (Aquilegiensis) finxit se vidisse sompnium, cuius coniectura manifestissime totum exercitum imperatoris divina ultione periturum, ... — A cuius-szal kezdődő mellékmondat értelmetlen, mert nincs állítmánya, de van benne egy acc. c. inf.: exercitum periturum. Ha a manifestissime után beszurjuk a cognovit-ot, melytől majd az acc. c. inf. függ, a mondat kifogástalan.

D 400/1/I, H 138/14 — attonitos] amonitos

L. előző és következő jegyzetünket. — I. Géza az aquileiai patriarchát és a német vezéreket megvesztegette, hogy bírják rá a császárt (IV. Henriket) a visszatérésre. A patriarcha azt koholta a császárnak, hogy álmot látott, melyből nyilvánvalóan megtudta, hogy ha a császár mielőbb nem tér vissza, isteni bosszú folytán egész serege el fog pusztulni. Sed et duces finxerunt similiter se divinitus attonitos ... — Nyilvánvalóan a vezérek az istenségtől nem megrendíttettek, hanem figyelmeztettek, intettek. A hibás attonitos-t már F kijavította amonitos-ra. Hasonló szóhasználat a krónikában: D 278/16, H 82/36: amonitu; D 295/1, H 90/3–4, és D 311/26–312/1, H 97/20–21: divino premonitus oraculo; D 315/1–2, H 98/41–42: amonitus a beato rege Stephano; D 338/17, H 110/34: amonitione; D 362/9, H 121/37: amonitionibus; D 416/8, H 144/47: angelico amonitu. — Előfordul a krónikában az attonitus szó is, de a helyes jelentésben és értelemben: D 363/19–20, H 122/14–15: stupore attoniti et suspitione mali doli perterriti: a perterriti az attoniti-nak szinonimája. — Ha D és H nemcsak felsorolják az előző kiadásokat, hanem azokat egybe is vetik s ezek javításait kiadásukban is hasznosítják és értékesítik, kevesebb hiba lenne kiadásukban.

D 400/1/II, H 138/15 — opinari] inopinati

L. előző két jegyzetünket. — Az I. Géza által megvesztegetett aquileiai patriarcha és a német vezérek conquerebantur ... imperatori (IV. Henrik) nescio quid opinari mali imminere, si non cito reverterentur. D az opinari szót nem találja hibásnak, H inopinati-ra javítja: a hibát azonban már F kijavította. (H saját javításának tünteti fel a konjekturát.)

Dezső esztergomi érsek ki akarta békíteni a trónjáról elűzött Salamonnal Géza királyt. (Geysa) petente archiepiscopus Desiderius . . . missam celebravit et sermone lucidissimo animum regis (sc. Geysae) delinivit . . . — A sermo lucidus (világos beszéd) nem illik be szövegünk e helyébe. A szó az Acephalus és a Sambucus-kódexekben: lucissimo. A hiba kijavítására magának a krónikának egy másik helye ad fogódzót. Ezt az eseményt megelőzően Dezső, ekkor még püspök (D névmutatójában Dezső csak érsek, H-ében csak püspök: ketten szerencsésen kiegészítik egymást), már közvetített Salamon király és Géza herceg, között: D 362/8—10, H 121/36—39: . . . Desiderius episcopus delinitivis ammonitionibus et dulcibus allocutionibus suis mitigavit animum (D-ben hibásan animam) Geysae ducis . . . — Nyilvánvalóan a két szöveg között szövegismétlés, -átvétel, parafrázis van: (delinivit—delinitivis,) sermone—allocutionibus; amiképpen itt az allocutionibus jelzett szóhoz a dulcibus melléknévi jelző járul, ott a sermone-hoz nem az értelmetlen lucidissimo-nak, hanem dulcissimo-nak kell járulnia. Vö. még: D 399/9, H 137/45: verbis dulcibus; D 322/16—17, H 102/38: dulcisona. A Szent László énekben (Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. 152. l., 19. sor) László király in verbis dulcis.

D 402/27—403/1, H 139/22—23

est—prelatis. Dicebat] et—prelatis dicebat

(Geysa) rex . . . prostratus est archiepiscopo et aliis ecclesiasticis personis seu prelatis. Dicebat se peccasse, quod . . . — Géza nem az érsek stb. előtt borult le a templomban, hanem az istenség előtt, hogy világosítsa meg elméjét. A valaki előtt leborulni kifejezést nem fejezi ki a latin prosterni alicui-val (mert az archiepiscopo stb.-t mégiscsak dativusnak, s nem ablativusnak értelmeznénk). De nézzük a krónika kifejezéseit: D 427/12—13, H 149/3: (Álmos herceg) ad pedes regis (Colomani) venisset, de a venisset hibás prostratus (est) helyett, mint a Béldi-kódexben van. (Ez a szövegrész csak a KKcs.-ban van meg.) D 459/17—18, H 161/17: (Borics) ad pedes regis Francorum se prostravit; D 459/33—34, H 161/27—28: ugyanaz a jelenet: (Borics) ad pedes regis, quasi ad altare se prostravit; D 424/2—4, H 147/39—41: Lanca . . . pedibus (regis Colomani) provoluta. Ha tehát az író valóban azt akarta volna írni, hogy a király a főpapok előtt borult le, erre kellene a szöveget kijavítanunk: rex . . . prostratus est ad pedes archiepiscopi stb. Ez a javítás azonban túlságosan merész lenne. Van azonban a hiba kijavításának másik esete is: az archiepiscopo stb. dativusok a dicebat-tól függenek: a király azt mondta az érseknek, hogy . . . : rex . . . archiepiscopo . . . dicebat . . . — A mondatnak azonban most két állítmánya van: prostratus est és dicebat, anélkül, hogy köztük valamilyen kötőszó lenne. A krónika szövegében aránylag sokszor előfordul egy különös hungarizmus — melynek magyarázatára most nem térek ki —, mely abban áll, hogy participium, mint valami participium coniunctum, állítmányként áll a mondatban. Csak két példát: D 341/5—6, H 112/1—3: (Gerardus) in pectore lancea percussus ac deinde super unum lapidem contriverunt cerebrum eius: a percussus után est kellene; D 304/9—10, H 93/37—39: Postquam . . . Zuatapolug per Ungaros . . . necatus et Hungari descendissent in Pannoniam, . . . : a necatus után esset kellene. — Visszatérve mondatunkra: a prostratus est-et — mely hibás — vagy kijavítjuk prostratus est et-re, vagy — tekin-

tettel a hungarizmusra — prostratus et-re. Minthogy azonban a szövegromlás oka éppen az lehetett, hogy valamelyik másoló, vagy éppen a BKcs.-nak szerkesztője ezt a hungarizmust nem értette, s ezért a prostratus et . . . dicebat előtte érthetetlen volt grammatikai szempontból, a prostratus et-ből prostratus est-et csinált, s azután ehhez az állítmányhoz csatolta az archiepiscopo stb. dat.-okat, elszakítva ezeket a dicebat-tól, mely állítmánytól pedig éppen ezek függnek, s a dicebat állítmánnyal új mondatot kezdett, ez az új mondat pedig éppen azért tűnik hibásnak, mert nincs alanya, vagy helyesebben odaértendő, s nincs tulajdonítója, ami szintén odaértendő. (A KK kéziratában ez áll: 92/I/17—18: . . . prelati. Dicebat . . .) Kissé szokatlan az is, hogy mondat állítmánnyal kezdődik, bár előfordul, ha különös nyomaték van rajta. — Visszatérve az előbb felvetett gondolathoz, hogy Géza nem a főpapok, hanem az istenség előtt borult le: néhány sorral lejjebb a krónikában ezt olvassuk: D 403/6—10, H 139/30—32: Episcopi . . . letas Deo gratias egerunt, quia regem Spiritus Sancti gratia (et) visitatione conpunctum et illustratum esse videbant.

D 410/10, H 142/24 — inania] invia

A trónjáról elűzött Salamon a kunokkal együtt a görögök elől menekül nagy hófúvásban. Errantes . . . ferebantur per inania. Az invia, vagy helyesebben az inuia, különösen ha az -n- még rövidítésben is állott, könnyen megromolhatott inania-ra. Salamonék nem az ürességben, az űrben, hanem úttalan utakon menekültek, mert az utat befújta a hó. Az invia, -orum az inuius, -a, -um melléknévből képzett többes számú főnév, miként a bonus, -a, -um-ból bona, -orum. (Épp így van az inanis, -e melléknévből is inania, -ium; a másoló azonban ezt aligha tudta, csak analogikusan képezte.) A többes szám egyben a nagyságot, a nagy kiterjedést, a nagy számfogalmat is jelöli, miként aqua, -ae: víz, aquae, -arum: fürdőhely; littera, -ae: betű, litterae, -arum: levél, tudomány. Mindenképpen érthető tehát az invia, -orum. — Lehetséges, hogy Livius (XXI. 35, 4) hozta használatba az invia, -orum-ot: . . . perventum est per invia; Hannibál átkel a hóborította Alpokon.

D 424/3, H 147/40 — regis] regionis

Post hec autem rex (sc. Colomanus) invasit Rusciam et ducissa Rutenorum nomine Lanca eiusdem regis venit obviam regi (sc. Colomano) . . . — E szövegrész csak a KKcs.-ban van meg. D, és utána H, a regis-t regis vidua-ra „javítják”. Minthogy a ruténoknak annakidején nem voltak királyaik, csak hercegeik, ennél fogva náluk a királynak nem lehetett özvegye sem. Lancát ducissának nevezi a krónika: ez nagyon igaz. Ha királynak lett volna az özvegye Lanca, ebben az esetben passzív reginából, királynéből aktív regina, királynő lett volna, nem pedig ducissa. A krónika szerint Lanca uralkodó hercegnője a ruténoknak, aki személyesen tárgyal az országot és népét megtámadó Kálmán királlyal. De súlyos grammatikai nehézsége is van D (és utána H) konjekturájának. Az idem, eadem, idem meghatározó névmás (pronomen determinativum), miként elnevezése is mutatja, már valami ismert, előbb már említett személyre vagy tárgyra (dologra) mutat vissza. Eszerint: az eiusdem regis névmási melléknévi jelzős kifejezésnek csak abban az esetben lehetne értelme, ha a krónika szövegében előzően lett volna erről a királyról szó. Idézett mondatunk azonban a fejezet első mondata; előtte más eseményről ír a krónika. A hibás regis-en kívül a mondatban még kétszer fordul

elő a rex szó, de ez a két előfordulás Kálmán királyra vonatkozik: ez a körülmény volt az, ami a scriptort megzavarta. Minthogy az előbb említettük, mi a használata az idem . . . meghatározó névmásnak, keressük meg azt a főnevet, amire ez az idem . . . vonatkozhatik. Ez csak a Ruscia-ra vonatkozhatik, s így nyilvánvaló, hogy a regis csak a regionis-ből romolhatott meg. — Erdélyi László fordításában D szövegkiadását használja, de nem fogadja el a regis vidua konjekturát. A H-ban levő fordítás ugyanannak a királynak az özvegyéről ír. — H szövegkritikai módszere az, hogy a latin szöveghez csatolt saját javításait dőlt (kurzív) betűkkel szedeti, amiképpen erről a 186. l., I. hasáb 9—13. soraiban tájékoztat bennünket. A vidua szó H-ban dőlt betűkkel van szedve, annak ellenére, hogy ez — mint fentebb említettük — D javítása, ha nem bizonyult is értékállónak. Sajnálatos módon a H-ban közölt nagyszámú, eredetinek feltűntetett javítások közül csak egy-kettő bizonyult az általam végzett ellenőrzés során valóban H-tól származónak.

D 428/13, H 149/23 — confectione] confictione

Kálmán király a főurak vádaskodásai alapján el akarta fogatni Álmos herceget, de a püspökök, scientes falsum esse, quod ex confectione inimicorum duci imponebatur, közbenjártak Álmos érdekében a királynál. A szövegben levő hibát már F kijavította. A conficere és confingere között van bizonyos jelentésbeli tapadás, rokonság, de falsum-ot csak confingere lehet. A mai közhasználat is élesen elkülöníti a két fogalmat, a (con)fikciót és a konfekciót egymástól. A fictio szó különben előfordul a krónika más helyén is: D 312/8—9 H 97/31: . . . , ne fictio deciperet animum eius . . . — Vö. D 399/23—24—26, H 138/9—10—14: figmentis . . . finxit . . . finxerunt. — A szövegrész csak a KKcs.-ban van meg.

• D 440/8, H 153/49 I.

Grecie] Grecie, Brundinsium atque Scarbicum nec non etiam Nys

II. István invasit partes Grecie atque alias civitates Grecie igne et gladio devastavit . . . — A szövegrész a KKcs.-ban és — kivételesen — az Acephalus kódexben is megvan, melyben azonban az idézett mondat a következőképpen hangzik: D 434/29—30: . . . invasit partes Grecie, Brundinsium atque Scarbicum nec non etiam Nys aliasque civitates Grecorum igne et gladio vastaverunt. — A KKcs. által hagyományozott szövegben még akkor is felismernénk a hibát, hogy városnevek maradtak ki a szövegből, ha nem állna rendelkezésünkre az Acephalus kéziratban olvasható rész. Az alias civitates-nek csak akkor van értelme, ha előtte az író egy, vagy inkább több városnevet már felsorolt. A városneveket — lehet — nem tudta a másoló jól kiolvasni, s inkább kihagyta, elhagyta, semmint hibásan írja. A városnevek elhagyásáról azonban az árulkodik, hogy beírta az alias szót: nem tudhatott latinul. Az alias helyett adott esetben plures, vagy még inkább complures szót kellett volna írnia. — A mondat — miként erre D felhívja a figyelmet: 434/45—46: 6. jegyzet — részben megvan Anonymusnál is: SRH. I. 92/7—8: . . . castrum Borons ceperunt, deinde ad castrum Scereducy iverunt: az eseményt még a honfoglalás korára vetítve vissza. Anonymus kezében is ott volt tehát a régi gestának ez a fejezete, s ezt eléggé önkényesen használta fel, miként egyebütt is. — A KKcs.-nak szövegébe a városneveket be kell iktatni, mert azok egy scriptor felelőtlenségéből maradtak ki. Különösen nagyon megromlott a Borons név írása az Acepha-

lus kódexben. Nis (Nys) városának István által történt elfoglalásáról viszont a Pray-kódexben levő *Annales Posonienses*ből értesülünk: SRH. I. 126/28: ad annum 1127.: Stephanus rex accepit civitatem Nys — hivatkozik rá D: 434/47—48, 7. jegyzet.

D 440/13, H 153/51—52

reges Stephanum regem] regem Stephanum

II. István görögországi — balkáni — hadjáratáról van szó. (L. előző megjegyzésünket.) Timebantque omnes reges Stephanum regem . . . — A szöveget a KKcs.-n kívül fenntartotta még az Acephalus kódex is; ebben a mondat így hangzik: D 435/37: Timebant enim omnes regem Stephanum . . . : ennek alapján javítjuk a megromlott szöveget. — A Balkán félszigeten, melyen István átvonult, akkoriban nem voltak királyok. (Szerbia királyság volt ugyan, de ekkor görög fennhatóság alatt állt; Bulgária cárság volt, szintén görög uralom alatt.) A görögöknek viszont császáruk volt, ez azonban nem ijedt meg Istvántól. Az omnes-t a Balkán félsziget lakosaira kell értenünk, így a görögökre is. — Hogy hogyan állhatott elő a hiba, érthető. A scriptor a regem szót figyelmetlenségből reges-nek olvasta és írta le; a hibára azonban rájött, s pótlóan a Stephanum után beírta a regem szót, a reges-t azonban nem törölte, bizonyára azért, mert nem akarta a kéziratot elcsúfítani. Ha nem áll rendelkezésünkre az Acephalus kódex, nehéz lett volna a nyilvánvaló hiba meggyőző kijavítása. — Vö. Anonymus: SRH. I. 62/6—7, 92/9.

D 440/16, H 154/1—2 — nomine] nominis

Háttérét I. előző két jegyzetünkben. — . . .infantes vagientes comminatione nomine regis Stephani quiescere compellebantur. A szövegrész csak a KKcs. és az Acephalus kódex tartotta fenn számunkra. A hibát sem D, sem H nem észlelte. Az Acephalus kéziratban a következőket olvassuk: D 435/38—39: . . .infantes vagientes in comminatione nominis regis Stephani conquiescere compellebantur. Ez a szöveg jó: nomine helyett nominis kell, mert a latinban a birtokos nem abba az esetben kerül, melyben a birtok áll, mert a birtokos jelző nem azonos a melléknévi jelzővel; a birtokos genitivusba kerül. Különbén a comminatione nominis birtokviszonyban a nominis gen. subiectivus, mert nomen (nominativus) comminatur: a név fenyeget. — De van egy korrekciónk az Acephalus kézirat által hagyományozott szöveggel kapcsolatban is. Az in comminatione-ban az in hiba; cum-nak kell lennie, bár ez a praepositio teljesen felesleges itt, mert a comminatione, a compellebantur-tól függően, abl. rei efficientis. Ez a cum benne volt az író szövegében. Hogy azonban abban a kéziratban is, melyet az Acephalus kézirat is, meg a KKcs.-nak szerkesztője is közvetlenül használt, cum volt-e még, vagy az ebből már megromlott in, nem tudhatjuk. Nem tudhatjuk tehát azt sem, hogy a KKcs.-nak szerkesztője a comminatione előtt a felesleges, sőt helytelen cum-ot hagyta-e el, vagy pedig a hibás in-t. Minthogy mi a KK szövegén, mint tudatos szerkesztői alkotáson csak a legszükségesebb esetben változtathatunk, a KK szövegébe nem szúrjuk bele a cum-ot. Ha azt tűztük volna ki feladatunkul, hogy ennek a szövegrésznek eredeti írói szövegét, melyben benne volt a cum, rekonstruáljuk, az Acephalus kódex által hagyományozott in-t cum-ra javítjuk, mert, bár grammatikai szempontból a cum-nak ottléte hungarizmus, mégis: a szerzői jogot tiszteletben tartjuk. De a KK szövegének

kiadásánál is jegyzetben meg kell említeni, hogy az eredeti írói fogalmazás nem *comminatione*, hanem *cum comminatione* volt, mely *cum* azonban az *Acephalus* kéziratban *in-re* romlott.

D 445/28, H 156/3 — *corruptus*] *correptus*

Valaki nem *dolore corruptitur*, hanem *dolore corripitur*. A szöveg-rész csak a KKcs.-ban van meg, de a Béldi-kódexben a helyes *correptus* áll. Érdekes, hogy a középkorban a két ige: *corripere* és *corrumperere* könnyen összecserélődött, amire a krónikában még egy helyen találunk példát: D 344/6—10, H 113/24—27: *Leuente . . . totam Hungariam paganisma ydolatria corruppisset* (így, *corruppisset* helyett). Így van a szöveg a KKcs.-ban helyesen, míg a BKcs.-ban a hibás *corripuisset* áll, amint ezt D párhuzamos szövegek közlése mutatja. Ebben az esetben fordítva áll a helyzet: a BKcs. hibás, míg a KKcs. hibátlan variánst ad, ami ritka eset. A KKcs.-nak szerkesztését ugyanis közvetlenül megelőzte a BKcs.-nak szerkesztése, amiből önként következik, hogy a KKcs.-nak szerkesztésében több hibának kell lennie, mint az ezt megelőző BKcs.-nak szerkesztésében, mert minél több szerkesztésen és másoláson megy át egy szöveg, abba annál több hiba szokott kerülni. — D kiadása párhuzamosan adja a BKcs.-nak és KKcs.-nak szerkesztését, ha eltérés van a két szerkesztés szövege között, ami sokszor csak szavakban mutatkozik, mégpedig úgy, hogy az egyik, rendszerint a BKcs. hibátlan, a KKcs. pedig hibás variánst ad. Ilyenkor D nem nyilatkozik arra nézve, melyik variáns a hibás. — *Vö. morbo corripi*.

D 450/23—24, H 157/51 — *qui—pedes*] *quia—pedites*

II. (Vak) Béla hívei *ad presens equum (!) non habebant, qui de circulo regis ad consilium pedes venerant*. — 1. Az *ad presens equum non habebant* főmondat és a *de circulo regis ad consilium pedes venerant* mellékmondat között oksági viszony van: a főrának azért nem volt kéznél (kezüik ügyében) lovuk; ez az okozat, mert a környékről (a közelből) gyalogosan jöttek a király tanácsába (a királyi tanácsba): ez az ok. Az okot kifejtő okhatározó mellékmondatban itt *qui* kötőszó áll. Két eset lehetséges: *a*) a *qui, quae, quod* mint vonatkozó névmás okhatározó értelmű jelzői mellékmondatot is bevezethet, ekkor azonban állítmányának *coniunctivusban* kell állnia. Mondatunkban *indicativus* áll: *venerant*; ha tehát a hiba kijavításának ehhez az esethez folyamodnánk, akkor a *venerant*-ot *venissent*-re kellene kijavítanunk; — *b*) az *indicativusszal* álló okhatározó mellékmondat itt számba jöhető kötőszavai a *quod* és a *quia*; minthogy a rövidítésben álló *qui, quod, és quia* helyes feloldása sokszor a mondat értelmétől függ, mert hasonlítanak a *q* betűk rövidítésben egymáshoz, de meg a rövidítések sokszor egyéni is voltak, nagyon érthető, hogy a *qui* megromolhatott a *quod*-ból vagy a *quia*-ból; minthogy azonban a krónika szövegében a *quod* rendszerint az alanyi vagy tárgyi értelmű jelzői mellékmondat kötőszava s a *quia* inkább kifejezetten az okhatározóé, a szövegünkben megromlott *qui-t quia-ra* változtatjuk. — 2. A szövegben álló *pedes* értelemlen szerint nem lehet a *pes, pedis* többes *nominativusa*. Minthogy a mondatnak nyilvánvaló értelme szerint a *pedes*-nek gyalogosokat kell jelentenie, a *gyalogos pedig latinul pedes, -itis*, világos, hogy a *pedes* a *pedites*-ből romlott meg. (A *pedites* a mondatban *appositio praedicativa*: mint *gyalogosok, gyalogosan, gyalog.*) A *pedites* ige kifejezés előfordul a krónikában, de romlottan: D 293/23, H 89/31: *pedites sine calceis*

(ire): vö. idevonatkozó jegyzetünket. (Ugyanez a kifejezés a középkori Leoninus-distichonban: *Dat Galenus opes, dat Iustinianus honores, Solus Aristoteles cogitur ire pedes.*) — Nem tartozik ugyan kitűzött tárgyunkhoz, de e mondatban kapcsolatban nem hallgathatjuk el egy észrevételünket. A mondatban az áll, hogy a főurak a királyi tanácsba jöttek: *venerant, s nem mentek: ierant (iverant)*. E fejezetet ennél fogva csak olyan valaki írhatta, aki maga is jelen volt a királyi tanácsban. A krónikában — fent idézett mondatunktól néhány sorral feljebb: D 450/15—17, H 157/45—46 — azt olvassuk, hogy a megírt jelenetnél jelen volt és szerepet is játszott a királyi tanácsban János, Ottó fia, a király jegyzője, somogyi prépost: *Iohannes filius Otthonis, notarius regis, Symigiensis prepositus*. Királyi jegyző, prépost vagy bárki más, aki ezt a fejezetet megírta, bizonyára különbséget tudott tenni a *venire* és az *ire* között. Mindenesetre e fejezetet csak olyan írta, aki az eseménynek szem- és fültanúja volt. (A krónika szövege egyes krónikás feljegyzésekből kronológia alapján mozaikszerűen állítottatott össze.)

D 453/20, H 159/8 — *penuria*] *iniuria*

A németek csellel elfoglalták Pozsony várát, *quod Hungari non pro modica habuerunt penuria*. A szövegrész csak a KKcs.-ban van meg. Bár kétségtelen, hogy a magyarok a jelentős vár elfoglalását hiányolták, azonban inkább jogtalanságnak tartották. A kifejezés nem illik bele a szövegbe. Stílusvariálásként ezt a kifejezést találjuk a krónikában — D 440/6, H 153/47 —: II. István *pro nimia reputavit iniuria* a görög császárnak rá nézve sértő kijelentését. — Minthogy e kifejezésben az alapszó az *iniuria*, ezt a szót semmiképpen sem lehet stílusváltoztatással más szóra, mely értelem szerint nem illik a mondatba, kicserélni.

D 459/2, H 161/7 — *bonum/bonorum*] *bonum*

Non est bonorum reddere malum pro bono . . ., így a KK-ban a szöveg. D a szövegben *bonum*-ot ír, mintha a kéziratban nem is *bonorum* lenne. (D kiadásának alapja T volt, ahol szintén minden javító megjegyzés nélkül *bonum* áll: T annyira természetesnek tartotta, hogy a *bonorum* hiba, hogy minden további nélkül kijavította.) De nem így H. H a szövegben *bonorum*-ot ír, mint a kéziratban van; ezt nem tartja hibának, jegyzetben nem javítja ki. Köztudomású, hogy a *non* mellett nem áll *gen. partitivus*, hanem csak a *nihil* mellett, mint pl. a krónikának e helyén: D 363/24—25, H 122/18: *nihil mali*.

D 470/7—10, H 165/28—32

E megjegyzésünk nem tartozik szorosan vett szövegkritikai tárgyunkhoz, szükségesnek tartjuk azonban szövegkiadás elvi szempontjából megemlíteni. IV. Béla két sírfeliratáról szólunk: két-két hexameterről. A szövegkiadónak joga van, hogy verses feliratokat ne úgy adjon ki, amiképpen azokat — prózai szövegbe ágyazva — mint prózát másolt le a *scriptor*, hiszen középkori versek középkori kéziratokban sokszor nem vers szerinti sorokban, hanem folyamatosan lemásolva maradtak ránk. (Így a *Planctus destructionis regni Vngarie per Tartaros* is: SRH. II. 591/14—15.) Ennek oka elsősorban az íróanyaggal való takarékoság volt. De a szövegkiadó dolga, sőt feladata, hogy a prózaszerűen írt szöveget versekre bontsa, s úgy adja ki. Ha

pedig — mint a KK-ban — sírfeliratokról van szó, ezeket már nem elég csak versszerűen kiadni, mint tette T és G, kurrens (kisbetűs) szedéssel. Epigrafikusan kell kiadnunk, annál is inkább, mert a krónika e részének írója, mint a feliratokat bevezető soraiból nyilvánvalóan kitűnik, Béla király azóta már elpusztult síremlékét Esztergomban maga látta s biztosan maga másolta le krónikája számára a két feliratot.

IV. Bélát az esztergomi minoriták temették el, Fülöp érsek azonban a székesegyházba vitette át. A szerzetesek a pápához fordultak, aki vissza is adatta a király tetemét a szerzeteseknek. Ők (corpus) coram Virginis ara gloriosius — nagyobb dicsőséggel, mint első eltemetésekor — condiderunt, ubi hii (D-ben, és utána H-ban hi, amiképpen a két epigrammában is van egy-két bosszantó pontatlanság e két kiadásban) pulchri versus continentur:

ASPICĒ · REM · CARAM · TRES · CINGVNT · VIRGINIS · ARAM
 REX · DVX · REGINA · QVIBVS · ASSINT · GAVDIA · TRINA

Et sequitur:

DVM · LICV^{IT} · TVA · DVM · VIGV^{IT} · REX · BELA · POTE^{STAS}
 FRAVS · LATV^{IT} · PAX · FIRMA · FV^{IT} · REGNAVIT · HONE

Az első felirat két Leoninus-hexameter. (A hexameter főcezurája, a caesura semiquinaria — ez a 3. láb arsisa után áll — előtt álló szó rímelt a sorvéggel.) A másik epigramma már mesterkéltébb, szövevényesebb: a caesura semitrinaria — ez a 2. láb arsisa után áll — előtt álló szó rímelt a caesura semi-septenaria — ez a 4. láb arsisa után áll — előtt álló szóval, de mindkét hexameterben az ugyanezekben a helyeken álló szavak egymással is rímelnek, vagyis a két hexameterben összesen négy, egymással rímelő szó van: licuit, viguit, latuit, fuit; végül a két hexameter vége is rímelt egymással. (A H-ban levő verses fordításnak nem sikerült teljesen visszaadnia a vers eredeti szerkezetét.) Hogy az ilyen versek művészi kompozíciója mindenki előtt kitűnjék, úgy szótkák köbe vézni, mint a második feliratot lenyomattuk. Amikor IV. Béla kőt, Clissában meghalt kisleányának, Katalinnak és (első) Margitnak hamvait Spalatóban (Split) eltemették, síremlékükre így vésték fel a négy ütemű, 13 szótagszámú 8 sor páros rímű sorait (*III. Béla magyar király emlékezete*. Bp. 1900. 336. A felirat kiadása itt tele van hibával.) Megjegyezzük, hogy az ilyen összevont rímelő szórészeknél nem írják ki a teljes rímet, hanem csak a rímelő szótagot, vagyis pl. nem -uit-ot és estas-t, hanem csak -it-et és -stas-t, mert abban a korban nem betűzve, hanem szótagolva, „silabizálva” tanítottak olvasni és olvastak, aminek eredményeképpen meg is tanulták a latin szavakat elvlasztani. (A propos: H-ban tömegével vannak primitív elvlasztási hibák.) — Az első epigramma 2. hexameterével kapcsolatban azt említjük meg, hogy a caesura semiquinaria előtt álló magánhangzó, vagyis a 3. láb arsisában levő magánhangzó a középkorban hosszú helyett szabályosan rövid is lehetett, amit a cezúra, a hexameter főcezurája bizonyos mértékig indokolttá is tett. Hogy tehát a regina szóban az -a hosszú helyett rövid, nem prozódiai hiba. Így a salernói iskola (Schola Salernitana) egyik hexameterére: Post cenam stabis (!) aut passus mille meabis. Az ókorban csak ritkán fordulnak elő ilyen hexameterek: Verg. Aen. V. 853: Nusquam amittebat (!) oculosque sub astra tenebat. Akkor azonban ezt a prozódiai rendkívüliséget még diastole-nak nevezték: a rövid szótag szabályon kívül álló megnyújtásának.

Felvetődhetik a kérdés, miért volt két epigramma is Béla király síremlékén. Valószínű, hogy a második feliratot a királynak a minoritáknál történt első eltemetetésekor vésték a síremlékre, majd amikor őt ugyanott ismét eltemették az időközben elhunyt királyné és az 1269. előtt meghalt Béla hereceg hamvaival együtt, akkor vésték bizonyára külön kőre az elsőként idézett feliratot, s ezt ráhelyezték az alapsíremlékre. A második felirat tehát időrendben megelőzi az elsőt. Valószínűnek tartjuk, hogy a két epigramma nem is egy költő műve, aminek feltevésére az jogosít fel bennünket, hogy a két feliratnak más a technikája. A később készült első felirat szerzője már nem vállalkozott, mint kellett volna, oly komplikált két hexameter szerkesztésére, mint amilyen az előbb készült második felirat. Ez a körülmény a két epigramma együttes esztétikai értékelésénél kissé zavaró.

D 475/11, H 167/34 — ad expugnandum] ad pugnandum

II. András a Szentföldre ment (1217.) ad expugnandum pro sepulchro Domini. Az expugnare (kiostromolni pl. várat) mellett értelem szerint sem áll pro aliquo vagy pro aliqua re, hanem aliquid, viszont nem pugnare aliquid, hanem pro aliquo v. pro aliqua re. Vö. D 471/21—472/1, H 166/12—14: . . . rex Ladizlaus (IV.) . . . pro gente sua et regno pugnaturus accessit.

D 484/20, H 171/44 — tempore/tempus] tempus

. . . circa tempore/tempus non dubium vespertinum . . . — Már előljáróban megjegyezzük, hogy T, F és G kiadások, minden megjegyzés nélkül, tempus-t írnak. A KK kéziratában: 136/I/2: nem tempore olvasható, hanem tpc és a p és c betűk között fenn egy olyan rövidítésjel, mely az m, n, és esetleg más mássalhangzók és a velük kapcsolatos magánhangzók jelölésére szolgál. A kéziratban az utolsó betű nyilvánvalóan c, nem pedig e, ahogyan D, és utána H olvassa, minek következtében mindketten tempore-t írnak, melyet jegyzetben tempus-ra javítanak. A kézirat világosan és élesen megkülönbözteti az e betűt a c betűtől, az előbbinél a hurok vékony vonalú meghúzásával. A tpc + abbreviatio tehát mindenképpen tempus. A szöveg grammatikai helyzetének és értelmének megfelelően az inkriminált szónak tempus-nak kell lennie: előtte áll a circa acc.-szal álló praepositio, utána pedig a dubium és vespertinum melléknevek, melyek nyilvánvalóan a tempus melléknévi jelzői.

A tempus szó végén álló c nem a latin c (k) hangot jelöli, hanem az a görög ς (sigma), melynek vég-sigma a neve, de amelynek írása c is lehet. Ilyen szóvégi c = s betű pedig aránylag sokszor előfordul a KK kódexben, csak észre kell venni. Éppen ezért feltűnő, hogy D, és utána H erre nem figyeltek fel, bár az előző kiadások is figyelmeztethették volna őket arra, hogy ott nem tempore-nak hanem tempus-nak kell lennie. Ez a c (s) betű először görög eredetű, rövidítésben álló szavak végén volt használatban, majd a vallás tárgyköréből való szónál is: 1. a görög betűkkel írt és rövidítésben álló Christus szónál, 2. episcopus-nál, archiepiscopus-nál rövidítéskor, 3. a rövidítésben álló spiritus-nál. — Christus: xpc + rövidítés: 57/II/24 (D 340/15, H 111/31); episcopus: epc + rövidítés: 51/I/31 (D 330/5, H 106/10); 57/II/6 és 23 (D 340/2 és 14, H 111/18 és 30); 58/I/3 és 15 (D 340/26 és 34, H 111/39 és 47); a 70/I/1-ben (D 362/8, H 121/37) eps + rövidítés van, minthogy azonban e szó írásánál az s-nek következetesen c-vel való írásával találkozunk, ezt az írást e helyen hibásnak kell nyilvánítanunk; archiepiscopus: archiepc + rövidítés:

92/I/7 (D 402/23, H 139/16); 127/I/26 (D 470/2, H 165/20—21); 133/II/2 és 7 (D 480/17 és 22—23, H 170/3 és 7); spiritus: spc + rövidítés: 92/I/29 (D 403/7, H 139/31); 108/II/8 (D 434/7, H 151/43). Ehhez járulna most a tempus: tpc + rövidítés. Ezt azonban mindenképpen elírásnak kell minősítenünk, a másoló hibájának. A tempus szó egyebütt — pl. 118/II/12, (D 455/22, H 159/40) — rövidítés nélkül van kiírva: tempus. A tempore szó számtalanszor előfordul a krónikában, de — talán mondanunk sem kell — egyszer sem úgy leírva, mint amiképpen a fenti inkriminált helyen találni vélte D, és utána H. A tempore szó írásával kapcsolatban a következő változatokat találjuk a KK kéziratában: ki van írva: tempore: 25/I/15 (D 289/29, H 87/21); tepe + első e felett és p alatt rövidítés: 92/I/5 (D 402/22, H 139/14); tempe + p alatt rövidítés: 79/II/28 (D 379/10, H 129/28); tpe + p és e felett rövidítés: 96/II/29 (D 411/18, H 143/8); 127/I/1 (D 469/8, H 165/5); tepoe + első e betű felett m rövidítés és a második e betű felett r rövidítés: 99/II/18 (D 417/2, H 145/9). Az itt felsorolt tempore előfordulások közül a 96/II/29 és 127/I/1 helyeken olyan rövidítésben álló tpe-t találunk, mely azonos a tpc-nél alkalmazott rövidítéssel. Ebből nyilvánvaló, hogy ha a tpc + rövidítésben a c helyett e lett volna, ez valóban tempore lett volna. Így azonban a szó értelme szerint is a tpc + rövidítést elírásnak kell nyilvánítanunk, melynek kijavítása után tps + rövidítést kapunk; olvasása lehet tempus. (A tempus szót, mint fentebb említettük, a kéziratban rövidítve nem találjuk, csak kiírva: tempus.)

D 487/10, H 173/16 — suis] Scepsensibus

A 196. fejezet rubrummal írt címe: Pugna regis Karoli prope Cassam cum suis contra Matheum et filios Omodei. A cum suis a mondatban felesleges; pleonazmus. Nyilván megromlott. A Csepregy- és Béli-kódexből ez a mondattag hiányzik: prope Cassam cum suis. (A BKcs.-ban e fejezetnek nincs címe.) — Minthogy a fejezetben úgy olvassuk, hogy főként a szepesi lovasok és gyalogosok döntötték el Károly Róbert javára a csata sorsát, a suis-t Scepsensibus-ra javítjuk, mint ahogyan e szót a fejezetben olvassuk: D 488/6, H 173/30. Még egy előfordulásánál szintén így írva: D 479/16, H 169/30: episcopo Scepsensi. Valószínű, hogy abban a kéziratban, melyről először másoltak Scepsensibus helyett suis-t, Sceps. lehetett, vagy Sceps és a szó végén felül egy elnyújtott rövidítés.

D 488/3, H 173/25—26 — de subcastro] desub castro

Trencsényi Csák Máté sereget küldött Sáros vár felmentésére, hogy Károly Róbertet, aki ostrom alá vette a várat, de subcastro... pelleret. A desub aránylag ritkán használt, ablativusszal álló praepositio. Míg a sub jelentése hol? kérdésre: alatt, addig a desub-nak honnan? kérdésre jelentése: valami alól el. A KK kéziratában — 138/I/11 — inkább desub castro olvasható. T és G: de subcastro, F: de sub castro. Ha írunk de subcastro-t, akkor nyilván subcastrum, -i-nak is kell lennie; ilyen szó azonban nincs. A város alatt (alján) elterülő lakott területet sub + urbs-ból képezve suburbium-nak hívják, a sub és castrum-ból subcastrum-nak kellene lennie, ehelyett is azonban suburbium-ot mondanak: D 493/15, H 176/10: in suburbio castri Wysegrad. — Még megemlítjük, hogy a desub praepositionának ellentétes párja a desuper, de ez csak mint adverbium szerepel.

D 490/17, H 174/47 — natus est] natus est,

Károly Róbertnek 1321-ben fia született, qui puer mortuus est eodem anno, quo natus est et in Alba sepultus. Ennek a mondatnak pontos fordítása a következő: a fiúgyermek ugyanabban az évben halt meg, melyben született és Székesfehérvárott eltemették. Ez azt jelenti, hogy a gyermeket előbb eltemették, s csak azután halt meg. A natus est után vesszőt kell tennünk, mert a qui puer mortuus est eodem anno jelzői-alanyi mellékmondatnak az et in Alba sepultus a folytatása, vagyis: az et in Alba sepultus nem a quo natus est-nek további jelzői-határozói mellékmondata mellérendelt-kapcsolt viszonyban. A sepultus-t kiegészítő est nem a natus est-nek az est-je, hanem a mortuus est-é. — A magyar központosítás eléggé rugalmas, de azért a született után feltétlenül vesszőt kell tennünk. Vö. a *Halotti Beszéd* pontos központosítását a D 344/14-hez írt jegyzetünkben. — A KK Kéziratában — 140/I/7 — a (natus) est után ott van a pont, mely vesszőt jelent a mai központosításban.

D 504/31—32, H 181/7 — petitionibus] petentibus

Koronázásakor Anjou Lajos ígéretet tett assistentibus imo petitionibus omnibus prelatibus et baronibus ac nobilibus . . . — Ez a fejezet már nem tartozik ahhoz a krónikaszerkesztéshez, melyről a KK ered; a Thuróczi-kódexben található, mely a KKcs.-nak tagjai közül egyedül tartotta fenn számunkra teljes szövegében a KKcs.-nak szerkesztését. — A fent idézett mondatban elemi grammatikai hiba „lappang”. Amiképpen a prelatibus stb.-nek az assistentibus, mint participium, melléknévi jelzője, éppúgy a petitionibus-nak is annak kell lennie, de petentibus alakban, azért is, mert az assistentibus imo (immo, mely elé vesszőt kellene tenni) petentibus mellérendelése e melléknévi jelzőknek. — Az ilyen hibát minden gimn. tanár kijavítja az iskolai dolgozatban. — Vö. a krónika egy másik helyét: D 333/15, H 107/48: petentibus Vngaris.

Vitoriatól Suárezig

A XVI. századi spanyol államelmélet mérlege

WITTMAN TIBOR

A klasszikus spanyol „aranykori” kultúra nagy eredményei és ellentmondásai végső sorban ahhoz a történeti folyamathoz nyúlnak vissza, hogy a feudális társadalom korábbi kötelékei fellazultak, anélkül, hogy az új tőkés jellegű viszonyok és életforma kialakulhatott volna. A „hidalgismo”, „vagabundismo”, „regionalismo”, a nyugati fejlett országoktól való elmaradást kifejező önkritikus krízis-elmélet (economisták, arbitristák) és más sajátosságok a zseniális alkotásokkal együtt akkor alakították ki végérvényesen az „aranykort”, amikor a politika és a nagyhatalmi pozíció „ezüstkorba” húzódtott vissza, a gazdasági élet pedig amolyan „vaskori” vegetáció jeleit mutatta. A gazdasági-társadalmi fejlődés, a politikai szervezet és a kulturális élet lüktetése csak a XVI. század első felében (a század harmadik harmadáig) volt szinkronban, egyenes és kölcsönös meghatározottságban. Az Újvilág gazdasági hasznosításának első évtizedeiben megfigyelhető „boom”-jelenségek a kasztíliai gazdaságban és az I. Károly idején kiépülő, II. Fülöp uralmának első évtizedében tovább szilárduló nagyhatalmi helyzet meghatározó szerepet kaptak a spanyol kultúra eme időszak alatt felcsillanó teljesítményeiben.¹ Ennek egyik oldala volt a spanyol erazmizmus virágzása, melyről M. Bataillon klasszikussá vált tanulmánya rajzol hiteles képet.

Annak a viszonylagos felfrissülésnek, amelyet az új világgiazi forgalom a spanyol gazdaság vérkeringésében eredményezett, közvetlen kulturális kifejeződése volt a neoskolasztika formái között jelentkező államelmélet, az a salamancai iskola, amelynek legkiemelkedőbb teoretikusa Francisco Vitoria.

Újabban egyre többet írnak arról, hogy a spanyol szellemi élet hogyan szolgáltatta sok szálát azoknak a szöveteknek, amelyekbe a különböző klaszszikus nyugati kulturális irányzatok (pl. a XVII. századi francia dráma) öltözöködtek. Olyan mű, mint J. Olagüe terjedelmes apologetikája helyes gondolatból indul ki, de túlzásaival lerontja a spanyol teljesítmények hitelét. Ugyanakkor, amikor érdemtelenül igyekszik eltúlozni a XVI. századi spanyol természettudomány, hajóépítés jelentőségét, alig veszi észre a politikai gondolkodás terén megbúvó értékeket.² Az egyes összefoglalások, elemzések a XVI. századi spanyol államelméletet mint lényegében neotomista felfogást regisztrálják, szorosan kapcsolva az ellenreformáció áramához.³

Másik oldalon nem jelentéktelen azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a salamancai iskola és általában a XVI. századi spanyol politikai

¹ Vö. T. Wittman: Apuntes sobre los métodos de investigación de la decadencia castellana (siglos XVI—XVII). Nouvelles Études Historiques. Bp. 1965. 243—259.

² I. Olagüe: La decadencia española I—IV. Madrid 1950—1951. Főleg II. kötet 35.

³ H. Mitteis művei: Der Staat des hohen Mittelalters. 3. kiad. 1948. Anfänge der Staatswesen im Europa (Die Rechtsidee in der Rechtsgeschichte. Weimar 1957.)

gondolkodás koncepcióját önmagában szemlélve történetitlen módon közelítik meg szerepét, és jelölik ki helyét az európai államteóriák fejlődésében. Különösen azok a különbségek kaptak egyoldalú értelmezést, amelyek a salamancai iskolát, az általa képviselt keresztény morált elválasztották a machiavellizmustól mint az exigenciák tudományától.⁴ Önmagában a spanyol dominikánusok és jezsuiták jelentőségének kiemelése megérdemeltnek tekinthető, de talán túlságosan szervesen következett be az első világháború utáni évtizedekben.

Barcia Trelles tanulmányt írt Vitoriaról mint a „modern nemzetközi jog megalapítójáról”.⁵ Ugyanabban az esztendőben, 1928-ban jelent meg Scott James Brown könyve a „nemzetközi jog” spanyol eredetéről.⁶ Gierkének Althusiusról írott monográfiáját veszi revízió alá E. Reibstein, aki Vitoria, Covarrubias és Vázquez de Menchaca jelentőségét húzza alá az európai nemzetközi jog kialakulásában, Althusiust magát is a salamancai iskola követőjének tekinti.⁷ Míg E. Naszalyi 1948-as Vitoria-tanulmányában főleg azt hangsúlyozta, hogy Bellarmini mennyire hűen igyekezett követni Vitoria tetteit,⁸ addig egyes újabb összefoglaló művekben hangsúlyt nyer az a spanyol örökség, ami nélkül Bodin, Althusius, Grotius államelméleti teljesítményei nem érthetők meg.⁹ A grotiusi nemzetközi jog spanyol gyökereire a kiváló esszéista, Fernando de los Ríos mutatott rá nem titkolt hiszpan büszkeséggel.¹⁰

Újabban Guenter Lewy értékes tanulmánya igyekezett helyreállítani a megfelelő arányokat Mariana konstitucionalizmusával kapcsolatban, azt a középkori hagyatékból, a salamancai iskolából vezeti le, a XVI. század második felének spanyol politikai viszonyait véve legfőbb indítékul. Nem túlzott Mariana rendkívül jelentős angliai utóéletének (puritánok, whigek) kiemelése.¹¹ Szerinte Mariana tetőzi be a XVI. századi spanyol államelméletet. Utána az agyonismételt gondolatok nem emelkednek túl a moralizálás szintjén, legfeljebb a katolikus morál és a politikai realitás egyes követelményeit igyekeznek egyeztetni a XVII. századi spanyol politikai írók.¹²

Ugyancsak helyesen, de sajnos csak elvi szinten kap hangsúlyt, hogy a XVI. századi spanyol politikai teória, a humanizmus és reneszánsz keretein belül szorosan tapad az Újvilág felfedezéséhez, az emberi látóhatár kiszélesedéséhez.

⁴ César Silio y Cortés: Maquiavelo y su tiempo: Repercusión del Maquiavelismo en las teorías y en las prácticas de gobierno. Madrid 1946. Donald W. Bleznick: Spanish Reaction to Machiavelli in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Journal of the History of Ideas. 1958. XIX. 542—550.

⁵ Barcia Trelles C.: Francisco de Vitoria, fundador del Derecho Internacional moderno. Madrid 1928. Vö. Giuseppe Prezzolini Machiavelli anticristo c. munkáját.

⁶ Scott James Brown: The Spanish Origin of International Law. Lectures on Francisco de Vitoria and Francisco Suarez. Washington 1928. Uő.: The Spanish Origin of International Law. Francisco de Vitoria and his Law of Nations. Oxford—London 1934.

⁷ E. Reibstein: Die Anfänge des neueren Natur- und Völkerrechts 1949; és főleg 1955-ös műve: Johannes Althusius als Fortsetzer der Schule von Salamanca. Karlsruhe.

⁸ R. P. Emilio Naszalyi: El Estado según Francisco de Vitoria. Madrid 1948.

⁹ Luis Sánchez Agesta: El concepto del Estado en el pensamiento español del siglo XVI. Madrid 1959.

¹⁰ Fernando del los Ríos: Religión y Estado en la España del siglo XVI. México-Buenos Aires 1957. 104—106.

¹¹ Guenter Lewy: Constitutionalism and Statecraft during the Golden Age of Spain: a Study of the Political Philosophy of Juan de Mariana, S. J. Genève 1960. Travaux d'Humanisme et Renaissance XXXVI. 155—158.

¹² Vö. José Antonio Maravall: La teoría española del Estado en el siglo XVII. Madrid 1944.

séhez.¹³ Magam akkor ismertem fel e fontos korabeli élmény jelentőségét, amikor Campanella „Spanyol monarchiájának” reformprogramját vizsgálva meglepett az a kiemelés, amellyel a gyarmatok fejlesztését, az azokkal való kereskedelmet tárgyalja.¹⁴ A felfedezések és a gyarmatosítás a spanyol szellemi életben idézett elő leghamarabb olyan változásokat, amelyek a gondolkodás szerkezeti átalakulását eredményezték. A Conquista körüli óriási viták, a spanyol hódítás jogosságának, illetve jogtalanságának kérdése, az indiánok jogi helyzetéről szóló politikai és elméleti viták meglehetősen ismeretesek a mexikói Silvio Zavala és az USA-beli Lewis Hanke kutatásainak eredményeképpen.¹⁵ Nagyon hasznos az utóbbi tanulmánya azokról az érvekről, amelyeket az indiánok született rabszolgaságát valló álláspont Arisztotelészről kölcsönzött.¹⁶

Sajnos, ilyen szempontból sem a korabeli történetírást, sem a közelebbiről érintő politikai elméletet nem tették a kutatók vizsgálat tárgyává. Pedig a „bellum justum” problémája még az elméletileg kevésbé érzékeny conquistadorok számára is élő volt. Egy országban sem volt nagyobb aktualitása, mint Spanyolországban. Igaz, hogy a „bellum justum” gondolatát meglehetősen elvulgarizálták az indiánok rovására, az irtóháborúk igazolására, de a problématudat kivételes érzékenységét e téren tagadni nem lehet. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a spanyolok éltek először együtt egy birodalomban nem keresztényekkel, és akár harcoltak ellenük, akár dolgoztatták őket, meg kellett találniuk a velük való „modus vivendi”-t

A „leyenda negra” finom tollú kutatója, a svéd Sverker Arnoldsson egyik kisebb írásában felveti azt a szempontot, hogy arra a kérdésre: mit adott az indiánoknak Európa, mást válaszol az, aki csak a Karib térségben lezajlott népiirtást tartja szemé előtt, és mást, aki egyéb területek viszonyai alapján általánosít. Érdekes, hogy a neoskolasztikus alapeszme, amely szerint az igazi vallás terjesztése igazolja az amerikai hódításokat, nemcsak az ellenreformáció eszmei fegyvertárának egyik legfőbb kelléke lett, hanem a humanisták felfogásában is fontos szerepet kapott némi kiegészítéssel. Francisco López de Gómara szerint nemcsak az az érdem illeti meg a spanyolokat, hogy vallást adtak az indiánoknak és megszüadították őket a poligámiától, kannibalizmustól, hanem az is, hogy „megtanították őket a latinra és a tudományokra, amelyek többet érnek annál az ezüsthénel és aranynál, amit elvettek tőlük”.¹⁷

Erazmista gondolatok és ízlés árad Vitoria megnyilvánulásaiból, melyek a spanyolok újvilágbeli jogaira vonatkoznak. Szerinte a senki földjére joga van a spanyoloknak, és jogos az a háborús cselekedetük, amely a barbár szokások, emberevés, emberáldozat megszüntetésére irányul. Vitoria tehát disztinkciót alkalmaz Las Casasszal szemben, aki fenntartás nélkül elítélte a spanyolok minden erőszakos megnyilvánulását az indiánok ellen. Menéndez Pidal, Las Casas neves életrajzírója, hajlandó a két álláspontot temperamen-

¹³ Pl. *Luis Sánchez Agesta* i. m. bevezetése, 6.

¹⁴ *T. Wittman*: España en la „Monarquía Española” de Campanella. Acta Universitatis Szegediensis. Historia. XV. Szeged 1964.

¹⁵ *S. Zavala*: Las instituciones jurídicas en la conquista de América. Madrid 1935. és *Ensayos sobre la colonización española en América*. Buenos Aires 1944. *L. Hanke*: La lucha por la justicia en la conquista de América. Buenos Aires 1949.

¹⁶ *Lewis Hanke*: Aristotle and the American Indians. A Study in Race Prejudice in the Modern World. London 1959.

¹⁷ *Sverker Arnoldsson*: La Conquista española de América según el juicio de la posteridad. Madrid 1960. 20.

tumbeli különbségekre visszavezetni.¹⁸ Ennél többről van szó, Vitoria egy jogelméleti álláspont elvi alapjaira helyezkedik, ami elősegíti azt, hogy Melchor Cano és Alonso Maldonado is ilyen alapon keljenek Las Casas védelmére az arisztotelészi rabszolgasági álláspontot elfoglaló Sepúlveda-val szemben. Az 1550—1551-es valladolidi Las Casas-Sepúlveda vita kijelölt bírái közül a salamancai iskolához tartozó Domingo Soto, Gregorio Lopez és Melchor Cano mind Las Casast vették védelmükbe II. Fülöp nevelője, Sepúlveda ellenében.¹⁹

A „servi a natura” álláspont, éppen úgy mint Las Casas vagy Vitoria nézetei, szorosan összefüggenek azokkal a pártharcokkal, amelyek a XVI. század első évtizedeiben a spanyol közéletet jellemezték, és magát a spanyol egyházi értelmiséget is megosztották.²⁰ Sepúlveda arisztotelianus ideológiáját az aragon-katalán, megtért zsidó és letrado polgári elemekből rekrutálódó „ferdinandista” párt vallotta magáénak. A Casa de Contratación és az Indiai Tanács vezető tisztviselői is e kemény gyarmatosító álláspontot képviselték, minthogy a lehető legnagyobb hasznot akarták kipréselni az Indiákból. A ferdinándi párt alapozta meg a letrado bürokráciát, harcolt Itália meghódításáért, szervezte meg az Antillák kiszipolyozását. Vele szemben állott a kasztíliai arisztokrácia által mozgatott „fülöpi” párt, melynek erejét a városok kézművesei adták a Comuneros felkelésig. Hozzájuk közel állott Cisneros közbünső pártja, amely 1516—17-ben, Cisneros régensége idején jutott hatalomhoz. A Cisneros—Las Casas-terv alapján ekkortettek először lépéseket az indiánok védelmében. Az 1520—21-es krízis, a városi felkelés bukása e terv csődjét eredményezte, Las Casas indigenista programja mérséklődött, annál is inkább, mert az Antillák kirablása után megkezdődött Peru „békés” gyarmatosítása. Bizonyos gazdasági konjunktúráról lehet beszélni az 1549—62 között beállt nemesfémimport csökkenésig. Ekkor látott napvilágot az 1542-es, indiánok védelmét célzó Nuevas Leyes.²¹ A Sepúlveda-Las Casas vita a jelzett gazdasági recesszió kezdetén élesedett ki.

Vitoria († 1546) az ezt megelőző évtizedekben fejtette ki oktatói tevékenységét, írta elméleti műveit.²² V. Károly császár már 1539-ben nagy figyelmet szentel a salamancai egyetemnek, és megtiltja, hogy ott az uralkodónak az Újvilágra vonatkozó jogait korlátozó tanokat az ő engedélye nélkül hirdethessék. E tilalmat csak 1542-ben oldja fel.²³ Ebből is látható, hogy az az érdeklődés, amely Amerika felfedezése és gyarmatosítása időszakában a politikai tudományok súlypontját Spanyolországba helyezte, mennyire gyakorlati, hatalmi kérdésekre nyúlt vissza, nem utolsósorban a hódítás és a gyarmatok feletti uralom jogi igazolására.²⁴ A Franciaországot megjárt Vitoria Salamancában a San Esteban kolostorban lakott, amely a dominikánus missziók szervező központja volt; az összes tengerentúli hírek befutottak ide, a conquistadorok

¹⁸ Ramón Menéndez Pidal: La conquête de Pérou: Vitoria, Las Casas et l'Inca Garcilaso. L'Information Historique, 1965. No. 3. 95.

¹⁹ Lewis Hanke: Aristotle and the American Indians, 74—75.

²⁰ Vö. Manuel Giménez Fernández: Bartolomé de Las Casas. II. 1960. Sevilla.

²¹ Pierre Chaunu: Las Casas et la première crise structurelle de la colonisation espagnole (1515—1523). Revue Historique CCXXIX. 1963. jan-mars. 90—101.

²² De potestate civili I—II. 1539. Műveinek első kiadásai Lyonban 1557-ből, Salamancában 1571-ből. Életében nem nyomtatták ki műveit.

²³ Ramon Menéndez Pidal: El padre Las Casas. Su doble personalidad. Madrid 1963. 128—129.

²⁴ Lewis Hanke: Bartolomé De Las Casas. An Interpretation of his Life and Writings. The Hague 1951. 38.

kegyetlenkedéseiről a legapróbb részletekig tudtak mindent. 1539-ben V. Károly maga is Vitoriahoz fordult információ végett, és misszionáriusokat kért Mexikóba, majd egy év múlva feloldotta a salamancai tudósokra vonatkozó tilalmát.²⁵ A császár és Vitoria nézetei nem csupán abban álltak egymáshoz közel — amint Menéndez Pidal egy megjegyzése erre utal —, hogy mindketten a Katolikus Ferdinánd-féle spanyol monarchikus koncepciót tették magukévá.²⁶ A társadalmi-politikai valósággal való reális számolás Vitoria elméleti állásfoglalásának kiindulópontja. Ennek és nemcsak humanista képzettsége, a Vives és részben Erazmus gondolkörébe való tartozás alapján lehet és kell különbséget tenni közte és szintén az indiánok perszonalitását védő Las Casas között, akit középkorias eszmevilága miatt R. Menéndez Pidal nem állal „canonista medievalis”-nak nevezni.²⁷

Las Casaszal szemben Vitoria fő élménye az a törekvés volt, hogy az Újvilággal való érintkezésnek, kihasználásának normáit a biblia, Aquinói Tamás és Szent Ágoston szellemi fegyvertárának felhasználásával jogilag rögzítse. Az a természetjogi felfogás, amelyre teóriáját építette, szintén nem a sajátja, alkalmazása mégis új eredményekre vezetett. A tomizmust követve, amely megkülönbözteti a kegyelem és természet szféráját, Vitoria az államot az utóbbiba sorolja, mintegy a természet termékének fogja fel, amely legjobban megfelel az emberi szükségletek kielégítésének. A tételes jog alapja a természetjog, nem pedig a kánonjog: Isten csak „causa efficiens”-e lehet az emberi társadalomnak és a hatalomnak, de a „causa materialis” maga az emberi közösség. Suárezzel szemben az különbözteti meg Vitoriat, hogy az emberiség állam előtti korszakában a vagyonszövetséget tételezi fel.²⁸ Az emberiség sociabilitása és szolidaritása nem valami morális meggondolásból fakad, hanem abból a felismerésből, hogy „a polgári társadalom az, amelyben az emberek legkönnyebben ki tudják elégíteni szükségleteiket. Ebből származik, hogy ez a közösség . . . kölcsönös viszonyokat hoz létre”.²⁹ Az állam célja a „közjó”, az emberek boldoggá tévése, ami valami immanens dolog, nem rombolja le az egyéneken érvényesülő természetjogot. Hangsúlyozza Vitoria, hogy az igazságtalan törvény nem kötelezi az alattvalót, minthogy nem szolgálja a közjót.³⁰

A régi eszmék sajátos vegyülete adja Vitoria számára a „ius gentiumot”, amely nem megegyezéses terméke, hanem a törvény erejével bír. „Az egész világnak, amely valahogy egy politikai közösséget alkot, hatalmában áll igazságos, mindenki javát szolgáló törvényeket hozni, amelyek a nemzetek jogát alkotják”.³¹ „A nemzetközi jog az, amit a természetes ész az összes nemzetek között létrehoz.”³² A sokrétű, kiszélesedett, Újvilággal bővült emberi közösség minden tagja rendelkezik a nemzetközi jogokkal, amelyek az egyének és közösségek sajátjai. Míg az arisztotelészi „animal sociale” és az újkor elejének természetjogi felfogása nem eredeti alkotórészek Vitoria államfelfogásá-

²⁵ *Théodore Ruyssen*: Les sources doctrinales de l'internationalisme. I. Des origines à la Paix de Westphalie. Paris 1954. 353. *Ramón Menéndez Pidal*: El padre Las Casas, 128—129.

²⁶ *Formación del fundamental pensamiento político de Carlos V. Charles-Quint et son temps*. Paris 1958. 8.

²⁷ El padre Las Casas, 139. Las Casas „un ciego”, 136.

²⁸ De Indis c. művében kiemeli *Théodore Ruyssen* i. m. 358. Vö. *E. Naszalyi*: El Estado según Francisco Vitoria, 176.

²⁹ De Potestate civili §. 4 *Théodore Ruyssen* i. m. 355.

³⁰ *Naszalyi* i. m. 203—226.

³¹ De Potestate civili § 21.

³² De Indis. De tit. leg. § 2.

ban, a nemzetközi jog értelmezése sajátos gondolatsor, amely közvetlenül összefügg Amerika spanyol gyarmatosításának tényével.

A valláskülönbségektől meg nem osztott emberiség egységének tétele fontos következtetésekhez vezet Vitoriat. Miként az államban az egyházi és világi szervek viszonyát organikus módon, az emberi egyedek mintájára (lélek és test) értelmezi, úgy az egész világot is így fogja fel, benne a pápa csak mint a vallás érdekeinek védelmezője léphet fel. A test-lélek, világi-egyházi kategóriák erősen hangsúlyozott kettőssége, a hatalmi területek megosztása nagyon lényeges kiindulópont. Az egyház, pápaság csak indirekt hatalmat gyakorol a világiak felett, amennyiben végső fokon az emberi élet végső célját ő mutatja meg. De az egyház nem avatkozhat bele a világi dolgokba. A papok még akkor is az állami törvényeket, a fejedelem parancsait tartoznak követni, ha az téved. „A király a világiak és egyháziak királya”. Az állam gyakorlatilag tehát immanens valami, „tökéletes közösség”, amelynek belső törvényei vannak.

A „*communitas perfecta*” lényegében a szuverén államot jelenti: „*Est ergo perfecta respublica aut communitas, quae est per se totum; id est quae non est alterius reipublicae pars, sed quae habet proprias leges, proprium concilium et proprios magistratus, quale est regnum Castellae et Aragoniae . . .*”³³ A Bodin által tudományosan értelmezett szuverenitás Vitorianál már nélkülözhetetlen kategória, amelyben legfőbb ismérv a függetlenség, az, hogy saját törvényei, intézményei vannak, és nem tartozik más államhoz. Amint az idézetből kiderül, elsősorban hazája, az egyesült spanyol királyság lebegett szeme előtt, de helyénvalónak tartjuk E. Naszalyi megfigyelését is, aki az indián civilizációk rá gyakorolt hatását emeli ki.³⁴ A spanyolok megérkezése előtt az indián népek szintén „tökéletes közösségeket” alkottak, önálló államszervezetük volt, és ezt Vitoria hangsúlyozza. Házassági intézményeik, törvényeik, tisztviselőik, földbirtokosaik, céheik, kereskedelmük egy határozott sajátos rendre utal, és megvan a maguk vallása is, elmaradottságukat a nevelés hiányosságának tudja be. „Mindabból, amit mondtunk, következik, hogy a barbároknak is igazi dominiumuk van, úgy mint a keresztényeknek mind a közéletükben, mind a magánéletükben.”³⁵

A világ tehát felozlik különböző dominumokra, „*communitas perfecta*”-ra, azaz szuverén államokra. Vitoria végleg leszámol az egyetemes monarchia fikciójával, és az elsők között volt, akik Kopernikusz korában „felfedezték az állam gravitációs törvényét” (Marx). Azt az államok immanens mozgástörvényeivel számoló felfogást képviselte — még hozzá rendkívül magas szinten —, amely Grotiusszal fog bevonulni az európai tudományos köztudatba.³⁶ Az arisztotelészi teleológia tomista koncepciója (az állam mindazokkal a kritériumokkal rendelkezik, amelyek célja betöltésére szükségesek) csökkentette a spanyol szuverenitás-koncepció hatóerejét, a szuverén állam elmélete a teleológia nélküli, feltétlen formájában vált Bodin révén a politikai elmélet közkincsévé.³⁷ Az állami élet immanenciája, a vitoriai potestas és *communitas perfecta* szorosan kapcsolódik e két problémához: a háború jogához és a gyarmatosítás elméletéhez.

³³ De iure belli § 7.

³⁴ Naszalyi i. m. 138.

³⁵ Théodore Ruyssen i. m. 357.

³⁶ Hugo Grotius: A háború és béke jogáról. I. Bp. 1960. Szabó Imre bevezető tanulmánya, 72–75., 79.

³⁷ L. Sánchez Agesta: El concepto del Estado, 58–59., 93.

Vitoria Las Casasszal szemben a pápát kizárja a világi ügyek intézéséből, nem engedi, hogy a pápaság zavarja a fejedelmek szuverén jogait. Ugyanakkor a császárt kizárja a világ feletti uralomból: „sohasem volt a világnak egy császára, egy vezetője”, az államok szabadon választhatnak maguknak uralkodókat. A humanista nemzettudatnak nincs szüksége többé univerzális szuperállamokra, a fejedelmek maguk határoznak nemcsak az állam belügyeiben, hanem a háború és béke kérdéseiben is. Csak ők viselhetnek háborút. Ennek semmiféle terjeszkedési, hódító céljai nem lehetnek, az egyetlen igazságos háború az, amely az iniuria következtében áll elő: ha egy állam alattvalóit megfosztják azoknak a jogoknak a gyakorlásától, amelyek mint a közösség tagját megilletik. Vitoria a skolasztikus igazságos és igazságtalan háború elméleténél nem megy tovább, de az igazságos háború okai elemzésének, aprólékos vizsgálatának nagy figyelmet szentel, és egy vonatkozásban messze felülemelkedik mind a középkori háborúelmélet, mind az erasmusi döntőbíróteória színvonalán, és igazán modernné válik.

Szerinte az igazságos háborút viselő fejedelem a jog megtestesítőjévé válik, míg ellenfele elveszíti az alattvalói feletti hatalmat, ezek élete, vagyona feletti rendelkezési joga átszáll az igazságos ügyért harcoló fejedelemre. Amde ennek nem szabad — éppen a vállalt bírói funkciója következtében — az ellenfél nem hadviselő alattvalóit (nők, gyermekek, földművesek stb.) bántalmazni. Csak azt szabad elvenni az ellenféltől, ami háborús célokot szolgálhat. Vitoria mintegy a háború szabályainak a kódexét állítja össze, a háborút a jog kereteibe illeszti be, amit joggal tart F. de los Ríos a spanyol nemzetközi jogi iskola egyik legnagyobb érdemének.³⁸

Ha az amerikai indiánok nem követnek el iniuriákat a spanyolokkal szemben, akkor minden esetben igazságtalan az ellenük, leigázásukra irányuló hadviselés. Ezzel elérkeztünk a legsajátosabb vitoriai kérdésfelvetésekhez. Míg Las Casas a spanyolok amerikai terjeszkedését kizárólag a térítéssel tudja igazolni, addig Vitoria erre is a nemzetközi jog elveit alkalmazza.³⁹ Mint minden népnek, így a spanyoloknak is jogaik vannak, amelyeket Amerikában is élvezhetnek: az utazás, szabad közlekedés; a szabad kereskedés, ami azt jelentheti, hogy a spanyolok szállíthatnak az indiánoknak szükséges árukat; az amerikai (indián) állampolgárságra való jog; a senki földjének, a föld kincseinek szabad felhasználása. Ha e jogok gyakorlásában az indiánok akadályozzák a spanyolokat, akkor jogos az ellenük alkalmazott erőszak, ami védelmi háborúvá minősül. Vitoria ugyan a spanyollal egyenragúnak tekinti az indián népeket, de mégis barbároknak. A természet kincseit kiaknázni tudó civilizált európaiaknak magasabb színvonaluk alapján bizonyos jogokat biztosít.

E humanista ízü megfogalmazás tulajdonképpen a gyarmatosítás elvi igazolása. Ezt támasztja alá Vitoria a hittérítés hármasságjával is, valamint azzal, hogy az indiánok között uralkodó zsarnokoskodással, emberéveléssel, emberáldozattal szemben jogosultnak tartja az erőszakos fellépést. A legjobban megvilágosodik a vitoriai felfogás lényege akkor, amikor kifejti, hogy ha az indiánok nem képesek törvényes államrendet biztosítani törvényekkel, tisztviselőkkel, földműveléssel, családi szervezettel, akkor a barbárok irányítását ajánlatos a spanyol király kezébe adni.⁴⁰ Ha tehát Vitoria egyrésztől

³⁸ Religión y Estado, 100.

³⁹ Las Casas nem a vitoriai teória alapján áll, amint *Théodore Ruysen* állítja: *Les sources doctrinales de l'internationalisme*, 346.

⁴⁰ De Indis III. 18. Vö. *R. Menéndez Pidal*: *El padre Las Casas*, 131—133.

védi az indiánokat az igazságtalan erőszakkal szemben, és deklarálja jogi egyenlőségüket, másrésztől a civilizáció és barbarizmus értékkülönbségének hangoztatásával a kolonializmus jogi alapokra fektetését szorgalmazza, és ugyanakkor jogi keretek közé szorítását körülvonlalzza.

F. de los Ríosnak igaza van, hogy Vitoria nem ismeri el a spanyoloknak az Indiák feletti szuverenitását, de minden idealizáló és modernizáló törekvése ellenére — vagy talán éppen ennek köszönhetően — pontosan fogalmaz, amikor Vitoria védelmében ezt írja elméletéről: „az a doktrína, amely alapul szolgál a gyámság és mandátum számára”, azaz az elmaradott népek mai viszonyát fejezi ki a fejlett nemzetekkel szemben.⁴¹ Hiába hivatkozik az ENSZ-re, a mandátum és gyámsági kapcsolatok most is, Vitoria korában is gyarmati függőséget jelentettek a valóságban. Mi éppen azt a bátorítást emeljük ki, amivel Vitoria jogi formába öntötte azt a feltartóztatathatatlán igényt, amely a nyugat-európai uralkodó osztályok gyarmati terjeszkedésében tört magának utat. Külön érdeme ugyanakkor, hogy elmélete az államok szuverenitása elvi alapján — és nem középkori moralitásból kiindulva — szembeszállt nemcsak a viláгурalmi koncepciókkal, reálistan számolva a keresztény univerzalitás felbomlásával, illetve hamis eszméjével, hanem a közvetlen gyarmatosítás koncepciójával és annak minden szörnyű következményével is. Mi ezeket látjuk kiemelhetőnek Vitoria életművében, ezzel tudnánk választ adni a belga E. Nysnek, aki szónokiasan kérdezi, hogy „művének szilárdságát vagy eleganciáját” kell-e inkább dicsérni.⁴² Amint látjuk, másutt kell keresni érdemeit. Ami azt a jogosan panaszos megállapítást illeti, hogy a vitoriai iskola nem gyakorolt nagyobb hatást a nemzetközi jogra, szintén másképpen kell fogalmazni.

A salamancai iskola kisugárzásának vizsgálata külön tanulmányt érdemelne. Nézetünk szerint háromszoros korlátozó közegbe ütköztek bele a rendkívül világosan látó dominikánusok eszméi:

- a) a császár és a pápa tilalmi álláspontja,
- b) a tridentin zsinat eszmei átalakító hatása a megmerevedés és dogmatizmus irányában,
- c) a XVI. század első felében jelentkező mediterrán és nyugat-európai burzsoá fejlődés átmeneti megtorpanása, amely a XVII. század sokat vitatott „válságába” torkollott.

Az első körülményhez az is hozzá tartozik, hogy a salamancai iskola indiánvédő jogi álláspontja, éppennyúgy mint Las Casas és a Leyes Nuevas tendenciái, a gazdasági valóság falába ütköztek. A M. Bataillon által „pizarrista forradalomnak” keresztelt dél-amerikai kolonizáció⁴³ és a nyomában feltároló nemesfém lelőhelyek és arany-ezüstinvázió minden humánus meggondolást háttérbe szorított az indián munkaerő maximális kihasználásának mohó vágya mellett.⁴⁴

A Tridentinum nyomán bekövetkezett szellemi átalakulást legjobban az erazmizmus spanyolországi sorsa példázza. 1556—63 között a humanisták

⁴¹ Religión y Estado, 103.

⁴² Revue de Droit internat. et de Législat. comparée, 1889. 532. Les publicistes espagnols et les Droits des Indiens.

⁴³ La rébellion pizarriste, enfantement de l'Amérique espagnole. Diogenes 43. 1963. 47—63.

⁴⁴ Vö. José Larraz jó összefoglalását: La época del mercantilismo en Castilla (1500—1700). Madrid 1963. 3. kiad., Wittman Tibor: Az „árforradalom” és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618). Bp. 1957.

idősebb generációja nagyon meggyérült az elhalálozások következtében, V. Károly visszavonulása után nem volt, aki közvetítsen Róma és a protestánsok, között, IV. Pál személyében pedig a legmerevebb felfogású pápák egyike ült Szent Péter székébe, és a cateau-cambrésisi béke után II. Fülöpnek vállalnia kellett az ellenreformáció bajnokának szerepét. Az inkvizíció üldözte az erasmistákat és más „concilianusokat”, a spanyol szellemi élet korábbi színes skáláját leszűkítette. A dogmák mindenhatósága elől csak az „iluminismo”-ba lehetett menekülni.⁴⁵

E fordulattal egy időben érlelődtek annak a szerkezeti átalakulásnak a feltételei, amely a spanyol gazdaságot az annyit vitatott hanyatlás irányába terelte. A polgári társadalom erői Angliát és a holland tartományokat kivéve sehol sem növekedtek a század végén, de Spanyolországban az értelmiség különösen érzékenyen reagált a belső erőforrások elapadására, amit a válság-elmélet megjelenése (Ortiz, Mercado, Cellorigo) is jelez. Ebben az új gazdasági-társadalmi helyzetben és szellemi atmoszférában a spanyol politikai gondolkodásnak csak a régi formái, elsősorban a skolasztika maradt meg, a tartalmat és eszméket más társadalmi élmények határozták meg, mint a XVI. század első felében.

Ezek közül a spanyol valóság talajából kinövő meghatározó tényezők közül a XVI. század végi abszolutista rendszer szerkezeti átalakulását kell kiemelni, ami következménye volt annak, hogy a spanyol gazdaság fejlődése Angliától, Franciaországtól eltérően nem a belső piac szilárdulása felé mutatott, az eddig meglevő belső kapcsok is meglazultak, és főleg a két vezető tartomány, Kasztília és Katalónia között vált élessé a szakadás.⁴⁶ A gazdasági egység hiánya a század végén vált érezhetővé, amikor az atlanti és mediterrán piacok között betöltött közvetítő szerep jelentősége lecsökkent, ugyanakkor pedig az amerikai piaccal való kapcsolatokban zavarok mutatkoztak, és a spanyol abszolutizmus bázisa az a Kasztília maradt, amelynek belső gazdasági erői éppen ekkor roppantak meg.⁴⁷

Katalóniában az 1570–80-as években egy gazdasági felemelkedés jelei mutatkoznak, és e mediterrán tartomány annak arányában kerüli el a hanyatlást, ahogyan elválik az össz-spanyol fejlődéstől, és a XVIII. századig egy külön, önálló gazdasági területté, az ország legiparosodottabb tartományává alakul át.⁴⁸ A tartományok közötti egyenlőtlen fejlődés törvényszerűségeinek ismerete nélkül lehetetlen megérteni nemcsak a spanyol állam, hanem a spanyol nyelv és kultúra fejlődését is.⁴⁹ A II. Fülöp-féle „kasztilianizmus”⁵⁰ nemcsak a külpolitikában, hanem a belső politikai viszonyok terén is csődöt látszik mondani, még az „okos király” élete utolsó éveiben. A Gomez—Eboli—Pérez párt föderalizmusa és az Alba-párt centralizmusa közti harcra a király nem avat-

⁴⁵ Marcel Bataillon: Erasmo y España. II. México 1950. 311—316.

⁴⁶ Vö. Wittman: Apuntes... i. m. 255.

⁴⁷ J. H. Elliott: Imperial Spain 1469—1716. London 1963. 279—295. Wittman Tibor: A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században. Acta Universitatis Szegediensis. Historia XV. 1964. 19—28.

⁴⁸ P. Vilar: La Catalogne dans l'Espagne moderne. Paris 1962. I. 547. (Katalán „redressement”-ről.)

⁴⁹ Nem számol a történelmi fejlődés bonyolultságával az ilyen megállapítás: „A spanyol irodalmi nyelv a gazdasági, politikai és állami szervezet egysége alapján reálsan Spanyolország népeinek egységes irodalmi nyelve lett.” Filológiai Közöny 1964. 379.

⁵⁰ F. Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris 1949. 523.

kozott bele, de ez nem akadályozta meg, hogy gyakorlatilag az előző programját kövesse. Erre kényszerítette az 1591–92-es aragóniai rendi felkelés is, ami mögött világosan láthatók az abszolutizmus gyengeségei. II. Fülöp utolsó évtizedeiben a spanyol államot a belső gazdasági eresztek gyengülése vitte a „regionalismo” felfokozódása útjára, amelyen fontos állomás volt az 1640-es katalán felkelés.⁵¹

A föderalista arisztokrácia és polgárság érdekelt volt a Cortes, általában a rendiség erőinek újjáélesztésére irányuló törekvésekben, amelyek II. Fülöp halála után érezhetően fokozódtak. Az 1591–92-es felkelés bukása után Franciaországba emigrált A. Pérez vádiratával megerősödött az a II. Fülöp ellen irányuló irodalmi kampány, amelyet Orániai Vilmos Apológiája nyitott meg, hogy a XIX. századi liberális felfogásban kiteljesedett „fekete legenda” magjává legyen.⁵² Schiller, Robertson, Ranke, Mignet, Michelet, Prescott, Forneron és az 1812-es cadizi cortes alaphangját megütő spanyol liberális történetírók többé-kevésbé annak az „alkotmányosságnak” az álláspontján bírálják II. Fülöpöt, amely már a XVI. századi rendek centrifugális törekvéseinek is igazolásul szolgált.

Ezzel a rendi „alkotmányossággal”, mint alapélménnyel függ össze a XVI–XVII. század fordulóján újabb értékeket rejtő spanyol államelmélet, amely ekkor szinte kizárólag a jezsuiták kezében volt.

Még olyan kiváló szintézis is, mint az angol Trevor Davies munkája, átveszi a csodálkozás álláspontját, amellyel a hazafias érzés felfokozott légkörében egyoldalúvá vált spanyol írók és történészek rámutattak arra, hogy a zsarnokölés tanának spanyol teoretikusai az abszolutista spanyol állam cenzúrája részéről semmi nehézségbe nem ütköztek, sőt műveiket maguknak a királyoknak ajánlották.⁵³ Amint érintettük, II. Fülöp halálakor a spanyol monarchia fejlődésének nem volt semmi meghatározott programja, a királyi hatalom centralizációs törekvései a valóságban vereséget szenvedtek, egy ilyen irányú újabb politikai elképzelés gazdasági-pénzügyi feltételei nem voltak meg. Egyszerűen arról volt szó ekkor a politikai gondolkodás terén, hogy az államelméletet hozzá kellett igazítani a valósághoz. Ezt a feladatot vállalta Juan de Mariana, aki az 1598–99-ben megírt *De rege* című művében tanácsokat akart adni a kormányzás dolgaiban a trónra lépő fiatal III. Fülöpnek.

Mariana az abszolutizmus elméletének ellenpólusát foglalta össze, és eljutott a „monarchomachiáig”, a „tyrannicidiumig”. Emiatt kevert fel sok vitát, de a politikai elmélet törzskérdéseiben másutt keresendő a jelentősége. Az ellenreformáció többi államteoretikusával, főleg honfitársával és kortársával, Francisco Suárezzel szemben nem beszél a pápa világi hatalmáról. A katolikus vallás érdekeinek az államban való képviselését a püspökökre bízta, akik a cortesen belül mint a rendek tagjai tevékenykednek. Esménye a mérsékelt monarchia, a „vegyes” államforma, melyet az aragóniai rendi alkotmány formájában képzelt el: a rendek hatálytalaníthatják a királyi rendelke-

⁵¹ J. H. Elliott: *The Revolt of the Catalans. A Study in the Decline of Spain (1598–1640)*, Cambridge 1963. 20. A spanyol abszolutizmus XVI. századi fejlődéséről rövid összképet adok: *Sobre el presunto „carácter turco” del absolutismo español del „Siglo de Oro”*. Anuario del Instituto de Investigaciones Históricas N. 7. 1964. Rosario. 209–220.

⁵² Julian Juderías: *La leyenda negra*. 13. ed. Madrid 1954. 215–232., 245–250.

⁵³ R. Trevor Davies: *The Golden Century of Spain 1501–1621*. London 1961. 275–280. Túlzó és szakértelem nélküli lelkesedés *Gabriel Garcia-Badell y Abadía*: *Introducción a la historia de la agricultura española*. Madrid 1963. 216–217.

zéseket, gyakorolják az adókivetés jogát stb. A „közösség” szerepének előtérbe állítása a királlyal szemben az az igazán új, amit Mariana az eddigi spanyol elméletekhez hozzáadott.⁵⁴

A zsarnokölés jogának rendi alapon való igazolása Marianához fűződik, míg a *Vindiciae contra tyrannos*, Althusius és mások a régi skolasztikus zsarnok fogalomból indultak ki. Mariana a legspanyolabb író a jezsuita államteoretikusok sorában, aki spanyol erasmista módjára vázolja fel a művelt uralkodó eszményét, és spanyol skolasztikus kategóriákkal igazolja a rendiség vezető szerepét az államban az 1590-es évek spanyol valóságának, az aragon-katalán rendi előretörésnek megfelelően. Sőt annyiban is az, hogy elméleti téren fejezte ki a spanyol jezsuiták ellenzékiességét, amely arra irányult, hogy a Rómában székelő generális hatalmának csökkentésével a hazai provinciálisok befolyását növeljék a rend irányításában. Az 1608-ig aktív, renden belüli ellenzék soraiban harcoló bátor Mariana értekezést írt a Jézus Társasága „betegségeiről”, amelyben állást foglalt a rend túlzottan monarchikus felépítése ellen.⁵⁵

Mariana leginkább azzal mutatja a spanyol valósággal való legszorosabb kapcsolatát, hogy a rendi élményt beleállítja a mindent meghatározó hanyatlási problematikába: a középkori spanyol rendi alkotmányt a virágzással és hazája nagyságával azonosítja, és teóriájával ennek visszaállítását kívánja elősegíteni. Ugyanazok az alapmotívumok mozgatják, mint nagy kortársait, Cervantest és Lope de Vegát. Ezek érdekében laicizálta az államelméletet minden ellenreformációs és skolasztikus kiindulópontja ellenére. Az államot saját gyakorlatias funkcióinak megfelelően, utilitarista alapon értelmezi, és minthogy a spanyol hatalmi helyzet válságban van az Armada veresége óta, ezért nagy szerepet tulajdonít a katonai erényeknek. E vonatkozásban közel áll az egyébként támadott Machiavellihez. Mint bullionista az állam gazdasági életbe való beavatkozásának jogosságát vallja. Egyik pénzügyi tanulmánya miatt kerül öreg korában az inkvizíció elé és rövid időre börtönbe.⁵⁶

Noha a tömegeket megveti, és a „népi” kormányzat ideológiája a rendi érdekeket szolgálja, az abszolutizmussal szemben érvényesülő „közösség” elméletének az állam utilitarisztikus értelmezésével való egybefonódása nagy hatást biztosított művének. A későbbi demokratikus áramlatok, különösen a katolikus országokban, felhasználták gondolatait. Példa erre a dél-amerikai gyarmatok függetlenségi harcának eszmei előkészítői között szereplő *De rege*. Ilyen utóhatás kimutatható a másik nagy spanyol jezsuita, Suárez esetében is.⁵⁷

Suárez, amikor az állam keletkezését és az államforma szabad megválasztását összekapcsolja, kelepécét is állít: az egyszer megválasztott államformán nem lehet változtatni. Rendkívül konzervatív szellemű ez a doktrína, hiába hangsúlyozza az emberi akarat fontosságát, a meglévő keretek megváltoztatására nem ad lehetőséget. A „potestas suprema”, azaz a szuverenitás a béke és igazság céljait szolgálja, de nem is megy tovább ennél az általános megállapításnál, leglényegesebb a szuverenitásnak a közösséghez, a tomista

⁵⁴ Guenter Lewy: *Constitutionalism and Statecraft during the Golden Age of Spain* 53–57., 78–79.

⁵⁵ Guenter Lewy i. m. 114–124. A mű 1627-ben indexre is került.

⁵⁶ *De mutatione monetae*, mint a *Tractatus VII.* egyik fejezete.

⁵⁷ Vö. legújabban R. A. Humphreys—J. Lynch: *The Emancipation of Latin America*. XII. Congrès International des Sciences Historiques. Rapport III. Wien 1965. 41.

„corpus mysticum”-hoz való kapcsolása, és a királynak az állam fogalmába való belefoglalása: „princeps autem pars est reipublicae”. A *De legibus* című főműve (1612) gyakorlatilag az ellenpárja Mariana *De rege-jének*: a helyi kollektivitásokat (tehát pl. tartományokat) kizárja a szuverenitás gyakorlásából, és csak annyit enged nekik, amennyit az uralkodó jónak tart.

Ugyancsak visszalépés Marianához képest a pápa „közvetett” világi uralmának hangsúlyozása. A pápa királyokat is megfoszthat trónjuktól. Ami többletet jelent a középkor eszmevilágával szemben, az éppen az, hogy Suárez, a salamancai egyetem tanítványa, nem fogadja el a középkori birodalmi koncepciót. A *ius gentiumot* a vitoriai nyomokon haladva fejleszti tovább.⁵⁸

Az emberiség egyetemessége, az egyes „communitasok” kölcsönös függésének kiemelése elméletének legmodernebb része.⁵⁹ Lényegében nem mond többet Vitorianál, de jobban kiemeli a háborús jog kodifikálásának szükségességét, és e téren Grotius sokat köszönhet neki. Bármennyire is lebilincseli az olvasót Suárez kazuisztikája és a szuverén államok közti különbségek áthidalásának morális tendenciája, a magunk részéről Sánchez Agestával értünk egyet, aki őt a salamancai iskola „epigonjának” minősíti.⁶⁰ Különösen a háború elmélete terén mutatható ez ki. A kérdés másik nevezetes szakértője, Luis de Molina (1535—1600), a salamancai egyetem professzora szintén a vitoriai iniuria-elmélet keretein belül mozog, amikor rámutat, hogy ha csak két család élne a földön, akkor is joguk volna a háborúra, hogy az őket ért sérelmeket megtorolják.⁶¹

Ezzel a kör bezárult, a spanyol államelméletnek hosszú időre nem volt olyan mondanivalója, amely érdemes hozzájárulásként volna értékelhető a nemzetközi politikai gondolkodás fejlesztéséhez. A XVII. században, amikor a valóságban már alig beszélhetünk abszolútizmusról Spanyolországban, megjelennek a selejtes abszolutista jogteóriák, amelyek közül legtöbbször csak lokális spanyol jelentősége van.⁶² Az előadottakból kitűnik, hogy a spanyol gondolkodás a politikai elmélet terén a legtöbbet a salamancai iskola eszmetárából tudott adni az emberi kultúra és haladás javára. A szuverenitás körülhatárolása — az univerzalisztikus középkori koncepció és a világbirodalmi kategória rovására — különösen azért jelent nagy előrelépést, mert szervesen illeszkedik hozzá a keresztény humanizmus szolidaritás-gondolatának továbbfejlesztése, a népek egymásrautaltságának tétele, amely nem az elválasztó, hanem az összekötő tényezőket hangsúlyozza, és a háborút a „természeti jog” uralmának veti alá. A nagy különbség Vitoria és Suárez között e téren az, hogy míg az előbbi a háborút keretek közé szorító „*ius gentiumot*” a „természeti joggal” azonosítja, addig Suáreznál a nemzetközi jog a szokás és konvenció eredménye, amely csak annyiban kötelez, amennyiben a szokás alapján szer-

⁵⁸ J. Touchard: *Histoire des idées politiques*. I. Paris 1959. 298—302.

⁵⁹ Vö. F. de los Rios: *Religión y Estado*, 97. Touchard i. m. 301—302. A bőszes Suarez-irodalomból l. J. Brown Scott: *Suarez and the International Community*. Washington 1933. P. Mesnard értékelése idézve Theodore Ruysen: *Les sources doctrinales de l'internationalisme*, I. 379.

⁶⁰ El concepto del Estado en el pensamiento español del siglo XVI. 56.

⁶¹ De iusitia et iure (1577—1582-es coimbrai előadásai) tárgyalva Sánchez Agesta id. művében, 135.

⁶² Legújabb értékelése Jovre Zamora: *Sobre los conceptos de monarquía y nación en el pensamiento político español del XVII*. Cuadernos de Historia de España. XIII. 1950. Buenos Aires.

ződés jön létre az egyes felek között. Vitoria „természetjogi” felfogása normatívabb, ezért közelebb áll korunkhoz.⁶³

Ma, amikor a monopolkapitalizmus nemcsak gazdasági és politikai, hanem elméleti úton (Kelsen, Scelle, Eagleton, Jessup stb.) is a nemzeti szuverenitás érvényét vonja kétségbe, és újabb univerzalisztikus-birodalmi, „nemzetek feletti” megoldásokra törekszik, a vele szembeni harcban nem haszon nélküli rámutatni az első teoretikusokra, a salamancai iskolára, amely a szuverenitást össze tudta egyeztetni a világgpiac tényével.⁶⁴

A XVI. századi spanyol politikai gondolkodás a maga eszközeivel felfedezte és megmagyarázta, „hogy az állam nehézkedése magában az államban rejlik”, és ahhoz a névsorhoz, amelyet Marx ad azokról, akik kezdték „az államot emberi szemmel nézni”, legalább Vitoria nevét hozzá kell tenni.⁶⁵ Hatalmas teljesítmény az említett két modern politikai alapkategória kidolgozása és az állam funkcióinak utilitarisztikus értelmezése (Mariana). Ez részben a központosított spanyol állam fejlődéstörvényire (Vitoriánál a Katolikus Királyok példája, Marianánál a rendi konstitucionalizmus), részben az Újvilág felfedezése nyomán kiszélesülő világképre nyúlik vissza.

A spanyol neoszkolasztikus politikai elmélet értékelésének visszatérő és nem egészen tisztázott problémája a tartalmi modernség és a formai konzervativizmus közötti ellentmondás.⁶⁶ Éppen ellenkezőjéről van szó annak, amit ma már tudunk az ellenreformációról, amely ugyan átmentette a reneszánsz formavilágát, de feladta annak sok fontos tartalmi mondanivalóját. A salamancai iskola tanai jezsuita ellenreformációs megfogalmazásukban sem vesztették el frissességüket, legfeljebb kisebb módosuláson mentek keresztül, a jezsuita „cselekvés miszticizmusának” megfelelően⁶⁷ anélkül, hogy az új vívmányok elvesztek volna. Sőt éppen ezeket akarta az ellenreformáció (főleg Suárez és Bellarmini) saját közvetlen céljainak szolgálatába állítani, ugyanúgy mint ahogy a kopernikuszi tanokat sajátjává teszi 1584-ben Diego de Zuñiga, és a salamancai egyetem tankönyvvé nyilvánítja Kopernikusz főművét 1594-ben.

Az egyes államelméleti elemek bonyolult keveredésére a modern kutatók egyre nagyobb figyelmet fordítanak, és az ideológiatörténet e területének törvényszerűségei ma már kezdenek kibontakozni. Legújabbban egy amerikai tanulmány éppen a modern oldaláról ismert Bodin múltbeli örökségeire, többek között az organizztikus felfogásra és a „korporativizmusra” igyekszik felhívni a figyelmet, nem beszélve ismert klímaelméletének és népkarakterológiájának asztrológiai gyökereiről.⁶⁸ A XVII. századi holland államelmélet

⁶³ A „természetjog” a XVI. századra vonatkoztatott összehasonlító kategórialemezése hiányzik. *Nádor György* tanulmánya a természettudományokra szorítkozik. A természettörvény fogalmának kialakulása. Bp. 1957. L. *Szabó Imre* megjegyzéseit. Grotius, A háború és béke jogáról I. 78—82.

⁶⁴ A szuverenitás mai tagadására *Hajdu Gyula*: Nemzetközi jog. Bp. 1954. 96—99.

⁶⁵ *Marx*: A „Kölnische Zeitung” 179. számának vezércikke. M. E. Művei I. Bp. 1957. 102.

⁶⁶ Nem állt módunkban megismerni *Enrique de Gandia* tanulmányát: Francisco de Vitoria y el nuevo mundo. Buenos Aires 1952. Idézi *L. Hanke*: Aristotle and the American Indians, 106.

⁶⁷ *I. Olagüe*: La decadencia española. II. 269—270.

⁶⁸ *Julian H. Franklin*: Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History. New York—London 1963. Ismerteti *Margherita Isnardi Parente*: Rivista Storica Italiana, 1965. I. 216—221.

(Grotius és Spinoza kivételével) arisztotelianus-skolasztikus ortodoxiája az újabb kutatások egyik meglepetése.⁶⁹

Végezetül néhány szó a XVI. századi spanyol államteória magyarországi szerepéről. E vonatkozásban csupán Pázmány Pétert kívánjuk megemlíteni, aki nemcsak a spanyol neoskolasztikának a teológiai-filozófiai nyomdokait követi, hanem a spanyol államgépzetet is csodálja.⁷⁰ Államelméletében azonban nyoma sincs a salamancai iskola nagy felfedezéseinek, felfogása egészen középkorias, ahogyan egyik méltatója jellemzi, „aszkrétikus”.⁷¹ A háborút Aquinói Tamás hármas kelléke alapján magyarázza. Ismeri és gyakran idézi a spanyolok közül Vitoriát, Sotot, Vasquezet, Covarrubiast, Molinát és Suárezt, de legtöbbször jelentéktelen, nem szorosán államelméleti kérdések tárgyalása közben.⁷² A „dominiumról” szóló fejezetben azt hangsúlyozza Covarrubias, Soto és Molina alapján, hogy a „császár nem az egész világ ura”, tehát elmegy az univerzális monarchia tételének feladásáig, és Vitoriát idézve írja körül a pápa „ad finem supranaturalem” főségét.⁷³

A korabeli magyarországi recepció módja is alátámasztja nézetünket, hogy az archaikus formai örökség mennyire eltakarja a XVI. századi spanyol államelmélet előremutató tartalmi elemeit, és így lehetőséget ad azok elmellőzésére, illetve arra, hogy eltorzult értelmezést kapjanak. Sem e körülmény, sem az ellenreformációnak a salamancai iskolára boruló árnyéka nem olyan akadályozó tényező a spanyol államelmélet népszerűvé válásának útjában, mint az a nagy különbség, amely politikai gyökerek és az angol, francia, itáliai és más államelméletek politikai élményforrása között van. Áll ez elsősorban a nemzetközi jogra vonatkozó nézetekre, melyek mögött Nyugat-Európában rendszerint egy-egy hatalmi tömb érdekei húzódtak meg, mint pl. Sully Habsburg-ellenes föderatív Európa-tervezetében, vagy a protestáns Scioppiusnál. Ilyen külpolitikai kombinációk igen tetszetősek, és a történetírás figyelmét könnyen lekötik és eltérítik a valódi elméleti teljesítményekről.⁷⁴ A Népszövetség vagy az ENSZ előzményeit, csiraformáit kutatni meglehetősen hálás téma.⁷⁵ A vitoriai „ius commercii” és Grotius „Szabad tengere” közötti összefüggések elemzése kétségtelen bonyolultabb feladat.

Természetesen ez nem lehet akadálya annak, hogy a késő utókor a történetiesség kritériumait alkalmazza a XVI. századi spanyol államelmélet eredményeire, amelyek a többi nagy teljesítménnyel együtt ott vannak a kiváló francia kortárs, Petrus Ramus szavai mögött: „Egy század alatt nagyobb haladást láttunk a tudomány művelőinél, mint amit őseink az előző tizennégy évszázad alatt tapasztaltak”.⁷⁶

⁶⁹ Vö. E. H. Kossmann: Politieke theorie in het zeventiende eeuwse Nederland. Amsterdam 1960. Magyar nyelvű összeállítását ad Wittman Tibor: Németalföld aranykora. Bp. 1965. 207–209.

⁷⁰ Patay József: Pázmány Péter egyetemes történelmi felfogása. Kolozsvár 1909. 90.

⁷¹ Zimándi Pius: Pázmány Péter a társadalmi kérdésekről. Theologia 1939. 242.

⁷² Például: Opera Omnia I. 307, 344., IV. 141., 249., 300., 370–371., 391., V. 33–44., 53., 55., 67.

⁷³ Opera Omnia V. 78, 81.

⁷⁴ Vö. pl. Jacques Pirenne: Les grands courants de l'histoire universelle. II. Neuchâtel 1947. 512–519.

⁷⁵ Magyar történeti irodalomban Balanyi György: A Népszövetség eszméje a múltban. Katolikus Szemle 1920.

⁷⁶ Idézi R. Mousnier: Histoire générale des civilisations. IV. Paris 1954. 9.

Az ember tragédiája a világ nyelvein

III. közlemény

RADÓ GYÖRGY

A román fordítás

Az ember tragédiája román fordítójának, Octavian Gogának (1881–1938) súlyosan ellentmondásos egyéniségét tömören jellemzi a román irodalom történetéről nemrég megjelent magyar mű: „Helyét tehetsége a román irodalom nagy klasszikusai között jelöli ki... mint embert azonban súlyosan el kell ítélnünk politikai szereplése miatt, amellyel a fasizmus szekértolójává vált.¹ Az erdélyi román lelkész fia magyar gimnáziumba járt, a budapesti egyetemen tanult, itt alapította meg a *Luceafărul* c. magas művészi színvonalú irodalmi lapot — tehát minden adottsága meglett volna ahhoz, hogy a magyar—román barátság kiváló munkása legyen. Ellentmondásos pályája azonban a féktelen sovinizmus felé vezetett, s e magatartása tetőződött akkor, amikor politikai vezetős szerepet kapott. És ennek ellenére — rajongott Adyért és fordította verseit, Petőfi költeményeit, valamint *Az ember tragédiáját*. E fordításokkal pedig végső soron mégis csak szolgálatot tett a két szomszéd nép kölcsönös megértésének.

1902-ben indul meg a *Luceafărul*, és már második évfolyamában közölni kezdi folytatásokban Madách drámai költeményének román fordítását, ez a közlés azonban csonka marad, s a teljes mű könyvalakban csupán 1934-ben lát — a fordító előszavával — napvilágot.

Emeric Madách: Tragedia omului. Poem dramatic. Traducere în versuri de Octavian Goga. *Luceafărul*. Revistă literară. (Budapest.) 1903. Nrul. 14—15. p. 233—235.; nrul. 16—18. p. 265—268.; nrul. 19. p. 305—308.; nrul. 20. p. 325—329.; nrul. 21. p. 342—344.; nrul. 22. 373—374.; nrul. 23. p. 384.

— Idem. București. 1934. Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II.” 252 p.

— Idem. București. 1940. Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II.” 252 p.

— Idem. București. 1964. Editura pentru Literatură Universală. 201 p.

Az 1940-es kiadás tulajdonképpen az 1934-es utánnomása. A könyvbeli szöveg különbözik a *Luceafărul*étól — minthogy Goga életében jelent meg ez is, bizonyosra vehetjük, hogy maga a fordító csiszolta, és ezt tekinthetjük az általa véglegesen autorizált szövegnek. A könyvben az általunk kiragadott négy rész így hangzik:

I
Da, s'a sfîrșit măreața 'nfăptuire.
Se mișcă roata, meșterul adastă

¹ Pálffy Endre : A román irodalom története. Bp. 1961. Gondolat, 298—303.

Și mii de ani în osie se 'nvîrte
Pîn' înădesc o spiță fărîmată.

- II Asupra lor va rîde viitorul,
Pe-omul de stat, crezut de noi azi mare,
Pe ortodoxul cărui ne'nchinăm
L-or porecli urmașii saltimbanc!
Cînd va veni lumina de aievea,
Bărbatul vrednic, simplu și firese,
Ce sare-atunci cînd groapă vede 'n cale
Și-și taie drum pe plaiuri largi. Atunci
Doctrina care duce azi deadreptul
Cu ceața ei la casa de nebuni,
Neînvățată toți o vor pricepe.
- III Mi-te deschizi prăpastie adîncă
Dar noaptea ta să crezi nu mă 'nfioară
Iți dau doar praful ce-am cules în cale
Ființa mea în tine nu coboară!
Cu dragoste și mîndră tinerete
Eu mă cunfund în larga veșnicie
Surîsul meu ca razele de soare
In suflete seninul reînvie.
- IV EVA Pricep cuvîntul, slavă ție Doamne!
 ADAM Îl simt și eu și-i voi urma porunca,
 Numai sfîrșitul de-aș putea să-l uit...
 DOMNUL Omule, zis-am, luptă-te și crede!

Goga javító-csiszoló munkájának jellemzésére íme az I rész a *Luca-fărulban* megjelent szöveggel:

Sfirșită e mareața făptuire
Se mișcă roata; — stă acum maestrul.
Și mii de ani în osie să 'nvîrte
Pîn' înădesc o spiță hîrbuită.

Az I sor a csiszolás során mondattanilag tökéletesedett: ígét kapott, megjelent — a sor elején — az első változathól még hiányzó, sorvégi „igen”, s a „făptuire” helyébe ugyanennek nyomatékosabb változata lépett. A 2 sorban „az alkotó” a ritkább „maestrul” helyett a megszokott „meșterul” lett, s a „most áll” jelentésű „stă acum” helyét a „pîhen” jelentésű, tehát Madách szövegének szó szerint megfelelő „adastă” foglalta el. A 4-ben a „kerék” jelzőjét („eltört”) e szó másik szinonimája váltotta fel, a 3 sorban csak helyesírási jellegű változtatásokat látunk.

Megjegyezzük még, hogy a Lucafărulban közölt szöveg a mű első öt színét tartalmazza.

A közölt négy rész is tanúsítja, hogy a fordító mind a sorok számát, mind a versmértéket illetően teljes pontosságra törekedett. Az I/2-ben a „meșterul” tán nem legszerencsésebb fordítása „az alkotó”-nak, az I/4-ben pedig az „inădesc” ritka, feltehetően tájnyelvi eredetű szó. A II/5 — „ha a

valódi nagyság lép helyébe” — a román szövegben meglehetősen eltorzul: a „*valódi nagyság*”-ból „*valódi fény, érdemes férfi*” lesz. A II/7—8-ból hiányzik a lovas-hasonlat, ezért a „*hagy útát*” itt „*tör útát*” lesz. A III/3-ban vaskos félreértéssel találkozunk: a sírba belehulló por „*e föld szülötte*” — vagyis porhüvelyünk, testünk (szemben — Madách katolikus hite szerint — a nem porból lett s oda visszatérő, hanem örökkévaló lélekkel, Éva igazi, marandó énjével) — Gogánál az útközben felszedett, ránkszállt, ránktpadt porrá profanizálódik. A III/5-ből kimarad a „*költészet*” (ami pedig itt igen fontos), és helyette az „*ifjúság*” kap (vajon mért?) „*büszke*” jelzőt. Elmarad a „*nemtője*” is. A IV/4-ben „*bízva bízzál*” helyett ezt találjuk: „*higgyél*”.

Az egyes színek címeinek olvasásakor meglepetve látjuk, hogy „*Az úr*” Gogánál „*Haos*”, ami a románban is káoszt, zűrzavart, legjobb esetben kavargó ős-úrt és nem madáchi világuért jelent.

Goga szövege tehát költői szárnyalású, s mégis úgy gondoljuk, Madách nem köszönhet annyit Gogának, mint Goga Madáchnak, hiszen „*valószínű*”, hogy a költő írásművészetére a *Tragédia* fordítása is hatással volt... Goga e mű fordítása közben tanulta meg igazán az írás mesterségét” — írja, a költő barátjára és munkatársára, O. C. Tăslăuanura hivatkozva Domokos Sámuel², aki a jelen dolgozat írójának a román szöveg értelmezésére vonatkozóan is szíves segítséget nyújtott.

Az egykorú kritikák közül ki kell emelnünk Gáldi Lászlónak, a román nyelv és az általános verstan kiváló ismerőjének cikkét.³

A recenziót lenyűgözi a fordítás szépsége és ereje: ez a hatás szinte genetikusan látható, mert egy évvel korábban még így ír: „*Költői ez a fordítás és világos; talán nem oly tömör és elmélyedésre ösztönző, mint Mohácsi Jenő német szövege...*”⁴ — 1936-ban pedig azt írja, hogy „*semmiben sem maradván el Mohácsié mögött*” („... ne cédat en rien à celle de Mohácsi”), a legjobb Madách-fordítások közé tartozik. 1935-ben Gáldi László így méltatta Goga fordítását: „*... költői kifejezőereje... a külső forma pontos, zengzetes visszaadásához segítette... igen jól szolgálja a színpadi érthetőség céljait is*”. A fordítás sajátos jellegére vonatkozóan pedig: „*Pusztán a nyelvi anyag ellenállása és nem a fordító felületessége okozta, ha itt-ott elsikkadt vagy elhalványodott az eredeti szöveg egy-egy részlete... Goga... szövegét színpadra szánta, s ezért többet bír a deklamáció hatására... Eminescu szellemére vall az a tiszta, gallicizmusoktól majdnem teljesen mentes... nyelv is... , mely a fordítás egyik legmaradandóbb értéke*”. Francia nyelvű, részletesebb elemzésében, ahol még azt is felfedezi, hogy Goga nem az 1923-as, Tolnai-féle kritikái kiadásból, hanem korábbi, pongyolábban nyomtatott magyar szövegből dolgozott, Gáldi rámutat a fordítás néhány szépséghibájára (pl. hogy a záró színben „*S ha tetteús életed / Zajában elnémul az égi szó*” román változata halványabb, mert nélkülözi az Ádámot olyannyira jellemző „*tetteús*” jelzőt: „*Iar cînd a amușit / Din cer povața'n larma vietii tale*”), és kiemel különösen szép megoldásokat is (pl. az első prágai színből: „*Minden nagy gondolatnak, / Hiába, ily kicsinyes a bukása*” — „*E mică moartea marilor ideii*”).

² Domokos Sámuel: Octavian Goga magyar irodalmi kapcsolatai. Filológiai Közlöny 1960. 2. sz. 225—230.

³ Ladislav Gáldi. Archivum Europae Centro-Orientalis 1936. 183—188.

⁴ Gáldi László. Egyetemes Philológiai Közlöny 1935. 219—220. — L. még: *Ua.*: Jegyzetek Goga Madách-fordításáról. Vasárnap 1935. 17—18.

Másik hivatott egykorú bírálójaként Szemlér Ferenc, a kitűnő erdélyi író Goga fordításának megjelenését, *mint tettet*, mint az „egységes és elválaszthatatlan európai irodalom” melletti hitvallást korának Páneurópa-ábrándja, Stefan Zweig *Erasmusa* és Babits irodalomtörténete mellé állítja⁵: „lehetetlen ugyanis a pusztá irodalmi tény, a fordítás megjelenését az irodalompolitikai eseménytől elválasztani” — fűzi hozzá, majd néhány kritikai megjegyzéssel illeti a fordítást. Az első színből „*Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli / Urát, de torzalak csak, képe nem; / Végzet, szabadság egymást üldözi, / S hiányzik az összhangzó értelem*” — „Un joc de ris: scînteia 'năbușită / Stinsă'n noroi, văpaie n'o sã fie, / Ursită, libertate, s'alung'una pe alta, / Dar nu-i aci țarmuitoarea minte!” — ez a fordítás Szemlér szerint „sápadt, bágyatag, szinte már a félreértéssel határos”. Érdekes megállapítása Szemlérnek, hogy „A fordítás Lucifer alakját nem azon a síkon és nem abban a jelentőségben mutatja be, mint ahogy az Madách művében megjelenik . . . Madách elgondolásában . . . Lucifer saját és önmagából eredeztetett erejére támaszkodva száll szembe az Úrral . . . Goga akarattal vagy akaratlanul kihagyja vagy eltérően fordítja mindazokat a szavakat, mondatokat és sorokat, amelyekből a teremtő erőknek e — mindenesetre Madáchnál is homályos — kettősségére lehet következtetni.” És példaképpen idézi az első színből Lucifer szavait: „*S nem érzed-é eszméid közt az úrt, / Mely minden létnek gátjaul vala. / S teremni kényszerültél általa?*” — „*Și n'ai simțit că făurirea minții / De-un haos ți-e puternic priponită, / Ce-i stăvilă ori-cărei firi pe lume?*” Erről a három sorról írja Szemlér: «A román szövegben tehát a teremtés kényszeréről szóló harmadik sor elmaradt, s a fordítás egyébként se foglalja magában a Madách kifejezte filozófiai gondolatot . . . A legjellemzőbb azonban Lucifer követelése: „*Nem úgy, ily könnyen nem löksz el magadtól, / Mint hitvány eszközt, mely felesleges lett.* — *Együtt teremténk: osztályrészemet / Követelem.*” — „A, nu așa ! Vrei să mă'npingi în praf? / Acum îți par netrebnică uncaaltă, / E înzadar ! Legat ne fuse traiul: / Eu parte cer !” A „legat ne fuse traiul” kifejezés csak távoli utalás az „együtt teremtünk” világos és kétségbevonhatatlan értelmére . . . Mindazonáltal nem mondhatnók, hogy Goga Lucifer alakját meghamisította volna . . . Boldog és irigylésre méltó fordító, akinél a legszigorúbb mértékkel mérve csak ennyi említésre érdemes megjegyzés tehető !» Így fejezi be bírálát Szemlér Ferenc. Gáldi Lászlót is, mint őt, lenyűgözték Goga szövegenek költői szépségei (pompás jambusai, alliterációi, zeneisége), és nyilván az is befolyásolhatta, hogy éppen akkor, a magyar—román gyűlölködés esztendeiben, Románia egy exponált, kultusz- és belügyminiszterséget viselt államférfia, koszorús költője a magyar klasszikus dráma fordításával jelentkezik.

Néhányszor egy román nyelvű színpadi bemutatónak is híre támadt,⁶ de tudomásunk szerint ilyen bemutatóra máig sem került sor. Sőt a háború után egy új román fordításról s annak színpadi bemutatójáról is megjelent egy hír.⁷

⁵ Szemlér Ferenc: Tragedia Omului. Madách Tragédiájának román fordítása. Erdélyi Helikon, 1935. 3. sz. 170—181. — L. még: Goga elkészült a fordítással. Az Est, 1929. 175. sz. — Az ember tragédiája románul. Magyar Világ, 1929. 8. sz. — Bitay Árpád. Vasárnap, 1934. 516—518. — Bánffy Miklós: Az ember tragédiája románul. Erdélyi Helikon, 1935. 1. sz. 64. — Goga Oktavián: Előszó az oláh Ember tragédiájához. Magyar Minerva, 1935. 1—2.

⁶ Németh Antal: Az ember tragédiája a színpadon. Bp. 1933. Budapest Székesfőváros. 131—132. — Géza Voinovich—Jenő Mohácsi: Madách und die Tragödie des Menschen. Bp.—Leipzig 1935. Georg Vajna, 153.

⁷ Márer György: Costa Carei fordításában színre kerül Bukarestben Az ember tragédiája. Hétfői Kossuth Népe, 1947. 24. sz.

Az utolsó esztendő folyamán bukkant elő egy korábbi, el nem készült fordítás nyoma is. Ambrus Zoltán kiadott levelezésében szerepel Emil Isac (1889–1954) erdélyi román műfordító és újságíró, fiatalkorában szimbolista költő 1917. május 29-én, Kolozsvárott kelt levele, amelyben ezt olvassuk: „Én az idők zordsága dacára most Madách *Ember Tragédiájá*-t fordítom”⁸ Feltételezhető, Isac azért hagyta abba a fordítást, mert tudomást szerzett róla, hogy Goga folytatja munkáját.⁹

S végül jegyezzük meg, hogy Goga fordítását a mai román irodalomtörténet is értékes munkának tartja, a mai erdélyi magyar sajtó pedig így ír róla: „Úgy tekinthetjük, mint *Az ember tragédiája* egyik legszebb, a mű eszmeiségét és formai szépségeit a legmagasabb művészi színvonalon visszaadó tolmácsolását.”¹⁰

Amikor az 1964. évi centenáriumra Goga fordítása — I. D. Bálán előszavával — új kiadásban megjelent, ismét napirendre került a fordítás értékelése. A bukaresti magyar recenzens megállapítja, hogy bár a fordítások nyelve általában gyorsabban évül el, mint az eredeti műveké, Goga szövege „frissen cseng, mintha csak az imént vetették volna papírra; költői mondat-szerkesztése nem avított, a nyelvi-stiláris fordulatok az élő román költői nyelv szépségeiben bővelkednek... Goga hosszú éveken át viaskodott a *Tragédiával*, amely számára sors-vallató töprengéseit és lelkiismereti önvallatásait visszhangozta... A fordítás egyben az eredeti iránti alkotó hűségen túl, filológiai árnyaltságával is kitűnik.”¹¹ A bukaresti magyar recenzens követésre méltó módon bemutatja, hogy egy napilap-cikk keretében is lehet példákkal alátámasztani állításait. „Milyen találó a szó szerint fordítva nyilván csak körülírható „*kéthedő gúny*”-nak megfelelő „*duh indolelnic*” (és mennyire kifejezi a költő Goga egész tartását)“... majd példák sorozata után ezt olvassuk: „ezért válhatott könyvsikerré, vagyis szellemi életünk eseményévé.”

Az 1964. évi kiadás a helyesírás és az írásjelek modernizálásán kívül (hiányjel helyett kötőjel) csak minimális, csiszolás jellegű változtatásokat tartalmaz az 1934–1940-es szöveggel szemben; az idézett részekben: „*färi-matä*” helyett „*sfäri-matä*” (I/4), „... *largi. Atunci* ...” helyett „... *largi, atunci* ...” (II/8) „*Doctrina care* ...” helyett „*Doctrina, care* ...” (II/9), „*deadreptul*” helyett „*de-a dreptul*” (II/9), „*Mi-te*” helyett „*Mi te*” (III/1), „... *cale* ...” helyett „... *cale*, ...” „*cunfund*” helyett „*cufund*” (III/6) és „*In*” helyett „*În*” (III/8).

Az orosz fordítások

Kronológiai rendünkben *Az ember tragédiájának* orosz fordításai a román elé kerültek volna, ha az első fordítást, amely 1900-ban látott napvilágot, a cári cenzúra nyomtalanul meg nem semmisíti...

Madách Imre drámai költeményének oroszországi útja azonban már korábban megkezdődött, mintsem hogy fordítására sor került volna. 1885-ben, tehát a budapesti színpadi ősbemutató után, de még mielőtt a külföldi szín-

⁸ Ambrus Zoltán: Levelezése. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó, 268.

⁹ Vö. Jancsó Elemér: Az ember tragédiája fordításairól. Útunk (Kolozsvár), 1964. 40. sz. 4–5.

¹⁰ Vö. Tudor Vianu: Madách és Eminescu. Helikon, 1964. 1. sz. 19. és Jancsó i. m.

— L. még: Oláh Tibor: Goga és Madách. Útunk (Kolozsvár), 1966. 13. sz. 1, 4.

¹¹ Szász János: Madách románul. Előre (Bukarest), 1965. II. 20.

házakból szétáradt volna híre, a *Vasárnapi Újság* azt közölte, hogy Zichy Mihály szabadságot kapott a drámai költemény illusztrációinak elkészítésére, majd két évvel később azt olvashatta a magyar közönség, hogy bemutatta a cárnénak *Az ember tragédiájához* készített illusztrációit.¹² Zichy Mihály ekkor Szentpétervárott udvari festő volt, és Lermontov, Ruzstaveli műveinek illusztrálásával, meg egyébként is, ahol lehetősége nyílt, szolgálta a magyar— orosz, magyar—grúz kapcsolatok ügyét. Mint a *Vasárnapi Újság* közleménye folytatja: a magyar festőművésznek oly nagy mértékben sikerült felkeltenie az orosz cárné érdeklődését Madách műve iránt, hogy meghozatta a mű német fordítását (Siehenlist szövegét) és rábeszélte a festőművészt, hogy szaporítsa meglévő illusztrációinak számát. (Ennek a történetnek egy kissé pontatlan változatát olvashattuk egy visszaemlékezésben:¹³ hogy Lechner Gyula megküldte fordítását, még annak megjelenése előtt, Zichy Mihálynak, s a festő ezt a fordítást mutatta volna meg, a kilenvenes évek közepén, a cári családnak. Ez a változat már csak azért sem állja meg a helyét, mert Lechner fordítása 1888-ban már meg is jelent.) Annyi azonban bizonyosra vehető, hogy Zichy Madách-illusztrációi sikert arattak a cári családnál, és felkeltették annak érdeklődését a drámai költemény iránt.

A cár cenzora azonban más szemmel nézte *Az ember tragédiáját*.

Mint egy ungvári kutató néhány évvel ezelőtt, Leningrádban végzett levéltári kutatásai alapján közölte,¹⁴ az egykori cári cenzúra fennmaradt iratai közt megtalálható a nyoma (sajnos csak a nyoma) a drámai költemény első orosz fordításának. I. Litvinov, valóságos állami tanácsos 1900. december 21-i jelentésében¹⁵ *Az ember tragédiájából* V. A. Sztein által készített orosz fordítás betiltását rendelte el és indokolta.

Ki volt ez a V. A. Sztein? Az iratok csak annyit árulnak el róla, hogy főhadnagy volt, aki a krími Kercsben készítette el fordítását, s azt ugyanott 1900-ban, a Lago-nyomdában nyomták ki 1000 példányban, az odesszai cenzurabizottság javaslatára azonban a szentpétervári központi cenzúra betiltotta és összes példányait megsemmisíttette. A betiltás az akkori orosz sajtótörvény 106. §-a alapján történt, azon a címen, hogy a szerző az általa választott magasztos, komoly témát nem a tisztesség és illendőség határain belül fejt ki művében.

Bővebb adatokat és teljes bibliográfiai leírást találunk e betiltott fordításról egy szovjet kiadványban, amely az Oroszországban 1825 és 1904 közt betiltott könyveket ismerteti.¹⁶

Трагедия Человечества. Драматическая поэма в 15-ти сценах. Сочинение Емерика Мадача. Перевод с немецкого. Выпуск I. Керч. Типография X. Н. Лаго и К°, 1900. 1000 экз.

¹² *Vasárnapi Újság*, 1885. VIII. 30. 569. — *Az ember tragédiája és a cárné*. Uo. 1887. X. 28. 716.

¹³ *Darvas István*: Megismerkedésem Maxim Gorkijjal, Leonyid Leonovval és a többiekkel. Irodalomtörténet, 1960. 341.

¹⁴ *Váradi Sternberg János*: Petőfi „Az apostol” és Madách „Az ember tragédiája” a cári cenzori jelentések tükrében. Filológiai Közöny, 1961. 408—410.

¹⁵ Leningrádi Központi Történelmi Levéltár. 776. iratesomó, 21. katalógus, 460. sz.

¹⁶ Л[é] М[ихайлович] Добровольский: Запрещённая книга в России. 1825—1904. Москва 1962. Издательство Всесоюзной Книжной Палаты. 223—224., 249. — L. még: *Radó György*: *Az ember tragédiája és az oroszok*. Napjaink (Miskolc), 1964. 10. sz. 7. — *Dániel György*: *Ismeretlen Tragédia-fordítás*. Magyar Nemzet, 1964. X. 7.

Ez az adat megerősíti Litvinov cenzor jelentésének azt a javaslatát, mely szerint a Lago nyomdában kiadott „első füzet” forgalombahozatalát kell megakadályozni — s ebből arra következtetünk, hogy a kinyomtatott szöveg *Az ember tragédiája* orosz fordításának csak kezdetét tartalmazta, a nyomda folytatásokban szándékozott a művet kiadni, de erre — a cenzúra közbelépése miatt — nem kerülhetett sor. Az idézett szovjet könyv V. A. Szteinen kívül még egy fordítót említ, ennek neve V. Sztovik, aki ugyancsak főhadnagy (porucsik) volt. Ez a könyv egyébként bővebb változatban mondja el a betiltás történetét: eszerint A. A. Ljucebarszkij helyettes odesszai cenzor 1900. szeptember 13-án engedélyezte a mű leendő kinyomtatását, és csak a kinyomtatás után derült ki, hogy a külföldi művek cenzúrabizottsága már korábban betiltotta a mű német fordításának oroszországi terjesztését; erre azután a sajtóügyi főigazgatóság betiltotta az orosz fordítás megjelenését is, s erről 1900. december 25-én értesítette az odesszai cenzort. Maga Durnovo belügyminiszterhelyettes (Pjotr Nyikolajevics — Dobrovolszkij könyvében tévesen: „N. Durnovo belügyminiszter”) utasította a főigazgatóságot, hogy a kercs-jenikalei polgármesterrel szállíttassa be a tilos füzet valamennyi példányát.

A betiltott fordításnak mai ismereteink szerint ez a története — szövegéből semmit sem ismerünk, csupán címéből („Az emberiség tragédiája”) következtethetünk valamire. Ilyen eltorzított címmel ugyanis *Az ember tragédiájának* egyetlenegy német fordítása sem jelent meg, de így fordította a mű címét Juliusz Hen-Wójcikiewicz, akinek lengyel nyelvű fordítása 1885-ben Krakóban jelent meg; a leningrádi levéltárban őrzött cenzori iratcsomó pedig elárulja azt is, hogy ennek a lengyel fordításnak oroszországi terjesztését már rövidebb megjelenése után betiltották. Feltehető tehát, hogy Sztein és Sztovik fordításuk elkészítésénél a feltüntetett német fordításon kívül — vagy tán kizárólag — a lengyel fordítást használták fel, s csupán annak betiltott volta miatt titkolták el ezt a tényt. (Érdekes, hogy a cári birodalom területén ekkor már forgalomban volt a cenzúra által engedélyezett másik lengyel fordítás: Teresa Prażmowskának Varsóban 1899-ben kiadott szövege; a keresi orosz fordítóknak ez nyilván még nem állhatott rendelkezésére — a betiltás, engedélyezés, majd újabb betiltás körüli ellentmondás pedig arra mutat, hogy a cári cenzúra nem járt el egységesen.)

Az ember tragédiája orosz fordításainak története egy beszélgetéssel folytatódik. Pintér Ákos magyar újságíró Szentpétervárról küldött haza tudósításokat; 1902-ben az akkor már világhírű Makszim Gorkijjal készített interjút, és ebben olvassuk, hogy a beszélgetés során Gorkij egyszerre csak Madáchra terelte a szót:

„— ... Madách! Ez egy hatalmas név lehet Magyarországon!

— Egyik halhatatlanunk — mondtam.

— Úgy? Ó az ugye, aki *Az ember tragédiáját* megírta? Ezt a munkát nagyon szeretném megismerni, mert úgy tudom, hogy ez a magyar irodalom legnagyobb alkotása. Van-e orosz fordítás már belőle?

Elmondtam, hogy lehetett volna, mert többen készültek már kiadni. Zichy Mihály is, aki *Az ember tragédiájához* méltó illusztrációkat készített, régen népszerűvé — vagy legalább is hozzáférhetővé — akarta tenni Oroszországban ezt a nagy munkát. Gondoskodott már fordítóról, kezdte is lefordíttatni, de — ez volt mindig az egyetlen és legyőzhetetlen akadály — nem akadt kiadó!

— *Vot izdátysel!* — mondta lelkesen és két kezével élénk gesztus mellett mutatott mellére. — *Itt a kiadó! Én vagyok. Meg fogjuk csinálni együtt. Kérem, szerezze meg nekem a Zichy illusztrációit, küldje el a könyvet magát is.*¹⁷

Gorkij érdeklődésének valóban meg is lett az eredménye, előbb azonban két másik orosz fordítás látott napvilágot.

Vlagyimir Alekszandrovics Mazurkevics (sz. 1871) ügyvéd, író, műfordító, aki hazánk költői közül Petőfit is fordította, s ezenkívül franciából, németből, angolból és spanyolból fordított,¹⁸ 1904-ben a haladó polgári *Vszemirnij Vesztnyik* című folyóiratban folytatásokban tette közzé *Az ember tragédiájának orosz fordítását*.

Имрэ Мадач: Трагедия Человека. Драматическая поэма. Перевод с венгерского В. А. Мазуркевича. Всемирный Вестник. 1904. № 1. стр. 63—84., № 2. стр. 148—194., № 3. стр. 129—145., № 4. стр. 118—123., № 5. стр. 114—134., № 6. стр. 67—81., № 7. стр. 80—85., № 8. стр. 80—92.

Először is lássuk az általunk kiragadott négy részt e fordításban:

I Свершон Мой труд... Я вижу — он прекрасен;
Пусть все идет намеченной чредой!
Я-ж отдохнуть хочу теперь... Эоны!
Вращайте мир вокруг его оси,
Пока вращенья порча не замедлит.

II Все осмеют когданибудь потом!
Всех, и ханжу и гордого вельможу
Грядущий век шутами назовет,
Когда их место истина заступит,
Которая преграды видит там,
Где есть они, где-ж нет, — идет свободно.
Учение ведущее теперь
К безумию запутанностью мыслей,
Никто не станет больше изучать:
Оно и так понятным станет людям.

III Зияешь ты бездонной глубиною
И думаешь, что нет мне здесь пути...
Пусть слабый прах и побежден тобою,
Но я тебя сумею перейти.
Любви высокой светозарный гений
Влечет меня в отчизну вдохновений,
Лишь я дарю блаженства для людей
Под тихий звук любовного напева,
Как яркий свет живительных лучей.

¹⁷ *Pintër Ákos* : Gorkijnál. Pesti Napló, 1902. 347. sz. — Ua. Gorkij Magyarországon. Művelt Nép, Bp. 1954. 34—35.

¹⁸ *K. Golotyina Galina* : Az ember tragédiájának orosz fordításairól. Világirodalmi Figyelő, 1959. 1. sz. 44.

IV ЕВА Хвала Творцу! Мне эта песнь ясна!
 АДАМ Я понял все!... Слова Твои отныне
 С моей душой навек в одно слились.
 Ах, если-б мне забыть лишь о кончине!...
 Господь Я рек тебе: надейся и борись!

Az első közleményt bevezető, a szerkesztőség által aláírt tanulmányból megtudjuk, hogy az orosz olvasók addig néhány cikkből ismerték meg Madách művét,¹⁹ említés történik Dietze, Siebenlist, Sponer és Lechner német fordításáról, Fischer tanulmányáról és a magyarországi kiadásokról, valamint bemutatókról. Majd a fordító ismerteti Madách életét, arról azonban nem ír, hogy német fordítást használt. „Magyarból készült fordítás” — ez áll ugyan a cím alatt, de ez azt is jelentheti, hogy a magyar eredeti művet egy harmadik nyelv közvetítésével tolmácsolta. Lássuk azonban a mű összes korábbi fordításait: Dietzéből nem készülhetett, mert IV/4 sora közelebb áll az eredetihez, mint amazé („Nun ring', o Mensch, und sei voll Zuversicht!” — »Я рек тебе: надейся и борись!«); Fischerét nem használhatta, mert abból az I. rész hiányzik; Siebenlist fordításában az I/3-ból hiányzik az eredetiben meglevő „*tengelyén*”, Mazurkevicسنél ott van („ero oc”), tehát Siebenlist sem lehetett a közvetítő; Sponer fordításánál ugyanez a bizonyíték; Lechner fordításával összehasonlítva, megint a IV/4 áll Mazurkevicسنél az eredetihez közelebb („Lass' dir's gesagt sein . . .” — «Я рек тебе . . .»); Dóczy szövegéből megint a „*tengelyén*” hiányzik, tehát ez is kiesik, mint esetleges közvetítő; ugyanez a helyzet Planer fordításánál; Bigault prózai szövegéből is hiányzik a „*tengelyén*” — Hen-Wójcikiewicznél a III mindössze négy sor, ebből sem készülhetett az eredetihez közelebb álló fordítás; Prażmowska fordításából a IV/3 a bizonyíték: hiányzik belőle a „*csak azt tudnám feledni*” gondolat („Lecz słów ostatnich, ach! surowe brzmenie!”), amely pedig Mazurkevicسنél megvan („Если-б мне забыть лишь . . .”); Wallisnál az I. sokkal távolabb áll a magyartól, mint Mazurkevicسنál, pl. a „*mű*” nála „a teremés nagy műve” („t groote werk der schepping”) az oroszban meg ismét „*mű*” («Труд»); Zmaj fordításának szinte minden porcikája távolabb áll Madách szövegétől, mint Mazurkevicse, mindjárt az elején ezt olvassuk „megvalósult a gondolat” („ostvarena je mis'o”), ami a magyarból és az oroszból egyaránt hiányzik; Vrchlickýnek meg sem jelent fordításából az egész II rész hiányzik; Brábek kihagyta a „*tengelyén*” fogalmat, tehát ez a fordítás se jöhet számításba; a csonkán megjelent fordítások (Dux, Saissy, Tamaskó, Goga) persze eleve nem jöhetnek közvetítőként számításba. Bár elképzelhető, hogy több fordítást is felhasználta Mazurkevicсs közvetítőül, ez azonban valószínűtlen — valószínűbb, hogy valóban magyarból készült a fordítás, mégpedig valakinek a prózai nyersfordításából, noha teljesen az sincs kizárva, hogy Mazurkevicсs megtanulta nyelvünket.

A négy elemzett rész szövege igen szabad fordításra mutat. Már a sorok száma is: I-ben 4 helyett 5, II-ben 11 helyett 10, III-ban 8 helyett 9, IV-ben

¹⁹ К. Тр-н-кий [Иннокентий Михайлович Болдаков]: Эмерик Малач и его «Трагедия Человека». Русское Обозрение 1893. № 7. 226—253. — И. Матушевский. Русская Мысль 1901. № 9—10. — Всеволод Чешихин: Малач. Брокгауз—Эфрон: Энциклопедический словарь. Том 18. Санкт-Петербург 1896. Брокгауз—Эфрон. 339. (Lexikoncikk) — Nem említi a Madáchról szóló első orosz közleményt: Эмерих Малач (Венгерский поэт). Иллюстрированная Газета. Том. 15. 1865. № 16. 253.

4 helyett 5. Az I elején az eredeti fenségesebb harmadik személye helyett az oroszban intim első személy áll, majd az éonokat szólítja fel a fordító, hogy csak forgassák a világot tengelye körül... Éles eltérést találunk eredeti és fordítás közt a II-ben. Madách az „államférfit” és az „orthodoxot” állítja az utókor pellengérére — ezekből a fordításban „álszent” és „kevély nagyúr” lesz: nyilvánvaló, hogy a fordító az autokrácia tekintélyét akarta kímélni, mert e látható „retusálásoktól” eltekintve fordítása viszonylag hű. A III-ban rossz vágányra tereli a költői sorokat ott, ahol „*ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” helyett ezt olvassuk: „*azt hiszed, számomra itt nem nyílik út?*” „*Szerelem, költészet s ifjúság*” hármásából csak az első marad meg, az viszont megkapja a „magas” jelzőt, a „*nemtője*” a „*sugárzó*” jelzőt, az „*örök honomba*” pedig „*a lelkesedések honává*”, „*az ihletek honává*” változik, majd e rész végén a fordító „*megajándékozta*” Madáchot azzal, hogy a nő mosolya „*szerelmes dúdolás halk hangjára*” „*száll egy-egy arcra*”. A fordító „*saját*” jelzői, betoldásai bizony az értelemnél is jobban eltorzítják a madáchi puritán, szabatos, sallangmentes hangvételt.

Mazurkevicz versei szépen, dallamosan, formahű ütemezésben csengenek, a III részt az eredetitől eltérően végig — de szépen — rímelteti, ugyanezt látjuk a IV részben is: ebből látható, hogy a költői, nyomatékos részeket tudatosan igyekezett verstanilag is kiemelni. Egybefoglalva az eddigi tapasztaltakat, elmondhatjuk, hogy Mazurkevicz általában nem tehetetlenség, ügyetlenség folytán, hanem tudatosan tért el az eredeti szövegtől: az akkor kialakulófélben levő orosz szimbolizmus szó- és képhasználatával akart lépést tartani és politikai megfontolások vezették.

Tudott vagy nem tudott Sztejn—Sztovik fordításának sorsáról — ő nem szánta erre a sorsra művét. S mint a fővárosi irodalmi élet, s a kormány által irányított „irodalompolitika” jó ismerője, tudta, mitől szisszen fel a cenzor: persze nem olyan bárgyúságoktól, amelyenket Litvinov írt indokolásul — hogy „*a szerző úgy beszél Istenről, mint egy agyalágyult, operett-szerű Jupiterről, azonkívül a szerző igen önkényesen változtatja a biblia tartalmát*” — nem, Mazurkevicz tudta, hogy sokkal inkább a konstantinápolyi színnel van baj. A keleti egyház pátriárkáját olyan színben bemutatni, ahogyan Madách tette — ez a Szent Szinódus szürke eminenciásai által kormányzott Oroszországban megbocsáthatatlan vétek volt. És Mazurkevicz, hogy „*szalonképessé*” tegye a cár országában Madáchot, meglepő trükkhöz folyamodott. Nem hagyta ki a konstantinápolyi színt vagy legalábbis annak egész részeit, amint azt a kereszténység tekintélyét Madáchtól féltő cenzúra a mű bécsi és prágai bemutatójánál követelte, hanem — áttette a cselekmény színhelyét.

Rómába tette át. Változatában két római szín szerepel egymás után: egy, amelyet Madách is rómainak írt meg, és egy másik, amelyet Mazurkevicz röppentett át Konstantinápolyból a nyugati kereszténység fővárosába, a pátriárkából római pápát csinálva. A tulajdonképpeni római színben neveket változtatott meg (vajon miért?) Mazurkevicz: így Sergiolusból Metellus, Cluviából Gliceria, Hippiából Rhodopé, Júliából Poppaea lett (bár a didaszkáliákban Júlia maradt — nyilván ügyetlenségből). Ezek után még néhány „*kényes*” soron mérjük le Mazurkevicz diplomáciáját.

Az első színben az Úr ezt kérdi Lucifertől: „*Nem szült-e az anyag?*” — Mazurkevicz résen van: az ő fordításába a cenzúra nem magyarázhatja bele a materializmus propagandáját — nála e szók helyett ezt mondja az Úr:

„Én teremtettelek” („Гы создан Мной”). Lucifer „szemtelenségén” is enyhített Mazurkevic; amikor a második színben először beszélget Ádámmal, Lucifer gúnyosan „a jámbor agg” kifejezéssel illeti az Urat, a fordításban ez így hangzik: „bölc s agg” („мудрый старец”). No és a cári autokrácia országában hogyan fest az egyiptomi szín szállóigévé lett mondása: „*Milliók egy miatti?*”? Így: „Áldozatok milliói!” (миллионы жертв!)” Hát a konstantinápolyi szín — azonkívül, hogy Rómába került? A lovagrend eszméiről Ádám és Lucifer így beszél: „*ÁDÁM: Míg rendünk összedül, / Tán szent tanai a tömegbe hatnak, / És akkor nincs veszély.* LUCIFER: *A szent tanok. — / Ah, ép a szent tan mindig átkotok.*” Ugyanez Mazurkevicnál: „*ÁDÁM: De mielőtt rendünk összedülne, / Tiszta tanai a tömegbe hatnak, / S az embereknek nem lesz szörnyű a pusztulás. / LUCIFER: A tanok! De hiszen épp bennünk van az átkuk.*” («АДАМ: Но ранее, чем орден наш умрет, / В толпу проникнут чистые ученья / И людям гибель будет не страшна. / ЛЮЦИФЕР: Учения?! Но в них-то их проклятье!») Szép, pontos fordítás, csak épp a szent tanokból előbb tiszta tanok, majd egyszerűen csak tanok lesznek. A homousion-homoiusion dogmavitában Madách konstantinápolyi pátriárkájának ez az álláspontja: „*E gonosz hitűek / A szent háromság rejtélyes tanában / A homoiusiont hirdetik, / Míg az egyház a homoiusiont / Alapítá meg a hit cikkeül.*” Mazurkevicnál a római pápa ezt mondja: «Отступники дерзнули толковать / Все догматы религии превратно: / Гомойузию даже отвергать / И признавать открыто гомойузию.» Tehát az orosz fordító felcsereéli a homousion és homoiusion megítélését — pedig ezzel túllő az önmaga által kitűzött célon: hiszen a homoiusiont (Krisztus hasonlólényegűségének tanát) a homousionnal (ez azonoslényegűség tanával) szemben Arius a IV. században hirdette, s tanítását az egyház már a 325. évi niceai és a 381-i konstantinápolyi zsinaton bélyegezte eretnekségnek, tehát hét évszázaddal a nagy egyházszakadás előtt, s e tan elvetésében a Mazurkevic által „megvédett” keleti egyház ugyanazon az állásponton volt, mint a nyugati, ahová a cselekményt áthelyezte. (Nyilván Madách anakronizmusa zavarhatta meg: hogy Tankréd (1078–1112) kereszteshadjárata kapcsolódik e sok évszázaddal korábbi vallási vitához.) Egyébként, ha Mazurkevic minden áron logikus akart volna maradni, akkor a rimini és a niceai zsinatot fel kellett volna cserélnie szövegében, ezt azonban elmulasztotta. Végül, hogy nemcsak a pravoszláv egyház tekintélyét, hanem az autokrácia egész állami és társadalmi rendszerét is mennyire óvja (nyilván a megjelenhetés biztosítása végett) ez a fordító, arra vonatkozóan is idézhetünk néhány példát. A párizsi színben Danton megállapítja azt a történelmi tényt, hogy „*felkeltek a királyok ellenünk*”, s ez a fordításban: „*Восстали против нас / Маркизы наши, графы и бароны*” — tehát az európai monarchák szövetségéből a francia arisztokrácia lesz. Érdekes, hogy a tőkés rendszer bírálata nem volt ilyen tabu az 1904-es Oroszországban: a londoni szín „kényes” pontjainak fordítása hű, így a gyárosok beszélgetése, a munkások bosszú-felhívásai, Ádám következtetése a társadalom bűnösségéről stb. Kényes részek bukhatnak fel az utolsó színben; „*Dacolhatok még, Isten, véled is*” — mondja Ádám, s hiába fordul a mű kifejtésében visszajára ez a gondolat, ilyen mondat leírását az orosz cenzúra nem engedélyezte volna, ezért hangzik ez a sor Mazurkevicnál így: «Я побороть сумею силу Рока» — tehát Istenből a Végzet ereje lett...

Mazurkevic fordítása egyike *Az ember tragédiája* legérdekesebb tolmácsolásainak: nem fordítói tudatlanság vagy ügyetlenség, tehetetlenség folytán

torzul el benne az eredeti, hanem egy gyakorlott, művészi fordító tudatosan változtatja meg a szöveget. Láttuk, hogy Dóczy Lajos — tévesen — a mű érdekét akarta szolgálni, értékét vélte növelhetni azáltal, hogy megpróbálta goethei veretűvé tenni; azt is tapasztaltuk, hogy Sponer Andor jó fordítását Stahl hogyan szabdalta, torzította a náci színpad részére; Zmaj az eredetitől eltérő stílust húzott rá Madách művére, s most íme egy orosz fordító — szinte kiérezzük a szövegből, hogy szándéka ellenére, csak kényszerből, védekezésből — tudatosan egyes tartalmi elemeket változtat meg *Az ember tragédiájá-*nak szövegében. Több szempontból — irodalomtörténetileg, fordításelméletileg, sőt politikailag is — igen érdekes jelenség: ezért szenteltünk az átlagosnál valamivel több teret e fordítás megismerésének.

Elsősorban politikai ok — az 1905-ös forradalom küszöbén bekövetkezett változás — lehet magyarázata annak, hogy még a Mazurkevics-féle fordítás megjelenésének évében napvilágot láthatott egy másik orosz fordítás is, enyhébb és más jellegű „retusálással”. Talán sokat árulnak el a dátumok. Mazurkevics fordításának első folytatása 1904. januárjában jelent meg a Vszemirnij Vesztnyikben, tehát cenzúrai engedélyeztetése feltehetően 1903. második felében történt, az orosz—japán háború kitörését megelőző, sorozatos parasztfelkelésektől és Plehve belügyminiszter kegyetlenkedéseitől terhes időben, igen feszült légkörben. Az új fordítás cenzúrai engedélyezésének a kötet 2. lapján olvasható dátuma: 1904. június 23. Tehát akkor, amikor a háború kitörése egyelőre csökkentette a belső feszültséget (a cári kormányzat váromlásának megfelelően elterelte a tömegek figyelmét az érlelődő forradalomról, s még nem következtek be a sorozatos katonai vereségek, amelyek azután leleplezték az időleges nyugalom hamis voltát). Demokrata mezben tetszelgő, kegyes hangulatú vagy egyszerűen tudatlan cenzor engedélyezte ekkor *Az ember tragédiáját*, amelynek német szövege már rég tilos volt, amelynek első orosz fordítását négy évvel korábban megsemmisítették, s amelyet Mazurkevics még az előző évben is csak „retusálva” mert engedélyezésére felterjeszteni. Most, 1904. júniusában engedélyezték a másik orosz fordítást, Nyikolaj Alekszandrovics Holodkovszkij (1858—1921) neves orosz zoológus és költő-műfordító művét.

Эмерих Мадач: Трагедия Человечества. Перевод Н. А. Холодковского. С.-Петербург. 1904. А. С. Суворин, 255 стр.
(Дешевая Библиотека. № 362.)

Holodkovszkij korábban Schiller, Lenau, Byron, Milton és Longfellow verseit ültette át sikerrel oroszra, és már 1878-ban megjelent *Faust*-fordítása. Madách művének lefordításáról, e fordítás történetéről ő maga vall előszavában: elmondja, hogy több mint egy évtizeddel korábban ismerkedett meg *Az ember tragédiájával* s már akkor lefordította oroszra. „Minthogy magyarul nem tudok, németből fordítottam — írja —, két legjobb német fordítását, Sponer és Planer művét használtam fel.”

Verses fordítás, általában formai hűségre törekvő, helyenként azonban bővebben rímel, mint az eredeti.

És mielőtt szövegét megvizsgálnók, említsük még meg, hogy a könyv megjelenése, sőt az egész műre szóló cenzúraengedély előtt három szín (a két prágai és a párizsi) már folyóiratban is napvilágot látott: *Мир Божий*. 1904. № 5. стр. 104—133. Az általunk elemzett négy rész:

- I Я совершил великий труд творенья;
Творец почил, — колес чудесный ряд
Вращается; и прежде, чем сотрется
Одно из них, — зоны пролетят.
- II Настанет время, — призраки те будут
Осмеяны. Все бредни люди бросят.
Отважные прыжки излишни станут,
Рвы нам не будут преграждать шагов, —
Удобные, просторные дороги
Открыто, прямо к цели поведут.
А сложный бред запутанных учений
Не будут никому преподавать,
Хоть будут все их понимать прекрасно.
- III У ног зияет бездна роковая,
Но я в нее без ужаса смотрю:
Пусть прах она возьмет, уничтожая, —
Я в вечном блеске к небу воспарю!
Поэзия, любовь и юность властно,
Кяк [sic!] идеал святой, во мне царят;
Земля моей улыбкою прекрасна,
Блаженством светлым мой сияет взгляд!
- IV ЕВА О, песнь я поняла! Хвала Творцу!
АДАМ Я чувствую, что мыслишь Ты, и буду
Покорно этим следовать словам.
О, еслиб только мог конец забыть я!
ГОСПОДЬ Тебе сказал Я: веруй и борись!

E fordítás vaskos pontatlanságaiért a felelősség nem a német közvetítőket terheli, hiszen mind Sponer, mind Planer jóval közelebb áll Madáchhoz (sőt egymáshoz is), mint ehhez az orosz szöveghez. Inkább úgy látszik, azzal a fordítói magatartással van dolgunk, amely könnyen túlteszi magát az eredeti művön — azzal a hamis indokolással, hogy saját nyelvének követelményeit, szellemét így jobban megközelíti (s a fordító rendszerint, kimondatlanul, önmagát, képességeit, művészetét a szerző fölé helyezi). S ráadásul két német közvetítője közül Holodkovszkij, mint az idézett részekben lemérhető, a jobb és pontosabb Sponeré helyett inkább Planer szövegéhez tartotta magát. Pl.

Madách: *Egykor nevetni fognak az egészen.*
Sponer: Den ganzen Schwindel wird man einst belachen.
Planer: Es kommt die Zeit, wo man den Spuck verlacht.
Holodkovszkij: Настанет время, — призраки те будут / Осмеяны.

Madách: *Gyanítom én is, és fogom követni.*
Sponer: Ich ahn's und willig folg' ich seiner Spur.
Planer: Ich ahne, was du meinst und treu will ich
Die Mahnung deiner Worte auch befolgen.
Holodkovszkij: Я чувствую, что мыслишь ты, и буду
Покорно этим следовать словам.

De van úgy, hogy mindkét közvetítőjétől függetleníti magát, pl. a II-ben a majdan komédiásnak nézett államférfiről és ortodoxról szóló sorokat egyszerűen kihagyja, a rákövetkező II/5—8 sorokat pedig felismerhetetlenül átkölti; „*mely ott ugrat csupán, ahol gödör van*” — nála így hangzik: „a vakmerő ugrások feleslegessé válnak, árkok nem fogják gátolni lépteinket” és így tovább. Az átköltések rendszerint a hamis „javító”, „saját nyelvét jobban megközelítő” felfogásnak, a kihagyások a cenzúrától való félelemnek (vagy esetleg a cenzúra beavatkozásának) tudhatók be.

Holodkovszkij átköltéseit illetően legszembetűnőbb a fordítás címe: „Az emberiség tragédiája” (ez a címfordítás már Hen-Wójcikiewicz lengyel fordításánál is kísértett) — s az orosz fordító szükségességnek tartja, hogy előszavában magyarázzkodjék a cím „megjavítása” miatt. Így magyarázódik: „Magyarul és a német fordítóknál e színdarab címe voltaképpen *Az ember tragédiája*, én azonban fordításomban *Az emberiség tragédiájának* neveztem el, mivelhogy ez véleményem szerint oroszul jobban hangzik és jobban adja vissza a cím valódi értelmét: nem egy egyéni ember tragédiájáról lévén szó, hanem «általában az emberiség», ti. a tragédia hőisében megtestesült emberiség tragédiájáról.”

Kihagyást már láttunk az általunk idézett II. részben, a kihagyások részletes jegyzékét Golotyina Galina közli említett tanulmányában,²⁰ s ha ezeket a kihagyott részeket megvizsgáljuk, akkor látjuk, hogy Holodkovszkij ugyanazt a célt, mint Mazurkevics, más eszközökkel próbálta elérni, ő nem másította meg a konstantinápolyi szín helyét, hanem kihagyta azokat a részleteket, amelyek a cenzor szerint a vallás vagy az autokrácia tekintélyét sérthették, forradalmi eszméket propagálhattak: már a bibliai színekben Lucifer, sőt Ádám és Éva egynémely „tisztetlenségét”, a konstantinápolyi színben az eretnekek és barátok kölcsönös átkozódásait, a barát búcsúárúsítását, Keplernek a forradalom daláért lelkesedő jós-szavait, a londoni színből pedig a gyárosok munkásnyúzó tartalmú beszélgetését és a munkások megtorlást sürgető szavait.

Az összkép igen érdekes: Mazurkevics torzításai inkább a feudalizmust (és benne a pravoszláviát meg az autokráciát), Holodkovszkij kihagyásai inkább a kapitalizmust védik.

S mintha az idő érlelte volna meg, a politikai fejlődés hozta volna napirendre *Az ember tragédiájának* oroszországi megjelenését — egy esztendőn belül (1905 elején) a műnek immár harmadik orosz fordítása látott napvilágot: a Gorkij által sugalmazott és elősegített változat, Zinaida Germanovna Krasenyinnnyikova (sz. 1868) műve.

Имре Мадач: Человеческая Трагедия. Драматическая поэма. Перевод и предисловие З. Крашенинниковой. С.-Петербург. 1905. Товарищество «Знание». 137 стр.

Hogy Makszim Gorkij a Pintér Ákossal folytatott beszélgetés után hogyan szegődött orosz földön *Az ember tragédiájának* propagandistájává és hogyan segítette elő a mű lefordítását — mindezt Gorkij cikkeinek, levelezésének²¹ és a kérdésre vonatkozó irodalomnak²² felhasználásával részletesen

²⁰ Golotyina i. m. 45. 18. sz. jegyzet.

²¹ Аллегии Оливии Шрейнер. Нижегородский Листок. 1899. № 348. — Нижний Новгород, 30. IV. 1903. közli А. Храбровицкий; Горький и Имре Мадач. Новый Мир 1958. № 6.

dolgozta fel Waldapfel József akadémikus, sőt még azt is megvizsgálta, hogyan hatott magának Gorkijnak alkotására, különösen *Az ember* (ЧЕЛОВЕК) című „tanköteményére” Madách művének ismerete.²³ Waldapfel József közli Gorkij és Krasenyinnikova korábban kiadatlan levélváltását is, amelyből megtudjuk, hogy e fordítónő (German A. Laroche zenekritikus leánya, Fjodor Nyikolajevics Krasenyinnikov növényfiziológus professzor felesége) apja kívánságára tanult meg magyarul, és magyarból való műfordítással foglalkozott; még a harmincas években is fordítóként — Gergely Sándor egy regényének és hat elbeszélésének tolmácsolójaként — szerepelt. (Waldapfel József adatait kiegészíthetjük azzal, hogy 1929-ben Karikás Frigyes elbeszéléseit is Krasenyinnikova ültette át oroszra.) 1903. május 23-i levelében Gorkij elismeréssel nyilatkozik Krasenyinnikova korábbi, magyarból készült fordításairól, melyeket ő maga is olvasott. Minthogy a magyar irodalmi művek orosz fordításainak teljességi igényű bibliográfiáját²⁴ összeállítva, Krasenyinnikova nevével az említett műveken kívül nem találkoztunk, feltételezzük, hogy a Gorkij által említett fordítások kéziratossak lehettek.

Zinaida Germanovna Krasenyinnikova prózai műfordító volt — prózában fordította *Az ember tragédiáját* is. Gorkij, mint a Znanijje társulat kiadó-vállalatának irodalmi vezetője, nemcsak biztatta a fordításra, hanem formálisan meg is bízta vele, állandóan figyelemmel kísérte munkáját, átvette kéziratát és megjegyzésekkel látta el, javításokat ajánlott a fordítónak. Krasenyinnikova munkája már készen volt, és csak kinyomtatása húzódott még, amikor Mazurkevics szövegének első folytatása napvilágot látott; és mire Krasenyinnikova fordítása megjelent, már Holodkovszkij szövegével is megismerkedhetett az orosz olvasó. A cenzúra-engedély kelte 1904. október 11., a megjelenés valószínű időpontja az 1905-ös év első fele, annak is tán az eleje, tehát Port-Arthur eleste és a csuzimai flotta-vereség között, a háború súlyos hónapjaiban, a szentpétervári „véres vasárnap” után, a forradalomra vezető munkásforrongások ideje. S minekutána Mazurkevics meg Holod-

275. — Нижний Новгород. 23. V. 1903. uo. — 24. XI. 1903. *Waldapfel József*: Gorkij és Madách. Tanulmányok a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. 2. köt. Вр. 1961. Akadémiai Kiadó, 273. — Нижний Новгород. 20. XII. 1903. *М. Горький*: Собрание сочинений в тридцати томах. Том 28. Москва 1954. Гослитиздат, 294—296. — Нижний Новгород. 5. I. 1904. *Waldapfel* uo. 273—274. — Москва, 16. I. 1904. *Waldapfel* uo. 274. Üzenet keltezés nélkül. *Waldapfel* uo. 274. — Krasenyinnikova levelei: Москва, 9. V. 1903. *Waldapfel* uo. 271—272. — 17. XII. 1903. *Waldapfel* uo. 273. — Москва, 3. III. 1904. *Waldapfel* uo. 274—275.

²² А. Д. Гриневская: Горький и Нижегородский Листок. Максим Горький в Нижнем Новгороде. — А. Н. Свободов: В Нижнем Новгороде на заре 20 века. III. Горьковский период. Известия нижегородского университета. II. 1928. — В. А. Десницкий: Горький нижегородских лет. Горький. (Сборник статей и воспоминаний о Горьком.) 1928. — György Lajos: A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. Kolozsvár 1946. — *Baleczky Emil*: Несколько данных о русско-венгерских литературных отношениях. Максим Горький и венгры. Études Slaves et Roumaines 1948. — Архив М. Горького. IV. 147. — ua. V. Письма к Е. К. Пешковой. Москва. 1955. 112. — *М. Горький*: Жизнь Клима Самгина. М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах. Том 19. Москва 1952. Гослитиздат, 309. — А. А. Сабуров: Работа Горького над первой части романа «Жизнь Клима Самгина». Горьковские чтения. 1949—1950. Москва 1951. 131—133.

²³ Gorkij és Madách. Felolvasás. 1957. XII. 18. — Ua. Вр. 1958. Akadémiai Kiadó. 52 l. (Irodalomtörténeti füzetek. 14. sz.) — Ua. Tanulmányok a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. 2. köt. Вр. 1961. Akadémiai Kiadó, 231—278. — L. még: *Varga Imre*: Gorkij és Az ember tragédiája. Magyar Nemzet, 1958. VIII. 6.

²⁴ *Radó György*: Magyar irodalom oroszul (1834—1959). A fordítások és a kritikai irodalom bibliográfiája. (Kézirat.)

kovszkij fordítása alig fél évvel korábban csak torzítások és csonkítások árán számíthatott a nyilvánosság elérésére — most 1904. októberében engedélyezték, 1905 első felében pedig megjeleneni hagyták Oroszországban *Az ember tragédiájának orosz nyelvű, hitelesnek mondható szövegét.*

Milyen ez a szöveg, hogyan hangzik az általunk kiragadott négy rész?

- I Da, великий труд завершен, вселенной дан кругообразный ход и Творец опочил от дел. Вращаясь миллионы лет на оси, она не иступит на колесе ни одного зубца.
- II Когда-нибудь всю нашу жизнь поднимут на смех: государственного мужа, которого мы именуем великим, подвижника веры, которому мы дивимся, потомство сочтет скоморохами, когда их место займет истинное величие — простота и естественность; они просто перешагнут там, где мы видим яму, и проложат дорогу, где расстилается простор. Науку же, которая теперь мутит нам рассудок своими хитросплетениями, тогда уже никто не будет изучать: она всем будет понятна.
- III Зачем ты разверзлась у моих ног, зияющая бездна? Твой мрак меня не утрашит. В него падет лишь тлен, землей рожденный, я же перешагну через тебя в сиянии ореола. Дух любви, поэзии и юности указывает мне путь в вечное отечество. На земле только моя улыбка дает отраду, подобно солнечному лучу, озаряя людей.
- IV ЕВА Ах, я понимаю песнь! Хвала моему Господу!
АДАМ И мне она внятна, — я буду повиноваться. Только бы не конец! если бы только я мог позабыть конец!
Господь Ты слышал Мои слова, человек: борись и твердо уповай!

Próza fordítástól elvárjuk a tökéletes tartalmi és — amennyiben ez formai hűség nélkül egyáltalán lehetséges — hangulati pontosságot. Nos I/2-ben ezt a tömör és egyszerű mondatot „*a gép forog*” Krasenyinnyikova így cirkalmazza ki: „a világmindenség köralakú mozgást kapott”. E furcsaság oka nem lehet valamiféle közvetítő fordítás felhasználása, mert egyikben sem látunk ilyesmit; nem, Krasenyinnyikova valóban a magyar szövegből dolgozott, csak éppen — szótárral. Minthogy pedig magyar—orosz szótár nem létezett, az áttételes (magyar—német—orosz vagy magyar—francia—orosz) szótárhasználat azt eredményezte, hogy a „*forog*”-ból „köralakú mozgást kap” lett. A „*gép*” helyett pedig nyilván azért írt a fordítónő „világmindenség”-et, mert az orosz irodalmi nyelv konvenciói akkor még sokkal közelebb álltak a Biblia nyelvéhez, s az olyan világias hasonlat, hogy a világmindenség mozgását a költő gépforgásnak nevezi, az orosz fülben ha nem is érthetetlenül, de idegenül csengett volna: a fordítónő tehát ebben az esetben helyesen járt el. Már az, hogy a kerékfog megújítása helyett annak elkopásáról szól, arra enged következtetnünk, hogy Krasenyinnyikova kiegészítőként Planer fordítását („bis ein Rad sich stumpf gelaufen”) használhatta. A II/1-ben „*az egészen*” a fordítónál: „egész életünkön”; a II/2-ben a «государственный муж» az „*államférfi*”-nak nagyon is szótárszagú fordítása — meg is találjuk az Oroszországban akkor leginkább használatos Pavlovskij-féle német—orosz

szótárban²⁵, de hiába keresnök akár a régi Dahl-féle, akár a mai Usakov-féle vagy az 1950—1965 évi tizenhét kötetes orosz értelmező szótárban; tán kifogásolható, hogy Krasenyinnikova az „*orthodoxot*” így fordítja: „a hit bajnoka”. A II/7—8-ban Krasenyinnikova sem fedezi fel a lovas-hasonlatot, eltér az eredetitől, de értelmes megoldással: „csak át fognak lépni ott, ahol mi gödröt látunk, és ott fognak utat építeni, ahol tér nyílik”. A III. és IV. rész ellen értelmi kifogás nem emelhető, sőt ezekben — mintha Krasenyinnikova is, mint a mű több más fordítója, munkája későbbi folyamán lendült volna bele a művésziileg hű értelmi és stílári megoldásokba — egyre inkább a hangulati hűséget jelző szabatos, tömör, költői kifejezések foglalják el a korábbi furcsaságok, mesterkelt megoldások helyét. Ez utóbbiak közül még hadd említsük meg, hogy a londoni szin szereplői közül Krasenyinnikovánál „*A bábjátékos*”-ból „bábtulajdonos”, (владелец марионеток), „*A nyeglé*”-ből pedig „piaci feleser” (базарный лекарь) lett.

Hát a fél évvel korábban még „kényesnek” számító részek? Benne vannak ebben a fordításban, mégpedig torzítatlanul, s azt hisszük, ez Krasenyinnikova munkájának legfőbb érdeme. Sőt Golotyina Galina felhívja figyelmünket arra is, hogy a konstantinápolyi szinben az eretnekek és barátok veszekedésénél „*a hétfejű sárkány*” kifejezést Krasenyinnikova „kétfejű fenevad”-nak fordította, amiről fordításának „vájtfülű” olvasói a kétfejű sassal jelképezett cári autokráciára ismerhettek.

Hogy az eredetit és Planer német szövegét is használta, ezt a második szinben Lucifernek Évához intézett első szavaiból ez a sor bizonyítja: *E mintakép milljószor újuland meg.* — Wie oft wird man die Phras' noch hören müssen. — Эти слова будут повторены миллионы раз.

Jegyezzük meg meg, hogy Krasenyinnikova sajnálatosan eltorzítja a mű címét „Emberi Tragédia”-ra. Hogy miért, ezt sem előszavában, sem leveleiben nem árulja el.

Az egykorú kritika eléggé mostohán bánt mindhárom fordítással. Összesen két recenzió jelent meg²⁶ — mindkettő Holodkovszkij fordításáról; Magyarországon pedig egy cikk Krasenyinnikova kötetéről.²⁷

Alaposan csak Waldapfel József és Golotyina Galina idézett tanulmányai foglalkoztak velük. Mazurkevics munkájáról Golotyina azt írja, hogy „*Az ember tragédiája* szövegének teljes, pontos — bár művészi szempontból meglehetősen gyenge — verses fordítását nyújtja”²⁸, Waldapfel részletesen ismerteti Mazurkevics írói pályáját, fordításáról pedig azt írja, hogy az „legnagyobb részét elég pontos és költői. A másik verses fordításban [Holodkovszkijében] szembetűnő csonkításoknak nincs nyoma nála.”²⁹ Ami a fordítás költőiségét illeti, itt Golotyina ítéletével szemben, aki ezt a fordítást művésziileg meglehetősen gyengének tartja, inkább Waldapfel mellett szavaznánk. A pontosságot illetően azonban kettejük egybehangzó elismerésével elemzésünk alapján szembe kell szállnunk. Holodkovszkij fordításáról Golotyina így ír: „... a jelzett hiányzó részekről eltekintve . . . igen gondos” — művészi

²⁵ J. Pawlowsky's Deutsch-Russisches Wörterbuch. Dritte umgearbeitete und wesentlich vermehrte Auflage. Riga-Leipzig 1902. Kummel-Fleischer, 1213.

²⁶ Булгаков, С.: «Трагедия Человечества» Эмериха Мадача. Вопросы жизни 1905. № 2. 205—222. — С.: Трагедия Человечества. Мир Божий 1905. № 1. стр. 92—94.

²⁷ Szémán István: Az ember tragédiája oroszul. Alkotmány, 1909. 39. sz.

²⁸ Golotyina i. m. 45.

²⁹ Waldapfel i. m. 246.

színvonalát illetően nem foglal állást, csak a Mir Bozsij egykorú kritikájából idézi, hogy „a nyelv harmóniája és ereje szempontjából” felülmúlja Mazurkevic szövegét.³⁰ Waldapfel ezzel ellenkezően úgy véli, hogy Madách művének ez „legkevésbé sikerült orosz fordítása”.³¹ Végül, ami Krasenyinnyikova szövegét illeti, Golotyina megállapítja, hogy „tartalmilag pontosan adja vissza a drámaíró gondolatait, azonban kétségkívül hiányzik belőle Madách nyelvnek és verselésének költőisége . . . mégis értékesebb, mint az előzőek, mert rendkívül gondosan, híven tolmácsolja a szerző gondolatait.”³² Waldapfel e fordítás értékelésével kapcsolatban annyit ír, hogy az „nem egészen elégitette ki Gorkij igényeit.”³³

Ezután fél évszázadig nem került az orosz olvasó kezébe *Az ember tragédiája*, jóllehet a kor legnagyobb orosz írója, Gorkij tovább is Madách művének lelkes híve maradt, s erről több ízben tanúságot is tett. 1910. I. 8-án a párizsi orosz forradalmár-emigránsok Turgenyev-könyvtára részére tíz válogatott művet küld — köztük Madách drámai költeményét;³⁴ 1912. III. 5-én Olaszországból ír a Znanyije társulat kiadóhivatali vezetőjének, s a nápolyi orosz könyvtár részére kér néhány cím szerint felsorolt művet, köztük Madáchét is³⁵; 1924-ben az őt felkereső Kosztolányi Dezsőnek említi lelkesen Madáchot³⁶; 1925. márciusában kezdi írni a *Klim Szamgin élete* c. regényt, melynek első részében egy dialógus során tereli az olvasó figyelmét Madáchra³⁷; végül 1935. januárjának elején, midőn átnézi a szovjet Academia-kiadó kiadási tervét, pótlólag hozzávenni, kiadni javasolja néhány mű között Madách Imrét is.³⁸

Az új, teljes értékű, művészi orosz fordítás megjelenését az 1964-es Madách-jubileum tette időszerűvé. Leonyid Martinov (sz. 1905) neves szovjet költő, aki költészetünknek számos klasszikus alkotását (Petőfi, Vörösmarty, Arany, Ady, József Attila műveit stb.) már magas művészi színvonalon tolmácsolta, fogott hozzá *Az ember tragédiájának* átültetéséhez; e munka elkészültéről a sajtó éppen a jubileumi napokban adott hírt.³⁹

S a hírekkel együtt meg is jelent az új fordítás.

Имре Мадач: Трагедия Человека. Перевод с венгерского Леонида Мартынова. Под редакцией Агнессы Кун. Статья Александра Аникста. Москва. 1964. Издательство «Искусство». 240 стр.

Martinov nyersfordításból dolgozik, állandó munkatársa, aki a nyersfordításokat — a versforma megjelölésével és szövegmagyarázatokkal — készíti számára: e kötet szerkesztőjeként szereplő Kún Agnes. Az utószó írója,

³⁰ Golotyina i. m. 46—47.

³¹ Waldapfel i. m. 244.

³² Golotyina i. m. 43.

³³ Waldapfel i. m. 244.

³⁴ Летопись жизни и творчества А. М. Горького. Том 2. Москва 1958. Издательство Академии Наук СССР, 112 — Waldapfel i. m. 263.

³⁵ Летопись, Том 2. 261. — Waldapfel i. m. 263.

³⁶ Kosztolányi Dezső: Lángelmék. Bp. 1941. Nyugat, 305—312. — Летопись, Том 3. 1959. 380.

³⁷ L. 23. sz. jegyzet. — Az említés helyes értékelése: Waldapfel i. m. 264—269.

³⁸ Летопись, Том 4. 1960. 439. — Waldapfel i. m. 269—270.

³⁹ Ország Világ, 1964. VIII. 26. Esti Hírlap, 1964. X. 2. — Литературная Газета, 1964. X. 3. — Népszabadság, 1964. X. 4. — Népszava, 1964. X. 4. — Délmagyarország, 1964. X. 6.

Alekszandr Anyikszvjet irodalomtörténész általában mint az angol és amerikai irodalom, valamint színház szakértője szerepel, ismert Shakespeare-kutató, de foglalkozott már a magyar irodalommal is, így 1940-ben Borisz Paszternak válogatott műfordításainak kötetében Petőfit ismertette. Meg kell jegyeznünk, hogy utószavában a korábbi orosz fordítások közül csak Holodkovszkijét említi és hosszasan mentegeti *Az ember tragédiájának* szerinte kétségtelen pesszimizmusát. A V. Noszkov érdekes, modern rajzaival illusztrált mű 10 000 példányban jelent meg, impresszumából még azt is megtudjuk, hogy 1964. június 28-án adták nyomdába és ugyanez év augusztus 27-én imprimálták.

Az általunk elemzett négy rész ebben a fordításban így hangzik:

- I Завершено творенье наконец!
 Машина вертится, да отдохнет творец.
 Пусть ни единый зубчик шестеренки
 Не обвешает за мильоны лет!
- II Нет! В будущем все это осмеют:
 Политик, мнившийся нам великаном,
 Подвижник веры, удивлявший нас,
 Грядущему покажутся шутами,
 Когда займут их место простота,
 Величье подлинное, натуральность,
 Чтоб люди прыгали лишь там, где яма,
 И пролагали путь лишь на простор.
 Науку же, которая своею
 Хитросплетенной сущностью приводит
 Сейчас к безумию, никто не станет
 Тогда учить — премудрость эта будет
 Ясна для всех.
- III Зачем зияешь, бездна, предо мной?
 Не мни, что ночь твоя меня пугает —
 В ней только прах земной, а я тебя
 Перешагну в сияньи ореола.
 Дух юности, поэзии, любви
 Мне путь откроет в вечную отчизну,
 Земное счастье лишь моя улыбка,
 Слетевшая на чье-нибудь лицо!
- IV ЕВА Ах, мне понятна эта песнь, о боже!
 АДАМ Я внял! Повиноваться буду тоже.
 Но вот конец! О нем бы мне забыть.
 Господь Азм рек: о человек, борись и уповай!

Az orosz fordítások sorában ez az első — s ez legfőbb érdeme —, amely Madách stílusát érzékeltetni tudja: hogy a legnagyobb, legmagasztosabb dolgokról fellengzősség nélkül, puritánul egyszerűen, de köznapiság, laposság legcsekélyebb jele nélkül tud szólni. Mazurkevics és Holodkovszkij stilizált, cirkalmazott; Krasenyinnnyikova jobbadán lapos prózát adott, Martinovnál

megszólal maga Madách. És megvan e fordításban a madáchi szöveg „mondhatósága” is, az, ami egy-egy előadásnál külön s mindig újra feltűnik az eredetiben: hogy még az idejüket múlt, manapság nem használatos szavak is természetesen, érthetően, jólesően csengenek kontextusában. Martinov fordításának azonban nemcsak ez a stíláriis, inkább hangulati eleme, hanem értelmi, tartalmi eleme is megfelel a művészi hűség kritériumának. Ahol eltér a szó szerinti értelemtől, általában nem lépi túl a fordítói licencia határát.

Ezek közé tartozik az I/2-ben, hogy „*az alkotó pihen*” helyett ezt olvasuk: „*hadd pihenjen az alkotó*”, s hogy az I/3—4-ben az Úr jövőbelátó megalapítás a („*évmillióig eljár...*”) helyett *parancs, óhaj* («*пусть...*») áll. S ugyanebbe a kategóriába sorolható az is, hogy a II/7—8-ban az ominózus lovas-hasonlatot Martinov sem adja vissza, de eléggé világos megoldást választ helyette („... hogy az emberek csak ott ugorjanak, ahol gödör van és csak a térségben építsenek utat”).

Nehéz feladat elé állította Martinovot a II/2 sor, s abban is ez az egy szó: „*államférfi*”. Ez a fogalom ugyanis az orosz történelemből s következőképpen az orosz nyelvből is hiányzik. Az orosz államnak voltak vezetői, azoknak miniszterei, hivatalnokaik, voltak politikusok, de hiányzott az a fogalom, amely a nyugat-európai világban Cincinnatus legendás alakjáig nyúlik vissza, aki közéleti hivatást tölt be, midőn szükség van tehetségére, de különben visszavonul a polgári életbe. Ez a Cincinnatus pl. a szovjet lexikonban «*политический деятель*» meghatározással⁴⁰ szerepel, ami épp oly kevésbé fedí az „államférfi” fogalmát, mint Mazurkevic teljesen hamis «*гордый вельможа*» kifejezése vagy Krasenyinnyikovának a fogalmat értelmileg megközelítő, de az oroszban — láttuk — mesterkéltlen ható meghatározása: «*государственный муж*». Holodkovszkij egyszerűen kihagyja ezt a szót és a hozzátartozó gondolatot is. Egyébként a fogalom két legközelebbi orosz körülírása — a lexikon-meghatározás és Krasenyinnyikova kifejezése — semmiképp sem való verses szövegbe. Martinov tehát a korlátozott lehetőségekhez képest helyesen járt el, amikor e szót „politikus”-sal fordítja — *faute de mieux*. Nem teljes értékű az oroszban más értelmű, tehát szó szerint fordítva félrevezető „orthodox” (II/3) szónak «*подвижник веры*» kifejezéssel való tolmácsolása (ugyanúgy, mint Krasenyinnyikovánál).

Nem érthetünk azonban egyet a III/3 sor Martinov-féle megoldásával. „*A por hull csak belé, e föld szülötte*” ebben a fordításban így hangzik: „*Benne [az éjben] csak földi por van*” — ettől a megoldástól megváltozik a kép is, a dinamizmus is: Madáchnál a porhüvely kerül a sírgödörbe, maga Éva azonban átlépi azt. S a Martinov-féle megoldásra még az sem elegendő indok, hogy kedvezni akar a materialista felfogásnak — hiszen mindjárt ott van utána pontos, hű fordításban az, hogy „*En glóriával átállépek azt*”.

Hamis képet adnánk azonban, ha e makulák mellett nem említünk az olyan pompás, *trouvaillé*-nak mondható megoldásokat, mint pl. az I/1 sor súlyos nyomatéka.

Viszont a mű utolsó sorának nyelvi puritánságát, s ezzel az egész mű filozofikus kicsengését viszi téves vágányra a „*Mondottam*” (IV/4) ódon egyházi-szláv megoldása, mely elüt a fordítás egészének pompás, közérthető stílusától.

⁴⁰ Большая Советская Энциклопедия. Второе издание. Том 46. Москва—Ленинград 1957. Государственное Научное Издательство БСЭ, 632.

Egyébként megállapíthatjuk, hogy Martinov a nyersfordításon kívül felhasználta — jól, alkotóan — Krasenyinnikova fordítását is; a már idézett egyezően kívül még az alábbiakat találjuk:

Krasenyinnikova;

Martinov:

...завершен	...завершено (I/1)
...своими хитросплетениями	...своею хитросплетенной сущностью (II/10)
...борись и твердо уповай!	...борись и уповай (IV/4)

Végül Martinov fordításának erényei közt ki kell emelnünk a ritmikai hűséget is, amely ugyancsak hozzájárul a madáchi hangulat megteremtéséhez.

Röviddel a kötet megjelenése után a *Népszabadság*ban olvastunk róla alapos bírálatot.⁴¹ Héra Zoltán irodalomkritikus, aki ráadásul az orosz irodalom szakértője is, így jellemzi Martinov stílusmegoldását: „... E fordításnak szinte minden során érződik, hogy szerzőjének egyszerre csábító és egyszerre megtorpantó küzdelem Madách. Abból, ahogy fordítja a magyar költőt, kitűnik, hogy a világirodalom nagy teljesítményeinek a sorában látja *Az ember tragédiáját*... Tudatosan támaszkodik arra az érzés- és kifejezés-kincsre, amellyel... a filozófiai költészet sok remek alkotásával gazdagította a művészetet az orosz irodalom. Martinov átültetésében *Az ember tragédiája* rokonává válik Puskin filozófikus etűdjeinek, Lermontov *Démonának*, Dosztojevskij tépelődő s Gorkij új hittel teljes, humanista látomásainak... Fordítása azonban... egészében *egy költő* szavát és dikcióját adja: *Madáchot szólaltatja meg oroszul*... Nem díszíteni igyekszik, a lényeg megragadására tör... Inkább száraznak akar látszani, mint hamisnak, bízik az egésznek magával ragadó pátoszában, filozófiai, etikai izgalmaiban.”

Igen, így éri el Martinov az eredeti mű nyelvi puritánságát, tömörségét.

Héra Zoltán észreveszi, hogy „*Az ember tragédiájának* azok a sorai, amelyek nálunk szállóigékké lettek, a fordításban nem hatnak olyan tömörnek, találónak”. S bár Héra ezt a hiányt mentegeti azzal, hogy más részek viszont „éppen a fordításban válnak hangsúlyosabbakká”, mi ezt nem találjuk mentésnek, s épp az ilyen aforizma-szerűség megvalósításában látjuk a fordítás leendő további esiszolálásának legfőbb feladatát. S Héra megállapítását néhány konkrét példával támasztjuk alá:

A z e l s ő s z í n b ő l :

Csak hódolat illet meg, nem bírálat.

Одна хвала меня коснуться может, / А не хула!

„Csak dicsőítés illehet meg engem, nem pedig becsmérlés [káromlás]”

⁴¹ Héra Zoltán : Madách — oroszul. *Népszabadság*, 1964. X. 25. — L. még: *Elbert János* : „Az ember tragédiája” oroszul. Magyar Nemzet, 1964. XI. 7. — *E. Fehér Pál* : Martinov „Madácha”. *Élet és Irodalom*, 1964. X. 31. — *Az ember tragédiája* — orosz nyelven. Ország Világ, 1964. XI. 18. — *Szőke György—D. Zöldhelyi Zsuzsa* : *Az ember tragédiája* oroszul. Nagyvilág, 1965. 4. sz. 616—617. — Madách emlékest Moszkvában. *Népszabadság*, 1964. XII. 4. — Madách velünk van. Madách emlékünnepek a Szovjetunióban. *Élet és Irodalom*, 1964. XII. 26. — Összefoglaló cikk *Az ember tragédiájának* oroszországi útjáról: *Radó György* : *Az ember tragédiája és az oroszok*. Napjaink (Miskolc), 1964. X. 1. 7.

(értelmileg egyfelől nem szerencsés megoldás, mert Lucifer nem káromolja, csak bírálja az Urat, másfelől azonban csak helyeselhetjük, hogy Martinov elkerülte az itt stílszerűtlen „kritika” szót és a «хвала-хула» szembeállítását hangtani trouville).

Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

Но, кроме своей сути, / Дать не могу я ничего иного!

„Lényegemen kívül azonban én semmi mást nem adhatok.”

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy.

Ты скуповат, как всякий господин!

„Fukar vagy, mint minden nagy úr.”

(az árnyalati értelemváltás az iróniából zúgolódást csinál).

A z e l s ő p r á g a i s z í n b ő l :

János, nekem szükségem volna pénzre.

Мне нужно денег!

„Nekem pénz kell!”

Azt is kifogásolja Héra Zoltán, hogy Martinovnál „a rímek gyakori elejtése, illetve esetlegessége” tapasztalható: nem ott rímel, ahol Madách tudatosan alkalmaz rímet. Erre viszont mi találunk mentséget: a rímek száma és elosztása a fordításban megfelel az eredetinek: van úgy, hogy nem ugyanott rímel, ahol Madách, de ugyancsak fontos helyeken, s ahol igazán a lényeghez tartozik a rím (pl. a londoni szín végén a haláltánc párverseiben), ott igen hatásosan oldja meg feladatát.

Maga a fordító így vall munkájáról: „Igen nehéz volt e költeményt lefordítanom... Hiszen nemcsak a költő nevében, hanem az Úristen, az ördög, az angyalok, Kepler és Danton, a fáraó és az eszkimó, Ádám és megannyi más szereplő nevében is kellett beszélnem!... S most Madáchnak újfajta olvasói lesznek: akik tanúi, sőt résztvevői annak, hogy az emberiség kilép a világűrbe...”⁴² Hangsúlyozza, hogy az eredeti műnek nemcsak a versformáját, de még a fonetikáját is megpróbálta reprodukálni. Fordítását, úgymond, nem Madách halálának századik évfordulójára, a Béke Világtanács által is megünnepelt jubileumra készítette, évek óta dolgozott rajta, de különös örömeire szolgál, hogy munkája éppen ezen az évfordulón láthat napvilágot.

Fordítói vallomása, a kritikai megítélés, de legfőképpen a fordítás, a mű alapján mindent egybevetve, Leonyid Martinov orosz szövege nemcsak, hogy toronymagasan áll a korábbi orosz fordítások fölött, hanem Madách Imre drámai költeményének összes idegen nyelvű tolmácsolásai közt a legelső vonalba tartozik.

A szlovák fordítások

Viszonylag későn, 1905-ben, amikor a szláv nyelvek közül már a lengyelnek, a szerb-horvátoknak, a csehnek és az oroszoknak is volt, összesen nyolc Madách-fordítása, került sor a mű tolmácsolására azon a nyelven, amely

⁴² *Классик венгерской поэзии. К столетию со дня смерти Имре Мадача. Иностранная Литература 1964. № 10. 274.*

pedig igen közel állt Madách Imréhez. Hiszen Alsó-Sztrégován szlovák parasz-
tok éltek körülötte, életrajzírói feljegyezték, hogy utolsó érzelmi szálai szlovák
parasztasszonyokhoz fűzték, sőt a szlovák irodalomhoz is fűzte családi hagyomá-
ny: dédatyja, Madách Péter szlovák, illetve cseh nyelven verselt.

De ha későn is — a szlovák irodalom egyik legkiválóbb képviselője
jelentkezett *Az ember tragédiájának* fordításával: Pavol Országh (1849—1921),
aki Hviezdoslav („Csillagdiésőítő”) írói néven vált a szlovák költészet klasszi-
kusává: ő „alkotta meg a szlovák irodalomnak mindmáig legnagyobb, leg-
gazdagabb költői művét”.⁴³ Lírai és epikus költő, drámaíró és műfordító;
irányzatát illetően Sziklay László ezt a kérdést veti fel: „mi készítette arra,
hogy radikálisan szakítson az epigonok álnépies szalonromantikájával, hogy
jutott el a realizmushoz?”⁴⁴ S ugyanő így jellemzi Hviezdoslav műfordításait:
„Korának legtermékenyebb szlovák műfordítója . . . tudja, hogy a műfordítás
emeli nemzeti irodalma színvonalát s hozzájárul a költői nyelv gazdagodásá-
hoz . . . a *Hamlet* és a *Szentivánéji álom* fordítására Arany ihlette . . . Lelkiis-
meretes, alapos fordító volt . . . Petőfinék 40, Aranynak pedig 28 költeményét
fordította le szlovákra . . . Shakespeare művei mellett legnagyobb műfordítói
teljesítménye Madách *Az ember tragédiájának* átültetése volt.”⁴⁵

Ez a fordítás először folyóiratban, majd még ugyanabban az esztendő-
ben könyvalakban is megjelent.

**Imrich Madách: Tragédia Človeka. Dramatická báseň. Preložil Hviezdo-
slav. Slovenské Pohľady. 1905. str. 358—378., 430—443., 472—483., 550—562.,
606—614., 682—695.; 1906. str. 173—182., 325—336., 391—400., 441—453.,
552—559.**

— Idem. Turčiansky Sv. Martin. 1905. Nákladom „Slovenských Pohľad-
dov. 270 str.

— Idem. Hviezdoslave Sobrané Spisy Básnické. Svázok XV. Preklady z
Maďarských Básnikov. Turčiansky Sv. Martin 1931. Pečlivostou Matice Slo-
venskej. str. 131—344.

1912-ben Hviezdoslavot mint magyar művek nagyszerű tolmácsolóját
beválasztják a Kisfaludy Társaság tagjai közé s még külön kiemelik, hogy
Az ember tragédiájának e szlovák szövege hűségénél és szépségénél fogva
alkalmasint a mű legkitűnőbb, legtökéletesebb idegen nyelvű változata.

Lássuk most az általunk kiválasztott négy részt e fordításban:

I Je završené, áno, dielo diel;
 stroj ide, odpočíva stvoriteľ.
 Prez milliony rokov bude sa
 stroj toten točiť kolo svojej osi,
 než jeden zubok jeho koleša
 obnoviť príjde, bo sa otreľ čosi.

II . . . Raz smiať sa budú
 na všetkom. Štátnika hen, ktorého
 sme veľkým zvali, ortodoxa, jehož

⁴³ Sziklay László: A szlovák irodalom története. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 472.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Ua. 515—516. — L. még: Békés István: Árva parti dalmokverseny. Tükör, 1964.

na spôsob modly obdivovali
sme úctyplne — za komediantov
ich pováži svet po nás, jaknáhle
na tie ich miesta pravá dostaví
sa veličina, oná jednoduchá
a prirodzená, ktorá iba tam
dá preskakovať, kde je jama, tam len
vznačí cestu, otvorený kde
i priestor k tomu je. A nauke
tej, čo včul vedie k šialenosti svojím
spletitým stavom, trebárs nik sa jej
nebude učiť, porozumie každý.

III

Čo záviš pysk mi u nôh, bezdno temné?
Noc tvoja, never, nesplaší ma: prach
len do nej sypne sa, to dieťa zeme,
ja s gloriolou prekročím jej prah.
Lúbosti, básnictva a mladosti
mne jasný genj v domov večnosti
otvára cestu, pokým kol sa stmieva.
Môj sme v len praje zemi rozkoše,
keď na spôsob sa slnka lúčov vše
po obličajoch tu-tam porozlieva.

IV

EVA	Hoj, rozumiem tej piesni, Bohu chvála!
ADAM	I ja sám šípim, čo mi zaspievala, aj chcem to plniť. Len ten koniec kýsi! ten kebych vedel vytreť z pamäti si!
HOSPODIN	Povedal som ti, človeče, i čuj raz ešte: bor sa a vždy dôveruj!

Már az első pillantás meggyőz róla, hogy Hviezdoslav a sorokat szabadon szaporítja ott, ahol az eredeti mű gondolatait nem tudja az eredeti sorszámra szorítani. Mert fő célja a gondolati teljesség, s ez az, amit kiválóan el is ér. Hogy „a nagy mű” nála „művek műve” (dielo diel) — egy miniatúrben mutatja meg, hogy a jó műfordítás az alkotás jegyeit viseli magán. A nyomatékos részekben (pl. az I, III és IV részben) Hviezdoslav bővebben rímelteti sorait, mint Madách, de ez a bővített rímeltetés olyan keret, amelyben semmi sem vész el az eredeti mű tartalmi elemeiből, legfeljebb elenyésző mértékben megszorítja azokat, pl. az I/4 megújítandó kerékfogáról szólva, hozzáfűzi: „mert elkopott”, a IV/2-höz még hozzát teszi: „amit elénekelt”; a IV/3 „feledni” igéjét „emlékezetemből kitörülni” szinonimával teszi rímelővé, a IV/4-et pedig ezzel bővíti ki „és halld még egyszer”. Különben ezek az eredetinél dúsabban rímelő részek tartalmilag hívek.

A Hviezdoslavnál sem rímelő II-ben az eredetinek némi fellazulásán kívül nem látunk eltérést, a III-ban viszont, ahol a rímelés már kényszeríti a fordítót, becsúszott ez a Madáchtól idegen felső „mialatt körülöttünk besötétedik”.

Hviezdoslav fordítása színre került: Bratislavában a Slovenské Národné Divadlo 1926. december 11-én mutatta be — az előadást a sajtó és a közönség is érdeklődéssel és megbecsüléssel fogadta. A kritikusok közül a magyar irodalom másik jeles szlovák szakértője, Štefan Krčméry a párizsi szín elem-

zése során⁴⁶ a fordításról is hírálatot mond, noha csak egy lábjegyzetben. Kifogásolja a mű utolsó sorának fordítását, amely nem érzékelteti az eredeti szöveg tömörségét. Általában, mondja Krčméry, Hviezdoslav gyakran gyengíti Madách stílusát; a kritikus egy példát is bemutat a szöveg felhígítására. Felrója még Hviezdoslavnak, hogy olykor „erőszakot követ el a szlovák nyelv szőrendjén és fonetikáján”, viszont azt állítja, hogy verselésében, rímgazdagságában, itt-ott találóbban árnyalt kifejezéseivel az eredeti fölé tud emelkedni.

Ezzel azonban még nem ért véget a szlovák fordítások története, melynek szövegelemzéseinél Szalatnai Rezső és Sándor László volt segítségünkre.

A második világháború után *Az ember tragédiájának* új szlovák fordítása jelent meg, Valentin Beniák (sz. 1894) jeles, de magatartásában ellentmondásos költő — „1938 után tétlenül került ... a fasizmus «dalnoka» ... végül is ... csaknem teljesen érthetetlen szimbolikus misztikába burkolózik ... míg végül a háborúellenesség, a pacifizmus dalnoka lesz ... Ő is jó műfordító ... Oscar Wilde-en kívül a magyar irodalom kiváló tolmácsolója.”⁴⁷ Utóbb, 1957-ben a magyar költészet szlovák nyelvű, igen vaskos antológiáját adja ki. *Az ember tragédiájából* készített fordítását Fra Makarius írói álnéven, a nagyszombati egyházi kiadóvállalatnál tette közzé.

Madách Imre: *Tragédia Človeka. Z madarského originálu preložil a doslov napísal Fra Makarius [Valentin Beniák].* Trnava. 1950. Spolok Sv. Vojtecha. 212 str.

Az 5500 példányban megjelent, modern fordításból:

- I Hej, dielo hotové dovedna špýva,
stroj roztočil sa, tvorca odpočíva.
Pobeží milión rokov po osi,
kým vymení sa zúbok v kolese.
- II Raz budú s smiechom na to spomínať.
Štátnika, čo ho voláme my veľkým,
ortodoxa, čo je nám na obdiv,
komediantom nazve vek po nás,
keď miesto po ňom prsto vezme si
prirodzený a pravý velikán,
čo skočí iba tam, kde jarky sú,
a nechá cestu tam, kde voľný priestor.
A učenie, čo dnes tak zamotané je,
až do šialenstva vedie, potom každý
aj bez učenia ľahko pochopí.
- III Ty priepasť temná, pri nohách čo zívaš,
mne tvojej noci báť sa netreba,
veď len prach padne v teba, len to ľudské,
ja v sláve povznesiem sa nad teba.

⁴⁶ [Štefan] K[rčméry] : *Revolučná scéna v „Tragédii Človeka”*. Slovenské Pohľady, 1927. 110—114. — *Darvas Sándor* : *Az ember tragédiája — szlovákul*. Magyar Újság, 1926. XII. 11. — Uo. 1926. XII. 14. — *Krepelka Elek* : „Az ember tragédiája” szlovák bemutatója a pozsonyi színházban. Híradó, 1926. XII. 12. — *Eugen Holly* : *Madách: Die Tragödie des Menschen*. Grenzboten, 1926. XII. 14. — *Németh* i. m. 117—119.

⁴⁷ *Sziklay* i. m. 670.

Strážny duch jari, poézie, lásky,
zavedie ma, kde vlast' mi odveká,
odtiaľ môj úsmev osladí zem túto,
zasvietiac lúčom na tvár človeka.

- IV EVA Chvála Bohu, ja pieseň túto chápem.
 ADAM Tuším jej význam, podľa nej se riadiť
 chcem. Len ten koniec, jak na ten zabudnúť?
 PÁN Riekol som: človek, bojuj, drž sa, dúfaj!

Hviezdoslav és Beniak fordítása közt a különbség talán elsősorban nem is annyira a két költőre, mint inkább az 1905. és az 1950. évi szlovák irodalmi nyelvre jellemző, arra a hatalmas fejlődésre, amelyen a kifejező eszközök és formák terén ez a nyelv a közel fél évszázados idő alatt átment. Beniak szövege hűség és költői színvonal tekintetében körülbelül megfelel — a változott körülmények közt — Hviezdoslavénak. Amazzal szemben az új fordítás előnyére kell írunk, hogy nem „ajándékozta meg” Madáchtól az eredeti műből hiányzó tartalmi elemekkel, jóllehet a rímek megszaportításában ő sem marad el elődje mögött (az I, III és IV részben ő is rímelt ott, ahol Madáchnál nincs rím), stílusában is van valami barokkos elem. A nyelvi kifejező eszközök félszázad alatt bekövetkezett gazdagodása — és nyilván saját egyéni költői stílusa — arra ragadja el Beniakit, hogy egy erőteljesnek, egyéninek vélt kifejezőmódot Madách stílusbeli tömörségét, puritánságát áldozza fel. Pl. az I/1-ben a magyar „*be van fejezve*” önála valamiféle „eggyékövácslódott” (dovedne splýva) — ilyesmi azonban csak igen elvétve fordul elő nála (az elemzett 27 sorban mindössze az idézett helyen), különben fordítása igen szépen és híven cseng, tartalmilag is igen pontos — úgy véljük a fordítói licencia határán belül marad, amikor I/4-ben „*újítani kell*” helyett azt mondja: „*kicszerűlődik*”, a III/5-ben pedig „*nemtője*” helyett „*őrszellem*”-et, „*őrangyal*”-t, az „*ifjúság*” helyett „*tavas*”-t fordít. Hogy a II/7-ben a lovas-hasonlatot nem veszi át, az sem túlzott hiba, sem a IV/4 sor fordítása: „*Mondottam: ember küzdj, tarts ki, bízzál*” (látszik: a fordító értelmileg próbálta átmenteni a „*bízva bízzál*” kifejezést, de megoldásában elveszett a magyar kifejezés zamata). Kifogásolható azonban, hogy a IV/3 sort kérdésnek fogja fel — ezzel tulajdonképpen a IV/4 sor ünnepi fensége, a mű végső kicsengetése megy veszendőbe.

Az 1964. évi Madách-jubileum adott alkalmat arra, hogy a szlovák költészet egyik legkiválóbb élő képviselője, Ctibor Štítnický (sz. 1922) közzétegye *Az ember tragédiája* harmadik szlovák fordítását. A jubileumi napokban a falanszter-szín egyik részlete és az utolsó három szín meg is jelent nyomtatásban.

Imre Madách: Tragédia Človeka, űryvok z 12. obrazu. Preložil Ctibor Štítnický. Kulturny Život. (Bratislava.) 3. X. 1964. str. 1.

— **Idem. Lúdové noviny. (Budapest.) 15. X. 1964.**

— **Tri posledné obrazy. Slovenské Pohľady. 1964. No 10. str. 73—80.**

Ezenkívül ebből a készülőfélben levő új, szlovák fordításból az utolsó három színt be is mutatta a bratislavai televízió 1964. október 4-én.

A sajtóban megjelent részletek közt az általunk elemzett négy szövegrészből csak az utolsót találjuk meg:

- IV EVA Ach, rozumiem tej piesni, vďaka bohu!
 ADAM Tiež tuším, čo mi káže. Pôjdem za ňou.
 Len na smrť, Pane, — ako zabudnúť?!
 PÁN Riekol som: bojuj, vytrvaj a ver si!

Ez a fordítás is, akárcsak Beniaké, a IV/3 felsóhajtó kívánságát („... *csak azt tudnám feledni!* —”) kérdéssé változtatja („... *hogyan feledjem?!*”). Ezáltal pedig a IV/4 — ahol Madáchnál az Úr szava felségesen, filozófiai megoldásként, kinyilatkoztatás-szerűen mutatja meg az ember útját és rendeltetését — e két fordításban egyszerű válasszá lesz, mintha az Úr, lezárva egy párbeszédet, azt a tanácsot adná Ádámnak: „[A véget akarod feledni? Nos,] megmondám: küzdj, tarts ki és higgyél”.

Ctibor Štítnický azonban, mint a gondos, lelkiismeretes fordítóművészek általában, nem fejezte be munkáját az első közöltetéssel. Csiszolta, tökéletesítette fordítását a sajtóközlések után is: tanúsítja ezt fordításának könyv alakban megjelenő teljes szövege, amelyet a kiadó szívességből már a jelen dolgozat írása közben tördelt kefelevonatban bocsátott rendelkezésünkre:

Imre Madách: Tragédia človeka. Preložil Ctibor Štítnický. Bratislava. 1966. Tatran vydavateľ'stvo beletrie a umenia. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry. 177 str.

Štítnický végleges szövegéből:

- I Hej, veľké dielo je už hotové.
 Stroj krúti sa už, Pán si pohovie.
 Milión rokov ten stroj pobeží,
 kým čo len zúbok zoderie sa v ňom.
- II Raz toto všetko bude ľuďom na smiech.
 A štátnika, čo veľký sa nám zdal,
 aj kňaza, ktorý obdiv vyslúžil si,
 budúce veky nazvú gašparkami,
 keď vystrieda ich naozajstná veľkosť,
 tá prirodzená, prostá, ktorá núti
 len pred prekážkou koňa ku skoku,
 no uvoľní ho, keď prekážok nieta.
 A náuke, čo dneska hlavu múti
 až k šialenstvu, v tých časoch, ktoré prídu,
 aj bez učenia každý porozumie.
- III Hlboká priepasť, prečo dýchaš na mňa,
 nad tvojou nocou žiari svetlo neba:
 prach zeme padá na dno čiernej jamy,
 so svätožiarou prejdem ponad teba.
 Duch poézie, mladosti a lásky
 ma povedie do mojej večnej vlasti
 a úsmev môj, čo zošlem s lúčom slnka,
 dá ľudským tváram nádych rajskej slasti.

IV

EVA Ach, rozumiem tej piesni, vďaka Bohu!
 ADÁM Aj mne sa zdá, že chápeš. Pôjdem za ňou!
 Len na smrť, na smrť — ako zabudnúť!
 PAN Riekol som: bojuj, človeče, a ver!

E négy rész, a végleges, csiszolt szöveg alapján állíthatjuk, hogy Ctibor Štítnický a művészi hűségnek egészen magas fokán tolmácsolta Madách művét: fordítása *Az ember tragédiájának* legjobb idegen szövegei közé tartozik. Az I-ben árnyalati eltérései („*az alkotó*” helyett „*az Úr*”, a „*tengelyén*” hiánya, az „*újítani kell*” helyett „*el nem kopik*”) mind a fordítói licencia keretén belül maradnak, ha a szöveg egésze úgy cseng, mint ez a szlovák fordítás. Hasonló az árnyalati eltérések aránya és jellege a II-ben („*nagynak nevezünk*” helyett „*nagynak látszott*”, „*orthodoxot*” helyett „*papot*” : ez az egyetlen, aminek túlzott modernizálásával, nem tudunk egyetérteni — „*szövevényes*” helyett „*megzavarja a fejeket*”) és a III-ban („*Mit állsz, tátongó . . .*” helyett „*Miért lehelsz reám . . .*”, a „*lábaimnál*” hiánya, „*Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” helyett „*Éjed fölött az ég fénye ragyog*”, „*A por . . . a föld szülötte*” helyett „*a föld pora*”, az eredetiből hiányzó „*fekete gödör fenekére*”, „*napsugár gyanánt*” helyett „*napsugárral*”). A IV-et pedig, összehasonlítva ugyanezeknek a soroknak folyóiratban megjelent korábbi változatával, s így mintegy betekintve Štítnický alkotói műhelyébe, egészen kiváló megoldásnak kell tekintenünk; ha a „*bízva bízzál*” ilyen kettőzött formában megoldatlan maradt is, e sor hangja, súlya, tartalma pótolja: a fordító kiküszöbölte korábbi változatának szeplőit.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Štítnický modernizál ugyan, de csak olyan mértékben, mint amennyire egy mai fordításnál elengedhetetlenül szükséges; hiszen az az enyhe, múlt századi archaizmus, amely nálunk a Madách-hagyomány itthoni hatóerejénél fogva közeli és érthető — egy másik nyelvben diszsonáns, sőt értelmetlen volna.

E fordításra szinte megjelenésének másnapján reagált a magyar sajtó.⁴⁸ Szalatnai Rezső mindjárt bevezetőjében mint jelentős irodalom-kapcsolati eseményről emlékezik meg e fordításról, megjelenéséről. Hviezdoslav munkája — írja — ma már „elavult, már szembeötlően mesterkéltséggel, szóösszetételei élettelenek, avas ízű”, Beniak viszont „szó-mágus, saját versgyakorlatával, könnyed impresszionista modorban szép csengéssel, sőt az eredeti zenéjén túlcseggve mutatta be modernül Madáchot”, ezzel szemben Štítnický „szövege szépen gördül, s ritmusában, szavaiban, szóösszetételeiben, korhangulatában mindegyik az eredetit érzékelteti”. Ennek okát a fordító magatartásában látja, abban, hogy Štítnickýnek Madách műve élő és mai mondanivaló.”

Ezt a fordítást nagy sikerrel mutatta be Košicén a Štátne Divadlo 1966. április 9-én.

⁴⁸ Szalatnai Rezső: *Az ember tragédiája új szlovák fordítása*. Magyar Nemzet, 1966. III. 6. — L. még: -la: *Nový preklad Tragédie človeka*. Kulturný Život, 1966. III. 18. — (e. fehér): *Az ember tragédiája szlovákul. Élet és irodalom*, 1966. III. 19. — Radó György: *Az ember tragédiája szlovákul*. Irodalmi Szemle (Bratislava), 1966. 4. sz. 353–357.

⁴⁹ *Az ember tragédiájának országos bemutatója*. Új Szó (Bratislava), 1966. IV. 10. — Gály Iván: *Madách Imre, Az ember tragédiája*. Ünnepi bemutató a kosicei állami színházban. Uo., 1966. IV. 14. — Radó György: *Az ember tragédiája szlovák bemutatója Kassán*. Magyar Nemzet, 1966. IV. 16. — Milan Polák: *Patetická tragédia človeka*. Pravda (Bratislava), 1966. IV. 15. — Monoszló Dezső: *Madách tragédiája Kassán. Élet és irodalom*. 1966. IV. 23. — Filyó Mihály: *Tragédia človeka*. Ifjúsági Magazin. 1960. IV.

·Bízzást elmondhatjuk, hogy mindazon nyelvek közül, amelyek a mű több fordításával rendelkeznek, a szlovák az egyetlen, amelyben Madách szövegének valamennyi tolmácsolása magas színvonalú és a maga korában valamennyi megütötte a nyelv fejlettségének megfelelő művészi hűség magas mértékét. Ebben kétségtelül döntő szerepet játszik a két nép történelmének és gondolkodásának sok közös eleme, de a kiváló szlovák műfordítók tökéletes magyar nyelvismerete is.

Az olasz fordítások

Mint *Az ember tragédiájának* német, francia, lengyel, latin, szerb-horvát, román és szlovák nyelvű fordítása, úgy az olasz nyelvű is magyar államban, az akkor Magyarországhoz (a két világháború közt Olaszországhoz, ma pedig Rijeka néven Jugoszláviához) tartozó Fiumében indult meg. Sokáig tartott azonban — majdnem két évtizedig — amíg napvilágot láthattott. A magyar sajtó már 1889-ben ezt a hírt közölte: „Fonda Antal és Czink fiumei professzorok »Az ember tragédiájá«-t lefordították olaszra. Tizenöt hónapig dolgoztak a művön akképp, hogy a magyar Czink leggondosabban ellenőrizte és támogatta az olasz Fonda munkáját. Fonda mint tehetséges költő ismeretes az olasz irodalomban”. A két fordító azonban akkor csak annyit tudott elérni, hogy egy fiumei lap, a *L'Operaio* közölt egy részletet (az egyiptomi színt) a fordításból.⁵⁰

Kötet formájában *Az ember tragédiájának* ez az első olasz szövege csak 1908-ban jelent meg. Címlapján olvasható, hogy ketten fordították: Lodovico Czink betű szerinti fordítását („versione letterale”, mai kifejezéssel: nyersfordítását) Antonio Fonda foglalta olasz versekbe:

Emérico Madách: La Tragedia dell'Uomo. Poema Drammatico Ungherese. Recato in verso italiano da Antonio Fonda, sulla versione letterale di Lodovico Czink. Con illustrazioni tratte dai cartoni del Conte Michele Zichy. Fiume. 1908. Tipografia P. Battara. [12], 208 p.

A két fordítóról nem sokat tudunk. Czink Lajosról megemlíti Szinyei-féle bibliográfiánk, hogy 1875-től 1911-ig élt, a sienai és a római egyetemen tanult és 1885-től Fiumében kereskedelmi iskolai igazgató volt — Antonio Fondára vonatkozóan az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa mutatja, hogy a fiumei olasz nyelvű iskolák részére olvasókönyveket és magyar történelemkönyvet írt, tudjuk továbbá, hogy tartalom-ban-formában híven lefordította Kölcsey *Himnuszát* és elég híven Vörösmarty *Szózatát* tankönyvekbe. Madách-kiadványuk láthatóan aulikus jellegű: korábbi évszázadok stílusában ajánlják a kiadást nyilván anyagilag támogató gróf Nákó Sándor fiumei kormányzónak, sőt még az illusztrátor Zichy Mihályt is megajándékozzák a grófi címmel. Előszavukban, melyben Madách életét, a világirodalom hasonló műveit ismertetik, s *Az ember tragédiáját* a pesszimizmus sűrű homályába burkolt alkotásnak mondják, a mű addigi fordításainak néhány adatát is ismertetik (nem tudnak a lengyel, a latin, a cseh, a román, az orosz és a szlovák fordításról).

A drámai költeménynek az a négy részlete, amelyet a fordítások elemzésének módszereként minden fordításból idézünk és megvizsgálunk, a Czink—Fonda-féle változatban így hangzik:

⁵⁰ Vasárnapi Újság, 1889. IV. 14. 244. — 1889. IX. 15. 600.

- I La grand' opra è fornita; oh, adunque ruoti
 La mirifica mole, e il Creatore
 Delle fatiche sue prenda riposo!
 Là; si volga per mille anni e per mille
 Sull' asse indistruttibil s'aggirando,
 Finchè, guasto in congegno, nella corsa
 Non s'arresti . . .
- II Tempo verrà che tutto ciò di spasso
 Ne fia motivo. L'uom di Stato, lui
 Che noi stimiamo grande, l'ortodosso
 Ammirato da noi, nell'avvenire
 Quali istrioni si terranno, e in loro
 Vece la vera natural grandezza
 E semplice avrà regno; essa che solo
 Là dove s'apre il varco d'una fossa,
 Prende lo slanico a valicarlo, e dove
 Il terreno d'ugual modo si stende
 Segue la via segnata. Le complesse
 Discipline dell'oggi, che a pazzia
 Traggon le menti, non più fiano apprese,
 Le nuove ognun comprenderà, nè d'uopo
 Avrà guari di studio a conseguirle.
- III E a che mi stai dinanzi ai piè, profondo
 Orrido precipizio? La tua notte
 Me guari non spaventa. In te soltanto
 Crede la polve, e in te la polve cade
 Dalla terra prodotta. Io, dalla Gloria
 Scorta, m'accingo a valicarti. Il genio
 D'amor, di põesia, di gioventude
 M'apre la via della dimora eterna.
 Quaggiù, nella terrena valle, allora
 Reca soltanto voluttà il mio riso
 Che, solar raggio, a illuminar discende
 Volto umano.
- IV EVA Grazie, grazie, mio Dio, del canto appieno
 L'intimo senso a me s'apre.
 ADAMO Ed io pure
 Sento che l'indovino. Ah! s'io potessi
 Quella fine obliar . . .
 IL SIGNORE Uomo, tel dissi:
 Ardito lotta e nel lottar confida!

A gyengébb tehetségű vagy hibás elvű fordító — akinek nem telik erejéből, hogy a tartalom, a forma és a hangulat művészi tolmácsolásának együttes maximumát megközelítse — az eredeti műnek legalább valamelyik elemét igyekszik megmenteni a többinek feláldozásával; ebben a fordításban azonban még csak kísérlet sem történt Madách drámai költeményéből hiánytalanul megmenteni akár annak egyetlen elemét. Fonda a nyersfordítást verses — decasillabo és főként endecasillabo mértékű — sorokra tördelte.

Már a terjedelem is fellazul — hasonlítsuk össze a sorok számát Madáchnál és ebben az olasz fordításban: I: 4—6 1/2; II: 11—15; III: 8—11 1/2; IV: 4—5. Persze, két nyelv, két verstan különbözősége indokoltta tehet ilyen terjedelmi különbséget egy tartalmilag, hangulatilag, tömörségét, stílusát illetően is művészien hű fordításnál — itt azonban ezek az elemek is hiányoznak. „A nagy mű fel van szerelve; óh, most forogjon a csodálatos épületóriás, és az Alkotó fáradalmaiból pihenni készül” — ha így visszafordítjuk a mű első két sorát, ezzel még csak bőbeszédűségét, szövegfigyeltetését érzékeltettük, meg azt, hogy egy pontos, egyszerű kifejezésből — „*be van fejezve*” — milyen laza kép — „*fel van szerelve*” — lett; s még hosszan zsörtölődhetnénk, hogy ilyen szószaporítás kedvéért érdemes volt-e az „opera” szót „opra”-vá csonkítani; a terjedelmileg, prozódiaileg azonos, nyelvtanilag odaiillő és értelmileg hű „*ruota*” (= „*forog*”) helyett miért választották a nyelvtanilag és értelmileg oda nem illő „*ruoti*” (= „*forogjon*”) igealakot; a Madáchnál érthető *pars pro toto* képből („*a gép forog*” — vagyis a gép kereke) milyen képzavar lett azzal, hogy „*az épületóriás forog*”, ami legfeljebb kacsalábon történhetne meg stb., stb. — de nem érdemes még több szót fecsérelnünk a hibák felsorolására, mert a fordítás minden egyes sorához több sornyi rosszalló kommentárt fűzhetnénk . . . Legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy — mint más, jobb fordítások esetében is — a kifogások száma később csökken, a fordítók jobban „belejönnek” munkájukba. A III-ban pl. csak az a feltűnő hiba, hogy „*a por hull csak belé*” ok nélkül kibővül: „*benned csak a por hisz, és beléd csak a por hull*”, vagy az, hogy a „*soltanto*” szó téves helyre került s így értelme „*csak mosolyom hoz gyönyört*” helyett: „*mosolyom csak gyönyört hoz*”. A IV pedig már egészen elfogadható műfordítás.

A Czink—Fonda fordításról megemlékezett az egykorú sajtó,⁵¹ megemlégették a későbbi olasz fordítások előszavaiban és a róluk szóló recenziókban is, elemzően azonban csak több mint fél évszázaddal a megjelenése után az az átfogó tanulmány foglalkozott vele, amely a drámai költemény összes eddigi olasz fordításainak részletes értékelését adja.⁵² E tanulmány szerzője a miénknél sokkal bővebben vett részletek, idézetek alapján a miénkhez hasonló ítéletet mond, és miután felsorolja e fordítás néhány, mulatságosan ható olasz „*stílusvirágát*” (pl. az egyiptomi színből Éva: „*. . . ha a nép jajja nem hágy megnyugodni*”: „*la pace mi fura*” = „*békémet ellopja*”; a római színben Ádám: „*Vagy a gyönyör csak egy ital víz-é . . .*”: „*stilla di fresca linfa*” = „*kb. „egy csöppnyi friss nedű*” stb.), megállapítja, hogy ez a fordítás szinte rögeszmes szépítései, díszítései, archaizálásai, körülírásai különb, pompásabb szeretne lenni az eredetinel.

Az ember tragédiája olasz fordításainak újabb ismertetője és elemzője értékeli a Czink—Fonda féle fordítás egyetlen érdemét, a kellő versmértéket („*véleményünk szerint az olaszban ennek ideális versmértéke az endecasillabo, annak összes lehető változatában, amelyet, valóban alkalmazott is Fonda, majd Widmar . . .*”); de egyebekben ő is lesújtóan nyilatkozik erről a fordításról „*rosszul berendezett nyelvi múzeumnak*” nevezi, ahol „*hiteles antik anyag*

⁵¹ Hajnal Dávid. Pester Lloyd, 1908. 131. sz.

⁵² Paolo Ruzicska: „*La Tragedia dell’Uomo*” di Madách e i suoi traduttori italiani. Acme. Annali della Facoltà di Filosofia e Lettere dell’Università Statale di Milano. 1961. 179—229. — Erre a tanulmányra, valamint Márffy antológiájára Tóth László (Róma) volt szíves felhívni figyelmemet.

található bárgyú utánzatok halmazata mellett”.⁵³ Felsorol ez a bíráló a fordításban hibásan hangsúlyozott szavakat (pietà helyett piéta, simile helyett simile stb.), továbbá egyéb példákat a „mérhetetlen számú nyelvi szörnyetegek” közül, amelyek „tragikomédiává teszik ezt a más sorsra érdemes művet”, s ráadásul elviselhetetlenné is a fordítás szószaporításával.

A Czink—Fonda féle fordítás jelentősége tehát alig több mint egy bibliográfiái adaté. A harmincas évek derekán azután, midőn *Az ember tragédiájának* világhíre — főként a bécsi és müncheni rádióelőadások, majd a burgtheateri bemutató nyomán — új, jelentős állomásához érkezett, az igazi olasz—magyar kapcsolatoknak, az irodalom és a kultúra mély történelmi kapcsolatainak néhány munkása arra próbálta felhasználni a fasiszta Olaszországnak és Horthy Magyarországnak nagy hangon hirdetett kapcsolatait, hogy az olasz olvasók tömegeinek kezébe adja, s lehetőleg az olasz színházlátogatóknak meg is mutassa *Az ember tragédiáját*. Erre a két feladatra pedig a Czink—Fonda féle fordítás igazán nem volt alkalmas. Ilyen körülmények közt jelent meg 1936-ban Madách művének egyszerre két új olasz fordítása: az egyik Antonio Widmar, a másik Umberto Norsa műve.

Antonio Widmar, a budapesti olasz követség sajtóattaséja kifejezetten színpadi előadás részére fordította le a művet:

Imre Madách: La Tragedia dell'Uomo. Poema drammatico. Traduzione in versi di Antonio Widmar. 28 xilografie originali di Dezső Fáy. Prefazione del Sen. Alberto de Berzeviczy. Milano. [1936.] S. A. Editrice Genio. 273 p.

Antonio Widmar (sz. 1899) fiumei születésű, kettős anyanyelvű, a fordításnál tehát nem volt szüksége külső, nyelvi segítségre. Mégis valószínű munkaközösségben végezte a fordítás munkáját — amint azt fordításának előszavában olvassuk —, mégpedig éppen a színpadi bemutató előkészítése végett. Elmondja ebben az előszóban, hogy már 1919 óta foglalkozott a fordítás gondolatával, terve azonban csak 1934 februárjában (tehát láthatóan a Burgtheater bemutatójának ösztönzésére) öltött végső formát, azzal, hogy a művet Rómában is be kellene mutatni. Ötletének megvalósítása végett — írja —, kapcsolatba lépett Németh Antallal, a már akkor neves rendezővel, Horváth Jánossal, a római Collegium Hungaricum növendékével, ki ismert díszlettervező volt és Farkas Ferenc zeneszerzővel, Respighi tanítványával. Hosszú estéken át dolgoztak együtt és már a fordítás közben elkészítették az olasz nyelvű bemutató részletes színpadtervét is. Widmar eredetileg csak a Paulay-féle előadási terv értelmében megrövidített szöveget fordította le, mégpedig Alberto Gianola professzorral együtt.

Antonio Widmar és Németh Antal terve azonban — a római bemutató — kútba esett. Sorsáról érdekes részleteket közölt az egykorú magyar sajtó: a 8 órás újság, a polgári ellenzék lapja Rómából jelentette, hogy Madách művét az ottani operaházban akarták bemutatni és hónapokon át hirdették is, amikor azonban Widmar fordítása elkészült, azt kettős ellenőrzésnek vetették alá: egyfelől az olasz külügyminisztériumban (!), másfelől a római Collegium Hungaricumban.⁵⁴ Nem hihető — éppen alább következő elemzé-

⁵³ *Guglielmo Capacchi*: Rassegna del Teatro Ungherese. „La Tragedia dell'Uomo” di Imre Madách. Parma 1964. „La Bodoniana” 67—68.

⁵⁴ *Zádor Tamás*: Az Ember tragédiáját várja az Istenek városa. 8 órás újság, 1934. 212. sz. — L. még: *Németh Antal*: Az ember tragédiája Rómában. Tükör, 1934. 7. sz. 66.

sünk és Paolo Ruzicska értékelése alapján —, hogy *művészi kifogások* támadtak volna e fordítás ellen (Ruzicska külön hangsúlyozza, hogy ami hibát Widmar fordításában talált, az jóformán egy sem ebben a színpadra készült, rövidített szövegben, hanem az utólag hozzáfordított részekben fordul elő), inkább *politikai* oka lehetett annak, hogy *Az ember tragédiája* mégsem került színre Olaszországban. Talán a római szín tivornyájában éreztek nemzeti sérelmet, talán a felcsendülő Marseillaise sértette fülüket vagy a falanszter egynémely mozzanatában magukra ismertek — ki tudná a fasiszta bürokraták gondolatait követni? Talán egyszerűen csak azért maradt el ez a bemutató, mert a fasiszta Olaszországnak és Horthy Magyarországnak fennen hangoztatott barátsága tényleges, maradandó eredményekben igen-igen szegény volt, és Madách művének belső ereje nem volt elegendő ahhoz, hogy a frázisok mögött rejlő tehetetlenségi erőt legyőzze.

Azután, amint a bemutató ügye egyre csak húzódott, Widmar lefordította a Paulay-féle változathól hiányzó részeket is, újra fordította azokat a részeket, amelyeknek előbbi szövege Gianola professzortól származott, s így jött létre az a nyomtatásra került változat, amely immár a mű teljes szövegét tartalmazza. Németh Antal viszont elvégezte azt a rövidítést, amellyel a korszerű színpad igényeinek akarta megfelelővé tenni az előadandó szöveget: az irodalmi teljesség és a színpadi rövidítés kettős szempontját a megjelent kötetben tipográfiai eszközökkel hangolták össze: a színpadra rendelt szövegrészeket vastag betűkkel, a színpadon kihagyandó részeket közönséges betűkkel szedték, Németh Antal rendezői utasításait pedig zárójelbe tették.

Az általunk idézett négy szövegrész ebben a fordításban így hangzik:

- I L'Opera immane, sì, è compiuta ormai.
 Riposa il Creator: gira la mole
 Ruoterà per millenni intorno all'asse
 Finchè convenga rinnovarne un dente!
- II Il mondo un giorno riderà di tutto:
 L'uomo di stato che diciamo grande,
 L'ortodosso che desta ammirazione,
 Giudicheranno i posteri istrioni!
 E se a lor posto la grandezza vera
 Succederà con verità serena,
 Quella che salta là dove c'è un fosso
 Ed apre strade là dov'è lo spazio,
 La dottrina che astrusa or ci tormenta
 Nella sua complicata costruzione,
 Sarà compresa pianamente, senza
 Bisogno di speciali cure e studi.
- III A che stai ai miei piedi, o fondo abisso!
 Non mi spaventa la tua cupa notte!
 La polvere ch'è nata dalla terra
 A te ritorna. In braccio della Gloria,
 Io mi preparo a valicarti, o abisso!
 Il genio della poesia sovrana,
 Dell'amor, della fresca giovinezza,
 M'apre la via della dimora eterna.

Sulla terra il sorriso mio soltanto
 Dona gioia allorchè siccome un raggio
 Di sole scende sopra un volto umano.

IV EVA Grazie, Signore, 'intendo l'armonia!
 ADAMO Credo intenderla anch'io! Seguir la voglio!
 Ma quella fine, ahimè, scordar potessi!
 IL SIGNORE Uomo, ho parlato: lotta ed abbi fede!

Widmar több magyar regényen kívül Petőfi, Arany, Reviczky verseit fordította; Madách-fordítása toronymagasan áll a Czink—Fonda féle szöveg felett. Már külső pillantásra is látjuk, hogy híven igyekszik megőrizni az eredeti formát, nem higt; csak ott, ahol képtelen megoldani a tömör kifejezést, szaporítja a sorokat; az I-ben és a IV-ben nem, a II-ben 1, a III-ban 3 sorral. Vannak fordításában pontatlanságok, így az I/4-ben „évmillióig” helyén „évezredekig” áll, a II/6-ban „az egyszerű és a természetes” itt „tiszta igazság” lett, a II/7—8 lovas-hasonlatát Widmar sem érti s így megoldása a 8 sorban nem értelmes, a II/9 sorban „örültséghez vezet” e fordítás szerint „gyötör”. És vannak szószaporítások is, pl. a II/11-ben „bár nem tanulja senki” felduzzad: „különleges gondok és tanulmányok szüksége nélkül” (ez ráadásul lapos is), a III/5-ből — „szerelem, költészet s ifjúság” — ez lesz: „a felséges költészet, a szerelem, az üde ifjúság”. Hogy a IV/4-ben „beszéltem” áll „mondottam” helyett, ezt Ruzicska is megjegyzi tanulmányában (valamint az I/4-ben mutatkozó számeltérést is). Ruzicska egyébként igen egyenetlennek minősíti ezt a fordítást, úgy találja, hogy a színpadra szánt részek kidolgozása jobb, megoldásaik pontosabbak, kiérleltebbek, s a könyv olvasójának néha úgy tetszik, mintha Németh Antal nem is a színpad szempontjából, hanem merő esztétikai értékítélet alapján emelt volna ki vastagbetűs szedéssel jobb részeket a csetlő-botló sorok tömegéből.

Capacchi keményen bírálja meg ezt a fordítást is, és a Czink—Fonda féle szöveg hibáit Widmaréra is ráolvassa, mint a hibás hangsúlyú szavakat (animo helyett animo), a helyesen megválasztott endecasillabo vers hibás használatát. Látja, hogy Widmar igyekezett a két háború közti olvasószája íze szerint fordítani, de a szónokiasságtól való menekülésében helyenként az ódon-ság, helyenként pedig az ellenkező véglet, a banalitásig menő hétköznapiasság kettős vétkébe esik. Capacchi is „kimazsoláz” komikusan ható és érthetetlen részleteket e fordításból, és rámutat a hanyag nyomdai előállításra is.⁵⁵

A Widmar-féle fordítás történetéhez tartozik, hogy egy részlete már 1934-ben, a római bemutató körüli huzavona idején megjelent egy magyar folyóiratban: ez még a Gianola professzorral együtt készített szöveg volt (tudomásunk szerint ez a közlemény a korai változat egyetlen fennmaradt töredéke), s ha összehasonlítjuk a könyvalakban megjelent szöveggel, láthatjuk, hogyan változtatott, csiszolt rajta két évig Widmar.

Részletek „Az ember tragédiája” új olasz fordításából [A 8. és 9. színből] [Fordította: Antonio Widmar és Alberto Gianola.] Napkelet. 1934. 618—621. l.

Hasonlítsuk össze az eredeti szöveg és a két fordítás néhány jellemző sorát!

⁵⁵ Ruzicska i. m. 182—185. — Capacchi i. m. 68—69.

ÉVA *János, nekem szükségem volna pénzre.*
ÁDÁM *Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.*
ÉVA *Órök szükségem van a pénzre?
Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
Szintúgy szégyellek köztük megjelenni.
Valóban, hogyha egy-egy udvaronc
Felém hajolva, mosolyogva mond,
Hogy a királyné köztük én vagyok,
Szégyenkezem miattad, aki a
Királynét így állítod udvarába.*

1934

EVA *Gianni, mi occorrerebbero quattrini!*
ADAMO *Non ho un soldo, tu sei già presa tutto!*
EVA *Sempre miseria dunque ho da soffrire?
Come pavoni brillano le altre
E ho vergogna di mostrarmi in mezzo a loro!*

1936

EVA *Giovanni, avrei bisogno di denari.*
ADAMO *Non ho un soldo: ti ho dato ogni mio avere.*
EVA *Vuoi condannarmi alla miseria, dunque?
Come pavoni splendono le donne
A corte, e mi vergogno in mezzo a loro.
E veramente quando un cortigiano
Si piega a me per dirmi sorridendo
Che fra tutte io sono la regina,
Mi vergogno per te, che in questo stato
Presenti la regina alla sua corte!*

*Nincs már közöttünk, úgy-e bár, harag.
Jó éjt — reggelre ne feledd a pénzt.*

1934

*Abbiam fatta la pace. Buona notte!
Domattina ricordati il danaro!*

1936

*Nessun rancore più, vero, tra noi?
Buona notte! I denari non scordare!*

EVA *Itt is van egy fő, nem rosszabb Rolandnál.*
ÁDÁM *Ne ily kemény szót e gyöngéd ajakról.*
EVA *A vérpadon gyöngédebb szó nem illik.*

1934

EVA *Anche qui c'è una testa, non peggiore
Di quella che hai mozzata alla Rolland!*
ADAMO *Dure parole in delicata bocca!*
EVA *Non ne vuol di più tenere la forza!*

EVA Or sei contento? Eccoti un'altra testa
Non peggiore di quella di Roland!
ADAMO Troppo gentili le tue dolci labbra
Per pronunziar parole così dure!
EVA Non tollera la forza un altro tono!

És itt jegyezzük meg, hogy Widmar 1936-os szövegét (a római színből Péter apostol nagy monológját és a londoni szín kezdőkórusát), valamint Norsa fordítását is (a záró színből a befejező jelenetet) közli a magyar irodalom egy olasz nyelvű antológiája:

Emérico Madách: La Tragedia dell'Uomo. [Fragmenti.] [Traduzioni di Antonio Widmar e Umberto Norsa.] Oscar Márffy: Palpiti del cuore magiaro nella sua letteratura. (Antologia in versioni italiane.) Torino—Milano—Padova—Firenze—Roma—Napoli—Catania—Palermo. 1937. G. B. Paravia & C. pp. 197—203.

Az egykorú magyar sajtó igen dicsérte Widmar fordítását s annak misszióját, itt-ott megemlítették Norsa fordítását is. Az általában csak sablonos méltatások közül kiemelkedik Lányi Viktor közleménye,⁵⁶ amelynek szűkre szabott keretében legalább kísérlet történik a fordítás adatszerű értékelésére. Lányi Viktor dicsérően elemzi a párizsi szín elejének Danton-monológját, de azért halkán bírál is: „Néhol a fordítás látszólag »higítja« Madáchoz vagyis valamivel beszédesebb nálánál. Így ezt a két remek sort »*Felkeltek a királyok ellenünk, S eljűk dobtuk fejedelmünk fejét*« az olasz három, kétségtelenül lazább sorban fejezi ki.” Mint pompás rímet, emeli ki a paradicsomi szín záróorait („Piangete, fratelli, per tutta la vita! / Ha vinto l'inganno! La Terra è smarrita!”), amihez a magunk részéről — nem kárhozzátóan — hozzáfűzhetjük, hogy ez — dantei rím, mégpedig a *Divina Commedia* kezdő rímpára.

A színpadi bemutató terve, mint láttuk, kútba esett, pedig még a veronai aréna részére a szabadtéri színpad tervét is kidolgozták.⁵⁷

A Milánóban megjelent Widmar-fordítás évében látott napvilágot Torinóban *Az ember tragédiájának* egy másik olasz szövege:

Emérico Madách: La Tragedia dell'Uomo. A cura di Umberto Norsa. Torino. 1936. Unione Tipografico—Editrice Torinese. 284 p.

(I grandi Scrittori Stranieri. Collana di Traduzioni. 69.)

— Idem. Ristampa stereotipa della 1^a edizione. Torino. 1936. Unione Tipografico—Editrice Torinese. 284 p.

— Idem. 3^a ristampa. Torino. 1948. Unione Tipografico—Editrice Torinese. 284 p.

⁵⁶ *Lányi Viktor*: Antonio Widmar Madách-fordítása. Nyugat, 1936. II. köt. 145—146. — L. még: Koszorú, 1936. 193—197. — *Balla Ignác*. Pesti Hírlap, 1936. 164. sz. — (*e[lek] a[rtúr]*). Újság, 1936. 152. sz. — *Kállay Miklós*. Nemzeti Újság, 1936. 152. sz. — *K[állay] M[iklós]*. Napkelet, 1936. 718—719. — *Kőszegi László*. Új Magyarország, 1936. 245. sz. — *Radó Antal*. Budapesti Hírlap, 1936. 239. sz. — Ua. Pester Lloyd, 1936. 147. (Morgenblatt). — *R[ónai] M[ihály] A[ndrás]*. Pesti Napló, 1936. 152. sz. — *Tóth Dénes*. Függetlenség, 1936. 147. sz. — *Mester János*. Katholikus Szemle, 1937. 175. sz. — Ua. Magyar Kultúra, 1937. 1. sz. 24.

⁵⁷ *Németh Antal*: Az ember tragédiája a színpadon. Budapest Székesfőváros kiadása, Bp. 1933. Illusztráció.

Umberto Norsa (1866—1943) az első hivatásos költő-műfordító, aki *Az ember tragédiájának* olasz fordításába belefogott. A mantuai születésű, eredetileg jogász képzettségű műfordító az olasz-francia nyelvterületen elharapózott, szerintünk helytelen gyakorlat értelmében prózában fordított verses műveket: szanszkritből (Kalidászát), angolból (Tennysont), oroszból (Krilivot) és magyarból: 1923-ban Petőfi-kötete jelent meg, de fordítói munkásságának híre már az első világháború előtt eljutott hazánkba és 1912-ben a Kisfaludy Társaság tagjául ajánlották.⁵⁸

A drámai költemény általunk vizsgált négy részlete e fordításban:

- I Si, compiuta è la grande opera.
La macchina è in moto; il creatore riposa.
Essa girerà sul suo asse per milioni di anni
prima che occorra rinnovarne qualche ingranaggio.
- II Un giorno si riderà di tutto ciò.
L'uomo di Stato da noi proclamato grande,
il devoto da noi ammirato
saranno della posterità giudicati istrioni,
quando il posto loro sarà occupato della vera grandezza,
da quel che è semplice e naturale,
che fa saltare il proprio cavallo soltanto là dove è una fossa
e lascia la strada battuta soltanto là dove il libero campo è
aperto davanti a lui.
E la dottrina, che ora conduce alla pazzia
con le sue astruserie, allora
senza essere studiata, sarà compresa da tutti.
- III Perchè ti spalanchi ai miei piedi, voragine?
Non credere che la tua notte mi spaventi:
la polvere soltanto, nata da questa terra, vi cadrà dentro:
io, circonfusa d'aureola, la oltrepasserò.
Il genio dell'amore, della poesia e della giovinezza
mi apre il cammino verso la mia patria eterna;
su questa terra il mio sorriso soltanto recherà gioia
quando, a guisa di raggio di sole, scenderà su qualche volto.
- IV EVA Ah, comprendo il canto. Dio mio, ti ringrazio!
ADAMO Anch'io ne intuisco il senso e mi conformerò ad esso.
Solo la fine, solo quella potèssi dimenticare!
- IL SIGNORE Te l'ho detto, uomo: lotta e abbi fiducia.

Verssorok gyanánt kinyomott prózai szöveg — az egyes sorokat a fordító még számozza is. Az ilyen verstani kötöttség nélküli fordítás fokozottan rója szerzőjére azt a kötelezettséget, hogy a feláldozott verses forma árán legalább hajszálpontos tartalmi és hangulati tolmácsolást adjon. Általában Norsa fordítása megfelel ennek a követelménynek, de azért elkövet hibákat: az I/4-ben „kerékfogát” helyett „kerékes szerkezetet” ír, a II/3-ban az „orthodoxot” szó helyett az attól eltérő jelentésű „ájtatost” látjuk; a II/7-ben a legtöbbször

⁵⁸ A Kisfaludy Társaság évlapjai. 47. köt. 1912—1913. 273.

fordító által meg nem értett lovas-hasonlatot tökéletes megértéssel fordítja, de a II/8 magyarázatára ez a „szó szerinti” fordítás hosszas fejtegetést próbál adni: „ahol szabad a mező és nyitva áll előtte”, s ezzel se jutunk többre. Egyébként e fordítás valóban pontos, és ha költői lendület nincs is benne, prózai lendület van. Ruzicska az igen részletes szövegelemzés során jó néhány félreértett szót, sort talál ebben a fordításban is, és véleménye szerint Norsa nyelve, stílusa teljesen alkalmatlan volna a színpadra; Norsa javára írja viszont a mű tartalmának feltárásában mutatott lelkiismeretességet.

Capacchi szerint ez a fordítás valóságos fellélegzés az előbbi kettő után. Erényének tartja a sorról sorra való, abszolút szabatosságra törekvő tolmácsolást, hibájául rója fel helyenkénti félreértéseit és a költőiség teljes hiányát. De legalább ama kettőnek pongyola és nyakatekert megoldásait itt nem kell elszemnednie az olvasónak.⁵⁹

Az ember tragédiájának negyedik olasz fordítása a neves mai olasz író, Folco Tempesti (sz. 1912) műve, kinek magyar fordításban már regénye is megjelent, és aki írói készségén kívül azért is különösen alkalmasnak látszott erre a feladatra, mert nyelvünk ismerője és közvetlen kapcsolatban állt már országunkkal, irodalmunkkal: 1938-tól 1943-ig a Magyarországi Olasz Intézet tanára és debreceni egyetem olasz lektora volt, tanulmányt írt a magyar humanistákról, a nagy olasz színházi lexikon (*Enciclopedia dello Spettacolo*) magyar címszavainak szerzője, fordította Petőfi líráját és két magyar antológiát. Ezt a gazdag fordítói munkásságát Ruzicska így jellemzi: „Versfordításai nem mindig érzékeltetik a lefordított írók szellemét, de Quasimodo, Valeri, Sinisgalli és Fortini kevés, sőt igen kevés fordítása mellett, kétségkívül ezek a legjobbak, amelyek eddig Olaszországban a magyar költészetet képviselik. Tempesti biztos ízlése még ott is, ahol nem tolmácsolja tökéletesen az eredeti mű esztétikai értékeit, módot ad az olasz olvasónak, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljön a magyar költészet világával — Tempesti szövegei ugyanis nem fordítás-ízűek.” Az általános jellemzés után *Az ember tragédiájának* Tempesti-féle fordításáról e tanulmányban ezt olvassuk: „Ezért kell őszintén sajnálnunk, hogy meg sem kísérelte versben fordítani *Az ember tragédiáját*. S azért is, mert ideges és helyenként mesterkélt prózája éppenséggel nem alkalmas a madáchi erő képviselésére.”

Capacchi elismeri, hogy *Az ember tragédiájának* legjobb olasz fordítása talán éppen Tempestié, de felrója neki, hogy az eredetiség-et és a modernséget hajhászva, tájiszavakat és ritka kifejezéseket vagy éppen slang-et alkalmaz, aminek az eredetiben nyomát sem látni. Példának hozza fel, hogy a párizsi színen Éva e szavai „*Téged kívánt megölni, én ölém meg*” ebben a fordításban a tengerentúli gengszterek stílusában így hangzik: „Voleva farti la pelle, io gli ho fatto la barba”, de még ezenkívül is jó néhány példát sorol fel. E bíráló szerint Tempesti prózájának stílusa és lejtése, ha eltekintünk kisiklásaitól, friss és hatásos, mindenesetre különb az utána következő Balla—Jeri-féle szövegnél.⁶⁰

Ezek után lássuk négy részletünkben Tempesti szövegét:

I La creazione ora è compiuta. Muovono i cieli, riposa il
 Creatore. E i cieli muoveranno nei millenni, prima che se ne
 incrinino un solo raggio.

⁵⁹ Ruzicska i. m. 182. — Capacchi i. m. 69.

⁶⁰ Ruzicska i. m. 183. — Capacchi i. m. 70.

- II Un giorno si riderà di tutto. Lo statista che diciamo grande, l'ortodosso che ammiriamo, i posteri li diranno commedianti. Al oro posto, vi sarà davvero la grandezza, quella semplice, quella naturale, quella che salta dove c'è un fossato, e apre strade là dove si allargano i campi. E la dottrina che ora ci la folli con i suoi arzigogoli, nessuno dovrà allora studiarla perché ognuno la comprenderà.
- III A che t'apri, cupa profondità, davanti ai miei occhi? Non credere, che mi atterrisca la tua notte. Solamente la polvere, che la terra fa nascere cade dentro di te; io t'attraverserò cinta d'aureola. Il genio dell'amore, della poesia, della giovinezza, m'apre la strada alla mia patria eterna. Su questa terra soltanto il mio sorriso reca la grazia, quando, raggio di cielo, risplende su di un volto.
- IV EVA Comprendo il canto. Ti ringrazio, Dio mio!
 ADAMO Anch'io credo di comprenderlo; lo seguirò. Potessi però dimenticare, dimenticare quella fine!
 SIGNORE Uomo, ho parlato! Lotta, e, abbi fede!

E szöveg ismeretében teljes mértékben egyet kell értenünk Ruzicskával, aki sajnálja, hogy ez a fordítás nem verses — legfeljebb annyiban szállunk vitába vele, hogy Tempesti prózája nem azért nem alkalmas a madáchi erő érzékeltetésére, mert „ideges” vagy „mesterkelt”, hanem azért, mert — próza. Bár azt a formai kísérletet, amelyet a mű francia — ugyancsak prózai — fordításainál végeztünk,⁶¹ itt is megismételhetnők: a prózai fordítás sorait verssorokba tördelhetnők; itt azonban nem kapnánk olyan vers-ritmusban tovagördülő szöveget, mint amott, hiszen mindjárt az I első két sora („La creazione ora è compiuta. / Muovono i cieli, riposa il Creatore.”) és a III első két sora („A che t'apri, cupa profondità, davanti ai miei occhi? / Non credere, che mi atterrisca la tua notte.”) ilyen tarka szótagszámot mutat: 8, 11, 16, 13. Bár a jellegzetesen rímelő részeknél (a római szín hetéra-dalaiban, a londoni szín bevezető kórusában és haláltáncának párverseiben) Tempesti a prózai sorokon belül rímeket alkalmaz — az az igyekezete, hogy az *eredetinek versre szabott gondolatritmusát a prózai szövegben is érzékeltesse*, szemmel láthatóan csődöt mond: pl. a IV/3 sorban, ahol a fokozó kettőzést („csak az a vég, csak azt . . .”) mindenáron kettőzéssel akarja tolmácsolni, s még a szükséges madáchi pátoszt is nélkülöző mondatai után megjelenik egy ilyen indokolatlannak ható ismétlés: „Potessi però dimenticare, dimenticare quella fine!”

De ha már ilyen szerencsétlen fogás volt a versnek ez a „prózaisítása”, legalább a tartalmi elemeket sikerült hiánytalanul és híven átmentenie a fordítónak? Íme az eredetitől eltérő fordítások: I/1 „nagy mű” helyett: „a Teremtés”, a sorvégi „igen” hiányzik; I/2 „a gép” helyett: „az egek”; I/3 „évmilliókig” helyett „évezredekig”, „tengelyén” hiányzik; IV/4 „kerékfogát ujítani kell” helyett „küllője meg nem reped”. A III/7–8-ban a lovas-kép Tempesti előtt nem világos „ugrat” helyett ő „ugrik”, majd „utat nyit”. A munka előrehaladtával persze Tempestinél is csökken a hibák és pontatlanságok száma. A IV/4 sorban — amely egyébként pontosan egyezik a Widmar-féle fordítás utolsó sorával — a „mondottam” ismét „beszéltem”.

⁶¹ Vö. I. közlemény. Filológiai Közöny, 1964. 3–4. sz. 351.

Folco Tempesti fordítása nem önálló kötetben jelent meg, hanem magyar drámák olasz nyelvű antológiájában, Herczeg Ferenc *Bizáncának* és Molnár Ferenc *Liliomának* társaságában:

Imre Madách: La Tragedia dell'Uomo. Versione di Folco Tempesti. Emerico Várady: Teatro Ungherese. Milano. 1956. Nuova Accademia Editrice. pp. 63—198.

(„Teatro di tutto il mondo” diretto da Raffaello Cantarella.)

A soron következő, ötödik, s mindeddig utolsó olasz Madách-fordítás megalkotója egy szerzőpár: a magyar születésű Balla Ignác (sz. 1884) író, műfordító, újságíró, aki 1925 óta él Olaszországban — Milánóban —, eleinte mint magyar lapok tudósítója, majd mint a magyar prózairodalom termékeny fordítója és Alfredo Jeri (sz. 1896) milánói költő és újságíró, aki már 1923-ban kiadta verseinek kötetét. Kettejük közös munkája sajnos ismét egy prózai fordítás, amelyben még az eredetinek olyan jellegzetesen rímelő részletei, mint a londoni szín haláltánc-jelenetének párversei sem rímelnek.

Imre Madách: L'Umana Tragedia. Poema drammatico in quindici quadri. Traduzione di Ignazio Balla e Alfredo Jeri. Nota: Alfredo Jeri. Milano. 1961. Rizzoli. 243 p.

(Biblioteca Universale Rizzoli. 1719—1721.)

Ruzicska megítélése szerint „Ballát hosszú irodalom-népszerűsítő pályafutása mintegy predesztinálta arra, hogy egy gondolati drámát lefordítson egy olyan népszerű sorozat részére, ahol elsősorban a világos előadás a fontos. Ezt a feladatot Balla igen jól oldotta meg: szabatos, elemző, értelmező fordítást adott *Az ember tragédiájából*. Ez az őt megillető dicséret magában foglalja fordításának gyengéit is. Abbeli igyekezetében ugyanis, hogy Madách minden gondolatát a lehető legvilágosabban tolmácsolja, kénytelen-kelletlen lemond arról, hogy ugyanilyen hatásosan érzékeltesse az eredeti mű tömörségét és kifejezőerejét is. A Balla-féle fordítás, amellet, hogy kitűnően alkalmas a tartalommal való első megismertetésre, ráadásul színpadra alkalmasabb nyelvezetű, mint Norsa szövege. Ebben talán Jeri kezét kell látnunk, aki azonban mégis helytelenül járt el, midőn — ha jól látjuk —, abban a törekvésében, hogy Ballának inkább szétfolyó, laza prózáját irodalmibbá és velősebbé tegye, nem mindig tudott megszabadulni bizonyos letűnt izmusok hatásától.”

Capacchi ezúttal is szigorúbb bíró. Már a cím fordításáról (szó szerint „Az emberi tragédia”) megállapítja, hogy az vagy mindenáron való eredetieskedés gyümölcse vagy erőltetett és indokolatlan utalás Dante nagy trilógiájának, a *Divina Commediának* a címére. A fordítás stílusát enyhén szónokiasnak, de ködösnek és bonyolultnak minősíti, melyben folytatódnak a korábbi fordítások szó-zsonglörködései. E fordítás szerinte nehézkes, olvasása fárasztó.⁶²

Nem mellőzhetjük Capacchi tanulmányának summázását; nem is tudja, mit sajnáljon inkább: azt-e, hogy Olaszországban oly kevésbé ismerik a magyar irodalomnak ezt a nagy alkotását, vagy azt-e, hogy aki ismeri, az is csak a fordításokban eltorzított alakját ismerhette meg. Capacchi szívvel-lélekkel a verses fordítás híve — akárcsak mi magunk — és nem tartja jogosultaknak azokat az érveket, amelyekkel egyes fordítók, különösen a Balla—Jeri pár, a prózai fordítást próbálják megindokolni. Persze, több költői tehetséggel kell e művet

⁶² Ruzicska i. m. 184. — Capacchi i. m. 70—71.

fordítani, úgymond, mint amilyenel Fonda és Widmar látott neki, de a verses fordítás az egyedüli módja annak, hogy a mű költői szépségei a másik nyelvben is érvényre juthassanak. S hogy a két nyelv eltérő prozódíája tenné lehetetlenné a formahű fordítást, ennek cáfolatául a magyar műfordítókat említi meg, akik remek, adekvát tolmácsolásokban nyújtják az olasz költészet legnagyobb és legnehezebb alkotásait is.⁶³

Miután még megjegyezzük, hogy e fordítás címével (szó szerint: Az emberi tragédia) magunk sem tudunk megbékülni, most lássuk a kiragadott négy részletet:

- I *Sì, la grande opera è compiuta. Il creatore riposa, gli universi si muovono. E gireranno sui loro perni per milioni d'anni avanti che un solo raggio sia sviato.*
- II *Un giorno si riderà di tutto questo. Lo statista da noi dichiarato grande, l'ortodosso da noi ammirato, saranno considerati dai posteri non più che degli istrioni. E al posto loro ci sarà la vera grandezza, quella semplice, quella naturale, quella che fa saltare il cavallo solamente dove in effetti c'è un fosso e lascia la strada battuta solo quando ha davanti a sé un campo libero. Così la dottrina che ora ci conduce a follie co' suoi arzigogoli nessuno dovrà più propriamente studiarla in quanto subito accessibile.*
- III *A che t'apri davanti a me, cupa profondità? Credi, che m'atterrisca la tua notte? Altro non cadrà entro di te che polvere, polvere nata dalla terra. Io ti attraverserò col capo circondato d'aureola. M'apre il cammino alla mia patria eterna il genio dell'amore, della poesia e della giovinezza. Su questa terra, solamente il mio sorriso reca la grazia allorché, quale raggio di sole, si posa con dolcezza su un viso.*
- IV *EVA Ah, comprendo questo canto . . . Sii lodato, mio Dio.*
 ADAMO Anch'io ne avverto il senso: e lo seguirò. Solo la fine . . .
 Potessi dimenticarla!
- IL SIGNORE *Uomo, ho parlato! Lotta; e, lottando, abbi fede!*

Az I-ben „*a gép forog*” helyett „*a világok mozognak*”, ez bizony szemléleti különbség; „*egy kerékfogát újítani kell*” helyett „*egy sugár (küllő) kisiklik*” — ez az eltérés logikusan következik az előbbiből.

A II-ben a fordítók jól megfejtik a lovas-hasonlatot, s ha nem folytatják is ezt, logikus megoldást adnak a következő sorra is. Egyébként végig igen pontos és amellett költői lendületű próza; a „*bízva bízzál*” kettőzését azzal próbálja „átmenteni” a fordító-pár, hogy „*küzdj és küzdve bízzál*” szavakkal fejezi be a művet, ami persze nem a madáchi gondolat.

Most lássunk két összehasonlítást:

- Madách:* *Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!*
Tempesti (1956): *A che t'apri, cupa profondità, davanti ai miei occhi?*
Balla—Jeri (1961): *A che t'apri davanti a me, cupa profondità?*

⁶³ *Capacchi* i. m. 71—72.

Ennek az egy sornak az összevetéséből valószínűnek látszik, hogy Balla—Jeri felhasználta Tempesti fordítását — megengedett, alkotó, hasznos módon használta fel: feltétlenül ismerte és felhasználta a magyar eredetit is, és az előző fordításból azt vette át, ami jó és hű, de egyszerűbbé, tömörebbé tette — éppen az eredeti szellemében.

- Madách:* ... *Mely ott ugrat csupán, ahol gödör van,
Ottan hagy útat, ahol nyílt a tér.*
- Norsa (1936):* ... *che fa saltare il proprio cavallo soltando là dove
è una fossa
e lascia la strada battuta soltando là dove il libero
campo è aperto davanti a lui.*
- Balla—Jeri (1961):* ... *che fa saltare il cavallo solamente dove in effetti
c'è un fosso e lascia la strada battuta solo quando ha
davanti a sé un campo libero.*

Tehát nemcsak Tempesti, hanem Norsa fordítását is valószínűleg felhasználták — ugyanúgy, jól, hasznosan — a fordítók.

Látható az is, hogy döntőnek — s épp ez tisztességük kulcsa — a magyar eredeti szöveget tekintették.

Sajnos, végösszegezésül azt kell megállapítanunk, hogy a tartalom, tömörség, költőiség tekintetében legjobb olasz fordítások — Tempestié és különösen a Balla—Jeri-féle — azok, amelyek az oly lényeges formai elemet, *Az ember tragédiájának* hangját-hangulatát olyannyira meghatározó verset, mellőzték.

*

Hibaigazítás

Az első közlemény 316. lapjának 19. sorában álló „november 21” helyesen: „szeptember 21”.

Ibsen, Joyce, Shaw

EGRI PÉTER

Ibsen a modern drámairodalomnak mindmáig nagyhatású ihletője. Joyce és Shaw zászlóként lobogtatja meg nevét, a világirodalom nagy szimbolikus madarai a *Vadkacsa* fészkeről rebbennek fel, Csehov éppúgy továbbviszi kezdeményeit, mint Maeterlinck, Strindberg vagy O'Neill, Miller és Tennessee Williams. Annyi alakban él, ahány alakot inspirál. Hatásának mégis különböző irányú erővonalai vannak. Az egyik nyaláb Joyce, a másik Shaw felé mutat. E kettő elemzése e tanulmány tárgya.

Joyce Ibsen iránti tisztelete és rajongása már dublini egyetemi éveiben (1899–1902) megmutatkozott. Ibsen kedvéért megtanult norvégul, hogy drámáit eredetiben olvashassa.¹ 1900. január 20-án *Dráma és Élet* címmel egy esztétikai dolgozatot olvasott fel az Irodalmi és Történelmi Társaság előtt. A dublini kollégium elnöke meg akarta akadályozni a felolvasást, mert diákja olyan erkölestelen íróktól idézett benne, mint Ibsen.² Joyce-nak a hagyományokkal való szembeszegülése kritikában itt jelentkezik először. A görög drámát elavultnak tartja, Shakespeare drámáit pedig egyszerűen irodalmi dialógusoknak. Shaw-hoz hasonlóan ő is Ibsent állítja Shakespeare-rel szembe, s a modern dráma mellett tör lándzsát. 1900 áprilisában Joyce kritikát írt Ibsen *Ha mi holtak feltámadunk* című drámájáról a *Fortnightly Review*-ban. A cikk tanulmánynak is beillik, húsz nagy nyomtatott lapnyi terjedelmű, s részletesen ismerteti a dráma tartalmát, jellemeit, cselekményét. Kifejti, hogy Iréne, a dráma hősnője, Ibsen legjobb nőalakja, a dráma egyike Ibsen legnagyobb drámáinak. Véleménye szerint Ibsen szenvtelen író, számára a cselekmény, az események s a jellemelek másodrendű fontosságúak. Igazán csak valami nagy igazságnak a megnyilvánulása a fontos, s az így létrejövő nagy konfliktus majdnem független a drámai alakok konfliktusától. Ez a leírás ugyan még a *Ha mi holtak feltámadunkra* sem illik rá teljesen, de annál híveb-

¹ Joyce könyvtárában Ibsennek számos művét őrizte. 1938–39 telén költözni készült párizsi lakásából, s kénytelen volt sok könyvétől megválni. Ami megmaradt, azt a Lockwood Memorial Library gondozza a The University of Buffalo égisze alatt. Itt megtalálható a *Solness* építőmester, a *John Gabriel Borkman*, a *Kis Eyolf* norvégul és a *Kis Eyolf*, a *John Gabriel Borkman*, a *Ha mi holtak feltámadunk*, a *Peer Gynt* és a *Nóra* angolul. Ibsen drámáit Joyce gyakran ceruzajelekkel látta el. Vö. *Th. E. Connolly: The Personal Library of James Joyce. A Descriptive Bibliography. The University of Buffalo Studies, Vol. 22, No. 1, April, 1955. Buffalo, published by The University of Buffalo.*

²James Joyce a Stephen Heroban a felolvasást Stephen Dedalusnak tulajdonítja és szövegét is átformálja. Joyce eredeti dolgozatában még nem szerepelt Stephen jellegzetes, későbbi kitétele, mely a művész általános helyzetét úgy jellemezte, hogy „közvetítő tapasztalatának és álmainak világa között”. *James Joyce: Stephen Hero*, Edited by Th. Spencer London Jonathan Cape, 1956. 82.

ben foglalja össze Joyce *Számkivetettek* című későbbi drámájának lényeges vonásait. Célja szemmel láthatólag mégsem pusztán a dráma ismertetése és értékelése, hanem ezen túlmenően Ibsen karakterének példaként való felmutatása is. Úgy jellemzi Ibsent, mint aki a nagy művész erkölcsi bátorságával állta törpe kortársai szidalmait, s mindvégig hű maradt a világról való elképzeléséhez. Kiemeli Ibsen emberi bátorságát és művészi éleslátását, amellyel a kritikusoknak fittyet hányva *A nép ellensége* című művében hős helyett burzsoát ábrázolt. Ibsent meghatotta Joyce cikke s elismerően nyilatkozott róla.³ 1901 márciusában Joyce már mint Ibsen távoli tanítványa ír norvég nyelvű felköszöntő levelet a mester hetvenharmadik születésnapjára:

„Kihívóan hirdetem az Ön nevét az egész kollégiumban, ahol vagy nem ismerték, vagy csak homályosan és sötét színben ismerték. Követeltem, hogy ismerjék el jogos helyét a dráma történetében. Rámutatam arra, amiben szememben Ön leginkább kitűnik, az Ön emelkedett, személytelen művészi erejére. Egyéb tulajdonságait — szatíráját, technikáját és nagyzenekari hangszerelését — ezeket is feltártam. Ne gondoljon hősimádónak, nem vagyok az. És amikor Önről társaságok vitaülésein stb. beszéltem, nem üres fecsegéssel keltettem figyelmet.”⁴

Levele befejező részében Joyce kiemeli Ibsen „teljes közömbösségét a művészet bevett szabályai”-val szemben, s hangsúlyozza, hogy Ibsen utat tört a fiatalabb nemzedék számára. 1901 októberében *A zűrzavar napja* (*The Day of the Rabblement*) címen gúnyos röpiratban támadja az Ír Nemzeti Színház provincializmusát, s követeli, hogy a színház az európai drámairodalom nagy alkotásait, Ibsen, Tolsztoj, Hauptmann, Maeterlinck és Strindberg drámáit mutassa be. Egyben büszkén ír arról, hogy a fáklyát, amelyet Ibsentől Hauptmann vett át, nemsokára fiatalabb kezek ragadják meg.⁵

1903. március 21-én Joyce-nak kritikája jelent meg a londoni Speakerben Ibsen *Catilina* című drámájáról. E kritika a *James Clarence Manganról* szóló esszével együtt (1902) a *Dráma és Élet* című dolgozat ellendarabja. Míg akkor a hagyományok ellen játszott ki Ibsent, addig most a hagyományok védőjeként tünteti fel, s *Hedda Gablerjét* azért tartja példaadónak, mert benne a romantikus fantáziának klasszikus fegyelem vet gátat.

Joyce-nak ezek a megnyilatkozásai jobbra általános síkon mutatják meg Ibsennel való szellemi kapcsolatát. A *Stephen Hero* még mindig ezt a szellemi sorsközösséget tárja elénk, de ezúttal már Stephen alakján keresztül, közvetve, a műalkotás sajátos konkrétságával, s ezért bizonyos eddig lappangó vonásokat kiemelve. Stephen egy alkalommal a dublini jezsuita kollégium elnökével vitatkozik Ibsenről. A beszélgetés során az elnök Ibsent destruktívnak, erkölcstelennek stb. nevezi, vagyis elsorolja azokat a vádakokat, amelyekkel az ír nacionalista politika, az egyházi dogmatika és a kispolgári prudéria

³ Vö. Ibsen levele William Archerhez. A Joyce kritikára vonatkozó része idézve van Joyce Ibsenhez szóló 1901. márciusi levelében. *Stuart Gilbert* (ed.): *Letters of James Joyce*. Faber and Faber, London 1957. 51. — *Vivienne Koch Macleod*: *The Influence of Ibsen on Joyce*. PMLA, LX. 1945. 879–98. — *Addendum*. *Ibid.* LXII. 1947. 573–80.

⁴ Uo. 52. Vö. *Stanislaus Joyce*: *Recollections of James Joyce by his Brother*. Translated from the Italian by Ellsworth Mason. The James Joyce Society, New York 1941. 9.

⁵ Hauptmann két drámáját, a *Vor Sonnenaufgangot* és a *Michael Kramert* 1901-ben Joyce angolra fordította. Egy interjú során Joyce párhuzamot vont Ibsen és a saját sorsa között. A norvégok elűzték Ibsent — mondta, és az írek sohasem bocsátották meg neki (Joyce-nak), hogy megfestette honfitársainak és Dublinnak a képét. Vö. *Alfred Kerr*: *Joyce en Angleterre*. *Les Nouvelles Littéraires*. Jan. 11. 1936. 6.

Ibsent támadta. Stephen a vita során védekezve s Ibsent védelmezve arra kényszerül, hogy e vádakkal szemben Ibsen politikai, társadalmi, erkölcsi ideálját pozitív oldalról világítsa meg. Stephen ekkor Ibsen művészi különállását, a politikai, társadalmi küzdelmeken való kiábrándult felülemelkedését hangsúlyozza. Vagyis olyan vonásokat emel ki, amelyek bizonyos mértékben és értelemben valóban jellemzik Ibsen harmadik (utolsó) periódusát, de ezeket a vonásokat dekadens irányban eltúlozza, eltorzítja. Amikor Ibsen utolsó korszakának kétségbeesett, változott természetű, de változatlanul kritikai jellegű szemben- és kívülállását szenttelen felülemelkedéssé stilizálja, volta- képpen saját önarcképének itt-ott már kirajzolódó l'art pour l'art-os vonásait festi rá Ibsen arcképére.

Ezek a l'art pour l'art-os vonások azonban itt, a *Stephen Hero*-ban még csak helyenként (igen halványan) jelentkeznek. Stephen Hero—Joyce Ibsenben mindenekelőtt kora realista ábrázolóját és kritikusat becsüli, s maga is realiz- tikusan és kritikusan mutatja meg a bigott és korlátolt ír kispolgároknak Ibsentől való tudatlan irtózását. Az Ibsen ellen háborgó kollégiumi elnökről kiderül, hogy Ibsen egyetlen drámáját sem olvasta, s így nem csoda, hogy tanítványai csak annyit tudnak Ibsenről, hogy „egyike azoknak az ateista íróknak, akiket a pápai titkár indexre tesz”.⁷ Az ebben a szellemben nevelkedett emberek, ha véletlenül mégis érdeklődnek Ibsen iránt, félreértik. Stephen anyja egy alkalommal meghallgatta fia lelkes magyarázatát a dráma és az élet viszonyáról s Ibsenről, majd elábrándozott: a szépség talán mégsem pusztán erkölctelenség, az élet mégsem egészen olyan, amilyennek fiatal lánykorában látta, el kellene olvasnia egy-két nagy író, hogy lássa, milyen eszményeik vannak az életről. Ő maga is szívesebben élne néha egy másik, eszményi világban. Vagy „nincs igazam, mikor azt mondom: 'eszményi'?” — kérdi naiv és riadozó lelkendezéssel fiától. Stephen válaszában kamaszos szeretetlen- séggel és kérlelhetetlen egyértelműséggel utasítja el a kor szentimentális sablonjait, amit mond, az épp ellenkezője a l'art pour l'art esztétikájának:

„Te nyilvánvalóan nem figyeltél arra, amit mondtam, vagy nem értetted meg, amit mondtam. A művészet nem menekülés az élettől. Épp fordítottja a menekülésnek. A művészet, ellenkezőleg, éppen az élet centrális kifejeződése. A művész nem az a legény, aki mesterséges eget akaszt az emberek fölé. A pap teszi ezt. A művész élete teljességéből merít, amelyet megteremt... Érted most?”⁸

Stephennek apja érdeklődését is sikerült felkeltenie Ibsen iránt. Pedagó- giai szigorral és valamilyen háborzongató szörnyűség reményében belekezdett az *Ifjúság Szövetségébe*, de csalódott megnyugvással vette tudomásul, hogy a darab egyszerűen unalmas. Joyce nemcsak a kispolgár Ibsenhez való viszo- nyáról ad sokoldalú képet, hanem Stephen véleményét is összegezi. Stephen Ibsent „őszinte és fiús bátorságáért, illúziómentes büszkeségéért s részletekig elható, akaratos energiájáért” szerette. Szemében Ibsen „a világ első dráma- írója volt”.⁹

⁶ James Joyce: Stephen Hero. op. cit. 96—103. — Haskell M. Block: The Critical Theory of James Joyce. The Journal of Aesthetics and Art Criticism. Vol. VIII. No. 3. March. 1950. 173.

⁷ James Joyce: Stephen Hero. 46.

⁸ Uo. 90.

⁹ Uo. 45.

Joyce-nak Ibsenhez való viszonya a *Stephen Hero* utáni időszakban (az *Ifjúkori Őnarcképben*, a *Dublini emberekben* és a *Számkivetettekben*) az önéletrajzi vázlat lapjain megfigyelt irányban változik tovább. Ha már a *Stephen Heroban* sem tisztán szellemi, deklaratív síkon jelentkeznek, hanem — jellegét alapjában megtartva — művészi formában, egy regényalaknak (Stephennek) Ibsenhez való főként szellemi, deklaratív viszonyában fejeződik ki, akkor az *Ifjúkori Őnarcképben*, a *Dublini emberekben* és a *Számkivetettekben* teljesen elveszti szellemi, deklaratív jellegét s kizárólag művészi mozzanatokban nyilvánul meg. Ibsen itt neve helyett hatásával szerepel.

Ha Joyce már a *Stephen Heroban* sem csak általában kapcsolódik Ibsenhez, Ibsen művészetének egésze mellett különösen harmadik korszaka érdekli, akkor a *Stephen Hero* utáni művekben, vagyis Joyce első korszakának java természetén Ibsen harmadik korszakának hatása döntővé válik. Ez a tény az álmok és látomások szerepének a művekben tapasztalható megnövekedésével is összefügg.

S végül: ha Joyce már a *Stephen Heroban* megkezdte Ibsen harmadik korszaka problematikus vonásainak dekadens kiemelését, akkor az *Ifjúkori őnarcképben* és a *Dublini emberekben* tovább megy egy lépéssel, hogy aztán a világháború előtti korszak utolsó állomásaként eljusson a *Számkivetettekig*. Ez a folyamat az álmok és látomások feldolgozási módjában is szorosan nyomon követhető. Ugyanakkor bizonyos realista törekvések (s bennük Ibsen realizmusának hatása) Joyce egész első korszakában megfigyelhetők. Éppen ezért az Ibsennel való összefüggés már a *Stephen Heroban* is, s később még inkább kettős jellegű, s így Joyce valóságábrázolásának s benne az álmok és látomások bemutatásának kétféleségét jellemzi.

Joyce első és Ibsen harmadik periódusát Joyce *Stephen Hero* utáni álmainak és látomásainak oldaláról vethetjük össze legalkalmasabban. Az érintkezési felületet mindenképp a két író álmainak és látomásainak felfokozott virulenciája adja. A Joyce-éit már jellemeztük. Ibsen álmai és látomásai az író harmadik időszakában érnek el egyfajta modern kiteljesedést, de szerepük már első, romantikus korszakában is jelentős. „Múltam álom s mese még” — mondja Ágnes a *Brandban* (1866), a korszakzáró drámában, s ez a jellemzés a romantikus drámák szellem- és kísértetjárta álomvilágára vonatkoztatva is helytálló. A *Brandban* magában is tovább él a romantikus drámák álmainak és látomásainak fürge képlékenysége. Brand ideális követeléseivel maga is álomvilágban él, s egyedül képzelete káprázatát tartja valóságosnak. Kritikája ö, módszerei kérlelhetetlenek, céljai romantikusan ködösek. Miután kedvükért anyját, gyermekét és feleségét tönkretette, s népe nem követi halálos útján a hegyre fel, magára marad, s életének ellentmondásai zaklatott álomképek és jelenések alakjában környékezik. „Sápadt nők és férfiak” ajka „csak panaszt zihál”, nem segít baján, s a „Májuségi szép szívárvány”; a zászló „meglapult az álmok árkán”.

„Rokkant és beteg e kor; — | véreim csupán a tárnák | titkos útvesztőit járnák; | vén koboldok álma forr, | s fölverik a gödrök árnyát; | és a raj megy, sorra, sor, | s törpe szívét verve rázza | az arany halálos láza.”

A valóságnak e lidércnyomásával Brand a mindent vagy semmit elvét, Krisztus áldozatát s „a vad ahasvéri álmot” szegezi szembe, ám az álmok és „jelenések” tovább gyötrik, „Láthatatlan kórus” suttog a viharban: Brand nem lehet a megváltó párja, hisz ember csak, kit „lefog a por”, kinek tetteiből „csak bűn terem!” Látjuk: az ellentmondás feloldatlan marad, Brand

kudarca a „Láthatatlan kórus” hangja szerint nem követelésének elvont és az adott viszonyok közt megvalósíthatatlanul merev volta miatt következik be, hanem, mert Brand is ember; nem az az oka, hogy Brand követelése merev és feltétlen, hanem az, hogy nem eléggé merev, nem eléggé feltétlen. Az ideál s vele Brand életének tartalma, úgy tűnik, széthullt: „Szétesett a tiszta kép, | mely az Úr mása, míg ép?”.

Az álomlátás folytatódik. Brand életének ellentmondása most főként a magánélet körén belül jelentkezik. Brand magányában felesége és gyermeke után kiált, akiknek halálát okozta:

„Ágnes, Alf, óh gyertek vissza; | egymagam ülök e csúcson; | szél tör rám, hogy mélybe sújtsa | s ezer árny a vérem issza!”

s látomásában halott felesége alakja egy ködben derengő fényfolt közepén megjelenik. Ágnes azt kínálja neki és azt kívánja tőle, amit Brand elhagyatottságának pillanatnyi gyengeségében maga is szeretne, emberi melegséget. Ennek az a feltétele, hogy Brand felhagy a „mindent vagy semmit” követelésével. Ágnes és Brand beszélgetésében kettős álomvilág képe rajzolódik ki. Ágnes Brand eddigi ideális követelésekkel teli, irreális életét tekinti álomnak Brand pedig, akinek számára egyedül ez az irreális élet valódi — miután Ágnes felfogását egy percre a magáévá teszi — a természetes életmód, a béke és megnyugvás régi, az ideális követelésektől fel nem zaklatott világát nevezi álomnak. Brand végül elkergeti Ágnes, „a gyáva alku lelkét”, Ágnes megátkozza, Brandot eltemeti a lavina.¹⁰ Halálával a valóság végzetserűen diadalmaskodik az álom felett, de Brand elvont erkölce, álomkergető szelleme és látomásokat villantó képzelete tovább él Ibsenben magában s a későbbi Ibsen-hősökben.

Lélekben a *Vadkacsa* Gregers Werléje a legközelebbi rokona, időben pedig a következő mű címszereplője: *Peer Gynt* (1867). Az ő akarata nem oly feltétlen, erkölce nem olyan megvesztegethetetlen, mint Brandé, de álmokkal bélelt világa éppoly irreális és képzelete szertelen. Brand erkölcsi végletessége helyére most a fantázia végletessége lép, mely a skandináv mesevilág színeivel festi ki látomásait. A lényeges különbség azonban nem ebben, hanem az álmokkal szemben álló valóság szerepének megváltoztatásában van. E valóság az előző drámában Brand álomvilágának végül is tragikus-végzetes ösztövezője volt, itt viszont Peer álomvilágának állandó tragikomikai ellenpólusa. A komikai mozzanatok korántsem válnak egyeduralkodóvá, de szerepük a *Brand*hoz képest megnövekedett. Az előző drámák romantikája, mely még a *Brand*ban is erősen érezhető, a *Peer Gynt*ben már egy realista jellegű drámai koncepció egy-egy mozzanatává válik. Peer álmainak és látomásainak mozgásterületét és határait „a gynti én” mozgásterülete és határai szabják meg. Peer mindvégig „önmaga” igyekszik lenni — vagyis sohasem önmaga. A szűk családi élet s faluja kispolgári hétköznapijai kínálják önmaga kiélésének megvalósításának egyik, természetesen adódó lehetőségét (Aase, Ingrid, Dovre apó manó-elve: „Légy önmagadnak mindig elég”, az öncsonkító legény, s részben Solvejg). Ám Peert ez nem elégíti ki, teljes, gazdag életre vágyik, szűk köréből a nagyvilág felé tör: nagy vadász, hódító férfi, teljhatalmú császár, előkelő pénzmágnás, mindenható próféta és bölcs tudós akarna lenni. De vágyai létének pusztán elvont lehetőségeit jelzik, csak képzeletében, álmaiban, látomásaiban van pillanatnyi mese-bizonyosságuk, a valóság természetes

¹⁰ *Ibsen*: Brand. Fordította Hajdu Henrik. Henrik Ibsen válogatott drámái. Európa Könyvkiadó, 1957. Válogatta, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Dániel Anna. I. köt. 178—85.

nehézkedése a képzelet könnyű léggömbjeit a földre húzza vissza.¹¹ A nagy vadász nagy hazugnak, a hódító férfi könnyűvérű nők könnyű zsákmányának, a félállati manó-szerelem prédájának, a teljhatalmú császár manó-farkat kötő, manósört ivó alkalmazkodónak, az előkelő pénzmagnás piszkos üzletek alantas hajhásójának, a mindenható próféta felsült nőcsábásznak, a bölcs tudós az őrültekek császárának bizonyul. Törekvéseinek szélső határa nemcsak a menny; a pokol sem lehet, élete szimbóluma a mag nélküli hagyma, fenyegető sorsa a Gomböntő kanala. A kisvilág, sűrű prózájával, Peer vágyának kevés, a nagyvilág, fényes ideáljaival, erejének sok. A megoldást az adott keretek között nem lehet megtalálni. Ibsen ugyan megkísérli, hogy egy idealizált kisvilágot teremtsen hősének, s hogy ezt a külön birodalmat elkülönítse attól a kisszerű világtól, melyből Peer menekült (Solvejg idegen, telepes, háza külön áll, hűsége kiemeli), de a küzdelem Peer s a Gomböntő között szükségképpen eldöntetlen marad.

Ibsen második korszakának nagy realista drámáiban¹² az álmok és látomások szerepe jelentéktelen vagy éppen semmi.

Annál fontosabbá válik a harmadik periódusban, ahol a második korszak továbbra is érvényesülő tárgyias ábrázolásmódja egyre több szimbolikus elemmel, realizmusa egyre több szimbolista mozzanattal vegyül.¹³ Ez időszak drámáit „látomásos pesszimizmus”¹⁴, a cselekvés helyére lépő álmódzás,¹⁵ látomásos halottiság, kísérteties árnyszerűség,¹⁶ „belső látomások”¹⁷ jellemzik. „A jelenségek elvesztik szilárd körvonalukat, eltűnik a létnek értelmet adó különbség élet és halál között, mert az élet fojtogató, lidérces álom, s a halál alig más, mint belesiklás a zsibbadt félelemből az ismeretlenbe ... A világ látomásossá válik ... a valóság összefolyik a képzelettel.”¹⁸

Az álmoknak és látomásoknak ez az eluralkodása a szimbolista mozzanatok megerősödésével függ össze. Ibsen egyrészt a nagy realista ösztönös mozdulatával igyekezett művésziileg egybetartani a hanyatló kapitalizmus széthulló világát,¹⁹ másrészt mind kevésbé látta át a kibontakozó imperializmus törvényszerűségeit. S mivel a művész képekben gondolkodik, a világ bizonytalansága, a perspektíva elhomályosodása szükségképpen az ábrázolt képek

¹¹ *Ibsen* : Peer Gynt. Fordította Áprily Lajos. I. köt. 195—199, 210, 217—8, 226, 230—1, 233, 241, 244—5, 247, 248, 262—3, 274, 294—5, 300, 308, 322, 337, 338, 338—340.

¹² A fiatalok szövetsége. 1869. A társadalom támaszai. 1877. Nóra. 1879. Kísértetek. 1881. A nőgyűlölő. 1882. Ibsen romantikus és realista korszakának viszonyára és a korszakváltás okára vonatkozólag vö. *Dániel Anna* : Ibsen. A kultúra mesterei. Művelt Nép, Bp. 1955. 58—9, 60—61, 67—69, 98—99.

¹³ Ibsen tágabb értelemben vett harmadik korszakát A vadkacsa (1884) nyitja meg, s az utolsó négy drámán kívül a Rosmersholm (1886), A Tenger Asszonya (1888) és a Hedda Gabler (1890) is beleszámít. Mi ezt a felfogást osztjuk. Szűkebb értelemben csak a Solness építőmester (1892), A kis Eyolf (1894), a John Gabriel Borkman (1896) és a Ha mi holtak feltámadunk (1899) tartozik ide.

¹⁴ *Franz Mehring*: Henrik Ibsen. Franz Mehring: Irodalmi tanulmányok. A válogatás és fordítás Birki Ágnes munkája. Athenaeum, 1950. 175.

¹⁵ *G. B. Shaw* : The Quintessence of Ibsenism. Major Critical Essays. Constable and Company, London 1932. 91.

¹⁶ *Dániel Anna* i. m. 150.

¹⁷ *M. C. Bradbrook*; *M. Magalaner*—*R. M. Kain*: Joyce. The Man, the Work, the Reputation. New York University Press, New York 1956. 133.

¹⁸ *Dániel Anna* i. m. 133.

¹⁹ *Hermann István*: Az emberi szellem felháborodása. Magyar Tudomány, 1956. 7—12. sz. 334.

bizonytalanságára, ködössé válására vezet.²⁰ A szimbólum és az álom, a látomás, az irrealitásba tévedő képzelet felvillantotta kép között éppen a bizonytalanság, az ingatagság lehet az egyik fontos közös mozzanat.

A szimbolikának és a hamis képeket láttató képzeletnek összefonódása már az utolsó korszak első drámájában, a *Vadkacsában* is erőteljesen jelentkezik.²¹ A *Vadkacsa*-szimbólum az élethazugság jelképe, de a dráma különböző szereplői számára más-más módon az. Az öreg Ekdal hadnagy a padlásán tartott vadkacsában, a kakasban, a tyúkokban, a nyulakban, a karácsonyfákban egykori szabad és független életének környezetét látja. Látja, a szó szoros értelmében; ő képzeletében éll, s képzelete számára a jelkép — valóság, s egyedül a jelkép valóság. Relling ezt így magyarázza el Gregersnek:

„Nos, vajon mit gondol, miért hajkurássza az a medvevadász a nyulakat a padláson? Nincs a világon boldogabb ember, mint az a vén gyerek, amikor a sok lim-lom közt kutathat. Négy-öt régi elszáradt karácsonyfája neki a hőjdali üde rengeteg; a kakas meg a tyúkok a fenyves fajdféléi; a padláson fickándozó nyulak pedig mérges mackók, amelyekkel keményen szembeszáll a szabad természet bátor aggastyánja.”²²

Ekdal és a vadkacsa nemcsak egy világ, hanem — a jelképes célzás értelmében — egy személy is: a vadkacsát az idősebbik Werle kutyája felszínre hozta, s Werle feltáplálta; Ekdalt pedig — a közös botlás ellenére — az egész felelősséggel magára hagyta, az megbukott, börtönbe került, majd szabadulása után Werle némi másolási munkával a felszínre hozta, segítette.

Máskor a vadkacsa Hjalmar Ekdal jelképévé válik, ez esetben is a képzelt élettartalom szimbóluma: Hjalmar nagy feltalálónak és jó apának tartja magát, jöllehet csak lusta piszmogó és tehetetlen álmodozó; nem jó, hiszen a gyenge szemű Hedvigre hagyja a retusálást, és nem apa, hiszen Hedvig az öreg Werle lánya. Munka helyett Hjalmar is inkább a vadkacsával bíbelődik, s Gregers a szemébe mondja:

„Gregers: Kedves Hjalmarom, szinte úgy érzem, benned is van valami a vadkacsából... Lemerültél és megragadtál a hínárban.

Hjalmar: Talán arra a majdnem halálos lövésre gondolsz, amely szárnyon találta apámat — és engem is?

Gregers: Nem éppen arra. Nem akarom mondani, hogy megsebesültél; de mérges mocsárba jutottál Hjalmar; valami betegség lappang benned, s lebuktál, hogy homályban halj meg.”²³

Ismét máskor Hedvig azonosul jelképesen a vadkacsával. Ekdallal és Hjalmarral ellentétben ő nem csalja meg magát (s Werlével ellentétben nem csal meg más sem), nem tulajdonít magának nem létező tulajdonságokat,

²⁰ G. Plékhanov: Henrik Ibsen. G. Plékhanov: L'art et la vie sociale. Précédé de deux études par Jean Préville. Edition Sociales, 262, 265.

²¹ Ibsen második korszakának nagy realista drámáihoz képest a szimbolikának és a tévelygő képzeletnek ez az összefonódása új mozzanat. De korábban, Ibsen első korszakában — s még a korszakot lezáró *Brandban* és *Peer Gyntben* is — hasonló jelenség figyelhető meg. Am ott a realizmus felé tartó romantika, itt a szimbolizmus felé tartó realizmus talaján keletkezik.

²² Ibsen: *Vadkacsa*. Fordította Hajdu Henrik. Henrik Ibsen: Válogatott drámái. Id. kiad. II. köt. 226. NB. Ibsen Ekdal képzeletének irreális világát közvetlenül is bemutatja i. m. 170—79.

²³ I. m. 195.

s nem képzel, nem lát olyasmit, ami nincs. Az ő szemében a tenger szimbolikus mélysége egyszerűen tengerfenék, Ekdal egykori szabadságának és függetlenségének képzelt királysága egyszerűen játszani való padlás és dédelgetni való vadkacsa. Az ő életének hazugságát más hazudta: e hazugság egyszerűen abban áll, hogy Werle helyett Hjalmar hiszi apjának. De a hazugság — hazugság, akárki hazudta is, s így jelképe, a vadkacsa Hedvig alakjával is összekapcsolódik, hiszen mindketten magányosak, s a Werle családból kerültek az Ekdal családba. A kapcsolatot még az a körülmény is megerősíti, hogy Ekdal hadnagy szerint, ha az ember vadkacsára vadászik, a begye alá kell pörkölni, s Hedvig is — szíven lövi magát.

A vadkacsa-szimbólumnak Hedvig és Ekdal álmodozásával, képzelet-játékával,²⁴ illetve magával Hedviggel és Ekdallal való szimbolikus azonosulása a vadkacsát egyfajta illuzórikus szépség, az élettől különvált magános tisztaság tragikus-lírai jelképévé is emeli, s ezáltal egyfelől Baudelaire Albatroszának, másfelől Csehov Sirályának rokonává teszi.

Már az eddigiekből is kitűnik, s további tények is bizonyítják, hogy a vadkacsa nemcsak a dráma egyes szereplőinek jelképe, hanem a szereplők közti viszony közvetítője is. Olykor helyettesíti, máskor csak kiegészíti a köztük levő valóságos kapcsolatot, és kétértelművé teszi értékelésüket. Az Ekdal hadnagy és Haakon Werle közötti viszonyról — ha a vadkacsa-szimbólumtól egy pillanatra eltekintünk — annyit tudunk, hogy északon, a Højdal-telepen üzlettársak voltak, közös szabálytalanságot követtek el, de a büntetés terhéül egyedül Ekdalnak kellett viselnie, az ügyesebb, élelmesebb és gazdagabb Werlét felmentették, Ekdalt elítélték. Haakon Werle és Ekdal hadnagy között olyan viszonyt sejtethetünk, mint amelyet Ibsen egy korábbi darabjában, *A társadalom támaszaiban* Bernick konzul és Tønnesen János között ábrázolt. De amíg *A társadalom támaszaiban* pontosan tudjuk, hogy Bernick konzul az oka Tønnesen János hamis rosszhírének, hiszen őmiatta cipeli magával János Bernick házasságtörésének és a sikkasztás hamis gyanújának kétszeresen idegen terhéül, addig a *Vadkacsában* csak egy végzetlenül visszatérő szimbolikus célzás sejteti, hogy Haakon Werle okozta Ekdal hadnagy bukását: Ekdal — „vadkacsa”, s Werle vadászat közben szárnyon lőtt egy vadkacsát, mely a víz alá bukott. Itt tehát a szimbólum a valóságos emberi kapcsolatokat helyettesíti és eltakarja. A vadkacsa-szimbólum az egyik bűnrészt már-már gyilkossá, a másikat áldozattá teszi és — groteszk elemekkel ellensúlyozott — költői magasságba emeli.

A jelkép Haakon Werlének és Hjalmar Ekdalnak, Hjalmar Ekdalnak és Ekdal hadnagynak, Ekdal hadnagynak és Hedvignek, s végül a Brand-féle ideális követelések újabb képviselőjének, Gregers Werlének és az Ekdal családnak a viszonyát is közvetíti, ezúttal a valóságos emberi kapcsolatok szimbolikus kiegészítőjeként. A valóságos és szimbolikus viszonylatok szigorú párhuzamossága olykor erőltetetten hat, így például akkor is, amikor Gregersnek a hazugság teljes felszámolását sürgető követelése a vadkacsa fizikai elpusztítására is kiterjed, s miután a szimbólum ilyen valóságos értelmezést kapott, a valóság (a vadkacsával azonosított Hedvig halála) szimbolikus jelentést kap. A vadkacsa-szimbólumnak Hedvig öngyilkossága során sajátos szerep jut. Hedvig öngyilkossága a dráma fordulópontja, ekkor mutatkozik meg legélesebben Gregers ideális követeléseinek csődje: nem számolt azzal,

²⁴ Uo. 177—9, 188—9.

hogy a körülményektől függetlenül absztrakt morálja csak pusztulásra vezethet, hogy az adott viszonyok között az elvesztett illúziók helyére nem tud valóságos élettartalmat tenni, hogy — Relling szavaival élve — „az átlagember boldogtalanná válik, ha öncsalásából kikökkentik”.²⁵ Hedvig öngyilkossága nemcsak Gregers „felvilágosításának”, hanem a lány érzékenységének és helyzetének is természetes következménye: mikor Hjalmar megtudta Gregerstől, hogy Hedvig nem az ő lánya, durván bánt vele, s a fiatal lány korának és egyéniségének felfokozott érzékenységével úgy érezte, félre kell állnia, hogy Hjalmar és Gina ismét boldog lehessen. A vadkacsa az élethazugság szimbóluma, Hedvig a vadkacsával szimbolikus egységet alkotott, s így az élethazugság megsemmisülése Hedvig halálát jelenti. (Ugyanakkor Hjalmar megalkuszik a helyzettel, a vadkacsa csak Hedvigben halt meg, egyébként tovább él.) Ebben az értelemben Hedvig halála Gregers elvont erkölcsének életképtelenségét és értelmetlenségét mutatja meg. De ezenkívül még egy jelentése van. Ibsen nemcsak tagadja, hanem igenli is a fiatal lány öngyilkosságát, mint olyan tettet, amelyben erkölcsi következetesség nyilvánul meg. Hedvig elég bátor volt ahhoz, hogy megtegye, amit sem Ekdal hadnagy, sem Hjalmar nem mert megtenni. És éppen azzal a pisztollyal lőtte agyon magát, amellyel amazok csak megkísérelték az öngyilkosságot. Ezáltal Gregersnek Hedvig halálában erkölcsi halált halt elvont erkölcsé ugyanott — Hedvig halálában — újjászületik. Hedvig Gregers elvont moráljának nemcsak áldozata, hanem — a maga módján — képviselője is, annak jeléül, hogy Ibsen ennek a morálnak nemcsak szubjektív becsületességét ismerte el, hanem objektív tartalmát sem tudta teljesen elutasítani.²⁶ A vadkacsa-szimbólumnak Hedviggel való azonosulása ezt az erkölcsi bátorságot, végletes következetességet, tisztaságot is kifejezi.

A vadkacsa-szimbólumnak ez a sokféle vonatkozása a szimbólum képszerű, képzeleti és hangulati tartalmának sajátos szerveződésére vezet. Szinte minden egyes esetben e tartalomnak más-más mozzanata kerül előtérbe, hogy a többi mozzanattal egyfajta egyszeri rendbe állva az adott személy, helyzet, kapcsolat lényegét érzékletesen kifejezze. Ekdal hadnagy esetében például hol az Ekdal fantáziájában felképlő szabad rengeteg tárgyi és hangulati világát idézi fel, hol pedig a víz alá bukó sebesült vadmadár képzetét kelti. Hjalmar esetében a hínárban való megragadás, Hedvig esetében a magányos tisztaság mozzanata a fontos stb. A szimbólumba foglalt tartalmak, a vonatkozások és értékelések sokfélesége, mihelyt nem a szimbólum egy-egy, hanem valamennyi mozzanatáról, vonatkozásáról, és értékéről van szó, egy kissé bizonytalanná teszi a szimbólumot. Ez a bizonytalanság a darab drámai egységét finom lírai-hangulati párával burkolja körül.

Ibsen későbbi drámáiban a *Vadkacsában* megfigyelt új törekvések egyre jobban kibontakoznak, a szimbolista mozzanatok virulenciája, a szimbólum heterogén és bizonytalan volta, az értékelés bizonytalansága s a szimbólumokkal szoros összefüggésben a képződés, az álmok és látomások szerepe egyre nyilvánvalóbb lesz. A *Rosmersholmban* Johannes Rosmer és Ulrik Brendel tehetetlen álmodozó, aki nem tudja ideáljait s velük önmagát megvalósítani. Rosmert sógora, Kroll rektor nevezi álmodozónak, Ulrik modelljét pedig Ibsen maga keresztelte el az „álmok lángelmé”-jének. A *Tenger Asszonyában*

²⁵ Uo. 226.

²⁶ Vö. Lukács György: Marx és az ideológiai hanyatlás problémája. A realizmus problémái. Fordította Gáspár Endre. Athenaeum, 1948. 181.

„A kísértő nyugtalanságot, kielégületlenséget, a hangulatok áradatán lebegő ködvárakat a tenger jelképezi.”²⁷ A *Solness építőmester* művészhsében garabonciás rejtőzik, amely titokzatos erővel és Solness akaratától függetlenül titokzatos „segédek és szolgák” segítségével megvalósítja azt, amit az építőmester elképzel és akar. Elég elképzelnie a tűzvészt, s látomása valóra válik.²⁸ Szakadatlanul kísértő ördögök sürgését-forgását érzi maga körül, s amikor újonnan épített háza tornyára maga viszi fel a koszorút, nemcsak háza építését fejezi be, hanem az ifjúkor brandi erőfeszítésével kísérti meg a lehetetlent: hogy ifjúságának nagy teljesítményét megismételje, feljusson saját művének erkölcsi és művészi magasára, és felépítse azt a „tömör alapozású légvárat” amely Hilda s az ő képzeletében áll. Hilda — benne is garabonciás lakik — kettejük légvárában annak az ígéretnek valóra váltását látja, amelyet Solness tíz évvel korábban tett, s amelyet Hilda álmodozó és álombeli képzelete alaposan felnagyított. „Solness drámájában a valóság és a jelképek világa összefolyik. A mindennapok realitásából időnként átlendülünk a lelki élet kivetítődéseinek . . . világába, ahol a képzelet látomásai elevenné váltak.”²⁹ Solnessnek már-már sikerül megvalósítania a megvalósíthatatlant, felér a torony tetejére, Hilda hallucinál, a szél zúgásában „hatalmas ének”-et hall, de a valóság végül is erősebbnek bizonyul a képzelet légváránál, Solness leszédül és szörnyethal. A *John Gabriel Borkman*ban a napóleoni pózt öltő bukott bankvezér rendkívül nagyerejű látomásában eleveníti meg a „mi urunk, a pénz”³⁰ titokzatos hatalmát.

A szimbolikus magaslatnak, ahol Brandot eltemette a lavina, s ahonnan Solness lezuhant, Ibsen „drámai epilógusá”-ban, a *Ha mi holtak feltámadunk* című drámában is fontos szerepe van. Rubek szobrászművész modelljének, Irenének is és későbbi feleségének, Majának is azt ígéri, hogy felviszi egy hegytetőre, s megmutatja az élet szépségét. De Rubek elszakadt az élettől, mennél magasabbra tör, annál inkább eltávolodik tőle. A magaslaton sem az élet szépsége, hanem csak a halált rejtegető hóvihar várja. Eszmény és valóság egyaránt vizionáriussá válik szemében — és bizonyos mértékig Ibsen szemében is. Amikor élete főművét mintázta, elszalasztotta élete nagy lehetőségét. Irenében művészete számára csak egy modellt, a maga számára egy epizódot vett észre. Elválásuk után Irene „hosszú, mély és lidérces álomban”³¹ vergődött, Rubek is boldogtalan volt, s feleségét, Maja asszonyt is azzá tette, aki úgy érezte, hideg, nyirkos kalitkába került „nagy, megkövesedett kísértetek”³² közé. De amikor Rubek újra találkozik Irenével, az egykor elrontott élet újraélése már üres, halott álom csupán.³³ S Rubek főműve, melyért annyi ember hozott vállalt vagy akaratlan áldozatot, „A feltámadás napja”-nak szoborlátomása³⁴ a megálmodott ideális szépség látomásából egyre inkább riasztó, lidércnyomásos vízióvá torzul. Rubek így számol be erről Irenének, akiben mindvégig az álmaiban látott kép hasonmását látja:³⁵ „Meg akartam alkotni

²⁷ *Dániel Anna* i. m. 116.

²⁸ *G. B. Shaw*: *The Quintessence of Ibsenism*. op. cit. 94.

²⁹ *Dániel Anna* i. m. 139.

³⁰ Vö. Ady Endre.

³¹ *Ibsen*: *Ha mi holtak feltámadunk*. Fordította Hajdu Henrik. Ibsen Henrik Összes Színművei. II. köt. A bevezetést írta: Benedek Marcel. Athenaeum, Bp. é. n. 229.

³² Uo. 247.

³³ Uo. 240.

³⁴ *G. B. Shaw*: *The Quintessence of Ibsenism*. Op. cit. 113.

³⁵ *Ibsen*: *Ha mi holtak feltámadunk*. Id. kiad. 253.

a tiszta nőt, ahogy a föltámadás napján fölébred. Aki nem csodálkozik az új, az ismeretlen és nem sejtett dolgok láttán. De valami szent öröm fogja el, hogy ő — a földi asszony — a halál hosszú, álomtalan álmából is változatlanul serkent föl egy magasabb, szabadabb és vidámabb vidéken.”³⁶ „Később aztán fenekéig megismertem az életet . . . A talapatot jól kiszélesítettem. S egy szakadékos sziklarakást faragtam rá. S e szakadékokból állatképüket rejtegető emberek nyüzsögtek elő. Nők és férfiak, — ahogy az életben láttam őket.” Az ifjú nő figuráját hátrább szorította, az öröm színét letompította arcán, magát a szobor elejére helyezte „egy bűnös férfi” alakjában, „aki nem tud egészen elszakadni a föld felszínétől. A neve, mondjuk, egy elhibázott élet siratása. — Ott ül hát s ujjait a csörgedező vízbe mártja — mert hisz szeretné őket tisztára öblíteni —, s egyre fülébe cseng, hogy hasztalan! Az ő számára nincs föltámadás. Örökre ottragadt a poklában.”³⁷

Az élet nélküli ideál mint a szépség látomása és az ideál nélküli élet mint pokolbeli vízió — ez az álmok és látomások ibseni feldolgozásának végső jelképe, mely Rubek művészetét s Ibsen művészetének egy oldalát szimbolizálja.

Az álmok és látomások roppant nagymérvű virulenciája Ibsen harmadik és Joyce első korszakának közös tulajdonsága. A jelenség közös volta azonban nem jelenti a feldolgozási mód közösségét is. Joyce ugyanis az álmok és látomások művészi ábrázolása során az ibseni feldolgozásmód problematikus vonásait dekadens módon alakítja tovább. A Joyce első és az Ibsen harmadik korszaka közötti viszony az álmok és látomások számát, virulenciáját és valóságkifejező értékét tekintve az Ibsen harmadik és második periódusa közötti viszonyra emlékeztet. Ez a megállapítás nemcsak a Joyce és Ibsen közötti különbséget, hanem a hasonlóságot is jellemzi. Mert ahogyan Ibsen utolsó korszakában továbbra is erősek (sőt uralkodóak) a realista törekvések, úgy Joyce világháború előtti időszakában is érvényesülnek (s részben éppen Ibsentől kapnak ösztönzést) bizonyos realista tendenciák is.³⁸

Joyce első és Ibsen harmadik korszakbeli álmainak és látomásainak viszonyát akkor tudjuk közelebről megvizsgálni, ha a két korszak álmainak és látomásainak általános jellemzése és összehasonlítása után most már néhány tartalmában, problematikájában is rokon álmat és látomást — ismét csak Joyce oldaláról — egybevetünk

Az egyik fontos érintkezési pontot a kapitalizmus, a kispolgári életforma prózai hétköznapjainak és a művészi hivatásnak az ellentéte képviseli. Élet és művészet ellenséges viszonya Joyce Dedalusának, Rowanjének, Ibsen Solnessének és Rubekjének álmaiban és látomásaiban egyaránt kifejezésre jut. Egyaránt, de korántsem egyformán. A művész életidegensége, olykor: életellenessége és az élet művészetellenessége a Solness — Aline, Solness — Hilda, Solness — (Knut) Brovik, Solness — Ragnar Brovik, Solness — Kaja — Ragnar, Aline — Hilda — Kaja stb. viszonylatban olyan sokoldalú megvilágítást kap, amelyhez foghatót a Dedalus és környezete, vagy a Rowan és környezete közötti viszony bemutatásában hiába keresünk. Solness ezért sokkal színesebb, magányosságában is sokkal elevenebb egyéniség, mint Dedalus vagy Rowan. Egyebek között éppen magányosságának ez a hiteles volta teszi oly szuggesz-

³⁶ Uo. 213.

³⁷ Uo. 234, 235.

³⁸ Vö. *James Joyce*: Ifjúkori önarckép. Id. kiad. 95, 125—6, 128—9, 282—90. *James Joyce*: Sajnálatos eset. Dublini emberek. Id. kiad. 129, 130. stb.

tívvé a dráma szimbolikus zárójelenetét, melyben Solness szükségképpen lezuhan annak a légvárnak tetejéről, amely csak az ő és a Hilda képzeletében állt, s amely az élet (tegyük hozzá: egy öregedő férfi és egy alkotóereje hanyatlásától féltő művész életének) és a művészet közötti ellentét feloldódásának lett volna otthona. De a zaklatott képzelet kivetítette képek nem mindig a valóság feltárását, olykor inkább elfedését szolgálják. Solness képzeletében részletesen kifesti, hogyan ég majd le felesége régi háza, hogyan épít ő majd helyére újat, szebbet, hogyan alapozza meg az új ház hírnevét. Egyszer aztán a ház valóban leég, az új ház Solness hírét csakugyan megalapozza, de Aline a tűz okozta ijedtségtől és fájdalomtól tejlázat kapott, gyermekei meghaltak, ő maga meddővé lett. Solness ezért egy életre büntudat gyöttri, úgy érzi, ő felelős a történetekért, hisz elhallgatta, hogy tűzveszélyes repedést talált a kéményen. Hiába tudja, hogy a tüzet nem a repedés okozta, azt képzeletben, hogy segédek és szolgák nyüzsögnek körülötte és elég, ha a benne lakó garabonciás elképzeli, megkíván valamit, a segédek és szolgák megvalósítják. Az élet és a művészet ellenséges viszonya itt abban jut kifejezésre, hogy Solness gyermekei, felesége, háza és boldogsága pusztulásának köszönheti művészi sikereit. E véletlen kapcsolat azáltal kapja meg a szükségszerűség látszatát, hogy Solness képzelgéseit énjének képzelt része (a garabonciás) képzelt segédekkel és szolgákkal valóra váltja.³⁹ A tűzvész, amely a *Kísértetekben* még csak szimbolikus-hangulati háttér volt, itt Solness képzeletének irracionális varázslata révén, a dráma lényeges (s egyben a valóságos lényegyet elfedő) mozzanatává lép elő.

Hét évvel később, a *Ha mi holtak feltámadunk* című drámában az élet és a művészet ellenséges viszonya már a dráma alapkérdéseként jelentkezik, de feldolgozásának módja még problematikusabb, mint a *Solness építőmesterben* volt. A kérdés az egyes vonásaiban igen találóan megragadott kapitalista társadalomnak kétségkívül valóságos problémája, de e drámában fejlődésre, összecsapásra képtelen emberek képviselik. A függöny felgördültekor kész helyzetet találunk, amely lényegében, sőt hangulatában is, mindvégig változatlan marad, már minden lényeges megtörtént, s így a továbbiakban semmi lényeges nem történik. Az élet és a művészet ellenséges volta két, alapjában véve statikus viszonyban fejeződik ki. Az egyik az élnivágyó és közönséges Maja s a bumfordi medvevadász Ulfheim, szemben Irenével, a feltámadás modelljével és szimbolikus megtestesítőjével s Rubekkel, a szobrással. A másik Rubek és Irene kapcsolata. Irene Majával szemben az eszményt s a művészetet, de Rubekkel szemben az életet képviseli. Rubeknek háromszor nyílt alkalma arra, hogy művészetnek és életnek, eszménynek és valóságnak a szétszakadását megszüntesse. Először a dráma cselekményének megkezdése előtt, amikor Irenét mintázza. Rubeket majd megőrjítette Irene meztelen szépsége, úgy érezte, a szoborba foglalt ideált szennyezné be, ha megérintené a lányt. Irene is szerelmes volt Rubekbe, de azért tűt döfött volna belé, ha megkönyékezi. Amikor Rubek megköszönte neki élete áldásos epizódját, s elváltak, mindketten boldogtalanok voltak, mint a lélek test s a test lélek nélkül. Rubek — még mindig a drámai cselekmény előidejében — feleségül vette Maja asszonyt, s házassága a második lehetőséget kínálta művészet és élet összeegyeztetésére. De Maja amennyire élnivágyó, annyira műveletlen is volt,

³⁹ E látszat látszat volta a művészi ábrázolásban nem eléggé hangsúlyos. Amikor Solness Hildával beszélget, Hilda kideríti, hogy nem a kémény repedése okozta a tüzet, de Hilda maga is hisz abban, hogy amit az ember erősen elképzél és akar, az megvalósul.

a medvevadász kedvéért otthagya Rubeket. Elszakadásuk éppoly kevésbé tragikus, mint Rubeknek Irenétől való elválása, hiszen Rubek és Maja közt nem volt érzelmi kapcsolat, melyet eltépett volna, s Rubeket ismét összehozta Irenével a véletlen, amely annak idején oly indokolatlanul elválasztotta őket. Találkozásuk jelenti a harmadik alkalmat arra, hogy a művész és az élet végre összetalálkozzék. Az alkalom most talán még indokolatlanabbul megy veszendőbe, mint először: most már mindketten tudják, hogy első elválásuk mindkettőjüket boldogtalanná tette, halott álomba lökte, de ha a holtak feltámadnak, csak még inkább rádöbbennek halott voltukra, s arra, hogy az igazi feltámadás lehetetlen. Játékból, képzeletben megkísérelhetik — amíg a lavina el nem temeti őket a magaslaton. A valódi drámát, a konfliktust a halál s a feltámadás egyre misztikusabb szimbóluma, sok érzelgősség s az első korszak romantikus rémdrámáinak visszajáró kísértete pótolja: Irene szemrebbenés nélkül sorolja el, hogy Rubeket megölte volna egy hajába tűzött hosszú tüvel, szakításuk után öngyilkosságba kergette első férjét, majd egy finom hegyes törrel megölte a másodikát és minden gyermekét. A diakonisszát, aki úgy kíséri, mint az árnyék s a halál, egyszer majd szintén megöli. Ilyen drámai pótlék az álmoknak korábban elemzett szimbolikus emlegetése is, s a feltámadás napjának szoborlátomása szintén csak a dráma reális kiindulását és alaphelyzetét, az eszménynek s a valóságnak merev ellentétét tudja szimbolizálni, lírai s nem drámai elem.

Az álmok és látomások művészi feldolgozásának ez a szubjektivizálódása, mint az egész művészi ábrázolásmód szubjektivizálódásának egyik megnyilvánulása Joyce önéletrajzi regényében és drámájában még erősebben érezhető. Életnek és művészetnek szembenállása, Dedalus és Rowan esetében elvontabb, merevebb és motiválatlanabb, mint Solness és Rubek esetében volt. Az álmok és látomások burjánzása, mozgékonyasága és mozgalmassága általában (s kivált az *Ifjúkori önarcképben*) nagyobb, de dinamikája — szemben Ibsennel — elsősorban az egymást kergető álmok és látomások viszonyában jelentkezik, nem pedig az álmok, látomások és a valóság kölcsönhatásában érvényesül;⁴⁰ egy félig statikus ábrázolásmód keretei között működik. A *Számkivetettekben* már nemcsak tartalmi-formai érintkezés, hanem egyenesen Ibsen-hatás figyelhető meg. Élet és művészet összeegyeztethetlensége Ibsen *Ha mi holtak feltámadunk* és Joyce *Számkivetettek* című drámájának egyaránt középpontjában áll, az ellentétet itt is, ott is férfi és nő kapcsolata közvetíti, az ellentét kibékítésére tett kísérlet mindkét drámában kudarcot vall, az alakok elrendezése párhuzamos: Rowan Rubeknek, Beatrice Irenének,⁴¹ Bertha Majának és Robert Ulfheimnek felel meg,⁴² igazi konfliktus egyik drámában sincs, mindkettőben mesterséges és mesterkélt fogások igyekeznek pótolni (Rowan megjelenése és szereplése Bertha és Robert találkáján, — Irene egzaltált gyilkosságai stb.).

Joyce azonban Ibsen drámájának problematikus mozzanatait dekadens irányban tovább hajtja.⁴³ Ami ellen Ibsen kétségbeesetten lázad, azt Joyce

⁴⁰ Vö. különösen *James Joyce* : Ifjúkori önarckép. Id. kiad. 125—6, 182—90.

⁴¹ Beatrice-ben megvan Irene finomsága, de hiányzik belőle szenvedélyessége.

⁴² *Magalaner-Kain* op. cit. 133—4.

⁴³ Vö. *Joseph Wood Krutch* : *Figures of the Dawn*. The Nation, CXX. 1925. 272. — *James T. Farrel* : *Exiles and Ibsen*. Seon Givens (ed.): *James Joyce: Two Decades of Criticism*. Vanguard Press, New York 1948. 95—131.

elegáns rezignációval tudomásul veszi, művészet és élet szembenállásának Ibsen drámájában még jóval konkrétabb és motiváltabb bemutatása a *Számkivetettek*ben irracionális talánnyá bizonytalanodik.⁴⁴ A drámának már elemzett álmai, víziói és hallucinációi az ember s az élet elvi megismerhetetlenségét fejezik ki.

De Joyce művészhősei álmainak és látomásainak ábrázolása során nemcsak a *Solness* és a *Ha mi holtak* homályos mozzanataira, hanem — kisebb mértékben — a drámák fontos — amazoknál fontosabb — realista törekvéseire is rezonált. A művész és a valóság tényleges viszonyából Joyce az *Ifjúkori önarckép*ben sokat s a *Számkivetettek*ben valamit kétségkívül érzékeltet. Ahogyan Rubek az eszmény s a szépség látomásának szimbolikus álom-alakját az élet alapos megismerése után a felismert valóságos arányviszonyoknak megfelelően, az „összhatás” s „a mélyebb” és „bonyolultabb” ábrázolás kedvéért hátrább tolta, a szobor talapzatát kiszélesítette, s vizionáriusan félelmetes, „állatképüket rejtegető emberek” sokaságával benépesítette, hogy az is rajta legyen, amit saját szemével látott a nagyvilágban, s olyan alakban legyen rajta, amilyen alakban az életben látta, úgy Dedalus is — amint már utaltunk rá — „a valóságos világban akarta megtalálni azt az illanó álomképet, amelyet oly állhatatosan őrzött a lelke mélyén.”⁴⁵ Az eszménynek, az álomnak, s a látomásnak ez a valóságra való vonatkoztatása természetesen akkor is hitelessé teszi az ábrázolást, ha a művész az adott és konkrétan bemutatott valóságban nem találja meg azt „az illanó álomképet”, amelyet keres. Dedalus és Rowan álmainak és látomásainak feldolgozási módjában Ibsen realizmusának hatása is jelen van.

Ibsen harmadik és Joyce első korszakának, a két korszak álmainak és látomásainak másik érintkezési pontját a múltnak és a halálnak a problematikája adja. A feldolgozás módjában ez esetben is olyan jellegű különbségeket és hasonlóságokat figyelhetünk meg, mint amilyeneket a két korszak álmainak és látomásainak általános vizsgálata, valamint az élet és a művészet közötti ellentétet kifejező álmok és látomások elemzése során látunk. A múltnak és a halálnak — amint ez az Ibsen-irodalomban közismert — már a nagy realista drámák periódusában sajátosan hangsúlyos szerepe van, s e szerep az ábrázolt világ konkrétan bemutatott, régi, belső ellentmondásainak a jelenben való felfakadásával, vagyis egy szükségszerű kapcsolat reális ábrázolásával függ össze. Az egykor érvényes eszmények devalválódása így kerül napfényre, s ekkor még a maga közvetlen valóságában, nem pedig álmok és látomások tartalmaként jelentkeznek (*A társadalom támaszai*, *Nóra*, *Kísértetek*). A *Kísértetek*ben a múlt és a jelen közötti kapcsolat egy szála bizonyos mértékig már alacsonyabb fokon, biológiai formában jelentkezik (Osvald öröklött vérbaja), a naturalizmusnak ez a felbukkanása azonban egy nagyvonalúan realista ábrázoláson belül történik és bizonyos mértékig a dráma reális tartalmát domborítja ki. A *Vadkacsában*, a harmadik korszak nyitányában, kissé már a vadkacsa-szimbólum (Werle nagykereskedő vadkacsavadászata és Ekdal sorsa) és Ekdal hadnagy torzul látó álomvilága (padlás) közvetíti és — részben — helyettesíti a konkrét összefüggést. A *Rosmersholmban* a halált szimbolizáló és a Rebekka West látomásává váló fehér paripáknak van hasonló

⁴⁴ Vö. *James Joyce : Exiles*, ed. Francis Fergusson. New Directions, New York 1945. pp. V—XVIII.

⁴⁵ *Ibsen : Ha mi holtak feltámadunk*. Id. kiad. 134.; *James Joyce : Ifjúkori önarckép*. Id. kiad. 95.

szerepük. A dráma igen hitelesen és sokoldalúan mutatja meg, hogy egy romlott társadalmi rendszer erkölcsi betegségeit nem lehet oly módon meggyógyítani, hogy egyes emberek magányosan megkísérlik egyes, elszigetelt embereknek morális megnemesítését. A feladat akkor is végrehajthatatlan, ha Rosmer becsületessége és Rebekka tetteje szolgálja. Rosmer és Rebekka azonban mégsem egyértelműen az eszmény és a valóság szembesítése során bukik el, s kerül a malomzúgóba. A múlt: Rosmerné halála, Rebekka „törvénytelen” származása és „tisztátalan” élete leküzdhetetlen erővel sodorja őket az öngyilkosságba. Rosmer és Rebekka tulajdonságai helyet cserélnek, Rosmer morális önkínzása és hajlíthatatlansága Rebekkába, Rebekka tetteje Rosmerbe költözik és mindkettőt a halálba kergeti. A múlt, kivált Rosmerné halála — az ábrázolás logikája szerint — a drámának nem csupán egyik — igen hiteles és művészi — egyéni mozzanata, hanem Rosmer és Rebekka erkölcsi törekvéseinek megbuktatója is, tehát a főszereplők több oldalról helyesen motívált valóságos drámájának ál-oka. Ebben a minőségében válik szimbólummá és látomássá. Eleinte csak Rosmert fenyegeti, Rebekka még kívülről szemléli, és arra biztatja Rosmert, hogy csak „a nagy, szép feladatra gondoljon”, amelyre életét feltette. Rosmert önvád gyötri felesége öngyilkosságáért, és lehetetlennek érzi a feladat megvalósítását.

„Rosmer: . . . Azt sohasem lehet végrehajtani már. Nekem nem. Azután, amit most tudok, nem. Rebekka: Miért nem? Rosmer: Mert az ügy, amely bűnben fogant, nem győzhet soha. Rebekka: Ó, ez a családi kétely, családi félelem, családi aggályoskodás. Errefelé azt mesélik, hogy a halottak, mint száguldó fehér paripák járnak vissza. Ez, úgy érzem, olyasvalami.”⁴⁶

Később Rebekka kívülállása megszűnik, a „családi félelem” rajta is erőt vesz, s látni véli a paripákat: „Rebekka: . . . elfogott a félelem, Helsethné asszony. Helsethné: A félelem! Jesszusom, mitől? Rebekka: Igen, mintha a fehér paripa tűnt volna fel egy pillanatra. Helsethné: A fehér paripa! Fényes nappal. Rebekka: De hiszen azok reggel-este, bármikor feltűnhetnek . . . a rosmersholmi fehér paripák . . .”⁴⁷

Végül Rosmer és Rebekka együtt megy a halálba azon az úton, amelyen Rosmerné öngyilkos lett. A halál az egyetlen lehetséges megoldásnak látszik, de jelentése éppoly bizonytalan, mint a szimbólum-káprázat, amely kifejezi. Rebekkának a halálhoz vezető rosmeri életelvekre való áttérése részben mint erkölcsi megnemesedés, részben mint egy „fonák életszemlélet”-nek való rabulesés jelentkezik, s Rosmer maga sem biztos kettejük halálos elhatározásának értelmében. „Rebekka: Olyan rendíthetetlen biztonsággal tudod — hogy ez az út a legjobb számodra? Rosmer: Tudom, hogy ez az egyetlen. Rebekka: És ha megcsalod magadat? Ha az egész csak káprázat? Egyike a rosmersholmi fehér paripáknak. Rosmer: Megeshetik. Azok elől úgy sem menekülhetünk el — mi, e ház lakói.”⁴⁸

A dráma utolsó mondata a végzet beteljesedését jelzi: „A megboldogult elvitte őket.”⁴⁹

A *Ha mi holtak feltámadunkban* a holtaknak, Rubeknek és Irenének „feltámadása”, találkozása a múlt feltámadását is jelenti, ám ez a múlt a

⁴⁶ *Ibsen*: Rosmersholm. Henrik Ibsen Válogatott Drámái. Id. kiad. II. köt. 295.

⁴⁷ Uo. 306—7.

⁴⁸ Uo. 321.

⁴⁹ Uo. 322.

jelenben is éppoly kevésbé motiváltan életképtelen, mint a maga idejében volt. A dráma álmai és látomásai ezt a helyzetet is kifejezik.

Joyce ismét az Ibsen drámáiban megfigyelhető irányban tesz további lépéseket. Novellás kötetének legszebb darabjában, *A holtak* című novellában az O'Connell-híd legendás fehér lova mintha a rosmersholmi fehér paripák ír leszármazottja lenne,⁵⁰ s Gabriel Conroy-nak a novella végén felrémli látomásában s a novella összesűrűsödő szimbolikájában még titokzatosabban, elvontabban és általánosabban jelentkezik a múltnak, a halottaknak, s a halálnak a jelen, az élők s az élet feletti hatalma, mint a *Rosmersholmban*. A múltnak a jelen felett való végzetes hatalma a *Számkivetettekben* (Rowan hallucinációjában) is erősen érezhető.

Természetesen Joyce első korszakában a múlt és a halál problematikáját kifejező álmok és látások feldolgozása során sem pusztán Ibsen harmadik korszakának a valóságra eső árnyait sötétítette és nagyobbította: realista világosságából is minden művében átengedett valamit, ha meg is szűrte, s tompította a fényt. Amikor Joyce *A holtakban* Gabriel Conroy énjének szétfoslását s a múlt, a halál látomásának és szimbólumának az élet felett való hatalmát bemutatja, s valamennyire tipikus képet rajzol a régi és az új ír világról, amelynek egyike sem nyújt Gabrielnek igazán tartós és biztonságos otthont (a régi árnyékká válik, az új kicsinyes és ellenszenves a szemében), akkor — egy más világ ábrázolása során, egy alapjában regisztratív látásmód korlátain belül és egy másik műfaj adottságai között — emlékeztet valamennyire arra a konkrétságra, amellyel Ibsen a Kröll-féle konzervatív és a Mortensgaard-féle liberális törekvések között és fölött magára maradt, a múlt, a halál hatalmába került Rosmert élénk állítja. Joyce drámájában (Rowan, Hand, Bertha és Beatrice egymáshoz s a múlthoz való viszonyában) Ibsen utolsó drámájának realista vonásai is felismerhetők.⁵¹

Joyce első és Ibsen harmadik korszakának a Joyce álmai és látomásai szempontjából történő egybevetése — akár az álmok és látások általános virulenciájáról, akár egyes konkrét problémáiról: élet és művészet viszonyáról, a múlt és a halál szerepéről van szó — Joyce első világháború előtti valóságábrázolásának kettősségét kétszeresen is kidomborítja. A kettőjük művészetek közötti különbség — Ibsen problematikus elemeinek dekadens irányban történő joyce-i „továbbfejlesztése” — Joyce első korszakának realizmusellenes törekvéseit emeli ki. A hasonlóság részint Joyce első korszakának realizmusára vet fényt, részint pedig — mivel Ibsen harmadik korszaka a realista mozzanatok uralkodása mellett maga is kétarcú — másodszer is kidomborítja Joyce valóságbemutatásának kettős jellegét.

Mivel magyarázhatjuk Ibsen és a fiatal Joyce művészetének, kivált pedig Joyce első és Ibsen harmadik periódusának, e két periódus álmainak és látomásainak fentebb bemutatott érintkezését, feldolgozásmódjuk eltérő és rokon vonásait? Mi az oka annak, hogy Joyce első és Ibsen harmadik korszakának viszonya bizonyos mértékig Ibsen harmadik és második korszakának viszonyára hasonlít?

⁵⁰ Vö. *Ady Endre*: A halál lovai.

⁵¹ Joyce első és Ibsen harmadik korszakában a női emancipáció kérdésének, a nő helyzetének feldolgozása tekintetében is hasonló érintkezési pontokat, különbségeket és hasonlóságokat találunk, mint amilyenekre az eddig vizsgált problémák esetében bukkantunk. (Nóra — Alvingné; Rebekka, Rosmerné — Ellida — Hedda Gabler — Hilda, Solnessné — Iréne, Maja; Eveline — Mrs. Sinico — Bertha.)

Azok a megjegyzések, amelyekben Engels rámutat a XIX. század 70-es és 80-as éveinek norvég irodalmi fellendülésére és e fellendülés gazdasági és társadalmi alapjaira, lehetővé teszik Ibsen drámaírói realizmusának s különösen második korszaka realizmusának megértését és megmagyarázását. Engels Ibsen drámáinak társadalmi alapjaként nem a nyárspolgárságot általában, hanem a német nyárspolgárral szembeállított sajátos gazdasági, történelmi viszonyok között élő norvég kis- (és közép-) polgárságot jelöli meg: „Norvégiában . . . a kisparaszság és kispolgárság némi középpolgári keveréssel . . . több évszázad óta a társadalom normális állapota. Itt nem arról van szó, hogy egy megfenneklett nagy mozgalom és egy harmincéves háború erőszakkal visszavetette a társadalmat elavult állapotokba. Az ország az elszigetelődés és a természeti feltételek következtében elmaradt, de állapota mindig termelési feltételeihez mért és ezért normális volt.”⁵² Ezek közé a „normális” norvég társadalmi viszonyok közé viszonylag fejletlen fokon álló kapitalizmus hatol: „Csak legújabban lép fel itt-ott az országban valami egészen csekély nagyipar, de a tőkekonzentráció legerősebb emeltyűjének, a tőzsdének nincs helye, aztán meg éppen a hatalmas méretű tengeri kereskedelem is konzerválóan hat . . .”⁵³

Végül, harmadszor: e meginduló kapitalista fejlődésnek sajátos történelmi háttere van: „A norvég paraszt s o h a s e m v o l t j o b b á g y, és ez az egész fejlődésnek . . . egészen más hátteret ad. A norvég kispolgár a szabad paraszt ivadéka, és ilyenformán f é r f i a lezüllött német nyárspolgárral szemben. Ugyanígy a norvég kispolgár-nő is toronymagasan áll a német nyárspolgári feleség felett.”⁵⁴

Mindezek a tényezők együttvéve sajátos drámai anyagot hoztak létre és megteremtették a norvég irodalmi fellendülés feltételeit: „. . . akármilyen hibái vannak is pl. Ibsen drámáinak, élénk tükröznek egy világot, amely bár kis- és középpolgári, de azért teljességgel elüt a némettől, olyan világot, amelyben az embereknek még van jellemük és kezdeményező képességük, és ha külföldi fogalmak szerint gyakran furcsán is, de önállóan cselekszenek.”⁵⁵ A kapitalizmusnak e sajátos kispolgári viszonyok közé való fokozatos behatolása következtében „a régi pangást kezdi némi mozgás felváltani, és nyilván ezt a mozgást fejezi ki az irodalmi fellendülés is.”⁵⁶

Am abból a tényből, hogy a kapitalizmusnak a sajátos norvég kispolgári világba való behatolása irodalmi fellendülésre, mégpedig az egész modern világirodalmat megtermékenyítő irodalmi fellendülésre vezetett, korántsem következik, hogy a kapitalizmus további terjeszkedésének további fellendülésre kellett vezetnie. Ellenkezőleg. A gazdasági fejlődés és a művészi virágzás között nincs mechanikus párhuzam.⁵⁷ A norvég irodalomnak, mindenekelőtt Ibsen drámáinak művészi nagyságát nem egyszerűen a kapitalista viszonyok jelentkezése, hanem e viszonyoknak a hagyományos norvég életformával való drámai küzdelme, kölcsönhatása alapozta meg. A norvég kapitalizmus század-

⁵² Engels : Levél Paul Ernsthez. — London 1890. június 5. — Marx—Engels : Művészetről, irodalomról. Szikra, Bp. 1950. 55—6.

⁵³ Uo. 56.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Vö. Marx : Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Marx—Engels : Művészetéről, irodalomról. Szikra, Bp. 1950. 27.

végi megerősödése a küzdelmet eldöntötte, a kölcsönhatás dinamikáját csökkentette. Ennek a folyamatnak, valamint a nagy európai államokban tapasztalt imperializmus valóságának jelentős mértékben *belülről való* átélése határozta meg Ibsen harmadik korszakának jellegét, ábrázolásmódjának szubjektívizálódását, az ábrázolt valóság tragikus mozzanatainak mesterséges túlcsigázását, a szimbolista elemek eluralkodását és sajátos szerepét, a valóságos viszonyoknak a megnövekedett virulenciájú álmok és látomások révén történő bizonyos mértékű elködösítését, más szóval Ibsen alapjaiban megmaradt realizmusának problematikussá válását.⁵⁸

Joyce első, világháború előtti korszakának művei a realizmusra nézve objektíve is, szubjektíve is jóval kedvezőtlenebb körülmények között születtek. A XIX. század második felében s a XX. század elején Írországból is — Norvégiához hasonlóan — a paraszti, kispolgári viszonyok az uralkodók. De ezek a viszonyok jelentősen különböznek a norvég állapotoktól. Írország nemcsak „az elszigetelődés és a természeti feltételek” következtében volt — például Angliához képest — elmaradott ország, természetes fejlődését a XVII. századi angol hódítás óta rátelepedett, földjeit kisajátító angol földesurak is visszatartották. Az ír bérlő kiszolgáltatottsága oly mértékű volt, hogy ha a földbe, amelyet megmunkált, vagy a házba, amelyet lakott, befektetett valamit, egész befektetése az angol landlord tulajdonába ment át.⁵⁹

Az elmaradt, a feudalizmusból örökölt ír viszonyokat a XIX. század második felében és a XX. század elején fellendült kapitalizmus megbolygatta, s bármilyen sok akadállyal kellett is megküzdenie, Joyce fellépésének idejére (54 évvel Ibsen fellépése után), kivált Joyce világának középpontjában, Dublinban, már elért egy bizonyos színvonalat. De Joyce művészi világát nem lehet pusztán a dublini tapasztalatokból levezetni. A dublini élményhez hozzájárult és Joyce fejlődése szempontjából igen nagy jelentőségű az a tény, hogy Joyce már 1902-ben elhagyta Írországot és Franciaországban, majd Olaszországban megtelepedve a nagy nyugat-európai országok kapitalista viszonyainak olyan kifejllettségével találkozott, amelyet Ibsen még nem figyelhetett meg.

Írországból a kapitalizmus kifejlődésének egészen más volt a történelmi háttere, mint Norvégiában. Az ír kispolgár nem a szabad parasztnak, hanem az évszázados angol földesúri elnyomás terhe alatt nyögő kiszolgáltatott parasztnak, kishérlőnek volt a leszármazottja, aki angol protestáns urai elleni elkeseredettségét szűkkeblű nacionalizmusban és különösen idejét múlta bigott katolicizmusban igyekezett levezetni. A kapitalizmusnak a régi életformába való behatolása Írországból is mozgással váltotta fel a régi pangást, a boycott-mozgalom, a Parnell vezette nemzeti megújulási mozgalom, a függetlenségi törekvések és az ír irodalmi reneszánsz egyaránt erre vallanak, de a norvég és az ír történelmi körülmények különbsége világosan megmutatkozik abban a művészi különbségben, amely az ír irodalmi reneszánsz legkiemelkedőbb drámai tehetségei, Yeats, Sean O'Casey, Synge és Ibsen drámaírói jelentősége között van.⁶⁰

⁵⁸ Lukács György: Tolsztoj és a realizmus fejlődése. Nagy orosz realisták. Kritikai realizmus. Szikra, Bp. 1951. 174–5.

⁵⁹ Vö. Lutter Tibor: G. B. Shaw: Művelt Nép, 1952. 13.

⁶⁰ Yeats drámáinak egyre fokozódó s az Ibsenénél jóval erősebb szimbolizmusa s a szimbolizmussal összefüggő álmái és látomásai érdekes párhuzamot képviselnek Ibsen harmadik korszakával s e korszak törekvéseinek Joyce-i továbbvitelével. Yeatsnek Joyce-ra gyako-

Ezekhez az objektív tényezőkhöz még egy másik, szubjektív tényező is járult. Joyce első korszakának realizmusellenes törekvéseit nemcsak e korszak átélte és művésziileg feldolgozott valóságának fentebb elemzett kedvezőtlen körülményei magyarázzák, hanem Joycenak e valósággal szembeni magatartása is, melyet — amint láttuk — nemcsak a részvétel, hanem az elhúzóadás is, nemcsak a szembefordulás, hanem a félrefordulás is, nemcsak a szenvedélyes szemügyrevétel, hanem a szenvtelen szem előtt tévesztés is jellemez.

Ezek a mozzanatok teszik érthetővé Joyce első és Ibsen harmadik korszaka valóságábrázolásának s ezen belül az álmok és látomások feldolgozási módjának eltérő vonásait, ezek mutatnak rá annak okára, hogy miért hosszabbította meg, rajzolta el Joyce dekadens irányban Ibsen harmadik korszakának egyes, a dekadencia felé mutató vonásait.

Ugyanakkor a sajátos ír elmaradottság, a hagyományos ír viszonyoknak a később kifejlődött kapitalizmus hatására való felbolydulása, az ír nemzeti mozgalom forrongása, az 1913-as nagy dublini sztrájk, az ír katolicizmus ereje olyan művészi anyagot kínált, amelynek jellege és szerkezete arra az anyagra emlékeztet, amelyből Ibsen gyúrta realista remekműveit. S Joyce-nak az első világháború előtt sokkal több kapcsolata volt a valósággal, semhogy konkrét lehetőségeit figyelmen kívül hagyta volna. Gyermekkora és ifjúsága világával szembeni magatartása ekkor még korántsem egyértelműen hideg és közönyös, a *Stephen Hero* és az *Ifjúkori önarckép* Dedalusa csak előképe az *Ulysses* Dedalusának, nem azonos vele, s amit Joyce különböző levelciben novellás kötetéről írt, az egész ekkori írói magatartásának egyik oldalát jellemzi. Dublinban lelki paralízis pusztít.⁶¹ Joyce hazája „erkölcsi történetének egy fejezetét” írta meg a *Dublini emberekben*, s ezzel megtette az első lépést az ország „szellemi felszabadulása felé”.⁶² „Komolyan hiszem” — írja talán önironikusan túlzó megfogalmazásban, de komoly tartalommal vonakodókiadójának —, „hogy Ön késleltetni fogja az írországi civilizáció folyamatát, ha megakadályozza az ír népet abban, hogy jól megnézzze magát az én szépen csiszolt tükrömben.”⁶³ Joyce-nak a valósághoz való viszonya ekkor még valamennyire dinamikus: akkor is érintkezik az ír viszonyok kicsinyességével, amikor birkózik vele, s egy kissé akkor is a háta mögött érzi, amikor hátat fordít neki.⁶⁴

rolt hatása kimutatható. — A norvég és az ír viszonyok társadalmi „hordképességének” s természetesen a művészi tehetségnek különbsége mutatkozik meg Ibsen drámai ereje és O’Casey Ibsen-reminiszenciái között is (Junó és a páva). Még szembeötlőbb a drámai színvonal különbsége Ibsen Peer Gyntje és Synge A nyugati világ bajnoka című darabja között, mivel mindkét mű középpontjában álmodozó, hazudozó, önmagát kereső hős áll. — Vö. *Una Ellis-Fermor* : The Irish Dramatic Movement. Methuen and Co., London 1954. 13, 33, 41, 198, 208—9; 4, 7, 8, 11—21, 25, 27, 51, 55, 59, 61, 98, 99, 105, 108—9, 127, 133—5, 188, 211—3.

⁶¹ *James Joyce* — to Constantine P. Curran, 1904. Letters of James Joyce. Op. cit. 55.

⁶² *James Joyce* — to Grant Richards, 20 May, 1906. Ibidem, 61—2.

⁶³ *James Joyce* — to Grant Richards, 23 June, 1906. Ibidem, 64.

⁶⁴ Vö. *James Joyce* : The Day of the Rabblement (1901); James Clarence Mangan (1902); An Irish Poet (1902); Today and Tomorrow in Ireland (1903); The Soul of Ireland (1903); The Holy Office (1904); Ireland, Island of Saints and Sages (1907); James Clarence Mangan (1907); Fenianism (1907); Home Rule Comes of Age (1907); Ireland at the Bar (1907); Oscar Wilde: The Poet of 'Salomé' (1909); The Home Rule Comet (1910); The Shade of Parnell (1912); The City of the Tribes (1912); The Mirage of the Fisherman of Aran (1912); in: Ellsworth Mason and Richard Ellmann (editors): The Critical Writings of James Joyce. Faber and Faber, London 1995.

⁶⁵ *James Joyce* : Ulysses. Fordította Gáspár Endre. Nova, Bp. 1947. II. köt. 53,

Az első világháború után Joyce művészetében Ibsen hatása csökken, realizmusának befolyása pedig megszűnik. Az *Ulysses*ben is felvillannak ibseni jelképek. A Kirké epizódban megelevenedő „karikák”, „csókok”, „csattok” s „a múlt bűnei”, melyek a hirdetésügynök Bloom titkos gondolatait, vágyait, életének elszalasztott lehetőségeit szimbolizálják, a *Peer Gynt* szimbolikus gombolyagainak, száraz leveleinek, suhogásainak és harmatcseppjeinek egy óriásira felduzzadt szimbólumrendszerbe beépült szertelenül fantasztikus reminiscenciáiként hatnak.⁶⁵

A *Finnegans Wake*-ben ez az elvont szimbolizmus álombelien kozmikussá válik. Az álommitosz férfi főszereplője, Tim Finnegan kőműves misztikus módon H. C. Earwicker norvég származású kocsmárosban folytatódik, aki ezenkívül Solness építómester is, valamint — egyebek közt — Ádám, Ábrahám, Mihály arkangyal, Caesar, Cromwell, Napoleon, Tristan és Wilde is.⁶⁶

Az 1934-ben írt *Epilógus Ibsen Kísértetekjéhez* úgy viszonylik Joyce lelkes ifjúkori Ibsen-ismertetéseéhez, mint a *Finnegans Wake*, az *Ifjúkori önarképhez*. Bár Ibsen drámaírói nagyságát ezidőt sem tagadja, a *Kísérteteket* Alving kapitány szemével nézi s gúnyolja, aki jovialis könnyedséggel nyilatkozik „kicsapongásai”-ról, és arra céloz, hogy ő csak az egészséges Reginának apja, míg a beteg Oswald Manders tiszteletestől és Alwingnétől származhatott.

68, 85, 190. Vö. *William York Tindall*: *The Literary Symbol*. New York 1955.; *Marvin Magalaner—Richard M. Kain*: *Joyce. The Man, the Work, the Reputation*. New York University Press, New York 1956. 146—9, 202—10.

⁶⁶ Vö. *M. Carlson*: *Henrik Ibsen and Finnegans Wake. Comparative Literature, U.S.A.* 1960. 133—41. — *James S. Atherton*: *The Books at the Wake. A Study of Literary Allusions in James Joyce's Finnegans Wake* (Faber and Faber, London 1959. 257—8.) című könyvében a következő Ibsen-utalásokat mutatja ki a *Finnegans Wake*-ben. Az adatok előtt olvasható szám a *Finnegans Wake* megfelelő lapjára és sorára utal. Vö. *James Joyce*: *Finnegans Wake*. London Faber and Faber, 1957. A FW minden kiadásának lapszámozása megegyezik. Ibsen neve 170.26: Gibsen's teatime; 378.25: Shaw and Shea are lorning obsen; 535.19: Ibscest nanscence; — BRAND 583.29: brand; 617.16: a brand rehearsal; — CATILINA 307 margin: Catilina; CROWN PRETENDERS (KONGSEMME) 133.36: kongsemma; 252.15: crown pretenders; — THE DOLL'S HOUSE (ET DUKKEHJEM): 294 note 1: doll's home; 395.29: duckhouse; 533.18: cagehaused duckyheim (with The Wild Duck); 577.1: weak wiffeyducky (with The Wild Duck); — EMPEROR AND GALILEAN (KEJSER OG GALIAEER) 540.23: quaysirs and galleyliers; — AN ENEMY OF THE PEOPLE (EN FOLKEFIENDE) 422.2: enemy of our country; 542.18: folksfiendship, emny pupuls; GHOSTS (GENGAGERE) 126.15: chainganger's; 323.35: ghustoil spoking, gen andgang; 540.24: gaingangers; — HEDDA GABLER 540.24: stale headygabblers; — THE LADY FROM THE SEA (FRUEN FRA HAUET) 540.24: fresh letties from the say; — THE LEAGUE OF YOUTH 310.17: the Ligue of Yahhoth o.s.v.; — LITTLE EYOLF (LILLE EYOLF) 201.33; abbles for Eyolf; — LOVES COMEDY? 540.26; politicoecomeddy; — THE MASTER-BUILDER (BYGMESTER SOLNESS) 4.18: Bygmester; 58.16: Mester Begge; 62.3: baggermalster; 77.3: misterbuilder; 111.21: the masterbilker; 296.7: our monstrebilker; 324.27: bygger muster; 337.18: biggermaster; 377.26: myterbuilder; 530.32: Bigmester; 576.28: Byg Maester; 607.30: Boergemister; 624.11: soleness . . . bigmaster; — PEER GYNT 63.28: pier; 75.17, 311.29, 389.29, 445.25: peer; 251.14: pierce; 540.22: peers and giants; 614.3: Orme-pierre; 246.6: at Asa's arthre; 279 note 1: my old nurse Asa; 326.10: aase; 313.13: boyg; 330.8: soloweyes sang; PILLARS OF SOCIETY (SANFUNDETS STOTTER) 96.31: some funeer stotter; 540.24: pullars off societies; — THE VIKING'S BARROW (KJAEEMPEHEJEN) 18.13: viceking's graab; 383.22: Downbelow Kaempersally; — THE WARRIORS OF HELGELAND (HAERMAENDE PAA HELGELAND) 2.22: hornemeyn; — THE WILD DUCK (VILDANDEN) 233.12: wily geeses; 263.19: vold need (Vö. THE DOLL'S HOUSE); — WHEN WE DEAD AWAKEN (NAAR VI DODE VAAGNER) 170.18: when wee deader walkner; 540.24: dudder wagoners; — POEMS 194.4: holding doomsdag over hunslv, dreeing his weird.

Felmerül mármost a kérdés: lehetséges volt-e egyáltalán, hogy egy, az elmaradott író viszonyok között felnövekedett, majd a nagy, kifejlett kapitalizmusú országok viszonyainak ellentmondásait átélő író Ibsen realizmusát világ-irodalmi szinten korszerűen tovább folytassa, harmadik korszaka belső ellentmondásaitól megszabadítsa? Tehetett-e az ilyen viszonyok között élő író mást, mint amit Joyce tett, aki Ibsen problematikus vonásait dekadens irányban alakította tovább? E kérdésre Shaw életműve adja meg az igenlő választ. Shaw művészetének jellege Joyce álmának és látomásainak szempontjából éppen a joyce-i ábrázolásmóddal való ellentétessége miatt fontos.

A társadalmi viszonyok nem végzetlenül határozzák meg az írói alkotást. Shaw is beleszületett az elmaradott író viszonyokba, mint Joyce, elégedetlen volt szűkösségükkel, mint ő, szorításuk elől fejlettebb országokba menekült, mint ő, Angliában átélte a kifejlett imperializmus belső ellentmondásait, mint Joyce Angliában, Franciaországban, Olaszországban és Svájcban. Tapasztalatainak feldolgozása során azonban olyan *külső* fogódzója volt, amilyennel sem Ibsen, sem Joyce nem rendelkezett. Ezt a fogódzót a fábiánus szocializmus, illetve ennek speciális, radikális változata jelentette.⁶⁷ Ez tette lehetővé, hogy Shaw egészen másképp nyúljon az ibseni hagyományhoz, mint Joyce. A döntő különbség Joyce-nak és Shaw-nak Ibsenhez való viszonyában az, hogy míg Joyce — amint láttuk — Ibsen harmadik korszakának problematikus realizmusát dekadens módon alakította tovább, addig Shaw Ibsen második korszakának mély realizmusát szatirikus-realista módon fejlesztette tovább.

Ibsen művészete is tele van komikus vonásokkal, de ezek a tragikomikus ábrázolás részei. Pályájának fordulópontján, a *Vadkacsában* Ibsen „közel volt ahhoz, hogy korának egyik legnagyobb komédiáját megírja.

De csak közel volt hozzá, nem érte el . . . saját mély és leleplező kritikája ellenére görcsösen ragaszkodik Gregers Werle prédikációinak t a r t a l m á h o z. Nemcsak szubjektív tisztaságát és becsületességét, hanem törekvése tartalmát is meg akarja menteni . . . További műveiben eszményei alkonyata után . . . Ibsen most azon van, hogy olyan hősokeket teremtsen, akik Gregers Werle követeléseinek megfelelnek, de akikre Relling kritikája mégsem vonatkozik.”⁶⁸

A lehetetlen feladatot valóságos kép nem szolgálhatja, csak a valóságtól félig-meddig eloldott szimbólum, káprázat, álom, látomás. A polgári világ ideáljainak a burzsoá valóságtól való elszakadása, Ibsen harmadik korszakának kísérlete, hogy a polgári ideálokat — amelyekben a maga jelentős mértékben belső szemléletével magukat az emberi ideálokat látta — az ideálok nélküli világba mesterségesen átmentse, a tragikum mesterséges felcsigázása, a szimbolizmus, az álmok és látomások sajátos szerepe szorosan összefügg egymással.

⁶⁷ Shaw polgári radikalizmusát a szocializmussal való megismerkedése megerősítette. „Marx kinyilatkoztatás volt számomra” — írta Shaw arról a hatásról, amelyet A tőke tett rá, amikor 1882 őszén elolvasta. Vö. *Lutter Tibor* : G. B. Shaw, id. kiad. 42. — „Shaw becsületes legény — mondta Lenin —, csak fábiánusok közé került. Sokkal baloldaliabb mindazoknál, akik körülveszik.” *Lenin* és a külföldi irodalom. Lenin és Goethe, Lenin és Shaw. Magyar Helikon, 1957. 43. — Shaw-nak az első világháború elleni, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom melletti és a fasizmussal szembehelyezkedő állásfoglalása közismert. — Más oldalról világítja meg a kérdést *Almás Miklós*. A modern dráma útjain. Az újabb drámatörténet és a shakespeare-i hagyományok. Gondolat, Bp. 1961. 166—201, 167, 169.

⁶⁸ *Lukács György* : Marx és az ideológiai hanyatlás problémája. A realizmus problémái. Fordította Gáspár Endre. Athenaeum, 1948. 180—1. Vö. uo. 178—85.

Shaw viszont — éppen világképének különbsége, külső fogódzója révén — sokkal inkább kívülről tudta szemlélni alakjai sorsát, mint Ibsen. Shaw számára a burzsoá ideálok összeomlása nem jelenti egyben minden emberi ideál megsemmisülését is. Drámáiban a polgárság vidáman válhat meg a múltjától.⁶⁹ Életművének éppen szatirikus jellege szabja meg Shaw sajátos helyét a polgári dráma fejlődésében.⁷⁰

Ibsen és Shaw kapcsolatának ez általános jellemzése után most már részleteiben is megvizsgálhatjuk kettejük művészetének viszonyát. Hogy Shaw valóban Ibsen második korszakának szatirikus-realista továbbfejlesztője, legvilágosabban abban nyilvánul meg, hogy Shaw Ibsen második korszakának világnézeti-művészi mozzanatait épp ellenkező irányban viszi tovább, mint maga Ibsen művészete harmadik időszakában. Ezt részben *Az ibsenizmus lényege* című tanulmánya, részben (és döntő módon) saját drámai gyakorlata mutatja, melynek világnézeti-művészeti elveivel az Ibsen-tanulmány fejtegetései összehangzanak.

Először is: míg Ibsen igyekszik alakjai oly életképtelennek és hamisnak bemutatott ideáljait végső soron megmenteni, addig Shaw könyörtelenül és következetesen leleplezi a valósággal egybe nem vágó ideálok káros és hazug voltát. Az ilyen ideálokról való felfogását Ibsen-tanulmánya előszavában⁷¹ és egy külön bevezető fejezetében⁷² részletesen kifejti, s oly radikálisan alkalmazza Ibsen drámáinak elemzése során, hogy Ibsent közben egy kissé a maga képére és hasonlatosságára formálja át, olyan írónak mutatja be, aki maradéktalanul leszámol mindenfajta illúzióval. Ezzel függ össze az is, hogy nem különíti el eléggé Ibsen második és harmadik periódusát.

Másodszor: míg Ibsen kései drámáiban a korábbi tragikomikus hangütést egyre inkább tragikussá változtatja, s közben egyre kevésbé tud bizonyos mesterkéeltséget elkerülni (különösen a *Ha mi holtak feltámadunkban*), addig Shaw tanulmányában — akaratlanul is, anélkül, hogy a legkevésbé is gúnyolni akarná Ibsent —, amikor a kései drámák természetellenesen tragikus mozzanatait ismerteti, ironikus-szatirikus hangot üt meg,⁷³ saját drámáiról gyakorlatában pedig a polgári illúziók kíméletlen szatirikus bírálását adja (vö. például: *Nóra*, — *Kísértetek*, — *Rosmersholm*, — *A tenger asszonya* — és *Szerelmi házasság*, — *Warrenné mestersége*, — *Pygmalion* stb.)

Harmadszor: míg Ibsen harmadik korszakában a második korszakhoz képest a szimbolista elemek elszaporodnak s olykor valóságos mozzanatokot pótolnak, addig Shaw drámáiban nincs lényeges szerepük.

⁶⁹ Vö. *Marx*: Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung. *Karl Marx—Friedrich Engels*: Die heilige Familie und andere philosophische Frühschriften. Bücherei des Marxismus—Leninismus. Band 41. Dietz Verlag, Berlin 1953. 15—6.

⁷⁰ Vö. *Lukács György*: A modern dráma fejlődésének története. Franklin Társulat, Bp. 1911. II. köt. 388—9. — *Hermann István* i. m. 324.: „... a balzaci illúziók elvesztése egyben a kritikai realizmus programadó tendenciája is. Ebben a társadalomban minden illúzióknak tönkre kell mennie, s ez a tönkremenetel az első periódusban, a kapitalizmus kialakulásakor tragikusan megy végbe, s ennek tükré a hebbeli dráma. A második periódusban, midőn az illúziók jogosultsága objektíve kétségessé válik, ez a pusztulás tragikomikus lesz, ennek tükré az ibseni művészet, s végül a polgárság gúnyosan, nevetve válik meg illúzióitól a shaw-i drámában...”

⁷¹ *G. B. Shaw*: The Quintessence of Ibsenism. Op. cit. 3—4.

⁷² Uo. 25—31.

⁷³ Uo. 83.: *A Tenger Asszonya*; 92, 95, 96.: *Solness építőmester*; 114: *Ha mi holtak feltámadunk*.

Negyedszer: míg Ibsen harmadik periódusában a szimbólumokkal összefonódott álmoknak és látomásoknak a második periódussal szemben s az első, romantikus korszakhoz hasonlóan jelentős szerep jut, s miként a szimbólumok, olykor az álmok és látóságok is az ábrázolt valóság objektivitását csökkentik, addig Shaw állást foglal ezekkel az álmokkal szemben és tudatosan Ibsen második korszakának jellegzetes realista drámáihoz kapcsolódik. „Meg kell itt jegyeznünk — írja —, hogy Ellida, A tenger asszonya az angol olvasók számára sokkal fantasztikusabbnak tűnik, mint a norvégek számára. Ugyanez áll Ibsen sok más alakjára is, nevezetesen Peer Gyntre, aki, ha Angliában születik, bizonyosan nem lett volna költő és metafizikus, csaló és tervekóvács egy személyben. A szélsőséges norvég típus, amint Ibsen lefesti, azt képzelettel, hogy csodálatos dolgokat visz véghez, pedig semmit sem csinál. Úgy álmodozik, ahogy egyetlen angol sem, és iszik, hogy még többet álmodozzék, míg akarateréje elhagyja, ő pedig letört, rossz hírű iszákossá válik, aki tovább ápolja hősiességének hagyományát, s emez előfeltevés alapján beszél magáról. Bár az olyanok száma, akik életüket képzelgésre vesztegetik, Angliában minden bizonnyal félelmetesen nagy, s talán még növekszik is, beszédmódjuk mégsem Ulrik Brendel, Rosmer, Ellida vagy Peer Gynt beszédmódja; s ez az oka annak, hogy az angol közönség a Rosmersholmot és A tenger asszonyát fantasztikusabbnak és kevésbé hitelesnek találja, mint a Nórát és azokat a darabokat, amelyekben a főszereplők cselekvő férfiak és nők, bár egy norvég számára e tekintetben valószínűleg semmi különbség nincs.”⁷⁴

Az álomvilágnak ez az elutasítása teljesen összhangban van Shaw drámaírói gyakorlatával. Shaw igen ritkán dolgoz fel álmokat és látomásokat. Ha mégis megteszi, az álmok és látóságok nem az elkalandozó képzelet ábrándos kivetítődései, hanem a szatirikus logika éles és szűrő villanásai, melyek a valóság lényegére vetnek fényt. Ez történik a *Szent Johanna* utójátékában is. Johanna félig álomképként, félig valóságként 25 évvel máglyahalála után, 1456-ban, egy viharos éjjelen megjelenik Károly király hálótermében. „Károly: (Kikandikál a takaró alól) Johanna! Te vagy? Kísértet vagy, Johanna? — Johanna: Még csak annyi se vagyok, jóformán fiacskám. Hát lehet egy szegény hamuvá égett parasztlánynak kísértete? Csak álom vagyok, Károly, s te álmodsz engem.”⁷⁵

Ezután sorra megjelennek Johanna egykori bírái, némelyik már halott, némelyik csak alvó testéből szállt ki, s mind nagyon fájjalják, hogy megégették a Szüzet. Feltűnik egy katona is, aki kimenőnapot kapott a pokolból, mert egyszer Johannával jót tett, és elmondja, hogy a francia háborúhoz képest nem is olyan rossz a pokol, különben, majd meglátja a király is. Előlép egy, az 1920-as évek divatja szerint öltözött papos külsejű úr is, és kihirdeti, hogy az egyház szentté avatta az egykor eretnekként elégetett Johannát. „Az ablakon át feltűnik Johanna szobra, amely a winchesteri székesegyházban áll. De Stogumber: Ó! Nézzék! Nézzék! a winchesteri templom. Johanna: És ez én volnék? Én biztosabban álltam a lábamon. A látomás eltűnik. — Az úr: Franciaország jelenlegi hivatalos hatóságai felkértek, hogy említsem meg, a Szűz köztereken elhelyezett szobrainak a száma már olyan nagy, hogy akadályozza a forgalmat. Megemlítem ezt a nevezett hatóságok

⁷⁴ Uo. 84—5.

⁷⁵G. B. Shaw: *Szent Johanna*. Fordította Ottlik Géza. G. Bernard Shaw: Öt színdarab. Fordította Ottlik Géza és Réz Ádám. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 414.

iránti udvariasságból, de az egyház nevében hangsúlyoznom kell, hogy a Szűz lova nem jelenthet nagyobb közlekedési akadályt, mint bármely más ló. Johanna: Ó! Örülök, hogy a lovamról sem feledkeztek meg. Feltűnik Johanna lovasszobra, amely a reimsi koronázótemplom előtt áll. . . A látomás eltűnik.”⁷⁶

Az a körülmény, hogy az álmok és látomások szerepének Shaw-nál tapasztalt összeszűkülése és realista jellege együtt jár a hamis ideálok megsemmisítésével, a tragikus mozzanatoknak szatirikus mozzanatokkal való felváltásával s a szimbolizmus leépülésével; továbbá, hogy az álmok és látomások jelentőségének Ibsen harmadik korszakában megfigyelt megnövekedése és problematikus szerepe egyszerre lép fel a hamis ideálok bizonyos fokú átmentésével, a pesszimista-tragikus mozzanatok eluralkodásával és a szimbolista mozzanatok mind nagyobb mérvű beékelődésével; s végül, hogy az álmok és látomások fontosságának Joyce első korszakában jelentkező további megnövekedése és részben dekadens funkciója párhuzamos az ideálok és a valóság közötti vonatkozások elcsenevészedésével, egy pesszimista-elégikus szemléletmód kialakulásával⁷⁷ és a szimbolizmus, az impresszionizmus kibontakozásával: mindez e motívumok belső összefüggésére utal. Shaw ábrázolásmódja negatív oldalról bizonyítja ugyanazt, amit Ibsen harmadik és — még inkább — Joyce első korszakának művészete pozitív oldalról igazol.

Az a körülmény, hogy Shaw Ibsen második, Joyce pedig harmadik korszakához kapcsolódott, érthetővé teszi, hogy bár Shaw is, Joyce is folytatója, tisztelője és népszerűsítője volt Ibsennek, egymással művészileg is, ízlésben is szembekerült,⁷⁸ Shaw és Joyce művészi szembenállásában általában Shaw realista és Joyce dekadens vonásainak ellentétét jut kifejezésre. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez nem minden tekintetben van így. Az álmok és látomások szerepének Ibsen harmadik és Joyce első korszakával szembeni jelentéktelen volta Shaw — Ibsen második korszakát tovább alakító — realiz-

⁷⁶ Uo. 423. Ugyancsak szatirikusan paradox, nem pedig lélektanilag kimunkált az álom *Shaw* Ember és felsőbbrendű ember című drámájában is. Hét színdarab. Ford. Mészöly Dezső, Otlík Géza, Réz Ádám. Az előszót írta Benedek Marcell. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta Benedek András. Európa, Bp. 1956. III. felv., 492—543.

⁷⁷ Joyce ugyan vígjátéknak nevezte a Számkivetetteket, de a darab szinte teljesen híjával van a komikumnak.

⁷⁸ A kettejük közti ellentét nem csökkent, sőt megnőtt, amikor Joyce eszmény és valóság mind áthidalhatatlanabbnak érzett ellentétét — az első korszak merev, humortalan, elégikus szembeállítása után — az Ulyssesben komikailag relativizálta. Shaw számára nem az eszmények általában érvénytelenek, hanem az a valóság, amely csak hazudni tudja őket, befogadni nem. Szatírája az adott valóság leleplezésére és megváltoztatására tör. Joyce egyrészt még merevebben elkülöníti, másrészt relativizálja az eszményeket, komikumában nem az adott világnak, hanem az általános eszményeknek a feladása jut kifejezésre. Erről az Ulysses tárgyalása során szólunk majd részletesebben. E helyütt csak arra utalunk, hogy az Ibsen harmadik és a Joyce első korszakára jellemző eszményeknek Joyce kései korszakaiban történő feladása és komikai relativizálása jól megmutatkozik abban a különbségben, amely Joyce Ibsennel kapcsolatos fiatalkori állásfoglalása és az Ibsen Kísértetek című drámájához írt 1934-es Epilógusa között van. Vö. *James Joyce: Epilogus to Ibsen's 'Ghosts'*. Ellsworth Mason and Richard Ellmann (editors): *The Critical Writings of James Joyce*. Faber and Faber, London 1959. — Shaw és Joyce egymásról tett nyilatkozataira vonatkozólag vö. *James Joyce: Bernard Shaw's Battle with the Censor*. 1909, *E. Mason—R. Ellmann* op. cit.; *James Joyce: Letter to Robert Mc. Almon*, 10 October 1921. *The letters of James Joyce*. Op. cit. 173.; *James Joyce: Letter to Robert Mc. Almon*, N. D. March 1922. *Ibid.* 182.; *James Joyce: Letter to Harriet Shaw Weaver*, 30 September 1924. *Ibid.* 221; Shaw's opinion on Ulysses: *Golding: James Joyce, Bernard Shaw and Archibald Henderson*, *Literature and Science*, *The Fortnightly Review*, CXXII, 1933, 504—23. Cf. *Magalaner-Kain* op. cit. 176, 331.; *St. John Ervine: Bernard Shaw. His Life, Work and Friends*. Constable and Co. Ltd., London 1956. 35, 57.

musának nem kritériuma, hanem csak speciális — Shaw-ra és nem a realizmusra általában jellemző — mellékterméke. Joyce dekadenciája nem az álmok és látomások szerepének megnövelésében, hanem feldolgozásuk sajátos módjában van. Emellett első korszakának realista tendenciái, amelyek dekadens törekvéseit keresztezik, az álmok és látomások ábrázolásában is érvényesülnek. Ebben a vonatkozásban a Shaw-tól való különbség nem a dekadens és a realista ábrázolás különbsége, hanem a realista ábrázolás különböző változatainak eltérése.

Thomas Mann, József Attila, Louis Aragon, Paul Eluard és Bertold Brecht művészete bizonyítja, hogy a polgári és a szocialista humanizmus alapján mind regényben, mind lírában, mind drámában létrejöhet egy olyan korszerű realista összefoglalás, amelynek modern fegyvertárában az álmok és látomások különleges modern jelentősége éppúgy helyet kap, mint a korszerű ábrázolásmód bármely más mozzanata.

A magyar nyelv értékelése a XVI—XVII. században

HEGEDÜS JÓZSEF

A XVI—XVII. század a nyelvtudományban új, az előzményektől eléggé pontosan elhatárolható és különleges jegyeket mutató kérdéseket vet fel. Nem tekinthető túlzásnak, ha a nyelvtudomány későbbi nagy fellendülésének gyökereit e korszak melegágyába helyezzük. E két évszázadban érlelődnek meg a humanizmus eszméi, ekkor rajzanak ki Európából az ismeretlen földrészek felé az utazók, kalandorok, kereskedők, s tágítják összehasonlíthatatlanul nagyobbá az „orbis terrarum”-ot. A kor társadalmi és szellemi pezsgésének nyelvtudományi kísérőjelensége, hogy addig nem tapasztalt érdeklődés lobbant fel a népek és nyelvek iránt. Korábbi etnográfiai és geográfiai írásokban nem találkozunk különösebb érdeklődéssel a különböző népek és nyelvek iránt. A középkor szenttelenül tudomásul veszi a népek és a nyelvek sokféleségét, s nem valami meglepő tényként az égbenyúló hierarchikus létra valamelyik fokául teszi meg.

Jogosan eltekintve néhány korábbi jelentéktelen és hangsúlytalan megjegyzéstől, a magyar nyelv iránti érdeklődés is csak a XVI. század fordulójától keltezhetően kezd tükröződni az európai tudós közvélemény tudatában. Az érdeklődés érthető: az általánosan megnövekedett érdeklődésen túlmenően, a magyar nyelv különlegesen eltérő alkata annak a tudatával együtt, hogy a magyar nép messzi, idegen viharoként zúdult le a korábban itt élő népek sorába, meglehetősen intenzívvé tette ezt az érdeklődést. (Itt kell megjegyeznünk, hogy e dolgozat keretében csak a külföldi értékelésről szólnunk.)

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a vernakulák iránti szokatlan érdeklődés e korban túlnyomórészt a nyelv eredete és rokonsága felé fordult. A szó igazi és modern értelmében véve tehát még nem lingvisztikai érdeklődést tapasztalunk — ez határozottabb formában csak a XVII. századtól kísérhető nyomon. Érthető, hogy ilyenformán a magyar nyelv külföldi értékelése is túlnyomóan csak az eredet és a rokonság kezdetleges általánosítgatásaiban merült ki.

E szűkre szabott bevezetés után kísérreljük meg nyomon követni a magyar nyelv külföldi értékelését.

1. A magyar nyelv elüt az európai nyelvektől

Ha a magyar nyelv legfeltűnőbb és a legáltalánosabb leszűródését akarjuk megragadni a külföldi tudatban, akkor talán a magyar nyelv ismeretlen, az (indo)európai nyelvektől eltérő voltát hangsúlyozó véleményeket kell elsősorban említenünk.

A nyelvek sokféleségének meglátása iránti fogékonyság kezdetein jegyzi meg a magyarok nyelvéről Chalcondylas a XV. század második felében: „Egy olyan nyelvet beszélnek, amely a legcsekélyebb mértékben sem hasonlít más népekhez, hanem teljesen különbözik a germánok, csehek és a lengyelek nyelvétől.”¹

Cornelius Zantfliet krónikájában (*Chronicon ab initio mundi usque ad annum 1461*, megj.: 1462) ősi és eredeti „idiománkról” olvasunk egyebek között: „... pervenerunt ad Leodium (ti. a kolostorhoz. — H. J.). Audierant siquidem a suis progenitoribus eorundem praedecessores de patria Leodiensi ante multos annorum circulos egressos prae victualium penuria in Hungariam commigrasse, illicque loca habitationum suarum collocasse, easque sedes, servato semper natalium suorum primaevio et originali idiomate delegisse.”² Az „eredeti” itt nem jelenthet mást, mint az egyéb nyelvektől eltérő, sajátosan elütő nyelvet. Bonfini (1495) azt hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv minden szomszédos nyelvtől elüt: „Nostro autem tempore Ungaria ab Unnis oriunda, cujus lingua, quum Scythica sit, ab omnibus finitimis nimis videtur esse diversa...”³

¹ *Endre v. Ivánka*: Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen (Verlag Styria, Graz, Wien, Köln), 18.

² *Gombos Albin*: Catalogus fontium historiae Hungariae, Bp. 1937. I. köt. 797.

³ *Rerum Hung. Decades* (Recensit et praefatus est D. Carolus Andreas Bel, Lipsiae 1771) 20.

Bartholinus Richard *Odo-pericon*-jában (1515) megfordítva — egy szomszédos, a cseh nyelvből kiindulva — állapítja meg a magyar nyelv eltérő jellegét: „Bohemi illos (ti. a pannonok) magno sed proximo intervallo antecellunt, cumque iis ut lingua ita et moribus nullam similitudinem habent.”⁴

Érdekes és problematikus F. Irenicus *Germaniae Exegeseos* c. könyve (1518). Nálunk a XVII. században többen bírálták, mert állítólag azt mondta, hogy a magyar nyelv germán eredetű. Ennek az állításnak azonban sehohsem akadtam a nyomára, sőt ellenkezőleg: Irenicus kifejezetten azt mondja, hogy a magyar különbözik a germán nyelvtől, ellenben a hunok germán nyelvet használtak. A vitás pontokra vonatkozóan ezeket lehet találni Irenicus munkájában: „Nam Huñi germanica lingua utebantur, ut quitā Atilę fripserūt, fatis demōstrauerūt, Hūgari uero semp alieniffima ab idiomate Germanico fortiti funt . . .”⁵ Hasonló megállapításról olvashatunk egy másik helyen: „Hunnos rigor sermonis germanos esse prodidit, Vngaros aut alienos. Inhabitant em̄ adhuc oceani littora Vngarorū maiores, a quib’ illi Vngarorū, qui Pānoniā occupauerūt, defcederūt. Qui & alia lingua a Germanis ufi funt.”⁶ Még egy idézet nyelvünknek a germántól való különbözésére: „Hungarorū reges Germaniae eo libentius inferui, dñ regnū illud ab impatore germano reges eius fortiet, dñ etiā licet Hungari lingua a nobis abeant in diuerfum, cōniugia tñ semp pene cū germanis habuerunt.”⁷ Hogy nálunk Irenicust mégis bíralták (főként Schödel), annak az lehet az oka, hogy Irenicus a hunokról azt állította, hogy germán nyelvet beszéltek. S minthogy mi hittünk a hun—magyar genetikai azonosságban, ilyenformán, ha a hunokra ráfogták, hogy germán nyelvet beszéltek, mi a saját nyelvünkre is értettük.

Vajon hogyan értelmezzünk S. Franck *Világleírásából* (1534) egy, a magyar nyelvre vonatkozó megjegyzést: „a magyarok) „a cseh nyelvhez hasonló saját külön nyelvet beszélnek. Ezenkívül saját írásuk is van.”⁸ Feltételezhetően Franck nem gondolt itt semmiféle nyelvi rokonságra, hanem csak hangzásbeli hasonlóságra, helyesebben: a hangsúlyozás hasonlóságára. Az a tény, hogy a hangsúly mindkét nyelvben következetesen az első szótagon nyugszik, az érzékelő fül számára bizonyos hasonlóságot sugall. A beszéd ritmikája sem mutat különösebben éles eltérést. A hasonlóságnak különben is ellent mond az, hogy „saját külön nyelvet beszélnek”, tehát eltérő nyelvet.

Conrad Gessner (1555) szerint a magyarok a Vág folyó mellett illír nyelven beszélnek, mindazáltal kimondja a magyar nyelv teljes rokonalanságát: „Nihil habet haec lingua cum Illyrica, aut Britannica commune, nec cum ulla alia (opinor) ei conuenit.”⁹ Az, hogy a magyarok a Vág mellett illírül beszélnek, alighanem csak azt jelenti, hogy az ott élő magyarok szláv nyelvet is beszélnek.

Ortelius *Theatrum Orbis Terrarum*-ának (1592) egy megjegyzése a kor általános véleményét tükrözi a magyar nyelvről: „Incolae (ti. Magyarország lakosai. — H. J.) Scythica lingua utuntur, ab omnibus finitimis diuersa.”¹⁰ Ugyanezt mondja G. Ant. Maginus is (*Geografia*, 1597), de megtoldja azzal, hogy a magyar más nyelvekkel is keveredett: „Gli Habitanti . . . usano la lingua Scittica, diuersa da quella di tutti i loro finitimi, laquale però è mescolata con altre lingue.”¹¹

Cl. Duret — bár hosszan foglalkozik a magyar nyelv hovátartozásának kérdésével — legfőbb mondanivalója mégis ezzel a mondatával foglalható össze: „. . . Les Hongres ont vne lange à eux propre . . .”¹²

A XVI. század végén Jos. Justus Scaliger többé-kevésbé eredeti módon összefoglalta a kor nyelvtudományának álláspontját a rokonság kérdésében a *Diatriba de Europaeorum Linguis* c. könyvében. 11 „törzsnyelvet” (matrices) különböztet meg, melyek között szerinte nincs semmiféle rokonsági kötelék. E „törzsnyelvek” között ott van a magyar is, hasonlóképpen rokotalanul.¹³

J. B. Podesta az arab, török, perzsa nyelvek közötti eltérés érzékeltetésére ilyen hasonlattal él: „Ergo inter Arabicam puram, Persicam puram, Turcicam puram, tantam ausim adferre differentiam, quanta inter Latinam, Germanicam, Hungaricam . . .”¹⁴

⁴ *Abel-Hegedűs*: *Analecta nova ad historiam renascentium spectantia*. Bp. 1903. I. köt. 85.

⁵ *Irenicus*: *Exegeseos*. XVIII. 1.

⁶ Uo. XIX. 1.

⁷ Uo. LXXV. 1.

⁸ *Szamota István*: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten*. Bp. 1891. 510.

⁹ *Mithridates*: 51. Vö.: *Turóczi-Trostler József* megjegyzéseit: *A magyar nyelv felfedezése*. Bp. 1933. 78—79.

¹⁰ *Ortelius*: *Teatrum*. 90.

¹¹ *Maginus*: *Geografia*. 112.

¹² *M. Claude Duret*: *Thresor de L’Histoire des Langves de cest Vnivers*. Genevae 1613. 832. Vö.: *Turóczi-Trostler József*, *A magyar nyelv felfedezése*. 84—85.

¹³ Ezt a művét *Scaliger* még 1599-ben írta, de csak 1610-ben jelent meg *Opuscula Varia* antehac non edita címmel. A szóban forgó fejtegetések megtalálhatók a 120—122. oldalon.

¹⁴ *J. B. Podesta*: *De principiis substantialibus, accidentalibus proximis et remotis, diversisque differentiis linguarum*. Viennae 1669. 38.

1673-ban jelent meg egy angol utazónak, Edward Brown-nak az útleírása: *Account of several travels in Hungaria, Servia, etc.* Ebben így ír: „A magyaroknak nemcsak mindenük nagyobb bőségben fordul elő, mint más népeknek, hanem némileg különös életmódjuk is van. Ugyanis először a többiektől egészen elütő különleges nyelvet beszélnek. Midőn egyszer a bicskei (Bitchka) templomban voltam, meghallgattam az imát és szentbeszédet és ámbár a velem levő személy sok nyelvet tudott és latinul, németül, szlávul, törökül, olaszul, valamint új görögül jól beszélt, mind az által azt mondta nekem, hogy a magyar nyelvet semmiféle nyelvből nem lehet leszármaztatni.”¹⁵

Érdekes, sőt feltűnő, hogy még 1708-ban is hangzik el olyan vélemény, amely szerint a magyar a finnrel és a szlávval együtt rokontalan, „eredeti” nyelv. Az angol Wotton *Short View*-járól van szó, mely 1708-ban jelent meg latinul, s melyet Maurice Shelton 1737-ben angolra fordított. A kérdésre vonatkozóan ez áll: „But the Finn-Laplanders also are a great Nation. The Finnic Language Howel puts laft, and with good Reason, because they are the only Heathens of Europe: However it was known to be in Europe with the rest he reckons up, in the time of the Romans, and as well as the Slavonic and Hungarian to be an original Language, and to have no real Affinity with the Teutonic or Greek, as some may imagine. But if any one looks here in Europe into the Finnic Language, and its Dialects, the Esthonian and the Lettish, he will be clearly convinced.”¹⁶

A magyar nyelv eltérő, különleges, rokontalan voltát megállapító megjegyzések helyesebbek, rátapintanak az igazság egy szembeeső oldalára. Olvashatunk azonban olyan vélekedésekről is, amelyek teljes tájékozatlanságot árulnak el nyelvünket illetően. Egy Londonban, 1687-ben megjelent kiadványban, *The Present State of Hungary*, fantasztikus hiedelmekről olvashatunk Magyarországgal kapcsolatban: Magyarország rossz levegő van, mérgező források találhatók, amelyekben kővé válnak a belédobott tárgyak. A nyelvre vonatkozóan pedig: „they speak several Languages, and especially Latin, which is very familiar to them . . .”¹⁷ A spanyol történetíró, Oliver Y Fullana (*Recopilación histórica . . . de Vngría*, 1687) sem árul el több tájékozottságot: „Hablan la lengua Latina, familiar en todos, la Esclavona, Alemana, y Turca.”¹⁸

Rokonság a Tanais-vidéki őshaza nyelvével

A magyar nyelv európai rokonságának megállapításával egyidőben folyik a konkrétan és tudományosan szempontból helyesebben tájolt székta őshaza — Jugria — nyelvével való azonosítás. Ez úgy tekinthető, mint az európai nyelvektől való eltérés egy perdöntő bizonyítékának kidolgozása.

Ez a kérdés elég alapos kidolgozást nyert főként Zsirai Miklós, Pápay József, Halász Ignác munkáiban (hogy csak a hazaiakat említsük), de azért nem árt, ha egy-két részletében futólag mégis áttekintjük.

Aeneas Sylvio Piccolomini (1405—1464) célzott először határozottan arra, hogy nem messze a Tanais-tól él egy műveletlen bálványimádó nép, akiknek azonos nyelvük van a Pannóniában élő magyarokéval.¹⁹ Megerősítésként megyegyszer, egy későbbi helyen is említi ugyanazt: „Extat adhuc non longe ab ortu Tanais altera Hungaria, nostrae huius de qua sermo est mater, lingua et moribus pene similis . . .”²⁰ Egy későbbi munkájában (*Commentarii Rerum Memorabilium*) újból és még határozottabban visszatér a Tanais melléki magyarok és a pannóniai magyarok azonosságára: „ . . . Nos compertum habemus ultra Tanaim non procul a fontibus eius in Asiatica Scythia populos usque hodie reperiri, qui Hungari appellantur, quorum sermo nihil ab eo differt, quo circa Istrum habitantes vtuntur. Illi parentes horum se discunt, Deosque more Gentilium, et idola colunt, rituque barbarico, ac propemodum ferino vitam agunt.”²¹ Aeneas Sylvio Piccolomini azonban még nem tudott a ’jugria’ névről. Ezt a nevet és az egymástól messze eltávolodott két nép nyelvének azonosságát Mathias Miechovi, krakkói kanonok hirdette ki feltehetően először. Így nyilatkozik erről a fontos kérdésről: „Accipe primo, quod Juhri a Juhra regione Scythiae, de qua oriundi exiverunt: vocati sunt, et usque in nostra tempora a Bohemis, Polonis et Slavis Hugari appellantur, ab aliis autem Hugui,

¹⁵ Szamota : Régi utazások. 305—306.

¹⁶ Wotton's Short View of George Hicke's Grammatico-Critical and Archeological Treasury of the Ancient Northern Languages. 130. (139. sz. jegyzet)

¹⁷ The Present State of Hungary. 5.

¹⁸ Oliver Y Fullana, Recopilación histórica. 6. Meg lehetett volna még említeni Galeotto Marzio megjegyzéseit is a magyar nyelvről, de ez végeredményben nem tartozik a külföldi értékelés fő irányához. Galeotto megjegyzéseire vonatkozóan lásd: Balázs János, Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei (Klny. Sulán Béla : Nyelvtani tanulmányok. Bp. 1961. 171—173.)

¹⁹ Opera quae extant omnia. 308.

²⁰ Uo. 388. Vö.: Zsirai M., Finnugor rokonságunk. Bp. 1937. 475.

²¹ Commentarii rerum memorabilium. 324.

tandem et Hungar dicti sunt. Accipe secundo, quod idem linguagium et loquela, pronuntiatioque acuta sunt Juhrorum in Hungaria, et illorum qui in Scythia in Juhra degunt.²²

Az első visszhangok között meg lehet említeni Bilibaldus Pirckheimer könyvét: Germania ex variis scriptoribus perbrevis explanatio (1520). Így ír: „Johannes enim praesentis Ducis Basiliae pater multa suo adiecit imperio, veluti terram, quae Permeska nominatur, nec non Correlam, ac ultimam Juhram, ex qua olim egressi sunt Hungari, qui in Pannonia sedes fixerunt: quod et lingua eadem utuntur, quâ Hungari licit incomptiori.²³ A lengyel Nicolaus de Rosenberg is (1493–1519) kézirati munkájában (*De situ, moribus et diversitate Scythicarum gentium*) Miechovit követi: „Sunt praeter eos alii magis Aquilonares, ex quorum genere Hunni (qui nunc Hungari) prodierunt, dicti Vgri siue Vgrici, ab Vgra flumine: ferox hominum ac barbarorum genus; crudis omnis generis animalium carnibus, simulque piscibus vescentes: ferarum venationi variarum intenti, sed maxime pelles nobiles ferentium, unde questum suum omnem consequuntur; Hi idolatrae sunt, ab omni ferme humanitate alieni, et lingua et moribus a caeteris discrepantes.²⁴ Mint látható, a hunoktól való leszármazás gondolata összekapcsolódott a jugriai eredettel, a nyelv pedig még itt is egyedül álló és a környező népekétől eltérő. A már idézett S. Franck *Világleírása* többé-keyésbé a Rosenberg-féle vígázatlan képet tárja elénk, s a nyelvre is lényegében hasonló megállapítást tesz: „... külön nyelvet beszélnek, melyet az új Magyarországra is bevitték és ott megtartották.²⁵

Sebastian Münster (*Cosmographia*, 1544) nem foglal világosan állást, inkább az addig elhangzott véleményeket ismétli: „Es schreiben auch etlich daß der Vngern vrsprünglich vatter lād sey im lād Scythia dz heißt Vngern (vñ ligt hinder dē wasser Tanais oy Don) vñ heißt zū dē ietzigē zeiten Juhra (dan es ist des selbigē lāds sprach) vñ der außer Vngern sprach ein Sprach.²⁶

Új színpontot jelentett a rokotalan magyar nyelv hovátartozásának feltárásában a jugriai nyelv kapcsán Sigismund Herberstein báró híres könyve, a *Rerum Moscoviticarum Commentarii* (1549), amely elhomályosította Miechovi említett művét is. Herberstein magáról Jugriáról (Jugaria, Juharia) nem igen mond többet, mint az elődei. Úgy tartja, hogy a magyarok Attila vezetésével innen indultak ki Európába. A legérdekesebb azonban az, hogy személyesen szerett volna meggyőződni arról, vajon a magyar nyelv csakugyan hasonlít-e a jugriabeliek nyelvéhez: „Aiunt Juharos in hunc diem eodem cum Hungaris idiomate uti, quod a uerum sit, nescio. Nam etsi diligenter inquisierim, neminem tamen eius regionis hominem habere potui, quo cum famulus meus linguae Hungaricae peritus colloqui potuisset.²⁷ A feltételezett őshaza nyelvvel való rokonság nem nyert, nem is nyerhetett bizonyítást. Herberstein mindenesetre megerősítette a helyes feltételezést, s ily módon azt nem hagyta feledésbe merülni. Jellemző hatására, hogy Georg Wernher Herbersteinnak ajánlotta a *De Admirandis Hungariae aquis hypomnematium* c. munkáját, mely 1551-ben jelent meg Bécsben. Wernher ebben Herbersteint a magyarok igaz eredetének felfedezőjeként üdvözlöi.²⁸ Joannes Boemus (*Mores, leges et ritus omnium gentium*, 1520) különben ezt a megjegyzést teszi a jugriabeliek nyelvére: „Proprium linguam habent,²⁹ ami nyilván azt jelenti, hogy külön nyelvet beszélnek, azaz a szomszédokétól eltérő nyelvet.

P. Oderborn (1585) nyelvünk és a jugriai nyelv közötti azonosságról csak az immár hagyományossá váló megjegyzést teszi: „Et Jugrii quidem in hodiernum diem idem cum Ungaris idioma usurpant.³⁰ Nem mond többet Alexander Guagninus (*Rerum Polonicarum tomi tres*, 1584) sem: „Indigenae huius regionis, vectigal magno Moschorum Principi soluunt, eodemque idiomate cum Vngaris utuntur.³¹

A jugriai nyelv problémája még a XVII. században sem kerül közelebb a megoldáshoz. Georg Horn még 1666-ban is ezeket írja: „Est enim in extremo Septentrione, ad mare glaciale, Permia, ei vicina Juhria vel Juguria, cujus incolae hodieque eadem cum Hungaris lingua utuntur.“ Jugriát Baskiriával azonosítja: „Eorum regionem Rubruquis & Planocarpus vocant Paschatir, & dicunt, lingua habitantium in Paschatir & Hungarorum est eadem: & Paschatir est ea terra ex qua Hunni postea Hungari dicti egressi sunt.“³² Érdemes még idézni Athanas Kircher *Turris Babel*-éből, amely röviden összefoglalni látszik az addig elhangzott véleménye-

²² Chronica Polonorum (*Compos A.*, Catalogus fontium Hist. Hung. II. 1611.)

²³ *Comboz Zoltán* : A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány (NyK 46. 184.)

²⁴ Uo. 185–186.

²⁵ *Szamota* : Régi utazások. 508.

²⁶ *Cosmographia*. dxxvi 1.

²⁷ *Rer. Moscov. Comment.* 90.

²⁸ *J. Bongarsius* : *Rerum Hungaricarum scriptores varii*. Francofurti 1600. 602.

²⁹ *Mores, leges et ritus omnium gentium*. Lugduni 1582. 229.

³⁰ *Comboz Z.* : A magyar őshaza. 188.

³¹ *Alex. Guagninus*: *Rerum polonicarum tomi tres*, Francofurti 1584. II. köt. 201.

³² Mindkét idézet: *G. Horn* : *Arca Noae sive historia imperiorum et regnorum a condito orbe ad nostra tempora*. Lugd. Batav, et Rotterod. 1666. 240–241.

ket a magyar nyelvről s amelynek a végső kicsengése — annak ellenére, hogy elfogadja a jugriai eredetet —, az, hogy a magyar egy reménytelenül különálló nyelv. A szláv népekről beszél; országaikról, amelyek közé a magyarság beékelődik s így folytatja: „Sane consideratione digna occurrit Hungaria, quae tametsi inter dictas regiones medium fere locum, situmque obtineat, lingua tamen ab omnibus diversissima utitur.” Majd később: „Itaque Juhri a regione Scythiae sic dicti, de qua oriundi exierunt, nominati sunt, quos postea Sclavi Hugros, & vicinae nationes Hungaros vocarunt; unde profecto diversitas linguae Hungaricae luculenter patet, quam Hugri Scythiae secum, tanquam vernaculam, & nulli alteri permixtam ex Tartaria in Hungariam transtulere, in hunc usque diem durantem.”³³

Végeredményben azt látjuk, hogy bár a nyelvünk rokonalanságát enyhítő felfogások a helyes irányba mutattak, a két évszázad folyamán a jugriai elmélet nem tudott továbbfejlődni, nem tudott a holtpontról kimozdulni. Ha esetleg Herbersteinnek sikerült volna egy jugriai (talán vogul?) embert találnia, az összkép esetleg másként alakult volna.

Mindenesetre ez az elmélet — ha lehet így mondani —, többé-kevésbé szinte kötelező irodalmi hagyománnyá vált a magyarokkal foglalkozó írásokban, megjegyzésekben. Nem elvi, hanem objektív nehézségek tették úgyszólván lehetetlenné a nyelv- és néprokonságról való meggyőződést. A kor „hangulata” és a feltételezés csekély meggyőző ereje, a mi kedvezőtlen viszonyaink, nem volt elegendő indíték ahhoz, hogy valaki (elsősorban hazánkiai közül) egy Kőrösi Csoma Sándor-szerű vállalkozásba kezdjen. Ilyenformán a XVI—XVII. sz. magyar nyelvhasználatának nem is nagy számú művelői aligha vonhatók felelősségre azért, hogy a fülük mellett eresztették el a helyes irányba mutató felszólításokat. A problémát természetesen az is nehezítette, hogy a nyelvrokonságunkat illetően — mint majd látni fogjuk — nemcsak ilyen irányutamatásokat javasoltak. Ezek között akkor eligazodni, amikor a tudomány még csak a gyermekcipőit próbálgatta és amikor részt kellett vennünk a nemzetek régi dicsőséget hajszoló versengésében, ilyenén szólva ábránd.

Mint hogy tehát objektív gátak akadályozták az egyébként helyes iránymutatás követését, nyelvrokonságunk egyelőre csak elvi, perspektivikus eldöntése végül is azon a ponton történt, ahol kisebb volt az objektív nehézségek ellenálló ereje: a finn nyelv vonalán. A finn nyelvnek volt irodalma, voltak a nyelvre vonatkozó feljegyzések és szógyűjtemények, sőt elképzelhető, hogy már a Melanchton és Agricola körét alkotó humanisták között felmerültek találgatások a magyar és a finn nyelv kapcsán. Mindenesetre be kellett következnie a két nyelv rokonsága felismerésének. A felismerés bekövetkezése szükségszerű, viszont a módja és személyhez kötöttsége véletlen.

Leibniz nyomán évszázadokon át sokan azt hitték, hogy a finh—magyar nyelvrokonságot Comenius fedezte fel. Leibnizet követően többen próbálták megkeresni Comenius műveiben a nyelvrokonságra utaló megjegyzést, de hasztalan. Vértés O. Andrásnak sikerült végül megtalálnia a régóta keresett utalást (*Op. omn. did.*, 2. rész, 313. h.), amely így hangzik: „Sunt sane Linguae, quae voculae ejusmodi non praeponunt, sed postponunt; ut Hungarica & Finnica, ex Europaeis: denominatio tamen fit a majori...”³⁴ Leibniz tehát — ahogy Vértés O. András kifejti — tévedett: Comenius nem szól itt nyelvrokonságról, csak a mindkét nyelvben fellelhető közös vonást állapít meg. De így is „mai tudásunk szerint ő az első, aki kiemeli a magyar és a finn nyelv egy közös (nyelvtani) sajátosságát”³⁵ Vértés nem tartja kizártnak, hogy Comenius e megjegyzése a finn—magyar nyelvrokonsítás későbbi úttörőire (pl. Fogelre) hatással volt.

Ez idő szerint úgy tudjuk, hogy Fogel Márton, hamburgi orvos és polihisztor (1634—1675) volt az, aki a finn—magyar nyelvrokonságot észrevette és azt szóegezgetésekkel is bizonyította. Felfedezésének körülményeit a *De Lingua Finnica Observationes*-ben (1669) így adja elő (Pápay József tolmácsolásában): „Midőn megfontoltam, hogy a magyarok Scythiából kerültek Pannóniába s hogy a hunokat h > f cserével, ami nem éppen szokatlan, finneknek is lehetett nevezni... s minthogy Marcellinus ugyanazt meséli a hunokról, amit a Tacitus a finnekről; azon kezdtem gondolkodni, vajon a finn nyelv nem rokona-e valamiképpen a magyar nyelvnek. Így mindjárt a szóból nagy rokonságot vettem észre, majd még többet, midőn Molnár magyar grammatikájából és a finn bibliákból mindkét nyelv betűinek egybe rakását, a főnevek ragozását és neveit, végre mondat szerkezetét figyelmesebben megvizsgáltam. És ily módon szerencsésen fölfedeztem, amit eddig, amint tudom, én előttem senki sem vett észre, hogy a magyar és finn nyelv egymással rokonságban van. Maga Molnár, ez a kiváló magyar tudós, grammatikájának előszavában őszintén megvallja, hogy ő nem tudja, mely eredetre lehetne visszavezetni a magyar nyelvet.”³⁶ Schefferrel, az északi népek nagy ismerőjé-

³³ Mindkét idézet: *Ath. Kircher: Turris Babel*. Amstelodami 1679. 213—214.

³⁴ Vértés O. András: Comenius a magyar és a finn nyelv egy közös sajátosságáról (Klly a NyK 1952. évi LIII. köt.-ből)

³⁵ Uo.

³⁶ Pápay József: *A magyar nyelvhasználat története*. Bp. 1922. (A magyar nyelvstudomány kézikönyve. I. köt. 3. füz.) 4.

vel is levelezett és tőle lapp szójegyzéket kért. Schefferhez írt levelében (1673) a nyelvrokonságot a finn mellett a lapp nyelvre is kiterjeszti (mindkettőt a magyar nyelv sarjának vélve): „Lapponicam linguam a Finnica differre dialecto deprehendo, utramque vero Hungaricae esse sobolem primus ni fallor observavi.”³⁷

Fogellel egyidőben s tőle függetlenül a svéd Stiernhielm (1598—1672) is észrevette a finn—magyar nyelv hasonlóságát. *Ulfilas*-fordítása (1671) bevezetéseképpen egy tanulmányt írt *De linguarum origine* címmel, amelyben megemlékezik a finn és a magyar nyelv rokonságáról. Azon csodálkozik a leginkább, hogy a magyar Molnár szótárában elég sok magyar szó van, amelyek finn szavakkal megegyeznek, noha a két népet igen nagy távolság választja el.³⁸

Körülbelül ennyi a finn—magyar nyelvhasználat eredménye Leibniz és Eckhart felépéséig. Bizonyos, hogy nem sok és aligha volt alkalmas arra, (nem is volt) hogy a magyar nyelv megítélése terén a XVI. század folyamán ható irányzatokkal eredményekkel kecsgető harcra bocsátkozzék. Hogy a finnugor nyelvhasználat indulása élő és hatékony irányzat legyen, ahhoz a megfelelő feltételeknek meg kellett érniük: ezek között is elsősorban megfelelő anyagnak kellett rendelkezésre állni. Így sok tekintetben egyet lehet érteni Hans Arens-szel: „Es ist im Grunde müssig, danach zu forschen, wer als erster eine bestimmte Entdeckung oder Ansicht ausgesprochen hat; das ist nur von personellem Interesse; für den Gang der Entwicklung ist nur entscheidend, wer mit einer Entdeckung wirksam in ihn eingegriffen und ihn weiterhin bestimmt hat. Nur das ist im eigentlichen Sinne historisch existent und relevant.”³⁹ Persze nem felesleges az elsőt kutatni, de úgy tűntetni fel, mintha az első egyúttal egy élő és ható irányzat megtestesülése volna, nyilván helytelen.

Végeredményben tehát, — hogy ismétlésekbe bocsátkozunk — a finn—magyar nyelvhasználat XVII. századközépi bizonytalan hírt hozó első fecskéi a tudomány művelői óriási többségének (különösen nálunk) nem sokat jelentettek. Arról nem is beszélve, hogy pl. Fogel nevezetes munkája egyszerűen elkallódott s csak Setälä fedezte fel a Hannover-i könyvtárban.

Rokonítás szláv nyelvekkel

Különös, de bizonyos fókig érthető, hogy szláv nyelvrokonsággal is „gyanúsították” a magyar nyelvet. „Sok szláv jövevényszavunk, huzamos ideig élő szlávos helyesírásunk állandóan gyanúsít a külföldi tudomány előtt a szláv rokonsággal” — állapítja meg helyesen Kerecsényi Dezső⁴⁰ — bár túlzásnak találok azt, hogy „állandóan” és a „szlávos helyesírásból” sem látom igazoltnak a gyanúsítást. A nyelvrokonságra célzó utalások sokkal valószínűbben inkább a szlávosság közé való ékelődésünkből táplálkoztak. Talán még az is számba jöhet, hogy a számos szláv jövevényszó és a felületes megfigyelőnek a nyelv hangzása tényleg sugallhatta a nyelvi rokonság feltételezését.

Vajon mire gondolhat a *Hungar- und Siebenbürgische Chronica* (1663) ismeretlen szerzője, amikor a magyarok nyelvről így nyilatkozik: „Sie haben eine besondere Sprach (die sich doch etwas auff Slavonisch zeucht) vnd ob sie wol vor Altern sonderbare Buchstaben gehabt) gebrauchen sie sich doch jetzund der Lateinischen?”⁴¹ Erősen hasonlít Franck már említett megjegyzésére. Talán a hangzásra, vagy inkább a jövevényszavakra gondol?

Világosabban foglal állást a magyar—szláv nyelvrokonság mellett a híres Bochart. Igaz, voltaképpen csak annyit mond, hogy a szláv (alap)nyelvből származik, más szláv nyelvekkel együtt a magyar is: „Ex Germanica, &c. Ex Sclauonica Polonicam, Hungaricam, Bohemicam, Dalmaticam, Croaticam &c.”⁴² Skinner (*Etymologicon Linguae Anglicanae*, 1671) a magyar nyelvről ugyan nem szól, viszont a székelyek nyelvét a szláv nyelvek közé sorolja: „Sclavonica omnium amplissimae propagine sunt Sclavonica recentior & proprie dicta, Bohemica & Moravica, Polonica, Croatica, Dalmatica, Transylvana Zaculorum, Ruthenica, Moldavica, Bulgarica, Sorabica & Bosnica, possem addere Moscoviticam & Turcicam (!) . . .”⁴³ Olaus Rudbeck: „. . . & Slavonica, quarum huic docti rursus accensent Moscoviticam, Polonicam, Ungaricam, Bohemicam, & Moldavicam . . .”⁴⁴ Ennyi forrást találtam a szláv—magyar nyelvrokonságra vonatkozóan. Bizonyára nem teljes, de minthogy az idézett szerzők amolyan összefoglaló jelleggel írtak a nyelvekről, feltehetően egyéb lappangó megjegyzéseket is alapul vettek. Szóegybevetéseket nem közöltek, a rokonságot semmivel sem támasztották alá, s inkább csak a magyarság földrajzi elhelyezkedéséből indultak ki. A szláv nyelvrokonsítást jobbra

³⁷ Pápay J. i. m. 5.

³⁸ Uo. 6., Zsirai M.: Finnugor rokonságunk. 479.

³⁹ H. Arens: Sprachwissenschaft. München 1955. 18.

⁴⁰ Kerecsényi Dezső: Régi magyar nyelvtanok (Protst. Szemle, 1929. 545.)

⁴¹ Hungar- und Siebenbürgische Chronica. 1663. 91.

⁴² Sam. Bochart: Geographiae Sacrae pars prior. Phaleg seu de dispersione gentium . . . Cadomi 1651. 65.

⁴³ St. Skinner: Etymologicon linguae anglicanae. Londini 1671. 8.

⁴⁴ O. Rudbeck: Atländ eller manheim . . . Atlantica. Upsalae 1681 (?) I. köt. 80.

valóban csak „gyanúsításnak” foghatjuk fel. Általánosnak semmiképpen sem tekinthetjük. Különböen ellenvélemény is akad, ami feltehetően régibb keletű ilyen célzatú kísérlet ellen szól. Cl. Duret hivatkozik egy bizonyos Jean Fabrira, aki levelet írt Ferdinánd spanyol hercegnek és trónörökösnek „intitulé Religio Moscovitarum iuxta Mare glaciale”. A levél egy részlete így hangzik: „Lingua vero eis (ti. a „moszkovitáknak” — H. J.) est, qua sibi multum cum Bohemis, Croatis & Sclauonibus conuenit, adeoque vicina ut Sclauo Moscovitum plene percipiat, nisi quantum visum est nonnullis, Moscovitis asperam magis ac duriorum esse phrasim. Sclauonum autem linguam a confusione, quae in Babel tempore Nembrotis fortis illius in Genesi venatoris facta est, nomen accepisse tradunt historici. Eam tamen rem satis mirari non possum, quod cum inter Dalmatiam quidem & Moscouiam, vtraque Pannonia sit. Hungaro tamen nihil minus quam cum linguae cognatione conueniat cum Moscouita.”⁴⁵

Germán—magyar nyelvrokoniás

Bizonyos találgatások megfogalmazást nyertek a német—magyar nyelvrokonságra vonatkozóan is. Valójában inkább — mint már Irenicus kapcsán említettük — ez a hun nyelvet érintette. Már Thuróczi hivatkozik egy bizonyos „frater Martinus”-ra, aki a hunokat, gótokat és vandálokat egyazon népnek tartotta: „... hae tres nationes, puta Huni, Gothi & Wandali, vna eademque essent generatio: & eiusdem labii siue linguae, tantummodoque nominibus different.”⁴⁶ Thuróczi ez ellen tiltakozik. A magyar—germán nyelvrokoniás magva tulajdonképpen a hunok nyelvének feltételezett germán azonosításán keresztül bukkant fel. A két évszázad folyamán „igazi” német—magyar nyelvrokonság hirdetéséről nem tudok (kivéve az erdélyi szász Tröstler Jánost, akinek ismertetése nem fér ebbe a keretbe).

Aventinus a magyarokat a germán törzsek közé sorolja, de a nyelvi eltérést elismeri: „Germanorum genera sunt quatuor, Teutones, Venedi, Cimbri, Vgri. Hij omnes lingua, institutis, religione, moribus differunt.”⁴⁷ A. Krantzius (*Wandalia*, 1520) bizonyára a felmerült gyanú kapcsán jelenti ki határozottan, hogy a magyarok nyelve eltér a némettől: „Vngar vero gens Scythica, cuius nulla sunt in Germania (quo modo Hunorum & Wandalorum) expressa vestigia, natio moribus & lingua discrepans omnibus in Germania gentibus...”⁴⁸ Bizonyos mértékig ezekhez a törekvésekhez lehet sorolni a 'Buda' germ. 'Baden', 'Bada' szászármaztatásokat is. Melanchton: „Nomen Budae prorsus idem est cum Germanico Baden, factum a vicinis Thermis, quarum circa Budam magna copia & varietas est...”⁴⁹ G. Wernher: „Budae nomen. Nisi vero autoritate chronicorum nostrorum magno consensu vrbem Budam a Rege Buda Attilae fratre conditam, & nominatam esse tradentium impeditur, ergo, si qua alia coniectura de eius nominis ratione faciunda esset, ob insignem calidarum eo in loco celebritatem, & copiam, pro eo quod Germanis quondam fuerit Bada, vnus literae inuersione Budam ab Hungaris dictam esse suspicarer. Nam ea secundorum Pannonicorum loca, antequam huc Hunni immigrarent, Germanos seu Teutones tenuisse, minime ambiguum est.”⁵⁰

Hasonlítás keleti nyelvekkel

Van egy-két nyom arra vonatkozóan is, hogy a magyar nyelvet a törökkel is kapcsolatba hozták. Bárczi Géza említi, hogy a magyar nyelvet Joannes Leunclavius (*Historia musulmanae turcorum*) próbálta kapcsolatba hozni a törökkel. Magyar szavakat ugyan nem vet össze a törökkel, hanem a következő téves megállapításokat veszi alapul: t ü r k < T z u r k, t z u r k < j u r k, ez eredeti jelentése pedig 'nomád' (török j ü r ü k); és a jurkok hazája J u c h r i a, J u g r i a, J u c h r a s ismeretes, hogy a hunok és a magyarok onnan vándoroltak ki, s a föld mostani lakói, az ugorok a magyarokéval hasonló nyelvet beszélnek, tehát mint közös eredetű népek, a hunok, a törökök és a magyarok rokonok.⁵¹

Meg lehet említeni, hogy Alsted Henrik 1609-ben Szenczi Molnár Alberthez intézett levelében Molnárt a török nyelv művelésére, tanulására biztatja: „Perge inservire patriae tuae, imo et ipsismet Turcis, quorum linguam si excoleres, magnum faceres, doctissime domine Alberte, curae et operae pretium.”⁵² Nem volna érdektelen tudni, mi készítette Alstedet erre a biztatásra. Legkézenfekvőbb talán arra gondolni, hogy a kiváló szótár- és grammatika-író és a törökséggel könnyebben kapcsolatba léphető Molnár látszott a legalkalmasabbnak a török nyelv minden addigi próbálkozásánál alaposabb, mélyebb és a korabeli megnövekedett európai tudományos igényeket (esetleg politikaiakat is!) jobban felmérő és kielégítő feldolgozására.

⁴⁵ Cl. Duret: *Thresor de l'histoire des langues de cest univers*. Genevae 1613. 835.

⁴⁶ *Bongarsius*: *Rer. Hung. script. var.* 11.

⁴⁷ J. Aventinus: *Annalium Boiorum libri septem*. Ingolstadii 1554. 34.

⁴⁸ A. Krantzius: *Wandalia*, Francofurti 1580-as kiad.-ban. 130.

⁴⁹ Ph. Melanchton—Casp. Peucer: *Chronicon Carionis*. 1584. 501.

⁵⁰ De admirandis Hungariae aquis (*Bongarsius*, *Rer. Hung. script. var.* 597.)

⁵¹ Bárczi Géza: *A magyar szókincs eredete*. Bp. 1958. 60.

⁵² *Déssi Lujos*: *Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezései és irományai*. Bp. 1898. 333.

Úgy látszik, hogy Fogel Márton a török—magyar nyelvrokonság kérdésével is foglalkozott. Kéziratban maradt művei között egy ilyen is van: *Turcarum Nepenthe libri IV, quibus accedit commentatio de affinitate linguae Turcicae et Hungaricae*. Schefferhez írt levelében is céloz erre. A kézirat valószínűleg elveszett.⁵³

A híres német orientalista, Fr. Meninski (1623—1698) kitűnő török nyelvtenában (kb. 1680) a jelek szerint nem gondol ugyan török—magyar nyelvrokonságra, de okos megjegyzéseiben számos rokonvonásra mutatott rá, ami a későbbiek folyamán kiindulópontul szolgálhatott a török—magyar nyelvrokonság gondolatának megszilárdításához. A névmásokról pl. így ír: „Pronomina sunt apud Turcas alia separata, alia aliis vocibus affixa, quod habent fere omnes Orientales & Hungari.”⁵⁴ A prepozíciókról: „Praepositiones Turcarum, ut apud Hungaros, dicendae sunt postpositiones, quia ponuntur non ante, sed post nomen, ac ei, in Nominativo plerumque manenti, multae affiguntur inseparabiliter; aliae separatae sunt, sed pariter postponuntur.”⁵⁵ Érdekes, hogy nemrég Meninski előtt ugyanezt a szerkezeti sajátást vette észre a már említett Comenius is a finnre és a magyarra vonatkozóan. Úgy látszik, hogy nyelvünk eltérő szerkezeténc felismerése terén a posztpozíciók meghatározó szerepet játszottak.

Felvetődött a magyar—baskir nyelvrokonság (tkp. nyelvi azonosság) is. Willelmi de Rubruk mondta ki elsőnek a XIII. század közepe táján: „Idioma Pascatur et Ungariorum idem est,”⁵⁶ de szerintem nehéz eldönteni, vajon tényleg a baskirok nyelvére vonatkozik-e vagy esetleg csak egy távoli pillantás a jugriai nyelvre?

Th. Bibliander, bár idézi nevezetes könyvében (*De ratione communi omnium linguarum*, 1548) Miechovi megjegyzését a magyar—jugriai nyelvi azonosságról, mégis végeredményben a szkita—perzsa (parthus) nyelvi származás mellett dönt. Azt állítja, hogy az ó-perzsa nyelv héber eredetű, míg a jelenkori perzsa Scythiából származik: „Et quia Hungari suam originem & linguam debent, Scythis, quanquam in Europa degunt, hoc loco de ipsorum lingua paucis admonere uisum est.”⁵⁷

Igen érdekes, hogy nyelvi rokonalanságunk izgató kérdése felszínre hozta a héber—magyar nyelvrokonság gondolatát is. Részben úgy kezdődhetett, hogy zsidó középkori írók Magyarország és a magyarok jelölésére a 'Hagar', 'Hagrim' nevet kezdték használni. Később a 'Hagrim' a Targumban „Hungera'e” lett, amely Elias Levita szerint (*Lexicon Chaldaicum*, 1541) Magyarországot jelenti.⁵⁸ V. Schindler még 1612-ben is ezt a felfogást vallja,⁵⁹ viszont Bochart már tiltakozik a magyarok 'agarenius' azonosítása ellen.⁶⁰ Mégis ez utóbbi kapcsán született meg B. Keckermann különös epigrammája, amelyet 1604-ben Szenczi Molnár Albertnek küldött. Ebben egyenesen felszólítja Molnárt, foglaljon állást a héber—magyar nyelvrokonság ügyében, mutassa meg, milyen közel áll a héber nyelv a magyarhoz. Az epigramma így hangzik:

Quos ante sanctus 'autor dixit Hagriim,
Dein pauciore syllaba Psalties Hagrim
Chaldaeus hos diserte vertit Hungaros;
Quin usque nunc Judaea gens vos Hungaros
Appellat Hagriim, simulque Hagar solum
Id nominant, Alberte, quod te protulit,
Idem docebit nomen arcis Agriae:
Sed ipsa lingua testis est uberrimus,
Quae dictiones integras complurimas
Hebraeae originis sonat, nec cognita est
Europae in orbe lingua, quae vicinior
Pedissequa omnium parenti sit sacrae
Deoque suetae linguae et angelis: probant
Affixa verbo iuncta, iuncta nomini.
Alberte, testem te vocabo publicum,
Qui nempe linguae singularis artifex
Patritae, adornas dasque Romano-Ungarum
Iam lexicon; quod laudo tanto dignius,
Quanto loquela vestra sanctae iunctior.⁶¹

⁵³ Pápay : A magyar nyelvhasználat tört., 5.

⁵⁴ Fr. Meninski : Institutiones linguae turcicae, Windobonae (2-ik kiad.) 88.

⁵⁵ Uo. 235.

⁵⁶ Recueil de voyages et de mémoires publié par la Société de Géographie (Tome quatrième) Paris 1839. 274.

⁵⁷ Th. Bibliander : De ratione communi omnium linguarum. Tiguri 1548. 10.

⁵⁸ Elias Levita : Lexicon Chaldaicum. Isnae 1541. 32. (héber betűszámozással)

⁵⁹ V. Schindler : Lexicon Pentaglotton. Hanoviae 1612. 423 l.

⁶⁰ Bochart : Phaleg. 255.

⁶¹ Szenczi Molnár Albert : Dictionarium Latinovngaricum (1604) ajánló-versei között; Dézsi, Sz. M. Albert Naplója

Bár az egykorú külföldi irodalomban a magyar nyelv rokonságának ilyen felfogása egyáltalán nem volt közkeletű,⁶² a vers mégis érdemelnémi figyelmet. Nem tekinthető az ajánló-versek szokványos „udvariassági gesztusának”, mondanivalóját a jelek szerint meggyőződés hatja át. Ez talán abból is kitűnik, hogy Molnár baráti körének egy másik tagja, Georg Rem, aki mindig igen melegen érdeklődött Molnárnál a honi viszonyok iránt s maga is, egyéb forrásokból nagy tájékozottságra tett szert, rögtön a szótár megjelenése után vitába szállt Keckermannal a magyarok eredetének kérdése kapcsán. 1604. aug. 13-i levelében ezeket mondja: „Unum me suspensum habet: Hungaros ne recte Agarenos dixerimus et paraphrasten Chaldaeum (Elias Levita? — H. J.) falli potuisse, qui Agarenos in Arabia, Aegypto, Africa et posteris temporibus in Hispania potius, quam Pannonia quaesisset, atque invenisset rectius, verius. Vestrum gentem omnibus modis Sarmaticam, vel Scythicam potius arbitror . . . res geographicae coniecturis mirum in modum involutae sunt propter migrationes gentium.”⁶³

A két nyelv nagyfokú közelségének bizonyítására az epigramma az érvek két csoportját ajánlja: 1. maga a népnév, valamint Eger neve, 2. maga a nyelv; a nyelv maga is elegendő bizonyíték az eredet feltárására — vallja Keckermann. Egész Európában nincs olyan nyelv, amely oly közel állna a szent nyelvhez, mint a magyar. Jellemzően érdekes, hogy Molnár még ilyen biztatásra sem engedett objektivitásából s nem foglalt állást a héber—magyar nyelv-rokonság mellett.

Az epigramma azt a gondolatot is sugallhatja, hogy a héber—magyar nyelvrokonítás eszméje külföldről plántálódott át a magyar talajra. A héberrel való rokonítás kétségtelenül nem magyar találmány és különösen nem magyar „specialitás”.

A magyar nyelv és az egykorú általános nyelvészet

Lényegében csak a XVII. században kerül sor a magyar nyelv szerepeltetésére általános nyelvészeti jellegű szövegekben. Ezek a szövegek — tévedéseiket tekintve — szintén egyrészt a magyar nyelv rokonalanságának kifejeződései, másrészt — a többi nyelvvel együtt — a nyelvek közös eredete dokumentálásának egyik eszköze.

A szélesebb körű szövegeket J. Megiseri 1603-ban megjelent *Thesaurus Polyglottus*-a tette lehetővé. A *Thesaurus Polyglottus* az addig ismert nyelvek szótári összefoglalásaként tekinthető. Nagyon jellemző, hogy tartalmazza az addig megismert afrikai, amerikai nyelveket is. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a nyelvtudomány nagyarányú kibontakozásában igen fontos szerepet játszott a felfedezések nyomán az Európától távol eső nyelvek szótári és grammatikai feltérképezése. A *Thesaurus Polyglottus*, vagyis a világ akkor ismert nyelvei a magyar nyelvvel Szenczi Molnár Albert szótárán és nyelvtanán keresztül találkoztak, ezek segítségével. Turóczy-Trostler: „... szótáraival és grammatikájával ő teremti meg a magyar nyelv tudományos tanulmányozásának első feltételeit.”⁶⁴

Chr. Beemannál még nem világos, mire támaszkodott egy-két szövegtételében: „H a t t o post H a t t o regnavit tertius: H a t t o. Hatto propius accedit ad A t t a: quo etiam nunc Gothicâ seu Geticâ linguâ patrem vocant: & Hungarica A t t i a. *áttia* verò est Thessalicum.”⁶⁵ Egy másik helyen az 'attia' (atta)-ból magyarázza Attila nevét: „Sicut H e t t i l a aut A t t i l a dicitur ab H e t t o, A t t a, id est, pater. Ergo A t t i l a erit paterculus.”⁶⁶

Az sem egészen világos, miért közöl G. Henisch a *Teutsche Sprach vnd Weißheit* c. nagy, befejezetlen szótárában egyes német szavak után más nyelvekből vett szavakat, így magyart is. Talán általános jelentéstani fejtegetések szándéka lebegett szeme előtt? Melich megállapítása szerint⁶⁷ a magyar szóanyagot Megiseri *Thesaurus*-ából vette.

Szenczi Molnár Albertnek a magyar nyelvet „európai rangra” emelő hatása általános nyelvészeti vonatkozásban legelőször Matthias Martini *Lexicon Philologicum*-ában mutatkozik. A *Lexicon Philologicum* 1623-ban, Brémában jelent meg először. Jelen fejtegetések alapjául azonban a második, az 1655-ös frankfurti kiadás szolgál. A könyv elején Martini felsorolja a felhasznált szótári műveket s ezek között Molnár szótára is szerepel. Ez a munka a maga idejében nem csekély jelentőséggel bírt: „Cet ouvrage a fait de grands progrès à la lexicographie latine” — mondja *Turóczy-Trostler József* (Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. Fil. Közl. Separatum, Bp. 1955. 151—152.) vonatkozásában — a jelek szerint — a *Lexicon Philologicum* a magyar nyelvtudománytörténetből kimaradt. Egyedül Bárcai Géza említi a művet.⁶⁹

⁶² „Csak látni kell, hogyan visznek szótárai (ti. Szenczi Molnár Albert szótárai. — H. J.) új lendületet a magyar nép és nyelv eredetével foglalkozó irodalomba, s hogyan segítenek megbolygatni a magyar nyelv h héber eredetének közkeletű(?) dogmáját” — mondja *Turóczy-Trostler József* (Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. Fil. Közl. Separatum, Bp. 1955. 151—152.)

⁶³ Dézsi: Sz. M. Albert Naplója, 161—162.

⁶⁴ Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. 152.

⁶⁵ Chr. Beeman: De originibus latinae linguae Wittenbergae 1613. 613.

⁶⁶ Uo. 765.

⁶⁷ NyK XXXVI. 176.

⁶⁸ 34-ik köt. 81.

⁶⁹ Bárcai Géza: Bevezetés a nyelvtudományba Bp. 1957. 119—120.

Matthias Martini széles alapon (nagyértékben felhasználva J. Megiseri *Thesaurus Polyglottus*-át) a kor ismert tudományosságának megfelelően arra törekszik, hogy — a latin nyelvet mintegy mintául véve — bebizonyítsa a nyelvek közös eredetét, azok bonyolult összefüggéseit a szavak változékony formáin keresztül. Ebben a hatalmas keretben kerül sor arra, hogy a magyar nyelv is szerepet vállaljon mint az általános nyelvi összefüggések egyik láncszeme, sőt néha mint bizonyos általános jelentéstani problémák megvilágosítója.

A szótár latin nyelvű. A latin címszavakat a megfelelő jelentések közlése követi, majd a szövejtések különböző (elsősorban héber és görög) nyelvek alapján. A magyar nyelv az esetek többségében a cseh után következik sorrend tekintetében.

A legtöbb magyar szót a görögből magyaráz, pl. harag, bor, hold, szűz, éj, hal, tiszta, köröm, víz, tölgy, szó, old, világ, könyv, isten, láb, ken stb. Héber eredetűeknek tekint a következő szavakat: süveg, kövér, hat, sas, had, szokik, álom, asszony, kód, apa stb. Latin eredetűek: bűn, rest, szerencse, dús, gazdag, tegez stb. Szláv eredetűek: szolga, szabad, galamb, kő, homály stb. Még spanyol egybevetések is vannak: salétrom, ember. Egy-két török — magyar szóhasználat: anya, tenger. Több magyar szót magából a magyar nyelvből próbál megfejteni: nyolc < nyáj, nyelv < nyal, körtvély < kürt + -vel, vigasztal < víg, törvény < tör + -vény > vén. Ez utóbbi kapcsán érdemes megemlíteni Szeneci Molnár Albert *Magyar—latin* szótárának (1604) Ajánlásában leírt etimológiai vitát a *köszvény* szó körül. A vita Károli Gáspár házában zajlott le. A vitázó felek egy része a köz + vén > kész + vén-nel magyarázta a köszvényt, míg a másik fél a kötőzvényvel. Minthogy Martini használta Molnár szótárát, kézenfekvő, hogy innen, az Ajánlásból merítette ezt a szövejtési ötletet.

Martini szövejtései az elemi fokú nyelvhasonlítás módszerén alapulnak. Van azonban közöttük néhány, ami többé-kevésbé megállja a helyét. Így pl. helyes a tenger és a török dengis egymás mellé állítása (Bárczi G.: honfoglalás előtti átvétel az ujur tángiz-ből).⁷⁰ Hasonlóképpen helyesek a galamb, szolga, szabad, szláv egyeztetései. Hiányolható, — ha egyáltalán jogunk van hiányolni valamit e kor nyelvtudományában — hogy nyelvünknek a többi európai nyelvtől elütő, sajátos jellege nem domborodik ki a szövejtési fejtegetések során, de talán érthető, ha meggondoljuk, hogy Martini törekvéseinek középpontjában a nyelvek közös eredetének bizonyítása állott.

J. B. Podesta 1669-ben megjelent általános nyelvészeti jellegű könyvében: *De principiis substantialibus, accidentalibus proximis & remotis, diversisque differentis linguarum*, bizonyos „radicalis” és „accidentalis” nyelvrokonságról (convenientia) beszél. Ennek fejtegetése során futólag említi a magyar nyelvet is. A „radicalis” rokonságon Podesta körülbelül azt érti, amit ma genetikai rokonságnak mondunk, az „accidentalis”-on pedig valami „felületi”, alighanem „morfológiai” rokonságot ért. Az „accidentalis” megegyezésnek két fajtája van: 1. grammatikai és 2. szótári. A grammatikai accidentalis megegyezésre azt a példát hozza fel, hogy az olasznak, görögnek, germánnak, spanyolnak, franciának van ragozható, a nemeket megkülönböztető határozott névelője; az arabnak és a magyarnak ugyan van névelője, de nem ragozható és a nemeket nem tünteti fel. A latin, germán és „illír” nyelvek megegyezést mutatnak a nemek számában (hím-, nő-, semlegesnem), a magyarnak, töröknek és perzsának viszont nincs neme.⁷¹ Eszerint a magyar nyelv morfológiailag a keleti nyelvekhez tartozik, bár itt genetikai rokonságról nincs szó. — A szótári „accidentális” megegyezés tárgyalásánál a magyarral nem tér ki. Itt egyébként azt az érdekes gondolatot fejtegeti, hogy bizonyos nyelvek szókincese nagy megegyezést mutat, ugyanakkor a grammatikai „accidentalis” rokonság terén eltérések mutatkoznak. Példaképpen a latint és az újlatin nyelveket említi.

Egy későbbi munkájában (*Dissertatio Academica, continens specimen triennalis profectus in linguis orientalibus, Arabica nempê, Persica*, 1677) szintén említi a nemek kérdését s ennek kapcsán említést tesz a magyarról is: „Sic Hebraeos in arte grammaticali illis vicinae & de eorum lingua participantes nationes imitantur, pari ratione Scythae, videmus enim è Scythia originem trahentes nationes, veluti Hungaros, Turcas, Georgianos, &c. iisdem pricipijs grammaticalibus niti, ij enim, nullum cognoscunt genus, in inflexionibus valde parci, & in vocibus pro experimendis significatis rerum minus abundantes . . .”⁷² Mind az előbbieken, mind itt kétségtelenül kifejezésre jut az, hogy a magyar nyelv nem az európai, hanem a keleti nyelvek közé sorolandó. Mindezt a morfológiai nyelvosztályozás alapján mutatja be. Elképzelhető azonban, hogy Podesta mondhatott még egyebet is a magyar nyelvről, méghozzá tudománytörténetünk szempontjából nem jelentéktelen dolgokat. Tudott magyarul: a királyi kancelláriában török—magyar tolmácsként működött s az 1669. máj. 21-i haditanácson a török nyelvben felmutatott buzgalmaért 200 forinttal emelték évi járandóságát.⁷³ Magyar

⁷⁰ Bárczi Géza: SzóFsz. 306.

⁷¹ J. B. Podesta: De principiis substantialibus . . . linguarum. 27.

⁷² J. B. Podesta: Dissertatio academica. 37.

⁷³ Uo. 114—115.

nyelvmerettel párosuló nagy nyelvtudása alkalmassá tette arra, hogy általános nyelvészetben is nem éppen lebecsülendő eredményeket érjen el. Hogy azonban Podesta még más egyebet is mondhatott, ill. írhatott a magyar nyelvvel kapcsolatban, némileg alátámasztani látszik egy levele, amelyet Zichy István, királyi tanácsos írt Podesta érdekében 1667-ben J. à Rottal királyi tanácsosnak. Ebben egyebek közt ez áll: „... azon kiuül olly Dictionariumot kezdett (mellyet még esztendőben remél véghez vinni mostani méstere assistentiáival) hogy még ollyat senki sem kezdet.”⁷⁴ Gyanítható, hogy ez valamilyen — e korban dívó — több nyelvű szótár lehet s minden bizonnyal ebben a magyar nyelv is szerepel.

J. B. Podesta ellen irányuló könyvében (*Anatome secundi monstruosi partus J. B. Podestae Noribergae nuper in lucem editi, cui nomen erat Origo & Gesta Ottomanicae Stirpis a viro ejus perito facta*, 1671) Meninskitől érdekes magyar névmagyarázatot olvashatunk: „Sed siquidem rebus Zrinianis adhibitus es, mortique unius adstitit, est ne possibile ut non audieris illud & fratrem Majoresque ejus Turcice vocari Zrin Oghly, ut & Nadazdy Oghly, &c. quod priscum alias est Ungaris, quorum linguam etiam profiteris, unde Palfi, nihil aliud est quam Pauli filius auctor nobilissimae illius Palfianae familiae.”⁷⁵

A már említett török nyelvtanában Meninski többször hivatkozik a magyar nyelvre. A magyar nyelv itt is úgy szerepel, mint egy általános nyelvészeti tényező. A fonetikai részről: „g i . . . Gallus scriberet g u i e f, vel g u e f, Pollonus g i e f, Hungarus vero fere scriberet g y e f, alias Germanis prolatu accidit difficile, uti alia etiam multa”⁷⁶ stb. A beszédrészek tanában: „Articulus est particula demonstrationis, vel emphaticae significationis, in multis linguis usitatus, ut in Graeca, Germanica, Hungarica, Italica, Gallica, &c.”⁷⁷ És az egyes szám 3-ik személye kapcsán Szeneci Molnár Albert neve bukkan fel: „Tertia itaque persona praecedat in coniugatione secundam & secunda primam, quod non solum Hebraeis, Chaldaeis, Persisque est communia, sed etiam Hungaris, ut docet Albertus de Molnar in sua Grammatica Hannoveriae impressa, commodiusque forsitan ita conjugaretur Verbum Turcicum, immo & Polonicum.”⁷⁸

A magyar nyelv elismerése

A magyar nyelv lassú előnyomulása a „barbár” jelzővel illetett nyelvek köréből az elismerés felé talán legelőször a szótáriróadalomban mérhető le. Fontos állomás az 1533-ban megjelent Murmellius-féle három nyelvű szótár. A latin és a német nyelv mellett itt a magyar is megjelenik és — ahogy a cím után következő ajánló-versben L. Cox mondja, „nullaque barbarie hic dominatur iners”.

Úgy látszik, a XVI. század vége felé a magyar nyelvnek gyakorlati értéke is lehetett. Erre enged következtetni Baldi Bernardino Magyar—olasz szótárkája 1583-ból. A szótár A-tól Gy-ig terjed s a jelek szerint a sok nyelvet ismerő olasz hallás után jegyezte le a szavakat. A hétköznapi életben leghasználatosabb szavakat tartalmazza. Valószínű, hogy szerzője beszélni akart megtanulni. A szótár afféle minimum-szótárnak tekinthető.⁷⁹ Hogy a szerző beszélni akart megtanulni, talán nem különösebben meglepő, hiszen a magyar nyelv a XVI. század második felében úgyszólván diplomáciai nyelv volt a török és a bécsi udvar között. Ebben az időben, a török háborús mozgalmak korában, sokan tanulhattak és tudhattak magyarul.

A szótáriróadalom területén teljes jogú taggá lett a magyar nyelv az 1585-ben megjelent *Calepinus-féle Latin—magyar szótárral*. E tekintetben azonban még jellemzőbb Verancsics Faustus 1595-ben megjelent öt nyelvű szótára, amely már a címében is utal a magyar nyelv elismertségére: *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae Linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae, & Vngaricae*.

Különösen Szeneci Molnár Albert körül látjuk kibontakozni azt a folyamatot, amely a magyar nyelv elismerését és az iránta való érdeklődés fokozódását érte. C. J. Rumel 1603-ban írt levelében arra kéri Molnárt, másolja le neki a Genezis első fejezetét úgy, hogy a latin szöveg mellé írja oda a megfelelő magyar szöveget (szavakat).⁸⁰ D. Marcellus Molnárhoz intézett levelében a magyar nyelv kiművelésére, régi szépségének feltárására biztatja és bátorítja Molnárt: „Non possum verbis explicare animi mei laetitiam et iubilum, quod mihi peperit ardor et zelus ille tuus linguam Hungaricam, quae exteris quibusdam nationibus ob eius ignorantiam barbaram et insolens, imo etiam delicatis auribus ingrata esse videtur, excolendi,

⁷⁴ Uo. 113.

⁷⁵ Meninski : *Anatome secundi* . . . 88.

⁷⁶ Meninski : *Instit. ling. turc.* 7.

⁷⁷ Uo. 38.

⁷⁸ Uo. 162.

⁷⁹ Toldy F. : *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. 1869.

⁸⁰ Dézsi : *Sz. M. Albert Naplója*. 145.

et in avitum suum nitorem et decus restituendi. Macte animo, clarissime Molnar.”⁸¹ A „barbár” jelzőtől való megszabadulás útja tehát a magyar nyelv szótári és grammatikai kiművelésén át vezet. Polanus Amandus, a bázeli teológus professzor, 1609-ben írt levelében tiltakozik a „barbár” elnevezés ellen: „Laudo et studium tuum in exornanda lingua Ungarica, cuius illustrationem meministi, cum Viennae in Austria versarer, quosdam summopere desiderasse. Sed reperiebantur, qui negarent linguam illam praeceptis grammaticis tradi posse; quod sane mihi perabsurdum visum. Tu opinionem illorum erroneam facto ipso refutasti et ostendisti nullam linguam tam barbaram esse, quae leges grammaticas non admittat.”⁸² Érdekes, hogy a „grammatica” még mindig egyenlő a latin nyelvvel, ill. annak nyelvtanával. — G. Rem örül, hogy Molnáron keresztül felvirágzik a többi nép előtt a magyar nyelv, a magyar irodalom: „Gaudeamus omnes literarum amantes literas florere teque illud ipsum pro tuo curare modulo, uti et Pannonica inlarescat Germanis nostris aliisque populis.”⁸³ C. Rittershausen leveléből (1608) arról értesülünk, hogy a könyvpiacra Molnár szótára a legkelendőbb áru: „Audio nullum ex libris ipsius ita esse vendibilem mercem, ut tuum dictionarium, de quo utriusque vestrum gratulor.”⁸⁴

Emlékszünk, 1603-ban C. Rumel arra kérte Molnárt, másolja le neki a Genézis első fejezetét interlineáris magyar fordítással. Úgy látszik, Rumel egy évre rá már megtanult némileg magyarul. Erről s egyben a magyar nyelv iránti fellelkesüléséről tanúskodik Molnár 1604-ben megjelent latin—magyar szótárához mellékelt üdvözlő verse, amelyet (vegyesen összeválogatott) magyar szavakkal fejez be:

Dvm gentis Linguam mutas, Molnare, Latina
 Quae olim a Sarmatiae REGE SVATHE solum
 Pannoniae Terrae (fastis? feferentibus) emit
 Corpore praestantis quadrupedantis equi
 Freno HERBAM aurato, sed Sellà, Flumen equili:
 Nobilitas patriam non sine laude tuam.
 Ergo tuum nomen nunquam leve crede feretur
 Dum maneant HIMLO, FÖLD, quoque frugeferens
 DVM vigeant ZABOLA FEW, VIZ atque NYEREG
 ISTEN, EMBER & EGH, KYRALI PAP & ICE”⁸⁵

*

A magyar nyelv külföldi értékelésének áttekintése után alighanem azt vagyunk kénytelenek megállapítani, hogy a vélekedések nagyon különbözőek, nagyon szétszórtak voltak; nélkülözték azt a koncentrátságot, ami növelhette volna a legtudományosabb irányban való előrehaladásunk lehetőségeit. Ennek a koncentrátságnak a tárgyalt korban csekély objektív lehetősége volt. Ilyenformán a külföldi tudósok akkor még nem tudtak kellő támogatást nyújtani nyelvünk eredetének és hovátartozásának megállapításában. Nyelvünk rokonságának keresését illetően tehát végeredményben magunkra voltunk hagyva, s úgy jártunk el, ahogy az adott korban lehetséges volt.

⁸¹ Uo. 181.

⁸² Uo. 328—329.

⁸³ Uo. 161—162.

⁸⁴ Uo. 285.

⁸⁵ Vö.: Turóczi-Trostler J.: Szcenzi Molnár Albert Heidelbergben. 152.

A kárpátaljai „népi irodalom”

DEZSÓ LÁSZLÓ

Parasztfelkelések, kurucháborúk, szenvedélyes hitviták kora a XVII. század. Az úri és idegen elnyomás elleni harc viharos évtizedeinek szenvedélyes hangú írója Oroszvégesi Mihály, akinek műveiben Kárpátalja rabságban tartott, s a szolgáor ellen lázadó parasztsága hallatja hangját. A kárpátaljai irodalom e kiemelkedő alakja nem állt egyedül a népellenes unió elleni harcában.

A kárpátaljai irodalom kezdettől fogva haladó jellegű. A XVI. századi *Nyagovai Posztilla* ismeretlen szerzőjét ugyanazok az érzések hevítették, amelyek Oroszvégesiben oly magasra csapnak, amikor egy viszonylag békésebb kor után nagy veszély fenyegeti népét, egyházát.¹ Már a XVI. századtól demokratikus tendencia jellemezte a kárpátaljai irodalmat, s a XVII. században Oroszvégesi mellett a népi elégedetlenség szószólójává válik a kárpátaljai irodalom többi képviselője is, ha személyük az ismeretlenség homályában maradt, és irodalmi szerepük szerényebb is. Amennyi ellenségük volt az életben, oly kevés az ellenfelük az irodalomban. Nincs olyan kárpátaljai irodalmi mű, amely az unió mellett szállna síkra.

A kárpátaljai irodalom e névtelen, szerény munkásai voltak azok, akik közvetítették Kárpátalja egyszerű olvasói felé a középkori Kelet és Nyugat népszerű irodalmi alkotásait, a közérthető vallásos traktátumokat. Szerepük olykor az eredeti átmásolására s kisebb nyelvi változtatásokra korlátozódik, de gyakran, főleg ha világi elbeszélés vagy bibliai történet kerül a tolluk alá, nemcsak népnyelvre írják eredetijüket, hanem saját és hallgatóságuk ízlésének megfelelően újraalkotják azt. A kárpátaljai irodalom e névtelen munkásainak a szerepe igen nagy volt, mivel „műveiket” sokan olvasták, illetve inkább hallgatták, s így közvélemény-formáló erejük jelentős. Ivan Franko, a nagy író ezért nevezte ezt az irodalmat népi irodalomnak.

Oroszvégesi bizonyára jól ismerte ezt az irodalmat, sőt valószínűleg művelőiket is, és ők is ismerték Oroszvégesit, hiszen műveik hangja összecsendül, mint azt lentebb megmutatja elemzésünk. De bevezető megjegyzésünk után vegyünk szemügyre azt a három munkát, amelyet a vizsgálat céljára kiválasztottunk.

Három emléket mutatunk be, belőlük kettő az Uglyai kolostorban maradt fenn, amely sokáig az unió elleni harc egyik fellegrára volt. Az *Uglyai Posztilla* (röv. *UP*) az első, második az *Uglyai Gyűjtemény*, amelyet az olvasók *Kljucs*-nak, forrásnak neveztek, s ezt az elnevezést mi is megtartjuk, s így *Uglyai Kljucs*nak hívjuk (röv. *UK*), a harmadik a *Szeklencei Gyűjtemény* (*SzGy*). Ezek a művek két népszerű emlékfajta képviselnek, a posztillát vagy szentbeszédgyűjteményt és a vegyes tartalmú, prédikációkat, értekezéseket, elbeszéléseket, sőt olykor verset is tartalmazó gyűjteményt. Az utóbbi emlékfajta tehát különböző zsánerű műveket foglal magában, de még az elbeszélések is vallásos célzatúak voltak, s lehet, hogy a templomban kerültek elmondásra, mert a szerző megszólítja híveit és vallásos tanulságokat von le a történetből. Aligha kétséges azonban, hogy ilyen esetekben nem a vallásos mondanivalón volt a hangsúly, hanem az elbeszélés érdekességén. A híveket nyilván nem a vallásos tanulság, hanem a különböző bibliai és világi forrásokból származó elbeszélés érdekessége vonzotta. Nem véletlen, hogy a népnyelvhez legközelebb az *Uglyai Kljucs* nyelve áll, amely ilyen elbeszéléseket tartalmaz. (Az egyes emlékek rövid tartalmi ismertetésére lentebb kerül sor.)

Mindhárom emléket Kárpátalja keleti részén, Máramarosban fedezte fel Ju. A. Javorskij. Az *Uglyai Posztilla* és az *Uglyai Kljucs* egybe is voltak kötve Ju. A. Javorskij szerint (*Novyje rukopisnye nachodki v oblasti starinnoj Karpatorusskoj pišmennosti, XVI—XVIII vekov*. Praga 1931, továbbiakban rövidítve: *Nov. rukopis*. 43), s ami ennél sokkal fontosabb, az *Uglyai Kljucs* másolója majd minden lapon megjegyzésekkel látta el az *Uglyai Posztillát* (*Nov. rukopis*. 45). A lentebb következő nyelvi elemzésből kitűnik majd, hogy mindhárom emlék tükröz kárpátaljai nyelvjárási sajátosságokat, ha nem is azonos mértékben.

A „népi irodalom” és a kor sorskérdései

A XVI—XVII. századi kárpátaljai irodalom egyik vezető motívuma volt a szülőföld védelme az idegen hódítók ellen. A *Nyagovai Posztilla* szerzője számolva a török hódítás veszélyével ellenállásra buzdította híveit. A XVII. században a török előnyomulása megállt. Kelet-Kárpátalja népe számára azonban komoly veszélyt jelentettek a krími tatárok becsapásai,

¹ Vö. *Dezso László*: A kárpátaljai irodalom kezdetei. *Filológiai Közöny IX.* (1963) 156—161., Oroszvégesi Mihály műveinek nyelvéről ui. IV. (1958) 336—346.

akikről ezt jegyzi meg az UK másolója: „küldi a tatárok gonosz seregeit, akik elől sehova sem rejtőzhetsz”. UK 53a.

Már a *Nyagovai Posztilla* szerzőjénél is megfigyelhető az urakkal való szembefordulás, s műve határozottan antifeudális tendenciájú. Szemben áll az urakkal az UK másolója is, aki egy, a NP-ra emlékeztető szövegrészben ezeket mondja: „Büntet bennünket most az Úr éhséggel, háborúval és könyörtelen urakkal, akik olyanok mint a vadállatok”. UK 22b. Az *Uglyai Kljucs* átdolgozója a Thököly-felkelés kortársa volt, ami kiviláglik egy megjegyzéséből: „Fölkeltek ellene az ország urai, hogy megöljék a királyt, mint ahogy most a kurucok a német császár ellen.” UK 57b. Nem mondja ugyan, milyen álláspontra helyezkedik a felkeléssel kapcsolatban, de kétségtelen, hogy nem csak az urakkal állt szemben, hanem a német elnyomással is, mert egy idézetbe beleszóvi az adóterherrel szemben érzett gyűlöletét: „Mikor kell az igaz embernek sírni? Olvasd, ha megtalálsz, akinek van szeme a látásra, lássa a harmadik könyv ötödik fejezetét arról az átkozott nagy adóról, porcióról; azt mondja: A földön élő emberekre nagy adók terhe nehezedik. Sok város és falu néptelenedik el. Még a kő is hangot ad. És az emberek kóborolnak, csavarognak erre, arra, sok megkeresztelt ember úgy viselkedik, mintha nem is lenne megkeresztelve, bár keresztények volnának, mégis pogány dolgokat művelnek.” UK 28b. Az ukrán szövegben használt magyar jövevényszók (porcio, adov) itt is, akár a következő, *Széklenzei Gyűjtemény*ből vett idézetben, kétségtelenné teszik, hogy a megjegyzés legalább is ebben a formában a másolótól származik. A SzGy másolója az adót mint a németnek fizetendő adót ítéli el, és egy Ezdrás könyvből vett idézettel eseteli a lakosság nyomorát: „Nagy adók terhe nehezedik rájuk és nem találják az igazság útját, és az országban nem hoz gyümölcsöt a hit. Halljátok az Isten lelkének szavait arról a sátni német porcióról, adóról. És ezt is mondja: Nem áll meg a földre szállt gonosz, nyög korunk, nyög minden ember ebben a korban, ebben az évben. Királyok 1. Könyve 19. fejezet: Gonosz dolgokkal szorongat bennünket, nem kímél senkit, csak adja mindenki a porciót.” SzGy 73b.

Mindkét idézett részhez hasonlókat találunk Oroszvégesinél [0 65 (135) és 0 144 (286)], bár erősen eltér a szövegük. Oroszvégesi műve vagy nyolc-tíz évvel később keletkezett, mint az *Uglyai Kljucs*, a *Széklenzei Gyűjtemény* is valószínűleg korábbi, mint Oroszvégesi művei, s így Oroszvégesi ismerhette mindkettőt. Nincs kizárva, hogy Oroszvégesi művei korábban keletkeztek, mint azt számítani szokták, s a két másoló olvasta Oroszvégesi *Oboroná*-ját, ha csak — s ez a harmadik lehetőség — hasonló részek nem szerepeltek Oroszvégesi egyéb elveszett munkáiban is.

Az *Uglyai Kljucs*ban lelepleződik az urak államának korruptség, s az idézet népi nyelve valószínűvé teszi, hogy a másoló saját megjegyzéseit olvassuk: „ha az egyszerű szegény emberek az igazukat keresik a bíráknál az urak, a király ellenében, akkor ajándékkal teli kezét kell feléjük nyújtaniok, mivel az ajándékkal megkenhetik az igazság bíráinak szeméit, hogy megfélemlésképpen lássanak.” UK 57a.

Az úri elnyomás és a Habsburgok igája elleni harc elszakíthatatlan kapcsolatban állt az egyházi unió elleni küzdelemmel. Az unió a Habsburgok és az uralkodó osztály eszköze volt az ukrán parasztság ellen. Az igazi keresztény egyházat a keleti egyház képviseli. Hozzá való ragaszkodást és szeretetet, a nyugati egyházzal való szembenállást fejeznek ki az *Uglyai Posztilla* következő sorai: „A latinok a görögökkel együtt voltak egy szertartásban... és mindenben egység volt, ahogy az osztály szolgáltatták, a jegyepárokat eskették, az egyházi ceremóniák egységesek voltak, mint ahogy azt ma is tartják a görögök és Oroszország Isten szerelméből. Nem kell elszakadni az apostoli szertartástól, amelyet az apostoli szent egyetemes egyház megállapított, ez a világ végezetéig fennmarad a görög és a mi kedves orosz egyházunkban, ha elég szilárdan kitartunk hitünk mellett és nem hagyjuk cserben.” SzGy 62a. Az *Uglyai Posztillá*-ban pedig a luteránusok hatásától óvja az író olvasóit: „hamis emberek azok, akik nem engedelmeskednek szent egyházunknak, hanem önhatalmulag kilépnek rendjéből, hallgatva a hamis luteránusok tanítására” UP 129b.

A keleti egyház egységének megőrzése megkövetelte a harcot a jezsuiták és az egységbontó uniátusok ellen, de védekezni kellett a protestánsok ellen is, főleg Máramarosban, amely az erdélyi fejedelemséghez tartozott, s az uralkodó osztály jelentős része protestáns volt. A *Széklenzei Gyűjtemény* és az *Uglyai Kljucs* lapjain igen gyakran találunk uniós és katolicizmus ellenes kijelentéseket, s megjegyzéseket a protestantizmusra. Az ilyen kitételek, amelyek legtöbb esetben a másolóktól származhatnak, szenvedélyes hangúak. Az SzGy-ben például ezt olvashatjuk uniátusokról: „az áspis kígyó mérge nem bennünk van, keletiekben, hanem a csalárd unitusokban.” SzGy 82a, s a katolikus egyházzal így ír: „a nyugati egyház az ördög praktikája” SzGy 113b, s a pápáról ezt mondja: „Ha bűnöznek, az Isten elől a mostohájukhoz, a pápához futnak” SzGy 82a. Jól látja, hogy az unióra a papok azért tértek át, mert az unitus papok jobban, gazdagan élhetnek, és nem kell tartaniuk az urak és jezsuiták zaklatásaitól: „azok a papok, akik elfogadták a Sátán hitét, az uniót, a feleségükért, a gyermekeikért, a nyugalmukért, az evilági rövidéletű dicsőségért eladták magukat a rómaiaknak, s esztelenségük-

ben mindent elveszítenek”. SzGy 81a. Érdekes és helytálló megjegyzést találunk a protestánsokról is: „az egyik hamis hitből a másikba tévelyednek, a luteránusból a kálvinistába, abból meg az arianusba.” SzGy 57b, mert valóban gyakori volt protestáns vidékeken az, hogy egyik vallásból a másikba tértek át. Itt kell megemlíteni, hogy Ju. A. Javorszkij, aki a tőlünk vizsgált emlékeket kiadta, maga is említést tesz ezekről a megjegyzésekről, de szemlátomást nem rokonszenvez velük, s kommentárjai nem mentesek a tévedésektől sem (vö. *Nov. rukopis.* 66, 81).

Az *Uglyai Kljucs* másolója maga is unitus volt, akár Oroszvégesi, de felismerte az unió helytelenségét, visszatért a keleti egyházhoz, s leleplezi az unitus papokat. Az egyik elbeszélésben arról szól, hogy valaki írást ad a sátánnak; s ezt így kommentálja: „Így tesznek az unitusok: Add kezéd írását — pontosan így adnak ma is sajátkezüleg írást az ördögnek, a római pápának, én tudom, mert én tőlük kiiratkoztam a szent keleti egyházatyák imáinak segélyével” UK 74a. Az unitusokról és unióról így ír: „megátkozta az Isten, mint a mai rómaicskákat, uniátusokat, mert nem hisznek” (UK 76a), ugyanazon a lapon: „a zavaros római vízről” (UK 76a) beszél, s óvja híveit, mert az unitusok az aranynak szolgálnak, „amint most is fennhangon mondom: mindenki mentse lelkét a rómaiaktól. . . ne legyetek hitetlenek. . . az unitusok arany borjút kerestek maguknak” UK 110a. Így az *Uglyai Kljucs*ban is fellelhető a felismerés, hogy az unióra való áttérés fő mozgató ereje a jólét, gazdagság utáni vágy.

Irodalomtörténeti megjegyzéseink végéhez érve még megállapítjuk, hogy Oroszvégesi és az *Uglyai Kljucs* leginkább idézett forrásai részben megegyeznek. Az *Uglyai Kljucs*ban is gyakran található hivatkozás Ivan Zlatoust *Margarit*-jára, Vitalij igumen *Dioptra*-jára, amelyeket Oroszvégesi is ajánl olvasóinak.

Az egyes emlékek rövid jellemzése

A továbbiakban az egyes emlékek leírása, rövid nyelvi jellemzése következik, s kitérünk néhány felmerülő filológiai kérdésre. Az emlékek tartalmának részletekbe menő bemutatására nincs szükség, mert ezt az olvasó megtalálhatja Ju. A. Javorszkij fentebb idézett munkájában (*Nov. rukopis.* UP 41–55, SzGy 64–71, UK 71–95), aki a kéziratok eredetijének birtokosa volt.

Uglyai Posztilla

Az UP-t jellemezve Ju. A. Javorszkij a következőt írja: „188 lap (25×13 cm.) új félbőr kötésben. Két különböző kéziratból áll, amelyek XVII. századi nagy félustávval íródtak különböző írással, a feliratokat és inicialékat cinóber emeli ki, mindkettőben a korra jellemző erősen polonizált kisorosz nyelv használatos, a helyesírásuk hagyományos, középbolgár, de távolról sem következetesen alkalmazva (a másodikban még *ж* betű is fellelhető), csak az a különbség, hogy az első részben (1–14 lap) sokkal több a helyi kárpátorosz vonás, köztük sok a magyar elem is, a másodikban pedig (15–188 lap) ilyen vonás sokkal kevesebb van, magyar elem pedig nincs is, kivéve egyetlenegy” (*Nov. rukopis.* 41). Ju. A. Javorszkij jellemzésével egyet lehet érteni azzal a helyesbítéssel, hogy az emlék a korabeli ukrán irodalmi nyelven íródott.

Az *Uglyai Posztilla* és az *Uglyai Kljucs* hosszú ideig egy kötésben volt, s az *Uglyai Kljucs* másolójának lapszéli jegyzetei lépten-nyomon fellelhetők az UP-ban (*Nov. rukopis.* 45).

Ju. A. Javorszkij a következőt jegyzi meg az UP két részének egymáshoz s a többi posztillához való viszonyáról: „Ami pedig, végül is, a mi posztillánk típusát és irodalmi jellegét illeti, azt mondhatjuk, hogy két alkotórésze mind redakcióját, mind szövegét tekintve teljesen különbözik egymástól —, kivételt ez alól csak a nyelvük képez —, ugyanakkor, amennyire meg lehet állapítani az eddig napfényre került adatok alapján, nem egyezik meg egyetlen jelenleg ismert egyéb kárpátorosz szöveggel sem, úgyhogy ily módon két teljesen különböző, új, eddig ismeretlen redakciót jelent, emellett a benne levő prédikációk sora, szemlátomást, nem teljesen következetes és egyáltalán nem teljes.” (*Nov. rukopis.* 45–46). Ju. A. Javorszkij hét posztillát sorol fel, amellyel összevetette az *Uglyai Posztilla* két részét, köztük van a *Nyagovai Posztilla* is. Azonban Ju. A. Javorszkij figyelmét elkerülte az, hogy az első részben, amely nyelvleg valóban lényegesen különbözik a másodiktól, az első prédikáció (1–4b), a *Nyagovai Posztilla** egyik prédikációjának (66–72 l.) a hatását mutatja, s jelentős mértékben megegyezik vele szövegében. Ez a prédikáció azért is érdekes, mert lehetőséget ad a két emlék nyelvének összehasonlítására. A másolás ténye maga arra mutat, hogy az UP később keletkezett a XVI.

* A. Petrov kiadásában: *Materialy dlja istorii Ugorskoj Rusi.* VII. Sz. Peterburg 1914.

századi *Nyagovai Posztillánál*, s ezt mind az *UP* első, mind az *UP* második részének nyelvi sajátosságai igazolják. Az a tény, hogy a *NP* népi alakjai helyére többször a korabeli irodalmi nyelv formái kerülnek, arra mutat, hogy az első rész másolója maga is jól ismerte és használta az irodalmi nyelvet. Valószínűleg nem kárpátaljai származású volt, de Kárpátalján élt. A második részben található kárpátaljai elemek bizonyossá teszik, hogy Kárpátalján másolták le a szöveget, de nem kárpátaljai eredetiről, s lehet, hogy a másoló maga sem volt kárpátaljai származású.

Az *UP* tartalmát képező egyes prédikációk és egyéb írások ismertetése és irodalma megtalálható Ju. A. Javorskijnál, úgyhogy erre szükségtelen kitérnünk.

Uglyai Kljucs

Az uglyai monostorhoz tartozó másik emlékről Ju. A. Javorskij ezeket írja: „111 lap (24/26 × 15/16) új félbőr kötésben. Az egészet egy és ugyanaz a kéz írta, csak szemlélatomást különböző időközökben, hol nagyobb, hol apró, majdnem folyóírásba átmenő félusztávval, ami a XVII. századra, esetleg a XVIII. század elejére utal, ugyanettől a kéztől származnak a gyűjteményben és az *Uglyai Posztillában* található glosszák és lapszéli jegyzetek” (*Nov. rukop.* 71).

Tartalmát és nyelvét tekintve az *UK* a leginkább figyelemre méltó a három emlék közül. Ju. A. Javorskij jelentős részét kiadta egyrészt a szóban forgó kötetben, másrészt kisebb-nagyobb cikkeiben, amelyeknek jegyzékét megtalálhatja az olvasó az *UK* tartalmának ismertetésénél (*Nov. rukop.* 81–95). Ugyanott lelhető fel az *UK* egyes részeihez szükséges irodalomtörténeti bibliográfia is. S. P. Bevzenko „*Iz sposterežen' nad movoju pamjatok rozpovidnyh žanriv, pysanyh na Zakarpatti. (Povisti z „Rymських dijan’ ” v zakarpats'kij obrob. i XVI st. (Povesti iz »Gesta Romanorum« v karpatorusskoj obrabotke konca XVII veka.*” Praga, 1929 (*Otdelnyj otisk iz „Sbornika russkogo instituta v Prage”*)) közölt szöveget veti alá alapos elemzésnek hangtani és alaktani szempontból.

Az emlék keletkezési idejének meghatározásában Ju. A. Javorskij nem elég pontos. Az emlék keletkezésének idejét helyesen teszi a XVII. század utolsó negyedére (*Nov. rukopis.* 73), de ezt pontosabban is meg lehetett volna határozni. Ju. A. Javorskij maga is idéz egy szövegben levő megjegyzést: „Povstali na nego panove arsadskii, oby krlja zabito, jak teper' kurci [na] německoho carja” 576 (*Nov. rukopis.* 73), ami a Thököly-szabadságharcra utal. A Thököly vezette nemzeti fölkelés az 1670-es évek végétől Munkács elestéig, 1683-ig tartó szakaszáról van minden bizonnyal szó. A 30b oldalon található egy, nem a másolótól eredő megjegyzés, amely 1695-ből ered, s arra mutat, hogy ekkorra már elkészült az emlék (*Nov. rukopis.* 72). Így a gyűjtemény minden bizonnyal a XVII. század nyolcvanas éveinek elején keletkezett.

Az emlék nyelvét jellemezve Ju. A. Javorskij a következőket írja „Nagyszerű gyűjteményünk nyelve, néhány egyházi szláv elemtől eltekintve, amelyet minden egyes esetben külön megjegyzés kísér, a máramarosi lüsakok igazi, eleven nyelvjárásában íródott, amelyben bőven fordulnak elő jobbra már régóta teljesen asszimilált idegen elemek: polonizmusok, magyar szavak és nagynéha román, csehszlovák jövevényszók” (*Nov. rukopis.* 74). Majd ezt követően felsorolja a nyelvjárási elemeket, polonizmusokat magyar, cseh, román, német jövevényszavakat. Ju. A. Javorskij elemzése az idézett formában nem fogadható el, helyesbítésre szorul. Az *Uglyai Kljucs* másolója különböző, elsősorban a korabeli ukrán irodalmi nyelven írott, kisebb részt egyházi szláv nyelvű forrásokból vehette szövegeit. Ezeket igyekezett átírni a keletkárpátaljai parasztnak jól érthető nyelvre. Valószínűleg sok helyen át is dolgozta a szöveget. Ebből adódik az, hogy az emlék nyelve sokkal közelebb áll az élőnyelvhez, mint a másik két mű. Természetesen ebből a szempontból az egyes részek különbözőnek egymástól. Mindamelllett jelentős az irodalmi nyelv elemeinek szerepe és száma, amint ez a lentebbi elemzésből is kitűnik majd.

Az *Uglyai Kljucs* tartalmával és forrásaival Ju. A. Javorskij részletesen foglalkozott (*Nov. rukopis.* 81), mi csak néhány általános megjegyzést kockáztatunk meg. Az *Uglyai Kljucs* tartalmát csak kis részben képezik szoros értelemben vett prédikációk. A gyűjtemény jelentős részét ószövetségi történetek, apokrif legendák alkotják. Felhasználja a másoló a keleti szláv fordításos irodalomban oly jól ismert alkotásokat is, mint: *Varlam és Joaszaf története* és a *Fiziolog*. A *Gesta Romanorum*ból számos történet szerepel, s van részlet az *Alexandriából* is. A szerző vett át részleteket Ivan Zlatoust műveiből s más szerzőktől, akik közt szerepel Vitalij igumen *Dioptra*-ja is. A gyűjtemény tehát forrásait, azok nyelvét tekintve meglehetősen vegyes jellegű. A népnyelvhez ott közeledik elsősorban, ahol bibliai, vallásos vagy világi elbeszélést másolt, illetve dolgozott át. S ilyen rész sok van.

Ju. A. Javorskij a *Szeklencei Gyűjtemény*ről ezeket írja: „180 lap (12 × 7) új félbőr kötésben. Három kéz írta folyóírással, a végén pedig apró félusztávval, ami a XVII. századra utal” (*Nov. rukopis.* 64). Az első kéztől származik az 1a—22b, a másodiktól a 23a—120b és a 139a—169b, a harmadiktól a 121a—138b lap.

A *Szeklencei Gyűjtemény* keletkezési idejének megállapításához alapul vehető az írásmód, amely Ju. A. Javorskij szerint a XVII. századra mutat. Vannak bizonyos kronológiai adatok is, de ezek ellentmondóak s nem segítenek hozzá a pontosabb idő meghatározásához. Két bejegyzés van a 153b. lapon: a felső 1657-ből származik és II. Rákóczi György azévi szerencsétlen lengyelországi hadjáratáról és a lengyel megtorlásról szól: „1657. Rákóczi György erdélyi király Lengyelországba járt haddal, de szerencsétlenül. Ugyanabban az évben a lengyelek Magyarországra támadtak”. Az alatta levő feljegyzés a következő: „Mátyás király meghalt Bécsben április 6-án, uralkodott 33 évet”, dátuma hiányos. А. А. A szóban forgó Mátyás király csak II. Mátyás magyar király és német császár lehet, aki 1619. március 20-án halt meg az új időszámítás szerint. A feljegyzés első száma nyilvánvalóan hibás. Helyesen olvasva a V-t 10-nek, a 4-t pedig 9-nek kell venni, a százaz hiányzik. Tehát az utóbbi feljegyzés szerint az emlék, legalábbis legnagyobb része, amelyet a második kéz írt, a XVII. század első negyedében keletkezett volna. Csakhogy a két bejegyzés megítélésünk szerint ugyanazon kéztől származik, s nehezen képzelhető el, hogy ugyanazon személy tette volna meg a két bejegyzést, az egyiket 1619-ben a másikat 1657-ben. Amennyire a mikrofilmen kivehető az 1a, 18b oldalakon az írás elmosódott, s lehet, hogy az 1657. évi bejegyzés írója onnan írta át ide a régebbi feljegyzést. Kevésbé valószínű, bár nem lehetetlen, hogy a SzGy egy kárpátaljai másolat másolata, és az előbbiekből került át a második feljegyzés, sőt esetleg az első is. Tovább bonyolítja a kérdést az, hogy a harmadik kéztől írt 135a lapon szöveggözeben az 1700. október 1-i dátum szerepel. Az kétségtelen viszont, hogy a SzGy legalábbis egy részének eredetije XVI. századi, mert az új naptárról a következő megjegyzés olvasható a 139a lapon: „amint az előző év idején Jézus Krisztus testet öltésének 1582 évében október hónapban elszakadtak a rómaiak az igaz apostoli keleti hittől”, mert a XIII. Gergely pápa bullája az új naptárról 1582. február 14-én jelent meg, és októberben lépett életbe, a szöveg pedig a következő, tehát 1583-ik évben íródott.

Bár a SzGy különböző részeinek kárpátaljai előtörténetét pontosan nem rekonstruálhatjuk, annyi bizonyos, hogy a kézirat a XVII. században került Kárpátaljára és végső alakját legkésőbb a XVIII. század legelején nyerte el. A *Szeklencei Gyűjtemény* tartalmának részletes leírása megtalálható Ju. A. Javorskijnál, így mi erről csak röviden beszélünk. „Az első kéztől (1—22b) származik három általános erkölcsnevelő egyházi beszéd, címe nélkül, viszonylag tiszta népnyelven, amit csak a gyakori egyházi szláv idézetek tarkítanak” (*Nov. rukopis.* 64). Véleményünk szerint a magyar elemek biztossá teszik, hogy a másoló kárpátaljai volt. A második kéztől származik a SzGy legnagyobb részét kitevő vallásos traktátum *A szent Sionról*, amely a korabeli ukrán irodalmi nyelven íródott, de sok benne az egyházi szláv idézet. Az eleje hiányzik (vö. *Nov. rukopis.* 64). A másoló maga sem volt kárpátaljai származású, mert nem különböztette meg az y-t és i-t, de az előforduló néhány magyar elem, a fentebb idézett magyar vonatkozású megjegyzés a 73a lapon biztossá teszik, hogy Kárpátalján íródott. Ugyanez a kéz másolta a 139a—153b lapon levő „részleteket a Szentlélekről és egyéb témáról szóló elmélkedésekből, cím és kezdet nélkül (a lapok ki vannak tépve) egyházi szláv nyelven kisorosz beütésekkel” (*Nov. rukopis.* 69) és a 154—169b lapon: „Szent Miklós csodáit, rövid tanító magyarázatokkal, cím és kezdet nélkül, a vége hiányzik (a lapok kitépve). Kisorosz könyvnyelven, amely néha átmegegy egyházi szlávba, főleg a tanító jellegű magyarázatokban” (*Nov. rukopis.* 69—70). A harmadik másoló kárpátaljai volt, amint azt a magyar elemek és egyéb sajátosságok tanúsítják. Ő másolta „a 121a—138b lapon levő temetési beszédet, cím, kezdet nélkül, s a vége is hiányzik (mivel a lapok is hiányoznak). Népi nyelven íródott, de gyakoriak az egyházi szláv idézetek” (*Nov. rukopis.* 68—69). Az utolsó kéztől származik két másik temetési beszéd (170a—180b), amelyek a korabeli irodalmi nyelven íródtak, de főleg az első részben számos kárpátaljai népnyelvi elem, köztük több magyar jövevényszó található.

Minden kétséget kizáróan megállapítható tehát, hogy a SzGy-t teljes egészében Kárpátalján másolták. Azonban az, aki SzGy zömét leírta (második kéz) nem kárpátaljai származású volt. Azokról a részekről, amelyekről Ju. A. Javorskij azt állítja, hogy népnyelven íródtak (1—22b, 121—138b), mi inkább azt mondanánk, hogy bennük a népnyelv hatása erősebben érződik.

A nyelvemlékek adatainak a helyét a kódexlap megadásával határozzuk meg. Az idézett példákat átirtuk latin betűkkel, a cirill *ѣ*, *ѧ* helyett *ja*, az *ѣ*, *ѧ*, *ѣ* helyett *u*, az *ѡ*, o helyén *o* áll. A sor fölött levő betűket lehozzuk a sorba, és ()-be tesszük, ha ez a szokás helyes kialakításához szükséges.

Néhány hangtani jelenség

A hangtani elemzés során röviden számba vesszük azokat a jelenségeket, amelyek lényegesen az emlékcsoportban tükröződő népnyelvi sajátosságok szempontjából, s ezzel kapcsolatosan megemlítjük a korabeli nyugat-ukrán irodalmi nyelv néhány jellegzetességét.

A zárt szótagban levő *o*, *e* a korabeli irodalmi nyelv hatására általában megmarad, csak az UK-ban helyettesítődik gyakrabban *u*-val, pl.: *vujna* UK 81b és *u svojuz* UK 56a, *v svojum* UP 7a (az utóbbi példákban analógiásan a másodlagos *ě* helyén). Figyelmet érdemelnek azok az esetek, ahol az *o* helyén *ju* betű áll, ami tükrözheti az 'u' hangot, de méginkább az *ü*-t az UK-ban: *doljuv* UK 25a, UK 81a, *dolju* UK 51a, UK 81a és a SzGy-ben: *vjudbožily sja* 55b, *sja vjudboživ* 100b. Mindkét esetben származhat mind az eredetiből, mind a másolótól. A SzGy e részének másolója nem volt kárpátaljai. Nincs kizárva azonban, hogy népnyelvi alakokkal állunk szemben, mert Oroszvégesinél is van rá példa.

A *Nyagovai Posztillától* eltérően az UK-ban az *ot*-ből nem *vyd*, hanem *vud* lett: *vud čeljadi* UK 84b, *vudver(z)mo* UK 52a.

Az *o* helyén egy esetben *ě* áll az UK-ban: *tělko* UK 43a, ha nem elírás a lengyeles *tylko* helyett, akkor az *i* (<*o*)-ről tanúskodik.

A zárt ejtésű *o* hangot jelölheti *u*: *kumu* UK 55b.

Az *i* és *y* hangokra térve, meg kell jegyeznünk, hogy *e* két hangot az UK és UP jól megkülönbözteti, ellenben a SzGy alaprészének írója, aki nem a kárpáti nyelvújításokat beszélte, keverte őket, pl.: *jesly* SzGy 21b, *vichody* SzGy 26a. Az *i* kemény *š*, *ž* után is megmarad, és csak ritka kivételt a: *peršyj* UK 16b, ahol a végződésben *y* áll az *i* helyén. ami származhat a népnyelvből, akár Oroszvégesi műveinek hasonló példái.

A *k*, *h*, *ch* után mindhárom emlékből megtalálható az *i*, pl.: *pered mnohimi hrěchi* UP 2b, *ispeki* UK 84b, de az UK-ban igen gyakori az *y* is, pl.: *pilja rěky* UK 84b, *chyža* UK 81b, *hrěchy* UK 68a, ami nyilván a kelet-kárpátaljai népnyelvből származik, akárcsak a SzGy elején: *hrěchy* SzGy 7a. Természetesen ott, ahol az *y*~*i* nem különbözik, mint a SzGy alaprészében, ez a kérdés nem vizsgálható.

Az *vy*-igekötőben az *y* helyén *u* van az UK-ban és a SzGy elején: *vustuchav* UK 57a, *vuklad* UK 58b, *vustuchati* SzGy 5b, szemben a XVI. századi *Nyagovai Posztillával*, ahol az *y* megmaradt.

Lengyel hangalakú szavak is előfordulnak az emlékekben, pl.: *zloto* UK 27a, SzGy 128b, *krolestvo* SzGy 30b, *kroleve* SzGy 118a.

A *trot* hangcsoportból *tyrt* fejlődött: *kyrvuyi* UK 67a, a *it*-ből pedig *tlyt*: *jablyko* UK 61a.

Alaktani tendenciák

Az *a*-s ragok elterjedése

Az alábbi táblázatok szemléltetik az egyes emlékekben a többes dat., instr., loc. összes végződéseinek összes előfordulásait.

1. táblázat

Dativus

Végződés	Hímnem			Semleges			Nőnem			Összes		
	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy
-o(u)m	94	97	22	4	10	3	—	—	—	98	107	25
-e('o, 'u)m	77	28	8	7	—	—	7	4	1	91	32	9
-am	—	—	3	—	2	1	—	—	—	—	2	4
-'a(a)m	—	1	2	1	—	—	1	5	1	2	6	3
Összes	171	126	35	12	12	4	8	9	2	191	147	41

Instrumentalis

Végződés	Hímnem			Semleges			Nőnem			Összes		
	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy
-y(i)	23	46	20	18	125	10	—	—	—	41	171	30
-ě(i)	2	2	1	—	1	—	—	—	—	2	3	1
-mi	1	9	—	—	1	—	—	—	—	1	10	—
-’mi	42	21	8	3	—	2	13	5	14	58	26	24
-ami	84	15	14	11	4	2	—	—	—	95	19	16
-’a(a)mi	10	6	2	—	—	—	7	3	4	17	9	6
-ima	—	—	—	14	17	4	—	—	—	14	17	4
-ama	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
-oma	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Összes	162	99	45	46	149	19	20	8	18	228	256	82

Locativus

Végződés	Hímnem			Semleges			Nőnem			Összes		
	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy
-ěch	16	32	8	16	18	5	—	—	—	32	50	13
-ich	1	—	—	6	5	1	—	—	—	7	5	1
-och	11	18	1	—	2	—	—	—	—	11	20	1
-ech	7	2	11	8	7	10	11	—	8	26	9	29
-e(’o)ch	10	14	4	1	9	—	13	22	—	24	45	4
-ach	19	10	14	4	4	3	—	—	—	23	14	17
-’a(a)ch	1	3	—	7	6	3	3	12	1	11	21	4
Összes	65	79	38	42	51	22	27	34	9	134	164	69

A következőkben az a-s ragok százalékarányát mutatjuk be esetenként, emlékenként és nemenként, s a hímnem- és semleges nemeken belül lágy és kemény ragozásban.

4. táblázat

Nem		Dativus			Instrument.			Locativus			Mind 3 eset		
		UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy
Hím	Kem.	—	—	2	77	21	41	36	16	41	40	11	33
	Lágy	—	3	20	18	20	18	5	18	—	7	13	16
Seml.	Kem.	—	17	25	38	3	15	11	13	17	35	6	17
	Lágy	12	—	—	—	—	—	50	30	75	21	16	30
Nőnem		12	55	50	35	37	22	11	35	11	20	39	20

Összevetésül bemutatjuk a XVI. századi *Nyagovai Posztilla* hasonló táblázatát.

5. táblázat

Nem		Instrument.	Locativ.	Mindkét eset
Hím	Kem.	17	—	10
	Lágy	4	50	9
Seml.	Kem.	7	7	7
	Lágy	—	—	—
Nőnem		72	—	57

A fenti táblázat kellő részletességgel dolgozta fel az a-s ragok elterjedtségének számadatait, de csak egyoldalú általánosítást végzett: bemutatta esetektől függetlenül nemek és variánsok szerint az a-s végződés elterjedését. A következő táblázat hím- és semlegesnemen együttesen mutatja be esetenként a lágy és kemény variánsban az a-s ragok arányát, majd ugyanezt esetektől függetlenül.

6. táblázat

Hím, semleges	Dativus			Instrument.			Locativus			Mind 3 eset		
	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy	UK	UP	SzGy
Kemény	—	2	14	69	9	34	25	15	33	36	9	29
Lágy	1	3	20	14	13	12	22	24	37	10	12	15

A NP adatait itt is bemutatjuk

7. táblázat

Hím semleges	Instr.	Locat.	Mindkét eset
Kemény	12	5	8
Lágy	3	28	7

Mielőtt az adatok értékelésére térnénk át, egy megjegyzést kell tennünk. A százalékos adatok mellett azért is közöltük a numerikus adatokat, hogy az olvasó láthassa, hány adat alapján történt a százalékszámítás. Megbízhatóság szempontjából ugyanis ez egyáltalán nem közömbös. Ebből a nézőpontból lényeges megemlíteni, hogy általában a keménytű főnevekre több példa van, mint a lágyra, a hímnemű főnevekre jóval több, mint a semleges vagy nőneműekre. Az esetek szerinti megoszlást tekintve legtöbb példa van az instrumentálisra, míg a másik két eset körülbelül egyenlő számban van képviselve. Az összesítő eredményeket természetesen többé-kevésbé meghatározzák a nagy gyakoriságú kategóriák bennük foglalt részadatai, így például a 4. táblázatban az instrumentális példái, a 6. táblázatban a hímnemű szavaké.

Ha a XVII. századi emlékek adatait abból a szempontból vizsgáljuk, melyik esetben milyen mértékben terjedtek el az a-s végződésesek, azt találjuk, hogy dativusban a legkisebb ezek száma, kivéve a nőnemet, amelyre azonban kevés példa van. A leggyakoribbak az a-s végződésesek az instrumentálisban, kivéve a semlegesnemű lágy ragozás végződéseit, amelyek azonban igen kevésbé gyakoriak. A locativusban az a-s ragok elterjedtsége kisebb, bár nem minden vizsgált kategóriában, de kétségtelenül elmarad az instrumentális mögött, a legnagyobb számú és legmegbízhatóbb adatokat nyújtó kemény ragozású hímnemű és semlegesnemű főneveknél. A lágy ragozású főnevek locativusában is elmarad a hímnemben, és csak az igen kis számú semleges locativusban ugrik ki az a-s végződésesek használata, ezt azonban nem lehet megbízható adatnak elfogadni. A hímnemű kemény ragozású főnevek instrumentálisában a legnagyobb az a-ragok használata, majd utána ugyanazon kategória locativusa következik.

A kemény ragozásban nagyobb az a-s ragok elterjedtségének aránya, mint a lágyban, mint azt a 6. táblázat összesítő adatai mutatják, amellyel összhangban vannak a 4. táblázat nemek szerint szétválasztott adatai is. A nőnemű ragozás adatai, bár nem nagyszámú példára épülnek, általában közeljárnak a kemény ragozású változatok adataihoz, mind a hímnemű, mind a semlegesnemben.

Az egyes emlékek adatait vetve össze az összesítő alapján azt találjuk, hogy az *Uglyai Posztilla* általában elmarad a másik két emléktől. Ahol a másik kettőt felülmúlja, kisebb számú példával megalapozott adatokról van szó. Az a-s ragok legnagyobb elterjedtséget az *Uglyai Kijucsban* kapták, bár a kisebb megbízhatóságú adatokban itt is megfigyelhető ettől eltérés.

A *Nyagovai Posztillában* tükröződő nyelvállapottal szemben a XVII. századi emlékek elemzése jelentős fejlődésről adhat számot. A *Nyagovai Posztillában* a dativusban nem volt a-s végződés, a XVII. sz.-ban pedig már megfigyelhetők az a-s végződésesek, bár ebben az esetben a legkisebb a számuk. Az instrumentálisban az a-s végződésesek száma mindegyik XVII. századi emlékekben nagyobb mind a hímnemű, mind a semlegesnemben, csak a semlegesnemű lágy variánsában nincs a-s végződés sem a XVI., sem a XVII. sz.-ban. Hasonló megállapításra jutunk a locativus vizsgálatában is, bár az *NP*-ban a hímnemű lágy ragozásban nagyobb az a-s ragok aránya, de a példák kis száma miatt az *NP* adata nem megbízható. Kifejezetten fejlődést mutatnak azok a kategóriák, ahol a példák jelentős száma alapján megbízható adataink vannak, így a hímnemű kemény ragozású főnevek instrumentálisában, amelyben a legnagyobb az a-s végződésesek aránya mindkét emlékekben.

A kemény és lágy ragozás összesítő adatait tekintve (6. táblázat), ahol az egyes kategóriák esetlegességei már eléggé eltűnnek, a három XVII. századi emlék adatai mindkét variánsban többé-kevésbé nagy fejlődésről tesznek tanúságot, amelynek mértéke függ az egyes emlékek sajátosságaitól. Ezt támasztják alá a 4. táblázat nemek és variánsokra bontott összesítő adatai is némi ingadozással, amit újra csak az emlékek sajátosságai magyaráznak.

A nőnemű adatok a *NP*-ban igen ellentmondóak, az instrumentálisban az esetek 72%-át alkotják az a-s végződésesek, míg a locativusban egy sincsen. A XVII. századi emlékek adatai jóval kiegyensúlyozottabb képet mutatnak, bár az instrumentális a-s végződésesek itt is számottevőbbek, mint a locativusé, ha nem is érik el az *NP* 72%-át, ami nem tekinthető jellemző adatnak.

A XVI. és XVII. századi adatokban megfigyelhetők bizonyos közös fejlődési sajátosságok, ilyen a-s végződésesek későbbi, illetve lassabb elterjedése a dativusban. A hímnemű kemény ragozás instrumentálisában, amelyben az adatok száma elég nagy, kitűnik az a-s végződésesek elterjedtségével. A XVII. századi emlékekben az a-s ragok térhódítása fokozódott, és újabb sajátosságokat figyelhetünk meg. Megállapítható, hogy az instrumentálisban az a-s ragok általában gyakoribbak, mint a locativusban, és a kemény ragozásban nagyobb az a-s ragok elterjedtsége, mint a lágyban. Ezek a fejlődési jellegzetességek ennyire határozottan még nem voltak megállapíthatók a *NP*-ban, bár a *NP* adataival nem állnak ellentétben.

A kemény ragozás hatása a lágyra

Az elemzett emlékek különböző mértékben tükrözik a kelet-kárpátaljai sajátosságokat, és ugyanakkor más bennük az irodalmi nyelv, illetve más nyelvjáráások hatása. Ezenkívül

az egyes emlékek vagy egyes másolók többé-kevésbé őrizhették az eredeti alakokat. Így nem lehet az emlékek sajátosságait a kelet-kárpátaljai nyelvállapottal azonosítani, ami nem zárja ki, hogy bizonyos megállapításokat tegyünk.

Az egyes emlékekben különböző mértékben lehettek fel az *o*-s végződésesek, de mindegyikben előfordulnak olyan kategóriákban is, amelyekben a XVI. században még ismeretlenek. Az *UK*-ban megfigyelhető olyan főnévvégződés is *š* után, ahol az *o* utáni szótagban *i* áll, sing. dat.: *inošovi UK 75b, nemešovi UK 64a*, az *UK*-ban, a *SzGy*-ben pedig a pl. nom. *-ove* végződés: *stražove SzGy 110a, zvěrove SzGy 3b, SzGy 66a*, található, amire a *NP*-ban is van példa, de alighanem a másolótól. A *SzGy*-ben a nőnemű volt *i*-töví ragozás sing. instr.-ban is van *o*-s végződés: *smertiov SzGy 174b*. A melléknévi, névmási és sorszámnév ragozásban *š, ž, č, šč* után akkor is *o*-s végződés figyelhető meg, ha a következő szótagban *e, i* hangok állnak, ami a *Nyagovai Posztillában* még ismeretlen. Az adott jelenségre mind a három emlékből hozhatunk példákat, fem. sing. gen: *božoi UK 2a, b(o)žoi UK 5b, SzGy 6b, čužoi UK 61a, našoi UK 19b, SzGy 109b, peršoi UK 63b, rodjašoi UK 29a, pochodjačoi UP 179a* stb; fem. sing. instr.: *inšoju UK 12b, neutr. sing. nom.-acc.: božoje UK 17a, SzGy 2a, čužoje UK 12b, inšoje UK 9b*. Ezenkívül előfordul az *o*-s végződés olyan esetekben is, amikor a zárt szótagban álló *o* nem a népnyelvi állapotot tükrözi, hanem csak azt, hogy az *o*-s végzések annyira el voltak a könnyvnyelvből terjedve, hogy a régi könnyvnyelvi *-e* helyett már *-o*-t írtak, pl.: fem. sing. dat.: *staršoi UK 33b, vašoi UK 12b, bydljačoi UP 14a, živčoi SzGy 82a*; fem. sing. loc.: *na... božoi UK 23b, u čužoi UK 79b, v peršoi SzGy 136a, vo... vašoi SzGy 127a*. Egy esetben az *UK*-ban az *uves'* névmás masc. sing. gen.-ában is van *o*-s végződés: *usoho UK 60a*. Természetesen mindezek a végzések fellelhetők *e*-s alakban is: *kovačevi UK 25b, zvěreve UK 43b, do čužei UK 61b, iz čuže(v) UK 22a, čužeje UK 12b* stb.

Szükségtelennek tartjuk, hogy példákkal illusztráljuk azt, hogy az *o*-s végzések megfigyelhetők azokban a kategóriákban is, amelyekben már a XVI. században is fellelhetők. Meg kell azonban jegyezni, hogy az *Uglyai Kljucsban* mind a főnevek, mind a melléknévek, névmások, számnevek ragozásában gyakoriak az *o*-s végzések az említett esetekben. Az *Uglyai Posztillában* és a *Székencei Gyűjteményben* a főnévragozásban ritkák az *o*-s ragok, ami azzal magyarázható, hogy az *UK* sokkal következetesebben tükrözte a kelet-kárpátaljai népnyelv sajátosságait, mint a másik két emlék. Úgyhogy a XVI. századi *Nyagovai Posztillában*, amely népnyelven íródott, azokban a kategóriákban, ahol az *o*-s végzések elterjedtek, ezek sokkal következetesebben használtak, mint a *UP*-ban vagy a *SzGy*-ben.

Egyéb megjegyzések a névszókról

A fentebb elemzett két nyelvfejlődési tendencia vizsgálata után már csak néhány megjegyzésre szorítkozunk, mivel a kárpátaljai nyelvjárások állapotáról már képet adtunk Oroszvégesi műveinek elemzésében.

Melléknévek

Az összevont melléknév még alig lelhető fel, de akár Oroszvégesinél, az *UK*-ban is találtunk ilyen példát fem. sing. acc.: *francovatu UK 27b*.

Az *UK*-ban megtalálható a tipikusan kelet-kárpátaljai fokozásmód *maj* partikulával: *maj menšij UK 33a*.

Névmások

Az *UK*-ban még fennmaradt a *Nyagovai Posztillából* ismert, de ma már kiveszett *vare* partikulás képzésmód névmási határozószókban: *vare jak UK 66a, vare de UK 58a*, s megemlítjük a ma is élő *da*-képzőt: *dachto UK 54a, dašto UK 36b, dajakyj UK 14a*. Az *UK*-ban azonban van példa a nem népnyelvi *kolvek* képzős alakra is: *kto kolvek UK 61a*, további példa az *UP*-ból: *kto kolvek UP 13a, što kolvek UP 58b* és határozószó: *hde kolvek UP 1a*. Nem kelet-kárpátaljai képzésmódú a következő névmási határozószó: *leda jako UK 67b*, és nem népi alakban áll a: *choč de SzGy 2b*, amelyben *č*-t találtunk *t* helyett.

Igék

Mindhárom emlékben igen gyakori az irodalmi nyelvből származó *-mo* végződés pl. 1. sz.-ban: *znajemo UK 4a, upodobimo sja UK 81b, činěmo UK 5a, bujmo sja UK 21a, osužajemo UP 1b, vėrimo UP 5a, vchodymo SzGy 107a, deržemo SzGy 22b, ustydajmo sja SzGy 84b*. Az *UK*-ban emellett van példa a *-me* végződésre is: *budujeme UK 33a*, s a *SzGy*-ben lengyel hatásra vall az: *imamy SzGy 83a*.

Az összevont végződés csak a sing 2. és 3. személyben gyakoribbak: *hadaš* UK 43a, *poznavaš* UK 75a, *maš* UP 25b és *koriat* UK 19a.

A múlt idő segédigéje fellelhető teljes alakjában: *jesmo izěli* UK 13b, *jesmo... byli* UK 5b, *jeste... slyšali* UK 153b, de van példa a rövid alakra is: *smo... ustavali* SzGy 5b.

A feltételes mód segédigéje különböző alakban állhat. Az UK-ban gyakori az a forma, ahol a partikula és segédige összevonásából a segédige -e-eleme maradt meg: *obes... zachoval* UK 11b, *abesme... ublahali* UK 32a, *štobeste držali* UK 11b, *utěšav bes sja* UK 60a, az UK-ban is gyakori a másik két emlékből uralkodó újabb alak, amelyben az összevonás eredményeképpen az -y- maradt fenn: *abysmo dostupili* UK 7a, *abysmo kamenovali* UK 11b, *byste... zamyslili* UP 23b, *abys sterěh* SzGy 166b, *abyste sja prisluchali* SzGy 128a, s a régiesebb: *bych... ždal* UK 13b mellett megjelenik a: *abym... znajšol* SzGy 166b. Van példa még arra is, hogy a segédige nem forr össze a partikulával: *aby ne věril jesi* UP 183b.

Mondattani jellemzés

Nem célunk az elemzett XVII. századi emlékek mondattani rendszerének részletes bemutatása, csak ki szeretnénk emelni azokat a mondattani sajátosságokat, amelyek az egész emlékcsoportot, illetve az egyes emlékeket jellemzik az irodalmi nyelv különböző rétegeit és az egyéni stílusajátosságokat tekintve. Összehasonlítási alapul a XVI. századi *Nyagovai Posztilla* szolgál, amelyre eddig is hivatkoztunk.

Szókapcsolatok

Konkrét és átvitt jelentésben használatos a nyugati szláv *prez* előljáró, amely a *Nyagovai Posztillában* ismeretlen, mert ott hasonló jelentésben a *čerez* lehető fel, példák: *pre(z) ihljanoje ucho* UP 45b, *prez věru* UK 30b.

A *Nyagovai Posztillában* általános *za* + acc. szókapcsolat helyett az *o* + loc. használatos a gondolatközlést, felfogást és gondolkodást jelentő igék mellett pl. *o tom ne hadaju* UK 42a, *myslili o tom* UP 20a, *znal o tych* UK 20a.

Egyszerű mondat

A mellérendelő kötőszavakkal kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a NP-ban általánosan használt *ali* kötőszó fellelhető ezekben az emlékekben is (UK 1b, SzGy 21b), de főleg az UP-ben és SzGy-ben általános az *ale* (UP 1b, SzGy 36b stb.) A NP-ban már meglévő *choi'* mellett (UP 1b) előfordul a magyar *avad'* is: *mory avad' holod* UK 18b.

Az UK-ban van példa a *sinte* (UK 87b) magyar jövevény partikulára is.

Alárendelő mondatok

A *Nyagovai Posztillában* a különböző mellékmondatfajokat bevezető általános kötőszó (vö. orosz *što*) szerepét az *až* töltötte be, amely mindhárom emlékből előfordul (UK 1a, 3b, 96b, UP 1a, 40a, SzGy 15a), az utóbbi két emlékből a népnyelvhez közelebb álló részekben. Az UK-ban lépten-nyomon használatos az NP-ben oly ritka *ož* (UK 1b, 30a); ami arra mutat, hogy a másoló nyelvjárásában ez a kötőszó gyakori volt, tehát nyugatmáramarosi vagy keletbereg-i származású lehetett.

Nem terjedt el egyik emlékből sem a *što* mint kötőszó, s csak kevés példa van rá: *ělvk znajet što jeho po smerti postihnet* SzGy 175b. A nyugati szláv eredetű általános kötőszavak: *iž(e)* (UK 1b, 10a, UP 1a, 6b, SzGy 30b, 104a) és *že* (UK 13b, UP 5a, SzGy 5b) gyakorta használtak mindhárom emlékből.

Az irreális mondatokban — ideértve a célhatározó mondatokat is — a fent említett kötőszavak *by* morfémával megtoldott alakjai körülbelül a *by* nélküli alak gyakoriságával arányosan fordulnak elő: *až by* (UK 10a), *ož by* (UK 49a), *iže by* (UP 7b, 9b), *že by* (UK 50a, UP 50a, SzGy 31b), de sokkal ritkábbak mint a *by* nélküli megfelelőik. Kivételt csak a *što by* képez (UK 2b, 11b, UP 33b, SzGy 157b), amely gyakoribb ebben az alakban, mindazonáltal messze elmarad használata a *Nyagovai Posztilláé* mögött. Az irreális mondatok tipikus és egyszersmind leggyakoribb kötőszava az *aby* (UK 8b, 11b, UP 1b, 157b, SzGy 128a, 166a). Míg az a helyén álló *o-s* alak: *ož* igen gyakori az UK-ban, az *aby* helyett *oby* ritka (UK 6a, 32a, SzGy 4b). Az egyházi szláv részekben fellelhető a *da* (SzGy 140b), *da by* (SzGy 102b) és a *jako da* (UK 3a, SzGy 24b).

Az okhatározó kötőszavak szinonim csoportját szemügyre véve, felleljük az általános kötőszavak fentebb vizsgált csoportját, amelyek közül a használatosabbak itt is az *iž* (UP 20b) és *že* (UP 6b, SzGy 5b), és előfordul az UK-ban az *ož* is (UK 12b), de erről már fentebb beszél-

tünk. Több figyelmet érdemelnek a speciális okhatározói kötőszók. Ezek között megtaláljuk a *čom* kötőszót (UK 1b, 35a, UP 1a, 15b, 57a), amelynek az UP-ben van *čem* változata is (UP 87b). A *čem* jellemző kötőszava volt a NP-nek, de ma már ismeretlen. Az NP-ben a ritkábban használt kötőszavak közé tartozik a *zašto*, amelyre van példa még az UK-ban (34a), de ma már szintén eltűnt. A *Nyagovai Posztilában* alig használt *bo* viszont igen gyakori ezen emlékekben (UK 3b, 10a, UP 2a, 6b SzGy 3a, 5a). A jelentős nyugati szláv hatásnak tudható be, hogy mindhárom emlékekben megtaláljuk a *ponevaž* kötőszót (UK 20a, UP 9a, SzGy 3b, 30a). Az egyházi szláv nyelv hatása megnyilvánul ebben a kötőszócsoportban is a *poneže* (UP 20a, 35a) és *zaneže* (SzGy 9a, 158a) révén.

Az időhatározó kötőszavakra térve, meg kell említeni a lengyel eredetű *gdy* (*kdy*, *khdy*) kötőszó használatát (UK 4a, 30b, UP 6a, 6b, SzGy 15b, 150b), a népnyelvi *koli* (UK 3a, UP 8b, 11a), *koli by* (UK 98a), *poki* (UK 8a, 35a, UP 8b, 9a, SzGy 127b), *doki* (UP 39a, 176a) mellett. A stílusrétegek többfélesége miatt vannak még egyházi szláv kötőszavak is, amelyek között igen gyakori a *jehda* (UK 8b, 72a, UP 16a, SzGy 141b).

A feltételes kötőszók közt leghasználtabb a *jesli* (UK 6a, UP 7b, SzGy 21b), irreális feltétel esetén *jesli by* (UK 20b, SzGy 59b). De megtalálható rajta kívül a népnyelvi *až* (SzGy 21b, 124b), a nyugati szláv *iže by* (UP 78b), és az egyházi szláv *ašče* is (SzGy 23b, 64a).

A módhatározó mellékmondatok, amennyiben nem általános kötőszavak vezetik be őket, pl. *iž* (UP 20b), *iže* (UP 1a), leginkább *jak* kötőszó (UK 4b, 6a, UP 9a) után következnek, de megtalálható e kötőszó egyházi szláv alakja is: *jako* (UK 7a, SzGy 117a). Hasonlító mondatokban használatos a kelet-kárpátjai népnyelvben ma ismeretlen *něžli* (UP 13b, 188a) és a könyvnyelvi *neželi* (UK 3a, 8b, 130b).

A megengedő kötőszó kétféle variánsára hívjuk fel a figyelmet. Az egyik: *choťjai* (UK 42a, 78a, UP 1b, 6b) a NP kötőszó állományának is tagja, a másik: *chočai* (UK 6b, 47a, SzGy 6a) és *chočai by* (UK 14a, SzGy 4a) az NP-ben ismeretlen, de Oroszvégesi is használja. E két változat rövidített alakjai is előfordulnak: *choť by* (UK 6a), *choč* (SzGy 5b).

A vonatkozó szavak rendszeréről csak azt jegyezzük meg, hogy a jelzői mellékmondatokat általában a *kotryj* vezet be (UK 9a, 10b, UP 4a, 9a, SzGy 2b, 47a), s a *što* jóval ritkább mint a NP-ban (UK 2b, 8a, 32a, UP 28a, 33a, SzGy 157b), ami a korabeli nyugatukrán irodalmi nyelv hatásáról tanúskodik, mert például a Krechovskij Apostolban a *kotryj* használata szinte kizárólagos.

Röviden összegezve kötőszó és vonatkozószó állomány sajátosságairól tett megállapításainkat, azt kell mondanunk, hogy az eredeti művekben használt korabeli irodalmi nyelvi szintaktikai eszközök jelentékeny mértékben megmaradtak a másolatokban is, s ezek között figyelemre méltó a nyugati szláv elemek részaránya és szerepe (*iže*, *že*, *ponevaž*, *gdy*). Természetesen az irodalmi nyelv mondattani eszközei mellett a népnyelvi kötőszavak részesedése is jelentős. Fellelhetünk ezenkívül kárpátjai, vagy Kárpátalján és más nyelvterületen, de nem általánosan használt szintaktikai eszközöket is (pl. *čom*, *zašto*), illetve olyanokat, amely elterjedési területe ekkorra már összezsugorodott (*až*, *ož*). Mivel egyházi szláv szövegrészeket, sőt hosszabb összefüggő szövegeket is tartalmaznak forrásaink, érthető az egyházi szláv kötőszavak (*da*, *jako da*, *jegda*) megléte is.

Cseh-magyar kapcsolatok a XIX. század első évtizedeiben

FRIED ISTVÁN

A független, polgári nemzetállamért vívott harc vezetője a feudális kötöttségek miatt belső vitáktól pártokra szagatott középnemesség. A politikai harc az ország-, illetve megyegyűlési vitákra volt korlátozva, s a harc jellegét az határozta meg, hogy minden lépésért szívós, szakadatlan közzogi, állami stb. vitát kellett folytatni a nemzeti jogokat semmibe vevő bécsi udvar ellen. Ennek következménye az volt, hogy néhány széles koncepciójú, jövőbe látó nagy egyéniséget kivéve a közvéleményt alkotó megyei nemesség mindig a következő lépésre, szűkkörű nemesi jogainak-kiváltságainak védelmére gondolt; látóhatárát a napi teendők jellege határozta meg. Ugyanakkor az értelmiség egy része s az egymástól elszigetelt kisvárosok polgársága a polgári nemzetállam valamennyi feltételét meg kívánta valósítani. Mivel a közvetlen Habsburg-elnomás, kizsákmányoló politika miatt a forradalmi út lehetlenné vált, az ipar s kereskedelem fejlesztése is akadályokba ütközött, a nemzeti nyelv és tudomány frontján igyekeztek lépésről lépésre előre jutni. Az értelmiség útja sem egyenes vonalú: nagy részük a német nyelvű városokból indul el, nemzeti öntudatuk kialakulása lassú, hosszadalmas folyamat. A nemesi reformmozgalom iránt érzett rokonszenvük ellenére nem megyei vagy

nemesi-közjogi módon gondolkodnak. Számukra tény a birodalom egysége, s úgy akarnak magyarok (hungarusok) lenni, hogy e földre plántálják az idegenben tanult tudományt, művészetet; idehaza próbálják meghonosítani a külföld kísérleteit, eredményeit; a hazai talajhoz alkalmazták, módosították a haza határain túl megvalósult, bevált módszereket.

A Habsburg-birodalom kormányzásban egységet jelentett, s bár a fentebb körvonalazott értelmiség a kormányzat ellenzékeként dolgozott, német nyelvűsége miatt hamar megtalálta a kapcsolatot a birodalom többi országának hasonló jellegű értelmiségével. Így a magyar kisvárosok (Sopron, Győr, Pest stb.) nevelte, német nyelvű értelmiség kettős szerepet játszott: közvetített a magyar nemesi mozgalom s a külföld között, továbbá a birodalom többi országa hasonló rétegeinek érdeklődését, eredményeit, tapasztalatait közvetítette a magyar közép-nemességnek. A pesti német újságíró például éberrel figyelte, mi történik Prága vagy Zágráb német polgárságával, de az is érdekelte e polgárság sorsán, érdeklődésén keresztül, hol tart a cseh vagy a horvát polgári fejlődésért vívott harc. Ezért ha a XIX. század elején cseh—magyar kapcsolatokról szólunk, fontos közvetítőként kell, hogy elismerjük a városok német nyelvű, ám magyar, cseh stb. öntudatú polgárságát. A reformkor magasra ívelésekor megszűnik a polgárság kizárólagos közvetítő szerepe, a magyar nemesi reformmozgalom vezetőinek politikáját a Bécs ellen vívott küzdelem alakítja ki, s a birodalom többi népének sorsa (az olaszé vagy a csehé például) kevésbé érdekli őket. A tudomány és a művészet párhuzamos fejlődése azonban a tudományos s a művészeti kapcsolatok továbbfejlődését eredményezi, a magyar—cseh kapcsolatok a harmincas években sem érnek véget; s ha hatásukban, jelentőségükben nem is érik el a német vagy a francia kapcsolatok közvéleményt formáló súlyát, mint hatótényezők a század elejétől jelen vannak, s nem hagyhatók figyelmen kívül.

E tanulmány — elsősül — tűzi ki azt a célt, hogy nem a nagy egyéniségek szomszédos népi hatásait vizsgálja, hanem a kultúra névtelen vagy már elfelejtett munkásainak adatközléseiből, hírlapi cikkeiből hámozza ki, milyen kép alakult ki a magyar (hungarus) közvéleményben a csehekről; melyek azok a ható tényezők, amelyek a XIX. század elejének irodalom- vagy tudománytörténeti elemzésekor számba vehetők.

Csehek és magyarok között élénk kereskedelmi kapcsolat alakult ki.¹ Pesti kereskedők révén magyar áruk (termény, ló) jutottak el Prágába,² míg cseh vándor árusok az 1810-es években Sopronban ártáltak portékáikat.³ A brünni szövetygár magyarországi lerakattal rendelkezett. Cseh, morva, sziléziai posztó- s szövetkereskedők rendszeresen látogatták a pesti vásárokat.⁴ Elégedten írja 1837-ben a *Jelenkor* tudósítója, hogy Bécsen kívül Brünnből és Prágából jön a legtöbb gyapjú-vevő, s azok többnyire „igen jutalmasan” vásárolnak Pesten.⁵ Ez a kereskedelmi kapcsolat, az áruk e cseréje hívja föl előbb a gazdászok, kereskedők, iparosok figyelmét a másik ország létesítményeire, találmányaira.

A természettudományos, gazdasági kapcsolatok

Csehország — a Habsburgok gazdaságpolitikája következtében — előbbre tartott a mezőgazdaság s az ipar fejlődésében, mint Magyarországon. Ezért a magyar lapok, a *Nemzeti Gazda* vagy a *Hasznos Mulatságok* többször hívják föl a magyar gazdák figyelmét a cseh viszonyokra, a cseh példák követésére. Ezekben az újságokban rendszeresen és elég sűrűn jelennek meg a cseh tárgyú cikkek: hol egy ritka tölgyfa kidőléséről,⁶ máskor statisztikai kimutatásokról⁷ vagy a prágai „menyő tsapások”-ról.⁸ Számunkra érdekesebbek azok, melyekben a cseh viszonyokat hasonlítják össze a magyarral. Egy csehországi szerzőt szólaltatnak meg a közös nagy problémáról, a robot megváltásáról,⁹ tudósítanak egy híres „tseh” kertész kísérleteiről,¹⁰ idézik „Tsehországnak mesterségbeli iparkodása”-t,¹¹ melyet gyakorlati példákkal támasztanak alá. Olomouchban mezőgazdasági tanszékét állít a hazafiúi buzgóság, sietve figyelmeztet a *Nemzeti Gazda*, kövessük a nemes kezdeményezést.¹² A cseh posztók kitűnő minősége éppen olyan követésre méltó tény,¹³ mint a selyemhernyó tenyésztése¹⁴ (ezt majd Széchenyi is föl-

¹ *Sulán Béla*: A cseh szókinés magyar elemeinek problematikája. Nyelvtudományi Közlemények 1963. 289.

² *Mérei Gyula*: Magyar ipartejlesztés. Közoktatásügyi Könyvkiadó, Bp. 1951. 36.

³ *Csatkai Endre*: Vándorkereskedők és vándoriparosok a régi Sopronban és megyében. Soproni Szemle 1963. 318.

⁴ *Hesperus* 1826. szept. 23., 25., 1827. ápr. 11. Az 1826. szept. 1-i vásárról így tudósít a lap: „Mährische, schlesische und böhmische Fabriken machten hierin erhebliche Geschäfte”

⁵ *Jelenkor* 1837. 93. sz.

⁶ *Nemzeti Gazda* (NG) 1815. aug. IX. füzet

⁷ *Hasznos Mulatságok* (HM) 1821. II, 4. sz.

⁸ Uo. 1823. II, 9. sz.

⁹ NG 1816. 2, IV. füzet

¹⁰ Uo. 1, XVI. füzet

¹¹ HM 1822. II, 40. sz.

¹² NG 1816. 1, XXIV. füzet

¹³ HM 1827. I, 27. sz.

¹⁴ Uo.

veti) vagy a juh célszerűbb megnyírásának lehetősége.¹⁵ A Csehországban német nyelven megjelenő gazdasági lap, az *Oekonomische Neuigkeiten* olvasottságát bizonyítja, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* rendszeresen ismerteti.¹⁶ Ez a német nyelvű lap, melynek munkatársai között magyarországi német nyelvű cikkírókkal is találkozhatunk, közvetíti a cseh mezőgazdasági s ipari fejlődés eredményeit Magyarországra. A lap cikkei magas színvonalon tükrözik a cseh állapotokat, a mezőgazdasággal s iparral kapcsolatos tudományos kísérletek kedvezőbb lehetőségeit. Ez fordítja a német nyelvű városi polgárság oly kiemelkedő szerepet játszó tudósainak a figyelmét a cseh-morva tudományos kísérletek felé, mint Andreas Zipserét s Rummy Károly Györgyét.¹⁷ Az ő hírlapi cikkeikből ismerkedhetik meg az olvasó a cseh tudományos irodalommal.

E kiragadott újsággözelemények s a kereskedők teremtette kapcsolatok eredményezték, hogy mintagazdaságaink, ekkor keletkező s fejlődő gazdasági tanintézetekünk oly szívesen hívtak be olyanokat, kik valamilyen módon már elsajátították a mezőgazdaság gazdaságosabb gyakorlatát. A nagy tekintélynek örvendő cseh mezőgazdasági intézetek nevelte tanárok, mezőgazdászok pedig szívesen jöttek Magyarországra. Általában a városi polgárság német nyelvű rétegéhez tartoztak, de Csehországban vagy Cseh-Sziléziában születve, a cseh viszonyok közt nevelkedve cseh mezőgazdasági törekvéseket honosítottak meg Mosonmagyaróvárott vagy Keszthelyen. Éppen ezért Magyarországon csehnek tekintették őket. Ilyen volt Orkoni (Orkonyi, Orkony) Adolf, ki Magyaróvárott a „baromvroszlást” tanította.¹⁸ Kleerborni Girtler Ferenc, a biológia tanára, ki Schwarzenberg herceg „gazdaságbeli” intézetének növendékeként ismerkedett meg a fejlettebb cseh mezőgazdasággal, s az ott tanult, valamint saját kísérleteiből származó tudásanyagot adta tovább tanítványainak.¹⁹ Mellettük a Keszthelyen s Magyaróvárott egyaránt működő Liebbald professzort emelhetjük ki, ki a csehországi németességgel megőrizte kapcsolatait amellet, hogy a magyar mezőgazdaság lelkes munkása, a kémia s a technológia mestere lett.²⁰ A pétervári s a párizsi gazdasági társaságok mellett a prágainak is tagja, az *Oekonomische Neuigkeiten*-nek pedig tudósítója volt. A csehországi német Franz Schams Prágában diákoskodott, s a cseh tudományt németül tolmácsolta a magyaroknak. Pesten telepedett le, könyvet írt e városról, melyet majd Jan Kollár fog ajánlani egy brünni cseh történész-hallgatónak.²¹ Schams kalandozó életének betetőzésékként a magyar szőlészet kiemelkedő képviselője lett, Szentpétervár s Bécs mellett Prága is nagyra becsült tevékenységét. Halálakor Toldy Ferenc „pótolhatatlan veszteség”-ről beszél, s azt hangsúlyozza, hogy „minden munkálkodásai... hazafiúi irányúak voltak”.²²

Csehországi németekről van szó, s hogy mégis a cseh—magyar kapcsolatok között tartjuk számon működésüket, azt az indokolja, amit a német nyelvű polgárság közvetítő szerepéről írunk. Ez a réteg akarva, nem akarva cseh, illetve magyar tudományos, művelődési anyagnak volt hordozója, művelője. Működésével hozzájárult a másik ország alaposabb megismeréséhez. A cseh területről származó tanárok szakértelme hívta föl Festetics László, a keszthelyi mintagazdaság s tanintézet örökösének figyelmét, hogy Gerics Pált Anglia, Franciaország, Németország s Ausztria mellett Csehországba is elküldje tanulmányútra.²³ Talán ő az az orvos, kit Sárkány Oszkár a Prágát járt magyarok közt emleget.²⁴ A „physiogniázt, veteriniáriát, medicinát és gazdaságbeli Technológia Tudományt”-tanulmányozta. E cseh területről származó tanárok tudása keltette föl az újságok érdeklődését a cseh tudomány iránt, Tanárky János egy brünni fizikus, Steiner József orvosok számára is tanulságos kísérleteiről ír.²⁵ A tudomány munkásai pedig keresték a cseh tudományos élettel való kapcsolatot. Kovács József, korának népszerű orvos-írója *Lexikon Mineralgico Ethimologicum* c. könyvét „Dávid úrnak” elküldte, ő a cseh tudós társaság titkára volt akkoriban. A válasz sem késett soká: a társaság cserébe „chemiai és bibliographiai ajándékokkal kedveskedett”. A cikk közölje megjegyzi e német nyelvű művekről: „Hazánkra nézve serkentő például szolgálhatnak”.²⁶

A cseh tudományos élet sem feledkezett meg a magyar tudósokról. Schams s Liebbald tudós társasági tagságában még nem fedezhetünk föl a kapcsolat kiépítésére való törek-

¹⁵ Uo. 44. sz.

¹⁶ Tudományos Gyűjtemény (TGY) 1818. VIII, 119—122.

¹⁷ Das Chromeisen in Mähren. Iris 1826. 7. sz. *Wenzel Hruschka* közleménye alapján ismertetés. Der mährische Speckstein. Iris 1826. 8. sz. a magát -m- mel jelölő értekezés *Rummy Károly György*. E tanulmány forrása is Wenzel Hruschka írása. Ezért föltételezzük, hogy az első névtelen-cikk szerzője is Rummy Zipser: Auch ein Wort über das Chromeisen und den Speckstein in Mähren. Iris 1826. 24. sz.

¹⁸ Orkoni Adolfról, *Balás Árpád*: Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei. Magyaróvár 1897. 231.

¹⁹ TGY 1821. I, 49—68.

²⁰ TGY 1819. I, 101. Liebbald magyar nyelvű cikke: NG 1814. júl. 12.

²¹ *Sziklay László*: Tallózás csehszlovákiai levéltárakban. Irodalomtörténeti Közlemények 1957. 392.

²² Figyelmező 1839. 22. sz. 365—66.

²³ A Keszthelyi Georgikon tökéletesedése HM 1825. I, 43. sz.

²⁴ *Sárkány Oszkár*: Magyarok Prágában 1773—1849. Apolló 1936. V, 237—58. Sárkány 1825-re teszi az „orvos” utazását. Ez erősíti állításunk helyességét.

²⁵ TGY 1821. IV, 114—115.

²⁶ Hazai és Külföldi Tudósítások 1824. II, 51. sz. HM 1824. I, 47. sz.

vést. Ám Vedres István tudós kísérletező híre Brünn tudós társaságát is érdekelte,²⁷ ahogy Rummy Károly György neve is ismeretessé vált Prágában és Brünnben.²⁸ Gazdasági s egyéb tudós társaságok tagja, értekezései jelennek meg a brünni társaság havi írásaiiban, cikkeket ír a *Moravia* c. lapban.²⁹ Könyvei között cseh nyelvtanok, földrajzi-statisztikai művek találhatók.³⁰ Prágában jelent meg *Tropologia et Schematologia* c., korában jónévű s méltán népszerű műve.

Az adatok s tények száma és súlya azt bizonyítja, hogy a cseh gazdasági élet s tudományos világ lehetőségeivel s eredményeivel a magyar fejlődés ható tényezői közé sorolható. Míg az angol vagy a francia példák majd a reformkorban játszanak nagyobb szerepet, ekkor a közelben levő, bárki számára elérhető, a birodalom határain belül föllelhető példa jelentette a vonzó s követésre méltó valóságot. A hírlapi cikkek s a cseh valóságot közvetítő német nyelvű tanárok erőteljesen hívták föl a figyelmet a fejlettebb cseh viszonyokra, s ösztönzésükre — ugyan halkán és bátortalanul — válasz is hangzott.

A szépirodalmi-történelmi kapcsolatok

A német nyelvű polgárság ízlését részben a nagy német írók s esztétikusok érdeklődési irányja szabta meg. Német nyelvű olvassmányaik nyomán leszűrhető az a divatot követő felületes érdeklődés, mellyel az irodalmi stílusok változásait kísérték. A kispolgári életre kényszerített polgár szívesen olvasta s figyelte a színpadon a lovag- s rémdrámákat, a mítoszba menekülő műveket. A német romantika mitológia-látását tette magáévá. A hírlapokban elsekélyesített goethei, herderi népköltészeti érdeklődést vallotta, szívesen forgatta az ilyen tárgyú műveket.

A német romantika kiemelkedő képviselője, Clemens Brentano filozofikus mesedramája, a *Die Gründung Prags* ezt az érdeklődést elégítette ki, ám a sekélyes közízlésnél sokkal magasabb esztétikai fokon. A Prága alapításáról szóló színdarab Pesten jelent meg, Hartleben-nél.³¹ A félszemével az olvasók érdeklődésére lesó kiadó azt hitte, hogy e mitológikus tárgyú, a német romantika elvagyódását kifejező könyvdramának sikere lesz. 1815-ben jelent meg, s még egy 1819-es könyvjegyzék szerint kapható. „Echt romantische Werk”; — jellemzi egy kutató,³² s éppen ez nem kellett a közönségnek. Brentano Kopitar s Dobrovský segítségével bőséges adattárral látta el színdarabját, igyekezett valódi szláv mitológiával megismertetni közönségét, mely jobban szerette az egyszerűen érzelmes játékokat, s mit sem törődött a mesejáték filozófiai tételeivel, költői szépségeivel. Heine jellemzése szerint „Da rauschen die dunkeln, böhmischen Wälder, da wandeln noch die zornigen Slawengötter, da schmettern noch die heidnischen Nachtigallen, aber die Wipfel der Bäume bestrahlt schon das sanfte Morgenrot das Christenthums”.³³ A színdarabnak ez az alapeszméje hatott inkább, e városi német polgárság tipikus írója, Artner Mária Terézia ezt utánozta *Rogueda und Wladimir* című színjátékában. Ő fejezte ki jobban (ezért volt a darabnak sikere) azt a kissé borzongó, kissé kíváncsiskodó érdeklődést, amellyel a magyar- vagy a csehországi német polgár a szláv mondavilágot nézte. A kései pogány s a korai keresztény világ összecsapása a darab témája. Artner Teréz művének színhelye a keleti orosz állam, melyben egy romantikus szerelmi történet játszódik le.³⁴ A szláv mítoszt néhány közhelyre fakuló mű-mitológiai alak³⁵ (Lada, a szerelem s a házasság istene) képviseli. Romantikája szintelenebb, fakóbb Brentanónénál, költészete, gondolatísága laposabb, közhelyszerűbb. A darab 1824-ben jelent meg Kassán, majd néhány évvel később Prágában. A pesti német lap, az *Iris*³⁶ számol be egy prágai vállalkozásról. S. W. Schiessler (prágai „író és polihisztor”) *Neues Deutsches Originaltheater* címmel sorozatot indít, melyben a prágai s a pesti közönség ünnepelt szerzői kaptak helyet: Castelli, Holtei, Schikaneder,

²⁷ Uo.

²⁸ Erneuerte Vaterländische Blätter 1815. 93. sz. Itt említjük meg, hogy Pircher (nyilván: Pyrker) László a „Morva-Szláv Gazdaságot és természet s Hazaföld eszméit elmozdító Társaság” levelező tagja lesz (TGY 1817. V, 148.) 1817-ben. Nem sokkal később Duschek Ferenc, a budai kerület erdőségének „főfelügyelője” is e megtiszteltetésben részesül (uo. VI, 161.).

²⁹ HM 1827. II, 3. sz. Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung 1815. 42. sz. Előbb Monumenta Hungarica c. magyar történelmi tárgyú forráskiadványáért levelező tag lesz (TGY 1818. III, 120.), majd megkapja a prágaiaktól a „szokott diplomát”, s külföldi taggá választják. Székfoglalóul J. Chr. Engel történetző, Dobrovský levelezőtársa életrajzát küldi el (Uo. X, 120.).

³⁰ Néhai tudor Rummy Károly után maradt Könyvek és Kéziratok Jegyzéke. Nyomatott Beimelnél Esztergomban, 1851.

³¹ A mű legjobb kiadása *Clemens Brentano: Die Gründung Prags*. Herausgegeben von Otto Brechler und August Sauer, München und Leipzig 1910. A darab sorsáról *Otto Brechler* alapos bevezetője szól. Brentano forrásairól az id. bevezető mellett *Grigorovitsa: Libussa in der deutschen Literatur*. Berlin 1901. Magyarul *Lám Frigyes: Brentano Kelemen*. Klny. a Katolikus Szemle 1918. II. sz.-ból. *Szemző Piroška: Német írók és pesti kiadók a XIX. században*. Bp. 1931. 79—81.

³² E. K. *Blümmel* 717 sz. jegyzete Caroline Pichler emlékirataihoz. München 1914. I, 644.

³³ Idézi: Brentanos Werke. Herausgegeben von Dohmke, Leipzig und Wien, Bibliographisches Institut, é. n. Einleitung 22.

³⁴ *Pausz Gabriella: Nemes Artner Mária Terézia és írói köre*. Bp. 1917. 100—105.

³⁵ *Töltényi Szaniszló: A balladáról c. értekezésében* szól e „szláv” mitológiáról a szerb népdalok alapján, melyet valószínűleg német közvetítéssel ismert meg. Kačićra, Fortisra, Herderre, Vuk Karadžićra hivatkozik. HM 1825. I, 7. sz.

³⁶ *Iris* 1827. 118.; 1828. 12. sz.

Ziegler stb. E sorozat első darabja Artner Teréz műve. A jó üzleti érzékkel rendelkező Schiessler tudta, hogy közönségét kielégíti ez a gyenge tehetséggel megírt színmű, és vele közönsége felszínese érdekklődésének is eleget tesz.

Brentano darabja szinte Libuša-hullámot indított el, mely Pestet is elárasztotta. 1817 és 1845 között öt különféle, Prága alapításáról szóló vagy az amazonháborút tárgyaló darabot adtak elő Pest-Budán. Az operák, színjátékok alig egy-kétszer kerültek színre, a szerzők között a pesti színház prágai származású karnagyát, Vincenz Tučeket, a morvaországi német Anton Emil Titlt is megtalálhatjuk. A színingazgatók, szövegírók, muzsikuskok azon voltak, hogy megismertessék a közönséggel a Libuša-mondakört, ám a közönség nem érdekklődött az unalmas színművek iránt.

Brentano hatása Grillparzertől Karl Egon Ebertig, Fürstenberg herceg levél- és könyvtárosáig terjedt. Ő 1829-ben „Böhmischnationales Heldengedicht”-jével, a *Wlastá*-val keltett hatalmas feltűnést. Goethe nyilatkozik s ír róla elismerően,³⁷ egy korabeli szemlélő szerint a *Wlasta* a hétköznapi emberre közvetlenül hatott: „Der Enthusiasmus den seine Wlasta. . . in Böhmen erregte, war gross; man trug Hüte, Stöcke á la Wlasta”.³⁸ A mű Magyarországra is eljut, a cseh Nemzeti Múzeum folyóiratáról szólva az *Iris* recenzense „allgemein anerkannt geniale Dichter”-ként ír Ebertről,³⁹ s külön szól művéről, Palacký folyóiratát ismertetve, Thaisz András a magyar nyelvű *Tudományos Gyűjtemény*ben mellékel egy töredéket Ebert eposzából.⁴⁰

A magyar közvélemény így ismerte meg színpadon és újságokban — a német nyelvű szerzők közvetítésével a Libuša-mondakört s ezen keresztül a cseh mondavilágot. Bár a *Zalán futásának* a sikere, majd a magyar eposz-áradat nem engedte, hogy a cseh mondavilág mélyebb hatást tegyen, a magyarországi olvasó tudatában Prága városa Libuša alakjával fonódott össze. Elősegítette ezt a könyvkereskedések állománya, hisz Paul Burian pesti kereskedő boltjából⁴¹ nemcsak Musäus népszerű *Libussa*-ját vihette haza, hanem az 1798-as bécsi s prágai kiadású *Sagen der böhmischen Vorzeit* kötetét, egy *Elise von Böhmen* (Libussens lezter Sprössling) című könyvet. 1834-ben jelennek meg Musäus *Travesztált regéi* Staut József műveként. E könyvben is szó esik a „tündér nemzetségből” Libušáról.

Libuša alakja bevonult a történetírók műveibe is. Goethe cseh ügyekben jártas informátora, Karl Ludwig Woltmann (kihez jeni tanár korában Batsányi írt költeményt) egy történeti művében „historische Wahrheit”-nak nevezi a Libuša-mondát.⁴² Woltmann híre Magyarországra is eljutott, berlini kiadású, 1827-es összes műveinek két kötetét Magyarországon is lehetett kapni a boltokban. A történész felesége, Karoline pedig két könyvet szentelt a cseh mondavilágnak; *Volkssage der Böhmen* (Prag 1815.), *Nur Volkssagen der Böhmen* (Prag 1820, majd 1835.). Hogy Karoline Woltmann könyvét ismerték-e Magyarországon, nem tudjuk, de egy másik műve révén, melynek a pesti Hartleben volt a kiadója, megtalálta a kapcsolatot a magyar fővárossal. Woltmann cseh története is hozzájárult, hogy a kor neves pedagógus-egyház-történész-történetírója, a szepességi Johann Genersich megírja a cseh nemzet történetét. Ebben így szól Libušáról: „Wie der Ackermann Piast in Polen vom Pfluge sich zum Herzog emporschwang, so gab Libussa, die Tochter Samo's nach ihres Bruders Tode dem Bauer Przemisl die Hand, und gründete durch ihn einen neuen Regentenstamm. (*Jahr 722!*)”.⁴³ Genersich könyve nemcsak Rummy Károly György, hanem számos tudósunk könyvtárában helyet kapott.

Nem a Libuša-monda volt az egyetlen, mely történeiszekink, íróink érdekklődését a cseh történelem iránt fölkellette. A *Tudományos Gyűjtemény* s több más folyóirat szívesen közli a cseh—magyar közös múlt emlékeit tárgyaló tanulmányokat. Számukat s tárgyukat tekintve okvetlenül fel kell tennünk a kérdést: vajon nincs-e tudatos szerkesztői szándék az ilyen tárgyú cikkek közlésében? Vajon nem válasz-e a bécsi Hormayr osztrák—magyar—cseh sorsközönséget hirdető, a Habsburg-monarchia osztatlanságát célzó működésére? Vajon a *Tudományos Gyűjtemény* külön cseh s délszláv informátorának működése (a Thaisz Andrásé s a Vitkovics Mihályé) nem a népeket egymás közelébe hozó szerkesztői szándék kiteljesítése-e? Vajon a cseh—magyar közös múltat ily erővel s ennyiszor hangoztató cikkírói kórus néhány tagjában a történelmi hagyományok ilyen formájú fejtegetéseinek nincs-e Habsburg-ellenes éle?

³⁷ *Eckermann*: Gespräche mit Goethe. Leipzig, F. A. Brockhaus 1921. 1829. ápr. 6.-i beszélgetés, majd 284. Goethe's Werke. Stuttgart Verlag der Cotta'schen Verhandlung 1867. 29ster Band 236—37., 237—38. Ebert műve mellett Kollár szonettjeiről is szó van.

³⁸ *Furzbach*: Biographisches Lexikon III, 416. Julius Sedlitz 1836-os kijelentéséből idézi.

³⁹ *Iris* 1828. 19. sz.

⁴⁰ TGY. 1827. XI. 117—18.

⁴¹ Verzeichniss der Bücher, welche bey Paul Burian Buchhändler . . . zum lesen ausgeliehen werden. Buda 1819.

⁴² *Karl Ludwig Woltmann*: Inbegriff der Geschichte Böhmens. Prag 1815. Bei Calve 12. Woltmann a franciák elől menekült Csehországra.

⁴³ Kurzer Abriss der Geschichte von Oesterreich, Böhmen und Ungarn. Tyrnau 1824. Bei Felix Wachter. 13. Az osztrák, cseh, magyar történelem bizonyos jelenségeinek párhuzamosságára, egymásba fonódottságára e mű előszava is rámutat (VI. 1.)

A cenzúra szigorúsága — persze — visszariasztott mindenkit a nyílt lázítástól, de Mátyás király, Pogyebrád György, Zrínyi fia, Bethlen Gábor alakja — így, együtt — nem kap-e Habsburg-ellenes kicsengést? A kérdést csupán hipotézisként tettük föl, az egykor talán előkerülő levelek, naplók bizonyíthatják e kérdésfeltevés igazságát vagy igaztalanságát.

Jankovich Miklós, a neves gyűjtő és régiségbúvár több tanulmánnyal jelentkezett. A cseh történelemben való jártasságát nemcsak „slavica” gyűjteménye bizonyítja, melyet Jan Kollár is használt, hanem tanulmányai is. Egyik cikkében a budai várban talált „régiz gazdag sírboltról, és benne hihetőleg helyezhetett Katalin Királyné, Podiebrad leánya teteméről” értekeznek.⁴⁴ Fő forrása Bonfini s Bél Mátyás műve, de hivatkozik Balbinus: *Epitome Rerum Bohemicarum* c. könyvére is. Részletesen ír Mátyás első feleségéről, annak cseh udvaroncáiról s a Budán tartott cseh szokású (huszita) istentiszteletekről. Történeti fejtegetéseit egy másik tanulmányának eredményeivel együtt elküldi Cašpar Šternberknek Prágába. E másik tanulmány az Árpád-ház kihalása után rövid ideig magyar trónra került cseh királyfi, Vencel „mind eddig meg nem határozott” pénzeiről szól. Mellékletként a pénzek kópiáját közli.⁴⁵ A cseh s a magyar történelem e közös szakaszáról írott két mű élénk visszhangot keltett Prágában (itt Jankovich neve azelőtt sem volt ismeretlen).⁴⁶ Šternberk hosszú levélben válaszol.⁴⁷ A *Tudományos Gyűjtemény* e levelet is közli.⁴⁸ Így ír — többek között — Šternberk: „Allerdings ist die Geschichte Böhmens, mit jener Ungarns sehr enge verbunden und verweht, und beyde Nationen, in denen ein edles streben erwacht ist, die Heiligthümer der Vorzeit zu sammeln, und aufzustellen, müssen auch dahin streben, die noch unausgefüllten Lücken ihrer Vaterländischen Geschichte aufzuklären”. A levél aztán rámutat Jankovich egy kisebb, Pogyebrád feleségét illető tévedésére.

Egy névtelen cikkíró „Gróf Zrínyi Jánosnak Csehországban található nyomát”-t kutatja.⁴⁹ A szigetvári hős legkisebb fiáról s annak csehországi életéről ír. Schaller csehországi topográfiájára hivatkozik az ismeretlen szerző. Ez a téma 1834-ben kerül ismét szóba, miután Kovacsóczy Mihály *Árpádia* című gyűjteménye ismét fölvetette. A *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain Gyurikovits György ír róla másodszer. Zrínyi Miklós „Tseh grófi születésű Anyától” származó gyermeke János, nagyapja Rosenberg Jób (Jodocus) csehországi helytartó. Majd Balbinust idézi. Végül felszólítja azokat, kik Morvaországba utaznak, hogy a znaimi kerület „Vöttau várába” látogassanak el, s az ottani könyvtárról számoljanak be: csáktornyai-e vagy cseh eredetű.

Fejérvári László Mátyás fekete seregéről értekeznek. Megállapítja, hogy királyunk e seregét „jobbadon csehekből szerzett(e) egybe”. Ugyanis a cseh nemzet — írja — vitéségéről mindenkor nevezetes volt. Ezt a huszita mozgalmak katonai tényeivel bizonyítja.⁵¹

Kovacsóczy Mihály Kínizsi Pált választja hőseül. Ő az első, ki rosszalva említi, hogy Mátyás az ellen a Pogyebrád ellen indított hadjáratot, „kinek házában csak jót és kegyelmet tapasztalt a fogoly ifjú”.⁵² Kovacsóczy Bécsben Palackýval találkozott, vele igen szívélyes barátságot kötött.⁵³ Talán ez magyarázza e korban meglepő állásfoglalását.

Holéczy Mihály Fischer: *Olomouc története* című könyvét kivonatolja „amennyire miniket magyarokat illet”, evvel a cseh-magyar kapcsolatoknak mintegy repertóriumát adja.⁵⁴

Andreas Zipsper a harmincéves háború egy brünni epizódját eleveníti föl az *Iris* hasábjain.⁵⁵

A szerzők cseh történeti tanulmányaiban mindig Balbinus az alapvető forrás. Nyelvileg is, más szempontból is a leginkább hozzáférhető, szemlélete is megfelel a cikkíróknak. „Mint tudós gyűjtögetéseknek szép példája” — írják róla.⁵⁶ A közlő leírja a nagy tudós életét, felsorolja műveit, Prayt, Katonát, Kornidést állítja vele párhuzamba. A tanulságot így vonja le: „Az ő példája mindenkor serkentő ösztön leszen”.

Feltűnően sok a cseh tárgyú történeti tanulmány. Kérdéseinket nem ismétljük, ám azt megállapíthatjuk, teljesen hamis az az elképzelés, mely a kelet-európai népek kulturális

⁴⁴ TGY 1827. II, 42—61.

⁴⁵ Uo. VII, 42—68. A tudós cseh numizmatikus könyvére hivatkozik Adam Voigt: Beschreibung d. bisher bekannten böhmischen Münzen. Prag 1772.

⁴⁶ *Angyal Endre*: Dobrovský und Ungarn. Zeitschrift für slavische Philologie 1954. I, 1—74.

⁴⁷ A levelet említi: Richard Pražák, Palacký a Mad'ari před rokem 1848. Časopis Matice Moravské 1958. 1—2, 85.

⁴⁸ TGY 1827. X, 124—25.

⁴⁹ Uo. 1820. XI, 97—99.

⁵⁰ Uo. 1834. XI, 38—44.

⁵¹ Uo. 1822. III, 5., 15—16.

⁵² Felsőmagyarországi Minerva 1828. III. dec. 1970.

⁵³ Františka Palackého Korrespondence a zápisky. I. Praha 1898. Akademia . . . II. 4. 51. A találkozás 1819-ben zajlott le. *Arató Endre* (A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. Akadémiai Kkiadó Bp. 1960. I. 244.) Sárkány Oszkár nyomán 1820-ra teszi e találkozást. Arató figyelmeztet arra, hogy Kovacsóczy Közleményeiben, az 1840-es évek elején több cseh vonatkozású művet jelentetett meg.

⁵⁴ TGY 1828. VIII, 116—128.

⁵⁵ *Iris* 1827. I. sz.

⁵⁶ HM 1824. I, 4. sz.

fejlődését egyedül a német vagy kifejezetten a bécsi hatásnak tulajdonította. A tanulmányok vagy a tanulmány szerzők egy részének német nyelvűsége csupán a közösen beszélt nyelvet jelenti, s nem azt, hogy a kultúra forrása német vagy osztrák talajon ered. Mind a cseh, mind a magyar tudósvilágnak megvoltak a maga hagyományai, melyeknek ápolására, felélesztésére éppen a XIX. században került sor. Nem volt szükség a közvetítő német hatásra, hogy megtalálják az egymáshoz vezető utat. A történettudomány népszerűsítő-ismertető s ugyanakkor tudományos jellege a folyóiratok olvasóközönségének igényéből fakadt s nem német hatásra alakult ki. A közös hagyományokra való emlékezés, az érintkezési pontok keresése pedig — úgy véljük — szintén nem bécsi hatásra, hanem annak ellenére lett népszerű. Ebben látjuk a cseh—magyar kapcsolatok felidézésére való törekvések jelentőségét.

Cseh világ a kor irodalmában

Nemcsak a cseh mezőgazdaság s ipar volt a fejlettebb, a cikkírók nem egyszer állítják példaképpül a cseh kulturális viszonyokat is. Olyan apróságtól kezdve, hogy a zwickowi toronyba vésett írásjelek megfejtésén fáradozik egy szerző, s arra buzdít, hogy a hasonló magyarországi emlékeket is meg kell fejteni,⁵⁷ azon kereszttül, hogy egy XIV. századi cseh kalendárium magyar megfelelőjét keresi a közlés írója,⁵⁸ egészen addig, hogy megállapítja egy ismeretlen író: „A lélek kimivelése legnagyobb tökéletességre ment Tsehországban, ahol Bétset kivéven, Könyv-írók is legtöbben vannak.”⁵⁹ A cseh nyelvről azt mondja a *Tudományos Gyűjtemény*, hogy „már régen gazdag és pallérozott”.⁶⁰ Terhes Sámuel is csak bámulatát tudja kifejezni, „hogy Homér előbb született cseh, mint magyar nyelven”.⁶¹ Döbrentei Gábor pedig 1815-ben teszi közzé érdekes adatát.⁶² A bécsi császári könyvtárban talált egy 1414-ből származó, Husznak tulajdonított katekizmust, ebben vannak az első cseh hexameterek, melyek az újkori Európa első hexameterei.

A felsorakoztatott adatok tanúságot tesznek róla, mennyire becsülte a magyar író-világ a cseh kulturális életet, mennyire igyekezett a szép példák követésére birni a közvéleményt. Az adatok mind a kultúra nemzetiesedésére céloznak, a cseh művelődés cseh jellegét emelik ki. Am 1827-ben az *Iris* egy prágai munkatársa a cseh nemzetiesedést sürgetve, összehasonlítja a prágai s a pesti kulturális életet, világot és így kérde: „Haben wir nur den zehnten Theil solcher Erzeugnisse in czechischer, als Sie bei Ihnen magyarischer Sprache?” Hogy mennyire csak a közös megértés eszköze a német nyelv, azt e kérdés bizonyítja. A prágai levelező csehektől kérde egy Pesten megjelenő német nyelvű lapban. E kérdés — s ezért közli a pesti lap — a magyar kultúra munkásainak is szól: ne szűnjenek meg tevékenykedni a magyar művelődés érdekében.

A magyar olvasóközönség túlnyomó többsége olvasott-írt németül. Ezért a pesti *Pannonia* vagy *Iris* vizsgálata nincs tanulság nélkül. E lapok állandó prágai, olykor brünni tudósítóval rendelkeztek, kik a legfrissebb ottani újdonságokról tudósították őket. A közlemények tagadhatatlanul egyoldalúak, leginkább azt emelik ki, ami egy fejlődő város német nyelvű polgárságát érdekli. Miután Pest és Prága kisebb-nagyobb eltérésekkel akkor kezd nagyvárossá, fővárossá fejlődni, a kulturális életben is párhuzamos jelenségeket figyelhetünk meg. A Mozart- s a Rossini-operák, a Kotzebue-darabok divatoznak itt is, ott is, Shakespeare a polgárság romanticizáló ízlését kielégítő Schlegel-fordításban került színpadra. Gyakoriak voltak a vendégjátékok: hol a brünni színház primadonnája szerepel Pesten,⁶⁴ hol Prágából kap vendégművészeket a pesti német színház.⁶⁵ Prága küldte Pestre Giržiket is, ki itt kezdte színi pályáját. Ismert nevezetességű *István király*a mellett 1802-ben *Hungarn Gastfreundheit* címmel ír „heroikus-komikus nemzeti balett”-et,⁶⁶ egy Korompay nevű prágai színész *Rudolf von Felseck* című színműve a kor egyik nagy sikere.

A prágai viszonyokat a lapokból ismerő olvasó szívesen nézte a színházakban a cseh tárgyú darabokat, a *Die Schwestern von Prag* viharos sikert aratott. A német színház sikere bírta rá Ernyi Mihályt, hogy a kor szokása szerint *A prágai két néné-vé* magyarítsa e vígjátékot. A német színház mutatta be: *Uldalrich, Markgraf von Mähren*⁶⁷ s a *Ludmilla oder der Kampf*

⁵⁷ Uo. 1818. II, 15. sz.

⁵⁸ Uo. 1820. I, 18. sz.

⁵⁹ Uo. 1818. II, 36. sz.

⁶⁰ TGY 1827. III, 3—38.

⁶¹ Felsőmagyarországi Minerva 1827. IX, 365—66.

⁶² A hexameterről élés kezdete a régi s új nemzetek között, Erdélyi Múzeum 1815. 130—31. A cseh prozódia, kérdéséről ez időben Šafařík és Palacký levelezett. (I. R. Pražák: K jubilejní šafaříkovské literaturě. Školek pražský filosofické fakulty brněnské university 1962. číslo D 9, str. 209. E forrásból nem derül ki, hogy Palacký vagy Šafařík ismert-e Döbrentei közlését Az Erdélyi Múzeumnak Pozsonyban s Bécsben voltak előfizetői, tehát — elvben — ismerhették.

⁶³ Iris 1827. 12—13. sz., 1826. 46—47. sz.

⁶⁴ Uo. 1825. 22. sz.

⁶⁵ Uo. 1826. 124. sz.

⁶⁶ *Kádár Jolán*: A budai és pesti német színházat története 1812-ig. Bp. 1914.

⁶⁷ Pannonia 1819. 19. sz.

mit dem Lindwurm⁶⁸ c. színüvet. Ez utóbbi „ein grosses Mährisches Volks-Märchen”. Hogy mit jelentett a népmese, azt Schiessler „népmeséje” érzékelteti a legjobban. *Die Hexe von Podbaba* címmel dolgoz fel egy cseh mesét, ezt közli az *Iris* (Ebben az újságban e szerzőnek verseit, anekdotáit, novelláit is közölték).⁶⁹ A mese a városi polgárság ízlése szerint van átalakítva, Ovidiust ajánl egy szereplő olvasásra, *Turandot* példáját említi, mitológiai képei a polgár közhely-műveltségének hízelegnek (Ariadnens Rolle). Hőse: „ein ehrsamere Bürger” s lánya, Ludmilla.

A prágai német polgárság íróit, költőit szólaltatják meg, Anton Müllert, az esztétika professzorát, ki színi kritikákat ír az *Iris*-be. Olykor azonban a valóban cseh törekvésekről is beszámolnak, Dobrovskýt vagy Šternberket mutatják be az olvasóknak,⁷⁰ Čelakovský gyűjteményének készülő német fordításáról írnak,⁷¹ vagy Prágában, Brünnben megjelent könyvet recenzeáltatnak.⁷²

Feltétlenül hasznosnak kell ítélnünk a pesti német lapok valóban egyoldalú tudósításait. Még ha olykor kizárólag a prágai németség viszonyait ábrázolták, akkor is tükrözték a cseh nemzeti mozgalomnak e rétegre tett hatását, s a magyarországi németségnek is igazolásul szolgáltak a magyar nemzeti mozgalomhoz való csatlakozásukhoz. A lapokat nemcsak a magyarországi németek olvasták, sokkal szélesebb körben terjedtek el. A nemzeti öntudat kialakulásának korában még nem differenciáltak olyan élesen a nemzeti hovatarozóságot, mint később. Akkor a Csehországban lakó németeket, mind a magyarországi németek, mind a magyarok csehnek tekintették, s minden prágai eseményt cseh érdekességként olvastak. A magyarországi németek nagy részében a magyarsággal való évszázados együttélés miatt kialakult egy ún. magyarországi (hungarus) öntudat. Ezért azok a magyarországi németségből származó, német anyanyelvű tudósok, művészek, kik e korban csatlakoztak a magyarság szellemi-kulturális törekvéseihez, egy pillanatig sem kételkedtek a csehországi németség cseh öntudatában. Ezért jelent kapcsolatot a pesti német lapoknak a prágai német újságírók által írott sok-sok tudósítása.

Az eredetileg magyarul író s olvasó közvélemény állásfoglalását részben a gazdasági lapokból, a *Tudományos Gyűjtemény*ből s más újságokból ismerjük. Am a szépirodalmi ábrázolásban egyáltalában nem beszélhetünk a megjelenítés egyértelműségéről. Kisfaludy Sándor, a megyéjébe kényszerített szűk látókörű nemesség konzervatív rétegét képviseli, s *Tátika* c. regéjében intrikusként jelenít meg egy cseh alakot. „Hermán diák, a cseh pribék”, „cseh-poronty” — írja.⁷³ A Kisfaludyak nemigen állítottak olvasóik elé magyart az intrikus szerepkörében (l. *Sibor vajda*), ezt tiltotta a Kisfaludy Károly által később kicsüfölt „haza-puffogatás”. Kisfaludy Sándor pedig a csehben a cseh arisztokráciának azt a néhány családját látta, mely a bécsi udvar engedelmesebb eszközeként vesz részt a kormányzásban, s osztályának jogaira tör.⁷⁴ Meg is jegyzi Th (aisz András?), a *Tátika* német fordítását bírálva: „Csudálatos, hogy már régóta a csehek oly rossz hírből voltak a magyaroknál, holott főképpen későbbben tisztas csehnek hívtattak és becsültettek”.⁷⁵ (E „tisztas cseh” kifejezés Terhes Sámuel egy cikkében ter vissza.⁷⁶ Észreveszi, hogy a cseh történelem a magyar költők műveiben nem visszhangzik olyan egyértelműen pozitívan, mint pl. a történeleknél.)

Katona József kényszerűségéből nyúl az idegen téma, a huszita háború után, a cenzúrától való félelmében határozza el, hogy *Žižkáról* ír. Balbinus művét olvassa hozzá, ám megihletti Kotzebue magyar színpozza sokszor játszott *Husziták Naumburgnál* című színműve. Az alapvető forrás a pesti könyvkereskedésben olvasott-vett Schulz-könyv.⁷⁷ Schulz hetven oldalt ír a huszitákról, külön néhányat Pogyebárd királyról. Horváth János szerint a kétrészes *Žižka*-darab mondanivalójában „már valóban előtanulmánynak tetszik a Bánk bán-témához”.⁷⁸ Am nagy hibája Katona művének, hogy nem tudta eldönteni: a király ellen jogosan lázadó hős tragédiáját írja-e meg, vagy a nagyravágyás erkölcsi csődjének ábrázolása legyen a mű központi gondolata. Előszavában *Žižkát* „jeles és a maga idejében legnevezetesebb férfii”-nak nevezi, ám hozzáteszi: „a világnak legnevezetesebb férfiai közé számláltatna, ha más célból forgatta volna fegyverét”. A nagyravágyó *Žižka* nem lehet a királyságra méltatlan Vencel

⁶⁸ Uo. 51. sz.

⁶⁹ *Iris* 1828. 16—22. sz. Egy névtelen utazó (Schreiben eines Reisenden über Prag) megismerkedik Schiesslerrel. Pannonia. 1822. 35. sz.

⁷⁰ *Iris* 1827. 22. sz.

⁷¹ Uo. 1828. 19. sz.

⁷² Uo. 1827. 52—53. sz. Áttekintés a prágai német nyelvű irodalomról: Pannonia 1820. 42., a *Hesperus* c. lapról: Uo. 1821. 49., K. I. Prochazka könyvéről: *Iris* 1826. 62., prágai német költő verse: Uo. 1828. 9. sz. stb.

⁷³ *Regék a magyar előidőből*. Budán 1818. II. kiadás 54., 172.

⁷⁴ *Fenyő*: Kisfaludy Sándor. Akad. Kiadó, Bp. 1961. 238. A költő „Hattyúdál”-ában ismét e szemlélettel találkozunk (398—99.)

⁷⁵ TGY 1820. IX, 127.

⁷⁶ *Terhes* i.h.

⁷⁷ L. Fr. Schulz: Interessante Erzählungen und Anekdoten aus der Geschichte des Österreichischen | Kaiserstaates I—II. Wien 1808.

⁷⁸ Horváth János: Katona József. Bp. 1936. 32—33.

ellenfele. Hiába dörgi el a címszereplő a később megszülető Petur hangján: „nemzetünk elnyomattatott, ősi szabadságunkban és hazánk törvényeiben az idegen molyok turkálnak... A becsületes hazafiak a gyalázatos halálra hurcoltatnak, hogy az idegen kígyók annál könnyebben rághassák cseh kardjainkat”. Žižka következetlenül megrajzolt jelleme nem engedi, hogy tragikus hőssé fejlődessen.

Az viszont érdekes, hogy a kétrészes drámához írt „toldalékokská”-ban Pogyebrád Györgyöt „jeles”, „dicső” férfinak nevezi.

Nem Katonának a huszita háborúk iránt érzett ellenszenvé formálta Žižkát ily felemásra, inkább az, hogy nem tudott megbirkózni e hatalmas feladattal.

1819-ben jelent meg Pesten Tormássy János: *Brend vitéz árnyéka vagy A tsudálatos erejű kard c. párbeszédés lovagregénye*. Az alcím megjelölése szerint „Egy csehországi tündéres történet a XIV. századból” (A XIV. nyilvánvalóan sajtóhiba, hiszen már az I. lapon megtudjuk, hogy az „ezermásodik” évben játszódik le a történet). Ki lehet ez a Tormássy János? Regényét Sátoraljaújhelyen a „nemes színjátászó társaság közhasznokra kivonta őt felvonásban” (Itt az alcím; Egy álmélkodó csehországi történet).⁷⁹ A címlap szerint Tormási (!) János a szerző neve. Egy Tormási Jánost ismerünk: egyháztörténeti művek s prédikációk szerzője, református pap volt, 1814-ben halt meg. Nem valószínű, hogy a két Tormássy (Tormássy, Tormási) ugyanaz a személy. A sátoraljaújhelyi előadás, melyről valószínűleg tudott a szerző, azt feltételezti, hogy szerzőnk református személy. Ez s a névazonosság arra enged esetleg következtetni, hogy a népes Tormássy-család egyik ágának Jánosnevű sarjával van dolgunk. A regény valószínűleg fordítás, bár eredetijét nem sikerült megtalálnunk. A cseh tárgy miatt talán azt a kérdést is megkockáztathatjuk, ismerte-e Tormássy Jánosunk cseh földre költözött református pap hittestvéreit? Talán az ő leveleik vagy értesítéseik adták kezébe e könyv eredetijét? A kutatás jelenlegi állapotában nem válaszolhatunk e kérdésre.

A keretes mű egy — a pilzeni kerületben található — váromladék történetét beszéli el. A cseh elem a helyszínrajzban jelentkezik. A cseh erdők romantikus, sejtelmes-titokzatos világa kél életre a regény lapjain. Udalrik lovagot állítja elének a szerző, ki Prága lakosa, s megfogadta, hogy addig irtja a kártékony vadakat hazája erdeiben, míg azokból csak egyet is talál. Ez az ábrázolás megfelelt a tisztességes cseh portréjának. A lovag szolgája, Prim, földérinti Brend vitéz várát, megtudja Brend tragikus történetét, majd jutalmul megkapja Primda (Przimda) várát. A megbékélt Brend lelke ily jóslatot mond a boldog tulajdonosnak: „amely drága kintset a te feleséged most szíve alatt hordoz, és aki nemsokára békén az emberek társaságába, a sok nemzetek Atyja fog lenni, s szaporodnak, s az Isten áldása fog azokon nyugodni”. „Sok nemzetnek Atyja” lesz Prim fia. Ő lesz a Brentanonál, Grillparzernél Primislausnak nevezett cseh ősatya, kiből hatalmas dinasztia ered? Ő lesz a Przemysl-család őse? Az évszámok ellentmondanak, a felelet így nem lehet egyértelmű.

Egyébként méltán merült feledésbe e mű. A kor igénye szerinti, olcsó fogásokkal élő „olvasmány” — semmi több. Ám fordulatossága, izgalmassága megragadhatta az olvasókat, ezt bizonyítja, hogy 1829. január 3.-án előadták — T. M. dramatizálásában — a regényt. Tehát megszületése után tíz évvel még hatott. Az átdolgozás során a cseh vonatkozások mind megmaradtak.

A kor magyarországi cseh vonatkozásai közül a *Tudományos Gyűjtemény* cseh érdeklődése a legmaradandóbb. A húszas évek második felétől majd minden számban olvashatunk valamilyen cseh tárgyú cikket. A *Barátságos Tudósítások Külföldről* cikksorozat cseh útinaplórésze igen érdekes.⁸⁰ Az utazó előbb Prágáról tudósít, a kórházakról, a könyvtárról, a színházról (A tudósítás szerzője tán a Sárkány Oszkár említette orvos, kit az előbb azonosítottunk Gerics Pállal). Megállapítja, hogy „Prágának lakosai nyájasok, s közöttük a műveltség szembe-tűnő”. Majd Karlovy Varyban tapasztalt élményeiről számol be,⁸¹ nem felejt el, hogy Goethe is megfordult itt. Szó esik Teplicéről, a fürdőről, az orvosokról. Az útinapló foglalja össze mindazokat az elképzeléseket, melyeket a kor olvasója hírtüredékek, közlemények révén Csehországról tudhatott. Azt emelte ki a szerző, ami az akkori művelt embert érdekelhette. Az olvasóközönség láthatta, hogy a cseh viszonyok fejlettebbek, szabadabbak, ennek következtében a hazafias intézmények nagyobb hatásúak. Ez ösztönzőleg hatott a reformkor pezsdülő szellemi életére. Thaisz András adja hírül,⁸² hogy a cseh Nemzeti Múzeum folyóiratával csereközlendemenyekben állapodtak meg. A *Tudományos Gyűjtemény* azonnal be is számol a folyóirat tartalmáról, a háza számára gyümölcsztethető haszonról beszél s arról, mennyire összefonódtak népeink útjai a múltban, a történelem hány közös emlékről tanúskodhat.

⁷⁹ A színdarab kéziratának lelőhelye: Széchenyi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya MM 8798.

⁸⁰ TGY 1827. VII, VIII, 1828. III.

⁸¹ Karlovy Vary forrásairól korábban jelent meg tudósítás: HM 1819. II, 15. sz. A cikk szerzője Magyarország gyógyforrásainak kihasználására buzdít.

⁸² TGY 1827. X.

Evvel a cseh—magyar kapcsolatok új szakaszába léptünk s itt kell beszámolónkat végeznünk.⁸³

Az volt a célunk, hogy bemutassuk, milyen elképzelések éltek az egyszerű olvasóban s a névtelen újságíróban a csehekről a XIX. század első három évtizedében, kb. 1827-ig. Azt szerettük volna igazolni, hogy a német s bécsi hatások mellett legalább olyan (vagy talán még nagyobb) jelentőségűek azok a kölcsönhatások, melyek a magyar s a szomszédos népek egymáshoz fűződő kapcsolatait jellemzik. Bár — a kutatás kezdetleges állapota miatt — szinte kizárólag a cseh művelődés magyarországi útjának három évtizedét jártuk végig, itt-ott céloztunk arra, hogy kölcsönhatásokról van szó. Az egy birodalomban élő, nemzetté válni akaró népek többé-kevésbé azonos fejlődésen mentek keresztül. Ez a párhuzamos fejlődés hasonló nemzeti problémákban jelentkezett, s a fejlődés egy bizonyos szakaszán az egymáshoz való közeledést eredményezte. Bár a nemzetiségi vitáktól hangos reformkorban nehéz volt megtalálni a közös nyelvet, az 1800—1827 között szilárdan megalapozott tudományos-művészi kapcsolatok időtállóknak bizonyultak, s még szorosabbra fogódtak. Tárgyalt korszakunkban a cseh fejlődés tart előbbre, ezért a Prágát járt magyarok gazdag tapasztalataikat az elmaradott magyar viszonyok felszámolásában próbálják hasznosítani. A cseh gazdasági s tudományos élet vonzó példája legalább annyira számottevő, mint a bécsi (osztrák) gazdasági s tudományos életé:

A nemzetiségi kérdés visszhangja a cseh és a magyar irodalomban

(1848-tól 1867-ig)

JAROSLAVA PAŠIAKOVÁ

I.

A magyar márciusi ifjúság, amely a forradalmi mozgalom elismert avantgarde csoportja volt, főképpen a munkásokra, de az iparosokra és a polgárságra is támaszkodhatott, és átmenetileg a liberális nemességre is, azonban soha nem építette ki kapcsolatát a parasztsággal. Csak Petőfi és Táncsics mint igazi forradalmi demokraták, vélték úgy, hogy a forradalom számára megnyerhető (igaz ugyan, hogy csak legalapvetőbb szociális igényeinek kielégítése után) a parasztság is, és véghezvihető a demokratikus forradalom.

Csehországban 1848 előtt annyival volt egyszerűbb a helyzet, hogy a nemzeti mozgalom élén mint egyedüli vezető osztály a cseh burzsoázia állt. Ez sem volt azonban egységes; eredetét, pozícióit és generációját megosztva tekintve két részre: a liberális burzsoá és a radikális demokrata szárnyra oszlott.

A cseh liberális burzsoázia élén, amely később az ó-csehek és új-csehek pártjára szakadt szét, Palacký, Rieger és Brauner állt. (Mindhárman akadémiai műveltséggel és jól jövedelmező polgári állással rendelkeztek.)

A cseh radikális demokrácia képviselői többségükben újságírók voltak, és mindannyian kisparaszti vagy iparos családból származtak (J. V. Frič kivételével, aki egy ismert prágai ügyvéd fia volt). A cseh radikális demokrácia legérdekesebb egyéniségei: Emanuel Arnold (1800—1869), Karel Sabina (1813—1877) és J. V. Frič (1829—1891) voltak.

A két szárny egymástól eltérő álláspontja a cseh nép további fejlődését illetően mind a pártok ideológiájában, mind pedig politikai gyakorlatában megmutatkozott.

A cseh liberálisok, Palackýval az élén, az ausztrószlavizmus szószólói voltak, tehát Ausztria egysége mellett, és annak federatív állammá való alakításáért szálltak síkra. Ez legvilágosabban František Palacký *Frankfurti manifestumában* (1848. április 11.) nyilvánult meg. Palackýt mint a cseh nemzeti mozgalom képviselőjét hívták meg Frankfurtba az „alkotmányozó nemzetgyűlésre”, amelynek célja az egységes német nemzet kialakítása volt; ő azonban nem fogadta el a meghívást, mondván, hogy Csehországnak a Német Birodalommal való egysége valamikor ugyan fennállt, de csak úgy, mint uralkodónak az uralkodóval, és nem pedig mint nemzetnek a nemzettel való szövetsége. Továbbá hangoztatta, hogy a cseh nemzet min-

⁸³ Nem szoltunk arról, hogy Romy Károly György a göttingai egyetemre menet átutazott Prágán, s gr. Teleki József is érintette — ugyancsak 1800-ban — Berlinből jövet a cseh fővárost. Ők átutazók csupán, nem ez a találkozás hatott Prágával, a cseh kultúrával való későbbi kapcsolataikra. Azokra sem írtunk, kiket Sárkány Oszkár id. tanulmánya részletesebben említ. Végül Koch István s Bulla Károly nevét jegyezzük föl. Az előbbi Veszprémből jutott el Prágába, itt barátkozott meg a fűvös hangszerekkel, melyeknek neves készítőjük lesz. Prágából Bécsbe vitte sorsa (TGY 1818. II. 113.) A „prágai fi”-nak mondott Bulla Károly pedig a pesti egyetemen részesült orvosdoktori borostyánban. (Uo. 1819. VII, 121.)

dig szuverén volt és törvényeit is maga hozta. Annak a követelésnek, hogy a cseh nemzet saját jószántából egyesüljön a német nemzettel, nincs sem történelmi, sem pedig eszmei és erkölcsi alapja.

Palacký előtt világos volt, hogy a frankfurti össznémet nemzetgyűlés célja: „Ausztriát mint önálló birodalmat meggyengíteni, sőt lehetetlenné tenni”. És ebben látja éppen a legnagyobb veszélyt. Úgy véli, hogy a „nagy Kelet egy univerzális monarchia létrehozásával fenyeget,” amely Palacký szerint „a beláthatatlan rosszat és szerencsétlenséget” jelentené. Nem azért, mert ez orosz lenne, hanem mert univerzális (olyan, amilyenről Napóleon álmodott). Kijelenti, hogy az orosz határ mentén ugyan különböző népek (szlávok, románok, magyarok, németek) élnek, de ezek egyenként gyengék és képtelenek ellenállni a hatalmas keleti szomszédnak, és ezért csak az osztrák állam keretein belül való egyesülés erősítheti és védheti meg őket. Ezt tartotta szem előtt híres mondatában, amelyben megindokolta ausztrószláv elméletét: „Ha az osztrák állam már régóta nem létezne, akkor Európának, sőt magának az emberiségnek érdekében bizonyára arra kellene legsürgősebben törekednünk, hogy létrejöjjön.” A nem megnyugtató status quo-ból való kivezető utat a federatív és nemzetiségileg egyenjogú Ausztria létrejöttében látta. Ennek az utópiának érdekében személyi áldozatokat is hozott (elutasította az oktatásügyi miniszteri tárcát mindaddig, míg Ausztria teljesen el nem szakad a német birodalomtól), de mindenekelőtt feláldozta az egész cseh nép jövőjét és demokratikus fejlődését is, naivan abban bízva, hogy csak az autonóm, soknemzetiségű osztrák állam keretein belül képes sikeresen megvédeni a nyugati szlávokat az orosz és a német expanzió ellen a Duna menti népek közösségének koncepciója.

Egész életében a hatalmas és önálló Ausztria gondolatát szolgálta (elméletét „*Az osztrák állam eszménye*” [*Idea státu Rakouského*] c. írásában fejtette ki). E gondolatát teljes mértékben érvényesítette és propagálta az 1848-ban Prágában tartott Szláv Kongresszuson, amelynek választott elnöke volt. Itt büszkén, de politikailag elvakultan hirdette a „szláv összetartás az alkotmányos Ausztriával” programot. Kijelentette, hogy olyan korban, amikor a forradalmár magyarok és németek elszakadnak Ausztriától, a birodalomban élő szlávok lesznek annak támaszai, akik őseik példáját követve a szabadság oldalára állnak, mégpedig nemcsak az egyes, hanem az összes népek érdekében. „Természetes jellemükhöz híven az összes szomszéd népek baráti kezet nyújtanak a nemzeti egyenjogúságért való közös törekvésükben”. E téves felfogás a tipikus bécsi reakcióval találta magát szemben: betiltották a Szláv Kongresszust, majd 1849-ben a Kroměříž-i gyűlést is feloszlatták, és így fokozatosan semmisültek meg az ausztrószlávisták hiú reményei.

Míg a konzervatív cseh liberálisok a nemzeti függetlenség biztosítását a Béccsel való szövetségben látták, félve „saját” népük forradalmi hangulatától, a cseh nemzeti mozgalomban új, baloldali, forradalmi s következetes Habsburg-ellenes koncepció volt kialakulóban. A cseh forradalmi demokraták a bécsi dinasztiaival való együttműködés helyett előtérbe helyezték a bécsi, a magyar, a lengyel és a német forradalmakkal való szövetekezést.

Az európai forradalmi mozgalmakkal kapcsolatban tanúsított állásfoglalás jelenti a haladó szellemiség próbakövét mindkét párt részéről. Noha a cseh radikálisok megtagadták a frankfurti nemzetgyűlésen való részvételt (mert a meghívás elfogadása a cseh területeknek Németországhoz való csatolásával egyetértést jelentett volna), mégsem titkolták el a német republikánusok és demokraták iránt táplált szimpátiájukat. Hasonló probléma volt az 1848–1849-es magyar szabadságharc, amellyel kapcsolatban mind a két párt merőben ellentétesen foglalt állást.

A cseh radikális demokraták, akiknek meggyőződésük volt a szociális átalakulások elkerülhetetlensége és hasznossága, maguk is kétszer kíséreltek meg fegyveres felkelést szervezni a Monarchia ellen, őszintén együttéreztek a magyar szabadságharcral, amelyben helyesen az európai reakció bástyáinak szétrombolóját látták. Közben a cseh liberális burzsoázia már 1848 őszén bőszen uszításba kezdett a forradalmi Bécs és Magyarország ellen, és rafináltan úgy tüntette fel ezeket a mozgalmakat, mint nacionalista háborút a csehek és általában a szlávok ellen. Ezért a cseh radikális demokraták nagy érdeme az, hogy a nacionalizmus eme áradatában volt elég bátorságuk ahhoz, hogy a magyar forradalmárok oldalára álljanak. Kiadták a jelszót: „Ha az európai hatalmak a népek ellen szövetekeztek, szükséges, hogy a népek ellenük egyesüljenek.”

A cseh radikális demokrata Emanuel Arnold *Hangok Magyarországból (Hlasy z Uher, 1849)* c. cikkében a következőket írta: „Odáig már eljutottunk, hogy Bécs balszerencséjét a demokrácia szerencsésének tekintjük. . . Béccsel együtt nem bukott meg sem Ausztria, sem Magyarország. Magyarország a népszabadság utolsó menedékhelye nemcsak számunkra, hanem az egész Németországra, és talán egész Európa számára is”.

A *Magyar háború (Válka uherská, 1849)* című cikkében Arnold világosan rámutat arra, milyen politikát alkalmazott Bécs a magyaroknak szánt márciusi alkotmánnyal; megint csak a régi, bevált Habsburg-elvet alkalmazta: divide et impera. Azzal, hogy a magyarokat tette

meg egész Magyarországon — még a nem magyarok által lakott területeken is — az egyedüli törvényhozókká, eleve céltudatosan és előrelátóan elültette a viszály és a nemzetiségek közti összeférhetetlenség magvát a konstitúciós magyarok és az ország nem magyar lakossága között. A bécsi reakció feltételezte, hogy a magyarok politikai pozíciójuk birodalmon belüli megerősítése után nem térnek el attól az elhatározásuktól, hogy mindent biztosítsanak a nem magyar nemzetségeknek, hogy azok ne vágyódjanak elszakadni a magyar néptől, hanem fordítva, olvadjanak bele, s ugyanakkor helyesen előre látta azt is, hogy a nacionalista (de főleg gazdasági) törekvések által vezérelt egyes burzsoáziaik az Osztrák Birodalmon belül a magyarokkal való egyenjogúság követelményével fognak fellépni. Ennek következtében a forradalmi fellendülés időszakában meggyengítik a magyarokat, azok forradalmiságát, ezzel a dinasztia pozícióit erősítik, természetesen mindennemű elkötelezettség és jövőbeni engedmény nélkül. És így is történt.

Arnold ezt így jellemzi: „A magyarok nem voltak hajlandók lemondani elhatározásukról, a szlávok elmagyarosításáról, a szlávok pedig nem voltak hajlandók alávetni magukat a magyarok akaratának. Mindkét oldal ekkor fegyverrel a kezében egymás ellen állt ki. Ebből Magyarországon nemzetiségi harc keletkezett a szlávok és a magyarok között.”¹

Arnold ellenben a saját, s az összes radikális demokrata véleményét fejezte ki a következő kijelentésével: „Az én hazafias törekvéseimben nemcsak a nemzetiség a fontos, hanem elsősorban a nép felszabadítása”.

Arnold volt az egyetlen Csehországban, aki Táncsicséhoz hasonló nézeteket vallott a parasztság kérdésében. Csehországban az elnemzetietlenedett nemesség és a nemzeti burzsoázia tudatában volt annak, hogy a robot megszüntetése aktuális szükségszerűség, amelyet nem lehet halogatni, hanem fentről kell megoldani, míg nem erőszakkal, alulról vetnek neki véget. Nézeteik azonban nem egyeztek a robot megszüntetésének módszereit és formáit illetően. Itt világosan és határozottan jelentkezett a saját érdekeit védő nemesség álláspontja. A nemesség igényt tartott a megváltás formájában történő kárterítésre: Ez ellen egyöntetűen léptek fel a cseh nép szószólói, a cseh radikális demokraták, Karel Sabina, Vincenc Vávra és legfőképp Emanuel Arnold, aki a parasztsággal a legszorosabb kapcsolatban állt, és legkövetkezőtében védte annak érdekeit. Olyan messzire jutott, hogy a cseh népet a dicső elődök, Žizka harcosainak példája nyomán fegyveres felkelésre szólította. 1849 tavaszán Arnold a nemesi és nagybirtokosi földek konfiskációs programjával lépett fel a falusi szegénység javára.

A cseh radikális demokraták közül J. V. Frič volt a legszeleesebb látókörű tudós. Ő az egész világ radikális demokráciájának egyesítését akarta. A Bach-abszolutizmus alatti párizsi és londoni száműzetése idején is kitartott az egész világ radikális demokratizmusa újjáélesztésének gondolatánál. Ekkor lépett kapcsolatba Kossuthal, Herzennel és a lengyel emigránsokkal. J. V. Frič nem tudott egyetérteni a cseh liberális burzsoázia „kis nép” ideológiájával, amely demoralizálta a népet, alacsonyabbrendűségi érzést keltett benne, és a Habsburgokkal való kompromisszumnak kedvezett. Frič forradalmian buzdított a reakció elleni nyílt harcra: „Nem akarunk szabadságot kegyelemként és ajándékként kapni, hisz ez nem is lenne hosszú életű, sem áldott, mivel felkészületlenül találna minket. Kemény harcra, százféle áldozattal vívjuk ki más népek, az olaszok, lengyelek, magyarok és a szabadság más óhajtóinak példája alapján, és elérjük függetlenségünket Európa baráti gondolkodó népeinek családjában.”² Forradalmi tevékenységéért hosszú éveket töltött az olomouci, a komáromi és munkácsi kázmatakkban, ahol személyesen megismerkedett a magyar forradalmárokkal is.

Frič az emigrációban sem távolodott el haladó politikai programjától. 1861-ben Genfben folyóiratot alapított *Čech — La voix libre de la Bohême* címmel. (Ebben jelentette meg Jan Neruda *Honvéd* című versét is, amely a hős magyar forradalmárok emlékéit idézi, s amely egyben a cseh politikai határozatlanság éles bírálata is.) Jelentősége óriási a 60-as években külföldön végzett lankadatlan politikai tevékenysége idején, amikor pedig Csehországban teljes letargia vált uralkodóvá. Ez volt annakidején az egyetlen szabad cseh hang, amely a nemzetközi fórumon a cseh nép és a cseh demokrácia becsületét védte.

A cseh demokraták közül gondolkodásával legmesszebbre Karel Sabina jutott (anyagiilag viszont ő állt a leggrosszabbul). 1871-ben a radikális demokraták közül ő volt az egyetlen, aki a hős párizsi kommunárdokat védelmezte, s nyíltan szimpatizált Marx Internacionáléjával. Maga is figyelemre méltó tanulmányt írt *Szellemi kommunizmus (Duchovní komunizmus)* címmel. (Julius Fučík a XIX. század legtehetségesebb kritikusának és cseh gondolkodójának tartotta.) Sabina eme állásfoglalása volt talán egyike azoknak az indokoknak, amelyekért a „nemzeti bíróság” 1872-ben olyan kíméletlenül örökre eltiltották (besúgásért) a közélet-től, s politikai, és egyúttal valójában fizikai halálra is ítélték.

¹ Emanuel Arnold: Válka uherská (Magyar háború), 1849. Čestí radikální demokraté (Cseh radikális demokraták), Praha 1953. SNPL 67.

² J. V. Frič: Rozjímání vpřed i vzad (Emlékezés előre és hátra). Bevezetés, Čech 1861. XII.

Érdekes lenne megvizsgálni, hogy milyen viszony volt a szlovák és a magyar radikálisok között. Ezidáig nincsenek adataink ezek politikai kapcsolatáról, de tény, hogy személyes barátság fűzte egymáshoz Štefan Daxnert, Janko Král't és Jókai Mórt. Daxner és Král' a forradalom előtti években Pesten tanult, és ott ugyanaz a szlovák ügyvéd, A. B. Vrchovský, alkalmazta őket ügyvédjelöltekként, akinél ebben az időben Jókai is gyakornokoskodott. 1848 márciusában Janko Král' Pestről Szlovákiába ment, ahol az összegyűlt parasztek előtt a március 15-i pesti forradalmat népszerűsítette. Tény továbbá az is, hogy Gustav Zecheater szintén jelentős szerepet játszott az 1848–49-es szabadságharcban, Bécs barrikádjain és Kossuth hadseregében.

A cseh nemzeti mozgalomban egyéni, bizonyos mértékig kompromisszumos álláspontot hirdetett a cseh burzsoázia balszárnyának hangadója, a népszerű publicista és a későbbi nagy költő, Karel Havlíček Borovský. Hogy a cseh nemzeti mozgalomban mennyire bonyolult volt a pozíciója, bizonyítja az a tény, hogy Havlíčeket, aki a döntő 1848-as évben nem foglalt egyértelműen állást a radikális demokraták, tehát a forradalom végigvitele mellett, hanem kizárólag (az egész mozgalom kárára) a liberális burzsoázia nemzetileg meghatározott hozzáállásával balanszírozott a nép szociális követeléseinek megértése és megvalósítása között; 1849 tavaszán (a körülmények véletlen egybeesése folytán éppen az emlékezetes Vencelteremben, ahol a Szláv Kongresszus ülésezett egy évvel korábban) az osztrák ügyészség fogta perbe mint az első cseh újságíró-t államellenes kijelentései és az állam nyílt sértetegetése miatt. Havlíček ugyanis a *Národní noviny* c. lapjában megjelentette a satirikus *Oktrojált alkotmány magyarazatát* (*Výklad oktrojované ústavy*). Mivel védőügyvédtet nem engedélyeztek neki (barátját, dr. Riegert), Havlíček maga védekezett és megvédte magát. Ismert védőbeszédében többek között ezt mondta: „Az ügyész úr azzal vádol, hogy gúnyolódok azon, hogy a népeknek fekete-sárga libériába kell öltözniük, és azt hiszi, hogy ezzel egyetért az, aki erős és egységes Ausztriát akar... Mi mindig csehek maradunk, úgy, mint ahogy a magyarok magyarok vagy az olaszok olaszok maradnak, és sohasem leszünk osztrákok, hanem csak az Osztrák Birodalom polgárai... Mindenki örömmel fogja magát az Osztrák Birodalom polgárának érezni, ha az dicsőséget fog jelenteni; eddig azonban az embernek nincs miért osztrák hazafinak vallania magát, mi eddig nem láttunk ebből az osztrák szövetségből semmiféle előnyt és dicsőséget... Végül is remélem, hogy az a hatalom, amely most engem vádol, rövidesen a vádlottak padjára kerül, ahol most én vagyok, és csak annyit kívánnék neki, hogy olyan tiszta lelkiismerettel üljön itt, amilyennel most én.”

Tragikus tény, hogy Havlíček, akiről a későbbiek folyamán 1848-as politikai ellenfele J. V. Frič azt mondotta: „Havlíček közénk tartozik; mérhetetlen kár, hogy már a kezdetnél nem csatlakozott hozzánk” a cseh politikai fórumon magányos maradt. Abban az időszakban, amikor az osztrák reakció fő támasza, Windischgrätz generális súlyos vereséget szenvedett Magyarországon, a bécsi kormány pedig válságba került, a cseh politikusoknak meg kellett volna ragadniuk az alkalmat, s buzdító jelszavakkal összeforrasztani az egész népet és ezzel példát mutatni a többi osztrák nemzetiségnek az egységes, közös harcra az alapvető nemzeti és szociális jogok kivívásáért. De pontosan ekkor a cseh politikusok cserbenhagyták nemcsak saját népüket, hanem az összes haladó erőt, amely bizalommal és reménykedve rájuk támaszkodott. Dr. Rieger Franciaországba utazott „tanulmányútra”, hogy ott kivárja a „jobb napokat”, Palacký történelmi tanulmányaiba mélyedt, és a többi vezető hazafi is szétbontott, holott az egységben lett volna az erejük. Havlíček egyedül vette mindezt tudomásul, s nem hagyta el a cseh újságoknál betöltött szerepét, azonban elkeseredetten bizalmatlan volt Ausztria másik legnagyobb elnyomott népével, a magyarokkal szemben. Bizalmatlansága végül a magyar demokratákkal szemben is érvényesült, akiknek a Bécs elleni közös fellépésre buzdító kiáltványára a következőképpen reagált: „Senki sem tagadja, hasznos lenne, ha az összes nép egymás között testvérien élne, és egyik sem ártana a másiknak, hanem segítene... Ez valóban boldog életet jelentene a világnak — de betartják-e ezeket a parancsokat? Gondolhatjuk-e, hogy valaha is betartják? Nem látjuk-e lépten-nyomon, hogy egyik nép a másikat bántalmazza és igája alá hajtja? Nem fenyeget ez minket állandóan a németek és magyarok részéről? Szorultságukban ugyan nyilatkozatot hallunk, hogy a magyar nemzetnek törekednie kell arra, hogy a szláv népet szabadságuk őszinte barátjának tartsák, mindenkor határozottan kell válaszolnunk: Isten áldja törekvéseiket. Ellenben mi, csehek olyan mélyre süllyedtünk már,

hogy képesek vagyunk kétségbe vonni az ilyen szavakat, mihelyt a magyaroktól, vagy akár Kossuthtól halljuk azokat.”³

Havlíček, aki publicisztikai tevékenységének egész ideje alatt élesen ellenezte a szlovák nemzeti nyelv önállósodását, s aki túlzottan nem is értékelte — mint ezt bizonyítják a *Česká Věsta*-ban (*Cseh mēh*) 1845-ben és 1846-ban írt cikkei — a szlovák nemzeti mozgalom vezetőit (Ludovit Štúrt és M. Hurbant), csak elvakult magyarelles álláspontja és Kossuth politikájának egyértelmű elvetése következtében állt 1848—49-ben egyértelműen a szlovák mozgalom mellé, amelyet a *Národní noviny* c. lapjában népszerűsített, s támogatására gyűjtést is szervezett. Ekkor Havlíček egyetértett Štúrnak a J. V. Fričhez intézett levelében foglalt szemrehányásokkal: „Az Önök Prágája most nagy gondokat okoz nekünk. Félünk, nehogy ott némelyek valamit véghezvigyenek a mi és az Önök nagy kárára és nem várt szerencsétlenségére. Olyan hangok, hogy a magyarokkal béküljünk ki, olyan demonstrációk, mint Kossuth éltetése és Jellasicus képének éltetése — semmi jót nem jósolnak. Ha Önöknél valami kirobbanna, a mi és Önök mérhetetlen kára mellett Önök elvesztik hitelüket a szlávoknál, és ha ezt Prága könnyelműen egy lépéssel elveszti, a szlávosság Ausztriában nagyobb súly nélkül marad. Gondolják meg, mit cselekszenek.”

Havlíček, aki Oroszországból való visszatérése után (1844) egészen más színben tűntette fel az orosz valóságot, mint Kollárék generációja, és nagyon élesen és kiábrándítóan nyilatkozott a szláv „óriásról” (a cárizmusban Európa legreakciósabb bástyáját látta), a nemzetiségi kérdésekben mégis azonos pozícióra jutott L. Štúrral, akinek viszont a szláv kérdésben vallott nézetei voltak ellentétesek Havlíček álláspontjával. Štúr főleg az 1848—49-es forradalmi erők leverése után (különös ugyan, de jellemző is egyben) arra a következtetésre jutott, hogy „a szláv népek csak Oroszország vezetésével, közvetlenül annak alárendelve találhatják meg létük értelmét.”

Ebből a történelmi helyzetből látható, hogy a csehek részéről is milyen bonyolult, gyakran ellentétes, s nem egyszer korlátozott és következtetlen volt a nemzetiségi kérdés felfogása. E vázlatból is érthető Marx érdekes nézete a kérdést illetően: „A pánszlávisták csatlakozni akarnak a forradalomhoz azzal a kikötéssel, hogy önálló szláv államokat konstituálhatnak kivétel nélkül az összes szlávokból, a legmateriálisabb szükségserűségekre való tekintet nélkül. De a forradalomnak nem lehet feltételeket szabni. Vagy forradalmár valaki, és elfogadja a forradalom következményeit, bármelyek is azok, vagy belekergetik az ellenforradalom karjaiba és — talán teljesen tudta és akarata ellenére — egy reggel arra ébred, hogy Miklóssal meg Windischgrätzcel halad karöltve.”⁴

Csak e mozgalmak politikai- és osztálytartalmának elemzése tette lehetővé Marx számára, hogy helyesen lássa kimenetelüket. A történelemben ugyanis nem ritka jelenség, hogy a subjektív törekvések és az azokra épülő cselekedetek gyakran a céljaikkal ellenkező eredményekhez vezetnek. Ez olyanokkal esik meg, akik nem tudják, hogy melyik oldalon állnak és tetteikkel melyik oldalnak segítenek.

II.

A nemzetiségi kérdésben figyelemre méltó Jókai, Eötvös és Táncsics állásfoglalása. Noha Jókai és Eötvös esetében a nemzetiségi kérdés ideológiai és gyakorlati megoldásáról volt szó, jellemző, hogy az említett három író felfogása származásuknak és az akkori magyar társadalomban elfoglalt helyüknek megfelelően különbözött.

Táncsicsot úgy értékelem mint magyar forradalmi demokratát, aki a nemzeti kérdésben (de az egész probléma-komplexumban is, főleg pedig a parasztság kérdésében) a legmesszebbre, azaz a következetes demokratikus forradalom követelményéig jutott. Ezzel kapcsolatban hivatkozom egy érdekes munkára, amely 1962-ben jelent meg Moszkvában, s amelyben a szerző Táncsics műveinek elemzése során hasonló következtetéseket vont le. (M. A. Хевеши [Hevesi]: *Мировоззрение венгерских революционных демократов*. Академия Наук СССР.)

Táncsics Mihály a márciusi ifjúság egyik fő szövetségese volt, s gyakran még a forradalmi ifjúságnál is messzebbre látott, megértette, milyen jelentős az összes nemzet népi rétegeinek nemzetközi szolidaritása, s ezért mindjárt a forradalom kezdetén a *Munkások Újsága* c. lapjában a szomszéd népek függetlenségi harcainak megsegítésére buzdított.⁵

Hasonlóan Jókai is 1848-ban az *Élethépek*ben írt cikksorozatában az összes radikális nevében kijelentette, hogy az egyetlen jelszó, amely szerint a továbbiakban az egész ország életét irányítani kelle, a francia forradalom jelszava. *Nyílt szavak honunk fiataljához* c. cikké-

³ J. V. Frič: Bud' jasno mezi námi (Legyen világosság közöttünk). Röplap, 1868.

⁴ K. Marx és Fr. Engels művei. Bp. 1962. VI. 275.

⁵ Táncsics: Mihály: Munkások Újsága 1848. 3. sz.

ben írja: „Igyekezünk honunk idegenajkú fiatalságát magunkhoz testvéri kapcsolatokkal csatolni, rontsuk le a századok óta keblünkben megkövesült választó-falat, amely bennünket rokonainktól eddig elkülönzött, s fogjunk kezét mindenkiel, kinek jelszava a szabadság.”⁶

Hasonlóképpen nyilatkozik az Esti Lapokban a *Nemzetiségi kérdések* c. cikkében: „Ami egy népek boldogságot, jólétet ad, mindazt megosztjuk mindenkiel, ki e haza földjén lakik. Az alkotmányos jogok kiterjesztésében senkinek, semmi pártnak, semmi felekezetnek a másik felett biztosított előjogokat nem adunk. Nyelvét, nemzetségét senkinek erőszakkal meg nem támadjuk.”⁷

A forradalmi események hatása alatt, amikor szemtanúja volt annak, hogy a magyar szabadságért nem magyar csapatok is harcoltak, és valószínűleg Petőfi radikalizmusának hatása alatt is, Jókai beismerte, hogy az összes elnyomott nemzetiséget szabadság és egyenlő jogok illetik meg. Végül is ezek a nézetek a forradalom éveiben megegyeztek a haladó magyar értelmiség nézeteivel. Így pl. Ábrányi Emil *Jókai Mór polgártestvérhez* c. nyílt levelében az *Életképek* hasábjain ezt írja: „Mindenek előtt feltjük az emberiség igazait legcesekélyebb hajszálban is megsérteni. A népek testvérek származásban, legyenek azokká szeretetben is. Ha egyesülnek, ki meri őket megtámadni? Le a gyűlölettel, mely eddigelé a népek közé kigyó-fejként tolakodott. Csak a zsarnokok hazugsága az, hogy a népek egymást gyűlölni hivatnak, mert félnek a népek egymás közti barátságától. Lehet-e nyelvkülönbség tiltó fala a szíveknek? És a magyar legyen testvére, barátja minden népek, ellensége csak annak, ki szabadsága ellen tör.”⁸

Jókai lebecsülte, vagy inkább nem értette meg azt a szerepet, amelyet a legszámottevőbb osztálynak, a parasztságnak a forradalomban játszania kellett volna. Nem bízott ugyanis a magyar parasztság forradalmi erejében. E kérdésről néhányszor írt már 1848-ban, de mindig pesszimizmussal. Az *Életképekben* (1848. máj. 21) hosszabb cikket jelentetett meg, amelyben részletesen elemzi a tanulóifjúságnak, a pesti és budai polgárságnak és a középnemességnek mint ideológiai vezetőnek a forradalomban betöltött szerepét és részvételét. A parasztságról ellenben keserűen ír: „Mi magunkat igen hosszú ideig csaltuk. Azt hittük: hogy népünk van. Pedig nincs. Míg volt, nemességünk volt az. A földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen fogalom volt e szó: haza. Még most is az. Szabadságért akárki más iránt háládatos, csak hazája iránt nem.”⁹

Jókai azért jut el az ilyen következtetésekhez, mivel a minden forradalomban döntő jelentőségű két tényezőt figyelmen kívül hagyta: a gazdasági és szociális elemet. És nem véletlen, hogy szinte ugyanezek a szavak hangzottak el később a szlovák népet illetően V. Pauliny-Tóthnak, a szlovák burzsoázia kiemelkedő képviselőjének és a nemzeti párt vezető politikusának részéről: „Legnagyobb ellenzője saját nemzeti életének maga a szlovák nép, mert elhagyja és elhanyagolja magát; könnyelműen vonogatja vállát mind az ellenség részéről feléje irányuló cselvetésekre, mind pedig legjobb barátainak hasznos tanácsaira és testvéri szavaira.”¹⁰

Világos, hogy mindkét nyilatkozat ugyanabból a nézőpontból, azaz a feltörő burzsoázia szemszögéből íródott, amely a XIX. század második felében egész Európában fokozatosan a hatalom birtokába jutott. Magyarországon ezt a burzsoáziát az egyre jobban kapitalizálódó középnemesség, illetve a szlovák kispolgárság képviselte. Az osztrák burzsoázia a legerősebb, s élvezi az állam nagymértékű támogatását. Igaz, ezeknek a társadalmi rétegeknek a nemzeti kérdéshez való viszonya differenciált, s a burzsoáziának mint osztálynak érdeke a nemzeti mozgalomban ugyanaz: kiharcolni a lehető legnagyobb gazdasági és politikai jogokat. Ezzel szemben a parasztságnak a nemzeti kérdéshez való viszonyát főleg egy szociális mozzanat, konkrétan az agrárkérdés megoldása határozza meg.

A népi rétegek annyira elnyomódtak, hogy elsődleges érdekük anyagi helyzetük megjavítása volt, és csak ezután kerülhetett sor a nemzeti öntudat előtérbe helyezésére. Ellenben annyi rejtett forradalmi energia volt bennük, hogy fölösleges volt azt lebecsülni.

Mennyivel messzebb tartott a lényeges kérdés megítélésében már a forradalom előtt, 1847-ben a plebejus radikális demokrata, Tánicsics. *Nép szava — Isten szava* c. Kossuthhoz írt tanulmányában világosan hirdeti: „Némelyek szokják mondani: A népet magunkhoz föl kell emelni, s így nemzet leszünk — de a nemesség örvénybe süllyedt le, oda nem emelkedni többé, hanem csak bukni lehet. . . A sok milliónyi népet nem lehet a maroknyi nemességbe olvasztani, hanem megfordítva. Paraszt testvéreim nem jogokat kérnek valakitől vagy az országgyűléstől, csak azt követelik, hogy a kiváltságos osztály, önkényből magára ruházott mentességéről lemondva, igazságos legyen. . . Óriási tévedés, mondom, mikor azt beszélük: én neked

⁶ Nyílt szavak honunk fiatalságához. *Életképek* 1848. I, 381—382.

⁷ *Nemzetiségi kérdések*. Esti Lapok 1849. márc. 6.

⁸ *Ábrányi Emil: Jókai Mór polgártestvérhez*. *Életképek* 1848. ápr. 23.

⁹ *Jókai Mór: Congrèvrakéták*. *Életképek* 1848. máj. 21.

¹⁰ *J. Mészáros: K problematike feudálnych prežtkov na Slovensku v druhej polovici XIX. storočia* (A feudális maradványok problematikája Szlovákiában a XIX. század második felében). Bratislava 1955. 117.

jogokat adok. Mihelyt valaki ember, milyen a többi, megvannak a jogai is: igazságtalanság és erőszak az, mit tévedésből előjogoknak szoktak nevezni...¹¹

Azt, hogy Táncsics is tudatában volt a nép tudatlanságának és öntudatlanságának, bizonyítja a népi önképző vasárnapi iskolák (Vasárnapi Egyesület) megszervezésére tett javaslata, amelyet 1876-ban írt ceglédi leveleiben igyekeznek népszerűsíteni.

A forradalom bukása után, amikor a vereség okait elemezte, arra a következtetésre jutott, hogy „...ha valahol a forradalom nem sikerült, nem abban volt a hiba, hogy fegyver hiányzott, hanem abban, mert nem voltak tisztában magukkal, mit akarnak; nem fogták föl saját érdekeiket, nem értettek egyet, nem vala közakarát.”¹²

A forradalom bukásának okait Jókai is komolyan elemezte, s a többi között arra a felismerésre jutott, hogy a döntő tényezőknek egyike a maga idejében meg nem oldott nemzetiségi kérdés volt. A *Hon c.* napilapban egész cikksorozatot jelentetett meg 1866-ban *Nem leszünk Epimetheusok* közös cím alatt, amelyben e kérdéssel, s megoldásának négyféle módjával foglalkozik:

1. Jogosult-e egyáltalán a nemzetiségi kérdés?
2. Annak megoldása nem jelenti-e a másik nép romlását?
3. Aktuális-e a kérdés megoldása?
4. Mit remélhet Magyarország a kérdés megoldásától?

Jókai megállapítja hogy Magyarországon vannak nemzetiségek, s ezek követelései jogosak és szükségesek. Azt a nézetet vallja, hogy egy helyes tranzakció Magyarországot mint állami egységet nem gyöngítene, hanem fordítva, erősítené. A kérdés megoldását már 1848-tól aktuálisnak tartotta, mert pozitív eredményt csak a nemzetiségi kérdés helyes megoldása hozhat mind Magyarországnak mint állam-egységnek, mind pedig az egyes nemzetiségeknek.

Élesen fellépett azok ellen, akik azt akarták bebizonyítani, hogy Magyarországon nincs nemzetiségi kérdés. „Én azt állítom — írja —, hogy a nemzetiségi kérdés létezik, és kell megoldanunk és nem szabad megengednünk, hogy azt más oldja ezt nekünk meg a mi rovásunkra.”¹³

Úgy tűnik, Jókai rájött arra, hogy miért nem támogatták végig a magyar forradalmat a nemzetiségek. A cikk negyedik folytatásában ezt írja: „...hogya mi eleve komolyan foglalkoztunk vala a nemzetiségi kérdés bölcs megoldásával, soha a 48-iki alkotmányt semmi erőszak meg nem rendítheti...”¹⁴

Az elemzés folytatásaként megállapítja, hogy a nemzetiségi kérdés Magyarországon nem területiális, sem pedig faji vagy osztályjellegű, és így nem is szociális probléma, hanem nyelvi, s ezért általános műveltségi kérdésként jelentkezik. Nem nehéz észrevenni, hogy Jókai a kérdés megfelelő megoldására gondol, azaz a kulturális-nemzetiségi autonómia kialakítására, ami csak a XX. század elején válik a szociáldemokrácia nemzetiségi programjává.¹⁵

Meg kell említenünk, hogy amikor Jókai a nemzetiségekre vonatkozó nézeteit népszerűsítette, a szlovák értelmiség már a szlovák területi etnikum igényével lépett fel, követelve a népi territóriumon a politikai és gazdasági élet irányításának a jogát, igaz ugyan, csak azzal a céllal, hogy megvédjék a szlovák nép nyelvi és kulturális létét.¹⁶

Érdekes és részben paradox is, hogy mennyire felbőszítették a szlovák burzsoázia követelései a magyar uralkodó köröket. Köztudott dolog, hogy maguk a szlovák nép képviselői (főleg Štúr és Hurban) ebben az időszakban a nemzetiségi kérdés megoldását másként nem is képelték el, mint az egységes magyar államon belül, élesen felléptek a cseh ausztroszlavizmus gondolata, főleg pedig a cseh radikális demokratáknak (Arnold, Frič, Sabina és mások) a magyar forradalommal kapcsolatos törekvései és állásfoglalása ellen.¹⁷

A nemzetiségi kérdés a szlovák nép szempontjából esetleg Magyarország keretein belül is megoldható lett volna. Akkor éppen a magyar uralkodó körök demokratizmusán múltott, hogy mennyire lettek volna képesek megadni az egyes népeknek az önrendelkezés jogát, az elszakadás jogát is beleértve. Azt gondolni viszont, hogy már akkor megvolt a pánszlavizmus hatása alatt a kérdés megoldásának csehszlovák alapja, fatalizmus lenne, és nem felelne meg a történelmi tényeknek.

Érdekes, hogy a cseh radikálisoknak a nemzeti mozgalomhoz való viszonya az 1848–49-es években Marxéhoz és Engelséhez volt hasonló, akik mint politikailag aktív kortársak

¹¹ Táncsics Mihály: Nép szava — Isten szava. Táncsics M. válogatott frásai. Bp. 1957. 126.

¹² Táncsics Mihály: Héti nemzetiség szövetsége. I. m. 258—259.

¹³ Jókai Mór: Nem leszünk Epimetheusok. *Hon* I. rész. 1866. ápr. 15.

¹⁴ Jókai Mór: Nem leszünk Epimetheusok. *Hon* IV. rész. 1866. ápr. 24.

¹⁵ A program kidolgozóit az osztrák szociáldemokrata Springer és Bauer voltak. A nemzetiségi autonómia alapja egy népnél mint személyek szövetségének a fogalma területi hovatartozásukra való tekintet nélkül.

¹⁶ Bővebben I. J. Mészáros: K problematike feudálnych prezítkov na Slovensku v druhej polovici 19. storočia. Bratislava 1955.

¹⁷ A kérdéstről bővebben Kovács Endre — Jan Novotný: Z dejín maďarsko-československých vzťahů. Praha 1959. és Česká radikální demokracie (Cseh radikális demokraták). Szerk.: K. Kostk. Praha 1953.

és teoretikusok élénken érdeklődtek a nemzeti kérdés iránt. Ismeretes, hogy Marx és Engels a forradalom idején a cseh és délszláv nemzeti mozgalom ellen lépett fel és a magyar népi forradalom mellett foglalt állást. Ez az állásfoglalásuk sok vita és a marxizmus elleni támadás alapjául szolgált, s ez az első pillanatban a szláv nemzetiségek szempontjából indokoltak is tünik.

Marx fejtegetéseiben figyelembe vette a korabeli európai viszonyokat. Ebből a szempontból a magyar nép érdekei magasabbrendűek voltak, mint a többi nemzetiség nemzeti mozgalomának érdekei. Ezenkívül Marxnak és Engelsnek a szláv nemzetiségek mozgalmáról vallott politikai álláspontja szerint ezeknek a nemzetiségeknek nincs jövője, nincs lehetősége a további történelmi fejlődésre. Ez — amint a történelem bizonyítja — nem volt helyes. Marx egyrészt abból indult ki, hogy milyen szerepet játszottak ebben az időszakban a szláv nemzetiségek, másrészt pedig abból, hogy az Ausztriában élő szláv nemzetiségek (a lengyeleket kivéve) nélkülözték a további fejlődéshez szükséges történelmi, földrajzi, politikai és ipari feltételeket.

A kapitalizmus további fejlődése azonban magával ragadta ezeket a népeket, amelyek a nagy nemzeti elnyomás ellenére is bebizonyították, hogy életképesek és a további sokoldalú fejlődésre alkalmasak. Marx és Engels az akkori helyzet elemzése alapján nem tudták kellőképpen előre látni az elnyomott szláv és nem szláv nemzetiségek fejlődését, mégpedig nemcsak vitalitásuk, hanem esetleges gazdasági fejlődésük lehetőségének szempontjából sem.

Ami a nemzetiségi kérdést illeti, még egy érdekes problémát kell felvetnünk, amelyet mind Marxnál és Engelsnél, mind pedig Leninnél megtalálhatunk, s amely igen nagy szerepet játszott a magyar nép történelmében. Ez az asszimiláció kérdése. Lenin a népek természetes asszimilációjának kérdésében, azaz, hogy a nagy népek a kis népekből vagy azok rovására jönnek létre, pozitív álláspontot foglalt el. Egyetlenegy feltételt szab ugyan ennek az asszimilációnak: „A proletariátus viszont nemcsak hogy nem védelmezi minden nemzet nemzeti fejlődését, hanem ellenkezőleg, óva inti a tömegeket az effajta illúzióktól. . . örömmel üdvözlö a nemzetek mindennemű asszimilációját, kivéve az erőszakos vagy a kiváltságokra támaszkodó asszimilációt.”¹⁸

Az erőszakos asszimilációt — amit Marx és Engels figyelmen kívül hagyott, s ezzel együtt az ellenállást is, amelyet az elnyomott nép fejt ki — Lenin kizárja a természetes asszimiláció fogalmából. Az erőszakos asszimiláció mindig jelentős ellenállást vált ki, és segíti a népek vitalitásának megerősödését. Tudjuk, hogy Magyarországon a fejlődés éppen az erőszakos asszimiláció felé haladt. Ennek egyik fő oka az egységes gazdasági piac megteremtésére irányuló törekvés volt a magyar burzsoázia központi helyzetével.

Lenin idézett tézisének helyességét bizonyítja a szlovák népnek oly éles reakciója a politikailag egységes magyarországi nemzet koncepciójára a XIX. század hatvanas éveiben. Ez az elmélet, amelynek Eötvös József volt a teoretikusa és lelkes népszerűsítője, erősen befolyásolta a magyar társadalmi közvéleményt. Ebből a szempontból nézve megértjük Jókai kategorikus kijelentéseit, amelyeket a *Honban* közölt, s a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó cikksorozatának zárószavában mond el: „Más ajkú lakóink jogos kívánalmait törvényesen kielégíteni szükségesnek látom, de hazám földjéből egy hantot sem alkuszom le soha.” Tovább pedig így folytatja: „A magyar nemzetnek lehet választania: akar-e a szabadságért vágyók vezetője, központja lenni, vagy pedig akar-e hódítani vágyók előcsapata lenni? Mind múltja, mind helyzete, mind dinasztiájának eddigi politikája amaz elsőt tanácsolják neki, e mellett van európai hivatása, ezen az úton lehet nagy, boldog és dicső.”¹⁹

A magyar nép európai küldetéséről, s ebből fakadóan mint a közép-európai népek közvetítőjéről és egyesítőjéről szóló koncepció már Jókai idejében sem volt új, és a magyar történelem folyamán még sokszor, sokféle variációban bukkant elő, de mindig ugyanazzal a céllal: bebizonyítani, hogy Magyarország történelmileg, földrajzilag és kulturális szempontból is hivatott arra, hogy a közép-európai, Duna menti népek szövetségének centrumává váljék. E koncepcióval később részletesen Szabó Dezső, Németh László, Csizsár Béla és mások foglalkoztak.²⁰

Említettük már, hogy az „egységes magyarországi nemzet”²¹ gondolatát elméletileg Eötvös József alapozta meg. Meg kell jegyeznünk, hogy Eötvös soha nem tartozott a radi-

* Eredetiben *uhorský*. — A szónak nincs pontos magyar megfelelője, jelenti az ország területén élő összes népet, mint egységet. (*Ford.*)

¹⁸ Lenin művei 20. Bp. 1955. Szikra 20.

¹⁹ Jókai Mór: Nem leszünk Epimetheuszok. Hon 1866. máj. 1.

²⁰ L. Szabó Dezső Füzetek, Ludas Matyi kiadás, Bp. 1935. VIII. A kis nemzetek sorsa c. cikk 60., vagy Szabó Dezső Füzetek, Ludas Matyi kiadás, Bp. 1937 (febr.) A szellemi együttműködés célja, tartalma, határai c. cikk 14., továbbá Tanú, Németh László kritikai folyóirata 1932—33. Új nyelvtanokra c. cikkének 128., és Csizsár Béla: A dunai együttműködés kísérletei Apolló 1936. 3. sz. 50.

kálisok közé. Az ún. centralisták vagy magyar doktrinerek csoportjához tartozott. Érdeme az aktuális politikai és államjogi kérdések kidolgozása és főleg a nagy francia forradalom új, modern eszméinek átültetése a hermetikusan elzárt feudális magyar társadalomba.

Eötvös elsősorban a magyarországi nemesség adómentességének elavult jogát támadta.²¹ A *Reform c.* művében pedig a magyar állam másik különlegessége, a vármegyei rendszer ellen lépett fel. A vármegye intézményével, amelyet sok magyar politikus történelmi hagyománynak és magyar specialitásnak tekintett, Eötvös a korabeli Európa magasabb nyugati államformáit állítja szembe. Szerinte orvoslást csak a centralizáció nyújthat. Eötvös e kérdést ugyanis saját osztálya, a polgárosodó magyar nemesség szemével nézi, amelynek célja a kialakulóban levő magyar tőke mindenoldalú hegemoniájának biztosítása Magyarországon. Eötvös ugyan hangsúlyozza, hogy a centralista kormánynak elsősorban az egység érdekeivel kellene törődnie, tehát a nem magyar nemzetiségek érdekeivel is, de úgy, hogy az megfeleljen a magyarok mint a magyar államot képviselő nép jellegének.

Eötvös felismerte az 1848–49-i forradalom idején a nemzetiségi kérdés megoldásának fontosságát és elkerülhetetlenségét. Köztudomású ugyan, hogy az evolutionista Eötvös a magyar forradalom elől Németországba menekült, ellenben az is vitathatatlan, hogy a forradalom lefolyását és vívmányait figyelemmel kísérte, s a forradalom több vonatkozásában helyesen foglalt állást. A *Nemzetiségi kérdés c.* munkájában, amelyben a problémához kapcsolódó nézeteit foglalta össze, írja: „Bizonyos, hogy a panaszok, amelyekkel egyes nemzetiségek ellenünk éppen azon pillanatban léptek föl, midőn mindent elkövettünk, hogy a múltnak hibáit jóvá tegyük, igazságtalanok, de meg kell vallanunk, hogy azok természetesen, s én részemről semmi meglepőt, semmit, mi ekkeseredésre okot adhatna, nem találók abban, hogy miután mi, lemondva kiváltságainkról, az ország minden osztályai s nemzetiségei iránt igazságosak valánk: ezek is nem lettek azonnal igazságosak irányunkban.”²²

Eötvösnél a kérdésnek eme szubjektív értékeléséhez a szociális mozzanat is hozzájárult. „A nemzetiségi mozgalmak, amelyek hazánk létét 1848-ban veszélyeztették, azon szociális és politikai állapotokban találják magyarázatukat, amelyek az országban századokon át léteztek, s én meg vagyok győződve, hogy a nemzetiségi mozgalmak alap-oka jelenleg is csak ezekben kereshető.”²³ E kijelentése a nemzetiségi kérdés szociális tényezőjének felismerésére enged következtetni. Ezért talán paradoxnak tűnhetne (politikailag ez természetesen Eötvös osztályhelyzetéből fakad), hogy éppen a minden forradalomban jelen levő szociális tényezők elutasításával vagy legalábbis háttérbe szorításával az „egységes magyarországi nemzet” elméletét veti fel. Abban a törekvésben, hogy gazdaságilag megerősítse Magyarországot²⁴ elutasítja (úgy, mint Jókai) a területi autonómiát, azaz az ország bármilyen területi felosztását, és csak a „nyelvi nemzetek” létezésének lehetőségét fogadja el. Ezek a nemzetek önállóak lennének kulturális téren, de politikailag és gazdaságilag a központi magyar hatalom alá tartoznának. Ezért javasolja Eötvös ennek a mesterséges konglomerátumnak (a magyarországi nemzetnek) a létrehozását, ami sohasem felelhetett meg az objektív valóságnak.

III.

Köztudomású, hogy az írók politikai nézeteiket minden korban gyakran fejezték ki irodalmi művekben, pedig megvolt a lehetőségük hogy közvetlenül a publicisztikában fejték ki azokat.

Ezt a jelenséget figyelhetjük meg Jókai egyes szépirodalmi műveiben is. Így pl. a forradalmi tárgyú *Kőszívű ember fiaiban* dicsőíti a nemességet, mint a magyar nemzeti törekvések képviselőjét, s emellett megmutatja az 1848-as nemzetközi solidaritás erejét is. A bécsi és pesti forradalmi hangulat ábrázolásához Jókai gazdag tapasztalati anyaggal rendelkezett. A bécsi forradalomnak mint a pesti ifjúság küldötte volt szemtanúja. Jókai, demokratikus érzelmeit bizonyítja azok a jelenetek, amelyek a magyar katonák a bécsi diákok és munkások forradalmi brigádjai közötti barátságot ábrázolják. Mausman és Goldner osztrák diákok alakja Jókai mesterien megrajzolt mellékszereplőinek sorából való, s szájukból gyakran Jókai saját nézeteit halljuk (pl a nőknek a forradalomban játszott jelentős szerepéről).

Jókai tisztában van a népi tömegek testvériségének nemzetközi jelentőségével, tekintet nélkül azok nemzetiségére. Ezért furcsa, hogy a szlovák egységeknek a forradalomba való bekapcsolódásáról ebben a művében nem ír, holott tudott róla.²⁵

²¹ 1715-től kezdve (a hadsereg átszervezése után) a nemesség elvesztette annak lehetőségét, hogy adóját katona szolgálattal törlessze.

²² Eötvös József összes művei XVI. Nemzetiségi kérdés. Bp. 1903. 55–56.

²³ Eötvös József I. m. 56.

²⁴ Eötvös erős „nemzeti állam” megteremtésére törekszik valószínűleg a korabeli Nyugat-Európa hatására.

²⁵ A már idézett cikkében kifejtett nézeteiből fakad. Hon 1869. febr. 3.

Jókai az epizód szereplők humoros, helyenként karikatúrisztikus ábrázolásával a főhősök nemes vonásait ellensúlyozza, akikről szintén el lehetne mondani azt, amit Marx Schiller hőseiről állított; hogy a „korszellem pusztá szócsovei”.²⁶ Jókai alkotó módszerére jellemző, hogy lényegesen nagyobb tapintattal, érzékkel, és mértéktartással rajzolja a humoros népi — gyakran nem magyar nemzetiségű — alakjait, mint pl. a nevelésügyi magyar nemesi helyőrköt, akikről olyan megvetően írt Petőfi is. Ezek közé tartoznak Tallérossy Zebulon és Mindenváró Ádám, a humoros folyóiratok (*Üstökös*) kedvelt figurái is. Noha a jókais humor bizonyos mértékig tompítja a kritika életét, Jókai éppen ezekben a figurákban mülja felül önmagát, amikor helyenként sikerül ellenszenvet keltenie és éles elitélő kritikájával lepleznie az egész élőködő nemesi osztályt, amely már eljátszotta történelmi szerepét. Ezekben az alakokban fedezhető fel Jókai művészetének nagysága, s ezek ábrázolásakor került a legközelebb a kritikai realizmus alkotó módszeréhez.

Jókai egyéni becsületességére azonban jellemző, ha soha nem is volt nagy politikus, mindig figyelemmel kísérte korának aktuális kérdéseit, és mindig a legjobb belátása szerint igyekezett a problémákat megoldani. Egész valójában javíthatatlan romantikus és álmodozó volt, de sohasem került az intellektuális pesszimizmus, s még kevésbé a nihilizmus hatása alá, még olyan idökben sem, amikor az indokolt lett volna.

Érdekes Jókai reakciója az osztrák — magyar kiegyezésre. Tudjuk, hogy Jókai azt egyetlen regényével sem dicsőítette, az viszont tény, hogy húsz évvel a forradalom után (1869) — a kiegyezés problémáitól még terhes idöszakban — a forradalom harcait idézte említett regényével, *A kőszívű ember fiaival*, s ezzel is éreztette a kiegyezéssel való elégedetlenségét.

Van azonban Jókainak egy másik regénye, *Az új földesúr*, amely felületes vizsgálódáskor talán azt a benyomást keltheti, hogy az osztrák — magyar dualizmust dicsőíti. A Horthy-Magyarországon ezt a regényt a burzsoá irodalomkritika az író főművének tekintette. A felszabadulás után viszont a kiegyezés szegényteljes dokumentumának nevezte. E kijelentések több mint vitathatók — egyenesen extrémek és indokolatlanok. Már maga az a tény, hogy a regény először 1862-ben (tehát öt évvel az osztrák — magyar kiegyezés előtt) jelent meg folytatásokban a *Pesti Napló*-ban, bizonyítja, hogy Jókai nem írhatta a kiegyezés dicsőítésére. Igaz ugyan, és vitathatatlan, hogy Jókai az osztrákok és magyarok együttélésének lehetőségére mutat rá, mégpedig gazdasági alapon, a korabeli politikai rendszert pedig egészen primitíven ábrázolja. Az osztrák állam gazdasági céljait Magyarországon nem látja még következményeivel együtt olyan világosan, mint néhány évvel később a *Fekete gyémántok* megírása idején.

Valószínű, hogy Jókai inkább a „jó” osztrákok magyarokká való átalakulására gondol, mint a kétoldali kompromisszumra. A „jó” osztrákokat pedig érthetően nem osztrák szempontból nézi. Ez az illuzórikus elképzelés Jókai korlátozott világnézetéből fakad, ugyanis a korabeli állapot rendezését csak a nemesi liberalizmus keretein belül tudta elképzelni. Nem látta azt az igazi erőt, amelyre építhette volna a jobb világ megvalósításáról alkotott terveit, mint ahogy azt később a *Fekete gyémántokban* tette. E művének hősei már munkás alakok, és Jókai nézetei a társadalom fejlődéséről már közelednek az utópista szocialisták elképzeléseikhez. Jókai ugyan itt is gyakran a megszépített vagy elhallgatott valóságra épülő irreális illúziókba esik, azonban ezzel a regényével is nemes feladatot tűzött maga elé: új reményt ébreszteni a magyar népben, megmutatni neki, hogy „végül meghódít mindenkit a közös remény egy közös jövendő után”.²⁷ Helyenként viszont az illuzórikus remények világából áttör a valóság keserűsége és a korabeli politikai viszonyok éles szatírája.

Az osztrák — magyar kiegyezés egyik legfájdóbb oldala a nem magyar nemzetiségek szempontjából az erős magyarosítás volt. Az 1868-as nemzetiségi törvény a magyarországi nemzetiségek jogait rendkívül korlátozta, megtagadta magát az önálló nemzeti létre való jogot is az értelmetlen „oszthatatlan magyar nemzet” jelszavának a törvényesítésével, amelybe az összes nem magyar nemzetiségnek is bele kellett tartoznia. Jókai illuzórikus törekvéseiből (pl. az osztrákok elmagyarosodása) kiviláglik, hogy ebben az idöszakban elvileg ő sem foglalt állást az „egységes magyar nemzet” gondolatával szemben, tehát a nem magyar nemzetiségek elmagyarosítását sem kifogásolta.

Ebben az idöszakban romlott meg Jókainak a cseh néphez való viszonya is. Már nem tudja megérteni Palackýnak az intelmét, hogy milyen logikus következményeket fog az osztrák — magyar dualizmus a szláv népekből kiváltani. Palacký a már említett *Osztrák állam eszménye* c. könyvében ezt írja: „A dualizmus kikiáltásának napja ellenállhatatlanul és szükségyszerűen közeledik, s ez a nap lesz a legkevésbé kívánt formájú pánszlávizmus születésének a napja is, és ennek keresztapja az előző édesszülőjévé válik. Mi, szlávok ennek őszinte fájdalommal nézünk elébe, de félelem nélkül. Ausztria előtt is léteztünk, s utána is fogunk.”²⁸

²⁶ Marx — Engels: Művészetről, irodalomról (Levél Lasallehoz) Bp., 1950. Szikra 47.

²⁷ Jókai: *Az új földesúr* Bp. 1928. 258. l.

²⁸ Fr. Palacký: *Idea státu Rakouského* Praha 1907. 101.

A Hon c. napilapban (1867. ápr. 17.) Jókai két cikket jelentetett meg, amelyekben élesen fellépett a cseh dualizmusellenes politikával szemben. Főleg a *Cseh országgyűlés* c. cikkében veti a cseh „patrióták” szemére, hogy annyira féltik saját nemzetiségüket, mintha azt már az is veszélyeztetné, hogy urak lesznek saját hazájukban. Magyarország szláv nemzetiségeiről kijelenti: „Mi úgy fogjuk rendezni saját ügyeinket, hogy a Magyarországon lakó nem magyar ajkú polgárok ne találjanak semmi elkívánni valót más határok közt élő nyelvrokonaiktól.”

A történelem igazolta, hogy milyen illuzórikusak voltak Jókai nézetei a Monarchia különböző nemzetiségeinek békés együttéléséről az egyre növekvő nemzetiségi elnyomás feltételei közepe.

Nem érdektelen, hogy Kossuth Lajos, aki az emigrációban figyelemmel kísérte az események alakulását a forradalom utáni Ausztriában, már 1869-ben határozottan a cseh autonómia mellett foglalt állást szinte ugyanazokkal a szavakkal, amelyekkel Palacký is óvta a magyar politikusokat az osztrák—magyar dualizmus veszélyétől: „Csehország nemzet akar lenni, nem a kis Ausztria függeléke, nem cislajthániai provincia . . . A cseh nemzetnek, mely a szabadságáért oly irtózatossá szentvedett, mint többet egy nemzet sem, a cseh nemzetnek ahhoz, hogy valóban nemzet legyen és saját ügyeit önállóan maga intézze, oly joga van, mely egy hajszálnyival sem kisebb, mint a magyar nemzet hasonló joga.

. . . Nem, a cseh mozgalom nem panszláv mozgalom; azzá lehet, ha a magyar jobboldalnak a kormány által megszabottaknak hitt közleményei, a helyett, hogy, mint »szövetésesekhez illenek, a nemzet mellett nyilatkoznának a nivelláló hatalom ellenében, a hatalom mellett nyilatkoznak a nemzetek ellenében, s megfélemezésről beszélnek. Oh, így azzá lehet, de még nem panszlavisztikus mozgalom.”²⁹

Eötvös — hasonlóan Jókaihoz — a népi rétegeket (főleg a parasztságot) alkalmatlannak tartja a lelkesedésre és az eszmékért (akár forradalmiakért is) vívott harcra. Pusztán csak a teljes anyagi elesettségüket látja, amely egyedül a kétségbeesésbe kergetve képes fegyvert adni a kezükbe és felkelésre ragadni őket. E nézete regényeiben, a *Karhausiban* és főleg a *Dózsa-felkelést* ábrázoló *Magyarország 1514-ben* c. művében nyilvánul meg.

Eötvös szerint a haladó osztály, amelynek jövője van, és érzelmileg még romlatlan: a polgárság. Ebben az összefüggésben szükséges megjegyeznünk, hogy Eötvös a fiatal burzsoáziát pozitív ellentétként állítja a nemesség elmaradott, mesterkéltséges és természetellenes életével szemben. A burzsoázia világában, amely levetkőzte a nemesi előítéleteket és szertartásokat, pozitív erkölcsi értékeket fedezett fel, s ezeket a társadalom ideáljává teszi, hogy majd szabadon nyilvánulhasson meg a szerelem és a többi emberi érzés.

A *falu jegyzője* c. regényében Eötvös kegyetlenül leleplezte és elítélte Magyarország vármegyerendszerét, s a cselekmény háttérével művészi módon ugyanazt bizonyította, amit politikai művében, a *Reformban* igyekezett előadni.³⁰

E regényében Eötvös érinti a nemzetiségi kérdést is. Olyan megoldást igyekszik találni, amely egyesítené Magyarország valamennyi polgárát nemzetiségre való tekintet nélkül. Úgy tűnik, hogy az „egységes magyarországi nemzet” gondolatát már 1844-ben, ebben a regényében megfogalmazta. Tengelyi szájába adva: „Igen, de hát ezen egyeseken kívül nem lakik é senki e hazában, nem lakkak-e magyar parasztokon kívül mások is országunk határai között, kik nem kevésbé honfitársaink, kik nem kevésbé igényelhetik figyelmünket? Nézzon excellenciád és megye őrsz népségére. Rongyosan, éhségtől beesett halvány arcokkal látjuk e szerencsétleneket harminc faluban, s mi történt eddig e faj jobblétéért, s fölvilágosításáért? Mi történt, hogy e népet nemzetünkhez kössük, hogy belőlök magyarokat, hogy belőlök e hon hív polgárait neveljük”.³¹

Eötvös világosan látta, hogy a nemzetiségi kérdés, az egyes nemzetiségek vágya a felszabadulás után már a politikai élet állandó kérdésévé válik. Ellenben félt is attól, hogy a kérdés federalisztikus megoldása meggyengítené Magyarország hatalmi pozícióját, ezért a kivezető utat naív önámításban kereste, bízva abban, hogy eljön az idő, amikor az ország nem magyar népei elállnak a nemzetiségi jogok követelésétől. Tehát Eötvösnél ugyanúgy mint Jókainál fellelhető ugyanaz a gondolat: a nemzetiségek belenövésének elképzelése az egységes magyar nemzetbe.

Jókaihoz hasonlóan Eötvös is elvből ellenezte az erőszakos magyarosítást, de csupán a módszert, nem pedig a program célját kifogásolta. Nem értette meg kellőképpen, hogy a szociális rétegeződés nem kedvez ennek az utópisztikus tervnek. A „békés asszimiláció” eszméjének szolgálatába állította az *Egy tót leány az Alföldön* c. szlovák tárgyú elbeszélését. Az asszimiláció kérdését egy szlovák lány és magyar paraszt szerelmének története alapján

²⁹ Kossuth Lajos: Iratai. VIII. 226.

³⁰ Eötvös József: Reform (Ez az első politikai írása, amely legelőször a Pesti Hírlapban jelent meg 1844—45-ben, könyvalakban pedig először 1846-ban Lipcseben látott napvilágot.)

³¹ Eötvös: A falu jegyzője. Bp. 1881. 261—62.

érinti. Természetesen az asszimiláció kizárólag csak a szlovák elemre vonatkozik, és nem fordítva. A nem magyar nemzetiségek önkéntes asszimilációjának illúziójánál semmivel sem kevésbé naiv magának a problémának a művészi megoldása. Az ilyen egyedi, környezetükből kiragadott egyéneknek természetesen alkalmazkodniuk kell környezetükhöz — már csak létfenntartásuk érdekében is. (Az elbeszélés egy szegény szlovák leány és módos magyar paraszt szerelméről szól.) Ezek az egyedi jelenségek nem lehettek (és nem is voltak) mérvadók a magyarországi nemzetiségek békés együttélésének kérdésében.

Különös figyelmet és értékelést érdemel Táncsics Mihálynak, a paraszt származású forradalmi demokratának viszonya a nemzetiségi kérdéshez.³² Táncsics egész életével, minden törekvésével és összes művével a magyar nép plebejus rétegeinek a szolgálatában állt.³³

Ha megvizsgáljuk Táncsics irodalmi műveinek hatását, (noha aktuális kérdésekkel, pl. a nemzetgazdálkodási tervekkel foglalkoznak), megállapíthatjuk, hogy az nem olyan nagy és áttűtő, mint politikai írásaié. Irodalmi kísérletei nemcsak hogy kevésbé ártottak a liberális középnemességnek, amely Táncsics támadásának állandó célpontja volt, hanem a *Bordács Elek* c. regényében a kis magántulajdonon alapuló boldogság-értelmezésének rousseau-i eszméjét népszerűsítette, és ezzel a magyar polgárosodó nemesség malmára hajtotta a vizet.

Jellemző, hogy Táncsics is foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel, mégpedig a terjedelmes *Hét nemzetiség szövetsége* című tanulmányában. Táncsics sem tért el a kérdés föderalisztikus megoldásának gondolatától. Az alcím mottója alapján, népszövetség — békealap, igyekszik bebizonyítani, hogy az egység ill. egyesülés hatalmat jelent. A hatalom nála nem önmagában való cél, hanem eszköz a cél — a közjó — elérésére. Ezért Táncsics arra a következtetésre jutott, hogy e cél eléréséhez „... Nincs más biztos mód a kisebb nemzeteket illetőleg boldogulhatásra, mint az, hogy egymással, önkéntesen, szabad akaratukkal egyesüljenek, de mint önálló, független nemzetek egyesüljenek, nem újra egy hatalmas állammá (mert azt külön nemzetiségük nem is engedi), hanem szövetségévé egyesüljenek.”³⁴ Táncsicsnak e kérdésben kifejtett felfogása már szöges ellentétben áll Eötvös erős államszervezetről vallott nézetével, amelynek alá kell rendelni az egyes nemzetiségek önállóságát. Táncsics igyekszik bebizonyítani (valószínűleg Svájc államtipusának hatására), hogy Ausztria különböző, látszólag nem egyesíthető nemzetiségi elemei, magyarok, szlávok, olaszok és románok — önálló független népek szövetségévé egyesülhetnek. „Ausztriának — írja — szét kell bomlania előbb-utóbb... És a romjaiból fejlenek, emelkednek ki a nemzetiségek, mint független államok, melyek részint rokonszenvből, részint saját hasznuk eszközése tekintetéből egymásnak segítségét nyújtanak, s a szövetségnek szükségképpen meg kell alakulnia.”³⁵ Táncsics nézetei a jövőről viszont csak realizálhatatlan, utópisztikus törekvések maradtak. Táncsics utópiizmusában, amely korában és a magyar viszonyok között a társadalmi fejlődés leghaladóbb értelmezése volt, meg kell keresnünk az okokat is, hogy miért nem értékeli ez a forradalmi demokrata és a magyar Általános Munkásegylet első elnöke a munkásmozgalom alapvető célját, feladatait és jelentőségét. Az *Arany Trombita* c. folyóiratát teljes mértékben a munkás-paraszt egységnek mint a jövő társadalom alapjának a szolgálatába állította. Nézetében fellelhető ugyan néhány ellentmondás (mint pl. a kommunista királyság illúziója), de az tény, hogy csak Táncsics képviselt — úgy mint Petőfi is — 1848-ban kompromisszummentes álláspontot a jobbágság teljes felszabadításának kérdésében.

Táncsics érdeme az is, hogy megkísérelte, hogy a népi rétegek számára érthetően, helyesen világítson meg néhány politikai fogalmat (pl. republikánus; kommunista, szocialista stb.). Itt felmerül a kérdés, vajon ismerte-e Táncsics a tudományos szocializmus néhány művét, vagy legalább a *Kommunista Kiáltványt*. Néhány fogalom megfogalmazása és tisztázása erről tanúskodik.

A határozott antiklerikalizmus volt Táncsics egyik legjellemzőbb jellemvonása. Mindkét folyóiratának hasábjain (főleg az *Arany Trombitában*), majd képviselősége idején (1869—1871) az általános oktatás és képzés megvalósítására tett javaslatában harcolt az egyháznak az iskolákra gyakorolt hatása ellen, és nyíltan követelte a hittannak az oktatásból való kizárását és a papi szemináriumok betiltását.

Táncsics legértékesebb műve és „ars vitae” dokumentuma életrajzi regénye, az *Életpályám*. Ez a magyar rousseau-ista nagy tanítójának hatása alatt írta formailag és időben kötetlenül visszaemlékezéseit, a forradalmár és antiklerikalista krédóját. Életrajza értékes forrásként szolgálhat nemcsak nehéz életútjának a megismeréséhez, amelyen minden elképze-

³² A nemesi kortársak „autodidakta parasztfiú”-nak nevezték.

³³ Részletesebben l. *Böloni György* Hallja kend, Táncsics c. életrajzi regényét. Bp. 1958. 282. A szerző helyesen mutat rá, hogy noha a magyar nép Kossuthot nevezte apjának, valójában Táncsics volt az. Táncsics népszerűségét a ceglédi parasztok és iparosok levele is tanúsítja (l. *Táncsics M.* válogatott írásai. Bp. 1957. 29.)

³⁴ *Táncsics M.* válogatott írásai. Bp. 1957. *Hét nemzetiség szövetsége*, l. 237.

³⁵ I. m. 240.

³⁶ Vö. pl. az osztályharc éleződéséről vallott nézetét. I. m. 80.

lésével a magyar félf feudális rendszer áthághatatlan falába ütközött, hanem az ország paraszt-ságának és munkásainak reménytelen helyzetével, létfenntartási követeléseikkel és harcukkal egyaránt megismerkedhet az olvasó. Táncsics e könyvében foglalta össze nézeteit a szociális kérdésekről (forradalmi javaslata a földreformra), az általános művelődésről (nők művelődése, analfabetizmus felszámolása), munkás-paraszt művelődési egyletek létrehozásáról, a nemzeti és más kérdésekről egyaránt. Ez a könyv önmagában véve a forradalom kézikönyve lehetett volna, a magyar néphez azonban a legnehezebb időkből nem jutott el. Először csak 1949-ben jelent meg.

Nem véletlen, hogy a nemzeti kérdésről kifejtett nézeteivel legmesszebbre Táncsics Mihály jutott, aki a forradalom alatt és után megalkuvást nem ismerő álláspontjával a plebejus rétegek erkölcsi fölényét bizonyította a magyar burzsoázia osztálykorlátaival szemben. Szilárdan meg volt győződve arról, hogy eljön az idő, amikor a népek kölcsönösen segíteni fogják egymást egyrészt szimpátiából, másrészt saját fellendülésük érdekében; előre látta, hogy a jövőben lehetséges lesz a népeknek közös államokba való önkéntes egyesülése az egyenlőség és függetlenség alapján. Ezt mi Táncsics korában a leghelyesebbnek és a leghaladóbbnak tartjuk.

Ford: *Bárkányi Zoltán*

Párhuzamok Petőfi és Victor Hugo politikai költészetében

SZEGZÁRDY-CSENGERY JÓZSEF

Nincs a XIX. század irodalmában Petőfi kivételével egyetlen költő sem, akinek életművét elevenebb, erősebb és elszakíthatatlanabb szálak fűznék kora társadalmi és politikai valóságához, mint Victor Hugóé. Hatalmas életműve átfogja roppant arányaival az egész XIX. századot. Bölcsője még ott ringott Napóleon táborában — „A haddal, mely egész világrészt leigázott, még öntudatlanul bejártam a világot” —, átélte a napóleoni háborúk forogtatagát, a Bourbonok restaurációját, az 1830-as júliusi és az 1848-as februári forradalmat, Lajos Fülöp polgárkirályságát, a Második Köztársaságot, III. Napóleon császárságát és bukását, a francia—porosz háborút, a körülzárt és kiéhezett Párizs ostromát, az 1871-es Kommünt és a Kommünt követő idők politikai változásait, tizennyolc esztendő telt el önkéntes száműzetésben, látott feltűnni és letűnni új irodalmi és művészeti mozgalmakat, látta a romantika diadalmas előretörését és hanyatlását, a parnasszisták, Baudelaire és Verlaine emelkedő csillagát a költészetben, a realizmus győzelmét a regényben, az impresszionisták lassú és szívós térhódítását a festészetben, volt royalista főrend és republikánus képviselő, szegény poéta és gazdag költőfejedelem, s ő, aki egykor esenevész testtel született, mint Goethe, s akinek alig jósoltak többet néhány óránál, aggastyán fövel, nyolcvanhárom éves korában halt meg, akárcsak a weimari óriás, túlélve mindent és mindenkit, feleségét, gyermekeit, szerelmeit, barátait és pályatársait, már-már saját századát is. Ez a hatalmas társadalmi-történelmi tapasztalat ott él, ott lélegzik, mint személyes élmény Victor Hugo költészetének lapjain. De Hugo életműve magával hozza mindazokat a világnézeti és esztétikai tartalmakat is, amelyekkel az európai romantika mindkét változata, a forradalmi és a polgári egyaránt viselő volt a század első évtizedeiben: pesszimista történelemszemléletet, panteista természetérzést, idealizmust, metafizikai nyugtalanságot, spiritualizmust, okkultizmust és misztikus költészet-felfogást. S bár az idealista filozófia, s főleg, Sénancour és Chateaubriand hatása alatt, a pesszimista történelemszemlélet mélyen átjárja Hugo egész költészetét rejtett nedveivel, Hugo, aki mint királpárti, katolikus költő kezdte irodalmi pályafutását, a Bourbon-ház és a reakciós főnemesség tagjait ünnepelve első, klasszicizáló verseivel, a harmincas évektől, pontosabban a *Feuilles d'automne*, az *Őszi lombok* (1831) megjelenésétől kezdve egyre következetesebben levetkezi világnézeti korlátait, s egyre mélyebben azonosul kora haladó politikai eszméivel. Már 1830-ban szót emel a lengyel nép szabadságáért, később, 1849 után a magyar szabadságharc, 1871-ben pedig a Kommün elbukott és üldözött harcosait veszi védelmébe. Ő maga kezdetől fogva világosan érzékelte politikai fejlődését:

E századnak vagyok fia! És évről évre
egy téveszmém hagy el saját döbbenetére,
s mindben csalódva már csak nektek élhetek,
te szent szabadság és te, szent honszeretet.

(Egy szóra még...)
Somlyó György ford.

Mintha csak Petőfit hallanánk. Bár Hugo klasszicizáló ódákkal (*Ódák és balladák*, 1828) kezdte irodalmi pályafutását, költészete az európai romantika talajából sarjad ki, abból a zavaros és termékeny televényből, amelyből Byron démonizmusa, Shelley arkangyali lázadása, Lamartine éteri szárnyalása, Vigny arisztokratikus pesszimizmusa, Heine könnyes, ironikus érzelmessége és Nerval romantikusan nosztalgiaiá táplálkozott. De írása tematikailag lényegesen gazdagabb, mint romantikus kortársaié, s mint valamennyi elődjéé és utódjáé a francia költészetben: szerelem, családi érzés, politikai szenvedély, személyes indulat, vallásosság, antiklerikalizmus, természeti szépség, magányosság, metafizikai nyugtalanság, miszticizmus, panteizmus s az öregkor merengő bölcsessége és derűje mind-mind helyet kap ebben a költészetben. Hugo költészete hat évtizedet ölel át, s az emberi lélek minden táját megmutatja.

Mintegy harminc évvel ezelőtt egy francia irodalomtörténész, Renouvier, nagyobb tanulmányt szentelt Hugo filozófiájának, kimutatva, hogy a pesszimista történelemszemlélet, részben a történelmi események, részben a kordivat, Sénancour és Chateaubriand hatása alatt milyen mélyen átitatta Hugo életművét.¹ Renouvier megállapításait számos Hugo-idezet igazolja. De legalább tízszer annyi idézetet lehetne felsorakoztatni Hugo törhetetlen forradalmi optimizmusa mellett, s számunkra ez a lényegesebb. Mert ez a költő, akinek életművét keresztül-kasul átjárják az idealista filozófia különböző áramlatai, metafizikai nyugtalanság, panteizmus és pesszimista történelemszemlélet, az 1830-as évektől kezdve együtt él, együtt lélegzik az európai forradalmak szabadságeszméivel. S ha Petőfi verseiben szinte napról napra, lépésről lépésre követhetjük 1848 és 49 politikai eseményeit, Hugo hatalmas írása az egész XIX. század európai forradalmainak visszhangja. Ezért tartja őt Aragon a francia költészet első igazi realistájának. De Hugo, akinek apja Napóleon grófja és tábornoka volt, s akit a férjétől különváltan élő anyja Napóleon-ellenes, katolikus és roylista szemlemben nevelt, messzebről érkezett, nagyobb utat téve meg, mint Petőfi, a forradalmi világnézethez. Hugo forradalmi állásfoglalását sok tépelődés, vívódás és tapasztalat előzte meg. „1820-as royalista-katolikus meggyőződése — írja 1834-ben, harminckét éves korában — tíz esztendő alatt fokozatosan omlott össze az életkor és tapasztalás súlya alatt. Lelkembem még maradt valami belőle, de az nem más, mint vallásos és költői rom. Félrefordulok néha és tisztelettel szemlélem, de nem járok már oda imádkozni.” (Köpeczi Béla ford.) A fiatal Hugo még idegenkedve, bizalmatlansággal és félelemmel szemléli az 1830-ban kirobbanó júliusi forradalmat, de Lajos Fülöp polgárkirálysága alatt a polgári demokrácia és a parlamentarizmus híve, s mire a „népek tavaszsa”, 1848 beköszönt, a politikai változások már a forradalom, a nép oldalán találják. A februári forradalom után ismét jelentős szerepet vállal: Párizs egyik kerületének polgármestere, majd képviselője, III. Napóleon 1851-es decemberi államesimnye után pedig III. Napóleon egyik legfőbb ellenfele és a köztársasági eszmék rendíthetetlen védelmezője a politikai életben. „Hugo — írja Pierre Albouy — 1850-ben meghal a burzsoázia számára, a proletariátus hatókörébe kerül és dicsőséges delén már csak tőle, egyedül csak tőle várhatja újjászületését, még ha néha kételkedik is ebben.” Republikánus meggyőződéséért az üldöztetést és száműzést is szívesen vállalja, tizennyolc esztendőt tölt külföldön, előbb Brüsszelben, majd Jersey és Guernesej szigetén, visszautasítva a császár által kínált amnesztiát és ezzel együtt a hazatérés lehetőségét. Politikai költészete ekkor bomlik ki teljes gazdagságában: *Fenyítések* (1853) című verskötetének III. Napóleonot ostromozó szatírái Jersey szigetén születtek, s onnan jutottak haza, a császár frissen készült mellszobraiba rejtve, kerülő úton, Anglián keresztül, Franciaországba. Hugo csak 1871-ben, a Kommün alatt tér vissza Franciaországba, s a francia—porosz háború legnehezebb napjaiban, a körülzárt és kiéheztetett Párizsban ő lesz a nemzeti ellenállás lelke, szellemi vezére. A Kommün bukása után, bár nem volt kommünár, ismét a száműzöttek sorsát választja; ekkor állít *A rettenetes év* (1872) nagy verseiben el nem múlt emléket az első proletárforradalom elbukott harcosainak.

Hugo a *Fenyítések* és a *Rettenetes év* jogán a francia politikai költészet legnagyobb alakja. Politikai eszmevilága három ponton találkozik Petőfi forradalmi eszméivel: a következetes republikanizmus, a világforradalom és a királygyűlölet kérdésében. Ahogy Petőfi *Még kér a nép* című versében, úgy követeli Hugo is, már 1830-ban, *Egy járókelő álmodozása egy királlyal kapcsolatban* című költeményében a demokratikus szabadságjogok kiterjesztését a nép legszélesebb rétegeire, figyelemztetve egy elkövetkező forradalom lehetőségére:

Petőfi:

Jogot tehát, emberjogot a népnek!

 Jogot a népnek, az emberiség
 Nagy szent nevében, adjatok jogot.

(Még kér a nép)

¹ Renouvier, Charles: Victor Hugo, le philosophe. Paris A. Colin 1935.

Hugo:

Ó, királyok, tehát úgy kormányozzatok,
el ne vonjátok a már megszerzett jogot;
sohase rakjatok a szabadságra dőre
kantárt és zabolát, hiszen ő visz előre,
halljátok meg a kor szavát, s próbáljatok
nagyok lenni, hiszen népeitek nagyok.
.....
.....

Királyok, lépjeteek földjére a jelennek,
másé a régi part! Adjatok helyet ennek
a néptengernek. Ám ha elpusztulni jobb,
nézzétek, mint nyeli el a mult századot!

(Egy járókelő álmodozása egy királlyal kapcsolatban)

Kálnoky László ford.)

Közös Petőfi és Hugo politikai eszmevilága abban is, hogy a népszabadság gondolata mindkettőjükénél a világszabadság eszméjébe, s a meg nem alkuvó republikanizmus szenvedélyes királygyűlöletbe torkollik. Hugo huszonkilenc éves, amikor 1831-ben, *Egy szóra még* című versében, közösséget vállal valamennyi eltiport és függetlenségéért küzdő európai népszabadságharcával:

Minden gyűlöletem az elnyomásra szálljon!
S akárhol is legyen bár széles e világon,
hol kegyetlen az ég, hol gyilkos a király,
egy verző nép, amely az életért kiált;
ha keresztény urak török pribékek adják
s úgy vív haláltusát jó anyánk, Görögország;
mikor Irlandia már vézön öszserogy
és Teutónián tíz király osztozott;
mikor a rég oly szép, ünnepi Lisszabont a
király talpa alatt himbálja a bitófa;
mikor Cato honát Albanik vezetik,
Nápoly hortyog s zabál; s Velence szárnyait
mikor szégyenletes, rémület-istenített
botjokkal Ausztria zsarnokai szegik meg;
mikor dül Modenán a főhercegi kény,
és Drezda sírva nyög egy kéjenc fekhelyén;
mikor Madrid halott, sötét álomba hullván,
s Bécs tombol Milanón; és a belga oroszlán,
mint a köves sziken görnyedező barom,
már lazítani se tud a kínzó jármokon;
mikor egy vad kozák, őrvjögéstől viharzón
erőszakot tesz a halott és néma Varsón,
és meggyalázva rajt a tiszta szemfedőt,
még most se torpan meg e szűzi sír előtt; —
akkor átkom sötét odvuk mélyébe erjen
ez uraknak, kiknek lova szügyig a vérben!

(Egy szóra még . . .
Somlyó György ford.)

1833 szeptemberében Lengyelország függetlenségéért száll síkra, s 1849 után versben, vezércikkben, levelekben és nyilatkozatokban a magyar nép szabadságáért, mint ahogy hosszú élete folyamán később is, mindig hallatja szavát, amikor egy nemzet szabadsága forog kockán. „Igaz barátunk volt — írja róla Illyés Gyula. —² Népünk nehéz pillanataiban tétovázás nélkül kiállt igazunkért. Nemcsak az életveszélyben forgó, a török földön internált Kossuth szabadságharcátása mellett emelt szót. Tiltakozott Teleki Blanka elhurcolása, Maderspach Franciska megvesszőzése ellen. Halhatatlan soraiiban nem is egyszer élénk tűnik: Magyarország, Pest, Buda, Arad, Temesvár. Az *Európa térképe* című versének egyik szakasza így kezdődik:

² *Illyés Gyula*: Victor Hugo védelme. (Victor Hugo válogatott versei. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó 1953.)

Batthyani, Sandor, Poerio, victimes!

Ebben a Sandor-ban, — ismerve családi és keresztnévünk külföldön szokásos fölcserélését — Petőfire kell ismernünk”. Az idézett vers, az *Európa térképe*, 1852 szeptemberében született, Jersey szigetén, ahol a száműzött Hugo házában gyakori vendégek voltak a magyar emigránsok: Teleki Sándor, Mészáros Lázár, a két Perczel és mások is.

Petőfi királygyűlölete közismert. A republikánus Hugo ugyanilyen szenvedélyes gyűlölettel tette nevetségessé a „kis Napóleon” alakját a *Fenyítések* kíméletlen szatíráiban. De Petőfi *Akasszátok föl a királyokat* című költeményének méltó párja lehetne az a kevésbé ismert Hugo-vers is, amely a költő poszthumusz kötetében, az *Utolsó kévében* látott először napvilágot:

Minden ember maga az Ember; s a jog oly
parttalan, mint a mennyég;
szabadságom, a zord, nyögi minden fogoly
szolgaságának terhét.

Mindenkinek, ki rab, én rabtársra vagyok,
láncuk itt függ nyakunkon.
Vesszen minden király! Egyetlen elnyomott
nép minden népet elnyom.

(Minden ember . . .
Somlyó György ford.)

A híres, sokat idézett, nagy forradalmi versek, az *Ultima verba*, a *Stella*, a *Lux* mellett, melyek a költő törhetetlen republikánus meggyőződését fejezik ki, vagy vízionáló lelke nagyszerű álmait az eljövendő világszabadságról és világtársaságról, ez a rövid nyolcosoros kis költemény mutatja legtisztábban a hatalmas utat, amelyet Hugo megtett a politikai fejlődés vonalán. Mert ebben a versben Hugo, a maga forradalmi republikánizmusának legtávolabbi pontjáig jut el s a szabadság és elnyomás viszonyának meglepően dialektikus megfogalmazását adja, amikor kimondja: ameddig egyetlen elnyomott nép is akad a világon, egy nép sem érezheti magát teljesen szabadnak és függetlennek. S hogy a Petőfi—Hugo párhuzam mennyire nem pusztán a képzelet önkényes vagy erőszakos játéka, hogy a két költőóriás nemcsak republikánus meggyőződésében, világorradalmi eszméiben és királygyűlöletében hasonlít egymásra, hanem költői vérmérséklete és kifejezésmódja alapvető különbségei ellenére néha, itt-ott, még észjárásában, érzelmi magatartásában, pontosabban: abban a módban is, ahogy a történelem eseményeire reagál, azt legvilágosabban Petőfi *Élet vagy halál* és Hugo *Franciaország*hoz című verse érzékelteti. A Petőfi-vers Erdődön született, 1848 őszén, a magyar szabadságharc egyik legtragikusabb pillanatában, amikor úgy látszott, mindenki összefog népünk függetlensége ellen, Hugóé 1870 decemberében, a francia—porosz háború idején, amikor már nyilvánvaló volt, hogy Franciaországot cserben hagyták barátai. S bár a két költemény gondolati felépítésében is akadnak azonosítható vagy legalábbis rokonítható mozzanatok, a két költő állásfoglalása tökéletesen azonos a végveszélybe jutott hazát illetően.

Petőfi:

Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én,
Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb
Minden népek közt a föld kerekén.

Hugo:

.....Ah, be jó,
be jó volna, ha most mártír Franciaország,
nem volnék francia s úgy állhatnék tehozzád.
temelléd, hirdetve, hogy Te vagy, roncs a fán,
egyetlen szerelmem, hazám és glóriám!

(Franciaországhoz
Szabó Lőrinc ford.)

Így felelget egymásnak, szinte azonos szavakkal, a legnagyobb magyar és a legnagyobb francia költő a világirodalom hatalmas kórusában. Az út, amelyen a Bourbon-ház egykori híve, a volt royalista francia főnemes idáig eljutott, nem volt könnyű út. Hugo nem politikai szélkakas módjára változott; világnézete, humanizmusa lassan, fokról fokra, lépésről lépésre érlelődött meg benne a történelmi események hatása alatt. Hugo nagy lélek volt, nyílt, szabad szellem, fogékony minden emberi szenvedés és nyomorúság iránt. Hogyan maradhatott volna

hát közömbös a kapitalista társadalom alapvető igazságtalanságaival szemben? A társadalmi témák már a harmincas években megjelennek költészetében (*Egy gazdag emberhez, Találkozás, Mélabú*), mintegy előkészítve, magyarázva és hitelesítve későbbi republikánus, forradalmi állásfoglalását. *Egy gazdag emberhez* című versében még naív módon oktatja a természet szépségei iránt érzékelten földesurat, de a *Találkozásban* már realista képet fest a kolduló kisgyermekéről, a *Mélabúban* pedig felvonultatja, akárcsak egy valóságos vádiratban, a francia kapitalista társadalom valamennyi jellegzetes figuráját: az alkoholista munkást, a prostitúcióba hajszolt leányt, a lopni kényszerült szegényembert, a nehéz testi munkában gyötrődő gyermekeket, a háborús nyereségeken megtollasodott spekulánst, az élet javaiban duskáló gazdagokat, az egész kapitalista társadalmat, amely „gazdagságot teremt, szülvén nyomorúságot”. S ezek a kérdések később, a negyvenes, ötvenes években, sőt élete vége felé sem hagyják nyugodni a *Nyomorultak* íróját. Senki sem ábrázolta olyan bensőséggel és gyöngédséggel az öreg koldus alakját (*A koldus*) vagy a szegények tisztességét (*Szegény emberek*); mint Hugo. A sok vizsgálódásból és tételődésből társadalmi tekintetben felelős költőhöz méltó reflexiók születnek tolla alatt:

.....E pokol-mélyben, itt,
hol annyi a halál, a szomjúság, a rosszkedv,
ha bármit szétdobálsz, az ínségest lopod meg.
Mert a szükség jog is, és enyhülést akar.
A tékozló rabol, s rabol az, ki fukar,
a bírás kötelez, ki javait pazallja,
vagy gyűjti, az a jó elvén üt sebet, rajta, —
mindene van, s bűnös — figyelj csak jól ide,
mert attól lopja el, kinek nincs semmije.

(*Öntudatlan tolvajok*
Tóth Judit ford.)

Ez a szociális hang mindvégig egyik legfőbb értéke és erőssége marad Hugo lírájának. Egyéb nagy költői adottságai mellett ez a hang az, amely messze romantikus kortársai fölé emeli őt.

Petőfi Béranger-rajongása közismert. De Hugo iránti szeretete, s általában a két nagy költő szellemi rokonságának kérdése már kevésbé ismeretes. Éppen ezért talán nem árt kissé hangsúlyozni. Bizonyára nem véletlen, hogy Petőfi Victor Hugo arcképét akasztotta Vörösmarty képe mellé, debreceni szobája falára.

Új magyar vonatkozások Puskinnál

VÁRADY-STERMBERG JÁNOS

A Puskin magyar vonatkozásait tárgyaló irodalom az utóbbi időben jelentősen kibővült, és ezzel a nagy orosz költő még közelebb került a magyar társadalomhoz. Magyar és szovjet kutatók cikkei és tanulmányai fényt vetettek Puskin munkásságának magyar ismertetéseire, műveinek az országba való elterjedésére és fordításaira, megvizsgálták a magyar irodalomra gyakorolt hatásukat stb.¹ De a téma távolról sincs még kiaknázva. Újabb Puskin-fordítások megjelenése, életművének magyar részről folyó tanulmányozása, újabb szempontok felvetése szinte kimeríthetetlen újabb lehetőségeket tár fel. Azonban bármilyen szép számban láttak napvilágot az idevágó tanulmányok, ma még a kutatásoknak abban a stádiumában vagyunk, mikor Puskin közvetlen magyar kapcsolatai sincsenek feltárva.

Az alábbiakban Puskin életútjának és műveinek még ismeretlen magyar vonatkozásaira szeretnénk rámutatni: a nagy költőnek egy magyar ismerősére, és a műveiben fellelhető magyar történelmi vonatkozásokra.

1. Puskin odesszai magyar ismerőse

1823 augusztus elején Puskin megérkezett déli száműzetésének második állomására, Odesszába, ahol közel egy évet töltött. Az 1794-ben alapított zajos, tarka, mozgalmas kikötő-

¹ *Лидин А.*: Пушкин в Венгрии. «Новый мир» 1949. № 6. 234—240; *Гаунт Г.*: Пушкин и венгерская литература. Вестник Ленинградского университета. 1949. № 6. 102—120; *Máté—Haupt György*: Puskin és a magyar irodalom. Irodalomtörténet. 1949. I. sz. 59—76; *Kovács Endre*: Puskin és a magyar társadalom. Magyar — orosz történelmi kapcsolatok Bp. 1956. 168—237. *Rejtő István*: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. Bp. 1958. 26—28; *Dolmányos István*: Költők barátságától népek testvériségéig. Bp. 1959. 29—30; *Radó György*: Puskin magyar vonatkozásai 1848-ig. Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp. 1961. 147—203.

város a provinciális Kisinyovhoz viszonyítva valóságos metropolis volt. Állandó olasz operatársulat, vidám bálók, és összejövetelek, hetente megjelenő újság- és más helyi kiadványok szolgálták a nagyszámú kereskedő, hivatalnok és szabadfoglalkozású réteg művelődési igényeinek a kielégítésére.

„Elhagytam az én Moldáviámat és jelentkeztem Európában — írja a költő augusztus 25-i levelében testvéreinek. — A restauráció és az olasz opera a régi jó időkre emlékeztetett, és bizony istenemre, felfrissítették a lelkemet”.²

A porto-franco kiváltságot élvező kikötővárosban jelentős külkereskedelmet bonyolítottak le. De nemcsak a kikötőben lehetett különböző nemzetiségű tengerészekkel, kereskedőkkel találkozni, magában a városban is jelentős számú idegen ajkú lakos volt. A húszas évek elején Odesszában olasz, francia, örmény, görög, délszláv kereskedőkön, moldvai bojárokön és lengyel nemeseiken kívül szép számmal voltak politikai menekültek is, különösen a görög felszabadító harc megindulása után.

Odessza fontos állomása volt Puskin írói útjának. Az *Anyegin*ben sok szép sorban ecseteli a déli kikötőváros bájait.

Poros Odessza, ott is éltem . . .
Ott őszig látunk kék eget
Ott sok hajó ring-leng a szélben
S lendít vásári életet;
Európa lüktet ott s lobog ma,
Mindent megélenkít ragyogva,
Dús tarkasággal ott a Dél
Az utcán víg beszéd zenél:
Olasz föld hangja, kedves édes,
Itt büszke szláv jár, francia
Spanyol- s Örményország fia
És moldován, ki még nehézkes,
Arab, görög, ki itt hajóz
S Morali, kvietált kalóz.

(Áprily Lajos ford.)

Jelentős kereskedelmet folytatott a város az osztrák birodalommal. A XIX. sz. első felében Ausztria az odesszai hajóforgalomban az első helyet foglalta el a külföldi államok közül.³ Természetesen megfordultak a városban a birodalom különböző alattvalói, köztük magyarok is. Az 1844-ben a városba érkező Jerney János ismert utazó több magyar lakossal is találkozott.⁴ I. G. Kohl német utazó, aki a 30-as években járt Odesszában, *Reisen in Südrusland* c. könyvében „valódi Babilonnak” nevezte a várost és a tíz egynehány nyelv között, amelyet felsorol mint olyanokat, melyek hallatszanak utcáin, szerepel a magyar is.⁵

Az 1804-ben létesített osztrák konzulátusnak az élén is magyar ember állt. Abban az 1926-ban kiadott kézikönyvben, amely Puskin odesszai ismerőseinek életrajzi és könyvészeti adatait tartalmazza, az 52-es szám alatt olvashatjuk: „Von Tom, magyar származású osztrák konzul.”⁶

Sajnos, életrajzi adatai nagyon hiányosak. Az emlékiratokban és az egykori újságokban általában mint „Tom úr”, „von Thom”, vagy mint „Tom osztrák konzul” szerepel, úgyhogy még a keresztnévét is — Sámuel — csak 1845-ben elhunyt fia nekrológiájából tudtuk megállapítani, ahol igen röviden megemlékeznek az apáról is.⁷ A húszas években már nyolcvanon felüli öregúr születési és halálzási adatait sem sikerült megtudnunk. Az ismeretes, hogy a harmincas évek közepe táján még élt. 1804-től töltötte be a konzuli funkciót,⁸ és 1805-től kezdve szerepelnek jelentései gazdaságtörténeti művekben.⁹ Nem érdektelen adat, hogy fia elhalálózása alkalmából az odesszai lutheránus templomban tartották meg a gyászszertartást, tehát protestáns vallású volt. (Hogy lutheránus-e vagy kálvinista, azt nem tudjuk eldönteni, mert az utóbbiaknak nem volt temploma a városban). A többi konzultól eltérően saját háza volt

² Сочинения Пушкина. Переписка. I. СПб. 1906. 75.

³ Hans Halm: Habsburgische Osthandel im 18 Jahrhundert. München 1954. 197—198.

⁴ Jerney János Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845. II. Pest 1851. 21—22.

⁵ O. Атаас: Старая Одесса, ее друзья и недруги. Одесса 1911. 50.

⁶ Пушкин: Статьи и материалы. Под ред. М. П. Алексеева. Вып. III. Одесса 1926. 88.

⁷ Idézzük ezt a rövid megemlékezést: „Son père M. Samuel de Thom avait déjà rempli les mêmes fonctions durant près de 30 ans dans cette ville, dont il était un des citoyens les plus respectés; il s'y était fixé presque dès la fondation d'Odessa, et il jouit constamment de la bienveillance et de l'amitié du duc Richelieu et du comte Langeron”. „Journal d'Odessa” 1845. No. 9. még l. «Одесский вестник» 1845 N. 8.

⁸ А. Скальковский: Первое тридцатилетие города Одессы. 142.

⁹ Hans Halm I. m. 187.

Odesszában, nyaralója (ún. dácsa) a környéken. Felesége, egy lengyel nő, kitűnő zenész hírében állt.¹⁰ Két fia közül az idősebb, Károly örökölte apjától a konzuli hivatalt, amelyet 1845-ben bekövetkezett haláláig megtartott. Mint odesszai őslakos (valószínűleg még konzuli kinevezése előtt telepedett le a városban), Tom nagy tiszteletnek és népszerűségnek örvendett. A folyton tréfálkozó, kedélyes, szellemes, több nyelvet beszélő, szójátékokat gyártó konzul az odesszai társasági összejöveteleken központi személyiség lett.

Rochechouart francia emigráns, aki 1809-ben járt a városban, dicséri vendéglátó házát, és „homme de la meilleure compagnie”-nak nevezi.¹¹

„Igen okos, kedves, a legkitűnőbb modorú” embernek nevezi őt egy másik francia emlékiratíró — A. I. Ribaupier gróf.¹²

Filip Filipovics Vigel, aki Kisinyovban az orosz kormányzati hivatalban működött és gyakran járt Odesszában, emlékiratában, amelyet az irodalomtörténészek a Puskin-időszak fontos portrégyűjteményeként tartanak számon.¹³ alapos jellemzését adja Tomnak.

„Nyolcvanon felüli volt, de nem hatott többnek, mint hatvanévesnek. Ez már öregség, de a hölgyek — idősebbek és fiatalabbak —, akárcsak a fiatal emberek is keresték a lehetőséget, hogy beszélgethessenek vele. Ő állandóan derűs volt, és a tréfái akaratlanul is mindig tiszteletet diktáltak ez iránt az igazán derék és kiválóan becsületes öregúr iránt. Kell-e mondanom, hogy ismerettségem vele nagy szerencsének tartottam, és kincsként becsültem”¹⁴ Talán túl sok adatot hoztunk fel Tom jellemzésére, de mindez elősegíti majd annak a megértését, hogy mi válhatta ki a nagy költő vonzalmát iránta.

Több emlékirat szerzője hangsúlyozza Tom magyar származását. Rochechouart „d'origine hongroise”-nak mondja és megemlíti, hogy az apja „kormányzója” volt egy városnak a török határ mentén.¹⁵

Vigel részben idézett jellemzését így kezdi: „Az osztrák főkonzul, a magyar Tom a város alapítása óta társaságának az öröme és dísze volt. Csak hatalmas termete és széles vállá árulta el benne a magyart, mert akármely művelt országban sem lehetett volna találni szívélyesebb modorú embert, mint ő.”¹⁶

Végül, hogy eloszlassunk minden kétséget a szóban forgó személy származása iránt, megszólaltatunk egy magyar tanúbizonyságot is. Besse János 1829. július 29-én Odesszából keltezett tudósításában, amely a *Hasznos Mulatságok* ugyanez évi 3. számában jelent meg, ezt olvassuk:

„Mai nap hivatalos valék ebédre Tom úrhoz, ki csak most adta át tisztségét Timoni úrnak. Ez a drága öreg úr született Magyar, és 40 esztendőktől fogvást a nyelvet még el nem felejtette. Én hát már az Orosz Birodalomban szülőtte nyelvemen beszélhettem.”¹⁷

Pontosan nem tudtuk megállapítani, mikor ismerkedett meg Puskin Tommal. M. Cjavlovskij szovjet irodalomtörténész a *Puskin élete és alkotó munkájának krónikája* című könyv szerzője, feltételezi, hogy ez 1823 őszén történt, és kettőjük ismeretségét 1823 szeptembertől 1824 július végéig datálja.¹⁸

I. Liprandi, a költő egyik ismerőse, akinek visszaemlékezései fontos forrás Puskin déli száműzetéseinek éveire nézve, a következőképpen adja elő az esetet:

Ebéd közben egy francia kereskedő lakásán az egyik vendég vadásztörténetet adott elő, amelynek a hőse Tom volt. A költő közbevágott „Melyik Tom (tom — oroszul: kötet, — V. S. J.), első, második, vagy harmadik?” A jelenlevő öregúr szívélyesen válaszolt „Ez a harmadik tom volt” — bizonyára arra célozva, hogy nem a két fiáról van szó. „Tom osztrák konzul volt Odesszában — írja Liprandi — őslakos, köztiszteletnek örvendő és vendéglátó ember. Két fia volt, majdnem egyidősek Puskinnal, akikkel a költő néha találkozott . . . és beszélő viszonyban volt velük, de apjukat az idézett válaszig soha nem látta. Mikor ebéd után megtudta a nevét, Puskin odament hozzá és bocsánatot kért tőle. Később nemegyszer volt hivatalos az öregnél a nyaralójában, úgy hiszem Dalnyik mellett.”¹⁹

Vigel, aki közel állt Puskinhoz (leveleztek is egymással), emlékirataiban leír egy látogatást a nagy költő társaságában, az említett dalnyiki nyaralóban. Ez a falu a várostól mintegy 12 km-re a Kisinyov felé vezető útnak akkor az első állomása volt.²⁰ A nyaralót az öregúr, mint Vigel írja, a tanya orosz elnevezéséből eredő (hutor) szójáték alapján „couteur”-nak

¹⁰ Souvenires sur la révolution, l'empire et la restauration, par Comte de Rochechouart. Paris 1889. 130—131.

¹¹ Rochechouart i. m. 130.

¹² «Русский архив» 1877. II. 19—20.

¹³ L. Strajh szovjet irodalomtörténész bevezetőjét emlékirataihoz.

¹⁴ Уо. 248. Ф. Вигель: Записки. Ред. и вступ. статья С. Штрайха. М. 1928. 6.

¹⁵ Rochechouart i. m. 130.

¹⁶ Ф. Вигель: Записки. 248—249.

¹⁷ Hasznos Mulatságok 1829. 3. sz. (Magyar Utazónk első tudósítása).

¹⁸ М. А. Цяловский: Летопись жизни и творчества А. С. Пушкина М. 1951. 408.

¹⁹ И. Липранди: Из дневника и воспоминаний. «Русский архив» 1866. 1477.

²⁰ Jelenleg a falusi lakosok nem tudtak felvilágosítást adni a nyaralóról.

nevezte. Mert ez az ingatlan nemcsak hogy nem hozott jövedelmet, hanem sok pénzt is fel-
emésztett, mivel hogy a konzul csak arra használta, hogy néha meghívta ide a barátait egy-egy
lakomára. „Hogy örömet szerezzen nekem — folytatja Vigel —, és talán Puskin is, meghívta
őt is a vidéki kiruccanásra”.²¹

1824. június 24-én, több mint egy hónappal azelőtt, hogy Puskin kiutasították Odesz-
szából, s így el kellett hagynia a várost, hárman a Tom fogatán kimentek Dalnyikba. A léfűg-
gönyözött nyaraló rezedá- és tubarózsa-illatú helyiségeiben vidám baráti környezetben töltöt-
ték itt hárman az időt. „Nem, soha nem felejttem el ezt a napot — emlékezik vissza Vigel —,
különböző életkorú emberek vígadtak és hahotáztak, mint a gyerekek. Ez nem volt jó
jel: én nehéz napok elé néztem, Puskin pedig igen szomorú idők előtt állt. Mikor a hőség
kezdett aláhagyni, én elbúcsúztam a házigazdától és a vendégtől... Nem egyhamar tudtam
aznap elaludni. Mind ott derengett emlékezetemben a kedves emberekkel eltöltött nap.”²²
Ekkor már megtörtént a nevezetes összecsapás Puskin és az odesszai kormányzó, Voroncov
között a költőnek sáskairatásra való kiküldetése miatt. Az utóbbi évek kutatásai kimutatták,
hogy a kormányzót nem a felesége miatti féltékenység vezette, mikor mindenképpen el akarta
a költőt távolítani a birodalomnak jelentősége szerint harmadik városából, hanem politikai
motivumok.

Puskinnak Péterváron ismertté vált egy levele, amelyben arról írt, hogy egy angol orvos
révén ismerkedik az ateizmussal, ez a levél is nyomatékosan adott az illetékesek előtt Voroncov
érveinek, hogy az odesszai atmoszféra (amely a görög mozgalom megindulása óta, és különösen
a dekabrista mozgalom küszöbén valóban tele volt forradalmi hangulattal) veszélyes a költőre
nézve.²³

Ez aligha vonatkozhatott az osztrák konzulra, de mindenesetre, Új-Oroszország min-
denható kormányzója nem nézhette jó szemmel, hogy a konzul vendégül látja a kegyvesztett
és politikai okokból száműzött költőt és vigadozik vele. Vigel nem jegyezte fel, miről volt szó
a nyaralóban. Bizonyára nem politikai dolgokról tárgyaltak, inkább feledni ment ki Puskin
e kietlen vidékre, és talán ezért rendezte meg a kiruccanást az egykori emlékiratokban művelt
és okos embernek jellemzett magyar öregúr is.

Ami ennek a politikai nézetét illeti, a metternichi rendszer egyik külföldi képviselőjét
(még ha magyar volt is és lengyel a felesége) nemigen lehet politikai megbízhatatlansággal
gyanasítani. Azonban tudni kell, hogy a konzulok, akik a megfelelő államok alattvalóinak
csak gazdasági érdekeit képviselték, nem voltak nagyon szigorúan megválogatva. Különben
Tom, akinek mint jeleztük, ingatlanai voltak a városban és családtagjai halála után is ott
maradtak, bizonyára még ki nevezése előtt letelepedett Odesszában.

Vizszont arra vonatkozólag, hogy a magyar származású konzul nem volt teljesen meg-
bízható személy az orosz hatóságok szemében, van egy érdekes dokumentumunk ugyan-
abból az évből, amelyre a Puskinnal való kapcsolat esik.

Gurev odesszai gradonacsaink (kerületi főnök) 1824. április 5-én magyarázó levelet
intézett Voroncovhoz azzal kapcsolatban, hogy a felső hatóságoktól megrovásban részesült,
mert a városban élő egyes külföldi állampolgároknak nem voltak rendben a papírjai. Levelében
Gurev a felelősséget a konzulokra hárítja, különösen az osztrákra. „Tom úrra — jelentette
Gurev — már azelőtt is voltak terhelő adataim arról, hogy meglehetősen könnyelműséggel tar-
tózkodási engedélyeket adott ki, még hozzá orosz alattvalóknak is.”²⁴

Természetes, hogy ez az egy irat nem ad alapot komolyabb következtetésekre, de minden
esetre nem szabad figyelmen kívül hagynunk a Puskin és Tom közötti baráti kapcsolat meg-
ítélésében.

Itt kell megemlékeznünk arról is, hogy Nyikolaj Lerner, a századelő egyik ismert
Puskin-szakértője, aki különösen sokat foglalkozott az odesszai periódussal, a Vengerov-féle
kritikai Puskin-kiadás 1908-ban megjelent második kötetéhez írt cikkében kiemeli, hogy
„az odesszai őslakos és általános tisztelőnek örvendő Tom igen közel állt Puskinhoz.” A kutató
haladó szellemű embernek ítéli meg Tomot, és a nagy költőnek 8 más odesszai barátjával
együtt azok közé sorolja, „akik Puskinban nemcsak kiváló költőt láttak, hanem olyan embert
is, akit a kormány üldöz.”²⁵

Az odesszai kiutasítás után befejezett *Anyegin* egyik korai változatában Puskin többször
megemlékszik odesszai „újdoni barátairól” «Итак я жил тогда в Одесса/Средь новопри-
обранных друзей», áldását küldi rájuk, és azt hangoztatja, hogy sírig nem felejtí el őket.

²¹ Ф. Вигель: Записки. 248—249.

²² Ф. Вигель: Записки. 249.

²³ З. Бориневич—Бабайцева: Пушкин в Одессе. (1823—1824). В кн. «Пушкин в Одессе». Одеса
1949. 88—89.

²⁴ „Megrovás az odesszai kerületi főnöknek Gurevnek, és a taganrogri Намовnak tartózkodási engedélyek törvény-
telen kiadása miatt külföldieknek.” Odesszai Területi Állami Levéltár. I. fond. (A Novoroszsjai és Besszarábiai főkörmányzó
kancelláriája). 294. sz. leltár, 270. sz. 11—12.

²⁵ U. O.

Где поздний мир б ни сулила,
Где б ни ждала могила,
Везде, везде в душе моей
Благословлю моих друзей²⁶

Ezek a sorok talán Tom Sámuelre, a magyar származású odesszai osztrák konzulra is vonatkoznak.

Fontos lenne a továbbiak során fényt deríteni, esetleg osztrák levéltári anyag alapján arra, mit csinált, hogyan élt a kissé furcsa nevű odesszai konzul Oroszországba való kiutazása előtt. Vagy talán fedőnév alatt szerepelt itt, azért nem találtuk meg adatait az osztrák és magyar kézikönyvekben? Nincs-e összefüggésben a hazájából való eltávozása az 1795-ös programmal, hiszen Tom akkor, vagy valamivel később kerülhetett az újonnan alapított városba? Besse szerint 1829-ben már negyven éve elhagyta hazáját, és ez (kikerekítve) körülbelül egyezik is a fenti dátummal.

Mindez azonban, amit Puskinnak erről a kissé titokzatos magyar ismerőséről megtudtunk, a feltett kérdéseken túl még egy kapocs, amely összeköti az orosz nemzeti géniuszt a magyar néppel.

2. A kuruckor Puskin történelmi műveiben

1835-től kezdve Puskin egy nagy történelmi munkán dolgozott I. Péter koráról. De a tragikus kimenetelű párba ezt is megszakította, és így befejezetlen maradt. „Az a munka, amelynek megírása közben utolérte őt a halál — írja erről a műről Pletnyov, a költő egyik barátja —, mindent felülmúlt volna, amit eddig kaptunk tőle”²⁷

Pletnyov, rögtön a költő halála után, 1837-ben publikálta a *Szovremennyik*ben Puskin előmunkálatainak egy kisebb részét: Moreau de Brasey orosz szolgálatban volt francia tiszt emlékiratait az 1711-es Pruti hadjáratról Puskin fordításában és bevezető cikkével.

A többi fogalmazvány elkallódott. 1917-ben az anyag előkerült, és 1938-ban publikálták a költő összes műveinek jubileumi kiadásában. Sokáig az a vélemény uralkodott, hogy ezek az impúrumok egyszerű kiírások Ivan Golikov XVIII. századi történész sokkötetes monumentális, Péterről szóló művéből.²⁸

1955-ben jelent meg Ilja Fejnberg könyve: *Puskin befejezetlen művei*, amely azóta még három kiadást megért.²⁹ A szovjet irodalomtörténész tanulmányozta a költő Péter korára vonatkozó előmunkálatait, és alapos szövegelemzéssel kimutatta, hogy Golikovon kívül Puskin felhasznált más anyagokat, közte levéltári forrásokat is. A szerző az impúrumok között felfedezte Puskin prózájának ismeretlen gyöngyszemeit, és kimutatta az előmunkálatok önálló jelentőségét, hiszen belőlük nagy vonalakban kirajzolódik a mély puskini koncepció I. Péter korára vonatkozólag.

Célunk kimutatni, hogy Oroszország XVII. sz. végi és XVIII. század eleji történelmének tanulmányozása közben a kuruckor milyen eseményei váltották ki a nagy költő érdeklődését, és milyen anyag alapján ismerkedett meg velük.

Az 1687-es krími hadjárat jelentőségével kapcsolatban Puskin följegyzi, hogy ez a hadjárat érvénytelenítette Thököly Imre, a krími kán és a francia követ szövetségét, amely Erdély megtámadását célozta.³⁰ Puskin Golikov nyomán Thökölyt „dicső Erdélyi fejedelem”-nek nevezi.³¹

Az 1707. évi események tanulmányozása közben Puskin felfigyelt az orosz—magyar tárgyalásokra, és Golikov nyomán kijegyezte: „Rogockij fejedelem elküldte Berecsinyit (vagy Berezinit) az elégedetlen magyarok nevében, hogy felajánlja a trónt Alekszej cárevisnek. Péter, annak ellenére, hogy kívánta magának a szavazati jogot a birodalmi tanácsban, visszatartotta az ajánlatot, nem akarván viszályba keveredni Ausztriával”³²

²⁶ Пушкин. Полное собрание сочинений. I. 560—561.

²⁷ П. А. Плетнев: Сочинения и переписка. Спб. 1885. I. 338—339.

²⁸ И. И. Голиков: Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. 1—12. М. 1788—1799. Második kiadás: 1—15. М. 1837—1843.

²⁹ Utolsó kiadása: И. Фейнберг. Незавершенные аботы Пушкина. рМ. 1964.

³⁰ А. С. Пушкин: Полное собрание сочинений. 10. М. 1950. 19.

³¹ Голиков i. m. 4. I. М. 1789. 201. A későbbi dekabrista és Puskin barátja, Fjodor Glinka, aki 1805-ben járt Magyarországon, emlékirataiban szintén elragadtatással ír Thököly harcáról és később megénekelte őt versben is. L. Tardy Lajos: Magyarországi úti élmények és irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. „Tanulmányok a magyar—oros irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp. 1961. 132.

³² А. Пушкин i. m. 110; Голиков i. m. П. М. 1837. 289—290.

A kurucok magyar forrásai nem tanúskodnak arról, hogy Bercsényi hasonló ajánlatot tett volna az cárnak az 1707-es varsói tárgyalások alkalmával. Nem célunk most, hogy tisztázzuk az adat hitelességét, vagy pedig azt, hogy esetleg későbbi időpontra vonatkozik. Golikov egy Velencében megjelent műre hivatkozik, és ennek a szerzője bizonyára a német *Theatrum Europaeum* c. krónikából merítette, ahol szintén szerepel ez az adat.³³

Az 1711-es események kapcsán Puskin kijegyzi Golikovtól Péter cár és II. Rákóczi Ferenc április 17-i találkozását Javorovban Galiciában,³⁴ amely ismeretes a fejedelem önéletrajzából is.³⁵

Puskint érdekelte I. Péter gazdasági tevékenysége is, így a szőlőkultúra megnemesítésére tett intézkedései. Az 1722-es perzsiai hadjáratral kapcsolatban kijegyzi, hogy a cár Derbentben „elrendelte, hogy küldjenek Magyarországra szőlőművelő után.”³⁶ Ez így nem egészen pontos adat, és Golikov is másképp adja elő a dolgot. Magyar szőlőművelők még 1710-ben érkeztek Oroszországba, az asztraháni ültetvényeken dolgoztak,³⁷ és innen irányították őket Derbentbe. Köztük volt a szikszói származású kuruc tiszt Turkolj Sámuel³⁸ is, aki a majtényi fegyverletétel után került több társával együtt az orosz hadsereg kötelékébe.³⁹

Amint egy 1711. augusztus elején kelt orosz katonai jelentésből kitűnik, Ropp orosz őrnagy csapata 160 lovas- és 150 gyalogos kurucból állt.⁴⁰ Egy más egykori orosz irat 500 magyar katonáról emlékezik meg.⁴¹

Ezekről a kuruc vitézekről, akik Rákóczi utasítására szegődtek az orosz hadsereghez, és egy részük ott volt a pruti hadjáratban, Puskin külön megemlékezik a Moreau de Brasey írásához fűzött bevezetőjében. Moreau emlékirataiban leírja a kuruc vitézek hősiességét a harcban, és erre a jelenetre hívja fel külön Puskin az olvasó figyelmét.⁴²

A francia tiszt emlékiratai 1735-ben láttak napvilágot. (Költött könyvészeti adatokkal) a következő címmel: „*Mémoires politiques amusants et satirique de messire J(ean) N(icole) (Moreau) D(e) B(rasey), C(omte) de L(ion), colonel du Regiment de Dragons de Casanski et Brigadier des Armées de sa M. Czarienne, à Veritopolis chez Jean Disant-vrai 3 volumes. 1716.*”

Az említett mű első kötetének 52.—53. oldalán található a Puskin által kiemelt tragikus jelenet, amelyet a nagy költő szavait idézve az emlékirat szerzője „szórakoztató könnyedséggel” ír le. Ez a dokumentum, amely éles fényt vet a szabadságharc bukása után elmenekült egyes kuruc vitézek sorsára, ismeretlen a magyar történeti irodalomban, és ezért teljes egészében idézzük (helyenként, összehasonlítva az eredeti szöveget Puskin fordításával).

„Egy magyar származású kapitány, aki a cári felség szolgálatába állott, ugyanúgy, mint több honfitársai közül, Ragoczi fejedelem offensége bukása után⁴³ a táborban tartózkodott abban a reményben, hogy felhasználják a harcban.⁴⁴ Az említett egyén rábeszélte egy kozák csapatot, támogassa őt, megígérve, hogy megmutatja nem is olyan nehéz dolog elbánni a tatárokkal. A kozákok megígérték, hogy nem maradnak el tőle. 12 magyarjával együtt a tatárokra támadt, és sokakat közülük levágott, keresztül törve csoportjaikon, rémület és halált szórván körös-körül. De a kozákok nem jöttek segítségükre, s így a magyar kapitány csapata meghátrált a túlerő előtt. A tatárok bekerítették őket és mind a tizenhárom elesetek, drágán adván oda életüket: körülöttük hatvanöt tatár [holttest] feküdt, melyek közül 14 — lefejezve. Ezek közül a vitéz magyarok⁴⁵ közül tanui voltunk oktalan vitézségüknek⁴⁶ sajnáltuk őket. Még a mi lovasaink is, bár oroszok: ti, nemigen szánakozó szívűek, de csak kérték, hogy nyeregre szállhassanak és kisegítsék őket, de Jahnus tábornok nem akarta vállalni a felelősséget, hogy harcba bocsátkozzon az ellenséggel.”⁴⁷

Mivel a szóban forgó tábornok német származású volt, Puskin a következő ironikus megjegyzést fűzi a leírt jelenethez: „Úgy tűnik, hogy az orosz barbárok ebben az esetben több szánakozást mutattak, mint a felettük parancsoló külföldiek.”⁴⁸

³³ Известия из России из „Theatrum Europaeum”. «Журнал Министерства Народного Просвещения». 1891. ч. 275. 57.

³⁴ А. Пушкин i. m. 160.

³⁵ II. Rákóczi Ferenc Fejedelem önéletrajza. A latin eredetiből fordította Domján Elek. Miskolc 1902. 207—208.

³⁶ А. Пушкин i. m. 267.

³⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. X. М. 1956. 169.

³⁸ Сборник Русского Императорского Исторического Общества. 108. 331.

³⁹ Archivum Rakocianum. I. osztály. VII. 22.

⁴⁰ Сборник военно-исторических материалов. Вып. XII. Спб. 1898. 174—175.

⁴¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. XI. ч. 2. М. 1964. 46.

⁴² А. Пушкин i. m. 297.

⁴³ Moreau-nál: „depuis la décadence des affaires de son Altesse Serenissime. le prince de Ragotski”. Puskinnál: «(posle padenija ego svetlosti princa Rogoczi)».

⁴⁴ Moreau-nál: «d’у être employé”. Puskinnál: «быть кпотребленным в дело».

⁴⁵ Moreau-nál: «braves hongrois”. Puskinnál: «храбрых венгерцев».

⁴⁶ Moreau szavait „Valeur mal employé” Puskin erősebben fejezi ki: «неуместная храбрость».

⁴⁷ А. Пушкин i. m. 316—317.

⁴⁸ «Кажется, русские варвары в этом случае оказались более жалостливым нежели иностранцы, ими предводительствовавшие».

Ehhez még tudni kell, hogy Jahnus von Elberstädt tábornok mint a magyar határ-szélen elhelyezett lengyelországi orosz csapatok parancsnoka, sok kellemetlenséget okozott a szabadságharc ügyének. Rákóczi emlékirataiban az 1710-es események elbeszélésekor megemlékezik „Janus (orosz) tábornokról, aki később a cártól a császár szolgálatába állott át”, és leírja a szabadságharc elleni celszövéseit.⁴⁹

Az 1711-es hadjárat ideje alatt Jahnus a bécsi udvarnak az orosz hadseregbe beépített ügynöke volt, és egyik feladata épp abban állott, hogy szemmel tartsa Rákóczi kapcsolatát a cárral és az orosz csapatokban lévő kurucok ellen dolgozzék. Mint Wilczek orosz udvarban levő osztrák ügyvivő jelentéseiből kitűnik, Jahnus a Habsburgoknak hű szolgája volt.⁵⁰

A magyar forráskiadvány adatai birtokában érthetővé válik Jahnus szerepe nemcsak a leírt epizódban, hanem általában a pruti hadjárat folyamán. Hibás intézkedései folytán az általa vezetett csapatoknak nagy veszteségei voltak, árulás gyanújába került és el is bocsátották az orosz szolgálatból.⁵¹

Puskin nem tudhatta, hogy Jahnus a bécsi udvar szolgálatában áll, de viselkedésének elítélése nemcsak az idézett megjegyzésében jut kifejezésre, hanem a bevezető cikkében is, ahol az „érzékeny német” parancsnokról ír, aki nem adta beleegyezését a magyar vitézek megsegítéséhez.⁵²

Jahnus elmarasztaló megjegyzéseivel Puskin akaratlanul érintett egy jelenséget, amely fennáll a kuruckori magyar kapcsolatok során: az orosz cár szolgálatában álló németek ellenséges állásfoglalása a magyarok iránt. Ennek egyik késői, de talán legrikítóbb megnyilvánulása a Puskin által kiemelt tragikus epizód, amikor a szabadságharc bukásán elkecseregett kuruc vitézek virtuskodásból kezdenek csetepatéba és ott pusztulnak midnyáján a bécsi udvar szolgálatában álló tábornok kárörvendő szemei előtt és tiltó utasításai következtében.

Puskinnak Péter korára vonatkozó előtanulmányaiából kirajzolódnak előttünk azok a magyar vonatkozású történelmi események, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben helyet kaptak volna a nagy költő megírásra váró monumentális művében.

Azon, hogy Puskin nem valósíthatta meg az elgondolását, minden okuk meg van sajnálni azoknak is, akik érdeklődnek a kuruckor története iránt.

*

A feltárt anyag kiegészíti és bővíti a Puskin-életmű magyar vonatkozásairól alkotott képet, szerény hozzájárulás Puskin életútja és művei egyetemes, nemzetközi jelentőségének tanulmányozásához.

Mikszáth novella-forrásaihoz

(Élmény vagy irodalmi hatás?)

SCHEIBER SÁNDOR

Először 1884-ben jelent meg Mikszáth *Ahol a víz is virágzik* című írásának első fejezeteként a *Mire jó a dialektus?* novella. Benne elmondja, hogy a szegedi régi hajóhídon szegedi polgár nem fizetett vámot, csak a vidéki. Honnan lehetne megtudni, ki a szegedi, s ki nem, — erre Nagy István egy biztos módot eszelt ki. Megkérdezték minden átmenőtől, mivel eszik náluk a levest. A szegedi azt felelte: „kanállal”. A vidéki meg ezt: „kanaóval”.¹

Rejtő István kitűnő jegyzetapparátusa összegyűjti a helyeket, ahol az író — szokása szerint — erre a motívumra vissza-visszatér.² Ugyanő megállapítja: „MK e keretes történetet úgy adja elő, mintha egy alföldi embertől hallotta volna. Pedig valójában e történetkék saját szegedi élményeit elevenítik meg, vagy pedig szegedi tartózkodásakor az ottani ismerősöktől hallhatta azokat.”

Talán van egy harmadik lehetőség is: Irodalmi olvasmányai hatása alatt költötte. A *Biblia* elmondja a *Bírák könyvében* (XII. 1—6.), hogy Jiftách — Gileád embereivel — harcol Efráim ellen és győz. Elfoglalják a Jordán átkelőit Efráim felé, s el akarják fogni Efráim menekülőit. Úgy ismerik fel őket, hogy kimondatják velük a „szibbolet” („kalás”, vagy a „folyó sodra” a jelentése) szót. Az Efráim-beliék „szibbolet”-nek ejtik.

Ismerte-e Mikszáth ezt a bibliai helyet? Valószínű, bár ez idő szerint nem tudjuk bizonyítani. A teljes Mikszáth-kiadásból majd kiderül. Goethe ismerte. „Weiss und schwarz Brot

⁴⁹ Rákóczi Ferencz fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végéig. Pest 1866. 274.

⁵⁰ „General Janus sich offeirt alles, was nur ihm bekannt sein wird, zu richten, auch so viel kann zu dienen”... jelentette az ügyvivő Eleonóra regénskirálynőnek 1711. jún. 12-én. *Lukin'ich Inre*. A szatmári béke története és okirattára. Bp. 1925. 473.

⁵¹ Письма и бумаги... т. X. стр. 545.

⁵² А. Пушкин I. т. 297.

¹ Mikszáth Kálmán Összes Művei. XXXV. Bp. 1965. 97—99.

² Uo. 302—303.

— írja — ist eigentlich das Schibolet, das Feldgeschrei zwischen Deutschen und Franzosen”³. A magyar irodalomban Baksay Sándor említi: „Oh a Mármögnek van annyi esze, hogy nem felel minden kérdésre. A Mármög ha egyszer kimondja a sibboletjét, beszélhetsz azután néki”⁴.

Van a történelemben két további párhuzam. A szicíliai vicesnyom 1282. március 30.-án Palermo közelében, a Monte Reale templomban az olaszok az őket elnyomó franciákat lemészárolták. Arról ismerték fel őket, hogy a „ciceri” szót „siseri”-nek mondták. Húsz évvel később a franciák Brüggében a németalföldi „schilde” és „vriend” szavak ejtésének buktatójával haltak meg.⁵

A Mikszáth-történet forrása tekintetében tehát nehezen lehet dönteni.

Petőfi kínai fogadtatása*

GALLA ENDRE

A XIX. század folyamán kiteljesedő magyar irodalom legnagyobb képviselői közül kétségtelenül Petőfi neve és életműve vált a leginkább ismertté és népszerűvé külföldön: irodalmunk valóban általa lépett be a világirodalomba. Világhírének vizsgálatában a hazai Petőfi-filológia már jelentős eredményeket mondhat magáénak, bár nyomkövető felmérésében mindeddig alig lépte túl a tulajdonképpeni európai irodalom eszmei határait.¹ Pedig Petőfi utólete túlnőtt ezeken a határokon: híre, neve a századforduló óta ismert pl. több távolkeleti ország irodalmában, s napjainkban is további, Európa határain kívül eső népek új vagy újjászülető nemzeti irodalmi ismerkednek költészetével.

Dolgozatunk Petőfi világirodalmi útjának e századunkban kiterelvényesedő történetéből kínai fogadtatását kíséri végig. Petőfi kínai útja nemcsak a költő világhírét öregbíti újabb adalékokkal, hanem jól jellemzi a modern kínai irodalom világirodalmi orientációjának sajátosságait is.²

Kínában a magyar irodalom iránti érdeklődés megindulása szinte egybeesett a világirodalommal magával való ismerkedés kezdetével. A világirodalmi orientáció jelentkezése pedig az évezredes izolációjából kilépő, s a polgári átalakulás küszöbére érkező Kína vajdó szellemiségének útkeresését jelezte, s — hasonlóan számos európai nemzeti irodalom kialakulásának körülményeihez — itt is törvényszerűen vezetett el a hagyományos hazai irodalom és írásbeliség megújításához, illetve egy új, modernül nemzeti irodalom megteremtéséhez. Bár a külföldi irodalmakkal való behatóbb megismerkedés, a tudatos és rendszeres fordítói tevékenység csak a századunk második évtizedében, az 1910-es évek végén színre lépő új irodalommal együtt bontakozott ki, a jobbára spontán érdeklődés már a múlt század végétől megmutatkozott. Ekkor láttak napvilágot a külföldi szépirodalmi művekből készült első fordítások, világirodalom-népszerűsítő írások — még a hagyományos (rég) irodalom és írásbeliség viszonyai között.³

A nagy nyugati irodalmak (angol, orosz, francia) mellett már ebben a viszonylag korai időszakban találkozhatunk a magyar irodalom iránti érdeklődés jeleivel is. Ennek azonban nem a spontán érdeklődés, hanem egy érlelődő, tudatosodó világirodalmi orientáció volt az alapja, amelynek ez idő tájt úgyszólván egyedüli képviselője Lu Hsün [1.] (1881—1936) — családnevén Chou Shu-jen [2.] —, az új irodalom később legnagyobbá váló alakja és testvéröccse, az

³ Campagne in Frankreich 1792. Goethes Werke. XXXIII. Weimar 1898. 83.

⁴ Baksay Sándor: Cyalog-ösvény. I. Bp. 1887. 61.

⁵ A. J. Storfer: Wörter und ihre Schicksale. Berlin-Zürich 1935. 311—312.

*Petőfi kínai fogadtatásával eddig csupán néhány népszerűsítő jellegű hírlapi cikk és sajtóközlemény foglalkozott Magyarországon is, Kínában is. Jelen összefoglaló jellegű tanulmány a kiadás előtt álló kandidátusi disszertáción (A magyar irodalom kínai útja. Bp., 1961. Kézirat.) anyagára támaszkodik, amely Petőfi teljes kínai bibliográfiáját is tartalmazza. Ezért itt csak a legszükségesebb dokumentációra szorítokozunk. (A tanulmányban és a jegyzetekben előforduló kínai nevek, címek stb. eredeti, kínai írásjegyekkel írt alakját technikai okokból külön csoportosítottuk.)

¹ Petőfi világirodalmi fogadtatásának felmérésével a közelmúltban Turóczi—Tröstler József tanulmányai foglalkoztak. Kutatásai azonban csak az európai irodalommal — s főleg a német irodalom — Petőfi-képcék vizsgálatára szorítottak. (Vö. J. Turóczi—Tröstler: Petőffis E n t r i t i n d e W e l t l i t e r a t u r. I. Acta Litteraria Ac. Sci. Hung. III. Separatum. Bp. 1960., stb. Ugyancsak Petőfi európai recepciójához kell számítanunk költészetének oroszországi fogadtatását, amelynek felmérése hasonlóképpen a közelmúltban történt meg. [Vö. pl. Zöldholyi Zsuzsa: Petőfi chez les Russes. (XIXème siècle) Radó György: Petőfi chez les Russes. (XXe siècle) Filológiai közlöny 1959.]

² A modern kínai irodalom és a világirodalom összefüggéseinek behatóbb vizsgálata éppen, hogy megindult. A legnyobbatású külföldi irodalom, az orosz és szovjet irodalom — s ezen belül elsősorban Csehov és Gorkij — recepciójának történetével az elmúlt másfél évtized során többen is foglalkoztak, elsősorban a Kínai Népköztársaságban. Több közlemény tárgyalta már egyes nyugati írók (pl. Ibsen) fogadtatását is. Ezek a tanulmányok anyagfeltáró és adatközlő jellegűek.

³ A külföldi irodalmakkal való ismerkedés kezdetei, az első szépirodalmi fordítások csak kuriózumszerű érdeklődés jeleit mutatták: a lefordítandó művek szelekciója szinte elemi világirodalmi ismeretek nélkül, teljesen öletszerűen ment végbe. Sőt, a legtermékenyebb és legnépszerűbb fordító ebben az időben, Lin Shu [35.] (1852—1924), még idegen nyelveket sem tudott: angolul tudó kiegészítővel készítettet nyersfordításokból dolgozott s még nem érzett különbséget Shakespeare művei és Rider Haggard detektívregényei között: mindkét szerzőtől egyforma buzgalommal — és eredményességgel — fordított.

ugyancsak jeles esszéista és műfordító Chou Tso-jen [3.] (sz. 1885) volt, akik elsőként figyeltek fel a magyar irodalomra a kortárs kínai írástudók közül. Mindketten ösztöndíjas éveket töltöttek a századforduló első évtizedében Japánban, amikor a kibontakozó kínai polgári forradalmi mozgalom eszméinek hatása alá kerülve lelkes mandzsuellenes forradalmi demokratákká váltak. Hogy politikai-világnézeti céljaikat jobban szolgálhassák, idővel eredeti (orvosi, mérnöki) stúdiumaikkal is felhagytak, s a társadalmilag hatékonyabbnak vélt, modernül felfogott írói hivatást választották életpályájuknak. Bár írói tevékenységük ez idő tájt még javarészt csak általános világirodalmi tájékozódásra és tájékoztatásra, valamint a fordítói munkára szorított, de ők — a világirodalomban tájékozatlan, jobbára vaktában fordító kortársaik szemléletmódjától eltérően — a Kínához hasonló nemzeti és társadalmi problémáktól terhes, s főleg a forradalmak, szabadságharcok eszméinek jegyében fogant nemzeti irodalmak példáját keresték.⁴

Igy jutottak el — egyebek között — a magyar irodalomhoz, sőt, pályájukat is úgyszólván a vele való ismerkedéssel kezdték. Chou Tso-jen első szépirodalmi művei Jókai-regények angolból készült fordításai voltak: az *Egy az Isten* kínai fordítása 1908-ban jelent meg, a *Sárga rózsáé* 1910-ben készült el — mégpedig az akkor még érvényben levő régi kínai irodalmi nyelven, az ún. wenyen-ben. Lu Hsün első irodalmi érdekű tanulmánya pedig, amely 1908-ban jelent meg Japánban *Mo-lo shih-li shuo* [4.] *A sátáni költészet ereje* címmel, több európai „sátáni” költő (Byron, Shelley, Puskin, Lermontov, Miczkievicz stb.) társaságában Petőfivel is foglalkozik. Azon túlmenően ugyanis, hogy a Chou-testvérek a nemzeti szabadság és függetlenség eszméinek rokonhangját hallató írókat és költőket keresték a világirodalomban, a „sátáni” költők csoportja még azért is érdekelte Lu Hsünt, mert bennük olyan nagy, rebellis individuumokat vélt látni, akik — akkori hite szerint — a társadalmi fejlődés, a változás, az újért folyó harc fő zászlóvivői voltak. Tanulmányában ezért a többiekhez hasonlóan Petőfit is a „szembeszállás”, az „ellenállás” nagy egyéniségeként méltatja. Röviden ismerteti életét és költészetét, amelynek nyomán azonban inkább a költő-patrióta jellegzetes profilja rajzolódik ki — úgy, ahogy azt a Lu Hsün könyvtárában is meglévő századvégi német nyelvű világirodalmi kézikönyvek ábrázolták.⁵

A tanulmányban tárgyalt költők közül Miczkievicz, és különösen Petőfi is érdekelte ekkor is, s — mint a közvetkezőkből még kitűnik — később is Lu Hsünt. Egy, ugyancsak ebből az időből kelt másik írását — *P'i-to-fei shih lun* [5.] *Petőfi költészetéről* (1908) címmel⁶ — már kizárólag a magyar költőnek szenteli. Igaz, ez az írás nem önálló tanulmány, hanem egy angol nyelvű magyar irodalomtörténet (Emil Reich: *The Hungarian Literature*) Petőfi-fejezetének szabad kínai nyelvű fordítása, amely az angolul tudó öccs, Chou Tso-jen kezelműködésével készült. Reich Petőfi-portréja a századvég nyugati Petőfi-szemléletének obligát vonásait mutatja, s a költőben főleg az Alföld, a puszta, a csárda és a betyáromantika énekesét, a „természet vadvirágát” láttatja. Még így is közelebb segíthette azonban Lu Hsünt a magyar költő megismeréséhez, s talán a vele való további foglalkozásra is ösztönözhet. Tudjuk ugyanis, hogy — bár ez idő tájt Petőfi műveiből még egyáltalán nem fordított — hosszú időn át foglalkoztatta pl. a költő romantikus kisregényének, a *Hóhér kötele* lefordításának gondolata. A műnek a Reclam Bibliothek kiadásában megjelenő német nyelvű kiadását közvetlenül Németországból hozatta meg, a költő válogatott verseinek kötetével együtt, s tartalmát a „sátáni” költőkről írott tanulmányában is ismertette röviden. Nem ismerjük Lu Hsün fordítói szándékának közelebbi indítékait — a regény lefordítására ugyanis végül mégsem került sor. Tekintettel azonban arra, hogy ekkori egyéb fordításai már a későbbi realista elbeszélőművész érdeklődését és ízlését mutatják, lehetséges, hogy a „sátáni” költő e szertelen, különös szépprózai művében is a tagadásnak, a szembeszállásnak valamiféle megfogalmazódását érezte meg.⁷

⁴ Vö. Lu Hsün saját vallomását pályakezdő éveiről: „... Amire figyelmet fordítottam, az inkább a megismertetés, a fordítás volt, mégpedig különösen az elnyomott népek íróinak művei. Az idő tájt éppen a mandzsuok megdöntése volt napirenden — s voltak fiatalok, akik ezeknek az íróknak a kiáltásában és ellenállásában rokonhangra találtak... Mivel olyan műveket kerestem, amelyekben kiáltás és ellenállás van, elkerülhetetlenül Kelet-Európa felé fordultam.” (Wo tsen-mo tso-ch'i hsiao-shuo lai? [36.] Hogyan kezdtem elbeszéléseket írni? *Lu Hsün ch'üan-chi* [37.] Lu Hsün Összes Művei. Peking 1957. IV. 392—93. Kínaiul.)

⁵ L. Lu Hsün Összes Művei. Peking 1956. I. 194—234. (A tanulmány Petőfivel foglalkozó része a 230—232. lapon van.) — A századforduló táján megjelent nyugati világirodalmi összefoglalások közül ez idő tájt szerzte be Lu Hsün — aki a nyugati nyelvek közül a németben volt járatos — *Gustav Karpeles*: *Allgemeine Geschichte der Litteratur* c. 3 kötetes, és *Johannes Scherr*: *Illustrierte Geschichte der Weltliteratur* c. 2 kötetes munkáját. Mindkettő áttekintést ad a magyar irodalomról, s ezen belül Petőfi költészetéről is.

⁶ A fordítás eredetileg a Japánban megjelenő Honan [38.] című kínai nyelvű folyóirat 1908. évi 7. (augusztusi) számában látott napvilágot. Tanulmányunkban a *Lu Hsün* összes műveinek 1948. évi kiadásában közreadott szövegre támaszkodtunk. Kiegészítő kötet, 64—71.

⁷ Lu Hsün japáni éveiről, a magyar irodalom és Petőfi iránti érdeklődéséről, valamint a Hóhér kötelével kapcsolatos ifjúkori terveiről öccse, Chou Tso-jen tudósít visszaemlékezésében. (Chou Ch'i-ming, Lu Hsün-te ch'ing-nien shih-tai [39.] Lu Hsün ifjúkora. Peking 1957. 41—42.) Ugyancsak ő tesz említést a Petőfi-tanulmány fordításának körülményeiről, közölve a fordítás kéziratban maradt második részének kis töredékét is. (Chou Chia-shu, Lu Hsün-te ku-chia [40.] Lu Hsün szülőhelye. Peking 1959. 173—174.) Említésre méltó, hogy Lu Hsün a Hóhér kötele mellett a finn *Juhani Aho* egy művének lefordítását is tervezgette.

De mind a Petőfivel való behatóbb foglalkozásnak, mind az egyéb irányú világirodalom-népszerűsítő tevékenységnek és fordítói munkának átmenetileg végeszakadt azzal, hogy Lu Hsün 1909-ben, hétéves japáni tartózkodás után végleg hazatért Kínába — s csak egy évtized múlva, 1918-ban tért ismét vissza a szépirodalomhoz, mint immár a színre lépő új irodalom első, nagy hatású művelője. Mind az ő, mind pedig testvéreccse e korai világirodalmi orientációja a maga időszakában meglehetősen elszigetelt, egyedi jelenség maradt — s így Lu Hsün Petőfivel foglalkozó írásainak sem támadt egyelőre se visszhangja, se követője. Mégis, ez az érdeklődés méltó előjátéka volt a magyar költő továbbbi, s a húszas évektől kezdve az új irodalom és írásbeliség viszonyai között egyre szélesebb körű fogadtatásának Kínában.

Természetesen, az az új irodalom, amely Kínában alig fél évszázaddal ezelőtt egy mélyreható világnézet-kulturális forradalom eredményeként felváltotta a minden tekintetben elagott régít, a világirodalom sokkal szélesebb bázisára támaszkodott, mint amely felé a Chou-testvérek kezdetben orientálódtak. Az új lírát — legalábbis fejlődése első éveiben — Tagore, Whitman, Goethe, s a modern angol költők inspirálták, a szépprózát Gogol, Turgenyev és a franciák, míg a drámát Ibsen, Shaw és Csehov — s általában, a külföldi irodalmak széles skálája kapott később is visszhangot Kínában. Az új irodalom világirodalmi orientációjában azonban kezdetől fogva — de különösen fejlődésének első évtizedében, a húszas években — kifejeződtek bizonyos speciális szükségletek és igények, amelyek az irodalom társadalmi elkötelezettségének felismeréséből adódtak, s a XX. századi Kína nemzeti és társadalmi problémáira vártak választ. Ennek megfelelő tájékozódás jellemezte például a húszas évek legtekintélyesebb írói csoportosulásának, az ún. wen-hsüeh yen-chiu hui [6.] Irodalomkutatók Társaságának világirodalom-népszerűsítői és fordítói tevékenységét. Bár e csoport alkotói programjának hitvallásává a realizmust tette, s ennek megfelelően jelentős teret szentelt a XIX. századi realisták és naturalisták népszerűsítésének, nem kevesebb érdeklődéssel fordult az általa „gyenge és kis nemzeteknek”, illetve „elnyomott nemzeteknek”⁸ nevezett népek irodalmi felé — mintegy folytatva és kiszélesítve Lu Hsün és Chou Tso-jen korábbi orientációjának irányvonalát. Az Irodalomkutatók Társaságának egyik alapító tagja és teoretikusa, Shen Yen-ping [7.] (sz. 1896) — aki később Mao Tun [8.] néven mint jelentős regényíró vált ismertté — a Társaság rangos folyóiratában, a *Hsiao-shuo yüeh-pao* [9.] *Elbeszélés* című lapban több alkalommal is elvi jellegű cikkekben fejtette ki a „kis és elnyomott népek” irodalmaival való foglalkozás szükségességét, mint amelyek az új kínai irodalom számára éppen társadalmi-politikai elkötelezettségükkel, kidomborodó nemzeti jellegükkel szolgálhatnak példaként. Ezért az *Elbeszélés* — amelynek Shen Yen-ping szerkesztője is volt — 1921-ben különszámot is szentelt az „elnyomott nemzetek” irodalmainak. A cseh, lengyel, finn, ukrán, jugoszláv, bolgár, újszidő és görög irodalmakat ismertették benne Lu Hsün, Chou Tso-jen, Shen Yen-ping és mások, szemelvényekkel — főleg elbeszélések fordításaival — illusztrálva. Ettől kezdve nemcsak az *Elbeszélés*, hanem más folyóiratok is rendszeresen népszerűsítették a „kis és elnyomott népek”, de főleg Észak- és Kelet-Európa népeinek irodalmait.⁹

Bár a magyar irodalom az *Elbeszélés* különszámában nem szerepelt, 1920-tól kezdve ismertetések, fordítások foglalkoztak vele is, olyannyira, hogy csakhamar az érdeklődés előterébe került, s egyike lett azoknak a kisebb nemzeti irodalmaknak, amelyek legtöbbet szerepeltek a kínai irodalmi folyóiratok hasábjain. Shen Yen-ping már a húszas évek elején több népszerűsítő cikkben, tanulmányban ismertette a kínai olvasókkal a magyar irodalom múltját és jelenét — de az érdeklődés hamarosan főleg Petőfi felé kezdett fordulni. Ennek az érdeklődésnek ezekben az években mint felkeltésében, mind kielégítésében ugyancsak Shen Yen-ping idevágó munkássága érdemel elsősorban figyelmet. Egyebek közt az ő tollából származik az a terjedelmesebb tanulmány is, amely 1923-ban, a Petőfi-centenárium évében jelent meg az *Elbeszélés* januári számában, *Hsiung-ya-li ai-kuo shih-jen P'ei-to-fei-te pai-nien chi-nien* [10.] *Centenárium megemlékezés Petőfiről, a magyar hazafias költőről* címmel. Ebben — Lu Hsün korábbi írásához hasonlóan — a költő életrajzát ismerteti elsősorban, benne a művészi pályának csupán főbb vonatkozásait, fontosabb állomásait emelve ki. Egyik forrásául Zolnai Béla írásának (*Az európai háború hatása a magyar irodalomra*) az *Elbeszélés* 1922. novemberi számában megjelent kínai fordítása szolgált, amelynek Petőfivel foglalkozó részeit Shen újszólván szó szerinti beípi-

⁸ Kezdetben a két terminussal bizonyos népek, nemzetek nagyjából azonos csoportját jelölték, gyakran a két terminust összeolvasztva is használták („kis és elnyomott népek”); csak később, a harmincas évek elején, a Wen-hsüeh [41] Irodalom c. folyóirat 1934. évi májusi különszáma differenciálta pontosabban az „elnyomott nemzet”, a „nemzetiség” és a „kis nemzet” fogalmi külti különbségeket. (Ebben a számban egyébként a magyar irodalom is szerepelt, mégpedig a „kis nemzetek” irodalmainak kategóriájában.)

⁹ A kelet-európai irodalmak kínai fogadtatását általánosságban tárgyalja Shen Yen-ping: *The Literature of East Europe in China*. People's China. 1950. No. 2. 17—18. Közülük a cseh és szlovák irodalmak útját legújabbban *Marián Čalik* mérte fel Cseka s a szlovák literatúra v. Čine v rokoch 1919—1959. Slovenská Literatúra 1962. 3. sz. 367—374.) — A kelet-európai irodalmak képviselői közül Petőfi és más magyar írók mellett (*Jókai, Mikszáth, Molnár F.*) leginkább lengyel (*Miczkevicz, Sienkiewicz, Prus*) bolgár (*Vazov, Elin Pelin*), cseh és szlovák (*Neruda, Capek, Hviezdoslav*), valamint — alkalmanként — szerk, ukrán és román írók neveivel találkozhatni az *Elbeszélés* és később más kínai folyóiratok hasábjain.

tette tanulmányába. Ez arra mutat, hogy a kínai szerző — Petőfi költészetének behatóbb ismerete hiányában — nem annyira a költői életmű értékelésére, mint inkább forrásai anyagának informatív jellegű feldolgozására és bemutatására törekedett. Ennek megfelelően Shen Yen-ping Petőfi-képe is inkább közvetetten, a felhasznált forrásanyag proporcióján keresztül rajzolódik ki: a tanulmány Petőfit mint a legnagyobb magyar lírai költőt méltatja, akinek a szabadság és a szerelem volt a fő mondanivalója. Ennek illusztrálására Shen teljes egészében idézi a költő *Szabadság, szerelem és az Egy gondolat bánt engemet . . .* című verseinek prózai színezetű fordítását.

A kép tehát, amelyet a kínai olvasó e tanulmány alapján Petőfiről kialakíthatott magának, lényegét tekintve nem sokban különbözött Lu Hsün korai tanulmányainak Petőfi-portrójától — bár kétségkívül árnyaltabb és differenciáltabb volt annál. Ami pedig a szövegközi versfordításokat illeti — Shen Yen-ping és öccse, Shen Tze-min [11.] néhány korábbi Petőfi- és más magyar költő versének fordításához hasonlóan — elsősorban a „bemutatás”, a „megismertetés” célját szolgálták, s nem művészi produkció igényével készültek.¹⁰ A Petőfi iránt kibontakozó érdeklődésre jellemző azonban, hogy az első, művészi Petőfi-fordítások is csakhamar napvilágot láttak: 1925-ben öt kis Petőfi-vers fordítását közölte a Yüsse [12.] *Csevegő* c. irodalmi folyóirat 9. és 11. száma, *A. Petőfi te shih*, [13.] *Petőfi Sándor versei* címmel. A fordító Lu Hsün volt, aki másfél évtized múltán ezekkel a fordításokkal tért ismét vissza kedvelt külföldi költőjéhez — s ennek, mint alább kitetszik, nem kis jelentősége volt a Petőfi-recepció további alakulása szempontjából. De figyelmet érdemelnek Lu Hsün Petőfi-fordításai azért is, mert a lírát alig-alig művelő író oeuvrejében szinte egyedülálló helyük van: rajtuk kívül csupán két Heine-fordításról tudunk. Emellett a fordítások mint művészileg hiteles, jól sikerült költői alkotások, máig is példaként állanak a kínai Petőfi-irodalomban. Tartalmilag-formailag egyaránt hűen követik az alapul szolgáló német szövegeket; tömörségük, epigrammatikus lekerekítettségük az útkeresés és kísérletezés lázában vajdó modern kínai költészet első éveiben a klasszikus kínai líra nagy korszakainak harmóniáját, formai műgondját, a régi kínai vers ökonómiáját idézte. Talán ezért sem véletlen, hogy a továbbiakban éppen Lu Hsünnnek ezek a fordításai toboroznak újabb tisztelőket: költőket és műfordítókat a magyar költő művészete számára. Bár közülük többeket (pl. Sun Yung [14.] műfordítót) a szellemes *Apám mestersége és az enyém* c. Petőfi-vers kongeniális fordítása ragadta meg, Lu Hsün fordítói technikájának illusztrálására mégis hadd idézzük az *Érik a gabona . . .* c. vers frappánsabbnak, „kínaiabbnak” tűnő fordítását — az eredeti, valamint a német nyelvű alapszöveg társaságában.¹¹

(magyar eredeti)	(német alapszöveg)
Érik a gabona,	Die Sonne brennt gar heiss,
Melegek a napok,	Das Korn, es reift heran;
Hétfőn virradóra	Mit nächstem Morgen schon
Aratásba kapok.	Fang ich zu ernten an.
Érik szerelmem is,	Auch meine Liebe reift,
Mert forró a szívem;	Denn glühend ist mein Sinn:
Légy te aratója,	Sei, Süsse, Einzige, —
Édes egyetlenem!	Sei du die Schnitterin!

(kínai fordítás)

t'ai-yang ku-je-te chao-lin
 chou-ts'ao-te ku-ze to yi ch'eng-shu
 yi tao ming-t'ien tsao-ch'en
 wo chiu k'ai-sou ch'ü shou-huo
 wo-te ai yeh ch'eng-shu-liao
 hung-ch'ih-te shih wo-te ching-shen
 tan yüan ni t'ien-mi-te wei-yi-te
 tan yüan ni shih shou-kuo-te jen [15.]

(a kínai szöveg magyar prózafordítása:)

a nap forrón süt le // köröskörül a gabona már megérett
 holnap reggelre kelve // tüstént nekilátok aratni
 szerelmem is megérett // vörösen izzó a kedvem (hangulatom)
 de (azt) szeretném (ha) te édes egyetlen // de (azt) szeretném (ha) te lennél
 az arató.

¹⁰ Shen Yen-ping magyar irodalmi ismereteit Riedl Frigyes angol nyelvű magyar irodalomtörténetéből merítette (*Frederick Riedl: The History of Hungarian Literature*, London 1906.). Ennek lefordítására és kiadására az Elbeszélés 1921. évi 8. számában javaslatot is tett. A fordító Shen Yen-ping öccse, Shen Tze-min lett volna. A fordítás elkészültéről és megjelenéséről azonban nem tudunk. A Shen testvérek versfordításainak alapjául is a Riedl irodalomtörténetében található vers-illusztrációk szolgáltak.

Mint példánkból kitűnik, Lu Hsün minden vonatkozásban alkalmazkodik az alapul szolgáló német szöveghez — rímélése is ennek megfelelően: x, a, x, a, x, b, x, b —, de az utolsó két sor fordítását egyéni invenciójával oldja meg. Bár a ritmusképlet elmosódó, érezni az eredeti vers kötöttségének visszaadására irányuló törekvést.

Lu Hsün Petőfi-fordításai — mint fentebb már utaltunk rá — arról tanúskodnak, hogy az ekkor már jelentős szépírói és publicisztikai tevékenységet folytató író ismét foglalkoztatni kezdte a magyar költőt. Bár a rendelkezésre álló idegen nyelvű források hiányos volta nem tette lehetővé számára Petőfi életének és munkásságának átfogó, szisztematikusan és intenzíven megismerését, s így a saját írásművészetére gyakorolt közvetlen hatása sem számottevő —, a vele való foglalkozásnak számos jelével találkozhatni mégis, 1925-től szinte haláláig, többnyire a költőre való hivatkozások, utalások, de néha verses idézetek formájában is. Mindez arra mutat, hogy Lu Hsün emberi és művészi eszményei között kétségkívül mindvégig helyet kapott Petőfi is, elsősorban mint rebellis művészegénység, mint a szabadság és hazafiság poétája. Ilyen értelemben helytálló azoknak a kínai irodalomtörténészeknek a megállapítása, akik Petőfit a Lu Hsün által leggyakrabban emlegetett külföldi költők között tartják számon, aki Lu Hsünre, az emberre és az írora kezdetétől fogva „viszonylag mély hatást gyakorolt.”¹²

Lu Hsün Petőfi-fordításai nem maradtak visszhang nélkül, orientáló, mozgósító hatásuk hamarosan megmutatkozott. Erről elsőnek egy fiatal pekingi költő, Feng Chih [16.] (sz. 1905) 1926-ban megjelent hosszabb Petőfi-tanulmánya ad számot.¹³ Forrása egy ma már azonosíthatatlan német nyelvű Petőfi-válogatás és annak előszava volt, amelyből — úgy tűnik — Petőfi költészetének tágabb aspektusait ismerhette meg a kínai szerző. Így Feng Chih — aki bevezetőben utal arra, hogy Lu Hsün fordításai irányították figyelmét a magyar költőre — már nemcsak a rebellis költő-patrióta többé-kevésbé elvont hősét, vagy a szabadság és szerelem romantikus poétáját látja meg Petőfiben, mint a fiatal Lu Hsün, vagy Shen Yen-ping, hanem azt a nemzeti költőt, aki a szalonok világával szemben felfedezi a magyar falvak, a „fekete kenyér” világát, s annak poézisét, a népdalköltészetet. „Ami nekem verseiben tetszik, az a sok remek hasonlat, s úgy érzem, mintha ennyi bölcsesség csak az egyszerű, tiszta népdalokban lenne fellelhető” — írja tanulmányában, amelybe egyébként egy-két kisebb saját Petőfi-versfordítást is beledolgozott, illusztrációként.

Bár Feng Chih Petőfi iránti érdeklődése múltó epizód maradt, s később a világirodalom más évtáji felé fordult (Rilke, majd Heine költészetével ismertette meg a kínai olvasókat), a huszas évek végé felé kialakuló új helyzet mégis inkább a világirodalmi líra forradalmi hagyományainak, a Petőfi-típusú költészetnek adott újabb aktualitást. Csang Kai-sek 1927. évi ellenforradalmi puccsa után ugyanis nagy differenciálódás ment végbe az alig egy évtizede kibontakozó új irodalmi mozgásban, s végérvényesen kifejeződött a modern irodalom Lu Hsün képviselte fő vonalának demokratikus és baloldali orientációja, amely ezekben az években fokozott aktivitással kereste a múlt és a kortársi világirodalom haladó és forradalmi hagyományainak támogatását. A forradalom ügyéhez hű kínai költők és írók közül így fedezte fel magának Petőfit (Hsü) Pai Mang [17.] (1909—1931) — másik ismert írói nevén Yin Fu [18.] — az ifjú forradalmár és költő, aki 1929-ben Lu Hsün Pen-liu [19.] *Aradat* című folyóiratában egy német nyelvű Petőfi-életrajz és kilenc Petőfi-vers fordítását tette közzé. Lu Hsünben — amint erről az *Aradat* szerkesztői jegyzeteiben maga vallotta — a Pai Mang-féle életrajz- és versfordítások „erős ifjúkori reminiscenciákat” ébresztettek, lelkesen buzdította fiatal költőtársát a magyar költővel való behatódott foglalkozásra, neki ajánlkozta japáni tartózkodása során beszerzett, féltve őrzött német nyelvű Petőfi-köteteit. Pai Mang készült is írni Petőfiről és „legalább egy kötetre valót fordítani verseiből” — mint fordításaihoz fűzött jegyzeteiben írta —, de már nem futotta rövid életéből: forradalmi tevékenységéért a Kuomintang-rendőrség letartóztatta, s 1931-ben többedmagával — köztük négy fiatal író- és költőtársával — kivégezték. 1933-ban, a kivégzés évfordulóján, Lu Hsün megrendítette szép írást szentelt „az elfeledettek emlékének”. Ebben a vallomásszerű sorokban emlékezett meg a maga Petőfi iránti vonzódásáról is annak kapcsán, hogy az általa Pai Mangnak ajánlkozott Petőfi-köteteken a könyvek külön, tragikus sorsa teljesedett be: azok is a rendőrség kezére kerültek, s — Lu Hsün szavaival — „mint csillogó gyöngyszemek veszték a sötét semmibe . . .”

¹² Lu Hsün fordításainak német nyelvű alapszövege *I. Goldschmidt: Gedichte von A. Petőfi (Leipzig 1883.)* című kötetben található, amely a Reclam-Bibliothek sorozatában jelent meg. A további Petőfi-versek: Apám mestersége és az enyém, Fa leszek, ha . . ., Sírba tették . . ., Az én szerelmem.

¹³ Vö. Liu Pan-hsi, Sun Ch'ang-hsi, Han Ch'ang-ching: Lu Hsün yen-chiu, [42.] Lu Hsün tanulmányok. Peking 1957. 332—335.; továbbá Wu Wen: P'ei-to-fei yü Lu Hsün [43.] Petőfi és Lu Hsün. Jen-min Ji-pao [44.] (Renmin Ribao) 1953. jan. 3. — A Csevegőben megjelent fordításain kívül Lu Hsünnnek még egy Petőfi-fordítása van: a Remény. Ezt beleszította ugyanazon időből való prózaverseinek egyikébe, amelynek úgyszintén a Remény címet adta. (L. Lu Hsün prózaverseinek gyűjteményét Yeh-t'ao [45.] Vadfűvek című kötetében, Összes Művei. Peking 1956. II. 170—171. Kínaiul.) E hat teljes fordításán kívül a műveiben egybeült található Petőfi-idézetek javarésze töredék, illetve prózai átültetés.

¹⁴ Feng Chih: Petőfi Sándor (sic!). Ch'en-chung, 1926. 2. sz.

Pai Mang fordításai — a Lu Hsünéihez hasonlóan — Petőfi korai korszakából való rövidebb, romantikus-népies hangvételű dalok átültetései voltak, mint pl. a *Fekete kenyér*, *Vadonban*, *Fa leszek, ha . . .*, *A borozó*, *Az erdőnek madara van . . .* stb. A fordítások a tartalmilag többnyire pontatlan német alapszövegeket követik, de formai megoldásaikból még hiányzik a Lu Hsün-i fordítások szigorú mértéktartása, ökonómiaja. Mégis, Pai Mang fordításai közül egy szinte országos népszerűsége tett szert: ez a korábban már többektől is fordított *Szabadság, szerelem* című vers volt, amely azonban csak később került a nyilvánosság elé: Lu Hsün emlékező írásában jelent meg nyomtatásban. Pai Mang kitűnő érzékkel régi irodalmi nyelvre, s a klasszikus prozódia szabályai szerint fordította le a kis verset, miáltal maradéktalanul sikerült érzékeltetnie az eredeti tömörségét, kerekességét. Petőfinek mint a szabadság és szerelem költőjének neve és ars poeticája végeredményben ezen a fordításon keresztül tudatosult a kínai olvasók legszélesebb rétegeiben.

Petőfi életrajzának és verseinek fordításához fűzött jegyzeteiből azonban arra lehet következtetni, hogy a forradalmár Pai Mang többet is megsejtetett Petőfi költészetének lényegéből, mint amennyire ezt a rossz német interpretáció lehetővé tette, s kihallotta belőle a plebejus forradalmár, a népköltő hangját is. Talán a német szöveg „nemzeti költő” (Nationaldichter) kifejezését is ezért akarta a kínaiiban min-chung shih-jen [20.] „a néptömegek költője” formában visszaadni — aminterről Lu Hsün megemlékező cikkéből értesülünk. Sajnos, korai halála megakadályozta abban, hogy — forradalmár voltánál, költői és emberi alkatánál fogva — a legpotenciálisabb kínai tolmácsolójává váljék Petőfi költészetének.¹⁴

Vele egyidőben — s ugyancsak Lu Hsün Petőfi-fordításainak iniciatívájára — kezdett el érdeklődni Petőfi iránt egy másik, akkor még ismeretlen nevű fordító, Sun Yung (sz. 1902) is, aki fordítói tevékenységét úgyszólván kizárólag a kelet-európai kis népek (bolgárok, lengyelek, magyarok) irodalmainak szentelte. Petőfitől elsőnek mindjárt a *János vitéz* fordította le — mégpedig eszperantó nyelvű alapszövegből. Fordításával ő is Lu Hsün folyóiratánál, az *Áradat*-nál jelentkezett, 1929-ben. Petőfi nagyobb művéről lévén szó, Lu Hsün tüstént felfigyelt a fordításra, javasolta szerzőjének a mű külön kötetben történő megjelenítését, s egyben magára is vállalta a kézirat gondozásának és a kiadásnak feladatát. Így Lu Hsün szerkesztésében és utószavával jelent meg a kötet 1931-ben, Sanghájban.¹⁵ De, hogy a kiadás nem ment könnyen, s Lu Hsünnel mennyi személyes fáradozásába került, amíg vállalkozását az ismeretlen fordító munkájától vonakodó kiadókkal szemben siker koronázta, arról Sun Yunghoz írott levelei érzékletesen tanúskodnak. „Sangháj az erőviszonyok és a haszon városa . . . emellett Petőfi is, én is balszerencsés időkben születünk. Én a Baloldali Írók Ligájának tagjaként most erős nyomás alatt vagyok . . .” — írta pl. egyik levelében. Levelei, valamint a fordításhoz írott utószava nemcsak értékes kor- és irodalomtörténeti adalékok, hanem ismételten bizonyítják Petőfi iránti vonzódását is.¹⁶

A *János vitéz* fordításának korabeli visszhangjáról nincsenek adataink. A fiatal fordító e szinte első munkája természetesen nem lehetett egyenértékű művészi teljesítmény az eredetivel — de mint fordítás egészében a korabeli kínai fordítások színvonalán mozog. Még a Kuomintang-időszakban, 1945-ben megjelent második kiadása is, a Kínai Népköztársaságban pedig — mint alább még szó lesz róla — számos kiadást ért meg.

A *János vitéz* lefordítása után Sun Yung rendszeresen foglalkozott Petőfivel. Fordításaiiban javarészt magyarországi eszperantónyelvű kiadványokra — köztük a *Literatura Mondo* c. színvonalas világirodalmi folyóiratra — támaszkodott, amelyekhez hazai eszperantistáink révén jutott. Petőfi-versfordításaiából a harmincas évek folyamán több ízben is adott közre szemelvényeket. A negyvenes évek elejéig már mintegy félszáz Petőfi-verset fordított kínaira — s a legtöbb Petőfi-vers kínai megszólaltatása végeredményben az ő nevéhez fűződik. Fordításainak külön kötetben való megjelenítésére azonban csak a Kínai Népköztársaság megalakulása után gondolhatott.¹⁷

Pai Mang és Sun Yung fellépésével már valóságos Petőfi-kultuszról beszélhetünk a huszas-harmincas évek Kínájában. A költőről megjelenő cikkeket, ismertetések zöme azonban még mindig többnyire fordítás, a legjobb esetben kommentált átdolgozás. A népszerűsítő közt a kínai irodalomban ismert és ismeretlen nevekkel egyaránt találkozhatni. De olyanok is lerótták tisztelőüket a magyar költő előtt — ha csak egy-két versének fordításával is — akik, mint pl. Lin Yu-tang [21.], egyáltalán nem tartoztak a „kis és elnyomott nemzetek” irodalmainak népszerűsítői közé. Egy-egy Petőfi-versnek több fordítója is akadt, amiből egyként követ-

¹⁴ Pai Mang és Petőfi kapcsolatáról részletesebben írtam Pai Mang és Petőfi c. dolgozatomban. (Filológiai Közlöny 1962. 3—4. sz., ill. Pai Mang und Petőfi. Acta Orient. Hung. XV. Fasc. 1—3 1962. 119—124. Bibliográfiát l. u. ott.)

¹⁵ P'ei-to-fei San-ta, Yung-kan-te Yüeh-han. [46.] Sanghái 1931. 113. — A kínai fordítás alapjául szolgáló eszperantó szöveg egyébként *Kalocsay Kálmán* munkája: Aleksandro Petőfi, Johano la brava. Bp. 1923.

¹⁶ Vö. Lu Hsün shu-chien, [47.] Lu Hsün levelei. Peking 1952. I—II. 224—235. Kínaiul.

¹⁷ Sun Yung Petőfivel való megismerkedéséhez, valamint Petőfi-fordításainak történetéhez vö. első Petőfi-kötetének előszavát. (P'ei-to-fei shih sse-shih shou. Petőfi 40 verse. Sanghái 1951.)

keztethetünk a fordítók hasonló ízlésére, és arra is, hogy a fordítók zöme nagyjából azonos válogatásokból — német, angol és eszperantó nyelvű kiadványokból — dolgozott. Emellett a kínai interpretátorok legszívesebben a költő rövid, dalszerű verseit, népdalait fordították — azok is, akik (mint pl. Pai Mang) kifejezetten forradalmiságában érezték magukhoz közelállóknak a költőt. Ebben valószínűleg a huszas évek derekának kínai költészetében népszerű műforma, az ún. hsiao-shih [22.] „kis vers” hatását kell látnunk, amely részben japáni, részben indiai (Tagore) forrásokból eredve honosodott meg Kínában, emlékeztetve kissé az új közízlést a klasszikus kínai költészet művészi „négyesorosaira”. De az új költők is többnyire szubjektív érzéseiket, röpke lírai hangulatokat örökítették meg a „kis versek”-ben.

A huszas évek végén kibontakozó Petőfi-kultusznak azonban más, tartalmi mozzanatai is voltak — azokon az eszmei-világénezi megfontolásokon túlmenően, amelyekről már szó esett. A demokratikus és baloldali írói mozgalomugyanis ez idő tájt kezdett el kísérletezni a szélesebb néprétegekhez való eljutás konkrét módozataival, hogy egyre jobban „társadalmias-suló” mondanivalójával immár valóban a széles néptömegek hangján szólalhasson meg. A modern kínai irodalom, mint jellegzetesen városi, intellektuális jelenség, elsősorban a városi polgári-kispolgári értelmiségi rétegek irodalmaként jött létre. S éppen a lírai költészet volt az, amely sem a hazai klasszikus hagyományokkal, sem az élő népköltéssel nem tudott termékeny, mélyreható kapcsolatot létrehozni. Ezért a modern kínai lírában nem teremtődött meg olyasféle „népi-nemzeti” szintézis sem, aminőt pl. a magyar irodalomban éppen Petőfi költészte valószínűleg meg. 1927 után azonban, amikor a kínai forradalom egyre inkább egy évről-évre terebélyesedő parasztfordalom jellegét öltötte, a forradalom tömegbázisának e kiszélesedése követelően tűzte napirendre Kínában is egy tágabb, átfogóbb, népi-nemzeti jellegű, s hovatovább szocialista elkötelezettségű szintézis megteremtését — mégpedig az új irodalom valamennyi műfajának vonatkozásában. Úgy hisszük, hogy ennek a felismerésnek is lehetett némi szerepe a Petőfi költészte iránti érdeklődés alakulásában — bár kétségtelen, hogy elmélyültebb esztétikai-művészi vizsgálódásra a rendelkezésre álló idegennyelvű forrásanyag alapján nem igen nyílt lehetőség. Mégis, ilyen felismerés jeleit mutatja egy 1937 elejéről származó tanulmány, amelynek szerzője, Li Wei [23.] egy, a Petőfiéhez hasonló ösnépi érvényű nemzeti költészet kibontakoztatásáért szállt síkra. Szerinte már Lu Hsün is ennek érdekében fáradozott, amikor folyóirataiban Petőfit és költészetét népszerűsítette. Ennek az új nemzeti költészetnek Li Wei szerint a patriotizmus jegyében kellene fogannia, mert a japán agresszió közelgő veszedelme miatt „a kínai Petőfik” drámai riadója van szükség.

Bár a japán-kínai háború (1937—1945) időszakából nem maradt ránk érdemleges adatok a Petőfi-recepció további útjáról, ismeretes, hogy a forradalmi mozgalom akkori központjában, Yenanban, olvasták és szerették a költőt. A negyvenes évek második felében, a Kuomintang-uralmat megdöntő népi felszabadító háború éveiben azonban ismét jobban előtérbe került költészte. A kínai sajtó rendszeresen megemlékezik a vele kapcsolatos évfordulókról, a róla szóló cikkek, ismertetések pedig már kifejezetten marxista igénnyel kísérlik meg költészetének méltatását. (Közülük nem egy a Szovjetunióban megjelent Petőfi-fordításokra és életrajzokra támaszkodik.) 1948-ban a *Ta Kung Pao* [24.] című napilap Petőfi születésének 125. évfordulója alkalmából közölt hosszabb cikkében a szerző, Tsou Hsiang [25.] a Petőfi-korabeli hadrakelt magyarság küzdelme és a kínai népnek a Kuomintang-rendszerrel vívott harca között vont párhuzamot. Ennek során Petőfinek, a népfordalmárnak a jelentőségét is igyekezett kidomborítani, s cikkében több olyan versét ismertette (pl. a *Dicsőséges nagyurak* . . . c. verset), amelyek eladig ismeretlen, s csupán Pai Mang által megsejtett oldaláról mutatták be a költőt. Tsou Hsiang Petőfi költő-forradalmári példáját Kínában napjainkig ható és aktuális érvényűnek látja — szemben bizonyos sanghaji költőkkel, akik — mint írja — „fennhangon kiáltoznak áldozatokról, de maguk elrejtőznek szobáik mélyén”, akik „beszélnek ugyan a nép iránti szeretetről . . . , de már régen nem tudják, hogy tulajdonképpen mi is az a nép.”¹⁹

A negyvenes évek végén több más cikk és tanulmány is hasonló hangnemben, s a kínai népi forradalom elközelgő győzelmének aspektusából foglalkozott Petőfivel — életművének mind teljesebb megismerésére irányuló törekvést tükrözve. E teljesebb megismerés lehetőségei 1949, a Kínai Népköztársaság megalakulása után mihamar meg is teremtődtek. Mintegy a Petőfi iránti eddigi érdeklődés első summázataként s egyben recepciója új szakaszának nyitányaként jelent meg már 1951-ben Sung Yung Petőfi-fordításainak kis gyűjteménye *P'ei-to-fei shih sse-shih shou* [26.] *Petőfi negyven verse* címmel, valamint húsz évvel korábbi *János vitéz*-fordításának új kiadása, külön-külön kötetben. (Utóbbit 1954-ig több ízben újrayomták.) Minthogy verseskötetének anyagát ugyancsak az elmúlt húsz év fordítói terméséből válogatta

¹⁸ Li Wei; Hsiung-ya-li jen-min shih-jen Pi-te-fei lüehchuan chi ch'i shih-ko. [49.] Petőfi, a magyar népköltő életrajza és költészte. Wen-hsüeh 1937. jan. 1. A cikket Li Wei néhány Petőfi-versfordítása (Nemzeti dal, Csátában, Élet, halál, Ég egy gondolat bánt engemet, Nézek, nézek kifelé az ablakon . . .) is illusztrálja.

¹⁹ Tsou Hsiang: Fa-kuang-te huo-chu. [49.] Világító fánya. Ta Kung Pao 1948. máj. 30.

össze Sun Yung, ezúttal még nem vállalkozott a költő mindenoldalú bemutatására, inkább csak arra, hogy ízelítőt adjon költészetéből. A kötet versei jobbra Petőfi költői működésének korábbi (dal- és népdalköltői) szakaszát jellemzik, de későbbi időszakából is bekerült már néhány nagyobb szabású, vagy a politikus-forradalmárra valló vers — mint *A XIX. század költői*, *A kutyák dala*, *A farkasok dala*, *Kard és lánc*, *Ha férfi vagy, légy férfi* és más versek. De nem sokára egy gazdagabb anyagú, nagyobb szabású válogatásra is sor került, amely úgyszintén Sun Yung szerkesztésében és fordításában látott napvilágot 1954-ben. A *P'ei-to-fei shih-hsüan* [27.] *Petőfi válogatott versei* címmel, több mint 300 oldalon megjelent, korabeli és mai magyar művészek által illusztrált kötet a költő 104 versét és a *János vitéznek* némiképp revidéalt fordítását tartalmazta. A kötet versanyagának felét — ezúttal Kínában első ízben — közvetlenül magyar eredetiből készült nyersfordítások alapján ültette át Sun Yung, s a *János vitéz* korábbi fordításán ugyancsak a magyar eredetivel történt összevetés alapján végezte el a szükséges korrekciókat. A nyersfordítás, illetve az eredetivel való összevetés munkáját az idő tájt Kínában tanuló magyar ösztöndíjasok vállalták, akik a válogatásban, jegyzetkészítésben is közreműködtek. Ez a mindmáig legreprezentatívabb kínai nyelvű Petőfi-kötet nagy népszerűségnek örvend a Kínai Népköztársaságban: 1954—60 között hat kiadást, illetve újraprintet ért meg, s összesen több, mint 100 000 példányban adták ki. (Ezenkívül a kötet anyagának mintegy felét 1959-ben egy népszerűsítő sorozatban külön is megjelentették, több tízezres példányszámban.)

A kötet kedvező fogadtatásában — s általában, a Petőfi-recepció napjainkig tartó intenzív folytatódásában — annak az új ízlésnek jeleit kell látnunk, amely a legújabb kínai irodalom forradalmi-szocialista orientációja, népies jellege nyomán van kialakulóban, s amely napjaink kínai irodalmának világirodalmi tájékozódásában is visszatükröződik. A modern kínai irodalomban már a negyvenes évek elejétől mutatkozik a népköltészeti formák felhasználására, a népies látásmód és kifejezésmód elsajátítására irányuló következetes törekés, amely elsősorban a lírában jelent erőteljes visszahatást a korábbi időszak lírájának intellektuálisabb, exkluzívabb, de a XX. századi európai költészettel rokonabb jellegére és hangvételére. A fejlődés távolabbi perspektívája kétségteljesen a modern kínai líra szocialista alapon megteremtődő új szintézise lesz — még akkor is, ha átmenetileg e szintézis elemei esetleg (mint pl. a népiesség) főleg túlzott, konzervatív, vagy vulgáris értelmezésben jelennek is meg. A Petőfi és a világirodalom hozzá hasonló típusú költői iránti érdeklődés mindenesetre változatlanul része és tárgya a legújabb kínai líra világirodalmi orientációjának, s egybevégteljes fejlődésének jelenlegi igényeivel és irányával.

A kínai nyelvű Petőfi népszerűségében azonban nem kis része van Sun Yung műfordítói erényeinek is. Fordítói művészetének és technikájának sokat fejlődött a *János vitéz* fordítása óta, s az eredetiből készült nyersfordítások révén a Petőfi-versek egyéni sajátosságaihoz is közelebb jutott. Természetesen, a két nyelv különbözőségéből adódó alapvető nehézségeket nem tudhatta áthidalni. Így, miután kínai nyelven — jellegéből következően — alig lehetséges a nyugati értelemben vett időmérő és hangsúlyos verselés hű reprodukálása, le kellett mondania a versek eredeti ritmusának tolmácsolásáról. Minthogy ugyanakkor a modern kínai vers saját ritmusrendszere is kialakulatlan még — nincsenek általános érvényű prozódiai szabályai sem —²⁰ ezért az általában tartalom- és formahű (a verssorok, szakaszok számában, a rímhelyezésben többnyire az eredetiekhez ragaszkodó) fordításoknak ritmikai megoldásai viszonylag kevésbé sikerültek. (Ez különösen azoknak a verseknek fordításában járt érzékelhető károsodással, amelyeknél a vers mondanivalójának érvényrejuttatásában a ritmus szuggesztív erejének különösen fontos a szerepe — mint pl. a *Szeptember végén*, vagy az *Egy gondolat bánt engemet* c. versek esetében.) Egészében véve azonban Sun Yung Petőfi-fordításainak maradandó művészi értéke van: az adott lehetőségek határain belül számos, főleg egyszerűbb ritmusképletű verset invenciózusan, bravuros technikával ültetett át kínai nyelvre.

Sun Yung igényes és sikeres vállalkozásai mellett más szerzők Petőfi-fordításai is ismertek. Nemcsak verseiből jelentek meg különböző fordítóktól származó újabb fordítások az ötvenes évek folyóirataiban, egyéb művei is tolmácsolókra találtak. Így 1957-ben Ko Pao-ch'üan [28.] műfordító Petőfi leveleiből tett közzé néhányat az Yi-wen [29.] *Fordításirodalom* c. világirodalmi folyóirat hasábjain (46. sz., 109—117. o.) Legújabban pedig 1963-ban *Az apostol* jelent meg Shih-t'u [30.] címen, egy Magyarországon tanuló kínai ösztöndíjas, Hsing Wan-sheng [31.] fordításában és előszavával. Emellett több cikk és tanulmány foglalkozott ebben az időszakban is Petőfi költészetével — s már nem a pusztán megismertetés, hanem a behatóbb elemzés, életműve aktuális mondanivalójának feltárása és kidomborítása céljából. Elsősorban Lü Chien [32.] és Hsing Wan-sheng nagyobb igényű tanulmányai érdemelnek említést: előbbi

²⁰ A modern kínai költészet jellegi és prozódiai problémáinak gazdag irodalma van. Magyarországon *Galla Endre*: (A modern kínai vers néhány problémája. Filológiai Közöny 1960. 2. sz.) és *Miklós Pál* (A modern kínai versforma kérdései. Világirodalmi Figyelő 1960. 4. sz.) foglalkoztak a problémákkal.

- (1) 魯迅 (2) 周樹人 (3) 周作人 (4) 摩羅詩力說
 (5) 裴象飛詩論 (6) 文学研究会 (7) 沈雁冰 (8) 茅盾
 (9) 小說月報 (10) 匈牙利愛國詩人裴多菲的百年紀念
 (11) 沈澤民 (12) 語絲 (13) APETÖFI ~~的詩~~ (14) 子用
 (15) 太陽酷熱地照臨， 我的愛也成熟了，
 周遭的穀子都已成熟， 紅燄的是我的精神；
 一到明天早晨， 但願你，甜蜜的，唯一的，——
 我就開手去收穫， 但願你是收割的人！
 (16) 馮至 (17) 徐白芻 (18) 殷夫 (19) 奔流 (20) 民衆詩人
 (21) 林語堂 (22) 十詩 (23) 李徵 (24) 大公报 (25) 佐相
 (26) 裴多菲詩四十首 (27) 裴多菲詩選 (28) 戈室叔
 (29) 譯文 (30) 佚徒 (31) 興可生 (32) 昌念 (33) 人民文學
 (34) 文學評論 (35) 林舒 (36) 我怎么作起小說來
 (37) 魯迅全集 (38) 河南 (39) 周啟明：魯迅的青年時代
 (40) 周遐壽：魯迅的故家 (41) 文學 (42) 劉泮溪，孫昌熙，
 韓長經：魯迅研究 (43) 吳文：裴多菲與魯迅
 (44) 人民日報 (45) 野草 (46) 彼多菲·山大：勇敢的約翰。
 (47) 魯迅書簡 (48) 李徵：匈牙利人民詩人彼得斐略傳及其詩歌
 (49) 左旋 發表的火柱 (50) 裴多菲·山陀爾 (51) 裴多菲的詩歌創作

A tanulmány latin betűs átírásokban szereplő kínai neveinek és címeinek eredeti változatai
 kínai írásjelekkel

a *Renmin Wenxue* [33.] *Népi Irodalom* című folyóirat 1953. évi februári, utóbbi a *Wenxue Pinglun* [34.] *Irodalomkritika* c. irodalomtudományi folyóirat 1962. évi 2. számában látott napvilágot.²¹ Ezek a tanulmányok elsősorban Petőfi költészetének azokra a vonásaira mutatnak rá, amelyek a korábbi interpretációk során még elkerülték a kínai szerzők figyelmét, vagy csupán kisebb hangsúlyt kaptak. Ezért főleg Petőfi világnézetének, emberi-költői magatartásának verseiben megmutatókozó forradalmiságát méltányolják, kiemelik költészetének népi-plebejus vonásait, a népköltészethez, a népköltészeti formákhoz fűződő szoros kapcsolatát: azokat a tulajdonságait tehát, amelyek az adott körülmények között tanulságokkal szolgálhatnak a mai kínai költészet számára is.

Az elmondottakból, úgy hisszük, kitűnik, hogy az immár több mint félszázados út, amelyre a Petőfi-recepció Kínában visszatekinthet, nem volt minden jelentőség nélkül való. Bár Petőfi a modern kínai költészetre nem gyakorolt Whitmanhez, Tagorehoz és másokhoz hasonló közvetlen megteremkenyítő hatást, s recepciójának egyetlen szakaszában sem váltott ki olyan viszonylag széles rétegekre ható visszhangot, mint az új irodalom első éveiben az orosz prózaírók vagy Ibsen, s a későbbiekben a szovjet írók — költészetének eszméivel, világnézetével, emberi-forradalmári példájával azonban így is hozzájárult és hozzájárul a demokratikus és szocialista forradalomban élő kínai szellemiség, a modern kínai irodalom pozitív eszmei arculatának formálásához. Kínai fogadtatása sok tekintetben eltért attól, ahogy az Európában, s különösen a nyugati irodalmakban történt: míg a Nyugat már csak mintegy „post festa” vette tudomásul életművét, akkor tehát, amikor Európának — Petőfi szavaival — már régen „elzúgtak forradalmi”, a társadalmi és nemzeti újjászületés forradalmi lázában égő Kínában egy egész korszakon át primér eredetiségében érvényesült költészetéből mindaz, ami Kínában hozzáférhetővé vált. Megismerésének, befogadásának ugyan eleve határt szabott életművének idegen nyelveken csak töredékesen és többnyire rossz interpretációkban hozzáférhető volt — a kínai szellemiség legjobbjai mégis megtalálták a hozzávezető utat a forradalmi mozgalom valamennyi szakaszában. Figyelemre méltó, hogy recepciója hosszú időn át összefüggött a legjobb kínai írók, s közülük is elsősorban a legnagyobb, Lu Hsün nevével. Nem túlzás azt állítani, hogy a rokonhang, amelyet Lu Hsün már a modern kínai irodalom színrelépésének hajnalán kihallott a magyar költő életművéből, a továbbiak során is főképp az ő tevékenysége révén lett visszhangra Kínában.

A költői nyelv és az „Új kritika”

HERNÁDI MIKLÓS

I. Tiszta költészet — autonóm kritika

Új irányzatok mindig abban a legbiztosabbak, amit tagadnak. I. Babbitt (T. S. Eliot harvardi tanára) éles romantikusellenes támadása¹ jó két évtizedre megüti az angolszász kritika alaphangját, és ugyanakkor költői irányváltást is regisztrál. „Elegünk volt a romantikusok összekuszált értékrendjéből, laza szóhasználatából, ideje visszatérni a költői és nyelvi feyelemhez . . .” — csendül ki a kor kritikai írásaiból. „Szár, kemény képeket a versbe!” — követeli az angol T. E. Hulme, és elindítja még a világháborús években az imagizmus rövid életű mozgalmát. Az imagista vers statikusan leíró képekkel dolgozik, a költő a vers tárgya keltette asszociációk optimális kifejezését tűzi ki célul; a költői nyelv logikus eleme erősen devalválódik.

A XX. századra a költő már csak értetlen nézője a tudomány rohamos (és lám, világkatasztrófába torkolló) fejlődésének. A gyakorlati élet logikája is véres erőszakhoz vezet. A költői önvédelem egyet tehet: egyéni, szabad világként megteremtheti a levitézlett logikától megtisztított költészet világát;² az önkényes asszociációk, az egyéni mitológiák költészetét.

Érzelemellenesség, személytelenség az egyik oldalon, rációellenesség a másikon. Mi marad? A költői nyelv: ezzel bírkózik a költő, evvel kísérletezik.

A kritikus is látja a tanulmányok módszereinek rohamos tökéletesedését; érzi, hogy a maga eredményei természetudományos szemmel csak pontatlan találgatások. És mert az asztalára kerülő költői anyag már amúgy sem igen fejthető meg a hagyományos módszerekkel,

²¹ Lü Chien tanulmányának címe: P'ei-to-fei Shan-t'o-er [50.] Petőfi Sándor; Hsin Wan-shengé: P'ei-to-fei-te shihko ch'uang-tso [51.] Petőfi lírai költészet.

¹ I. Babbitt: Rousseau and Romanticism. New York 1960

² Hatzfeld: The Language of the Poet. Studies in Philology 1945. jan. 94. Vö. Sedlmayr: A modern művészet bálványai. Gondolat 1960. 61. A modern költészet és a tudományok viszonyára vonatkozóan I. C. E. Pulos: The New Criticism and the Language of Poetry. University of Nebraska Studies 1958. márc. 3—4.

lemond a természet- és társadalomtudományok segítségéről, és az Irodalom belső, öntörvényű világának elemzésébe fog.³ „Megtisztult” a kritika is, autonóm diszciplinává alakul.

Abban pedig, hogy a két világháború közötti angolszász költészet és kritika ennyire egy ütemben váltott át a fent felvázolt szemléletre, nagy része lehetett egy szubjektív mozzanatnak, a költői-kritikusi „perszonálumió” feltűnő gyakoriságának is. A költő gyakran kényszerül a kritikus szerepébe, hiszen „privát” jelentésű költészet — úgy érzi, és legtöbbször helyesen érzi így — csak ő maga tudja lússággal értelmezni; ugyanakkor a kritikus is gyakran verssel demonstrálja esztétikájának egy-egy légiesebb tételét.

2. A költői nyelv

A költészet és kritikája tehát nyelvközpontúvá alakul. Ez az irányzat feltűnő rokonságot mutat a kortársi analitikus filozófia egyes tételeivel. Ez a szemléleti hasonlóság különösen akkor válik sokatmondóvá, ha megfontoljuk, hogy mind a költészetkritika, mind a filozófia leszűkítése a nyelv kérdésére biztos tünete a társadalmi-világnézeti véleménynyilvánítás megkerülésének.

„Amit nem tud elmondani a nyelv, azt megmutatja” — hangzik Wittgenstein egyik tézise. Erre az egy mondatra épül lényegében az újabb, kizárólag a költészet nyelvi anyagával bibelődő, annak sejtelmes mellékértelmeit latolgató kritika.

Hogyan fogalmazza meg ez az „új kritika” a nyelvre való összpontosítás tendenciáját? A mű születésének történelmi-társadalmi-pszichológiai oknyomozása nem vezet célra, még kevésbé a mű társadalmi hatásának elemzése. Az effajta vizsgálódást sommásan „kritika-előttés” (precritical) tevékenységnek minősítik.⁴ Talán W. K. Wimsatt ítéli el a legélesebben a mű előtt-jével illetve után-jával foglalkozó kritikát: az előbbit az „írói szándék hajszolásának vétkével” (intentional fallacy), az utóbbit pedig a „műhatáson való lovaglás vétkével” (affective fallacy) marasztalja el.⁵

A költői nyelv megkülönböztetett voltának bizonygatása a modern polgári kritikus számára létkérdés: a társadalmi tartalmától „megtisztult” költészet megközelítésének egyedüli módját veszítené el, ha a nyelvi elemzésről is lemondana. (Nem szabad persze elfelejtenünk, hogy voltak, és vannak ma is, és nem is kis számban, olyan angolszász kritikusok, akik az ilyenfajta költészetet a helyes módszerrel közelítik meg: nyelvi finomságok magasztalása helyett rámutatnak az ilyen költészet közlésképtelen, társadalomellenes jellegére. De folytassuk a már megkezdett vonalat!)

A költői nyelv elhatárolása a hétköznapi és a tudományok nyelvhasználatától tehát az „új kritikusok” elsőszámú tennivalója. I. A. Richards, aki az Angliában meghonosodott nyelv-pszichológiai kritika úttörője, a tudományos nyelvet „utalásos”-nak (referential), a költészet nyelvét pedig „érzelemhordozó”-nak (emotive) kereszteli el.⁶ Követője, W. Empson szerint a költői nyelv főleg abban különbözik a többi nyelvhasználattól, hogy rejtvenyjellegű: „az olvasóra marad annak megfejtése, hogy a versben foglalt ténnyel miért kerültek a versbe . . .”⁷

Nagyhatású az amerikai S. Langer elmélete: a szavak jelentéstartományát egyrészt a szó és tárgyi megfelelője közötti jelentés (megjelölés, denotation), másrészt pedig a szó és a fogalmak közti jelentés (társjelentés, connotation) alkotják. Az utóbbi, szubjektív jelentés S. Langer szerint közvetlenebb a konkrét, tárgyra utaló jelentésnél, és „eltakarja” azt.⁸ Ennek a nézetnek a gyökereit feltétlenül Wittgenstein nyelvi idealizmusában („nyelvem határai világom határait jelentik”) kell keresnünk, és ez az elv szolgál sok szubjektív asszociációs, irracionális költői irányzat nyelvfilozófiai mentségéül.

Hasonló szellemben fogant, de megfogalmazásában józanabb a Wellek-Warren-féle *Irodalomelmélet* megkülönböztetése: a tudományos nyelv jelei félreérthetetlenül a tárgyra utalnak; a költői nyelv jelei és a tárgy között viszont már nem áll fenn ez az „egy-az-egyhez” összefüggés: a jel többet „mond”, mint a tárgy pusztá megnevezése, többértelmű, társképzeteket vált ki. A költői nyelv jelei „nem látszanak át”, nem a tárgyra, hanem saját magukra hívják fel a figyelmet.⁹

³ Szélsőséges, egyetlen központi kategóriával dolgozó elméletek:

C. Brooks: paradox, R. P. Warren: frónia-elmélet, A. Tate: feszültség-teória stb — ugyanolyan logikai hibát követnek el, mintha egy nép arculatát a népre általában, de nem kizárólagosan jellemző tulajdonságokból próbálnák meghatározni (a fukar skót, a szenvedélyes spanyol stb.).

⁴ D. Daiches: *The New Criticism*, megjelent: *A Time of Harvest*, Hill and Wang 1962. 103.

⁵ W. K. Wimsatt Jr (és M. C. Beardsley): *The Verbal Icon*. Noontday 1964. XVII. 1.: itt jegyzem meg, hogy a két kifejezés fordítása R. Weimann: Az „új kritika” c. könyvének egyébként kitűnő magyar fordításában, (Gondolat 1965. 75.) félresikerült: „szándékos ill. hatásos megtévesztés”

⁶ I. A. Richards: *Principles of Literary Criticism*. Routledge and Kegan Paul 1960. 267. 1.

⁷ W. Empson: *Seven Types of Ambiguity*. Penguin Books 1961. 25.

⁸ S. K. Langer: *Philosophy in a New Key*. Cambridge, Mass. 1942.

⁹ R. Wellek és A. Warren: *Theory of Literature*, Harcourt Brace and World. New York é. n. 22—23.

(Bár az „új kritikusok” a szélesebb értelemben vett irodalmi nyelvet akarják elhatárolni a tudomány nyelvétől, mégis többnyire lírai, és ezen belül a célnak jobban megfelelő misztikus, szabadon értelmezhető versekkel, verssorokkal igazolják állításait. Ez érthető is: a lírában, és különösen az ilyen lírában valóban nagyobb az érzelemhordozó elemek, a „társjelentések” szerepe. A kérdés csupán az, hogy vajon előfeltétele-e — mint ahogy sok „új kritikus” szerint előfeltétele — az irodalmi kiválóságnak a mellékértelmekben való bővelkedés?)

Ide kívánczok néhány szó az újabb angolszász kritika módszertanának legfontosabb eleméről, a „close reading”-ról. Szó szerint „figyelmes, pontos olvasás”-nak fordíthatnánk, de talán jobban megközelíti az eredeti jelentést az „olvasás a sorok közt” kifejezés.

Eredete I. A. Richards-nak a huszas évek elején végzett kísérleteire megy vissza. Azon az *Practical Criticism* c. könyvében leírja, tanítványai között különböző korokból való, és különböző jellegű verseket osztott szét elemzésre, a kor és a szerző megjelölése nélkül. A kísérlet tamulágaként Richards megállapítja, hogy a kritika eredménytelenségét mindig „rossz olvasás” okozza. Az olvasó helytelenül, beidegzett ingerválaszokkal reagál, nem tud megszabadulni „prekonceptióitól” stb.¹⁰ Bár Richards aprólékos nyelvi elemzése általános módszerként használatos ma is, a belőle levont pszichológiai következtetések heves ellenkezést váltottak ki a radikálisan nyelvközpontú kritikusokból. Példa erre Wimsatt, aki az angol professzort a „műhatáson való lovaglás” éllovasának minősíti.

A „close reading” a nyelvre való koncentráció elvét fejezi ki, de nagyon fontos megjegyeznünk, hogy bár minden „új kritikus” alkalmazza ezt a módszert, nem minden „figyelmes olvasó” kritikus „új kritikus”. A „close reading” a nyelvi-esztétikai elemzés elengedhetetlen segédeszköze, és mint ilyet, a marxista kritikus is haszonnal alkalmazhatja. Önmagában azonban — és ez természetes — feltétlenül csak részeredményekhez, rosszabb esetben csak meddő szörszálhasogatáshoz vezethet.

3. A jelentés jelentősége

A költői nyelv jeleinek tehát nincs körülhatárolt, meghatározott jelentésük. A dolgok jelentése komplex, költészetbe építésük nagy költői erőfeszítést követel, és evvel arányosan emelkedik az a követelés is, amelyet a modern vers megértése támaszt — érvel T. S. Eliot,¹¹ aki egyszemélyben a költő-kritikus „perszónalunióra” is, az angol-amerikai kritika összefonódására is példa. A költő nem mondhatja ki egyértelműen amit mondani akar, mert vétkes módon vulgárizálná a modern valóság komplexitását.

„A többértelműség szövevényei alkotják a költészet gyökérzetét” — tartja W. Empson.¹² A logikai kétértelműség hét típusát különbözteti meg. Valószínűleg kevesen értik, miért éppen hét fajtája van a kétértelműségnek, de ha ezt el is fogadjuk, arra már nehezen találunk feleletet, miért kétértelmű pl. a következő kínai kétsoros:

Röppennek az évek visszahívhatatlanul,
Mélységes a tavaszi reggel csöndje.¹³

A vers valóban a kétféle emberi időskálára apellál (élet-pillanat), de miért kell ezt kétértelműségként felfogni? A jó néhány ragyogó vers-értelmezés persze jóeskán feledteti a könyv teoretikus hibáit.

Az „új kritika” valamiféle „határozatlansági relációt” feltételez a tárgy és költői kifejezése közé: ha hűen akarja megörökíteni a költő a tárgyat, többértelműen ábrázolja; ha ugyanis egyértelműen fejezné ki, a tárgy feltétlenül meghatározatlan maradna.

Az „új kritikusok” elítélik azt az általuk marxistának nevezett elvet, amely szimplifikálást, szájbarágást vár el a költőtől. A valóságban a marxista irodalomszemlélettel a fantázia, a költői szabadság legcsapongóbb játéka is összefér — ha felelős, emberi tartalmat hordoz.

A marxista esztétika ábrázolás-fogalmát talán egy Lukács György idézettel világíthatnánk meg. A „határozatlan tárgyiassági”-ról szólva Lukács Thomas Mann-t idézi:

„... egyénitsem fizikailag, s tegyem elevenen láthatóvá (alakjaimat), ... ez azzal a veszéllyel járt volna, hogy azonnal kicsinyessé, banálissá teszi mindazt, ami itt a lélekben játszódott le, jelképes értelmével, jellemző voltával egyetlenben...”

¹⁰ I. A. Richards: *Practical Criticism*. Routledge and Kegan Paul 1964. 14.

¹¹ Idézi K. Allott: *The Penguin Book of Contemporary Verse*. Penguin Books 1962. bevezetés, 21.

¹² W. Empson: i. m. 3.

¹³ I. m. 24.

A valóság alakjainak irodalmi ábrázolása határozatlanul tárgyias — ért egyet Mann-nal Lukács,

„... de semmi sem volna hamisabb, mint ha az ilyen fontos tényekből a költészet érzékietlen elvontságára következtetnénk...”¹⁴

4. A költői „szikrainduktor”

A költészet kívánatos formája Richards-nál az ún. „inkluzív” költészet (poetry of inclusion). Jellegzetessége a „megkülönböztethető impulzusok rendkívül heterogén, sőt ellentétes volta.”¹⁵ (Kiemelés tőlem.) E. Pound szerint a költői kép „össze nem illő gondolatok egyesülése”, T. S. Eliot szerint pedig „a metafora elemei legyenek olyan messzire egymástól, amennyire csak lehet.”

Az „új kritika” eddigi legimpozánsabb vállalkozásában, a Wellek-Warren-féle *Irodalomelméletben* is hasonló gondolatot találunk:

„Kritériumunk: inkluzió, fantáziadús integráció, az integrált anyag mennyisége és változatossága... Ha az egyesítés valóban sikeres, a vers értéke egyenes arányban növekszik anyaga sokféleségével.”¹⁶

Ez a kritérium vezette annakidején Eliot-ot és követőit, amikor az angol költészet újraértékelésekor oly előkelő helyet juttatott a „metafizikus” költőknek. A metafizikusok — A. Tate kifejezésével — „absztrakciókban érzékelték és érzéletekben gondolkodtak”¹⁷ — ez az összefogott heterogenitás tette komplexszé költészetüket. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy bár az angol metafizikus költők sokban előhírnökei voltak a modern elioti költőiskolának, a képalakítás területén — és ez az a terület, melyet a leginkább sajátít ki ez az iskola — döntő különbség figyelhető meg. A metafizikusok képei nem önkényes, csakis egyénileg értelmezhető képzet-szilánkokat fogtak össze; igaz ugyan, hogy néha náluk is távol esnek egymástól a költői kép elemei, de ezek az elemek náluk mindig közös gyökérre, logikai magra vezethetők vissza.

A heterogenitás elvét a gyakorlati „új kritika” a vers valamennyi elemére kiterjeszti. Wimsatt pl. bebizonyítja a rímsszavak jelentéséről szóló kitérő tanulmányában, hogy a metrikus harmónia csak akkor értékes, ha a logikai harmónia ellen „dolgozik.”¹⁸

A heterogenitás elvében sok igazság van: a valóság költői megismerése rejtett, vagy távoli összefüggések felismerésén és felismertetésén keresztül halad. A képzeletbeli költői „szikrainduktor” szórta szikra valóban annál szebb, mennél távolabb levő csúcsokból sikerült szikrát csiholnunk, mennél heterogénabb a képben összefogott költészetanyag. Illyés Gyula azonban helyesen figyelmeztet: a tetszés szerint távolított csúcsok közül hirtelen eltűnhet a szikra, egy ponton lehetetlenné válhat a túlságosan szétvált költői elemek közti kapcsolat felismerése.¹⁹ Az értelem gerince nélkül pedig összeomlik a vers, akár a felszínre hozott tengeri csillag.

E néhány vázlatos megjegyzés csak óvatos körültapintása a témának, amely jóval nagyobb annál, semhogy néhány oldalon kimerítően és véglegesen ítélni lehessen róla.

Befejezésül kísérleljük meg — divatos szóval — „kiértékelni” az újabb angolszász kritika próbálkozásait, sikereit.

5. Mérleg

A kapitalista civilizáció válsága egy sör tudományt a formai érdeklődés felé szorított. Így került a nyelv kérdése is a polgári kritika érdeklődésének középpontjába.²⁰ A nyelvi fegyelem követelése, a romantikus, lázadó indulat elvetése azonban osztálytartalmat is hordoz: ha nem is tudatosan, de az ilyen kritika a társadalmi állapotok konzerválását segíti elő.

A nyelvre való összpontosítás persze a maga idején életbevágóan szükséges volt: a századforduló táján a szellemtörténet elnagyolt általánosításai éppen úgy elsikkasztották az igazi irodalmi problémákat, mint a pozitívizmus adathalmazai. Impresszionisztikus gyönyör-felkiáltások helyett értő, elemző kritikát teremtett meg az „új kritika”, és a szövegközelbe

¹⁴ Lukács Gy.: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai, első felkötet, 1965. 671.

¹⁵ I. A. Richards: Principles, 250.

¹⁶ R. Wellek és A. Warren: i. m. 243.

¹⁷ M. Cunliffe: The Literature of the U. S. Penguin Books 1961. 334.

¹⁸ W. K. Wimsatt: i. m. 153—169.

¹⁹ Illyés Gy.: A líra modern eszközei, megjelent: Ingyen lakoma. Szépirodalmi 1964. II. 290.

²⁰ A francia „explication des textes” iskoláról, az orosz formalistákról, a prágai strukturalistákról, Staigerről stb. I. Vajda Gy. Műhely kitűnő összefoglalását, Világirodalmi Figyelő 1961. 15—43.

kerülés új lehetőségeket nyitott fel. Az „új kritika” elemzőkedve igazolta a költészet (és a kritika) létjogosultságát és nélkülözhetetlenségét tudományos orientációjú korunkban. A költészet művészete és tudománya ikerpárként fonódott össze.

Am a szabad értelmezhetőség elismerése, sőt üdvözlése, menthetetlenül ugyanahhoz a kritikai szubjektívizmushoz vezette vissza az „új kritikát”, amelyet oly élesen támadott lábrakelése idején.

A nyelv-elemzés, a szó-értelmezés „tisztá” alkalmazása hajtóerőből korláttá változott át. Az „új kritika” az ötvenes évekre megcsontosodott, akadémikus szemléletté vált. „Az idő megérett a változásra” — vallja be maga Wellek.²¹ És elsősorban Angliában már feltámadtak a változás szelei: főleg F. R. Leavis révén egy új, morális alaphangú kritika lett uralkodóvá.

Mi, akik költészet és kritikája társadalmi szerepét valljuk, az „új kritika” sok gondolatával nem értünk egyet. De az „új kritika” nyelvi érdeklődése, jóllehet elszigetelten kátyuba vezet, a marxista kritikus fegyvertárában sok, és még mindig nem eléggé kiaknázott haszonnal alkalmazható.

Nyelv-statisztikai vizsgálatok

MIKÓ PÁLNÉ

Valamely nyelv egzakt leírása az adott nyelv igazi megismerését biztosíthatja, de csakis akkor, ha a komplex nyelvi valóságot az egyes nyelvi jelenségek arányaiban, megoszlásában és kapcsolataiban vizsgáljuk. Pontos, egzakt leírás elképzelhetetlen a nyelv egyes területeinek (rétegeinek) differenciálása nélkül; és megfordítva: az ilyen leírás eredményezi a megbízható differenciálást.

Ismert az a tény, hogy a legerőteljesebben két nyelvi kifejezési forma különül el:

- a) az élőszóbeli nyelvi érintkezés;
- b) az írott formájú közlések.

E két terület közül dinamikájában, fajsúlyában az élőszó az elsődleges.¹ A legutóbbi évek nyelvészeti vizsgálatában² egyre inkább kerül előtérbe az élőnyelvi formák elemzése, rendszereik és viszonyaik kutatása. Mégis: a beszélt nyelv jelentőségéhez és arányaihoz képest, de még az írásos anyagok feldolgozásával összehasonlítva is egyelőre rendkívül csekély az e téren végzett munka.

Ha arra próbálunk válaszolni, hogy mi az oka ennek az aránytalanságnak, akkor két fontos szempontot kell kiemelnünk:

- a) a hagyományos nyelvészeti irányzatok nem szenteltek kellő figyelmet a beszélt és írott nyelvi formák közötti különbségeknek;
- b) a múltban nem állt rendelkezésünkre megfelelő technikai apparátus sem anyaggyűjtéshez (magnetofon), sem adatfeldolgozáshoz (számítógépek).

A fordulat bekövetkeztével világosabban látjuk egyszersmind az írott nyelvi formák kutatásának főbb irányait, a két terület (beszélt és írott nyelv) jellegzetes elemei ugyanis egymáshoz viszonyíthatók és viszonyítandók.

Szakszövegek statisztikai feldolgozása

Magyar nyelvű, nem szépróza szövegek egyes jelenségein végzett statisztikai vizsgálatok közvetve a lényeges célhoz, a beszélt nyelvi formák jobb megismeréséhez is vezethetnek. Jelenleg gyakorlati feladatok teszik szükségessé, hogy e dolgozatunkban egy viszonylag elhanyagolt terület felé forduljunk.

²¹ R. Wellek: *Concepts of Criticism*. Yale University Press 1963. 360.

¹ „The writing system of any language is a dependent symbolic system and only imperfectly reflects the 'spoken-heard' form of language.” E. A. Nida: *Principles of Translation as exemplified by bible translating*. On Translation. Cambridge, Mass. 1959. 13.

² Vö. H. Frei: *Le livre des deux mille phrases*. Genf 1953.; G. Gougenheim-R. Michéa-P. Rivenc-A. Sauvageot: *L'élaboration du français élémentaire*. Paris 1956; Ch. Hockett: *A course in modern linguistics*. New York 1958; H. Gleason: *An introduction to descriptive linguistics*. New York 1955; orosz fordításban is megjelent 1959-ben: Глиссон: Введение в дескриптивную лингвистику.

Irott szöveg elemzése — az eddigi nyelvészeti kutatások tárgya — nagyrészt irodalmi-szépprózai nyersanyagra épült. Figyelembe kell azonban venni a szakirodalmi (ideológiai, gazdasági, természettudományos, műszaki, filológiai stb.) szövegek arányát a világon megjelenő könyv- és folyóiratkiadványok egészében.

A magyarországi könyvkiadás adataiból³ kitétnik, hogy 1960-ban 2950 mű jelent meg, a szépirodalmi és ifjúsági könyvek összesen 27,4 százalékkal szerepelnek, a többi pedig tudományos, ismeretterjesztő, szakmai és egyéb jellegű kiadvány. Nem tartalmaz ugyan tematikus bontást az „*Időszaki sajtótermékek*” statisztikája: ötszáznál több folyóiratunk közül azonban nyilván itt sem a szépirodalmiaké a vezető szerep. (Nem a színvonalra gondolunk!) Az 1959. évi nemzetközi könyvtermés adatai ugyancsak tanulságosak: az angol, orosz, francia és német nyelvterületen mintegy 150 000 mű jelent meg; sajnálatos módon a magyar évkönyv nem szól a külföldi folyóiratok mennyiségéről és megoszlásáról, ezt az UNESCO könyvtári statisztikái ismertetik.⁴ Feltehetően azonban az eddigiekből kiderül a nem szépprózai szövegek nem elhanyagolható mennyisége.

Az úgynevezett szakirodalom olvasása korunk jellemző kísérőjelensége. Tendenciája nőttön-nő, mind a kiadványok, mind példányszámuk, mind pedig az olvasók mennyisége szempontjából.

Mivel a korszerű szakemberképzéshez szervesen hozzátartozik az idegen nyelvek ismerete, s mivel közhírt tény, hogy fordítóink kapacitása igencsak elmarad az idegen nyelveken megjelenő monográfiák, szakfolyóiratok szédületes mennyisége által megszabott feladatoktól: ezért egyetemeinken miniszteri rendelet írja elő az orosz nyelv és egy második idegen nyelv oktatását. (A nem nyelvszakos tanárjelöltek számára szervezett idegennyelv-oktatásnak az a célja, hogy a hallgatók szakirodalmi szövegek olvasásában szerezzenek jártasságot.)

A szakszöveg olyan jelzőit, mint „nehéz”, „közepes nehézségű”, „könnyű”, jól ismerik az idegen nyelvek tanárai, diákjai s a különböző minisztériumokhoz tartozó vállalatok és intézmények nyelvvizsgára bocsátandó dolgozói. Ugyancsak köztudott dolog azonban e meghatározások laza volta. Pontos adatok segítségével, a szövegek statisztikai mutatóival közelebb juthatnak a legfontosabb jellegzetességek rögzítéséhez.

A szövegek terjedelmének meghatározása egyébként szintén viszonylagos. Könyv-, illetőleg folyóirat kéziratának alapjául rendszerint az ívterjedelmet szokták venni (40 000 betűhely); más cikkek, előadások „mértékszámá” pedig egy gépelt oldal (mintegy 1800 betűhely). A napisajtóban ezzel szemben olvashatunk egy-egy államférfi többórás beszédéről, a nyugati hírügynökségek terminológiája viszont 8—10 000 szavas beszédekről, 2000 szavas diplomáciai jegyzékekről stb. ad tájékoztatást.

Összemérhetőségük az alanti — hozzávetőleges — adatok alapján mutatja a köztük levő kapcsolatokat:

i d ő b e n:

1 szó — 1 másodperc
60 szó — 1 perc
600 szó — 10 perc
3600 szó — 1 óra

t é r b e n:

1 szó — 8 betűhely
(nyelvenként változó és szövegek jellegétől függő adat)
200 szó — 1 gépelt oldal
5000 szó — 25 gépelt oldal (1 ív)

A szakszövegek néhány jellegzetességének körvonalazása és meghatározása tehát gyakorlati szükségesség. Az elvégzett feladat teszi azután lehetővé a fent említett több szintű kategorizálás konkrét tartalmi jegeinek rögzítését.

Nyelv-statisztikai elvek

Az alkalmazott nyelvészet elméleti megállapításai csaknem a természettudományos kísérletekhez hasonló adatmegfigyelésekből származnak. Segítik pontosabb szabályok és törvényszerűségek megformálását, amelyeknek alkalmazása konkrét területeken (gépi fordítás, távközlés és híradástechnika, idegen nyelvek tanítása) lehet újabb, hatékony eljárások forrása.

A statisztikai mérések többé-kevésbé megbízható fogódzót nyújtanak bizonyos jelenségek megismeréséhez és leírásához még akkor is, ha a nyelvi adatok mérhetőségének fogalmát nem tisztázták egyértelműen. Mivel egy-egy nyelvi „sáv” (összefüggő, homogén szövegmeny-

³ Statisztikai Évkönyv. 1960. Bp. 1961.

⁴ A tudományos folyóiratok részletes statisztikáját adja az UNESCO kiadványa: Scientific and Technical Translation. 1957. 14. és kk.

nyiség) jellemző vonásairól „általában” beszélni helytelen, segítségül kell hívnunk a matematikai statisztika és a valószínűségszámítás eredményeit.

A nyelvi elemek száma véges, lehetséges kombinációik száma azonban gyakorlatilag jóformán végtelen. Az elemek egyrésze egymástól független, más részük sajátos — gyakran bonyolult — törvényszerűségek szerint hat egymásra. Ha a nyelvi jelek nem az adott nyelvben elfogadott törvényszerűségek szerint kapcsolódnak egymáshoz (nem „grammatikailag formált” közlések), akkor az így keletkező nyelvi anyag a nyelvi érintkezés szempontjából értéktelen. (Az idegen nyelv tanulásának, a gépi fordításnak kezdeti kudarcai ugyancsak ezt a tételt bizonyítják.)

Sokat segíthetünk a gyakorlatnak, ha az egyes nyelvi tények hierarchiájában elhelyezkedő elemeket, kapcsolódásai szabályait hasznosságuk és hatásfokuk alapján osztályozzuk. Ehhez azonban előzetesen fel kell dolgozni a mérések során nyert adatokat. Csakis így tudjuk megkülönböztetni a lényegest a lényegtelenről, a tipikusan jellemzőt az esetlegestől.

A nyelvi anyag körülhatárolása

A körülhatárolás több dimenzióban történik, a nyelvi jelenségek mozgása ugyanis több dimenziójú. Ha szemügyre vennők például az írott művek mindenfajta kategóriáját, akkor kiderülne, hogy az egyes írásos anyagok száma gyakorlatilag korlátlan ugyan, de ezek „térben” alcsoportokra bomlanak. Ezek az alcsoportok nagyjából homogének. Ilyen, viszonylag egyöntetű nyelvi sávok egyike az úgynevezett szakirodalmi (nem szépprózai) szöveg, melynek közismert jellemzői közül itt előljáróban kell említeni az objektíven kezelt kódot⁵ és a közlemények teljességre és pontosságra törekvő elsősorban informatív szerepét.

Ha a szakszöveg elhelyezkedik a nyelvi közlések rétegeinek egyikében, akkor elkülönül a szépirodalmi művek, hirdetések, magánlevelek stb. sávjaitól. A körülhatárolás feladatát azonban csak akkor teljesítettük, ha számolunk az idő aspektusával is. Nyilván más képet mutat Apáczai Csere János korának „szakszövege”, mint a XX. század második felében, pontosabban a XX. század hatvanas éveinek elején megjelent tanulmány.

Statisztikai eljárások

Az általunk vizsgált nyelvi anyag tehát valamely szakirodalmi szöveg napjainkból. A körülhatárolás során egy kísértésnek nem tudunk ellenállni. Talán megfontoltabb lett volna ugyanis egyetlen tudományág (avagy: azon belül egyetlen diszciplína) statisztikai adatainak feldolgozásához fogni. Mégsem ezt tettük, hanem több területről választottuk a szövegeket: jogi, orvosi, nyelvtudományi, matematikai és mezőgazdasági tárgyú szakmunkákból.

A többszörös és ismételt kísérletek a valószínűségi változók jellemző adataival (várható érték, szórás), a nagy számok törvényével és Markov-Ljapunov tételével (sok, teljesen független valószínűségi változó összegéből álló mennyiséget vizsgálva megközelítőleg normális eloszlású lesz a mennyiség, ha az egyes változók várható értékei, a változók ún. harmadik momentumának eredője kicsiny a szórások eredőjéhez képest.) valamint a becslési módszerek és a korrelációs analízis figyelembevételével lehetővé vált az úgynevezett szakszöveg közös tényezőinek megfigyelése.⁶ Az összehasonlító elemzés egyrészt izgalmasabb is, másrészt meg — mivel bizonyos előzetes hipotézisek alapján fogtunk a munkához — alkalmunk volt néhány jellegzetes formát itt is, ott is meglelni. Ily módon megközelíthetjük azt a lehetőséget, hogy a szakirodalmi szövegek bizonyos nyelvi tényeinek rendszerét és szerkezetét viszonyait a gyakorlati munka figyelembe vehesse.

A szövegek statisztikai mérése és adatfeldolgozása véleményünk szerint méltatlanul kezdetleges eszközökkel folyt.⁷ Ez főleg azért sajnálatos, mert a rendelkezésünkre álló időben modernebb felszereléssel nyilván sokkal több adatot lehetett volna összegyűjteni és feldolgozni. A kikövetkeztethető törvényszerűségek megbízhatósága a vizsgált jelenségek számának növelésével és a kutató igényességével egyenes arányban áll. Ami a szabályokat illeti, néha éppen

⁵ „Az átviteltechnikában azt a szabályt, amely minden egyes továbbítandó közleményhez megkülönböztethető jelek valamilyen kombinációját rendelí (e jelekből a vevő oldalon egyértelműen rekonstruálható a közlemény) kódnak hívják.” *A. M. Jaglom-I. M. Jaglom-A. Hincsin*: Az információelmélet matematikai alapjai. Bp. 1959. 67.; továbbá *Nemes Titimér*: Kibernetikai gépek. Bp. 1962. és — igen részletes bibliográfiával — *O. Axmanova—И. Мельчук—Е. Падуцева—Р. Фрумкина*: О точных методах исследования языка. Москва 1961.

⁶ A matematikai statisztika és a valószínűségszámítás magyar nyelvű szakirodalmához bevezetőt és további tájékoztatást nyújthat nyelvészek számára *Élet—Ziermann*: Matematikai statisztika. Bp. 1961: *Varga Tamás*: Matematikai logika kezdőknek. I. Bp. 1962; valamint az 5. sz. jegyzetben említett kiadványok.

⁷ Technikai felszerelésünk mindössze a filológus hagyományos cédlüléből áll. Vö. IBM és Bull-féle elektronikus számítógépek a besançon-i Centre d'Office du Vocabulaire Français-ban, illetőleg a gépi fordítás előmunkálatait végző párizsi és grenoble-i kutatóközpontokban.

bonyolultságuk teszi őket kevésbé használhatóvá, amikor igen sokféle (néha csaknem kivétel számba menő) jelenség alapján igyekszünk megformulálni őket. Épp ezért a szórási görbék vallomása semmiképpen sem lebecsülendő.

A nyelvi jelek közvetlen megfigyelése gyakorlatilag amúgy sem történhetik az összes lehetséges adat alapján. (Hogy ma hány nyelvtudományi munka található a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában, az kideríthető ugyan a katalógusokból, de egy adott nyelvi jelenség előfordulását valamennyiben végigkísérni: elvégezhetetlen munka.⁸ Vajon helyes szempont-e, hogy a teljes anyag feldolgozásának igénye nem lévén teljesíthető, egyesek kétes értékűnek tarthatják a részadatok vallomását? Úgy gondoljuk, hogy a részleges feldolgozások is többet érnek a semminél.)

A meghatározott mennyiségű nyersanyag vizsgálata annyiban értékes, hogy a többi részegységre, valamint az egészre éppen a konkrét adatok alapján következtethetünk azáltal, hogy hozzávetőlegesen ismerjük a részek viszonyát az egészhez. (Általános és esetleges viszonya.) A nyelvi tények eloszlása és differenciációja ezáltal az eddiginél hatékonyabban vizsgálható.

A hibák százaléka nyilvánvalóan a vizsgált szövegek mennyiségének függvénye. A további — gépesített — kutatás bizonyos korrekciókat fog hozni; a leggyakrabban előforduló elem- és viszony-típusok azonban valószínűleg megerősítést nyernek.

A mérések adatai

Térjünk rá ezek után a vizsgált anyag feldolgozásának módjára.⁹ Tudományos monográfiaiból, egyetemi jegyzetektől és folyóiratokból emeltük ki az adatokat: ezer szavas szövegrészekben belül, de mindig úgy, hogy a feldolgozott egység vége egyben mondathatár is legyen. Ennek következtében az egyes szegmentumok terjedelme nem azonos.

A vizsgált adatok (eddig mintegy 7000 szóból) a következő területekre vonatkoznak:

- a) mondatok hossza;
- b) a szóállomány adatai, szóosztályok szerinti megoszlás;
- c) a szón belüli morfológiai kapcsolatok;
- d) szintaktikai tagolódás (a közvetlen összetevők segítségével)

Nem vizsgáltuk az egyes szegmentumokat abból a szempontból, hogy az előzőkhöz képest hány új szót tartalmaznak. Közismert tétel ugyanis, hogy a homogén jellegű szövegen belül az új szavak száma exponenciálisan csökken. Vö. Papp Ferenc kutatásait s az idevágó szógyakorisági görbéket.¹⁰

A szakszövegek amúgy is kevesebb szót használnak s ezért az átlagosnál magasabb a redundanciájuk.¹¹

Az egyes nyelvi tények gyakoriságának viszonylagos volta miatt az átlagok kiszámításával is foglalkoztunk; itt azonban meg kell jegyezni, hogy nem az átlag-adat felel meg a nyelvi valóság konkrét viszonyainak.

A következőkben az egyik nem egészen ezer szóból álló egység adatait ismertetjük, hogy az adatokat könnyebben áttekinthessük.

A mondatok hossza

A szóban forgó egységen belül (918 szó) 35 mondatot találtunk. Az átlagos mondathossz 26,2 szóra terjed, valójában a megoszlás a következő: 4 mondatban 19 szó szerepel, 2—2 mondatban 15, 16, 22, 29, 32, 35, 44 szó. A többi mondat hossza 7—67 szóra terjed.¹² (1. ábra)

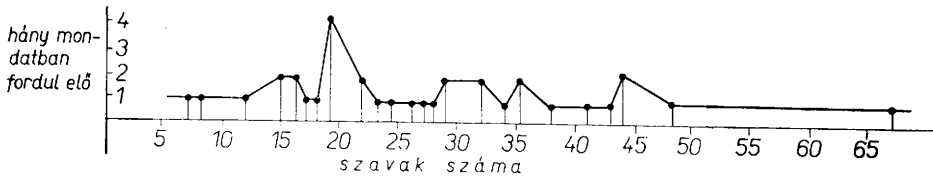
⁸ Hasonló véleményen van R. Moreau: *Quelques remarques au sujet de l'utilisation de la notion de fréquence en linguistique*. Paris 1961., 2 és Frumkina i. m. 71.

⁹ A szövegek forrásai: *Antalfy-Halász*: A politikai és jogi tanok története a marxizmus megjelenéséig. Bp. 1961.; *Erdei Ferenc*: A mezőgazdasági termelés területi elhelyezése és üzemi szakosítása. Társadalmi Szemle 17: 1,55—69 (1962); *Fuchs László*: Algebra és számelmélet Bp. 1955; *Kiss Ferenc*; *Rendszeres bonctan*. Bp. 1958; *Sulán Béla*: A szökölcsozás kérdéséhez. Magyar Nyelv 57: 149—154 (1961);

¹⁰ *Ф. Пал*: Количественный анализ словарной структуры некоторых русских текстов. Вопросы языкознания 1961. 6. 93—100.

¹¹ *A. M. Jaglom — I. M. Jaglom*: «любой специальный язык (на пр. научный или технический) текст по определенной специальности...» будет, как правило, иметь избыточность выше средней из-за меньшего количества употребляемых слов и наличия часто повторяющихся специальных терминов и оборотов — весьма благоприятное обстоятельство, очень облегчающее просмотр научной литературы по определенной специальности или чтение такой литературы на недостаточно знакомом языке.» (Вероятность и информация. Москва 1960. 207.)

¹² Hasonló vizsgálatokról ad számot *Wilhelm Fuchs*: Zur Deutung einfacher mathematischer Sprachcharakteristiken. Forschungsberichte... Nordrhein-Westphalen 1956.; pl. Marx, Thomas Mann stb. mondatainak átlagos terjedelméről (— 20-32 szó —), 5—7 és kk.

1. ábra

Szóállomány, szóosztályok

Ha N jelű (szó példány) szöveg L szóból (szótípus) áll, akkor a következő viszonyok lehetségesek:

- a) $N = L$ (Minden jel külön szó, egyik sem ismétlődik!) Ez az eset igen ritkán fordul elő.
 b) $N > L$ (A jelek száma magasabb, mint a szavaké (típusoké). Bizonyos szavak ismétlődnek: egyesek többször, mások kevészer.) Ez a tipikus, jellemző eset. (Vö. Zipf, Guiraud képletei.¹³)

A gyakran ismétlődő szavak: a segédszavak, valamint az adott szövegre és egyes szerzőkre jellemző úgynevezett kulcsszavak. A segédszavak minden nyelvben igen magas gyakoriságúak. [c) $N < L$ (Több szó, mint az összes jelek száma.) Lehetetlen...]

Szóosztályok (szófajok) alakulása, a csökkenő gyakoriság szerint rendezve:

segédszó	31,92%	(névelő, névmás, kötőszó stb.)
főnév	29,98%	
melléknév	15,85%	
egyéb	9,47%	(határozószó, számnév stb.)
ige	7,29%	
igenév	5,52%	

Néhány részadat a fentiekhez:¹⁴

- Az összes segédszók 28,62 százaléka: *a* (határozott névelő)
 Az összes segédszók 0,34 százaléka *egy* (határozatlan névelő)

Figyelemre méltó, hogy a kettős funkciójú (határozott névelő és mutatónévmás) *az* ritkábban fordul elő, mint a „csak” névelőként szereplő *a*.

A kötőszók gyakoriak: *és, hogy, azonban, minthogy, tehát, mégis, ha, mint, de, azaz* (élőszóban, szépprózában igen ritka)

A névmások közül a leggyakoribbak: *az, ez, amely, olyan, akkor, bármilyen, aki*.

A főnév „rangja” — különösen az igehez képest — a szakszöveg egyik legsajátosabb jellemzője. A statisztikából kiderül, hogy átlagosan minden harmadik szó főnév lehet, de ige csak minden tizennegyedik szó! Az úgynevezett kulcsszavak a szakszövegben majdnem mindig főnevek.

Az igeik szemantikai mezőit vizsgálva azt állapíthattuk meg, hogy legtöbbjük definícióban szerepel, illetőleg a kutató tevékenységére és a jelenség mozgására irányul.

Definícióban szereplő igeik: *alkot, áll, tesz, együttjár, szolgál, módosít(hat), mutat, létrehoz, eredményez, megvalósul, (ki)alakul, érvényesül, biztosít, képez, számít, érvényesít, van, nincs, kell, lehet* stb.

A kutató tevékenységre utaló igeik: *meghatároz, összefoglal, következtet, vizsgál, keres, tekint, feltár, megismer, lát, vél* stb.

A jelenség mozgására utaló igeik: *elterjed, csökkent, szerez, megszervez, növel, emel, hirdet, fejlődik, létrejön* stb.

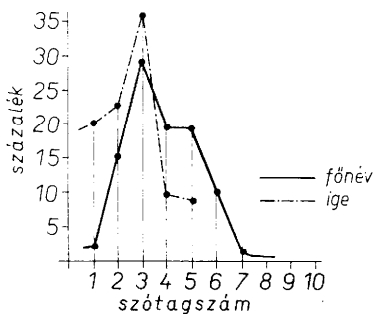
¹³ Vö. G. Zipf: *Human Behaviour and the Principle of Least Effort*. New York 1949.; P. Guiraud: *Les caractères statistiques du vocabulaire*. Paris 1954.

¹⁴ Hasonló gyakorisági számításokról tájékoztat G. Barth: *Recherches sur la fréquence et la valeur des parties du discours en français, en anglais et en espagnol*. Paris 1961.; H. Josselson: *The Russian Word Count*. Detroit 1953. J. Markov: *К вопросу о частотности грамматических категорий*. Русский язык в национальной школе 1960. 4. *Никонов*: *Статистика падежей русского языка*. Машинный перевод и прикладная лингвистика № 3 (10) Москва 1959, 44—65.

A morfémák megoszlása

A magyar nyelvre jellemző toldalékolás a viszonylag rövid törmorfémát oly mértékben „növeli”, hogy az átlagosan előforduló szótagszám (különösen szakirodalmi szövegben) sok más nyelvnél magasabb. Mielőtt a képzők, jelek és ragok statisztikai adatait ismertetnők, röviden összefoglaljuk a szótagszámolás százalékos mutatóit. (2. ábra)

Szótagszám	1	2	3	4	5	6	7	7 szótagonál is hosszabb
Főnév	2,48	16,01	29,18	19,21	19,20	11,74	1,77	0,41
Ige	21,54	23,07	36,92	9,25	9,21			

2. ábra

A fenti táblázatokból kiderül, hogy a magasabb szótagszámú főnevek száma nagyobb, mint a megfelelő szótagszámú igéké. (Az előbbieken rámutattunk már a főnév előfordulásának gyakoriságára; az így nyert kép világosan mutatja: a szakszöveg „hosszú” szavakból áll.)

Vizsgáljuk meg ennek kapcsán a képzők megoszlását:

Az összes főnevek 41,28%-a képzett főnév

Az összes igék 22,38%-a képzett ige

A leggyakoribb főnévképzők: -ás, -és 46,56%

-ság, -ség 18,10%

-at, -et 16,37%

-el 5,17%

-izmus 4,31%

-mány, -mény 3,44%

-alom, -elem 2,60%

(Csak az anatómiai szövegben fordult elő) -cska 2,58%

-zat 0,86%

A leggyakoribb igeképzők: -ít 26,86%

-ul, -ül 26,49%

-hat, -het 19,99%

-z 13,33%

-tat, -tet 6,67%

-ód(ik) 6,65%

A jel- és ragmorfémák összehasonlításában ismét a főnévhez kapcsolódó toldalékok száma magasabb. Az összes főnevek 71,27 százaléka szerepel ragozott alakban. A leggyakoribb toldalékok: *-ja, -je* (egyes szám 3. személyű birtokos személyrag), *-k* (többesjel), *-t* (tárgyrag), *-ban, -ben* (határozó ragja), továbbá gyakori a birtokos személyraggal ellátott főnév tárgyragos, illetőleg birtokos jelző ragjával ellátott alakja (*-ját, -jának*).

Ezzel szemben az összes igealakok 66 százaléka alanyi ragozású jelentő mód jelen idejű egyes szám harmadik személyű, vagyis rag és jel nélküli forma. (A vizsgált igealakok 94 százaléka jelentő módban szerepel.) Viszonylag ritkább a többes szám 3. személyű, valamint (a szerzőre utaló) többes szám első személyű igealak; az egyes szám első személyű alig fordult elő, második személyű pedig egyszerű sem.

A mondatok szintaktikai tagolása

A jobbára hosszú (az élőlízbéli közlésnél mindenestre hosszabb) mondatokból álló, „hosszú” szavakat tartalmazó szakszövegek bizonyos erőfeszítésre készítetik az olvasót; ha az ilyen jellegű közleményeket felolvassák, akkor az átlagosnál erőteljesebb figyelésre, az emlékezet megerősítésére van szükség. (Lélektani és kibernetikai vizsgálatok során mutatkozott meg, hogy az emberi agy könnyedén raktározza el a 8–10 szótagból álló információ-egységeket,¹⁵ míg a hosszabb, terjedelmesebb közlések megértése nehéz, fárasztó.)

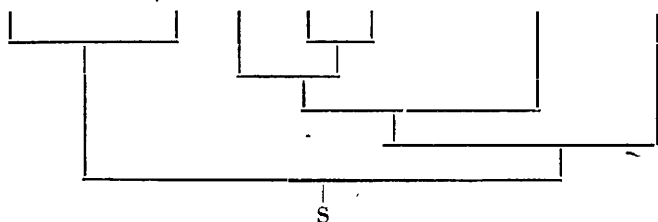
A nem szépirodalmi szövegek mondatai azonban nemcsak az által válnak hosszúvá, hogy a szerző felsorolja az egyes kategóriákon belüli alcsoportokat (például a különféle izmok az anatómiai kézikönyvben, mezőgazdasági termékeket az agrárpolitikával foglalkozó cikkben stb.), hanem főképp a tömör definíciók miatt, amelyekben a teljességre törekvő igényel bonyolult — sok részlelemből tartalmazó — szerkezeteket. A mondat elemeinek egymáshoz kapcsolódásában sokféle módon ábrázolhatja a belső összefüggéseket, a mondat architektúráját.

Eljárásunkban Chomsky és Yngve modelljeiből¹⁶ indultunk ki. A „közvetlen összetevők” (immediate constituents) fogalma közel áll a hazai szakirodalomban Gombocz Zoltán óta használatos „szintagma” fogalmához (alaptag és determináns viszonya), de úgy véljük, hogy itt nem egyszerűen terminológiai kérdésekről van szó. A közvetlen összetevők adta tagolás világosan mutatja, hogy melyik elem mivel áll(hat) kapcsolatban, és mivel nem (még ha egymás mellé kerültek is.)

A családfaszerűen szétágazó modell egy csomópontjait végigszámolva az is megállapítható, hogy az egyes elemek hány-szoros függésűek a bináris kapcsolatok hierarchiájában, azaz — Yngve kifejezésével — mi a „mélysége a mondatnak”. Az ilyenfajta ábrázolás további előnye az, hogy az egyes elágazások nem keresztezik egymást. A mondat közvetlen alkotóelemei tehát nem szavak, hanem szószervek.¹⁷

A fentiek illusztrálására álljon itt egy rövid és egy hosszú mondat.

(i) A számelméletben az egész számok tulajdonságait vizsgáljuk.

Szerkezete: $S^18 = N_r + ANN_r + V$

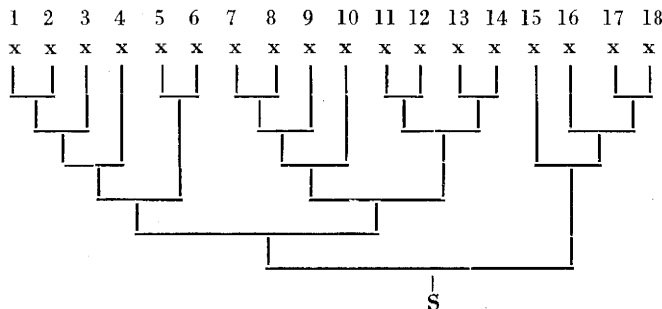
¹⁵ Erről részletesebben L. Schaeffer: Das menschliche Gedächtnis als Informationsspeicher. Elektronische Rundschau 1960 : 3, 79—84 és az ott összefoglalt bőveges bibliográfia.

¹⁶ A modelleket részletesen tárgyaló külföldi szakirodalomból a legismertebbek Chomsky: Syntactic Structures. 'S Gravenhage 1957; Chomsky: Three models for the description of language. IRE Trans. IT 2, 1956. 113—124; Chomsky: On certain formal properties of grammar. Information and Control, II. No. 2. (June 1959); Sestier: L'automatisation de l'analyse syntaxique. Etudes préliminaires à la traduction automatique (Centre d'études pour la traduction automatique) Paris 1961; Hays: Basic Principles and Technical Variations in Sentence-Structure Determination. Rand Report, P-1984 California 1960; Yngve: A Model and a Hypothesis for Language Structure. Technical Report 369/MIT Cambridge' Mass. 1960; Ревзин: Модели языка. Москва 1962; Шаумян: Проблемы теоретической фонологии. Москва 1962. Зиновьев—Ревзин: Логическая модель, как средство научного исследования. Вопросы философии 1960:1; Ревзин: О логической форме лингвистических определений. Применение логики в науке и технике Москва 1960. továbbá a Структурно-типологические исследования. Москва 1962. c. kötet több tanulmánya.

¹⁷ Tesnière 'stemmái' a szavakból indulnak ki. Tesnière: Éléments de syntaxe structurale. Paris 1959. 14—15 és kk. — e kérdésben azonban közelebb állunk Lecerf véleményéhez: „La phrase n'est pas constituée directement de mots mais de groupes de mots. Lecerf: Programme des conflits, modèle des conflits. La Traduction Automatique 1 : 5 (1960 dec.) 17.

¹⁸ A jelek magyarázata: S (sentia) — mondat, N (nomen) — főnév, V (verbum) — ige, A (adiectivum) — melléknév, r — rag

(ii) 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
A feudalizmus korában uralkodó önellátó őstermelésből a kapitalista fejlődés folyamán
 11 12 13 14 15 16 17 18
minden országban, minden vidéken kialakult valamilyen piaci termelés.

Szerkezete: $S = NN_r A + AN_r + ANN_r + AN_r + AN_r + V + AAN$

A mondat egyik lehetséges transzformációja (bővítéssel); a mondat a következő egyszerűbb mondatokból állítható elő:

A feudalizmus korában az őstermelés uralkodott. Jellege önellátó volt. A kapitalista fejlődés folyamán ebből mindenütt — minden országban, minden vidéken — piaci ártermelés alakult ki.

Elképzelhető azonban a mondat redukált „vázlata” (— visszaalakítása —) is, nagyrészt azokból az elemekből, amelyek a tulajdonképpeni információt tartalmazzák (ezeket a részegységeket szokták az olvasók — különösen tanulók, hivatkozások céljaira — aláhúzni):

F e u d a l i z m u s : ö n e l l á t ó ő s t e r m e l é s , e b b ő l (k a p i t a l i s t a f e j l ő d é s) p i a c i á r t e r m e l é s .

A transzformációs eljárással nyert mondatok — az eredeti jelentés maximális megőrzésével — azért válnak áttekinthetőbbé, mert a sokszorosan egymásra épülő szerkezetek helyett lényegesen kisebb terhelésű (mélységű) kapcsolatok illeszkednek egymáshoz; linearitásuk így válik egyszerűvé, mondhatni könnyeddé. Nem minden nyelv szerkezeti potenciálja azonos: sokszoros hierarchiájú (fokozott mélységű) mondatok néha csak több mondatra bontva érthetőek (vagy érthetőek meg) könnyebben. A fordítás elméleti és technikai kérdései ezzel kapcsolatban jelentős megállapításokat eredményezhetnek. (Nem a fordító „bátorságából”, hanem a forrásnyelv és a cél nyelv szerkezeti jellegének felismert különbözőségéből következik, ha a lefordított szöveg mondatainak száma nem azonos az eredetivel.)¹⁹

Összefoglalás

Példáinkból és vizsgálatainkból kiderül, hogy a nem szépprózai szövegek mondatai az átlagosnál nagyobb terhelésűek. A szöveg nehézségét elsősorban ez adja (többszörös birtokviszonyok, igeneves szerkezetek stb.) Mennyiségi változások esetén minőségi következményeivel feltétlenül számolnunk kell. Az egyes szavak toladékolása csak akkor okoz gondot, ha szokatlan — vagyis az emberi agy adattárában előzőleg el nem raktározott és analógiával is csak ritkán értelmezhető — elemkapcsolatokkal találkozunk.

A mondatok transzformációja (visszaalakítása egyszerűbb formájúvá)²⁰ csökkentheti a struktúrák bonyolultságát s ha a szerző a szerkesztés során nem tartja szükségesnek vagy lehetségesnek az egyszerűbb fogalmazást, akkor az olvasónak kell ezt a feladatot elvégeznie.

A szakirodalmi szövegek mennyiségi vizsgálatából adódó következtetéseink (különös tekintettel a nyelvi elemek megoszlására, arányaira és kapcsolataira), hogy e szövegtípus jellemzői

- a) jellegzetesen hosszú mondatok;
- b) az átlagosnál hosszabb szavak;

¹⁹ Részletesebben Резвин — Розенцвейг: К обоснованию лингвистической теории перевода. Вопросы Языкознания 1962: 1, 51—59.

²⁰ A transzformáció irányáról Saumjan dolgozataiban: Трансформационная грамматика и теория классов слов. Тезисы докладов на конференции по структурной лингвистике, посвященной проблеме трансформационного метода. Москва 1961. 17; Теоретические основы трансформационной грамматики. Новое в лингвистике, выпуск II. Москва 1962. 410. (Magyarul: A transzformációs nyelvtan elméleti alapjai. Modern nyelvtanítás 1963: 1, 91—106, Antal L. fordítása)

- c) a sok főnév (ezeknek néhány gyakori toldalékolása);
 d) a struktúrák többszörös függése: a közvetlen összetevők bináris kapcsolataiból adódó „mélység” jelentős terhelése.

A nem szépprózai szöveg jellegének meghatározásában tehát nem elsősorban a szó-készlet szemantikai vizsgálatára a lényeges. Bizonyos kulcsszavak gyakorisága és stilisztikailag semleges igék használata — amint erre fentebb rámutattunk — a szöveget viszonylag „könynyűvé” tenné. Szakszövegben ritkán találunk könnyen megjegyezhető (8–10 szótagra terjedő) mondatokat. A szövszerkezetek szokatlanul bonyolult és tömör szerkesztése főleg definíciókban fordul elő. Az ilyen szövegek elolvasása az átlagosnál hosszabb ideig tart, mivel az olvasó gyakran kényszerül a szöveg egyes mondatainak másodszeri átvizsgálására, esetleg átalakítására, azzal, hogy a „belső olvasás” során egyszerűbb szerkezetekre bontja a szöveget.

Narancs szavunk eredete

KISS LAJOS

A narancs keleti eredetű növény. Két fontosabb változata a keserű narancs (*Citrus aurantium L. amara*, *Citrus bigaradia*) és az édes narancs (*Citrus aurantium L. sinensis v. dulcis*, portugallo). Az édes narancs termése manapság is általánosan kedvelt gyümölcs. A keserű narancsot inkább csak üvegházi díszfaként tartják vagy alanyként az édes narancshoz; terméséből és leveléből gyógyszerzet készítenek.

1. A keserű narancs tulajdonképpeni hazája és terjedési központja India, ahol még ma is vadon nő a Himalájától délre.¹ Európa csak a középkorban ismerte meg a perzsák és arabok közvetítésével. Az első európai narancskerteket az arabok ültették a XI. század folyamán Sziéliában és Spanyolországban. Később a narancsfa máshol is meghonosodott a Földközi-tenger mellékének enyhébb éghajlatú vidékeiben. A közép-európai országokban, köztük hazánkban sokáig csak gyümölcsét ismerték, de az is ritkaság számba ment. Az első magyar adat Mátyás idejéből (1481., OklSz.) található a *narancs*-ra egy olyan horvátországi vámrrendeletben, amely többek között az Olaszországból behozott fűszerek és déligyümölcsök után fizetendő vámot szabályozza. Valószínű, hogy Mátyás már csupán Beatrix kedvéért is rendszeresen gondoskodott olasz gyümölcseről. Az Olaszországban járt magyar csapatok (gondoljunk Nagy Lajos nápolyi hadjárataira), kereskedők stb. természetesen már korábban megismerkedtek a narancssal és narancsfával; ennek azonban nem maradt fenn nyelvi nyoma.

A narancsot jelölő ázsiai és európai vándorszó: perzsa *nārāng*, arab *nāranj*, török *nārenç*, olasz *arancia*, portugál *laranja*, francia *orange*, magyar *narancs* stb. feltehetően a szanszkrit *nāraṅgāḥ* 'narancsfa' (M. Mayrhofer: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. II, 153) szóra megy vissza, tehát ugyanúgy indiai eredetű, akár a keserű narancs maga (vö. C. C. Uhlenbeck: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache*. Amsterdam 1898—1899; Vasmer, RussEtWb. II, 274; E. Partridge: *Origins. A Short Etymological Dictionary of Modern English*. London 1958. 455). A szanszkrit szó etimológiája azonban vitatott. Egyes kutatók úgy vélik, hogy végső forrása talán a szanszkrit *nāgaranja* 'kedves az elefántnak' azaz 'az elefánt kedves gyümölcse' (Lokotsch 1555.; Battisti—Alessio, DizEtIt. I, 266). Mások nem tartják indoeurópai eredetűnek, hanem a dravida malabar nyelvből magyarázzák: *nār-ayam* 'illatos belsejű', innen *nāran-kay* 'illatos belsejű gyümölcs' (Kretschmer, Wortgeographie 83; H. Marzell: *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig I, 1029; Trübners *Deutsches Wörterbuch* V, 174). — A szanszkrit *nāraṅgāḥ* etimológiájának bizonytalansága miatt többen a perzsa *nārāng* szóban jelölik meg a francia *orange* stb. őseit (Meyer, AlbWb. *narantš* a.; Kluge—Götze¹⁶ *Orange* a.; Mladenov, EtReč. *nerandž* a.; Dauzat, DictEt.⁴ *orange* a.), a perzsa szó eredetének kérdését viszont általában válasz nélkül hagyják. Felmerült az a gondolat, hogy összefüggés lehet a perzsa *nārāng* 'narancs' és *nār* 'gránátalma' között (*The Oxford English Dictionary* VII, *orange* a.).

A perzsa *nārāng*-ot *nāranj* hangalakban átvették az arabok, *nārenç* alakban pedig — esetleg arab közvetítéssel — a törökök. Az arab és török nyelv terjesztette el Európában a szót a Földközi-tenger három nagy félszigetén keresztül (a Balkánon inkább a török, az Appe-

¹ E kérdésekről a következő munkák tájékoztatnak részletesebben: *Rapaics Rajmund: A magyarság virágai. A virágkultusz története*. Bp. 1932; *V. Hehn: Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa*. I—II. Berlin 1911. (a továbbiakban: Hehn, Kulturpflanzen); *P. Kretschmer: Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache*. Göttingen 1918. (a továbbiakban: Kretschmer, Wortgeographie).

nini- és az Ibériai-félszigeten át az arab); vö.: spanyol *naranja*, portugál *laranja*, olasz *arancia*, újjörög *vegávrçi*, albán *naraxë*, szerb-horvát *narandža*, román *narânză*; stb.

A spanyol *naranja* (vö. J. Corominas: *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* III, 499) a provençal *auranja*-n keresztül átkerült a franciába, ahol *orange* alakot nyert (Dauzat, *DictEt.*⁴ 515). A szókezdő *n* elmaradása az (*u*)*n* határozatlan névelővel való összetévesztés következménye (aferezis). Az első szótag magánhangzója a provençalban a gyümölcsnek aranyra emlékeztető színe miatt az *aur* 'arany' hatására módosulhatott. Más vélemény szerint a francia *orange* *o*-ját az magyarázza, hogy a narancsot Orange városon át szállították észak felé és ezért e városnévvel asszociálták (Bloch—Wartburg, *DictEt.*² 425). A francia szónak olasz és közép-latin egyeztetése is van (Kretschmer, *Wortgeographie* 85; Bloch, *DictEtFr.* *orange* a.). — A francia *orange*-nak és származékainak megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók: angol *orange*, holland *oranje*, német *Orange*, cseh *oranže*, lengyel *oranżada* 'narancsszőrp', orosz *оранжерей* 'üvegház' (a narancsházak francia példára terjedtek el Európában); stb.

Az olasz *arancio* az arab *nāranj* közvetlen átvételéből alakult. Az olaszban is aferezis ment végbe, de nem az egész nyelvtérületen. Északolasz nyelvjárások mostanáig megőrizték a szókezdő *n*-et: velencei *naranza*, lombardiai *naranz* (Battisti—Alassio *arancio* és *narancio* a.; Prati, *VocEtIt.* *arancio* a.). — Régebben az almához hasonló gyümölcsöket szívesen nevezték „almá”-nak; így keletkezett az olasz *pomo* 'alma' és *arancia* 'narancs' összetételéből a középkori latin *pomarancia*. A középlatin *pomarancia* átkerült a németbe: *Pomeranze*, valamint számos más európai nyelvbe: holland *pomerans*, cseh *pomeranč*, lengyel *pomarańcza*, szerb-horvát *pomòrandža*, szlovén *pomarānca*, orosz *помараней* stb. (Lokotsch; Kluge—Götze¹⁶; Franck, *Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal.*² 1912.; Vasmer, *RussEtWb.* II, 402; Machek, *EtymSlov.* 340). Kimutatták e szót a szlovákkal határos magyar nyelvjárásokból is: *pamarancs* < szlovák *pomaranč* (Kniezsa, *SzlJsz.* I, 380). — Az olasz *arancio*, *arancia*-ból származó középkori latin *aurantium* a narancsnak aranyra emlékeztető színe miatt az *aurum* hatására *aurantium*-má lett (Kretschmer, *Wortgeographie* 86; Simonyi: NyK. VI, 156). Szerepet játszott e módosulásban a hesperidák aranyalmájáról szóló ókori monda is. A tudományos terminológia a mai napig megőrizte a középlatin szót a narancs *Citrus aurantium* nevében.

2. Európa a középkorban csupán a keserű narancsot ismerte. Az édes narancs a XVI. század közepe táján jutott el Nyugatra. Ennek a narancsfajtának Nambo (Kokinkína) és Dél-Kína az őshazája. Kínát elsőnek a portugálok közelítették meg a tenger felől a XVI. század elején, ők is szállították Európába a kínai újdonságok sorában az édes narancsot. Az első európai édes narancsfát 1548-ban ültették Lisszabonban (Hehn, *Kulturpflanzen* 454—6; Vasmer, *RussEtWb.* I, 20). Az új gyümölcsfa hamarosan elterjedt a mediterrán vidékeken, különösen Olaszországban, és háttérbe szorította a keserű narancsot. Bizonyára nemsokára hazánkban is az édes narancs foglalta el a keserű narancsnak mint behozatali cikknek a helyét. Az OklSz. 1552-ből származó, a Nádasdyak számadásából kijegyzett adatában: „Edes *narancho*t Sawanyg *narancho*t” azonban minden bizonnyal még nem *Citrus aurantium dulcis*-ről, hanem a *Citrus aurantium* amara két fajtájáról van szó. A latin „*poma Narantia dulcia et acerba*” szókapcsolat ugyanis már az 1495. évi királyi számadásokban is gyakori; vö. „*Prima die Maii* [1495.] *ad mandatum Regie Mtis miffa funt ad wyllegrad poma Narantia dulcia et acerba per unum Koczj Dno Regi empta 3 1/2. d. 25*” (J. Chr. Engel: *Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie.* 49. Theil. [I. Band] Halle 1797. 111; a 110—17. lapokon igen gyakran hasonló módon). Abban az időben a *Citrus aurantium dulcis* még nem volt ismeretes Európában.

Az édes narancs európai elnevezései a gyümölcsnek Kínától Portugáliáig megtett vándorútjára emlékeztetnek. Sok európai nyelv „kínai almá”-nak nevezi a francia *pomme de Sine* nyomán: holland *sinaappel*, *appelsine*, német *Apfelsine*, dán *abelsin*, svéd *apelsin*, finn *appelsiini*, orosz *апельсін*; stb. (Franck 609; Vasmer, *RussEtWb.* I, 20). Az édes narancs másik elnevezése a gyümölcs elterjesztésében nagy szerepet játszott portugálok nevét őrzi: olasz *portogallo*, újjörög *портюкáll*, albán *portokáll*, bolgár *портюкѧл*, román *portocálă*. Eljutott ez a szó a törökből: *portakal*, sőt még az elő-ázsiai kurdok nyelvébe is: *portogal* 'narancsszínű' (Miklosich, *TürkEl.*; Battisti—Alassio; Mayer-Lübke, *RomEtWb.* 1935.; Meyer, *AlbWb.*; Mladenov, *EtRec.*). Szellemesen jegyzi meg Hehn (*Kulturpflanzen* 454), hogy az édes narancsnak és kétféle elnevezésének nyugat—keleti irányú terjedése Európában — sőt részben Ázsiában — azt a mélyreható változást tükrözi, amelyet a világ gazdasági életébe Vasco de Gama fölfedezése, azaz az Indiába vezető tengeri út megnyitása hozott. A keserű narancs szárazföldi úton, keletről nyugatra terjedt indusok, perzsák, arabok stb. közvetítésével. Az édes narancs esetében azonban fordított a terjedési irány: Portugáliából vezet kelet felé. Így állt elő az érdekes helyzet, hogy az orosz nyelv — noha az orosz birodalomnak már a XVI. század óta közös határa volt a Távol-Keleten Kínával — a hollandból kölcsönzi a gyümölcs nevét: orosz *апельсін* < holland *appelsine* (Vasmer, *RussEtWb.* I, 20; Preobraženskij I, 7; Franck 609).

A keserű és édes narancsnak eredetileg számos nyelvben külön neve volt. Néhol mostanáig megőrződött e két narancsfajtának a nyelvi megkülönböztetése, így például az albánban (*naraxë, nerënxë* 'keserű narancs', *portokall* 'édes narancs'), az oroszban (*помераней* 'keserű narancs', *апельсин* 'édes narancs') stb. A németben három elnevezés versenyez egymással: *Apfelsine, Orange, Pomeranze*. Az egyes elnevezések főleg stilisztikailag különböznek egymástól, de használatuk általában területileg is körülhatárolható. Jelentéskülönbség már csak részben van közöttük: az *Apfelsine* és az *Orange* az édes narancs neve, a *Pomeranze* pedig Észak-Németországban a keserű narancsot jelöli. A *Pomeranze* azonban az egész nyelvtérületen elavulóban van (Kretschmer, Wortgeographie 89). — Több nyelvben az édes narancs keserű elődje nevét örökölte: francia *orange*, szerb-horvát *nàrandža*, magyar *narancs*; stb.

3. Nézzük meg most azt, kik foglalkoztak eddig a magyar *narancs* eredetével, és milyen eredményre jutottak a közvetlenül átdadó nyelvre (nyelvjárásra) vonatkozólag.

A kutatók korán felfigyeltek a *narancs* feltűnő összecsengésére idegen nyelvi szavakkal. A *Debreceni Grammatika* (1795.) a német *Pommerantz* szóval egyeztetti (344). Beregszászi Pál (*Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen*. 1796.) szerint a magyar *narancs* az arab *narandšch* (94), török *narintsch* (118), francia *orange* (162) szavakra hasonlít. Sándor István (*Sokféle* XII. 1808.) egész sereg idegen szóval veti össze a *narancs*-ot: horvát *narangya*, szlovák *pomarantz*, német *Pomerantze*, francia *orange*, olasz *arancia*, török *narants* (91). Sándor megfontolásra javasolja azt is, nem lenne-e helyes az idegen országokban nem ritka Oranien és Orange helységeket „Narants vár v. megye” néven emlegetni (234). Gyarmathi Sámuel (*Vocabularium*. 1816) a román *neramze* szóval egészíti ki Sándor összeállítását. Leschka István (*Elenchus*. 1825.) szófejtéssel is megpróbálkozik. A magyar *narancs* szerinte éppúgy összetett szó, mint a német *Pomerantze*: a *Pomerantze* a *poma aurantia*-ból, a *narancs* pedig a *mala aurantia*-ból alakult (151). Dankovszky Gergely (*Lexicon*. 1833.) a *narancs*-ot román (vlach) kölcsönszónak és ezért szláv (!) eredetűnek tartja (680, 697). A *narancs* vizsgálatának ezt az első, sötétben tapogatózó szakaszát Czuczor—Fogarasi (*A magyar nyelv szótára*. 1862—1874.) zárja le. A szerzők még jobban kiszélesítik a *narancs* rokonsági körét (közélatin *arangia* vagy *aurantia*, velencei olasz *naranza*, spanyol *naranja*), a közvetlen átdadónak a megállapítását azonban nem kísérik meg. — Hunfalvy Pál a román nyelv török elemeivel kapcsolatban említi a magyar *narancs*-ot, melyet bizonyára szintén török eredetűnek tart (NyK. VI, 146).

A szó kutatása új szakaszba lép Kőrösi Sándornak *Olasz kölcsönszók* című cikkével (Nyr. XIII, 546; vö. még *A magyar nyelvbeli olasz elemek*. A fiúmei m.kir. áll. főgimn. értesítője. 1891—92.). Kőrösi az olasz *arancia, narancia* eredetét helytelenül magyarázza; először mutat rá azonban egy észak-olasz nyelvjárásra, mint a magyar *narancs* valószínű forrására. Kőrösi szerint a *narancs* a régi velencei *narancia* átvétele, amely a mai velencei *narancia* eredeti alakja. Velencében ugyan nem sikerült *narancia* alakot kimutatni, de — mint látni fogjuk — máshol ez az alak valóban használatos volt.

Kőrösinek azt a feltevését, hogy a magyar *narancs* cs-vel hangzó olasz alak átvétele, a többi kutató sokáig nem fogadja el. Bartal (MNy. I, 192), Melich (MNy. VI, 116; de vö. SzlJsz. I/1/54, NyK. XLIX, 130), Simonyi (Nyr. XLVII, 80), SzófSz. z (dz)-vel hangzó olasz alakokkal (velencei *naranza*, milánói *naranz*) egyeztetni a magyar szót. A SzófSz. szerint nincs kizárva a balkáni közvetítés lehetősége sem. Kniezsa (*A magyarság őstörténete*. Szerk. Ligeti Lajos. 1943. 185) szerint a magyar *narancs* közvetlen forrása ismeretlen. — Karinthy Ferenc (MNy. XLII, 60) érthetetlennek tartja a z-s olasz alakokból való származtatás vándorlását cikkből-cikbbe. Az olasz z (dz)-ből ugyanis nehezen válhatott a magyarban cs. Valószínűbb, hogy az átvett olasz szó is cs-vel hangzott. Ilyen cs-vel hangzó olasz alakokat (*narancio, narancia*) Karinthy több olasz szótárból is kimutat. A magyar szó mindkét olasz alakból megfejthető: a szóvégi o eltűnésére olasz jövevényeink között számos példa van, de a szóvégi a eltűnésére is tudunk esetet. *Olasz jövevényiszavaink* című értekezésében Karinthy feljújítja Kőrösi feltevését, hogy — noha ez adatokkal nem igazolható — valaha Velencében is járhatta a másutt kimutatható *narancia*, a magyar *narancs* valószínű forrása (MNyTK. 73. sz. 23; MNy. XLIII, 178). — Bárczi *A magyar szókincs eredete*² (1958.) című munkájában elfogadja Karinthy véleményét, hogy a *narancs*-ot cs-vel hangzó olasz alakokkal kell egyeztetni. A velencei származtatást azonban elveti (117), és szavunkat északi olasz *narancio* alakból eredezteti (116). Az átdadó olasz nyelvjárást azért nem tudjuk pontosabban meghatározni, mert „az olasz nyelvjárások története felderítetlen és hozzáférhetetlen” (116).

Emlékezzünk még meg azokról a külföldi kutatókról, akik hozzászóltak a magyar *narancs* eredetéhez. Popović a magyar szót (akárcsak a szerb-horvát *nàranča*-t) a törökön át a perzsából eredezteti (Turske i druge istočanske reči u našem jeziku: Glasnik srpskog učenog društva 59). Miklosich ugyancsak a törökből magyarázza a szót (TürkEl. II, IV.), és — bizonyára az ő tekintélyének a hatására — ezzel a nézettel találkozunk több más munkában is: Meyer, AlbWb; HASz.; Mažuranić, Prinosi. — A törökség valóban jelentékeny szerepet játszott a narancs

terjesztésében. Erről tanúskodik a régi magyar *turuncs* 'narancs' < török *turunç* 'ua.' is (NySz.; Hasan Eren: MNY. XXXVII, 340). Más adatunk is van rá, hogy a hódoltsági területeken a keleti fűszerek és gyümölcsök beszerezhetőek voltak. Nagykőrös 1648. évi „Regestrum renovatum”-ában a magyar rendre való adózás tételei között olvashatjuk: „Fülelben Batik János viceispány urunk leánya hazaadására Szabó János urunk által küldöttünk riskását, szökfüvet, gyömbért, sáfránt, borsot, *narancs* almát . . .” (MonTME. I, 147; NySz.). A magyar szó azonban túlságosan korán bukkan fel ahhoz, hogy oszmán-török átvételre gondolhassunk. Hangtanilag sem kifogástalan a török egyeztetés (vö. oszmán-török *narendž, narindž, ma narenğ*; érdekes azonban Sāmi Bey, Kāmus-i Türki. 1898. *narandž* alakja). De maga az a tény, hogy a szó a magyarban Mátyás idejében jelenik meg, akinek élénk olasz kapcsolatai közzismertek, valamint a magyar szó első előfordulását tartalmazó vámrrendelet utalása arra, hogy Olaszországból behozott árucikkről van szó, eleve valószínűtlenné teszi a törökből való származtatást.

4. A továbbiakban vizsgáljuk meg, nem szerb-horvát közvetítéssel került-e át hozzánk az olasz szó. A középkori olasz—magyar kereskedelem útvonalának fontos állomása volt Zengg, Modrus, Zágráb, Kőrös, Kapronca (vö. Huszti Dénes: *Olasz—magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban*. 1941). A magyar *narancs* első előfordulásai között sok a horvát területről való, horvát vonatkozású. A gyümölcs szerb-horvát elnevezésének számos alakváltozata (*nāranča, nērandža, nēranča* stb.) közül éppen az egyik leghasználatosabb (*nāranča*) feltűnő hasonlatosságot mutat a magyar szóval.

Tájékozódjunk először a szerb-horvát szó etimológiájára felől. Ez nem könnyű, mivel szerb-horvát szófajti szótár még nincsen. Nem sokkal jobb a helyzet a többi balkáni nyelv terén sem. Szófajti szótárak ugyan vannak (Miklosich, EtWb.; Mladenov, EtReč.; Meyer, AlbWb. stb.), de mivel ezek összeállítását általában nem előzte meg kiterjedt szótörténeti kutatás, a közölt szófajtek nem egyenlő értékűek. Jól látható az etimológiai bizonytalanság a szerb-horvát *naranča* és balkáni megfelelőinek esetében is. Miklosich, TürkEl. óta szinte hagyománnyá vált a balkáni nyelvek összes ide vonatkozó szavait a törökből származtatni: szerb-horvát *nāranča, nērandža, nārandža, nēranča, nāranča* (HASz.; Mažuranić, Prinosi; Meyer, AlbWb.); így már Vuk is, bolgár *неранджа, перанджа, перанца, перанджа, паранджа, паранджа* (Mladenov, EtReč.; Meyer, AlbWb.; Gerov), albán *narantš* (Meyer, AlbWb.), újjgörög *νεραντζι* (Meyer, AlbWb.); HASz. és Mažuranić, Prinosi szerint az olasz *arancio* és az olasz nyj. *naranzo* is török eredetű. Tiktin viszont mindezekkel a szavakkal együtt a számos alakváltozatú román *narânză*-t a velencei olasz *naranza*-ból származtatja. Ugyancsak az olaszból származtatja a szerb-horvát *nāranča*-t Holub—Kopečný (285) is.

Nem lehet feladatunk, hogy ezt a bonyolult kérdéscsomót kibogozzuk, ehhez nincsenek is meg a feltételeink. Nem látszik azonban valószínűnek, hogy az összes balkáni alakok ugyanaból a nyelvből származnak. A Balkán déli részén inkább a török, északnyugaton pedig az olasz nyelv befolyására számíthatunk. Lehetséges, hogy egy nyelven belül is az egyik alak az olaszból, a másik pedig a törökből fejthető meg. Számolhatunk az újjgörög nyelv közvetítő szerepével is. Az újjgörög *νεραντζι* talán népetimológias alakulás a *vegá* 'vizek' hatására (Kretschmer, Wortgeographie 83; M. A. Triandaphyllidis: *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur*. Strassburg 1909. 9, 108). Az átadó nyelv bizonyára a török volt (L. Ronzevalle: *Les emprunts turcs dans le grec vulgaire de Roumélie et spécialement d'Adrinople*. 1911. 452); Triandaphyllidis az arab *nāranj* (9) és az olasz *naranza* (132) alakokból való származás lehetőségét is felveti. Mindez csak beható részletkutatással tisztázható.

Nézzük meg közelebbről a szerb-horvát alakváltozatokat a HASz. alapján. A *naranča* első előfordulását Marulić Marko (1450—1524.) ča-horvát író munkáiból mutatja ki a szótár. Elsősorban a ča-horvát nyelvtérületről, Raguzából, Horvátországból, Hercegovinából származó népköltési gyűjteményekben és irodalmi művekben fordul elő. Mikalja szótározta először 1649-ben. A szónak öt jelentése és tíz származéka van. — A HASz. az oklevelek anyagát csak kis mértékben dolgozta fel. Ezt később részben Mažuranić (Prinosi) pótolta. Szerinte a *naranča* 1487-ből való zágrábi latin nyelvű bírósági jegyzőkönyvekben bukkan fel először (MonCiv Zagr. VIII, 42, 44) *naranche* és *narance* alakokban. (Ezekre az alakokra még visszatérünk.) Az adatok szerint tehát a *naranča* használata a XV—XVI. században elsősorban a horvát tengerpartra és Zágráb környékére korlátozódik. — A *perandža* alakváltozat Vuk szótárában (1818.) fordul elő először. Főleg hercegovinai, montenegrói és szerbiai népköltési gyűjteményekből van kimutatva. Öt jelentése és három származéka van. Egyik származéka, a *nerandžan* adj. poss. (HASz.) azért jelentős, mert szerepel a középkori délszláv Nagy Sándor regény legrégebb („A”) kéziratában (Glasnik srpskog učenog društva, IX, 39). Ez a kézirat Jagić szerint (Starine, III, 210) a XVI századból, esetleg a XV. század végétől való, és szerb szerkesztésű. Valószínűleg ugyanez a melléknév (*nerandžan*) használatos a Nagy Sándor regény Mihanović-féle kéziratában (Miklosich, Lexicon). A Nagy Sándor regénynek a szófiai Nemzeti Könyvtár kéziratában Conev 772 (régí számozás szerint 75) szám alatt őrzött kiadatlan kéziratában, amely a XVI. századból származik és szerb szerkesztésű, szintén meg-

találhatjuk a *neranzanni* (34. r. o.) melléknevet (Hadrovics László szíves közlése). A melléknev alapszava, a *nerandža* tehát már a XVI. században használatos lehetett Szerbiában. — A *neranča* alakváltozat Vuk szótárában szerepel először. Elsősorban szerb forrásokból van kimutatva. Három jelentése van; származékszava nincs. — A *narandža* Bellosztenecz szótárában szerepel először (1740.). Két jelentése és négy származéka van. Elsősorban népköltési gyűjteményekből mutatható ki. A használatát nem lehet határozottan területre kötni. — A *naranza* alaknak csupán két előfordulása ismeretes (az első 1614-ből) a horvát tengerpartról. Egyetlen származéka, a *naranzén* adj. poss. a Nagy Sándor regény roudnicei kéziratában szerepel, amely a XVI. század első felében (talán 1546-ban) horvát nyelvterületen íródott (Starine, III, 249).

A szerb-horvát alakváltozatok vizsgálatát úgy összegezzük, hogy a *naranza* eredetileg inkább horvát, a *nerandža* pedig inkább szerb alak. Magától kínálkozik tehát a feltevés, hogy a horvát *naranza* átvétele az Adriai-tenger felől, a szerb *nerandža* átvétele pedig a Balkán belseje felől történetelt. A *naranza* bizonyára az olaszból származik. Átadó szóként számításba jöhet a velencei *naranza* is. A hangtani megfelelésre vö. Melich, SzJsz. I/2, 53–4. A szerb *nerandža* alak feltűnően egyezik a bolgár *неранджа*-val. A szónak — mint láttuk — a bolgárban is több alakváltozata van; *č*-vel bolgár hangzó alakot Gerov és Hlavartozása nem közöl; Miklosich, TürkEl. és EtWb. *неранца* alakot is hoz. A szerb és bolgár *nerandža* alakok bizonyára a török *narandž*-ből származnak hangátvetéssel; a szerb és bolgár szó egymáshoz való viszonyát azonban tisztázni kellene. — A magyar *narancs* közvetítése szempontjából esetleg számításba jöhető szerb-horvát *naranza* alak tehát minden valószínűség szerint olasz eredetű.

5. A magyar *narancs* és a horvát *naranza* szavakkal latin nyelvű emlékekben találkozunk először. A magyar szó első előfordulása 1481-ből való (Oklsz.). Egervári László horvát bánnak a horvátországi Kőrösön (Križevci) kiadott vámrendeletében olvashatjuk: „Item de panuis sericeis et aliis preciosis italicis, speciebus, oleo, ficibus et aliis rebus maritimis de Italia deferendis, a quolibet pondere solvantur denarii quatuor. Item de pomis *naranch* et pomagranatis de pondere denarii duo” (MonCivZagr. II, 415). A *naranch* itt kétségtelenül magyar szó; annak tartja Mažuranić, Prinosi is, mert nem hivatkozik rá mint horvát adatra. Az oklevélben két szó fordul elő „wlgariter” jelzéssel: *chethert* 'csetert' és *darowch* 'daróc'. Szerepel a szövegben a *zachor* 'szatyor' is. Ezeknek a szavaknak a nyelvi hovatartozása nem egységes; a *chethert* szó Mažuranić (Prinosi 168) horvát alaknak tartja (idézi Kniezsa, SzJsz. I, 132, nála *chethreth*). Könnyen elképzelhető, hogy az akkori történelmi viszonyok között egy latin nyelvű oklevél magyar és horvát népnyelvi szavak is bekerülhettek.

1487-ben a fentebb már említett zágrábi bírósági jegyzőkönyvben fordul elő szavunk egy zágrábi kereskedő és négy fuvaros pereskedésével kapcsolatban: „... scilicet *naranche* per ipso conductas...”, „... ille sunt *naranche* pile...”, „... quantum dampnum passus est in ipsis *naranchiis*...”, „... scilicet *naranche*... fuerunt...” (MonCivZagr, VIII, 42, 44). Ezeket az adatokat horvátoknak tartja Mažuranić, Prinosi 714. Nemcsak a jegyzőkönyvek tartalmából, keletkezésük külső körülményeiből következtethetünk erre, hanem alaktani megfontolások alapján is. A *naranche* szabályos horvát plur. nom. és acc. alak. A *naranchiis* latin ragozású alak.

A horvát szó a XVI. század folyamán is főleg latin nyelvű emlékekben fordul elő, de ott igen gyakran. Zágráb városa 1535–1560. évi számadásaiban (MonCivZagr. XIII) 33, az 1564–1593. évi számadásokban (MonCivZagr. XVI) pedig 21 adat számlálható össze (*poma naranchia*, *poma narancea*, *poma narancia* stb.). Ebben az időben már élénk kereskedelem folyt Zágrábban a narancsal. A város gyakran küldött magas világi és egyházi méltóságoknak ajándékba narancsot: 1572: „... poma *narancea* empta...”, et dono data a communitate domino bano, item domino reuerendissimo episcopo Wezprimiensi...” stb.

1539-ből származik I. Ferdinándnak Bécsben kiadott vámrendelete Horvátország (ebben az időben a Kupa — Száva vonalától délre eső terület) és Szlavónia részére (Vjesnik kr. hrvatsko—slavonsko—dalmatinskoga zemaljskoga arkiva XII, 230–5). Az oklevél magyar nyelvi adatait az Oklsz. nem dolgozta fel. Kétszer történik benne említés a narancsról: „De una tunella pomi *narancei*”; „De pondere *naranch*”. A *naranch* kétségkívül magyar adat, akárcsak a szövegben elszórt *hassis* 'hasi bárány', *majcz*, *hoczuleremberger* 'hosszú leMBERGI posztó', *daróc*.

Az Oklsz. 1505 körüli eredetűnek tartja az Országos Levéltár Dl. 35798 sz. emléket, amelyben a magyar szó a következő összefüggésben szerepel: „Eodem die bude dedid bude pro dno magnifico pro poma wlgó *marancz*”. Az egy lapból álló emléktöredék az őrzésére szolgáló borítékon levő levéltári feljegyzés szerint Kanizsai (K. István főpohárnokmester?) udvartartási számadásából való az 1510–1520 körüli évekből. Karinthy (OlJsz. 23) szerint a *maranch* alak a *mevet*: *nevet*-féle alakpárok analógiás hatására keletkezhetett. De lehet a szókezdő *m* egyszerűsítőlliba is; ezt az egész emlék futó feljegyzés jellege is valószínűsíti.

A magyar *narancs* már a XVI. század elejétől megtalálható magyar nyelvű szövegekben

is. A NySz. és OklSz. összesen hat XVI. századi előfordulását tartja nyilván. Ezek időrendben: 1512–3: „Ezek a keth illatozo *naranch* almak es az zep zynű nospolyak” (NySz.); 1522: „Edes *naranchot* Sawanyw *naranchot*” (OklSz.); 1553: „... mwkaderth kedig keltem knekys tyz *naranchoth* es negh habarnyczath...” (NySz.; az adat Boldizsár diáknak a horvátországi Sjeničakból írott leveléből származik); 1578: „Az almáia mint egy kis maczi dinnye vagy *narantz*, sárnga, igen szagos” (NySz.). Szerepel a *narancs* SzikszF. szójegyzékében is: 1590: „*Narancz* alma” (SzikszF. 35), „*Naranch* fa”, (i. m. 37), „*Narancz*” (i. m. 43). — A levéltárak feltáratlan anyagában nyilvánvalóan még számos XVI. századi adat lappang. Elég megvizsgálunk a Nádasdyak 1540–1550-es számadásaiból nemrég közzétett szemelvényeket, hogy meggyőződhezzünk róla, milyen becses adalékok kerülhetnek elő a levéltárak rendszeres átkutatása során. A Nyugat-Dunántúl egyik leggazdagabb főurainak, a Nádasdyaknak az asztalára a hódoltság korának első évtizedeiben is gyakorta került narancs, melyet általában Bécsből vásároltak. A művelődéstörténeti szempontból is érdekesebb adatok a következők: 1544: „18 aprili... úgan ot [= beczbe] uetete sarkaű *naranczot*” (*Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból*. Bp. 1959. I, 34); 1545: „28 decembris... wöttem eg’ scutalat, hog’ kyben az *naranczokat* raktak, az kit zoltay el witt” (i. m. I, 202–3); 1550: „wöttem asszon’omnak, kit wram pest’embe külde beczből 24 *naranczot*” (i. m. II, 80); 1554: „ebedre az sobaföthöz *naranchot* hatot” (i. m. II, 221), „Az vrak vrammal voltak ebeden, vettem *naranchot* edesst hatot ket ket penzen, ... sawanyw *naranchot* ewtöt három három penzen” (i. m. II, 223); stb.

6. A magyar *narancs* és a horvát *naranja* párhuzamos szótörténeti vizsgálata arra mutat, hogy mindkét szó az olaszból származik. A horvát *naranja* az északi olasz *narancia* vagy a veneciai *naranza* átvétele lehet. A magyar *narancs* legkönnyebben az északi olasz *narancia* alakból fejthető meg. Származtatható lenne ugyan a horvát *naranja*-ból is, de ennél a magyarázatnál beleütköznénk a szóvégi *a* elmaradásának problémájába. A horvát *naranja*-ból ugyanis a magyarban szabályosan nem *narancs*, hanem **narancsa* várható. Igaz, jövevény-szavaink között számos példát tudunk a szláv szóvégi *a* elmaradására: *apacsin*, *beszéd*, *eszek-fa*, *hompör*, *kamat*, *kolbász*, *lapát*, *polc*, *szombat*, *tömlöc*, *uszkuruc-fa*; valószínűleg ide tartozik a *ladik*, *katlan* és esetleg a *hodály*, *piricsk*, *zsiók*; az *inas* ide tartozása nem valószínű (l. Kniezsa, SzlJsz. I., a megfelelő címszóknál). Ennek a jelenségnek azonban még nincs megnyugtató magyarázata (l.: Kniezsa, i. m.; Simonyi: Nyr. XLVII, 80). A szláv szóvégi *a* szórványos elmaradása nem korlátozódik csupán jövevényiszavaink régebbi rétegére (*szombat*, *tömlöc*, *beszéd*, *kolbász*, *lapát*, *polc* stb.), hanem XVIII. és XIX. században felbukkanó átvételeinken is megfigyelhető (*eszek-fa*, *uszkuruc-fa*, *apacsin*, *hompör* stb.). Hiányzik a szóvégi *a* egy szlovák eredetű tolvajnyelvi szónál is: 1862: *siric* ’szűr, köpönyeg’ (Toronyai) < szlovák *širica* ’suba, szűr’. A szóvégi *a* hiányát minden egyes szónál külön meg kell vizsgálni. Néha valószínűnek látszik, hogy a beszélők az *a*-t harmadik személyű birtokragnak éreztették és ezért elhagyták: *szombat* ~ *húsvét szombata*, *tömlöc* ~ **vár tímnice*, *polc* ~ *szekrény polca*, *kamat* ~ *pénz kamata* stb. (Kniezsa, i. m.; Karinthy, OIJs. 17, 18). A *szombat*-tal kapcsolatban felvetődhet még az a gondolat, hogy talán nem szláv *sobota*, hanem *soboto* alak átvétele; az Assemani és az Euchologium Sin. kódexben ugyanis ilyen hímnemű alakváltozat is előfordul sing. acc.-ban (Sadnik—Aitzetmüller 122; Diels, Gr. I, 185; Seliščev, Staroslav-Jaz. I, 277). A birtokos szerkezet gyakori használatát több szónál (*beszéd*, *kolbász*, *apacsin* stb.), de különösen a faneveknél (*eszek-fa*, *uszkuruc-fa*) nehezen tudjuk elképzelni. Nem találunk a forrásokban olyan, *kereskedő narancsa* típusú szókapcsolatokat sem, amelyekből a **narancsa* birtokos szerkezetű használatának gyakoriságára következtethetnénk (vö. Karinthy, OIJs. 18).

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a *narancs* horvát közvetítésének a lehetősége nem zárható ugyan ki, de az olasz *narancio*-ból való közvetlen származtatás hangtanilag s más szempontból is egyszerűbb és meggyőzőbb. A narancs Mátyás idejében, olaszországi gyümölcsként került hazánkba. Elnevezése szépen beillik olasz jövevényiszavainknak olyan árucikkeket jelölő csoportjába, melyek jobbára az olasz föld termékei: *füge*, *mandula*, *maróni*, *mazsola*, *rizs* stb. (vö. Bärcki: Szók.² 119).

Az orosz nemzet kialakulása

HENRYK PASZKIEWICZ: *The Making of the Russian Nation*. Darton, Longman & Todd, London 1963. 509 l.

Nagy érdeklődéssel és várakozással veszi kezébe az olvasó Henryk Paszkiewicznek, az Angliában élő lengyel származású történésznek új munkáját.

Mint ismeretes, a szerzőnek 1954-ben ugyancsak angol nyelven megjelent *The Origin of Russia* c. könyve igen nagy vitákat váltott ki főleg történész-, de nyelvészkörökben is.

Paszkwiczet mint az ún. „norman elmélet” és az orosz nép finnugor eredete harcossá védelmezőjét és hirdetőjét ismertük meg a *The Origin of Russia* c. könyvből.

A szerző új műve — miként azt a bevezetőben meg is jegyzi — szoros kapcsolatban áll a *The Origin of Russia*-ban kifejtett nézetekkel. Lényegében az előző mű kiváltotta visszhang készítette a szerzőt arra, hogy megújult erővel folytassa kutatásait „az igazság kiderítése érdekében” (8.). Jelen munka az orosz nemzet kialakulása tanulmányozásának további stádiumát tükrözi.

A mű egy bevezető fejezetből, 4 tárgyi fejezetből, 2 függelékből, egy 2500 művet felsoroló bibliográfiából és 2 térkép-mellékletből áll, összesen 509 oldal terjedelmű.

I.

A bevezető fejezetben, mely a „Status causae et controversiae” címet viseli, a szerző utal a kutatások alapvető nehézségeire, melyek szerinte három pontban foglalhatók össze:

1. az orosz források és alapvető munkák ismeretén kívül feltétlenül szükséges a vonatkozó ukrán, belorusz, lengyel, litván, lett, észt, skandináv és balkáni historiográfia adatainak ismerete;

2. még nem áll rendelkezésre egységes és teljes bibliográfia;

3. érzelmi, politikai okok, „nemzeti érzés” befolyásolják a kutatások eredményét.

Ez utóbbi pont alatt a szerző ismét alkalmat talál arra — amint azt a *The Origin of Russia*-ban is tette —, hogy elfogultsággal, „a párthoz és a kormányhoz való túlzott hűséggel” és a „bolsevik propaganda terjesztésével” vádolja meg a szovjet történetírást. Majd teljesen félreértve az objektivizmus lényegét, két címet is idéz annak illusztrálására, hogy — szerinte — a szovjet tudományos kutatás elzárkózik az objektivitástól („Soviet historical research declares itself opposed to objectivity”; A. Панкратова: *Марксистская историческая наука — идеиное оружие коммунистов*, 1948.; *Против объективизма в исторической науке*, Вопросы истории 1948. 12.). De ugyanakkor kénytelen elismerni, hogy a szovjet történetírás figyelemmel kíséri a Nyugaton megjelenő műveket is.

Kárörvendő hangon emlékezik meg továbbá a sztálini idők alatt elkövetett hibákról és azok későbbi kijavításáról. A történészek „függetlenségéről” beszél, miközben tudóshoz és egy ekkora monográfia írójához nem méltó hangon becsméri és ócsárolja a szovjet tudomány kutatási módszereit, eredményeit és művelőit.

Ez után az inkább politikai „ellenpropagandának”, mint tudományos alapvetésnek szánt bevezető után a szerző rátér saját kutatási módszereinek magyarázatára.

Paszkwicz szerint: „megengedhetetlen az írott források korrigálása anélkül, hogy hasonló jellegű, más források ellentmondanának azoknak. Az a forrásmunka, mely több más forrásművel ellentétben áll, gondosan elemzendő, megbízhatóságának foka megállapítandó. Csak akkor fogadható el, ha az ilyen irányú elemzések megfelelő eredményre vezettek. Szükséges meghatározni, hogy melyik forrás a legfontosabb, figyelembe kell venni keletkezésének helyét és idejét.” Tehát a szerző hűen ragaszkodik az írott forrásokhoz, szerinte azok nem ellentmondók, hanem — többnyire — kiegészítik egymást. Fontos a forrásművek szövegének helyes értelmezése. A régészeti és nyelvészeti anyag — szerinte — annak hipotetikus volta miatt csak másodlagos szerepű és jelentőségű lehet. *

Nagyobb a probléma a terminológia kérdésében. Sajnálattal állapítja meg a szerző, hogy a szakirodalomban igen elterjedt a Rusz és az Oroszország fogalmak összekeverése. Ezt egyrészt a forrásszövegek helytelen értelmezésének, másrészt annak tudja be, hogy a nyugat-európai nyelvek kifejezései (Russia, Russie, Russland) a kijevi államtól a Szovjetunióig mindent jelölhetnek). Ugyanakkor azonban ő is kénytelen volt ezt a hibás terminológiát használni mind a *The Origin of Russia*, mind a jelen munka címében — mint írja — a közérthetőség érdekében.

A forrásmunkák problémájával foglalkozva megjegyzi, hogy lényeges haladás és eredmények nem is annyira új források felfedezésétől, mint inkább helyes kutatási módszer alkalmazásától várhatók.

Paszkievics új módszerének lényege — saját meghatározása szerint a következőkben rejlik:

1. legfontosabbak az írott források;
2. a régészeti leletek csak másodrendűek;
3. lényegében a források nem tartalmaznak ellentmondásokat, csak érteni kell, hogy mit akarnak mondani;
4. a helyes értelmezés kulcsa egyes szavak sajátos jelentésében van. Az adott esetben ezek a szavak a következők: jazyk, strana — zeml'a, rod.

II.

A második fejezetben *Ethnos — jazyk* cím alatt a szerző az előzőleg megjelölt szavak jelentésének feltárását kísérelti meg.

Mindenekelőtt a görög ethnos szó jelentését tisztázza. Kiindulásul a 34. *Apostoli kánon* szövege szolgál, melynek alapján e szó jelentése szerinte pontosan kimutatható. Összevetve a fent említett forrásművet a 9. *Antiochiai kánonnal* — mely ugyanazzal a tárgyval foglalkozik —, megállapítja, hogy az ezen művek szláv fordításában használt jazyk, strana — zeml'a és rod szavaknak a hétköznapi nyelvben használt jelentésükön kívül vallási-egyházi értelmük is van. Ezt a megállapítását több nyelvelmélek idevonatkozó részletének elemzésével is megerősíti. Az idézett nyelvelmélek¹ szövegeinek beható tanulmányozása alapján arra a végkövetkezésre jut, hogy míg a jazyk szó vallási-egyházi értelemben nem nyelv, hanem inkább hit jelentésű, addig a Rusz fogalma mindazokat magába foglalja, akik a kijevi metropolita hitét követték.

További nyelvelmélek² vonatkozó részleteinek tanulmányozása alapján hasonló eredményre jut a strana, zeml'a és a rod szavak jelentését illetőleg is.

Újabb adalékot jelent az eddigi kutatásokhoz a načalnik szó jelentésének feltárása. Értelmezésében Vlagyimirig és Olgáig tekint vissza, akiket a keleti szláv kereszténység megalapítóinak (načalnik és načalnica) tekint.

Paszkievics szerint a Rusz vallási jelentőségének kialakulása Vlagyimir és Olga idejére tehető.

A *Повесть временных лет* pár sorát kiragadva részletesen elemzi, hogy mi mit jelent, és Nesztor mit miért írt, ill. írhatott. Az idézett rész a Rusz fogalmát írja körül. Paszkievics szerint teljes világosság csak akkor érhető el, ha a jazyk vallási-egyházi értelmével is számolunk. Tehát a szemelvény Бѣ единъ языкъ словенскъ kitétele nem nyelvészeti, hanem vallási értelmet rejt magában. Erre enged következtetni Nesztornak az a kitétele is, mely a poljanokról szól: бже ныне евома на русь E szövegrész Paszkievics szerint implikálja, hogy volt egy idő, amikor a poljanok együtt vallották a szláv kereszténységet a lengyelekkel, morvákkal, csehekkel stb., vagyis a IX. század végén és a X. század elején — akkor még nem hívták őket ruszoknak.

Paszkievics véleménye szerint, ha ez nem így lett volna, akkor Nesztor már az elején ruszoknak hívta volna őket. Amikor a krónikás azt állítja, hogy a poljanok később felvették a rusz nevet, és hogy a szláv nyelv a rusz egyház liturgiai nyelve maradt, az volt a szándéka, hogy megmutassa a tényeknek megfelelően, hogy Vlagyimir és utódai idején a kijevi metropolita egyházát Metód szláv egyháza folytatójának tartották.

¹ 1 Церковный устав Ярослава Мудрого

² 2 Моление Илариона

³ 3 Книга Никона Черногорца

⁴ 4 Повесть инок Симеона, иерея-суздальца

⁵ 5 Послание Спиридона-Саввы

¹ 1 Хроника Георгия Амартола

² 2 Житие Бориса и Глеба

³ 3 «Повесть временных лет» Нестора

⁴ 4 Новгородская первая летопись

⁵ 5 Киевская летопись

A továbbiakban Paszkiewicz hasonló módon bonckése alá vesz még néhány kiragadott krónikarészt. Majd ezek alapján, a jazyk szó egyházi-vallási értelmét tartva szem előtt, bizonyítja, hogy Nesztor kijelentése: А словенскыи языкъ и русскыи одно есть nem nyelvi, hanem vallási-egyházi jellegű kinyilatkoztatást tartalmaz, ahol a jazyk szó jelentése nem nyelv, hanem hit.

A későbbiekben a szerző a kelet-európai kereszténység kezdeteit tanulmányozza, kiragadva Nesztor krónikájából három — általa alapvetőnek tartott — megállapítást:

1. A szlávok őshazája Pannónia volt.
2. A szlávok a Duna környékéről rajzottak szét.
3. A szláv törzsek három részre oszlottak:

- a) morva-cseh csoport
- b) lengyel csoport
- c) szláv (tkp. keleti szláv) csoport.

Paszkievics szerint ez utóbbi három csoportot lehet összefüggésbe hozni a legendabeli három testvér (Čech, Lech, Rus) szimbólumával. Bár a krónikás a Rusz nevet erre az időre vonatkozólag még nem használja, helyesen nem is használhatja, hiszen csak Olga, ill. Vlagyimir megkeresztelésétől lehet Ruszról beszélni.

A szerző véleménye szerint a szlávok dunai eredete nem néprajzi, hanem egyházi-vallási jelentőségű. Ennek bizonyításakor abból indul ki, hogy a nemzet fogalma a tárgyalt korban nem határozható körül csupán etnikailag, az etnikai elemek mellett vallási tényezők is közrejátszanak. Amennyiben a hit pannóniai eredetű (erre bizonyítékai is vannak, például Kocel itt tette püspökké Metódot), a korabeli elgondolások szerint a népnek is onnan kellett származnia. Nesztor több alkalommal adja a keleti szláv törzsek felsorolását, de sohasem egyformán. Ezért sok kutató ezt teljesen elveti, mint nem megfelelő információt. A szerző e felsorolások egymástól való eltéréseben mélyebben megfontolást vél felfedezni, mely szerint Nesztor különböző kritériumok (eredet, fejlődés, belső szervezeti erő, vallás, földrajzi elhelyezkedés) alapján állíthatta össze ezeket a felsorolásokat. Tény, hogy Nesztor a keleti szláv törzseknek körülbelül a felét nem említi a Rusz népeinek felsorolásakor. Paszkiewicz szerint itt vallási megkülönböztetésről van szó. (Ennek bizonyítékát látja többek között a мурома языкъ свои и черемиси свои языкъ мордва свои языкъ szövegrész helyes fordításában, ahol a языкъ szó, mint az előbbieken is, e törzsek vallási meggyőződésére utal.

Tehát mindazok a vélt ellentmondások és „értelmetlenségek”, melyek a csak nyelvi és etnikai szempontból történő magyarázatoknál felmerültek, mind eltűnnek, ha a szöveget vallási-egyházi vonatkozásában vizsgáljuk. Ezek alapján a kelet-európai kereszténység eredetére vonatkozólag a következőket szűri le a *Krónikából*:

1. A kereszténység már megvetette a lábát a Dnyepernél Vlagyimir megkeresztelése előtt, bár Vlagyimir megkeresztelése kétségtől megzilárdította a helyzetet, és biztosította a további fejlődést.

2. Ez a legkorábbi kereszténység Ciril és Metód rítusát követte, elnevezése kezdetben szláv vallás, majd Olga áttérése után r u s z vallás (az elnevezés megváltozása nem jelenti a rítus megváltozását!).

Majd Olga és Vlagyimir megkeresztelésének körülményeivel foglalkozva a szerző arra a megállapításra jut, hogy mind Olga, mind Vlagyimir a szláv rítusú kereszténység hívei voltak, és hogy a kereszténység Morvaországból, Csehországból és Bulgáriából terjedt át. Ezt látszik bizonyítani Vlagyimir három feleségének nemzetisége is.

A r u s z egyház szervezetével kapcsolatban az eltérő véleményeket a következőkben összegezi, ill. értékeli:

1. A rusz egyháznak szoros kapcsolatai voltak Konstantinápolyal,
2. Rómával;
3. függött az oehridi patriarkától (és a bolgár egyháztól);
4. egy feltételezett tmutorokanyi püspökség befolyása alatt állt,
5. Herszonnal volt kapcsolatban;
6. missziós püspökség jellege volt;
7. önálló egységet alkotott.

Paszkievics szerint a hét közül hat elképzelésnek van valami igaza, bár egyik sem ad teljes képet. A tmutorokanyi teóriát teljesen elveti.

Végül kifejti, hogy a kérdés további tanulmányozásához a források behatóbb tanulmányozására van szükség. Újra megpendíti, amint azt már a *The Origin of Russia*-ban részletesen kifejtette, hogy Ilarion, a *Слово о законе и благодати* szerzője is varjág származású volt.

III.

A szerző művének harmadik fejezetét a rusz nép eredete kiderítésének szentelte. Heves kirohanásokkal támadva az antinormanista elmélet híveit, helyteleníti azt a módszert, hogy a történések túl sokat merítenek a régészet és a nyelvészet hipotetikus megállapításából. A kérdés vizsgálatához három problémát vet föl:

1. Azonosíthatók-e az antok a keleti szlávokkal?
2. Eredhet-e a Rosz folyó nevéből a rusz népnév?
3. Létezett-e valaha rusz nevű szláv törzs?

A forrásmunkák analizálása után mindhárom kérdésre tagadó választ ad. A rusz név etimológiájára vonatkozólag viszont csak az eddig egyébként is ismeretes hipotéziseket említi, anélkül hogy bármelyik mellett is konkrétan állást foglalna. Tudomása van azonban magyar kutatók eredményeiről is (Kniezsa).

A továbbiakban a korabeli források fényében megvizsgálja a ruszok őshazájának kérdését is. Helyes az a megállapítása, hogy ha bizonyítható, hogy a ruszok őshazája Délkelet-Európában volt, akkor a norman-elmélet kikapcsolható. A szerző kutatásai viszont éppen ellenkezőleg oda vezettek, hogy a ruszok őshazája semmiképpen sem lehet délen. Paszkiewicz szerint a *Konstantin életé*-ben előforduló *русьскы* egy eredeti *соурьскы* elírása, Nesztornál pedig pár esetben a *румьскы* helyén áll hibásan *русьскы*. A szerző annak ellenére kiáll e mellett az elképzelése mellett, hogy tudomása van arról, hogy többen nem értenek vele egyet, sőt kétségbe vonják a *румьскы* szó létjogosultságát is. Majd további példákat és idézeteket sorol fel annak bizonyítására, hogy amit Délen rusz-nak neveztek, az nem volt rusz, vagy ha rusz volt, akkor nem is Délen volt, csak a geográfusok képzelték oda (például az Azovi- és a Balti-tenger a korabeli térképeken).

Ezek után olyan szempontból vizsgálja a forrásműveket, amennyiben azok a ruszok szláv eredetét bizonyítanák. Szerinte, Ibn Kurdadhbih művén kívül, semmi sem erősíti meg a ruszok szláv eredetét, tehát azt kizártnak tartja, alkalmazva az ismert logikai bukfcencet, jelen esetben segítségül hívva B. Zahodert, aki Ibn Kurdadhbih tévedésére már rámutatott.

Paszkiewicz elképzelése és kutatásai szerint minden forrás a ruszok skandináv eredetére utal. Nagy meggyőző erővel magyarázza azokat a műveket, melyek több különböző oldalról erősítik meg a ruszok skandináv eredetét.

IV.

A negyedik fejezetben a szerző azt a kérdést vizsgálja, hogy vajon létezett-e, ill. létezhetett-e egyáltalán egy „ó-rusz vagy keleti szláv nemzet”, és ha volt ilyen nemzet, mi volt előbb, a nemzet vagy az állam.

A korabeli knyazok nevéből kiindulva felteszi a kérdést, vajon a nevek mutatják-e elég kifejezően, ill. elegendő bizonyítékot szolgáltatnak-e arra nézve, hogy a ruszok (itt a rusz tulajdonképpen varjág-ot jelent³) hamar elszlávosodtak. Megállapítja többek közt Szvjatoszlav nevével illusztrálva, hogy a név nem elég bizonyíték, a névadás különböző hagyományok és törekvések függvénye.

A továbbiakban kétségbe vonja egy gazdasági egység létezését a VII—IX. században. Mivel ekkor még politikai egység sem alakult ki, az állam nem segíthette a nemzet kialakulását és erősödését; a nemzet viszont nem hozhatott létre államot, mert a ruszok eredeti hazája nem a Dnyepernél volt, tehát nem azonosíthatók a szlávokkal. Paszkiewicz érvelése a következő: A nemzet kialakulásához az út a törzsi nevek hanyatlásán át vezet. A források szerint a törzsi nevek a XII. századra mennek ki a használatból. Ezután indulhat meg tehát a feltételezett nemzet kialakulása. Azok viszont, akik ellentétben Paszkiewiczzel azt állítják, hogy az ó-rusz nemzet létezett, annak szétesését a XIII. századra teszik. Ha ez igaz, akkor következésképp nem marad idő, amikor az létezett volna. A X. századtól kezdve a Rusz elnevezés kettős értelmű: 1) Kijev—Csernyigov—Perejaszlavl, 2. Kelet-Európa nagykiterjedésű területei.

Melyik az eredeti jelentés? — teszi fel a kérdést a szerző. Szerinte a ruszok, miután meghódították a keleti szlávokat, átadták azoknak nevüket. A szélesebb területi jelentés a korábbi, és északról terjedt dél felé. De ennek a „szélesebb értelem”-nek más jellege van Paszkiewicznél, mint például Lihacsovnál vagy Szolovjovnál. Míg Lihacsovnál és Szolovjovnál a fogalom egy etnikailag zárt népesség által lakott ugyancsak körülhatárolt területet jelöl, addig Paszkiewicz szerint ezek a korai rusz központok átmeneti jellegűek voltak, rövid életű szerve-

³ Paszkiewicz a *Rus'ian* szót hol a [nagy] oroszok őseire, hol a varjág törzsrre alkalmazza.

zetek, melyek néprajzilag különböző területeken (szláv és finn) jöttek létre, és amelyeket sem nem szlávok, sem nem finnek, hanem idegen hódítók fegyveres erővel hoztak létre. Amikor ez a fegyveres erő lehanyatlott, a központok eltűntek. Ugyancsak eltér a szerző véleménye Lihacsövetől és Szolovjovétól az ún. „szűkebb értelem” kialakulásának idejét illetően. A két orosz kutató úgy hiszi, hogy az a XII. század előtt nem keletkezhetett, ugyanakkor Paszkiewicz ezt a dátumot Nesztorra és Constantinus Porphyrogenitusra hivatkozva korábbra teszi.

Kifogásolja azt is, hogy általában a XIII—XIV. századra teszik a három keleti szláv nép elkülönülését (nagyorosz, ukrán, belorusz). Ez ugyanis szerinte szöges ellentétben áll azzal az állítással, hogy a XII—XIII. századig az ó-rusz nemzet konszolidálódott. A tatárjárás csak fokozta az összefogást a közös külső ellenség ellen, ami szintén a diszintegráció ellen szól.

Paszzkiewicz szerint a három keleti szláv nép elkülönülése a XVII. század előtt nem mehetett végbe.

Ezután kifejti véleményét az ó-rusz nemzet „patriotizmusának” lehetetlenségével kapcsolatban és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az orosz állam létét kizárólag az egyháznak köszönheti; az egyház pedig, és így azon keresztül az állam is, a bizánci egyház, ill. állam kópiája volt.

V.

Az ötödik fejezet a három keleti szláv nép eredetével, ezen belül főképpen a nagyoroszok eredetével foglalkozik.

Mint ismeretes, a mai három keleti szláv népet egy közös ős, az ó-orosz vagy keleti szláv nemzet leszármazottainak tekintik. Mivel ez az ó-orosz nemzet, mint az előző fejezetekben láthattuk, nem létezett — érvel Paszkiewicz —, az összes erre alapozott hipotézis megdőlt, mélt „ami nem volt, nem is eshetett szét” („What was not in being, could not fall apart” — 245.).

Míg az ukránok és beloruszok ősei kétségtől szlávok voltak — folytatja érvelését a szerző —, addig az oroszok eredete a finnugorokhoz vezethető vissza.

Paszzkiewicz szerint a Volga felső folyásának vidékén eredetileg egy finnugor eredetű törzs, az ún. *merja* élt.

Források alapján látszólag logikus érveléssel bizonyítja, hogy a Rosztov—Szuzdal-i területet nem népesíthették be szlávok Novgorodból, Szmolenszkból, Rjazanyból vagy akár Kijevből. Ebből tehát az következik, hogy a merja törzs nem szlávosodott el, hanem továbbra is megtartotta régi etnikai jellegét, Paszkiewicz szerint sokkal tovább, mint azt a szakirodalom eddig tartotta.

A Volga felső folyásának vidékéről a szerző szerint azért alakulhatott ki a szláv kolonizáció hipotézise, mert két látszólag ellentmondó tény áll fenn:

1. Nesztor szerint a merják lakták a Felső-Volga-vidéket a történelem hajnalán.

2. Később a merja területet rusznak hívták, mai lakói pedig szláv nyelven beszélnek.

Miért hívták a Rosztov—Szuzdal-i területet is rusznak? — A források a következő tényeket tárják fel:

1. A merja nép nem tűnt el a X. században, hanem tovább élt a XI. és XII. század folyamán, a XIII. században is (lásd Brémai Ádám, Nesztor, Leontius élete, Juliánusz barát).

2. A *Слово о погибели русской земли*, mely a vlagyimiri nagyfejedelemség tatárok által történt elpusztításának hatására (1237—38.) íródott, „orosz föld” néven említi azokat a területeket, amelyeket Nesztor még törzsi nevekkkel (vesz, merja, muroma) jelölt.

A *Слово* szerzője azonosítja az orosz föld fogalmát a keresztény vallással. A Rosztov—Szuzdal-i lakosság áttérése ugyanis a XI. század második felében kezdődött. A XIII. századtól kezdve a rusz elnevezés általánosan elterjedt a Rosztov—Szuzdal-i terület jelöléseként.

Tehát mindebből leszűrhető — folytatja a szerző —, hogy a ruszok (tkp. oroszok, nagyoroszok) ősei finnek voltak, akiket a rusz hercegek leigáztak és áttérítettek a rusz egyházhoz, Abból következtetve, hogy a Volga felső folyásának vidékét egykor a merja nevű finnugor törzs lakta, mai lakossága pedig hosszú idő óta szláv nyelven beszél, leszűrhető, hogy a terület finn lakossága átvette a szlávok nyelvét és elhagyta őseit.

Hogyan vehette át, ha nem voltak ott szlávok, hiszen szláv „kolonizáció” nem volt?

Paszzkiewicz e kérdésre a választ az egyház liturgiai nyelvének szláv voltában keresi. Hivatkozik Tatyiszev és Boltyin műveire („akiket igazán nem lehet oroszellenességgel vádolni” — jegyzi meg rosszmájúan), és bizonyítottan látja ezek alapján, hogy az oroszok ősei nem szlávok voltak, és a kereszténység elterjedésével ezek a nem-szlávok elhagyták anyanyelvüket, és áttértek a szláv nyelv használatára. Szerinte az egyház nyelve, mivel a lakosság anyanyelvének írása nem volt, erősebbnek bizonyult.

Azáltal, hogy Paszkiewicz felállította az oroszok finn eredetét igazoló hipotézisét, valamint hogy tagadta egy közös keleti szláv nemzet létét, magára vonta több kutató vádját, mely szerint Paszkiewicz elfogult az oroszokkal szemben.

A továbbiakban ezekre a vádakra igyekszik feleletet adni és a források idézésével és magyarázatával a maga igazát bizonyítani.

„*Általános megjegyzések*” címszó alatt megjelöli a további szükséges kutatások kiindulópontjait és irányát:

1. A régészeti leletek gondos tanulmányozása,
2. Nyelvészetileg kiderítendő a nem-szláv lakosság szláv nyelvűvé válásának folyamata,
3. Az írott források újabb gondos felülvizsgálata,
4. Az Igor-ének keletkezési idejének pontos újrameghatározása,
5. A Felső-Volga-vidék lakóinak etnikai meghatározása,
6. A szláv rítusú kereszténység vizsgálata a Dunától északra és délre,
7. A Keleti birodalom népeinek, a „bizánci nemzet”-nek etnikai elemzése,
8. Korai orosz egyházi irodalmi termékek kiadása,
9. Az orosz egyház történetének elfogulatlan tanulmányozása.

Paszkiewicz szerint a szovjet kutatók ez utóbbi kérdésben nem tudnak nem elfogultak lenni.

*

Az I. függelékben a szerző korábbi műve, a *The Origin of Russia* kiváltotta visszhangot dolgozza fel. Felsorolja és idézi azokat a szerzőket, akik különböző recenziókban a művel foglalkoztak. Jellemző, hogy kizárólag pozitív oldalról csak a Nyugaton megjelenő lapok, ill. a nyugati országokban dolgozó szovjetellenes beállítottságú tudósok írtak róla, első helyen a Nyugaton megjelenő szovjetellenes nacionalista kiadványok és emigráns történészek: Sztjepanovics, Smal-Stocki, Koczy, Kirchner, Lopatyin, Meysztowicz, Skwarczyński; *Українська Думка* — London, *Draugas* — Chicago, *Lietuva* — New York, *Osservatore Romano* — Vatican, *The Spectator* — London, *Wiadomości* — London.

A támadásokra, melyek főleg Jakobson, Susarin és Pasuto részéről érték, itt válaszol részletesebben. (Jakobson cikke az *American Historical Review*-ben (New York), Susariné és Pasutó a *Bonpocny ucropuu*-ben jelent meg.) Paszkiewicz szerint ezek a bírálatok csak magabiztos hangjakkal hatnak, de érveket nem tudnak felhozni. Susarin szerint — írja a szerző — „Paszkiewicz nem ismeri az anyagot és meghamisítja a forrásokat”, Pasuto szerint „emigráns reakciós propagandát fejt ki”.

A továbbiakban rámutat, hogy bírálói nem is ismerik munkáját, például — mint írja — Sevelov a „korai lengyel történelem szakértőjé”-nek nevezi, holott ő erről soha semmit nem írt.

A II. függelékben a szerző a legkorábbi lengyel—orosz határ kérdését tárgyalja.

A szláv rítusú kereszténység lengyelországi szerepéről írva kijelenti, hogy lényegében egyetért K. Lanckorońska *Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland* (1961) c. munkájában foglaltakkal.

A legkorábbi lengyel—orosz határ keresése során három szempontból — néprajzi, politikai-állami és egyházi — vizsgálja a határvidék számításba jöhető törzseit. A kérdés központi magja a ljach nevű törzs eredeti elhelyezkedése. A szerző szerint a ljachok eredetileg a Visztula balpartján éltek, nevüket később a többi törzsre is kiterjesztették („supra-tribal name”).

A források összes adatainak figyelembevételével arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a legrégebbi lengyel—orosz határ lengyel részről a Dnyeszter felső folyására és a Sztir folyóra, a Rusz felől a Boh folyó felső folyására tehető.

Végére érve Henryk Paszkiewicz terjedelmes könyvében kifejtett nézetek összefoglalásának megállapítható, hogy a szerző értékes adatokkal járul hozzá egyes rész kérdések tanulmányozásához, míg más esetekben (például az orosz nép eredete, az egyház szerepe, közös keleti szláv ősnemzet stb.) hatásosan kifejtett, bár igen nagy ellenállást kiváltó egyéni nézeteinek ad hangot.

Sajnálatos módon a szovjet tudománnyal és annak művelőivel szemben táplált ellenséges érzése megakadályozza a felvetett problémák minden oldalról történő tanulmányozásában. Műve tulajdonképpen a tíz évvel ezelőtt megjelent *The Origin of Russia*-ban kifejtett nézeteinek bő illusztrációs és bizonyító anyaggal alátámasztott megismétlése.

Kéki Ervin

II. Мантейфель: Досуг при свете лучины.

Перевод с эстонского И. Левина, вступительная статья и комментарии А. Анниста и И. Левина: «Литературные памятники». Издательство «Наука». Москва—Ленинград 1964. 129 стр., 8 илл.

A balti német származású Peeter Mannteuffel gróf (1768—1842) két munkájával vállalt részt a modern észti irodalom megszületésében. 1838-ban adta ki *Aiawite peergo walgussel (Időmulatság a parasztfáklya fényénél)* című népkönyvét, amelyben egy észti paraszt, Jürri Tarwel házanépének mindennapi életét írja le nagy hitelességgel és együttérzéssel. Mannteuffel ifjúkorában nevelőjével, az észti felvilágosodás és nemzeti mozgalmak derék képviselőjével, a szintén író Otto Wilhelm Masing-gal együtt járta be az észti tájakat, és különösen szívesen időzött Nyugat-Észtország parasztjai körében, ahol alaposan megismerte ezek életét. Első jelentősebb munkája az *Aiawite*, amely megjelenésekor rendkívül kedvező visszhangot váltott ki. Különösen nagyra becsülték e művet a megjelenés évében alakult Ópetatud Eesti Selts (Tudós Észti Társaság — az észti nemzeti törekvések centruma) tagjai. Hasonló sikere volt második művének, az 1839-ben kiadott *Willem Nawi ello-päwad (Willem Nawi életének napjai)* című népmesétő beszélyének is, amely egyébként Zschokke *Brantweinpest* című munkája (1837) nyomán készült. Mannteuffel átdolgozása adta az ötletet Kreuzwaldnak, hogy ő is feldolgozza e témát, és megírja első jelentősebb munkáját, az 1840-ben kinyomtatott *Vina-Katk (Pálinkapestis)* című népkönyvet. Mannteuffel művei később sem felejtődtek el, első megjelenésének centenáriumán jegyzetekkel ellátva adták ki az *Aiawite* szövegét. E kiadás gondozója, az irodalomtörténész, folklorista és műfordító August Annist vett részt a jelen tudományos kiadásban is, amelynek másik résztvevője a leningrádi filológus, Iszidor Levin volt.

A mostani, kitűnő, orosz nyelven megjelent fordítás először teszi lehetővé az észtil nem értők számára is a mű megismerését. A kötet közli Mannteuffel egész szövegét, valamint néhány, az első kiadás bevezetőjeként közölt folklót. Korabeli forrásokból pár képet is tartalmaz, amelyek az akkori észti népeletet ábrázolják. Ezek után következik a szöveget messze meghaladó terjedelmű jegyzetapparátus, amely részletesen foglalkozik a régi észti irodalom, az észti felvilágosodás, az észti népies irányzat kérdéseivel, Mannteuffel életével, munkájának keletkezéstörténetével, forrásaival és utóéletével. Részletesen megvilágítják azokat a néprajzi jelenségeket is, amelyek a szövegben előfordulnak. Külön kis kommentár foglalkozik a kötetben közölt 6 észti népdallal, amelyek egyébként az új stílusú észti népdal egyik legkorábbi ránk maradt példányai. A jegyzetek körütekintésére jellemző, hogy a fabulák kapcsán kitérnek a balti tanítómesék általános folklórtörténeti kérdéseire is. E túlméretezett jegyzetanyagunk hála, a munka szinte a múlt század első feléről szóló néprajzi és irodalomtörténeti kismonográfiának számít, különösen az észti forrásokkal nem ismerős olvasók számára. Éppen ezért felhívjuk a figyelmet két másik munkára is, amelyek hasonló célt szolgálnak, és Mannteuffel kiadásának jegyzetei között még nem szerepelhettek. Eduard Laugaste: *Esti rahvaluleaduse ajalugu (Az észti népismeret története)*, illetve Vaina Mälik: *Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus (Az Észti Írók Társaságának szerepe az észti folklorisztika fejlődésében)* című művei (mindkettő: Tallinn 1963.) kitűnően kiegészítik a Mannteuffel-kommentárban olvashatókat, és ezzel együtt a XIX. század első fele észti művelődéstörténetének körvonalait megrajzolják.

Voigt Vilmos

Petőfi Sándor: Vabadus, armastus

Tallinn 1964. Eesti Riiklik Kirjastus. 327.

„Szabadság, szerelem” címen jelent meg Petőfi verseinek válogatott gyűjteménye észti nyelven. A kötetet Ellen Niit fordította, és ő írta a könyv végén olvasható rövid Petőfi-méltatást is. A mintegy száz lírai versen kívül a *János vitéz* és az *Apostol* is tartalmazza a kötet. Az észti olvasóközönség előtt régóta ismert Petőfi neve. Népszerűségét egy kitűnő kismonográfia (Felix Oinas: *Petőfi. Vabaduse ja armastuse laulik*. Tartu Eesti Kirjanduse Selts. 1939.) már évtizedekkel előbb megalapozta. Annak idején Oinas elsősorban Illyés Gyula monográfiája nyomán a demokrata-költőt állította előtérbe. Niit válogatása, utószava és a fordítás hangvétele inkább arra törekszik, hogy Petőfit világirodalmi társaival együtt, azokkal egyenrangúnak mutassa be. A magyar eredetiből készült fordítás (amelyben tevékeny része volt Paula Palmeos docensnek) jól érzékelteti Petőfi lírájának határozottságát, gyakran pedig gyengéd színeit is visszaadja. Igen nehezen fordítható versek esetében (a Felhők versforgátsai, szerelmi és politikai

versek) is szinte az eredeti hevét érezni a fordításokon. A válogatásból az olvasó előtt áll Petőfi költészetének legtöbb vonása. Megjegyezhető viszont az, hogy a forradalom alatt írott politikai verseiből a válogatásokban már megszokottan kevés szerepel. Maga a Petőfi-kötet művészi igényességével mindenképpen figyelmet érdemel a szaporodó fordítások sorában is.

Voigt Vilmos

Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből

Szerkesztette: ZUZANA ADAMOVIÁ, KAROL ROSENBAUM, SZIKLAY LÁSZLÓ
Akadémiai Kiadó 1965.

Ma már egyre sürgetőbbé vált számunkra az a feladat, hogy megismerjük közvetlen szomszédaink kultúráját, irodalmát; hogy kultúra s világirodalmi fogalmunk körébe ne csak a francia, angol, német stb. kultúrák tartozzanak, hanem a szlovák, a cseh, a román stb. is, amelyek fejlődése sokkal több hasonlóságot mutat — éppen az azonos társadalmi-politikai fejlődés következtében — a magyar irodalommal, mint a nagy nyugati irodalmak. De a fent megjelölt feladatnak más jelentősége is van: fontos eszközzé válik, hogy a múltban kialakult nacionalista ellentétekkel szemben teljesebbé tegyünk egymás megbecsülését, végleg legyőzzük a még sokszor ma is ható téves előítéleteket.

Ezt a kettős feladatot vállalta a most megjelent tanulmánykötet, amikor bemutatja a századok során kialakult csehszlovák — magyar pozitív kapcsolatokat. (A Csehszlovák Tudományos Akadémia támogatásával megjelent a tanulmánygyűjtemény szlovák—cseh változata is.)

A tanulmánykötet elején Július Dolanský összefoglaló módon, széles vonalakban jelöli meg a kulcspontokat kapcsolataink történetében a legrégibb időktől a felvilágosodás koráig.

A tanulmányok három nagy korszakból merítik témájukat: a régi irodalom történetéből, a XIX. és a XX. századból.

Ján Mišianik tanulmánya a kiadvány egyik legérdekesebb fejezete (*Adalék a szlovák—magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig*). Ez az a kor, amely a múltban is — a XVIII. század végétől a forrongó XIX. századon keresztül egészen napjainkig — parázs, szinte végtelennek tetsző vitákat váltott ki, sokféle, sokszor egymásnak ellentmondó hipotézisek születtek mindkét irodalomtörténetben. Ján Mišianik több évi kutatómunka és a régi irodalom alapos ismerete alapján sok új adatot közöl a reneszánsz kor irodalmáról, a kétnyelvű költőkről; Madách Gáspár, Beniczky Péter, Bodó Máté és más, ma már a magyar irodalomtörténetben is ismert, magyarul és szlovákul verselő költők mellett talán — s ezt Mišianik is csak feltételezi — Balassi Bálint szlovákul is gazdagította a reneszánsz szerelmi költészetet. Érdekes képet nyújt a vallásos irodalom: amíg a katolikus, de főleg a szlovák evangélikus líra hatott a magyar poétikára, addig a szlovák reformátusok műveiket nagyrészt magyarból fordították. Új, hitelesebb képet kapunk a kurucok emlékét idéző szlovák irodalomról is, s ez számunkra is elhivatottabb, mint az eddigi értékelések — amelyek igen sok, nagyrészt nem korabeli, vagy hamisított kuruc verset mutatnak be —, különösen akkor, amikor a műköltészet anyagát a szlovák népköltészet kurucokori dalaival hasonlítjuk össze. Lehet, hogy a szakemberek nem fogadják el egyértelműen Mišianik egyes feltételezéseit (pl. *Cantus Catholici* magyar és szlovák változatának viszonyát), de a szerző célja nyilvánvaló: minél több apró adatot, ismeretet igyekszik nyújtani, de nem azért, hogy az egyik kultúra fölényét mutassa be a másikkal szemben, hanem hogy teljesebbé tegye a kölcsönhatásuk képét.

Károly Sándor és huszitizmus hatását mutatja be irodalmunkra s annak pozitív eredményét: első biblia fordításunkat; irodalomtörténetünk eddigi felfogásaival vitatkozva. Nagyon sok problémát vet fel Angyal Endre a barokk cseh—magyar és szlovák—magyar kapcsolataiból. (Az eddigi kapcsolattörténeti kutatások elég mostohán bántak ezzel a korszakkal.) Angyal tanulmánya — de vonatkozik ez a kiadvány egészére — bizonyítéka annak, hogy mennyire csak az első lépéseknél tartunk csehszlovák kapcsolataink kutatásában.

Úgy érezzük, Käfer István tanulmánya, amely a kurucok utóéletével foglalkozik a szlovák irodalomban, (XIX—XX. században) nem tartozik szervesen a régi irodalom kapcsolatait bemutató fejezetbe.

Milyen gazdag és színes képet nyújt a XIX. század feldolgozása! Sziklay László sokoldalú kutatómunka eredményeképpen összetetten elemzi Ján Kollár magyar kapcsolatait. Kollár harminc évet, tehát politikai és irodalmi munkásságának legjelentősebb korszakát Pestentöltötte. Ezt a több mint negyedszázadnyi időt a szlovák irodalomtörténet csupán pusztá

adatként említi Kollár életrajzában. Sziklay László a forrongó reformkori Pest-Buda hatását vizsgálja Kollár személyiségének, politikai és költői művének fejlődésére, alakulására. A nemzeti ébredés, a nacionalizmus első évtizedei ezek, ellentmondásokkal terhesebbek, így maga a kor formálja ellentmondásossá Kollár személyiségét. De hasonló ellentmondásokkal találkozunk a német Romy Károly Györgynél, Schédius Lajosnál és a magyar politikai és kulturális élet számos alakjánál: a patriotizmus és nacionalizmus érdekes átmeneti típusai ők. Valóban csak így, a reformkori Pest-Buda — amely akkor több nemzet kulturális mozgalmának központja lett — sokarcú bemutatásával érthetjük meg Kollár szerepét a szlovák irodalmi és kulturális élet viszonyában is.

Több cikkben (Mišianik, Pišút, Sziklay) felvetődik a komparatiztika irodalomtörténeti helyének, szerepének és viszonyának kérdése; módszertani kérdés, hogyan, miképpen műveljük. A kiadvány tanulmányai ilyen szempontból — s ez érthető is — még nem mutatnak egységes képet. Legtöbb tanulmány a közvetlen kulturális kapcsolatok történetéből merít. Érdekes az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából Milan Pišút Petőfi Sándor és Janko Král', a két forradalmár költő költészetének egybevetése abban a korban, amikor a két nemzet a nacionalizmus viharában egymással szemben áll. A szerző művészetüket nem tematikai-formai, hanem belső összefüggésben vizsgálja (hasonló gondolatok, életérzés, eszmei légkör). Milan Pišút tanulmánya is bizonyítja, mennyi feladatunk és lehetőségünk van irodalmaink azonos vonásainak és fejlődésének feltárában, még az olyan sokoldalúan feltárt irodalmi korszakban is, mint a romantika kora.

A forradalmak leverését követő nyomasztó atmoszféra rövid időre megbénítja a pozitív kapcsolatok ápolását, s a kiegyezés egyre nehezebb feladatok elé állítja azokat, akik a hatvanas években még népeink közeledését szorgalmazták. Richard Pražák alapos anyagismerettel és objektivitással kutatja az 1848—1867 között kialakult kapcsolataink jellegét. Amíg a magyar szépirodalom visszhangja erősebb Csehországban, Magyarországon elsősorban Palacký tudományos munkássága iránt nagy az érdeklődés, s ennek oka az, hogy ezekben az években a cseh tudományos irodalom magasabb színvonalú, mint a szépirodalom. (Palacký munkásságának magyarországi hatása történetírásunk fejlődése szempontjából is érdekes.) De ekkor is Toldy Ferenc már észreveszi és kiemeli Karel Hynek Mácha *Májusának* friss hatását, irodalomtörténetünk pedig Vörösmarty és Palacký kapcsolatainak bővebb megismerésével gazdagodhat. Csak sajnálni tudjuk, hogy a kötet nem mutatja be ugyanezen időszak szlovák—magyar kulturális kapcsolatait, amelyek, különösen a 60-as években, a szlovák írók egyik csoportjánál — épp a társadalmi-politikai viszony alakulása következtében — érdekes tematikájú irodalmat teremtettek. Tudjuk, s ezt maguk a szerkesztők is megjegyzik, hogy ilyen úttörő jellegű munka nem közölhet minden jelentős kapcsolatot bemutató tanulmányt (ezt nem engedi meg a terjedelem sem), viszont Andrej Mráz tanulmányának közlése — a századvég és a századforduló kielezett nemzeti antagonizmusának tükröződése két szlovák regényben — feltétlenül megkövetelte volna a 60-as évek szlovák—magyar viszonyának bemutatását is.

Nemcsak cseh—magyar, hanem szélesebb kelet-európai vonatkozásokat tár fel Karel Krejčí *Az ember tragédiája és az emberiség eposza* c. igényes, szép összehasonlító tanulmánya.

1867 után sem hiányoznak a szakadék áthidalására irányuló törekvések, ekkor is akadnak a kultúrkapcsolatok olyan bátor és jeles munkásait mint a cseh František Brábek és Gustáv Mayerhoffer. A magyar irodalom e két jeles fordítója és propagálója Petőfivel, Aranyval, Eötvössel, Madáchcsal Jókaiival, Móriczzal, Tömörkényinnel és más korabeli íróval, költővel és drámaíróval ismertette meg a cseh olvasó közönséget. A cikkíró nemcsak a két fordító tevékenységét mutatja be, hanem érinti a lefordított irodalom és a közönség viszonyának kérdését is, ami végső soron a fordítók munkáját is meghatározta.

A XX. század kapcsolatait bemutató fejezetet Dobossy Lászlónak a kapcsolatok általános jellegét elemző tanulmánya vezeti be. A XIX. és XX. századi cseh—magyar kapcsolatok elemzésével és összehasonlításával Dobossy elmondja, hogy sajnos a XIX. század antagonizmusa tovább él a XX. században is. De ekkor már — különösen a két világháború között — új jellegű együttműködés is kibontakozik (pl. Zalka Máté és Hašek barátsága, a munkásmozgalmi sajtó kapcsolatai), első lépések ezek olyan széles körű kapcsolatok kialakításához, amelyek már csak teljesen új alapokon váltak lehetségessé.

Igazán csak örülhetünk annak, hogy a „fiatalabb” XX. század nem maradt el a több kutatási hagyománnyal rendelkező XIX. század mögött. Az igaz, hogy a régi irodalom és a XIX. század kapcsolataival foglalkozó tanulmányok szintetikusán feldolgozott, nagyobb kort ölelnek fel, a XX. századi tanulmányok pedig inkább adatközlők, informatív jellegűek, mivel e kutatási terület még valóban fehér folt a kapcsolattörténet irodalmában, társadalmi-politikai vonatkozásban is. Persze a fent elmondottak nem vonatkoznak egyértelműen minden tanulmányra. Arató Endre *A Szép Szó* haladó demokratikus írógárdájának Csehszlovákiához való viszonyát és csehszlovákiai útját a 30-as évek bonyolult társadalmpolitikai és kulturális viszonyában elemzi, a kor átfogó politikai és kulturális áttekintését adja. Csukás István a

Nyugat vezető lírikusainak (Tóth Árpád, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Juhász Gyula) visszhangját tolmácsolja a szlovák irodalmi életben. Az összehasonlító módszert alkalmazza, amikor a szlovák fordítások tartalmi, formai, ideológiai kérdéseivel, a fordítások erőnyeivel, de hiányosságaival is foglalkozik. Csukás tanulmánya az irodalmi kapcsolatok művészi kérdéseit veti fel, ami összehasonlító irodalomtörténetünk eddig még legkevésbé fejlett ága. (Ezzel kísérletezik Milan Pišútnak fent említett tanulmánya is.)

Több cikk dokumentálja, hogy a csehszlovákiai kommunisták és a haladó magyar elemek közvetítő szerepet vállaltak a három nép kultúrájának kölcsönös megismerésében. Botka Ferenc bemutatja, hogyan propagálta a kommunista *Kassai Munkás* a 20-as évek első felében a fiatal, haladó cseh irodalmat. Kovács Endre arról szól, hogy a 30-as években Szlovákiában a haladó magyar értelmiségi ifjúság [a *Sarló*], Romániában pedig a *Korunk* ismertette széles körben a szlovák és a cseh irodalmat [A *Korunk* hasábjain kaptak helyet pl. József Attila cseh versfordításai]. Sajnos, a magyarországi folyóiratok már kevesebb figyelmet szenteltek a cseh és a szlovák irodalomnak (a *Népszava*, a *Nyugat*, a *Válasz*, az *Apolló* — az utóbbival külön tanulmány is foglalkozik). Érdemes lenne megvizsgálni, vajon milyen tényezők indokolták, hogy két országot érintő politikai kérdések elől e lapok nem zárkóztak el.

Kulturmissziót töltött be Anton Straka, a csehszlovák kormány budapesti kultúrattaséja, aki szembefordult a hivatalos állásponttal, s a cseh, a szlovák és a magyar irodalom propagálója lett Magyarországon és Csehszlovákiában egyaránt. Rokonszenves alakját, bátor működését nemcsak Hana Kindlová kis monográfiászerű cikkéből ismerjük meg, hanem aktív szerepe közvetlenül vagy közvetve ott szerepel minden egyes tanulmányban, amely a harmincas évekkal foglalkozik.

A kötet a cseh és szlovák irodalom magyar, a magyar irodalom cseh, illetve szlovák bibliográfiájával zárul (1945 után). E pusztá adatok is tükrözik a két szomszéd állam megváltozott viszonyát, kulturális kapcsolatainak széles voltát. A bibliográfiák összeállítóinak (Zuzana Adamová, Magda Štítina és Tóth Tibor) észrevételei hasznossá válhatnak a jövőben a szépirodalmi kiadók számára.

Ján Novotný a cseh—magyar kapcsolatok 1848 előtti alakulásából arra a következtetésre jutott, hogy azok a XVIII. és XIX. században elsősorban kulturális téren alakultak közvetlenebbül és gazdagabban, s később kiindulópontul szolgáltak a politikai kapcsolatokhoz. Tovább fejleszthetjük Novotný gondolatát: A kialakult politikai viszony hol pozitív módon serkentette a kulturális kapcsolatokat (pl. szlovák—magyar kapcsolatok a XIX. század 60-as éveiben; hol éppen a politikai antagonizmus kiéleződése vezetett a haladó kulturális kapcsolatok kialakulásához (pl. a két világháború között).

A kiadvány irodalomtörténészeink, de történészeink számára is hasznos, annál is inkább — s ez a szerkesztés pozitívuma —, hogy az 1965-ben megjelent kötet valóban a legfrissebb kutatások eredményeit teszi közzé, és nem jelenteti meg újra a már régebben napvilágot látott tanulmányokat.

Gyivicsán Anna

Egy levelezéskötet margójára

Többévi munka előzte meg az *Ambrus Zoltán levelezése* (Bp. 1963. Akadémiai Kiadó) című kötet megjelenését. Sajnos, nem egészen úgy láthatott napvilágot, ahogyan azt a munka összeállítója óhajtott volna. Az eredeti terv ugyanis az volt, hogy a több ezer levélből összeválogatott dokumentumanyag a hozzáfűzött jegyzetekkel együtt, az irodalomtörténeti vonatkozások feltárása mellett Ambrus sokrétű egyéniségét és életútját gyermekkorától haláláig tükröztesse, bemutatva egyszersmind azt a környezetet, melyben az író élete egyes szakaszaiban mozgott, s amely írásaihoz élményanyagot nyújtott. Az irodalomtörténeti szempont mellett így a kortörténetnek is nagyobb teret szánt a sajtó alá rendező. Irodalmilag jelentős levelek mellett számos olyan, főleg családi levél is helyet kapott volna a gyűjteményben, amelynek szorosabban vett irodalomtörténeti vonatkozása ugyan nincsen, de mégis alkalmas arra, hogy az író korára, környezetére, életrajzára vonatkozó adatokkal szolgáljon. A családi levelek felvételét az is indokolta, hogy Ambrusnál a család mindig fontos szerepet játszott, szinte központi helyet töltött be egész életében. A lektorok azonban nagyon szigorúan bántak el az anyaggal. Csak irodalmi szempontból fontos levelet akartak megtűrni a kötetben. Nagy küzdelmek árán sikerült néhány kihagyásra ítélt levelet megmenteni, de a kötet egyensúlya ezzel megbomlott: kimaradt több olyan levél, mely az eredeti terv szerint fontos lett volna, viszont bent maradt néhány olyan, mely az eredeti összefüggésből kiragadva teljesen jelentéktelenné vált.

A kötet összeállítója például nem érezte feleslegesnek Ambrus ügyvéd-principálisának azt a pár sorát, amelyben a tizenhét éves fiatalember „szép és jó” munkáját köszöni meg, sem Ambrus londoni levelezőlapját, amelyből kitűnik, hogy a fiatal író, mihelyt ez keresetéből

lehetővé vált, nagyobb európai utazást tett, és hogy a kor egyik legszínvonalasabb lapjának a szerkesztője cikkeket óhajtott tőle útfjáról. Nem tartotta feleslegesnek Heltai Ferenc levelét sem, melyből kiderül, mennyire tetszettek Ambrus párizsi riportjai mind a közönségnek, mind a szerkesztőségnek, de ennek ellenére elfelejtették a már megjelent cikkek honoráriumát kiutalni. Emiatt vált meg Ambrus a *Nemzet* című laptól, és emiatt kellett párizsi tartózkodását egy évvel megrövidítenie. Ennél is nagyobb hiányt jelentenek az életrajzra azok a — csakugyan jelentéktelen — levelek, amelyek Ambrus első házasságára utalnak. Ez az Ambrus írói működésére olyan nagy jelentőségű esemény így mindössze egy — nagy harcok árán megmentett — levél kapcsán nyer említést.

De nemcsak az életrajzi és családi leveleket rostálták erősen; nem kíméltek több olyan levelet sem, amelyet a válogató par excellence irodalmi levélnek érzett; így például a Temple János — minden valószínűség szerint *A kém* című novella Wimmer Jancsija — csakugyan nagyon jelentéktelen, és az ismeretlen Carlotta sorait. Az előbbi lap nemcsak arra mutat rá, milyen társaságokban forgott Ambrus Párizsban, hanem az említett novella hátterére is; Carlotta nyilván *A tubarózsa* című novella és a *Midás király* „szörnyű” Carlottája. Így mind a két levél annak a bizonyítéka, mennyire élményeken alapulnak Ambrus munkái. Nem tartották a lektorok eléggé irodalmi vonatkozásúnak Beöthy Lászlónak azt a levelét sem, amely Ambrus és Keszler József Björnson-problémájáról és párbajáról emlékszik meg, sem Adorján Andornak az *Élet* című folyóiratot méltató levelét. Kihagyásra ítélték több, Ambrus drámaírói működésére utaló levelet is.

A kötethez Diószegi András írt bevezető tanulmányt. Sajnos, többek között kritika nélkül átveszi az Ambrus „népszerűtlenségéről” szóló legendát, bár ma már talán kétségtelennek lehet tekinteni, hogy Ambrus nem a közönség, hanem az irodalmi életben intézkedő hatalmasságok előtt nem volt népszerű. A *Midás király* a *Magyar Hírlapban* való megjelenésekor „pezsgő érdeklődés”-t váltott ki, mint azt a kortárs Voinovich írja, s mint azt sok levél tanúsítja. A kivágott regényfolytatásokat felgyújtva továbbadták, így a regénynek már igen sok olvasója és rajongója volt, mielőtt könyvalakban megjelent volna. Mikor tizenöt évvel később végre megjelenhetett, rövidesen minden példány elfogyott; ezután mintegy tíz évig nem volt könyvári forgalomban. Ugyanez történt minden újabb kiadás után, mint azt az olvasók panaszos levelei tanúsítják. Nem mutat népszerűtlenségre az sem, hogy félszáz éven keresztül jóformán nem volt olyan lap vagy folyóirat, amely ne kérte volna Ambrus munkáit.

A *Midás király* ihletője nem Zola volt, mint a bevezető állítja, hanem a valóság. Ambrus nem, „filozófiai” regényt óhajtott írni, hanem elhunyt feleségének és rövid, boldog házasságának akart emléket állítani. Diószegi Ambrus feleségének halála évét 1890-re tette: később ezt kijavította, de a téves következtetés megmaradt: szerinte ez az élmény motiválta a regény „fordulat”-át, holott Ambrus az egész regényt felesége halála után írta. Ez a személyes élmény inspirálta a regényt.

Más apró tévedésekkel is találkozunk a *Midás királlyal* kapcsolatban: a regény hősnője nem származik „főúri családból” és nem él „szégyenletes szegénységben”. Diószegi „a régi Budapestből megmaradt kertes ház”-ról beszél, pedig akkoriban Budapesten még igen sok volt a kertes ház. Maga Ambrus is egy ilyen házban (Zerge, ma Makarenkó utca 17. sz.) írta a *Midás királyt*. A ház virágos ablaka a kikandikáló gyermekfejekkel nem a múlt keresésére utal, hanem a jövő ábrándjára. A bevezető Ambrus „írói attitűdjének határozatlanságáról”-ról beszél. Amit azonban a szerző határozatlanságnak vél: sokoldalúság, mint ezt változatos hangú és tárgyú novellái mutatják. Nem a „kényszerűség” készítette Ambrust, hogy mind a konzervatív, mind a liberális irodalommal kapcsolatot tartson, hanem az, hogy mind a két oldal versengve kérte a munkáit. Bármelyik tábor orgánuma számára írt is azonban, elvi álláspontjához mindig hű maradt.

Nem jól mutatja be a tanulmány Ambrus és Hatvani Lajos polémiáját sem. Ambrus nem Hevesi Ákos (talán a későbbi népbiztosra gondolt Diószegi?) és Hatvani lekicsinylő véleményével szemben veszi védelmébe Speidelt, hanem Hevesi Lajos magyar származású osztrák író Speidel Lajosról szóló könyvéről írt méltatást a *Nyugatba*. Bírálatában megemlíti Hatvaninak az ugyan- csak a *Nyugatban* megjelent Speidelről szóló kritikáját, és ezzel szemben dicsőően nyilatkozik Speidelről. Hevesi Ákosról szó sincs a cikkben.

A *Háborús jegyzetekkel* kapcsolatban is téved a bevezető. Ambrus a *Nyugatban* 1915/17-ben megjelent ilyen című cikksorozatában (és ugyanekkor *Az Estben* és a *Világban* megjelent hasonló cikkeiben) nem „a század első évtizedének irodalmi jelenségeit bírálta”, hanem a háborúval kapcsolatos eseményekről írt, sokszor igen éles hangon bírálva a közállapotokat.

Anakronizmusnak hat az az állítása, hogy Ambrus „a *Nyugat* légkörének hatására foglalkozik lélektani és filozófiai problémák megoldásával”, holott könnyen megállapítható, hogy Ambrus már jóval a *Nyugat* megindulása előtt foglalkozott hasonló problémákkal.

A bevezető tanulmány olykor a kötet anyagával is ellentétbe kerül. Így például akkor, amikor azt állítja, hogy Ambrus „a szűkmarkú dotáció” miatt különbözött össze Kiss Józseffel. Ambrus az 57. számú levélben világosan megmondja, mi volt az összekülönbözés oka. Még jobban ellenkezik a kötetben foglaltakkal a szerző „motivum-kölcsönzés” elmélete. Hivatkozva Lázár Bélára, aki Ambrus munkáiban, főleg a *Ninive pusztulásában* idegen motivumokat vélt felfedezni, ezt a „kritikai közvélemény”-nek mondja; pedig ellenkezőleg, ez disszonáns hang volt a korbéli kritikában. Lázár maga is kénytelen elismerni, hogy Ambrust mint „a prózairódalom mesterét” a „legjobb magyar novelláíró” emlegetik. Ambrus, bár Lázár kritikája felháborította, nem kezdett polémiát, mert mint maga is kritikus, tisztelte a kritika szabadságát. Mikor azonban Riedl Frigyes erre vonatkozólag kérdést intézett hozzá, hosszú levélben megcáfolta Lázár állításait. Diószegi András azonban ezt a levelet nem veszi figyelembe, és még tovább viszi Lázár adatain alapítást. Szerinte Ambrus „szinte valamennyi írásában felhasznál irodalmi motivumokat”. Úgy látszik azonban, hogy összetéveszti a motivum-átvételt a keret felhasználásával. Ambrus olykor egy-egy meglevő történelmi vagy irodalmi keretbe állítja be alakjait. Az idegen és távoli miliőben játszódó események rendszerint tulajdonképpen nagyon közeli kortárs alakokról szólnak, és éppen azért vannak térben és időben távoli miliőbe helyezve, hogy erről a figyelmet eltereljék. (Pl. *Dom Gil* Vajda János házasságának története.)

Kissé meglepő az az állítás, hogy Ambrus a *Ninive pusztulásában* „a bibliai történetet parodizálja, Jónás könyvét parabolisztikus novellává dolgozza fel”. A *Ninive pusztulásában* elbeszél esethez hasonlóan nincs a *Bibliában*: Jónás könyvében szó sincs erről.

Az *Új Magyar Szemlénél* Ambrus nem „vezető szerepet töltött be”, mint a bevezető állítja, hanem ő volt a szerkesztő; ő hívta meg a folyóirathoz Ignost, Osváth Ernőt, Pap Dánielt, mint ez a levelekből kiderül.

Diószegi Ambrusnak tulajdonítja a „Göncöl” álnéven megjelent *A koalíció életrajza* című röpiratot. E sorok írója már 1955-ben hiteles adatok alapján megcáfolta ezt.¹ Mivel negatívumról van szó, természetesen a bizonyítékok is csak negatívumok lehetnek: Ambrus nem foglalkozott napi politikával, nem lehetett olyan tájékozott a kérdésben, amilyen tájékozottságot a pamflet írója elárul. Míg más kiadóktól nagyon sok levél van hagyatékában, Deutsch Zsigmondtól, a röpirat kiadójától nincs egyetlen egy sem, és nincs más olyan levél sem, amely erre a munkára vonatkoznék. Az író leánya, aki 1905–1912 között titkári teendőket látott el apja mellett, és a korrektúrákban is segítségére volt, erről a munkáról nem tud. Ambrus könyvtárában a röpirat sohasem volt meg. Mindennél döntőbb bizonyíték azonban az Országos Széchényi Könyvtárban egy Jeszenszky Sándornak dedikált példány „a szerző” aláírással. Ez a szöveg nem származhat Ambrustól, mert nem volt olyan viszonyban Jeszenszkyvel, ami az ajánlás hangját indokolná. (Jeszenszkytől nincs egyetlen levél sem a hagyatékban.) És ami a legfontosabb: a Széchényi Könyvtár kéziratárosaiban megállapítása szerint a dedikáció nem Ambrus kézírása.

Ambrus utolsó éveivel kapcsolatban Diószegi így ír: „Megpróbálja ugyan még a Berzsenyi-ciklust folytatni, de visszhangtalanul”, és „Egy-egy klasszikus előszóra szóló megbízás teljesítése jelent még eseményt életében”. — Talán nem lehet egészen „visszhangtalanannak” mondani az olyan munkát, amelyet három kiadó is ki akar adni (Franklin, Tolnai, Révai). És: Ambrus sohasem „megbízás”-t kapott a munkára, hanem mindig felkérték rá, és mindig sokkal többre, mint amennyit elvégezhetett, mint ez a levelekből is kitűnik; és kiderül a levelekből az is, mennyi elismerésben volt része élete utolsó éveiben — de ezek sem jelentettek számára „esemény”-t.

Végül Diószegi azt mondja: „Ambrus más színtereken fordult meg Párizsban, mint Justh. Karlovskyval a kiskocsmákat és a művészkvéházakat kereste fel.” Hogy hol járt Ambrus Párizsban, könnyen megállapítható leveleiből és riportjaiból: a Sorbonne, a Collège de France, a Bibliothèque Nationale, az Akadémia ülései, a Louvre múzeumai és általában a múzeumok, a Comédie Française, a Théâtre Français, az Opéra Comique, a Gymnase, Gaité, Odéon, Renaissance, Ambigue, Vaudeville színházak, Alcazar, Ambassadeur, az Élysée chantant-jai, Grand Café (itt rajzolta le Karlovskyt), Café Riche, Bignon, Maison Doré stb. vendéglők; Hôtel des Saints Pères, Temple János estélyei, álarcosbál stb. Lehet, hogy olykor egy-egy kiskocsmába is elment, de egyáltalában nem ez volt a jellemző párizsi tartózkodására.

Próbált hibák a jegyzetekben is akadnak. A több mint félszáz éves, két évig kénytelen-ségből nedves pincében őrzött levelek közt nem egy olyan foszladozott, szétmállott akadt, amelynek szövegét szinte keresztretjévként kellett megfejteni. Még több gondot okozott egy olyan irodalomtörténeti lexikon hiánya, amely a századforduló személyiségeinek adatait tartalmazza. Sok adatot magánszemélyektől kellett megszerezni, a halálozási évet több esetben egyáltalában nem lehetett kideríteni. Ennek ellenére a jegyzetek hiteles adatokon alapszanak;

¹ Irodalomtörténeti Közlemények 1955. LXI. évf. I. sz. 84–85.

még ott is, ahol a családnak biztos tudomása van valamilyen eseményről, azt megfelelő dokumentumok is alátámasztják. A jegyzetek azonban sokkal részletesebbek is lehetnének, ha a kiadóm módot adott volna. A kötetben megjelent 517 levél egyébként csak egy kis része Ambrus Zoltán nagy levelezésének, amely a család birtokában publikálásra vár.

A fentiek szövételem most azért szükséges és aktuális, mert az említett hibák a magyar irodalom új, hatkötetes összefoglalásába is bekerültek.

Fallenbüchl Zoltán

Osztrák irodalomról Ausztriában

HERBERT EISENREICH: Reaktionen, 1964., Siegbert Mohn Verlag
IVAR IVASK: Das grosse Erbe, 1962., Stiasny

Osztrák-e, igazán nemzeti-e, a közös anyanyelv ellenére önálló-e az össznémet irodalmi kultúrával szemben Ausztria irodalma, múltjában, jelenében egyaránt? Erre a kérdésre térnek vissza újra és újra az osztrák irodalmi műveltség legfelelősebb személyiségei, legutóbbi alkalommal Herbert Eisenreich, az élénk kultúrközéletért tevékenykedő fiatalabb nemzedék egyik kiemelkedő egyénisége, nagyszerű regény (*Carnun um*), elbeszéléskötetek (*Böse schöne Welt Sozusagen Liebesgeschichten*) díjazott rádiójáték szerzője, és mindenekelőtt rangos kritikus és esszéista, *Das schöpferische Misstrauen oder Ist Österreichs Literatur eine österreichische Literatur?* c. nagy horderejű tanulmányában, amely gyűjteményes esszékötetének (*Reaktionen*) is legfontosabb darabja.

A probléma nem újkeletű. Mint Ivar Ivask, szintén jelentős tanulmányában olvashatjuk: már Grillparzer szükségesnek ítélte az osztrák kultúra tudatos leválasztását az anyaaégról. Utána is minden nemzedék részt kért a vitából: Nestroy, Stifter kontra Hebbel, Hofmannsthal kontra George, Musil kontra Thomas Mann. A vita természetesen eléggé egyoldalúan alakult: az össznémet fél rosszallólag tudomásul veszi ugyan szülőltje engedetlen önállósodását, de abszolút fölényérzetében, röviden, elhamarkodott fikciónak minősíti azt. Annál vérmesebb Musil visszavágása ezzel a merész kérdéssel: „miért is nem létezik ún. német irodalom?” . . . egyszerűen kétségbe vonja egy kerek, szerves összefüggésű német irodalom létezését, legalábbis Goethét követően („Wir haben keine neuere Literatur. Wir haben Goethe und Ansätze”). Ivask tanulmánya összegezi az osztrák irodalmi (és kiszélesítve: összkulturabeli) autonómia érdemi indokait: a német birodalom Habsburg-szférájának történelmi-politikai különállása, szoros kapcsolata idegen, keleti, ill. mediterrán területekkel, ami eredendően más színezésre vezetett, e külön terület végső soron kibontakozó anacionalitása, szellemében időn és téren kívüli megmerevedése (a tanulmányban ez korántsem kritikai észrevétel!); a szélvédett, nyugodt vérmérsékletű, arisztokratikus és konzervatív gondolkodás, metafizikai és misztikus hajlam; és mindent összevéve valamiféle dicséretes „örök barokk” jelleg, a realista-romantikus „idealizmus” (fordítsuk: esetleg társadalmi perspektivizmus!) teljes kimaradása. A kulturális leszakadás kétségtelenül a barokk korban történt, a bécsi Volkskomödie-vel, de nem bizonyos, hogy ennek időtlen öröksége hízelgő lehetne a fejlődés szempontjából; a barokk — öröknek — egyrészt áporodott, másrészt hétköznapi, azaz biedermeier; kérdés, hogy ebből mit vállal ténylegesen és konkrétan az osztrák irodalomtörténet. Visszatérve Ivask tanulmányának gondolataihoz: a fenti szellemiségnek megfelelően nyerneket teret a nagy osztrák íróművészek tematikájában, filozófiájában, pszichológiájában a német nyelvterület egyéb szféráira egyáltalán nem jellemző vonások, mint: szláv, spanyol és antik vonatkozások, múltorientáció, apolitikusság, az örök emberi (tehát időtlenül inaktuális) rezdülések (nem konkrét, társadalmi problémák) felé való fordulás, szemlélődő befelé fordulás. Mindebbe bele lehet érezni egy semleges nemzetfelettséget. Fontos körülmény: ezekben a vonásokban az osztrák írásművészet eléggé egyöntetű; figyelemre méltók Ivask utalásai Lenau-Rilke-Trakl vonalán a líra tartalmi és formai kontinuitására.

Eisenreich mélyíti el azután eme metafizikus passzivizmus tartalmát idézett tanulmányában, ezúttal nem is annyira elvont elméleti gondból kifolyólag, hanem közéleti aktualitással, miszerint a legfiatalabb nemzedék feladni készül ezeket a féltve ápolta hagyományokat. Az osztrák irodalomtörténet körültekintő korszakolása után rátér a nemzeti jelleg elemzésére, azt a közvetlen valósággal szemben kialakított sajátos distanciában, szkepticizmusban, egyféle „alkotó gyanakvásban” („das schöpferische Mißtrauen”); vö. tanulmányának címe; egyébként közismert, korszakhatároló irodalmi jelszó) jelöli meg, és visszavezeti már Lenau *Drei Zigeuner*-ének búfelejtő hangulatára. Valami ilyesmi akar lenni ez a vezérelv: a direkt

problémáktól elforduló emberi viselkedés; csak persze misztifikáló kategorizálásban: nem alapul venni a valóság mégoly fontos felszíni jelenségeit sem, előbb óvatosan megszünni azt a befelé forduló szemlélődésen, elhelyezni az örök ideák hierarchiájában, s csak azután gyakorlati kézbe venni. Gyakorlatellenességének nagyon is gyakorlati következtetése: művészietlen, naturalista mozzanatként hevesen elutasítja a politikai „engagemet”-t. Szerinte tehát a valóságot, legalábbis az osztrák irodalom viszonylatában, csak közvetlenül, átértékelő áttételekkel ragadhatja meg, rendkívül óvatosan, nehogy túllícitálja: „ítéletek konstruálása helyett tévedések kiküszöbölése” a célja, a tátongó metafizikai mélységgel a lába alatt; sorsot feltár, de nem alakít; mindazonáltal ezt a feltárást nagy alázattal és valósággonddal végzi, úgyhogy gyakorlatában pozitívabb, mint kiélezett programjában: voltaképpen realista koncepció ez, csak hajlamos arra, hogy beszűkítse valóságközvetlenségét; a jelenségeket inkább sejtetve átfogó mint élesen megvilágító realizmus, amely terpeszkedő kimértséggel, konzervativizmusával kizár mindenféle avantgarde-ot. Írás és valóság kapcsolatát bővebben nem is a nemzeti jelleglet fejtegető tanulmányában elemzi Eisenreich, hanem a kötet más, szintén nívós, elegáns fogalmazású esszéiben (*Literatur und Politik, Das Herz und die Drüsen, Portrait und Erfindung, Roman und Zeitgeist*). A központi kérdés ezekben is: visszatükrözés és teremtés (*Portrait und Erfindung*) helyes, szellemében realista aránya a műalkotásban. Szembeszáll minden csak felületi realizmussal: „a valóság semmiesetre sem a kézzelfogható dolgok szimpla összege... hanem inkább a létnek egy stabilizálhatatlan kicsapódása...” (Aggregatzustand), „a kézzelfoghatóságban csak a valóság bizonyos mértékfoka tárul fel, és ez nem a dolgokban magukban nyugszik, hanem az ember dolgokkal való kapcsolatának intenzitásában — és így megfoghatatlan mint az aranymetszés.” Kérdés, hogy ezen az elvi alapon mennyi szubjektív önkényesség szorul a gyakorlatba. Mindenesetre csak egy irányba szól a védekezés: a naturalizmus ellen, a szubjektívizmus felé nincs elhatárolás, de ezen még nem múlik az osztrák irodalom realista gyakorlatának lehetősége. Hemingway világát elveti: „költői hatásúvá trenírozott zsurnalizmus, hangulatalakító módja a leírásnak, valaminek az atmoszférája, anélkül hogy ez a valami átélten megjelenne, naturalista technika...” Nagy biztonsággal emeli fölébe a tanulmánykötet Amerika *Öreg halászának* Heimeito Doderer mitikus sorstragédiáját, a *Das letzte Abenteuer*-t. Eppen Doderer művészetében látja Eisenreich a valóságábrázolás csúcát, amely visszahódítja a „szellemnek” a realista, a hagyományos realista technikát amivel az osztrák nemzeti karaktert teljesíti ki. Szenvedélyes hangú írásokban értékeli életbölességét, „szellemi távlatú” realizmusát, mesteri szerkesztését; életművét a regényírás legnagyobbjai mellé helyezi, megkeresi az összekötő vonalakat a történeti hagyományokkal (Stifter). Doderer regényművészete kapcsán fejt ki nézeteit a regényműfaj korszerűségével kapcsolatban: bonyolult korunk legakérvátabb kifejezési lehetőségének tartja, totalitásánál fogva: egyes és egész kölcsönös érvényesülése értelmében, továbbá, mert az emberi életformák demokratizálódását tükrözi szerkezetével, az individuum élményét célozza, szemben a dráma arisztokratikus hőskultuszával (ez is vitatásra érdemes gondolat). Eisenreich határozottan elutasítja a műfaj válságáról szóló nézeteket. A század első harmadának áltudományos, esszéizáló törekvéseit veti el, és itt is Doderert hozza pozitív ellenpéldának, aki a tudományos mélységű valóságigényt beleötvözi az ábrázolásba.

Érdeklődéssel követjük Ausztria irodalmának önelemzését és messzebbre is pillantó művészi gondjait. Zömében polgári szellemű vélekedések ezek, úgyhogy sokszor le kell fordítani őket a valóság nyelvére, és akkor esetleg értéküket veszítik. De mégiscsak számításba kell venni az érdekelt fél véleményét. A végső értékelést azután természetesen a nagy világirodalmi köztudat együttesen fogja kialakítani az osztrák írásművészet ill. kultúra önálló, eredeti rangjával, tartalmi jellegével kapcsolatban.

Komáromi Sándor

Louise Y. Gossett: Violence in Recent Southern Fiction

Duke University Press, Durham 1965.

A címben szereplő „violence” szót elég nehéz magyarra átültetni. Az amerikai irodalomban fogalmilag tartalmazza a heves indulatból fakadó erőszakosság valamennyi válfaját, kezdve Thomas Wolfe vagy Faulkner gáttalanul áradó retorikájától McCullers groteszk figuráin át egészen a Caldwell ábrázolta négerlincselésekig. Végeredményben tehát az irodalmi hangsúly egyik eszközéről van szó. „A torzítás és felnagyítás — írja Gossett — kiemeli azokat a hangulatokat, témákat, érzelmeket és összefüggéseket, amelyeket az író... félreérthetlenné óhajtatni.”

Ilyen tág értelemben az erőszakosság világirodalmi eszköz, Szophoklész vagy Shakespeare ugyanúgy élt vele a drámában, mint Dosztojevszkij vagy Conrad a regényben. Csakhogy az amerikai Dél irodalmában fokozott jelentőségre tett szert. „A Dél helyi jellegzetességei az ottani írók újabb műveiben különös erővel hatnak az erőszakosság irányába.” És ez nem véletlen. A statisztikai adatok is azt bizonyítják, hogy az amerikai Délen az országos átlagot meghaladó mértékben fordulnak elő erőszakos cselekmények, mint lopás, rablás, gyilkosság stb. Ennek a jelenségnek természetesen történelmi-társadalmi gyökerei vannak: a rabszolgaság, a polgárháború és az ún. rekonstrukció okozta megrázkódtatások. Jogosan mondható tehát, hogy az erőszakosságok irodalmi ábrázolása végső soron a társadalmi-történelmi fejlődés és állapotok kritikájának egyik formája.

Ezek Gossett premisszái, amelyeket aztán a tanulmánykötet tizenegy irodalmi portréjával illusztrál.

Az elemzések módszerét tekintve az egyes fejezetek címeit tekinthetjük iránymutatóknak. *Az erőszakosság és az én integritása, Erőszakosság az egyén világában* — ezek például a Robert Penn Warrenről, illetve Capote-ról szóló tanulmányok címei. Gossett tehát mindig azt az eszmét, azt a vezérgondolatot igyekszik megragadni, amelyet az egyes írók az erőszakos cselekmények, groteszk figurák és szituációk ábrázolásával műveik középpontjába helyeznek.

„Warren... — írja Gossett — mindig egyetlen kérdés elé állítja hőseit: ki vagyok? Az én keresése irányítja a regény cselekményét. A szereplők öntudatába és az eseményekbe betolakodó kérdés erőszakosságot vált ki. Amíg a hős egyénisége megosztott, vagyis „nem-én”, addig erőszakosságokba bonyolódik, vagy mert cselekedeteinek nincs iránya, vagy mert egyáltalában képtelen a cselekvésre.”

Ennek az elemző módszernek előnyei és hátrányai egyaránt szembeszökőek. A vezéreszmének mint tartalomnak és az erőszakosságnak mint kifejezési eszköznek összekapcsolása kétségtelenül alkalmas az életmű elemzésére, feltéve, hogy ez az eszme és kifejezési eszköz valóban az egész életművön végigvonul. A portrék legfőbb hibája éppen abban rejlik, hogy Gossett mindenáron e premisszákat által megszabott korlátok közé igyekszik beszorítani anyagát, ami elkerülhetetlenül mesterkéltnak érzetelmezésekhez, a perspektíva eltorzulásához, ellentmondásokhoz vezet.

Truman Capote „egyéni világának” jellegzetességeit Gossett például így foglalja össze: „Az író elsősorban a pusztán lélektani problémák érdeklik, nem pedig azoknak erkölcsi vetületei, ezért a lelki eltorzulásokat öncélúan ábrázolja.” Ez a megállapítás a kijelölt vezéreszmével: az író izoláltságával, befelé fordulásával összhangban van, de semmiképpen sincs összhangban az *Other Voices, Other Rooms* néhány oldallal korábban olvasható elemzésével. „A Skully's Landing-i fásult, mozdulatlan, steril élet a huszadik századi életforma érzelmi ürességét és az emberiséget gyötörő akaratbénultságot jelképezi. A regény ugyan az emberi természetet csupán szűk keretek közt mutatja be, mégis korunk betegségeinek jellegzetes rajzát adja.” Nyilvánvaló, hogy a XX. századi életforma capote-i ábrázolása nem öncél, hanem ugyanaz a kritika, amelyről Gossett bevezetőben írt. Vagy másképp fogalmazva: Capote befelé fordulása — ha egyáltalában indokolt befelé fordulásról beszélni — nem a társadalmi problémák iránti érdektelenségnek, hanem azok bírálatának irodalmi kifejezése. Az „egyéni” világ tehát, ahogyan azt Gossett meghatározza, nem alkalmas Capote műveinek elemzésére, sőt a valóságban magának a tanulmánykötetnek premisszáit is tagadja.

A módszert azonban nemcsak a vezéreszme oldaláról fenyegeti veszély, ugyanilyen problémákat rejteget az erőszakosságnak mint kizárólagos kifejezési eszköznek vizsgálata. Mert bármilyen fontos szerepet játszanak is az erőszakos cselekmények az amerikai Dél mai irodalmában, mégse állíthatjuk, hogy az írói mondanivaló egyedüli megtestesítői volnánk. Gossett portréit, regényelemzéseit ennek folytán egy bizonyos egyoldalúság, leszűkített szemlélet jellemzi: nem mindig a valóban fontosra esik a hangsúly, hanem azokra a motívumokra, amelyek a tanulmánykötet téziseihez igazíthatók. Így például McCullers *The Member of the Wedding* című regényének elemzésénél a tanulmányíró arra kényszerül, hogy jelentéktelen motívumokat emeljen az erőszakos cselekmények „rangjára”. Az egyik jelenet véletlenül „baljós atmoszférája” Gossett szemléletében már kielégíti a „violence” fogalmát.

Méltánytalan volna azonban ezeket a módszerbeli hibákat a tanulmánykötet egészére kiterjeszteni. Az írói portrék többségénél a címben megjelölt vezéreszme helyes kiindulási pontnak bizonyul, Robert Penn Warren hőseinek énkeresése, William Styron szabadság — autoritás pólusai vagy Carson McCullers szerzetetlen szerelmesei valóban a regények és elbeszélések központi tematikájára vetnek fényt, és így a téma érdekes, gondolatokban gazdag elemzését, a karakterek meggyőző értékelését s az életművön belüli összefüggések, korrespondenciák világos feltárását teszik lehetővé. A portrékat ilyen módon sajátos, néhol talán kissé leegyszerűsített vagy egyoldalú, de mégis vonzó egység jellemzi. És ez az egység a tanulmánykötet egészére kiterjed, nemcsak a módszerbeli azonosság eredményeként, hanem azért is, mert Gossett igen jó érzékkel használja fel a komparáció adta lehetőségeket. „Goyent meg-

rendíti az ember izoláltsága — írja —, ezzel szemben Eudora Welty a *Delta Wedding*ben a Fairchild család jellegzetes magányosságát elkerülhetetlen misztériumnak ábrázolja, s ezzel még csak aláhúzza a hősk emberségét.” Ilyen és hasonló megállapítások segítségével Gossett kétségtelenül többet tud mondani Goyen és Welty világáról, mintha csupán elszigetelten, önmagukban szemlélné őket. A komparáció következetes alkalmazása a tanulmánykötet legkiemelkedőbb erénye, számos érdekes, már-már meghökkentően újszerű megállapítás forrása.

Sokkal kevésbé következetes Gossett az életművek és azokon belül az egyes regények és elbeszélések esztétikai értékelése tekintetében. A valóság az, hogy a bírálat az elemzések mögött teljesen háttérbe szorul, s az itt-ott mégis felbukkanó kritikai megjegyzések inkább az elemzések teljességének céljait szolgálják. Ez a fejtetőre állított módszer elkerülhetetlenül torzításokhoz vezet: a művésziileg jelentős és a viszonylag jelentéktelen művek egyenlő hangsúlyt kapnak. Carson McCullers *Reflections in a Golden Eye* című regényét, amely az író nő kevésbé sikerült művei közé tartozik, Gossett ugyanolyan részletesen elemzi, mint mondjuk a *Heart is a Lonely Hunter* vagy a *Ballad of the Sad Café* című regényeket. Az ilyenfajta félre-siklásoknak persze az a magyarázatuk, hogy az adott esetben a kevésbé értékes regény sokkal határozottabban illeszkedik a tanulmánykötet premisszáihhoz, mint az értékesebbek. És ez a megállapítás bizonyos értelemben az egyes művekről magukra az írókra is kiterjeszthető: William Goyen vagy Shirley Ann Grau jelentősége nem mérhető R. P. Warrenéhoz vagy W. Styronéhoz, Gossett azonban ezt a színvonalkülönbséget elhomályosítja, ami persze megint csak nem válik a tanulmánykötet hasznára.

Ezeknek az ellentmondásoknak forrása végső soron a motívumnak — s különösképpen egyetlen motívumnak — mint művészi kifejező eszköznek túlértékelésében rejlik. Az erőszakosság szerepének vizsgálata az amerikai Dél irodalmában sok érdekes megállapításhoz vezethet, kitűnő részlettanulmány magva lehet, de nem alkalmas az egyes írók portréinak és az irodalom egészének esztétikai értékelésére. A motívum csupán ábrázolási eszköz, és ezért nem határozhatja meg az alkotás lényegét: az ábrázolás minőségét. Az a tény pedig, hogy Gossett önként mond le az írók és művek kritikai mérlegeléséről, nem csökkentheti hiányérzetünket.

Vámosi Pál

Anthony Burgess: Here Comes Everybody. An Introduction to James Joyce for the Ordinary Reader

Faber and Faber, London 1965.

Joyce még mindig ingerli a kritikusokat. Alig múlik el év, hogy ne jelenne meg valamilyen szintézisre törekvő munka vagy nagyobb lélekketű és igényű részlettanulmány. Richard Ellmann kiváló Joyce-életrajza és W. Y. Tindall *Reader's Guide*-ja 1959-ben látott napvilágot, A. W. Litz *The Art of James Joyce*-ja és S. L. Goldberg *The Classical Temper*-je 1961-ben, Clive Hart *Structure and Motif in Finnegans Wake* c. tanulmánya 1962-ben — hogy csak egy néhány említsünk azok közül, amelyek eljutottak könyvtárainkba.

A tanulmányírókat két, egymástól elég élesen elhatárolható csoportba oszthatjuk. Egyik oldalon állnak a „professzorok”, akik mind mélyebbre ássák bele magukat a joyce-i életmű rejtelmibe, a másikon a „népszerűsítők”, akik a rejtelmek egyszerűsítésére, sőt néha bagatellizálására törekcsenek. Litz a *Ulysses* és a *Finnegans Wake* módszerének, szerkezetének vizsgálatát a művek fejlődéstörténetére építi fel, táblázatba foglalja a szerzői változtatásokat, Clive Hart a *Finnegans Wake* térbeli alakzataira: a kör és a kereszt szerepére hívja fel a figyelmet, s az álomstruktúrát elemzi, Tindall viszont az átlagolvasót kalauzolja végig az életművön.

A tanulmányírók e két tábora között némi feszültség tapasztalható. A professzorok viszolyognak az egyszerűsítésektől. „A többi Joyce-kritikussal egyetemben — írja Clive Hart — én is lekötöztetettje vagyok Campbell és Robinson úttörő munkájának, az *A Skeleton Key to Finnegans Wake*-nek (A *Finnegans Wake* vázlatos magyarázata), ennek az első, bátor kísérletnek, amely az egész könyvet oldalról oldalra haladva értékeli és magyarázza. De bármily jelentős legyen is a *Skeleton Key*, a Joyce-tanulmányokra gyakorolt erős hatása egészében véve mégsem nevezhető üdvösnek. Tapogatózó, tájékozódó és — ahogyan azt elsőként maguk a szerzők elismerték — gyakran téves elemzéseiket és megállapításaikat a későbbi kritikusok úgyszólván minden kétkezés nélkül elfogadták, s ezáltal egy sereg tarthatatlan interpretáció ereszt évről évre mind mélyebb gyökereket.” (Cl. Hart: *Structure and Motif in Finnegans Wake*. Faber 1962. 16.)

Burgess, aki a népszerűsítőik soraiba tartozik, előszavában szinte Hartnak válaszol. „Könyvem — írja — nem tart igényt tudományosságra, a Joyce megismerésére vágyó, de a professzorok által ettől elriasztott átlagolvasónak óhajt segédkezni nyújtani. A látszólagos nehézségek Joyce nagy tréfájának egyik vetületét alkotják, a mély gondolatokat az író mindig jó szókimondó dublini fogalmakba csomagolja, Joyce hősei egyszerű emberek. Ha volt valaha néphez szóló író, úgy Joyce az. Lassanként eljön az ideje, hogy mind a *Ulysses*t, mind a *Finnegans Wake*-et a paperback-olvasó számára elérhetővé tegyék. Ennek az olvasónak pedig vezetőre, amolyan kalauzoló magyarázatra van szüksége, s az én könyvem ez óhajt lenni.”

A fülszöveg egy lépéssel még tovább megy: „Ez a könyv, azt hisszük valódi fordulatot jelent a törekvésben, hogy a nagy írókat elfogadtassuk azokkal, akik bár félnék tőle, valójában mégis a legalkalmasabbak szándékának megértésére, költészetének és humorának élvezésére.”

Burgess azonban téved — nem a professzorok riasztják el Joyce-tól az olvasót. Hiszen ha valaki, mondjuk, a *Finnegans Wake*-et meg akarja ismerni, nem Clive Hart könyvével kezd, hanem magát a regényt veszi kézbe, s a kommentátorokhoz már csak akkor fordul segítségért, ha kiderül, hogy a regénnyel nem tud megbirkózni, egyszerűen nem érti. És csoda számba menne, ha értené.

„Joyce gyengesége — írja Frank O'Connor író és kritikus — nem a *Finnegans Wake*-kel kezdődik, hanem már az első könyvével. A *Dubliners* korai történetei talán egyszerűek, de a későbbiek legalábbis az én számomra rendkívül nehezen érthetők, és csak irigyelni tudom azokat a kritikusokat, akik oly nyájasan magyarázzák őket.” (Fr. O'Connor: *The Mirror in the Roadway*. Hamilton 1957. 295.)

Tindall pedig, aki maga is a népszerűsítőik közé tartozik, így ír: „Ha azt hiszi az olvasó, hogy ezek a jegyzetek teljes magyarázatot szolgáltatnak a szövegre, akkor csalódik. Egy s más, amit értek, helyszűke miatt nem említettem meg. Akad olyasmik, amit én nem értek, de mások talán értenek, s még több olyan, amit senkise ért.” (W. Y. Tindall: *A Reader's Guide to James Joyce*. Thames and Hudson 1959. 162.)

És még egy kis anekdóta a témához. Amikor Max Eastman amerikai kritikus egy beszélgetés során azt a gondolatot vetette fel Joyce-nak hogy a *Finnegans Wake*-hez adjon valamilyen vezérfonalat, miután a regény túl nagy követelményeket támaszt az olvasóval szemben, az író így válaszolt: „Azt a követelményt támasztom az olvasóval szemben, hogy egész életét műveim olvasásának szentelje.” (Edmund Wilson: *The Wound and the Bow*. Methuen 1961. 238.)

Akár fölényeskedőnek, akár élcelkedőnek tartjuk ezt a kijelentést, annyi bizonyos hogy közelebb van az igazsághoz, mint Burgess előszavának derülátó fogadkozása. Joyce a legnehezebben megközelíthető írók közé tartozik, s Burgess azzal, hogy lekcicsinyli a nehézségeket, félrevezeti az olvasót és . . . önmagát. Jósándékú és egyébként nem is teljesen sikertelen kötetének módszerbeli tévedései ebből a helytelen szemléletből erednek. „Egy író — mondja mintegy összefoglalva e témát — akkor lehet érthetetlen, ha nem tud írni vagy ha örült.” De ezt követően azért részletesen kifejti, hogy az író lehet nem patológikus okokból is érthetetlen, például ha olyan bonyolult tapasztalatot akar kifejezni, amely hétköznapi szavakkal megfogalmazhatatlan. Ez az érthetlenség azonban, állítja Burgess, jogos.

Csak hogy az olvasó számára végső soron mindegy, hogy az író jogosan vagy jogtalanul érthetetlen. Burgess viszont a „jogos érthetlenség” fogalmának felvetésével a meg nem értés felelősségét az olvasóra akarja hárítani. Ennek tudható be, hogy könyve a kalauzi szerepet csak részben tudja betölteni.

A kötet három részből áll. Az első a *Dubliner*től az *Exiles*ig dolgozza föl Joyce műveit, ideértve a két verseskötetet és a kritikai tanulmányokat is, a második a *Ulysses*t, a harmadik pedig a *Finnegans Wake*-et ismerteti. És nem vitás, hogy a könyv érdekesen kezdődik, a szerző az első két fejezetben sok érdekeset mond Joyce művészetéről, így például összehasonlítja stílusát Hopkinséval, rámutat szellemi örökségének összetevőire stb. A *Dubliners* alapmotívumainak — a benuátságnak és kudarcnak — feltárása is sikeres, a baj az elbeszélések egyenkénti elemzésével kezdődik. . . . a történet — írja Burgess a „Sisters”-ről — nem is annyira eseményeket, mint inkább egy szimbólumot akar bemutatni: a törött, tétlen kehely szimbólumát. „Az olvasó természetesen azt várna, hogy megtudja, mit jelképez a „törött, tétlen kehely,” a válasszal azonban a szerző adósa marad. A történet kulcsmondatát: „There was something gone wrong with him” (valami baj történt vele) Burgess meg sem említi, holott ez a „baj” épp azt az életérzést, azt a benuátságot és kudarcot konkretizálja, amely a szerző szerint is a *Dubliners* legfőbb mondanivalója. És ez az az életérzés, amely Joyce-t önkéntes száműzetésbe küldte.

A kalauz egyik fontos módszerbeli hiányossága tehát a magyarázatok befejezetlensége. De talán még ennél is súlyosabb hiba, hogy Burgess elemzéseiben épp az eszmék gyakran el-sikkadnak. Ha feltérképezzük a *Ulysses* száz oldalas elemzését, kiderül, hogy összefüggő, világos szintézist seholye találunk. A tizenkét fejezet közül az első az alkotó módszerrel, a második a homéroszi párhuzammal, a harmadiktól a tizenegyedikig a tartalmi ismertetéssel, az utolsó

pedig a regény hangjával, írójának magatartásával, szemléletével foglalkozik. Természetesen nem arról van szó, mintha a szerző elhallgatná a *Ulysses* témáját, többször is érinti, de épp az a különös, hogy mindig csak érinti. Íme egy jellegzetes példa:

„Idáig — írja Burgess a II. rész I. fejezetében — a *Ulysses*ben rejlő írói szándék kérdését kizárólag a technikai célkitűzések oldaláról válaszoltuk meg. Mindenkor fennáll a veszély, hogy a könyv pusztá mesterségbeli fortélyaitól elkápráztatva, szem elől tévesztjük, miről is szól a regény. Egy művészi alkotásnál nehéz elválasztani a mondanivalót annak bemutatási módjától, de Joyce ama törekvésében, hogy egyfajta enciklopédiát alkosson, amelynek szíve, valamint szívárványa van, a technikai szándék mellett kielégítő művészi szándékot is találhatunk... A *Ulysses* — történet, méghozzá egyszerű történet. Arról szól, hogy az embereknek szükségük van egymásra...”

A konklúzió tagadhatatlanul megkapó, sőt fogalmazásában is szerencsés, csak épp nem pótolja azt a szintézist, amelyre az *Ulysses* olvasója vágyik. Az emberek egymásrautaltságának gondolata természetesen nem meríti ki az „enciklopédiát,” semmiképp se érzékelteti a „szívárványt,” de talán még a „szívre” se utal közvetlenül. Az *Ulysses* eszméit csakis a Bloom—Molly—Stephen háromszög útkeresésével és hazatalálásával lehet kifejezni, azzal az életigenléssel, amelyet épp a „There was something gone wrong with him” keserűségére kell válaszniak tekintenünk.

Az átlagolvasó Burgess módszerében valószínűleg elsősorban azt fogja kifogásolni, hogy a szöveg *egyedi* problémáihoz fűzött magyarázatokban nem tud kellőképpen eligazodni. A tartalmi ismertetés jelentős hézagokkal követi a szöveget, és a magyarázatra szoruló kérdésekkel minden rendszer nélkül, taláalomra foglalkozik.

Kétségtelen, hogy a népszerűsítő itt súlyos, szinte megoldhatatlan feladattal találja szemben magát. Az általános eszmei és szerkezeti problémák a hatalmas Joyce-irodalom nyomán ma már jórészt tisztázottak, legfeljebb egy-egy részletkérdés lehet vitatott, ezzel szemben a *Ulysses* és a *Finnegans Wake* szövegmagyarázatának terén még csak az első lépések történtek meg. Amire itt szükség volna — bármily óriásnak látszik is a feladat —, az egy különleges Joyce-szótár.

Joyce nehezen megközelíthető voltának világosan felismerhető forrásai vannak, amelyeket így foglalhatnánk össze:

1. a szimbólumok, motívumok, korrespondenciák bonyolultsága,
2. a belső monológ széles körű alkalmazása (töredék mondatok, megszakított asszociációs láncok)
3. nyelvi problémák (ritka és idegen szavak, saját képzésű szavak, szójátékok)
4. művészeti és tudományos utalások, elsősorban irodalmi, történelmi és filozófiai vonatkozásban,
5. szándékos misztifikáció.

A szótárnak tehát, a szereplő személyek cenzusával kiegészítve, az ezekből a nehézségekből adódó problémákra kellene válaszolnia. Az első lépések ezen a téren, mint már említettük, megtörténtek: a *Stephen Hero*hoz és a *Ulysses*hez van már (nálunk sajnos hozzáférhetetlen) szóindex, a *Finnegans Wake* cenzusa is elkészült, Hart pedig elkezdte a motívumainak feldolgozását. Ilyen körülmények között a népszerűsítők jelenlegi feladata nem lehet más, mint a tartalmi ismertetés és a szövegmagyarázat tekintetében a fontosságnak megfelelő kereteket megszabni és ezeknek határai között vezetni az olvasót. A teljességre törekvés itt ugyanolyan helytelen, mint az elnagyolás, a legkifogásolhatóbb eljárás azonban a szöveg szeszélyes, kapkodó ismertetése. Burgess sajnos időnként épp ebbe a hibába esik bele.

Ha példaképpen megvizsgáljuk, hogy a „Hades” rész tartalmi, szimbolikai stb. elemeit Burgess hogyan dolgozta fel, számos különös ellentmondásra bukkanunk. A harmincegy oldalas szöveg (*The Odyssey* Press 1939. 89—120.) magyarázatának a szerző mintegy 4—5 oldalt szentel. A tartalmi ismertetés teljesen rapszodikus, a 110. oldalig bár jelentős hézagokkal, de valahogy még csak követi a cselekményt, innét azonban egyenest a 120. oldalra ugrik. A szimbólumok és motívumok feldolgozásában ugyanilyen önkényesen jár el, így például a kétségtelenül jelentős, Gilbert által részletesen elemzett M’Intosh motívumot meg se említi. Legrészletesebben még a homéroszi párhuzamokkal foglalkozik, de inkább csak felsorolásszerűen, mint jelentőségük ismertetésével. Ami a „Hades” eszmei tartalmát illeti, a szerző helyesen hangsúlyozza Bloom életigenlését szemközt a halál legkülönbözőbb formáival (gyilkosság, öngyilkosság stb.), de itt megtorpan. Nem mutatja be e gondolat dinamizmusát, vagyis hogy az életigenlés Bloom morális tudatának elmélyülését jelzi, fontos állomás a „hazavezető” úton. Egyszóval Burgess inkább csak taláalomra szemezget a problémákban, összefüggő, logikus rendet nem tud teremteni.

A *Finnegans Wake* elemzésénél a korábbi módszerbeli hibákhoz egy bosszantó sajátság járul: a minden kommentár nélküli idézgetés. Az olvasó számára a regény első ismerkedésre

mindenekelőtt nyelvi problémákat rejteget: az álomnyelv sokrétű rejtelseit. A szójátékok: a Joyce képezte két- vagy többértelmű szavak és mondatok, az idegen szavak halmozása, a nyelvi célzások szinte áthatolhatatlan köddel takarják a regényt. Vajon a *Finnegans Wake* melyik angol vagy más, nem magyar olvasója fedezheti fel, hogy a „here tokay gone tomory” nemcsak a „here today gone tomorrow” (kb. kód előttem, kód utánam) szólásra, hanem a tokaji borra és Tomori „büszke vezérre” utal? Az utalás ténye kétségtelen, mert a kifejezés környezetében (Faber and Faber 1939. 171—172.) több „rontott” magyar szó is akad (feherbour — fehérbor, Joyce a fehérbort szerette! jo. .jo, jo; szasas krajcz! — száz vagy százás krajcz), de az utalás célja már sokkal problematikusabb. Ilyen körülmények között a szerző magyarázat nélküli idézgetései semmiképpen sem segítik elő a regény jobb megértését.

Egy ilyenfajta Joyce-kalauz sikeres vagy sikertelen voltát elbírálni, őszintén szólva, nem könnyű feladat, mert a vállalkozás roppant nehézségei a kritikust méltányosságra kell, hogy intsek. De még egy ilyen méltányos szemlélet se mondathatja velünk, hogy Burgess kötet fordulópontra jelent Joyce népszerűsítése terén. Tindall kalauza tanulságosabb és kellemesebb olvasmány, szerzőjének lenyűgöző anyagismerete, ötletessége, humora legalább részben feledteti a módszer hiányosságait. Burgess helyenként száraz és nehézkes, s nem egyszer támad az az érzésünk, hogy a népszerűsítés nála a problémák megkerüléséhez vezet. De kötetének érdemei is vannak, amelyeknek sorából azt a tagadhatatlan tényre kell kiemelnünk, hogy itt ott ugyan kissé botorkálva, de másutt sok jó gondolattal és értékes útmutatással irányítva lépéseinket, mégis végigvezet bennünket a Joyce-életmű labirintusain. Ami más szóval annyit jelent, hogy tévedései ellenére sem hiábavaló olvasmány.

Vámosi Pál

Bloomfield, Morton W. — Newmark, Leonard: A Linguistic Introduction to the History of English

Alfred A. Knopf, New York 1964, 375

Az olvasó nagy érdeklődéssel veszi kezébe Morton W. Bloomfield és Leonard Newmark könyvét, akik előszavukban a nyelvtudomány legújabb eredményeinek felhasználását és a nyelvtörténetbe való beiktatását ígérk. Mint írják, az utóbbi tíz esztendő során olyan művek láttak napvilágot, amelyek új alapokra helyezték az angol nyelv leírását: C. C. Fries: *The Structure of English*, George L. Trager — Henry Lee Smith Jr: *Outline of English Structure*, Noam Chomsky: *Syntactic Structures*. Ennek ellenére az angol nyelv történeti leírásában továbbra is ortodoxia uralkodik. A szerzők tehát azt a célt tűzik maguk elé, hogy egy egyetemi segédkönyv keretei között bemutassák olvasóiknak, hogyan lehet az új nyelvészeti eredményeket felhasználni és összhangba hozni a hagyományos nyelvtörténettel.

Több szempontból okoz csalódást a könyv. Elsősorban is a diakrónia hiányát kell számon kérnünk. Bár a szerzők szentelnek egy-egy fejezetet a nyelv különböző periódusainak, gyakorlatilag a nyelv fejlődését ezek során nem tudjuk nyomon követni. Elméleti szempontból az indoeurópai és germán nyelvek összehasonlító nyelvészeti tárgyalása során elvárnánk az újgrammatikusok és indoeurópai összehasonlító nyelvészeti munkásságuk kritikáját, de ez elmarad. Egyáltalán az indoeurópai kérdés eredményeit olyan fokon reprodukálják, amely már túlhaladott. Bizonytalan állásfoglalásuk a kentum-satem csoportosítás kérdésében is, egyáltalán nem számolnak azzal a lehetőséggel, hogy ez a palatizálódási jelenség az egyes indoeurópai alcsoportokon belül esetleg korábbi tendencia eredményeként külön-külön valósult meg. A laringális elméletet meg sem említik, holott egy ilyen összefoglaló, tankönyv jellegű munkának áttekinthető, sokoldalú képet kellene adnia a problémákról. A fejezetet illusztráló ábrákkal kapcsolatban is felmerül kifogás: bár elismerik, hogy a nyelvi családfa statikus és nem kielégítő, mégis közreadnak egy szinte schleicheri családát. Porziga a relativ lokalizációs módszerrel ezen a téren előbbre jutott (*Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*. Heidelberg 1954). A germán nyelvek családfái is felületesen vannak összeállítva: az északi germánból kifejejtették a far örit, a nyugati germánban külön svájci ágat tüntettek fel, mintha az egyenértékű irodalmi nyelv lenne a többivel, holott inkább önálló írásbeliséggel is rendelkező nyelvjárás, ún. Schriftdialekt. Ugyanakkor nem említik a pennsylvániai német nyelvjárást, a Pennsylvanisch, amely ma már önálló irodalmi nyelv, ugyanúgy viszonyul a német irodalmi nyelvhez, a Hochdeutschoz, mint az Afrikaans a holland-flamandhoz.

Hiányzik a közgermán és a legrégebb germán nyelvek fonológiai rendszerének bemutatása. Az óangol sem teljes, és az is szét van szórva a különböző fejezetekben. A germán nyelvek „erős” ragozású igerendszerében oly sajátos és fontos szerepet betöltő ablaut a függelékekbe

szorul, s a változásokat, melyek az indoeurópai hangokat a germánban érték, a lábjegyzetben találhatja meg az érdeklődő.

A morfológia terén semmi újat sem adnak. Ami az óangol alaktanát illeti, meglehetősen hiányos. Egyébként sem tekinthető teljes értékű diakron szempontnak, ha egy-egy nyelvtörténeti síkot szinkroniában mutatnak be, de nem érzékeltetik az egyes szinkron szerkezetek egymáshoz való diakron viszonyát. A mondattant tárgyaló fejezet elején a Miatyánk óangol-középanyol- és korai újangol-kori változatát találjuk párhuzamba állítva. Itt éri az olvasót a legnagyobb csalódás, mert joggal azt várná, hogy bemutassák a szinkron elemzésben sok szempontból hasznos transzformációs szabályok alkalmazását a nyelv fejlődésének különböző fázisaiban, ill. ezek diakron kialakulási folyamatát. Ehelyett ez a korai újangolra korlátozódik, ami semmivel sem tud többet vagy újabbat adni annál, mint amit már más szerzők a mai angolra vonatkozóan megállapítottak.

A grammatikával foglalkozó fejezethez hozzákapcsolták a történeti hangtant, igen vázlatos, töredékes formában. Így egy külön morfológiai fejezet fölöslegesnek tűnik. A nyelvtant a szerzők szemmel láthatóan azonosították a struktúrával. Terminológiájuk különben is problematikus, helyes lenne, ha közölnék, hogy mikor, kinek a koncepcióját veszik át. Amikor pedig közlik terminológiájuk eredetét, hozzáteszik, hogy az eredetitől eltérő vonatkozásban használják.

A könyv többi fejezete összefoglaló jellegű. Bemutatja a nyelvjáráskutatás módszereit, és ismerteti S. Moore, S. B. Meech és H. Whitehall elveit, amelyek alapján megállapították a középanyol dialektushatárokat (*Middle English Dialect Characteristics and Dialect Boundaries* Ann Arbor 1935). Külön kitérnek a legújabb középanyol dialektológiai munkálatokra is, értékelve A. McIntosh és M. Samuels skóciai professzorok kutatásait és eredményeit.

Olvasmányos leírását kapjuk még a nyelvtanítás és szótárszerkesztés problémáinak, és a szóképzés különböző változatainak. Ez utóbbinál természetesen felmerülnek felfogásbeli különbségek, melyekre nem célnék itt kitérni.

Vitatható az első két fejezet szükségessége (*Nyelv és nyelvtörténet, A modern angol fonológiája*), melyek teljes egészükben olyan anyaggal foglalkoznak, amely általános jellegű és nem lenne szoros kapcsolatban a tulajdonképpeni tárggyal. Ez főként a II. fejezetre vonatkozik, mely más kézikönyvekben, pl. C. F. Hockett: *A Course in Modern Linguistics* (New York 1958) c. művében sokkal kielégítőbben megtalálható. A könyv egészével kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy helyévaló-e a nyelvtörténet ürügyén és helyett túlnyomóan olyan fogalmakat ismertetni, amelyek a nyelv szinkron tárgyalásánál szükségesek. Kétségtelen, hogy ezek ismerete nélkül nem lehet érdemben foglalkozni a nyelv diakron interpretációjával, mégis úgy tűnik, hogy a nyelvtörténetbe való bevezetés nem a legmegfelelőbb alkalom ezek megtanulására. A szerzők diakronia-szemlélete már az előszóban lelepleződik, amikor azt tanácsolják az olvasónak, hogy kedvük szerint cserélgessék a fejezeteket, semmiféle veszteséget nem szenved az anyag ezáltal. Egyetemi tankönyvről lévén szó, ez a felfogás még súlyosabban esik latba. Itt ismét utalnunk kell Hockett munkájára, amelynek bár nem elsődleges célja a nyelv diakron tárgyalása, ezen a téren is világosabb összképet nyújt az olvasónak.

Erénye a könyvnek a bő bibliográfia. A függelékben részletes válogatását adják a témához tartozó standard műveknek, a szövegek közti jegyzetekben pedig a nyelv mindenfajta aspektusával kapcsolatos legújabb munkákat sorolják fel. Kár, hogy maguk a szerzők oly kevés hasznát vették ezeknek.

Pedagógiailag jók, és elgondolkoztatóak a fejezetek végén összegyűjtött kérdések, melyek nemcsak rekapitulációs jellegűek, hanem további anyaggyűjtésre, kutatásra is ösztönöznek. Viszont nem hagyhatjuk szó nélkül az összehasonlító nyelvészettel foglalkozó fejezet kérdései közül azt, amely a Vénuszra telepedett albánok XXII. századi nyelvjárásaival kapcsolatban végeztet a hallgatókkal mélyreható vizsgálatokat. Konkrét példákkal, pl. a mostohán kezelt korai germán nyelvekből véve, sokkal elevebben és világosabban lehetett volna a nyelvjárások rokonságát bemutatni. A fejezetek közötti táblázatok hasznosan egészítik ki az anyagot.

Záradékol kénytelenek vagyunk igazat adni a szerzőknek: ez a könyv semmiképpen sem pótolja a már meglévő nyelvtörténetek tanulmányozását. Kniezsa Veronika

Az amerikai angol nyelv monográfiája

Az angol nyelv Észak-Amerika területén beszélt változatának akár tudományos, akár tudománynépszerűsítő módszerű leírásával és elemzésével foglalkozó művek az utóbbi másfél évszázadban világnézetű s politikai szempontból két ellentétes pólus valamelyikének közelében helyezkedtek el. Az egyik felfogás szerint az amerikai angol nyelv nemcsak hogy nem különbözik lényeges vonásokban a brit-angol vagy össz-angol nyelvtől, hanem annak csupán provinciális dialektus-árnyalata, amelynek önállóságát hangoztatni vagy éppen divergáló

fejlődési irányzatát támogatni sovíniszta szemléletű, szeparatista érdekeket kiszolgáló politika volna. E nézetnek századunkban tudományosan legnagyobb súlyú képviselője a Columbia egyetem hajdani tanára, George P. Krapp, akinek 1925-ben New Yorkban megjelent *The English Language in America* c. kétkötetes, történeti módszerű és főleg hangtani vonatkozású anyagban igen gazdag műve a tárgykörnek klasszikus feldolgozásává vált.

A másik nézet az amerikai angolságot az Államok megalakulásának korától fogva nem csupán a brit angoltól lassan de feltartóztathatatlannul elkülönülő és mind határozottabban önállóul nyelvnek — tehát immár nem nyelvjárásnak — tekinti, hanem egyben azt is hangoztatja, hogy az angol nyelv fejlődési normájaként az „amerikai nyelv” veendő. E felfogás szerint a nagybritanniai angol nyelv egy nem pusztán a beszélőinek lélekszáma miatt kisebbségbe került nyelvi forma, mely elvesztette mértékadó voltát a sokszoros számszerű túlerőben levő amerikai angolság számára, hanem társadalmi kötöttségei, szűkebb gazdasági alapjai következtében kevesebb életerejű, csökkent rugékonyságú kifejező eszköz az amerikai nyelvvel szemben.

Ez utóbbi, gyakran az Egyesült Államokon belül is hevesen támadott nézetnek első nagy tekintélyű képviselője az intézménnyé vált szótáraitól ismert Noah Webster volt a XIX. század elején. A mi századunkban az amerikai nyelvi önállóság eszmevilágának vezéregényisége Henry Louis Mencken (1880—1956), akinek monumentális alkotását az alábbiakban kívánjuk ismertetni. Mencken nem volt sem hivatásos nyelv tudós, mint Krapp, sem pedagógus-lexikográfus, mint Webster, hanem újságíró, később a húszas évek egyik legbefolyásosabb folyóiratának főszerkesztője, társadalomkritikus és közíró, aki nagy irodalomtörténeti jelentőségű harcot vívott az első világháború idején és azt követően az új realista amerikai író-nemzedék elismertetése és különféle szellemellenes amerikai irányzatok leküzdése érdekében.

Legmaradandóbb alkotásává nyelvtudományi tárgyú műve vált, mely első ízben 1919-ben jelent meg New Yorkban a sokatmondó *The American Language* címen, majd lényegesen bővítve 1921-ben, azután újból bővítve 1923-ban. Végleges alakját e mű teljes átdolgozás és újabb alapos bővítés után az 1936-os negyedik kiadásban nyerte volna el. A régi és főleg új anyag gyűjtését hangsúlyozommal továbbfolytató, számos önkéntes munkatársra lelő Mencken azonban idővel még két pótkötetet tett közzé, az elsőt 1945-ben, mely a negyedik kiadás első hat fejezetéhez tartalmazott kiegészítő anyagot, a második pótkötetet 1948-ban, mely a további öt fejezethez tartalmazott pótlást.

Az 1936—45—48-as, két pótkötetes negyedik kiadásban 2563 nagy nyolcadrés oldalra duzzadt monográfia nemcsak terjedelemben különbözött az első kiadástól. Az 1919-es őskiadás még sokban impresszionista jellegű mű volt, tudományos vonatkozásban korántsem mindig szakszerű, hanem lényegében tudománypszichológus szándékú. A hivatásos nyelvészek — akiket Mencken Szabó Dezső-s modorban gúnyolt az élő nemzeti nyelv vizsgálatának elhanyagolása miatt — nem is sokra becsülték. A többszöri átdolgozás és szakadatlan bővítés során azonban Mencken műve módszeresebbé és elmélyültebbé vált, anyaga rendkívüli mértékben gazdagodott, s a korai kiadások agresszív sovínizmusa is észrevehetően mérséklődött. Alapbeállítottsága azonban lényeges elemeiben változatlan maradt: hangsúlyozta egyfelől a brit és amerikai nyelvnek szétartó fejlődés-vonalát, ugyanakkor kimutatta a brit-angol nyelvnek fokozatos és elkerülhetetlen elamerikaiosodását s az amerikai angolság primátusának tételét állította fel a jelenre és a jövőre nézve.

Mencken művének nemcsak az az érdeme, hogy megalkotta évszázadunk számára az amerikai nyelvre vonatkozó adatoknak és ismereteknek első, olvashatóan fogalmazott s rendkívül sokoldalú tárházát, hanem hogy a két világháború közötti izolacionista korszakban széles körök figyelmét irányította a nemzeti önkifejezés eszközére, és serkentően hatott az USA angol nyelvének tudományos módszerű kutatására is. Ez utóbbi téren az elmúlt néhány évtizedben már jelentékeny eredmények születtek. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: megalakult a Linguistic Society of America, majd az American Name Society; megindult két fontos szakfolyóirat, az *American Speech* és az *International Journal of American Linguistics*, befejeződött a *Dictionary of American English*, megjelent a Mathews-féle *Dictionary of Americanisms* (hogy egyéb nagy amerikai értelmező szótárakat ne is említsünk), megkezdődött a munka az amerikai nyelvatlasz (aminek újangliai része meg is jelent) és számos tudományos módszerű amerikai nyelvjárás tanulmány látott napvilágot.

E nagy amerikai nyelvtudományi vállalkozások nagy mennyiségű addig ismeretlen adatot hoztak felszínre, s új szempontokkal is gazdagították az amerikai nyelvtudományt. Időközben mélyreható társadalmi változások folyamán képp az amerikai angol nyelv maga is változott és fejlődött. Mencken könyve tehát elkerülhetetlenül az elavulás küszöbére érkezett. Használhatóságát csökkentette rendkívüli terjedelme és a pótköteteknek valamint szó- és tárgymutatóinak száma is. A negyedik kiadás (1936—45—48) változatlan lenyomatban való közzétételére már nem lehetett gondolni, viszont arról sem lehetett szó, hogy e rendkívül nagy értékű mű végleg kikerüljön a forgalomból. Ezért a kiadóvállalat, Alfred A. Knopf elhatározta

a nagy műnek rövidített, egységesített és korszerűsített formában való újbóli megjelentetését. E háromirányú átszerkesztésre Raven I. McDavid Jr-t, a chicagói egyetem nyelvészprofesszorát kérte fel. (Ez már második átalakítása volt szaknyelvész részéről Mencken művének. Az első rövidített formában a harmadik kiadás alapján német nyelven Heinrich Spies berlini professzor készítette és adta ki 1927-ben.)

McDavid ismert dialektológus, az amerikai nyelvatlaznak egyik főmunkatársa és W. Nelson Francisszal *The Structure of American English* (1958) szerzője A rövidített kiadás az eredeti formátumában s 926 lap terjedelemben 1963-ban jelent meg New Yorkban, *The American Language, an inquiry into the development of English in the United States, by H.L. Mencken . . . , abridged, with annotations and new material by Raven I. McDavid Jr* címen. (A slang fejezeten e munkát David W. Maurer végezte el.) A McDavid-féle kiadás sokkal könnyebben kezelhető, mint az eredeti mű, mivel három szöveg, három szó- és tárgymutató helyett csak egy van, s a rövidített mű alig több mint egyharmada az eredeti műnek. Jobb fényt is vet Menckenre, mint az utolsó tőle származó kiadás, mivel elhagyta a tudományosan ma már idejét múlt anyagot, valamint Mencken invektíváit és anekdotáit, s helyes judiciummal rostálta meg a szójegyzékeket. Törölte a Menckennél 80 lapra rugó fejezetet az amerikai angolság határsáról az USA-ban élő még nem asszimilált bevándoroltak anyanyelvére, aminek keretében két lap a magyar nyelvnek is jutott volt. Ugyanakkor bedolgozott új anyagot is (a McDavidtól származó passzusokat mindig szögletes zárójelben közölve), hasznosítva az utolsó menckeni kiadás óta elért eredményeket, főleg a nyelvatlaz és a *Dictionary of Americanisms* megállapításait. Igen hasznosan és messzemenően egészítette ki az amúgy is gazdag lábjegyzet-anyagot és bibliográfiai közlést s a nyelvatlaz segítségével átrendezte a Menckennél még államterületek szerint tárgyalt dialektus-anyagot. A rövidített mű továbbra is szinte mindenben Mencken alkotása. E sorok írójának becslése szerint a szövegrézsben öt-hat százaléknál nem több McDavid betoldása, csupán a lapalji nagy értékű dokumentációban toldók el erősebben az arány, ahol is legalább egy-negyedrész a McDavidtól származó, az újabb kutatási eredményeket hasznosító közlés. Változatlan természetesen az egyes fejezetek sorrendje és tematikai kerete: a rövidített és korszerűsített kiadás is elsősorban a szókészlettan és a nyelvzociológia területén mozog, s nem módosult Menckennek azon alaptörékvése, hogy részletekbe menően vizsgálja: mi különbözteti meg az amerikai angolságot a brittől, s hogy e különbségben kifejeződik-e valami nemzeti jellegzetesség.

Az amerikai angolság történeti kialakulásának és jelen állapotának hosszú ideje és még hosszú ideig legmegbízhatóbb e monográfiája első fejezetében történeti rendben — az általában elutasító — brit, valamint az amerikai nézeteket ismerteti az amerikai angol nyelvről, s második fejezetében a nyelvi „amerikanizmus” fogalmát igyekszik meghatározni. A III—V. fejezet az angol nyelvnek Amerikában keletkezett szóanyagát s régi szavak új jelentéseit ismerteti időrendben a XVII. századtól napjainkig, mindenkor a társadalmi változásokkal kapcsolatban. (Az V. fejezetben a legújabb keletkezésű képzőkre vonatkozó irodalom könyvészetében hiányolni lehet Lotz János cikkét a -rama képzőről, *American Speech* 1954. 156—8.) A VI. fejezet amerikai elemeknek a britbe behatolásáról szól s a mai amerikai nyelv társadalmi rétegződéséről.

A VII. fejezet a brittől eltérő fonetikai sajátosságokat tárgyalja, a VIII. a helyesírás divergenciáit, a IX. a mai fesztelen-bizalmas substandard nyelvi réteget, a XI. az amerikai slanget, cantet és argót. A X. fejezet onomasztikai tárgyú, a vezeték-, kereszt- és helynevek s egyéb nevek adatgazdag elemzése, így egyebek között az amerikai magyarokéi is. A telefonkönyvek, sematizmusok és egyéb nyilvántartások alapján kimutatja, hogy az amerikai lakosság már hosszú ideje nem dominánsan brit etnikumú. A mű rövid utolsó fejezete az amerikai angol nyelv jövőjéről szól, s a már ismertetett elveket szögezi le.

A nyelvi adatoknak ez a rendkívül gazdag bányája a magyar szótörténeti kutatás számára is nyújt néhány figyelemre méltó adalékot. Ha a háromkötetes Mencken-kiadást s annak a McDavid-féle korszerűsített párlatát egybevetnénk a *Dictionary of Americanisms*-szel és a *Dictionary of American English*-sel, akkor megállapíthatnánk, hogy nyelvünkben számos olyan szó él, mely végső elemzésben amerikai eredetű, mint pl. traktor, dzsessz, zip (zár), bulldózer stb., hogy nemzetközi vagy meghatározatlan eredetűnek tartott idegen szavaink egy része, mint pl. celluloid, vazelin, telegramm, nylon, appendicitis, stb. amerikai keletkezésű, s hogy tükörfordításaink között is van pár amerikai származású, mint nagy főnök, agymosás, agytrósz stb. A magyarban több amerikanizmus lapul meg, mint gondolnánk.

Országh László

Ernest Klein: Az angol nyelv etimológiai nagyszótára

A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language, Vol. I A—K.
Elsevier Publishing Company, Amsterdam 1966. Pp. XXVI + 853.

Az 1882-ben először megjelent és utoljára 1910-ben átdolgozott W. W. Skeat-féle *An Etymological Dictionary of the English Language* és ennek rövidített változata a *Concise Etymological Dictionary*, Ernest Weekley: *A Concise Etymological Dictionary of Modern English* (1924, 21952), Ferdinand Holthausen: *Etymologisches Wörterbuch der englischen Sprache* (1949), valamint Eric Partridge: *Origins* (1958, 21959) című szótárak után dr. Ernest Klein nagyszabású vállalkozása, amelynek első megjelent részéről kívánunk beszámolni, e században már az ötödik az angol szókincs etimológiájával foglalkozó modern művek sorában. Noha az angol etimológiai kutatást a szakemberek a mostohábbban kezelt területek között tartják számon, a helyzet voltaképpen még jobb mint a fenti felsorolásból mi magyarok némi jogos irigységgel gondolhatnánk, hiszen az említett művek mellett ott vannak mindenekelőtt az *Oxford English Dictionary* bő, a *Merriam-Webster* szűkszavúbb etimológiai vázlatai, a Kemp Malone szerkesztette etimológiák az *American College Dictionary*ben, H. C. Wyld helyenként eredeti javaslatokat is megpendítő szócsaládfái a *Universal English Dictionary*ben, nem említve itt szerző és cím szerint az időszakos tudományos folyóiratokban (így pl. a *Transactions of the Philological Society*ben) közzétett szövejtéseket vagy az egyes szavak, szócsoportok történetével és szemantikai fejlődésével foglalkozó tudományos vagy népszerűsítő könyvek hosszú sorát. Mindezekén túl, az angoltól távolabb menve kitűnő etimológiai forrásanyag áll a kutató rendelkezésére a germán és a többi indoeurópai nyelvek teljességre törekvő szótáraiban. (Ide kívánkozik a megjegyzés, hogy kissé érthetetlenül Klein nem hivatkozik felsorolt forrásművei között J. Pokorny: *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*jára, amely hét éve jelent meg.) Ha tehát támpont van is elég bőven, az etimológiai szótár szerkesztője, akárcsak más szótáraké, sok és könnyű célpontot ad a kritikának. A többszörösen átfésült angol anyagra is érvényes Albert Dauzat évtizedekkel ezelőtt leírt figyelmeztetése: „La science étymologique est éminemment complexe.” Ezt a rendkívüli bonyolultságot csak tisztázott, szigorúan tudományos elvek és módszerek alkalmazásával szabad megközelíteni, és csak lépésről lépésre lehet feloldani. A fonológia és nemkülönben a dialektológia utóbbi időkben tett rohamos fejlődése hathatós segítséget adott az etimológiai bűvárlatoknak, kibővítette az összehasonlító nyelvészet horizontját, ámde a szótörténeti vizsgálgódások jelentéstani oldala ma is nagy nehézségekkel áll szemben a szemantika elveinek viszonylagos — és persze jól magyarázható — tisztázatlansága miatt. Úgy tűnik, hogy eltekintve a hiányos vagy éppen nem létező írásos adatok nemigen leküzdhető nehézségeitől, a jelentés és a jelentésváltozás elméletének szigorúbb tudományos megalapozása adhatja meg majd a következő nagy lendületet az etimológia újabb fejlődésének. Természetesen évtizedek munkájának eredményét előlegezi ez a felmondat.

Dr. Ernest Klein, a csehszlovákiai származású torontói rabbi, a jó értelemben vett poliglott dilettánsok, a nyelvek és általában a nyelv őszinte szerelmeseinek családjához tartozik. Kitűnik ez már humanisztikus vénával és lendülettel megírott bevezetőjéből, ahol például egy helyütt ez olvasható: „Amik az elemek a kémia, a hangok a zene számára, azok a szavak a nyelv számára... (A szavak) fontos mérőkövek az Emberi Tudás Palotájához vezető úton.” Majd rögtön így foglalja össze szótárának a hasonló művektől eltérő célkitűzését: „a célja nemcsak az, hogy a szavak történetét adja meg, hanem a Történelmet a szavakban.” Ez az első olyan szótár — olvassuk —, amely megkísérli, hogy az emberi művelődés és civilizáció történetét adja meg a szavak etimológiai adataiban összesűrítve. A nyelv tükör, amelyben az emberiség egész spirituális fejlődése tükröződik.” (*Bevezetés*, X. 1.)

Nos ezt a szép és magas igényt egyetlen etimológiai szótár sem elégítheti ki, s természetesen ez az újabb kísérlet sem tesz vagy tehet sokkal többet, mint elődei ezen a téren. (Sőt hadd jegyezzük meg itt, hogy Partridge idézett és távolról sem hibátlan műve — amelyre egyébként Klein egyáltalán nem is hivatkozik — helyenként bővebb kultúrtörténeti adalékokkal és jelentéstani magyarázatokkal — ötletekkel serkenti a művelt érdeklődő fantáziáját!) Persze egyáltalán kérdéses, hogy vajon egy megbízható tudományos etimológiai szótárnak központi célja kell-e hogy legyen az emberiség szellemi fejlődésének valamiféle alfabetikus adattárát szolgáltatnia. A szerzőnek ilyes ambíciója azonban jellemző és jelzi, hogy Dr. Klein a nyelvészetnek a ma már nem uralkodó kultúrtörténeti ihletésű iskolájához tartozik. Ebben önmagában sok jó is lehetne. Az azonban már a nyelvészeti érdeklődés nagyon is gyakori hibájára vall, hogy a rövid bevezető alig ad valami betekintést a szótár szerkesztésének módszertani elveibe, a szerző nyelvészeti állásfoglalásába, nevezetesen abba, hogy a szerző felfogása szerint mi az etimológia, vagy mik a szavak összetartozásának, rokonságának kritériumai és fokozatai. Arról sem tájékoztat elégségesen, hogy mekkora szóanyagot milyen nyelvi rétegekből milyen megmondások és elvek szerint ölel föl a szótár. Mindez az elméleti tisztá-

zatlanság és elnagyoltság visszatükröződik a szótár szerkezetében, és károsan hat ki az egyes szócikkek informatív jellegére, használhatóságára. A részletekről azonban később.

Ami a bevezetőből is kitetszően e szótár újdonsága, az egyrészt a tokhári A és B dialektusok, valamint a sémi nyelvek tanúságának az eddigieknél következetesebb és bővebb kiaknázása (pl. kb. 750 sémi eredetű szó szerepel a cikkek között), másrészt a humán és különösen a természettudományos szakterületek szókincsének gazdag reprezentálása, sőt alapos magyarázata, harmadrészt az angol és idegen adott nevek, személy- és mitológiai nevek fölvétele (de sajnos itt is sok a hiány: angol helynevek hiányoznak, s pl. a *Beowulf*-ról is hiába keresünk fölvilágosítást). Az új szótár egy további előnye — a szerző állítása szerint — hogy az ismeretlen, ill. bizonytalan eredetű szavak száma „több százal” csökkent. Itt azonban a szerző sajnos nem közli, hogy miként különíti el a szócikkeknél a saját etimológiai javaslatait a késznekpottaktól, az újakat a régiektől.

Lássuk most már közelebbről a szótár érdemi részét! A megjelent első rész, A-K, impozáns szóanyag arra enged következtetni, hogy ez a szótár a százezres nagyságrendűek közé tartozik, tehát számszerűleg gazdagabb, mint a csak etimológiát tartalmazó angol szótárak. Mindjárt ehhez fűződik azonban az első súlyosabb elvi kifogás. Az angol szóállomány perifériális, inkább idegennek, meg nem honosodottnak, mint angolnak számító szavai (pl. hindi *bandhava* 'rokon', héber *galuth* 'diaszpóra', török '*kaimakam* 'alezredes' stb.) viszonylag nagyobb helyet kaptak, mint a kétségtelenül a törzsalományhoz vagy legalábbis a mai élő angolhoz tartozó elemek, a társalgási nyelv szavai, nem is szólva a nagyon is eleven, bár efemer slangról (de van-e efemer az etimológiai szótárról szempontjából, aki az eredeteket kutatja és nem a szó jelenlegi vagy várható státusát, s ha mint dr. Klein a minél nagyobb teljességre törekszik?). Aligha lehet vitás, hogy még egy tegnapi megkopott slang vagy köznapitársalgási szó is van annyira fontos, ha nem jóval fontosabb! mint mondjuk, a kétségesen angol szótárba tartozó *Callirhoë* vagy *Gallopkyllum*, hogy csak egy oldalról idézzünk kapásból.

A familiáris és az egyéb nem irodalmi szókincs feldolgozásának elvei nem deríthetők ki sem a *Bevezető*-ből, sem a szótárban böngészve. Itt ott föltűnik ugyan a „colloq.”, a „slang” vagy a pontosabb „English ill. U. S. slang” minősítés, de mind a fölvétel, mind a jelölések megadása tekintetében nagy a következetlenség. Ezek közül mutatóba néhány. Szerepel pl. a *gaff* és *goof*, de nem található a *gabber* (csak *gab* van), *gaffer* (csak a nem-slang jelentést kapjuk), *gag* (a 'geg' jelentés aligha válik világossá a megadott igei 'megfojtani'-ból), *gaga*, *galcot*, *gam* (csak variánsa a *gamb*), *do a*, *Garbo*, *gent*, *goop*, *graft*, *grit*) csak a köznyelvi értelemben szerepel a két utóbbi), *guy* (kimaradt az eredetileg amerikai s ma már brit kollokvialis 'fickó' jelentés), hogy csak a *g* betűből idézzünk taláalomra. S ha már a *guyt* hiányoltuk, tegyük hozzá, hogy ez a szótár nem utal sem a *chap* sem a *blighter* 'fickó stb.' jelentésére, ahogy ezt viszont megteszi a rokon értelmű *bloke* esetében. Valamivel jobban érthető, hogy a szerző elzárkózott a „négybetűs” (illemértő?) szavak fölvételétől (az elvet csak a vulgáris címkével ellátott *arse*, gyengíti), bár a teljesség pretenziójával fellépő nagyszótár esetében az ilyen elv kissé avultnak hat, és visszalépést jelent pl. Partridge-hez képest.

Ugyancsak nagyon mostoha elbánásban részesültek az angol szókincs újabb keletű, belső teremtésű vagy jövevényszavai. Szűrőpróbaképpen csupán az első néhány betű anyagában nem találtam a következőket: *acrilan*, *acculturation*, *adhesive* (csak melléknévként szerepel), *aerosol*, *allophone* (bár meg kell jegyezni, hogy sok nyelvészeti terminus technikus, pl. *asyncteton* stb. bent van), *blip*, *diachronic*, *fladge heliport*, *hipster* (bár *beatnik* már bekerült), *idiolect*. Ha ehhez még hozzávesszük a *baby-sü(ting)*, *backlog*, *bandwagon*, *barnstorming*, *blueprint*, *cat's paw*, *dumb-bell*, *highbrow*, *juke-box*, *input* féle összetételek, valamint az *academics*, *booksy*, *comics*, *cultically*, *crooner*, *fridge*, *holistic* típusú újabb származékok nagyfokú mellőzését a tovább képzett alakok listáján, akkor nyilvánvaló, hogy a messzire kivetett háló túl nagy szemein sok értékes, idevaló anyag kisiklott. (Talán kevésbé róható fel hibának, de hiányosság, hogy sok szó újabb—vagy éppenséggel már régebbi—jelentésfejlődését a szerző ignorálja, így pl. *act* 'varieté szám', *dope* 'kábitószer', *dub* 'filmet szinkronizál' stb.)

Nemcsak ennek az új szótárnak, de elődeinek is hiányossága, hogy százával, ezrével maradnak ki az állandósult, kötött idiomatikus kapcsolatok. Gondolok itt a *black spot*, *block voting*, *black out*, *back-seat driver*, *bark up the wrong tree*, *beat about the bush* stb. által képviselt típusokra, amelyek egy ideális etimológiai szótárban helyet kellene hogy kapjanak, hiszen ezeknek is van történetük-kronológiájuk és természetesen jelentésük, mégpedig sokszor az összetevőkből ki nem vehető jelentésük. Egyébként dr. Klein maga is fölvesz ehhez hasonló frazeológiai egységeket (pl. *back formation*, *Banbury cake* stb.), csak ismét nem derül ki, milyen elvek alapján válogatott.

Az angol szókincs regionális megoszlásáról csak itt-ott kapunk utalást, és ezen a téren megint csak homályos, hogy mik voltak a behocsátás, ill. kirekesztés szempontjai. Számos szónál, amely Amerikában kezdte pályafutását és onnan terjedt el, a szótár ezt a fontos ténytet nem jelzi, különösen, ha az illető szó nem a *slangbe* tartozik (pl. *bazooka*, *boss*, *buddy*, *dunk*,

hamburger); az ilyen „amerikás” szavak közül nem egy ki is maradt (pl. *incommunicado*), mint a többi tengerentúli változat szókinccse sincs láthatólag olyan teljességgel képviselve, mint ezt a címben ígért „comprehensive” után várhatnánk (pl. hiányzik az ausztráliai *brumby*, holott a jóval kisebb *Concise Oxford Dictionary*-ben benne van). De nemcsak azt nem tudhatjuk meg, hogy egy-egy szó honnan került az általános angol szókinccsbe: arra sem figyelmeztet ez a szótár, hogy az illető szó csak a brit szigetekre vagy csak Amerikára stb. korlátozódik, mint ahogyan erre a COD legtöbbször utal (pl. *advowson*, *fleet 'inlet'*, *haugh* stb. csak a brit angolban használatosak).

A szóállomány hézagossága azonban nemcsak az eddig tárgyalt speciálisnak tekinthető kategóriákban tapasztalható, hanem sajnos már első átnézésre is akad hiány a régi irodalmi-köznyelvi rétegekből is. Nem került be pl. a *braird* (pedig rokona a *brad* szerepel), a *dunnoch*- és ami nekünk különösen szemet szúr: *Hungary* és *Hungarian*!

Áttérve most már a bennlevő szavakra, a következő bíráló megjegyzéseket kell megtennünk. A szerző a már említett „slang” és „colloq.” minősítéseken kívül a következő utalásokkal él a szó használati körét vagy stílusréteghez való tartozóságát illetően: régies, avult, költői, ritka, vulgáris, tréfás, eufemisztikus, nyelvjárási, ír, skót; jelöli továbbá, hogy a szó a technikai, orvosi, jogi stb. rétegnyelvből való. A következetlenség azonban itt is észlelhető. Pl. a *behoof*, *behove*, *blithe*, *coolth*, *ere*, *eve*, *holt* szavaknál nem minősít, holott ezek mind régies vagy költői szavak; a *dight* „költői” a *hight* viszont „archaikus” jelzést kapott; az avult *burthen* egyszerű variánsa a *burdennek*; a *beck* és a *force* szavakról nem tudjuk meg, hogy az északi nyelvjárásból származnak. Itt említjük meg: a skót (ma Amerikában is élő) *brautle* „csörtet” is bekerülhetett volna. A minősítés feltétlenül helyes törekvés, de csak ha következetes, és ha a fenti kategóriákon túl magában foglal olyanokat is, mint az újság-, a gyermek- a hivatalos nyelv, és másokat.

Az egyes szócikkek informatív értékét nagymértékben csökkenti az a körülmény, hogy csak elvétve kapunk tájékoztatást a szó feltűnésének, ill. használati idejének kronológiájáról még ott is, ahol ezt ma már elég jól tudjuk. (Pl. időbeli fogódzót kaphattunk volna a *bamboozle*, a *beach*, a *cockney*, a *donkey*, a *fuss*, és sok más szó esetében is). Hasonló mellőzésben részesült a jelentések kronológiája is. Pedig e fenti két aspektust Skeat már a múlt században az etimológia lényeges kérdésének tartotta.

A szavak jelentésváltozásának roppant elnagyolt tárgyalása vagy éppen elhagyása helyenként merőben formálissá teszi a levezetést. Így azután aligha válik érthetővé a *hobnob* mai ’cimborál’ jelentése, vagy hogy mi köze a *change*-nek a *camphez*, a *jealousnak* a *zealhez*, vagy hogyan jelenthet az eredetileg ’furkósbot’ jelentésű *club* ’klub’-ot, és folytathatnánk a hosszú sort. Ha helyenként, mint pl. a *bluestocking* alatt, tömör, de elégséges magyarázatot kapunk is, mégis a szavak jelentés-oldalának gyakorta vázlatos kidolgozása ellentétben áll a szerző célkitűzésével. Kétségtelen, hogy Partridge szótára ezen a téren többet nyújt.

A megadott szóalakok közötti viszonyokat egyértelműbbé lehetett volna tenni a közös nyelvből való leszármazás, a leszármazott rokonnelvek szavai közötti megfelelés, az egy gyökre visszamenő származékok közös eredetűsége tényének világos és következetes jelölésével, esetleg a hely kémisése céljából szimbolikus jelöléssel (>, <, =, : stb.). E tekintetben hasznos lett volna, vagy lehetne egy következő kiadásban a A. S. C. Ross javasolta disztinkciók és jelölések elfogadása (*Etymology*, 1962. kül. 36.). Szintén a világosságot szolgálná, ha az idegen nyelvből való átvételt nem ugyanaz a rövidítés (fr.[om]) jelezné, mint pl. a középangol szóalaknak az óangolból jövő folytatódását.

Maguk az etimológiák változó alapossággal készültek, s ez ekkora szóanyag esetében aligha elkerülhető. Jöcskán kapunk frisset és a régi szótárakhoz képest többet különösen a marginális vagy idegen eredetű szavakról. Ha helyeselhetjük is, hogy a szerző nem törekedett a fehér foltok számának minden áron való csökkentésére, és került az erőltetett, gyenge lábbon álló szófejtéseket (ami sajnos nem mondható el Partridge-ról!), mégis már első átnézésre is feltűnik, hogy a szerző talán kissé túlságosan is konzervatív óvatosságból figyelmen kívül hagyott egy sereg újabb, jól valószínűsíthető etimológiát. Mivel a tökéletes bizonyosság feltétele ritkán elégíthető ki, érdemes lett volna a vitatható javaslatokra és ellenvéleményekre is itt-ott bátrabban utalni. Így pl. a *bastard* ’fattyú’ szó alatt megkaphattuk volna Bloch és Wartburg véleménye mellett Dauzat-ét is (< ófr. *bast*, fr. *bât* ’málhanyereg’); az angolban kelta jövevényszó *coble* ’halászcsonak stb.’ latin *caupulus* etümonját tovább nyomozhatta volna a semita nyelveket jól ismerő lexikográfus az arab *quff-at-unig*, ill. ennek szír *qup* fejleményéig; kár volt elhagyni Weekley leleményes párhuzamait a *doggerel* ’klapancia’ szónak a latin *dogaból* való eredeztetése kapcsán; a *haze* ’pára, köd’ bizonyára nem „ismeretlen eredetű”, ha a jelentéstani nehézséget nem okozó óang. *hasu* ’szürke-barna’ (vö. *hare* ’nyúl’, *hoary* ’ősz’ szóval hozzuk kapcsolatba; a *head* ’fej’, a *cup* ’kupa’ (latin *cūpa* ’hordó’) és a *hive* ’kaptár’ összetartozását ma már kétségtelennek tarthatjuk, és ezért különös, hogy erre a tényre még utalás sem történik a *head* szó alatt. A szöbokokrok tagjaira való kereszt-utalások nagyon helyes gyakorlatát itt-ott még tökéletesíteni lehetne (pl. a *clam*, *climb*, *cleave* stb. ’ragad, tapad’ általa-

nos jelentéssel bíró szavak és a *clod, cloud lump* stb. 'darab, göröngy' általános jelentést hordozó szavak összefüggése nem világlik ki e szótárból).

Néhány szűrőpróba eredménye azt a gyanút kelti, hogy dr. Klein nem minden esetben igyekezett a legújabb etimológiákkal helyettesíteni a megdöntötteket. Pl. az *ale* 'sör' ma már aligha tartható 'teutón' (a szerző ezt a régebbi terminust használja a modernebb 'germán' helyett) jövevényszónak a balti és a szláv nyelvekben; itt egyébként érdemes lett volna a kaukázusi rokonszavakat is idézni; az újabb vélemény szerint (A. Prati *Vocabulario etimologico italiano*, 1951, amely nem szerepel dr. Klein forrásműveinek a jegyzékén) a *ghetto* sem a 'teutón' eredetű *borgo* kicsinyített *borghetto* 'városka' változatának a csonkult származéka, hanem a velencei *Ghêto* vagy *Gito* szigetecskéről indult útjára.

Bár a szerző helyel-közzel felhasználja a dialektusok roppant értékes tanúságát (pl. *dough: duff*), ezen a téren a már rendelkezésre álló anyagból bővebben is meríthetett volna. A *cower* 'kushad' alatt idézett etümonok 'nyugszik' jelentését jól alátámaszthatta volna a mai angol nyelvjárásokból ismert *cahr* (vö. *cahr quiet!* 'maradj nyugton!'); a *girl* szó etimológiája ugyan még tisztázatlan, mégis a H. Whitehall (*Webster's*, 1953) megpendítette angol tájnyelvi *girls* 'primula virágok' javaslatát nem lett volna érdektelen idézni.

Ha a fenti megjegyzések elsősorban a hibákra és egy következő kiadásban könnyen pótolható hiányosságokra mutattak is rá, ebből nem következik, hogy dr. Klein szótára ne nyújtana sok hasznos — és sok tekintetben új — ismereteket az angol szavak eredete iránt érdeklődő művelt nagyközönségnek. Összefoglalásul azonban mégis azt kell megállapítanunk, hogy a szakember szempontjából nézve ez a szótár inkább az elmulasztott lehetőségek példája, mintsem az újabb eredmények időközi összefoglalása vagy komoly hozzájárulás a szóeredetek kutatásának fejlődő tudományához.

András T. László

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

В память 700 лет со дня рождения Данте Алигиери	
Данте Алигиери: Дивина комедия. Ад. 1—5. В переводе Шандора Везреша ...	1
Тибор Кардош: Замечания к переводу первых пяти песен Ш. Везреша	16
Ласло Райнаи: Замечания к некоторым вопросам иконографии Данте	20
Ласло Юхас: Критика текста Хроники в картинах	23
Тибор Виттман: От Виттории до Суарез	53
Дьёрдь Радо: Трагедия человека на языках мира III.	67
Петер Эгри: Ибзен, Джэйс, Шау	109

Сообщения

Йожеф Хегедюш: Оценка венгерского языка в XVI—XVII веках	134
Ласло Дежё: «Народная литература» Закарпатии	146
Иштван Фрид: Чехословацко-венгерские взаимоотношения в начале XIX века	157
Пашиакова, Ярослав: Отклик вопроса национальностей в венгерской и чехской ли- тературах	166
Йожеф Сегсарди-Ченгери: Параллельные линии в политической лире Ш. Петёфи и В. Гюго	178
Янош Варади-Штернберг: Новые венгерские отношения у Пушкина	182
Шандор Шейбер: К источникам новелл Миксата	188
Эндре Галла: Приём Петёфи в Китае	189
Миклош Хернади: Поэтический язык и «Новая критика»	197
Палнэ Мико: Исследования в области лингвистической статистики	201
Лайош Киши: Происхождение нашего слова «наранч» (апельсин)	209

Обзор и критика

Эрвин Кэки: Henyk Paszkiewicz, The Making of the Russian Nation	215
Вильмош Фохт: П. Мантейфель: Досуг при свете лучины	221
Вильмош Фохт: Шандор Петёфи: Vabadus, armastus	221
Анна Дивичан: Очерки в области чехословацко-венгерских литературных связей	222
Золтан Фалленбюхл: Записки об одном томе переписок	224
Шандор Комароми: Об австрийской литературе в Австрии	227
Пал Валоши: Louise Y. Gosset, Violence in Recent Southern Fiction	228
Пал Валоши: Anthony Burgess: Here Comes Evrybody	230
Вероника Кнежа: Bloomfield, Morton W.-Newmark, Leonard; A Linguistic Introduc- tion to the History of English	233
Ласло Орсаг: Монография английского языка в Америке	234
Ласло Андраш Т.: Ernest Klein, A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language	237

SOMMAIRE

Études

À la mémoire d'Alighieri Dante à l'occasion du 700 ^e anniversaire de sa naissance	1
<i>Alighieri Dante</i> : Divine Comédie, Enfer, chants I—V. Traduction de Sándor Weöres	16
<i>Tibor Kardos</i> : Observations sur la traduction des cinq premiers chants de l'Enfer par Sándor Weöres	16
<i>László Rajnai</i> : Observations à propos de quelques questions de l'iconographie de Dante	20
<i>László Juhász</i> : Critique du texte de Képes Krónika (Chronique illustrée)	23
<i>Tibor Wittman</i> : De Vitoria à Suarez	53
<i>György Radó</i> : La tragédie de l'homme dans les langues du monde III.	67
<i>Péter Egri</i> : Ibsen, Joyce, Shaw	109

Articles et communications

<i>József Hegedüs</i> : La langue hongroise dans la conscience linguistique des XVI ^e et XVII ^e siècles	134
<i>László Dezső</i> : La «littérature populaire» des Basses-Carpathes	146
<i>István Fried</i> : Rapports tchécoslovaque—hongrois dans les premières décades du XIX ^e siècle	157
<i>Jaroslava Pašiaková</i> : Les échos de la question des minorités dans les littératures tchèque et hongroise	166
<i>József Szegárdy-Csengery</i> : Parallèles dans la poésie politique de Petőfi et de Victor Hugo	178
<i>János Várady-Sternberg</i> : Nouveaux rapports hongrois dans Pouchkine	182
<i>Endre Galla</i> : La réception chinoise de Petőfi	189
<i>Miklós Hernádi</i> : La langue poétique et «La nouvelle critique»	197
<i>Mme Pál Mikó</i> : Analyses de statistique linguistique	201
<i>Lajos Kiss</i> : L'origine de notre mot narancs 'orange'	209

Revue et critique

<i>Ervin Kéki</i> : Henryk Paszkiewicz, The Making of the Russian Nation	215
<i>Vilmos Voigt</i> : П. Мантейфель, Досуг при свете лучины	221
<i>Vilmos Voigt</i> : Petőfi Sándor, Vabadus, armastus	221
<i>Anna Gyivicsán</i> : Études sur les rapports littéraires tchécoslovaque—hongrois	222
<i>Zoltán Fallenbüchl</i> : En marge d'un recueil de correspondance	224
<i>Sándor Komáromi</i> : De la littérature autrichienne en Autriche	227
<i>Pál Vámosi</i> : Louise Y. Gossett, Violence in Recent Southern Fiction	228
<i>Pál Vámosi</i> : Anthony Burgess, Here Comes Everybody	230
<i>Veronika Kniezsa</i> : Bloomfield, Morton W.—Newmark, Leonard, A Linguistic Introduction to the History of English	233
<i>László Országh</i> : Monographie de la langue anglaise d'Amérique	234
<i>László T. András</i> : Ernest Klein, A Comprehensive Etymological Dictionary of the English language	237

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1966. V. 9. — Terjedelem: 21,35 (A/5) ív, + 1 melléklet

66.62365 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Tanulmányok

Emlékezésül Dante Alighieri születése 700. évfordulójára	
<i>Dante Alighieri</i> : Színhjáték. Pokol I—V. ének. Ford. Weöres Sándor	1
<i>Kardos Tibor</i> : Megjegyzések Weöres Sándornak a Színhjáték első öt énekéből készült fordításához	16
<i>Rajnai László</i> : Megjegyzések a Dante-ikonográfia néhány kérdéséhez.....	20
<i>Juhász László</i> : A Képes Krónika szövegkritikájához.....	23
<i>Wittman Tibor</i> : Vitoriatól Suarezig	53
<i>Radó György</i> : Az ember tragédiája a világ nyelvein III.	67
<i>Egri Péter</i> : Ibsen, Joyce, Shaw	109

Közlemények

<i>Hegedüs József</i> : A magyar nyelv értékelése a XVI—XVII. században.....	134
<i>Dezső László</i> : A hárpátaljai "népi irodalom"	146
<i>Fried István</i> : Cseh—magyar kapcsolatok a XIX. század első évtizedeiben.....	157
<i>Pašiaková, Jaroslava</i> : A nemzetiségi kérdés visszhangja a cseh és a magyar irodalomban	166
<i>Szegárdy-Csengery József</i> : Párhuzamok Petőfi és Victor Hugo politikai költészetében	178
<i>Várady-Sternberg János</i> : Új magyar vonatkozások Puskinnál	182
<i>Scheiber Sándor</i> : Mikszáth novella-forrásaihoz	188
<i>Galla Endre</i> : Petőfi kínai fogadtatása	189
<i>Hernádi Miklós</i> : A költői nyelv és az „Új kritika”	197
<i>Mikó Pálné</i> : Nyelv-statisztikai vizsgálatok	201
<i>Kiss Lajos</i> : Narancs szavunk eredete	209

Szemle

<i>Kéki Ervin</i> : Henryk Paszkiewicz, Az orosz nemzet kialakulása	215
<i>Voigt Vilmos</i> : П. Мантейфель, Досуг при свете лучины	221
<i>Voigt Vilmos</i> : Petőfi Sándor, Vabadus, armastus	221
<i>Gyivicsán Anna</i> : Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből	222
<i>Fallenbüchl Zoltán</i> : Egy levelezéskötet margójára	224
<i>Komáromi Sándor</i> : Osztrák irodalomról Ausztriában	227
<i>Vámosi Pál</i> : Louise Y. Gossett, Violence in Recent Southern Fiction	228
<i>Vámosi Pál</i> : Anthony Burgess, Here Comes Everybody	230
<i>Kniezsa Veronika</i> : Bloomfield, Morton W.—Newmark, Leonard: A Linguistic Introduction to the History of English	233
<i>Országh László</i> : Az amerikai angol nyelv monográfiája	234
<i>András T. László</i> : Ernest Klein, Az angol nyelv etimológiai nagyszótára	237

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.287

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

XII. ÉVF.

JÚLIUS-DECEMBER

3-4. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, HORÁNYI MÁTYÁS, KIRÁLY GYULA,
MÁDL ANTAL, SALLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZENCZI MIKLÓS, TAMÁS LAJOS

E szám munkatársai: Durzsa Sándor osztályvezető; Rózsa Zoltán egy. adjunktus; Mályusz Elemér tud. főmunkatárs, a történettudomány doktora; Mészáros István főisk. adjunktus; Kardos Tibor egy. tanár, az MTA lev. tagja; Sós Endre főmunkatárs; Sallay Géza egy. docens, kandidátus; Fogarasi Miklós egy. docens, kandidátus; Dümmerth Dezső tud. kutató; Tardy Lajos tud. főmunkatárs; Pór Anna tud. kutató; Jozef Minárik tud. kutató, kandidátus (Bratislava); V. Windisch Éva tud. főmunkatárs; Gál István könyvtáros; Szenczi Miklós egy. tanár; Vízkelety András tud. munkatárs; Galla Endre egy. docens, kandidátus; Perényi Erzsébet tanár; Ruttkay Kálmán egy. adjunktus; Heller Anna tanár; Benedek Nándor egy. adjunktus; Ország László egy. tanár, a nyelvtudomány doktora; Köröspataki Kiss Sándor irodalomtörténész; Horányi Mátyás egy. adjunktus.

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

HORÁNYI MÁTYÁS

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetés egy évre 40 forint.

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010.

Csekkbefizetési számla: 05,915,111—46. MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Az ars dictaminis kialakulásának történetéhez

DURZSA SÁNDOR

Idestova több mint egy évszázada már annak, hogy Wilhelm Wattenbach az egykori Osztrák—Magyar Monarchia különböző gyűjteményeiben folytatott kutatásai alapján az ars dictaminis kialakulásáról az első áttekintő tanulmányt közzétette, s ebben az új elmélet megteremtőjét egyértelműen a montecassinói Albericus személyében jelölte meg.¹ Ludwig Rockinger az itáliai ars dictandi keletkezéséről, forrásairól írott tanulmányában, majd pedig máig is nélkülözhetetlen nagy szemelvénygyűjteményében végleg megerősítette azt a véleményt, hogy az új elmélet létrehozója Albericus Casinensis.² A későbbi kutatás két vonatkozásban tette vitássá Albericus elsőségét. Feltételezték egyfelől, hogy a levélírás elméletének grammatikai és retorikai jellegű művekben vagy ezekhez kapcsolódva Albericus előtt is voltak bizonyos nyomai. Így Charles Homer Haskins az Albericusnál valamivel korábban működő Papias grammatikus *Glossarium* c. művére, illetve ennek egy fejezetére hívta fel a figyelmet, valamint utalt a IX. századi beneventumi grammatikus, Urso munkájára és egy Albericusnál ugyancsak korábbi müncheni töredékre, mely feltételezése szerint levélméleti tételeket tartalmaz.³ Mind ez ideig azonban sem ezekről, sem más forrásokról nem mutatta ki az irodalomtörténeti kutatás, hogy bennük a levélírás elméletének valamiféle jelentős, rendszeres összefoglalása megtalálható lenne. Így Francesco Novati is hasz-talan kutatott az Albericust megelőző vagy vele egykorú irodalmi emlékek között az ars dictandi elméletének nyomai után. Ennek során ő hívta fel a figyelmet arra, hogy az itáliai Anselmus XI. század közepén írt *Rhetorimachia*-ja sem tesz említést az ars dictandi-ról. Pedig ennek a *Rhetorimachia*-nak egy része éppen egy levél szerkesztésének részletes bírálatát tartalmazza. S az a rövid szöveg (nyomtatásban alig 1 lapnyi terjedelmű), amit Novati egy Albericus-szal egykorú francia *Ars lectoria* című műben talált, a levélírás elméletére vonatkozóan csak néhány egészen általános fogalmazási előírást tartalmaz. Ez Novati szerint is csupán azt illusztrálja, hogy Itálián kívül az ars dictandi első kezdeményei milyen vázlatosak, mennyire elmaradnak attól

¹ Wattenbach, W.: Über Briefsteller des Mittelalters. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 14(1855) 34—35. p.

² Rockinger, L.: Die Ars dictandi und die Summae dictaminum in Italien. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1(1861) 110—111. p.

Rockinger, L.: Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. München 1863. XXXII—XXXIII., 3—8. p. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte IX.)

³ Haskins, C. H.: The early artes dictandi in Italy. Studies in mediaeval culture. New-York 1929. 171. p.

az elméleti részletezéstől, amit Albericus műveiben már megtalálunk.⁴ Papias *Glossarium*-áról viszont legújabbán éppen az derült ki, hogy benne a kérdéses levélelméleti fejezet későbbi interpoláció, és feltehetőleg Albericus Casinensis *Breviarium de dictamine* c. művéből származik.⁵ Sokkal nagyobb mértékben megingatták azonban Albericus hegemoniáját e téren azok a kutatások, melyek az ars dictaminis történetének első korszakát, azaz az 1085 körül működő Albericustól a névtelen, 1137 körül keletkezett *Rationes dictandi*-ig terjedő időszak újabb felfedezett fogalmazástani szövegeit tették tüzetes vizsgálat tárgyává. Franz Josef Schmale a XII. század első felében kialakult bolognai iskola ars dictaminis-ainak egymás közti kapcsolatait és közös forrásait tárta fel. Ennek eredményeként arra a megállapításra jutott, hogy a szoros értelemben vett, minden más diszciplínától független, önálló levélelmélet valóságos megteremtője nem Albericus, hanem Adalbertus Samaritanus. Schmale ezt az álláspontját azzal a megfontolással támasztotta alá, hogy Albericus ránk maradt két fogalmazáselméleti—retorikai művében, a *Breviarium de dictamine* és a *Flores rethorici* vagy más kéziratok szerint *Dictaminum radii* c. traktátusaiban még nem alkotta meg a rendszeres levélelméletet. Véleménye szerint Albericus tanítása ebben a vonatkozásban döntő mértékben a grammatika és a retorika eszmekörében mozgott, nem vált ki önálló elméletként ezekből. Ily módon szerinte Albericus munkássága az ars dictandi általános fejlődésében inkább egy régebbi korszakot zárt le, míg az új korszak megnyitója, a rendszeres levélelmélet megteremtője Adalbertus Samaritanus.⁶ Mindannak a bizonytalanságnak és félreértésnek, ami Albericus levélelméleti munkássága körül a vele foglalkozó irodalomban az elmondottak szerint kialakult, Ludwig Rockinger volt az elindítója. Ő ugyanis idézett szemelvénygyűjteményében Albericus *Breviarium de dictamine* c. művének kb. csak a felét, a *Flores rethorici* vagy *Dictaminum radii* c. munkájának pedig csupán a bevezetését tette közzé.⁷ Ezzel ugyanis a további kutatást különböző feltételezésekre utalta. Még több zavart okozott azonban, hogy Albericus művekét publikált egy anonim munkát is. Ez a *Rationes dictandi* c. mű jóval később, 1137 körül keletkezett, amint azt Wattenbach rövidesen kiderítette.⁸ Benne a teljes levélelmélet, a végleg kialakult levélrészek megkülönböztetésével és pontos meghatározásával s egy sor stíluselméleti kérdés kifejtésével széles értelemben kibontakozott, s így kézenfekvő, hogy Albericus hiteles műveinél sokkal inkább az érdeklődés homlokterébe került. Végző fokon ez a körülmény az ars dictaminis keletkezésének vizsgálatát is nagy mértékben visszavetette, mert azt a látszatot keltette, hogy az Albericusnak tulajdonított *Rationes dictandi*-val a levélelmélet a kialakulás és fejlődés minden előzménye nélkül jött létre. Így aztán a *Breviarium de dictamine* c. mű teljes szövegkiadása ma sem áll rendelkezésünkre, csupán a *Flores rethorici* c.

⁴ Novati, F.: Le origini. Milano 1926. 413—414. p. (Storia letteraria d'Italia.)

⁵ Schaller, H. M.: Die Kanzlei Friedrichs II. Archiv für Diplomatik 4 (1958) 267—268. p.

⁶ A bolognai iskoláról l. Schmale, F. J.: Die Bologneser Schule der Ars dictandi. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 13 (1957) 16—34. p. — Albericus szerepének kérdéséről részletesen: Adalbertus Samaritanus Praecepta dictaminum. Hrg. v. F. J. Schmale. Weimar 1961. 1—4. p. (Monumenta Germaniae Historica. Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters. III. Bd.)

⁷ Rockinger, Briefsteller und Formelbücher, i. m. 29—46. p.

⁸ Wattenbach, W.: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. 2. Bd. Berlin 1886. 212. p.

traktátus szövege hozzáférhető.⁹ Ez utóbbi kiadásának bevezetésében olvashatunk először rövid utalást arra, hogy Albericus műveinek egyik kéziratában, a *Breviarium de dictamine* c. mű keretében a közreadók egy fontos fejezetet találtak, amit rövidesen publikálni fognak.¹⁰ Inguanez és Willard ezt az ígéretüket mind a mai napig nem váltották valóra. Mint arról alábbi vizsgálódásaink meggyőznek majd, e fejezet tartalma, szerzőségének kérdése, más művekkel való összefüggései rendkívül problematikusak. A *Flores rethorici* szövegkiadását követő bíráló ismertetés részletesen kimutatta azt is, hogy a közreadás alapjául szolgáló, elsősorban használt kézirat nagy mértékben romlott.¹¹ Feltehetőleg ennek a körülménynek is része van abban, hogy az ígért szövegkiadás mind a mai napig hiába várat magára. Ami a *Breviarium de dictamine* kiadatlan részéről, köztük a most említett fejezetről még felbukkan az irodalomban, csak arra alkalmas, hogy tovább fokozza kétségeinket és a tájékozódás elégtelenségének érzetét. O. J. Blum néhány korábban Petrus Damianusnak tulajdonított himnuszról állapította meg, hogy szerzője Albericus Casinensis. Tanulmányában közreadta a *Breviarium de dictamine*-hez kapcsolódó *Consideratio rithmorum* oldalcímmel jelzett fejezetet is. Megtévesztő módon arról nyilatkozik itt, hogy a *Breviarium de dictamine* második része egységes, teljes mű, aminek — szerinte — *Consideratio rithmorum* a címe.¹²

Mindezek a félreérthető hivatkozások vagy utalások fontos kérdéseket hagytak nyitva Albericus fogalmazáselméleti tanításaival kapcsolatban. Egyes szerzők azt is feltételezték, hogy a kiadatlan Albericus-szövegekben lehet olyan rész is, ami a kurzus elméletével foglalkozik.¹³

Az újabb irodalomban így csupán néhány nyilatkozatot vagy feltételezést olvashatunk Albericus Casinensis fogalmazáselméleti traktátusainak teljes tartalmáról és valóságos jellegéről. A legmesszebbmenő konzekvenciát kétségtelenül az idézett Schmale vonta le, aki a kérdéses teljes kéziratok, különösen a legteljesebb müncheni Clm 14784 sz. kézirat áttanulmányozása alapján tagadta Albericus jelentőségének eddig általánosan elfogadott tételét. Feltűnő

⁹ Alberici Casinensis Flores rethorici. Ed. D. M. Inguanez, H. M. Willard. Montecassino 938. (Miscellanea Cassinese 14.)

¹⁰ Ez az utalás így hangzik: „Una sezione del Breviarium di grande importanza per a storia primitiva dei dictamina, ma tralasciata nella edizione del Rockinger, è dedicata ad altri due discepoli dell'autore, Pietro e Gregorio... La pubblicazione di questa sezione del Breviarium è già in preparazione.” Alberici Casinensis Flores rethorici... i. m. 11. p.

¹¹ L. ehhez *Hagendahl, H.*: Le manuel rhétorique d'Albericus Casinensis. *Classica et Mediaevalia* 17(1956) 64. p.

¹² „A second part of the Breviarium, found in Ms Munich lat. 14784, s. XII. fol. 92^v—104^v, entitled Consideratio rithmorum, has never been edited.” *Blum, O. J.*: Alberic of Monte Cassino and the hymns and rithms attributed to Saint Peter Damian. *Traditio* 12(1956) 90. p.

¹³ E feltevéssel először Haskins egyik tanulmányában találkozunk. Szerinte Johannes Gaetanust Montecassinóban Albericus tanította a kurzusra. (*Haskins*: Albericus Casinensis. *Casinensia*, Montecassino 1929. 116—118. p.) Novati határozottan tagadta, hogy a kurzushoz Albericusnak bármiféle köze is volna. (*Novati*: Le origini, i. m. 421—422. p.) Lentini ezzel szemben ismét arra az álláspontra helyezkedett, hogy Albericus alkalmazta és tanította is a kurzust. Feltételezte, hogy a *Consideratio rithmorum* c. fejezetben a kurzus elmélete is bennfoglaltatik. (*Lentini, A.*: Note su Alberico Casinese maestro di retorica. *Studi medievali* 18 (1952) 122—123. p. A hazai irodalomban ifj. Horváth János foglalt állást amellest, hogy Albericusnak még semmi köze sincs a kurzus elméletéhez. (*Horváth János*: A prózaritmus és a forráskritika. *Filológiai Közlöny* 1957. 141. p.) A *Consideratio rithmorum* c. fejezet Blum által közreadott szövegének és a *Breviarium de dictamine* alább ismertetendő legteljesebb kéziratának átolvasása végleg meggyőz arról, hogy Albericus nem foglalkozott a kurzus elméletével.

azonban, hogy semmit sem nyilatkozott az Inguanez és Willard által jelzett fejezetről, illetve azt hallgatólágosan a *Breviarium de dictamine* részének tekintette.¹⁴ Arra a kérdésre, hogy Albericus Casinensis milyen szerepet játszott az ars dictaminis elméletének kialakításában, természetesen csak ez irányú munkásságának teljes ismeretében lehet válaszolni, akkor, ha meg tudjuk oldani mindazokat a problémákat, melyeket művei kézirati hagyományozása felvet.¹⁵

Az Emmeramból származó, jelenleg a Müncheni Állami Könyvtárban őrzött Clm 14784 sz. kézirat ugyanis abban a részletében, amelyre Inguanez, Willard és Blum az idézetek szerint utalt, valójában egy anonim fogalmazás-tanító traktátust tartalmaz. Erről a munkáról a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy Albericus Casinensis a szerzője. Feltűnően szűk terjedelme ellenére azonban sok olyan fontos mozzanatot találunk benne, mely a rendszeres ars dictaminis kialakulásának első szakaszához új és érdekes adalékokkal járul hozzá. Mivel a középkori ars dictaminis szövegeiben a közvetlen átvételnek, az egyes meghatározások és tételek szinte változatlan átörökítésének módszere az általános, a jelen levélelméleti traktátus anyagának felhasználását, továbbélését is jól nyomon követhetjük. Fontos tételek forrását fedezhetjük fel szövegünkben, s mindez teljesebbé teszi a fogalmazáselméleti műfaj kialakulásának első szakaszáról rendelkezésünkre álló eddigi ismereteket.

Előre el kell már itt mondanunk, hogy szövegünk keletkezésének körülményeiről nagyon kevés közvetlen adat áll rendelkezésünkre. A létrejöttének időpontjára vonatkozatható mozzanatok többféleképpen értelmezhetők, s ez datálásában jó két-három évtizednyi eltérést is jelenthet. Keletkezésének helyéről egyetlen földrajzi név sem árulkodik, a szerzőt nem nevezi meg sehol a kézirat. Mindebből az következik, hogy vizsgálataink elsősorban tartalmi-összehasonlító módszerekre épülhetnek. Ezek az adottságok így közvetlenül készítetnek arra, hogy a mű tartalmát részletesen elemezzük, a rokon tárgyú más, ismert munkákkal való minden kapcsolatát feltárjuk annak érdekében, hogy helyét az ars dictaminis fejlődésében kijelölhessük.

Mindenekelőtt néhány általános megjegyzést kell tennünk az emmerami kéziratról. A kódexet a XII. században másolták, minden bizonnyal 1137 után, mert tartalmazza azt a névtelen *Rationes dictandi* c. művet is, amely Faenzában, Bolognában vagy Pisában 1137 körül keletkezett.¹⁶ A kódexben csak a *Flores rethorici* és a *Breviarium de dictamine* c. művek jelennek meg Albericus nevével. Névtelen a kézirat 59–66. levelén található *Commendatio domus Oceani* c. 386 hexameter-sorból álló mitológiai költemény, mely

¹⁴ Úgy idézi Adalbertus Samaritanus művének szövegkiadásában a periodos meghatározását a Clm 14784 kézirat kérdéses fejezetéből, mint Albericus Breviarium-ából. (Adalbertus Samaritanus Praecepta dictaminum . . . i. m. 46. p.) A periodos ezen meghatározása, mint azt a későbbiekben bemutatjuk, valójában egy Donatus-kommentárból származik.

¹⁵ Ami Albericus Casinensis fogalmazáselméleti munkáinak kéziratait illeti, sajnos meg kell elégednünk a *Flores rethorici* idézett szövegkiadásának bevezetésében foglalt áttekin-téssel és azzal a felsorolással, amit Manitius művében találunk. (*Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. III. Bd. 303. p.) A jelen dolgozatban vizsgált kézirat mikrofilmje a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrofilmgyűjteményében található.

¹⁶ Ezt az időpontot Schmale az 1138–1143. közti évekre módosította. (*Schmale, F. J.: Die Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium und die Konstanzer Briefsammlung*. Bonn 1950. 35. p.)

Albericus Flores-e és *Breviarium*-a közé ékelődik. Névtelen a *Breviarium*-ot követő *Enchiridion* c. mű is, melynek első része egy — valamiféle titkosírás-hoz használandó — betűkulcsot tartalmaz, második része viszont a *Consideratio rithmorum* oldalcímet viseli.¹⁷ Névtelen az ezt követő, mondat szerkesztési kérdésekkel foglalkozó rövid szövegrészlet, névtelen a Petrusnak és Gregoriusnak ajánlott levélelmélet s a hozzá kapcsolódó, elsősorban grammatikai tartalmú excerptum is. Az elmondottakból az következik, hogy Albericus *Breviarium de dictamine* c. műve valójában nem foglalkozik a fogalmazáselméleten kívül vegyes grammatikai és retorikai kérdésekkel, amint az irodalom ezt korábban állította. Az Albericus Flores-ét és *Breviarium*-át megőrző egyéb kéziratok ugyanis sem az *Enchiridion* két könyvét, sem a Petrusnak és Gregoriusnak ajánlott traktátust, sem a grammatikai és retorikai szemelvényeket nem tartalmazzák. Csupán az emmerami kéziratban találjuk meg ezeket együtt azzal a nagyszabású levélelméleti munkával, melyhez Albericusnak kétségtelenül semmi köze nincs, mégpedig az említett *Rationes dictandi*-val.

Vizsgálандó levélelméleti szövegünk a müncheni kódex 96. levelének rectóján kezdődik egy ajánlással, amit a következő salutatio vezet be: „Petro et Gregorio reverendis fratribus Martham et Mariam.” Ez az üdvözlési forma a XI. század második és a XII. század első felében bukkan fel fogalmazáselméleti munkákban, Albericus *Breviarium de dictamine* c. művében és Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum*-ában egyaránt megtaláljuk.¹⁸ Lentini abból kiindulva, hogy szövegünk szerzője csakis Albericus lehet, az idézett salutatio-ban szereplő neveket a montecassinói forrásokban szereplő Petrus subdiaconus-szal és Gregorius terracinai vagy sinuessai püspökkel azonosította.¹⁹ Ennek az azonosításnak azonban semmi jelentősége nincs, mert arra épít, amit bizonyítania kellene, ti. hogy traktátusunk valóban Albericus Casinensis munkája.

Az elmondottak szerint az irodalom a kódexünk 96. levelének rectóján kezdődő és a 104. levél verzójáig terjedő szöveget egyetlen összetartozó műnek, egy szerző — mégpedig Albericus — művének tekintette. Már az első tartalmi tájékozódás is elárulja, hogy ez a mindössze 443 sor terjedelmű szöveg nem egységes írásmű. A szoros értelemben vett levélelméleti rész a kódex 98. levele verzójának 17. sorában véget ér. Terjedelme eddig a helyig mindössze 146 sor. A kézirat további 259 sorából 165 sor egy grammatikai tárgyú excerptum, a többi teljesen vegyes témájú. Mint látjuk, levélelméletünk egy igen szerény terjedelmű, kis traktátus. A korabeli egyéb ars dictaminis-okhoz mérve nyomban szembetűnik, hogy nem kézikönyvszerű, rendszeres összeállítás. Feltehetőleg nem is tankönyv tehát, hanem a címzetteknek szánt hosszabb levél, amelynek anyagát a szerző tanulmányaiból és olvasmányaiból merítette. A Petrusnak és Gregoriusnak címzett ajánlás, amit az említett üdvözlési forma vezetett be, a munka témájaként azt a kérdést jelöli

¹⁷ Az *Enchiridion* első része, mely a kézirat 92. levelének rektójáról a verzóra vezet át, valójában néhány sor csupán: 2 csoportban, vagy amint a szövegben olvassuk „spera”-ban 37 és 41 betűt sorol fel. A betűk sorrendjének felcserélésére épülő titkosírásokra vonatkozóan ld. Wattenbach, W.: *Einleitung zur lateinischen Paleographie*. 2. Aufl. Leipzig 1872. 6. p. A *Consideratio rithmorum* c. fejezetet kiadta O. J. Blum, idézett tanulmánya függelékeként.

¹⁸ Alberici Casinensis *Breviarium de dictamine*, Ms. Clm 14784, 82^r. Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum*, i. m. 36., 40. p.

¹⁹ Lentini, A.: Alberico di Montecassino nel quadro della riforma gregoriana. *Studi Gregoriani* 4(1952) 57. p.

meg, hogy a levél milyen alkotóelemekből tevődik össze. Részletező fejtegetéseit a próza általános meghatározásával kezdi, amit a levél definíciója és a prózával való kapcsolatának fogalmi elemzése követ. A levél három fajtájának megkülönböztetése alapján az üdvözlésben szereplő személyek nevének sorrendjéről és a levélrészek szerkesztéséről fejti ki további tételeit, önálló levélminták nélkül. Traktátusunkra minden eddig ismert más korai ars dictaminis-szal szemben az jellemző, hogy nem közöl semmiféle levélmintát. Ebből a tényből eleve két következtetést is levonhatunk: vagy a fejlődés egy olyan korai fázisát képviseli, amelyen a levélelméleti munkák még nem tartalmaznak mintaanyagot, vagy a többi művel szemben, mely általában mind oktatási célra készült, ez a szöveg nem iskolai környezetben, nem az oktatás szolgálatában jött létre.

A levélelméleti fejtegetéseket kéziratunk 98. levelének rectóján a 21. sortól kezdve a következő mondat zárja le, melyet azért érdemes idézni, mert pontosan megjelöli traktátusunk tárgykörét: „Cumque de materia epistolarum et de salutatione earum ut possunt deo donante paucis sit explanatum, ad alia utilia que huic restant negocio maturandum est.” Az ezt követő, szerzőnk szerint a levélírás számára hasznos ismeretek arra vonatkoznak, hogy milyen szófajokkal ajánlatos kezdeni a levél szövegét.

Vegyük sorra e rövid tartalmi jellemzés után azokat az adatokat, melyek szövegünk keletkezésének körülményeire utalnak. Személyéről — neve említése nélkül — egyetlen helyen beszél a szerző, mikoris előrehaladott korára és egyéb munkájára hivatkozva rövidre fogja a bevezető kérdéscsoport tárgyalását.²⁰ Több irányú útbaigazítást nyújtanak számunkra üdvözlési példái. Igaz, hogy a korai ars dictaminis-ok szokásos részletező példaanyagával szemben itt csupán 7 üdvözlési példát találunk. Ezek a következők: „G. apostoli vice preposito ac merito reverentissimo I. abbas sancti Benedicti sospitatem perpetuam; I. archimandrite doctissimo, omnium sui ordinis fossori fulgentissimo annorum utriusque substantie integritatem cum Christo; B. pastoralis virge summo decori omnique dulcedine dulciori V. iunctus tue dilectioni societatem Gregorii; H. invicto imperatori a deo dato gubernatori O. hoc longum regimen infinitam cum vero rege requiem; R. militi strenuissimo tam moribus quam genere clarissimo valentiam hic, postea amenitatem cum Christo; G. gratia dei apostolicus I. gratiam et apostolicam benedictionem; H. favente divina gratia imperator hic et alibi fortissimo non solum gratiam sed et meritum . . .”²¹ Mint láthatjuk tehát, egyetlen földrajzi név sem utal a keletkezés helyére. A nevek közül G. pápa és H. császár együttes említése létrejöttének időpontját a következőképpen határozza meg. Abban az esetben, ha a pápa VII. Gergely (1073—1085) s a császár IV. Henrik (1056—1106), akkor traktátusunk 1073—1085 között keletkezett. Ha pedig a pápa II. Geladius (1118—1119) s a császár V. Henrik (1106—1125), a keletkezés időpontját 1118—1119 köré kell tennünk. Sajnos, az üdvözlésekben idézett nevek közül egyetlen más név meghatározása sem sikerült. Nem sikerült az I-vel jelzett apát személyének azonosítása. Személyének meghatározásához sem a fossor jelző, sem az archimandrita cím előfordulása nem segített hozzá. A fossor kifejezés, mint a temetkezéssel kapcsolatos egyházi funkció megjelölése a IV. századtól kezdve fordul elő, de bizonytalan, hogy a XI—XII. században mire

²⁰ „Quo sic expedito ne multis immoremur quod grave est mee etati longevo labori insudanti properemus per accidentia ad materiam elucidandam.” Ms. Clm 14784, 97^r.

²¹ Ms. Clm 14784, 96^v—97^r.

vonatkozhatott. Nem tudjuk, hogy az I. apátra alkalmazott díszes jelző, mely az egész bencés rend leghíresebb fossor-ának nevezi, valójában milyen konkrétumra utalhat. Végezetül az archimandrita cím használata meglehetősen ritka és következtelen az egykorú forrásokban.²² Ebben az esetben azonban vizsgálódásaink negatív eredménye is fontos tanulsággal szolgál. Ugyanis az bizonyos, hogy Montecassinónak a jelzett időszakban I. (vagy J.) apátja nem volt. Míg Albericus *Breviarium de dictamine* c. műve a benne előforduló nevek tekintetében egyértelműen Montecassinóra utal, traktátusunkban semmi sem szól amellett, hogy szerzője Montecassinóhoz kapcsolódna. Szent Benedek rendjének említése alapján viszont joggal feltételezhetjük, hogy szerzőnk a bencés rendhez tartozott. Ennek azért van jelentősége, mert eddig nem volt tudomásunk arról, hogy Albericus Casinensis fogalmazáselméleti munkásságát e rendben folytatta volna valaki. A kialakult vélemény szerint Albericus kezdeményezésének Montecassinóban nem volt folytatója. Az új ars Montecassinóból az észak-itáliai városokba került át, s ott egészen más társadalmi környezetben indult virágzó fejlődésnek.

Szövegünk részletekbe menő tartalmi elemzéséhez vázlatosan át kell tekintenünk mindazt, amit az ars dictandi keletkezéséről tudunk. E tanulmány szűk keretei közt természetesen nem lehet célunk, hogy bemutassuk az új elmélet megszületésének történelmi gyökereit, az írásbeliség társadalmi szerepének megváltozását, jelentőségének megnövekedését, az iskolázással, művelődéssel szemben fellépő új követelményeket. Ez olyan feladat volna, melyhez sok tekintetben hiányoznak még az előmunkálatok. A levélelmélet létrehozásának társadalmi szükségletét adottnak véve csupán formális oldaláról vizsgáljuk itt kialakulásának főbb mozzanatait.

Curtius óta elfogadott tétel, hogy a középkori ars dictaminis az antik retorika átalakulása, továbbélése. Ez azonban csak abban az értelemben igaz, hogy az ars dictaminis-ba fokozatosan hatol be a retorika, és annak fontos elemei a „colores rethorici” címszó alatt még XII. századi ars-okban is megtartják különállásukat, nem oldódnak fel a fogalmazáselmélet anyagában.²³ A retorika gondolköréből csupán a beszédrészek felosztásának elmélete és a genera dicendi tételei kerülnek bele azonnal az ars dictaminis tananyagába. A fogalmazás módjára vonatkozó útbaigazítások, előírások anyagához viszont az első elméletírók a grammatikai ismeretek köréből is jelentős mértékben merítenek. Ebben a két irányban, e két gondolkörbe tartozóan bontakozik ki Albericus Casinensis fogalmazás-tanító munkássága, mely minden kételkedő véleménnyel szemben mégis a kialakulás első állomásának tekintendő. Albericus *Breviarium de dictamine* c. művében — előszava szerint — azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megtanítsa az írásbeli kifejezés formáinak változtatására, színezésére. A nomen és a verbum variációs lehetőségeit fejtegeti meglehetősen részletességgel, grammatikai fogásokra, különböző szerkezetekre utalva. A *Breviarium* nem foglalkozik még semmilyen levélelméleti alapfogalom meg-

²² A fossor-okról ld. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie 5. tom. (Paris 1922) 2066—2092. col. Az archimandrita cím nyugati használatáról ugyanezen mű 1. tom. (Paris 1907) 2757—2758. col.

²³ Az ars dictaminis és a retorika általános kapcsolatához v. ö. Curtius, E.: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern 1948. 83—84. p. A colores rethorici különálló részként jelenik meg a névtelen Aurea Gemma Prágában őrzött kéziratában és a vele nagyjából egykorú bolognai Bernardus ars-ának egyes kézírataiban. (Vö. „Egy korai itáliai ars dictaminis az Országos Széchényi Könyvtár kódexében.” Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963/1964. Bp. 1966. 144—145. p.)

határozásával, a szoros értelemben vett levélelméletből csak a levélkezdes, a prologus és a proverbium-ok anyagát dolgozza ki nagyobb részletezéssel. Érdekes, hogy a levélkezdes kérdése az ars dictandi későbbi fejlődése során is az érdeklődés középpontjában marad, s az exordium-ok, proverbium-ok példanyagát igen részletezőn kidolgozzák a különböző elméletírók. Szinte betétként, idegen részként jelenik meg *Breviarium*ában a „formata epistola”, melynek keletkezéséről és szerkesztésének módjáról rövid instrukciókat ad.

Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy Albericus e művében a stílusdíszítés eszközei nem a retorikai ismeretek sokrétű, gazdag tanításából származnak, melyet egyébként másik munkája, a *Flores rethorici* tanúsága szerint nagyon jól ismert, hanem az első megfogalmazásban rögzített szöveg grammatikai átszerkesztését, adott szerkezetek más szerkezetekkel való felcserélését jelentik. Ezért utal Albericus a feltehetőleg később keletkezett *Flores rethorici* előszavában arra, hogy ez utóbbi munkájával magasabbra emelkedik, míg korábban a „doctrine lac”-kal táplálta tanítványait, ami grammatikai jellegű tanítására vonatkozhatik.²⁴

A korabeli hasonló művekhez mérten nagyszabásúnak tekinthető rendszeres retorikai művébe, a *Flores rethorici* c. traktátusába egy igen szerény terjedelmű, kis betét formájában került be a levélelmélet. Ezt az ars dictandi szempontjából igen fontos szövegrészt a tudományos kutatás valójában csak a teljes szöveg közzététele után fedezte fel.²⁵ A retorika „divisio” fogalmkörébe illesztve tárgyalja itt Albericus a brevis-nek nevezett levelet, érdekes utalással arra, hogy a levélfogalmazás ismereteit a közvélemény szükséges, hasznos és tisztességes dolognak tartja.²⁶ Szó sincs a levélelmélet részletes kifejtéséről, csupán néhány fontos tudnivalóra hívja fel a figyelmet. Többek között arra, hogy a levél fogalmazása során mindenekelőtt a címzett és a küldő személyét, a köztük fennálló kapcsolat jellegét, a levél tárgyát és a levélíró szándékát kell mérlegelni. Kijelöli továbbá a levél részeit is, szorosan tartva magát a retorika „partitiones” elnevezéseihez, melyek a következők: salutatio, exordium, narratio, argumentatio, conclusio.

A Montecassinóban Albericusszal 1085 körül ily módon létrejött levélelmélet a XII. század elején az észak-itáliai városokban bontakozott ki teljes részletességgel. A Bolognában 1116 körül működő Adalbertus Samaritanus tanításának újdonsága, hogy a gyorsan bővülő elmélet anyagának határozott rendszerezésére törekszik. *Praecepta dictaminum* c. művében meghatározza az epistola-t, megkülönbözteti a levél fajtáinak három alaptípusát, s ezekben a levél részeit is megjelöli. A levélfajták megkülönböztetésében lépéseket tesz a további differenciálásra is, teljes levélmintákon már 7 további levéltípust mutat be. A salutatio elméletét részletesen kidolgozza, számos példával illusztrálva. A szoros értelemben vett stílus kérdésében Adalbertus Samaritanus élesen szembehelyezkedett Albericusszal. Bíráló nyilatkozatát nehéz pontosan értelmezni. Úgy látszik, hogy a *Breviarium* írójának stílárís aprólé-

²⁴ „Hactenus quasi lacte doctrine mentes infantium rigavimus, superest, ut viriles animos suo pane consolidemus. Hactenus verborum prologio auditores nostros exercuimus, post prologium ad pugnam compositionum fiat transitus. Quod enim tum multiplici verborum permutationi, tum sonoritati vacavimus, quid aliud quam lacte doctrine prologium dixerimus?” Alberici Casinensis *Flores rethorici*, im. 33. p.

²⁵ L. ehhez Carl Erdmann ismertetését a *Flores rethorici* szövegkiadásának megjelenéséről. (*Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 3(1939) 532. p.)

²⁶ „Quam quidem scientiam, quia multi utpote necessarium, utilem, honestam desiderant . . .” Alberici Casinensis *Flores rethorici*, im. 37–38. p.

kosságát és keresettségét ítélte el, kétségtelenül zsúfolt, dagályos stílusának homályosságát kárhoztatta. Azt kifogásolja Albericus tanításában, hogy olyan jelentéktelen kérdésekkel foglalkozik, miként kell a levelet különböző ígmódokban személyes vagy személytelen igével szerkeszteni.²⁷ Másik kifogásáról Hugo Bononiensis egykorú művéből tudunk, aki viszont védelmébe vette Albericust. Hugo szavai szerint Albericust azért kárhoztatta Adalbertus Samaritanus és Aginulf (ez utóbbiról egyébként semmi közelebbit sem tudunk), mert nem írt részletesen a dictamen minden fajtájáról, illetve értelmezhetjük Hugo nyilatkozatát úgy is, hogy nem írt a dictamen elméletének teljes anyagáról.²⁸

Hugo Bononiensis, a másik neves bolognai stílusanító, 1124 körül keletkezett *Rationes dictandi* c. művében további lépést tesz a levélelméleti alapfogalmak meghatározása érdekében. Megkülönbözteti és meghatározza a prózai, a metrikus és a ritmikus dictamen-t. A levélrészecskék elnevezésében az Albericus *Flores rethorici*-jában vagy egyéb retorikai forrásokban található terminológiához kapcsolódik, tudatosan szembehelyezkedve Adalbertus Samaritanusszal. A salutatio részletes tárgyalásával és a captatio benivolentiae taglalásával, valamint a levélfajták további részletező felsorolásával viszi előbbre az ars dictandi elméletét. Külön hangsúlyt kap nála a már Adalbertus Samaritanusnál bevezetett comma, colon elméletének átvétele, amit ő a rímes próza előírásainak megfogalmazására használ fel.

Nem túlságosan bő tehát az elméleti tanítás, amit azok az ars dictaminis-ok tartalmaznak, melyek traktátusunk előtt, vele egyidőben vagy időbeli közelségben jöttek létre. Annak érdekében, hogy szövegünk keletkezésének időpontját megközelítőleg meg tudjuk határozni, így nem lesz nehéz tartalmát a fentiekben körvonalazott levélelméleti tételek keretei közé illeszteni.

Traktátusunk ajánlása szerint, melyet a szerző két rendtársához írt, azt a célt tűzi ki maga elé, hogy meghatározza, milyen alkotóelemek szükségesek a levél három típusának, a sublimis, mediocris és minor levélnek a szerkesztéséhez. E levélrészecskék nála még nem állandók, mert nem kell szerinte mindegyik levélben minden levélrészecskének szerepelnie. Ezért is kapják ezek a változó levélrészecskék az accidentia megjelölést, ugyanúgy, mint Adalbertus Samaritanusnál. Mielőtt azonban a levélrészecskék kérdését megvizsgálánk, a levél alap-típusainak kialakulását kell közelebbről szemügyre vennünk. A levélfajták alapvető megkülönböztetése szoros kapcsolatban áll az antik retorika genera dicendi-tanításának a levélelmélet területére való behatolásával. Érdeemes a rendelkezésünkre álló források alapján nyomon követni e behatolás útját. E tájékozódáshoz a genera dicendi megjelölésére használt terminológia nyújt elsősorban segítséget. Albericus *Flores rethorici* c. műve levélelméleti fejezetében a levélben szereplő személyek egymás közti viszonyának különbözőségére hívja fel a figyelmet. Idézzük: „In primis pensetur persona mittentis, persona cui mittitur, pensetur inquam vel sit sublimis vel humilis vel amicus vel

²⁷ „... sed prius ostendendum est non eas nenas debere inquiri, quas Albericus in libro dictaminum finxit et quidam nugigeruli per latum spargunt, id est qualiter per indicativum ceterosque modos et impersonalis fieri (finiri) decet epistola.” Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum*, i. m. 58. p.

²⁸ „Sic enim Alberici monachi, viri eloquentissimi, librum vituperant, qui etiamsi plene per singula dictaminis documenta non scriberet, in epistolis tamen scribendis et dictandis privilegiis non iniuria creditur ceteros excellere.” Hugo Bononiensis: *Rationes dictandi* prosaice. Rockinger, Briefsteller und Formelbücher . . . i. m. 54. p.

hostis, postremo cuiuscumque modi vel fortune sit.”²⁹ Az itt használt sublimis és humilis terminológia forrása egy Vergilius-vita, mely az *Aeneis* és a *Bucolica* stílusát jellemzi ezekkel a jelzőkkel.³⁰ A genera dicendi még határozottabb formában és hangsúlyozottabban jelentkezik a *Breviarium de dictamine* bevezetésében: „Ad humilem autem, ad mediocre et ad grandiloquum caracterem attinentes mixtim se lector addisciturum prestoletur varietates spe solidus ab his quibus humili caractere conducitur.” Ez a terminológia szintén a vergiliusi hagyományt követi, amint azt F. Quadlbauer igen hasznos kézikönyvében kimutatta.³¹ Az elmondottak azonban azt bizonyítják, hogy egyazon szerző is más-más forrásokból merítette az anyagot ehhez az elmélethez, és nem használta ugyanazt a terminológiát.

Ezek a kezdeményei a levélelmélet terén annak a sajátos középkori felfogásnak, hogy a levél fogalmazásában a három alapvető előadásmód a téma fontosságát van hivatva visszatükrözni, amit viszont a benne szereplő személyek egymás közötti társadalmi viszonya határoz meg. Míg az antik retorikában a három genera dicendi elsősorban az előadásmódra, a beszéd intenzitására vonatkozott, amit a szónok célja határozott meg, a középkorban ezt egy szorosabban témaköri-tárgyköri szemlélet váltotta fel. A levélelméletben ez az anyagi-tárgyi szemlélet úgy realizálódott, hogy a három stílus kategóriával a levélküldő és a címzett társadalmi viszonyát, közelebről e társadalmi viszony három alaptípusát (magasabbrangúság, egyenrangúság, alacsonyabbrangúság) kívánták tükröztetni. Ezeknek a törekvéseknek végső oka az, hogy a levélírás elméletének tanítása során a különböző levélfelelések osztályozásának feladatahoz is eljutottak. Amint már a salutatio szerkesztése is a címzett és a küldő viszonyára terelte a figyelmet, ugyanúgy ezt a viszonyt tették a levélfajta alapvető megkülönböztetésének szempontjává is. Jegyezzük meg azonban, hogy a három stílusfajta ilyen differenciálása a középkorban valójában formális maradt. Ugyanis sem az említett művekben, sem későbbi ars dictaminis-okban nem találunk egyértelmű és határozott tanítást arról, hogy az egyes stílus kategóriáknak mik a konkrét jellemzői. Éppen ezért nem érthetünk egyet azzal az állásponttal, hogy a középkori stílustörekvéseket — a kurzust is beleértve — egyszerűen a genera dicendi teóriájára lehet visszavezetni.³²

Fentebb már szó volt arról, hogy Albericus munkássága a genera dicendi elmélete tekintetében milyen forrásokból táplálkozik. A Petrusnak és Gregoriusnak ajánlott traktátus vonatkozó terminológiájának bemutatásához idézzük idevágó megállapítását: „Igitur sciatis diligenter prius investiganda quam aliquid scribere promptula verbositate nitamini. Aliud enim in sublimi aliud in mediocri aliud in tenui cavendum est.”³³ Ennek a terminológiának szintén megtalálhatjuk későantik forrását, ha pontosan nem is tudjuk, hogy közvet-

²⁹ Alberici Casinensis Flores rethorici, i. m. 38. p.

³⁰ „Sunt quaedam propria heroici carminis sublimia, sed in bucolico humilia . . .” Servius, Qui feruntur in Vergiliū carmina commentarii. Ed. G. Thilo, H. Hagen. 3. vol. Lipsiae 1887. 327. p.

³¹ Quadlbauer, F.: Die antike Theorie der genera dicendi im lateinischen Mittelalter. Wien 1962. 57–58. p.

³² Schaller a genera dicendi elméletére alapozva egyszerűen kétfajta középkori prózastílust különböztet meg, úgymint a retorikai alakzatokkal díszített stílus supremus-t, amelyhez szerinte a rímes próza is tartozik, és a stílus humilis-t, mely „ritmikus eszközökkel” dolgozik. Schaller, Die Kanzlei Kaiser Friedrichs . . . i. m. 269–270. p.

³³ Ms. Clm 14784, 97v.

lenül vagy valamilyen közvetítéssel került szövegünkbe. Fortunatianusnál ugyanis a genera dicendi elnevezése a következő: „amplum, sive sublimis, mediocre sive moderatum, tenue sive subtile.”³⁴ Adalbertus Samaritanus terminológiája (sublimis, mediocris, exilis) ugyanebben a körben mozog, egyáltalán nem olyan új kombináció, amilyent Quadlbauer lát benne.³⁵ Az itt elmondottak tanulságosan illusztrálják, hogy a különböző levélméleti munkák az antik retorikai tanítás e részét milyen különböző forrásokból vehették át. Szövegünk a genera dicendi elméletét illetően tehát Adalbertus Samaritanus művéhez áll a legközelebb.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a levél fajtáinak részletezésében traktátusunk nem jut tovább a hármas alapfelosztásnál. Nem úgy Adalbertus Samaritanus, aki további 7 levélcsoportot különböztetett meg a „positionum modi” alapján. E kezdeti korszak elméletírói közül Hugo Bononiensis ment a legmesszebbre: ő húszegynéhány levélfajtát sorolt fel munkájában. Következésképpen szerzőnk sem Adalbertus, sem Hugo részletesebb felosztását még nem ismerte.

A levél három fajtájának megkülönböztetése itt első konzekvenciaként azzal jár, hogy salutatio-ikban másként, más sorrendben kell a címzett és a küldő nevét elhelyezni. Érdekes, hogy ezt a tanítást Albericus *Breviarium*-ában még hiába keressük. Ő nem is salutatio-ról, hanem prologus-ról beszél, amelyben előadása szerint szerepelhet a küldő neve, de a címzetté nem, vagy a küldő és a címzett neve üdvözlés nélkül stb. A nevek sorrendjéről csak annyit nyilatkozik, hogy a régiek a levélküldő nevét szokták előreírni, a modernek viszont a küldő nevét írják második vagy az üdvözlés szövegében hátrább eső helyre.³⁶ Traktátusunk e kérdésről ugyanazt mondja, mint Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum*-a.³⁷ Egy kérdésben azonban némileg szembenáll Adalbertus tanításával. Adalbertus egyik levélmintájához magyarázó jegyzetet fűz, mely leszögezi, hogy milyennek kell lennie a pápai üdvözlésnek. Ebben a példában az „episcopus servus servorum Dei” formula olvasható, míg szövegünk fentebb már idézett pápai salutatio-ja: „gratia Dei apostolicus”. Úgy látszik ebből, hogy a „servus servorum Dei” formula tudatos alkalmazása csak Adalbertus művében nyert elméleti megfogalmazást, szerzőnk pedig Adalbertus tanítását ezek szerint nem ismerte, tehát független tőle, vagy korábbi nála.³⁸ A salutatio elméletének és gyakorlati kidolgozásának vonatkozásában egyébként traktátusunk messze elmarad akár Albericus, akár pedig Adalbertus Samaritanus részletezése mögött. Idézett 8 üdvözlési példájával szemben Adalbertus Samaritanus *Praecepta*-ja 34 salutatio-t sorol

³⁴ Halm, C.: *Rhetores latini minores*. Lipsiae 1863. 126. p.

³⁵ Quadlbauer: *Die antike Theorie der genera dicendi* . . . i. m. 63–64. p.

³⁶ „Antiqui mittentium nomina, solebant preponere, moderni autem . . . postponere . . .”
Rockinger: *Briefsteller und Formelbücher* . . . i. m. 41. p.

³⁷ Ms. Clm 14784, 96^v–97^r: „Nam in sublimi preponitur semper nomen cui mittitur . . . in equali vero nomen mittentis vel eius cui mittitur potest preponi. Tamen ad tedium [non] est, quod nomen illius, cui mittitur magis preponendum est causa dilectionis et honoris, que soliti sumus impendere magis aliis, quam nobis . . .” Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum*, i. m. 33. p.: „Si minor scripserit maiori, maior persona preponitur, minor subsequitur. Si maior minori, eadem semper precedit. Si par pari utralibet potest preponi et subponi iuxta placitum scriptoris.”

³⁸ L. ehhez a *Praecepta dictaminum* kiadásának 51. lapján olvasható megjegyzést, melyben Adalbertus Samaritanus II. Paschalis pápa salutatio-jához kapcsolva a pápai üdvözlés módját magyarázza. A kérdésben további eligazítást nyújt Caspar, E.: *Geschichte des Papsttums von dem Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft*. 2. Bd. 452. és 457. pp.

fel, Hugo Bononiensis pedig még bővebben tárgyalja ezt a kérdést. Fel kell azonban figyelniük arra, hogy szövegünk idézett záró mondata szerint a „*materia epistolarum*”-ot és a „*salutatio*”-t megkülönböztette. Ez azért fontos, mert a korai *ars dictaminis*-okban általánossá válik, hogy a dictatorok a *salutatio*-t különálló levélrésznek tekintik és külön is tárgyalják. A legjobb példa erre a névtelen, 1140–41 közt keletkezett *Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium* c. munka, mely 2 részletesen kidolgozott fejezete közül az elsőt a *salutatio* tárgyalásának szenteli.³⁹ Szövegünk idézett megkülönböztetése ezek szerint a *salutatio* és a levélrészek szétválasztásának egyik első elméleti jelentkezése.

A levélfajták megkülönböztetésének másik konzekvenciája az, hogy szerzőnk szerint a levélrészek a levél jellege szerint váltakoznak. Idézzük erre vonatkozó megállapításait: „*Sed quamvis tam in mediocri quam in sublimi tria vel quattuor dixerimus accidentia, tamen videndum est, quod alio modo uni, alio modo alteri eveniunt. Nam sublimis semper captationem et redditionem et post vel tantum insinuationem vel tantum petitionem vel simul utramque debet habere. Sed et mediocris licet sepiissime habet captationem et redditionem et post insinuationem vel petitionem vel utramque, tamen aliquando est carens captate benivolentie redditione attributa captatione cum insinuatione aut utraque. Tenuis quidem duobus est accidentibus frequenter contenta, captatione et insinuatione aut captatione et petitione, vel captatione cum petitione aut sola petitione, quod raro est adhibitum terroris signo vel remunerationis.*”⁴⁰ Az elmélet kialakulásának ezen a kezdeti állomásán a levélrészek még váltakoznak, nincs meg az az 5 főrésze a levélnek, mely a későbbi *ars dictaminis*-okban állandósul. Idézzük emlékezetünkbe, hogy Albericus Casinensis a *Flores rethorici*-ban a retorikai „*partitio*” elnevezéseit jelöli meg a levél részeként. Ehhez a terminológiához csak Hugo Bononiensis tér vissza ismét, de teljesen más utakon járt Adalbertus Samaritanus és azok az *ars*-ok, melyek az ő tanításától szorosan függtek. Mármost az a rendkívül érdekes, hogy traktátusunk gondolatrendszere a levélrészek értelmezésében alapjában rokon Adalbertus Samaritanuséval, de a levélrészekre használt terminológia tekintetében már különbözik. Adalbertus Samaritanus a levél részeire ugyanis a következő elnevezéseket alkalmazza: *blandities*, *causa blanditie*, *petitio*. Schmale az 1132–36 közt keletkezett ún. *Aurea Gemma* csoport *ars*-aiban a levélrészek következő elnevezéseit találta: *captatio benivolentie*, *causa redditi*, *insinuatio* vel *narratio*, *petitio*. Ez a terminológia tehát lényegesen különbözik Adalbertusétól, ezért is tételezte fel Schmale, hogy e művek Adalbertusszal nem közvetlenül, hanem egy másik bolognai dictator tanításán keresztül állnak kapcsolatban.⁴¹ A traktátusunkban használt elnevezések (*captatio*, *redditi*, *insinuatio*, *petitio*) olyan közel állnak az *Aurea Gemma*-csoport *ars*-ainak terminológiájához, hogy joggal jelölhetjük meg éppen benne e terminológia forrását.

Fel kell azonban hívnunk arra a figyelmet, hogy a levélrészek szerkesztése tekintetében Adalbertus Samaritanus és traktátusunk közt lényeges tartalmi eltérések is vannak. Szerzőnk szerint a *sublimis* levélben 3 vagy 4, a *mediocris*-ban szintén 3 vagy 4, a *minor* levélben pedig 2 vagy 3 levélrész

³⁹ Kiadta Schmale, *Die Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium und die Konstanzer Briefsammlung*. Bonn 1950.

⁴⁰ Ms. Clm 14784, 97v.

⁴¹ Schmale: *Die Bologneser Schule der Ars dictandi* . . . i. m. 30–31. p.

szerkesztendő.⁴² Adalbertusnál ezzel szemben a sublimis levélnek 3, a mediocrisnak 2, az exilis-nek pedig csupán 1 levélrészt kell tartalmaznia. Traktátusunk határozatlanabb előírásaival szemben Adalbertus ezt egészen kategorikusan jelenti ki. Sőt, az exilis levél esetében Adalbertus Samaritanus kifejezetten vitába száll azokkal, akik azt állítják, hogy magasabb rangú ember is keresheti az alacsonyabbrangúak jóakarátát: „At si quis contra asserat maiores quoque personas et domnos persepe blandiando postulare, respondendum est, quia tunc non servat ordinem sue dignitatis; eo enim ipso, quod postulat, inferior esse monstratur.”⁴³ Ebből az adalékból levonhatjuk azt a következtetést, hogy szerzőnk nem ismerte Adalbertus Samaritanus tanítását, nem függött tőle, illetve az elmondottak vonatkozásában szemben is állott vele. Ő is utal ugyan a véleménykülönbségekre („... in minori... secundum quosdam quattuor...”), de ez az elmondottak szerint éppen nem lehet Adalbertus véleménye. Mint az alábbiakban még egy mozzanattal illusztrálni fogjuk, traktátusunk és Adalbertus *Praecepta*-ja közt olyan jellegű a kapcsolat, hogy Adalbertus feltehetőleg ismerte vagy ismerhette anonim szerzőnk elméletét, illetve a hozzá közelálló más művet vagy műveket, de a Petrusnak és Gregoriusnak ajánlott levélelmélet írója nem ismerte a *Praecepta dictaminum* anyagát.

Rendkívül jelentős a levélelmélet fejlődése számára traktátusunkban a próza és az epistola fogalmának meghatározása. Az ars dictaminis eddig ismert azon szövegeiben, melyek a XII. század második-harmadik évtizedétől kezdve keletkeztek, szinte kivétel nélkül megtalálhatók ezek a meghatározások. Albericus Casinensis még sem a *Flores rethorici*, sem a *Breviarium de dictamine* c. művében nem foglalkozott ezekkel az alapfogalmakkal. Eddigi ismereteink szerint az ars dictaminis kezdeti szakaszán az epistola meghatározását elsőnek Adalbertus Samaritanus rögzítette, a próza definíciója viszont Hugo Bononiensis *Rationes dictandi* c. művében jelent meg először. Traktátusunk a próza és a levél meghatározásával Adalbertus és Hugo gondolatkörében mozog, a próza fogalmának kifejtésében viszont felhasznál olyan elemeket, melyek átöröklődtek későbbi munkákba is, s melyeknek forrását ezidáig hiába kerestük.

Fontosságára való tekintettel idézzük itt mindjárt a próza fogalmának meghatározására vonatkozó sorait: „Sed quoniam de prosa sumus acturi, ipsius vocabulum tum per ethimologiam tum per descriptionem prius aperiamus, atque ad differentiam dandam inter epistolam et ipsam succincte veniamus. Antiqui enim persone [sic] longum vel productum vocabant. Unde Ysidorus eius descriptionem primus aperiens dicit: prosa est prolixa oratio a lege metri lege [sic] soluta. Sed nos altius speculantes dicimus prosa dicitur quasi prosacio. Sa id est porro vel quod melius est dicimus prosa est carens sacio pro id est pede, quod dictum est ad differentiam metri. Nam metrum tractum est a metros, id est mensura eo, quod artetur numero pedum.”⁴⁴ Ez a meghatározás nehézkes, komplikált fogalmazása ellenére is igen érdekes. Lényegében két részre kell választanunk. Az első rész az a mondat, amelyben Isidorusra hivatkozik, a második pedig a prosa szó több irányú etimológiája.

⁴² „Nam in sublimi tria sunt accidentia habenda vel alioquin quattuor. In mediocri autem tria vel quattuor. In minori autem duo vel tria, secundum quosdam quattuor; quattuor vero nunquam.” Ms. Clm. 14784, 97v.

⁴³ Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum* ... i. m. 34. p.

⁴⁴ Ms. Clm. 14784, 97v.

Ennek az etimológiának az értelmezése — ha ugyan nem romlott a rendelkezésünkre álló szöveg — rendkívül nehéz. Megállapításának az a része, hogy a prosa = prosacio, alakilag még elfogadható, mert a prosero igéből képzett prosatrix, prosatus kifejezésekről van tudomásunk.⁴⁵ Am arra, hogy a „sa” miért azonos a porro-val, a pro a pes-szel (talán a görög πούσ-ra lehetne gondolni?), már nem tudunk válaszolni. Mintha ott bujkálna szövegünkben a pro prepozíció fosztó jelentése is, amiről Paulus Diaconus Festus kommentárjában olvashatunk.⁴⁶ E meghatározásból azonban ez az etimológia a későbbi művekben egyáltalán nem fordul elő többé, ami azt mutatja, hogy a korabeli elméletírók sem fogadták el. A meghatározás első, Isidorusra hivatkozó részét a XII. század folyamán szinte minden ars dictaminis-ban megtaláljuk, csupán Isidorus nevééről hallgatnak a dictatorok. Egy XIII. századi elméletíró, Johannes de Garlandia az első, aki ismét név szerint hivatkozik próza-meghatározásában Isidorusra.⁴⁷

Traktátusunk definíciójában mindenekelőtt az a figyelemre méltó, hogy azért törekszik a próza értelmezésére, mert meg akarja különböztetni az epistolától. A fejlődés során ugyanis e kettő rövidesen azonosult, az „epistolaris sermo” a próza szóval egyértelmű lett. A másik érdekessége, hogy Isidorus próza-értelmezését némileg leegyszerűsíti. Ezzel a próza olyan középkori magyarázata indult útjára, mely végezetül az eredeti latin szó félreértéséhez vezetett. Idézzük a kérdés elemzéséhez mindenekelőtt Isidorust: „Prosa est producta oratio et a lege metri soluta. Prosum enim antiqui productum dicebant et rectum. Unde ait Varro apud Plautum ‘prosis lectis’ significari rectis; unde etiam quae non est perflexa (perplexa) numero, sed recta, prosa oratio dicitur, in rectum producendo. Alii prosam aiunt dictam ab eo, quod sit profusa, vel ab eo, quod spatiosius prouat et excurrat, nullo sibi termino praefinito.”⁴⁸ Mindenekelőtt arra figyeljünk fel, hogy a szó magyarázatában már Isidorusnál is némi bizonytalanság csendül ki az idézett mondatokból, legalábbis több lehetséges magyarázatot sorakoztat fel egyidejűleg. Isidorus azonban nemcsak azt állapítja meg a prózáról, hogy „productum”, hanem azt is, hogy „rectum”. A rectum viszont azonos jelentésű a provorsum = prosum melléknévvvel. Isidorusnál félreérthetetlenül melléknévi forma is a prosus, prosa, amit az ugyancsak nála olvasható „prosa oratio”, „eloquentia prosa” kifejezések bizonyítanak.⁴⁹ Traktátusunk Isidorus meghatározásából csak a productum szót közvetítette, amit egyidejűleg a prolixum szóval helyettesített. Ez az egyszerűsítés a productum, prolixum, longum szavak azonosításával elhomályosította a prosa szó eredeti latin értelmét olyannyira, hogy rövidesen nem is latin, hanem már görög szót látnak benne. Hugo Bononiensis munkájában találjuk erre az első utalást: „Est autem prosaica oratio a lege

⁴⁵ Vö. *Forcellini*: Totius latinitatis lexicon tom. 4. 944. p.

⁴⁶ „Pro ponitur etiam pro amplificando . . . alias pro privandi facultate, ut in propudio, prohibendo, quia utrumque abnuit in his esse pudorem potestatemque . . .” *Sexti Pompei Festi De verborum significatu* que supersunt cum Pauli Epitome. Ed. M. Lindsay. 1913. 257. p.

⁴⁷ Idézzük: „Prosa est sermo sententiosus ornate sine metro compositus, distinctus clausularum debitis intervallis. Et dicitur a pros quod est ad, quasi sermo ad alios; vel a prosopa quod est persona quasi personalis et vulgaris, vel a prosum quod est „productum” secundum Isidorum, quasi sermo productus.” (*Mari, G.*: *Poetria magistri Johannis Anglici de arte prosayca metrica et ritmica. Romanische Forschungen* 13(1902) 886. p.

⁴⁸ *Isidorus*: *Etym. lib. I. 38.* A „perplexa” szövegvariáns Lindsay kiadása szerint.

⁴⁹ „Isaias, evangelista potius quam propheta, edidit librum suum, cuius omnis textus eloquentia prosa incedit.” *Isidorus*: *Etym. lib. VI. 2.*

metri soluta, ut nostra lingua interpretamur.”⁵⁰ Míg Hugo itt csak utal arra, hogy a prosa szót görög eredetű, vagy legalábbis nem latin, az Aurea Gemma-csoportnak nevezett ars-ok egyikében már egy nemlétező görög szót is kreált hozzá az ismeretlen szerző: „Prosa est proluxa oratio absque lege metri composita, dicitur enim apo toy proson, id est a prolixitate verborum.”⁵¹ Ugyan-ebben az irányban vezetett tovább a névtelen *Rationes dictandi* próza-meghatározása is, mely így hangzik: „Nam grece proson latine longum dicitur.”⁵² Ehhez a bolognai Bernardus magister tanítása áll a legközelebb. Ő szóhasználatában ugyan a proluxus-hoz tért vissza, de a próza meghatározását Beda Venerabilisra való hivatkozással újabb elemekkel egészítette ki. Ugyanezt a meghatározást a XIII. század elején működő Gervais de Melkley is átvette tőle. Faral Gervais de Melkley művének ismertetése során helyesen hívta fel a figyelmet Isidorusra, mint e meghatározás végső forrására. A proluxus jelző eredete után egyébként már Schmale is kutatott, de eredménytelenül.⁵³ Traktátusunk ebben a kérdésben fontos eligazító; talán éppen ez a munka közvetíti Isidorust a későbbi elméletírókhoz. Ebben a közvetítésben a nyomjelző szerepet a proluxus szó játssza, amellyel ezek szerint a legkorábban a jelen levélelméleti munkában találkozunk. Felmerülhet persze annak lehetősége is, hogy Isidorus szövegében a perflexa szó hibás hagyományozásának eredménye a proluxa szóalak, ezt a feltevést azonban a szövegvariánsokról rendelkezésünkre álló ismeretek nem támasztják alá.

Traktátusunk szerepe ilyen módon a próza középkori elméletében igen jelentős. Bevezetve a levélelméletbe az Isidorus-hagyományt, a prózáról alkotott felfogásban annak két elemét hangsúlyozta, mégpedig hosszúságát, kiterjedtségét és a metrumtól való függetlenségét. Az antik műelmélet nem határozta meg a prózát. Vajon miért nem? Feltehetőleg azért, mert volt ennek a szónak egy egyszerű, hétköznapi értelme, amit nem kellett fogalmilag elhatárolni. Így olvassuk ezt egy IX. századi Donatus-kommentárban is: „Verum cola et commata in communi sermone id est in prosa unum idemque significant.”⁵⁴ A műpróza azonban nem volt kötetlen, s ezért a próza értelmezése az antikvitásban is nyitott kérdés maradt. A középkori dictatorokra fontos és jellemző, hogy a próza meghatározásában éppen annak kötetlenségét hangsúlyozták, ami a korai dictatoroknál együttjárt azzal, hogy még nem tanították a kurzust. Igaz viszont, hogy már a XII. század közepétől találkozunk a próza olyan meghatározásaival is, melyek bizonyos követelményeket állítanak a teljes kötetlenséggel szembe. A névtelen *Rationes dictandi* már úgy határozza meg a dictament, hogy az „congrua et apposita litteralis editio”, ugyancsak bővíti tovább a bolognai Bernardus már érintett meghatározása: „Congrua litteralis editio . . . que ex verbis sive sententia unius carminis assumi potest.”⁵⁵

⁵⁰ *Rockinger*: Briefsteller und Formelbücher . . . i. m. 55. p.

⁵¹ *Schmale*: Die Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium . . . i. m. 12. p.

⁵² *Rockinger*: Briefsteller und Formelbücher . . . i. m. 10. p.

⁵³ *Schmale*: Die Precepte prosaici dictaminis secundum Tullium . . . i. m. 12. p. — *Faral, E.*: Le manuscrit 511 du Hunterian Museum. Studi Medievali, 1936. 67. p.

⁵⁴ *Commentum Einsiedlense ad Donati Artem maiorem. Anecdota Helvetica, Lipsiae 1870 231. p.*

⁵⁵ A névtelen *Rationes dictandi* meghatározását l. *Rockinger*: Briefsteller und Formelbücher . . . i. m. 9. p. Bernardus meghatározásához: „Egy korai itáliai ars dictaminis . . .” Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963/1964 . . . 145—146. p.

Levélelméleti munkánk másik fontos vonása, hogy az epistola-t is meghatározza. Az epistola eddig ismert legkorábbi értelmezései Adalbertus Samaritanus és Hugo Bononiensis műveiben találhatóak. Albericus Casinensisnél még hiába keressük a levél definícióját. Műveiben a levél elnevezése sem egységes. A *Breviarium*-ban a „formata epistola”, „formate littere” terminusokat használja, míg a *Flores rethorici*-ben „brevis”-nek nevezi a levelet. Ugyancsak brevis a levél a Novati által ismertetett, 1088 körüli *Ars lectoria*-ban is. Érdekes, hogy ezt a kétfajta terminológiát már az 1000 körül keletkezett tegernseei levélgyűjteményben is megtaláljuk.⁵⁶ Elég hosszú időnek kellett így módon elmúlnia ahhoz, hogy a levél elnevezése egyértelműen és szilárdan kialakuljon. Mind Adalbertus, mind pedig Hugo az epistola szó értelmezéséhez Isidorus definícióját vette alapul és azt fejlesztette tovább. Isidorus az *Etymologiae* VI. könyvének 8. fejezetében a kisebb munkákról adott áttekintésében az epistolát a következőképpen magyarázza: „Epistolam proprie Graeci vocant, quod interpretatur latine missa. Stola enim sive stolo missa vel missi. A továbbfejlesztés első lépése, hogy az epi prepozíciót fordítják supra-ra, ”s igyekeznek értelmezni is. Adalbertus Samaritanus ezt oly módon teszi, hogyé kifejtí, miszerint kétféleképpen lehet üzenetet küldeni: élszóban és levélben. A levélben küldött fölötte van annak, azon túl van, amit csak szóban adnak át. Idézzük: „Quae ob hoc ita nuncupatur, quia cum duobus modis fit legatio, una viva voce, altera litteris; haec supra illa est, que viva voce mittitur . . .”⁵⁷ Hugo Bononiensis meghatározása a következőképp hangzik: „Tantum prosa, ut dictamen Sallustii et epistola, ut Pauli et que mittuntur amicis vel quibuscumque mutuis.”⁵⁸ Hugo tehát az epistola értelmezéséhez a prózával való kapcsolatát is felhasználja. Ugyanezt teszi traktátusunk, de magyarázata kulcsot ad Hugo felfogásának megértéséhez is. Idézzük idevágó sorait: „Sciendum autem multum interesse inter prosam et epistolam, licet unum pro alio ponatur sepissime. Nam ille que ab apostolo vel ab aliis ad populos confirmandos fideles aderrantes revocandos mittebantur, spiritualiter epistole vocantur, quia stole sunt id est misse, et epi scilicet supra testamentum vetus et novum.”⁵⁹ Szerzőnk ezek szerint az epi = supra prepozíciónak ad érdekes, részletezőbb magyarázatot. Lényegesen eltér Adalbertustól, értelmezése szorosan a *Bibliához* kapcsolódik, s ebben Hugo Bononiensisszelmutat rokonságot.

Mint azt már jeleztük, traktátusunk 98. levelének verzóján az idézett mondattal zárul a levélrészek elmélete, amit — szavai szerint — a fogalmazáshoz szükséges néhány hasznos tudnivaló egészít ki. Nagyon röviden, részletes fejtegetés nélkül azt a kérdést tárgyalja, hogy grammatikailag milyenfajta szavakkal kell az írást illően kezdeni. A legtöbbet a kötőszavakkal foglalkozik ebben a vonatkozásban. Érdekes elméletében ez a mozzanat, mert a fogalmazásnak arra az oldalára irányítja a figyelmet, amit a későbbi elméletírók — ha más vonatkozásban is — a legrészletesebben kidolgoztak. Idézzük

⁵⁶ Die Tegernseer Briefsammlung. (Froumund.) Hrg. v. K. Strecker. Berlin 1925. (Monumenta Germaniae Historica. Epistolae selectae III.) 18. p.: „Librum Boetii vestro brevi a me vobis petivistis prestari.” 50. p.: „In capite eiusdem libri inserta erant duo folia; in uno erat circulus continens scripturam quattor plagiarum mundi, in alio epistola, quam formatam nuncupant . . .” 140. p.: „. . . hunc brevem vobis mittens veritatem cognoscere cupio presentis legati relatu.”

⁵⁷ Adalbertus Samaritanus Praecepta dictaminum, i. m. 32—33. p.

⁵⁸ Rockinger: Briefsteller und Formelbücher . . . i. m. 55. p.

⁵⁹ Ms. Clm 14784, 96^v.

csak emlékezetünkbe, hogy Albericus Casinensis *Flores rethorici*-jában szintén a kezdés kellő díszítésének fontosságára hívta fel a figyelmet.⁶⁰ Traktátusunkban ennek a kérdésnek egy másik, grammatikai nézőpontú megoldása kerül az előtérbe. Ugyanabban a gondolatkörben mozog ez a tanítás, mint Albericus tételei a személyes és személytelen igék alkalmazásáról és elhelyezéséről, amit Adalbertus Samaritanus oly élesen el is ítelt. Adalbertus *Praecepta dictaminum*-ának szövege ennél a helynél, mely Albericus bírálataival foglalkozik, a kézirati hagyományozás szerint meglepő módon kettéválik. Az egyik variáció, melyről már szóltunk, név szerint támad Albericus ellen. (Idézve a 27. számú jegyzetben.) A másik változat így hangzik: „... primus ostendendum est propter quosdam simplices interrogantes epistolas ab omnibus partibus orationis convenienter posse incipere, ut in auctorum diversorum epistolis et nostris potest cognosci.”⁶¹ E megállapítások kapcsolatainak felismerése igen fontos összefüggések felderítésére vezet. Traktátusunkban találjuk meg ugyanis azt a tételt, amit Adalbertus művének idézett második szövegváltozata említ. Szerzőnk ezek szerint nem ismerte Adalbertus tanítását, ami álláspontját ebben a kérdésben elítélte. Az Adalbertus-szöveg viszont ugyanazon a helyen foglalkozik Albericus stílusának és a kezdésmódra vonatkozó tételnek a bírálataival. E két jelenség között így Adalbertus is valamilyen logikai összefüggést láthatott. Ám mégsem keveredik az Albericus-bírálat szövegébe a másik rész, pedig kézenfekvő volna, ha traktátusunk vagy a kezdésre vonatkozó tanítás Albericustól származna. Sajnos, ez a második változat nem említ semmilyen nevet. Mégis arra következtethetünk az elmondottakból, hogy traktátusunk szerzője nem Albericus Casinensis.

Vizsgáljuk meg a következőkben szövegünk forrásait. Ezek fontos tájékoztatással szolgálnak ismeretlen szerzőnk munkásságának irányáról. Leginkább használt forrásmunkája Priscianus *Institutiones grammaticae*-ja, természetesen nem abban az értelemben, hogy Priscianushoz vezetne bennünket a levélelmélet valamiféle közvetlen vonatkozásában. Priscianus ugyanis semmit sem írt a levélről. Szövegünk már bevezetésében is Priscianusra, vele való szoros eszmei kapcsolatára utal, sőt Priscianus tanítójára is úgy hivatkozik, mintha munkásságát legalábbis közvetlenül ismerné. Pedig Priscianus tanítójáról, Theotistosról ő is csak az *Institutiones* néhány utalásából tudhatott. Mivel traktátusunk kezdősorai ebből és — mint látni fogjuk — más szempontból is megérdemlik a tüzetesebb vizsgálatot, idézzük ezeket: „Enimvero nostri doctores Prisciani ac Theotisti [sic] eius magistri acutissimi et maxime in grammatica arte remum facilem ad navem regendam navigantibus per pelagus atque litus intrantibus prebeo tam nominum assignando materiam quam diversorum varietate[m] verborum.”⁶² Ebben a mondatban valami zavar van. Vagy hiányzik még egy állítmány a prebeo előtt, vagy a prebeo-t prebent-re kell helyeshítenünk. Mindenesetre az következik belőle, hogy szerzőnk a nomen és verbum grammatikai anyagának ismeretét a levélfogalmazás ismeretköréhez tartozónak ítélte. Mivel hangsúlyozottan, műve ajánlásában nyilatkozik erről, az is nyilvánvaló, hogy a levélelméleti tudnivalókban elsősorban még grammatikai ismereteket látott. Természetesen nem a mai szoros értelemben vett grammatikát, mert jól tudjuk, hogy a grammatika tartalmi köre

⁶⁰ „Quisquis opus suum prologo parat decorare vel ut verius dicam quasi pulchro capite cetera membra vendere, hos colores, has observet proprietates.” Alberici Casinensis *Flores rethorici* ... i. m. 33. p.

⁶¹ Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum* ... i. m. 58. p.

⁶² Ms. Clm 14784, 96^r.

a középkorban jelentős mértékben kibővült. *Etymologiae*-jában már Isidorus is a legnagyobb teret a grammatikának szentelte, ami meghatározó indítékot adott a középkor számára. Míg szerzőnk így levélelméletét a grammatikára való hivatkozással kezdi, Adalbertus Samaritanus műve bevezetésében tudatosan elhatárolja a levélelméletet a grammatikától és általában a trivium ismereteitől. Ezekről úgy nyilatkozik, hogy bizonyos fokú ismeretük a levélíráshoz elengedhetetlen előfeltétel.⁶³ Mi következik számunkra az elmondottakból? Traktátusunk szerzője nem ismerte ebben a kérdésben Adalbertus Samaritanus és a hozzá kapcsolódó bolognai iskola álláspontját, a fejlődésben ezért feltehetőleg egy korábbi szakaszt képvisel.

Grammatikai érdeklődésére vall az is, hogy levélmintaként Priscianus munkájának ajánlásából idéz példamondatokat. Más levélmintát vagy levélrészletet nem közöl. Amikor arról nyilatkozik, hogy milyen kötőszavakkal tartja ajánlatosnak a mondatkezdést, szintén Priscianus bevezetéséből idéz példákat.⁶⁴ Meg kell azonban jegyeznünk az elmondottakhoz, hogy Priscianus művének ajánlását más források is epistola-ként emlegetik. Egy XI. századból származó Priscianus-életrajz ezt az ajánlást következetesen epistola-nak nevezi: „Fuit autem civis Caesariensis, Romanus genere, sicut ipse in epistola manifestat”, olvassuk, s ugyanitt: „Causa autem, quare scripserit, haec agnoscitur fuisse, sicut ipse in epistola manifestat.”⁶⁵ Egyébként a kötőszavak használatával foglalkozó megállapításaiban szintén Priscianus szerzőnk közvetlen forrása.⁶⁶ Sallustiust is idézi egy alkalommal, tőle véve példát arra, hogyan kell névszóval kezdeni a fogalmazást.⁶⁷

Az elmondottak szerint Priscianus itt az elsőrendű forrás, de jellemző Sallustius felbukkanása is. Sallustius prózáját a középkorban olyan mintaszerűnek tartják, hogy még Hugo Bononiensis idézett próza-meghatározásába is bevonult.

Traktátusunk már bevezetőjében utal ily módon a *nomen* és *verbum* anyagának, a megfelelő nyelvi fegyvertárnak a fontosságára. Szerzőnk stílus-eszménye a *bō* szókincs, a *multimoda* és *promptula verboritas*, amint ez alábbi nyilatkozatából is kiderül: „*Sic omnis scriptor manans multimoda verboritate*

⁶³ „Primum itaque dictatorem oportet cognoscere grammaticam, rhetoricam, dialecticam, eloquentie studia huic operi necessaria . . . Quae omnia, qualiter dictatori sint necessaria, in sequentibus monstrabo per singula. Absque harum igitur aliquantula saltem scientia nulla erit dictandi notitia.” Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum* . . . i. m. 31–32. p.

⁶⁴ Szövegünkben a *captatio benivolentiae* példájaként ezt találjuk: „*Quo maxime utitur noster Priscianus egregius doctor dicens 'Cum omnis eloquentie doctrina' et ubi ait 'Sed quoniam in tanta operis materia impossibile est aliquid perfectum exponi, spacii quoque veniam peto et o Iuliane consul ac patricie cui summos gradus summa acquisivit in omni studio ingenii claritudo . . .'*” Ms. Clm. 14784, 97v. A kötőszavakkal való mondatkezdéshez az alábbi példákat olvassuk: „*Inceptive nuncupantur scilicet quoniam cum dum quia si etsi que tales repperiuntur quibus Priscianus utitur satis ut sic ubi ait: 'Cum omnis eloquentie doctrina' et in quinto libro ubi de genere loquitur: 'Quoriam de speciebus sive formis nominum quantum potuimus supra tractavimus . . .'*” Ms. Clm 14784, 98v.

⁶⁵ *Anecdota Helvetica*. Lipsiae, 1870. CLXVIII. p.

⁶⁶ Ms. Clm 14784, 98v.: „*Alie vero quedam semper subponuntur ut que ve ne que esse endetice nuncupantur. Sunt quoque quas tamen antiqui preponebant et subponi valent ut et atque que autem endetice postponuntur.*” Priscianus: *Institutiones grammaticae*, XVI, 16.: „*. . . aliae, quae semper supponuntur, ut 'que ne ve', quae etiam encliticae sunt, 'quidem, quoque, autem', quod tamen antiqui solebant etiam praeponere. aliae paene omnes indifferentes et praeponi et supponi possunt, ut 'et, atque' quae poetice postponuntur, alias non . . .'*”

⁶⁷ „*. . . sepiissime tam per nomina quam per verba fiant inicia. Ut illud Sallustii 'Omnes homines' et preclaret et patet . . .'*” Ms. Clm 14784, 98v.

nullam habebit valentiam edendi scripturam, dulcedine fartam et utilitate prout Horatius strenuus imperator dicit: omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci, si priusquam scribere conetur, materiam non rimetur. Igitur sciatis diligenter prius investiganda quando aliquid scribere promptula verbositate nitamini.⁶⁸ A „promptula verbositas” az 1140—41 közt keletkezett *Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium* c. mű bevezetésében bukkan fel ismét, ahol az ismeretlen szerző kissé pejoratív értelemben vagy legalábbis némi elmarasztalással érinti ezt a fogalmazásmódot, s a „leporis congrua volubilitas” követelményét állítja szembe vele.⁶⁹

Figyelemre méltó idézetünkben a Horatiusra való hivatkozás, és e hivatkozás hangsúlyos volta. Mint tudjuk, Horatius olvasottsága, főként az *Ars poetica*-é a IX. század végétől a XII. század elejéig a legszembetűnőbb, olyannyira, hogy az irodalomtörténet ezt a korszakot horatiusi korszaknak nevezi.⁷⁰ Albericus Casinensis a *Breviarium de dictamine* c. művében Horatius egyik szatírájából idéz, a *Flores rethorici* pedig több helyütt a horatiusi *Ars poetica* forrásaiból táplálkozik. Az a tény tehát, hogy szerzőnk szintén Horatiust idézi, jól beleillik a kor ízlésébe, s a XI—XII. század fordulójára utal. Arra is fel kell azonban ennek kapcsán figyelni, hogy a levélírásban a színvonalas fogalmazás, sőt az irodalmi alkotás feladatát látták, ami nagy igényesség megnyilvánulása.

Kéziratunk 98. levelének verzóján a 18. sortól Petrus Damianus *Contra clericorum intemperantiam* c. művéből idéz néhány mondatot. Blum már említett tanulmányában, mely Petrus Damianus és Albericus Casinensis kapcsolatát tárgyalja, felhívja a figyelmet arra, hogy a *Breviarium de dictamine* egy része és a jelen szövegrész Petrus Damianus ugyanazon művéből származik, mégpedig az eredetiben egymáshoz igen közeli részekből.⁷¹ Ez azonban nem bizonyít amellet, hogy szerzőnk azonos a *Breviarium de dictamine* írójával, mert Petrus Damianus említett műve széles körben ismert volt, a retorikai oktatás keretében, az „ad vituperationem” példajaként ezt a rendkívül szenvedélyes hangú művét nyilván általánosan felhasználták és tanították. Míg azonban a *Breviarium*-ba szervesen beleillik a Petrus Damianustól származó idézet, traktátusunkhoz egészen lazán, minden logikai alap nélkül kapcsolódik. Lehetséges az is, hogy példaként vezeti be azt a szövegrészt, ami közvetlenül csatlakozik hozzá, és az összetett mondat tagjainak, a háromfajta distinctio-nak az elméletét foglalja össze.

Rendkívül érdekes, hogy az összetett mondat mondattagjainak elmélete, amit a retorika a comma, colon és periodos címszavak alatt tárgyal, a grammatikusok viszont a distinctiones terminussal jelölnek, milyen korán megjelenik az ars dictaminis elméletében. Még semmi nyoma nincs Albericus *Breviarium*-ában és *Flores rethorici*-jában, de Adalbertus Samaritanus és Hugo Bononiensis munkájába már szervesen beilleszkedik. Traktátusunkhoz ez az anyag csak lazán, alkalmyszerűen kapcsolódik. Semmi útbaigazítást sem nyerünk a kéziratból

⁶⁸ Ms. Clm 14784, 97v.

⁶⁹ „Tulliane florem eloquentie, prosaici scilicet dictaminis industriam, verumne an falsum constet, sub leporis volubilitate congrua debere tractari mecum multotiens cogitavi sollicitus atque aliquotiens sic meditando repperi plures contextionum series tali sub modulo promptula verbositate formatas potius repulsum iri...” *Schmale*: *Precepta prosaici dictaminis secundum Tullium* i. m. 70. p.

⁷⁰ Részletesen ír erről *Monteverdi, A.*: *Orazio nel Medio Evo*. *Nuovi Studi*, 1936. 162—180. p.

⁷¹ *Blum*: *Alberic of Montecassino* . . . i. m. 116. p.

arra, hogy eredeti szerzőjétől származik-e, vagy későbbi hozzátoldás. Miként azonban a IX. századi beneventumi grammatikus, Urso is úgy tárgyalta ezt a kérdést, hogy egyszerűen excerptálta Donatus *Ars maior*-ából, kéziratunk ugyanúgy jár el azzal a különbséggel, hogy az eredeti Donatus szöveghez még egy X. századi Donatus-kommentár szövegét, sőt Isidorust is hozzáolvasztja. Az összeötvözésnek ezt a különös módját mutatjuk be az alábbiakban az eredeti szövegen dőltbetűs szedéssel jelölve a Donatusból, ritkítással a Remigius Donatus-kommentárjából, vastag szedéssel az Isidorusból származó részleteket: *”Tres sunt omnino positurae vel distinctiones, quas greci thesis vocant, distinctio, subdistinctio, media distinctio. Distinctio est, ubi finitur plena sententia. Huius punctum ad summam litteram ponimus. Subdistinctio est, ubi non multum superest de sententia, quod tamen necessario respiraretur [separatum] mox inferendum sit. Punctum huius ad imam litteram ponimus. Ideo mox dicit inferendum, ne si diu repausaretur, distinctio esse videatur audienti; et dicitur, quod subterus littera [subtus litteram] ponatur, que et como dicitur. Media distinctio est, ubi fere tantum de sententia superest, quantum iam diximus, cum tamen respirandum sit. Huius punctum ad mediam litteram ponimus. In lectione tota sententia periodos dicitur, id est extreme sententiae clausula. Cuius partes sunt cola et commata. Comma particula est sententiae, cola membrum. Periodos autem longior esse non debet, quam ut uno spiritu proferatur. Periodos circuitus vel clausula, id est sensus plene sententiae quia per circuitum odos via. In hoc enim totius sententiae vel orationis exitus vel via vel determinatio constat et amplectitur et ambit clausulas sententiae. Colum membrum, coma incisio et unum idemque in communi sermone, sed in minori sensu colum, in maiori coma.”*⁷² Ha ez a szöveg nem is épül be szervesen elméleti traktátusunkba, mindenképpen hasznos útmutatást nyújt ahhoz, hogy a distinctiók elméletének az ars dictandi körében való megjelenését közelebbről megismerjük. Akár traktátusunk szerzője szerkesztette össze ezt a distinctiókkal foglalkozó excerptumot, akár mástól származó későbbi hozzátoldás, annyit megállapíthatunk róla, hogy egy Adalbertus Samaritanusnál és Hugo Bononiensisnél korábbi fejlődési fokot képvisel, mert a distinctiók tana a szorosán vett levélelméletbe szerkezetileg itt még nem illeszkedik bele. Ez a körülmény is arra vall tehát, hogy szövegünk létrejötté időben megelőzte Adalbertus és Hugo műveinek keletkezését.

Az emmerami kódex 99. levelének rektóján az eddigiekben ismertetettek után minden átmenet, cím, rubrika nélkül a nomen és verbum különböző féleségeinek kérdés-felelet formájában történő felsorolását találjuk. E rész vázlatos tárgyalásának tartalmi hasonlóságai Priscianusszal szembetűnők.⁷³ A 100. levél rektóján egy tartalmilag egészen új, néhány soros szövegrész következik, mely a grammatikai oktatás fokozatait tárgyalja. Ez a betét

⁷² *Donatus, Ars maior: De posituris.* Keil, *Grammatici Latini* IV. 372. p. *Commentum Einsiedlense in Donati Artem maiorem. Anecdota Helvetica*, 230. p. *Isidorus: Etym. Lib. II. 18.*

⁷³ Idézzük illusztrálásul kéziratunk 99. levelének verzójáról az alábbiakat: „Qualitas a quibus rebus trahitur? Responsio. A tribus, id est ab animo et corpore extrinsecus. Quomodo ab animo? ab animo ut magnus, a corpore ut pulcher. Extrinsecus ut fortunatus et dives.” És lássuk a forrást is, Priscianust: „Sumuntur autem haec a qualitate vel quantitate animi vel corporis vel extrinsecus accidentium: animi, ut prudens, magnanimus, corporis ut albus longus, extrinsecus accidentium ut dives felix.” *Institutiones grammaticae* II. 28.

viszont szó szerinti átvétel egy VII. századi grammatikus, Julianus Toletanus művéből.⁷⁴ A tárgyalás a verbum fajainak ismertetésével folytatódik, mit ismét egy teljesen vegyes grammatikai részlet követ, benne a „definitio” gyakorlásával (ami Priscianusnál is része a grammatikai oktatásnak). A 101. levél rectójának közepétől a 102. levél rectójának első soraiig ismét egy más-fajta szöveg olvasható: terjedelmes részlet Marius Victorinus *Ars grammaticae*-jének bevezetéséből.⁷⁵

Mivel szerzőnk idézett ajánlása homályosan utal a nomen és a verbum grammatikai ismereteinek fontosságára, felmerülhet a kérdés, vajon az itt ismertetett grammatikai anyag levélelméletünkhöz szervesen hozzátartozik-e? Ha ugyanis a kérdéses bevezetés idézett szövegében „prebeo” a helyes szöveg, és nem kell esetleg prebent-re javítani, akkor ez a grammatikai rész úgy tekinthető, hogy a szerző műve elején bejelentette a nomen és a verbum tárgyalását és így a levélelmélettel szoros kapcsolatban áll. A grammatikai szöveg igen vegyes tartalma, vázlatos jellege mégis inkább arra enged következtetni, hogy csak később kapcsolódhatott traktátusunkhoz. Az azonban véleményem szerint bizonyos, hogy ez az excerptum nem Albericus Casinensis műve, mert ő éppen a *Flores rethorici* c. művében mutatta meg, hogy nagy forrásanyagot önállóan, egyéni módon, jó szerkesztési készséggel képes feldolgozni. Ez az excerptum-gyűjtemény pedig minden önállóságra való törekvést nélkülöz, egyáltalán nem tart igényt arra, hogy eredeti műként, különálló keretek közt jelenjék meg. Szóljunk még röviden arról, hogy a kódex 102. levelének rectóján egy terjedelmes szövegrész olvasható, mely a bírói ítélkezési kérdéseivel foglalkozó moralizáló fejtegetés, traktátusunktól tartalmilag teljesen idegen, azzal nincs semmiféle kapcsolatban. Ugyanez áll a 103. fol. verzóján kezdődő szövegrészre, ami egy Apuleiusból készült tartalmi kivonat, tárgya a „genus humanum” meghatározása. Ezt követően, a 104. levél rectójának közepén szó szerint idézi szövegünk Augustinust, mégpedig a *Doctrina Christiana*-ból a genera dicendi elméletére vonatkozó mondatokat.⁷⁶ Ez is azt mutatja, hogy a genera dicendi különböző forrásait a középkor egyidejűleg figyelembe vette és emlékeztethen tartotta. Kódexünk utolsó 4 sora a retorika meghatározását tartalmazza. Erre a meghatározásra azért kell felfigyelnünk, mert szó szerint megtaláljuk Adalbertus Samaritanus *Praecepta*-jában is.⁷⁷ Utóéletére viszont egy, a XII. század közepén működő dictator munkájában van némi adalék, aki a historia műfajmeghatározásában ismétli a modus és ordo kifejezéseket.⁷⁸ Feltűnő, hogy a retorika e meghatározásának eddigi ismereteink szerint sem antik, sem más későantik forrásban nem találjuk nyomát, pedig a középkor a retorikai elmélet terén vajmi kevés újat alkotott. E meghatározás eredetét tehát valahol itt, az ars dictandi kialakulása körül kell keresnünk.

⁷⁴ Ms. Clm 14784, 100^v: „Partes grammaticae artis quot sunt? Prima pars est, que scribitur per metaforam et antiphoram.” Juliani Toletani Excerpta, Keil, Grammatici Latini V. 320. p.: „Partes grammaticae. Prima pars est, quae scribitur per metaphoram et antiphoram.”

⁷⁵ Kéziratunkban ez a részlet a 101. levél rektójától a 102. levél rektójáig terjed. Vö.: *Ars Victorini Grammatici*. Keil, Grammatici Latini VI, 1. 187–189. p.

⁷⁶ *Augustinus*: De doctrina Christiana, IV. 158–160. (Corpus Scriptorum ecclesiasticorum, vol. LXXX.)

⁷⁷ Kéziratunkban a retorika meghatározása így hangzik: „Rethorica est ratio vel copia dicendi que docet ornate verba componere unicuique persone etati sexui necnon ordini et dignitati congrua accidentia distribuere et modum et ordinem discernere.” Ms. Clm 14784, 104^v. Adalbertus Samaritanusnál a Praecepta dictaminum többször idézett kiadásának 31. lapján.

⁷⁸ „Hystoria est rerum gestarum conscriptio cognite veritatis modum et ordinem gestans.” Országos Széchényi Könyvtár, Ms. Clmae 10. fol. 34^v.

Miben foglalhatjuk össze az előadottak alapján vizsgálódásaink eredményeit? Az ars dictaminis keletkezésének, kialakulása kezdeti szakaszának kutatásában a tudományra még sok feladat vár. Új források felfedezése, régebről is ismert szövegelemek behatóbb tanulmányozása nem egy kérdésben vezethet olyan eredményre, mely az eddig elfogadott és általánossá vált véleményeket módosíthatja. Az ars dictaminis e kezdeti korszakának feltárásában a legjelentősebb eredmény kétségtelenül az Albericus munkássága és a névtelen *Rationes dictandi* létrejötte közti szakasz behatóbb vizsgálata, Adalbertus Samaritanus művének kritikai közzététele és a vele kapcsolatban álló egyéb itáliai ars-ok bemutatása volt. Ám talán túlságosan is gyorsan vonták le ezekből az eredményekből azt a következtetést, ami Albericus szerepét e téren teljesen tagadta, Adalbertus Samaritanusét pedig kissé túlbecsülte. Ehhez mindenekelőtt el kellett volna végezni előbb Albericus munkáinak behatóbb elemzését, szövegeinek teljes közzétételeit. Tanulmányom ezekből a mulasztásokból kívánt egyet-mást pótolni. Albericus műveinek emmerami kéziratából a részletes elemzés eredményeként egy rövid, de tartalmát tekintve fontos levélelméleti munka került elő, amelyről semmilyen bizonyíték alapján sem állítható, hogy Albericus alkotása. A levélelmélet terén ez a mű Albericus eddig ismert műveivel szemben fontos újdonságokkal rendelkezik. Tartalmi jellegzetességei tekintetében elsősorban Adalbertus Samaritanus munkájához áll közel. A levélrészekre használt terminológiájában viszont az ún. Aurea Gemma csoport ars-aival mutat közvetlen rokonságot, azok feltehetően éppen belőle merítettek. Egyéb alapfogalmakról (próza, epistola) adott meghatározásai is átkerültek későbbi ars dictaminis-okba. A tartalmi elemzés során több olyan motívumot sikerült találnunk, melyek azt bizonyítják, hogy névtelen szerzőnk nem ismerte sem Adalbertus Samaritanus, sem Hugo Bononiensis munkásságát. Adalbertus Samaritanusnál viszont már találhattunk olyan nyilatkozatokat, melyek szerzőnk felfogásával, illetve tanításával ellentétes álláspontot képviselnek. Traktátusunk az eddig ismert első ars dictaminis-okhoz képest sokkal rövidebb, vázlatosabb jellegű. Ebből arra következtethettünk, hogy nem szolgált oktatási célokat úgy, mint Albericus, Adalbertus vagy Hugo írásai. Az ars dictaminis fejlődésének belső, logikai rendjét követve ezt a művet időben Albericus Casinensis és Adalbertus Samaritanus munkássága között kell elhelyeznünk. Ily módon — ha ezt az előadottak alapján elfogadjuk — revízió alá kell vonni azt az állítást, hogy a rendszeres levélelmélet megalkotója Adalbertus Samaritanus. Adalbertus munkásságának Albericus Casinensisen kívül is bizonyára voltak előfutárai, mert a most bemutatott munka anonim szerzője is közülük való lehet. Egyébként azt sem bizonyítja semmi, hogy traktátusunk Itáliában keletkezett. Nem lehetetlen, hogy szövegünk nem is Itáliában, hanem valahol az Alpokon túl került együvé az itáliai Albericus műveinek és a névtelen *Rationes dictandi*-nak a szövegével. Erre a kétségkívül igen fontos kérdésre majd akkor kaphatunk választ, ha traktátusunk más kéziratokból is előkerül.

Elemzéseink az ars dictaminis műfajának forrásaihoz is újabb szemponatokkal és adatokkal járultak hozzá. A kutatás ezidáig — némi egyoldalúsággal — csupán a retorika szerepét hangsúlyozta az ars dictaminis kialakulásában. Traktátusunk éppen azt bizonyítja, hogy ez a levélelmélet nagymértékben a grammatika hatása alatt állott. Erre vall egyébként Albericus *Breviarium*-ának erős grammatikai beállítottsága is, hiszen a fogalmazás elmélete nála elsősorban különböző grammatikai variációk kidolgozását jelentette.

A levélrészek kialakulásának jó félévszázados folyamatához azonban kétségtelenül a retorika adta a genera dicendi gondolköréből a formális indítékot. Ehhez kapcsolták ugyanis a levélküldő és a címzett társadalmi helyzetéből származó különbséget, s e különbségek alapján differenciálták első fokon a levélfajtákat. Igaz, hogy ehhez már a kora középkori keresztény retorika, Augustinus is megadta az első impulzust, midőn az antik retorika genera dicendi-tanítását keresztény használatra felelevenítette. Amikor Albericus megírta fogalmazástanító és retorikai munkáit, ezek a kérdések a levélírás gyakorlatában már nyilván előtérbe kerültek. Mint bemutattuk, a *Breviarium de dictamine* a genera dicendi-t még csak nagyon általánosságban vezeti be a levélelméletbe. A *Flores rethorici* már konkrétan utal a levélírás módjának a levélben szereplő személyekhez való igazodására. Traktátusunk teszi meg ebben az irányban a következő határozott lépést: a levélrészek szerkesztésének feladatát és módját a genera dicendi-ben tükröződő hármas tagoltságú megkülönböztetéshez kapcsolja. Ily módon indul meg az a hosszadalmas fejlődés, mely Adalbertus Samaritanus *Praecepta dictaminum*-án és az Aurea Gemma csoport ars-ain keresztül csak a névtelen *Rationes dictandi*-ban jutott el végleg az 5 állandó levélrész kialakulásához. Gondoljunk ugyanakkor arra is, hogy a retorikában az 5 főrész meghatározása már adva volt, amint ezt Albericus *Flores rethorici*-jában vagy Hugo Bononiensis munkájában meg is találjuk. A levélrészek kialakulásának az ars dictaminis elméletében mégsem egyenes az útja. Ennek az az oka, hogy a levélelmélet a levélfajták megkülönböztetéséhez, a levélrészek szétválasztásához az alapot a társadalmi viszonyokban találta meg, ez pedig egy mesterséges, keresett gondolat sor kiindulásához vezetett. Így vált meghatározó jellegűvé a levélírással szemben kialakult társadalmi igény az ars dictaminis elmélete számára.

A szatíra elvi alapjai és jellege Boccaccio művészetében

RÓZSA ZOLTÁN

Boccaccio íróportréja az elmúlt évek során új lendületet és irányt kapott kutatások nyomán új színekkel gazdagodott. A legszembevetőbb változás az, hogy a kritikusok a múlt század irodalomtörténetírásának romantikus és pozitivisták megállapításait, a színes írói életrajzra való törekvést, ha nem is vetették el teljes egészében, alaposan felülvizsgálták. A kutatók Armando Sapori¹ idevágó kutatásainak felhasználásával mind jobban felfigyelték a kor gazdaságtörténeti összefüggéseire, a firenzei társadalmon belüli osztályviszonyokra, egyszóval Boccacciót az embert és a művészt igyekeztek kora valóságának szélesebb és konkrétabb összefüggéseibe ágyazottan értékelni.²

A fent említett tanulmányok ezen szempontok figyelembe vételével tudtak lényegesen újat mondani, s a kritikusok figyelmét az eddig nem, vagy csak kevésbé vizsgált összefüggésekre felhívták.

Boccaccio súlya és jelentősége nagy kortársaihoz, Dantéhoz és Petrarcahoz viszonyítva is, úgy tűnik, megnőtt. Az író ideológiájának (azaz kora társadalmi-politikai, gazdasági, vallási, erkölcsi és művészi felépítményéhez való kapcsolatának) vizsgálata azt eredményezte, hogy Boccaccio művészi alkotómódszerén belül reflektorfénybe került az írói tudatosság, a tudatos írói állásfoglalás kérdése. Az a kérdés tudniillik, hogy a nagy firenzei művész munkásságában mennyi a szubjektív és mennyi a művekből kiolvasható objektív állásfoglalás kora vitális kérdéseivel kapcsolatban. Azaz, pontosabban és marxista terminológiával élve, a valóság szubjektív és objektív művészi visszatükrözésének kérdései foglalkoztatják elsősorban a megújult Boccaccio-kritikát.

Témánk, Boccaccio és az irodalmi szatíra kérdései szempontjából is elengedhetetlen az ilyen vizsgálat, annál is inkább, mert az irodalomban a szatirikus módszer alkalmazása az a terület, amely a legtöbb tudatosságot,

¹ *Armado Sapori: Il mercante italiano nel Medioevo, a Questioni di storia medievale c. kötetben; Studi di storia economica (sec. XIII—XIV—XV) Firenze 1955.*

² A legfontosabb ilyen irányú munkák: *Vittore Branca: Boccaccio medievale, Sansoni, Firenze 1956.* — *Giorgio Padoan: Mondo aristocratico e mondo comunale nell'ideologia e nell'arte di Giovanni Boccaccio, Sansoni, Studi sul Boccaccio, 1964 vol. II. 81—216. l.* — *Raffaello Ramat, Indicazioni per una Lettura del „Decamerone”, Tanulmány a „Scritti su Giovanni Boccaccio c. kötetben, Leo S. Olschki: Firenze MCMLXIV 7—19. l.* — *Cesare Segre: Giovanni Boccaccio (Bevezető), Opere di Giovanni Boccaccio, a cura di Cesare Segre, Ugo Morsia editore, Milano 1963.*

Hazai irodalmunkban a következő ilyen irányú munkákra hívnánk fel a figyelmet: *Kardos Tibor: Giovanni Boccaccio (Előszó) Szépirodalmi Könyvkiadó 1954.* — *Rózsa Zoltán: Giovanni Boccaccio (Utószó) a Boccaccio művei c. kötetben, szerk. Kardos Tibor és Rózsa Zoltán, Magyar Helikon Könyvkiadó 1964. 1087—1119. l. Rózsa Zoltán, Arte e realta storica nelle opere di Giovanni Boccaccio Acta Litteraria tom. VI., fasc. 3—4, 221—224. l., 1964.*

a legkövetkezetesebb írói állásfoglalást követeli a szerzőtől. A boccacciói tudatosság, „elkötelezettség”, társadalmi hovatartozóság elemzése tehát, ha szatírájának irányát, társadalmi súlyát, művészi határfokát akarjuk meghatározni, szükségképpen központi kérdéssé válik.

A feladat adva van, de a képlet megoldása már nem annyira könnyű, mint felállítása. A nehézség legfőbb oka az, hogy a boccacciói szatíra nem olyan lobogó és evidens, mint például nagy elődjéé, Dantéé. Őt nem fűti át olyan elemi indulat és szenvedélyesség, mint a *Színjáték* íróját. Így nem véletlen, hogy sok kritikus, még De Sanctis is, maradandó irodalomtörténetében, hajlandó őt a kor felvilágosult, de alapjában véve csak „szórakoztató” igényeket kielégítő, höles mosolyú és humorú írónak tekinteni. Pedig Boccaccio ennél sokkal több. Éppen ezért a két nagy firenzeinek a szatíra módszeréhez és alkalmazásához való különböző közeledése iránytmutató lehet a kérdés nem csupán művészi, de társadalmi és politikai vetületének vizsgálatakor is. Az út, amit a firenzei társadalom és vezető osztályai az 1200-as évek végétől az 1350-es évekig megtettek, magában foglalja azt az utat is, amelyet a trecento toscan irodalma is bejárt. Dante és Boccaccio e szempontból jobban tükrözték ezt a változást, mint Petrarca vagy bárki más a korszak irodalmában.

Cesare Segre írja, hogy a késve induló toscan irodalom rendkívül gyorsan asszimilálta a többi, már fejlett irodalmak eredményeit, és hogy mindez a gyors fejlődés kivételes képességű emberek egy kis csoportjának köszönhető. Majd így folytatja: „Quest’ opera e caratterizzata, fra l’altro, da una specie di istinto storicistico: programmatico in Dante, istintivo nel Boccaccio.”³

Ha a két író szatirikus munkásságát Segre megállapításának fényében vizsgáljuk, sommásan kijelenthetjük, hogy a dantei szatíra programmatikus (tehát ideológiailag könnyebben feltérképezhető), míg Boccaccióé intuitív (tehát introspektív) és így kevésbé evidensnek ható. Mégis ez az intuitív, befelé, a társadalom belső kérdései felé forduló boccacciói szatíra nem kevésbé tudatos és nem kevésbé fontos kérdéseket vet fel, mint a dantei.

Joggal mondhatjuk: Boccaccio jelentősége az itáliai és általában az európai szatirikus irodalom elterjedése színesebbé válása, művészi gazdagodása szemszögéből, nem csekélyebb, mint nagy példaképéé. Avval egyenértékű, mert a szatirikus ábrázolás eredeti, új lehetőségeit tárta fel. Az ő ilyen irányú munkássága nyomán lehetővé válik az, ami előtte még elképzelhetetlen volt, legalábbis a művelt, tudós irodalomban: a teljesen laikus hangvétel, valamint a világi érdeklődésű tematikából eredően a mindennapi élet jelenségeinek, „bűneinek”, hibáinak, ellentmondásainak csupán társadalmi ihletésű kritikája és bírálata: „ecco i vizi biasimati non più per le loro conseguenze nella prospettiva dell’eternità, ma perchè offuscano o intralciano le qualità migliori dell’uomo”.⁴

A dantei szatíra főirányai és indítékai

Amikor Boccaccio szatírájáról beszélünk, lehetetlen nem összevetni ilyen irányú működését Dantééval, mert ez az összevetés biztosítja az elemzésnek azt az árnyaltságát és kontrasztját, amely nélkül Boccaccio szatirikus érdemeit csak halványabb színekkel lehetne érzékeltetni. Dante érdeme, mint

³ Cesare Segre: i. m. X. 1.

⁴ Cesare Segre: i. m. XVI. 1.

erre egy tanulmányunkban⁵ rámutattunk, a szatirikus művészi ábrázolás története szempontjából az, hogy univerzális jelentőségű vallási és politikai kérdéseket állított szatírja középpontjába, és ezzel megnyitotta a „magas” irodalom számára is az utat a középkori felfogás szerint transzcendens eredetű nagy intézménynek, az egyháznak szatirikus bírálata felé.⁶ A másik nagy intézmény, a császárság (amelyet szintén transzcendens eredetűnek tartottak, és annak tartotta Dante is) restaurációjának politikai eszméje ihlette meg őt és vezette ezen eszméért folytatott harcaiban szükségszerűen a szatirikus művészi ábrázolás irányába. Politikai utópiájának szolgálatába állította a szatírárt és kora valóságának valamennyi fontos társadalmi, politikai és vallási kérdését ezen politikai eszme szempontjából vette bonckés alá. Mindent alárendelt tehát céltudatosan és következetesen (természetesen nem csupán szatirikus állásfoglalásai esetében) erkölcsi és politikai alapeszméjének, amelyek ilyenformán döntően meghatározzák műveinek irányzatosságát.

Ez a művészi és ideológiai kiindulópont a szatíra kérdéseit szem előtt tartva, a következő eredményeket hozta:

1. Az egyházat és képviselőit nemcsak a sajátosan vallási kérdések, a dogmák, tehát a tételes vallás igazságának elvitatása szemszögéből kritizálja, hanem politikai utópiája perspektívájából. Ilyenformán kap politikai utópiája szükségképpen vallási színezetet is. A régi, őskeresztény egyházi hierarchiát, annak egyszerű tisztaságát szövi példaként utópiájába, a pénzgazdálkodás eredményeit szükségszerűen felismerő és felhasználó korabeli egyházi hierarchia ellenpólusaként. A szatíra szemszögéből az intézmény egésze és a hierarchia csúcán állók válnak elsősorban a bírálat célpontjaivá, nemcsak annak közkatonái, mint Boccaciónál. Egyházellenességét tehát univerzális jellegű politikai szempontok és nem annyira a társadalom belső ellentmondásainak feltárására való törekvések indokolják.

2. Bizalmatlanul szemlélte, sőt elvetette a korai polgári felhalmozás következményeként kialakuló, polgári társadalmi rendet. Azt a rendet, amely a középkor nemes ideáljaihoz képest látszólag alantas, de feltartóztathatatlan erővel jelentkező új erkölcsiségen, a pénz mindenhatóságán alapul. A korai kapitalisztikus fejlődés nyers mohósága, kíméletlensége, gyakorlatiassága és ebből eredően kezdeti művészetellenessége, politikai koncepciója (a pápasággal való szoros szövetség) számára csak mint negatívumok összessége jelentkezett. A régi erkölcsön alapuló utopisztikus emberi eszméket állított az új gazdasági formáció által kialakított társadalmi erkölccsel szembe, mert utópiája szempontjából úgy tűnt neki, hogy a megvalósítandó univerzális monarchia erkölcsi alapjai organikusabban épülhetnek eme a képzeleti világra, mint a jelen kaotikusnak tűnő és minden szilárd és öröknek vélt értéket elvitató erkölcsisége.

A komune elleni bírálatát természetesen motíválja politikai helyzete is. Ő bizonyos értelemben személy szerint is „az osztályok harcának egyik legyőzöttje”.⁷ S mint ilyen bizonyos tekintetben a politikailag túlhaladott nemesi színezetű komune képviselője. Az Ordinamenti di giustizia reformjait kiharcoló

⁵ *Rózsa Zoltán*: Utópia invektíva és szatíra Danténél. Dante a középkor és a renaissancee között. Akadémiai Kiadó 1966. 161–201. l.

⁶ A korábbi politikai vita-iratokban, diplomáciai levelezésekben, az egyházi bullákban ugyanis már szerepel a két nagy és istentől származónak, így sérthetetlennek tartott intézmény gúnyos bírálata, mégpedig éppen a két szembenálló fél részéről.

⁷ *Antonio Gramsci*: Marxizmus, kultúra, művészet. Dante és Machiavelli. Kossuth Könyvkiadó 1965. 154. l.

popolo grasso (nagypolgárság) a hatalom teljes megragadására tör. Sikerükre mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az 1300-as évek elejének fekete és fehér harcaiban már nem a régi nemesség és az új vezető osztályok küzdenek a hatalomért, hanem a vezető osztályokon belül kialakult különböző, egymással rivalizáló érdekcsoportok.⁸ Az oligarchiára törő nagypolgárok küzdelmében a nemesség szerepe inkább már csak kísérő jelenség (noha ez nem jelenti azt, hogy ők valaha is végérvényesen kiszorultak volna a firenzei politikai élet vonalából). A popolo grasso Dante számára nemcsak morálisan, de politikailag is visszatetsző társadalmi képződmény.

Szatirikus bírálatának e két iránya, mint láttuk, politikai indítékú. Ez az alaphelyzet hozza magával a művészi megvalósítás során a satirikus invektíva, a kíméletlen, leleplező hangvétel használatát, mint olyan művészi eszközt, amely a legjobban megfelel abban a harcban, amely főleg az elvek, a tételek, a programok összecsapásának síkján mozog. Így aztán a kialakuló új társadalmi és gazdasági rendet érintő bírálat a szükségképpen némi torzulást szenvedett. Az utopisztikus, univerzális kérdéseket felölelő nézőpont ui. nem mindig tette lehetővé számára a társadalmi élet napi gyakorlatának objektívabb és a sajátosan belső társadalmi indítékokból kiinduló vizsgálatát.

Boccaccio és a komune válsága

Boccaccio éppen a fentiek terén jelent korszakosan újat a satíra története szempontjából, noha társadalmi bírálatának főirányai nagy vonalakban megegyeznek a dantei satíra előbb vázolt két főirányával. Csakhogy a bírálat kiindulópontja és tartalma már egészen más.

A satirikus Boccaccio főérdeme: egy adott társadalmi rend belülről való bírálat. Ez a belülről való bírálat, amely nem univerzális politikai nézőpont és transzcendens filozófia, hanem egyfajta intuitív társadalmi bírálat és gyakorlatias életfilozófia eredménye, természetesen más művészi eszközöket követel általában, a satirikus ábrázolás szempontjából pedig különösen.

Eltűnik az invektíva, a szenvedélyes, lángoló, harcos leleplezés, hogy átadja helyét a bölcs fölényből és a sokrétű gyakorlatias élettapasztalatokból származó kinevetésnek, a kinevetve tanításnak. (Castigat ridendo mores.) De hogy a boccacciói satíra ilyen ismérvekkel rendelkezik, annak oka azokra a döntő jelentőségű változásokra nyúlik vissza, amelyek a firenzei társadalmat az 1300-as évek közepéig döntően átalakították.

Firenze 1330 és 1350 között történelmének legválságosabb periódusát éli át. Alapvető és változtathatatlan hitt politikai irányvonala, az Anjou Róbert által vezetett guelf-liga felbomlik. Az a guelf-liga, amely „az egyik legszilárdabb európai erő volt. Amelynek politikai feje és katonai ereje Anjou Róbert volt, amelynek morális és vallási hatalmát a pápa univerzális tekintélye adta, és amelynek gazdasági erejét és idegközpontját Firenze képezte ugyancsak nemzetközi méretekben.”⁹ E krízis következményei súlyos gazdasági veszteséggel jártak, és megrendítették az addig szinte töretlenül felfelé ívelő firenzei gazdasági életet. Mi is e krízis lényege? Ismét Ramat szavait idézzük: „A (firenzei) polgári érdekek természetesen orientálódtak Anjou Róbert nemzeti, császárság- és signoria-ellenes politikája felé: ám, amíg Róbert az olasz hegemoniára tört, a firenzeiek gazdasági pozíciókra tettek szert

⁸ Ernesto Sestan: Il comune nel Trecento. Tanulmány a Trecento c. kötetben. Sansoni, Firenze 1953. 30. l.

⁹ Raffaello Ramat. i. m. 14. l.

Nápolyban, ahol bankárok, kapitányok, helytartók, udvari tanítók, tanácsosok voltak . . .

A király fél ettől a befolyástól; és sem ő, sem a pápa nem sietnek a firenzeiek segítségére, első nagy pénzügyi válságuk idején, amely Eduard angol és Fülöp francia király háborúja nyomán robbant ki. — Akik ugyan ellenségek voltak, de adósságuk meg nem fizetésében, valamint a firenzei kereskedők és bankárok üldözésében egyetértettek.”¹⁰ E gazdasági nehézségekhez — nem is beszélve a természeti csapásokról — politikaiak is társultak: Athén hercege, Anjou Róbert által sugalmazott oligarchiaellenes és demagóg — hol néppárti, hol nemes párti — politikája 1343-ban; a popolo minuto első szervezkedési kísérletei Ciuto Brandini irányításával, aki fejével fizet, mert olyan „merész újításokat kísérelt meg bevezetni, amelyek a polgárok vagyona és Firenze békés állapota ellen irányultak”;¹¹ Pistóia, Arezzo, Volterra elvesztése; a Bardi, Peruzzi, Acciaiuoli bankházak 1346-os csődje, az ugyancsak 1346-os nagy éhség és végül az 1348-as pestis, amikor is a város lakosságának kb. háromnegyedrésze elpusztult.

A nehézségek, a csapások és válságok során azonban minden visszaesést szívós újrakezdés követett. Az újjáépítés, az újrakezdés motorja a popolo grasso, azaz a gazdag polgárság volt, amely európai és össz-itáliai látókörrrel rendelkezett, vagyonát egyre növelte, és mind tudatosabban vett részt a firenzei komune ügyeiben, kihasználva és a maga javára fordítva annak ingatag politikai struktúráját. Az 1300-as évek második felében azután, a demokratikus formák látszólagos betartásával, a döntő jelentőségű városi funkciók az Alberti, a Strozzi, az Albizzi, a Ricci és a Medici család kezébe kerülnek.¹² A popolo grassóból kiváló oligarchia végérvényesen a hatalom birtokosa lesz. Olyan folyamat ez, mely szükségszerű reakció a konformista kispolgárságnak a régi sérelmeket őrző és családi, kerületi, sokszor pedig csak egy-egy utca érdekeit képviselő politikájával szemben. Ezek az emberek soha nem mozdultak ki a város falai közül, irigyek, önzők, egymásra féltékenyek voltak, és helyi érdekek formálta politikai látóhatáruk is sokszor csak a városfalakig terjedt.¹³ Evvel a hatalmát megszilárdítani és megtartani képtelen többséggel szemben állt az a kb. 300 főt¹⁴ számláló és külföldet járó kereskedő réteg, amely gazdasági erejével, politikai jártasságával és műveltségével a firenzei társadalmi jólétet biztosító kereskedelmi, ipari és bankár tevékenység védelmében egy szilárdabb kormányforma kialakítására törekszik. A vezető osztályok vagyonuk és politikai hatalmuk védelmében kialakult reálpolitikájának eredménye az a felismerés is, hogy a guelf-liga szétesése folytán Firenzének — volt szövetségeseivel lehetőleg jó viszonyban —, de már nem egy európai jelentőségű politikai formáció integráns tagjaként önerejére támaszkodva kell kora politikai életében részt vennie.

Boccaccio 1340-ben tér haza Nápolyból, és élő tanúja városa válságokkal terhes éveinek. Ekkor válik igazán firenzeivé, noha nem kevés nehézség árán. Ekkor szorítja háttérbe a nápolyi praehumanista, arisztokratikus érdeklődését és kultúráját az a nehézségekkel és nagy lehetőségekkel, egyszóval még

¹⁰ Raffaello Ramat: i. m. 14. l.

¹¹ Vö. Ernesto Sestan idézett tanulmányával, ahol a szerző idézi a Ciuto Brandini elleni végzés szövegét. i. m. 22. l.

¹² Ernesto Sestan: i. m. 35. l.

¹³ Vö. Ernesto Sestan tanulmányával, i. m. 30. l.

¹⁴ G. Villani: „Erano da trecento e più quegli ch’andavano fuori di Firenze a negoziare.” Cronica, lib. XI., cap. 94.

termékeny ellentmondásokkal zsúfolt firenzei politikai és kulturális légkör, amely azután az elkövetkező századokban Itália-szerte irigyelt példaképpé válik. Ekkor születik a *Decameron* is, mint e nehéz korszak irodalmi összefoglalója. Optimista hangvételével pedig mintegy e nehézségeken győzni tudó popolo grasso erejének művészi jelképe.

„Boccaccio Firenze történelmében példás emberi történetet lát és azt ábrázolja a *Bevezetőben* (*Introduzione*): az embertelentől az emberiig, a szét-hullástól az emberi élet alapvető rendjének helyreállításáig.”¹⁵

Boccaccio szatírját vizsgálva, a fentieket szem előtt tartva nyilvánvaló: a boccacciói szatíra ideológiai alapja, ennél fogva irányának meghatározója a firenzei nagy-, és a feltörő középpolgárság világnézetével való nagymértékű azonosulás és egyetértés.

A firenzei vezetőosztályok ideológiájának tükröződése Boccaccio műveiben

Boccaccio a győztes polgárság új társadalmi berendezkedésének közvetlen hasznélvezője. Apja foglalkozása is a legtipikusabb polgári foglalkozások egyike. Kereskedő és a Bardi és Peruzzi bankházaknak — mai szóval élve — részvényese. Jómódú polgár, aki fiának tanulmányaihoz a nápolyi arisztokrácia fiaival azonos anyagi körülményeket biztosít. Maga Boccaccio tisztában van kivételesen jó anyagi helyzetével és büszke is rá: „Io sono vivuto a Napoli ed intra nobili giovani, i quali quantunque nobili, d'entrare in casa mia ne di me visitare si vergognavano. Vedevano me . . . assai dilicatamente vivere.”¹⁶ De eme nyílt büszkélkedés mellett nápolyi tartózkodása alatt született műveinek szereplői és a cselekmények színhelyei is mind-mind ezt az anyagi és társadalmi jólét biztosította megelégedettséget és a vezető osztályokkal való egyenlőség érzését sugározzák. Derűs életszemléletének, kiegyensúlyozottságának ez az anyagi biztonságérzet az egyik legfőbb összetevője. Jellemző, hogy a Bardi és Peruzzi bankházak csődje után is, amely csőd apja és ebből eredően az ő anyagi helyzetét is megrendítette, optimizmusa töretlen maradt műveinek eszmei mondanivalóját és tartalmát illetően is. Ez az az optimizmus, amely már a *Fiesolei Nimfaénekekben* is fellelhető, és amely a banksőd után keletkezett *Decameronban* a legnyilvánvalóbb. Boccaccio éppúgy, mint polgártársai még bizonyos pozitív lehetőségeket és biztató perspektívákat lát a jövőt illetően az élet minden területén: a magánélet síkján csakúgy, mint a kereskedelemben.

A *Decameronban* mindez úgy jut érvényre, hogy a Fortuna a novellák hőseit szinte minden esetben támogatja. Boccaccio ugyanis a társadalom objektív, előre mutató mozgástörvényeinek tükrözésén túl ábrázolni tudta azt az új embertípust is, aki felismeri saját megváltozott, önmaga által alakítható helyét az új társadalmi valóságban. Optimista szemlélete áthatja a *Decameron* struktúráját is, hiszen a tíz nap novelláinak nagy többsége kifejezetten szerencsés és pozitív kimenetelű.¹⁷ És ha az egyetlen tragikus nap novelláit alaposan szemügyre vesszük, kiderül az, hogy többségük a megelőző feudális korban játszódik le, s a régi idők barbár erkölceit hivatott megjeleníteni mintegy elrettentő példaként.

¹⁵ Raffaello Ramat: i. m. 16. l.

¹⁶ Epistole (ed. Bruscoli, Bari 1940) XII.

¹⁷ A tíz novellaciklus Boccaccio által meghatározott strukturális elrendezése a következő: hét ciklus novellái, kifejezetten szerencsés kimenetelűek, két ciklus novellái a végkifejlet szempontjából vegyesek (de inkább pozitívek), és csupán egyetlen novella-ciklus novellái végződnek kifejezetten tragikusan. vö. Kardos Tibor: i. m. . . .

A „barbár” erkölcsök túlhaladása azonban nemcsak a magánélet területén (a házasságtörésekből adódó konfliktusok derűs elrendezésén keresztül), de Firenze politikai életében is érvényre jutott. A század első évtizedeinek elemi erejű harcai, amelyekben még nem volt valami feudális, barbár, militáris jelleg (és amelyek a gyakori kardrántásokban, gyújtogatásokban, házlerombolásokban, gyűlölet kitörésekben és vad bosszúállásokban nyilvánultak meg) már a múlt emlékeihez tartoznak. A politikai életben, ha nem is idillikus, de olyan korszak következik, amelyben a gyorsan fegyvert rántó férfiak stílusa átadja helyét a kereskedő emberek stílusának. A politikai harc végeredményben nem kevésbé éles és kíméletlen, mint azelőtt, de néhány kivételtől eltekintve kevesebb vér folyik, és a nyílt összetűzések helyett inkább a kulisszák mögött lezajlott harcok a jellemzőek. Előtérbe kerül az alkotmányos törvényesség lehetőségeivel való élés (és visszaélés), a rejtett zsarolás és a megvesztegetés „finomabb”, ám a kardrántásnál nem kevésbé hatásos taktikája.¹⁸

*

A *Decameron*ban és egyéb műveiben, ha nem is tételesen, Boccaccio hangot ad kora vezető osztálya politikai nézeteinek. Említettük, hogy a firenzei vezető osztályok leszámoltak a guelf-liga által képviselt politikai irányvonallal, és ennek következtében az önálló Firenze politikai gondolata került előtérbe.

A firenzei politika ekkor fordul egyre határozottabban Toscana egészének a város uralma alatt való egyesítése felé. Kétségtelenül befelé fordulás ez, lemondás bizonyos előnyökről, de mélyén az a reális felismerés rejlik, hogy szilárd és feltétlen megbízható „hátországot”, bázist kell biztosítani a firenzei gazdasági életnek, amelytől a város és a polgárok jóléte alapvetően függött.

Ez a befelé fordulás természetesen áttételeken keresztül jelen van a *Decameron*ban is. Boccaccio itt már egy részekre bomlott világot ábrázol, amelyet nem fognak össze univerzális eszmék. A novellák nagy többsége Itáliában játszódik le (80 novella), és ezek közül is 40 Firenzében. A többi 20 novella színhelye Párizs, Anglia, Flandria, a Közel-Kelet mohamedán világa, valamint az irodalmi hagyományokon alapuló mediterrán görög-bizánci és délfrencia világ, amely a korszak legközvetlenebb kulturális hagyományaihoz kapcsolódik.

Nem tükrözi mindez híven ezt a befelé és az új politikai tájékozódás felé forduló firenzei politikai koncepciót is? A *Decameron* világképe egyenlő avval a polgári világképpel, amely a firenzei kereskedők, bankárok tevékenysége és elbeszélései nyomán a városban kialakult. Azonosulása a firenzei (kül- és bel-) politikával nemcsak így implicite, de nyíltan is megfogalmazást nyer, mégpedig sokszor éppen a szatirikus hírület formájában. Szépprózájában, verseiben és tudós műveiben egyaránt.

Az olaszok, így a firenzeiek hagyományos németellenessége,¹⁹ majd később a guelf politika svábellenessége Firenze egyik legszilárdabb és közvéleményé szilárdult politikai tradíciója.

¹⁸ Vö. *Ernesto Sestan*: i. m. 35. l.

¹⁹ A *Decameron*-ban nem kevés malíciával így dicsér meg egy németet: „Élt valaha Milánóban egy német... bizonyos Gufardo nevezetű: derék és hűséges annak irányában, kinek szolgálatába szegődött, mi pedig ritka dolog a németeknél.” Dec. VIII. l.

IV. Henrik, II. Frigyes, Manfredi, de még a mi Nagy Lajosunk is — iránta mutatott kezdeti szimpátiája ellenére is — vad tirannusokként jelennek meg írásaiban, hogy az Anjou-ház nagylelkűsége, műveltsége, politikai irányvonala minél kedvezőbb fényt kaphasson. Ezek a politikai állásfoglalások, mai szóval élve publicisztikai és nem művészi jellegű szatirikus bírálat formájában tűnnek elibénk, főképp a késői tudós latin művekben, az eclogákban, de a *Decameron* Dél-Itáliában lejátszódó történeteiben.²⁰ Nyilvánvaló, hogy mindez a szimpátia a nápolyi udvarban töltött éveknek és az egykori hatalmas guelfligának emlékét őrzi.

Viszont teljesen firenzei ihletésűek és a város zsarnokellenes hagyományaihoz kötődnek az Athén hercege ellen íródott sorok. A *De Casibus virorum illustrium*-ban a zsarnokokat a középkor retorikus hagyományainak megfelelően ábrázolja és bírálja Boccaccio. Amikor azonban a tirannusok között Athén hercegére kerül sor, mondatai átforrósodnak és az a firenzei patrióta szólal meg, aki többi polgártársával együtt soha nem feledkezett meg 1343. július 26-áról (e napon a várost zászlódíszbe öltöztették), a herceg kiűzésének napjáról, amely nap Firenze legnagyobb és szinte az egyetlen hazafias és laikus (civil) ünnepe volt. Valóságos invektíva ez a részlet, ahol a városát szerető és féltő, annak szabadságát mindenek fölé helyező Boccaccio nemcsak a gonosz idegent, de a zsarnok kezében engedelmes és hitvány eszközzé vált nemeseket és köznépet is elítéli.²¹

Ez a politikai állásfoglalás világos hitvallás a popolo grasso politikája mellett, mivel Anjou Róbert rokona Firenzébe küldésével éppen az egyre céltudatosabban függetlenségre törő nagypolgárság uralmát akarta megtörni.

Ha valahol, hát akkor e guelf és Anjou politika, majd az önálló firenzei politikai koncepciók boccacciói dicséretében nyilvánvalóvá válik az a politikai szemléletkülönbség, amely Dante és Boccaccio között, valamint koruk politikai orientációja között volt.

*

A „külpolitikai” vonatkozású boccacciói állásfoglalások után érdemes megvizsgálni a „belpolitika” kérdéseivel kapcsolatos nézeteit. Véleménye a város belső rendjét, osztályviszonyait, erkölcsiségét illetően azonos Firenze vezető osztályaiéval. A Boccaccio által megrajzolt társadalmi viszonyok egymástól mereven elkülönülő és osztályokra tagolt társadalmi rendet tükröznek, ez persze nem jelenti azt, hogy kivételes külső tényezők nem léphetnének közbe (szerelem, intelligencia, ravaszság), hogy olykor-olykor kiigazítsák a merev osztálykorlátok okozta feltűnő igazságtalanságokat.²²

Ám az igazi bölcsesség ismérve a saját osztályhelyzetben való megnyugvás. A mértékletesség, a sorssal való szelíd-okos kiegyezés az, amit Boccaccio hirdet és példaképpül állít. Cisti pék (VI, 2) bölcsességére, társadalmi helyzetének józan mérlegelésére, ám saját osztályhelyzetén belül a körülményekhez képest legnemesebb viselkedésére, mint a Boccaccio által helyesnek tartott

²⁰ Boccaccio politikai nézeteit illetően lásd: *F. Macri-Leone: La politica di Giovanni Boccaccio. Giornale storico della letteratura Italiana*, vol. 15. 1890. 99—111. l.

²¹ *De casibus virorum illustrium* IX.

²² Vö. *G. Getto: Vita di forme e forme di vita nel Decameron*. Torino 1958. 224. l. és *G. Padoan: i. m.* 178—182. l.

magatartás alapképletére, Padoan érzékletesen hívja fel figyelmünket.²³ Ez a zárt, egymás közt nem vagy csak kivételes esetekben közlekedő társadalmi berendezkedés az, amely a nagypolgárság céljainak a legjobban megfelel.

Azokat, akik át akarják lépni e határokat, Boccaccio éppúgy bírálja a művészet és a társadalmi erkölcs síkján, mint a politikai adminisztráció — kevésbé humánus eszközökkel — a gyakorlati politikában. Ez az osztály igyekszik lehetőleg nem észrevenni a betörésre készülő rétegek mozgolódását. A *Decameron*ban sem találunk utalást Ciuto Brandini kétségtelenül nagy izgalmakat keltő tevékenységére és halálára; viszont az epés megjegyzések egész sorát fedezhetjük fel az olyan zemélyekkel kapcsolatosan, akik ezt a merev társadalmi tagozódást „meggondolatlanul” át akarják lépni. Vonatkozik ez nemcsak a köznépre, de azokra a kereskedőkre is, akik nemesi rangra és címre vágyanak, és e céljukat a házasság útján kívánják elérni (VII, 8).

Cisti pék szinte felmagasztosul társadalmi helyzete józan megítélését követően (visszautasítja részvételét Geri Spini bankár vacsoráján), és jellemét Boccaccio ezért egyenértékűnek rajzolja a bankár Spiniével. Arriguccio Berlinghieri viszont, aki ostoba módon nemesi címerre aspirált, tehát át akart lépni és át is lépett a társadalmi választóvonalon, szükségképpen elbukik, és a leggonoszabb sértéseket kell eltűrnie.

Íme, így tükröződik e novellákban a Firenzében hatalomra került polgárság vélekedése az alulról jövő és meg-megújuló társadalmi nyomással szemben.

Boccaccio a népet, tehát a társadalmi élet legalsóbb kategóriáját, az esetek többségében gúnyos megjegyzésekkel illeti ostobasága, tudatlansága, műveletlensége miatt. Számára az intelligencia az emberség fokmérője. Az értelem ereje az, ami megbocsátóvá teszi őt Cipolla baráttal (VI, 10) szemben, akinek szellemessége, fürge észjárása az együgyű parasztok primitív hitével visszaélve jut diadalra.

Könnyű győzelem — mondhatnánk. De tegyük rögtön hozzá, Boccaccio mentségére, Cipolla azért szimpatikus a szerzőnek, mert maga sem hisz abban, amit csinál, és ezt nyíltan be is vallja. Tehát nem az álszent, kenetes barátok közé tartozik, hanem a Brunók, Buffalmaccók, Maso del Saggiók barátságába öltöztetett rokona ő.

Ne vessük azt se szemére, hogy a nép együgyűségének kigúnyolásakor nem ismerte föl az alsóbb osztályok — elnyomott helyzetéből adódó, társadalmi és műveltségbeli — objektive szükségszerű — elmaradottságát. Annál is inkább nem, mert ő az, aki az egyszerű nép fiait egy sor novellában annyi szeretettel, meleg humorral és humánus együttérzéssel rajzolta meg, mint előtte a középkorban és utána a humanizmus irodalmában senki.

Amikor ezt megállapítjuk, fel szeretnénk hívni a figyelmet arra is, hogy az ilyen, az egyszerű néppel együttérző novellákban szimpátiája humanista színezetű és indítékú, s bizonyos mértékben irodalmi jellegű, nem pedig a társadalmi viszonyok felülbírálásából, igazságtalan voltának gyakorlati felismeréséből táplálkozik.

Boccaccioiban ugyanis furcsa módon keveredik egy, a nagypolgárság ideológiáját következetesen képviselő szemlélet a polgárság egykori demokratikus és forradalmi magatartását idéző szemlélettel. Ez utóbbi azonban már inkább csak elméleti és intellektuális jellegű, a felépítményben továbbélő

²³ I. m. 178. l.

emlékkép, amit a gyakorlati élet területén szükségképpen „el lehet felejteni”, elméleti síkon azonban nem. Az egykori, a feudalizmus erői elleni harcok emléke ez a demokratikus szemlélet, és annak a polgárságnak eszméit tükrözi, amely a hatalom birtokában megfeledkezik egykori megalázottságáról és azokról a szövetségesekről (popolo minuto, köznép), akik a hatalomhoz segítették.

Ezt az elméleti humanista együttérzést az alsóbb osztályokkal a győztes polgári forradalmak íróinál is megtalálhatjuk, ugyanakkor, amikor nyilvánvaló az ő esetükben is a vezető osztályokkal való természetes együttműködésük.

Boccaccio együttérzését a nép egyszerű fiaival szintén ilyen értelmiségi „visszaemlékezés” motiválja. Jól bizonyítja ezt az a tény, hogy csak azokban a novellákban jut érvényre, ahol a virtus, a szerelem ereje, a lélek nemessége és emelkedettsége kivételes és szinte társadalmon kívüli szituációkat teremt.

Simona és Pasquino (IV, 7), Griselda (X, 10), Guiscardo és Ghismunda (IV, 1), Salvestra (IV, 8), Agnolella Saullo (V, 3), Andreuola és Gabriotto (IV, 6) mind-mind ilyen társadalmi különbségeken túllépő, minden akadályt elsőprő, majd tragédiába átcsapó kivételes szituációjú történet hőse, illetve hősnője.

Történetüknek példaadó jelentősége van. Tragédiájuk általános érvényű tanulságokat hivatott érzékeltetni, mint például a mindenképp felett való hűség, kitartás, bátorság, önfeláldozás eszméjét. Láthatjuk tehát, az ilyen együttérző és az egyszerű embereket szimpatikusan ábrázoló novellákban az „örök emberi esetekre” utaló példa mozzanata legalább akkora helyet kap, mint a forradalmi, demokratikus múltra való „visszaemlékezés” mozzanata.

Ezért mondhatjuk el e novellákról, hogy ezek humanista, értelmiségi és irodalmi ihletésűek, és a felépítmény alaptól függetlenedni tudó, továbbadó és megőrző jellegének bizonyítékai. Azokban a novellákban ugyanis, ahol a cselekményt nem szövik át ilyen kivételes helyzetben megnyilvánuló nagy emberi érzések, ahol a szerelmi történet nem példa erejű és célzatú, a társadalmi hierarchia betartásának és tiszteletének gondolata magától értetődően dominál. Aki pedig ezt nem tartja be, „a bölcsesség” e minimumával nem rendelkezik, kérlelhetetlenül pellengérré állíttatik, a szó konkrét értelmében is, mint például Pietro, aki szolgál létére nemes lányt mert szeretni (V, 7): ez ui. nagy szégyen és megbocsájtathatlan merészség.

Az egyszerű nép mint tömegszereplő, a boccacciói novellákban passzív szemlélője a tudatlanságát kihasználó fölényes tréfáknak. Megvetett osztály: és Boccaccio sem tudja teljes mértékben függetleníteni magát kortársai véleményétől.

*

A papok, a szerzetesek elleni novellákban, ahol Boccaccio szatirikus kedve talán a legtöbbet időzik, szintén nem tudja magát függetleníteni kortársai véleményétől. A *Decameron* hőseinek és Boccacciónak, a firenzei polgárnak világképében a vallásnak — mindent magába foglaló és sommázó, tehát az emberek földi életét is alapvetően meghatározó — uralkodó szerepe megszűnt. Autonóm polgári világ áll szemben a vallás világával, és a kiharcolható földi boldogság — „a mindenkinek annyi jut, amennyit e világból el tud venni magának” — eszméje háttérbe szorítja a boldogság elnyerésének az egyház által sugalmazott és uralkodó transzcendens elképzeléseit. „A szegénységnek mint társadalmi élet-ideálnak vége, és nemcsak a nagypolgárság szemé-

ben, hanem egyre szélesebb körökben²⁴ — írja Sallay Géza a korszak vallási életét elemző tanulmányában.

Dante és Boccaccio között e ponton a legszembetűnőbb a különbözőség. Dante, miként kortársainak nagy többsége, még feltétlen hitt a vallás mindenható erejében. Egyszerű kortársai számára pedig a csodák, a mennyország, a pokol, az angyalok és az ördögök mind-mind a reális valóság értékével bírtak. Hogy a *Színjáték* pokla is mennyire valóságosnak tűnt nekik, az jól kitűnik egy éppen Dantéről szóló és Boccaccio által megőrzött anekdotából is: „Veronában . . ., amikor elhaladt egy kapu előtt (ti. Dante), ahol több asszony ült, az egyik közülük halkán . . . így szólt a többi asszonyhoz: — Látjátok, ez az, aki a pokolba jár, és akkor jó onnan vissza, amikor neki tetszik, és híreket hoz azokról, akik odalent vannak! S az asszonynak felelt egy másik közülük a maga együgyű módján s ekképpen: — Valóban igazad lehet; magam is láttam, hogy milyen kondor a szakálla, és milyen barna a bőre színe a melegtől és a füsttől, ami ott lent vagyon.”²⁵

A *Decameron*ban nincsenek ilyen valóságtartalommal felruházott ördögök és nincsenek angyalok (legfeljebb a nőcsábász Gábiel arkangyal, IV, 2), és a pokoljárás misztikus, csodás mozzanata is csak mint az egyik legsikamlósbabb novella poénja csattan (III, 10). Nincsenek csodák, s az emberek életét megváltoztató természet feletti erőkben már csak az ostobák és a balgák hisznek.²⁶ A régi világkép e magasztos elemei a *Decameron*ban legtöbbször karikatúráként, paródiaként s a komikum kiapadhatatlan forrásaként szerepelnek.

A vallás ily nagymértékű háttérbe szorulása magával hozza képviselőinek szabadabb bírálatát is. Ez a kritika két irányú. Egyrészt elítéli a szerzetesek másokon élőködő parazita életmódját és ebből eredő pénzsóvár, kapzsi voltukat, mégpedig a munkájából élő dolgozó polgár szemszögéből,²⁷ másrészt erkölcsi romlottságukat és különösen azt a bátor harciasságot ítéli el, amelyet a papok a polgár-feleségek elcsábításáért folytatott „harcaikban” tanúsítanak (VIII, 2).

„Boccaccio ezekben a novellákban nemcsak az egyházi visszaéléseket állítja pellengérré, hanem rámutat az intézmény belső ellentmondásaira is! S ez a leglényegesebb! Az egyház szavakban hirdetett aszkézise ellene mond a természetnek, az egyháziakat hazugságra, álszentségre kényszeríti. Ezt a hazugságot leplezi le rendkívüli erővel Boccaccio.”²⁸

Ennek az ésszerűség látszatában fellépő ésszerűtlenségnek váratlan, megdöbbentő leleplezése a boccacciói szatíra valóságalapja (és nemcsak az egyháziakkal foglalkozó novellákban). Ilyen „ésszerűtlenség” a mohó pénzhajhászás, amely a legélesebben szembenáll az egyház szegénységet hirdető „ésszerű” tanításaival. Ilyen „ésszerűtlenség” a papok gyakori vétkezése a hato-

²⁴ Sallay Géza: Eretnekmozgalmak és az olasz polgárság vallásos krízise, a Trecento végéig. Tanulmány a Reneszánsz tanulmányok c. kötetben, szerk., Kardos Tibor, Akadémiai Kiadó 1957. 63. l.

²⁵ Boccaccio: Dante élete. Boccaccio művei, szerk. Kardos Tibor és Rózsa Zoltán, Magyar Helikon Könyvkiadó 1964. 1058. l.

²⁶ Vö. G. Padoan; i. m. 145—147. l.

²⁷ Boccaccio: „. . . a barátok javarészt tökkel ütött, fura és ügyefogyott emberek és azt hiszik, hogy minden dologban többet érnek s többet tudnak más embereknél, holott sokkalta alábbvalók azoknál, mivelhogyan lelki szegénységük miatt, még mindennapi kenyerüket sem tudják más emberek módjára megszerezni, hanem disznók módjára odacsődülnek, ahol enni-való akad számukra.” (III. 3)

²⁸ Kardos Tibor: i. m. XXI. l.

dik parancsolat tárgykörét illetően, holott az „ésszerű” nőtlenségi fogadalmuk megtartása lenne.

De az ilyen morális ellentmondások szatirikus leleplezésén túl felfedezhetjük Boccaccio állásfoglalásának nyíltabban politikai indítékait is. Egyik novellája bevezetőjében Panfilo a következőket mondja: „eszembe jut egy kis novella azok ellen, kik szüntelenül sértegetnek bennünket, holott nekünk nincs módunkban viszonzni a sértéseket” (VIII, 2). A megjegyzést érdeme- sebb tágabb összefüggéseiben megvizsgálunk. A polgárság ellenérzése az egy- házi személyekkel kapcsolatban visszavezethető arra a történeti tényre, hogy Firenzében a világi papság és a szerzetesrendek tagjai nem tartoztak a világi, tehát a komunális igazságszolgáltatás és törvénykezés alá. Sőt, egyáltalán nem olvadtak be a komune szervezetébe, hanem azon belül mintegy önálló blokkot alkottak.²⁹

Ez a különállásuk annál inkább visszatetszőnek tűnhetett, mivel számuk meglehetősen magas volt (négy- és tizenkétezer között mozgott³⁰), és kívül- állásuk ellenére, sőt annak védelmében nyíltan beavatkoztak a város politikai harcaiba. Ebben az összefüggésben az előbb idézett mondat — „szüntelenül sértegetnek bennünket, holott nekünk nincs módunkban viszonzni a sérté- seket” — reális tartalmat és hangsúlyt kap.

A papok és a kolduló rendek ilyen „állam az államban” helyzete ellen lép fel Boccaccio a *Decameron*-ban, míg polgártársai a politikai életben.³¹ Ha mindehhez hozzávesszük azt a másik közismert tényt, hogy a polgárságnak közvetett és közvetlen egyházi adók formájában el kellett tartania ezt a nagyszámú erkölcstelen, ingyenélő réteget (amelyet még a krónikások is, így például G. Villani is idegen testnek éreznek a városban, és akiket a lakosság statisztikájának elkészítésekor éppúgy, mint az idegeneket és a zsoldos kato- nákat külön vesznek számba,³² amely ugyanakkor nagy súllyal szólhatott bele az inkvizítorokon keresztül a város belső ügyeibe), nyilvánvaló, hogy a papság, de különösen a szerzetesek elleni hangulatnak gazdasági és politikai alapja volt. Mintha az olesó és laikus egyház gondolatának és lehetőségének³³ meg- sejtését lehetne kiolvasni az olasz polgárok Boccaccio által főleg szatirikus for- mákban ábrázolt barátgyűlölete mögött. Természetesen Boccacciónak az egy- házi személyeket célbavevő bírálata nem jelent „antiklerikalizmust”, s nem jelenti azt, hogy Boccaccio maga is ne lett volna vallásos. Csakhogy a vallás más jelentőséggel bírt, mint azelőtt. A novellákban tehát éppúgy nem lehet valamiféle „harcos antiklerikalizmus” nyomait felfedezni, mint ahogy nem

²⁹ Vö. *Ernesto Sestan*: i. m. 24–25. l.

³⁰ E szám pontatlansága onnan adódik, hogy Villani adatainak interpretálásakor (*Villani*: Cronica lib. XI. cap. 94.) a papság számának megítélésében a történészek meglehető- sen eltérő véleményre jutottak. *E. Fiumi* *Economia dei fiorentini* c. tanulmányában (a *Storia dell'economia Italiana* a cura di Carlo M. Cipolla, Einandi 1959. 326. l.) Villani adatait értékelve 4 000-re teszi az egyházi személyek számát az akkor 90 000 lakost számláló Firenzében, míg *P. L. Barbagallo*: *Il Medioevo*. Torino 1935. 936. l. a papok, apácák, szerzetesek és az egyéb egyházi személyek számát ugyancsak Villanira hivatkozva 12 000-re becsüli.

³¹ A kérdés részletes kifejtését lásd: *Sallay Géza* idézett munkájában. A szerző itt az 1340- es években az egyház túlzott befolyása és hatalma ellen hozott korlátozó intézkedéseket tár- gyalja. I. m. 59. l.

³² *G. Villani*: Cronica, lib. 11. cap. 94.

³³ Vö. a kérdéssel kapcsolatban *Sallay Géza* már idézett tanulmányát, Eretnek mozgal- mak és az olasz polgárság vallásos krízise . . . , valamint *Rózsa Zoltán*: A korakapitalista for- mák fejlődésének tükröződése a kora-reneszánsz irodalmában c. tanulmányát., Renaissance tanulmányok. szerk. *Kardos Tibor*, Akadémiai Kiadó 1957. 70., ill. 273. l.

lehet a harcos és tudatosan példás keresztény erkölcsiségét sem. Ez utóbbi kísérletnek a *Decameron* egész laikus szemlélete mond ellent.

A polgárságnak nem tetszik a papok szavai és tettei közötti ellentmondás, és az, hogy tévedhetetlennek tartják magukat, „úgy viselkednek, mintha a paradicsom urai és birtokosai lennének, s ha ki meghal, kinek-kinek aszerint adnak jobb vagy rosszabb helyet abban, hogy mennyi pénzt hagyott reájuk” (IV, 2).

Másrészt viszont látnunk kell azt is, hogy szorgalmasan eljárnak a templomba, megtartják az egyházi ünnepeket, minden berzenkedésük ellenére támogatják a kolostorokat, és a nagyobb társadalmi mozgódások idején szívesen juttatják az inkvizítorok haláltosztó kezére — mint eretnekeket — az olyan „lázítókat”, mint amilyen a már említett Ciuto Brandini is volt.

*

Boccacciónak a polgárság ideológiájával való azonosulását vizsgálva fel kell figyelniünk a saját osztályát bíráló megjegyzéseire és azoknak ideológiai tartalmára. V. Branca mutat rá arra, hogy Boccaccio „miközben ezen új korszak eposzát megteremti, felfigyel ennek a potens és prepotens civilizációnak korlátaira, azaz pontosabban, embertelen vonásaira is”.³⁴ Boccaccio különösen kortársai kapzsiságát (avarizia), a kíméletlen és minden emberi érték elébe helyezett „ragion di mercatura” szemléletét ostromozza erőteljesen, és a régi szép idők és a dicséretes szokások világát és annak erkölcsi fogalomává vált példáit, a nagylelkűséget, a „cortesia-t” ajánlja kortársai figyelmébe.

De a régi és dicséretes szokások emlegetését (mint a zsugoriság, a kapzsiság és a művészeteket nem támogató ostoba szűkkeblűség ellenpéldáit) éppúgy nem szabad Boccaccio ideológiája integráns, gyakorlati jellegű összetevőjének tekintenünk, mint a nép egyszerű fiaival való együttérzésének irodalmi jelentkezését. Elméleti és intellektuális jellegű, a felépítményen keresztül ható és ott megőrzött „emlékek” ezek is. Egy olyan ideális világ emlékei, amelyek példaereje sokkal nagyobb annál (és az emberi századok mélyén állandóan jelenlévő aranykor gondolatra nyúlnak vissza), hogy reális, egy valós korhoz kötődő jelentést tulajdoníthassunk nekik. Pontosabban: nem látszik valószínűnek, hogy a megelőző feudális kor iránti csodálat, rokonszenv és nosztalgia konkrét bizonyítékaiként foghatnánk fel az ilyen, a régi világot idillikusan ábrázoló részeket.

Éppen ezért e részeknek és a tragikus novellák sugallta légkörnek olyan túlzott jelentőséget tulajdonítani, mint ahogyan ezt G. Padoan teszi, azáltal, hogy aki két egymással egyenértékű és egymástól szinte független arisztokratikus ill. polgári világképet vél felfedezni a *Decameron*ban, nem lehet.³⁵ Még akkor sem, ha különben elismeri a polgári világ megjelenésének forradalmi jelentőségét és újszerűségét.

A szerző ilyen észrevételeit inkább elgondolkoztató és bizonyos összefüggések alaposabb elemzésére ösztönző kritikusi koncepciónak, olyan termé-

³⁴ *Vittore Branca, Boccaccio Medievale. Sansoni, Firenze 1956. 88. l.*

³⁵ „... due mondi che convivono nel Decameron: due modi d'arte estremamente diversi tra loro, e forse non raffrontabili: nel primo è un fine ritratto arabescato, di gusto tardogotico, tutto luce e colore; nel secondo un affresco di rara potenza comica; due mondi diversi, cui corrispondono due stili diversi: l'uno «esemplare», statico, raffinato, letterario; l'altro tipico, vivace, plebeo, teatrale; l'uno stilizzato, l'altro realistico.” *Padoan: i. m. 138. l.*

kenyítő és gondolatébresztő tévedésnek kell tartanunk, amelyek a művekben reálisan jelenlevő ideológiai irányvonalak hibás elemzéséből születtek.

Boccaccio ezt az idillikus régi világot soha nem zártan, önmagában, immanens értékeibe ágyazottan ábrázolja, hanem mindig polgári ideológiájának céltudatos fényében. Ha felemlegeti ezen időket, azt azért teszi, hogy kortársait illető kritikáját neki „örök” értékű eszméknek tűnő példák segítségével hatásosabbá tegye.

Egyoldalú lenne Boccaccio műveiben, de főképp a *Decameron*ban jelentkező politikai állásfoglalásairól kialakított képünk, ha nem szólnánk élete őszén jelentkező fáradtabb, csalódottabb hangjáról. Ez a hang az eddig fel-tétel nélkül támogatott politikai rendből való kiábrándulására figyelmeztet. A *Corbaccio*-ban, tudós latin műveiben, a híres *Lettera consolatoria*, a *Messer Pino de Rossi*-ban, a Dante-kommentárokból, valamint utolsó szonettjeiben erősen támadja Firenze rossz, korrupt, tudatlan tisztségviselőit. A vezető osztályok változtak volna az 1350-es évektől a 70-es évekig, avagy Boccaccio nézetei? Mind a kettő.

A komunét belülről feszítő ellentmondások megsokasodtak. A szegény nép nyomora nagyobb, az oligarchia pedig pöffeszkedőbb és arcátlanabb, mint valaha. A régi demokratikus és forradalmi firenzei hagyományokból már csak az írók őriznek néhány emléket. A Ciompi felkelés küszöbén állunk és az oligarchia hatalomért folytatott harcának a végén. Boccaccio anyagilag vigasztalan helyzetbe kerülve, sorsa ellen keserűen lázadozva, művészete értékeiben kételkedve, magára marad.

Emberi, művészi és vallásos krízise sokszorosan indokolt. Éppen ezért az öregkor műveiből kicsendülő pesszimista, keserű, a világot és szépségeit megvető vallásos nézetei alapján, azokat döntőeknek tartva, nem lehet igazi írói arcképét megrajzolni. Ha van művész, akit csak az érett férfikor művei alapján lehet igazi irodalmi jelentőségében megítélni, akkor az ő. Az érett férfikor művészi megkoronázása pedig a *Decameron*: a belőle kisugárzó világkép és ideológia pedig a jómódú polgárságé.

Boccaccio társadalmi szatírjának s e szatíra korszakos jelentőségének megértéséhez mindenekelőtt ezt kell szem előtt tartanunk.

Thuróczy János krónikája és a Corvina

MÁLYUSZ ELEMÉR

A krónika ahhoz eléggé ismeretes, hogy a távoli érdeklődő is tudja: Mátyás király könyvtáráról nem esik benne szó. Ez a negatívum eléggé feltűnő, kivált, ha figyelembe vesszük, hogy az író talált alkalmat királya gazdagságának és hatalmának dicsőítésére. Munkája utolsó fejezetében, ahol áradó szavakkal számolt be a szemkápráztató fényűzésről, amelyet Mátyás Olmüchen kifejtett, megnevezte a budai királyi palotának azt az épületét, a tárnoki házat is, ahol az arany és ezüst művészi edényeket, arannyal, drágakövekkel és gyöngyökkel díszített ruhákat, szőnyegeket őrizték,¹ amint azt egy pápai követ jelentése szintén feljegyezte.² Mindebből az látszik, hogy a könyvtárt Thuróczy kevésbé tekintette a királyi hatalom nagyságára jellemzőnek.

Tartózkodását az első pillanatban hajlandók volnánk a régi krónikaírók hagyományainak töretlen továbbélésével magyarázni, mintha azért nem emlékeznék meg könyvekről, mert ilyenekről elődei sem szóltak. Ez esetben tehát az öröklött írói szokások szabták volna meg, hogy mit vegyen észre és mit hagyjon figyelmen kívül. Feltevésünket azonban maga Thuróczy azonnal megcáfolja, mert pár sorral tovább kiemeli, hogy Mátyás az ágyúk, ostromszerek, hajtógépek nagy tömegével rendelkezett. Utalása arra mutat, hogy felismerte, mi különbözteti meg Mátyás központosított hatalmát bármely kortárs főúrtól, a leggazdagabbtól, de ugyanúgy valamennyi királyi elődétől: a tűzérség a minőségbeli fölényt jelképezi a csak páncélos lovasokkal rendelkező feudális főurakkal szemben. Thuróczy ugyanakkor, amidőn észrevette, mi az új a hadügy terén, a kulturális vonatkozású hasonló jelenség mellett vakon haladt tehát el. Eljárása ellentétes azzal, amit a humanisták tanúsítottak. Az ő képviselőjük, Naldus Naldius, aki *De laudibus augustae bibliothecae* címmel önálló munkát írt a Corvináról.³ Mellette Thuróczy feledékenységére nem egyedül a magyar történetíró magatartására, hanem ugyanily mértékben azokra is jellemző, akiknek krónikáját szánta.

De ha ez nem is szól a Corvináról, közvetve a könyvtárra vonatkozó néhány adat kihámozható belőle. Úgy foghatjuk fel, s a feltevés bizonyára

¹ Thuróczy IV, 67; 366. I. Thuróczy krónikáját I. G. Schwandtner kiadásából (*Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, Vindobonae, I. k.*) könyv és fejezet szerint idézzük. A lapszám az 1766-i negyedréti kiadásra vonatkozik.

² *Fraknoi V.*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. II. k. Budapest 1902. 178. l.

³ *Abel J.*: Irodalomtörténeti Emlékek. II. k. (Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei.) Budapest 1890. 261. sk. l. Vö. *Csapodi Cs.*: Il problema dell'autenticità di Naldo Naldi. *Acta litteraria academiae scientiarum Hungaricae* 6(1963) 167. sk. l.

nem túloz, hogy Thuróczy a királyi könyvtárban jutott a munkákhoz, amelyek írás közben Budán használt. Annak megállapítása, hogy mely szerzők könyveit ismerte közvetlenül, filológiai feladat. Ha lépcsőről lépésre haladva sorra feltárjuk Thuróczy egyes szakaszainak eredetét, s tisztázzuk, mely mondatát — közvetve vagy közvetlenül — honnan merítette, áttekintésünk befejezése után könnyű szerrel összefoglalhatjuk az eredményt és megállapíthatjuk, mely könyvek voltak valóban a kezében.

Valamennyi általa használt munkát nem sorolhatjuk a Corvina állományába. Voltak ugyanis olyan művek, amelyekkel még iskolai tanulmányai során ismerkedhetett meg. Ezek ugyan helyet foglalhattak a könyvtár polcain, Thuróczy alapján azonban a Corvinába tartozásuk nem bizonyítható. Más munkákat, így a magyar történelem korábbi feldolgozásait, a kancelláriában őriztek, s mert nincs okunk feltenni, hogy ezeket átvitték volna a Corvinába, azt kell mondanunk, hogy Thuróczy nem a könyvtárban jutott hozzájuk. Innen csak az utolsó, a harmadik csoportba sorolt könyvek származtathatók.

Közülök legelőbb azokról a szerzőkről szóljunk, akiket közvetlenül nem ismert, mégis név szerint hivatkozik rájuk, mégpedig oly látszatot keltve, mintha valóban kezében lettek volna műveik. Ily hiedelem ébresztése valóban célja is volt. A kor írói szokását követte ugyan, ez azonban mit sem változtat a tényen, hogy mai fogalmaink szerint a plágiummal határos módon járt el. Mint ma, nála is az átvétel okozta félreértések és sajtóhibák leplezik le emberi gyengeségét. Vincentius Bellovacensisszel kapcsolatban a következő módon. Ennek a XIII. századi francia dominikánusnak (†1264 körül) hármas tagolású hatalmas *Speculum*-át nem ismerte Thuróczy, mégis egy helyütt⁴ hivatkozik harmadik, *Historiale* nevű részére a gótok hódításairól szólva: „ut Vincentius in historiis capitulo centesimo duodecimo scribit”. Gótokról szóló 112. fejezetet hiába keresünk a munkában, ellenben a XVII. könyv 12. fejezetében ráakadunk a keresett helyre. Az elírást megmagyarázza Antoninus vilákrónikája, Thuróczy tulajdonképpeni forrása, amely ezt a hivatkozást tartalmazza az említett eseményekkel kapcsolatban: „ut ait Vincen. histo. ubi supra ca. XII.”⁵ A könyvnek Thuróczynál hiányzó számát Antoninus tehát már előbb megmondotta, és pedig az előző fejezetben ilyen formán: „Sigilbertus, quem inducit Vincen. libr. XVII. spe. histo. ca. XI.” E szerint a 17. könyvben keresendő a gótokról szóló tudósítás, azonban nem a 112., hanem a 12. fejezetben. A 112. szám leírására úgy került sor, hogy a capitulum szó rövidítését Thuróczy C-nek, centesimo-nak nézte.⁶

Ugyancsak félreértés átvétele van segítségünkre Strabo esetében, hogy megállapítsuk, kit követett Thuróczy, amikor reá hivatkozik. Az időszámításunk kezdete körül élt († i. sz. 20.) görög földrajzi író munkáját, amely nem pusztán topográfia, hanem a népek szokásaira, erkölcsére is kiterjeszkedik, Thuróczy éppenséggel használhatta volna, mivel a *Geographika* a XV. sz. első évtizedeiben Olaszországban ismeretessé vált, Guarino és Gregorio da Citta di Castello (Tifernas) latin fordításában pedig 1471-ben nyomtatásban

⁴ I, 4; 60. l.

⁵ Antoninus II, tit. 11, cap. 7, § 1.

⁶ Mályusz E.: Thuróczy János krónikája. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XXVI. k. 3. sz.) Budapest 1944. 38. l.

is megjelent.⁷ Írónk Aeneas Silviusból⁸ írta ki a nevét említő részt, amint szövegük összehasonlítása s mindkettőben az ominózus Gnosius jelző előfordulása mutatja:

Aeneas Silvius, Asia cap. 2, Opera omn. 282. l.

Strabo Gnosius . . . pelagus . . . boreale, quoniam frigore concretum esset, minime navigari posse putavit.

Thuróczy I, 7; 64. l.

Nonnulli auctores et maxime Strabo Gnosius Oceanum borealem . . . propter frigoris contiguam intemperiem concretum ac in perpetuam glaciem versum et praeterea innavigabilem fore putaverunt.

Nem tudjuk, miért nevezte Aeneas Silvius Strabót krétainak (Gnosius), amikor kisázsiai származású volt, s a kérdésre Thuróczy válasza bizonyára szintén határozatlanul hangzott volna. Imént idézett mondatától továbbhaladva a következő sorokban Plinius Veronensist, Cornelius Nepost és Theophrastust említi. Az első kettő nevét Aeneas Silviustól vette át, a harmadikét Solinustól:

Aeneas Silvius, Asia cap. 2, Opera omn. 283 l.

Plinius Nepotis testimonio utitur: qui Metello Celeri Galliae proconsuli donatos a rege Suevorum Indos austrui, qui ex India commercii causa navigantes tempestatibus essent in Germaniam arrepti

Thuróczy I, 7; 64. l.

Plinius tamen Veronensis⁹ dicit, quod Indicae naves commercii causa navigantes tempestatibus ventorum arreptae in Germanicis littoribus inventae ac per regem Secorum Metello Galliae proconsuli donatae fuissent et super his Cornelii Nepotis utitur testimonio

Solinus, Memorabilium collectanea¹⁰ 15, 23.

Smaragdis hic locus patria est, quibus tertiam inter lapides dignitatem Theophrastus dedit

Thuróczy I, 7; 65. l.

Item smaragdum peroptimum, cui Theophrastus inter lapides pretiosos tertiam dedit dignitatem, easdem partes Scythiae gignere perhibent.

Példánk tanúsága szerint Thuróczy feszélyezetlenül használta fel forrásul választott vezérfonalainak ókori auktorokra történő hivatkozásait oly hiedelem felélesztésére, mintha maga lapozott volna rá a kiemelt helyekre, s mintegy anyaggyűjtése során jegyezte volna ki az egyes, egyébként jól ismert szerzők véleményeit. Úgyesen érte el azt is, hogy folyamatosan kiírt főforrásának, a XIV. századi magyar krónika-kompozíciónak szövegét egy-egy kifejezéssel megbontva, mint amilyenek a következők: tradunt historiae,¹¹ secundum quosdam,¹² scribitur enim in antiquis Hungarorum chronicis,¹³

⁷ Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung . . . herausgegeben von G. Wissowa. Stuttgart II/7. (1931) k. 154. l., G. Voigt: Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus. Vierte unveränderte Auflage. Berlin 1960. II. k. 189. sk. 1.

⁸ Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis . . . opera quae extant omnia, nunc demum . . . castigata et in unum corpus redacta. Basileae (1551).

⁹ A. „Veronensis” jelzőről Thuróczy Aeneas Silviusnak néhány sorral előbbi szövegéből értesült.

¹⁰ L. a 37. jegyzetnél.

¹¹ I, 19; 90. l.

¹² II, 34; 120. l.

¹³ I, 23; 95. l.

azt a látszatot keltse, mintha új meg új kútfőnek az előadását követné. Mind-egyik esetben az átírt szöveggel való összehasonlítás világossá teszi,¹⁴ hogy változatlanul egy és ugyanazon munkát másolta, és a széles kritikai apparátus felhasználását sejtető *historiae, quidam, antiquae Hungarorum chronicae* mögött egyaránt a krónika-kompozíció hun-történetet tárgyaló része áll. Mindez szerfelett jellemző ugyan írói magatartására, közömbös azonban tárgyunk szempontjából. Éppen ezért mellőzhetjük nemcsak a bizonyítást, hogy több más auktort valóban szintén másodkézből ismert, hanem maguknak az auktoroknak a felsorolását is.

Figyelmünket azon könyvek felé irányítva, amelyeket Thuróczy bizonyíthatólag kezébe vett, elsőnek görögből latinra fordított három munkát említsünk fel: Herodotos, Dionysios Periegetes, Diodorus Siculus könyveit. Mindhárom Szkitiáról szóló részeivel ébresztette fel érdeklődését. Herodotos azzal, hogy a szkítákat nyelvileg és kulturális vonatkozásban egységes népként fogta fel, sőt a szkíta név bizonyos mértékben politikai fogalmat is jelentett számára,¹⁵ ha nem is felébresztette, de elhatározóan befolyásolta Thuróczynak a szkíták és magyarok azonosságát valló felfogását. Azt a hiedelmét, hogy a magyarság elődje harcos és legyőzhetetlen nép volt, sőt hatalmas birodalom megszervezője, amely 1500 évig kezében tartotta a világ feletti uralmat. Amíg Herodotos hatása ebben a vonatkozásban csak értelem szerinti volt, szó szerinti egyezés mutatható ki Thuróczy és a görög író között a Hercules hyleai kalandját és a heros eponymos Szkíta születését elbeszélő résznél.¹⁶ Ez a hosszabb szakasz számunkra azért fontos, mert egyezéseivel feltárja, hogy Thuróczy Laurentius Valla fordítását használta. Főleg akkor lesz számunkra kapcsolatuk nyilvánvaló, ha Thuróczy szövegét más, XIX. századi latin fordítással, pl. az 1844-i Dindorf-félével vetjük össze. Az utóbbi esetben csak értelmi egyezést találunk, nem úgy, mint Valla és Thuróczy párhuzamba állításánál, amikor kifejezés- és szóegyezések azonnal szembetűnővé teszik a magyar szerzőnek Vallától való függését. Kéziratban, de nyomtatásban is használhatta Thuróczy a humanista fordítását, mivel az először 1474-ben, majd — Thuróczy életében — még egyszer (1475) megjelent nyomtatásban.¹⁷

Herodotos *Historiae*-ját Thuróczy, úgy látszik, nem egyedül mint szkítákra vonatkozó forrásmunkát értékelte. Egy másik szövegegyezés szerint ismerte, sőt felhasználta Croesus és Solon találkozásáról szóló elbeszélését. A görög bölcs szavait, amelyekben a lyd királlyal és kincseivel szembe állította az athéni Tellust gyermekeivel és csatában bekövetkezett halálával, invenciózusan alkalmazta Thuróczy Hunyadi János jellemzésénél a magyar hős igaz boldogságának érzékeltetésére. Ezt a viszonylag rövid részletet Herodotusból és Thuróczyból egymás mellé helyezve a szavak és kifejezések egyezése bizonyossá teszi, hogy Thuróczy nem emlékezetből idézett, hanem szeme előtt Valla fordításával fogalmazta meg szokott hőbeszédűségével szövegét. S mert az epizódot a *Historiae* I. könyvében olvasta, joggal következtethetjük, hogy az egész munkát ismerte.

¹⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edeudo operi praefuit E. Szentpétery (= SRH). Budapestini 1937. I. k. 272., 321., 277. l.*

¹⁵ Vö. *Harmatta J.: Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához. (Magyar—görög tanulmányok. Szerk. Moravcsik Gy. 14. sz.) Budapest 1941. 31. l.*

¹⁶ Thuróczy I, 3; 57. l. — Herodotos, *Historiae* IV, 8—10.

¹⁷ Hain 8469, 8470. Vö. Voigt i. m. I. k. 460. sk. l., II. k. 185. l., *J. Le Goff: Les intellectuels au moyen âge. Éditions du Seuil. („Le temps qui court”, 3.) 1957. 176. sk. l.*

Herodotos I, 30.
circumduxerunt [hominem] circa thesauros omniaque, quae illic inerant magna atque beata, ostentarunt. Contemplatum eum cuncta . . . percunctatus est Croesus . . . vidi beatissimum Tellum Atheniensem . . . filii erant honesti et boni . . . et cum hoc vitae, quantum in nobis situm est, bene traduxisset, obitus splendidissimus obtigit. Si quidem praelio . . . hic cum auxilio venisset hostemque in fugam vertisset, pulcherrimam oppetiit mortem.

Thuróczy IV, 56; 344. I.
Iste homo, quam quondam Solon Croeso regi Lydorum, omnium regum ditissimo *percontanti* primam negavit beatitudinem, cunctos nostri aevi inter mortales solus tulit. Nonne velut Tellus, homo omnium Atheniensium praestantissimus, quem Solon Croeso visis illius *thesauris* in beatitudine antetulit, liberis, de quibus erga omnes spes optima habebatur, a summo rerum conditore provisus est? Nonne et *vitam* multa undique famae gloria redolentem *traduxit obitusque* illi *persplendidissimus* tanquam ipsi Tello *obtigit*, cum tanto caesare devicto et fugato magnifica victoriae, quam semper appetebat, sub laude triumphi dulcedine nondum suis e faucibus lapsa bono cum nomine diem clausit extremum.

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy Thuróczy közvetlenül ismerte Dionysios Periegetes (valószínűleg i. sz. II. sz.) hexameteres földrajzi leírását. Az egyezést igazoló szövegpárhuzamok közül kettőt más helyütt¹⁸ már közöltünk, azok újbóli lenyomatására tehát nincs szükség. Mivel azonban annak idején azt kellett igazolnunk, hogy Thuróczy nem Priscianus latin fordításából ismerte, hanem a humanista Antonius Beccaria 1477-ben és 1478-ban velencei sajtó alól kikerült fordítását¹⁹ használta, ehhez pedig felesleges volt valamennyi egyezés felsorakoztatása, pótlólag még megemlíjtük, hogy ott is igazolható Dionysios ismerete, ahol adatait Thuróczy más szerzők állításával összeegyeztetve használta fel, nevezetesen a Tanais folyó leírásánál²⁰ Pomponius Melaéval, Szkítia szomszédjainak felsorolásánál²¹ pedig Aeneas Silviuséval együtt. A Beccaria-fordítás megjelenésének évszáma bizonyossá teszi, hogy kéziratos példány hiányában nyomtatott mindenképpen Thuróczy rendelkezésére állhatott.

Nem ennyire problémamentes a kérdés, vajon az időszámításunk kezdete körül élt Diodorus Siculus összefoglaló világtörténetét közvetlenül használta-e Thuróczy. Nem azért, mintha tévesen jelölte volna meg forráshelyül Szkítia fekvéséről és Scythia születéséről szólva, Diodorus III. könyvét, holott a leírás a II.-ban található.²² Thuróczy itt nem nézte el a számot s nem is esett csapdába. Ő ugyanis Diodorus azon latin fordítását használta, amely a *Bibliotheca* első, korunkra maradt szakaszát hat, nem pedig öt könyvre osztotta, mint a modern kiadások teszik, ebben pedig a kérdéses hely a III. könyvben olvasható. Gyanút keltő lehet ellenben az a tévedése, amely Aeneas Silvius félre-

¹⁸ Történeti Szemle 4 (1961) 519. l.

¹⁹ G W VII, 8426. 8427.

²⁰ Thuróczy I, 6; 62. l.

²¹ Thuróczy I, 6; 63. l.

²² Bibliotheca Historica II, 43.

értésével magyarázható. Azt hiszi, hogy Diodorus ugyanazt a mesét mondja el Scythia születéséről, amelyet ő Herodotosnál olvasott, holott a két elbeszélés különbözik egymástól. Úgy látszik tehát, mintha Diodorust Aeneas Silvius útján csak közvetve ismerné, s a feltevést szinte bizonyossá teszi Thuróczy szövegének Aeneas Silviusével való egyezése:

Diodorus Siculus, Poggio fordítása, GW 8374, cap.28, Opera omn. 305. l. lib. III. Aeneas Silvius, Asia Thuróczy I, 3; 56. l.

<p>Nunc de Scythia . . . Hi olim a primordio parvam patriam possidebant. Postmodum paulatim per virtutem et vires aucti cum regiones multas sibi subdidissent, in magnum imperium gloriamque pervenere. Ea primum natio iuxta Araxim flumen parva numero propterque ignobilitatem contempta consedit. Nacti regem quendam bellicosum et militari virtute praecipuum agros ampliarunt montanos quidem usque ad Caucasum, campestris vero usque ad oceanum et Meotidam paludem aliisque loca ad Tanaim usque flumen.</p>	<p>Diodorus Scytharum gentem apud Araxim flumen originem habuisse putat, parvamque ab initio nationem fuisse et modicae terrae cultricem ac propter ignobilitatem a vicinis contemptam, nactamque deinde regem quendam bellicosum et militari virtute praecipuum, agros ampliasse montanos quoadusque ad Caucasum, campestris vero usque ad Oceanum et Maeotidem flumenque Tanaim.</p>	<p>Diodorus vero Siculus Scytharum gentem apud Araxim flumen originem habuisse parvamque ab initio ac modicae terrae cultricem fuisse, deinde regem nactam potentem et bellicosum ac militari virtute praecipuum, patriam ampliasse, montanam usque ad Caucasum, campestris vero usque ad oceanum Scythicum et paludem Meotidem flumenque Tanaim sui historici laboris tertio in libro posuit.</p>
--	--	--

Az, egyezés oly szoros, hogy a humanista szerző szövegének átvétele nem kérdéses. Thuróczy mindössze annyi változtatást eszközölt, hogy elhagyta a szkítákra kedvezőtlen — ritkítással jelzett — részt, az „ager” szót az érzelmi árnyalatú „patria”-val cserélte fel, az Oceán mellé pedig értelmezőül hozzáfűzte a szintén nemzeti büszkeséget sugárzó Scythicum jelzőt. Kihagyás, módosítás és betoldás egyaránt jellemző írói eljárására, ettől függetlenül azonban a szövegek szó szerinti egyezéséből joggal volna levonható a következtetés, hogy közvetlenül nem ismerte Diodorust. Mégis, minden látszat ellenére, azt kell mondanunk, hogy kezében volt ennek műve.

Bizonysággal a babiloni építkezésről szóló részre utalhatunk. Nem egyszerűen a Diodorusra való hivatkozására, hanem arra az állítására, hogy Ethesius és Clitharcus a Diodoruséhoz és Herodotoséhoz hasonló híradások — Thuróczy véleménye szerint munkák — szerzői. A forráshely, ahonnan ez a két név származik és Thuróczy előtt is ismeretessé vált, Diodorus II, 7—11, illetőleg Poggio fordításában lib. III., az utóbbi szavaival: „ut Ethesias Gnidius ait. Ut autem Clitarcus et qui cum Alexandro in Asiam profecti sunt, scripsere”.²³

²³ A kritikailag megállapított szöveg Fr. Vogel kiadásának I. kötetében (Lipsiae 1888) olvasható, ugyanannak latin fordítása L. Dindorf—C. Müller kiadásában (I. k., Parisiis 1842),

Két, csak nevük után ismert görög szerzőről van szó, akiknek töredékeit későbbi munkákból a tudós filológiai kutatás utólag rekonstruálta: az i. e. 300 körül élt Kleitarchosét, aki Nagy Sándor történetét írói célkitűzéssel dolgozta fel²⁴ és az egy évszázaddal korábban élt Ktesiasét, a perzsa király udvari orvosát, akinek mesés elemekkel átszőtt műve az asszír, méd és perzsa birodalmak történetét tárgyalta.²⁵ Thuróczy átvehette ugyan ezt a két nevet más auktorból, mivel azonban sem Aeneas Silviusnál, akinél a legnagyobb valószínűséggel volnának kereshetők, sem máshol nem találkozunk velük, arra kell következtetnünk, hogy Diodorus munkájában ismerkedett meg velük. Mégpedig a nevek latinus formájából, főleg pedig Ktesias nevének elírásából következtetve latin fordításra. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy a Ktesias szónak csak C-vel kezdődő változatát olvashatta — nem ugyan maga, hanem forrása — Ethesiusnak, teremtve ily módon egy soha nem élt auktor. Forrása pedig, mint már utaltunk rá, Gianfrancesco Poggio Bracciolini fordítása, amely 1472-i bolognai, 1476/7-i és 1481-i velencei kiadásában²⁶ egyaránt ismeretessé válhatott Magyarországon.

Az ókor latin írói közül szintén háromnak a könyvét forgatta: Trogus Pompeiusét, Pomponius Melaét és Solinusét. Mindhárom szerzőnek a szkítákra vonatkozó adatait értékesítette.

A Livius-kortárs Trogus²⁷ nagy világtörténetének, a 44 könyvből álló *Historiae Philippicae*-nek természetesen ő is csak Iustinus által készített kivonatát olvashatta.²⁸ Figyelmét különösen megragadta a szkíták magasztaló jellemzése és Szkítia földrajzi fekvésének meghatározása. Mindkét rész már a XI. században ismeretes lett Magyarországon, amidőn az Ósgesta írója beiktatta azokat munkájába²⁹ s ezzel a kibontakozó magyar történeti tudat alkotórészeivé tette. Mivel azonban az Ósgesta írója nem jegyezte fel, hogy honnan vette szkíta-adatait, s mert előadása a gyakori átdolgozás következtében nem egyezett már meg szó szerint Iustinus szövegével, Thuróczy sem vette észre Trogus Pompeius és a Gesta összefüggését. Egyezésüket bizonyára úgy fogta fel, mintha a valóságot különböző szemszögből állapították volna meg. Állításai helyességét még bizonyosabbá tette számára, hogy Aeneas Silvius elfogadta Trogus Pompeius előadását. A nagy tisztelet, amelyet Thuróczy Aeneas iránt érzett, arra ösztönözte, hogy a szkíták jellemzését az ő művéből vegye át. Ez a körülmény, Thuróczy szövegének Aeneas-tól függése azt a gondolatot is ébreszthetné bennünk, hogy a Trogusra utalás nem jelenti, mintha a magyar író valóban olvasta volna a Iustinus-kivonatot.

Szerencsénkre van Thuróczy krónikájának két oly részlete, amely hiányzik Aeneasból, de egyezik Trogussal, s így csak innen való közvetlen átvéte

valamint az utóbbiak Herodotos kiadásának (Parisii 1844) függelékében, Ctesiae Cnidii fragmenta 20. l.: Sic narrat Ctesias Cnidius; ut vero Clitarchus et qui postea cum Alexandro in Asiam trajecerunt, literis prodierunt.

²⁴ Pauly—Wissowa 21 (1921) k. 622. sk. 1.

²⁵ Pauly—Wissowa 22 (1922) k. 2032. sk. 1.

²⁶ G W VII, 8374—8376.

²⁷ Pauly—Wissowa 42 (1952) k. 2300. sk. 1.

²⁸ Iustini Historiarum Philippicarum ex Trogo Pompeio libri XLIV, notis et indice illustravit E. Johanneau. (Nova scriptorum Latinorum bibliotheca, ed C. L. F. Panckoucke). Tom. I—II, Parisiis 1830.

²⁹ Deér J.: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. Magyar Könyvszemle, Új folyam 37 (1930) 243. sk. 1., Váczy P.: Anonymus és a Iustinus-kivonat. Turul 58—60 (1944—1946) 1. sk. 1.

tételezhető fel. Az egyik Szkítia földrajzi helyzetére vonatkozik és szó szerinti;

Trogus Pompeius II, 1.

Scythia autem in orientem porrecta includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Rhipaeis, a tergo Asia et Phasi flumine.

Thuróczy I, 6; 63. 1.

Hanc partem Scythiae Trogus Pompejus pro tota Scythia posuit et illam ab uno latere Ponto, ab altero Rhipaeis montibus, a tergo Asia et Phasi flumine clausam esse arbitratus est.

A másik hosszú részlet a szkíták és az egyiptomiak vetélkedéséről szól.³⁰ Ezt Thuróczy nem szóról szóra írta át, hanem könnyedebben átfogalmazva. Terjedelme miatt a két szöveg párhuzamos közléséről le kell mondanunk, egyezésük, ugyanakkor harmadik közvetítő szöveg teljes hiánya azonban bizonyossá teszi, hogy Thuróczy közvetlenül használta Trogust.

Az i. sz. I. században élt Pomponius Mela³¹ szabatos stílusú, pontos meghatározásokra törekvő földrajzi kompendiumát³² Thuróczy alaposan kiaknáztta. Ennek a munkának száraz előadásmódja megnehezíti az átvételről tanúskodó szövegek egymás mellé helyezését, s mert Thuróczy fogalmazása kevésbé kötött, több esetben csak az egyéb forrásokkal összevetve állapítható meg, hogy Pomponius Mela szolgált forrásul. Mint a példaképpen felemlíthető következő esetben, amelynek tanúsága szerint Thuróczy a munkának három különböző helyéről írta ki a Szkítia vízrajzát ismertető adatokat:

P. Mela

Panticapes qui Nomadas Georgosque disternant (II, 1, 5); duo flumina, Gerrhos et Ypacares (II, 1, 4); huc Phasis erumpit (I, 19, 108); Iaxartes et Oxos per deserta Scythiae ... exeunt (III, 5, 42).

Thuróczy I, 7; 65. 1.

Pantecapen, Gerrum, Phasim et Jaxartem flumina Scythiae satis celeberrima illius intra terminos decurrere ... perhibent ... auctores.

Egyébként az összefüggést határozottabban bizonyító egyezésre is hivatkozhatunk, így a szkíták jellemzésénél:

P. Mela II, 1.

Interiorum habitantium ritus asperior et incultior regio est. Bella caedesque amant, mosque est bellantibus, cruorem eius quem primum interemerunt ipsis e vulneribus ebibere. Ut quisque plures interemerit, ita aput eos habetur eximius; ceterum expertem esse caedis inter opprobria vel maximum. Ne foedera quidem incruenta sunt; sauciant se qui paciscuntur, exemptumque sanguinem ubi permiscuere degustant. Id putant mansurae fidei

Thuróczy I, 7; 65. 1.

Scythae, quanto magis interiores, tanto asperiori magis ritui dediti incultioresque esse, bella praeterea et caedes amare ac consuetudinem bellantibus, cruorem illius, quem primum interemerint, recenti de vulnere ebibere pluresque se interemisse enarrare, maximam illis gloriam afferre, inter epulas quoque, quis eorum quot interfecerit, mentionem saepius laetissimam facere et his, qui plures interfecerunt, sessiones superiores et bina

³⁰ Trogus Pompeius II, 1. Thuróczy I, 3; 57–58. 1.

³¹ Pauly—Wissowa 42 (1952) k. 2360. sk. 1.

³² Pomponii Melae de Cosmographia libri tres. Recognovit C. Frick. Lipsiae 1880.

pignus certissimum. Inter epulas quot quisque interfecerit laetissima et frequentissima mentio, hiniisque poculis qui plurimos rettulere perpotant. Is inter iocantes honos praecipuus est.

pocula dare, expertes vero necis suos inter socios inferiores esse idque illis inter iurgia maximo pro opprobrio ab aliis obicere, pacis autem condimenta et foedera mutui et permixti sanguinis degustatione stabilire traduntur.

Könnyebben tudjuk igazolni az i. sz. III. sz.-ban élt C. Iulius Solinus³³ Pliniusra és Pomponius Melára támaszkodó könyvének közvetlen használatát, mivel a mesés elemeket bőségesen tartalmazó munka az ilyesféle jelenségek iránt szívesen érdeklődő Thuróczy figyelmét tartósan lekötötte. Solinusra, munkája címét is megadva,³⁴ egyébként ismételten hivatkozik Thuróczy. Annak illusztrálására, hogy mily mértékben használta fel, több példát is felemlíthetnénk, de talán elég egyetlenegy idézet.

Solinus 15, 4.

Post Anthropophagi, quibus execrandi cibi sunt humana viscera: quem morem impiae gentis adiacentium terrarum prodit tristissima solitudo, quas ob nefarium ritum finitimae nationes metu profugae reliquerunt. Ea causa est, ut usque ad mare, quod Tabin vocant, per longitudinem eius orae, quae aestivo orienti obiacet, sine homine terra sit et immensa deserta, quoad perveniatur ad Seras.

Solinus 15, 13.

Inter Anthropophagos in Asiatica parte numerantur Essedones, qui et ipsi nefandis funestantur inter se cibis.

Thuróczy I, 7; 63—64. l.

Tandem Antropophagos, inter quos et Esedones connumerant, quibus execrandi cibi humana dicuntur esse viscera, propterea illis nullam gentem contiguari, sed ob nefarium illorum ritum cunctas finitimas nationes ab illorum finibus profugisse et ob hoc totam terrae partem usque ad mare, quod Thybin vocant, per longitudinem illius orae, quae aestivo orienti subiacet, usque ad Seres in vastam solitudinem redactam absque homine esse.

Mindhárom munka nagy népszerűségnek örvendett Thuróczy korában, amit az is mutat, hogy a XV. sz.-ban ismételten megjelentek nyomtatásban. A Iustinus neve alatt szereplő *Epitome historiarum Trogi Pompeii* 1470-től 1500-ig 13 kiadásban vált ismeretessé,³⁵ Pomponius Mela *Cosmographia seu de situ orbis*-a 1471-től tízszer hagyta el a sajtót,³⁶ Solinus *Polyhistor sive de mirabilibus mundi*-ja pedig 1480-tól 14 kiadásban terjedt el. Th. Mommsen az utóbbinak korábbi kiadásairól is tud, így egy év nélküléről, amelynek címe *Memorabilium collectanea*.³⁷ Thuróczy a *Mirabilia mundi* címűre hivatkozik, bár természetesen kéziratos példányt is használhatott, amint Pomponius Mela munkája egy modenai Corvin-codexben napjainkig fenn is maradt.³⁸

³³ Pauly—Wissowa 19 (1917) k. 823. sk. l.

³⁴ Thuróczy I, 7; 63. l.

³⁵ Hain 9646—9658.

³⁶ Hain 11. 012—11. 021.

³⁷ C. Iulii Solini Collectanea rerum memorabilium. Berolini 1895. LVI. sk. l.

³⁸ *Fraknői V. — Főgel J. — Gulyás P. — Hoffman E.*: Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Budapest 1927. 70. l.

A számtalan nyomtatott kiadás kétségtelenül megkönnyítette, hogy a munkák szövege Thuróczy rendelkezésére állhasson.

A keresztény kor írói közül jól ismerte Thuróczy Paulus Orosiust és Sevillai Izidort. Az előbbinek, Augustinus munkatársának († 418 után) főművére, a *Historiae adversum paganos*-ra³⁹ ismételten hivatkozik, mégpedig a hét könyvből álló világtörténeti vezérfonál megfelelő részére pontos utalással.⁴⁰ A közvetlen tanulmányozást ez a hibátlanság magában is valószínűsíti, bizonyossá pedig Orosiusnak Thuróczy történetfelfogására gyakorolt döntő hatása teszi. A *Civitas dei*-hez kiegészítésül, Augustinus kívánságára készült munka igazolni kívánván, hogy a kereszténység előtti korban háborúk, járványok és elemi csapások több bajt okoztak az emberiségnek, mint az író idejében, a történelmet a szenvedések szakadatlan láncolatául tüntette fel, amiből Thuróczy azt a következtetést vonta le, hogy az amúgy is elkerülhetetlen szenvedés s vele a világi dicsőség egyenesen az uralkodói nagyság fokmérője. Ninus, Agamemnon, Nagy Sándor esetében éppen úgy, mint Attiláéban és — nem ki-mondottan, de reá gondolva — Mátyáséban.

Nem ennyire nyilvánvaló Isidorus Hispalensis nagy művének, az *Ety-mologiae*-nak⁴¹ közvetlen használata. De csak azért, mert a középkornak ez a kedvelt enciklopédiája módszerével és felfogásával reá észrevehetően cse-kélyebb hatást gyakorolt, mint történetíró elődeire. Amíg Anonymus és Kézai szívesen etimologizáltak, Thuróczy idegenkedett ettől. Megismételt ugyan néhány szójátékot, amelyeket forrásaiban talált (katalán, hispán),⁴² másokat azonban megjegyzés nélkül elhagyott. Így azt, hogy a szkítákat demptus-ok-nak, azaz minden hatalomtól menteseknek, másrészt a „dentositas” után dentus-oknak nevezték, mert fogak módjára megőrlik az idegen nemzeteket.⁴³ Tartózkodása azért szembetűnő, mert az etimologizálás csak fokozatosan szűnt meg, amire jellemző, hogy Dante is élt az adódó alkalommal és a rene-zánsz, a harokk sem szakított a szokással, úgyannyira, hogy E. R. Curtius széles távlatú irodalomszociológiai áttekintésében egyik excursusának ily címet adott: *Etymologie als Denkform*.⁴⁴ Thuróczy tehát nem bizonyult tanít-ványnak azon a területen, ahol Isidorus az utókorra a legmaradandóbb hatást gyakorolta.

Ennek ellenére felismerhető, hogy forgatta az *Etymologiae*-t, mégpedig mint forrásművet Szkítia történeténél. A kis átvételek voltaképpen értéke-sebb bizonyosság számunkra, mintha Thuróczyt etimologizáló írónak nevezhet-nők. A módszert ugyanis akár az iskolában is elsajátíthatta volna, anélkül, hogy Isidorusszal közvetlenül megismerkedett volna. Ellenben az őstörténeti és szkítiai vonatkozású részletekkel való bővítgetés azt mutatja, hogy mint író kereste fel és jegyezte ki az *Etymologiae* néhány adatát. Utalásai Isidorusra helytállóak. Az „Isidori documento”⁴⁵ „Isidorus... ponit”,⁴⁶ „Isidorus... ”

³⁹ Ed. C. Zangemeister. (Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum. Vol. V.) Vin-dobonae 1882.

⁴⁰ Thuróczy I, Praefatio (48. l.) = Orosius VII, 33, § 9; Thuróczy I, 4 (60. l.) = Orosius VII, 33, § 10 és I, 16, § 2; Thuróczy I, 6 (62. l.) = Orosius I, 2, § 36–47; Thuróczy I, 8 (66. l.) = Orosius II, 8, § 2–4 és I, 14, § 1, 3.

⁴¹ Origines sive *Etymologiae*. Migne, PL 82. k.

⁴² Aeneas Silvius, *Opera* omn. 308. l. (*Asia* cap. 29.), Thuróczy I, 8 (67. l.); SRH I. k. 267. l., Thuróczy I, 15 (82. l.).

⁴³ SRH I. k. 254. l.

⁴⁴ *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern 1948. 488. sk. l.

⁴⁵ Thuróczy I, 4; 59. l.

⁴⁶ Thuróczy I, 6; 62. l.

dicit⁷⁴⁷ utalások megfelelő helyeit: Etym. IX, 2, 27; XIV, 3, 31; XIV, 4, 3–6 felkeresve, a forráshelyek oly hibátlan átültetésével találkozunk, hogy az átvételek közvetlen volta bizonyosnak mondható.

Kortársai közül Thuróczy kettőt nemcsak figyelembe vett, hanem mintakép gyanánt is követett. Különböző műveltségű szerzőkről s egymástól gyökeresen különböző műveikről van szó, szinte összeegyeztethetetlen szemléletű alkotásokról. Thuróczy az alapos tanulmányozásukból levont módszerbeli irányelveket mégis össze tudta olvasztani, hogy segítségükkel megteremtse a formát, amely megkönnyíti számára gondolatai megfogalmazását, de egyzersmind megfelel olvasóközönsége tanultságának is. Antoninus firenzei érsek (†1459) világhírnépe és Aeneas Silvius földrajzi-történelmi lexikona voltak ezek.

Az előbbi, a XV. sz. terjedeleme legnagyobb történelmi műve hatalmas ismeretanyagot halmozott fel három folio kötetében, amennyiben mindazt a legendát, mondát, anekdotikus elbeszélést, összeolvasztva hiteles kútfők tudósításaival, tartalmazta, ami csak fellelhető volt elődeinél.⁴⁸ A munka jellegét címe is elárulja. Amíg az új, humanista irányzat hívei gondosan kerülték a *Chronica* elnevezést, Antoninus egyenesen a teológiai jellegű *Summa historialis*-szal jelölte meg művét, amelynek másik címe: *Chronicon ab orbe condito bipartitum* szintén elárulja szerzőjének történetfelfogását. Thuróczy számtalan hivatkozását Antoninusra felesleges volna annak bizonyosságául felsorakoztatnunk, hogy tényleg olvasta a munkát, arra sincs szükség, hogy néhány párhuzamos hely közlésével mutassuk be, mily mértékű az összefüggés, mivel a kutatás már korábban szólt ezekről a kérdésekről.⁴⁹ Antoninus munkájától búcsút véve, főleg nagy terjedelmét kell ismételtelen kiemelni, de egyzersmind arra is utalhatunk, hogy Velencében 1474–1479-ben, majd 1480-ban, Nürnbergben pedig 1484-ben kinyomatván az, nem szükségképpen kellett a Thuróczy által használt példánynak kézírásosnak lennie.

Aeneas Silvius munkájával, a *Historia rerum ubique gestarum locorumque descriptio*-val kapcsolatban a helyzet nem teljesen azonos, mivel csak az Ázsiáról szóló rész lett közismert 1477-ben egy velencei nyomda munkája eredményeképpen, következőleg az Európát tárgyaló részt, amelynek első kiadása 1490-ben jelent meg, Thuróczynak kézírásos példányból kellett ismernie.⁵⁰ A címet utalásszerűen, de helyesen adja meg: Pius. . . Romanus pontifex in suis historiis, kifogástalan az idézett rész közlése is.⁵¹ Az Ázsia és Európa földrajzi és néprajzi viszonyait a XV. századi eseményekkel összekapcsolva tárgyaló munkát Thuróczy felhasználta a szkíta—hun történet elbeszélésénél s még inkább a XV. századi események ismertetésénél. Itt a magyar vonatkozású adatokat, gondosan számbavéve azokat, a szó szoros értelmében ma-

⁴⁷ Thuróczy I, 6; 63. l.

⁴⁸ R. Morçay: Saint Antonin, archevêque de Florence (1389–1459). Paris 1914. 296. k., 319. sk. l. *Ua.*: Chroniques de Saint Antonin. Fragments originaux du titre XXII (1378–1459). Paris 1913. XL. sk. l.

⁴⁹ Eckhardt Sándor sorolta fel, hogy Thuróczy mily — Antoninusból átvett — epizódokkal gazdagította az Attila-történetet (Attila és hunjai. Szerk. Németh Gy., Attila a mondában c. fejezet. Budapest 1940. 205. sk. l.), egyes párhuzamos helyeket pedig feltüntetünk korábbi tanulmányunkban, 20. sk. l.

⁵⁰ A két rész együttesen *Cosmographia* címen ismételtelen napvilágot látott, de csak 1509-től.

⁵¹ Thuróczy I, 9; 69. l. Az itt idézett részek Asia cap. 29-ből valók, Opera omn. 307. sk. l.

radéktalanul értékesítette.⁵² Bár eleve is valószínűnek tekinthető, hogy Mátyás király megszerezte könyvtárába híres kortársának és egykori diplomáciai partnerének magyar vonatkozásokra kitérő munkáját, Thuróczy utalásai bizonyítótta teszik feltevésünket.

Problematikusabb Aeneas Silvius másik, magyar szempontból hasonlóképpen fontos munkájának, a *Historia Bohemica*-nak kérdése. Ennek 41. fejezetével⁵³ Thuróczy IV, 14. számú fejezete⁵⁴ (287. l.), amely az adamitákról, a huszitizmus legbaloldalibb szektájáról szól, feltűnő, bár nem szó szerinti egyezést mutat. A tartalom szoros összefüggését a stílus következő fordulatai egészítik ki: nephanda... emersit heresis ~ infandus ordo... emerserat, mulierum virorumque plebem... traxit ~ utriusque sexus homines... trahere, nudos incedere ~ incedebant nudi, crescite et multiplicamini ~ crescite et multiplicamini, princeps ~ senior. A husziták elítélésében II. Pius és a magyar író teljesen egyetértettek, abban is, hogy az egész mozgalmat a leg-túlzóbb balszárnyára szórt rágalomokkal igyekeztek kompromittálni. Régi hagyományt követve, amennyiben a hivatalos egyházi körök általában adamita elnevezéssel illették a középkori eretnek mozgalmakat, megvádolva ezeket nőközösséggel, rituális gyermekgyilkossággal és éjszakai orgiák tartásával. A katharok éppen olyan kevésbé kerültek el a vádak, amelyek egyébként valamikor az őskeresztényeknek is kijutottak, mint a XIV. sz. elején a valdenssek.⁵⁵ Thuróczynek azért sem esett nehezére megismételnie Aeneas Silvius állításait, mert ő — túlhaladva mintaképén — még azt is megörökítette, hogy a radikális szekta Isten rendelését látja a vagyonszűkösségekben.⁵⁶ A két szöveg összefüggéséből levonható következtetést alátámasztja, hogy Thuróczy előadásához csak megközelítőleg hasonló leírást is hiába keresünk oly gyűjteményes munkában, mint amilyen K. Höfler nagy terjedelmű forráskiadványa,⁵⁷ vagy hogy Dobrowsky cikke⁵⁸ szintén cserben hagyja a szövegátvétel kutatóját.

A legnagyobb problémát nem is az okozza, mintha az egyezés nem látszana nyilvánvalónak, hanem a nyomban felmerülő kérdés: ha Thuróczy ismerte Aeneas Silvius cseh történetét, miért nem vett abból át más adatokat is, pl. amelyek Hunyadira vonatkoznak, Cillei-ellenes jellegük következtében megegyeznek felfogásával s ugyanakkor jól beleillenek történeti koncepciójába. A Hunyadi—Cillei és Hunyadi—Brankovics viszony ma is közismert anekdotikus részleteinek hiánya nem magyarázható Thuróczy valamiféle kritikai állásfoglalásával, mellőzésük tehát amellet szólna, hogy csak felületesen is-

⁵² Eljárását jellemző példák: *Mályusz*: i. m. 43. sk. 1.

⁵³ Opera omn. 109. l.

⁵⁴ 287. l.

⁵⁵ A. Hauck: Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. Leipzig 1896. I. k. 164. sk. 1. J. Macekkel szemben, aki tagadja, hogy egyáltalán lett volna adamita szekta, amely hitelveit idegenből vette át. E. Werner, bár elismeri Aeneas Silvius elfogultságát, az adamiták libertinizmusát nem tartja légből kapott rágalomnak, hanem szándékukra, szakítani a társadalmi viszonyokkal, jellemző mozzatnak. (*Th. Büttner—E. Werner: Circumcellionen und Adamiten. Zwei Formen mittelalterlicher Haeresie.*) Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte. Bd. 2. (Berlin 1959. 73. sk., 82., 129. sk. 1.)

⁵⁶ Hunc enim ordinem sui imitatores summum creatorem rerum circa originem instituisse omniaque communia fieri et ut crescerent et multiplicarentur praecepisse aiebant.

⁵⁷ K. Höfler: Geschichtschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen, I—III. k. Wien 1856—1866. (Fontes rerum Austriacarum. Scriptorum. 2., 6., 7. k.)

⁵⁸ Geschichte der böhmischen Pikarden und Adamiten. Abhandlungen der böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. 1788. 300. sk. 1.

merte a *Historia Bohemica*-t. Ily korlátozó magyarázattal elfogadható volna az adomitákról szóló rész annak igazolásául, hogy Aeneas Silviusnak ez a munkája is megvolt a Corvina-ban, amit egyébként talán ennyi bizonyosság nélkül is szabadna feltételeznünk.

Thuróczynek sem világnézetében, sem írói működésében nem játszott a biblia oly szerepet, mint az előző Gesta-szerzők életében, mégis van egy-két oly utalása, amely arra mutat, hogy a teljes biblia keze ügyében volt munkája megírásakor. Erre vonatkozólag egy-egy bibliai stiláris fordulatnak visszacsengése, jól ismert helynek felbukkanása magában még nem szolgálhat bizonyítékkal. Egyébként maga Thuróczy is különbséget tett a bibliából mint forrásmunkából való szövegközlés és reá támaszkodó közhelyszerű reminiscencia között. Az utóbbinál, mint amilyen a közmondássá lett „senki sem próféta saját hazájában” kitétel, megjegyezte a vasárnapi evangéliumra utalva: „iuxta evangelicam lectionem”,⁵⁹ amivel mintegy jelezte, hogy a szöveget nem olvasmány alapján idézi.⁶⁰ Ahol viszont szó szerint idéz a bibliából, különös módon Szt. Jeromosra hivatkozik. A legelső alkalommal, munkája legelején, a Gesta szövegét átírva — tehát másodkézből — idézi Hieronymusnak (†420) *Quaestiones Hebraicae in Genesim* c. munkáját.⁶¹

SRH I, 244.

asserit beatus Ieronimus in libro de Ebraicis questionibus, quod filii Iaphet possederunt in Asia ab Imao et Tauro montibus usque ad fluvium Tanay

Thuróczy I, 1; 52. l.

Secundum vero Hieronymum de Hebraicis quaestionibus . . . filii Japhet possedisse dicuntur septentrionalem regionem a Tauro et Imao, montibus Scythiae usque ad fluvium Tanaim

Ugyancsak a Gestán alapul pár sorral alább következő Jeromos-hivatkozása:

SRH I, 246.

Secundus filius Iaphet: Magog, a quo descenderunt Scyte secundum Ieronimum

Thuróczy I, 1; 53. l.

Secundus filius Japhet Magog, a quo descenderunt Scythae secundum sanctum Hieronymum

A továbbiakban — összesen háromszor — bár még mindég a Gesta nyomán, de ennél részben teljesebben a bibliából vett idézetei szerzőjéül változatlanul Jeromost nevezi meg:

Gen. X, 5.

Ab his divisae sunt insulae gentium in regionibus suis, unusquisque secundum linguam suam et familias suas in nationibus suis.

SRH I, 246.

Et sequitur: ab his divisae insulae gentium in regionibus suis, unusquisque secundum linguam suam.

Thuróczy I, 1; 53. l.

Et subdens beatus Hieronymus, ab his, inquit, divisae sunt insulae gentium in regionibus suis, unusquisque secundum linguam suam et familias suas in nationibus suis.

⁵⁹ I, Praefatio.

⁶⁰ Ezt megerősíti, hogy Thuróczy szövege nem szó szerinti. Luc. 4, 24: nemo propheta acceptus est in patria sua, Thuróczy: nullum sua acceptat patria.

⁶¹ Migne, PL 23. k.

Gen. X, 8.	SRH I, 247.	Thuróczy I, 1; 53. l.
Porro Chus genuit Nemrod.	Porro Chus genuit Nemproth.	Et iterum subiungit beatus Hieronymus: porro Chus genuit Nemroth.

Gen. X, 10.	SRH I, 248.	Thuróczy I, 1; 54. l.
Fuit autem principium regni eius Babylon et Arach et Achad et Channe in terra Senaar.	Fuit autem principium regni eius Babilon et eius posteritas obtinuit regiones ad mare oceanum.	Fuit autem secundum sanctum Hieronymum initium regni eius Babylon et in terra Sennaar.

Az kétségtelen, hogy Thuróczy közvetlenül nem használta Jeromos *Quaestiones*-ét, s ezt csak annyira ismerte, amely mértékben a Gesta utalásai módot adtak neki, ugyanakkor a párhuzamba állított szövegek tanúsága szerint állítólagos Jeromos-idézetei a Vulgatával egyeznek. Arra nem tudunk magyarázatot adni, hogy a biblia helyett miért hivatkozik Jeromosra, s tárgyunk szemszögéből nézve ez a kérdés el is hanyagolható, ugyanakkor bizonyosnak mondható, hogy a Gesta-énál teljesebb bibliai szövegeket magából a Vulgátából írta ki. Mivel pedig a teljes biblia nem tartozott a templomok felszereléséhez számítható liturgikus könyvek közé, indokolt, ha feltesszük, hogy a Corvina-ban helyet foglalt a bibliának oly példánya, amely Szt. Jeromos — mint fordító — nevét címlapján feltüntette.

Amíg a biblia Thuróczynak sem világnézetére, sem stílusára nem tett nagyobb hatást, mint bármely más világi íróra a XV. században, elhatározóan befolyásolta őt három, tankönyv gyanánt használt, tehát már fiatal korában megismert munka. Közülök legdöntőbb a XIII. századi Guido de Columna trójai története volt, ez az egész Európában szívesen olvasott s Magyarországon is népszerű lovagregény.⁶² Thuróczy sehol nem tesz róla említést, ugyanakkor stílusának fordulatai, a catalaunumi vagy a török—magyar csaták leírásai azt bizonyítják, hogy ez a munka lehetett az iskolában stilisztikai gyakorlatainál vezérfonala. Tehát segítségével tanult meg latinul fogalmazni, hogy az emlékezetébe vésett részekre támaszkodva fejezze ki saját gondolatait. A munka, amelynek frazeológiája és szelleme egyaránt szinte vérévé vált, aligha kaphatott helyet a Corvina-ban. A humanisták lenézték, mint véleményüket Aeneas Silvius — hangjában a könyv népszerűsége által felébresztett kedvetlenséggel — megfogalmazta,⁶³ s Mátyás bizonyára egyetértett velük.

Iskolai tanulmányai során ismerkedett meg Thuróczy a XII. századi Petrus Comestor kézikönyvével, a *Historia scolastica*-val, amely a biblia sokszor párhuzamos elbeszélését folyamatos történeti előadássá dolgozta át.⁶⁴ Mivel a magyarság történetéhez felhasználható anyagot a *Képes Krónika* már kiemelte belőle, a Krónikát átíró Thuróczynak felesleges volt hivatkoznia rá. Így akár azt is lehetne gondolnunk, hogy a magyar író semmi figyelemre sem

⁶² *Guido de Columnis: Historia destructionis Troiae*. Edited by N. E. Griffin (The Mediaeval Academy of America. Publication No 26.) Cambridge, Mass. 1936.

⁶³ *Historicis claris non creditur, sed fabellis inanibus fides adhibetur. Plus Guidoni de Columna, qui bellum Trojanum magis poetice quam historice scripsit . . . quam Livio, Salustio, Iustino, Quinto Curtio, Plutarco aut Suetonio, prestantissimis auctoribus, creditur. (R. Wolkan: Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini. Vol. 1. I. Abteilung. Briefe aus der Laienzeit (1431—1445). Privatbriefe. Wien 1909. 466. l. [Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta. 61. k.]*

⁶⁴ Migne, PL 198. k.

méltatta. Szerencsénkre egy szokatlan hasonlatának hazai történetünkre alkalmazásával bizonyosságot tett ismeretéről. I. Ulászló király és Hunyadi János hadi szerencséjének leáldozását, amelyet a szegedi béke megtörésétől számított, Pompeius sorsához hasonlította, amely akkor változott meg, amidőn lovait a jeruzsálemi templomba bekötötte. A hasonlat eléggé keresett, a két szöveg összehasonlítása azonban meggyőző, hogy Thuróczy itt nem előtte fekvő szövegbe pillantva fogalmazott, hanem emlékezetből idézett:

Petrus Comestor, 1528. l.
irruentes Romani profanaverunt templum et, ut alibi legitur, equos in porticibus stabulaverunt. Ob quam rem traditur nunquam de caetero pugnasse Pompeium, quin vinceretur, qui hactenus fortunatissimus fuerat.

Thuróczy IV, 41; 320. l.
velut quondam Pompeio, qui omnium hominum victoriosissimus evaserat, postquam equos in porticu templi Hierosolymitani stabulavit, gloria victoriae demta est: sic et bellicae res ipsius Uladislai et domini wayvodae in antea aliam commutatae sunt in sortem.

A Petrus Comestor folytatását jelentő s a középkor szellemi életében hasonló szerepet játszó történeti összefoglalással, Martinus Polonus kézikönyvével Thuróczy szintén iskolai tanulmányai folyamán ismerkedett meg. A szerző, Martinus de Opatowitz dominikánus szerzetes (†1278), akit azért neveztek Polonus-nak, mert hazája, Csehország a XIII. században a domonkos rend lengyel tartományához tartozott, IV. Kelemen pápa ösztönzésére írta meg munkáját. Világtörténeti compendiuma minden kritikátlansága ellenére a középkor kedvelt és elterjedt műve volt, mivel Krisztus születésétől 1277-ig a pápák és 1270-ig a császárok uralkodását könnyen áttekinthető időrendben tárgyalta meg.⁶⁵ Míg Comestor műve a teológusok, Martinusé a jogászok számára készült, tehát az artista fokon felül álló, tanulmányaikat valóban egyetemi szinten folytatók részére.⁶⁶ Thuróczy előtt ismeretessé válásuk azt jelenti, hogy az iskolázás egyetem nélkül is a XV. századi Magyarországon viszonylag magas színvonalú képzettséget tudott adni, bár nem szabad elfelejtenünk, hogy a tanultságnak az a foka, amely a XII–XIII. században még nehezen elérhetőnek számított, az idő múlásával szükségszerűen egyre nagyobb tömegek számára vált megszerzhetővé.

Martinus Polonusra Thuróczy háromszor hivatkozik. Kétszer általánosságban, még pedig a gótokról szólva ily szavakkal: „in Romanorum scribuntur historiis”,⁶⁷ majd a Szkítiában maradt hunok hadi vállalkozásáról ily utalással: „Romanae commemorant historiae”.⁶⁸ Mivel egy müncheni codexben Martinus művének címe: *Cronica Romanorum*,⁶⁹ 1488-i cseh fordításáé pedig: *Rymska kronyka*,⁷⁰ az azonosításnak nincs is akadálya. Thuróczy harmadik hivatkozása egyébként minden kételyt eloszlat: „frater Martinus, qui

⁶⁵ W. Wattenbach: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Sechste umgearbeitete Auflage. Berlin 1894. II. k. 467. sk. l.

⁶⁶ Martinus saját szavai szerint: „Factum est autem eo compendiosius hoc opusculum, ut scolasticis hystoriis a theologis et a iuris peritis decreto vel decretalibus convenienter possit alligari”. (M. G. H., SS. 22 (1872) 397. l., ed. L. Weiland.)

⁶⁷ I, 4; 60. l.

⁶⁸ I, 9; 69. l.

⁶⁹ M. G. H., SS 22 (1872) 385. l.

⁷⁰ A. Pothast: Bibliotheca historica medii aevi. Berlin 1896. I. k. 771. l.

Romanae historiae compendium generavit".⁷¹ Közelebbről megvizsgálva a szövegösszefüggéseket, azt találjuk, hogy azok nem szorosak, s Thuróczy csak tartalmilag, emlékezőszerűen merített forrásából,⁷² egyik utalása pedig egészen téves, mivel a hunok szkítiai háborújáról Martinus nem szól, s az ő neve itt tévedésből került Aeneas Silvius helyébe. Thuróczynak ebből az emlékezetre hagyatkozásából bizonyára joggal következtetjük, hogy régen megismert munka tételeire gondolt vissza, amidőn Martinus nevét leírta. Ugyanakkor a hunok második szkítiai kijövetelének, azaz a magyar őshaza elhagyásának időpontját úgy állapította meg, hogy Martinust feltétlenül kezébe vette. A szöveg eredetének s vele Martinus forrásul való felhasználásának kérdése kissé bonyolult, s ezért részletesebben kell vele foglalkoznunk.

Thuróczy forrása a *Képes Krónika*, azonban nem betű szerinti átvétellel:

SRH I, 284.

Anno ab incarnatione domini sexcentesimo LXX-o VII-o, a morte vero Atyle regis Hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini imperatoris tertii et Zacharie pape, sicut scribitur in cronica Romanorum, Hungari de Scytia secundo egressi sunt

Thuróczy II, 1; 99. sk. 1.

Anno igitur ab incarnatione domini Iesu Christi septingentesimo [quadragesimo] quarto, a morte vero Athylae regis anno trecentesimo primo vulgariter Magyari sive Hunni latine vero Hungari tempore Constantini quinti imperatoris et Zachariae papae denuo ingressi sunt Pannoniam.

Thuróczy mindenekelőtt elhagyta a *Képes Krónika* utalását a „cronica Romanorum”-ra, azaz Martinus munkájára, mivel ebben a hivatkozott vagy kiszámítható évek alatt hunokról, illetőleg magyarokról semmit sem talált. A *Képes Krónika* szövege, amelyet alapul vett, évszámokra bontva a következőképpen állott előtte: A kijövetel éve 677, amely Attila halálától a 104. év volna, III. Konstantin császár (643—671) és Zakariás pápa (741—751) idejében. Mivel a *Képes Krónika* Attila halálát 445-re tette,⁷³ amitől számítva a 104. évnek 549 felel meg, Thuróczynak észre kellett vennie, hogy a magyar krónika előadása javításra szorul, hiszen 677 és 549 egyaránt összeegyeztethetetlen egymással, de ugyanígy III. Konstantin és Zakariás — egymástól szintén eltérő — korával. A négy kronológiai adat közti ellentmondás kiküszöbölésével Thuróczy valószínűleg a következő módon próbálkozott: Biztos adatnak látta, amelyből ki lehet indulni, Zakariás pápa uralmát. Martinus Polonusból⁷⁴ megállapította korát: 741—751, a tízéves időközt megfelelően 746-ot meg rögzítette az esemény időpontjául, majd a császárok sorozatában ugyanott⁷⁵ kikereste Zakariás kortársát. Mivel ez V. Konstantin (742—775), forrásának III. Konstantin adatát megjegyzés nélkül kijavította. Ezek után ki kellett számítania, hogy Attila halálától hányadik év 746. Mivel kevéssel előbb⁷⁶ a *Képes Krónika* által megadott 445-öt fogadta el Attila halálának évül, különbözötül 301-et nyert. Egyetlen tollhiba zavarja csak a számíthatásokat rendjét. A magyarok kijövetelének éve a szöveg szerint 744, azaz *sexto* helyett *quarto*

⁷¹ I, 8; 67. l.

⁷² Thuróczy I, 4; 60. l. = M. G. H., SS. 22. k. 453. sk. 1. Thuróczy I, 8; 67. l. = M. G. H., SS. 22. k. 452. sk., 454. l.

⁷³ SRH I. k. 282. l.

⁷⁴ M. G. H., SS. 22. k. 425. l.

⁷⁵ I. m. 460. l.

⁷⁶ Thuróczy I, 22; 94. l. A hiányzó szót a brünni kiadásból pótoltuk.

került a szövegbe, ez azonban a római számok szokásos másolói tévedésével (IV helyett VI) magyarázható.

A szövegjavításhoz felhasznált évszámok megállapítása és ellenőrzése csakis a teljes munka fellapozásával történhetett, azaz Martinus könyvének Thuróczy keze ügyében kellett lennie. Mint tankönyv lehetett ugyan saját példánya, mivel azonban a középkori iskolai jegyzetek, amennyire ismeretesek előttünk, sokkal kuszátabbak, semhogy megbízható példányoknak volnának tekinthetők, hajlunk annak a feltételezésére, hogy Thuróczy Martinus Polonus teljes, megbízható példányát megtalálta a Corvina-ban.

E jogos feltételezés után konkrét utalást is láthatunk Thuróczy azon rosszaló megállapításában, hogy a Szkítiáról és szkítákról, azaz hunokról vagy magyarokról a történeti munkák sok mindent nem beszélnek el, Attila dicsőségét pedig szűkszavúsággal valósággal elhallgatják. Martinus Polonusban valóban csak elszórt megemlékezés olvasható Attiláról. De nemcsak az ő munkájában, hanem a kölni karthauzi, Rolevinck Werner (†1502) világtörténeti compendiumában, a *Fasciculus temporum*-ban is. Ezt a szintén népszerű összefoglalást, amely 1470-től csaknem évről évre megjelent nyomtatásban,⁷⁷ bizonyára ugyancsak meg lehetett találni a Corvina-ban.

Befejezésül még azt az állításunkat kell igazolnunk, hogy a magyar történet egészét vagy kisebb szakaszait feldolgozó munkák nem a Corvina-ból lettek Thuróczy előtt ismeretesek. Elég, ha egy pillantást vetünk a krónikaszerkesztmények keletkezésére és a szerepre, amelyet íróik szántak azoknak, hogy meggyőződjünk erről.

A középkori magyar királyság kormányzati rendszerének volt egy központja, ahol a múlt eseményeit gyakorlati érdekből következetesen számon tartották. A XIII. században már igazolhatóan intézményszerűen: a királyi kancelláriában. Nem az ország sorsának, nem az uralkodók tetteinek megörökítése volt a cél. A közösség életének megírására csak nagyobb időközökben került sor, amikor egy-egy — tekintetével szélesebb távlatokat átfogni képes — író vállalkozott a XI. sz. közepi kezdeményezés folytatására, a Gesta újabb és újabb szakaszának elkészítésére s ezzel kapcsolatban a régibb szerkesztmény korszerűsítő átfogalmazására. A kancellária mindennapi munkájában nem ment ily messze: beírta az egyes emberek életrajzi adatainak megőrzésével. Azok életének, kiemelkedő tetteinek többé-kevésbé részletes feltüntetésével, akik a királytól szolgálataik jutalmát kérték és elnyerték.

Magyarországon is, mint a többi feudális államban szokásos volt, hogy az uralkodó utólag adta meg a leghatalmasabb úrnak csakúgy, mint a feljebb kerülni vágyakozó közrendűnek szolgálatait ellenértékét, de — tudásunk szerint — egyedül Magyarországon várták el a királytól, hogy a birtokadomány, a tisztség- vagy méltóságjuttatás, a társadalmi rangemelés mellett még oly dicséretet is halmozzon egymásra, amelyek nem merülnek ki általánosságokban, hanem egyedül a megadományozottra vonatkoznak, csak neki szólnak, mert legsajátabb érdemeit beszélik el. A kancellária tehát nap mint nap kortörténetet írt, de mindig csak annyi részletre terjeszkedve ki, amennyi éppen szükséges volt, hogy az előtte megjelent kérelmező egyénisége megkapja a szükséges háttérrel. A forrás, amelyből merített, nyilvánvalóan a jutalmát váró fél bemondása volt. Végül is ennek volt a legegységesebb érdeke, hogy számon tartsa saját kiválóságának bizonyosságait, amelyekre hivatkozott részben

⁷⁷ A szerző életében mintegy 35 kiadásban. [Lexikon für Theologie und Kirche 8 (1936) 948. l.; 8 (1963) 1368. l.]

magya, részben nagyúri pártfogója előzetesen a király és szűkebb környezete előtt. A kancellária tehát voltaképpen a feleknek az érzelmi meggyőzés erejével ecsetelő előadását foglalta írásba, aminek következményeül a kérelmező egy-egy birtokkal együtt az adománylevelében az ő emberi nagyságát elismerő bizonyoságot is kapott. Oly dicséreteket, amelyeket maga ellágyulva olvastathatott fel öreg korában, leszármazottjai pedig lelkesülten hallgathattak nemzedékek múlva is.

A kancellária elbeszélésében a hűség mindig megingathatatlan, az áldozatkészség felül nem múlható, a bátorság oroszláni. A legtipikusabb közhe-lyek, de személyhez szólóan az érdekeltek előtt egyénieknek látszanak. A jutalmat nyert tettek eredetileg egyéniek, mert a leírt sebesülést vagy hozzátartozója halálát valóban csak a névvel nevezett vitéz szenvedte el, maguk a körülmények azonban olyanok, hogy róluk ismételten meg lehet, sőt kell emlékezni, hiszen ugyanazon várostrom alkalmával számosan tüntethették ki magukat, s így sokan, ha ugyan nem többen várták el szolgálataik ellenértékét. Egyszeri fogalmazvány volt az alap, a jegyző tollán azonban a gyakori ismétlés során ugyanaz a történeti esemény kerek, nagyjában ismétlődő frazeológiájú elbeszélés formájában öröklődött meg. Vagyis a kancellária nemcsak állandóan számon tartotta a közelmúlt eseményeit, a szereplők életének tükrében szemlélve, hanem a forrásanyag kész, megfogalmazott mondatokban szinte várta az összefoglaló megrögzítést, a folyamatos elbeszélés fonálára fűzést.

Ez a mozzanat azonban, mint a magyar történetírás történetéből jól ismert, csak nagy időközökben, mintegy félévszázadonként ismétlődött meg, sőt éppen a középkor legvégén, Küküllei és Thuróczy munkája között egy teljes század múltott el. Korántsem azért, mintha az egyéni érdemek magasztalását megunták volna az emberek hallgatni, a notáriusok pedig vonakodtak volna írásba foglalni azokat. Ellenkezőleg, az érdemek ecsetelése valósággal parttalan áradattá szélesült. A XIII. században még mértéktartó leírásokat a XV. században hosszú értekezések váltották fel. 1401-ben a Kanizsai család oly terjedelmes méltatáshoz jutott, hogy az ma hat nyomtatott oldalt tesz ki,⁷⁸ a Garai családé 1406-ból tizenegy oldalnyit,⁷⁹ s a jegyző még mentegetőzve megjegyezte az első alkalommal, hogy röviden fogalmazott,⁸⁰ a másodikonál pedig, hogy a nagy anyagot összevonta és epigrammaszerűen szerkesztett.⁸¹ Még a XV. sz. közepéről is kiemelkedik részletezésével a Hunyadi János hőstetteit magasztaló királyi oklevél, bár ennek terjedelme csak öt nyomtatott oldal.⁸²

És a király, kérdezhetjük, ő nem igényelte a magasztalást? Nem kell ettől tartanunk. A kancellária minden oklevelében ő a központ, nemesak mert

⁷⁸ Sopron vármegye története. Oklevéltár. (= Sopron vm.) Szerk. Nagy I. Sopron 1889. I. k. 542. sk. l.

⁷⁹ Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius Hungaricus. (= H.O.) Kiadják Ipolyi A., Nagy I., Véghely D. Budapest 1880. VII. k. 433. sk. l.

⁸⁰ Pro ipsorum meritoriis obsequiis ac virtuosis sincerisque complacenciis, de quibus quedam brevī stylo in cumulū meritorum laudis et honoris eorumdem duximus presentibus succincte proपालanda. (Sopron vm. I. k. 542. l.)

⁸¹ Quae quidem gesta strenua suo modo singillatim exprimere longum esset et presentibus inserer tedious, ad memoriam tamen futurorum de universalibus particularia et de specialibus ad singularia descendendo et multa ad pauca reducendo ac longa ad brevia et modica succincte restringendo presentis epigrammatis serie et tenore duximus aliqua ex ipsorum factis meritoriis gestis quoque militaribus virtuosis eciam complacenciis edisserenda compendiose revera clareque reminiscentes. (H. O. VII. k. 433. l.)

⁸² Teleki J.: Hunyadiak kora Magyarországon. Pest 1853. X. k. 348. sk. l.

nevében kelnek azok, hanem mert elbeszélésük szerint is azok, akiket megjutalmaz, érte szenvednek sebesülést, sőt halált, érte fáradoznak s az ő elismerése növeli naggyá lappangó erényeiket. Összességükben az egyes történeti szereplőket dicsérő jellemzések alkalmasan emelik tehát ki az uralkodó életét, azok nap mint nap elsősorban az ő hatalmát magasztalják. A királyokat ez szemmel láthatóan kielégítette, nem érezték szükségét, hogy uralkodásuk lefolyását egységes feldolgozású munkák örökítsék meg. Valóban, ha összegezzük az egyes oklevelekből a királyok uralkodását megvilágító részleteket, a töredékekből sokkalta terjedelmesebb fejedelmi életrajzokat állíthatunk össze, mint amilyeneket krónikáink nyújtanak. S ami a leglényegesebb: az okleveleknek ugyanazon epizódokat leíró elbeszélései, éppen ismétlődő jellegük bizonyossága szerint, köztudomásúvá váló elemeket őriztek meg.

A királyi kancelláriában, ebben a magyar történeti tudatot gyakorlati érdekből ápoló, kulturális központban őrizték a magyar krónikaváltozatokat. Részben mert ott keletkeztek, részben mert ott volt rájuk elsősorban szükség, hiszen nincs az a kortörténeti szemlélet, amely beérhetné egyedül a jelen ismeretével. Mindezekon felül ismerünk olyan utalást is, amely bizonyossá teszi, hogy valóban a kancellária volt a krónikák őrző helye. Albert királynak Garai László macsói bán javára 1438-ban kibocsátott adománylevele tanúskodik erről. Ez az oklevél részletesen szól az adományos atyjának és nagyatyjának érdemeiről,⁸³ s az elbeszélést jó messze kezdve, megemlékezik az idősebb Garai Miklósnak még mint macsói bánnak I. Lajos király 1368-i havasalföldi hadjárata alkalmával teljesített szolgálatáról is. Ugyanarról a szerepéről, amelyet Küküllei János krónikájában szintén elbeszél:⁸⁴ a királyi sereget, amelyet a románok szorongatnak, a bán mint segíti a Dunán átkelni s ugyanó mint futamítja meg — frissen érkező csapataival — az ellenséget. Lajos király 1368-i győzelméről Albert oklevele azt mondja, hogy azt az írott történet örök emlékezetül fenntartotta: gloriosum triumphum . . . predecessoris nostri literalibus hystoriis eterne memorie traditum constat.⁸⁵ Mivel ez az írott történet azonos Küküllei munkájával, az utóbbi, az oklevél bizonyossága szerint, 1438-ban egy kancelláriai jegyző számára forrásul szolgált.

A királyi kancellária gyakorlati célt, a magyar feudális társadalom történeti tudatának ápolását szolgáló tevékenységének eredményéül találhatta itt meg Thuróczy a magyar múlt feldolgozását tartalmazó műveket. Elsősorban a régibb *Gesta*-szerkesztmények mindkét codex-családjának képviselőit. Tehát nemcsak a *Budai Krónikát*, amelynek szövege Hess András nyomdáját kevés előbb hagyta el, hanem a *Képes Krónikát* is, mint erről munkájának szövege és egy határozott utalása egyaránt tanúskodik.⁸⁶ Mint megállapítható, a *Képes Krónika* azon variánsát használta, amely a Béldi és Csepregi codexekhez állott közel, ugyanakkor a *Budai Krónika* nyomtatott példánya is kezében volt, mint erről az a 15 soros vers tanúskodik, amelyet Hess lezárta a Károly Róbert halálával végződő részt.⁸⁷ Ugyanitt került kezébe Küküllei János műve, amelyet megelőzőleg felhasznált a *Dubnici-* és a *Budai Krónika*, ezek

⁸³ G. Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda 1844. XI. k. 83. sk. l., 14 lap terjedelemben, az írónak rövid fogalmazása miatti szabadkozásával: presentibus epitimus sentimus brevi contextu verborum digne subnotanda (84. l.).

⁸⁴ Thuróczy III, 38; 240. l.

⁸⁵ Magyar Országos Levéltár. Dl. 13.208. (Fejér közlése, 85. l., hibás.)

⁸⁶ Thuróczy I, Soliloquium; 51. l.

⁸⁷ Fitz J.: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. Budapest 1959. I. k. 123. l.

csónka közlésével szemben azonban ő teljes egészében közölte. Hasonlóképpen a velencei Laurentius de Monacisnak Kis Károly sorsáról szóló verses műve, amelyet prózába éppen ő dolgozott át s kezdte ily módon meg történetírói működését.⁸⁸ Sőt Rogeriusnak a tatárjárásról szóló munkája is, amelyet azután egész terjedelmében kiadott krónikája függelékében, ily módon megmentve azt az enyészettől.⁸⁹

A magyar legendairódalom szintén képviselve volt a kancellária codexei között, mint éppen Thuróczy egyik hivatkozása bizonyítja. Több ez, mint egyszerű utalás Szt. István kisebb legendájára, amely időben a nagyobb- és a Hartvik-legenda között Kálmán király uralkodása alatt, de 1108 előtt keletkezett,⁹⁰ mivel Thuróczy hozzásegít, hogy a legenda romlott, hibás szövegét kijavítsuk. Az eredeti textust a legenda korunkra maradt valamennyi variánsánál hívebben tartotta ugyanis fenn, mint erre a figyelmet Karácsonyi János már 1901-ben felhívta.⁹¹

Legenda S. Stephani, SRH II, 399.
Anno dominice incarnationis millesimo XXX° [VIII°] indictione VI Henrico Romanorum augusto anno autem imperii sui XXX° VIII° kl. [Septembris] obiit

Thuróczy II, 34; 120. l.
Beatus . . . rex Stephanus . . . secundum . . . historiae in eiusdem laudem ab ecclesia editae veritatem tricesimo septimo sui regni, dominicae autem incarnationis millesimo tricesimo octavo anno in festo assumptionis beatissimae Mariae . . . a praesenti saeculo . . . eripitur

Karácsonyi helyes felismerése szerint a legenda másolói az uralkodói évek számából egy csomót kihagytak, a kalendák számát pedig az uralkodói évek számával összezsápták. Thuróczy szövege azért is jelentős, mert fenntartotta Szt. István uralkodási éveinek számát. Segítségével a legenda szövegét oly módon javíthatjuk ki, hogy *sui* és *kl.* szavai közé a Thuróczynál olvasható XXXVII° számot — amint a kéziratban állhatott — illesztjük, a legenda XXXVIII° számából pedig leválasztva XVIII°-t, ezt a kl.-hoz tartozónak tekintjük. Ily módon tehát a halál dátuma: „anno dominice incarnationis 1038, imperii sui XXXVII, XVIII° kal. Sept.”, ami teljes összhangban van a koronázás 1001-i évével, valamint Szt. István halálának az *Annales Altahenses*-ből, ill. az Ósgestából ismert aug. 15-i (assumptio s. Mariae) dátumával.

Végül ugyancsak a kancelláriában találta meg Ivanics Pál kancelláriai jegyzőnek Vitéz János összegyűjtött leveleit tartalmazó kéziratát, ezt a tipikus kancelláriai segédkönyvet, amelynek hivatása volt korszerű, mintául használható leveleket szolgáltatni a diplomáciai iratváltások lebonyolításához.⁹² Thuróczy, krónikájának bizonyossága szerint, forrásul ezt a leveleskönyvet is felhasználta,⁹³ de — mint megállapítható — nem az új stílusteremtések jegyében, hanem csak mint forrásanyagot, saját elbeszélő modorában átírva.

⁸⁸ Kardos T.: A magyarországi humanizmus kora. Budapest 1955. 79. sk. l.

⁸⁹ Fitz: i. m. 149. l. tévesen állítja, hogy a munkát Váradon őrizték.

⁹⁰ E. Bartoniek: Praefatio. SRH II. k. 368 l.

⁹¹ Szent István megkoronázása. Századok 35 (1901) 871. sk. l.

⁹² Kardos: i. m. 107. sk. l.

⁹³ Kaszák J.: Thuróczy János élete és krónikája. (Művelődéstörténeti Értekezések. 22. sz.) Budapest 1906. 42., 46. l.

A kancellária, ahol a felsorolt elbeszélő munkák és az adományosokat dicsőítő oklevelek keletkeztek, a jegyzők évszázados működésének, a gyakorlatnak eredményeül egyszerű írói műhelyből irodalmi centrummá fejlődött. Jellege azonban a XV. században már erősen archaikus volt. Melléje állítva a humanista könyvtárt, aminek Mátyás a Corvina-t szánta, ennek korszerűbb jellege az első pillantásra szembetűnik. A panegirusokban, amelyekkel a kancellária jegyzői a XV. sz. elején még kielégítették a társadalmi igényeket, a humanizmus szellemétől átítatódó uralkodó osztály többé nem lelte kedvét. Mátyás idejében háttérbe szorul, ha ugyan nem ér véget, amit — idevágó kutatások hiányában — még eldöntetlen kérdésnek kell hagynunk, az érdekmeknek hosszú leírása. Az évszázados szokás elavultnak tűnhetett fel, bárdoletlanul leplezetlennek, amitől a megváltozott ízlésűek fanyalogva fordultak el.

Nem mintha az emberek — élükön a királlyal — kevésbé vágyódtak volna a hízelgő dicséretnek után. Hogyan is élhetett volna az udvari humanisták típusa, ha a világ zordul racionálissá változik? A lényeg megmaradt, de az új ízlés új formában akarta a kielégülést megszerezni. Ehhez pedig már erőtlenn volt a kancellária évszázados gyakorlata. Új kulturális központra volt szükség: könyvtárra s körülötte csoportosuló entellektüelekre. Olyan tollforgatókra, akik mesterségüket nem oklevelek írása közben gyakorolják, s akik érdeklődésének körét nem vonja szűkre hivatásuk teljesítése. Tehát írókra, akik könyveket olvasnak, még pedig egyre többet, megértik az antiquitásnak az emberiség számára ismét elevenné váló értékeit s képesek azok birtokában szemlélni és megismertetni a világot. Mátyás könyvvásárlása, még inkább könyvtáralapítása nem egyszerűen a divatnak tett engedmény volt tehát, hanem oly évszázados ízléssel való szakítás, amely már mindenképpen elavultnak volt tekinthető. A könyvtár oly embertípus kialakítását volt hivatva előmozdítani a királyi udvarban, amely szélesebb érdeklődésű, mint elődje volt, mert nem éri be a személyhez szóló, a társadalom élete korábbi fokozatához illő dicsőítésekkel. A hízelgést és dicsőítést Mátyás nem utasította el. Ellenkezőleg, nemcsak elfogadta, hanem nyilvánvalóan meg is kívánta a magasztalást szóban, képből, szoborban és írásban egyaránt. Csakhogy más formában, mint elődjei korában szokásos volt. Széles hátteret kívánt és művészi mélységet, irodalmi ismeretekről tanúskodó tudást és korszerű ízlést.

A kancellária ezzel elvesztette korábbi jelentőségét. A könyvtár és a körülötte csoportosuló esztéták, írók és tudósok háttérbe szorították. Thuróczy érdeme, hogy maga, bár neveltetésénél, műveltségénél, szakismereteinél fogva tipikusan kancelláriai egyéniség, minden múlthoz kötöttsége ellenére képes volt, bár nem sokat, valamit mégis megérezni a közvetlen közelében fejlődő új kulturális élet légköréből, s ha már nem is tudott átlépni az új világba, de legalább átnyúlt a könyvtár kincsei felé, s a pulpitusokról leemelve néhány könyvet, valamelyest korszerűsítette a magyar krónikahagyományt, ugyanakkor bennünket hozzásegítve a Corvina csodás gazdagságának megsejtéséhez. Krónikája alapján joggal mondhatjuk ugyanis, hogy a Corvina bizonyára tartalmazta általában a görög auktorok XV. századi humanisták által latinra átültetett munkáit, továbbá a XV. századi kortárs történetirodalmat. Ennyit minden túlzás nélkül kétségtelenül szabad levonnunk szövegösszehasonlításokkal alátámasztott megfigyeléseinkből.

Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből

MÉSZÁROS ISTVÁN

Közismert a deákság társadalmi szerepe a XV. századi Magyarországon. Kardos Tibor 1939-ben írt nagy tanulmánya, a *Deákműveltség és magyar renaissance óta*¹ egyre világosabban látjuk művelődéstörténeti jelentőségüket e viharos században.

A Szalkai-kódex is e korszak terméke: 1489–1490-ben írta le magának (mint 15–16 éves tanuló) a sárospataki iskolában Szalkai László, a későbbi főkancellár és esztergomi érsek. Eddig ismertetett fejezetei a deákműveltség tartalmáról adtak újabb ismereteket: az asztronómiai-asztrológiai jegyzetek éppen úgy, mint a zenei vagy a grammatikai-poétikai-„irodalmi” részek.² Ezt egészíti ki a benne található fogalmazási tankönyv is.

Ez a rész a kódex 168a–258a. oldalain olvasható, tehát 90 lap, illetőleg 179 oldal terjedelmű. Leírása idején önálló könyv volt, akárcsak a kódex többi „tananyaga”, ezeket Szalkai később köttette csak egybe, s látta el bőrrel bevont borítótáblával.

A XV. századvégi írásbeliség

A XV. században már magas szintre emelkedett a társadalmi írásbeliség: az egyének és közületek egymás közötti kapcsolataiban az írott szó jelentős, kikerülhetetlen kommunikációs eszközként szerepelt. A királyi kancelláriák, a hiteles helyek, a bíróságok írásos tevékenysége ekkor már jelentős múltra tekintett vissza, a városok közéleti írásbelisége azonban csak most, a XV. században kezd szélesebb körűvé válni.

A különféle írásos anyagok megfogalmazásában — a magánlevéltől a királyi oklevelekig, a tudományos értekezéstől a történeti események írásba foglalásáig — a hagyomány, a szokások és a divat alapján kialakított formák, szabályok szigorúan kötelező erővel érvényesültek. Ezért csak alapos tanulmányok után lehetett valaki e társadalmi írásbeliségben járatos szakember. Az iskolák az egykori hét „szabad” tudomány egyik tantárgyának, a retorikának keretei között tanították ezt az ismeretkört.

A „septem artes liberales” elnevezést még használják a kor elméletírói az iskolai tanulmányok felosztására, az egyes tudománysszakok tartalma

¹ Századok, 1939. 295–338., 449–491. l.

² A kódex az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban van, jelzete: MSS II. 395. Publikációk egyes részeiről: *Bartha Dénes*: Szalkai érsek zenei jegyzetei monostori-iskolai diák korából. Budapest 1934.; *Mészáros István*: Theodolus költeménye a Szalkai-kódexben. Filológiai Közlöny, 1964. 268–290; úő: A Szalkai-kódex asztronómiai-asztrológiai fejezete. Századok, 1966.

azonban gyökeres változásokon ment keresztül nevük és rendszerük ókori felbukkanása óta. A retorika tartalmi átalakulásának folyamata már az V—VI. századi kolostori iskolákban megkezdődött, ahol az élőszó, a szónoki beszéd antik „művészetének” elméletét különféle szerzők szövegeinek stiláris tanulmányozásává formálták át. Később, a XII—XIII. századi káptalani iskolákban újabb változás következett be: az új társadalmi viszonyok között az ékesszólás egykori elmélete a hivatalos és a magánélet írásbeliségének terén kapott a régihez hasonló fontosságú feladatokat.

A XIV—XV. század, a reneszánsz társadalma még további igényeket támasztott a retorikával szemben. A nagyszabású gazdasági fejlődés ugyanis magával hozta az árutermelés széles körű elterjedését, a pénzgazdálkodás megélénkülését, az állami és városi közigazgatás jelentős mérvű differenciálódását, a jogviszonyok bonyolódását. A reneszánsz-humanista iskola e felpezsdült közélet szolgálatába állította a retorikát, segítségével az írásbeliséget a sokoldalú társadalmi érintkezés jelentős eszközévé fejlesztette. Ez azonban nemcsak a városok közéleti írásosságának nagyarányú kibontakozását tette lehetővé, de elősegítette a művelt emberek közötti szorosabb társas kapcsolatok kialakítását is. Ennek következtében a levél a reneszánsz korának egyik legjelentősebb gondolatmegőrző, gondolatközlő eszközévé (s egyben reprezentáns irodalmi műfajává) vált.³

Ennek az írásossá vált retorikának a korabeli iskolai és irodalmi terminológiában „dictamen” a neve. Beszéltek ritmikus, metrikus diktámenről, amely a versek, költői művek, dalok szerkesztésére tanított. Az általánosságban diktámennek nevezett, legelterjedtebb és legszükségesebb stúdium azonban a dictamen prosaicum volt. Ez elsősorban a prózai fogalmazással, az írásmű-készítés technikájával, a levélírással foglalkozott, de körébe tartozott a jogi és közigazgatási dolgokban elengedhetetlen ügyiratok készítésének tanítása is.⁴

A tankönyv szövege

Tankönyvünk szövegében három réteget tudunk megkülönböztetni.

A törzsszöveg a 168a. oldal tetején található cím szerint Tibinus retorikáját tartalmazza: *Rethorica ex dictis Tybini oratoris summi excerpta feliciter incipit.*

A szerző: Nicolaus de Dybin vagy latinosan Tibinus a nagy cseh uralkodó, IV. Károly cseh király és német—római császár udvarának és korának volt jelentős művelődéstörténeti személyisége. Születési idejét nem ismerjük, életéről is csak művei explicitjeiből van némi tudomásunk. 1369-ben a drezdai városi iskola vezetője volt, s 1387-ben halt meg. Valószínűleg tanított a prágai egyetemen, s műveiből kiderül, hogy IV. Károly udvarának kancelláriájában is tevékenykedett.⁵

³ Vö.: *Jean de Leclerque*: L'amitié dans les lettres au MA. *Revue du moyen âge latin* 1945. 381—410. l.; uő: Le genre épistolaire au moyen âge. *Revue du moyen âge latin*, 1946, 63—65. l.; *Fritz Rörig*: Mittelalter und Schriftlichkeit. Die Welt als Geschichte. 13. 1953.; uő. *Die europäische Stadt und die Kultur des Bürgertums im Mittelalter*. Göttingen 1955.

⁴ A „dictamen prosaicum”-ról: *Fináczy Ernő*: A középkori nevelés története. Budapest 1926. 190. l.; *A. Ernout*: Dictare, dictator, allem. „dichten”. *Revue des études latines*. 1951. 155—161. l.; *Makkai László—Mezey László*: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Budapest 1960. 5—33. l.

⁵ *Karel Doskočil*: Mistr Dybin, rétor doby Karlovy. Praha 1948. — Tibinus életrajzi adatai: 4.; művei: 5—7.; *Konrad Burdach*: Vom Mittelalter zur Reformation. Berlin 1928. II.

Sokféle, sokfajta művet írt, a kiemelkedőbb korabeli pedagógusokhoz hasonlóan. Grammatikai, poétikai munkái mellett nagy népszerűsége tettek szert retorikai, illetőleg levélfogalmazási és diplomatikai művei.

A *Viaticus dictandi*-t 1358—1366 között írta, s ebben a levélfírás elméletét dolgozta fel. Tartalma a következő: 1. Magánlevelek, a levél részei (*Epistolae missiles*). 2. Közokiratok (*Privilegia*). 3. A szövegek variálási lehetőségei (*Variatio*). 4. A szöveg bővítése és összevonása (*Prolongatio et breviatio*). 5. Az ékesítések (*Colores*). 6. A főbb hibák (*Vitia*). — A mű terjedelme 40 lap.

E könyv rövidített változatát is ismerjük, amely már Tibinus halála után készült 1405-ben, terjedelme 7 lap, a címe: *De modo dictandi tractatulus*. Összeállítója azonban felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy ha bővebben ohajt e tudománnyal foglalkozni, akkor a *Viaticus dictandi*-t tanulmányozza.

A *Correctoria* címmel jelzett mű különféle típusú oklevelekből álló formuláskönyv, amelyet 1362—1376 között állított össze Tibinus mester a IV. Károly prágai udvarában működő kancellária anyagaiból. Vannak azonban olyan *Correctoria*-példányok, amelyekben a *Viaticus dictandi* szövege is benne van hosszabb-rövidebb formában. Egyikben például 66 lap, a másikban 55 lap terjedelmű a diktámen-rész. Explicitjeikben így találjuk e kéziratok címseit: *Summa dictaminis*, illetőleg *Tractatus in rethoricam* s egy harmadikban egyszerűen: *Rethorica*.

Lényegében egy és ugyanazon diktámen-szöveg különféle változatai szerepelnek a különböző címek alatt, Tibinus művét különféle kezdetekkel, különböző terjedelemben másolták le a keletkezését követő évtizedekben. A kéziratok mai — Prágán kívüli — őrzési helyei jól mutatják a Prágából szétsugárzó hatás földrajzi elterjedését is: Wolfenbüttel, Seitenstetten, Bamberg, Erlangen, Quedlinburg, Bécs, Olomuc, Trebon, Krakkó.

A másolás során az eredeti mű szinte sohasem maradt változatlan. A kor szokásai szerint az ismeretanyagot tanító tanár saját felfogása szerint alakította, bővítette-rövidítette, formálta a műben olvasható eredeti szöveget, s az így kialakult különböző variánsok hagyományozódtak át, terjedtek azután tovább. Az 1406-i, Heidelbergben másolt változat egyik megjegyzése szerint „Tibinus és más rétorok” alkotása a másolt mű, s a *Correctoria*-hoz 1403-ban fűzött *Rethorica* sem más, mint a *Viaticus dictandi*, de — ahogyan Tibinus idézett monográfusa írja — „az új kor igényeihez igazítva”.⁶ Písař Prokop (azaz Prokop jegyző), a prágai egyetem egyik tanára 1452-ben tankönyvként ajánlja tanítványainak a *Viaticus dictandi*-t, bizonyára annak valamelyik korszerűsített változatát.⁷

Ilyen Tibinus-diktámen található ma a krakkói Jagelló-egyetem könyvtárában is.⁸ Ez a kötet a XV. században már az egyetem birtokában volt. Külső címlapján ugyanebből a századból való írással áll ez a cím: *Viaticus Tibini. Tractatus rethorialis*. Ugyancsak ekkor jegyezték a borítólap belső oldalára: „Hic continentur Viaticus Dybini et quidam alius tractatus rethorialis”. Ez a kötet tehát Tibinus művén kívül egy másik retorikai traktátust

k. 360—368. l. — Tibinus 1470—ben a prágai egyetemen az angol — francia Galfredus költészet-tani művét, a *Poetriát* magyarázta. L. *Max Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. München 1931. III. k. 755. l.

⁶ *Doskočil*: i. m. 8., 76. l.

⁷ *Uo.* 5. l.

⁸ Jelzete: B. J. 2214. Itt köszönöm meg dr. Jerzy Zathy docensnek, a krakkói Biblioteka Jagiellonska kéziratára vezetőjének szíves tájékoztatását és segítségét.

is tartalmaz, ennek szerzője, s a mű pontosabb címe azonban nem derül ki a szövegből. A két mű terjedelme 51 lap.

Itt Krakkóban ismerkedhetett meg Tibinus könyvével Szalkai László pataki tanára, Kisvárdai János. Ő ugyanis 1481–1484 között a krakkói egyetemen tanult, az ottani facultas artium-on szerezte meg 1484-ben a bakkalaureátus fokozatát.⁹ A kódex csillagászati fejezetének tanúsága szerint 1486-ban már Patakon tanított. A korabeli iskolai szokásokhoz híven ő is tanítványai kezébe adta az általa tanítandó diktámen-tankönyv mintaszövegét, hogy azt maguknak lemásolják. A leírt szöveget azután a diákok az iskolában a tanár vezetésével tanulmányozták.

A Szalkai-kódexben található diktámen idézett címe (*Rethorica ex dictis Tybini oratoris summi*) világosan utal a forrásra: Tibinus levélfogalmazási művének egyik változata ez. Hangsúlyozza ezt a kötet végén álló kolofón is: „Finit praesens tractatus dictatorius excerptus de Tybini oratoris dictis, utilis legentibus.” (258a.)

Az itt szereplő „dicta Tybini” kifejezés más kéziratban is megvan. Tibinus működésének mai monográfusa utal arra, hogy ezek az elméleti művek csak vázai Tibinus szóbeli előadásainak. De a címben olvasható műfaj-megjelölés („excerptum”), valamint a díszítő jelző („orator summus”) megfelelője is megtalálható a *Correctoria* egyik kéziratában, „rethor sollemnissimus” formában.¹⁰

A Szalkai-kódex diktámen tananyaga is — akárcsak a többi Tibinus-kézirat — nem valamelyik variáns szó szerinti másolatát tartalmazza, hanem „excerptum”, vagyis kivonat, mint a középkori tankönyvek mindegyike: didaktikai céllal valamilyen szakkönyv alapján szabadon állították össze ezeket az iskolák tanárai, amelyeket azután máshonnan származó szövegrészekkel, valamint saját gondolataik írásbafoglalásával is kiegészítettek. Így tett a Szalkai-kódexbeli tankönyvünk összeállítója is,¹¹ s lehetséges, hogy ebben a pataki tanár, Kisvárdai János is részes.

Kódexünk diktámen-variánsa ugyanis egészen szabad feldolgozása, kompilációja Tibinus és más szerzők retorikai műveinek. Szó szerint nem egyezik egyetlen ismert Tibinus-kézirattal sem, amennyire ez az implicitékből és explicitékből megállapítható, s a legfőbb forrásra a sok „secundum Tybinum”-mal kezdődő szövegrész utal. Szalkai könyvének példái viszont valószínűleg mind Tibinustól valók, az alább részletesen ismertetendő címzési minták mind német városokat jelölnek meg, zömmel Szászországban. Tibinus eredeti művét még drezdai iskolavezető korában írta, bizonyára ekkor a városi jegyző tisztét is betöltötte, a kor szokása szerint.

*

⁹ Album studiosorum Universitatis Cracoviensis. Edidit Josephus Pelczer et Adam Chmiel. Krakkó 1887-1892. I. 250. l.; *Josephus Muczkowski*: Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849. Krakkó 1849. 91. l.

¹⁰ „Dicta Tybini”: Doskočil i. m. 6., 7., 8., 72. l.; „excerptum”: uo. 5., 18. l.; „rethor sollemnissimus”: uo. 83. l.

¹¹ A XV. század végi krakkói diktámen-oktatásról: *St. Kuraš*: Zbiór dokumentów malopolskich. Cz. 2. Wrocław 1963.; *Malopolskie Studia Historyczne*. Wrocław 1963. — Áttekintés krakkói XV. századi formuláskönyvekről: Nowy Korbut. Warszawa 1963., 1964. I. 231., 314., II. 98–100. l.

A levélfogalmazási tankönyv szövegének második rétege a fenti törzsanyag iskolai feldolgozása során keletkezett. Az ismeretlen, magyarázatra szoruló szavakat, kifejezéseket, fogalmakat ugyanis a tanár „az órán” bővebben kifejtette, s a diákok ezeket a magyarázatokat a törzsszöveg megfelelő része mellé, a lap szegélyére, margójára írták. E célra már a törzsszöveg másolásakor elegendő helyet hagytak.

Fejezetünknel azonban jól megfigyelhető, hogy a törzsszöveget és a marginális jegyzetek jelentős részét egyszerre, egyidőben és nem egymás után vetette papírra a 15–16 éves diák Szalkai. A csillagászati fejezet analógiája megmagyarázza ezt a tényt. Ott világosan kimutatható, hogy a pataki iskola tanuló 1489-ben olyan szöveget másoltak le maguknak, amelyben az 1486. évre szóló naptárszámítási példák voltak. A mintaszöveg tehát nyilvánvalóan 1486-ban készült, ezt írták le maguknak a diákok a következő esztendőben is. A tanulmányozás évére vonatkozó aktuális számítási feladatokat azután pótlólag készítették el, s jegyezték le, az iskolai feldolgozás során. Levélfogalmazási tankönyvünknel is hasonló volt a helyzet: Szalkai László olyan mintaszöveget másolt, amelyben már az előző évek tanári magyarázatai is benne voltak. Az itt olvasható törzsszöveg és a vele egyidőben leírt marginális jegyzetek tehát már korábban is (1486 és 1490 között) leírásra kerültek a pataki iskolában.

Maga Szalkai a kolofón szerint 1490. május 12-én, Nereus és Achilles vértanúk ünnepén készült el a tankönyv leírásával: „Per me L de Z (fölötte: Ladislaus Zalka) in festivitibus Nerei et Achillei Martyris sub Johanne Baccalaureo de Kiswarda protunc rectore scolae Pathak, existente anno currente, anno domini 1490.” (258a.)¹²

*

A tankönyv szövegének harmadik rétegét az 1490-i leírást követő új tanári magyarázatok alkotják, amelyeket ugyancsak sok lapszéli glossza, sor fölé írt bejegyzés rögzít. Ezek is kétségtelenül Szalkai kezétől származnak, csak más színű a tinta, a betűk összezsúfoltabbak, sok helyütt ziláltabbak a sorok. 1494 előtt ezek is a tankönyvbe kerültek, ebben az évben ugyanis Szalkai már a budai királyi udvar hivatalnoká.¹³

A tankönyv tartalma

A felvirágzott társadalmi írásbeliség legdinamikusabb képviselői a deákok voltak. Mihez kellett érteniük e praktikus tudományból? Ezt tartalmazza a Szalkai-kódex levéleírást oktató tankönyve.

Első részében általános bevezető ismereteket közöl a diktámenről. Fejetegeti a levél szükségességét (*De inventione epistolarum*), a levél kialakulásának történelmi okait (*Quare epistolae sunt inventae*), majd pedig a diktámentanulmányok tárgyát ismerteti (*Quid sit dictamen*). Ezután a levél hagyományos fajtáit (*De divisione epistolarum*), hagyományos részeit (*De partibus epistolae*) részletezi, majd felsorolja a levél szerkezetével kapcsolatban számba-

¹² A kódexből idézett szövegrészeket a mai írásmódnak megfelelően adjuk, a rövidítéseket feloldva, központozással ellátva, az esetleges kiegészítéseket zárójelbe téve.

¹³ *Balogh István*: Szalkai László esztergomi érsek. Kassa 1942. 19.

jöhető általános hibákat (*Quae sunt vitanda circa cuiuslibet epistolae compositionem*).

A második rész a levelek címzésével foglalkozik (*Quomodo superscriptionem debent formare. Sequitur de formatione superscriptionum*), részletesen ismertetve, hogy az egyes társadalmi rétegek tagjait milyen címek illetik meg. Sok példával illusztrálja a címek megszerkesztésének különféle módjait.

A harmadik a megszólításokat tárgyalja (*Consequenter videndum est de praescriptione*), differenciáltan megmagyarázva, hogy az egyes társadalmi rétegek tagjai hogyan szólítsák egymást, valamint a fölöttük, illetve alattuk lévő társadalmi rétegek tagjait. Bonyolítja a megszólításokat az egymás mellett futó egyházi és társadalmi rétegeződés is.

A negyedik rész témája: az üdvözlés (*De formatione salutationum*). Szó esik itt az egyszerűbb és a díszesebb üdvözlési szövegekről, amelyek a címzett, illetőleg a levélíró társadalmi hovatartozásától függ, azonkívül az alkalomtól, a levél tárgyától stb. Külön bekezdés foglalkozik a nők üdvözlési módjaival.

Az ötödik részben a levél bevezetését fejtegeti a szerző (*Sequitur de secunda parte dictaminis, quae vocatur exordium*). Itt történik említés a „hagyományos” *captatio benivolentiae*-ről, a bevezetés megformálásáról és általános szabályairól. Nagy helyet foglal el ebben a részben a szólásgyűjtemény. Ábécérendbe sorolt közmondásszerű szólásokat találunk itt, amelyekkel elkezdhetők a levelek.

A hatodik részben a levél tárgyalási részéről való tudnivalók olvashatók (*De tertia parte dictaminis, scilicet narratione, quae sic communiter est vocata*). A megszerkesztés szabályait, a fogalmazás ékesítésének lehetőségeit, valamint az előforduló hibákat sorolja fel ezeken az oldalakon a szerző.

A hetedik rész a kérés megfogalmazását fejtegeti (*De quarta parte principali rethorici carminis, quae petitio communiter est noncupata*), a kérések különböző fajtáit és módjait, a kérés szövegének „feldíszítését”, s az elkövethető hibákat tartalmazza.

A nyolcadik rész tárgya: a levél befejezése (*De conclusione, unde honestus et congruus*). A jó záradék ismérveiről, a búcsúzás különféle változatairól olvashatunk itt.

Az utolsó rész a levéllel kapcsolatos további teendőkről tájékoztat (*De arte transponendi dictiones in dictamine, circa sigillum etc.*): a pecsételésről, a lezárásról, a levél egyes szövegrészeinek különböző célokból történő átalakítási lehetőségeiről stb.

Diktámen-tankönyvünk tartalmának e futólagos ismertetése is rávilágít arra a tényre, hogy az összeállító szakított az e nemű művekben eddig szokásos tárgyalási móddal. Az előző századokban ugyanis a levélírási ismereteket a klasszikus ókori szónoki beszéd felosztásának alapján oktatták. Minden előző, levélírást tanító mű (mint láttuk, maga Tibinus is a *Viaticus dictandibus*) öt részben tárgyalja anyagát: *salutatio*, *captatio benivolentiae*, *narratio*, *petitio*, *conclusio*, s a cicerói szónoklattannal kapcsolatos tudnivalókat többé-kevésbé mechanikusan alkalmazták az írásműre. Tankönyvünk összeállítója mindebből meghagyta azt, amit használhatónak vélt, de már nem a szónoki beszédet tartotta a szeme előtt, hanem kifejezetten csak a levelet. Az írásműből indul ki: annak sajátos alkotórészeit egyenrangú tárgyalási fejezetekként illeszti a hagyományosak közé. Ezt szemléltetik az egyes részek terjedelmi arányai is:

Címzés (superscriptio)	181a.—194b.	28 oldal
Megszólítás (praescriptio)	195a.—202a.	15 oldal
Üdvözlés (salutatio)	202b.—207b.	11 oldal
Bevezetés (exordium)	208a.—223a.	31 oldal
Tárgyalás (narratio)	223b.—232b.	19 oldal
Kérés (petitio)	233a.—241b.	18 oldal
Befejezés (conclusio)	241b.—251.a	20 oldal
További teendők (sigillum etc.)	251a.—258a.	15 oldal

Bár a műben többször előfordul a „quinque partes epistolae” kifejezés, s az összeállító a fenti főcímek közül három mellé (exordium, narratio, petitio) — teljesen következtetlenül — kiírja a hagyományos sorszámokat, de ez nyilvánvalóan csak a hagyomány kedvéért történik. Írja is: „quae sic communiter est vocata” (223b.).

De ezen túlmenően azokat a nyelvi, stiláris és formai kérdéseket, amelyeket még Tibinus is a teljes levél ismertetése után vesz sorra (variatio, prolongatio et breviatio, colores, vicia), tankönyvünk összeállítója az új nyelvszemlélet alapján a levél egyes részeinél tárgyalja, igen részletesen, mivel ezek valóban minden levél-résznél másképpen, más követelményekkel, más nyelvi formákkal jelentkeznek.

A korábbi diktámen-szakkönyvekben egyébként is elsősorban a jogi, törvénykezési iratok elkészítésére találunk részletes útmutatásokat, a misszióké tárgyalása egészen rövid, csak az öt főrészszel kapcsolatos általános ismereteket tartalmazták.¹⁴ Továbbá ezek a régebbi fogalmazást tanító könyvek tulajdonképpen oklevél vagy levél-gyűjtemények (formuláriumok vagy epistolariumok), ahol a „valódi” iratokhoz fűzték az összeállítók gyakorlati megjegyzéseiket, esetleg ezeket a gyűjteményeket rövid bevezetéssel látták el, s itt foglalták össze az elméleti ismereteket.¹⁵ Szalkai könyve nem ilyen, ez önálló szakmunka.

A benne érvényesülő levélfogalmazási felfogás nyer folytatást a XVI. századi humanista levélfogalmazási kézikönyvekben. Jellemző tény, hogy Tibinusnak a XIV. század második feléből származó levélfogalmazási műve után az első jelentősebb, már humanista szellemű diktámen-könyv 1492-ben jelent meg Ingolstadtban, a magyar kapcsolatokkal is rendelkező Conrad Celtis műve: *Epitoma in utramque Ciceronis rhetoricam cum arte memorativa nova et modo epistolandi utilissimo* címmel.¹⁶ Ettől kezdve több szerzőtől ismerünk ilyen témájú, humanista felfogású könyvet: 1512-ben írta Johannes Altenstaig *Opus pro conficiendis epistolis* című könyvét,¹⁷ 1536-ban Ludovicus Vives adta ki *De conscribendis epistolis libellus vere aureus* című könyvét; Justus Lipsius pedig 1590-ben *Epistolica institutio* címmel, a magyar Zsámboki János,

¹⁴ L. például Ludwig Rockinger nagy szövegkiadását: Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. München 1863. Új kiadása: New York 1961. — Más szövegkiadások felsorolása: Balassa Brunó: A latintanítás története. Budapest 1930. 215. l.; „Adalbertus Samaritanus. Praecepta dictaminum” Kiadta Franz-Josef Schmale. Weimar 1961. 26—27. l.; Charles H. Haskin: The early Artes dictandi in Italy. A „Studies in Mediaeval Culture” című gyűjteményes kötetben. New York 1961.

¹⁵ L. Bónis György: Petrus de Vineá leveleskönyve Magyarországon. Filológiai Közöny, 1958. 17—18. l.

¹⁶ Hain 4892.

¹⁷ Balassa: i. m. 242. l.

humanista nevén Johannes Sambucus tollából 1552-ben Bázelen jelent meg az *Epistolarum conscribendarum methodus*.¹⁸

A nagy humanista levélfíró, Rotterdami Erasmus két levélfogalmazási művet is írt: *Liber utilissimus de conscribendis epistolis observanda*, valamint *Brevissima compendiaria conficiendarum epistolarum formula* címmel. Az itt érvényesülő koncepció rokon a Szalkai könyvében találhatóval. Erasmus ketős irányban fejleszti-finomítja tovább a levélfírás elméletét, mégpedig a levél főrészével, a tárgyalással, azaz a „narratio”-val kapcsolatosan. Egyrészt igen sok változatát dolgozza ki (epistola suasoria, demonstrativa, hortatoria, monitoria, amatoria, invectiva, deprecatoria, nuntiatoria, mandatoria, collaudatoria, lamentatoria, gratulatoria, iocosa, conciliatoria, laudatoria, officiosa stb.), s a különböző hangulatú levélfajtákhoz különféle stílári, nyelvi kifejező eszközöket ajánl. Másrészt példaanyagát kizárólag ókori klasszikus szerzők műveiből veszi, nemcsak a „narratio”-nál, de még a címzés különböző fajtáinak bemutatásánál is.

Szalkai tankönyvét forgatva lényegében és részleteiben egy új iskolai „tantárgy” kialakulásának, önállóvá válásának lehetünk tanúi. A társadalmi igény új, iskolában tanítandó ismeretanyagot hozott létre, az írásművek megszerkesztésének gyakorlati tudományát, amely szűkkörű szakismeretből most vált „közismereti” tananyaggá, s ez, átalakulva-átformálódva, de máig fontos szerepet tölt be az iskolai oktatásban. Anyagának jelentős része — új társadalmi feladatok szolgálatában — ma is él az általános- és középiskolai fogalmazástanításban, az irodalmi dolgozatokban, a stilisztikában.

A tankönyv néhány részlete

Dolgozatunk terjedelme csak a tankönyv néhány kiragadott részletének rövidre fogott ismertetését engedi meg. Ezek elemzésével azt óhajtjuk dokumentálni, hogy a Szalkai-kódex fogalmazási anyagának számtalan olyan értékes oktatástörténeti, illetőleg művelődéstörténeti része van, amelyek nemcsak saját korukban voltak előremutatóak, nemcsak a keletkezést követő évtizedekben hatottak, de sok-sok áttételen keresztül ma is érvényesülnek.

A diktámen-tanulmány célja

Tankönyvünk első mondata (a kezdő piros C-betűbe Mátyás hollóját rajzolta Szalkai) így hangzik: „A retorika alanya a díszes beszéd vagy a díszes szónoklat, ugyanígy tanítja Poncius mester a Summa de arte dictandi című művében.” A folytatás azonban már nem ilyen általános, hanem konkrét módon utal a könyv tartalmára: „Tárgyalni fogom mind a magánleveleket, mind pedig a közjegyzők hivatalos iratait a többi oklevelekkel együtt, bármilyen emberhez, egyházi vagy világi rendűhöz szóljanak is; ezeket latinul és nemzeti nyelven formálva kell megszerkeszteni, illetve megfogalmazni.”

¹⁸ E három utóbbi műről l. *Moholi Ernuszt Hanna*: A humanista levél. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1947. 22–35. l. Szerinte Celtis Konrád művének címe: „Tractatus de condendis epistolis”. — Vives, Lipsius és Rotterdami Erasmusnak — a továbbiakban említett — két levélfogalmazási műve megtalálható az „Epistolographia, ratio epistolas latinas accurate scribendi” Osterodae 1692. című kolligátumban.

„Circa scientiam rethoricalem notandum est primo, quod subiectum rethoricae est sermo ornatus vel oratio ornata, quod idem est, ut refert magister Pontius in Summa de arte dictandi. Pro faciliiori ergo declaratione rethoricae scientiae tractabo quoque tam missiles litterae, quam instrumenta tabellionum cum ceteris litteris apertis, ad quamvis hominum personas, tam spirituales, quam saeculares, quae iuxta Latinam et vulgarem formans confici seu dictari valeantur.” (168a.)

Úgy tűnik, hogy a meghatározás második fele Kisvárdai Jánosnak vagy valamelyik tanár-kortársának leleménye. A mondat első része a hagyományos szöveg, megtalálható más szakkönyvekben is, nemcsak a XIII. században élt Pontius de Provence „Summa”-jában.¹⁹ Ezt egészíti ki, konkretizálja és „korszerűsíti” a folytatás, ez a megfogalmazásból jól kiviláglik. Nem tudunk arról, hogy más korábbi vagy korabeli szakkönyvben szerepelne. Fel-tűnő az egyes szám első személy használata is („tractabo”), ami többet nem fordul elő a tankönyvben; valamint a nyelvtani szerkezet hungarizmusa (a korabeli és a klasszikus művekben: tractare de aliquo, itt viszont: tárgyalok valamit).

Ez a szöveg-toldalék tartalmilag is a XV. század második felére utal: a deákoknak ekkor már az anyanyelven történő fogalmazás is kötelességükké vált. Új, korszerű mozzanat ez, itt a XV. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben. Azt jelzi, hogy a korabeli írásbeliség már hazánkban is igényli a nemzeti nyelvet, és fordítva: a társadalomnak már igénye van a nemzeti nyelvű írásbeliségre, s erre már iskolai kereteket is biztosít.

Patakon a „lingua vulgaris” természetesen a magyar nyelvet jelentette. Az egyik lapszéli megjegyzésben csoportosítást találunk: milyen nyelvek vannak? A válasz: „A közjegyzők szerint minden nyelv barbár, amely nem görög vagy héber.” A latint bizonyára magától értetődően tartották klasszikusnak. Jellemzőek Kisvárdai János példái: „Így a magyar, a lengyel és a cseh nyelv barbár.”

„Scriniarii barbares dicunt omnem linqum, quae non est graeca, nec ebraica. Et sic diomata hungarica linqua, polonica linqua, bohémica linqua dicuntur barbara.” (170b.)

Egy másik marginális megjegyzés ugyancsak a hazai helyzetet („mi”, „nálunk”) magyarazza. A pataki diákok előtt ismeretlen lehetett a „tabellarius” kifejezés. A tanár ezt ismerős szóval világította meg: „A tabelláriust a tabellio-ról nevezik így, vagy scribának, írónak. Nálunk közjegyzőnek hívják.”

„Consuet thabellarius appellari inde: tabellio; scriba publicus esse dicitur, quem nos notarium publicum esse dicimus.” (168a.)

Valóban, közjegyzők és írások minden városunkban működtek már ekkor, akik szakképzettségük kezdő ismereteit a jegyzetünkhöz hasonló művekből, s e sajátos szaktudományhoz értő tanároktól szerezték.²⁰ Érdekes és nagyrabecsült alakjai ők a XIV—XV. századi európai városoknak. A városi polgárok szemében titokzatos homály vette körül kis írószobáikat, irodáikat, a „scrinium”-ot, ahol „a titkok letétnek”, vagyis ahol a végrendeleteket, szerződéseket, egyezségeket, leveleket írásba foglalják. Kisvárdai János egy másik jegyzetében is említi őket.

¹⁹ Pontius de Provence „Summa de constructione”-járól lásd Balassa i. m. 233., 237. l.

²⁰ Vö.: Mészáros István: Világi iskolázásunk kezdetei, Pedagógiai Szemle, 1962. 620—630. l.

„Scrinium in generis dicitur secretorum vel scriptorum publicorum reconditio, scilicet locus, ubi secreta reponuntur. Scrinarii et scriniorum meomoriales(?) idem sunt et magistri scriniorum. Etiam scrinarii appellantur tabelliones, id est publici scriptores a portandis tabulis, in quibus scribebantur ante usum chartae.” (240b.)

Nem véletlen, hogy az első magyar nyelvű levelet ugyanebből az időből ismerjük: 1486-ban írta Várdai Aladár ma is meglévő levelét.²¹ A szélesebb körű magyar nyelvű levelezés ekkor kezdődött. Jól megfigyelhető azonban az említett levélben: még nincs megformálva, tudatosan alakítva, nincs benne megszólítás, bevezetés, záradék. Írója nem ügyel a választékos kifejezőmódra, ez a levél tulajdonképpen csak a spontán élőbeszéd változatlan lerögzítése. A levél magyar nyelvű formulái a XVI. század első évtizedeire alakulnak ki (a továbbiakban erről még lesz szó), ekkor lesznek közismertekké és kötelezőkké, elsősorban az iskolai oktatás hatására. S ebben az olyan latin nyelvű fogalmazás-tanítási könyvek nagy szerepet játszottak, mint a Szalkaié.

*

A fogalmazás tudománya a diktámen, de így nevezik magát az írásművet is. Ezt fejtegeti tankönyvünk következő szakasza. Szabatos meghatározása így hangzik: „Dictamen est uniusquisque materiae competens et decora vocalis vel scripta expressio” (171a.), azaz bármilyen gondolatnak pontos és megformált szóbeli, illetőleg írásos kifejezése.

A „dictamen” szó etimológiája kapcsán könyvünk hasonlata jól kifejezi e stúdium lényegét: először gondolatainkat kell tudatosan megformálnunk, s csak ez után foghatunk hozzá ezek formábaöntéséhez, írásbafoglalásához. A kettő szorosán összetartozik.

A dictamen kifejezés — olvassuk — a dicto szóból, vagyis a dico gyakorító képzővel ellátott alakjából származik. Joggal, mivel valóban gyakran kell mondogatnunk, ismételnünk magunkban, vagyis jól át kell gondolnunk az írásmű anyagát, mielőtt leírnánk. Ahogy az építőmester teszi: előzőleg a fejében részletesen elképzeli az építendő ház tervét, és nem fog rögtön hozzá a ház felépítéséhez. Így az írásmű készítője is köteles először alaposan átgondolni, fejében jól elrendezni anyagát, mielőtt hozzáfog a leíráshoz.

Élő gondolatok ezek: mindezt ma is elmondja minden tanár az iskolában dolgozatírás előtt tanítványainak.

„Et dicitur dictamen a verbo frequentativo: dicto, -as, -are, quod ulterius venit a dico quia dictamen semper vel frequenter debet dici seu ratiocinari in mente, antequam exprimatur vocaliter. Quod sicut domifactor prius in mente debet concipere figurationem domus et non statim curreret ad actum aedificandi. Sic etiam dictator debet primo materiam in mente concipere et saepe revolvere (fölötte: repeterere, recogitare), antequam vocaliter exprimat.” (171a–b.)

A fogalmazás állandó gyakorlásával érhető csak el, hogy valaki jól értsen az írásművek készítéséhez, csak arra illik rá az „írásmű-fogalmazó szakember” vagyis a „dictator” elnevezés: „Dictator est persona subtilis et facienda prudenter singularis negotia expediens” (171b.). Ebből következik, hogy aki csak egyszerű, szürke szövegeket tud írni, mondatait nem ékesíti fel retorikai díszekkel, az nem nevezheti művét diktámennek. Méltán mondja a rigmus: „Dictamen iungit voces, quas floribus ungit.” (171b.)

²¹ *Jakubovich Emil*: A legrégebb magyar misszilis levél, *Magyar Nyelv*, 1925. 114. 1

„Dictator in continuo exercitio dictandi debet invenire, ut sibi possit convenire diffinito, quod dicitur: Dictator est persona subtilis et facienda prudenter singularis negotia expediens. Ex quibus sequitur, quod simplex editio coloribus rethoricis non ornata fiete sibi nomen dictaminis usurpat. Verum dicitur: Dictamen iungit voces, quas floribus ungit.” (171b.)

A levélről általában

„Consequenter videndum est de inventione epistolarum, similiter de causis inventionis” — kezdődik e téma kifejtése. Eltérően a korábbi művektől, itt nem a skolasztikus művek négyes causa-felsorolása következik, hanem mai értelemben vett ok-keresés: miért van szükség a levélre, az írásműre?

Először a levélírás eredetéről beszéltek. Könyvünk szerint az egyiptomiak írták az első leveleket, mégpedig Nimphis (talán Memphis?) városában. Jelzi a szöveg, hogy ez az adat Sevillai Izidor lexikonából, az *Etymologiarum libri XX*-ből való, a második fejezetből. De Lucanus egy hexameteres sorát is idézi: „Conficitur bibula Nimphicis charta papiro.”

Mások azt mondják — fejtegeti tanárunk —, hogy a rómaiak „találták ki” a levélírást, amikor még az egész világ urai voltak. A sok tartományt, várost és táborot tisztviselők és prefektusok kormányozták. De ha Róma közölni kívánta velük akaratát, nem kerülhettek élőszóval kapcsolatba egymással a nagy távolságok miatt, ezért folyamodtak a levélhez. Annál is inkább így van ez, mivel a rómaiak alkották meg a levél megfogalmazásának szabályait.

„Pro primo. Sciendum, quod epistolarum usus et earum compositio ab Egipciis primum est exorta in quadam civitate, quae Nimphis est intitulata, in qua epistolae primo sunt inventae, prout testatur Ysidorus secundo Etymologiarum. Similiter et Lucanus hoc asserens in quadam metro dicit: Conficitur bibula nimphicis charta papiro.” (170a.)

„Dicunt autem alii, quod quidem Romani epistolas invenerunt, cum fere toti mundo dominantia extitissent. Tunc cum quaedam regiones, civitates et castra per se regere non sufficerent per officiales et praefectos collaterales, ipsi talia gubernabant. Et ex tunc voluntatem eorum quamque voluerunt ipsis esse manifestam et egulrunt. Sed quia vivae vocis oraculo sibi invicem loqui non potuerunt, per epistolas taliam impleverunt. Magis tamen hoc sic accipiendum, cum quia Romani certum modum formandi epistolas addiderunt.” (170b.)

Ezt dokumentálják azok a római költőktől, íróktól származó, jobbára fiktív idézetek, amelyek a diktámen tudományát dicsérik. Horatius szerint: „Inter omnia dogmata (fölötte: doctrina) epistola principatum obtinet.” Tullius, azaz Cicero retorikájának első kötetében ezt mondja: „Sola magistra rethorica animam laetificat, studentem promptificat.” Seneca a *De copia verborum* című művében így ír: „Quisquis prudentiam sequi desiderans verba sua per rethoricam adornari discat.” Vagy másutt ugyanó: „Homo per rethoricam redditur prudens, verus et laudabilis.” (168b.)

Minezt még egy sor fölötti jegyzet is kiegészíti egy Plinius-idézettel: „Et hoc ratione est consonans, quia Romani regularent totam linguam latinam, sicut dicit Plinius in Speculo (?) historiarum.” (170b.)

Miért van szükség a levélre? Erre a kérdésre válaszol a következő bekezdés.

Először azért, mert általa a titkos dolgok még jobban titokban maradnak, mintha azt a legbecsületesebb emberünkre híznánk. Neve is erre utal: az „epistola” szó a görög *epistolo*-ból származik, jelentése elrejteni.

Másodszor: a levél alkalmas közlési módja, kifejezési lehetősége akaratunknak, elképzeléseinknek. Levélben sokkal hathatósabban tudjuk gondolatainkat közölni, mint becsületos megbízottaink által, akik emberek lévén

feledékenyek lehetnek, s így nem marad meg mondanivalónkból, gondolatainkból minden pontosan megkülönböztetve, kifejezve.

A harmadik ok, ami a levél haszna mellett szól: a megbízott hűtlen is lehet. A levél a titkot megőrzi, a hűtlen megbízott viszont kifecsegi azt, amit elrejtve, titokban kellene tartania.

Mindez kétsoros dőcögő versbe foglalva is olvasható: a levél rejtve tartja a titkot, hűen közvetíti az üzenetet, pontosan megőrzi az emlékezetben tartandót.

S még egy utolsó érv a levél mellett: sokszor nincs alkalmas megbízott, akire gondolatainkat, üzeneteinket rábízhatnánk. Ha levelet írunk, vagy íratunk, akkor nem kényszerülünk igénybe venni a szolgák és a szolgálók bizalmas szolgálatait.

„Consequenter videndum est, quare epistolae sunt inventae. Sunt autem epistolae inventae quadruci.

De ratione primo, quia per eam secreta magis occultantur, quam per sincerem nuntium. Verum dicitur epistola ab epistolo in graeco, quod est abscondere in latino.

Secunda ratio est efficax voluntatis expositio. Verum magis efficaciter voluntatem nostram possumus per epistolam intimare, quam per sincerem nuntium intimare, qui obliviosi sunt, sic quia non omnia retinentur disiunctum et distinctum.

Tertia ratio est infideli(ta)s nuntiorum, quia epistola secreta celaret, forte nuntius occultam revelaret. Et istae rationes tanguntur in his metris:

Celat celanda, bene nuntiat et memorandat,

Sine fraude defert, quod communis epistola refert.

Quarta etiam causa potest esse inabolitas nuntiorum et fugere nimiam familiaritatem servorum et famulorum.” (107b.)

Az érvelésből jól látható, hogy a gyakorlati élet igénye hozta létre a levelet: a magánélet és a társadalmi élet bonyolultabbá válása tette szükségessé a gondolatok írásbafoglalását, egyre több lett az olyan tény, esemény vagy vélemény az egyszerű emberek mindennapi életében is, amelyeket érdemes és szükséges volt közölni, kifejtteni, illetve megőrizni, megörökíteni.²² Minden érvben szerepel a hírvivő, megbízott, üzenetvivő, amelyeknek funkcióját — bizonyítja tankönyvünk — sokkal tökéletesebben betölti az írott levél. Mindez a levél, az írásmű társadalmi kapcsolatokat létesítő és fenntartó szerepét dokumentálja.

A címzésekről

A levél (de minden más korabeli írásmű) első fő része a superscriptio, vagyis a címzés. Nemcsak a címzett nevét, társadalmi helyzetét tartalmazta ez a szövegrész, de kifejezte a levélíró viszonyát a címzethez, sőt valami

²² Ez a legfontosabb érv a humanista levélfogalmazási könyvekben. Például *Conrad Celtis*nél: „Epistola seu apostolus est vector et internuntius sermonis nostri desideriique et expressionis minus conceptus ad alterum absentia, rubore et alio casu loqui certioreque reddere nequeuntis, immissio significatioque vel qua cum amicis et inimicis tacitus nostras cogitationes, voluntatemque cummunicamus.”— *Erasmus*nál: „Nam nuntii vice fungitur epistola”.— *Sambucus*nál: „Est igitur epistola colloquium in literas missum ad absentem, utilis ea ad exponenda nostram sententiam.” Idézi: *Moholi Ernuszt* i. h. 30., 31. l. — *Justus Lipsius*nál is: „Scriptum amini nuntium ad absentes aut quasi absentes”. — Id. kolligátum 747. — Ugyanezt írja *Abádi Benedek* is, néhány évtizeddel Szalkai könyvének leírása után, az *Orthographia Ungarica* előszavában: „Hasznos, hogy egymásnac mindenikönc irhasson, ne kellyen minden ketsin dologért más ember után iarni . . .” Magyar Könyvszemle, 1908. 119. l.

módon éreztetnie kellett a levél tartalmát is. A mai gyakorlattól eltérően igen lényeges része volt ekkor (és még soká) a címzés szövege az írásműnek, amely tulajdonképpen a levél első bekezdését alkotta. Csak később került az összehajtogatott levélpapír külső oldalára.

Tankönyvünk címzésekkel foglalkozó fejezete a XV. századi társadalom életének sok apró mozzanatára világít rá.

Az iskolai oktatás során különválasztva tárgyalták az egyháziaknak, valamint a világiaknak szóló levelek címzéseit. Tankönyvünk így határozza meg a „világi” embert: „Mindazok világiak, akik egyházi szertartással nem kaptak tonzúrát, vagy pedig nem örvendenek az egyházi ruházatnak.”

„Consequenter videndum est de statu saecularium. Verum in statu saecularium sunt omnes personae, quae ecclesiastico ritui nun sunt deputatae, aut quae non gaudent habitu (fölső: vestimento) clericali.” (188a.)

Figyelemre méltó e kettős meghatározás között az „aut” szétválasztó kötőszó. Ebből ugyanis az következik, hogy egyházi rendű, azaz klerikus az, aki felvette a tonzúrát, de az is, aki valamilyen jogcímen hordhatja az egyházi ruhát, tehát ebben az időben — az előző mondatból értelemszerűen következik — már a tonzúra felvétele nélkül is. A XV. század végi Magyarország jellegzetes klerikus típusa ez az utóbbi: semmiféle papi ordót nem vett fel, csak valamilyen egyházi javadalom birtokában egyházi ruhát hordhatott. Maga az egyházi ruházat egyébként semmi egyházi funkcióra nem kötelezett, ahogy a tonzúra sem. Kitapinthatóan igen laza és tág egyházi helyzetet, jogállást jelentett ekkor már a „klerikus” elnevezés, e megjelölés tehát tulajdonképpen „de facto” világi embert is jelentett.

A jogtörténeti fejlődés szempontjából is érdekes kódexünk meghatározása. A XIV. század legbecsesebb magyar jogi műve, Uzsai János *Ars notaria*-ja szerint klerikusnak csak a nagyobb egyházi rendeket viselő férfi nevezhető: a subdiaconus, a diaconus vagy a sacerdos.²³

Tankönyvünk két klauzulát fűz a fenti meghatározáshoz. Az egyik szerint „egyesek a császárt és a királyt nem tartják világi rendűnek, mivel felkenték őket”. A második megjegyzés viszont azt állítja, hogy „jóllehet egyesek ténylegesen nem klerikusok, mégis egyházi ruházatot viselnek, és ők lehetőségben igen közel állnak a klerikussághoz, ilyenek egyesek a diákok közül”.

„Prima clausula additur, quod quidam dicunt imperatores et reges saltem christianos non esse de statu saeculari ea, quod sunt uncti. Secunda clausula additur, quia licet aliqui actu ponuntur clerici, ipsi tamen deferunt (fölső: portant) habitum clericalem et in potentia proinquirunt ad clericatum, ut sunt aliqui de statu studentium.” (188a.)

Szükségesnek tartották tehát, hogy ez utóbbi klauzulában a diákság sajátos helyzetére utaljanak: nincs tonzúrájuk, bár többen közülük egyházi ruhában járnak, ezek mégsem klerikusok, csak klerikusokká lehetnek, ha akarnak. Tanultságukkal azonban más pályákon is boldogulhatnak. A diák tehát most már nem azonos a klerikussal, úgy, ahogyan az előző századokban. Az iskola ekkor már nem papképző intézmény, sőt a tanulóknak csak kisebb hányada („aliqui de statu studentium”) indul ebben az időben a papi hivatás

²³ L. Bónis György: Az *Ars Notaria* mint retorikai és jogi tankönyv. Filológiai Közöny. 1963. 378—380. l. Lásd még: uő: Uzsai János *Ars Notaria*-ja. Filológiai Közöny. 1961. 229—260. l.

felé. A világi pályákra előkészítő iskola típusa születik meg ekkor, a XV—XVI. század fordulóján a reneszánsz hatása alatt, amelyet a protestantizmus csak időlegesen tud visszaszorítani.

*

A címzés szövege szempontjából háromféle világi társadalmi réteget különböztet meg tankönyvünk.

Az elsőt a császárok, a királyok és a különféle magasabb hercegi és grófi méltóságok („landgrafi, marchiones, burcgrafi”) alkotják. Ez utóbbiak mind a német—római birodalom rangjai, ezért jelentésüket a nálunk is használatos kifejezésekkel magyarázta pataki tanárunk, a föléjük írt szavak tanúsága szerint: „comites regni, comites comitatum, castellani”.

A középső csoportban a kisebb rangú grófok, a bárók és zászlósúruk vannak, és mindazok, akiket vér szerinti származásuk alapján az „úr” elnevezés megillet.

A harmadik rétegbe a kisnemesek, valamint a polgárok, elsősorban a városok tisztségviselői tartoznak: „iudices, scabini, consules etc”. A „scabini” cím megint ismeretlen lehetett, fölötte ott a szinoníma: „iudices substituti”.

„Status autem saecularium est triplex, scilicet summus, medius et infimus. In statu summo secundum conventionem loquendo hii locantur: imperator, atque summi reges, landgrafi, marchiones, burcgrafi, duces, comites maiores seu pallatini, et genera omnium, qui morem principum cessantur. — Sed in medio gradu ponuntur comites minores, barones summites, vexilliferi et milites et genera omnium, quibus origo sanguinis domini nomen approbavit. — Sed in infimo gradu ponuntur servi nobiles, iudices, scabini, consules etc. per totam commutationem.” (188b.)

Azután a különféle címzésfajtákat veszi sorra tankönyvünk, magyarázatokkal, példákkal kísérve, a fenti csoportosításnak megfelelően. A császárok címeit — talán mint nem aktuálisakat — elhagyva, először a királyok címzéseit adja: „gloriosissimi, translustrissimi, invictissimi, illustrissimi és néha serenissimi”. A példamondat Mátyás királyunkra illik rá (más M névbetűs cseh király nem lévén): „Invictissimo regi ac domino, domino M Bohemiae regi nostro praesincero.” (189a.)

Az első csoportba tartozó többi magas méltóság címe: „incliti, insignes, magnifici, praeclari, sereni, illustres, gloriosi”. A családi kapcsolatok alapján ide tartozó bárókat viszont az „ingenui, egregii, spectabiles” címek illették meg. A szemléltető példákban a német—római birodalom egyes tartományi urairól olvashatunk, Thuringiáról, Nürnbergről, Meissenről: „Insigni ac magnifico principi domino B landgrafio Thuringiae”, — „Egregio ac spectabili viro domino N purggrafio Nurembergensi”, — „Quem ingenuitas commodabilis merite decoravit, domino N marchioni Missoniensi.” (189b., 190a.)

A középső csoport grófjainak, báróinak és zászlósúrainak címei: „nobiles, potentes”. Ha alsóbbrendűek írnak nekik levelet, azok még hozzáteszik a címzéshez: „generosus” vagy „spectabilis.” A példamondat: „Nobili ac generoso domino H comiti illius terrae”. Díszesebb a címzés a következőképpen: „Cuius nobilitatis opera toti orbi claruerint, domino praesincero tali vel tali.” Másfajta változat: „Viro, cuius radix efloruit nobilis, domini suo generoso”, vagy így: „Viro, quem nobilitas operum venustavit.” (190a.)

A rangosabb katonák címzései, bármelyik csoportba is tartozzanak: „strenui, validi, fortes”, úgy, ahogyan a példában olvassuk: „strenuo viro domino H tali vel tali”. Itt is többfajta megoldási lehetőséget sorol fel a szerző,

mintát adva a variálásra: „*Quem fortitudinis opera dignum militiae monstraverit, domino H militi tale*”, „*Viro, quem manuum valides probant praeformatum*”, „*Viro in actibus strenuitatis solidato*”.

Háború esetén a hadrakelt sereg tisztjeit az „*intrepidi, robusti*” címek illetik meg: „*Robusto viro domicello N in A residenti*.” A hadvezérnek szóló levelet is szépen illet megcímezni: „*Cuius robustio hostibus est formidolosa, domicello C tali vel tali. . .*” (190a., 190b.).

A harmadik csoport tárgyalása következik ezután: „Ebben a csoportban vannak a polgárok, a tanácstagok, akiknek címzését a következőképpen írhatjuk: »*Provido ac sagaci viro civi in H. . .*», vagy így: »*Solerti ac circumspecto viro A consuli in G civitate. . .*»

Jegyzetünk ezután részletező megjegyzéseket tesz: másképpen kell írni, ha egy polgár ír a városnak, illetőleg a városi tanács tagjainak, mint akkor, ha az egyik város ír át hivatalosan a másik városnak. Ez utóbbi esetben ilyen lehet a díszesebb címzés: „*Viris, quorum opera prudentiae latissimis finibus meminerint, proconsulibus ac iuratis civitatis illius vel illius*.” Vagy így: „*Viris, quos prudentiae titulus merite diademat*.” Vagy másképp: „*Viris, quorum prudentia aliis exemplar exstat operandi*”. (190b.)

Összehasonlításképpen érdemes egy rövid bekezdést ideiktatni Rotterdami Erasmus három évtizeddel később írott levélfogalmazási tankönyvéből. A nagy humanista a korabeli városi magisztrátus tagjait mind ókori címeken kívánja szólítani, ennek Szalkainál még csak nyomait találjuk.

„*Magistratum civiliū epitheta fuerint haec: consul vigilantissime, senator splendidissime, censor gravissime, aedilis magnificentissime, iudex incorruptissime, praetor integerrime.*”²⁴

/ *

A tanítás módszerének bemutatására a magisterek, tehát az iskolamesterek, tanítók, tanárok címeit ismertetjük. Köztudomású: ők alkották a XV. századi városok világi „értelmiségének” magját.

Először bő változatosságban felsorolja tankönyvünk az őket megillető címeket: *prudentes, honorabiles, reverendi, scientifici, industriosi* stb.

Ezután e jelzők egyikét mondatba helyezve szemlélteti a megfogalmazás technikáját: „*Honorabili viro G artium liberalium magistro sibi sedule diligendo*.”

Kétféleképpen variálható tovább a címzés: *commutatio* és *transsumptio* útján.

Commutatio esetén a fent felsorolt mellékneveket főnevekké alakítjuk át, s ezt az összes nyelvtani esetben téve használhatjuk. Például a „*prudens*” főnévi megfelelője: „*prudentia*”. Alkalmazását tankönyvünk nyelvtani esetenként szemlélteti.

Nominativusban: „*Viro, quem prudentia cum artium plenitudine mirifice praeillustrat*.” — *Genitivusban*: „*Cuius prudentiae flamma totum orbem doctrinae igniculis inflammat*.” — *Dativusban*: „*Cui prudentiae titulus digne ascribitur gloriosus, viro illustrato*.” — *Accusativusban*: „*Prudentiam limatulam moribus et scientiis ubique de magistrate viro praefulcito*.”

A *transsumptio* a hasonlatok használatát jelenti a címzésben. A hasonlatot kifejező főnév is különféle nyelvtani esetekben állhat.

²⁴ Id. kolligátum 136.

Nominativusban: „Lux refulgens, pectora illuminans, a quo scintillat, viro.” — Genitivusban: „Cuius doctrinae splendor, ut solis lumine alte emicuit, viro praepolito.” — Dativusban: „Balteo virtutem ac chlamidi morum, viro circumdato sic vel sic nuncupato.” — Accusativusban: „Quem doctrinarum iubar, ut solis radius intime perlustravit, viro praedilecto.” — Ablativusban: „A quo, velut a lampade subditorum corda radiatur, viro glorioso.” (184b., 185a., 185b.)

*

Ide csatlakoznak a diákokat megillető címek is: „maiorageniti, studiosi, discreti, validi, continui valentes, stabiles, constantes, seduli stb.” Mondatban így fogalmazzák meg példaképpen a címzést: „Studio ac continui socio B de A in D commoranti.”

Egymást így szólíthatják levélben a diákok: „dilectus, carus”, vagy felsőfokban: „carissimus, amantissimus”. A példamondat az erfurti iskolát említi: „Amantissimo suo socio G de A Erfordiae studii infundanti vel inhaerenti.”

A commutatio és a transsumptio igen változatos tétheti itt is a cím megszövegezését, de ezt szolgálhatja a tanult tudományok nevének szépen megformált beleszövege is a címzésbe. A felsorolt mintapéldákban a kor három legszükségesebb (s egyben legdivatosabb) tudományáról olvashatunk, amelyeket a városi iskolákban, valamint az egyetemek ars-fakultásain egyaránt oktattak.

A jogot tanuló diáknak szóló levelet például így kezdhjük: „Floribus eloquentiae iugiter inhaerenti A de G in C commoranti.” A logikával ismerkedő tanulóknak írt levél címzése: „Studio socio veri falsique cognitionem avida intersitenti.” S aki a filozófiával foglalkozik: „Socio rerum naturam arte et studio sedule inquirenti.”

A következő három példamondat ugyancsak erre a három tudományra vonatkozik: „Dilectissimo suo socio rosas cum liliis artis rethoricae iugiter colligenti vel metenti.” — „Charissimo suo socio dialecticae duellum iugiter infundanti.” — „Discreto suo socio apices naturae studiose inferenti N ibi vel ibi residenti.” (186b., 187a.)

*

Terjedelmes rész foglalkozik a nőknek szóló levelek címzéseivel. Az egyházi rendbeliek után kerülnek sorra itt is a világiak. Ők a címzés szempontjából olyan csoportba tartoznak, mint a férjük, egyszerű tehát a dolog: a férj címeit nőnembe kell tenni.

Az asszonyok megkívánják, hogy a nekik szóló levelekben, már a címzésben is valamiféle dicséretet, magasztalást találjanak. Dicsérhetjük őket egyrészt erényességük miatt: „virginosae, morigeratae, pudicae et sic de aliis”. A dicséretnek másik forrása: a címzett hölgy formás alakja, szépsége vagy kecsessége, ezért a megszólítás: „formosae, nitentes, rubicundae et sic de aliis”.

„Mulieres tamen semper appetunt laudari, praecipue a duobus. Primo ex virtute, et sic dicuntur: virginosae, morigeratae, pudicae et sic de aliis. Secundo ex egregia formae dispositione vel venustate. Et sic possunt dici: formosae nitentes, rubicundae et sic de aliis.” A sor fölött még kiegészítés: pulchrae, splendidae, rubentes. (193a.)

Néhány következtetés

Az eddig röviden elmondottakból is látható, hogy a humanista levél elméletével foglalkoztak a diákok ekkor a pataki iskolában. „Humanista levél”-nek ugyanis nemcsak az új, humanista világlátást hirdető gondolatokat

tartalmazó leveleket nevezhetjük, amelyek mint irodalmi alkotások is megállják helyüket. Dolgozatunkban humanista levélnek tartjuk mindazokat a missziliseket, amelyek a reneszánsz idején keletkeztek, követik a levél XV. században már véglegessé vált szerkezetét, nyelvükben, megfogalmazásukban tudatosan törekszenek a megújított latin nyelv értékeinek kiaknázására. Ezek a levelek az egyes emberek vagy kisebb-nagyobb emberi közösségek mindennapos életének szolgálatában állottak, igénybevételük már természetes, már nem különlegesség, s használatuk egyre tömegesebb.²⁵

Hazánkban az ebben az értelemben vett humanista levél megjelenése a XV. század közepe táján kezdődött, elterjedésükben ekkor nagy szerepük volt a kancelláriáknak, hiteles helyeknek, királyi, főpapi, főúri központoknak. A fejlődés jelentős állomását jelzi a Szalkai-kódex: az 1490-es években városi iskolában is tanítják már a humanista levélírás elméletét. Humanista tanulmány volt ez is, a Leonardo Bruni által megfogalmazott klasszikus értelemben: ezek is „az életre és erkölcsökre vonatkoznak, s ezért nevezzük emberies tanulmányoknak, mivel az embert tökéletesítik és felékesítik”.²⁶

E tanulmányok keretében a humanista levél külső, formai megszerkesztését, a levélírás technikáját tanulták a diákok, vagyis gondolataiknak a kor elképzelése szerinti szép megfogalmazását. Ez ma már sok esetben mesterkéltnek, dagályosnak tűnik, a XV. század embere előtt viszont — a korábbi korszakok száraz latinságához viszonyítva — új fényben csillognak a szavak, s a levélíróknak szemmel láthatólag örömeik telik a mondat szerkezetek, szókapcsolatok újszerű fűzésében, a hasonlatok, képes kifejezések változatos, színes pompájában, értékes, érdekes nyelvi fordulatok alkalmazásában.

A humanista levél e kötelező szerkezeti és nyelvi formáit azután különböző tartalommal tölthették meg később, az iskolai tanulást befejezve a különféle területeken tevékenykedő egykori diákok. Vitéz Jánosnál, Váradi Péternél mély filozofikus gondolatok, közéleti problémák hordozójává, történeti-tudományos fejtegetések keretévé vált a levél, ez eléggé közismert tény.

Szalkaitól azonban ilyen tartalmú levél — bár párthívei nagy hévvel dicsérték írásainak emelkedett stílusát, formai eleganciáját — nem maradt ránk, azok a levelek ugyanis, amelyeket tőle ismerünk: gazdasági-anyagi-hivatali ügyekkel foglalkoznak.²⁷ A humanista levélszerkezet erre is kiválóan alkalmas volt, hiszen ezekben az ügyekben is igen fontos a gondolatok pontos megfogalmazása, a mondatok tiszta, precíz megformálása, a levélíró szándékainak, céljának minél sikeresebb kifejtése és ennek érdekében a megújult latin nyelv minél gazdagabb felhasználása, az érvelés, a meggyőzés és bizonyítás csiszolt nyelvi formáinak okos alkalmazása. A XV. században diktámentuló magyar diákok közül csak kevés — a Vitéz Jánoshoz, Váradi Péterhez mérhető — nagy humanista egyéniség emelkedett ki, annál több tevékenykedett viszont a városokban, különféle közéleti pozíciókban, főúri udvarok-

²⁵ A humanista levélről lásd: *Moholi Ernuszt* i. h. 22—35. l.; *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Budapest 1955. 108—115. l. (Vitéz János leveleskönyvéről); — A reneszánsz Magyarországon. Válogatta, bevezette és a jegyzeteket írta *Kardos Tibor*. Budapest 1961. Bevezetés 43—46., 74—76. l. (Vitéz János és Váradi Péter leveleiről); *Balassa*: i. m. 241—242. l.

²⁶ Idézi *Kardos Tibor*: A reneszánsz Magyarországon. Budapest 1961. Bevezetés 22.

²⁷ A Bánfi Ferencnek szóló, 1510-i keltezésű magyar nyelvű levelet közli *Géresi Kálmán*: Károlyi-oklevéltár. Budapest 1885 III. 71—72. l. A Batthyány Ferencnek 1521-ben írt levél latin, magyar utóíráttal. Az utóírat közzétéve: *Magyar Nyelv*, 1941. 204. l.; két latin nyelvű levéléről *Balogh*: i. m. 54., 63. l. Az 1514-ban Rómába írt levél a monográfus szerint „gyönyörű latinságú”.

ban, kis- és középnemesi kúriákban mint deákok, s mindenütt jól felhasználhatták a humanista levél megszerkesztésének elméletét ugyan nem országos ügyek intézésében, nem nagy horderejű gondolatok terjesztésében, de közeli-távoli környezetük és egyéni életük napi ügyes-bajos dolgainak alakításában, társas kapcsolataik formálásában.

A városi patriciusok, pénzemberek és céhmesterek számára éppen úgy, mint a feudális földesurak számára ekkor, a XV. század végén már nélkülözhetetlenné válik a levél, akár maguk írják, akár más írja az ő nevükben. A terminológia, a szerkezet, a forma mindenütt az iskolában tanult — s a könyvünkben is olvasható — humanista levélé. Bár a színes szavak, képes kifejezések előadó gazdagsága és pompája a polgári használatban jócskán lehiggad, a levélírás szakemberei e köznapi levelekben is törekszenek a formai, nyelvi és kifejezésbeli esztétikumra.

*

Ezért egészen természetes, hogy a következő évtizedekből s a XVI. századból reánk maradt magyarországi levelekben tankönyvünk elveinek, szabályainak, példáinak alkalmazását ismerhetjük fel.

Állítsuk párhuzamba először ezek latin nyelvű címzéseit: a XVI. századi levelek címzése a XV. század végi szokásokat követi, ahogyan ezt a pataki iskolában is tanították.

Elöl áll mindig a rangot jelölő cím. A XVI. századi levelek tankönyvünk bőséges cím-készletéből a következőket használják fel: a nemeseket — rangjuknak megfelelően — mindig az *illustrissimus*, *magnificus*, *egregius*, *generosus*, *spectabilis*, *honestus*, *nobilis* cím illeti meg; a polgári személyek címei: *prudens*, *circumspectus*, *providus*, *egregius*. Ezután következik a név, majd pedig a címzetthez való viszonyt kifejező formula. Tankönyvünkben ezek szinte barokkos díszítettséggel találhatók, a XVI. századi levelekben viszont jócskán leegyszerűsödnek.

A legfőbb típusokon szemléltethetjük az elmondottakat.

„Magnifico domino, domino Thomae Nadasdhi, illustrissimi domini Gubernatoris locumtenenti, domino gratiosissimo ac fratri charissimo.” — „Spectabilibus et magnificis dominis Joanni Zalay ac Thomae de Nadasd, Poseniensis et Castri Ferrei comitatum comitibus etc. dominis et fratribus meis observandissimis.”²⁸

„Nobili domino Paulo Ispan etc. officiali in Csepregh etc. domino et amico honorando.” — „Bonae indolis egregiaeque virtutis prestanti iuveni, Emerico Zoltan Sartori, cubiculario magnifici domini Thomae Nadasdy etc. filio suo quam charissimo.” — „Generosae et honestissimae dominae Barbarae Kerhen etc. dominae honorandae.”²⁹

„Egregiis Johanni et Benedicto de Bayon tamquam dominis nobis honorandis.” — „Magnifico domino Johanni Dragffy de Belthewk fratri nostro honorando” — „Generoso ac egregio domino Michaeli Seryeny sacrae caesareae et regiae majestatis capitaneo etc. domino et tamquam fratri observandissimo et confidentissimo.”³⁰

„Egregio domino Philippo Kadas iudici civitatis Tirnaviensis domino amico suo confidentissimo.” — „Egregiis dominis iudici et iuratis civitatis Tirnaviensis et dominis nostris honorandis.” — „Prudenti ac circumspecto viro domino N iudici civitatis Tirnaviae domino et amico honorando.” — „Egregiis dominis iudici totaque senatui civitatis Tirnaviensis.” — „Prudenti ac circumspecto providoque viro domino iudici celeberrimae Cassoviensis et domino nobis semper honorando atque observando.”³¹

*

²⁸ *Károlyi Árpád — Szalay József: Nadasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest 1882. 218., 117. l.*

²⁹ *Szalay Agoston: Négy száz magyar levél. Pesten 1861. 4., 21., 72. l.*

³⁰ *Géresi Kálmán: Károlyi-oklevéltár. Budapest 1885. III. 96., 97., 434.*

³¹ *Döbrentei Gábor: Régi magyar nyelvemlékek. Budán 1840. II. 21., 30., 71., 72., 134. l.*

De az 1490 körüli évtizedek a magyar levél érlelődésének évei is, s a XVI. század elejétől fogva egyre több a magyar nyelvű levél. Ezek formája, szerkezete, sok nyelvi fordulata híven követi a latin humanista levélét, bennük a latin szakkifejezések sok magyar tükörképét láthatjuk viszont.

A címzések alakulásában is jól megfigyelhetjük mindezt, de emellett azt is, hogy a magyar változások alkalmazásában sok magyar sajátosság érvényesül. Például a magyar nyelvi szemlélet befejezetlennek érezte a pusztá dativusos címzést, ezért olyan igei állítmánnyal („adassék”), sok esetben alannal („ez levél”) egészítette ki a cím-mondatot, melynek a latinban nem találjuk nyomát.

Figyelemre méltó a fő- és köznemeseknek szóló magyar nyelvű levelek címzése: részben a korabeli latin levelekben szokásos címek magyar fordítása használatos ezekben (főképpen a nagyságos, tekintetes, kegyelmes), de a leggyakoribb a vitézlő cím. Ezt a harcias titulust a XV. századi „strenuus, validus, fortis”, illetőleg „intrepidus, robustus” epitetonjaiból magyarították. Tankönyvünkben látjuk, hogy a magas rangú katonáknak jártak ki ezek a címek annak idején. A magyar „vitézlő” kifejezés valószínűleg a XV. század második felében keletkezett mint levélfogalmazási szakkifejezés.³²

A polgári származásúaknak szóló XVI. századi magyar nyelvű levelekben a címzés mindig a „honorabilis” magyar megfelelője: tisztelendő, gyakran a vitézlő, sőt a nemes is, de természetesen a címzett nem származás tekintetében nemes, hanem lelkületben, jellemében, erkölcsökben.

A legfőbb típusokat itt is felsoroljuk, hogy az összevetést megkönnyítsük.

„Ez levél adassék tekintetes és nagyságos Nádasdy Tamás uramnak, királynak bírójának, országnak fő kapitányának, nekem szerelmes atyámfiának.”³³

„Ez levél az nemes vitézlő Zoltán Emrének, az nagyságos Nádasdy Tamás sáfárának, nekem bízott uramnak és barátomnak adassék.” — „Vitézlő uramnak, Pétervárady Balázs deáknak, ő felsége kamorásának, énnekem bízott uramnak.” — „Ez levél adassék az nagyságos Bátori András erdélyi vajdának, minékünk kegyelmes urunknak.” — „Nemes Vitézlő uramnak, Terjék Tamás uramnak, Kanizsa várának fő tisztartójának, nekem tisztelendő uramnak.” — „Ez levél adassék az nagyságos veszprémi bégnek, az hatalmas császár helytartójának, etc. nekem jó uramnak.” — „Vitézlő uramnak, Zichy Istvánnak, az nagyságos nádorispán fő hadnagyanak adassék, énnekem bízott uramnak.”³⁴

„Az én bízott uramnak és atyámfiának, az vitézlő Károlyi Mihály uramnak adassék ez levél kezében.” — „Tisztelendő uramnak és hajdu barátomnak, Bagossy Parlagi Pálnak adassék ez levél.”³⁵

„Ez levél adassék az tisztelendő nemes uramnak, Linder Sebestyén nagyszombati bírónak, nekem bízott uramnak kezéhez.” — „Ez levél adassék vitézlő és nemes uraimnak, lőcsei bírónak és egész tanács uraimnak, nekünk mint jó urainknak.” — „Ez levél adassék az lőcsei fő bírónak, nekem tisztelendő jó uramnak és mind az polgárok kezében, nekem bízott uraimnak.”³⁶

Gyakran előfordul a címzésben, illetőleg a levél további részeiben a „nekem bízott uramnak” kifejezés. Mit jelent itt ez a „bízott” jelző? A grófok

³² A „vitézlő” szó először éppen Szalkai 1510-ben írt levelében fordul elő. Ezután a legtöbb levél címzésében megtalálható, s innen terjedt szét más műfajú írásművekbe is mint tulajdonságjelző. Ilyen jellegű első előfordulása Sylvester János 1514-ben nyomtatott Uj Testamentumában. Lásd *Szarvas-Simonyi*: Magyar nyelvtörténeti szótár. Budapest 1893.

³³ *Károlyi—Szalay*: i. m. 123. Az idézeteket az egyszerűség kedvéért mai helyesírással adjuk.

³⁴ *Szalay*: i. m. 43., 58., 94., 122., 155., 161. l.

³⁵ *Géresi*: i. m. 408., 392. l.

³⁶ *Döbrentei*: i. m. II. 117., III. 34., 26. — A magyar nyelvű címzésekről lásd még: *Papp László*: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Budapest 1964. 10–14. l.

és bárók alárendeltjeiktől — Szalkai tankönyve szerint — ezt a titulust várhatták el: fidelis, diligendus és commissus (189a.). A „fidelis” szó fölé írt szinonima megmagyarázza a szót: „fide dignus”, vagyis hogy méltó alattvalója hűségére. A „commissus” szó jelentése is érthető ennek analógiájára: méltó a bizalomra (committo: rábíz, átad, átenged). A szó fordítása egészen pontos: befejezett melléknévi igenév.

A latin levélformulák magyarításában valószínűleg nagy szerepet játszottak azok a tanárok, akik az iskolákban tanították ezt a „tantárgyat”. A pataki iskolákban is folyt talán ilyen próbálkozás, erre enged következtetni a kódex egy másik fejezetében, az „irodalmi” tananyagban található sok magyar glossza.

Szalkai könyvének diktámen-traktátusa, illetőleg a hozzá hasonló más művek tehát a magyar nyelvű levél kialakulására is hatottak. A hatásuk alatt megformálódott és meghonosodott levél-elemek közül sok még századunk első felében is élt, többek között például a „magnificus” mint a „nagyságos”, a „spectabilis” pedig mint a „tekintetes” cím (igaz, hogy tankönyvünk szerint az első cím még Thüringia uralkodójának járt ki, a másik pedig a nürnbergi palotagrófnak). Levelet még ma is olyan formában írunk — kezdve a megszólítástól, végezve az aláírással —, ahogyan az ekkor, a XV—XVI. század fordulóján kialakult. A diktámen mint „tantárgy” a pataki iskolában sem volt öncélú, spekulatív tanulmány, hanem maradandó hatásokat keltett, értékes társadalmi haszna volt.

A címzett magasztalása

Nemcsak a nőknek szóló levelek elengedhetetlen része a dicsőítés, a magasztalás, hanem minden humanista levélé. Tankönyvünkben terjedelmes rész, a *Summa origo laudis* című fejezet foglalkozik szakszerű megfogalmazásával. Milyen ember érdemel szerzőink szerint dicséretet 1490-ben? Ezeket az oldalakon is sok lapszéli és a szavak fölé írt glossza jelzi az iskolai „feldolgozást”, megtárgyalást.

A dicséret mindig abban a jóban, tiszteletre méltóban vagy hasznosban gyökerezik, ami megvan az emberben — írja traktátusunk. E széles skálájú értékrendnek megfelelően a tankönyvünk szerint dicsérhető tulajdonságok a reneszánsz világának áhított javai, s a részletes felsorolás a földi örömmel élő, teljes, harmonikus embert állítja elénk.

Vannak külső javak, ezeket a szerencse juttatja kinek-kinek: gazdagság, hatalom, népszerűség, méltóság.

A belső javak kétfélék. Egyik csoportjukat a test javai alkotják, amelyek a természettől adottak: a szépség, a jó alak, a testrészek arányossága, a végtagok könnyű mozgása, valamint az életerő, elevenség. (Az „agilitas” szót külön a lapszélen is megmagyarázza tanárunk: „Agilitas — facilis motus membrorum.”)

A másik csoportba a lelki javak tartoznak, amelyeket az ember maga szerez élete során: ilyen a bölcsesség, a bátorság, a tudomány, az okosság, az ékesszólás.

E bekezdésben kétszer is szerepel „a Filozófus”, vagyis Arisztotelész neve. Bevezetéképpen etikájának negyedik fejezetét idézi szövegünk: „Kizárólag az igazság szerint dicsérendő a jó”, záradékul pedig az első fejezetből olvashatunk részletet: „A dicséret egyedül a lélek javaiból vétessék...”

„Consequenter videndum est verum summa origo laudis, ex quo autem in superscriptione exprimitur . . . Laus autem oritur ab aliquo bono, honesto vel utili, quod inest homini, quia dicit Philosophus quarto Ethicorum: Secundum veritatem solum bonus est laudandus. Bona autem sunt duplicia, quaedam exteriora, quaedam interiora. — Exteriora bona dicuntur bona fortunae, ut divitiae, potestas, honestas ac dignitas. — Sed bona interiora sunt duplicia. Quedam sunt bona corporis, et sunt ista, quae sunt homini data a natura, ut pulchritudo, formositas, membrorum agilitas et organorum qualis alia vivacitas. — Alia sunt bona, quae postea attribuntur animae . . . ut sapientia, virtus, scientia, prudentia, eloquentia etc . . . Laus solum sumpsit a bonis animae, quam ipsa teste Philosopho primo Ethicorum.” (186a. — 186b.)

A *Summa origo laudis* című fejezet margóján hosszú kiegészítést találunk, Kisvárdai János fejtegetéseit a „jó”-ról. Szófejtése jellegzetesen reneszánsz ízű: a bonus szó jelentését a „venus” köznév analógiájával világítja meg, a venus nem más, mint a test szépsége, a bonus pedig a léleké.

Több irányú fejtegetése közben Boethius idézi, a *De consolatione philosophiae* második részéből, majd pedig a „jó” divatos XV—XVI. századi megfogalmazását visszhangozza ő is: „jó az, ami tiszteletre méltó, gyönyörködhető és hasznos.” Majd sorra veszi ezt a három tényezőt, Cicero szavaival részletesen kommentálva.

„Bonus, -na, -um . . . potest derivari a venus et dicitur bonus, quomodo venus a venustate corporis, postea ad animam est hoc nomen translatum . . . Ut dicit Boethius secundo de Consolatione: Est enim in tribus hominum veri boni natura insecta cupiditas . . . Bonum est triplex, scilicet honestum, utile et delectabile. Bonum honestum secundum Tullium est, quod sua vi nos trahit et dignitate sua nos allicit, id est, quod propter se est appetibile . . .” (186a.)

Feltűnő, hogy a törzsszövegből éppen úgy, mint Kisvárdai János magyarázatából teljesen hiányzik a „bonum” vallásos vagy teológiai megközelítése, az érvelés egészen profán, teljesen világi jellegű, a „jó”, az „erény”, a „lélek javai” fogalmak itt kizárólagosan az ókori felfogásban érvényesülnek.³⁷

Az írásmű bevezető része

A levél bevezetésével, az „exordium”-mal foglalkozó fejezet legnagyobb részét a szólásgyűjtemény tölti ki. A hozzáfűzött magyarázat szerint ugyanis a levél bevezetésében valamilyen filozófust vagy költőt ajánlatos megszólaltatni (hol van már az antik szerzők tilalma!) — vagy pedig valamilyen jogi tekintélyt. Állapítsa meg a levélíró mondanivalójának alapgondolatát, keressen hozzá megfelelő, azt kifejező alkalmas mondást a fent említett forrásokban, vagy pedig lapozza fel az itt található „tabella exordiorum”-ot, és amelyiket odaillőbbnek találja, azt alkalmazza levelében. Nem kell mindig szóról szóra idézni, a levélíró tanulja meg variálni ezeket, a régiekből is alakíthat — a levél témája szerint — új szentenciákat.

„Et est notandum, quod pro exordiis poni possunt plurimae auctoritates philosophorum et poetarum, necnon aliquae ratione iuris, prohibentes aliqua fieri vel iubentes facienda. Videat ergo rethor principalem suae materiae intentionem et convertat se tunc ad aliquod generale seu recurrat huc ad tabellam exordiorum et prout videbitur sibi decencius expedire, sic formet . . . Et sic pro sua utilitate discat commutare et variare antiqua (exordia, sententias) et nova ex antiquo derivare.” (222a.)

³⁷ Vö. *Rotterdamii Erasmus* levélfogalmazási könyvének „A laude” fejezetével, valamint *Vives* „Laudandi ratio” részével. Id. kolligátum 198., 47.

Tankönyvünk összeállítója a szólásgyűjteményben (ez a fentebb említett „tabella exordiorum”) csoportokba rendezett mondásokat, szentenciákat ad a diákok elé példaszöveggént. A megfelelően kiválasztott szóláshoz fűzheti azután a levélíró levelének érdemi mondanivalóját.

Furcsa módon nem témák szerint történik a csoportosítás, hanem a közmondások első szavának kezdőbetűi alapján. A latin ábécé húsz betűjének megfelelően húsz csoportba sorolta szerzőnk a különféle forrásokból (valószínűleg ókori és korabeli szerzők, levelek, szakkönyvek stb.) összegyűjtött anyagát.

Mindegyik csoport 10 vagy 15 szentenciát tartalmaz. Szalkai a folyamatos másolás közben üresen hagyta minden csoport legelső betűjének helyét, néhol utólag ügyesen be is rajzolta a kezdő iniciálét, egyszínű tintával, másutt nem.

Ehhez hasonló szólásgyűjteményt találunk Rotterdami Erasmus fogalmazási tankönyvében is, ahol az egyes levélfajtákat tárgyaló részek végén terjedelmes fejezetek vannak *Sylva* címmel. Itt klasszikus szerzőktől vett idézeteket olvashatunk, témák szerint csoportosítva, részben magyarázatokkal ellátva. Erasmus saját mondásait is közli, de az ókori mondásoktól tudatosan elkülönítve.

Sokféle téma elkezdésére voltak alkalmasak a Szalkai-könyvében közölt szentenciák. Néhány példával szemléltetjük ezt a Q, R, S, T, V és az X betűk csoportjaiból (220a.—222a.).

Sikeres üggyről való beszámolás élére illenek: „Ubi est diversitas vulnerum, ibi apponatur pluralitas emplastorum”, vagy „Res gesta ideo inscribitur, ne per oblivionem et temporis lapsus deleatur”.

Tanácskéréshez alkalmasak: „Stultitiae normam non effugit, qui iustis consiliis amicorum non assentit”, vagy „Rerum exitus tunc prudentia metitur, cum sapientum consilio praemunitur”, „Vir prudentiae ad ea, quae bonum utile exigunt, pedibus non properat inuiter, sed consiliis et auxiliis horum expositulat complementum”.

A szülőkhöz írt, pénzt kérő diáklevelek „elvi” indokai: „Ratio divina postulat ac humana, ut paterna charitas toto posse viribusque erga filium bonis moribus insudantem acquiescat.” — „Quemadmodum filiorum interest praeceptis parentum obedire, sic et parentes tenentur filiis de necessariis providere.”

Köszönőlevélnél jó az efféle: „Rationi dictat ingenium, ut beneficium accipiens suo benefactori grates impendat fructuosas.” Egy kis hízelgés: „Quae navis perito rectori committitur, non de facili incursibus conquassatur.”

Van néhány igen öntudatos hangú a kérések bevezetésére alkalmas mondatok között: „Si quis ad portandum pondus eligitur, iustum est, ut mercedem ex onere consequatur”, vagy „Si quis petit, quod petendum iure dinoscitur, dignum est, ut sua petitio effectum sociatur”. De ez már szinte lázító: „Quicquid pauperi datur, non est donum, sed mutuum, si recta consideratione censetur.”

Ezzel szemben a hatalomra, a megtorlásra is találunk példát: „Quia nimis excresceret audacia plurimorum et eorum temeritas insaniret, si corrigentis virga deficeret”. Egy másik a szabadságjogokat emlegeti, de vele kapcsolatban a kormányzás erélyességét is, nyilván a nemesi privilégiumokra vonatkozik: „Vigor regiminis iudiciale gladium debet extrahere, cum viderit libertatis rationes (fölkötte: statuta) violare.”

Népi bölcsességként hangzik ez a közmondás a rágalomról, pletykáról: „Si quis infamiae nota semel inficitur, vix in aqua multa postmodum ablueatur.” Vagy a nagyotmondásról: „Tutius est pauca verucia effundere, quam multis invisibilibus aures hominum ventilare.” Vagy az őszinteségről: „Tu qualis in corde perseveras, oris locutione et morum compositione declaras.” Érdemes lenne kódexünk szólásait a korunkbeli népi gyűjtések anyagával összehasonlítani, bizonyára található közöttük kapcsolat, egymásrahatás.

Figyelemre méltó az egyik mondat, a korabeli iskolázás, tanulás egyik lényeges indítóokáról: „Quantos studium fructus confert studentibus, notum est pluribus, qui de parva nati progenie magnas sunt adepti dignitates.” A lehetőséget maga Szalkai példázza: édesapja pataki vargamester volt, s fiából az ország első méltósága lett: főkancellár és esztergomi érsek.

Sok a klasszikus hangulatú szentencia: „Sagitta non ledit lapidem, sed saepe resiliens vulnerat sagittantem.” — „Vir fortis in tribulationibus non frangitur, sed saepe divini numinis laudabiliter solidatur.”

Feltűnő, hogy vallásos szöveget, bibliai származású mondást egyet sem találunk. Van azonban két egyházi vonatkozású, egymás után álló mondat, erősen kritikai színezetűek: „Verum Christi membra esse dinoscitur, per quam decus ecclesiasticum ampliatur. Vilissimus honorandus est, qui sicut preaeest dignitate, non praecellit scientia et sanctitate.” A „sanctitate” szó fölötti magyarázat, Kisvárdai János szinonimája („vitae integritate”) a reneszánsz korának devotio moderna-ját idézi elének: a „szent” magatartást nem a korábbi, aszkétikus értelemben fogja fel, hanem újszerűen: tisztességes, becsületes életet jelent ez.

De ugyancsak az új korszak szellemi forrongását tükrözi a következő két szentencia is, az egyik a kereszténység és a mitológiai többistenhit viszonyáról, a másik a pápai rendelkezések iránti feltétlen engedelmességről: „Christianae religioni contrarium dinoscitur, quod plures dii quam unus solus Deus veneretur. Xristincolam (?) se fore denegat, qui sacris paparum sanctionibus non obedit.”

S egy ma is használatos, évszázadok alatt elnyűhetetlen frázis szerelmes levélhez: „Sicut luminis solis pulchritia intuentibus est iocunda, sic pulchritia tui aspectus animi mei est laetificativa.”

A fogalmazás általános szabályairól

Milyen szabályok érvényesüljenek az írásmű főrészének, a „narratio”-nak a megfogalmazásában? Mire ügyeljen a tanuló mondanivalójának írásbeli kifejtése, azaz megfogalmazása közben? A Kisvárdai János által tolmácsolott XV. századi fogalmazástanítási elvek nem ismeretlenek a mai iskolában sem, már az általános iskola alsótagozatos osztályaiban is tanítják ezeket.

Lássunk néhány fogalmazási szabályt Szalkai jegyzetfűzetéből!

Legyen az írásmű mindig érthető, ne tartalmazzon homályos kifejezéseket, különleges szavakat, de dagályos se legyen.

A jó írásmű világos. Érdekes ennek Szalkainál szereplő kritériuma: a dologgal ismerős ember kétszer elolvastva azonnal megértse.

Olyan terjedelmű legyen a fogalmazvány, amelyet a mondanivaló megkíván, ne legyen se terjengős, bőbeszédű, se túl rövidre szabott.

Az írásmű legyen igaz, vagy „az igazsághoz hasonló”.

A levél főrésze, a „tárgyalás” megfelelő módon kapcsolódjék a bevezetéshez. Ha az ember több dologról akar írni, akkor először mindig a legfontosabbról legyen szó. Ha többféle témáról ír, ezeket is megfelelő módon kapcsolja össze. Ne felejtse el sohasem jelezni: hol és mikor történtek a leírt dolgok.

„Insuper sciendum est de narratione, quae ponuntur regulae. — Prima. Narratio non debet uti verbis obscuris, sed usitatis et consuetis. — Secunda. Omnis narratio debet esse brevis, quo ad materiae quantitatem nec diminuta, nec superflua. — Tertia. Omnis narratio debet esse lucida, ita, quod bis ab intelligenti perlecta statim apprehendatur. — Quarta. Narratio debet esse vera aut verisimilis. — Quinta. Narratio non debet esse ex metris, nec vicinis” (fölte: consonantis). (227b.—228a.)

„De vitiis narrationis. Narratio multimodis est vitiosa. — Primo. Quando est nimis prolixa. — Secundo. Quando non est lucida, sed obscura. — Tertio. Quando non est vera, nec verisimilis. — Quarto. Quando non adiungitur exordio cum directo signo. — Quinto. Quando in se habet plura negotia, et utilissimum vel melius non primo narratur. — Sexto. Quando in se habet plura negotia et illa non coniungit per illa signa, scilicet preaterea, insuper. — Septimo. Quando non explicat locum et tempus.” (230a.—230b.)

Nagy nyomatékkal hívja fel szerzőnk a tanulók figyelmét: használjanak hasonlatokat, megszemélyesítéseket írásműveikben. Ezeket a filozófusok írásaiból, a költők verseiből éppen úgy vehetik, mint az anyanyelvű népi szólásokból, közmondásokból. Példaként ilyeneket sorol fel kódexünk: „mint tűz a szívben, mint egér a tarisznyában, mint a kigyó valakinek az ölében” stb.

„Et communiter supponuntur proverbia ab aliqua similitudine in rebus natalibus, vel ab aliquo dicto philosophorum vel poetarum aut aliquo modo loquendi vulgari, ut id est: ignis in sinis, mus in pera, serpens in gremio, suis hospitibus exitum ratio praebent iubiloso, vel munera ratione praebent generosa.” (210a.)

Gondolataink pontos megfogalmazásában ügyelnünk kell arra — inti tanulóit a pataki iskola tanára —, hogy mondataink ne legyenek félreérthetőek, kétértelműek. Ha azt írjuk: „Vidi dominum superari servum”, akkor kétséges, hogy ki győzte le a másikat, az úr-e a szolgát, vagy a szolgál az urat.³⁸

„Habet ambiguas clausulas ut dicendo: Vidi dominum superari servum — dubium est, utrum sit superatus: dominus a servo vel ego(?). Eo dicta oratio est oratio amphibolica (fölte: dubiosa).” (230b.)

A fenti regulák egyike említi, hogy a fogalmazás ne legyen versben, ne legyenek benne rímek. Ezzel szemben a levél „salutatio” részénél, az üdvözlésnél szerzőnk megengedi ezt, példát is hoz, egyet a „metrikus”, vagyis az időmértékes (itt hexameteres) verselésre, egyet pedig a „ritmikus”, azaz rímes, hangsúlyos strófákra:

„... in hac salutatione metrica: Cartula nostra tibi mandat dilectae salutes. Et etiam in hac salutatione rigmica:

Salve rosa
Praeformosa,
Quot sunt caeli sidera,
Tot salutis genera.” (178b.—179a.)³⁹

A fogalmazás, a szöveg nyelvi „feldíszítésének” szabályaival a *De ornatu inceptionis narrationis* című részfejezet foglalkozik, részletesen felsorolva és példákkal illusztrálva a cicerói retorika „color”-jait (228b.—230a.).

³⁸ Ilyen példa az a *Ludolf von Hildesheim* diktámen-könyvéből származó mintamondat, amelyet Gertrudis magyar királynő meggyilkolásával szoktak kapcsolatba hozni: „Reginam interficere nolite timere bonum est si omnes consenserint ego non contradico.” *Rockinger*: i. m. 369. l.

³⁹ Ehhez hasonló *Török Imre* magyar nyelvű verses üdvözlete levelében 1485-ből: Magyar Nyelvőr, 1877. 110. l.

A lap széli latin nyelvű glosszák szövegei igen laza megfogalmazásúak, érződik rajtuk, hogy szóbeli magyarázat után, csak saját emlékezete megtámasztására foglalta írásba a lejegyző diák. Elnagyoltan ismertethettük csak ezeket a feljegyzéseket, amelyek a pataki iskola tanárának, Kisvárdai Jánosnak fejtegetéseit őrizték meg számunkra, pedig e gondolatforgácsok a régvolt pedagógus-előd egyéniségének, emberi arcának egy-egy apró vonását villantják elénk. A diktámen-fejezetből kiragadott néhány színfolttal is egészítsük ki azt a képet, amely róla a többi fejezetből elénk tűnik,

Kisvárdai János imponáló irodalmi műveltséggel rendelkezett. Ismerte a klasszikus írókat, a bibliai könyveket, az egyházi szerzőket s a korabeli szakmunkákat egyaránt. A törzsszövegben előforduló érdekesebb szavak jelentésének, különféle jelentésváltozatainak bemutatására mindig sokféle szerzőtől, különféle irodalmi művekből hoz idézeteket. A „sors” szóhoz például a következő magyarázatot fűzte:

„Sors, -tis, feminini generis. — Quoque dicitur coniectura, ut ista: Vetula sit multa de sorte. — Quoque possessio, ut Jhlim (=Jerusalem) fuit in sorte Beniaminis. — Quoque suggestio temporis ex natali conditione vel divina dispositione, ut ibi; Cum dies abscesserit, noctemque sors reduxerit. — Quoque capitale, ut: Quicquid accipitur, ultra sortem usura est. — Quoque dicitur casus, verum Ovidius prima Metamorphoseos primus Amor, Phebi, Daphne, Peneia, quam nonus: Sors ignara dedit.

Item sors dicitur fortuna vel eventus rerum, verum Lucanus in primo: O miseri sortis quod non impunica nati. — Item sors quoque importat electionem, secundum quod dicitur: Apostoli fecerunt sortem et cecidit sors super Mathiam. — Vel sors: fatum, fors, augurium. Sors est capitale, sorsque mysterium, suggestio possessionis est sors. — Hugutio dicit, quod sors dicitur eventus vel pars vel fortuna vel Vergilius per asum vel oraculum, quod in quibusdam ocis dabantur per sortes responsa.” (228b.)

Tanárunk tehát az alapszónak tizenhárom szinonímáját említi, szemléltetésül hét idézetet hoz, valamint két értelem szerinti utalást. Három ókori szerzőt említi, Ovidiust, Vergiliust és Lucanust, közülük kettőtől idéz is. A többi idézet forrása: Hugutio sokat forgatott XIII. századi enciklopédiája, az újszövetség (Apostoli fecerunt. . .), valamint egy liturgikus ének két sora (Cum dies. . . a *Iam lucis orto sidere* himnuszából). Két idézet lelőhelye ismeretlen (Vetula sit. . ., Quicquid accipitur. . .). A két értelem szerinti utalás közül az egyik ószövetségi (Benjámín öröksége), a másik mitológiai (az augurok). Kisvárdai János szemléltetésében a bibliai események és a mitológiai történetek szétválaszthatatlanul összefonódtak.

De nemcsak a régi Rómát ismerte, hanem az ókori Görögországot is. Sok görög szót etimologizált, sikerrel vagy kevésbé sikerülten. Nem valószínű, hogy tudott görögül, de igen nagyra becsülte ezt a nyelvet.

„Latini vero — közvetíti szavait Szalkai — saepius sermone graeco utuntur hac ratione, quia sicut barbara elocaptio a latina distat, sic graeca a latina, et notae sunt dissidentes. Ergo propter excellentiam graecae sermonis et amplitudinem eius latini saepe sua vocabula summunt.” (170b.)

Ha a törzsszöveg egyik-másik szava alkalmat adott rá, részletes görög „régiség-tani” magyarázattal is szolgált. Az egyik minta-mondata például az erfurti gimnáziumot emlegeti a főszövegben: „Dum gymnasiis me disposuit applicare omnipotens deus, iter meum praeparavit fortuna et semper in omnibus ad nutum respondebam. Vel sic: Quam ego Erfordiae commorando sanus et incolumis studium literarum non desino frequentavi.”

Kisvárdai János itt — kapva az alkalmon — a „gymnasium” szó kapcsán egészen részletes rajzát adja az ókori görög palesztrákban folyó nevelésnek. Befejező mondatában a szó feléledésére világít rá: a gimnázium régen is, most is bizonyos „ars”-ok gyakorlótere.⁴⁰

„Et hinc gymnasium dicitur communis locus exercitiorum, nam et balnea et loca scorium et cursorum et athletarum: gymnasia sunt, quo ibi homines in sui artis studio exerceant.” (231a.)

De nemcsak régi klasszikusokról magyarázott Kisvárdai János tanítványainak, hanem a humanizmus első nagy alakjának, Francesco Petrarcanak neve is elhangzott ekkor a pataki iskolában. Rá hivatkozik, amikor arról beszél, hogy nem mindegy, milyen könyveket olvas a gyermek és az ifjú, hogy milyen „szépen” beszél környezete.

Régi anekdotákat idéz eléjük: Fülöp, a makedónok királya Arisztotelésszel taníttatta fiát, a későbbi Nagy Sándort; a régi rómaiak pedig iskolába adott gyermekeiktől elsősorban azt kívánták meg, hogy Vergilius műveiben legyenek járatosak. Ma is helytálló az indoklás: a szépség felé való vonzódás fiatal korban még „olyan, mint az elvetett mag, amely gyökereket ereszt a mélybe. Ezek azonban még könnyen kitéphetők, ezért így kell őket erősíteni”, jó olvasmányokkal, tiszta latinsággal, „szép” beszéddel.

„Verum Franciscus Petrarca de eruditione puerorum similiter dicit et declarat, quas materias perlegere debemus et quos debemus praeceptores sequi et habere conveniat, cum dicit in has rationes: animadvertendum, quod non modicum maiora illa praecepta, quae pro minoribus traduntur. Scilicet est prima, quod tironum elementam ab optimis praeceptoribus accipere convenit et ex autoribus librorum . . . optimis.

Qua ratione et Philippus rex Macedonum primas litteras ab Aristotele discere Alexandrum voluit. Et veteres Romani suos liberos scholae manicipantes in Vergilio primum erudiri curabant. Optima utique ratione, nam quod semen intibus insitum est, alte radices mittit, sed facile divelli vi ulla potest, ergo sic meliorantur.” (172a.)

Vajon milyen Petrarca-művet idézett itt a pataki tanár? Nem tudunk ugyanis a nagy itáliai költő *De eruditione puerorum* című írásáról. De az itt elmondottakhoz hasonló gondolatokat találunk a *Remedia utriusque fortunae* dialógusaiban, a következő rövid fejezetekben: *De insigni discipulo*, *De excellenti praeceptore*, *De librorum copia*, *De filii fortitudine ac magnanimitate*.⁴¹

Az is elképzelhető azonban, hogy Kisvárdai János birtokában olyan gyűjtélkes kötet volt, melynek első része Petrarca-művet tartalmazott, s ezután valamelyik más szerző pedagógiai traktátusa következett, s egy ebben olvasott irodalmi-pedagógiai jótanácsot tulajdonított Petrarcanak. De az is lehetséges, hogy Petrarca neve alatt valamilyen más szerző műve rejtőzött.

A XV. század folyamán ugyanis számtalan nevelési tárgyú írás látott napvilágot Európa-szerte. Vergerio műve a *De ingenuorum educatione liberorum*, Enea Silvio Piccolomini *Tractatus de liberorum educatione* címmel írt a témáról, Vegio a *De educatione liberorum*-ban értekezett róla, s más, kevésbé ismert szerzők is, például Gianozzo Manetti (*De liberis educandis*) vagy P. C. Decembri (*De studiis puerorum*), De a Kisvárdai János által említett címen

⁴⁰ Iskolatörténetileg érdemes regisztrálni: ez a „gimnázium”-szó első megjelenése magyar szerzőnél.

⁴¹ Az „Opera Francisci Petrarcae” kötetből (Basileae 1496.), a XLIII., LXXIII., LXXX., LXXXI. fejezetek. A „XLI. De discipulo indocili et superbo” című fejezet egyik példája Nagy Sándorról szól.

is számon tart a szakirodalom egy művet: a nem kevésbé neves humanista, Niccolò Perotti *De eruditione puerorum* című munkáját.⁴²

Kisvárdai János idézetének Nagy Sándorról szóló példája már Quintilianusnál is szerepel: „An Philippus Macedonum rex Alexandro filio suo prima litterarum elementa tradidit ab Aristotele summo eius aetatis philosopho voluisset?” — olvassuk az *Institutiones oratoriae*-ben.⁴³ Régi, mégis modern volt ez a mű Szalkai korában: 1417-ben fedezte fel Poggio Bracciolini, s ettől kezdve — Fináczy Ernő szerint — Quintilianus „a humanisták legnagyobb tekintélye a nevelés kérdéseiben”.⁴⁴ Könyvét Mátyás király a 60-as években másoltatta le könyvtára számára Umbriában. Kisvárdai János is ismerte, többször idéz is belőle, például az ars és a natura, valamint az imitatio és az exercitio viszonyával kapcsolatban.

„Quintilianus in secundo Institutionum dicit: Ars summa est et natura per artem optima. Sicut a natura aptitudo, ab arte venit certitudo; sicut etiam ab imitatione facilitas et ab exercitatione datur promptitudo.” (172b.)

Említettük már, hogy a címzett magasztalásával kapcsolatosan pataki tanárunk a NIKOMAKHOSZI ETIKÁT, annak IV. könyvét idézte. Arisztotelésznek ezt az erkölcstani művét a középkor nem ismerte teljes egészében: csak a II. és a III. könyvét fordították le latinra a XII. században. A teljes művet — köztük a Kisvárdai János által idézett részt is — Leonardo Bruni fordításában ismerte meg Európa, amellyel 1437-ben készült el.⁴⁵

Modern műveknek számítottak tehát Quintilianus és Arisztotelész említett művei a XV. században, ismeretük és iskolai alkalmazásuk Kisvárdai János modern irodalmi ízlését dicséri.

*

Pataki tanárunk tekintete azonban nem állt meg az irodalmi műveknél, igen széles körű érdeklődéssel, kitárulkozó figyelemmel nézte a környező teljes valóságot, s ennek megfigyelt elemeit tudatosan igyekezett felhasználni az oktatásban. Sok nyomát találjuk e törekvésnek a lapszéli glosszákbán. Az „apex” szó jelentésárnyalatait például így bontotta ki tanítványai előtt:

„Apex (masculini generis) id est summitas, quod enim in summo est, a pedibus remotum est. — Et quoque apex dicitur littera, et proprie apices dicuntur litterae, quae in frontispiciis murorum vel ecclesiarum scribuntur, et in principiis librorum et in titulis leguntur. — Item quaelibet littera quoque dicitur apex verum in Marco: Unus apex non peribit. — Et apex dicitur ligamen. — Item apex dicitur pileus subtilis, quo gentiles sacerdotes utebantur. — Item dicitur summitas galeae, scilicet conus, super quam cristae ponuntur.

Inde apiculum, quod et pro littera et pro ligamine, quo filateria dependent et pro filis accipitur. — Papias vero dicit: apex, -icis dictus, quod longe fit a pedibus, id est summa pars verticis vel caeli vel galeae vel montis vel litterae. — Item apex est summitas honoris vel distinctionis nota. — Verum apex: littera, signum galeae, dignitas, altissima mitra.” (221a.)

A szó jelentésének megfogalmazása (a teteje valaminek, ami a tárgy tetején van, távol az alapzatától) után tehát első példáját az írásjelek közül veszi: apex a betű fölött levő vessző, amely „a templomok és falak (házak?)

⁴² Fináczy Ernő: A renaissance-kori nevelés története. Budapest 1919. 46. l.

⁴³ I. könyv, 1/23. rész.

⁴⁴ Fináczy: i. m. 26. l.

⁴⁵ Fináczy: i. m. 26. l.; Kecskés Pál: A bölcsélet története. Budapest 1943. 213. l.

homlokzatain” láthatók. De ugyanilyen jelek olvashatók — mondja tanárunk — a könyvek címeiben és az oklevelek elején, a titulusokban is. A felsorolásból kitűnik, hogy a nagyméretű nem kurzív betűkhöz kapcsolódó hegyes, szögletes vesszőkre gondolt itt Kisvárdai János.

Majd egy — a diákok által is bizonyára jól ismert — bibliai részletre emlékezteti őket a Márk-evangéliumból: „Egyetlen vessző (azaz apex) sem fog elveszni. . .”

Egy másik jelentéscsoport ismertetése következik ezután. „Apex”-nek nevezik azt a hegyes, csúcsos kalapot, amelyet a „pogány” papok viselnek. A lovagok, katonák sisakjának kúpos csúcsa viszont: „conus”, ezt is megemlíti, ide kellett elhelyezni a tarka tollbokrétát.

De a korabeli „civil” kalapok hegyét is szokás volt díszíteni, innen származik az „apiculum” szó, jelentése: szalag, fonál. Apiculumok alkotják a kurzív betűk fölött hajladozó szárrengeteget, és apiculum az a szál is, amivel a fonalgombolyító műhelyekben dolgoznak, amelyekből a különféle fonalak készülnek.

Ezután tanárunk Papias híres és jól ismert középkori értelmező szótárából idéz: „apex” mindezekén kívül még a hegyorom legmagasabb része, valamint az ég „teteje” fölöttünk.

S egy utolsó példa: sok esetben a méltóság megkülönböztető jele, jelvénye is „apex”, ilyen például a sisak forgója vagy a főpapok magas mitrája, a püspöksüveg.

A szóbeli kifejtés mellett rajzzal is igyekeztek elősegíteni a helyes fogalom kialakulását. A szegélyen láthatjuk Szalkai ábráját: egy háromszöget, s mindhárom csúcsnál ott a megnevezés: „conus”.

Verbális szemléltetés folyt tehát a pataki iskolában, 150 évvel Comenius előtt: a jelentésváltozatok felsorolásával változatos képeket villantott fel Kisvárdai János tanítványai képzeletében, hogy egy-egy fogalmat alaposan megvilágítson, megértessen: a mindennap olvasható feliratoktól (ma is látható a pataki plébániatemplom kapuja fölött a XV. századi felirat) a lovagi tornák porondjáig (ott van nem messze a pataki vár udvara), a „pogány” papok kalapjáig (egy másik fejezetben említi a „pogány” török fenyegető közeledtét) a hegyoromig, püspöksüvegig, szalagcsokorig. S a szemléltető képzeleti képek között megjelent a korabeli iparos és a fonalgombolyító műhely is.

Kisvárdai János jól értett a korabeli természettudományokhoz is, ezt különösen a kódex asztronómiai-asztrológiai tananyaga bizonyítja. De széles körű tájékozottságának jellemzésére megemlítjük, hogy a diktámenfejezethez fűzött magyarázatokba is sok efféle ismeretet sző. Egy görög szó etimológiája kapcsán például részletesen elmagyarázza (és ábrákkal illusztrálja) a háromszögek fajtáit: az egyenlő szárú („ysocetes”), az egyenlő oldalú („ysopleisus”) és az egyenlőtlen oldalú („scalenum”) háromszögeket; beszél tulajdonságaikról s egymáshoz való viszonyukról: az egyenlőtlen oldalú háromszög sohasem egybevágó az egyenlő oldalú háromszöggel, az egyenlő oldalú háromszög viszont mindig két egyenlő szárú háromszögre bontható.

„Verum ysocetes est triangulus habens duo latera aequalia et tertium inaequale, ut sic: \triangleleft Sed ysopleisus est triangulus, huius omnia latera aequalia, ut sic: \triangle Sed scalenum est triangulus, huius omnia latera inaequalia, ut sic: \triangleleft Omnino pleisus aequat scaleno nil, sed duo ysocetes.” (254a.)

*

Kisvárdai János műveltségét, szemléletét jelentős mértékben motiválta szűkebb környezete, a mezőváros, a táj, végső soron magyar szülőföldje is. Ezt olvashatjuk ki például a „ventilo” szóval kapcsolatos fejtegetésekből.

„Ventilo, -as, -avi, -a; praedicatum; id est ad ventum dispargere et proicere et querere excutere, investigare et ceteri tali. Unde Juvenalis: Ventilet aestivum digitis sudantibus aurum.” (221b.)

A „ventilo” szótári jelentése: szétszór a levegőben. A pataki tanár szeme előtt a korabeli gabonacséplés megszokott képe jelent meg a szó hallatára: a szélnek (ad ventum) szórják a búzát, a rozst, hogy kipergessék, s ezzel napvilágra hozzák a magot. A többi közölt szó „és”-sel kapcsolódik az első szinonímához, s annak jelentését erősítik: elébedob, kikeres, szétver, kikutat. Meggondolkoztató, hogy Papias szótárában egyik sem szerepel e kifejezések közül.

De cséplésről ekkor, a magyarázat során beszélgették is, bár az a szentencia, amelyben a ventilo szó található, nem ezzel kapcsolatos, ahogyan a közölt Juvenális-idézet sem. E sajátos „paraszti” szófejtés azonban jól elősegítette a klasszikus mondások lényegének megértését. A magyar nyelvű beszélgetés eredménye, hogy e fontos mezőgazdasági munka egyszerű eszközének, a szórólápnak nemcsak latin, de magyar megnevezését is lejegyezte Szalkai: „ventilabrum — szórólápat”. (221b.)

Egy másik magyar szava az állattenyésztéssel kapcsolatos. A „siliquae” szót ugyanis így magyarázza: „árpa, amit az erjesztés után a disznóknak adnak, s ezt a nép nyelvén malátának mondják.” Tehát sörseprő ez a maláta a kor nyelvhasználatában.

A „rima” latin szó jelentése: szakadék, hegyhasadék — fejtegeti Kisvárdai János. S folytatja: „A nép nyelvén ez: ryss.” Szalkai felső-tiszai i-ző nyelvjárásában így írja le a rés szót.

A „rózsa” szót etimologizálva sem mulasztja el tanárunk megjegyezni, hogy nálunk is „rosa”-nak nevezik ezt a virágot.⁴⁶

„Siliquae, -quarum: ptisanarium dicitur sic, quod post brasium vel braxationem exponitur porcis, vulgo malatha.” (226a.)⁴⁷

„Rima, -mae, id est fissura terrae, vulgo ryss.” (226a.)

„Rosa, -sae, est genus florum et derivatur a roda graeco, quod apud nos rosa dicitur.” (232a.)

Ez a néhány szó is, de különösen a többi fejezet sok magyar glosszája dokumentálja, hogy a pataki iskolában tanár és diák ajkán gyakran hangzott a latin mellett a magyar szó is.

S u m m a

Jól látható: tankönyvünk nem értéktelen emléke a középkori magyar művelődésnek.

Több formuláskönyvet ismerünk, amelyet ezekben a századokban állítottak össze a magyar kancelláriákban, de magyar ember által másolt középkori „ars dictaminis”-tankönyvről nem tudunk másról, csak a Szalkaiéről.

⁴⁶ Az itt felsorolt magyar nevek nem szerepelnek Szamota István közlésében, amelyben a Szalkai-kódex magyar glosszáit publikálta: Nyelvtudományi Közlemények, 1895. 452–459. I.

⁴⁷ Vö: a *Du Cange*-szótár jelentésváltozatait a brasium, braxare kifejezésekre.

Korszerű és modern volt ez a tankönyv, amelyet nem az ország fővárosában vagy valamelyik főpapi székhelyen tanultak a diákok, hanem egy — a korabeli kulturális központoktól eléggé távol eső — „vidéki” mezővárosban.

Nem bírósági vagy jogi, törvénykezési szakkönyv ez, hanem elsősorban a városi ember mindennapi életének írásbeliségét képviseli.

A gyakorlati írástudás praktikus, jól használható alapismereteit tartalmazza, amelyet jól hasznosíthatott a diák, akár klerikus lett belőle, akár kereskedő, akár közigazgatási-hivatali pályára ment.

XV. század végi városi iskoláink tananyagára s az oktatás módszereire is fényt vet tankönyvünk: az előző időkben csak szűk szakmai körökben tanulmányozott tudományok most már a városi iskolában is helyet kaptak, a hagyományos tananyag felfrissült, gazdagodott e humanista szellemű ismeretekkel, a gondolatok esztétikusan megformált kifejezésének igényét szélesebb körökben is elterjesztve.

Emellett a közép-európai népek kulturális kapcsolatainak is jeles dokumentuma Szalkai László tankönyve: Kisvárdai János a krakkói egyetemen tanulva ismerkedett meg a cseh királyi udvarban működő szász Tibinus mester könyvével, s a lengyel és magyar iskolamesterek által kibővített, modernizált tananyagot oktatta pataki diákjainak.

Tankönyvünk — és a többi korabeli, hasonló tárgyú szakkönyvek — hatása ma is érezhető levélírásunkban éppen úgy, mint az iskolai oktatásban.

*

Szalkai László jól megtanulta a levélírás tudományát a pataki iskolában. Onnan elkerülve, mint deáknak bizonyára sok levél került ki a tolla alól. Érdekes véletlen, hogy az első, „szakszerűen” megformált, pontosan keltezett, világi embertől származó magyar nyelvű levél az ő szép betűivel maradt ránk.⁴⁸

„Ez level adasseg wythezlew ees thyzthelendew Banffy Ferencznek . . . uramnak ees barathomnak” — olvassuk a címezést. Valamiféle anyagi ügyről van benne szó, de az egykori pataki diák itt sem mulasztja el a humanisták kedvenc gondolatát, a barátságot hangoztatni, amelynek fenntartására a levél oly nagyon alkalmas.

„. . . merth thwgya kegelmed — írja befejezőképpen —, hogy én az wagyok, az kynek magamath montham, ees az my newen magamath ayanlotham, merth en the K(egyelmed) barathya wagyok. Ez lewel kewth Budan, Zenth Emryh kyral napyan, anno domini 1510. — Lazlo deak Zalkay, Erdelnek ees (Maramar)usnak kamora ispanya.”

⁴⁸ Géresi: i. m. III. 71–72. l., ugyanennek a kötetnek a végén a levél fakszimiléje is. — Még két magyar nyelvű levelet ismerünk ezekből az évtizedekből: Jakab prépost 1492-ből származó levele egyházi embertől származik (Magyar Nyelv, 1941. 203.); Bekényi Pálé pedig 1510–1511 táján keletkezett (Magyar Nyelv 1905. 213–218. l.).

A cselekvés romantikus mozzanatai Foscolo Sírok c. poémájában

KARDOS TIBOR

I. De Sanctis, akihez mind többször fordul az utókor, ha hiteles magyarázatot keres az irodalomtörténet olasz jelenségeire, haladó századának reménykedő tudatától átjárva, de láttán árnyainak is, írja éppen Foscolo *Sírajai*-ról, melyben e szerencsétlen, nagy költő első felnőtt éveit minden ábrándját, hevületét, keserűségét összpontosítja, s élete költői zenitjére ér: „Ez az ének az új irodalom első lírai hangja, az új öntudat, az új ember érvényesülése . . . Foscolo a XIX. század kapuján dörömbölt.” S ugyancsak De Sanctisra megy vissza a *Sírok* olyan felfogása is, mely azóta száz formában is újratámadt, torzulva, erőtlenedve, hogy a poéma az élet s a halhatatlanság vesztett illúzióit mutatja fel az emberiségnek.¹ Foscolo legjobb XX. századi értője (M. Fubini, W. Binni) viszont megőrizték a *Sírok* illúzióinak De Sanctisnál található pozitív értelmezését. Ugyan Fubini klasszikus könyvében a *Sírok* összetett lehetetlenfinom humanista elemzése közben elhárítja magától, hogy ezt a szempontot kizárólagossá tegye a poéma megítélésében.² De ugyanott Foscolo levelezésébe mélyedve összeveti a nagy, nyugtalan lélek „illúzióját” Leopardiéval, és arra a konklúzióra jut, hogy az valós dolog: „nem a szív nosztalgiája, hanem magának az emberi történelemnek lényege.”³ Sőt Ippolito Pindemonte azonos című sírköltevénye kiadásában ő maga is visszakanyarodik az öreg tézishez, hogy Foscolo poémájának középpontjában is az „elvesztett” illúzió motívuma áll.⁴ Binni, aki nem foglalkozott annyit Foscolo elemzésével, de kritikai elméletével ugyancsak megközelítette a De Sanctis-i felfogást, szerencsésen úgy értelmezi, hogy az illúziók egyszersmind feltétlen erkölcsi értékek: illusionivalori.⁵

¹ Az idézetet lásd *Francesco De Sanctis: Storia della letteratura italiana*, Milano (1935) C. E. Bietti vol III. pp. 207, 210: az illúziókról; *Ua*. im. pp. 208—209: *Ua*: Ugo Foscolo (Saggi critici) Bari, 1952 Laterza. Scrittori d'Italia pp. 97, 102—3: A kérdés fejlődésének menetét nyomon lehet követni *Mario Fubini: Ugo Foscolo*. Firenze (1963) pp. 42—43: *W. Binni: Foscolo e la critica*, Firenze (1962). — A magyar Foscolo-kritikában e kérdést nem fejtegették. A Koltay-Kastner Jenő pécsi tanszékén készített régi, kítúnó doktori értekezés *Lukic Gyula: Ugo Foscolo és a romanticizmus* (Pécs, 1928 Specimium 9) a „Jacopo Ortis”-ra és Foscolo kritikai munkásságára helyezte a súlyt, s a „Dei Sepolcri”-t csak egyetlen idézet erejéig említi (29 lap). *Koltay-Kastner Jenő* pedig hat éve megjelent nagyarányú pályaképeben (Ugo Foscolo. Szeged, 1960. 1—74 lk. Irodalomtörténeti Dolgozatok) inkább a poéma külföldi kapcsolataira és szociális, nemzetnevelő céljára utal (74—75. lk). Hadd folytassuk munkájukat e ponton. A „Dei Sepolcri”-ból és egyéb versekből vett idézetek fordításai, ahol nincs kitéve a fordító neve, a magunk munkája.

² Vö. M. Fubini *Im*. pp. 167—200, 179—180.

³ *Ua*. im p. 43.

⁴ *Ld. Ippolito Pindemonte: I sepolcri. A Ugo Foscolo. A cura di Mario Fubini. Lirici del Trecento. A cura di B. Meier. Milano—Napoli s. a. Ricciardi vv. 65—70 p. 1029.*

⁵ Vö. W. Binni: *im*. r. 39.

E kritikai parabola egy fontos pontján B. Croce e kérdésben is mondott egyet-mást, ami változatlanul érvényben maradt. Mindenekelőtt leszögezte, hogy Foscolo, bár a szépséget, erényt, barátságot, hazát, emberiséget illúzióknak nevezte, mégis felismerte szükségességüket, gyakorlatilag elfogadta valamennyit. Így olyan példát adott, amelynek okán az olasz Risorgimento ifjúsága lelkesedett érte. Mindezzel összefügg a croce-i megállapítás, hogy Foscolo a XVIII. század mechanikus világnézetének pesszimizmusán „konkrét” cselekvő erejével, a történelem és szabadság erőteljes érzékével tudott túl-lépni.⁶

Persze a foscolói pesszimizmus elsődleges forrása tulajdon keserű tapasztalatai voltak. De ezen felül Vico példája is. A „ricorso” filozófiájában a történelmi fejlődés ragyogó felépítése ellenére is van valami alapvetően tragikus. Nem annyira az emberi cselekvés fejlődésének meghatározottságában, mint a periódusok korszak-megisméltlődése okán, tekintet nélkül arra, hogy ki tudjuk elemezni valami spirális fejlődés ismérveit, vagy ezt teljességgel tagadjuk. Ez Foscolónál a humanista meggyőződésben is támasztékot nyert, hogy az emberi természet alapvetően változatlan. Az is közös Vicóval benne, ahogyan szereti az embert minden gyarlóságában és szánja szerencsétlenségeiért. Ez azonban élményszerű és eredendő benne. Mikor a campoformiói békében Velence sorsa megpecsételődött 1797-ben írja (*Igazság és irgalom*):

..... és végtelen félelmei
boldogtalan emberemünknek.....⁷

Az 1801-ben írt *Plutarchos-előszót* már kétségtelenül vicó-i mozzanatokkal — ez megelőzhette a Lomonacóval való barátságot is — erősödve válaszolja: az utalás „az emberi természet tudományára” (scienze dell’umana natura) minden bizonytalannal erre vonatkozik, mint amely elengedhetetlen a törvényhozók, kormányférfiak, filozófusok számára. Itt századának „tévedéseiről és büntényeiről” beszél s hozzá teszi, hogy úgy véli: múlt és jelen között nincs különbség, csak a látszat változik.⁸

Az egy évvel később (1802) megjelent végleges, vagy legalábbis alapvető redakciója a *Jacopo Ortis utolsó levelei*-nek egyenesen Plutarchossal karöltve említi „az emberiség hűneit és szerencsétlenségeit”, így ír: „Az isteni Plutarchossal vigasztalhatom magam az emberiség bünciért és szerencsétlenségeiért, szemem azon kevés ember felé fordítva, akik mint az emberi nem legelsői, felette állnak annyi időnek és annyi népnek.”⁹

Tehát az „örök” történelmi tragédia fölött áll a hősök messzefénylő példája, akik tetteikkel mutattak példát s ezzel már benne is vagyunk az: illúziók és értékek — hősök, tettek és sírontúli példák reménytelen és mégis nagyszerű körforgásában. Ez, a szerinte egyedüli értékrendszer a *Sírok*-ban ragyog fel a legszebben.

De érdemes szűkre vonva újra felvázolni a motívumokat, melyekből az évszázados vita kisarjadt, az „elveszett” illúziókról. Való igaz, hogy Foscolo

⁶ Vö. *Benedetto Croce*: Foscolo. Poesia e non poesia VIII. Bari, 1955 Laterza p. 74

⁷ *Ugo Foscolo*: Liriche ed epigrammi, Bologna (1961). Zanichelli. A cura di E. Chiòrboli. La giustizia e la pietà, Canto II. vv. 3–4 p. 107.

⁸ *Ua*: Proemio ai Discorsi sopra gli uomini illustri di Plutarcho. Prose vol. I. Bari 1912. Laterza. A cura di V. Cian p. 213.

⁹ *Ua*. Ultima Lettere di Jacopo Ortis, 18. ottobre. im. vol, I. p. 257.

poémájának tág lélegzetű bevezetőjében tragikus képet nyújt a világ dolgainak szüntelen rohanásáról a földgolyó távoli végzete felé, midőn

„..... az embert és a sírt is,
utolsó földet és eget, s belőlük,
ami maradt, az idő elsodorja.”

(20—22. sor)

Materialista, szenzista kép ez és a *Gondolatok Lucretiusról*, mely ez idő tájt keletkezett, stílusosan ugyanezt a gondolatot fejezi ki erősebben, oldottan:

„Azt mondom magamnak: minek élsz? S miért él az egész emberi nem? Mi célt kell betöltenetek a világban? Aki megelőzött: született, élt, meghalt s az utódok sorát hagyta maga után, akik maguk is úgy újtják meg magukat, hogy születnek, élnek, meghalnak. A nemzetek kölcsönösen pusztítják el egymást, s ha már versenytársak nélkül állnak, önmagukat; s a római a rómaival harcolt. Ó, emberi faj! Mi a célja annyi fáradalomnak? Senki sem tudja, mindazonáltal mindenki lihegve tör az életre.”

Foscolo felismeri a szakadatlan küzdelmet a történelemben, ha okait, sorrendjét, hajtóerőit nem is. És ekkor, éppen ekkor, a küzdéshez és az élet-öszönhöz, a nyugtalansághoz, tenni-vágyáshoz fűzi az emberi cselekvés mint ösztönszerű tevékenység magyarázatát: „De az ember az egyszerű étellel sem elégedett. Dicséri a nyugalmat, mert soha sem szerzi meg, s ha megszerezné, menekülne tőle, mint ahogy gyűlöljük, ha el vagyunk telve. Minden gondolatának, minden tagjának fő mozgatója: az unalom . . . Szóval minden cselekvés első hajtóereje az unalom, mely velünk állandóan új elfoglaltságokat, új vágyakat kerestet, amikor már eleget tettünk azoknak, melyek ösztönöztek.”¹⁰

A „noia” a tétlen feszültség állapota inkább, mint egyszerű unalom. Már Croce észrevette, hogy Foscolót az „unalom cselekvésre kényszeríti”. A költő szóban forgó kézírata végén írja: „Epicuro látván, hogy ez az unalom futtat bennünket vágyról vágyra, zokogásról zokogásra, fájdalomról fájdalomra, miközben közeledünk a sírhoz, minden boldogságot a közömbösségbe helyezett.”¹¹

Valószínűleg ezért mondja a Jacopo Ortisnak 1802. évi redakciójában, hogy úgy tűnik, hogy az emberek maguk tulajdon szerencsétlenségeik kovácsai, de a szerencsétlenségek az egyetemes rendből következnek, és az emberi nem gögösen és vakon követi végzetét.¹²

S egész kínzó erejével feltűnik a Lucretius-töredékben a *Sírok* tanítása az „illúziók”-ról. Lám neki is, ha földműveléssel, kézműves mesterséggel, a matematika vagy csillagászat öntelt tudományával (*boriose scienze*), nem pedig az ember tanulmányozásával foglalkozott volna, nem kellene annyiszor szánalmat (*compassione*) és megvetést (*disprezzo*) éreznie önmagával szemben: „nem tűntek volna el annyiszor az illúzióim, melyek mint merő látszatok elfedik az élet ürességét, nem vesztettem volna el az ég reményét, a gögöt, hogy nem egészen halok meg, és testem helyett legalább lelkem marad fenn.”¹³ Az illúziókra szükség van.

¹⁰ *Ua.* Frammenti su Lucrezio. Prose vol. II. Bari, 1913. Laterza. p. 201.

¹¹ *Ua.* uo. II. p. 200. Nota 2.

¹² Vö. a 42. jegyzetet, és pedig 19—20 februário 1798 datálású levélben. De már az első redakcióban is hasonlóan ír. Ld. *Ugo Foscolo: Ultime lettere di Jacopo Ortis* 8. gennaio 1798. Prose. vol. I. p. 106: 19 gennaio 1798 uo. p. 108.

¹³ *Ua.* Frammento su Lucrezio im. vol. II. p. 202.

Logikus hát, hogy a *Sírok*-ban is éppen a teljes rezignáció pillanatában hangzik fel tiltakozásul és vizsgálatul az „illúzió” motívuma, látszólag a napóleoni kormányzat „ésszerű” rendelkezéseivel szemben:

„De a halandó időnek előtte
ábrándját mért irigylő önmagától,
hogyan holtan az Alvilágon erőt vesz?”
(22–25. sor)

Tudjuk, hogy a milánói kormányzat csak régi rendelkezéseket ismételt meg, melyeket már az osztrákok hoztak a síremlékek demokratizálása érdekében, és nem is ez a poéma igazi tárgya, de ebből kiindulva az ember sorsa itt a földön. A szenzista-materialista Foscolo felismeri: az emberiség hőseinek halhatatlansága igenis ide, e világhoz van kötve, de a föld és élőlényei számára kimért idő leteltével lezárul, vagyis a halhatatlanság csak az emberi tevékenység idejére szól, s abban leli értelmét, célját. Itáliában szokatlan igazságot mond a XIX. század küszöbén. S mégis ez az óda, himnusz, elégia → nevezzük, ahogyan akarjuk — végső következtetésül azt hirdeti, hogy az ember a történelmen belül óriás:

„És téged is, Hektor, majd megsiratnak
mindenfelé, hol szent a hősi vér, mely
hazáért hullt, ameddig nap ragyog le
az égből minden földi szenvedésre.”
(292–295. sor. Ford.: Berczeli Anzelm Károly)

Nem közömbösség ez, hanem fenség, szolidaritás, lelkesültség. Ama felismerésen nyugszik, hogy a történelmen kívül nincs semmi. Éppen erről van szó, hogy Foscolónál a hangsúly a „tevékeny emberi sarjadék”¹⁴ nagyságára esik, és ennek következményeként Foscolo „illúziójának” tartalma is mélységesen humanista, mely sokban különbözik Pindemonte, sőt Leopardi illúzió-felfogásától is. Pindemonténél, ha elvesztek az álmok és remények — írja Fubini — helyükbe lép a filozófia, s valami hűvös boldogságot és nem kevésbé hűvös békét hoz. Viszont Leopardinál a nagy érzelmet és a fantázia lángolásait nem nyugalom követi, hanem boldogtalanság.¹⁵

II. Érdemes szövegszerűen vizsgálni, hogyan alakul az illúzió s ezzel összefüggően a virtuosus cselekvés problémája a *Sírok*-ban, Foscolo élete legszebb alkotásában, különösen szemmel tartva azt a ténnyt, melyet Foscolo a poémához írt jegyzeteiben, azután a Monsignor Guillonhoz írt önvédelmében, sőt a *Gráciák*-ra vonatkozó prózai töredékében is kiemeli, hogy ő „forró és ártatlan érzelmeket akart kifejezni”, „az igazat és az erkölcsi szépséget”, amely „indítóan hat a fantáziára”. Foscolo tehát személyes csalódásai után, testvére, majd szűkebb édes hazája elvesztése után, annyi igazságtalanság után mint költő a maga világát nem a hideg ész reménytelen következtetéseinél akarja megteremtteni, hanem makacsul kitartva akar megmaradni az „illúziók korának” ismérveinél. Mindez kétségtelenül esztétikailag Marmontel (érzelmi); történetileg vicói ihletésű magatartás. Valóban, ha Foscolo ragaszkodni akart

¹⁴ „l'operosa umana prole” ld. *ua. Sermone Primo*. vv. 52–53, Poesie, Firenze (1926) Salani. A cura di Enrico Bianchi p. 87.

¹⁵ Vö. 4. jegyzetet.

a költői teremtéshez — mint amely egyedül lehetséges életforma a költő számára —, akkor ragaszkodnia kellett olyan poétikához, amely megfelelt az emberiség gyermeki időszakasa és serdülőkora „költői” korszakainak, ahogyan ezt Vico tartotta.¹⁶ Így történhetett, hogy Foscolo noha elvesztette minden reményét, noha teljességgel meg volt győződve az emberi történelem végső, tragikus kimeneteléről, mindazonáltal nem süllyedt közönybe vagy alantas cinizmusba, hanem inkább még szenvedélyesebben dicsőítette a hősi virtust, a szabadságot és az ember alkotó hatalmát. Ez a magatartás alapvetően sztoikus és nincsen távol az „epikureista” Lucretius méltóság teljes komolyságától, akinek olvasása világosan tükröződik az ének jó néhány kifejezésében, s akiről megkapó megjegyzéseit írta épp ez idő tájt. A zantei olasz orvos gyermeke a még ki sem alakult új olasz polgárság legjobb rétegének, előhírnökeinek elkeseredését fejezi ki, a napóleoni család súlyos következményeként. És persze részes benne az a történelmi-társadalmi tény, amit Gramsci látott meg először élesen, hogy az olasz értelmiség izolálódott a néptől.¹⁷ Hiányzott életéből, e sokszázados történelmi életből az anteuszi mozzanat, mert végül is csak ez a kapcsolat adhat erőt.

III. Azt lehetne mondani tehát, hogy ez a látszólag ellentmondó magatartás Foscolónál, ha nincs is őszinteség híján, de legalább is bizonytalan, és csupán az olasz társadalmi fejlődésből magyarázható. Kétségtelen, hogy ugyanígy megvan a különféle európai polgári nemzetek modern drámai eposzaiban is, melyek az emberiség végső problémáival foglalkoznak. Ez az érzékeny olasz—görög ifjú olyan magatartást sejtett meg, amit egy emberöltő vívódásai során Goethe sem tudott elutasítani a *Faust* minden demiurgikus tiltakozása és erőfeszítése ellenére. Az európai polgári fejlődés individualizmusa tört utat ott is, és szenvedett vereséget ott is. S ez még tisztább értelemmel bontakozik ki Ibsen válság-drámájából: természetes, hogy *Peer Gynt* kiábrándultsága és a dráma egyáltalán nem kibékítő megoldása igen erős kételyeket támaszt bennünk a tekintetben, mi volt Ibsen végső ítélete hazája állapotát és jövőjét illetően. De mivel a *Peer Gynt* perspektívája az egész emberiségre nyílik, világos, hogy Ibsen az akkori helyzetből jobb perspektívát tágabb, integráltabb értelemben sem volt képes kiolvasni. Ami Foscolót illeti, benne mégis valami kétségbeesett remény él, máskülönben nem kísérelné meg, hogy a *Dei Sepolcri* heroizmusával buzdítsa honfitársait. Foscolóban valóban félelmes cselekvő szellem lakozik, amely nem szűnik meg robbanni élete utolsó pillanatáig:

„Harci szellem tombol vadul szívemben.”

írja magáról híres mottóját¹⁸ s másutt is emlegeti (a Lucretius-töredékben) „azt a bizonyos tüzet, mely tombolt” benne. Ám legyen, hogy ez a jellemvonás nem a külső világra való visszahatás, hanem ősi és öröklött, azonban felszínre

¹⁶ Foscolo megjegyzéseit ld. *Ugo Foscolo: Poesie* ih. pp. 97, 120; *G. B. Vico: La Scienza Nuova*. A cura di Fausto Nicolini. Bari, 1928. Laterza. vol. I. Libro I. Sezione I. Cap. XXII—XXIII: Sez. II. Cap. XXI—XXIX, XXXVII, XLIII—XLV, L—LIII, LIV—LVI; Libro II. Sez. VI—XI; Libro III—V.

¹⁷ Vö. *A. Gramsci: Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*. S. I. 1952. Einaudi. Sl. 3—19, 40—42.

¹⁸ „Quello spirito Guerrier ch'entro mi ruggie” *Ugo Foscolo: Alla sera* V, 14. Liriche ed epigramme (ed. Chiòrboli) 114. p.

olyan események hozzák, mint amilyenek éppen Foscolo esetében: az elnyomottakkal, szegényekkel való együttérzés, Velence, az elvesztett haza tragédiája, katonai lefokoztatása stb. A kirobbanás hol katonai önfeláldozásban, hol publicisztikában, hol pedig irodalmi alkotásban következik be, s megint csak azt bizonyítja, hogy a „noia”, mely egyszerre „fuoco” is, milyen különleges értelmet nyer Foscolónál. S különösen az írás mozzanata lényegét érintő, mely a tett szerepét ölti fel, akárcsak előtte, eszményképénél, Alfierinél és folytatásánál, Leopardinál:

„Vedd hozzá, hogy én mindig írtam, mert nem tudtam cselekedni és így próbáltam magamból kibocsátani azt a bizonyos tüzet, mely tombolt bennem, és mely az évekkel csak nő; ezért aztán a szívem a szellem szolgálatába adta minden érzékem, s szellememet a tollnak . . .”¹⁹

IV. Természetesen a kulturális tényezők is erősen segítették Foscolo morális személyisége tudatosulását és ezt sem lehet figyelmen kívül hagyni. Az ő „noia”-ja — bár a reflexió és cselekvés viszonya nála éppen fordított — valamiképpen emlékeztet bennünket Petrarca „acidia”-járá, s különösképpen arra a hangulatra, amelyet a *Diadalmak* (I Trionfi) urál, és ami a *Daloskönyv* első szonettjéből árad ki: sóvárgás az élet ezer szépsége után, megmerülés az élet vizében s aztán fölismerése annak, hogy „ami tetszik a világon, rövid álom”.

A *Sírok* magyarázatai szívesen hivatkoznak arra, hogy Foscolo ama két sora, mely a világ teljes megsemmisülését sűríti kifejezésébe:

„utolsó földet és eget, s belőlük
ami maradt, az idő elsodorja.”

(21–22. sor)

pontosan megfelel Petrarca híres éneke, a *Nemes szellem* . . . (LIII. 35.) egy sorának, mely így hangzik:

„És minden, mit magával ránt ez omlás.”

Ez igaz, de tartalmi szempontból szélesebben és mélyebben kerül kifejezésre Petrarcánál a gondolat, hogy minden, ami a világon él, alá van vetve a pusztulásnak, éppen a *Diadalmak*-ban, ahol az Idő diadalmáról beszél. Az Idő a Hírnéven diadalmaskodik, az egész rész általános tartalma szerint, és egy-egy erőteljes rövid kifejezésben, mint pl. hogy „elfut a nap” („fuggir del Sole”), és ebben „nyilvánul meg a világ omlása” („la ruina del mondo manifesta”, Trionfo del Tempo, 69). Az egész rész hangulatát így foglalja össze a legtisztábban, és utal Foscolóra is:

„Fukar Idő, te viaszszedsz, amit adtál,
mindent! S a Hír sem hoz újabb halálom

¹⁹ Foscolo zantei szabadító kísérletéről (a gettóba zárt zantei zsidók históriája), velencei lakásáról a nyomornegyedben, Foscolo eszméiről a földreformot illetően vö. *Koltay-Kastner Jenő*: im. 8, 19 lk. — Az idézetet ld. *Ugo Foscolo*: Frammenti su Lucrezio ih. vol. II. p. 195.

²⁰ A Petrarca-idézet olaszul így hangzik: „Tutto vince e ritoglie il Tempo avaro; /chiamasi Fama ed è morte seconda/ ne' più che contro 'l primo è alcun riparo; /così 'l Tempo trionfai nomi e 'l mondo.” *Francesco Petrarca*: Triumphus Temporis vv. 142–145. Rime, Trionfie Poesie latine, Milano—Napoli, s. a. Ricciardi. A cura di *Ferdinando Neri* p. 531.

kívül semmit, és nem véd a pusztulástól,
győz az Idő Hírnéven és Világon.”²⁰

A mély egyezés Petrarca *Diadalmi* és Foscolo *Sírbói* között egyszerűen kitűnik a Hírnév diadalmának egyik irányító jellegű, bevezető gondolatában, ahol Petrarca bejelenti: ~

„S a Hír úrnőjét láttam jönni jobbról.
Ő tart életben, ő vesz ki a Sírból.”²¹

A Hír tehát megmenti az embert a Sírtől, de ez a síron túli élet melyet Petrarca ígér, már kívül esik a hit világán. Humanista halhatatlanság ez, földi élet és nem túlvilági, emberek közti élet, nem pedig szellemek közötti: ugyanolyan, mint amilyenre Foscolo gondolt.

A sírt legyőző emberi cselekvés legkorábbi tudatosulása Foscolónál tehát legkorábbi irodalmi emlékei és forrongó kamaszkorába visz, amikor Petrarcat olvasta (1794–95-ben már bizonyosan), és bámulta — ez utóbbi évben nevezte „Laura gyöngéd énekesének”²² — és Dantehez írt ódát, akit a „zúgó, szálló századok” közepette a megvilágosodás villámfényénél ismer fel, „mint örök dicsőségű szellemet”. Foscolo egy magyar kutatója írja, hogy poétánkra hatott a sírköltészet „újabb francia szociális irányzatú ága is, melyet Legouvénak a párizsi Akadémián 1797. október 6-án felolvasott s 1801-ben kinyomatott költeménye indított el”, aki „a temetések dísztelensége ellen szólal fel és a síremlékek nemzetnevelő értékét emeli ki”.²³

Hogy érintkezés lehetett a motívumok között, az valószínű. Hogy azonban Foscolóra az eszmei alapot illetően lehetett volna hatással Legouvé, sok akadályba ütközik. A francia szerző csak 1797. október 6-án olvasta fel költeményét a távoli Párizsban, s október 17-vel Foscolo életében olyan viharos időszak következett — menekülés, szakadatlan hely- és hivatásváltoztatás —, hogy aligha lehet arra gondolni, hogy Legouvé verse már ekkor hozzájutott volna, nem pedig esetleg négy évvel később. Ekkor viszont már a nagy tetteket véghez vivő nagy hősök emlékének és sírjának nemzetet ébresztő gondolata régen megérett benne. Hiszen ifjúkori verseiben a *Jacopo Ortis* 1796–98 között kiformalódott első fogalmazványában már kibontakozik, sőt teljes érettségében jelentkeznek. Már a Petrarca modorában írt (*Italia mia, Spirto gentil*) *Bonaparte liberatore*-ben, mely pedig 1797-ben Campoformio előtt keletkezett, idézi „a Brutusok árnyait, akik a századoknak büszkén mutatják az atya s a fiú vérben fürdött kardját”. Világos, hogy emögött Alfieri olvasása és korai kultusza áll. Az evvel egyidőben keletkezett és hasonlóan petrareai stílusú *Az új republikánusokhoz* c. óda szövege s a hozzá írt jegyzet ismét csak Tiberius Gracchus hősi tanácsot adó *síri szellemét* idézi. S az 1798-i első *Jacopo Ortis*-ban ez a petrareai eredetű motívum már olyan tisztán kifejtve áll elénk, mint a *Sírok*-ban. Itt a Brutusok és Gracchusok feltámadó szelleme helyett egyenesen a sírok szentimentális és hősi kultusza, az emberiség illúziói és vég-

²¹ Az idézet olaszul; „vidi da l'altra parte giugner quella/ che trae l'uom dal sepro e 'n vita il serba.” Ua.; *Triumphus Fame* vv. 8–9. p. 553.

²² Ld. *Ugo Foscolo: Poesie* (Ed. Bianchi) „me ne venni con gli idilli del nostro Gesnero e col tenero cantore di Laura” ad a Aurelio de'Giorgi Bertola. *La campagna. Poesie.* (Ed. Bianchi) p. 18, d.

²³ Ua.: *A Dante. ih.* pp. 21–23: Legouvé, valamint Delille hatásáról vö. *Belvederivel* és *Cian*-nal összhangban *Koltay-Kastner Jenő* im. 34–35. ld. még a 68. jegyzetet.

zete együtt jelenik meg. Mi több, Vicora emlékeztető gondolatok is fordulatok is előbuknának (az antik hősi vallás és az antik hősök összefüggése), tehát évekkkel a Lomonacóval való barátság előtt.²⁴

Mindehhez azonban meg kell figyelnünk, hogy Petrarca másik nagy ódája, a *Spirto gentil* kezdetű, általában dicsőíti az örök emlékeztető hősök sírjait, és különösen úgy említi „a nagy Scipiók s a hű Brutus”-nak a márványsírokban élő szellemét, mint amelynek híre az idők végezetéig tart, s ugyanakkor élő, bíráló lelkiismeretként kölcsönkapcsolatban áll az élőkkel, tehát az egykori hősök sírban nyugvó szelleme, továbbél a római hazával, az utódokkal.²⁵ Sőt a római szabadság hőseinek síri szelleme nagy hatóerejű modern műben került az érdeklődés homlokterébe A. Verri „*Római éjszakái*”-ra (Le notti romani) gondolunk, mely először 1792-ben, majd 1796-ban jutott ismételtelen az olasz közönség elé.

A *Jacopo Ortis* minden redakcióban változatlan ajánlása *Az olvasóhoz*, úgy mutatja be a művet, mint amely úgyszólván „könnyek” helyett íródik, melyet barátja „sírjára” nem hullathat, aki pedig „heroizmusá” révén „példa és vigasztalás” lehet. Magában a *Jacopo Ortis*ban pedig a sírok romantikájának egész íve feltűnik: a szűk hatókörű, de hozzátartozóiban jó emléket, elismerést, szeretetet ébresztő egyszerű ember halálától a nagy Petrarcaig, aki az egész olasz népet emlékezteti, s akinek arcau házához úgy közeledik Jacopo Ortis kis társasága, mint „a régi római köztársaságiak leszármazottai, mikor áldozatot mutattak be őseik mauzoleumain, akik a hazáért haltak meg, vagy mint azok a papok, akik az istenek lakta berkekben néma tisztelettel jártak.” S ehhez az 1802-i második milánói redakció csak tónuserősítést adhatott. Foscolo viszont ebben elhagyta annak az Alfieri-sonettnek idézését, amit a nagy kortárs ugyanott, Arquában írt, s amely a bolognai kiadásban még szerepel. Drágakövek, arany lennének méltók övezni Petrarca sírját — véli Alfieri —, de nem; uralkodók sírját kell díszíteni, oda kell ékköveket tenni, ahová nem lehet babért helyezni: itt elég ennek az isteni szellemnek a neve is.²⁶ Lám, milyen mélyen Petrarcahoz és Alfierihez kötődik Foscolónál a sírok kultusza, a hősi tett és alkotói érdem romantikája.

Az 1797. év tavaszára, nyarára, őszére és 1798. évre datált *Jacopo Ortis* levelek — a lényegét illetően, úgy látszik, nagyon is helyes datálással — sorra dobják fel a *Sírok* fordulatait, jellemző eszméit: hogy az ember „abban az illúzióban ringatja magát, hogy meghosszabbíthatja létét”, hogy az emberiség „engesztelhetetlen végzetnek” van alávetve, hogy a „dolgok üres látszata”, vesz körül bennünket. És mégis úgy tűnik fel neki már ekkor, mintha „Homeros Ossian, Dante minden emberfölötti szellem három mestere”, akik „átjárják” fantáziáját és „felgyújtják” szívét, vagy ha ők maguk nem, legalábbis „isteni árnyuk az universum ívei fölött uralkodik az örökkévalóságban”.²⁷ Íme a *Sírok* tételei és ellentételei, feszült ellentmondásai!

²⁴ Id. Ugo Foscolo. Bonaparte liberatore. vv. 8–10 Liriche (ed. Chiorboli) p. 113: *Ua. Ai novelli reppubblicani*, vv. 53–63 (ed. Bianchi) a szerző jegyzete a vershez p. 60 — *Ua. Ultime lettere di Jacopo Ortis* (bolognai redakció 1798) Al lettore, Prose vol. I. p. 77: *Ua. im. 8 settembre 1797. uo. vo. I. p. 81.*: *Ua. im. 21 settembre 1797. uo. vo. I. I. p. 84.*: *Ua. im. 23 ottobre 1797. uo. vol. I. p. 94.* *Ua. im. 8. gennaio 1798. uo. p. 106.*: *Ua. im. 19 gennaio 1798. uo. p. 108.*: *Ua. im. 14 maggio 1798 uo. p. 129.*

²⁵ *F. Petrarca: Spirto gentil* . . . vv. 32–42.

²⁶ *Ugo Foscolo: im. Prose I. p. 94.* — *Az Alfieri-sonettet* Id. Son. XXVIII (58) *Opere di Vittorio Alfieri. Introduzione e scelta a cura di Vittore Branca* p. 1139.

²⁷ *Ugo Foscolo: Ultime lettere di Jacopo Ortis* (bolognai redakció) 14 maggio 1797 Prose I. p. 129.

Kétségtelen azonban, hogy a petrarcai inspiráció nemcsak közvetlen, már Alfieri valorizálta számára Petrarcat. A *Filippo*, a *Virginia*, a *Timoleone*, a két *Brutus-tragédia* és ajánlásaik nemkülönbén Alfierinek két forradalmi szellemű írása, mely ekkor már ugyancsak megjelent: *A fejedelemtől és az irodalomról*, valamint *Az ismeretlen erény*, mind tartalmaznak olyan eszméket, melyekhez hasonlók Foscolót mozgatják, mint pl. a hősök tetteinek és nagy nevének lendítő ereje (főként a színház által s ezt Alfieri mintájára Foscolo is megpróbálta); a hitvány korban, midőn nem nyílik alkalom hősi tettekre írni, lelkesíteni, így teremteni közvéleményt: ez a „néptribun-írók” feladata. Nagyon rokon az Alfieri-féle „buzogva forró lelkek természetes impulzusa”, valamint a „forró vad lelkek” tettvágya, nemkülönbén a „szellem isteni láza” és Foscolo tettekre űző „unalma” és „tüze”, a benne „tomboló” harci szellem.²⁸ A közvetlen és közvetett élmény az írói ihletben alig választhatók el egymástól, s ezúttal sem lehet elválasztani.

V. Ha tovább kívánunk lépni, világossá lesz, hogy a *Sírok* egyik szerkezeti vonása is a *Diadalmak*-ra emlékeztet. Petrarca e művének egyik korábbi megfogalmazásában ugyanis kifejti, hogyan „keres fel külömb s külömb partokat” abból a célból, hogy megjelje kívánt hőseit:

„Embert s tettet, nagyot a hírre-névre
középövön, vagy messze véghatáron,
hol a nap kél, vagy este száll a mélybe.”²⁹

Foscolo egyik egykorú kritikusa, Guillon abbé éppen a hősök keresésének ezt a lázas módját, ezt a messzi földekre történő, csapongó hilyongást veti szemére: „Young, Hervey, Gray nem utazott annyit, beérték, hogy azok felett a sírok fölött elmélkedjenek, amelyek előttük és honfitársaik előtt voltak...” Valóban Foscolo előbb a „középöv”, azaz Itália síremlékeiről beszél, a firenzei Santa Croce emlékhelyeit magasztalja. Azután nyugatra térve, vagyis, ahol a nap „este száll a mélybe”, Nelson emlékét szövi dicsénekébe. Végül pedig a marathoni és a trójai hősök okán keletre száll, „hol a nap kél”.

²⁸ A hősi tettekre alkalmatlan korban írni ld. Alfierinél a *Timoleone* előszavát, melyet Pasquale de’Paolihoz intézett; „Io perciò dedico questa mia tragedia a voi, come a uno di quei pochissimi che avendo idea bene diritta d’altri tempi, d’altri popoli e d’altro pensare, sareste quindi stato degno di nascere ed operare in un secolo men molle alquanto del nostro”. ld. *Tragedie e vita di Vittorio Alfieri*. Firenze, 1842. S. *Centofanti*. Volume unico p. 179: vö. továbbá Előszavát Washingtonhoz a *Bruto I.* előtt im. p. 357: Előszava „az eljövendő olasz néphez” a *Bruto II.* előtt ld. *Vittorio Alfieri: Opere* (ed. *Branca*) p. 859. *Ua.* Del principe e delle lettere *Libro III.* cap. IV. im. p. 992: uo. cap. XI. p. 1017: *ua.* La virtù sconosciuta im. p. 1024–25. — Az „impulzus” Alfierinél; „il naturale suo impulso” „sublime impulso” ld. *Ua.*: Del principe e delle lettere, *libro III.* cap. VI. V. *Alfieri Opere* (ed. *Branca*) p. 999: a tettvágy; „abbondi caldi e ferocissimi spiriti, a cui nulla manca per fare altre cose, che il campo ed i mezzii.” *Ua.* im. cap. XI. uo. p. 1017: a szellem láza; „la superba e divina febbre dell’ingegno e del cuore” *Ua.* im. *libro III.* cap. VI. ih. p. 999: a néptribun-írókról; „tribuni-scrittori” „sublimi tribuni dei non liberi popoli”, *Ua.* im. *libro III.* cap. X. uo. p. 1014. — Foscolo „unalom” fogalmára; „ora il primo motore di tutte le azioni è la noia” *Ugo Foscolo*; Frammento su *Lucrezio*. *Prose*, vol. II. pp. 202, 200, 201.: a „harci szellem” Foscolónál: „un certo fuoco che ruggiva dentro di me” *Ugo Foscolo*; Frammenti su *Lucrezio*, *Prose*, vol. II. p. 195. vö. még a 18. jegyzetet.

²⁹ A Petrarca-idézet olaszul; „uomini e fatti gloriosi e magni /per le parti di mezzo e per le streme, /ove sera e mattina il sol si bagna” *Appendice ai Trionfi 2. Triumphus Fame I.* *Redazione anteriore vv. 16–18, Petrarca: Rime, Trionfi e Poesie latine p. 564.*

Még a hősök petrarcai tipologizálása is, vagyis az a poetikai eljárás, mely a dolgokat a mélyreható képzelet megmozgatása céljából körülírással jeleníti meg s a hősöket tetteikkel, érdemeikkel jellemzi, sokszor nevükön sem nevezve őket, igen erősen inspirálta a *Sírok* költőjét. Ugyanígy a petrarcai *Hírnév diadalmaiból* ötlük szemünkbe a hősöknek az a felsorakoztatása, mely Foscolónál is megjelent bizonyos jellemző változtatásokkal. Petrarca a kard és a harcok hőseit elválasztja a filozófusoktól, rétoroktól, íróktól s ebben bizonyos antik sémákat követ, melyek az életrajz-írásban szembeállítják a teoretikus élet hőseit a cselekvő élet hősozaival. Foscolo megtartja a petrarcai módszert, de romantikus variánst teremt belőle. Az egyik oldalon állnak Dante, Petrarca, Machiavelli, az írók. Ide látja Michelangelót, a szobrászt és Galileit, a csillagászt. A másik oldalról a szabadságharcosok és a nemzetek hősei néznek reánk, akik karddal a kezükben küzdöttek, Nelson, a görög harcosok és Trója hősei. De egy dolog valamennyiüket egyesíti: hogy teremtő szellemükben a *nemzetet* képviselik, legtöbbjük sorsában a *szabadságharc történeti pillanata érvényesül*. Fogalmazásbeli rokonságokat is érzünk minduntalan. Ha tehát Petrarca ekképpen jellemzi az égi dolgokon töprengő filozófusokat a *Diadalmak* ideiglenes redakciójában:

„amerre meg láttam, vonulva félre,
oly ünnepélyes és bölcs, néma népet,
mely elmével ablakot tárt az égre.”³⁰

akkor könnyű gondolni Foscolo híres soraira, amelyekben az új emberies eget teremtő Michelangelót és az ég természeti titkaiba hatoló Galileit dicsőíti:

„És sírját annak, ki egy új Olympust
teremtett Rómában az égieknek,
s azét, ki égi tetőnkön megállni
látott napot s forogni sok világot.”

(159—162. sor)

Tegyük hozzá, hogy a *Diadalmak* (Trionfi) korai ismeretére a szövegbeli tényeken kívül még egy utalás is felfedezhető a *Jacopo Ortis* 1798-i bolognai redakciójának ún. „javított” kiadásában, a II. részben, ahol a szerző Ossian-nal együtt idézi a *Halál diadalmát* (Lettera LXIV). Ez a körülmény érdekes még akkor is, ha a kiadást apokrifnek ismerjük el.

VI. Eddig is látható volt, hogy Petrarca kertjének magvai Foscolónál másként virágzanak, mivel a történeti „talaj” s az „atmoszferikus” feltételek ötszáz év alatt teljesen megváltoztak. A különbségek árnyalatiak, majd jellemzőek, sőt döntőek.

Laura költőjének, a humanizmus előhírnökének „hírnév” fogalma a szentimentalizmus hatására sokkal emberibbé vált. Foscolónál a „hírnév” nem pusztán emlékezés a nagy tettekre, melyeknek tulajdonképpen nincs is egyenes kapcsolatuk az utódokkal. Ellenkezőleg, Foscolónál az erkölcsi cselekvésen alapuló „fama” forró érzelmekkel telítődik. A hírnév az emberi együtt-

³⁰ A Hírnév diadalmának von atkozó része olaszul: „e vidi a quella man gente salvestra / tacita e grave, che pensando avea/ fatta al ciel co’ l’ingegno alta fenestra” Appendice ai Trionfi 3. Triumphus Fame III. Altra redazione vv. 4—6 im. p. 571.

élés, élők és holtak szinte családias kölcsönkapcsolatának romantikus formája lesz, és éppen ez új tulajdonságok által megsokszorozza a renaissance hírnév pedagógiai erejét:

„..... Égi kegy tán
a szeretetnek ily összhangja, égi
ajándék, kincs az emberekben; így él
velünk gyakorta holt barátunk”

(29—32. sor. Ford.: Berczeli Anzelm Károly)

Persze Petrarca hírneve is csak a *Diadalmak*ban különül el ennyire s válik ilyen elvonttá. A *Spirito gentil* Scipiót és Brutusát forró érzelmek töltik el a haza kései jövődjé iránt, s ez a meleg tónus következőképpen hírnevüket is átjárja. Sőt maga Petrarca is szentimentális költő Foscolo szemében. Erre vall, hogy hol egy Gessner-követő (Bertola) címére küldött vers előszavában, hol a *Jacopo Ortis* legérzékenyebb jelenetei egyikében tűnik fel alakja. A korai Laura-regény címhőse, az atyja halálára írt vers-ciklus mottója, mind erről vallanak. És a hősi ódákat szerző Petrarca sem áll az érzések költőjének alakjával ellentétben. Ezért ha az apokrifnek nevezett 1799-i *Jacopo Ortis* kiadás végén a halott hős könyvtárának számbavételekor Hervey, Arnaud, Voltaire, Plutarchos után a „libri di sentimento e poesia” között csak ez a két mű szerepel „Petrarca és a Werther”, akkor ez a kitétel, szellemét tekintve, feltétlenül hiteles. Ha Petrarcanál a halhatatlan hősök felsorakoztatása a horizontot négy égtáj felé kitágította, Foscolónál a különféle országok szüntelen váltakozása művészi eszköz, hogy hangsúlyozza tételeinek egyetemes, de szoros, közeli emberi voltát. Ezért nem annyira az egyetemes emberi fájdalmat, az emberi konstans, az „örök” mozzanatot hangsúlyoznánk,³¹ mint inkább a családiasan elevent, érzelmeset és aktuálist. A *Sírok* poémája nem bármikori, hanem egy adott történeti pillanatot generalizál. Mert, mint említettük, Foscolo hősei már az újkori nemzeti érzület és a laikus gondolat cselekvő vagy teremtő hősei, s ezenfelül az olaszok mind a szabadságért harcolnak: a szobrászok is, a tudósok is!

Vagy tekintsünk csak körülírással jellemző írásmódjukra. Petrarcanál ez még a középkorvégi poétika maradványa, olyan költői módszer, melyet Dante is jól ismert. Annak a korszaknak esztétikai hiedelme, mely a valóság burka alatt szívesen kereste az allegorikus értelmet: a körülírás csak fokozta a párhuzamos ábrázolás lehetőségét, és egyben megmozgatta a fantáziát. Foscolo elfogadja ezt a petrarcai örökséget, bár kritikusan megróják érte. Ezért volt költészete „homályos”, amit Foscolónak még a jóbarát, Pindemonte is szemére vetett. Mégis Foscolo körülírásai nemcsak enigmatikus és méltóság-teljes, de valami rendkívüli feszült tónust is adnak költészetének és különösen a *Sírokról* írt poémának. Foscolo, érzelmi feszültségé természetes folyományaként, nem tud megelégedni a néven nevezéssel, vagy egy sovány, bár találó jelzővel, amit a poémában el is vet mint eszközt.

Az is jellemző, ahogy Petrarca szerelméről írva (*Saggio sopra l'amore del Petrarca*) felfedezi az arezzói poétában „az emberi szív legforróbb szenvedélyét”, vagyis azt a pszichikai tulajdonságot, melyet ő mindenkiiben a legtöbbre becsült. Mi több, Petrarcában a világegyetem alapvező principiumának: a szerelemnek énekesét szereti: „Minden szerelem, mondtam én . . . a világegyetem nem egyéb, mint szerelem! És ki érezte inkább és ábrázolta jobban,

³¹ Vö. M. Fubini: im. 181.

mint Petrarca? Mint istenséget imádom azt a kevés géniust, akik a többi halandók fölé emelkedtek; de Petrarcat, azt szeretem; s míg értelmem mint istenségnek áldoz neki, szívem mint atyját hívja és vigasztaló barátot.”³² Ismét az a forróan panteisztikus és családias-szentimentális atmoszféra fog körül, amelybe Foscolo mindig áthelyezi önmagát. A költői lángolás, mely fájdalmas magányérzettel egyszerre jelentkezett már Petrarcaiban is jellemző színpompás, és bensőséges testvériség légkörét alakította ki a példa s a kései követők között. Ám ez szükségszerű volt s az európai szentimentalizmus keletkezésének jellemző mozzanata.

A *Sírok* magyarázói éppen ezért nem oktanulán húzták alá, hogy a poéma magatartása például a természettel szemben az a bizonyos fájó nosztalgia:

„..... Ha már a nap nem
 nekem termékenyíti itt e földön
 az állatok s növények szép családját.”
 (3—5. sor. Ford. Berczeli Anzelm' Károly)

lényegében rokon szellemű a *Dalaskönyv* híres szonettjével, a *Zeffiro torna* kezdetűvel (CCCX). Petrarca invenciójának kell tekinteni valóban, hogy a növények világa egyetlen nagy családot alkot. Petrarca a „virágok és füvek”-ről mint a „tavasz” „édes familiájá”-ról írt. Érdekes, hogy amikor Foscolót először indította meg a petrarcai kifejezés gyengédsége (a milánói Jacopo Ortisban), tükörkifejezésében még ő is így ragadta meg. A *Jacopo Ortis utolsó leveleinek* november 20-i darabjában leírja látogatását Petrarca arquai házában és kertjében. Egyszerre csak stílusszerűen a kerthez és egykori lakójához, így szólt:

„Lépésről lépésre újból és újból üdvözöltem a virágok és füvek családját, melyek lassanként emelték fel dértől lehajtott fejüket.” Ebbe a kis megjegyzésbe még belejátszik Dante dércsípte kis virágának emléke is és hív a Petrarca-nál olvasott előképhez. De már a *Sírok*-ban „Az állatok és növények szép családjáról” beszél. Ez már nem az emberiség érzelmeinek egy begyűjtött és bennünket némileg gazdagító archeológiai mozzanata, amint Fubini véli.³³ A kép kitágult, új feszítő erőt nyert: mert benne van minden élő és az élő, lélegző természet szépsége, és az ember testvéri gyönyörködése is. Petrarca olyan gondolatsort és érzelmi evolúciót indított el, mely új hangsúlyt nyert: ez már Rousseau világa. Valamit megsejtett ebből De Sanctis, amikor azt írta: „Volt ebben az íróban valami Dantéból, de egy csupa ideg Dante volt, aki elégikussá lett, petrarcaivá, Rousseau típusává.”³⁴ Foscolóban valóban Dantéra emlékeztetett cselekvési vágya, a politikai-morális szféra döntő szerepe, a kifejezés tömörsége. Különbözik azonban Petrarcahoz kapcsolódott — mint látjuk — a *Bonaparte liberatore* idejétől a *Dei Sepolcri*-ig és még tovább. S Petrarca nála Rousseau-ba fordult át, akinél a természet és természetes érzelmek hirtelen harci jelszavá váltak.

VII. Ebben az oldott, forró pillanatban találkozik legközelebről a két géniusz és a két korszak is. A vidéki magány és a boldogságvágy Petrarcaja sok örömet okozott a XVIII. század szentimentális, romantikus hajlamú olva-

³² *Ugo Foscolo: Ultime lettere di Jacopo Ortis* (bolognai redakció) 14 maggio 1798. Prose vol. I. p. 132.

³³ Vö. *M. Fubini*: im. 195.

³⁴ *F. De Sanctis*: *Ugo Foscolo* ih. p. 80.

sóinak. Petrarcat olvasva ismerték fel, mint Pindemonte (és Foscolo is) a „fájdalom gyönyörét”, azt a hangulatot, mely annyira jellegzetes vonása a szentimentalizmusnak. Hiszen Osszián csak új érvényt szerzett e régi petrarcai ötletnek, az „új Ulyxes” ötletének, ahogy önmagát nevezni szerette. E pontnál nem lehet elmellőzni azt sem, hogy Jacopo Ortist is úgy mutatja be Foscolo, úgy nevezi, mint egy „új Ulixest”, vagyis Petrarca szimbolikus álnevén.

Különben néhány év múlva Franciaországban az Atlanti-tenger partján, egyidejűleg a *Sírok* érlelődésével horatiusi szellemű és stílusú *Episztolát* ír válaszul Montinak, melyben egy számunkra izgalmas sort olvasunk, petrarcai, nyomasztó álomlátások újraéledő emlékét:

Passa la vita sua, colma d'oblio.³⁵

A „hajó” (la nave mia) helyett a verssorba lép az „élet” (la vita sua), de a szenvtelenebb harmadik-személyben-szóláson kívül mit sem változtat az eredeti szövegen, csupán értelmez, feloldja az allegorikus kifejezést. Petrarca kétségbeesését, halálra-szántságát akarja a szonett első sora emlékével felidézni, de alkalmasint ő maga is tudatában van annak, hogy az értelem ezúttal is gyökeresen megváltozott. Petrarca azt érzékeltette: a szenvedélyek halálosak lehetnek, és számára azok is lettek a vers pillanatában; Foscolo: íme ez a sors vár reá, a száműzöttre, bolyongás és elfeledés. Petrarca-Ulyxes kereső, nyugtalan bolyongása a száműzött hazafi kényszerű sorsában új értelmet nyert s romantikus színeket aktív és „passzív” cselekvésben, hiszen ő hozta be az olasz történelembe mint új intézményt, a száműzetést.³⁶

A *Jacopo Ortis* természeti különösképpen az arquai idill, Petrarca házának, kertjének, sírjának meglátogatása rezonál mélységesen Petrarca életmódjára olyannyira, hogy a magyarázók figyelmét is felköltötte. Így Tröccoli ebben a jelenetben a *Sírok* kezdeti hangvételének kifejezését és atmoszféráját érzi, elsősorban a természet, a „virágok és fűvek családjának” említett motívuma okán.³⁷ E tény igaz — de láthattuk — maga a folyamat, Petrarca sokrétű, nyugtalanító befolyása sokkal bonyolultabb, összetettebb és mélyrehatóbb.

A tények azt mutatják, hogy Foscolo Petrarca-olvasmányai rendkívül korai időszakra, de alighanem már velencei tartózkodásának idejére, éspedig 1794—95-re vihető vissza. Carlo Dionisotti Foscolo velencei irodalmi újonckodását vizsgálva az Osszián-fordító Cesarotti és körének hatására lesz figyelmes. Megállapítja, hogy ennek az iskolának a befolyására Foscolo költői alkotásában fordulat áll be: az óda, a szűk értelemben vett líra világától egy tágabb, oldottabb líra és próza felé. Foscolónak 1796 vége felé készített tanulmányi tervében szerepel akkor még teljesen be nem fejezett prózai mű ilyen címmel: „Laura levelek” — mire utal ez a megjelölés, ha nem szentimentális lírai regényre? A kritika hosszú, csaknem hat évtizedes meg-megújuló analízis után, úgy látszik tisztázza Ugo Foscolo első regényeinek sorsát.³⁸ Minden jel

³⁵ „Passa la vita sua colma d'oblio” *Ugo Foscolo: A Vincenzo Monti (1805) Liriche* (ed. Chiorboli) p. 283.

³⁶ Ld. *B. Croce*: im. p. 75.

³⁷ Ld. *Ugo Foscolo: Dei Sepolcri* v. 5-höz *Giuseppe Troccoli* kommentárját. *Ugo Foscolo: Liriche e prose*, Firenze, 1958. Vallecchi.

³⁸ Cesarotti és körének hatása Foscolora vö. *C. Dionisotti: Venezia e il noviziato poetico del Foscolo, Lettere Italiane, Anno XVIII, 1966, gennaio-marzo* pp 18—27: a *Laura*-regényről vö. *P. Fasano: Laura e Lauretta. Il primo romanzo di Ugo Foscolo. La Rassegna delle Letteratura Italiana. 1966. gennaio-aprile.* p. 65—86.

arra mutat, hogy ebből való a bolognai, 1798. évi *Jacopo Ortis* Laretta epizódja, mely sokkal teljesebben jelenik meg a milánói 1802. évi *Jacopo Ortis*-ban. A szerelmébe beleőrülő Laretta epizódja, bár Sterne *Szentimentális utazásá*-nak („Szegény Mária”) és Marsolier des Vivetières 1786-ban írt *Nina, vagy a szerelem örültje* c. darabjának elég hű szövegváltozata, nem lehet megtagadni tőle az élmény-jelleget, és a Laura név is erre vezethető vissza. A kérdés több kutatója s a legutolsó is, aki jogosan azonosítja „Laurettát” az elveszett levél-regény Laurájával, arra gondol, hogy Foscolo egy velencei szerelmének fedőneve. Arról eltér a vélemény, hogy egy ismeretlen leány iránti szerencsétlen szerelem emléke vagy Isabella Teotochi-Albrizzit fedi a Laura név.³⁹ A Laura fedőnév is Petrarca domináló hatását sejteti az ifjú Foscolóban. Ahogy maga Alfieri is, aki az ifjú Foscolónak első modern költői eszményképe, csodálta Petrarcat, éppen úgy a gyermekifjú Foscolo is. Petrarca a legelső versekben is jelen van. De a Cesaroti-iskola „felszabadítja” benne Petrarcat, Petrarca pedig „felszabadítja” szenvedélyeit és lírai hangulatait.

Ha tehát a bolognai, majd milánói *Jacopo Ortis* maga is sokat köszönhet Petrarca szellemének, azt kell mondani, hogy már csak tovább hömpölygött benne a hősi halál, mint a nagy példa romantikus embernevelő eszméje. Nemcsak az olyan megindító, konkrét mozzanatokra gondolunk, mint a milánói változatban az arquai kirándulást megelőző november 12-i levél története és ábrándozásai a frissen ültetett ciprusokról: „S midőn hideg csontjaim a kis liget fáin alatt alszanak majd — már gazdag és árnyas lesz —, akkor talán nyári estéken, amikor a lombok ünnepélyesen susognak, a kised falu öreg lakóinak sóhajai egyesülnek velem, akik a halottak harangjának csendülésére békét kérnek egy jó ember szellemére, és emlékéket ajánlani fogják fiaiknak.”⁴⁰

Ez a szentimentális kép a hírnév emberi közelségű újrafogalmazását hirdeti nyilvánvalóan, a „ciprusok” új, szentimentális, de érzően emberi világát. Foscolo magának Petrarcanak kertjében és sírjánál is úgy érzi magát, mintha atyjának sírjánál lenne, sőt a *Síroknál* jóval korábban tanúi vagyunk — mindkét *Jacopo Ortis* redakcióban — egy új, emberi vallás születésének: „Ennek a szent olasznak a háza összeomlóban van; annak istentelen voltából, aki ily nagy kincset bitorol . . . O, Itália, engeszteld ki nagyjaid árnyékát! . . .”⁴¹ És már 1797-ben, az *Igazság és irgalom* második énekében, majd a *Jacopo Ortis*-ban nemcsak a maga személyére korlátozza, képzeli el a sírkultuszt, nem csupán Itáliára és az olasz nemzetre terjeszti ki. Elmélkedései az egész emberi nemre s az egész emberi történelemre vonatkoznak, amikor „a szerencsétlen emberiség végtelen szerencsétlenségei”-t, „az emberiség szerencsétlenségei”-t említi, vagyis a nagy poéma záró-klauzulájának egyetemességét érzékelteti.⁴²

³⁹ *Ua.* im. p. 77.

⁴⁰ *Ugo Foscolo: Ultime lettere di Jacopo Ortis* (milánói redakció) 12 nov. 1797. Prose. vol. I. p. 262.

⁴¹ *Ua.*: im. uo. p. 267.

⁴² „. . . . l'infinita angoscia dell'infelice umanità”, *Ugo Foscolo La giustizia e la pietà, Liriche ed epigramme* (ed. Chiorboli) p. 107: *Ua.* Ultime lettere di Jacopo Ortis (bolognai redakció); „la sua vita del pianto segreto sparso su le disgrazie dell'uomo onesto”. 3 settembre 1797. Prose. vol. I. p. 79: *Ua.*: im. (milánói redakció); „piangevo le nostre sciagure . . . il mio sciagurato paese.” 2 ottobre 1797. Prose. vol. I. p. 255: *Ua.*: im.: „col divino Plutarcho potro consolarmi de' delitti e delle sciagure dell'umanità”. 18 ottobre 1797. Uo.; p. 257: uo. im. „gli uomini cercano per una certa fatalità le sciagure con la lanterna”. 20 novembre 1797. uo. p. 266: *Ua.* im. „fatale infelicità de' mortali” 29 aprile 1797. uo. p. 297: *Ua.*: im. „pare che gli uomini sieno i fabbri delle proprie sciagure, ma le sciagure derivano dall'ordine universale e il genere umano serve orgogliosamente e ciecamente a' destini”. 19–20 febbraio 1798. Uo.: vol. II. p. 33: *Ua.*: im. „ho pianto sempre sulle miserie dell'umanità”. uo. vol. II. p. 55.

Feltehetjük még azt a kérdést is, hogy Foscolónak első ifjúságára visszamenő Petrarca-kultusza nyert-e valamit Pindemontétól, a jó baráttól, akivel a *Sírok* kérdéséről is vitakozott Isabella Teotochi Albrizzi szalonjában — habár jó későn (1806). Velencében, hiszen őt Foscolo maga „egy olasz Petrarca-tanítványnak” nevezte.⁴³ Pindemonte lírája valóban gazdag petrarcai emlékekkel, de ezenfelül ő maga költői levelében, a *Sírokról*, melyet éppen Foscolóhoz intézett, a *Diadalmak* bizonyos verssoraira hivatkozik (*Triumphus fame*, II. 145—147), visszaemlékezik azokra az „üdvöt hozó hősökre”, akik kitűntek „vagy a háborúban, vagy a békében”.⁴⁴

VIII. Látszik, hogy kortársai közös ízlés nyomán forgatták új módon és felindultan Petrarca lapjait, és ugyanezt kell mondanunk Foscolo egy másik emlegetett forrására, melyet már maga a költő vallott mindenki előtt, a görögökre, főleg pedig Homéroszra. Többen kiemelték már, hogy éppen azokban az időkben fordította le az *Ilíaszt*, és fogott bele az *Odysseia* tolmácsolásába, s hogy ez milyen mélyen inspirálta őt a poémában.⁴⁵ De érdemes ismét felfigyelni rá, hogy amikor Foscolo meghatározva a *Sírok* műfaját görög eszményekre hivatkozik, hogyan teszi ezt, mit is hangsúlyoz: „Ezt a költői műfajt a görögöktől vettem át, akik ősi hagyományaikból *erkölcsi és politikai ítéleteket vontak le*. De nem szillogizmusokra bízta, melyeket az olvasók kiformalnak, hanem *képzeletükre és szívükre*.”⁴⁶

Más, teoretikus írásában, azokban a töredékekben, melyek a *Gráciákat* kísérik, Foscolo homéroszi himnuszokra hivatkozik, valamint Callimachosra és Pindarosra. Itt bővebben fejti ki és különféle szempontokból szándékait. Ki kell emelnünk hogy a szóban forgó töredékek a *Gráciák* sok munkát adó írása közben kerültek papírra, s ezen művének megírására a *Síroké*hez egészen hasonló indítékok késztették. Ezért Foscolo itteni elvi állásfoglalása a *Sírok* hangulati ötvözetét jellemzi elég közelről: „Lesznek talán, akiknek nem tetszik ez az újdonság, hogy a didaktikust, az epikust és a lírát egyetlen műfajban keverem össze. Nem hiszem, hogy a szerző azt kívánná, hogy én mentegessem. Csak annyit akarok mondani, hogy ez nem újdonság. Hiszen a Homérosznak tulajdonított himnuszok, Kallimakhosz himnuszai és Pindarosz legszebb ódái éppen azért a legszebbek, mert elbeszélő költemények. Azután Catullus költeménye, Thetisz és Peleusz lakodalmáról éppenséggel három műfaj keverékei. És talán ilyen volt a legelső vers is, amit valaha írtak.”⁴⁷

Egy ősi, még el nem különült Gesamtkunstwerk-et — legalábbis a poézis világán belül — s a társadalom egészére gyakorolt elemi hatást erkölcsi

⁴³ Ld. *Lirici del Settecento* p. 992.

⁴⁴ Ld. uo. p. 1044.

⁴⁵ Vö. *F. De Sanctis*: Ugo Foscolo ih. pp. 103—104; *G. Barbarisi*: Introduzione alle versioni omeriche del Foscolo. GSLI. Anno CXXXII, 1935. pp. 568—609; *M. Fubini* im. pp. 168—170, 198—200.

⁴⁶ Foscolo megjegyzése olasz szövege: „ho desunto questo modo di poesia da' Greci, i quali dalle antiche tradizioni traevano sentenze morali e politiche, presentandole non al silloghismo de' lettori, ma alla fantasia ed al cuore”. A *Dei Sepolcri* első soraihoz (ed. Troccoli).

⁴⁷ Foscolo vonatkozó szövege: „A taluni dispiacerà forse questa novità di mescolare il didattico, l'epico e il lirico in un solo genere, nè io credo che l'autore brami ch'io ne faccia le sue discolte: ma dirò solo che non è novità, perche gli inni attribuiti ad Omero, quei di Callimaco, e le più lunghe ode di Pindaro, che per essere narrative, sono le più belle, il poema di Catullo su le nozze di Teti e Peleo sono per l'appunto misture de' tre generi e tale fu forse la prima poesia . . .”, *Ugo Foscolo*: Frammenti della ragione poetica . . . del carne. Sistema degli inni. (ed. Chiorboli) p. 199.

és politikai tekintetben; ezt hitte ő létezőnek a görög költészetben. Ez maga sem nélkülözi a romantikus mozzanatot.

E görög világ megújulása tárgyilag is aktuális és romantikus. Teljes figyelmünkre méltó az a tény, hogy a *Sírok*-ból úgyszólván teljesen hiányzik minden egyenes utalás a rómaiakra, mintha sohasem léteztek volna. Pedig Foscolo szerette Róma köztársasági korát és a római irodalmat is. Ennek a negatívumnak mély értelme van, eljárása teljesen tudatos, hiszen a *Jacopo Ortis utolsó levelei* milánói kiadásában (október 28) dicsóítja a népeket, melyek „hogy ne kelljen engedelmeskedniük a rómaiaknak, a világ rablóinak, lángoknak adták házukat, feleségüket, fiaikat és önmagukat. . .”⁴⁸ Ugo Foscolo a nemzeti szabadság romantikus hőse a perzsákkal küzdő görögökhöz tér vissza, és ez a visszatérés már nem is az európai kultúra ama irányzatához csatlakozik, amely a hellén világot mint a klasszikus szépség történeti otthonát és normáját tárta fel, hanem egy új, a romantikus felfogást előkészítő görögség-szemlélethez, mint Vicóé, s majd kettőjük nyomában Leopardié. Lelkesedése a görög szabadsághősök iránt és Firenzének mint új Athénnek tisztelete mélyén összefüggenek, s majd visszhangoznak az európai romanticizmusban. Byron szívesen olvasta az olasz irodalmat. Az olasz-görög költő vallomását, a *Jacopo Ortis leveleit* dicséri is, s ha sajnálja is, hogy ehhez fogható mű többé nem került ki Foscolo tollából,⁴⁹ jogosnak érezzük és bizonyíthatónak, hogy itáliai éveit során a *Childe Harold* szerzője megismerte a *Sírok*-at, mely a *Jacopo Ortisszal* együtt közel állt az ő hősi elhatározásához, hogy elmegegy küzdeni, s ha kell, meghalni a görög szabadságért.

IX. Bizonyos, hogy Foscolo hellénizmusa már igen korán (Velencei ifjúságában) Vico történeti felfogásából nyert elvi erőt. A kettőjük közti mély kapcsolatra már De Sanctis érzékenyen felfigyelt, s azóta napirenden van. Foscolo teljesen elfogadta Vico tanítását — szerintünk azonban Vico lelkes propagátora, Cesarotti korai hatására, melyet Lomonaco csak erősített később — az emberiség civilizációjában megnyilvánuló haladásról. Történeti, hősi eszményképei és poetikája, elvei egy olyan történeti, emberi korszakban találkoznak össze, mely Vicóhoz is közelállott, vagyis Homérosz korában, a görög városoknak a perzsák ellen folytatott szabadságharca korában. Hozzá kell tennünk, hogy ez az érzelmi természetű, Vicóra emlékeztető görög ihletés, mely olyannyira hatott Foscolo fantáziájára, abban is vicói, hogy az új „emberi” korszakban elismerje az újkori tudomány és művészet jelentőségét.⁵⁰

⁴⁸ Ld. *Ugo Foscolo: Ultime lettere di Jacopo Ortis*, 28. ottobre 1797. Prose. vol. I. p. 256.

⁴⁹ Foscolo a Múzsák újjáébredését a barbárságból Firenzéhez köti. *Ua*: im. (milánói redakció) 25 settembre 1798. Prose. vol. II. p. 9: — A Le Grazie-ben Firenze és Olaszország irodalmi s művészi vívmányait ugyancsak mint Hellasz újraébredését fogja fel, sőt tulajdon szerepét is. Vö. *Ugo Foscolo: Le Grazie. Inno secondo. Vesta vv. 665—672.* (ed. Bianchi) p. 172. és passim szinte valamennyi lapon. — Byron a Jacopo Ortisről vö. *Fr. Vegliione: Ugo Foscolo in Inghilterra, Catania, 1910.* pp. 15—16: *Koltay-Kastner Jenő*: im 17. l. Figyelemre méltó De Sanctis megjegyzése: „Byron e Leopardi discendevano da Foscolo”. Vö. *F. De Sanctis: Ugo Foscolo.* ih. p. 110.

⁵⁰ *Ua*: *Storia della letteratura italiana* vol. III. p. 208.: *Ua*: Ugo Foscolo ih. p. 108: *Walter Binni*: im. pp. 22—23, 53, 58: *B. Croce*: Foscolo ih. pp. 75, 81: *M. Fubini*: im. pp. 257—258, 260, 262. — Hogy nem elsősorban Francesco Lomonaco szerepéről van szó, hanem az ifjúságára oly nagy hatást tevő Cesarottiról, azt bizonyítja Vicónak egész ifjúkori költészetén és a Jacopo Ortison végigvonuló befolyása, másrészt pedig Cesarotti óriási szerepe Vico kultusza tekintetében. Ez utóbbira vö. *B. Croce: Bibliografia Vichiana. Accresciuta e rielaborata da Fausto Nicolini Napoli, 1947.* vol. I. pp. 390—393. — Lomonaco szerepét hangsúlyozza *M. Fubini*: „L'amicizia di Ugo Foscolo e di Francesco Lomonaco” *GSLI Anno CX 1937* pp. 1—87.

Ezért emeli ki Macchiavelli, Michelangelo, Galilei nagyságát. S közülök Michelangelo korán, az első *Jacopo Ortis*ban feltűnik — Homérosz, Osszián és Dante, valamint Petrarca mellett — a milánói, végleges *Jacopo Ortis* pedig már a *Sírok* értelmében idézi őket, sőt a poéma összes olasz nagyjait: „Áhítatos tisztelettel álltam meg Galilei, Macchiavelli és Michelangelo koporsója előtt; rájuk gondolva remegtem és szent borzongás futott végig rajtam. Azok, akik e síremlékeket állították, talán azt remélték, hogy ezáltal mentegethetik magukat a szegénységért és börtönért, melyekkel őseik büntették azon isteni elmék nagyságát? Utána említi Alfierit, „az egyetlen élő, akit szeretne megismerni”, majd nemsokára a híres Parini-jelenet következik. Szóval a *Sírok* valamennyi olasz hőse megjelent korábban.⁵¹

Sőt a bolognai *Jacopo Ortis* „javított kiadásában” Ariosto úgy szerepel, mint „italico Omero”, s ez nem más, mint a „toscano Omero” variánsa, ahogy Vico Dantét nevezi.⁵² Már most legyen, hogy ez nem is Foscolo szövege, hanem Angelo Sassolié, „az ifjú irodalmáré”. Mégis elgondolkoztató és jól összhangban van az autentikusnak nevezett bolognai *Jacopo Ortis* vicói elemeivel.

Éppen a vicói motívum mutatja meg végérvényesen, mennyire ember-séges szellemű a *Sírok*. Guillon abbé tetszését egyáltalán nem tudta elnyerni, hogy az „ember-vad” fogalma felmerül Foscolónál s az a vicói gondolat, hogy ez az „ember-vad” az állati létből az ember rangjára a társadalmi intézmények révén emelkedik:

„Ama naptól, hogy nász, bíró találja,
s oltár az ember-vadat irgalomra
kapatta a világ iránt, az élők
földbe rejtik a szájalmas maradványt,
mit természet törvénye másra rendelt.”

(91—96. sor)

Ez az ünnepélyesen szigorú alkotó minden „illúzió” nélkül ítéli meg a dolgoka t és felismeri a természet könyörtelen törvényét. A síron túli vizsgáztalódás gondolata teljesen hiányzik a költeményből. De talál emberi szavakat az emberiség szolidaritása alapján, mely kedves halottainak hamva előtt megrendülve és tisztelettel áll. Ennek az emberi magaviseletnek jellegzetes gesztusa a költeményben a könny, mely „az emberiség csapásai miatt” hull. Mégis ez a könnyhullatás nem üres szentimentalizmus, hanem olyan újfajta hősi, lelkes humanitás jele, amely szabadságért és boldogságért sóvárog. Fubini finom elemzése közben enyhe mosollyal említi, hogy Foscolo az emberiség sorsát „könnyözönben” látja (in quella grande onda di pianto).⁵³ De az általa felhozott példák: az árván maradtak, a haldoklók sírása, az elnyomottaké, Jupiter könnyei, hogy nem változtathat a végzet, a nagy Hektor siratása olyan alapvető sorsfordulatok, harag és hősiesség példái, hogy nincs kedvünk mosolyogni e könnyes humanizmuson.

⁵¹ *Ugo Foscolo: Ultime lettere di Jacopo Ortis* (milánói redakció) 27. agosto 1798, Prose. vol. II. p. 5.

⁵² Ld. *Ua: Vera storia di due amanti infelici* 10 giugno 1798. Prose. vol. I. p. 167: *G. B. Vico*. im Libro III. Sez. I. Cap I. (786).

⁵³ *M. Fubini*: im. p. 197.

X. Foscolo humanitása kétségbeejtő magányban valósul meg. A költő nem is keres vigaszt, mivel bizonyos benne, hogy nem fog találni. A korabeli kritika egyáltalán nem értette meg Foscolo költeményét. Monsignor Guillon bírálata igazságtalan volt, s még Pindemonte-é sem nevezhető túlságosan megértőnek. A jóbarát összefüggéstelennek, homályosnak találja a *Sírok*-at, szemére veti a költőnek a görögöket, és hogy „antik” problémák nyugtalanítják, amelyek valójában nem is léteznek. Ez nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy még az érzékeny Fubini is már csak örök problémákat lát a *Sírok*-ban, élő aktuális jelent szinte semmit, legfeljebb rezignált személyi bánatot. Pindemonte csak jelentéktelen dolgokban mondott igazat, ellenben Monsignor Guillon, noha ítélete igazságtalan és rosszhiszemű volt, egy alapvető kérdésre mégis rámutatott. Young, Harvey és Gray sírhant-költészetét magasztalva a következő megfigyelést teszi: „Minden költeményüket fölemeli az eljövendő föltámadás reménye. Erről azonban Foscolo úr egy szót sem ejt.” Nem lehet csodálkozni, hogy Foscolo felismerte Guillon abbé célzatát és az adott helyzetben a benne rejlő veszélyt. Guillon írására válaszul elég részletesen fejtette ki nézetét: „Young, és Hervey mint keresztény hívők elmélkedtek a sírok felől... , Gray filozófus módjára írt... , a szerző azonban politikai céllal tekint a sírokra, és az a szándéka, hogy felélessze az olaszokban a politikai versengést olyan nemzetek példáival, amelyek tiszteletben tartják nagy embe- reik emlékezetét és sírjait. Ezért aztán hosszabb utat kellett megtennie, mint Youngnak, Herveynek és Graynek, s ezért vált nem a test, de az erények feltámadásának hirdetőjévé.⁵⁴

A visszavágás kitűnő: Monsignor Guillon Foscolót a közvélemény előtt hitetlenséggel vádolta, a materialista költő ironikusan visszafordította az érvelést az apátúrra, mint akit csupán a test feltámadása foglalkoztat, szemben a maga felfogásával, mely erkölcsi értékekre tör, a hősi erények feltámasztására.

Sőt Foscolo túlmegy ezen, és még világosabban tesz tanúságot gondolkodásának milyenségéről és fokáról, amin le tudjuk mérni fölvilágosultságát és annak árnyalatait is. Arról az érdemtelen embertípusról beszél, amelynek itt a földön nem marad semmi érzelmi öröksége, ki, ha valahogy túl akarja élni a halált, akkor:

„búvnia kell isten bocsánatának
nagy szárnyai mögé s hitvány porából
az elhagyott sírkert csalánja nő ki,
hol érte nem zokog szerelmes asszony,
és hol a magános vándor se hall a
sírokból természet felküldte sóhajt.

(45—50. sor)

Az „isten bocsánatának nagy szárnyai” kifejezést a *Zsoltárok*-ból kölcsönözte, és segítségével pontosabban meg lehet vonni Foscolo vallási felfogásának ábráját is.⁵⁵ A gyermekségében, serdülőkorában még vallásos Foscolo általában a felvilágosodás és szentista materializmus híve lett s egyre inkább azzá vált.

A *Jacopo Ortis* milánói, 1802-i redakciója befejezése egyenlőség jelet tesz „a semmi” (dal nulla) és „a felfoghatatlan örökkévalóság” (o dalla in-

⁵⁴ N. Guillon passzusát ld. *Ugo Foscolo: Dei Sepolcri*, v. 200-hoz (ed Troccoli).

⁵⁵ Ld. *Zsoltárok* XVII, 8.

comprendibile eternità) közé. Könyörög az öngyilkos Jacopo Ortis istenhez, hogy ha nem tud egyesülni Teresájával, hagyja őt a „semiben” (nel nulla), s így jellemzi utolsó szavaival öngyilkosságát: „beledobtam magam a halál éjszakájába”.⁵⁶ Időrendben még közelebb áll a *Sírok*-hoz a *Gondolatok Lucretiusról* (kb. 1803) és az *Értekezések »Berenice hajfürjtjéről«* (1803). Az előbbiben ellentmondás nélkül regisztrálja az Epicuros—Lucretiusi tézist, hogy az ember, akinek meg kell szabadulni a halálfélelemtől, derűs szellemi örömben telt élet után el fog elegendni az anyaggal. S „mivel nincs más világ ezután, minden alapját elveti a vallásnak, melyhez a halandók szerencsétlenségeikben szoktak menekülni.”⁵⁷ Az *Értekezések*-ben sem áll távol ettől a szemlélettől: a vallásokról mint szükséges, és teljesen emberi képződményekről beszél, s mitológiájukról mint a költészet lehetséges támasztékairól.⁵⁸

Mindent összevetve Foscolo a tiszta materializmus, valamint Rousseau természeti vallása és Vico filozófia-történeti vallása között ingadozik. Bizonytalan deizmusának valóban több köze van az érzelmekhez, mint az értelmi megfontolásokhoz. Azt azonban egyáltalán nem lehet elfogadni, amit De Sanctis állít, hogy a vallásos restauráció előszelét érezni nála, hogy már Chateaubriand szólalna meg benne.⁵⁹ Magasabb csúcsokról tekint előre: Vico ormairól, s messze távol áll szűkebb polgári környezete vulgáris vallásosságától.

A hősiességről vallott felfogása lényegében sztoikus volt (Senecát olvassa: tőle való álneve a Didimo-Didymus is), és ez a körülmény érdeklődését az ember földi sorsa felé és a költő társadalmi kötelességei felé fordította.⁶⁰ Helyesen hasonlítják össze a *Sírok* azon verssorait, melyek a Sante Croce-ban pihenő nagyokról szólnak a *Paviai bevezető szónoklat* egy részletével: „Sem a gótok barbársága, sem a belső viszályok, sem a tömérdek hadi pusztítás, sem a teológusok villámjai, sem a szerzetesek által bitorolt tudomány nem tudták kioltani ezen a tájon a halhatatlan tüzet, mely a az etruszkokat és a latinokat éltette, mely Dantét életben tartotta a száműzetés gyötrelmei között, Machiavelit a kínzások gyötrelmei között, Galileit az inkvizíció terrorja alatt és Torquato Tassót bolyongásai közt, a rétorok üldözései közepette, hosszú, szerencsétlen szerelme idején, az udvarok hálátlanságai közepette és valamennyiüket és annyi más óriási ingénumot a maga szűkös szegénységében. Boruljatok le sírjaikra, és kérdezzétek meg tőlük, hogyan voltak nagyok és szerencsétlenek, és a haza, valamint a dicsőség és igazság szerelme mint növelte meg bennük szívük rendíthetetlenségét, szellemük erejét és jótéteményeiket irányunkban.”⁶¹ S e koncepció lényegében azonos a milánói *Jacopo Ortis* idézett firenzei jelenetével.

XI. A paviai előadásorozat e bevezetőjében emlegetett boldogtalan hősök, akiket a haza, a dicsőség és az igazság szerelme vezérelt, s akiknek még az otthoni szegénységet is el kellett viselni, semmiben sem különböznek a

⁵⁶ Ld. *Ugo Foscolo*: Ultime lettere di Jacopo Ortis. 23 marzo 1798, ore 1. Prose. vol. II. p. 59.

⁵⁷ *Ua*: Frammenti su Lucrezio Prose. vol. II. p. 199.

⁵⁸ *Ua*; Commento alla «Chioma die Berenice». Discorso quarto. Prose. vol. II. pp 262—266.

⁵⁹ Vö. *F. De Sanctis*: Storia della letteratura italiana vol. III. p. 208.

⁶⁰ A Commento alla «Chioma die Berenice» élen egy Seneca-idézetben (Epist. LXXXVIII) szerepel „Didymus grammaticus” ld. *Ugo Foscolo*: im. Prose. vol. II. p. 228.

⁶¹ Ld. *Ugo Foscolo*: Origine e ufficio della letteratura, Opere. Edizione Nazionale. vol. VII. Firenze, 1933. Le Monnier cap. XV. p. 37.

Sírok költőjétől. Természetesen előbb jellemüket át kellett alakítani a maga hasonlatosságára, hogy kiemelhesse belőlük önnön képzeletbeli arcvonását. Így hát elfogadta Trajano Boccalini és Rousseau nem éppen realiztikus rajzát Machiavelliről, akik szerint a firenzei államférfi le akarta volna rántani az álarcot a zsarnokokról, hogy kimutathassa, „mennyi könny és mennyi vér árad” uralmukból. Ez az arckép érezhetően megváltoztatta Foscolónál a történeti igazságot. De az efféle termékeny félreértések szellemében támogatta az olasz népnek függetlenségért és a szabadságért vívott harcát. Sokkal közelebb jár az igazsághoz Michelangelo és Galilei megítélésében. Michelangelót demiurgoszként mutatja be, mint aki „új Olymposzt” teremtett, vagyis megalkotta a kereszténység hősi, de teljesen emberi mitológiáját. Ugyanígy érzékeli a költészetben elsőnek Galileiben új világok fölfedezőjét.

A politika, a művészet és a tudomány hősei, akikhez Dante és Petrarca, Alfieri és Parini alakjában a költészet is csatlakozik, valamint Neslon és a görög harcosok cselekvő heroizmusa, mindez együttvéve Foscolo pantheonjának teljes képe. Mind ünnepélyesség, mind egyetemesség dolgában eleven ellentétként áll szemben Ippolito Pindemonte hőseinek közepességével. Mert hát Pindemonte is bemutat egyfajta pantheont az olvasónak a maga poémájában: még pedig a felvilágosult monarchia és a jó polgár „pantheonját”. Itt van például az „emberséges” úr, vagyis a „jó király” sírja. Majd mindjárt a közelben a jó miniszteré, aki valóban nehéz feladatot teljesített, mert Pindemonte szerint „miniszter és polgár” egy személyben! Azután következik a „jó kapitány”, aki „szeretni tudta az embert” (risum teneatis amici?). S végül, íme a filozófus sírja, akinek azonban Pindemonte szerint praktikus gondolkodónak kellett lennie, különben nem mondaná róla, hogy „hasznos igazságokat gondolt ki”.⁶²

Foscolo barátja a *Sírok*-ról szóló költői levélben bizony közepes poétának tűnik, és Foscolo kétségtelenül érdemén felül becsüli őt, amikor gyöngéd és hálás sorokat írja:

„S édes barátom, már tőled se hallom
versed és versednek bús harmóniáját—”

(8—9. sor)

Néhány szép strófa, néhány megindító sor kivételével, melyek szerencsés pillanatok szülöttjei, Pindemonte költészete sápadt volt, s nem segítenek rajta az olyan őszinte vallomások sem, mint amikor alaphangként elhangzik az akkord:

„Bús érzelemnek,
szelíd nemtője
most életemnek
légy az úrnője”⁶³

Lehetetlen kétségbevonni Pindemonte jóhiszeműségét, amikor költői episztolájában bizonyos kritikai megjegyzésekkel illeti barátját, szeméretve a költői kifejezések homályosságát, s talán abban is rejlik valami igaz-

⁶² Ippolito Pindemonte: I sepolcri, vv. 280—292. Lirici del Settecento p. 1043.

⁶³ A vers szövege: „Malinconia /ninfa gentile/ la vita mia / consegno a te.” (La Malinconia) *Ua. im. p. 930.*

ság, amidőn preromantikus ízlésével felpanaszolja barátjának a túlzásba vitt: görög mitológiát, a mitikus történelmet, mely rég letűnt:

„Miért térsz a régi kor árny-honába,
oly távol tőlünk hosszú szárnyalással?”⁶⁴

De mikor megkísérli, hogy tulajdon költeményében ő maga adjon példát neki, személyes fájdalmát sirassa el, az „édes Elizát”, azok helyett, akiket Foscolo sirat, mint pl. Marathon zord hőseit, Ajaxot, Odysseust és Hectort, az eredmény messze elmarad barátjáé mögött. Mivel, hogy a görög-olasz költőt eredeti és választott hazája emlékei és bánata rohanták meg, és a „különös versek fátyla” mögött mégis a jelen élő ideáljait s fájdalmait foglalta versbe.

A görög földön született eleintén görög anyanyelvű költő mélyen átérezte anyja népének szenvedéseit, mindazt a feszültséget, amely az országban egyre nőtt, mígnem egészen két évtizeddel a *Sírok* megírása után a török uralom elleni általános felkelésben tört ki. Foscolo ekkor mélyen átérzi a küzdelem minden izgalmát, gyötrelmét. Sőt élete utolsó tizenkét éve szűkebb hazája, a jón szigetek sorsáért való aggodásban, cselekvésben telik. Vissza akar térni ide és a nép környezetében élni s megújulni.⁶⁵

A *Sírok* írásakor (1806 második felében) e fejlődés kezdetén állunk. Ennek a nagy szabadságküzdelemnek is megvolt a maga Marathonja, de még sokkal inkább Thermopyléi. Ezen felül Foscolo éppen ezekben az években — 1805—6 táján — teljesen belemerült Homérosz világába, mert ekkor fordította az *Iliászt*, és az *Odysseiát*. Mikor Foscolo a Hellespontus partjáról, a tengerárról beszél, mely üvöltve hozza el:

„Achilles fegyverét retéi partra
Ajax sírjára vetve”,

mikor Elektra nimfa halálát meséli el, és Trója végnapjait, valójában nem a képzeletre bízta magát, nem szakad el a valóságtól: ez az ő napjainak és éjszakáinak környezete. Ha a La Manche-csatorna vad hullámain is látja most, első ifjúságából tér hozzá vissza a „szelek tágas országa”, a jón tenger s „üvöltő” zúgása. A fordító érzékeny lelkében feltámasztott homéroszi hősök csak olyan érzelmeket fejeztek ki, mint amilyenek Foscolo korát mozgatták, sőt a távoli antik kor, persze — mutatis mutandis — bizonyos morális, sőt politikai problémák terén Foscolo képzeletében meglelte megfelelőit. Marathon ókori hősei természetesen nem ismerték a polgári társadalom modern nemzet-fogalmát, mely éppen Foscolo korában — vagy még későbbben — kezdett kialakulni, de erősen élt bennük a görög városállamok szabadjainak egymás iránti szolidaritása, az igen gazdag kulturális tartalmú pánhellenizmus, amely merészen szembe fordította őket a perzsa királyokkal függetlenségük védelmében. Foscolónak mint a napóleoni sereg forradalmi érzületű katonájának, igazságtalanságokat kellett elszenvednie, melyekre azzal válaszolt, hogy lemondott katonai rang-

⁶⁴ Az idézett vers szövege: „Perchè tra l'ombra della vecchia etade / stendi lungi da noi voli sì lunghi?” *Ua*: I Sepoleri vv. 344—345. Uo. p. 1046.

⁶⁵ Vö. *Koltay-Kastner Jenő*: Im. 64—70. Görög szülőföldjére vonatkozó publicisztikai iratait ld. *Ugo Foscolo*: Opere. Ed. Nazionale. vol. XIII. Parte 1. (Scritti Sulle Isole Jonie e su Parga) pp. 1—593.

járól. A *Sírok*-ban az igazságtalanság a szigorú és nagy lelkű hős, Ajax örök példája szerint, ha előbb nem, a halálban nyer elégtételt:

„..... Halál a
nagy hősök hírét jog szerint kiosztja.”

(220—221. sor)

És az isteni igazság mindenkit elér, Odysseust is:

„Sem elmebéli furfang, sem királyi
kegy merész Ulixesen nem segített,
s testét a vándor tatról elsodorta
sötét istenek s hullámok haragja.”

(222—225. sor)

Ajax és Odysseus tragédiáit nyomon követi a Velencéből menekült Foscolo tulajdon drámája s tulajdon elégtétele:

„S engem, kit rút idő s a becsületnek
vágya késztetett futni más vidékre,
a Múzsák, kik felgyújtják földi elménk,
szóltanak, hogy hősöket idézzek.”

(226—229. sor)

Észrevették már, hogy Foscolo különösen szerette Hektor alakját. „A sirató-énekek dísze” — mint ő nevezte, a homéroszi hősök között a legnagyobbnak tűnt előtte, mind magas erkölcsi felfogása, mind pedig tragikus vége miatt. De Hektorban is önmagát siratta. Viszont antik epikus hősök maszkja alatt önmagát *siratgatni*: ez az „érzékeny”, vagyis szentimentális individualizmus egyik fátyolozott és ildomos formájának fogható fel csupán. Azonban hangsúlyoznunk kell, a görög hősök — mint Foscolo mondja — „politikai”, azaz történeti karakterét, amelyben ugyancsak a költő tulajdon arculata tükröződik.

A marathoni és trójai harcosok egytől egyig roppant történeti jelenetek szereplői, mely jelenetekben egész népek sorsa dőlt el, vagy amelyekben megfordult a történelmi fejlődés. Így hát Pindemonte Elizájának szelíd, ködbe foszló alakja, költőjének minden bánata ellenére, magánügy marad, bármennyire jelenkori alak Eliza, Foscolo Cassandrájának megindító, panaszos gesztusai, méltóságteljes, az egész emberiséget érdeklő éneke mellett. S ez az ének éppen az elégtételtől szól, amelyet a hírnév és a költészet szolgáltat az olyan hősöknek, mint Hektor. Mert Foscolo szerint van olyan erkölcsi világ és lesz mindenkor, míg tart az emberi történelem:

„..... hol szent a hősi vér, mely
a hazáért hullt.”

(293—294. sor. Ford. Berczeli Anzelm Károly)

XII. A szentimentalizmus és előromantika sírvers költészetének mozzanatai Foscolo költői világában, melyet valójában Homérosz, Petrarca és az olasz nép génuszai ihlettek, teljesen átalakulnak. Pindemonte költői levelében még Hervey szívszaggató típusai és helyzetei merülnek fel: a nagyreményű ifjú, akit élete virágában ragadott el a halál, az ifjú hölgy, aki mennyegzője küszöbén hanyatlott sírba, s akiknek sírján gaz nő s a holdfényes éjszakában

bagoly huhog. A közös rossz ízlés e típusai teljességgel hiányoznak Foscolo poémájából. Ugyan van itt is éji gyászos jelenet a temetőben — sőt talán szándékosan kiélezett jelenet⁶⁶ —, de nem ifjú halottak, hanem Múzsák papjának méltatlan sírja hökkenti meg. Parini sírjáról van szó, aki a napóleoni kormány által megújított rendelkezés értelmében nem kaphatott egyéb sír- emléket, csak névtelen kőlapot, mint amely mindenki számára elő volt írva:

„..... és sír nélkül pihen majd
papod, oh Thalia, aki dalolva
koldus tetője árnyán a babért csak
néked nevelte, s nyújtá koszorúját.”

(53—56. sor)

Az éjszaka kísérteties hangjai és fényei nála Napóleonnak, az új Prometheus- nak és társainak intézkedését vannak hivatva kísérni:

„..... és néki árnyat
nem szőtt e város, mely csábítva hívja
fala közé az énekes heréltet,
emlékkövet nem állított, írást sem
s csontját talán a bandita bevérzi
csonka fejével, ki ocsmány bitófán
hagyta bűnét. Kóbor kutyát kaparni
hallasz itt emberbordák — s törmelék közt,
a sírgödörben éhesen vonítva.
S koponyából kuvikot látsz kiszállni
(holdfény elől bújt), s a sok kereszt közt
cikázva röpdös most a sírmezőkön,
s a tisztátalan vadul zokogva vádol
minden sugárt, mit feledett halomra,
jóságosan bocsájt az égi csillag.
Hiába kérsz költőd halmára, Múzsá,
a szennyes éjtől harmatot. Virág itt
nem nőtt a holtakon, hiszen dicséret
sem élhet szóban, forró zokogásban.”

(72—91. sor)

Más atmoszféra, más világ ez: az emberiség világa, ahol jogokat követelnek az emberi nagyság számára, ahol a kedves hársai alatt üldögélő jó öreg s a költészet szelíd fénye ellensúlyozza az éjszakai temető pusztaságát. Ebben a leírásban a siránkozó, szentimentális borzongás fölébe kerekedik a morális harag, a társadalmi kritika, a „lombard Szadanapál” ellen:

„Kinek csupán ökre bőgése kedves
az Adda és Ticino-menti karámban:
étekben így bő, s boldogan henyélhet.”

(59—61. sor)

Foscolo tehát a múltba néz, de ekkor is a jövő felé fordul. A jelen ízlése visszhangra készíti, de átlép rajta.

Osszián költeményei nyomán zord történeti csatajelenetek özönlöttek el az európai preromantikus irodalmat, de sehol sem több joggal, mint a *Sírok*-ban.

⁶⁶ Vö. M. Fubini: im. p. 196.

Itt Marathon, a görög szabadságért elesettek csatatere, elevenen őrzi annak az el nem feledhető napnak az eseményeit: mert a hálás görögség síremlékekben örökítette meg s örökre oda kényszerítette ezáltal emlékeit. Íme a küzdők árnyainak éji jelenete, amit a tengeren vándorló hajós — lehetett Pindemonte, lehetett ő maga — az éjszakában lát kirajzolódni, s amely meghatott bele-nyugvásban végződik:

„..... S ki elhajózott
jó széllel, tengeren Euboia táján
szikrázni láthatott a vak homályban
sisakot s penge csattogó acélját,
vasfegyverek veres gőzében égni
máglyát és hősök árnyait keresni
harcot. S az éji csendben — borzadályra
a földeken hadoszlopok zsvajva
csapott fel, és a kürtök harsogása,
előfutó méneknek vágatása
ahogy csattognak haldoklók sisakján,
sírás, himnusz s jósdalt zengve a Párkák.”

(201—212. sor)

Ezek nem kitalált jelenetek, hanem eleven emlékezetből leírt lángolásai a képzeletnek. Tudomásul kell venni, hogy nála a sírköltészet és a hősi-érzelmes költészet korabeli közhelyei elvesztik jellegüket, s egy új értékrendszerben új jelentést nyernek, vagyis Foscolo mitológiájának határain belül. Kétségtelen, a *Sírok* költője inkább érezte magát Homérosz, Tyrtaios, Dante, az *Italia mia*, a *Spirito gentil*, a *Trionfi* Petrarcaja, a történeti tragédiákat varázsló Shakespeare rokonainak, a hiányzó „történeti költészet” („poesia storica”) újra-művelőjének,⁶⁷ semmint „sírköltőnek”. Ez nem jelenti azt, hogy kétségbevonnánk ilyen-szerű angol és francia könyv-élményeinek valóságát, olyan szerzők érzékeny olvasását, mint Young, Hervey, Gray, Legouve, Delille.⁶⁸

A foscolói *Sírok* éltető szelleme azonban, mint bizonyítottuk, más és összetettebb, sokkal nagyszerűbb. A benne megnyilvánuló hatalmas arányok: vagyis az egész világ, a szüntelen mozgás: azaz az egész történelem, a teljes működésben levő emberi alkotó- és cselekvőerő: szóval az emberi génusz, a végső hősiesség: azaz az erkölcsi erő és szabadságszeretet mint az emberi lény legfőbb értékei együttvéve olyan nagyszerű romantikus világképet formálnak, melyet Foscolo valóban költői módon támasztott létre, s evvel poémáját mindennemű sírköltészet fölé emelte, akárhol keletkezett az, Itáliában vagy másutt.⁶⁹

⁶⁷ Ugo Foscolo: Commento alla «Chioma di Berenice,» Discorso quarto. Prose. vol. II. pp. 262, 266—270.

⁶⁸ Többek között Ugo Foscolo idegen mintáira rámutat Vittorio Cian: Per la storia del sentimento e della poesia sepolcrale in Italia GSLI. Anno XX. 1892. pp. 205—235; Raffaello Belvederi: Ugo Foscolo. Rovigno, 1915. → További irodalmat ld. Binni im. lpp. 44—46. — Ugyanott szigorú kritikát mond a Foscolo elleni plágium-vádról, s az ekörüli szócséplésről. W. Binni: im. p. 46. — Ugo Foscolo poémájának közvetlen olasz előzményeiről mérséklettel G. Manacorda: Studi Foscoliani, Bari, 1921: túlajtva N. L. Rizzo: La poesia sepolcrale in Italia, Napoli 1927.

⁶⁹ E véleményen van Foscolo legkiválóbb modern kutatója is, Mario Fubini: im. pp. 176—177.

XIII. Utolsó, de döntő fontosságú kérdés, milyen helyet foglal el a *Sírok* Foscolo életművében? Ez is a hősi tettek, a nagy érzelmi feszültségű hírnévfelfogás határain belül jelölhető ki. Vajon ez a poéma előzmény nélküli, magános csúcs, melyet később sem ért el soha többé? Vagy amelyik simán beilleszkedik állandó fejlődésének továbbemelkedő vonalába? Éffajta kérdések egyáltalán nem feleslegesek, mivel egyes jelentékeny olasz kritikusok, mint pl. Croce és különösképpen Flora a *Gráciák* mellett nyilatkoztak, mint amely Foscolo költői tevékenységének tetőpontja lenne, pedig töredékben maradt. A *Gráciák* valójában, mint De Sanctis vallotta, folytatja a *Sírok* magasztos hangulatát, de nem éri el sem harmonikus befejezettségében, sem az ihlet összpontosított erejében, sem a kifejezés hatalmában.⁷⁰ És nem is a pindarosi fenség, nem is a Parinira emlékeztető szigorúság az, ami bennünk csodálatot támaszt a *Sírok* költője iránt, hanem az érzelmi hév magas foka, a fantázia szabad szárnyalása, amely érvényesülni tud a himnuszra jellemző visszatartott tónus ellenére is: nem a klasszikus, de a romantikus vonások.

Valójában tévedés lenne, ha valami lényegi különbséget akarnánk felfedezni a *Sírok* és Foscolo azt megelőző költészete között. Az olyan költemények varázslatos hangulata, mint *Az estéhez*, *Zacintóhoz*, *János testvérem halálára*, sőt még a *Jacopo Ortis utolsó leveleinek* kissé dagályos prózája egyes sikerült részei sem maradnak el a *Sírok* bizonyos jó stílussajátságai mögött. Ugyanaz a szenvedélyes erő, ugyanaz a bánat — amely egyéni sorsának állandó velejárója, s ezzel egy időben az olasz társadalom legérzékenyebb osztályának és egyes rétegeinek hangulata a campoformiói egyezményben történt kiszolgáltatottság után — jellemzik azt is, ezeket is. *Jacopo Ortis utolsó levelei* (milánói kiadás) drámai bevezetője első mondata nyilvánvalóan Foscolo vezérmotívuma lesz: „A haza föllázása bevégeztetett, minden elveszett. S az élet, ha ugyan meghagyják, csak arra lesz jó, hogy sirassuk nyomorúságunkat és gyalázatunkat.”⁷¹ Ez az olasz történelmi dráma szemmel láthatólag egyike azoknak az „emberi nyomorúságoknak”, amelyek fölött majd a *Sírok* Cassandrájának vigasztalan dala száll. De a tragikus érzés Foscolónak korábról sajátja. A családja anyagi katasztrófáját előidéző eseményhez, édesapja halálához kapcsolódik először,⁷² és gyorsan hangulatai alaptényezőjeként bukkan itt is, ott is elénk. De az *Őnarchép* című jellegzetesen divatos epigrammaszerű versében is megcsendül a tragikus hang:

„..... de szívem,
a jó, a rossz őrzöng, s a végtelent idézné:
adj hát, Halál nekem babért és végre békét.”

(Kosztolányi Dezső ford.)

A végzet görögös gondolata, mely a *Sírok* párka-dalában csendül meg, már évek óta kísértte, mielőtt belekerült volna a nagy költeménybe. Foscolo kezdet-

⁷⁰ Vö. B. Croce: Ugo Foscolo, im. pp. 80–86; *Francesco Flora: Storia della letteratura italiana*, Milano, 1940. Vol. III. pp. 67–69, 72, 79–81.

⁷¹ *Ugo Foscolo: Ultime lettere di Jacopo Ortis*, 2 ottobre 1797, Prose. vol. I. p. 255.

⁷² Az 1794–95-ben keletkezett vers-ciklus teljes hangulata ilyen jellegű, és feltétlenül túllép a több mint hat évvel korábbi esemény (1788) emlékéen. Ld. *Ugo Foscolo: In morte del padre*, *Liriche ed epigrammi*, VI. (ed. Chiorboli) pp. 63–74.

től fogva érezte valami roppant erőnek a vonzását, a megsemmisülés sejtelmét. Ezért írta az *Estéhez* fordulva a jövendőt feltáró szavakat:

„Az utak, hol szegett fővel bolyongok
örök semmibe visznek...”

(Jékely Zoltán ford.)

Lírai költeményében, amelyben Zante szigetére emlékezik, születése helyére, avval az előérzettel viaskodik, hogy a sors neki az áhított, érzelmektől szép hírnév antitézisét, „könytelen temetést” szánt. Ez a hang még erősebben ismétlődik Giovanni testvére halálának komor óráiban:

„Látom rád törni az égi hatalmat,
s a mardosást, honnét sorsod viharja
nőtt: kikötődben adj nékem nyugalmat.
Ezzé lett hát a szép remények magva,
vigyétek tőlem a maroknyi hamvat
bús anyámnak, szívhez szorítja karja.”

Méltán emelték ki egy statisztikai összeállításban, mely élete eseményeit sorakoztatta fel, hogy 1827-ben alig pár ember kísérte el utolsó útján, s egy kis angol temető kertben, Chiswickben hantolták el, ugyanúgy, ahogy megírta a *Sírok* fájdalmasan idilli jelenetében.⁷³

„Irgalmas örület bűvölte széppé
a brit szüzeknek külvárosi sírok
kis kertjeit s forró szívvel sietnek
ki a halott anyához és a hősért
fohászkodni jótékony égiekhez,
hogy jöjjön vissza Ő, aki hajója
főárbocát koporsóul faragta.”

(130–136. sor)

Amikor Nelson mindent feláldozó hősiességét az anyák siratásával fonja egybe, a „hírnevet” olyan családias emberközelbe hozza, melynél többre költői gondolat nem képes. De természetes is, aki népéért, hazájáért hal meg — már, akit igazán ilyennek ismerünk — „anyjáért” hal meg. A forradalmár Foscolo *Sírjai*-n a hősi cselekvés, szabadságszeretet, romantikus hírnév gyengéden nevelt virágai nyílnak. A gondolataiba merült poéta petrarcai, vicói, homéroszi emlékektől felbátorodva formál óriás arányú képeket népekről, hősookról, történelemről.

Ez a poéma — láthattuk — épp olyan önkéntelen végrendeleti vonásokat árul el, mint Petőfi egy-két nagy vizionárius verse.

Foscolónál az élet és a végső pihenő, a halál, a hősi tett és a hírnév körül tolongó képek nem csupán ismétlődő motívumok, hanem állandó tragédiájának szüntelen megnyilvánulási folyamata, ami egyaránt következett önnön hibáiból és így sorsa alakulásának egyéni negatív összetevőiből és velencei, sőt

⁷³ E fájdalmas egyezésre utal *Giuseppe Troccoli*: Dalle Ultime lettere alla poesia De Sepolcri, e a quella delle Grazie. Az *Ugo Foscolo*: Liriche e prose ilyen című bevezető tanulmánya (pp. 9–48) élen.

itáliai hazájának katasztrofális helyzetéből. Az érzések és képek ilyen özönlése, éppen a keserű valóság okából, nemkülönben Foscolo izzó alkotás- és tett-vágya folytán, valószerűen hat, bármennyire romantikusak az indítékok. S a költőt egyetlen dolog vigasztalja, mert egyetlen dolog emelkedik jelenje fölé, a költészet, a Múzsák:

„Virrasztva ülnek ők a sírokon, s a
jegesszárnyú idő, ha elsöpörte
már a romokat is, akkor a Múzsák
megszépítik a puszta tért dalukkal,
s legyőzik századoknak némaságát.”

(230–234. sor)

Foscolo poémája, a *Sírok* így lett az emberi nagyság igazi okmányává. A világirodalomban ritkán előforduló költői erővel és fantáziával nagy emberi melegséggel, és hatalmas történeti távlatokban tudta hirdetni az önfeláldozás és az alkotás abszolút értékét. S éppen ezáltal vált e poéma konkrét ható erővé kora társadalmában, így lett az olasz Risorgimento nyitánya, szerzője pedig nemcsak Giuseppe Mazzini, de két lelkesült generáció szemében is az „eszme és cselekvés” irányító példája.

Stefan Zweig

Jegyzetek egy bécsi író arcképéhez

SÓS ENDRE

I.

1934 decemberének végefelé, mint fiatal író, társaságban Párizs felé utaztam. Bécsben véletlenül olyan vonatra szálltunk, amely csak Salzburgig vitt bennünket. Ott megtudtuk: a következő vonat néhány órával később indul Salzburgból Buchsba és Bázalba. Elhatároztuk, hogy valami salzburgi „specialitás”-t keresünk időtöltésül. Mindnyájan jól ismertük már régebről a Kapuzinerberget és a Mönchsberget, a Dóm teret, a Residenzplatzot és a Mozart teret, a Carolino-Augusteumot, a híres múzeumot és a Salzach folyásának két oldalán vezető sétányokat. (Ezek közül most *Stefan Zweig-Weg*-nek nevezik az egyiket.) Majdnem egyszerre mondtuk: aki mer, az nyer; tegyük kísérletet Stefan Zweig „fellegvárá”-nak meglátogatására; mit lehet tudni, talán otthon találjuk az íróat.

Nem akartuk hiába megmászni a Kapuzinerbergre vezető lépcsők hosszú sorát, előbb tehát a Bazár kávéházba vezetett utunk. Sokszor olvastuk, hogy ez az író törzskávéháza. Itt szokott újságokat olvasni és sakkozni. Úgy gondoltuk, hogy — ha valahol — ezen a helyen okvetlenül tudják: Salzburgban van-e. Tévedtünk. A karácsony másodnapján délután feltűnően üres helyiség főpincére azt felelte kérdezősködésünkre:

— Olyasmit hallottam, hogy Zweig úr már egy-két hete Salzburgban található. Ha jól emlékszem: a helyi lap is megírta. Hozzánk még nem jött el. Már nagyon régen volt a Bazárban. Mostanában gyakran tartózkodik külföldön, de ha visszajön, akkor sem néz be mindig hozzánk.

Salzburg ekkor már nem volt a régi. A sportolók idegenforgalma szédületesen csökkent. A szomszédos Németországban, tíz—tizenöt percrenyire Salzburgtól, már Hitler uralkodott. Elbolondított hívei „sásfészek” jelzővel illették az osztrák—német határtól egy ugrásnyira fekvő Berchtesgadent. Éppen nagy építkezési munkálatokat folytattak ott. A Salzburgba befutó nemzetközi vonatokkal Ausztriába jövő német határőrök és vámőrök horogkeresztes karszalagot viseltek. A hordár, a pincér, a taxisofőr Hitlerről beszélt. Ausztriának egyébként a hitlerizmus szomszédságától függetlenül is rossz esztendeje volt. 1934 februárjában, amikor a Heimwehr, az ausztrofasiszták fegyveres alakulata, véres provokációkkal zavarta meg a munkásosztályt a Dollfuss-diktatúra elleni általános sztrájkját, kitört a bécsi munkásfelkelés. A reakciós erők kegyetlenül leverték. A német fasizmus szomszédságában Dollfuss elérkezettnek látta az időt az ugyancsak fasiszta jellegű „tekintélyuralmi keresztény rendi állam” megvalósítására.

A Heimwehr-fasiszták brutális házkutatást tartottak Stefan Zweig villájában is. Szétdobálták a kéziratait. Fegyvereket és röpiratokat kerestek nála. Ez a légkör nem volt kellemes Zweigéknek. Elhatározták: menekülnek a

kapuzinerbergi barokk díszítésű kastélyból, amelynek sárgás színe jól illett a nem egészen tiszta stílushoz. (Sárga ház? Egyes látogatóknak sokszor Van Gogh és az Arles-i „Sárga Ház” jutott eszébe, bár az író és a festő között igazán nem volt semmiféle szellemi rokonvonalás.)

A fiatal újságíró bátorságával kopogtattam be Stefan Zweig házába, egy magyar író nő társaságában. Könnyen bebocsátottak bennünket. Szerencsénk volt. Nem a kertész nyitott kaput, hanem egy barátságos hölgy, akiről csakhamar kiderült, hogy Friderike, Stefan Zweig felesége.

Néhány perc múlva az író dolgozószobájában voltunk. Stefan Zweig a kézszorítás után megjegyezte:

— Szívesen elbeszélgetek önökkel. Megmutatom gyűjteményemet is. De előre figyelmeztetem önöket, hogy interjút nem adok. Sőt, kérem: arról se írjanak, hogy Salzburgban tartózkodom. Rövidesen elutazunk innen.

Friderike Zweig, amikor a táj külső szépségét és a ház belső szépségét emlegettem, elszólta magát:

— Fáj innen elköltöznünk. De mégis úgy látjuk, hogy végleg itt kell hagynunk Salzburgot. Nem lehet tovább Salzburgban maradni. . .

Stefan Zweig három pesti iránt érdeklődött:

— Mit csinál Vészi József? . . . Mi van Hatvany Lajossal? . . . Mit tud Benedek Marcellról?

Miért éppen róluk beszélt? Vészi József, a *Pester Lloyd* főszerkesztője, Stefan Zweig több tárcáját közölte lapjának karácsonyi és húsvéti számaiban. Hatvany Lajossal, aki a fehérterror elől néhány évig Bécsben és Bécs környékén keresett menedéket, gyakran találkozott az osztrák főváros kávéházaiban. Benedek Marcellról tudta, hogy a legkitűnőbb magyar műfordítók egyike, aki Romain Rolland műveivel is megismertette a magyar közönséget.

Talán két órát tölthettünk a Zweig-villában. Erről a két óráról sohasem lehet megfélekedzni.

Igazat adok azoknak, akik azt írták, hogy Stefan Zweig ritkán mosolygott. Amíg mi ott voltunk, nem láttam mosolyt az arcán. Személye és írásai egyaránt arról tanúskodtak, hogy nem volt „napsütéses” lényű. Sötét szemei — ahogy többen feljegyezték róla — valahogy még a lámpafényben sem csillogtak, hanem szinte „vak tekintet”-et mutattak. Ilyen tekintetük csak azoknak az embereknek van, akik sohasem elégednek meg a felszínnel, hanem komplikált karakterek lélekmélységeiben búvárkodnak, és akiknek saját lelkük mélységeiben is akad kutatnivalójuk.

Mindenkinek, aki összekerült Stefan Zweiggel, éreznie kellett, hogy mennyire megfigyelte azokat, akikkel beszélgetett.

„Művei arról tanúskodnak — írta Hans Arens, aki *Stefan Zweig, der grosse Europäer* címmel magasnívójú emlékkönyvet szerkesztett, és abban méltó feljegyzéseket közölt róla —, hogy szerette és tisztelte az embereket.”

Hermann Hesse „a barátság mesteré”-nek nevezte őt.

Romain Rolland naplójában olvassuk: „Nem ismerek olyan barátot, aki mélyebb és alázatosabb barátság-kultuszt fejlesztett volna ki, mint Stefan Zweig. A barátság az ő vallása.”

Sok barát fordult meg a Kapuzinerbergen épült sárga házban, a Jules Romains elnevezte „Villa Europa” falai között. Sok barátot keresett fel az író is a világ minden táján. Élete mindig társasélet volt. Nem véletlen, hogy olyan gazdag skálájú baráti kört épített ki, amelynek tagjai között mindenféle

szemléletű és érdeklődésű emberek voltak. Ismerősök és tisztelők egész seregével levelezett a legkülönbözőbb országokban.

Barátai közé tartozott Makszim Gorkij, aki szép bevezetőt írt Stefan Zweig összes műveinek orosz kiadásához. Ebből valók a következő sorok: „Azt hiszem, hogy kevesen írtak a szerelemről és a barátságról olyan mély, olyan felmérhetetlen emberi együttérzéssel, mint Stefan Zweig.”

Barátja volt Romain Rolland, a *Jean Christophe* szerzője és Emile Verhaeren, akinek sok-sok versét kívülről tudta, és akit „ifjúságom szellemi csillagképé”-nek nevezett. Egyik is, másik is szinte szellemi útitársként kísérte végig egész életén.

Barátjának tekinthette Rainer Maria Rilket és Hugo von Hofmannstahl, a két nagytehetségű költőt (mind a kettő koporsójánál ő mondott gyászbeszédet). Közel állt hozzá Toscanini, minden idők egyik legnagyobb karmestere, Franz Masereel, a modern fametszetek és nagyszerű forradalmi képmanifesztumok flamand mestere, Walter Rathenau, a gondolkodónak és társadalomtudósnak is figyelemre méltó politikus és gyáros, Albert Schweitzer, a világhírű protestáns teológus, az ősvadonban felépített Lambarenne-i leprakórház humanista felállítója, Sigmund Freud, a lélek rejtelseinek bátor — tévedéseiben is bátor — kutatója. Az Ausztriából száműzött Zweig búcsúztatta Londonban az Ausztriából ugyancsak száműzött Freudot. Azt írta erről a *Búcsú a tegnaptól* (*Die Welt von Gestern*) egyik fejezetében: „És amikor mi, barátok, angol földbe eresztettük koporsóját, tudtuk, hogy hazánk legjobbját adjuk oda.”

Ha ismerősei közül néhányat említünk, ne feledkezzünk meg a mi Bartók Bélánkról sem.

Stefan Zweig, a nagy emberbarát, szenvedélyesen gyűjtötte az emberi dokumentumokat. Az emberi lélek és az emberi barátság múzeuma volt — bár nem nélkülözött bizonyos arisztokratikus jelleget és sznobizmust — az a világhírű kéziratgyűjtemény is, amelyet alkalmam volt 1934-ben még „futólag” megtekinteni, mielőtt a világtörténelem vihara szétszaggatta volna.

Már fiatalember korában megkezdte ennek a házi-múzeumnak a gyűjtését. Főleg kéziratokat törekedett szerezni. Ahogy Arnold Bauer, Stefan Zweig egyik életrajzírója mondotta: a nagy költők és zeneszerzők kézíratait „otthonának majdnem szakrális középpontjává” tette. Goethe és Balzac, Mozart és Beethoven műveiből is lényeges írások kerültek gyűjteményébe. Elsősorban olyan kéziratok érdekelték, amelyek elárultak valamit „az alkotás titká”-ból.

Amikor megmutatta nekünk gyűjteményét, különösen azzal a Balzackorrektúrával büszkélkedett, amelyben az író majdnem minden sort átalakított, szavakat és írásjeleket tett hozzá utólag. Ez a korrektúra is mutatta, hogy igazuk volt azoknak, akik Balzacot „emberi Vezúv”-nak nevezték.

Nemcsak autogrammok és kéziratokat gyűjtött, hanem nagy írók, gondolkodók, festők, zeneszerzők használati tárgyait, írószkőzeit, gyertyatartóit és bútorait is elhelyezte múzeumában. Így például: megszerezte Beethoven íróasztalát. A gyűjtőszendevély nem egyszerűen valami nemes hóbort volt Stefan Zweig számára. A régi bútorok, festmények, kéziratok, könyvek között könnyebben alakult ki benne az a hangulat, amely lehetővé tette, hogy irodalmi esszéiben megközelítse és felelevenítse a történelem kimagasló és sokszor rejtélyes alakjait.

Megható volt hallani, amikor azt mondta:

— Higyjék el, én nem tekintem magam tulajdonosnak, csak őrzőnek, aki összeszedem a világ számára ezeket az értékeket.

Amikor Hitler elől vándorbotot kellett ragadnia, és nem maradhatott tovább Salzburgban, egy ideig még bankok páncélszekrényeiben és barátoknál heverték a felbecsülhetetlen értékű emberi dokumentumok. Később — részint eladás, részint ajándékozás útján — a gyűjtemény darabjai a bécsi Nationalbibliothekba, a svájci Martin Bodmer-gyűjteménybe és a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárba kerültek.

II.

Stefan Zweig 1881-ben született Bécsben. 1942-ben öngyilkosságot követett el, második feleségével, Lotte Altmann asszonnyal együtt, Petropoliszban, Brazília egyik hegyi üdülőhelyén.

Bécs rányomta bélyegét Stefan Zweig egész életművére. Büszkén vallotta magát bécsinek, és sokszor tett vallomást arról, hogy Bécs nélkül nem lehetett volna európai sem.

A „bécsi klíma”, az osztrák főváros szellemi éghajlata tette lehetővé alkotó ereje kifejlődését, és az első világháború után a bécsihez hasonló „salzburgi klíma” (amely elég rövid ideig tartott) segítette elő képességeinek kiteljesedését.

Ne feledjük el — a *Búcsú a tegnaptól* lapjain nagyon meggyőző képet kapunk erről —, hogy a különös képződményű Osztrák—Magyar Monarchia sokképű, összetett államot alkotott, és fővárosa, Bécs „olvasztó tégely” volt, amelyben — a hangadó osztrákok mellett — más nemzetiségűek is éltek, elősegítve a város arculatának kialakítását.

Stefan Zweig a *Búcsú a tegnaptól* Bécsről szóló fejezetében kifejtette, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia fővárosa azért lett a művészetek városa, és az osztrákok azért vágyódtak annyira a művészi fölényre, mert Ausztria évszázadok óta nem tudott különösebb sikereket felmutatni politikai téren. A Habsburgok régi birodalmából, amely egykor Európa felett uralkodott, már kihullottak a német, olasz, flandriai és vallon tartományok. Az osztrák büszkeség kulturális téren keresett kárpótlást.

Bécs valóban kulturális fényt árasztott. „Innen ragyogott a világ felé a muzsika halhatatlan hetes csillagzata — írta Stefan Zweig. — Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, Brahms és Johann Strauss. Itt találkozott Európa kultúrájának minden folyama. Az udvarnál, a nemességben, a népben a németiség vér szerint kötődött össze a szlávval, a magyarral, a spanyollal, az olasszal, a franciával és a flamanddal. És a zene e városának tulajdonképeni zsenialitása az, hogy ezeket az ellentéteket harmonikusan fel tudta oldani valami újba és sajátosba, valami osztrákba és bécsibe. . . Hofmannsthal, Arthur Schnitzler, Beer-Hoffmann, Peter Altenberg a bécsi irodalomnak olyan európai rangját szerezte meg, amelyet nem ért el még Grillparzer és Stifter idején sem. Sonnenthal, Max Reinhardt a színházváros hírért vitte szét a világba. Freud és a tudomány más nagy alakjai a már régen híres egyetemre tereltek a figyelmet.”

Ernst Fischer őszintén megvallotta a *Századunk osztrák lírája* címmel megjelent műfordítás-gyűjteményhez küldött bevezetőjében, hogy Bécs különös módon éppen az Osztrák—Magyar Monarchia alkonyán vált a szellemi alkotó tevékenység soha nem látott elevenségű központjává. Ausztriában,

akármilyen furcsán hangzik is, nem a monarchia úgynevezett „fénykorá”-ban, hanem inkább az elmúlás erjedéséből tört ki a nagy irodalom. „Az állami lét növekvő valószínűtlensége — állapította meg Ernst Fischer — kifinomította az érzékenységet, az árnyalatot, a felfoghatatlan, jelentéktelen dolgok iránti érzéket, s az ujjhegyek reszketésében jövendőbeli vihar rejlett. Horatius kertje virult itt, vékony rácsok választották el a szakadéktól; hallani lehetett, amint megindul, megcsuszamlik a föld: kezdődik a játék a nagy sötétség peremén.”

Voltak, akik olcsó gúnyalattal „kávéházi irodalom”-nak csúfolták a bécsi alkotások egy részét, hiszen az osztrák szellemi világban csakugyan különös szerepet kaptak a századvég óta a bécsi kávéházak, amelyek a világirodalom cserélőhelyei — ahogy Stefan Zweig nevezte —, „a szellemi termékek börzsei” voltak. Világirodalmi értékek árfolyamát jegyezték az osztrák fővárosban a kávéházi márványasztaloknál. (Stefan Zweignél is jobban rajzolta meg a bécsi irodalmi kávéházaknak ezt a klímáját Alfred Polgar a *Theorie des Café Central*-ban.)

III.

Bécsi és berlini egyetemi tanulmányai után Stefan Zweig ugyan Bécsben kezdte el írói karrierjét, de voltak esztendőik, amelyekben állandóan utazgatott. Sokszor volt Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Hollandiában, és meglátogatta Indiát, Észak-Amerikát, Kubát és Kanadát is.

1914-ben, az első világháború kitörése idején, alkalmatlannak bizonyult fegyveres katonai szolgálatra, de behívták a császári és királyi hadügyminisztériumba, ahol más írókkal és költőkkel együtt a *Donauland* folyóirat munkatársa lett.

1918-ban — félhivatalos megbízással — Svájcba ment, ahol Zürichben bemutatták darabját, a *Jeremiás*-t. Az osztrák—magyar külügyminisztériumtól azt a feladatot kapta, hogy a Svájcban élő külföldi írók segítségével próbáljon puhatólózni: milyen esélyei volnának az antant és az Osztrák—Magyar Monarchia különbekjének?

1919-ben — az Osztrák—Magyar Monarchia széthullása után — Stefan Zweig visszatért Ausztriába, és a salzburgi Kapuzinerbergen telepedett le.

1920-ban feleségül vette Friderike von Winternitzet, aki az emigrációig élettársa és munkatársa volt. Az első feleség naplójában olvassuk: „Stefannak egyáltalán nem kellett praktikus dolgokkal foglalkoznia. Teljesen elfeledhette a napi dolgokat.”

Az író és felesége nagy házat vitt Salzburgban tavasztól őszig. A vendégek valósággal egymásnak adták a kilincset. Télen azonban Stefan Zweig rendszerint visszavonultságban dolgozott.

A nyári élénkséget Salzburgban azok az ünnepi játékok okozták, amelyek „világattrakcióvá” lettek, szinte a művészet újkori olimpiai játékaivá. Stefan Zweig így számolt be az 1920-as évek Salzburgjáról: „Királyok és fejedelmek, amerikai milliomosok és filmdívák, zenebarátok, művészek, költők és sznobok ez utóbbi években mind Salzburgban adtak találkozt. A színészi és zenei teljesülésnek sohasem volt még ilyen koncentrációja Európában, mint a kicsiny és sokáig lenézett Ausztria e kis városában. Salzburg felvirágzott. . . A szállodákban valóságos küzdelem folyt egy-egy szobáért. Az autók felvonulása a Festspielhaushoz olyan pompázatos volt, mint egykor a császár udvari bálokon, a pályaudvar egyre túlsúfolt. Így tehát tulajdon városomban

egyszeriben Európa közepén éltem. A sors megint teljesítette egyik kívánságot, pedig erre még gondolni sem mertem és a Kapuzinerbergen álló házunk egyszeriben európai házzá lett.”

1928-ban világszerte feltűnést keltett, amikor az író a Szovjetunióba utazott, ahol Lev Tolsztoj születésének századik évfordulója alkalmából nagyszabású ünnepséget rendeztek. A moszkvai Nagy Operaházban tartott előadást négyezer ember előtt.

1930-ban meglátogatta, feleségével együtt, Sorrentóban Makszim Gorkijt.

1931-ben világszerte megünnepelték Stefan Zweig ötvenedik születésnapját. Franz Werfel azt írta, hogy Kairóban vagy Capetownban, Lisszabonban vagy Sanghajban, Batáviában vagy Mexico Cityben minden könyvkereskedésben árulták könyveit.

De 1933-ban Németországban könyvmáglyán égették el Stefan Zweig műveit. A lángok martalékaik lettek Thomas Mann, Heinrich Mann, Franz Werfel, Sigmund Freud és Albert Einstein írásai is. Stefan Zweig így emlékezett meg erről: „Ezeknek a sorsát megosztani, akiknek művei sokkal fontosabbak, mint az enyéim, inkább tisztességnek tekintetem, mint gyalázatnak...”

Bizonyos vigaszt érezhetett azért is, mert ugyanakkor a New York-i *Book of the Month Club* tömegkiadásban jelentette meg a *Marie Antoinette*-et. (Korántsem a könyv igazi értékei idézték elő a nemzetközi sikert, hanem a pszichoanalitikus beütések, részletek.)

1934 végétől 1940-ig Stefan Zweig főleg Angliában élt, ahol valamikor Voltaire, Mazzini, Freiligrath és sok más bátor író és gondolkodó talált menedéket a zsarnokság elől. A római régiségeiről nevezetes Bath fürdőhelyen házat is vásárolt. Olykor elment Londonba. Adatokat keresett régi könyvekből és régi írásokból a British Museum kupolacsarnokában. Egykor Marx dolgozott itt évek hosszú során át, s újabb és újabb oldalak készültek el a *Tőke* kéziratából.

Az emigráció éveiben egyre nagyobb szerepet kapott Stefan Zweig életében Lotte Altmann, a megértő és mindenben alkalmazkodó, három évtizeddel fiatalabb titkárnő, akivel 1939-ben — elválva első feleségétől — házasságot kötött.

1940-ben az író — a szélesebb területekre kiterjedő második világháború elől — elhagyta Európát. Előbb New Yorkban tartózkodott, majd uruguayi, chilei, argentinai és venezuelai előadó körútra ment, végül Brazíliában állapodott meg. Az Óceán tulsó partján készült a *Búcsú a tegnaptól*, a *Brazília, a jövő országa*, a *Sakknovella*, a majdnem befejezett *Balzac* és az elég vázlatos *Montaigne*. (Érdekes, hogy az ugyancsak emigrációban levő Heinrich Mann is sokat foglalkozott Montaigne alakjával. Montaigne indította a *Negyedik Henrik* megírására.)

1942-ben, Szingapur eleste után, Stefan Zweig, feleségével együtt, a braziliai Petropoliszban megmérgezte magát.

IV.

Richard Friedenthal, aki az író barátai közé tartozott, felvetette a kérdést: nem volt-e gyávaság, dezertálás Stefan Zweig öngyilkossága? Nem könnyű válaszolni erre a kérdésre. És talán nem is lehet egyértelmű választ

adni. Bizonyos, hogy nem lett volna szabad öngyilkosságot elkövetnie, hiszen számolnia kellett azzal, hogy esetleg százezrek és százezrek bátortalanodnak el, ha csak rövid időre is, öngyilkosságának hírére. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy nyilván erősen hatott idegeire a trópusi klíma; jegyzeteiből láthatjuk, hogy félt az öregedéstől is; kétségbeesés hangulatába esett; honvágy gyötörte, nemcsak azért, mert elszakadt Bécestől és Salzburgtól, hanem tágabb és nagyobb hazájától, Európától is. Olyan erős volt a lelki szenvedése, mint Kleistnek, akiről gyönyörű esszét írt, külön foglalkozva abban Kleist *Todesplan*-jával, haláltervével.

Kétségtelen, hogy valósággal öngyilkossági járvány támadt Stefan Zweig öngyilkosságának hírére. Gondoljuk csak el: mit mondhatott magában az elűzött bécsi kereskedő, aki reménytelenül rótt a New York-i utcákat? Milyen gondolatokat forgathatott fejében a berlini ügyvéd, aki eldobhatta az értéktelenné vált diplomáját, s a párizsi orvos, aki nosztrifikáló egyetemi vizsgákra készült Chicagóban? Milyen rémképeket kellett elűznie annak a belga, holland, osztrák asszonynak, aki tányérmosogatóként kereste meg kenyerét harmadrangú bostoni és filadelfiai vendéglőkben?

Stefan Zweig és felesége ugyanakkor kényelmes villában lakott. Az író óriási jövedelmet élvezett. A brazíliai kormánykörök nagy tisztelettel vették körül.

A *Búcsú a tegnaptól* előszava voltaképp választ ad Stefan Zweig öngyilkosságának okára. Az író rámutatott arra, hogy milyen sok minőségben érték őt a történelmi földlökések. Mint osztrák, mint hitéért üldözött, mint író, mint humanista és mint pacifista (ő ennek nevezte magát, holott legalább is aktív pacifistának kell nevezni) egyszerre került a halálos listára.

Mit látott a távolból az idők, városok, emberek, képek, könyvek nagy vizsgálója és értelmezője? „Nagy és hatalmas császári birodalomban, a Habsburgok monarchiájában születtem 1881-ben — írta a *Búcsú a tegnaptól* lapjain. — De ne keressük a térképen: elmosták nyomtalanul. Bécsben nőttem fel, e kétezer esztendő világvárosban, amelyet úgy kellett elhagynom, mint a gonosztevőnek, mielőtt német tartományi várossá süllyesztették volna. Irodalmi műveimet — azon a nyelven, amelyen megírtam — hamuvá égették, ugyanabban az országban, ahol könyveim millió meg millió olvasó barátságát szereztek meg nekem. Így nem tartozom már sehová. Mindenütt idegen, legfeljebb vendég vagyok. Még szívem szerint választott, tulajdonképpen hazám: Európa is elveszett számomra, amióta öngyilkos módon, immár másodszor szaggatja szét önmagát testvérháborúban.”

Micsoda viharok dúltak Stefan Zweig agyában és lelkében, amikor akarata ellenére tanúja lett „az értelem legszörnyűbb csatavesztésé”-nek, amikor látnia kellett „az erőszak legvadabb diadalá”-t, amikor olyan gyorsan rohantak körülötte az események és annyira különböztek egymástól, hogy néha úgy tűnt fel előtte, mintha nem csupán egy, hanem több, egymástól teljesen elütő életet élt volna? Ha azt mondta: „életem”, utólag megkérdezhetette önmagától: „melyik életem”? Az első vagy a második világháború előtti vagy a második világháború alatti? Ha arról beszélt, hogy „házam”, utólag tisztáznia kellett, hogy melyikről szólt. A bécsiről, a salzburgiról, a bathiról vagy a petropolisziról?

Micsoda lelki és szellemi gyötrellem lehetett abban az emberben, aki arról írt, hogy nemzedéke tagjainak szülei és nagyszülei többnyire emelkedések és zuhanások, megrázkódtatások és veszélyek nélkül élhettek. Többnyire kis feszültségekkel, észrevétlen átmenetekkel, egyenlő ritmusban, nyugodtan és csendesen jutottak el a bölcsőtől a koporsóig, „ugyanabban az országban, ugyanabban a városban, sőt majdnem ugyanabban a házban éltek”.

Régebben mindaz, ami kinn a világban történt, tulajdonképpen csak az újságokban játszódott le, s nem kopogtatott az újságolvasók szobájának ajtaján. A fasizmus rémségei és a második világháború idején viszont milliók és milliók a saját bőrükön kényszerültek érezni a világ eseményeit.

Hiába élt Stefan Zweig Brazíliában, hiába lakott gyönyörű villában, hiába vehetett meg mindent, amit akart, állandóan arra gondolt, hogy egykori barátait börtönökbe és koncentrációs táborokba hurcolták, hogy légi támadások pusztítják el az emberi életet és a kultúra legnagyobb értékeit, hogy megsemmisülnek a kórházak, kutatóintézetek, múzeumok, könyvtárak százai és százai.

„Idegenben dolgozom — jegyezte fel Stefan Zweig —, nem áll rendelkezésemre semmi, ami emlékezetemet segíthetné. Nincsenek kezemügyében könyveim példányai, feljegyzéseim, barátaim levelei. Szállodai szobámból, sehová sem fordulhatok felvilágosításért, mert az egész világon megszakadt a posta, vagy a cenzura fojtja el . . . Csak azt hozhattam magammal a múltamból, ami a homlokom mögött van.”

Néhány héttel halála előtt azt írta Hermann Hessének: „Olyan aljas vagyok, hogy kicsit irigylem Önt, és mindazokat, akiknek stabil tető van a fejük felett. Másfél, eredetileg hét év óta mindig ideiglenességben élek és éppen itt, ahol legnagyobb szükségem volna rá, hiányzik a nélkülözhetetlen könyvtár. Némely munka, amelyet különben megkezdenék és elvégeznék, emiatt megakad. De ugyanúgy, ahogy nem lehet haladó vonatban, nem lehet jól írni világrengésben sem . . .”

Ilyen gondolatok gyötörték Stefan Zweiget öngyilkossága előtt. Ilyen lelkiállapot vett rajta erőt.

A méregpohár oldatát szinte új Szokrátesz módjára kiívó Stefan Zweig mégsem azért távozott az élők sorából, mert a fasizmus végleges diadalától rettegett, hanem azért, mert nem érzett elég erőt rossz idegrendszerével, megviselt szervezetével a harc folytatására, a győzelem napjának elérésére, a megvalósuló új világ kiformalásának elősegítésére. Nem bízott saját erejében, de egyetlen másodpercig sem kételkedett abban, hogy a demokrácia erői szétzúzzák a fasizmust, és az ebbe torkolló tegnapi világ mindörökre a múlté lesz.

Az író nem a fasizmus előtt kapitulált, nem a jobb világba vetett biztos hitét adta fel, hanem elhatalmasodtak rajta egyéni sorsának, kóborlásainak idegörlő következményei.

Stefan Zweiggel ugyanaz történt, mint Kurt Tucholskyval, Walter Hasencleverrel, Ernst Weiss-szel, Egon Friedellel és olyan sok más íróval, szellemi emberrel, aki öngyilkosságba menekült a fasizmus okozta testi és lelki gyötrelmek elől, mert társtalanul maradt, és nem tudott kapcsolatot találni azokkal, akik a demokrácia új világáért küzdöttek.

Vannak, akik azt hiszik, hogy Stefan Zweig megijedt alkotóerejének csökkenésétől is. Kétségtelen, hogy a szomorúság megfakította a Zweig-stílus zománcának ragyogását, és a késői Zweig-művek szerkezetileg aránytalanab-
bak, mint a korábbiak. A *Búcsú a tegnaptól* valamivel pongyolább, mint a régebbi könyvek legtöbbje. A teljesen be nem fejezett Balzac-tanulmány mélyebb talán Zweig sok alkotásánál, de stílusával nem csillog úgy, mint a hajdaniak.

VI.

Stefan Zweig nevét nem a maguk idejében legdivatosabb történelmi regényei, a *Marie Antoinette* és a *Maria Stuart*, tartják fenn az utókor számára, hanem a belletrisztikus portrék és a regényes életrajzokból kivett portré-részletek, valamint néhány elbeszélés, legenda és miniatűr.

Az író örökségül hagyta az új világ új embereinek azokat a ragyogó irodalmi portrékat, amelyekről Konsztantyin Fegyin megállapította: „Életrajzi esszéi mintaképül szolgálhatnak: döntően hatottak egy új európai mű-faj, a belletrisztikus történelmi arckép kifejlődésére.”

Bármilyen értékesek is — kisebb-nagyobb hibáik ellenére — Rotterdami Erasmusról, Castellióról és Magellanról szóló művei, nem a biografikus regé-nyek vagy regényesített biográfiák, hanem az írói eszközökkel alkotott életrajzi esszék őrzik meg a maradandóság számára Stefan Zweig nevét. (Regé-nyes életrajzai egészben talán nem lesznek divatosak már a legközelebbi évtizedekben sem, de a legtöbb ilyen regénynek egy-egy részletét át kell venni a maradandó portrék antológiájába.)

Miért bizonyult Zweig inkább a kisebb, novellisztikus életrajzok mesteré-
nek? Miért jobbak a nagy művek egyes részletei, mint maguk az alkotások? Azt kell elfogadnunk magyarázatnak, hogy Stefan Zweig jobban tudta ábrá-
zolni az embereket, mint a korokat; az is igaz, hogy történelemszemléletét nemegyszer túlhaladottnak kell tekintenünk a marxizmus—leninizmus fényé-
ben; de ugyanilyen kétségtelen, hogy mesterien vetítette az olvasók elé a tör-
ténelem néhány izgalmasan érdekes alakjának a történelmi események szem-
pontjából sem közömbös magánéletét.

Említsük meg, hogy a marxista—leninista szemléletű új szovjet kritika is megadja Stefan Zweignak azt az elismerést, ami humanista szemléletét és magas rendű írásművészetét — polgári korlátai és egyes elavultan ható lélek-
elemzései ellenére — megilleti.

A *Die Baumeister der Welt* sorozat három kötete külön rangot érdemel a portrétista Zweig életművében. *Drei Meister* című könyvében Balzac, Dickens és Dosztojevskij alakját elevenítette fel. „Enciklopédikus zsenik”-nek nevezte őket. A *Der Kampf mit dem Dämon*-ban Hölderlein, Kleist és Nietzsche portréit találjuk. „Emberfeletti és zseniális” embereket akart bemutatni. A *Drei Dichter ihres Lebens*-ben Casanova, Stendhal és Tolsztoj alakjával találkozunk. Kissé szeszélyesnek tűnik ez a csoportosítás. Mindegyik köteté-
ben tovább tökéletesítette és finomította ábrázolási módszereit. Nem titkolta alakjainak gyengeségeit és ellentmondásait sem.

A *Die Heilung durch den Geist*-ben Mesmer, Baker-Eddy és Freud egyé-
niségét elemezte.

Néha túlságosan szabadjára engedte e portrék készítése közben virtuozit-
tását. Ezzel a virtuozitásával magyarázta Túróczi-Trostler József, hogy Stefan
Zweig számára nem volt olyan lélektani, történelmi, szociológiai, esztétikai,

lírai helyzet, amelynek ne tudta volna valahogy megfejtetni, elsajátítani, s ha kellett, megszólaltatni szimbolikus jegyeit. Ez a virtuozitása okozta, hogy néha nagyon könnyedén és szinte vakmerően nyúlt sokkal több elmélyedést kívánó kérdésekhez is. A kevesebb lélektani bravúr sok esetben több lett volna.

Szétszórt arcképek egész sorát találjuk a *Búcsú a tegnaptól* lapjain is. A portrék — különösen Rathenau és Freud portréi — kitűnőek.

A letűnt világ rajzában szintén találunk néhány mesteri részletet. De — ha már erről a művéről beszélünk — említsük meg, hogy az önéletrajz csupa hiány. Aki valóban kíváncsi Zweig önéletrajzára, az úgy érzi, hogy csalódott a könyv olvasása közben. Zweig, aki úgy szeretett lélekbevilágítóan megmutatni másokat, nem szerette feltárni saját énjét. Hermann Kesten azt írja a *Búcsú a tegnaptól* jellemzéséül, hogy „*stummes Buch*”-nak, „néma könyv”-nek kell nevezni, olyan autobiográfiának, amely elhallgatja az író önéletrajzát. Sigmund Freud csodálója, tanítványa, páciense — ami saját személyét illette — sokkal szemérmesebb volt, semhogy igazi autobiográfiát írjon. Félt attól, hogy meztelenül mutatja meg önmagát. Csak másokat tudott teljesen és tökéletesen lemezteleníteni.

Novelláinak legérdekesebb darabjai is elárulják, hogy milyen sokat tanult Sigmund Freudtól. Arnold Bauer arról ír a Zweig-émlékkönyvben, hogy az író indirekt közvetítő volt a mélylélektan és a közönség között. A század elején Zweig és James Joyce tette a legtöbbet az irodalmi világban a mélylélektan terjesztéséért.

A lelki történéseket feldolgozó elbeszélések közül említsük meg az olyanokat, mint az *Égő titok*, az *Érzések zűrzavara*, az *Ámok* és a *Huszonnégy óra egy asszony életéből*.

Elbeszéléseinek egy része szoros kapcsolatot árul el azokkal a régebbi francia elbeszélésekkel, amelyeket valaha Barbey d'Aurevilly és követői írtak, akiknek műveiből mélységes erotika áradt. Néha érezzük Zweig novelláiban Dosztojevszkij féltéstevését is.

Több művét úgynevezett „én”-formában írta, de ezekben a novellákban sem sok az önéletrajzi elem. Az „én”-forma, amelyet Zweig gyakran szeretett, csak művészi fogás volt, hogy jobban megragadja olvasóit.

Gorkij szerint: Stefan Zweig, ha novelláit nézzük, a külső látszat ellenére lényegében a realista írók közé — a kritikai realizmus képviselői közé — tartozik, hiszen a realista emberábrázolás nem zárja ki, sőt, megköveteli a lelki gyötrelmek és vívódások bátor, szókimondó feltárását.

Ha a lényegét vizsgáljuk, Stefan Zweig valóban a realisták között kaphat helyet, bár bizonyos szempontból igazuk van azoknak, akik megállapítják, hogy a néha bántóan eltúlzott ünnepélyes pózt, a túlságosan rikító képet, a nemegyszer kínos gonddal egymás mellé tűzdelt szép szavakat és az időnként mesterségesen ható jelzőket az osztrák újromantikusok hatására vette át. Ugyancsak innen ered néha túlszínezett és harsogó „impresszionista pszichologizmusa”, amely miatt hívei is sokszor jogosan támadták.

VII.

Stefan Zweig a *Búcsú a tegnaptól* lapjain, ha sok tekintetben leszámolt is a fenn nem tartható tegnappal, nem tudott eljutni olyan messzire, mint Thomas Mann a *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie*-ban, de tisztesség és tisztaság, megalkuvás nélküli humanizmus jellemzi minden sorát.

Makszim Gorkij és Romain Rolland barátját, a háború ellenségét, a fasizmus gyűlöljét, az emberszeretet hirdetőjét, a stílus mágiájának tudóját, a belletrisztikus eszközökkel készített történelmi arckép mesterét — bár sohasem tudott megszabadulni bizonyos polgári rövidlátásától és olykor apolitikus magatartásától — a huszadik század első felének legjobbjai között, örök értékeink Pantheonjában kell számon tartanunk.

Thomas Mann azt írta 1952-ben, Stefan Zweig halálának tizedik évfordulóján: Stefan Zweig irodalmi dicsőségéből monda lesz, ahogy monda lett a háború másik nagy ellenzójének, Rotterdami Erasmusnak életéből is.

Kétségtelen, hogy máris sok monda-elem található a különböző életrajzokban. Nem baj, ha ez folytatódik, csak arra kell ügyelnünk, hogy a monda szelleme ne hamisítsa meg, hanem erősítse a valóságot.

Irodalom. Der grosse Europäer Stefan Zweig. Herausgegeben und eingeleitet von Hans Arens (Kindler Verlag, München) — Konsztantyin Fegyin: Stefan Zweig tragédiája (Az író és a kor, Gondolat Kiadó). — Arnold Bauer: Stefan Zweig (Colloquium Verlag, Berlin) — Erwin Rieger: Stefan Zweig, Der Mann und das Werk (J. M. Spaeth Verlag, Berlin) — Henri Delarue et Paul F. Geisendorf: Calvin, Stefan Zweig et M. Jean Schorer (Genève, Librairie de l'Université, Georg & Cie, 1949) — Stefan Zweig, Spiegelungen einer schöpferischer Persönlichkeit. Herausgegeben von Erich Fitzbauer (Bergland Verlag, Wien) — Friderike M. Zweig: Stefan Zweig, Eine Bildbiographie (Kindlers Klassische Bildbiographien, München).

Elio Vittorini emlékének

SALLAY GÉZA

Elio Vittorini meghalt. Halála megdöbbentett mindenkit, aki Vittorinit ismerte, becsülte, s tudta, hogy évtizedek óta mit jelentett a haladó olasz kultúrának, korunk humanista irodalmának.

Elio Vittorini, az utóbbi évtizedek egyik legnyugtalanabb és leginkább vitatott alakja, a *Solaria* folyóirat csoportjából jött. Nem régiben napvilágot látott *Diario pubblico* című munkájában pályáját ő maga a következő négy részre osztja: az irodalmi szakasz (ragione letteraria) (1929-től 1936-ig), az antifasiszta szakasz (ragione antifascista) (1937-től 1945-ig), a kulturális szakasz (ragione culturale) és az állampolgári szakasz (ragione civile). Ez a felosztás lényegét tekintve helytálló, még akkor is, ha egy tulajdonképeni fejlődés helyett különböző, olyan momentumok egymást követő kihangsúlyozásáról van is szó, amelyek Vittorini világában mindig is jelen voltak.

A „ragione letteraria” az író kezdő időszaka, és annál is inkább érdekes, minthogy Vittorini autodidakta volt, nem rendelkezett a szokványos iskolai műveltséggel, a hagyomány is kevésbé hatott rá. Elmaradt nála a mesterségbeli gyakorló idő s az elmélyült stilisztikai felkészülés. Ösztönös író volt, szélesebb értelemben nem érdeklődött a kultúra iránt, az irodalomból a leginkább elterjedt ízléstette magáévá, a solariánusok, Palazzeschi és a hermetizmus által bevezetett újszerűséget, és visszautasította a formai előítéleteket. Éppen ösztönössége révén futtatja ki ezt az irodalmat lehetőségeinek határáig. A formai határoktól eltekintve szabad és impulzív művészi világa is időlegesen beleilleszkedik korának autobiografikus irányzatai közé. De számára az önéletírás nem divat volt, sem pedig evázió vagy az írói mesterség egyszerű gyakorlása, hanem az egyetlen olyan létező forma, amely lehetővé tette számára, hogy önmagát, egyéniségét kifejezze, hogy rátaláljon önmagára, és a valósággal valamiféle kapcsolatot teremtsen. Az önéletírásnak éppen ez a hiteles volta eredményezi azt, hogy kortársai között a legmélyebben élte át az akkori irodalom jellegzetes problémakörének néhány alapvető motívumát, mint a gyermekkori élményvilág és a gyermekkori mítosza. Vittorini ezeket a problémákat nem elvontan és nem elmélkedésszerűen éli át, mint Proust, hanem a jelennel való állandó összeütközésben, és a kor égető problémái iránt rendkívüli figyelmességet tanúsít, még akkor is, ha ezek a problémák nem gondolatilag megragadottan jelennek meg előtte, hanem bizonytalanul átértzett nagylendületű, feltoluló érzelmi tények gyanánt, amelyek később arra késztetik, hogy áttörje az önéletrajzi műfaj bűvös körét, és egy összetettebb, igazabb valóság felé forduljon. Az időtájt Vittorini volt az első, akinek az önéletírás börtönéből, az emlékezés szorítójából — ha nem is

teljesen — de sikerült kiszabadulnia (a magányos Palazzeschi esetétől eltekintve). Ez a kiszabadulás egyben rádöbbenést jelentett egy eladdig csak nagyon homályosan érzett, külső, szubjektumától független valóságra, amelyre azonban még egyelőre túlságosan kivetődtek azok a szubjektív emléktartalmak, amelyek önkényes kapcsolata alkotta előzőleg művészi énjét. Most a tényleges külső valóságra ráeszmélés során visszagöngyölíti ezt a szubjektív emléktartalmat konkrét térbeli és időbeli meghatározóira.

Egy pillanatig sem kétséges ennek a folyamatnak az igazi tartalma és jelentősége. Az az europeista állásfoglalás, amelyet 1929 óta az irodalomban magáévá tett, nyilvánvalóan a hivatalos kultúrával szembeni ellenállást jelentette, művészi világa, önéletrajzának élményei időnként már 1931-ben, 1933-ban és 1936-ban íródott műveiben fel-felvillantják az antifasizmust. (A *Garofano rosso* című könyvében az ifjú főszereplőknek koruk társadalmával szembeni homályos indulatai, a *Viaggio in Sardegna*-ban néhány realista ábrázolásmódú oldal, amely már kiválik a könyv egészét még jellemző irodalmiasságból, néhány leplezetlenül kritikus megjegyzés. Mindez azonban itt még inkább csak dokumentum, semmint irodalom, ez a két kifejezés még egymástól elkülönülten jelenik meg.) *Erica e i suoi fratelli*-ban már megjelennek a munkásélet hatásos ábrázolásának elemei, de még alárendelt funkcióban.

Az antifasiszta motívumok megerősödése az önéletrajzi emlékezés részleteinek pontosabb kidolgozásáig, azoknak jóval realiztikusabb ábrázolásáig vezet el. Azonban ezeket a motívumokat és irányzatokat az öntudatlanságában boldog gyermekkor és az elenyészett idő mítoszának keresése egyelőre még továbbra is fogva tartja.

Erica e i suoi fratelli valójában egy boldog, mitikus gyermekkorok és korlátlan szabadságnak magasabb szintű keresése lett volna. Maga Vittorini írja: „Erica avrebbe scoperta tutto della vita. Si sarebbe sviluppata in tutto quello che è della creatura umana. Questo è il tema specifico del libro: l'allegria fondamentale della vita, malgrado tutto raggiunto (appunto a mostrare il malgrado tutto) dopo una partenza di disastro assoluto”.

Közbejött azonban a spanyolországi polgárháború, és Vittorinit hatalmába kerítette az aggodalom és a kétségbeesés, mert ez a történelmi esemény sok mindent hirtelen megvilágított, s nem tudja folytatni könyvét. A fasizmus és a jelen brutális arculata mindjobban megmutatkozott, és ez eltérítette az író eredeti feladatától. „Quando ricominciai a scrivere, verso settembre del '37 non fu per riprendere *Erica*. Fu per mettere giù la prima pagina di *Conversazione*. E scrivere la *Conversazione in Sicilia* mi portò più che mai lontano da *Erica*.”

Összeomlott az az illuzorikus tézise, hogy a szabadságot és az életet (az egész belső szabadságot és mindenki mástól független életét) mindig és minden körülmények között meg lehet őrizni az általános éhség, munkanélküliség és nyomor, társadalmi züllés ellenére is. A konkrét történelmi jelen — a háború, a fasizmus nemzetközi síkú önleplezése — hirtelen és erőszakosan megakadályozta, hogy a regényben — az eredeti mítoszból kiindulva — beleolvassa a jelent a múltba.

Vittorini is más utat választott. Nem vetette el minden további nélkül féltve őrzött emlékeit, hanem ellenkezőleg: igyekezett valamennyit felsorakoztatni és számba venni, szembesíteni őket a valósággal. Ez az utazása emlékein keresztül elvezette őt magukhoz a dolgokhoz, visszavitte a reális gyermekkorhoz. Az emlékeknek ez a szembesítése a jelen fényében a múlttal stilisztikailag

együttjárt a „beszélgetésnek” (conversazione), mint művészi formának a felfedezésével (*Conversazione in Sicilia*).

Nem valamiféle harcoság volt a kiindulási pont. Sokkal inkább valami elkeseredett, elvont, kétségbeesett düh, szenvedély, tehetetlenségérzés és kimerültség, amelyről ő maga így ír: „Io ero quell'inverno in preda ad astratti furori . . . Ma bisogna dire ch'erano astratti non eroici, non vivi, furori in qualcho modo, per il genere umano perduto E non vi era più altro che questo: pioggia, massacri sui manifesti dei giornali e acqua nelle mie scarpe rotte, morti, amici, la vita in me come un sordo sogno, e non speranza, quiete.” „Questo era il terribile: la quiete nella non speranza. Credere il genere umano perduto e non avere la febbre di fare qualche cosa in contrario, voglia di perdersi, ad esempio, con lui.”

Ilyen lélekkel futja be visszafelé emlékei útját, s az út végén kettős felismerésre döbben rá: a jelen impressziók és az emlékek mögül kirajzolódik egy anyagi, erkölcsi és politikai vonatkozásban egyaránt elnyomott, nyomorgó, szenvedő Szicília képe, s ebben az új módon érzékelt és látott környezetben most fedezi fel saját reális gyermekkorát, mely most az öntudatlanság s a korlátlan gyermeki szabadság mítoszának elemei helyett hirtelen feltöltődik a család és a környezet valóságos és valóságból fakadó problémáival. Az emlékező, regresszív önmagára ébredés folyamata bontakozik ki, s minél tovább jutunk, az író által említett érthetetlen „astratti furori-k” egyre érthetőbbekké, egyre konkrétabbakká válnak a valóságos jelen és a valóságos múlt kölcsönös egymásra vonatkozásában.

A kettős felismerés egy új emberi látásmód és művészi szemléletmód alapján bontakozik ki a jelen és a múlt, a szubjektív és szublimált emlék s a valóság közötti állandó vibrálás közepette, s a folyamat ábrázolás a rövid, tömör, végsőkig feszített párbeszédok gyors és az analógiás asszociáció csapongásait követő párbeszédok teszik drámaivá és elevenné minden pillanatban érzékeltetve nem a leírás, hanem a ráismerés fojtott, belső izgalmát. Ugyanezt a célt szolgálja az alakok megrajzolása, akik nem a hús-vér valóságukban jelennek meg, hanem szimbolikus elvontságban lényegi kifejezésé sűrítve s éppen ebben a képi, illetve jelképi formájukban nyújtanak támpontot arra, hogy terjengős leírások, a részletekbe való bonyolódás veszélye nélkül tudjon az író a mögöttük levő valóságba behatolni. Lényeges és érezhető különbség mutatkozik a „szárdíniai utazás” egyes részleteiben realista ábrázolása, de egészében szubjektív lebegése és a *Conversazione* részleteiben elvont jelképesége, de egészében a valóság felé feszülő tendenciája között.

A könyvnek három eszmei centruma van: a nyomor ábrázolása és egyben kárhoztatása (gondoljunk a narancsevőkre, az anyai házban eltöltött gyermekkor nyomorúságának újbóli felfedezésére a tudatraébredés felvillanó fényében, a szicíliai élet általános nyomorára); a politikai-rendőri elnyomás kárhoztatása („Coi Baffi e senza Baffi) és végül a könyv ideológiai közép pontja, amely a szerző és néhány főszereplő alakján keresztül az őket körülvevő társadalommal való szembenállásukat s a szembenállás etikai-értelmi tartalmát fejezi ki. („Il Gran Lombardo, Ezechiele”).

Il Gran Lombardo: Credo che l'uomo sia maturo per altro. Non soltanto per non rubare non uccidere ecc Credo che sia maturo per altro, per nuovi, per altri doveri. È questo che si sente, credo, la mancanza di altri, altre cose, da compiere . . . Cosa da fare per la nostra coscienza in un senso nuovo.”

Ezechiele: „Il mondo è grande ed è bello ma è molto offeso. Tutti soffrono ognuno per se stesso, ma non soffrono per il mondo che è offeso e così il mondo continua ad essere offeso . . . Dove c'è dolore per il mondo c'è acqua viva” (per lavare le offeso del mondo).

Az emberséges élet jellemző vonásai éppenséggel ezek: szenvedni, átélni a szenvedést, a magunk és mások szenvedésének tudatára ébredni, gondolni a másik iránti felelősségre, az üldözöttek pártján állni. A világ tehát ember-séges és embertelen lényekre, üldözöttekre és üldözőkre oszlik. Az író az üldözést és a fasizmust azonos kategóriába sorolja, hiszen a fasizmus lényege az erőszak, a szabadság elnyomása, nyomorúság, háború, embertelenség. Éppen itt van Vittorini antifasizmusának ideológiai alapja, ebben az erkölcsi állásfoglalásban, ebben az általánosítási folyamatban, amely a fasizmus állatias arculatának fokozatos feltárulása nyomán arra készíti az írókat, hogy a jelen-séget az erkölcsi kategóriák síkján ragadja meg és értékeli.

Azt, hogy Vittorini idáig eljutott, ebben az időben széles antifasiszta mozgalom kiinduló pontjának lehetett tekinteni, mint ahogy tényleg az is volt, az értelmiségiek drámai érdeklődésének és eszmélésének momentumaként, amely első lépést jelentett a valóság felismerése felé és a továbbiakban még elmélyült, cselekvésre indított és elgondolkoztatott, hogy miként lehet véget vetni az embertelenségnek és olyan társadalmat létrehozni, amelyben a fasizmus, az embertelenség eleve lehetetlenné válik.

Vittorini elévülhetetlen történeti és irodalomtörténeti érdeme, hogy e tekintetben kezdeményező szerepet vállalt és játszott az olasz művészi értelmiség körében, és elsőnek törte át a hermetizmus és dekadens autobiografizmus korlátait szuggesztív és drámai erejű műalkotásban. A könyv hatásosságát csak fokozza az a tény, hogy ezt az áttörést az önmagával való vívódás ábrázolásával jeleníti meg, nem a könnyebb, szociografikus, leíró utat választja. Így ugyanis adva van a lehetősége annak, hogy ne csak eszmei-gondolati álláspontját vizsgálja felül, hanem hogy előző művészi szemléletmódját és eszközeit, illetve a bennük rejlő lehetőségeket is ellenőrizze új tájékozódása és a feltáruló új valóságlátás alapján.

A *Conversazione*-ban kihullanak a prosa d'arte-től és a hermetikus prózából örökölt dekadens jellegű lírai-leíró mozzanatok s a két háború közti provincialista irodalom naturalista-leíró mozzanatai, s ugyanakkor felerősödnek és dominánssá válnak az előző műveiben is fellelhető, de a stílusorganizmus egészét tekintve még alárendelt szerepet játszó expresszív (expresszionista)-szimbolikus kifejezési módok, amelyek most pozitív érzelmi és értelmi telítettséggel progresszív funkciót nyernek. (Bizonyos rokonvonások könnyen kimutathatók Palazzeschi *Il codice di Perelá*-jának és Bontempelli prózájának legszerencsésebb megoldásaival.) Mintha az avantgardista próza legjobb hagyományai kelnének új életre, azok a törekvések, amelyek a fasizmus uralomrajutásával kimerültek, vagy a legjobb esetben is pusztá játékká váltak. Külön figyelmet érdemel, hogy Vittorini itt jelentkező avantgardista stílusmegoldásai többször is hogyan kapcsolódnak a legsűrítettebb és legkifejezőbb vergai novellák egyes lényegbevágó motívumaihoz a beszéd—gondolkodás formáit és a valóságos reagáló egyszerű alakjainak kifejezését tekintve (*Nedda*, *Rosso Malpelo*, *La roba* stb.). Sajnos azonban, ez Vittorininél csak kiinduló pont maradt, amelyen túlhaladni nem tudott.

Az *Uomini e no* című könyvében a partizánharc, a fasisztákkal való fegyveres küzdelem közepette találjuk magunkat. A reményvesztettség („non

speranza”) itt nemcsak a pusztulásra ítélt emberi nemnek szól, hanem az elveszített szerelemnek is, N-2 Berta iránti nagy szerelmének.

Különös alak ez az N-2. Partizánparancsnok, a mozgalomhoz csatlakozott értelmiségi, olyan alak, akit az író nem objektív módon egyénít, hanem kissé elvontan önéletrajzi figura, aki az író eszményeinek és érzelmeinek hordozója. Az egyedüli szereplőnek látszik, aki gondolkodik, elmélkedik magában a történelem és az emberi élet alakulásán. Azt lehetne várni, hogy az előző könyvhöz képest további eszmei tisztázódás következik be, és hogy N-2 harcostársai között szellemi vezető lesz. Erről azonban szó sincsen, N-2 vitézül harcol és technikailag irányítja a harcot, de társaitól végzetesen elszigetelődve él, azok is bizonyos értetlenséggel tekintenek rá. N-2 a harc értelmét keresi és kutatja. Valami olyan általános és eszmei értelmet, amely egyben személyes értelem is, és magyarázatot tudna adni a lelkét elárasztó kétségekre és problémákra. Jellemző keresési irányról van szó a *Conversazione* passzív öntudatra ébredése után, amikor most a harcra kelt tömegek aktivitását látja maga körül. A *Conversazione* írója nem jutott el a cselekvésig, a változtatás tényleges lehetőségeinek körvonalozásáig, a tiltakozásban való azonosulásig. A „non speranza” nem vált valóságos reménységgé, legfeljebb valami eszkatologikus várakozássá, amely még inkább belső szemlélődés, a valóság metafizikus ellenpontja, s mint ilyen, alapjában hatástalan. Magának az emberségnek a kritériuma is a passzivitásban van. Az újabb könyvben N-2 aktív, harcoló emberek között találja magát (igaz, hogy ezek nem déli parasztok, hanem milánói nagyipari munkások), s rádöbben, hogy az együttérés, a szenvedésben és a várakozásban való azonosulás már nem elég ahhoz, hogy saját elszigeteltségét feloldja: az előzőleg megtalált azonosulás ismét kritikussá vált. A gyakorlatban, a cselekvésben fenn akarja tartani, de érzelmi-gondolati vonatkozásban megszakadt. Ismét egyedül maradt, nem tudott túllépni önmagán. Akarata szerint harcol a többiekért, de nem érzi és nem látja, hogy a harc, a cselekvés eredménye számára egyénileg is megoldás lehetne. Izgatottan fürkészi társait, hogy megértse, miért harcolnak. Társai, akik egyszerű emberek, jobbára munkások, szinte ösztönösen, hagyományból harcolnak a fasizmus ellen, harcolnak ez a szinte magától jövő és természetes volta olyasvalami, ami N-2-t leginkább megdöbbeníti. Az ő számukra a jövő, az együttes és az egyéni boldogság a harcon fordul meg, küzdelmük eredményén.

N-2-nél ellenben más a helyzet. Élesen különválnak az egyéni és kollektív mozzanatok; a szerelem, az egyéni boldogság és a másokért folytatott harc nem fonódik össze, és nem válik a jövő ígéretévé. A múlt és a jelen ismét eltávolodik egymástól, sőt méghozzá ezúttal a jelen az, amely visszahúzódik a múltba, N-2 számára a jelen ürügy, hogy kiemelje azt a múltat, amely őt teljesen hatalmában tartja. Ez a múlt nem a boldogság mítosza, hanem a jelen világánál elvetélt ábrándok és álmok melegágya. Tévedés lenne azonban, ha ezt a visszahanyatlást egyedül érzelmi okoknak, a hajótörést szenvedett és elveszített szerelemnek tulajdonítanánk. Többről van itt szó. N-2 folytonosan azt kérdezi, mi az értelme a harcnak? Ki ellen harcolnak? Mi is a fasizmus? „E chi ha offeso che cos'è? Mai pensiamo che anche lui sia l'uomo. Che cosa puo essere altro? Davvero il lupo? Diciamo oggi: è il fascismo. Anzi: il nazifascismo. Ma che cosa significa che sia il fascismo? Vorrei vederlo fuori dell'uomo il fascismo... Può darsi che Hitler scriverebbe lo stesso quello che ha scritto e Rosenberg lui pure: o che scriverebbe cretinerie dieci

volta peggio. Ma io vorrei vedere se gli uomini non avessero la possibilità di farlo quello che fa Clemm, prendere e spogliare un uomo, darlo in pasto ai cani, io vorrei vedere che cosa accadrebbe nel mondo con le cretinerie loro.” Egyszóval lehetséges lenne szenvedést okozni, ha nem tartozna ez is az emberi természethez? A fasizmust tehát az emberi természet állatias részével azonosítja, mint amely elkerülhetetlen jelenség és a jó természet ellenlábasa. A metafizikusan moralizáló látásmód most már egészen kifejlődik, és feltárul alapjában történelmietlen és nem társadalmi jellege, s ezért van az, hogy a fasizmus gyökereit nem a társadalom gazdasági és szociális struktúrájában, hanem az ember természetében keresi és véli megtalálni. Ennélfogva szerinte a fasizmus elleni küzdelemnek nem arra kell irányulnia, hogy megdöntsön egy rendszert, és hogy átalakítsa a társadalom szerkezetét? Ha csak annyit akarna, nem lenne értelme. Minden ember, megkülönböztetés nélkül minden egyes ember megszabadítására törekszik belső gyötrelmeitől s az erkölcsi öntudat megváltoztatására. Ebből a bizonytalan és határozatlan felfogásból adódik azután, hogy a háború utáni időszakban elveszti tájékozódását. A fasizmus pedig számára olyan veszély lesz: „che non si presenta connaturato a una forza che professi una ideologia esplicitamente fascista, e che invece cova in tutti i paesi dell’Europa occidentale, come tendenza implicita, inconfessata, spesso informe e a volta addirittura inconsapevole all’interno di ogni organismo o istituto che sia portatore di un potere e di un partito politico che possa compiacersi del consenso di larghe masse.”

Ez az elvont moralizáló hajlam, a társadalmi szemléletnek ez a hiánya vagy gyengesége kedvezőtlenül hat Vittorini művészetére. Nemcsak azért, mert N-2 nem találja meg a harc igazi értelmét és távlatát, kétségbeesik és reményvesztetten harcol ugyan, „azonban nem azért, hogy túlélje a harcot, hanem, hogy elvessen benne”. Senki sem állíthatta volna róla egyértelműen, hogy ő valóban ezt akarta. Csak azt lehetett volna mondani, amit ő is mondott, vagyis, hogy „essere in gamba é un buon rimedio”. A szerző ezen a ponton bizonyos kétértelműséggel kezd játszani és sajátos ábrázolásmódja folytán ez a kétértelműség kiterjed az egész regényre. N-2 hősnék tűnhet, holott esetleg csak gyenge ember, kétségbeesett ember, aki menekül. Úgy látszik, hogy társai meggyőződésből harcolnak, valami természetszerű érzés készteti őket a fasizmus elleni harcra, de lehet, hogy csak azért látszik így, mert nincsenek úgy kiemevezve, mint a főszereplő. Ha az író ezt megtette volna, akkor a kétértelműségre talán könnyebben derülne fény. Nem lehet tudni, mi az, ami őt a harcra sarkallja, sem azt, hogy ez honnan is ered. A szereplők legtöbbször hiányzik a társadalmi és lélektani meghatározottsága, nincs konkrét egyéniségük, saját létük, csak együttesen, a főhősre vonatkoztatottságukban, mint a másféleség, a nem-én megtestesülései képviselik a megérthetetlen és áthatolhatatlan valóságot. Nem lehet felfedezni bennük semmi érzelmi összetettséget, értelmi bonyolultságot. Az író csak külső megnyilvánulásaiakon keresztül utal érzéseikre és gondolataikra, rövid, tömondatos beszédük pedig csak e külső megnyilvánulások illusztrációja. Ez az ábrázolási mód különös problémát vet fel. Hogy is értelmezi őket az író? Feltételezi-e, hogy e jelképes, végletekig leegyszerűsített figurák, gesztusok, szavak mögött a valóságos, az igazi, egészséges emberi élet és lényeg rejtőzik? N-2 viszont a különös, a normálistól eltérő, sőt patológikus alak? Nem is olyan könnyű válaszolni, mert a kétértelműség annyira áthatja az egész ábrázolást. Kétségtelen, hogy N-2 elemzésében az író eléggé mélyre hatol és meglehetősen elfogulatlansággal tárja fel

eredendő hibáit és bizonytalanságait olyannyira, hogy már-már kritikára gondolhatnánk. S valóban az is lenne, ha nem a *nem-én* ábrázolásában hasonlóan gazdag, de egészségesebb érzelmi és értelmi mozgást ábrázolna. Így viszont ennek hiányában úgyszólván csak ösztönlényeket találunk, akiknél a cselekvés nem meggondolás és ítélet eredménye, hanem ösztönös reagálás valami, a tudatuktól független előre meghatározottság alapján. N-2 ezért is nem értheti meg őket, nem tud olyanná válni, mint ők, nem remélhet és nem bízhat, mint ők.

Ha még mélyebbre megyünk és helyesen értelmezzük a regény kurzívált fejezeteit (későbbi kiadásokban az író nem valami szerencsés módon eltörölte őket), akkor kiderül, hogy az alapvető különbség a főhős és társai között az, hogy emennek van individuális múltja, amazoknak nincs múltjuk. S ez a múlt meghatározó erővel köti magához N-2 egész érzelmi és értelmi életét s lehetetlenné teszi, hogy a jövő mint reális dimenzió, elérhető perspektíva bontakozzék ki. Éppen ezért nincs számára megfogható értelme a jövő felé átmenetet jelentő adott jelennek. A történelmi és társadalmi mozgás fogalma idegen és érthetetlen marad számára.

Ezért kerül veszélybe most még a *Conversazione*-ban elért eredmény is. Ott az akkori valóságra való rádöbbenés a valóságtól elvonatkoztatott múlt mítoszokban való lebegés megszűnését jelentette, a szubjektív individualizmus korlátlan uralmának a megszűnését a művészetben, a művészet kollektív etikai tartalommal való telítődését. Ennek a folyamatnak az alapja azonban egy hallgatólagosan változhatatlannak tételezett valóság volt, amelyben az egyetlen lehetséges mozgás a passzív ráeszmélés, a valóság érzékelése és etikai kategóriákban való felfogása. Ami megmarad az *Uomini e no*-ban is, az a valóság objektivitásának elismerése, ami kétségkívül nem kis dolog, hiszen most már az író is akarva-akaratlanul ehhez viszonyítja önmagát és önmaga kivetülését a főhősben és az olvasó is ebben a relációban ítélni meg a főhőst és az író. Nem folytatódik azonban a valóság felfedezésének megkezdett útja. Az író nem közelebb, hanem távolabb kerül a valóságtól, jobban mondva a valóság hagyja maga mögött az író. A művészi szemlélet fejlődése szempontjából ennek a felismerése és bemutatása szintén jelentős vívmány volt, amely számos új, megoldandó s a művészetet előrelendítő problémát vetett fel. De tragikusnak bizonyult a felismerés Vittorini számára, aki a problémák megoldásának útján nem előre, hanem visszafelé lépett. Az absztrakt, jelképes ábrázolás a *Conversazione*-ban a részletek naturalizmusától való megszabadulás, a tényleges valóság felé való tájékozódás útja volt, itt viszont egy eltávolodó, idegenné váló valóság jelei. A főhős sorsának megoldása roppant jellemző: egyéni létének értelmét a halál adja meg. A halál vágja ketté problémáinak gordiusi csomóját. A halálban véli megtalálni az egyén és közösség egyébként számára megvalósíthatatlan kapcsolatát az új valóság keretei között. Etikailag is úgy érzi, hogy ez marad az egyetlen emberhez méltó megoldás: a hősi halál formájába öltöztetett öngyilkosság. Az egyetlen végső vagy etikai aktus: a nem-ember szimbólumává emelt Cane nero (a náci tiszt) megölése, illetve az erre való felkészülés, mert magát a halált Vittorini már nem ábrázolja. A könyv megszakad N-2 egyéni életének ezen a csúcspontján a kiteljesedés pillanatában. Az író jó ízlését bizonyítja, hogy nem elemzi: a főhős lelki világa drámai összecsúszásának elképzelését a fantáziára bízta. Nem lehet kétségünk a megoldás egzisztencialista jellegéről. Az egész könyv kicsengése mégsem egzisztencialista, mert akár akarta az író, akár nem, érző-

dik ennek a megoldásnak tragikus, kényszerű, menekülésszerű jellege és az, hogy nem megoldás. A kétértelműség végig megmarad, de sajátos módon mégis ez a kétértelműség menti meg a könyvet az ilyen vagy olyan retorika ál-pátoszától és ürességétől. Így kap a könyv művészi érvényt egy olyan pillanat ábrázolásában, amely visszavonhatatlanul választ és elhatározás elé állítja az olasz polgári értelmiséget, művészeket nem egyszerűen a gyakorlati, politikai állásfoglalás, hanem saját múltjukkal, belső eszmei-etikai problémáikkal kapcsolatban. Azt is bizonyítja a könyv, hogy az elvont etikai szemlélet és keresés nem vezethet eredményre, ha az etikai értékek és a humanum keresése nem fonódik össze az ember reális dimenzióit jelentő történelmi és társadalmi tudat-kereséssel. Nemcsak Vittorini egyéni problémáiról volt itt szó, ezek a problémák igen széles körben vetődtek fel, s a neorealizmus éppen az ezekre való pozitív irányú megoldás-keresésnek az útja volt.

Éppen, mert ilyen művészi értéket és értelmet tulajdonítunk a könyvnek, nem tudunk egyetérteni konklúziójával, aminek szép tanulmánya pedig számos részletkérdést meggyőző módon tisztázott. Nem értünk egyet azért sem, mert igaz ugyan, hogy Vittorini egyéni-eszmei fejlődésében, kimondott és leírt állásfoglalásaiban nem jelent előrelépést, hanem megtorpanást, a művészi ábrázolás egészéből lezűrhető tanulság tovább mutat a *Conversazione*-én.

Sajnálatos, hogy Vittorini maga nem értette meg ezt a többletet, s hogy nem értette meg, azt világosan tükrözi az *Il Sempio strizza l'occhio al Frejus* című regénye, amelyben leplezetlenül csendül fel az író fájdalmas és elégikus hangja, a történelemtől, a jelentől való elszakítottság érzése. Már itt megtalálhatók azok a motívumok, amelyek a történelemben való beilleszkedés képtelensége miatt egy fajta elvont, ideális világ megkonstruálása felé mutatnak, de amelyek még nem bontakoznak ki, még a pusztta lehetőség állapotában maradnak, s ezért még lehetségesnek tűnhetnek, még remélni lehet bennük.

A *Le donne di Messina* című kötete már eddigi szépírói tevékenységének a végét jelenti. Itt a *Sempione* már említett motívumai teljes összefüggésükben bontakoznak ki. Vittorini elvont moralizmusán alapuló ideális világ és társadalom felépítésére irányuló kísérlet formájában. A második világháború utáni helyzetet a kiindulási pont romjaival, szenvedélyeivel, lassú kibontakozásával. Egy félig lerombolt, elhagyott faluban a háborúban szétszóródott és magukra maradt emberek egy csoportja az emberi együttélés új, szabad és igazságos formáját igyekszik megvalósítani függetlenül és elszakadva minden létező társadalmi és állami rendtől. Köztük van Ventura is, egy volt fasiszta, aki másfél éven át példásan él együtt társaival. Már a háború végétől kezdve bizonyos volt magában, hogy többé nem fasiszta, jöllehet a háború alatt súlyos bűnöket követett el, s mint háborús bűnöst körözték is. Most azonban úgy érezte, hogy többé nem lenne képes megölni senkit, s ezért nem fasiszta. Felismerik azonban, s feljelentik s ekkor újra gyilkosságot követ el: alapjában véve tehát mégis fasiszta maradt. Ezzel azonban az egész ideális világ konstrukciója összeomlott, de jellemző módon nem azért, mert az ember valószínűs, történelmileg meghatározott társadalmán kívül nem lehet egy „ideális” világot felépíteni, hanem mert a rossz magának az embernek a természetében van, mert az ember nem tud szabadulni múltjától, az akarata, a tudata nem képes.

Erre az időszakra esik híres folyóiratának, a *Politecnico*-nak a válságba jutása és megszűnése. E folyóirat viszonylag rövid fennállása ellenére is a

maga idejében Olaszország legjelentősebb kulturális-szellemi orgánuma volt. A baloldali olasz antifasiszta értelmiség e folyóiraton keresztül indult el, hogy megtalálja és megalapozza új világlátását és szemléletmódját, s hogy a fasizmus bezártsága után újra aktívan érintkezésbe lépjen az európai gondolkodás és kultúra jelentős áramlataival. A folyóiratnak nem volt meghatározott egységes szellemi profilja. A legmélyebb és a legszélesebb közös alap, amely szinte valamennyi munkatárs kiindulási pontja volt: az emberért érzett felelősség és aggodalom, a művész és az értelmiség társadalmi felelősségére való rádöbbenés, a lelkiismeret önkritikája és az elmaradott közgondolkodás kritikája, a kor nyugtalanító problémáival való őszinte bátor szembenézés. Vittorini személye volt köztük az összefogó kapocs, a legnyugtalanabbul kereső, bátorító, a legizgatottabb problémafelvető. Bármilyen irányba is fordult aztán az útkeresés, a kezdeti ösztönzést, az első tájékozódást szinte valamennyiüknek a marxizmus adta meg. Nagy érdeme volt Vittorininek és folyóiratának, hogy az ő tevékenységük révén (eltekintve az OKP állandó és céltudatos tevékenységétől) vált a marxista gondolat a második világháború utáni olasz értelmiségi közgondolkodás elidegeníthetetlen részévé, állandóan jelenvaló próbakövévé. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogyha sok munkatársnak és magának Vittorininek az útja is később más irányba fordult, hogyha az etiko-centrikus problémafelvetés következtében elvontabban humanisztikus vagy nyugtalanítóan egzisztencialista színezetű tendenciák jelentek is meg, vagy ha politikai síkon bizonyos „népies” (populista elképzelések alakultak is ki, mint pl. Pratolini esetében. Művészi vonatkozásban azonban mind az innét kiinduló absztrakt (avantgardista), mind egzisztencialista, mind pedig populista tendenciák magukkal vitték a kiindulás pozitív felelősség-tudatát, belső feszültségét, bátor útkeresési szándékát, és egészséges, erjesztő hatással voltak az olasz kultúra egészére, a háború utáni olasz valóságban az önkritikai és kritikai tudat ébren tartására.

Az olasz kapitalista restauráció, az antifasiszta egységfront átmeneti meggyöngyülése és válsága, az újból kiéleződött társadalmi harcok, a konkrét politikai szükségzerű előtérbe nyomulása mind szerepet játszott a *Politecnico* és a körülötte kialakult csoport felbomlásában, ideológiai és politikai polarizálásában, bár a közös kiindulási alap emlékei nem homályosultak el teljesen.

Vittorini esetében is így volt. Az OKP-val történt ideológiai és kulturális súrlódásai és a Párttól való eltávolodása ellenére is mindvégig igyekezett kitarítani progresszív humanista ideáljai mellett, mindvégig szót emelt a társadalmi igazságtalanság és a politikai megkülönböztetés ellen. Igaz, a „ragione antifascista” időszaka már lezárult számára, de a „ragione culturale” periódusa sem a problémamentes szemlélődést jelentette. Bár a konkrét politikától való elszakadása, a konkrétan meghatározott hovatartozásról való lemondás egyben szépírói alkotó tevékenységének a végét is jelentette, mint a kultúra harcosa kiadói vonalon és a folyóiratok hasábjain továbbküzdött. Érdeklődésének előtérben most már nem a szicíliai és a délolasz nép állt, hanem Észak munkássága az időközben kibontakozott újkapitalizmus körülményei között. A szicíliai „sértettek” és emberségükben „megbántottak” helyét az újkapitalizmus által sokkal leplezettebben és raffináltabban, de nem kevésbé könyörtelenül megbántottal foglalták el. Az *I Gettoni* regénysorozat szerkesztőjeként az ilyen irányú regények egész sorára ösztönzött és segítette kiadáshoz őket. Sajátosan tért vissza a *Conversazione* idején kialakult szemléletmódja: most

az újkapitalista valóságot tekintette átléphetetlen „emberi kondíciónak”. Mint az *Il Menabo* c. folyóirat társszerkesztője (Calvinóval együtt) napjaink egyik legérdekesebb és legszínvonalasabb olasz folyóiratát hozta létre, amelyben az egykori *Politecnico* számos motívumának változott körülmények közötti újraéledését figyelhetjük meg. Ez a folyóirat is különféle tendenciáknak ad helyt, de ezeknek is közös alapjuk az újkapitalista valóság nem passzív elfogadása, hanem szépirodalmi és tanulmányyszerű elemzése, azoknak a problémáknak a felvetése, amelyeket az újkapitalizmus vált ki különös élességgel, mint az elidegenedés térhódítása, az értelmiségi és munkás-kondíció tudati és lelkiismereti problémái. Elméleti írásai, tanulmányai minden erősen vitatható mozzanata mellett, sőt azzal együtt, rendkívüli ösztönző erőt jelentenek korunk olasz valóságának feltárására és értelmezésére. Vittorini hatása, ropant érzékenysége, merész és újratörő problémafelvető bátorsága, mély és zaklatott humanitása átsugárzott Olaszország határain túlra is, és Európaszerte rendkívüli megbecsülést szerzett: az európai értelmiség egy jelentékeny és értékes része Vittorini pályájában és nyugtalanságában saját problémáinak jelentkezését látja, saját ellentmondásos humanitás-eszményeinek korunk valóságával való küszködését érzi.

Vittorini halála több mint három évtizedes aktív, alkotó, vitatkozó, szervező, ösztönző, állandóan jelenvaló tevékenység után nagyon nagy űrt támaszt az olasz kultúrában. Kulturális és művészi tevékenységével, megingathatatlan antifasiszta magatartásával nemzedékek nevelője volt, s halálakor mind kortársai, mind a fiatalabbak elismerő tisztelettel adóztak emlékének, azok is, akik mindvégig az ő küzdelmes és ellentmondásokkal terhes útját követték, azok is, akik más utakra tértek, de művészi pályájuk és emberi életük során így vagy úgy, oly sokat köszönhettek neki.

A magyar olvasók és irodalmárok meghajtják előtte a tisztelet, a megbecsülés és elismerés zászlaját, hiszen művein keresztül is megismerhették őt. A legméltóbb elismerés és a legméltóbb megemlékezés azonban az lenne, ha legjobb művét, a *Conversazione in Sicilia*-t mihamarabb a magyar olvasóközönség kezébe adhatnánk. Ezzel tartozunk Vittorininak az embernek, az antifasiszta harcosnak és a művésznek.

Egy komplex jövevényszó-kutató módszer eredményei és tanulságai

FOGARASI MIKLÓS

1. Az elmúlt két évtized magyar etimológiai kutatásai igen jelentős eredményeket hoztak.¹ Az ún. „budapesti iskola” legjobb hagyományait továbbfejlesztve a magyar nyelvészek egyre több „szómonográfiát” alkottak, és ezek mellett s részint ezek alapján kapitális munkák jöttek létre, mint pl. *Bárczi Géza*, *A magyar szókincs eredete*, 1951, *Kniezsa István*, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, 1955, *Tamás Lajos* nyomtatás alatt álló munkája a román nyelv magyar jövevényszavairól,* és megemlíthetjük most már, munkálatainak előrehaladott volta miatt, az új magyar etimológiai szótárt is.

Bizonyos értelemben ide sorolhatjuk *Hadrovics László* munkáját is, amellyel foglalkozni szándékozunk:² azért is, mert egy évtized etimológiai kutatásainak eredményét foglalja kisebb kötetbe, azért is, mert ezt megelőzi a szerzőnek egy módszertani elveket és közel három tucatnyi kis szómonográfiát tartalmazó munkája,³ azért is, mert az említett módszertani elveket mostani munkájában, mint alább látni fogjuk, a szótörténeti filológiai kutatások módszeres eljárásainak rendszerévé építette ki, s végül azért is, mert most ismertető munkájában nem egy helyen ígéri (pl. 5., 8., 81. lapon), hogy szövegkutatási és szótörténeti munkásságának más vonatkozásait is közzé szándékozik tenni.

2. Általános nyelvészeti szempontból *Hadrovics* könyve legjelentősebb eredményének tartjuk éppen a kutató módszeres eljárások rendszerbe foglalását és azt az ötvenhat szómonográfiát, amelyet a szerző e „gyümölcsözőnek ígérkező komplex kutatási módszer első eredményei”-ként mutat be. *Hadrovics* módszeres eljárásai külön-külön többé-kevésbé ismertek és használatosak voltak már eddig is, de céltudatos, együttes, komplex alkalmazásuk az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásának alapján ilyen következetesen itt, ebben a munkában valósul meg, ha a szerző „Szláv jövevényszavaink kérdéséhez” című idézett munkáját csak előkészületnek tekintjük. E módszeres eljárások *Hadrovics*nál más, új értéksorrendbe lépnek, kölcsönös viszonyuk megváltozik.

Hadrovics könyvének etimológiai szinte kizárólag az etimológiailag ún. „nehéz” vagy „reménytelen” magyar szavak körébe tartoznak: elsősorban

¹ Az első évtizedről kritikai áttekintést nyújt *Mollay Károly*, *Jövevényszó-kutatásunk* 1945-től 1957-ig. MNy. LIV, 146–157, 1958.

Összefoglaló és iránymutató dolgozat szlavisztikai vonatkozásban *Gáldi László*, *A szlavisztikai jövevényszó-kutatás néhány problémája*. L. a hozzá fűződő vita anyagát is. Mindkettő megjelent; I. OK. XII, 125–159, 1958.

² *Hadrovics László*, *Jövevényszó-vizsgálatok*. Nyelvtudományi értekezések, 50. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965, pp. 116.

³ *Hadrovics László*, *Szláv jövevényszavaink kérdéséhez*. I. OK, X, 133–168, 1956.

* E cikk elkészülése óta megjelent.

szláv vonatkozásúak, de jelentősek a német és az olasz vonatkozásúak is és a román nyelvvel is kapcsolatban állnak, dokumentálva ezzel az európai népek kultúrközösségének, kölcsönös egymásra hatásának történelmi valóságát.

Hadrovics természetesen mint szlavista foglalkozik anyagával, s mint ilyen fiatal kora óta gyűjti az anyagot a szerb-horvát nyelv magyar elemeinek feldolgozásához. Az imént említett európai összefüggés és annak szűkebb, regionális vonatkozásai azonban szükségszerűen felvetik a magyar nyelv jövevényszavainak származási kérdéseit is, és a szerző itt éppen a leginkább problematikusabból mutat be egy akkora csokorra valót, amelynek tanulságai már magasabb szinten általánosíthatók.

3. Melyek hát az összetevői Hadrovics komplex módszerének?

Az újgrammatikusok nagy, de egyszersmind egyoldalú vívmánya, a hangfejlődés törvényszerűségeire alapított etimologizálás, bár idővel más tényezőket is egyre inkább figyelembe vett, pozitívumaival, de korlátaival együtt is még jelen van korunkban. Hadrovics elveti ezt az egyoldalú szemléletet és a nyelvi valóságot minden feltárható oldalának dialektikus egységében szemléli. Ezek szerint, ha valamely jövevényszavunk az egyetlen példa valamely hangfejlődési jelenségre, elfogadhatjuk ilyen példának, ha egyébként tárgy- és szótörténeti érvek ebben megerősítik (pl. *ökkel, teher, bocskor* stb. szavaink esetében).⁴ A szerző rámutat arra a veszélyre, amely a hangtani érvek túlságosan merev alkalmazásából származik s amelynek következménye éppen az, hogy még nagyszámú az eredetét tekintve „nehéz”, ill. „reménytelen” szavunk. „Régi meggyőződéselem az — mondja (4. lap) —, hogy sok problematikus szót meg lehet oldani, vagy legalábbis megoldását helyes irányba lehet terelni, ha a hangalak és a jelentés vizsgálatán túl megyünk, a tárgy- és szótörténetet aprólékosan felderítjük, és figyelembe vesszünk minden olyan körülményt, amely a szó származásával kapcsolatban fontos lehet.” Mindez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy Hadrovics mellőzi a hangfejlődési érveket!

Eddig is ismert elv volt a tárgyalt szó alakváltozatainak időrend szerinti rendezése, a *pulyka* szavunk eredeztetése körül eddig elkövetett hibák mégis onnan származtak, hogy figyelmen kívül hagyták a korábbi uralkodó *póka* alakot.

Talán még több hiba forrása lett az, hogy elhanyagolták a kérdéses szó jelentéseinek és jelentésfejlődésének időrendjét. Ez történt a szerzőt megelőző kísérletekben pl. a *berek, cimbora, násfa, toboz, cudar* stb. szavaink esetében.

Hadrovicsnak talán legnagyobb érdeme a forrásokhoz való visszatérés, az, hogy nem elégszik meg a meglevő szótárak, adataival, mert azok nem képesek megadni a forrásra vonatkozó minden filológiai tudnivalót, sem a szövegkörnyezetnek azt a mennyiségét, amely a tárgy- és szótörténet minden vonatkozására fényt deríthet. Másokat is hasonló munkára buzdító kitartással dolgozott fel a szerző számos délszláv, cseh okmánygyűjteményt, olasz vonatkozásban pedig főként a Serenissima meg a délszláv területek kapcsolatainak forrásait, valamint a magyar—olasz diplomáciai kapcsolatok írásos emlékeit. Rendkívül fontos anyagot, s nem egy, az eddig ismertenél korábbi dátált adatot nyert a sok-sok magánlevél, végrendeleti felsorolás, mindenféle lajstrom és

⁴ Hasonló megfontoláshoz jutott el e sorok írója is *fátyol* szavunk olasz (friuli) eredeztetésével kapcsolatban. Vö. *Fogarasi Miklós, A fátyol és patyolat szavaink történetéhez. Fil. Közl. VIII. (1962), 98—105, különösen 101. lap.*

leltár, céhszabályzat, árszabás stb. áttanulmányozása során. Forrásait egyébként rövidítéseikkel együtt felsorolja a 9–12. lapon.

A kutatásnak ilyen méretű kibővítése adta a szerzőnek a következő új szempontot: „A tapasztalat azt mutatja, hogy számos jövevényszavunk évtizedekkel, sőt sokszor évszázadokkal előbb jelentkeznek a latin forrásokban latinított alakban” (4). Ez a korábbi jelentkezés gyakran hecses régies alakot és jelentés-értelmezést őriz meg.⁵

Ugyanilyen fontosak lehetnek idegen forrásoknak magyar vonatkozású adatai is. Ilyen adatok alapján állapította meg Hadrovics, hogy a magyar nyelv közvetlenül az olaszból kölcsönözte *bokál*, *kupa*, *mazsola*, *tálca* szavainkat.

Fontos természetesen a szótörténeti adatok felderítése az átdadó és a közvetítő nyelvben, és megfelelő helyen alkalmazva értékes lehet a negatív vizsgálat is, vagyis annak megvizsgálása, hogy valamely területen miért nem használták az adott szót, illetve mikor milyen szót használtak az adott fogalom jelölésére. A szerb-horvát *kocka* magyar származtatását pl. az döntötte el, hogy a dalmáciai emléktanyagban egészen másként nevezték a játékot.

Az ugyancsak régi, neolingvistica-ra visszamenő tételek nagy körültekintéssel és ugyanakkor dinamizmussal való alkalmazása is jellemzi Hadrovics komplex módszerét. Olyan oklevélszótár hiányában, amely az adatokat földrajzilag is rögzíti, a szerző maga végzi el az adatok földrajzi-történeti minősítését saját szövegkutatásai alapján. Így vonja le a következtetést: „Ha a legrégebb adatok földrajzi elhelyezkedését meg tudjuk állapítani (s ez az oklevelek alapján általában sikerül), s ha az adatok tömegesen egy irányba mutatnak, nyugodtan állíthatjuk, hogy az átvétel abból az irányból történt. Így a *lanka* vagy *szégye* esetében a szerb-horvát mint átdadó nyelv nyugodtan feltételezhető. Ha viszont a magyar adatok már kezdetben szétszórtan jelentkeznek, több egymástól független átvétellel kell számolnunk” (5. lap).

A másik szóföldrajzi alapon álló elv, amelyet már Kniezsa is igen gyümölcsözően, de nem elég következetesen alkalmazott korszakhatárt jelentő könyvében (SzlJsz.), így hangzik Hadrovics megfogalmazásában: „A szóföldrajzi érvelés másik ága magukra a szláv nyelvterületekre terjeszkedik ki. Itt elsősorban a magyarral határos, a magyar hatásnak erősen kitett szláv nyelvek jönnek számításba. A jövevényszavak vándorlásának útját sokszor csak ilyen érveléssel tudjuk megállapítani. Ha ugyanis egy szláv eredetűnek látszó jövevényszavunk csak a magyar nyelvterülettel közvetlenül érintkező keskeny szláv övezetben [...] mutatható ki, távolabbi szláv területeken viszont nincs nyoma, vagy ott csak későn jelentkeznek, akkor szinte biztosra vehető, hogy a szó nem a szlávból került a magyarba, hanem a magyarból ment át ezekbe a szláv nyelvekbe” (5. lap). Ez pl. a *lánc* szó esete, amely ebben a formában a magyarból ment át a szláv nyelvekbe.

Hadrovics a szükségnek megfelelően a fogalmak és jelölők meglétét minden szláv nyelvben ellenőrzi, s ezzel az egész szlávásra, sőt a velük érintkező népekre és nyelvekre jellemzően is tisztázza pl. valamely szokás, tárgy meglétét vagy hiányát, mint a *baj*, *bajnok*, *bajvívás*, vagy a *cimbori*, vagy a *kocka* stb. esetében.

⁵ *Mollay Károly*, i. m., 150. lapon, Hadrovics e tételéhez ezt tette hozzá; „amit ő a hazai latin nyelvű forrásokról mond, az teljes mértékben áll az egyéb hazai (szláv, német, oszmán-török, rumén) nyelvű forrásokra is.”

Ezek röviden bemutatva Hadrovics komplex módszerének fő összetevői. Alkalmazásukat úgy kell értelmeznünk, hogy mindig azok az összetevők, eljárások kerülnek előtérbe, amelyeket a meglévő adatok célszerű megítélése, a bizonyítási eljárás a leginkább megkíván.

A Bevezetés-ben (3–8. lap) azonban, ahol a szerző eddig legteljesebben foglalja össze módszeres eljárásait, tulajdonképpen nem szerepel mindegyik. Ezekon kívül az egyes szómonográfiákban szerepelnek mások is, amelyek adott esetben nem kevésbé fontosak lehetnek. Egyet közülük így fogalmazhatnánk meg például: törekednünk kell annak megállapítására, hogy a jövevényszó átvétele az alsó vagy felső társadalmi rétegekben történik-e; ha az alsókban, akkor szóbeli átvétellel kell számolnunk, ha a felsőkben, többnyire írásbeliség útján történő átvétellel számolhatunk. A felsőbb rétegekből azután átterjedhetnek az alsóbbakba. Mindezekre a társadalomtörténetet is érintő vonatkozásokra Hadrovics az egyes szócikkekben a helyzetnek megfelelően kitér (pl. a *kupa* vagy a *mazzola* esete igen jellemző).

Hozzáfűzhetjük még azt a tapasztalatot is, amelyet e sorok írója több helyütt kifejtett.⁶ Eszerint ugyanazon szónak két vagy több irányból jövő átvételei erősíthetik egymást s idővel közöttük kiegyenlítődés állhat be: Tulajdonképpen erről beszél Hadrovics is pl. a *bolt* vagy a *galantéria* stb. szócikkeiben.

4. Ismeretes, hogy az etimologizálás, a jövevényszó kutatás — technikai szóhasználatlál élve — a legmunkaigényesebb nyelvészeti munkák közé tartozik, ahol az alapos nyelvészeti felkészültség, a lankadatlan kitartás alkotó képzelettel és a tények tiszteletével kell hogy párosuljon s ugyanakkor ebben a munkában a nyelvésznek készen kell állnia arra, hogy bármelyik tudományág területére expedíciót vezessen, mert a nyelv és társadalom bonyolult összefüggéseinek felderítése ezt kívánja meg.

Hadrovics László szóban forgó munkájában, amely szerves folytatása a „Szláv jövevényszavaink kérdéséhez” című már idézett dolgozatának, mindezekon felül a legnehezebb feladatokra vállalkozott, rendszerint olyan szavaink eredetének megfajtására, amelyek származását eddig ismeretlennek vagy bármiképpen bizonytalanak tartották. Az a hatalmas szövegkutató munka, amelyet a szerző elvégzett s amelynek megfontolt felhasználását nagy etimológusi felkészültség és tapasztalat biztosította, bátorsággal ruházta fel a szerzőt, hogy begyepesedett ál-megoldásokat támadjon, megoldjon „nehéz” vagy „reménytelen” szavakat, felderítve egész kultúrtörténeti hátterüket, vagy legalábbis új utakat keressen a megoldásukra.

Ötvenhat szócikkből (a legtöbbjüket szómonográfiának nevezhetjük) álló szófejtései közül 25 foglalkozik szláv elemekkel, 12 német eredetű jövevényszavunkkal, 19 pedig olasz eredetűekkel. Kettő közülük (*teher, csatorna*) magyarul már megjelent ugyan, de most a szerző nagyszámú új adattal alátámasztottan, bővített érveléssel adja közre őket.

5. A szláv elemek sorát a *baj, bajnok* nyitja meg. A szerző a nyugati eredetű perdöntő párbajnak a szlávtság körében való elterjedése és elnevezései

⁶ *Fogarasi Miklós*, Hozzászólás Gáldi László „A szlavisztikai jövevényszó kutatás néhány kérdéséről” című előadásához. I. OK. XII, 143–150, 1958;

Ua., Europäische Lehnwörter im Spiegel einer russischen diplomatischen Urkundensammlung (1488–1699). *Studia Slavica*, IV, 47–70, 1958;

Ua., *Kantin, kantinos*. MNy. LIII, 197–200, 1957.

alapján állapítja meg, hogy a két szó minden bizonnyal az óhorvátból került a magyarba. Eddig ugyanis nem tudtuk, melyik szláv nyelvből való. — *Berek* szavunk véleménye szerint igazságtalanul került az ismeretlen eredetűnek nyilvántartottak közé: a jelentésfejlődés történeti rendjét szigorúan helyreállítva, az elsődleges 'vízpart, folyómenti vizes terület' jelentése alapján mégis csak a szláv *brëgb*-re vezet vissza, s minthogy síkvidéki folyók területén szerepel, a szerb-horvát jöhet elsősorban számításba. — Igen érdekes a *cimbora* szavunk eredetének tisztázása, amely a románban is megvan (*sîmbră* 'eine Gemeinschaft von Bauern, die sich zusammentun, um mit ihren Ochsen ihre Acker gemeinschaftlich zu plügen'), sőt éppen a román jelentés az az eredeti, amelynek alapján Hadrovics szavunkat a szláv *soprëgb*-ra vezet vissza, de közvetítő nyelvnek a románt tartja. Feltűnőnek tartjuk a Hadrovicstól felsorakoztatott magyar példákban (amelyek többnyire Erdélyből valók), hogy a XVII. században és az első XVIII. századi adatban [1721] következetesen *cimborával* szánt, fog össze stb. szerepel, míg a XVIII. századi többi adat *cimborával* jár, szánt stb. Felmerül a kérdés, vajon a magyar belső jelentésfejlődésről illetve mondatbeli használatváltozásról van-e szó, vagy románról, amelyet a magyar tükröz? — A *csata* szónál, amelyet két évtizeddel korábbról mutat ki, s amelynek *sze.-ho. četa* 'csapat' alakját és jelentését eddig is fenntartották, a szerző főként a 'csapat' → 'harc' magyar belső jelentésfejlődéssel foglalkozik példái alapján. — *Hajdina* szavunkról a szerző eldönti, hogy a kaj-horvát *hajdina* átvétele (s nem a szlovén *âjda*-é vagy a német *Heiden*-é). — Az *istáp* szavunkat Kniezsával szemben mégis a *sz.-h. štáp*-pal hozza összefüggésbe a két főnév és a származék igék (*podštapiti* — *istápol*) párhuzama alapján. — *Káromol* szavunkat a szláv *kramoliti* 'zavarog, lármáz, lázong' valószínűleg már a kereszténység felvétele előtti átvételének tartja és foglalkozik a szó magyar belső fejlődésével alak és jelentés szempontjából. — A biztosan szláv (*krošnja*) eredetű *karosnya* szavunkhoz az eddig ismert adatoknál két évszázaddal korábbiakat (1343, 1346) sorakoztat fel a szerző. — A *kocka* szavunk „igen tanulságos példája annak, hogy a szótörténeti filológia olyan kérdéseket is meg tud oldani, vagy legalábbis nagy valószínűséggel megközelíteni, amelyek pusztán hangtani eszközökkel megoldhatatlannak látszanak” (25. lap). A kockajáték elterjedése és elnevezései alapján a szerző megállapítja, hogy a m. *kocka* valószínűleg a cseh *kostka* átvétele, viszont a szerb-horvát *kocka* közvetlen, a szlovén *kocka* pedig kaj-horvát közvetítésű átvétel a magyarból. Amit a szerző arról mond, hogy a XVI. századi szerb-horvát irodalom szövegpéldái a kockajátékot mindig a velencei olasz eredetű *zar*, ill. *car* szóval jelölik (és sohasem *kostka*-val), azért is érdekesnek tartjuk, mert a három kockával játszott szerencsejátékot Velencében is (vö. *Boerio*, *DizDialVen.* 1829, amely a XVII. századból idézi), másutt is Olaszországban (*Battisti-Alessio*, *DEI*, amely a XIII. századból idézi) csak *zara* alakban ismerték; a nőnemben nem valószínű a szóvégi magánhangzó eltűnése az olaszban, még a szóba jöhető nyelvjárásban sem. Kérdéses, miért nem őrizte meg a szóvégi *-a*-t a szerb-horvát, mikor ezt általában megőrzi jövevényszavaiban (pl. ol. *barca*, *cantina* > *sze.-ho.*, szlovén *barka*, *kantina* stb.). A szóvégi *-a* elhagyásának okaként feltehetjük a szláv nyelvekben általános 'uralkodó' jelentésű *car* szó hatását.

Egyébként a *kocka* példája is mutatja, hogy szomszédos, jelen esetben olasz szavak figyelembevétele is dönthet, vagy ellenőrző szerepet játszhat két másik szomszédos nyelv viszonylatában, a mi esetünkben délszláv—magyar kölcsönzés kérdésében. — *Lánc* szavunk igen nehéz problémáját, végső forrá-

sát nem oldja ugyan meg a szerző, de kideríti, hogy az 1304 óta ismert magyar szó nem eredhet egyik szomszédos nyelv fiatal szavaiból sem, mert minden szomszédos nyelvben a magyarból való, s a megoldást a szláv *lancuch*, *lancug* stb. (vö. román *lanțuh*, *lanțug*, a magyar eredetű *lanț* mellett!) alaposabb vizsgálatától, esetleg keleti rokonságának felderítésétől várja. — A m. *lom*-nak szláv eredeztetése nem volt vitás. Kniezsával szemben (SzlJsz. I : 685), aki mégis bizonytalan eredetűnek tartotta erdélyi előfordulása miatt, Hadrovics bebizonyítja a szó szlovák eredetét az eddig ismerteknél másfél évszázaddal korábbról (1614) Máramaros területéről származó adata alapján. — *Marcona* szavunkat a XV—XVIII. századi régi 'gyáva, hitvány, becstelen' jelentések alapján a délszláv vagy szlovák *mrcina* 'dög' szóból származtatja. — *Negédes* 'rátarti', majd 'kényeskedő' jelentésű melléknevünk eredetét keresve nem az eddig alapszónak tartott *negéd* 'superbia' főnévből indul ki, hanem a mai melléknevből, amelynek régen *negedes* is lehetett az olvasata és a szláv *negodě* 'vkinek nem kedvére(való)' határozószóval veti össze. — Az összecsenzés ellenére az *ökkel* igét elválasztja az *ököl* főnévtől, és az előbbit az ócseh *klati* (*kol'u*, *koleš*) 'szúr, döf, bajt vív' átvételének tartja (a XIII. sz. óta szereplő *ökkelő* a *bajnok* szinonimája volt), főként tárgyi-történeti és jelentésre alapozott érvek alapján, mert a magyar hangalak magyarázatra szorul. Bár a közelebbi átadó nyelvet a szerző nem tudja megállapítani, de szerinte feltétlenül a szláv *prirōdō* 'proles' szó valamelyik változatára vezethető vissza a magyar régiségben teljesen komoly 'nemzet, nemzetség' jelentésű *pereputty*, amely az átvételkor feltehetően **pererut* volt, majd hasonulással lett **pereput*. — *Porgolát* (*porgolád*, *porgolác*) 'vetést őrző sövény' szavunkat az eddigi XVII. századi legkorábbi adatok helyett már a XV. század első feléből is kimutatja Hadrovics latin nyelvű magyar emlékekből s területi érvekre támaszkodva valószínűnek tartja, hogy a bolg. (egyh. szl.) *prěgradō* átvétele. Ezt igazolja a jelentés is, amely viszont kizárja az eddig többektől fenntartott ol. *pergola* 'lugas'-ból való eredeztetést. Habár az egyetlen, 1640-ből való „... *pergolat* csinálni ...” adat vagy elírást jelent, vagy — úgy véljük — az ol. *pergola* egyszeri hatását hangalakjának és jelentésének közelsége miatt.

Helyszűke miatt a továbbiakban nem tudjuk, még oly röviden sem, ismertetni az összes szómonográfiát, arra szorítkozunk tehát, hogy pusztán felsoroljuk őket, zárójelbe téve azt az alakot, illetve azokat az alakokat, amelyekre a magyar nyelv ezen kölcsönszavait szerzőnk visszavezeti, hiszen a fő tanulságokat már a módszerről szóló bevezetésben ismertettük. Legfeljebb néhány megjegyzést fűzünk hozzájuk.

A szláv jövevényszók sorát a *pulyka* (legkorábban m. *pōka* < szláv *pavka*, vö. lat. *pavo*; *pulyka* másodlagos magyar fejlemény) folytatja, majd sorban következnek *remek* (Németújvári Glosszák: *lemek* eredetileg 'vmely egésznek töredéke, része' szlovén, kaj-horvát *złomek* 'fragmentum', vö. szláv *lomiti* 'törni'); *száll* (eredetileg 'leül' < szláv *saditi-se*); *szatyor* 'fiscella; sporta' minthogy igen gyakran szerepelt együtt a *gyékény* szóval, amelynek neve azután átment a belőle készült holmik hordását célzó tárgyra is, a szerző ugyanígy felteszi, hogy a *szatyor* eredete a *szittyó* növénynév. A szóvégi -r magyarázata analógiákkal alátámasztva meggyőzőnek látszik, az *i-a* változás magyarázatával azonban a szerző nem foglalkozik. A *tty-ty* alátámasztását Verancsics *szattyor* alakja szolgálja. Minthogy a szlovák *so'or*, a szerb-horvát *sačer*, *sačurica* 'szakajtó' alakok társtalanok és csak a magyarral határos területeken vannak meg, jogosan tehető fel, hogy nem a magyar vette át tőlük, hanem azok a magyarból, ahol is a szó belső fejlődés eredménye. — *Szövétnék*

eredetileg 'gyertyatartó' (szlovák *svetnik*). — *Teher*, valamikor 'áru; málna' *terh* alakban (ócséh vagy ószlovák *trh*, több szláv nyelvben 'áru' jelentéssel is). — *Toboz* eredetileg '(gyantát tartó) ládika, tasak': a régi szláv *tobolbc6* kb. 'tarisznya, tartó' orosz, vagy szerb-horvát, vagy szlovén reflexe lehetett a átadó. — *Tüstént* azért érdekes, mert nem a nagyszámú főnévi átvételhez tartozik, hanem határozószó, amit a nyelvek jóval ritkábban kölcsönöznek (az ószláv *těštně* melléknév 'sedulus; serény, buzgó' vagy a *těštně*, ill. *těštno* határozószó átvétele). — *Zivatar* (a szerb *zli vetar* 'rossz szél, gonosz szél' átvétele) szavunkkal zárul a szláv eredetű vagy szláv vonatkozású szavaink sora Hadrovics könyvében.

6. A német jövevényszók csoportját a *bocskor* nyitja meg: végső fokon a szerző a ném. *Bundschuh* szóval azonosítja, valamely bajor-osztrák dialektális változatának átvétele lehetett 1300 előtt; a szomszédos nyelvek *bočkor* vagy hasonló alakjai a magyarból valók. — *Cudar* eredetileg 'hitvány, aljas' (német *zuwider*, *zwidder* 'ellenszenves, kellemetlen'). — *Csúz* elsődleges 'lábfej' jelentésének alátámasztásával igazolja Szarvas Gábor eredeti feltevését (Nyr. 17 : 168), hogy szavunk a német *Schuss* 'reumás fájdalom' átvétele. — *Daróc* eredetileg 'szürke vagy fehér durva posztó', a kfsz. *grôwež* (*tuch*) jelzős szin-tagma melléknévének átvétele és főnevesítése. — *Faris* (tévesen *farib*-nak olvasva) 'dextrarius' (kfn. *vârîs*, *fârîs*, 'csataló'). — *Fráng*: Eckhardt Ferenc és Mollay Károly a korai újf. *freiung* 'szabadság, kiváltság' eredeztetését a szerző valamivel korábbi (1461) zágrábi városi jegyzőkönyvi adatokkal támasztja alá. — *Hódol* régi 'jobbágy adót fizet' jelentés alapján (kfn. *holden* 'Diensbarkeit, Treue geloben, huldigen'). — *Jávorszarvas*, *jávor* (valószínűleg az újf. *Auer* 'urus' átvétele). — *Kemence* a lat. *caminus*, *caminata*-nak a kfn. *kemnate*, *kemnate* 'caminus-szal fűtött szoba' közvetítésével való átvétele; eddig valamilyen szláv *kamenica*-val rokonították. — *Komplár* 'kereskedő, viszonteladó', a szerző antedatálja 1373-ból (a ném. *Grempler*, *Krempler* átvétele). — *Koszperd* 'kard' eddigi *Kurzschwert*-ből való levezetése helyett a ném. *Kampfschwert*-ből eredezteti a szerző azon az alapon, hogy az első adatban (az eddigiéknél korábbról mutatja ki, 1604 [Galgóc]: „Az minémű *kosperdet* avagy spádát a Rain gróf énnekem adott ajándékon”) „szavunk szinonimájaként a *spáda* szerepel, amelyről tudjuk, hogy hosszú, egyenes kard volt, tehát a *Kurzschwert*-ből való származtatás tárgyi szempontból sem volna helytálló”. Ehhez néhány megjegyzésünk volna: a *spáda* szót Karinthy (OIJsz.) nem említi a magyar nyelv olasz jövevényszavai között. Ezt tehát Hadrovics dokumentálja először, mégha rövid életű vagy alkalmi átvétel is (l. a fenti példát). Továbbá: az olasz *spada* nem okvetlenül hosszú kard volt, az olasz értelmző és etimológiai szótárak szerint (Zingarelli, Palazzi, Prati) olyan kardot jelentett, amelynek pengéssége és szélessége a korok és országok szerint változott. Tehát jelentett rövidebb kardot is. Végül: hiányosnak tartjuk a hangfejlődési érvelést. Mi lett a nazálisból? — *Serpenyő* (kfn. *scharte* és *pfanne* magyarázó összetételéből, kb. **schart-panne*-ből).

7. A régi olasz jövevényszavainkról szóló részt nemcsak azért tartjuk érdekesnek, mert hozzánk közel áll, hanem azért is, mert a szerző is fontosnak tartja: ez az utóbbi idők legjelentősebb kísérlete, hogy olasz jövevényszavaink kérdését a holtpontról elmozdítsa: tizenkilenc szót tárgyal. A nagyobb szám és a szerző birtokában levő még sokkal több adat, amelyekről más alkalommal kíván részletesen írni (l. 81. lap), indokolja azt, hogy Hadrovics külön rövid bevezetéssel látja el könyvének ezt a fejezetét.

Amióta *Karinthy Ferenc* egy adott időpontban összefoglalta az olasz jövevényszavainkra vonatkozó kutatások állását (OIJsz. 1947), nem történt átfogó kísérlet a nagyszámú téves vagy bizonytalan olasz származtatásúnak ítélt szavunk revidálására. Véleményünk egyezik Hadrovicséval, amennyiben e téren csak a meglevő szótárak anyagán túlmenő új szövegműveléssel lehet előrelépni, a szótári anyagok kritikus átvizsgálásával. „Tárgyi szempontból ismerni kell mindazokat a területeket, amelyekre olasz hatás egyáltalán érvényesülhetett, s azokat az utakat, amelyekre ez a hatás évszázadokon keresztül Magyarországra felé áramlott” — mondja Hadrovics (81. lap). — Ezek az utak a tárgyi kultúra, a használati cikkek elterjedése terén nem mások, mint azok, amelyekre a személyi kapcsolatok és rajtuk keresztül a szellemi kultúra javai jutottak el Olaszországból Magyarországra; azok az utak, amelyeket az utóbbi viszonylatban Kardos Tibor már felderített a humanizmus és reneszánsz korával kapcsolatban: „Az átvételekben mindvégig, tehát a XIV—XVII. századig, döntő szerepe van az északolasz határterületeknek, illetve Észak-Olaszországnak és az ottani egyetemeknek. Egyenlő súllyal esik latba az egyes kulturális központok gazdasági és társadalmi szerkezete, illetve affinitása a magyar feudális államban. Földrajzi tekintetben tehát döntő vidékek Friuli, Istria, Dalmácia, Velence vidéke, Észak-Olaszország Bolognáig”⁷.

Hadrovics most az olasz tárgyi kultúra elterjedésének nyomait kereste meg nagy arányú új szövegműveléssel. Ebben a munkában a közbeeső délszláv területek és nyelvek közvetítő szerepének lehetőségét elhanyagolni nem lehet. Végül fontosnak, iránymutatónak tartom Hadrovics felfedezett megállapítását: „[...] mind a történeti források, mind az átvett szavak sokkal intenzívebb, tartósabb és szélesebb rétegekre kiható olasz befolyásról tanúskodnak, mint ahogy azt eddig általában hitték” (81. lap.)

A Hadrovicstól tárgyalt olasz jövevényszavaink sorát a *barasz-káposzta* nyitja meg, amelyet a szerző az ol. *brasca*-ra vezet vissza feltételezve egy **baraszka-káposzta* közbeeső alakot. „Valószínűleg *barasz-káposztá*-t kell értenünk, amikor az emlékek *olasz káposztát* említenek” (81—82. lap). Minthogy a XVI. századból idézett adatok vegyesen emlegetik a kettőt, s a XVII., XVIII. századból a szerző csak az utóbbit dokumentálja, úgy gondoljuk, hogy a *barasz* előtag is az olasz eredetre utalt anélkül, hogy pontosabban tudták volna a jelentését ('káposzta'), s ezt azután felváltotta a közérthető *olasz* előtag. — *Bástya* szavunkról a szerző megállapítja, hogy a latinból és az olaszból (*bastia*) való származtatása egyaránt lehetséges. A kérdést az olasz javára a történeti háttér felderítésével dönti el. A horvát *bašča* (Zágráb) szerinte a magyarból ered, mert az ol. *bastia* vagy *basta* a horvátban ilyen alakot nem adott volna. — Az eddig törökből magyarázott *bicsak* szavunkat az eredeti 'hosszú, egyenes kard' jelentése alapján az ol. *bicciacuto* szóra vezeti vissza, amelyet Tommaseo-Bellini nyomán 'kétélű kard' jelentéssel értelmez. Nehézsége szerintünk az, hogy az olasz etimológiai, történeti és értelmező szótárakban (DEI, Prati, Battaglia, Zingarelli, Palazzi) egyöntetűen nem 'spada', tehát 'kard' az értelmezése, hanem 'scure a due tagli', vagyis 'kétélű bárd, fejsze'. A származtatás másik nehézségét abban látjuk, hogy Boccacción és a XIII. századon kívül mástól és máshonnan nem dokumentálják, a magyar adatok pedig csak a XVI. század elejétől kezdődnek. Vajon nem a Marulic-féle 1501-es bibliai Judit

⁷ Kardos Tibor, A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege. I. OK. XVII, 113—137, összefoglalóan 136. lap.

történetének adataiban és hasonló szerb-horvát dokumentumokban kellene keresni a kérdés nyitját? Marulić ugyanis azt mondja, hogy Holofernes „combjánál ezüstös szablya és bicsak” volt („sablja tere *bičak*). Nem valószínű, hogy a kard-féle szablya mellett még egy kard lett volna az oldalán, a *bičak* itt jelenthette a ’kétélű csatabárd’-ot. Meg kellene nézni a szót és jelentését a Kardos Tibor említette észak-olasz határterületek nyelvjárásaiban is. Boerio velencei szótárában nem szerepel. — A *biskad* „kétségtelenül közvetlenül az olasz *biscotto*, vagy inkább a velencei *biscot* alakra megy vissza” (86. lap). Itt csak azt a kifogást emelnénk, hogy a velencei ol. nyelvjárásra nem jellemző a szóvégi *-o* elhagyása (vö. Boerio: BISCÔTO) legfeljebb nazális után (*pien*); jellemző viszont a friuli és a kihalt dalmát nyelvjárásra. A Hadrovics-tól felsorolt latin nyelvű velencei vagy dalmáciai oklevél-példákból *biscotum* alany-tárgyeset olvasható ki, az egyetlen (velencei) olasz nyelvű példa (1412) *biscotto* alakot használ. Ettől persze még olvashatták, sőt bizonyára olvasták is egy *t*-vel, de mindenképpen a szóvégi *-o* meghagyásával. — Kétszáz évvel az eddiginél korábról (1360), majd utána folyamatosan dokumentálja *bokál* szavunkat a szerző, főként magyar vonatkozású latin nyelvű oklevelekből és bizonyítja, hogy a szó a tárgyal együtt az olasz műveltségi körből került hozzánk; így végeredményben a közvetlen olasz átvételt bizonyító Benkő Loránd véleményét erősíti meg (*LyTört.* 17) a német közvetítést állító Mollay Károllyal szemben (Pais-Eml. 672). — Nagyon érdekes a *bolt* szavunkról írt szómonográfia. Régi adatok alapján Hadrovics a magyar szó eredetének nyomait Olaszországban ill. Dalmáciában találja meg s a horvát közvetítést lehetségesnek tartja, de nem feltétlenül szükségesnek. Adataihoz és következtetéseihez a következőket fűznénk még hozzá. A szókezdő *v* helyett *b*-t elsősorban délolasz nyelvjárásokban találunk s ezt az idézett Cielo D’Alcamo-versen kívül számos régi és új irodalmi példával is igazolhatjuk. Nem olyan általános azonban északon, viszont Isztriában igen: *bus* ’voce’, *bulpo* ’volpe’, *bispa* ’vespa’. A velenceiben Boerio szerint 1800 körül csak *volto* szerepelt *volta* ’ív’ helyett, viszont *volpe* vagy *bolpe* egyformán használatosak voltak: ezt a kettős lehetőséget tükrözik nyilván a szerzőtől felhozott *bolta* vagy *volta* példák is a dalmáciai latinban. Elgondolkodtat az, hogy Boerio csak a hímnemű *volto* szót ismeri, a másutt általános nőnemű helyett. Ez azt jelenti, hogy a régiségben ingadozhatott az *-o* és *-a* végződésű változat. S a magyar nyelv olasz jövevényszavainál általánosabb a szóvégi *-o* elhagyása, mint a szóvégi *-a*-é. A magyarországi latin adatok is *boltus* vagy *boltum* alakra engednek következtetni, tehát az átadó olasz (vagy latinósított olasz) szó lehetett hímnemű (semlegesnemű) is. — A régi magyar *cikény*, *cik(k)in* ’velencei aranypénz’ szavunk végső forrásaként a velencei olasz *zechìn*, *cechìn*, közolász *zeczino* szavakat jelöli meg a szerző. Időrend miatt a német közvetítő szerepét elveti. A szerb—horvát *cekin* azért nem valószínű mint közvetítő forrás, mert a régi magyar adatokban (XVII. sz.-tól) többnyire geminált *-kk-* szerepel, a szerb—horvátban pedig hosszú mássalhangzók nincsenek. Szerintünk ez kétségesse teheti a velencei olaszból való származtatást is, mert ott sincsenek hosszú mássalhangzók. Illetve feltehetjük a közolász *zeczino*, vagy általában az írásbeliség hatását. — *Csáklya* szavunknak az ol. *zagaglia*-ból való közvetlen eredetetésében csak egy nehézséget látunk: az olasz hangúlyos magánhangzók kiesését. Az olasz szó másféle hangsúlyozására nem találtunk adatot. Minthogy azonban a középső *-a-* kiesése a magyarban gyakori, elfogadható, hogy magyar belső fejleménnyel van dolgunk és a szerb-horvát, szlovén, román alakokat a magyar közvetítette. —

Csatorna szavunkról korábban (I. OK. 10 : 142—3) a szerző már bizonyította, hogy szerb-horvát közvetítéssel került a magyarba az olasz *citerna* szóból; most a magyar jelentésfejlődéssel foglalkozik. — *Csin* 'párkány, bevágás a hordón' szavunkat a jelentés alapján az ol. *zigna* 'ua). egyenes átvételének tartja. — *Forint* a régiségben *florént*, *florint* közvetlenül a közolasz *fiorino* vagy egy olasz nyelvjárási *fiorin* átvételei. Megjegyezzük: a szókezdő *fl* megmaradása északolasz nyelvjárásokban igazolt: *flor* pl. 1828 körül is a triesztiben.⁸ De minthogy a régi velencei szövegekben inkább csak latinizáló írásmódot tükröz (tudós szavakban a *fl*- visszaállítása irodalmi nyelvben és nyelvjárásban egyaránt állandó folyamat), nem valószínű-e, hogy a magyar *florént*, *florint* írásbeli átvételt bizonyít? Az olaszban nem találtunk **florin* alakot. — *Galantéria* 'divatcikk, emléktárgy' jelentéssel közvetlenül az ol. *galanterie* többesz. 'ua.' átvétele. — A XVII. századból dokumentált *gondola*, *gundula*, *gondula* a megfelelő közolasz, illetve (velencei) nyelvjárási alakokból erednek közvetlenül. Érdekes, hogy a XVII. században Velencében járt orosz követek jelentéseiben is legnagyobbbrészt a *gundola*, *gundula* változat szerepelt.⁹ — *Kupa* szavunk különféle jelentéseivel az olasz nyelvjárási *cupa* (irod., *coppa*), illetve 'tetőcserép' jelentésben az ol. nyelvj. *copo*, *cupo*, (irod. *coppo*) szavakra megy vissza: előbbi közvetlenül az olaszból, utóbbi jöhetett horvát közvetítéssel is (vö. szerb-horvát *küpa*, szlovén *kópa* 'cső alakú tetőcserép'). — *Mazsola*, régebben *malozsa* szavunk a velencei olasz *malvasia* közvetlen átvétele. — *Pannac* 'lilaszínű; lilaszínű kelme' szavunk az olasz *paonazzo*, *pavonazzo*, régi velencei *paonazo* 'ua.' átvétele. — *Purdé*, eredetileg *purdi* 'hamis; törvénytelen, fattyú' jelentéssel valószínűleg az olasz *spurio*-ra megy vissza. — *Safil*, 'zafir' a velencei olasz *safil* közvetlen átvétele, csak később szorította ki a *safir* (*zafir*) alak, amelyet bizonyára a német közvetített hozzánk. — Végül *tálca*, amelynek semmi köze sincs a *tál*-hoz, százötven évvel ezelőtt még csak *táca* 'csésze' alakban szerepelt és közvetlenül a velencei olasz *taza* 'ua.' szóból származik. Mindezt a szerző bőséges kultúrtörténeti dokumentációval támasztja alá.

A magyar—olasz diplomáciai, kereskedelmi, kulturális, hadi érintkezések tehát igen sok szóval gazdagították a magyar nyelvet s e szavak átvételének alapja rendszerint valamilyen tárgyi olasz hatás. A fenti kitűnő szemelvények után méltán kelt bennünk várakozást Hadrovics László ígérete (81. lap), hogy e tárgy hatásokról részletesebben kíván írni.

Ami fenntartásainkat illeti, csak azt bizonyítják, hogy olasz jövevény-szavaink kérdésében az előrejutás több nyelv, az olasz, a délszláv nyelvek és a magyar teljes nyelvészeti ismeretét kívánja, vagyis az említett tudományágak művelőinek összefogását azoknak a módszeres elveknek segítségével és olyan kitartó szövegkutatással, amelyekre Hadrovics László könyve nyújt példát.

⁸ G. Rohlf's, Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten. Francke, Bern 1949, I; 304.

⁹ Vö. Fogarasi Miklós, Az orosz—olasz diplomáciai kapcsolatok néhány nyelvi emléke (XVII. század). FilKözl. IV, 431—432, 1957.

Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében

Kollár Ádám működése

DÜMMERTH DEZSÓ

A jelenlegi nemzetközi történeti kutatások egyik igen aktuálisnak mondott és intézményes szervezés keretében is felvetett kérdése a volt Habsburg-monarchia országai múltjának vizsgálata. Milyen sorsuk volt a különböző népeknek a közös, bécsi államvezetés alatt?

A következőkben a magyarság helyzetét illetően teszünk kísérletet egy ilyen részlet-vizsgálatra, a teljesség igénye nélkül. Meggyőződésünk azonban, hogy az általunk tárgyalt korszak, a XVIII. század végének történeti kutatásai, világot vetnek az előzményekre és a következményekre is, néhány új összefüggés feltárása kapcsán. Ezek az összefüggések a politikai tendenciáktól és a történetkutatás kérdéseitől az irodalmi mozgalmak, a nyelvújítás és nyelvkérdés problémáihoz is elvezetnek. A nemzet múltjának kutatása, valamint nyelvének őrzése és fejlesztése a legfontosabb kérdést, magának a nemzetnek létkérdését idézi fel, élet és pusztulás gondolatát. Ezért alkalmas arra, hogy keretein belül döntő megfigyeléseket tehesünk arra vonatkozóan, milyen álláspontot foglalt el a Habsburg államvezetés a magyarság létezésével kapcsolatban?

Erre a kérdésre keressük a feleletet.

A spanyol követ és a bécsi kabinet

Kossuth Lajos, a Habsburg-monarchiától 1849-ben rövid időre függetlenné vált magyar állam egykori „kormányzó elnöke” a turini emigrációból, 1870. március 4-én levelet intézett a szigetvári olvasó egyesület elnökéhez, Barvart Antalhoz, hogy megköszönje tiszteletbeli elnökké való választását. Kossuthnak számtalan hasonló levele maradt fenn emigrációs idejéből, amikor minden apró kis társadalmi megtiszteltetés alkalom számára, hogy a száműzetésben sűrűsödő gondolatait, elmélkedéseit kifejtse. Minden megnyilatkozásának indító oka és alapja közös: a Habsburg-házzal és Ausztriával, mint idegen állammal való mindenféle együttélés heves ellenzése. E szigetvári levele azonban maig kiadatlan. A Zrínyi Miklós Múzeum őrzi, és csupán részletek jelentek meg belőle napjainkban, egy útikalauz jellegű ismertetőfüzetben.¹

E levélben Zrínyi Miklós hősi önfeláldozása és „az osztrák ház megmentése” kapcsán szenvedélyes hangon összegezi a magyar — Habsburg viszonyt: „Láz futkos végig idegeimen az emlékezetek megújítása közben — és eszembe jut Mária Terézia panasza, hogy nem volt hely, hová biztonságban lehajthatná fejét, midőn anyává lételét várta. És eszembe jut a 'vitam et sanguinem', mely őt és házát megmenté — és elvonulnak lelki szemeim előtt azon időknek véres árnyai, midőn a költőnek reánk is illő szavai szerint árulás volt a hazát szeretni, s védeni halál. Eszembe jut Arad — ez a Magyar Golgotha — s a Pésti Új Épület és a bitófák erdeje, s Kuffstein, Josephstadt s a honban fulladásig zsúfolt börtönök és a magyarok ezrei szétszórva a föld hátán, mint egy második Izrael . . . És felütvén az 1791: 10-ik törvénycikket és összehasonlítám vele az osztrák birodalom egyik felévé süllyedt magyar államot . . .”²

E levelet itt nem a szenvedélyes hang miatt idézzük, hanem azért, mert a Habsburg-ház iránti hevesége közben egy történeti forrásra is hivatkozik. Zrínyi áldozatáról szólva ugyanis, többek között még ezeket mondja: „Meg is hálálták a határtalan hűséget, mellyel magát Zrínyi feláldozta. Meghálálták az irtózatig. Legközelebbi örökösét egy megmérgezett retekkel ölte meg Wallenstein, azon pokoli terv egyik választott végrehajtója, melyet Magyarországnak cseh lábra helyezése iránt Bécsben egy Cabinet tanács megállapított, határozatokba foglalt, II. Ferdinánd sajátkezüleg aláírt, Hormayr a titkos levéltárban felfedezett és nyilvánosságra hozott.”³

¹ Molnár Imre: Szigetvár. Pécs 1958. 19—22. l.

² Uo. 22. l.

³ Uo. 21. l.

Amikor valaki nagy hévvel beszél, gyakran előfordul, hogy az indulat hevében igazságtalan lesz. Ha nem is mond valótlan-ságot, de eltúlozza, sötétebb színekkel festi a valóságot. Kossuthot Széchenyi István már ifjúkorában, a *Pesti Hírlap*ba írt vezércikkei miatt, éppen erről az oldalról támadta.

Mindezek tudatában annál figyelemre méltóbb, ha egy heves kifakadásban történeti forrásértékű megnyilatkozás történik, mely a szenvedélyességnek hiteles alapot látszik nyújtani. Lássuk, mennyiben volt jólértesült Kossuth, mikor erre a — mai történetírás előtt teljesen ismeretlen — Hormayr-féle adatra hivatkozott.

A Hormayr által szerkesztett bécsi folyóiratban valóban megtaláltuk azt a közleményt 1828-ból, melyre Kossuth még 1870-ben is emlékezett.⁴ Egy 1619-ből való titkos bécsi tanácskozás leírása ez, Bethlen Gábor meginduló hadjárata idején, melyet a közlés szerint egy Bethlen-párti titkos jelenlévő készített. A szöveg ugyan nem „Magyarország cseh lábra helyezéséről” beszél, de azt mondja el, miként bízták meg Wallenstein herceget a magyarság kiirtását célzó határozatok végrehajtásával. Nézzük, mit mond a szöveg.

A tanácskozás Bethlen Gábor felkelő hadainak megindulása után néhány nappal ült össze. Jelen voltak Harrach és Hajch császári tanácsosok, Dietrichstein morva bíboros, Wallenstein herceg, valamint más, név szerint nem említett birodalmi tisztségviselők. A külföldi hatalmak képviselőiben a pápai nuncius, a spanyol és a firenzei követ.

A latin nyelvű feljegyzés ezután a következőket beszéli el. A tanácskozás problémáját a spanyol követ vetette fel, megkérdezve, miként lehetne a magyar királyságot az erdélyi fejedelem-séggel egyesítve, teljes egészében a császár hűségére téríteni?

A tanácskozók, a háború okain elmélkedve, arra a megállapításra jutottak, hogy a felkelés a magyar nemzet kezdettől fogva megszokott szabadságának és kiváltságainak erőszakos eltörlése miatt következett be. Úgy találták, hogy a magyarok hűségét az osztrák ház iránt csak úgy lehet ismét visszaállítani, ha visszaadják nekik régi szabadságukat. Szó szerint: „... Hungaricum gentem Regni sui Jura, et mores religiose observare, et seditiones hactenus concitatas nullo alio ex fonte emanasse, non nisi causa violatorum privilegiorum et libertatis, quod si libertate pristina, et immunitatibus, quibus ab initiis regni sui sine interruptione gavisi sunt, iterum ornarentur, et in pristinum vigorem constituerentur, fore facillime, quod sine ulla difficultate domui Austriae se denuo subjicerent, et in fide perennali perseverarent.”⁵

A spanyol követ ekkor megkérdezte, milyen készletekkel rendelkezik a birodalom, és meddig tud a törökkel való háborúban kitartani. A vélemények szerint a Habsburg birodalmi sereg 34 000 főből állt. A követ szerint a spanyol király vizont, a Habsburg-család másik ágából, 40 000 főnyi katonaságot tudna felszerelni és saját költségén átengedni, mely a lengyelek könnyű fegyvereseivel egyesítve, képes lesz a támadókat megbüntetni és kiirtani.

A birodalmi tanácsosok azonban ellene vetették, hogy a magyar katonaság igen jó és erős, azonfelül a török is támogatja. A spanyol követ erre azt tanácsolja, hogy a törököt aranyakkal kell Bethlentől elidegeníteni, s a magukra maradt felkelőket így már könnyű lesz legyőzni. A legyőzött „barbárok” számára abszolút hatalommal felruházott kormányzókat kell állítani, akik új törvényekkel fognak kormányozni.

Ez döntött: a tanácskozás elhatározta a háború folytatását. A határozatot azonnal felterjesztették a császárhoz, aki azt aláírta és végrehajtásával Wallenstein herceget bízta meg. Különösen a lélkére kötötte, hogy kezdjen 12 évtől felfelé mindenkit legyilkoltatni, aki magyarul beszél, a kevés életben maradottnak pedig tépjék ki a haját, s homlokát szurokkal bekenve jelöljék meg. A küzdelmet addig folytassák, míg a lázadók fejét ki nem úzik az országból, vagy élve a császár kezébe nem szolgáltatják. Ha pedig a háború hosszabb ideig tartana, a magyaroktól pusztán hagyott országrészekbe idegeneket kell betelepíteni. Szó szerint: „... omne jugularetur quod loquitur Hungarice a 12. annis connumerando usque ad consumatam aetatem, et exiguum honestatis, quod gerent in frontis picio, per capillos denotatis evellerent penitus... Quod si hoc bellum ad longum tempus prolongaretur, posse interim desolationis provincias exteris nationibus denuo repleri, et spatium tantum ab omni desolatione vindicari. Qua in intentione jam etiam progressum fecerunt.”⁶ Eddig tart a feljegyzés.

A szövegből a Habsburg-politikának két jellegzetes magyarellenes törekvése tűnik elő. Az első a régi szabadságjogoknak önmaguk által is elismert, erőszakos megsemmisítése, a második pedig a magyar állam keretei között a magyar lakosság helyébe idegeneknek letelepítése. Mindez a magyarság léte ellen irányuló, céltudatos tendenciákra mutat.

Az elmondottak annyira nem újak, és annyira híven ábrázolják a XVII—XVIII. század bécsi kormány törekvéseit, hogy meglepőnek legfeljebb csak a viszonylag korai időpontot találjuk. Eszerint már II. Ferdinánd korában éltek azok a törekvések, melyeknek jellegzetességeit a történetírás eddig csak I. Lipót uralkodásától tartotta számon.

⁴ Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. (Wien.) 1828 Jhg. 619—620 S.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

Ugyanakkor azonban felmerül a szöveg hitelességének kérdése is. Annál is inkább, mivel ugyanez a szöveg már Hormayr kiadása előtt a magyar nacionalista körökben kézírásban közösen forgott. Az 1811/1812. évi országgyűlés idején terjedt el, mégpedig az akkor fiatal országbírói titkár, Horvát István buzgólkodásából.⁷ Az elfogult nacionalista és később súlyos történeti eltévelyedésekbe bonyolódó Horvát István szereplése a szöveggel kapcsolatban alapos kritikai vizsgáldást igényel.

Honnét ered tehát a szöveg? Lehet-e csupán valamilyen Habsburg-ellenes hangulat-keltésre célzó hamisítványnak tartani?

A Habsburg-ellenes tendenciának ellene mond az a körülmény, hogy a közlemény Hormayr folyóiratában jelent meg. Joseph Hormayr báró nem csupán császárhű birodalmi patrióta volt, ennek a „birodalmi hazafiságnak” kijelölt propagátora, hanem a bécsi államrendőrség titkos bizalmi embere is. Egyébként magában a folyóiratban a szöveg forrására semmi megjegyzés nem olvasható. De taláink egy utalást, mely arra hivatkozik, hogy a folyóirat nemrégiben már közölt egyszer Bethlen Gábor korára vonatkozó forrásszöveget. S valóban, néhány számmal előbb, a hivatkozott lapszámon ott is találjuk Stuart Jakab angol királynak Bethlen Gáborhoz intézett levelét. S itt forrásmegjelölést is találunk: eszerint a szöveget Hormayr közölte a bécsi császári könyvtár igazgatójának, Kollár Ádámnak hagyatékából, aki viszont azt a Hamilton-féle hagyatékából másolta le.⁸

Valószínű tehát, hogy a másik Bethlen-kori szöveg is ebből a forrásból származik. A Hormayr-féle Archívról közölt mutató ugyan a *Tudománytár*-ban úgy mondja, hogy a spanyol követről szóló feljegyzést nem Hormayr, hanem Gyurikovits György közölte, a végső forrás kérdésében azonban ez sem okoz eltérést. Tudjuk, hogy éppen Gyurikovits volt Kollár Ádám hagyatékának legjobb ismerője s valószínűen örököse is, miután e gyűjteményt a nyilvánosságal ő maga ismertette.⁹

Kérdés azonban, milyen forrásból jutott a szöveghez Horvát István? Hátrahagyott feljegyzései között sikerült megtalálnunk a szóban forgó szöveg gondos másolatát, melynek végére azt jegyezte, hogy Jakosich József ferences diplomatariumából másolta ki a budai kolostorban.¹⁰ Valóban, a budai ferencesek kolostorának könyvtára ma is őrzi Jakosich József, az egykori ferences házfőnök több kötetes történeti forrásgyűjteményét.¹¹ Sajnos azonban, éppen a kérdéses kötet nem maradt napjainkra. Így nem állapíthatuk meg, honnét vette a szöveget Jakosich. Megmaradt terjedelmes levelezése azonban azt bizonyítja, hogy korának valamennyi hazai történetírójával és adatgyűjtőjével ismeretségben volt. Levelezett többek között Kollár Ádámmal is, akit a Hormayr-féle közlés őseként ismertünk fel. Valószínű tehát, hogy végső fokon Horvát István kezébe is Kollár Ádám másolatából jutott el a szöveg.

A Kossuth által felidézett szöveg nyomában haladva tehát egyrészt az 1811/12. évi országgyűlés szenvedélyes nyelvvédő vitáihoz jutottunk el Horvát István szereplésén keresztül, másrészt pedig a császári könyvtárigazgató Kollár Ádámhoz, akinek egy könyvét az 1764. évi országgyűlés ugyancsak szenvedélyes felháborodással fogadta, és szerzőjét hazaárulónak bélyegezve, elérte, hogy a könyv terjesztését maga az uralkodó Mária Terézia tiltatta be, az elkeveredés lecsillapítására.¹²

De az 1811/12. évi országgyűlésen is szerepeltek vihart keltő könyvek: Anton Wilhelm Gustermann, a bécsi Theresianum egy tanárának munkája, valamint Piringer Mihályé, aki mint udvari titkár, a bécsi államrendőrség szolgálatában állott. Az országgyűlés azonban most már hasztalan követelte a könyvek betiltását, pedig kapcsolatot ismertek fel tartalmukban Kollár Ádám betiltott könyvével. Miként ugyanis egykor Kollár, most Piringer is, többek között a nemesi felkelés intézményének elavultságát hirdette, az általános hadiadó bevezetését sürgette. A rendek mindebben a nemesi adómentesség sérelmét s ezen keresztül a magyar alkotmányban foglalt szabadságjogok súlyos megtámadását látták. De hasonlított még Piringer könyve abban is Kolláréhoz, hogy kifejezetten szólva a magyar alkotmányos szabadságról, úgy találta, hogy ez a szabadság csak a nemesség fikciója, mely kezdettől valójában sohasem létezett. Sőt, Magyarországon, tette hozzá Piringer, csak a parasztok magyarok, s éppen a nemesek a Szent István király által behívott németektől származnak.¹³

⁷ Horvát István levele Szemere Pálhoz, Pozsony, 1811. dec. 17—22. Orsz. Széchényi Kvt. Levelestár. Az eddigi, idevágó irodalom, mint *Vass Bertalan*: Horvát István életrajza Bp. 1895. és *Szekfü Gyula*: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp. 1926. csak futólagosan említik Horvát országgyűlés körüli szerepét és a történeti források bemutatását sem ismertetik. Vö. *Dümmerth Dezső*: Kazinczy köre és az 1811/1812. évi országgyűlés. Irodalomtörténeti Közlemények (sajtó alatt).

⁸ Hormayr's Archiv: i. m. 543 S.

⁹ Gyurikovits György: Keresztényi Kollár Ádám élete stb. Tudományos Gyűjtemény, 1923. évf. X. füz. 1—26. l.

¹⁰ *Horvát István*: A magyar nyelv története jegyzésekben. Pest 1809. Kézirat: Orsz. Széchényi Kvt. Quart. II.ug. 467. IV. k. 133—138. l.

¹¹ Manuscriptum pris Josephi Jakosich. A Kapisztrán Szent Jánosról nevezett ferences rendtartomány budai rendházának könyvtárában.

¹² *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. Bp. 1873. VII. k. 360. l.

¹³ *Gustermann, A. W.*: Die Ausbildung der Verfassung des Königreiches Ungarn etc. Wien 1811. I—II. Bd. — *Piringer, M.*: Ungarns Bänderien und desselben gesetzmässige Kriegsverfassung überhaupt. I. Theil, Wien 1810.

Mindezek azért is érdekesek, mivel e viták éppen a Bethlen-kori szöveg két fő motívuma körül forogtak: a kezdettől való szabadságjog gondolata és a magyarságnak az idegenekhez való viszonya körül.

Kazinczy, az 1811/12. évi országgyűlés befejezése után egy hónappal, 1812. június 24-én kelt levelében az alkotmány elleni erőszakos lépésekkel kapcsolatban így vigasztalja meg Cserey Miklóst: „Ha erőszakkal akarna élni [a király], nem Gustermannak 's másoknak kellene az Udvar titkos Staats Archivjában álló Kollár kézírataiból irkálni ellenünk könyveket.”¹⁴

Az 1811/12. évi országgyűlésen vihart keltett pasquirok eszerint az 1764. évi diétán elítélt Kollár Ádám öröksei voltak, az ő gondolataiból merítették a felhozott történeti érveket. Ki volt tehát Kollár Ádám, s miféle működést fejtett ki a Habsburg-monarchiában?

Kollár Ádám a kortársak és az irodalom ítéletében

Nem elégedhetünk meg Kazinczy odavetett megjegyzésével, akiről különben is tudjuk, hogy felkapott hírei, „irodalmi pletykái” nem minden esetben megbízhatók. Annál is inkább, mivel Kollár személyének megítélése körül sem a kortársak, sem a későbbi kutatók véleménye nem egybehangzó

Annyi kétségtelen, hogy az 1764. évi országgyűlésen mint a haza ellenségét ítélték el Kollár Ádámot szóban forgó könyve miatt, melyet a királynő a felháborodás lecsillapítására, maga sietett a kérést megelőzve, betiltani. Mindez a felháborodás, azonban csak a feudális gondolkodású nemesség szűkkeblű ítélete volt, mely saját osztályát a nemzettel azonosítva, egyedül kiváltsága védelmében képes volt az író „a haza ellenségének” nyilvánítani. A botrányt ugyanis egyetlen mondat váltotta ki, melyben Kollár — egyébként az egyházi jogokról értekezve — mellékesen megjegyzi, hogy a jobbágyokat elnyomó nemesség önkéntes katonaaállítási joga már elavultnak tekinthető, s kívánatos lenne, ha helyébe az uralkodónak fizetendő, rendszeres hadiadó lépne.

Az is bizonyos azonban, hogy ennek a véleménynek „időzítése” és irányított volta szembeütő. Az összehívott országgyűlésnek az udvar ugyanis éppen azt a szerepet szánta, hogy a nemességet önkéntes megajánlásainak emelésére bírja, a királynői leiratban pedig bizonyos célzások arra mutattak, hogy a bécsi kormány ugyanazt az álláspontot képviseli, mint Kollár Ádám. Hogy tehát a könyv sugalmazott írásmű volt, melyet épp az országgyűlés megnyitásának idejére jelentettek meg, az kétségtelen volt, s e tényt a későbbi kutatások még csak jobban megerősítették. (ö. Arneth, stb.) A nemesi kiváltságok ellen harcoló Kollár tehát a bécsi kormányzat törekvéseinek szolgálatában, a központi elnyomás érdekében szólalt fel.

Mindezek azonban, ha kétségtelenné is tették a szerző aulikus mivoltát, nem vonták gyanúba ugyanakkor magyarságát, a nemzethez való tartozását, melyet nyilvánosan, írásban és szóban, ő maga is többször hangoztatott. Az országgyűlési botrány bár erkösi halottá tette Magyarországon, egyáltalában nem azt jelentette, hogy honfitársai közül mindenki meggyűlölte. Néhány évvel később például éppen az országnak egyik legtisztább magyarlakta vidékén, Debrecenben, a kollégium tanárai úgy üdvözlék, mint a magyar tudomány hivatott vezetőjét a jezsuita Pray György ellenében, s kiemelik, hogy neki, a bécsi udvari könyvtárban, a királynő oldala mellett, oly kedvező helyzete van, amilyen „magyar embernek még nem adatott”.¹⁵

Később, az országgyűlési botrány első történetirója, Horváth Mihály, elismeri ugyan, hogy Kollár udvari szolgálatban írta könyvét, ugyanakkor azonban az elfogult nemességgel szemben védelmébe veszi, mikor ezeket mondja: „Kollár könyvét mindjárt a gyűlés elején nagy bosszúsággal hozzák szőnyegre, s világiak és egyháziak vetélkedő heveséssel kelnek ki a szegény író ellen.”¹⁶

Pedig néhány évvel Horváth Mihály könyvének megjelenése után Mária Terézia uralkodásának egy osztrák történetírója, Adolf von Arneth, az udvari levéltárban való kutatásai nyomán az országgyűlésen elítélt könyv keletkezésének körülményeit még jobban megvilágította. Kollár egy beadványában maga mondja el, hogy a könyvet ugyan saját elhatározásából írta, de közben megbeszéléseket folytatott az államtanács egyes tagjaival, Borie báróval és Königgel, akik biztatták. Különösen König, a kamarai levéltár feje volt az, aki legbuzgóbban támogatta a könyv megjelenését, míg a kancellárnak, Kaunitz hercegnek az volt az utólagos véleménye, hogy okosabb lett volna csak kéziratban, *titokban* felhasználni.¹⁷ Mikor pedig az udvar a megjelenés előtt a kéziratot a magyar kancelláriával is láttatni akarta, Kollár maga tiltakozott a legélénkebben. Nem azt mondja ugyanis egyszerűen, hogy a magyar kancellária

¹⁴ Kazinczy Ferenc levelezése, IX. k. Bp. 1899. 517. l.

¹⁵ Idézi Csóka Lajos: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a XVIII. században. Panonhalmi Főiskola Évkönyve, 1941/42.

¹⁶ Horváth Mihály: Magyarország történelme, VII. k. Bp. 1873. 355—356. l.

¹⁷ Arneth, Adolf: Maria Theresia's letzte Regierungszeit, 1763—1780. I. Bd. Wien 1876. 118—122. S.

sérelmesnek ítélné a könyvet, hanem azt, hogy a kancellária tagjai közül egynek sincs annyi történeti műveltsége, hogy könyvét helyesen meg tudná ítélni. Hogy ez a tiltakozása nem lehet őszinte, Arneth az osztrák történetíró jegyzi meg.¹⁸

Újabb kutatások — most már Kollár működésének egészére — csak a jelen század harminc éveiben történtek. Ekkor Csóka J. Lajos sorozatos tanulmányokban tárta fel Kollár Ádám egész titkokzat, névtelen működését a Mária Terézia által felállított államtanács mellett, ahol kamarai ügyekben, mikor magyar nemesi birtokoknak királyi, azaz Habsburg kézre való juttatásáról volt szó, rendszeresen foglalkoztatták mint magyar szakértőt.¹⁹ De megállapította azt is, hogy a Bécsben névtelenül megjelenő aufklärista tudományos folyóirat, az *Allergnädigste privilegierte Anzeigen* titkos irányítója, Tersztyánszky Dániel segédletével, ő volt.²⁰

Ugyanakkor napvilágra hozta Mária Terézia legbizalmasabb udvarhölgyének, Grass bárónénak Kollárhoz írott leveleit, melyek még nagyobb fontosságra emelték az udvari történetírő személyét. Kiderült hogy Kollár alakja a magyar irodalmi megújulás bölcsőjénél is ott van mint Bessenyeinek pártfogója, s éppen ő volt az, aki *Ágis tragédiáját* melegen ajánlotta a királynő figyelmébe. Bessenyeit minden módon támogatta, még jelentős összeget is adott neki kölcsön. Bár felvidéki szlovák származású volt, s ezt ő maga is említi, mindazonáltal előkerültek a királynőhöz írt soraiban magyarságáról tett nyilatkozatai. Mindezek után Csóka J. Lajos a következőképpen fejtette ki az újabb kutatás álláspontját éppen az általa feltárt és addig ismeretlen nagyszámú dokumentum alapján: „Kollár őszinte és tevékeny hazaszeretetét ezek után már alig lehet kétségbevonni. Ami sok panaszra és vádaskodásra okot adott, az hazaszeretetének inkább a formája volt. Mert az udvar közelében élt, természetes, hogy patriotizmusa . . . nemcsak hazája, hanem uralkodója érdekeit is tekintetbe vette, s ez utóbbi irányban . . . természete nemegyszer túlzásra is ragadta.”²¹

Mi tehát ezek után az igazság? Ki volt Kollár Ádám?

*

Kiindulásul ismét Kazinczyhoz kell visszatérnünk. Van neki ugyanis egy másik megnyilatkozása is Kollárról, mely így szól: „. . . a' tót Socrates, a' kit a' koncz miatt nem lehetett a' jó részére állhatatosan megnyerni . . .”²²

Ezt a megnyilatkozást egyébként ismeri Csóka is, de úgy dönt, hogy Kazinczynak „nem volt igaza”.²³

Ha azonban alaposabban utánanézzük Kazinczy e megnyilatkozásának azt találjuk, hogy itt nem a saját véleményét mondja el, hanem forrásra hivatkozik. Levelének egész mondata ugyanis, helyesen idézve és nem töredékesen (mint Csóka művében olvashatjuk), így hangzik: „A Barcsay levele olvasása alatt lángot kapott lelkem. Az szent hazafi volt . . . Az a' tót Socrates, a' kit említ, és a' kit a koncz miatt nem lehetett a jó részére állhatatosan megnyerni, Kollár . . .”²⁴

A Kollárról való rossz vélemény tehát „Barcsay levelében” volt olvasható. Kazinczy ezt erdélyi barátjának és idősebb Wesselényi Miklós sógorának, Cserey Farkasnak írta. Levele elején pedig többek között ezt említi meg: „. . . a' M. Therezia, a' Barcsay és a' Gregor Major leveleinek ajándékát olly hálával, olly tisztelettel fogadtam, a' millyet tőlem mind a' Te minden becsét felül haladó jóvoltod, mind magok azok a levelek érdemlik.”

Barcsay levelét tehát Cserey Farkas küldte el Kazinczynak. S valóban, néhány héttel előbb, 1810. június 12-én Cserey Farkas a következőket írja Kazinczynak: „Noha Barcsay Ábrahámnak minap egy nékem írt levelét meg küldöttem Néked, meg nem álhattam mind azon által, hogy igen szép és dicséretes intézetű gyűjteményedet ezen ide zártal, meljet néhai Atyámnak írt, ne gazdagítsam.”²⁵

Sajnos, az eredeti levelet hiába kerestük a Magyar Tudományos Akadémia Kazinczy-hagyatékában s kéziratárában. Annyi azonban ezekből is világos, hogy Barcsay Ábrahámnak, tehát az egyik testőr-írnok leveléről van szó, melyet idősebb Cserey Farkasnak írt.

Idősebb Cserey Farkas 1782-ben halt meg,²⁶ egy évvel előbb, mint Kollár. Barcsay Ábrahám a levelet tehát még Kollár életében írta. A testőrírók közül ő került legelőször a

¹⁸ Uo.

¹⁹ Csóka Lajos: Kollár Ádám hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, Bp. 1935. 150—173. l.

²⁰ Csóka Lajos: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma 1936.

²¹ Uo. 92—93. l.

²² Kazinczy lev. VII. k. 539. l.

²³ Csóka Lajos: Bessenyei György és a bécsi udvar. Pannonhalmi Szemle, 1936. évf. és klny.

²⁴ 1810. jún. 25. Vö. a 22. sz. jegyzettel.

²⁵ Kazinczy lev. VII. k. 518 l.

²⁶ Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái, Bp.

gárdához, régebben ismerte nyilván az udvari könyvtár örét, mint Bessenyei, aki csak a viharos országgyűlés utáni évben, 1765-ben jelentkezett felvétele, Barcsay viszont jelen volt Pozsonyban a Kollár könyvét elítélő, 1764. évi országgyűlésen is: mint gárdatiszt, a kocsikázó királynőt kísérte.²⁷ Jól ismerhette a királynő közvetlen környezetét, Kollárról alkotott véleményét tehát figyelemmel kell fogadnunk, s meg kell vizsgálnunk, igazat adhatunk-e neki.

Ez a vizsgálata a Kollárról szóló irodalom ellentmondásainak felderítéséhez is elvezet.

Lássuk először is a megbélyegzett könyvet. Milyen jellemző gondolatokat találunk itt a nemesi kiváltságok bírálataán túlmenően, melyek Kollár állásfoglalása tekintetében elgáztalanak bennünket?

A megbélyegzett könyv

Könyvének címe: *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae libellus singularis.* (Viennae, 1764.)²⁸ Tulajdonképpen tehát címe szerint csak a klérust érdeklő munka. A valóságban azonban Kollár az egyházi törvényhozáson keresztül az egész magyar törvényhozásról nyilvánítja véleményét. A közjogi probléma történeti feltárásán keresztül az ország „lelkét” keresi, mert, mint mondja, a törvények töltik meg élettel és lélekkel a birodalom testét.

Programját előszavában fejti ki:²⁹

„Kollár Ádám Ferentz a Magyar Olvasónak minden jót kíván . . . Jól tudom ugyan, hogy igen sokaknak nem tetszik ez az én, a mint mongyák, régibb pecsétes levelekbe való bolond és esztelen fürkészésem, és tapogatózásom; azonban mindenkor bizonyosan tudtam, s tudom is, mit cselekszek, s reményem, rövid időn meg fog történni, hogy azoknak ugyanazon becse légyen nálunk is, melly az egyébb pallérozott európai nemzetsegeknél . . .”

Ezekben a sorokban tehát a magyar történetkutatás úttörő munkáját vállalja magára, a tudományra nézve mostoha hazai viszonyok között. Azután így folytatja:

„De a régi pecsétes levelekkel való élés sem volt a mi magyarjaink által úgy annyira megvetve, mint némely árnyékokhoz kapdosó álmodozók magukkal és másokkal el akarják hitetni: . . . a házi levelestárakat felhányjuk, a királyiakat kéreccseinkkel fárosztjuk, midőn ősi pusztáinknak jussai kérdésbe vétetnek. . . mely gonosz irigység tehát az, ugyanazon pártfogást a korona jussaitól megtagadni akarni. . .”³⁰

Kollár itt a magyar nemesség önzését pellengérezi ki, mely csak akkor érdeklődik az okleveles anyag iránt, ha a saját birtokáról van szó. Félreérthetetlen, hogy itt egy kívülálló beszél. Joggal lehetett ugyan a nemesség ilyen irányú önzéséről beszélni, de nem „a korona jussaival” való szembeállításban. Minden magyar ember tudta, hogy a Habsburg kormányzat alatt a korona jussa az idegenből jövő elnyomást jelenti. Ráadásul Kollár ezt éppen azokban az években írta, mikor az államtanács mellett mint titkos szakértő működött, magyar nemesi birtokok elidegenítésén munkálkodva, a Habsburg korona javára. Ezekért a szolgálataiért ő is kapott nemesi birtokot — Keresztény községet Sopron megyében — a „Keresztényi” előnévvel magyar nemesi rangot is.

Figyelemre méltó, hogy Kollár hogyan folytatja könyvének más helyén a gondolatot:³¹

„ . . . midőn a mi Felséges Királyaink a papok játékbábujainak képzeltek, midőn a felségs magyar korona jussai, méltósága kevélyen eltagadtatnak: vajjon, kérlek, mellyik igazságszerető nem indulna fel lelkében, ne hegyesítse meg tollát?”

Ezek azok a mondatok, melyben a könyv alapvető tendenciája érvényre jut, s nem az, mikor más helyen a jobbakok elnyomásáról beszél. Hiszen a munka programadó bevezetésében és a később idézett helyen elárulja, hogy a nemesi jogok őt a „korona” miatt bántják. Jól tudja, mint munkájának idézeteiből is kiderül, hogy éppen a magyar nemességnek volt fő hivat-

²⁷ *Gálos Resző*: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951.

²⁸ Egykorú magyar fordítása: Kollár Ádám Ferentznek Tsászári Királyi Tanácsosnak és a Bétsi Tsászári Könyves Tár első Gondviselőjének Apostoli Magyar Királyok’ Törvényhozó Hatalomjoknak Eredeteiről és mindenkori Gyakorlásáról az Egyházi dolgok eránt irtt különös Könyvetskéje, fordította Pók Ker. János bites ügyész. Orsz. Széchényi Kvt. kéziratár: Oct. Hung. 11. A továbbiakban ezt a magyar fordítást idézzük.

²⁹ Uo., I. p. Eredetiben: Adamus Franciscus Kollarius lectori Ungaro . . . Non me quidem latet, displicere plerisque insanum hoc meum, ut ajunt, vetustiorum diplomatum studium: sed certum tamen semper habui, habeoque quid agam, et spero brevi futurum, ut idem illis omnino, qui per cultam Europam reliquam apud nos tñdem habeatur honor.” *Kollár*: I m. 6 p.

³⁰ Uo. „Nec etiam priscorum usus diplomatum Ungaris nostris adeo neglectus, ut quidam umbratici sibi et aliis persuadere volunt: nonne, quaeos, tabularia domestica excutimus, Regia pulsamus precibus, ubi aviti praedii jura in contentione sunt vocata; nonne donationis Regiae ac statutonis originaria exempla, vel saltem legitima apographa indagamus, inque rem nostram eis utimur? quae ergo, malum, haec invidia est, idem illud patrocinium coronae jurebus denegatum velle, quod minimo cuique civi concessum est.” Uo.

³¹ Uo. 100. p. „ . . . dum Serenissimi Reges nostri Sacerdotum neurospasta esse finguntur; dum Coronae Ungaricae Majestas, potestas, superbe ignoratur: quis, quaeos, aequi studiosior, non commoveatur animo, stílum no n acuat?” Uo. 57. p

kozási forrása Verbőczy óta a korona — Kollár ezt meglovagolja, és az udvar oldaláról fordítja a nemesség felé.

Hogy pedig a nemességen nem mindig csak egy kiváltságos osztályt, hanem az egész nemzetet érti, éppen akkor árulja el, mikor egy helyen Verbőczy *Hármaskönyvéből* idéz, szó szerint: „Mindazonáltal a fejedelem csupán csak maga akarátjából és egyedül, legfőképpen az isteni és természeti törvényekkel ellenkező és az egész magyar nemzet hajdani szabadságait is megkisebbitő állapotokról rendelkezést nem tehet, hanem összehívás és megkérdezésén a népet, ha nekik ezen törvények tetszenek-e, vagy nem? akik ha azt felelik, hogy *Igen*, akkor az ilyen rendelkezések mindenkor épségben maradván, az Isteni és természeti törvények törvények gyanánt tartatnak.”

Ehhez a Verbőczy-idézethez Kollár a következőket fűzi:

„Ezeket írja Verbőczy a maga üdejebéli tudományoknak szerencséjére elég okosan, és szorgalmasan: mert hogy a még pogányok módjára élő magyar nemzetnél lett volna minden örvényhozó hatalom, az csak Bonfiniusnak álmodozása . . .”³²

Aztán így folytatja:

„Hogy pedig a mi királyunk az egész magyar nemzet régi szabadságait megkisebbitő dolgokról a néphite s egyetértése nélkül rendelkezést nem hozhat, ezt sokkal újabb rendelkezések lenni a dolog maga magát megmutatja; ugyanis a hajdani szabadságokról beszél, melyeknek szerzője mindenképpen megegyezéséből Szent István . . .”

Szent Istvánról pedig, idézve a decretumok „parancsolom”, „rendelem” kifejezéseit, kimutatja, hogy mindig csak a maga akaratóból hozott törvényt.

Ügyes módszerrel dolgozik, a magán tudományok és irodalmi tájékozottságát felhasználva. Kollár ugyanis a jezsuita történeti iskolában kapta kiképzését mint a rend növendéke. Itt sajátította el a források ismeretét, a hozzájuk szükséges nyelvtudást, a keleti nyelveket is, mert a jezsuiták Keletre akarták küldeni. Ő azonban hivatása hiányára hivatkozva még felszentelése előtt, 1748-ban kilépett a rendből, s érvényesülése szempontjából kitűnő ösztönnel Gerhard van Swietennek, Mária Terézia udvari orvosának, könyvtárigazgatójának és legbefolyásosabb emberének ajánlotta fel szolgálatait, aki a jezsuiták legnagyobb ellensége volt.

Igy fordult Kollár élete is jezsuitaellenes irányba, a felvilágosult abszolutizmus légkörében. Korábban szerzett tudását és módszerét azonban továbbra is felhasználta.

Ilyen ügyes módszere, mikor felvilágosult korának a nép szabadságáról való eszméjét visszavetíti a feudális korba, s ebből a szempontból ítélve mutatja ki, hogy a magyar nemzet szabadsága tulajdonképpen nem is létezett. Hiszen a nemesek szabadsága nem egyúttal a népé is. Csak éppen azt felejt el megmondani, hogy a feudális korban más államokban sem létezett felvilágosult értelmű szabadság, ennek keresése anakronizmus. Szent István államszervező központosított uralmából indul ki, s még nagyon is engedékeny, mikor Zsigmond korától már valamelyes változást ismer el. „Bizonyára sokat kellene annak dolgozni — írja —, aki megakarná mutatni, hogy Zsigmond király és 1405 Esztendő előtt nálunk valamikor a nép megegyezésével hozattak a törvények . . .”

Feltárhatta volna azonban a kornak megfelelő, alkotmányos szabadság tényeit, az európai viszonylatban is korai dátumú aranybullát, ennek híres, és éppen a Habsburgok által eltörölt ellenállási záradékát már a XIII. századból! — de ezekről a tételét cáfoló tényekről Kollár hallgat.

Legszívesebben Szent István uralmával foglalkozik, mert ő alapította a királyi hatalmat. Szövegösszehasonlításban közli II-ik törvényének szövegét az 847. évi mainzi zsinat törvényeivel, melynek átvétele. Felfedezése azonban nem az övé, előtte már három szerző is foglalkozott e témával Magyarországon, melyek közül kettőre valóban hivatkozik is. 1742-ben Péterfy Károly, 1747-ben Stillingus János, mindkettő jezsuita, 1751-ben pedig Hartzheim József ismertette a törvénysszövegek összehasonlítását Nagyszombatban megjelent munkájában.³³

A szövegösszehasonlítás megismétlése látványos, tudós kutatómunka, szemfényvesztésre alkalmas, és arra, hogy elterelje a figyelmet a lényegről. Arról a tudományon kívüli tendenciáról, melyet minden tudományos felkészültsége sem tud eléggé elrejtteni: a nemzeti szabadságjog eltagadásáról.

Verbőczyi elítélése is ebből a szellemből fakad. Csak ügyesen felhasznált ürügy az, mintha a jobbágyság rabságának törvénybeiktatója, Verbőczy, a nemességnek valóban méltatlanul

³² Uo. 57. p. (*Tripartitum*, Part. II. Tit. 3.) „Haec Werbőczius pro fortuna literatum sui aevi satis docte ac diligenter; nam populum Ungaricum ritu adhuc gentiliū videntem omnem potestatem condendae legis habuisse, Bonfinii somnium est . . . Quod vero Rex noster de rebus vetustae libertati totius Hungariae gentis derogantibus sine consensu populi constitutiones ferre non possit; institutum esse multo recentius, res ipsa loquitur: agit enim de vetustis libertatibus, quarum auctor, omnium consensu, S. Stephanus est.” Uo. 35. p.

³³ Vö. *Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Bp. 1904. 18. l.

magasztalt bálványa, a társadalmi igazságtalanságok miatt kerülne egyedül a vádlottak padjára. Kollár és a bécsi kormányzat szemében Verbőczynek sokkal nagyobb bűne az, hogy „az egész magyar nemzet hajdani szabadságairól” beszélt.

S itt érkeztünk el a Bethlen Gábor idejéből való titkos tanácskozás egyik pontjához is, melyet vizsgálódásunkban kiindulásul választottunk: eszerint 1619-ben a bécsi tanácsosok is úgy beszéltek még, mint Verbőczy, elismerve, hogy a királyság kezdete óta szabad nemzet volt a magyar: „... libertate pristina et immunitatibus. quibus ab initio regni sui sine interruptione gavisi sunt...”

Kollár volt tehát az első történeti propaganda-író, aki a magyarok kezdetől való szolgátságának eszméjét éppen az államalapító Szent István királyra való hivatkozással hirdette. Ő volt az első, aki a Magyarországot megalapító királyt „a mi legszentebb törvényhozónk” kijelentéssel, a bécsi udvar céljaira kisajátította.

Pedig éppen a bécsi kormány céljait szolgáló könyvében leírja önmaga cáfolatát is. Egyik fejezetében ugyanis, melyben azt akarja bizonyítani, hogy Szent István nem a görög, hanem a nyugati kereszténységet vette alapul, idéz a királynak Imre fiához intézett *Intelmeiből*: „Melyik görög kormányozná a latinokat görög törvényekkel, vagy melyik latin kormányozná a görögöket római törvényekkel? egyik sem: ugyanazért kövesd az én szokásaimat, hogy a magadéi között legkülönbnek és az idegenek között dicséretreméltónak tartassál”³⁴.

Kollár Szent Istvánnak, akit az ő legszentebb törvényhozójának nevez, éppen ezt a tanácsát nem fogadta meg. Ő a bécsi udvar szolgálatában azon munkálkodott, hogy a latinokat görög törvényekkel kormányozzák: azaz a magyarokat a németek törvényeivel.

Kollár tehát könyvében nem csupán a nemesi kiváltságokat támadta. Az államalapítás korába visszanyúlva, a magyar nemzet eredeti szabadságában való történelmi tudatot igyekezett megrendíteni. Ez volt ugyanis a fő akadály, hogy a magyarság nem tudott beletörni az örökös tartományokhoz hasonlóan a Habsburgok igájába.

Miután ezt megállapítottuk, s Kollárban a magyar szabadság-gondolat ellenségét ismerjük fel, tovább kell mennünk. Milyen érzelmekkel tekintett ezek után Kollár a magyarságra és milyen sorsot szánt neki?

Kollár és a magyarság

Kollár írásaiban, könyveiben, így éppen megbélyegzett művében is, többször előfordulnak „a mi Magyarországnak”, „a mi derék magyarjaink” kifejezések, ugyanakkor, mikor maga Csóka is idézi egy szövegét, melyben önmagát határozottan szlováknak mondja. Mindez azonban nem változtatja meg azt a következtetést, hogy Kollár végeredményben „jó magyar hazafi” volt.

Legújabbban egy szlovák történétíró, J. Tibenský foglalkozott Kollárral.³⁵ Itt már magától értetődően szlováknak szerepel, s fel sem merül viszonya a magyarsághoz.

Mit jelentenek ezek az ellentmondások? Vajon nincs többről szó, mint egyszerűen a harmincas évek hibás, magyar nacionalista szemléletének összeütközéséről az ellenkező irányú, szlovák nézőpontra? Vajon kibékíthető ellentét ez az új szemléletű „hungarus”-fogalom bevezetésével.³⁶ Eszerint ugyanis a probléma könnyen megoldható lenne. Kollár szlovák volt, s mint ilyen: magyarországi, de nem magyar, hanem egy tágabb körű hazának fia, aki a magyar állam keretei között születve, sorsközösséget vállalt a magyarsággal.

Valóban, mintha fel is bukkannának Kollárnál ilyen elképzelések. Egy forráskiadása előszavában „Pannonicus Neosolensis”-nek nevezi magát. Ha azonban tovább kutatunk, rátalálunk másfajta megnyilatkozására is.

Ismerjük ugyanis ajánló sorait, melyeket Bessenyei egy művével kapcsolatban a királynőnek írt. Arról nyugtatja meg az uralkodónőt, hogy a fiatal testtörtisztnék, műve felajánlásával nem volt szándékában hízelegni. Kollár ezeket írja:

„A szerző . . . egyike honfitársaimnak, és évek óta jól ismerem . . . *Mi, magyarok, nemzeti karakterünk szerint, igen kevésse tudunk hízelegni.* Az irigység, az önzés, a féltelen becsvágy és a túlságos szabadságra való erős hajlandóság — ezek a mi nemzeti hibáink.”³⁷

³⁴ Uo. 40. p. Eredetiben: 24. p. Az *Intelmek* szövegében: „Quis Grecus regeret Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus regeret Grecos Latinis moribus? Nullus. Idcirco consuetudines sequere meas, ut inter tuos habearis precipuus et inter alienos laudabilis.” Libellus de institutione morum, Cap. VIII. Vö. *Szentpétery E.*: *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. vol. Bp. 1938. 626. p.

³⁵ *Tibenský, J.*: *Schlözers Bedeutung für die in der Slowakei im 18. Jahrhundert herrschenden Ansichten über die Slawen.* Lomonosow-Schlözer-Pallas, Berlin 1962. 228—244. S.

³⁶ Mindezt csupán Kollár Ádám személyére vonatkoztatva említjük.

³⁷ „Der Verfasser . . . ist einer der meinigen Landsleuten, die ich seit mehreren Jahren her sehr genau kenne . . . Wir Ungarn sind überhaupt unseren National-Charakter nach sehr schwache Adulateurs. Der Neid, der Eigennutz, die Ambition und eine starke Neigung zu einer übertrieben Freyheit sind unsere Nationalfehler.” 1773. ápr. 18. *Idézi Csóka L.*: *Mária Terézia*, i. m. 92. 1.

Kollár tehát Mária Terézia előtt kifejezetten magyarnak vallja magát, nem mondja magát sem hungarusnak, sem pannóniainak, hanem egyenesen magyarnak, mert még a nemzeti jellem hibáit is magára veszi.

Ezek után keressük meg azt a helyet, ahol a maga szlovák voltáról tesz bizonyosságot.

E nyilatkozatát is a nyilvánosság előtt tette ugyan, de nem a királynő színe előtt, még csak baráti levélben vagy könyvének főszerzőjében sem, hanem egy forráskiadása apróbetűs jegyzetében, meglehetősen elrejtve. Itt, egy hosszú jegyzetszöveg közepébe ékelve, a szláv népekről szóló egyik mondatát így kezdi: „Ha valaki, miként én is, szlovák nemzeti-ségű . . .”³⁸

Mindez 1763-ban, egy évvel országgyűlési botránnya előtt történt. Ebben az évben adta ki ugyanis másodsor, Bél Mátyás után, Oláh Miklós esztergomi érseknek 1536-ban készült *Hungaria* című művét, melyben Magyarországot ismerteti.

Érdemes azt is megfigyelnünk, Oláh melyik szövegrészéhez kapcsolódik a fent említett hosszú, apróbetűs jegyzetszöveg, s mit mond ebben Kollár?

Oláh megemlékezik a Magyarországon lakó többféle népről, egyenként felsorolva őket, megemlítve, hogy e különféle népek az országban teljes egyetértésben élnek, s egymással kereskednek.³⁹ Ehhez a részhez fűzi jegyzeteit Kollár.

Először is kiigazítja Oláhot, szerinte *nem igaz, hogy a különféle népek jó egyetértésben élnek az országban és egymással kereskednek*. Aztán kiemelve az itt lakó népek közül a szlávokat, a következőket mondja:

„A szláv népek: szlovákok, lengyelek, rutének, csehek, morvák, horvátok, dalmaták, szlavónok, szerbek . . . az ország legnagyobb részét körülveszik; ezért Európának ez a része ismét azt az arculatot mutatja, mint a magyarok bejövetele előtt . . . Mert északról délre, el-szörva, a szláv népek visszatértek magába az ország belsejébe, és minden vidéken elterjedtek . . . Magyarországnak legkisebb része az, melyet a magyarok bírnak . . . és félt, hogy maga a nyelv is eltűnik azon a módon, mint a kunok nyelve is elenyészett.”⁴⁰

S ehhez a szövegrészhez teszi hozzá, hogy ő maga is szlovák nemzetiségű: „Si quis, uti ego, gente Slavus sit . . .”

A tendencia és a taktika világos. Míg a királynő színe előtt a hízegésre képtelen magyar-nak és Bessenyei honfitársának vallotta magát, addig ebben az apróbetűs jegyzetben nem csu-pán szlovák mivoltáról tett bizonyosságot, hanem erőteljes szláv tudatáról is, mely már több, mint pusztá öntudat. Kollár e gondolatai a pánszláv faji eszme első csírái közül valók, és szoros kapcsolatban állnak azzal a reménnyel, hogy a magyarság ki fog pusztulni.

Ezzel feleletet kaptunk arra a kérdésünkre, milyen érzelmekkel tekintett Kollár a magyarságra. Együttal pedig a Bethlen-kori szöveg másik főmotívumával való kapcsolatra is fény derül: Kollár már gyümölcsözteti a kezdeti eszmét, hogy a kipusztult magyarok helyébe idegenek telepedjenek le.

Kollár titkos működése

Kollár e kettős játékkal csaknem tökéletesen célt ért. Nemcsak kortársait, hanem a későbbi nemzedékek kutatóit is sikerült megtévesztenie a mai napig. Azt azonban, hogy Kollár Heyrenbach exjezsuitával és Durych cseh nyelvészszel együtt olyan kört alkotott az udvar körül, mely a katolikus és oroszellenes élű *ausztroszláv* mozgalom őseként tekinthető, már felismerte a mai kutatás.⁴⁰

A következőkben azt kell megfigyelnünk, hogy az aufklárizmusnak, a felvilágosult abszo-lutizmusnak és Habsburg patriotizmusnak nemzetek fölötti leplében, miként szolgált Kollár ezt a — romantikus kort messze megelőzően kialakult — nacionalizmust.

Körülötte Bécsben egész kis társaság gyűlt össze a névtelenség leple alatt. Szorosabb munkatársai mind felvidékiek és csaknem mind szlovákok. Így Benczúr József, a pozsonyi evangélikus líceum igazgatója, akinek tolla hasonlóképpen udvari szolgálatban működött. Legfőképpen azonban Tersztyánszky Dániel, aki — saját kijelentése szerint — legbizalmasabb barátja volt. Feltűnő, hogy éppen Tersztyánszkyval való levelezés nem maradt fenn, míg összes, többi levelét gondosan megőrizte. Nyilván szándékosan semmisítette meg halála előtt ezt a bizalmas levelezést.

Tersztyánszky ugyanis bizalmas teendőket végzett. Gyakran ő írta le Kollár titkos, névtelen beadványait az udvarnak, hogy még kézírása se szerepeljen. A kamarai levéltárból pedig bizalmas adatokat szolgáltatott Kollárnak, akinek közbenjárására Mária Terézia az egész hivatalnoki kar tiltakozása ellenére nevezte ki a kamara levéltárosának, s itt rövidesen az vezető helyre került.⁴¹ Annak a König államtanácsosnak lett utóda levéltári tisztségében,

³⁸ Oláh. *Nicolaus*; Hungaria et Atila. Vindobonae 1763. 91. p.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Wollmann, F.: *Slovanství jazykové literární obrozeni u Slovanu*, Praha, 1958.

⁴¹ Csóka L. i. m. 93—113. l.

aki Kollár megbélyegzett könyvének legbuzgóbb támogatója volt, s aki ifjúkorában a közismerten magyarellenes Savoyai Eugén herceg szolgálatában működött.⁴²

De Tersztyánszky volt Kollár segítőtársa másik nagy, névtelen vállalkozásában is, a Bécsben megjelenő *Allergnädigste privilegierte Anzeigen* című tudománypszerszerű folyóirat szerkesztésében.⁴³

E folyóirat, melynek névtelen szerkesztőiről már irodalmi vita folyt, s melyet ugyancsak Csóka döntött el, Kollár vezető és Tersztyánszky segédszerkesztői szerepének megállapításával, mindaddig úgy szerepelt a köztudatban, mint a nemzeti kérdések iránt „közömbös” aufklarizmus képviselője, sőt, Csókánál, mint „hazafias tett dicsősége”.

Hogy Kollár titkos működésére további adatokat gyűjthessünk, közelebbről kell megvizsgálnunk e folyóirat szellemét, irányulását, a benne közölt cikkek alapján.

Címlapján olvasható teljes megnevezése a következő: *Allergnädigste privilegierte Anzeigen aus sämtlich-kaiserlich-königlichen Erbländern. Herausgegeben von einer Gesellschaft.*

Az első, ami feltűnik, a titokzatosság. Sem a szerkesztők, sem a cikkírók nem nevezik meg magukat soha, legfeljebb monogrammot közölnek.

A másik feltűnő, a címben található „Ermland” kifejezés. Különösen akkor, ha az évfolyamokat lapozgatva azt látjuk, hogy a Magyarország történetéről szóló közlemények következetesen „Erländische Geschichte” címszó alatt jelennek meg. Ilyen címszó alatt olvashatjuk például a Thököly család történetét is.

Találkozunk azonban az „Ungarische Geschichte” rovatcímmel is. Csakhogy itt viszont alcímként a következőket olvassuk: *Versuch einer Geschichte der Böhmischen Sprache in Ungarn.*⁴⁴ Ugyanebben az évfolyamban (1773) ugyanez a rovatcím — tehát a „magyar történet” — tartalmazza még a következő cikkeket is: *A német nyelv története Magyarországon.*⁴⁵ *A szláv nyelv története Magyarországon.*⁴⁶ *A latin nyelv története Magyarországon.*⁴⁷ Majd ismét: *Hírek a szláv nyelvről Magyarországon.*⁴⁸

A folyóirat tehát sorban szenteli a figyelmet „magyar történet” címszó alatt a cseh, a német, a latin, majd általában a szláv nyelveknek, ugyanakkor éppen az országnak nevet adó nép nyelvről nem esik szó. Mintha Magyarországon magyar nyelv nem is léteznék.

Két éves késéssel azután (1775) megjelenik egy cikk a magyar nyelvről is: *Versuch einer Geschichte der ungarischen Sprache.*⁴⁹ Mit olvasunk ebben?

„A Magyarországon uralkodó nyelvek történetének ismertetésében a magyar még hátra maradt” — ismeri be a cikkíró, és így folytatja: — „Szívesen adtam volna neki az első helyet, részben szépsége miatt, részben pedig azért, mert elismerten ez az ország nyelve, ha rendelkeznek olyan forrásokkal valamilyen időből is, melyek ennek bizonyítására alkalmasak vagy használhatók lennének.”

Már ez az udvarias hangú mentegetőzés is támadás. A tulajdonképpeni lényeg azonban még ezután következik:

„... a magyarok ... anyanyelvüket sem nyilvános, sem pedig zártabb körű összejöveteleken, gyűlésekben nem használták. Mert minden nyilvános tárgyalást és statutumot latin nyelven erősítették meg. A régi magyar királyok oklevelei is ezt mutatják, és a legrégibb törvények, melyek a Corpus Jurisban találhatóak, ennek legértékesebb bizonyosságai.”⁵⁰

Íme, ez az *Anzeigen* mondanivalója a magyar nyelvről.

A szándék világos: a folyóirat azt tartja feladatának, hogy kimutassa, Magyarországon a nem-magyar nyelveknek sokkal fontosabb szerepe van, mint magának az országnak nyelvének, melyet különben maguk a magyarok sem becsülnék meg. Igaz, a magyar írói mozgalmat elindító Bessenyei is keserűen emlegeti, hogy a magyarok nem törődnek saját anyanyelvükkel, mégis — nagy a különbség. Az *Anzeigen* cikkírója az elmarasztaló kritikával nem buzdítani akar, és a történelmi ferdítéstől sem riad vissza. A „régir királyok” korából hozott példánál elfelejti megemlíteni, hogy ebben az időben Európa valamennyi kultúrnépe latin nyelven foglalta írásba törvényeit.

⁴² *Arneht*: i. m. I. Bd. 17 S.

⁴³ Csóka, Mária Terézia iskolareformja, i. m. 93—113 l.

⁴⁴ *Anzeig* n 1773. Jhg. 164 S.

⁴⁵ Uo. 109, 114. S.

⁴⁶ Uo. 171. S.

⁴⁷ Uo. 321. S.

⁴⁸ Uo. 171—173. S.

⁴⁹ Uo. 1775. Jhg. 137 S. A cikk jelzése: „K. n. S. in E.”

⁵⁰ „So viel bleibt ausgemacht, dass alten Uguren, die wir vielmehr Ungern nennen wollen, sich ihrer Muttersprache, weder bey öffentlichen noch besonders Zusammenkünften und Versammlungen bedient haben. Denn alle öffentliche Unterhandlungen und Statuten sind in lateinischer Sprache abgefasst worden. Selbst die Urkunden der alten ungarischen Könige bezeugen dieses: und die ältesten Gesätze, welche in Corp. Juris hung. befindlich sind, geben davon die bewährtesten Beweise.” Uo.

De a mondanivaló rendkívül fontos: évekkel később, a magyar államnyelvért meginduló országgyűlési viták idején mint a bécsi udvartól hangoztatott, hivatalos ellenérvet látjuk majd viszont.

Mit mond ezek után Kollár folyóirata a szláv nyelvekről?

Ebben a vonatkozásban a következőket olvassuk: „E nyelv használata Magyarországon igen elterjedt. Kiváltképpen csaknem 13 vármegyében beszélik . . .”⁵¹

Néhány lappal odább pedig ezt a meglepő, szlovák nacionalista tudatra valló kijelentést olvassuk:

„Justinianus császár [a bizánci uralkodó, élt 482–565!] születése szerint *szlovák* volt, amint azt . . . mind magáról Justinianusról, mind szüleitől, legközelebb be fogom bizonyítani.”⁵²

Az aufklárista folyóirat tehát nem hogy „közömbös” lett volna a nemzetiségi különbségek iránt, hanem még olyan romantikába illő, nacionalista túlzásoknak is helyet adott, melyeknek magyar vonatkozású megfelelője csak jóval később, Horvát István kalandos történetnyomozásai idején született meg.

Mind ezekből most már látható Kollár titkos működésének iránya, mely teljesen egybehangzó az Oláh Miklós-kommentár apróbetűs jegyzeteivel. Nem tudjuk, és nem is tételezzük fel, hogy a folyóirat valamennyi cikkírója tudatosan egyazon cél érdekében dolgozott, de annyi bizonyos, hogy Kollár és Tersztyánszky a szerkesztés munkáját határozott célkitűzés szerint, a magyarság ellen forduló nacionalista öntudattal végezte.

Kollár belföldi missziója

De Kollár nemcsak folyóiratot szerkesztett, hanem egy hazai tudós társaságot is akart alapítani. Az eddigi kutatások ezt is mint magyar művelődési törekvést tartották számon. Pedig, ha alaposabban vizsgálódunk, a jellegzetes irányvonalat ebben a vonatkozásban is felfedezhetjük.

Kollár még 1761-ben arról panaszkodott a jezsuita Palma Károlynak, hogy — bár neki sok magyar vonatkozású történeti forrásgyűjtése van — senki sem akar tőle Magyarországon tanácsot kérni.⁵³

Ez a kijelentés meglehetősen furcsa. Annál is inkább, mivel ezt a gondolatot lényegében megismétli később egy levelében is, melyet 1770. július 11-én Pray Györgyhöz, a jezsuita történeti iskola legkiemelkedőbb magyar képviselőjéhez intézett. Levelét abból az alkalomból írta, hogy Pray nagy műve, az *Annales* utolsó kötete is megjelent, lezárva Magyarország történetét az első Habsburg, I. Ferdinánd halálával 1564-ben. Pray ugyanis nem volt oly bizalmi állású az uralkodónó kegyeiben, mint Kollár, s nem kapott korlátlan kutatási engedélyt a levéltárakban. Ezért az utolsó kötet előszavában megemlítette, hogy művét nem folytatja tovább az okleveles anyag hozzáférhetlensége miatt. Erre célozva írta neki Kollár:

„Nem ismeretlenek előttem az okok, melyek egyszerű terved feladására indítottak. De hidd el kedves Pray, ezek mind a mieink előtt nem igazolnak, mert hiába hivatkozol az előszóban a források és oklevelek hiányára, mindenki tudja, hogy nemcsak oklevélgyűjteményemet, hanem segítségemet, barátságomat, és ha némi védelmet nyújthatok a versenytársak és rosszakarókkal szemben, azt is mind szívesen felajánlottam.”⁵⁴

Kollár tehát felajánlotta segítségét az okleveles anyag megszerzésére, melyet Pray nem vett igénybe, s inkább lemondott műve folytatásáról. Miért?

Kollárnak adott válaszát nem ismerjük. De ismerjük egy négy évvel későbbi megnyilatkozását ugyanezzel a témával kapcsolatban. Akimas szervita provinciális is művének folytatására biztatta ugyanis, és a jezsuita történetíró ekkor így felelt: „Hiába unszolsz évkönyveim folytatására, inkább akarok hallgatni, mint olyasvalamit írni, amit *felfogásommal és szabadsággal* össze nem egyeztethetek.”⁵⁵

⁵¹ „Gebrauch dieser Sprache ist in Ungarn sehr ausgebreitet. Man spricht sie vorzüglich beynehe in 13. Gespannschaften . . .” Uo. 1773. Jhg. 171—173. S.

⁵² „Ja, Justinianus der Kaiser war selbst seiner Geburt nach ein Slovaek, wie ich dieses nächstens in einer besonderen Abhandlung aus den verschiedenen nominibus propriis sowohl Justinianus selbst, als seiner Eltern ihren, beweisen wurde.” Névtelen cikk, uo. 1773. Jhg. 165. S.

⁵³ *Csóka L.*: i. m. 89 l.

⁵⁴ „Non sum quidem nescius, quibus rationibus te a prosecutione pulcherrimi propositi abductum esse ais; at crede mihi, mi Prayi, eae omnes apud posteros te non satis tegerent: nam penuria illa monumentorum et diplomatu, quam tu in prolegomenis ad lectorem exageras atque causatris vix fidem invenisti, praesertim ubi ex me intellexerint, et intelligent certe, oblatam tibi a me fuisse non Syllogen solum meam diplomaticam, sed operam quoque, et si quod tamen a me sperari possit, patrocinium adversus aemulorum malevolorumque obtrectationes et artes.” Egyetemi Könyvtár, kéziratár: G 116/2, 30. l.

⁵⁵ *Szaizt Leó* írja *Magyar Világ* c. kéziratban maradt műve 415. lapján: „Kár, hogy [—Pray] tovább nem folytatja országunknak történeteit, amit én leginkább szerettem volna. Ennek én azon okokon kívül, amelyekre maga mutat, más okát is hallottam, pedig német okos papi embertől, a mi mostani Szoczius Provinciálisunktól, a P. Ákimástól: „Frustra autem et cum me ad continuandos Annales cohortatis. Malo tacere, quod non consentaneo animo et libertate scribere.” Ita ípsimet I. Pray in litteris a. 1774. ad me datis.” Közli *Leskö József*: Szaizt Leó, a katolikus újságírás magyar úttörője. Katolikus Szemle, 1898. évf. 594. l.

Kollár segítségének és forrásanyagának tehát ára volt. S hogy ez az ár milyen lehetett, mutatja, hogy még a Habsburg-ház iránt lojális, jezsuita Pray is elutasította magától.

Azt pedig, hogy Kollár nem csupán titokzatos, de ha akart, veszedelmes is tudott lenni, egy másik eset mutatja. 1763-ban lelkesült levelet írt éppen a tudós társaság megszervezése ügyében a másik híres jezsuita történésznek, Kaprinai Istvánnak. A jelek szerint Kaprinai fel is kereste Kollárt, ezen a találkozáson azonban valami történhetett közöttük. Két évvel később ugyanis, mikor az udvarban egy lázítónak minősített röpirat szerzőjét nyomozták, Kollár váratlanul Kaprinait hozta gyanúba a királynő előtt. Azt állította, hogy a jezsuita „barátság ürügyén” jött hozzá, s ő csak is vele beszelt a szóban forgó témáról.⁵⁶ A vád természetesen valótlannak bizonyult, de hogy elhangzott, arra mutat, hogy Kaprinai éppúgy visszautasíthatta Kollár barátságát, mint Pray.

Mindezek ismeretében már érthetőbbé válik, miért nem fordult hozzá senki tanácsért, és miért nem sikerülhetett neki a hazai tudós társaság tervét megvalósítania. Kollár nem volt szabad ember. Szolgálatban állt, a bécsi udvar titkos szolgálatában, ahonnet bőkezű javadalmazását, nemesi birtokát, rangját, könyvtárigazgatói kinevezését kapta. Egyetlen gyermekének maga a királynő volt keresztanyja. Történeti tudását, rendkívüli tehetségét áruba bocsátotta. Ezért írhatta róla Barcsay Ábrahám: „... a koncz miatt nem lehetett állhatatosan megnyerni a jóra.”

Mindezek után semmi nem áll többé útjában annak, hogy Kazinczy értesülését igaznak fogadjuk el, s Kollárban a későbbi magyarellenes írók szellemi őst ismerjük fel. A nemzeti szabadságnak és nyelvhasználatnak még az emlékét is igyekezett eltörölni, ugyanakkor örömmel látta az idegenek térszerését az ország területén, mert ettől a magyarság pusztulását remélte. Ehhez a két főmotívumhoz használta fel a tudományos hitelesség látszatát, eltérve a történeti tények valóságától.

A Kossuth által emlegetett és Horvát István által terjesztett szöveg tehát Kollár számára különösen érdekes és tanulságos volt. Sőt, az is érthető, miért közölte azt a szerb nemzetiségű Jakosichsal, aki csak délszláv anyagot gyűjtött.

Kollár és Bessenyei

Miként tekintünk ezek után viszonyát Bessenyeihez és a magyar irodalmi megújuláshoz, a magyarnyelvűség mozgalmához?

Irodalomtörténetírásunk eddigi vélekedésének alapjává körülbelül az a néhány sor vált, melyet Csóka Lajosnál olvashatunk: „Kollár magyarságának igazolására . . . nem szándékozzuk ismertetni levelezését, mely szinte teljes egészében Magyarország, a magyar tudós világ felé irányult. Mint legbeszédesebb tanúra, csupán Bessenyei Györggyel való kapcsolatára kívánunk röviden rámutatni. A német Grassné, a tót Kollár és a magyar Bessenyei társasága fajilag heterogén ugyan, de nagyon is homogén a magyar haza szeretetében.”⁵⁷

Ezt az idillikus képet vette át minden kritika nélkül Gálos Rezső Bessenyei életrajzában, s nyomában azután mindenki, aki azóta is e vonatkozást érintette.

Pedig ha a feltárt adatoknak most már eddigi ismereteink birtokában utánanéznünk, egészen más világításban láthatjuk azokat. A forrásokat kizárólag Grass bárónénak Kollárhoz írt levelei alkotják, melyben az idősödő asszony lelkesülten ajánlgatja a fiatal testtörtszvet Kollár figyelmébe. Ugyanakkor viszont Kollár ügyeit is közvetíti a királynő felé, leveleit, titkos beadványait adja át, s kihallgatásokat eszközöl ki a számára.

A helyzet nyilvánvaló. Kollár, aki van Swieten halála után 1772-ben elvesztette legfőbb pártfogóját az uralkodónőnél, ennek utódát Grassnéban találta meg. Jellemző, hogy a levelek is 1772-ben kezdődnek, éppen azzal, hogy az udvarhölgy arra kéri Kollárt, ajánlja kedvezően *Agis tragédiáját* a királynő figyelmébe.

„Öfelsége örül, hogy ez a fiatal, nemesi gyermek ilyen értelmes dolgokkal foglalkozik — írja a báróné Bessenyeiről Kollárnak — . . . és ha Tekintetességed ezt a tragédiát jóváhagyja, Öfelségének nagy meglegedésére lesz . . . Tekintetességednek csak írásban kell nekem átadnia, hogy én átadjam Öfelségének . . . Biztosítanom kell Tekintetességedet arról, hogy legnagyobb örömem ezzel a tiszttel beszélni, csodálom éleslátását és nagy talentumát, melyet Istentől kapott, s melyet nem ás el, hanem gyümölcsöztet; milyen szép, ha fiatal emberek ilyen komolyan gondolkoznak! . . . ajánlom ezt a tisztelet Tekintetességed figyelmébe, mintha saját gyermekem volna, mivel ritkaság a mi századunkban fiatalembert találni, aki ilyen komolyan gondolkodik, s aki ilyen értelmes dolgokkal foglalkozzék . . .”⁵⁸

⁵⁶ Az esetet elmondja Csóka L.: i. m. 101. l.

⁵⁷ Csóka L., Mária Terézia, i. m. 91. l.

⁵⁸ „... indeme es Ihre Maytt freuet, dass sich dise junge adeliche Kinder auf solche vernünftige Sachen verlegen . . . wenn solche Tragetic von Euerwohl approbiret, so wird Ihre Maytt sehr Content darüber sein . . . Euerwohl sollen dises nur

Ilyen lelkesült ajánlás után igazán nehéz lett volna Kollárnak az *Ágis tragédiáját* kedvezőtlenül elbírálni, s a királynőnek az udvarhölgyön át élvezett kegyeit kockára tenni. Mindezekkel azonban nem akarjuk azt állítani, hogy ettől függetlenül is, Kollár nem szerethette, becülhette személy szerint Bessenyeit. Sőt, egészen bizonyosan helyes a feltevés, hogy Grassné asztalánál vagy a könyvtárban az ismeretek széles körét tárta fel a fiatal testőrtiszt előtt. De az is bizonyos, hogy — ha személyét kedvelte is — elveivel nem érthetett egyet.

Erre nemcsak Kollárnak az előzőekben feltárt, titkos magatartása a bizonyíték. Találhatunk adatot magával Bessenyeivel szemben való viselkedésére is.

Ebből az alkalomból ismét egy kortárs tanút kell megszólaltatnunk, ezúttal a pálos író, Kreskay Imrét. Arra a levelére gondolunk, melyet 1790-ben Batsányi Jánoshoz intézett.

Kreskay e levelére már többször hivatkoztunk irodalomtörténetírásunk, hiszen ebben található a megemlékezés az első magyar tudós társaság megalakításának kísérletéről. 1778-ban Pesten Bessenyei és Kreskay kezdte ezt a társulást szervezni. Sajátságos azonban, hogy míg a levél egyéb adatait felhasználta, nem tulajdonítottak figyelmet azoknak a súlyos megállapításoknak, melyek itt Kollár Ádámról vonatkoznak. Kreskay ugyanis azt mondja, hogy a Pesten megalakult társaság Bessenyeit küldte Bécsbe a királynő engedélyének megszerzéséért. Bessenyei jobb elintézés céljából pártfogójának: Kollár Ádámnak adta oda a kérvényt, s ez volt az ügy veszte. Kollár nem a Bessenyeit személy szerint kedvelő királynőnek, hanem szándékos rosszindulattal II. Józsefnek kezére játszotta a kérvényt, akinek nemzetellenes nézeteit már jól ismerte. S valóban, a magyar tudós társaság ügye ezzel fél évszázadra elbukott.

Gálos, Bessenyei életrajzírója, mivel a Csóka által kialakított képet kritikátlanul, készen vette át, nem tűrhetett semmit, ami Kollár „jó magyarságát” megzavarhatná. Ismerte ő is Kreskay levelét, de — minden adat nélkül — azon fáradozik csaknem kétszáz év távábólól, hogy a kortárs Kreskayt megcáfolja. Azt mondja, hogy „a pálosok bizonyára rosszul voltak értesülve”.⁵⁹ De nem mondja meg, miért, s nem is világos, hogyan érti ezt, mikor itt nem „a pálosokról”, hanem egyedül csak Kreskayról van szó, aki elbeszélése szerint közvetlen társa volt Bessenyeinek az alapításban.

Rádásul eddig még semmiféle adat nem került elő, mely Kreskayt valóban meg tudná cáfolni. Gálos is csak egy érvet tud felhozni, hogy Kollár rossz viszonyban volt II. Józseffel, nem adhatta tehát neki a kérvényt. De az is világos, hogy ez nem komoly érv. Kollár és II. József összeütközése egyrészt csak Mária Terézia halála után történt meg,⁶⁰ másrészt pedig Kollár személyes átadás nélkül is a római király kezére játszhatta az iratot.

Mi, akik ismerjük már Kollár Ádám jellemét és működését, minden zavar nélkül bele tudjuk illeszteni a róla kialakult képbe a kortárs Kreskay Imre tudósítását, mint ahogy Barcsay Ábrahámnak és Kazinczy Ferencnek is igazat kellett adnunk. A levélszöveg bizonyossága szerint nem valami homályos gyanúról van szó, hanem olyan komoly sérelemről, melynek eseményei a protekció-kéréssel kapcsolatban Kreskaynak mélyen emlékezetébe vésődtek. A témát ugyanis éppen azzal kapcsolatban hozza fel, hogy Batsányi egy másik tudós társaság eszméjével foglalkozott, s ennek pártfogójául Sándor Lipót főherceget akarták megnyerni.

Kreskay levelének erre vonatkozó része így hangzik:⁶¹

„Irod: hogy az Ifju Leopold Hertzegnek *Protectioját* avagy Pártfogását remémlitek a tökéletesebb *Tudós Hazafiui Társaságnak* fel-építésére. Én emlékeztvén hajdani igyekeztünkönkről, *nem keveset tartok a Pártfogásnak kérelmétől*. Tudjad: hogy még 1778-ban Bessenyei Györggyel Barátságba lépévn, ugymint a Pesti Klostornak' Könyvtartó Házának Gondviselője, azon említett érdemes és tudós Hazafiival, elsőik voltunk ketten, kik illy Tudós Hazafiui Társaságot a Hazai nyelvnek kipallérozására igyekeztünk fel-állítani. Tsak hamar heten léptünk egy szives gyülekezetbe, kik egyenlő hivséggel, és hevességgel ajánlottuk vállainkat a dülőfélben hanyattló Hazai nyelvnek oszlopozására; voltunk: Rátz Sámuel Orv. D. — Fejér Antal Próc. — Klosius Orv. D. — Horányi Piar. ezek Tanátsosok, — Ányos Pál Secret. — Bessenyei György Agens — és Én Actuarius nevekkal. Praesesnek ajánlván magát kérésünkre B. Ortzi Lórintz. Vedd észre, hogy a Tolerantziát már akkor mi gyakorlottuk: találkozáván közöttünk Pap, Világi, Lutheranus, Calvinista. Tsattogó szárnyakkal ditsérte a Hír iparkodá-

schriftlich mir übergeben, dass ich es Ihre Mayt übergebe . . . Ich muss Euerwohl von mir aus versichern, dass es meine grösste freude ist mit disen Officier zu sprechen, ich bewundere oft seine einsicht und grosse Talent und dass Er auch dises, was ihme Gott gegeben, nicht vergrabet, sondern damit gewinnet; wie schön, wann junge leuthe so solite denken! . . . ich Recommandire Euerwohl disen officier und zwar also, als wann er mein eignes Kind wäre, dann bey unseren jetzigen Jahrhundert ist es seltsam, ein jungen Menschen zu finden, der so solite dencket und sich auf solche vernünftige übhungen verlegte . . .” Közli *Csóka L.*; i. m. 298—299. l. Grass báróné Kollárhoz írt leveleit bécsi és soproni források (Nationalbibliothek, Schwarz Ignác antiquárius, Soproni városi levéltár) alapján adta ki i. m. 297—320. l.

⁵⁹ *Gálos R.*; i. m. 245. l.

⁶⁰ Az összeütközés részletes leírására vö. *Csóka L.*: Kollár Ádám hatása, i. m.

⁶¹ Kreskay Imre levele Batsányi Jánoshoz Ötvöskönyiből, 1790. aug. 6. Magyar Tudományos Akadémia irodalmi levelestára, 4-rét 142/15.

sunkat. Sok érdemes, és fő rangu Urak vágyakodtak Társaságunkba, ha tökéletességre menend, sőt 5000 Rfrok már voltak arra ígérve. Már egynehány gyűlést tartottunk Beleznai Ur házánál Pestenn, honnan a Protectionák ki-nyeréséért Bétsbe küldöttük Bessenyei Györgyöt: ki-is, *közölvén e dolgot Kollárral, a Bétsi Tsászári Könyvtartó háznak Gondviselőjével, és közbenjárását kérvén, meg-salattatott, mert az említett Kollár II. Jósefet tudósítván, és már a következő Udvári Politikát 's Hazánk romlására kidolgozott Maximákat elől látván, szép igyekezetünk' sinórját elvágta, sőt Bessenyeit Vice-Bibliothecarius névvel Bétsben fogta.* Reménlem bővebben értekezhetünk mind ezekről Pestenn, addig is ölelem és köszöntöm Társainkat, élj kedves Barátom, és szeresd Igaz Barátodat Kreskayt.”

Kollár tehát az országgyűlésen elélt könyvének és apróbetűs jegyzetének szellemében cselekedett. Bessenyeit személy szerint kedvelte és pártfogolta ugyan, de azonnal közbelépett, mihelyt úgy látta, hogy nem személyes ügyről, hanem az egész magyarság javáról van szó. Ő volt az, aki — míg maga egy magyarellenes-aufklärista tudós csoport létrehozásán fáradozott — a nemzeti irányú próbálkozást fél évszázadra elgáncsolta.

A bécsi kormány és a történetírás

Kérdés most már, mennyiben tükrözte Kollár működése a bécsi államvezetés hivatalos törekvéseit? Mint a későbbi események, az ausztrósláv mozgalom teljes magarahagyása mutatta, az egyedüli cél csak a Kaunitz-féle „*divide et impera*” elv volt: szlávok és magyarok egymás ellen való kijátszása a németiség vezető szerepének megtartása érdekében.

Láttuk, hogy rejtett pánszláv koncepciójával magát az udvart is megtevesztette, elképzelései túlnőttek a bécsi elképzeléseken ebben a vonatkozásban. Másrészt azonban nem szabad személyének jelentőségét túlbecsülnünk, mert mindamellett a monarchia államvezetése őt is csak eszközül használta egy tőle függetlenül élő törekvésben.

Magyarellenes pamfletek, gúnyiratok már a XVII. század végétől, I. Lipót uralkodása idejétől jelentek meg a monarchiában. Ezeknek azonban sem tudományos igénye nem volt, sem pedig kifejezett kapcsolata az állam hivatalos szerveivel.

Annál figyelemre méltóbb azonban az a változás, mely Mária Terézia uralkodása alatt következett be. Kaunitz kancellár kormányzása alatt az államtanácsnak mint legfelsőbb kormányzati szervnek megalkotásával egyidejűleg állítják fel Bécsben a császári titkos levéltárat is.⁶² Az Európa-szerte ható felvilágosodás racionalizmusának és az abszolút uralkodói törekvéseknek következménye az, hogy a levéltár köré csoportosított, kiválasztott örök, a forrásokat megbízhatóan használó történetkutatók a tudományos kutatást is az állami abszolútizmus szolgálatába állítják.

Hogy miféle kapcsolata lehetett az aktuális politikával foglalkozó államkormányzásnak a múlt felkutatásával, az adatokat gyűjtő és a XVIII. században új jelentőségre emelkedő történettudománnyal, az többek között kiténik W. Pillich osztrák történetíró dokumentumaiból is. Bécsi levéltári adatok nyomán ő közli, hogy 1771-ben például Kollár Ádám és Benczúr József Rosenthal udvari levéltárossal együtt arra kapott megbízást, hogy *keressenek történeti érveket Lengyelország felosztására vonatkozóan.* Megbízatusuknak meg is feleltek, s munkájukkal 1772 áprilisában készültek el.⁶³

Hogy Mária Terézia mennyire előmozdíthatta maga körül ezt a névtelen történetírói tevékenységet, érdekesen bizonyítja egy kémjelentés is, mely Izdenczy iratai között maradt fenn napjainkra. Az a jelentés ez, melyet az iróadalom különben már ismer, és amelyben a kalandor röpiratszerző Joseph Grossing jelentést tesz 1793-ban a magyar szabadkőművesek tevékenységéről, porosz kapcsolataikról a Habsburg-háztól való szabadulás reményében, s többek közt Bessenyeit is megvádolja azzal, hogy tokaji borral való kereskedés ürügyén berlini összeköttetései vannak. Ebben az iratban azonban Grossing még másról is beszél. Önérzetesen hivatkozik *Jus publicum Hungariae* című röpiratára, mely még 1785-ben ugyancsak Kollár szellemében kelt ki az alkotmányos szabadság ellen. Az akta szélére azonban a bécsi kormánykörökből eredő, idegen kéz a következőket jegyezte Grossing dicsékvései mellé: „Grossing plagizátor. Ez a munka nem az ő alkotása, hanem az elhalt Benczuré, aki azt saját maga adta át Ófelségének, a boldog emlékeztető Császárnőnek és Királynőnek Hieronymus a Saxo költött név alatt, és amelynek kéziratát a császári könyvtárban őrzik.”⁶⁴

Grossing tehát egyszerűen Benczúrt plagizálta, Benczúr viszont Kollár eszmevilágából merített, mikor ebben a művében többek között még a régi országgyűlések valóságát is kétségbevonta.

⁶² Pillich, W.: Staatskanzler Kaunitz und die Archivforschung (1762—1794). Festschrift des Haus- Hof- und Staatsarchivs. I. Bd. Wien, 1949. 95—118 S.

⁶³ Uo.

⁶⁴ „Grossing ist ein Plagiarius. Dieses Werk ist kein Product von ihnen, sondern von den verstorbenen Benzur, die selber Ihro Majtt der Kaiserin Königin Höchstseliger Gedächtnis unter dem erdichteten Namen Hieronymus a Saxo übergeben hat, und dessen Manuscript in der Kaiserliche Bibliothek aufbewahrt wird.” Hungarica aus der Privatbibliothek seiner Majestät. Fasc. 31. nr. 1. (Budapest, Orsz. Levéltár. Bécsi iratok, I 50.

De mindennél érdekesebb Pillichnek egy másik adata, mely szerint a kancelláriai előadó a Habsburg-házra és Kaunitzra való hivatkozással a neves göttingai történészprofesszort, August Ludwig Schlözert is felszólította a Lengyelország felosztásával kapcsolatos történet-tudományi munkálatokra.⁶⁵

A bécsi udvar kapcsolatai tehát messzire, még a protestáns és szabad-racionalista szellemű göttingai egyetemig elérték. Arra ugyan ez idő szerint nincs még adatunk, hogyan felelt meg Schlözner ezeknek a kívánságoknak, annyi azonban ismeretes, hogy a göttingai professzor jó viszonyban volt a bécsi udvarral. Ezt a jó kapcsolatot csak II. József uralmától való átmeneti idegenkedése szakította meg, hogy II. Lipót idején az iránta megnyilvánuló bizalom szinte családias jellegű legyen.⁶⁶

Mindez azért érdekes, mert ha nagy szintkülönbséggel is, de Schlözert Kollár Ádámmal és Benczúr Józseffel együtt látjuk szerepelni az újonnan életre hívott bécsi történetkutatás célkitűzéseiben.

Schlözerről tudjuk, hogy nem kedvelte a magyarokat, s tudjuk ezt most már a szlovák Kollárról és Benczúrról is. Ismeretes az is, hogy Schlözner ugyanakkor annyira kedvelte a szlávokat még saját nemzete rovására is, hogy ez német kollégái körében visszataszítást szült. Mindezek után már nem is lesz számunkra feltűnő az a körülmény, hogy éppen 1771-ben, a lengyelek elnyomására vonatkozó titkos munkálatok évében, mikor Schlözner *Allgemeine nordische Geschichte* című híres műve Halléban megjelent, ebben egész terjedelmében olvashatjuk Kollárra való hivatkozással ugyanazt az apróbetűs, Oláh Miklós-kommentárt, mely a magyarok pusztulásának eszméjét hirdeti.⁶⁷

Schlözner, mint ismeretes, megalapítója volt Göttinga egyetemén a Kelet-Európa-kutatásnak, azon a tanszéken, ahol ezekben az évtizedekben a magyarországi protestáns hallgatók százai hallgatták. Schlözner kelet-európai érdeklődése egész életre szóló, különleges jelentőségű szláv szimpátiájának következménye volt.

Mint történetkutató a Voltaire által megalapított, racionalista történeti iskola tanítványa volt.⁶⁸ Mindennit tárgyilagosságra törekvő, józan kritikáját azonban, a szláv népekről szólva, különleges, érzelmi melegség is fűti, mellyel már a romantika előfutára. Ő maga Németország nyugati részén született ugyan, de Göttingában tanult, majd pedig évekig tanár volt Oroszországban: Péterváron, mielőtt göttingai tanszékét 1769-ben elfoglalta. E tartózkodása hívja fel figyelmét az orosz évkönyvekre, a kelet-európai népek történetének egyik fő forrására. Itt tanulja megbecsülni a szláv népek nagy kiterjedését, s tanulja meg ismerni az oroszokon keresztül a velük rokon többi, kisebb szláv nemzetet és népcsoportot.

Államtudományi érdeklődése egyébként csupán a politikai történet szemléletet kedveli, irodalom, művészet iránt nincs hajlandósága.⁶⁹ Módszerének alapja is jellegzetesen államtudományi ismeretág: a statisztika. Statisztikai, mennyiségi érdeklődése vezet el a germán és szláv nemzetiségek nyomában a magyarokkal való foglalkozáshoz is, akiket nem sokra becül. Ugyanabban a könyvében, ahol a szláv népek nagy jelentőségét megállapítja, nem minden él nélkül jegyzi meg a magyar tudomány elmaradtságára célozva, hogy a magyarok még saját eredetüket sem ismerik.⁷⁰ Gúnyosan emlegeti Otrokoeci Fóris Ferenc találgatásait, de az éppen akkor helyes nyomra térő Sajnovics Jánost is fölényesen kezeli. Csupán Pray György az, akinek munkásságáról kényszerű, de futólagos elismeréssel vesz tudomást. Kollártól azonban hosszadalmasan idézi egész terjedelmében említett apróbetűs jegyzetét ott, ahol könyvében Magyarországot tárgyalja. Azután részletes statisztikát közöl az egyes megyékben található különféle nemzetiségek számáról, hogy alátámassza bevezető mondatát, mellyel Magyarország soknemzetiségű voltát emeli ki. Arról még a történeti visszapillantásban sem esik szó, hogy a XVIII. század derekán kimutatható nemzetiségi statisztika részben a török háborúk után következő állami és földesúri telepítések hatására alakult ki, a Habsburg gyarmatosítás módszereivel.

Magyarország lakossága a középkorban túlnyomó részben, 80%-ban magyarokból állt.⁷¹ Az idegenek bevándorlása a török hatalom előrenyomulásának következménye volt, amikor a XV. század végétől kezdve, de legfőképpen az ország függetlenségét megdöntő, 1526. évi mohácsi csatavesztés után a Balkánról nagy számban költözött be a török elől menekülő délszláv népesség. Ugyanakkor Erdélybe is nagyarányú román bevándorlás indult. Éppen akkor tehát, amikor Oláh Miklós Magyarországról szóló művét írta. Oláh szavaiban ez

⁶⁵ Pillich, *W.*: i. m.

⁶⁶ H. Balázs Éva: A magyar jofinisták külföldi kapcsolataihoz, I. Századok, 1963. évf. 1193. l.

⁶⁷ Schlözner, A. L.: *Allgemeine nordische Geschichte*, Halle 1771. 248. S.

⁶⁸ Fueter, Eduard: *Geschichte der neuere Historiographie*. München—Berlin 1925.

⁶⁹ Selle, Götz von: *Die Georg-August-Universität zu Göttingen*. Göttingen 1937.

⁷⁰ Schlözner: i. m.

⁷¹ Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963. 298. l.

a kezdeti bevándorlás okozta állapot tükröződik, mely később a századok folyamán még tovább módosult a magyarság kárára a százötven éves török uralom következtében. A harcokban éppen a magyarlakta területek szenvedtek a legtöbbet, itt pusztult ki leginkább a lakosság, melynek helyébe azután a bécsi kormány tervszerű, állami telepítésekkel főleg németeket költöztetett, éppen a XVIII. század folyamán.

Ezt a tervszerű, állami telepítő-politikát azonban sem Kollár, sem Schlözer nem említi meg.

Ugyanígy nem említi Johann Gottfried Herder sem, aki valószínűen magáról Kollár személyéről sem lehetett különlegesen informálva. Ő Schlözer barátja volt, s nagy megértője a szláv szimpátiában. Azt a gondolatot, melyet a racionalista történetkutató Schlözer kezdett, ő szinte a költészet érzelmi hevületével fejlesztette tovább. Így került sor arra, hogy Schlözertől nemcsak eszméket, hanem idézeteket is vett át. Többek között éppen Kollárét is.

Két évtizeddel később ugyanis, mikor Herder híres műve, az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* negyedik része megjelent, és ebben a magyarokra vonatkozó, s oly nagy hatásúvá lett pesszimista jóslat, mindez nem volt egyéb, mint Schlözeren keresztül, Kollár Ádám Oláh Miklós-kommentárjának megismétlése.

„... a másik közé ékelte kisszámú magyaroknak századok múltán talán már nyelvét sem lehet majd felfedezni” — írta Herder.

A szemléltetés kedvéért állítsuk egymás mellé Kollár és Herder szövegét:

KOLLÁR:

... a septemtrione et meridie gentes passim Slavicae in ipsa iterum regni viscera revertuntur ... Germaniae populi ab occidente sole; Valachi ab oriente suas ad nos colonias mittunt. Minima Hungariae portio est, quae Hungaros, sive populum, Hungarico solum idioma utentem, habet; verendumque profecto est, ne sermo ipse exoleat, ad eum prorsus modum, quo Cumanos evanuit.

(Nicolai Olahi: Hungaria et Atila etc. Vindobonae, 1763. 91 pag. p) jelű jegyzetben. — Idézi A. L. Schlözer: Allgemeine nordische Geschichte, Halle, 1771. S. 248.)

HERDER:

... die Ungern oder Madscharen ... sind sie Jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen und andern Völkern der geringere Theil der Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.

(Joh. Gottfr. Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 4. Theil, Riga-Leipzig, 1791. S. 20. Hrsg. B. Suphan, 14. Bd. Berlin, 1909. S. 269.)

Az egyezés világos. A különbség csupán annyi, hogy Herder rövidebben, tömörebben foglalja össze Kollár mondanivalóját, melyet nyilvánvalóan Schlözer könyvéből vett át.⁷²

Mint ismeretes, Schlözer és Herder lettek a nagy felébresztői a kisebb szláv népek nemzeti öntudatának és önértetének. Az ébredő cseh-szlovák romantika, majd folytatásképpen a politikai gondolat jelentős részben Herder könyvéből táplálkozott.

Igy indult útnak Kollár külföldi missziója, mely ugyancsak a belföldi viszonyok alakulására lett hatással. Egészen 1918-ig, a Habsburg-monarchia és a soknemzetiségű magyar állam felbomlásáig vezetett. Herder jóslatán keresztül pedig ősvé vált a magyar romantikus költészet és politika pesszimista, önmarcangoló vívódásainak.

Az ausztrószlávizmus gyökerei

Honnét eredt ez a nacionalista szempontú, kisebbségi szláv történetsszemlélet?

Első hordozói ugyancsak írók voltak, még a reneszánsz idején, az itáliai hatásokra kialakult, délszláv kultúrközpontokban, a dalmát város-köztársaságokban, melyek hosszú időn át a magyar korona uralma alá is tartoztak. Ezeknél a horvát humanistáknál már korán megjelent a környező Balkánon lakó szláv népekre vonatkoztatott összetartozás-eszme. Ez a felismerés, és ugyanakkor a nem-szláv jellegű környező hatalmak politikai elnyomása már a XV. században fellobbantotta egyes írónál, költőknél a faji büszkeség gondolatát. A balkáni területen szétszórva lakó szláv népekre, mint a horvátokra, szerbekre, szlavónokra Bizánc

⁷² Vö. még *Dümmerth Dextsö*: Herder jóslata és forrásai. Filológiai Közöny, 1963. évf. 181—183. l. és uő.: Herder und das Ungartum im Spiegel der Osteuropaforschung der Universität Göttingen. Berlin (sajtó alatt).

már korán kiterjesztette hatalmát. Később ebben a politikai fennhatóságban időről időre Magyarországgal osztozott. Ugyancsak Magyarországgal küzdött Velence is a dalmát városok fölötti uralomban.

A XV—XVI. századfordulón élt Ludovicus Tubero (1459—1527) raguzai szerzetes-történérfőnök már egészen fejlett formában megtaláljuk azt a jellegzetes történelemszemléletből eredő magyarellenességet, melynek Kollár Ádám csak fölelevenítője és elismételője volt. Tubero is arról ír, a délszláv népek kiterjedtségéről szólva, hogy ennek az egységes birodalomnak létrejöttét a magyarok akadályozták meg, mikor hazájukban megtelepedtek. (Tubero I., IV. 12.)

Hogy Kollár és körének működése a XIX. századi, katolikus színezetű és oroszellenes jellegű ausztrószláv gondolat első megjelenése volt, a modern kutatás, mint említettük, felismerte. Nem mutatták azonban még ki a szerves kapcsolatot, mely az 1783-ban meghalt Kollár és az 1828-ban keltezett megmozdulás között fennállott.

Kollár maga valóságos tanárképző-intézetet tartott fenn bécsi otthonában, ahol maga köré gyűjtötte a magyarországi szláv nemzetiségek fiait, nemcsak szlovákokat, hanem szerbeket, horvátokat is, akik a bécsi egyetemen tanulva, majd tanárként hazájukba visszatérve, továbbra is összeköttetésben maradtak vele.

De a folytonosságot elsősorban mégis csak a Kollártól sugalmazott, Herder-féle jóslat biztosította. Úgy hisszük, az alábbi adattal sikerül jelezniünk ezt a folytonosságot, melynek részletes kikutatása természetesen még további dokumentumokra vár.

A bécsi titkosrendőrség 1808-ban „egy magyar nemes” fedőnévvel a tübingai Cotta-könyvkereskedés útján pályázatot hirdetett meg a magyar nyelvnek Magyarország hivatalos nyelvvévé tétele ügyében. Mindezt abban a reményben, hogy a pályamunkák újabb történeti érveket fognak szolgáltatni a magyar nyelv behozatala ellen. A várakozás azonban nem igazolta a reményeket, a beérkező pályamunkák legnagyobb része, köztük Kazinczyé is, a magyar nyelv érdekében szólalt fel. Ily módon a pályázat nyílt elbírálását nem lehetett megkockáztatni.

A munkák számbavétele zárt körben folyt, a bécsi kormány a cenzori tisztet a császári könyvtár akkori őrére — Kollár egy hivatali utódára —, Bartholomaeus Kopitar szerb nemzetiségű íróra ruházta, aki 1828-ban az ausztrószláv mozgalmat Metternich kancellárhoz intézett levelével megindította.⁷³ Kopitar 1816-ban olvasta el a magyar nyelvről szóló pályamunkákat. Ezek között volt egy, melyet Plachy András, közben elhalt szlovák evangélikus lelkész írt. Plachy munkájában már Herder jóslatával érvelt a magyar nyelv hivatalossá tétele ellen. „... a magyar vármegyék — írta — tele vannak szlovákokkal és németekkel! Úgy hogy, mint már Herder megjósolta, a magyarok ki fognak halni.” Egy pusztulásra ítélt nép nyelvét tehát igazán nem lehet hivatalossá tenni. Kopitar, ennél a résznél a következő megjegyzést tette a sorok margójára: „Eine wichtige Bemerkung!”⁷⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy az ausztrószláv elgondolás egyik alappillére éppen a Kollár Ádámtól elindított, Schlözer és Herder által pedig nemzetközi tekintélyre juttatott elmélet lett, melyet a hazai szláv értelmiség ébredő nacionalizmusa érdeklődéssel ragadott meg. Így született meg a terv, hogy a Habsburg-monarchia súlya a magyarok ellenében a szláv népeken nyugodjék. S így kelt újra életre Tuberon és Kolláron keresztül a magyarok káros közbeékelődéséről szóló elmélet, melyet 1848-ban a híres cseh történétíró, Frantisek Palacky is megismételt.⁷⁵

Két orosz történétíró, Lamanszkij és Grot még a XIX. században cáfolta ezt az elméletet.⁷⁶ Szerintük a magyarok megtelepedése éppen szerencséje volt a kis szláv népeknek, különben a germán áradat már rég megsemmisítette volna őket. A felébredt nacionalizmus szenvedélyei azonban megállás nélkül sodorták felbomlása felé a Monarchiát.

Az ausztrószláv gondolat tehát a magyarok pusztulására vonatkozó Herder-jóslattal közös magból csírázott ki: Kollár és a bécsi kormánytól államilag támogatott többi történétíró köréből. Ez a kör — bár a modern eszmék iskolájába járt — az abszolút monarchia kényszerítő súlyát, ugyanakkor pedig ébredő, nacionalista érzelmek elfogultságát viselte. A maga érzelmi szempontjait, mint Kollár esetében láttuk, a göttingi egyetem kelet-európai érdeklődésén és Schlözer személyén keresztül a nemzetközi tudományosságban is érvényre tudta juttatni, Bécsben elfoglalt kedvező helyzetében. Ez a modern, felvilágosult módszerekkel dolgozó történetkutatás azonban éppen a racionalizmus legértékesebb tulajdonságát nem volt képes megvalósítani: a tárgyilagosságot.

⁷³ Winter, E.: Eine grundlegende Urkunde des Austroslawismus. Zeitschrift für Slawistik (Berlin), III. Bd. 1958. 107 S. — u. ö.: Der böhmische Vormärz. Berlin, 1956.

⁷⁴ Plachy szövege: „Seit 30 Jahren, seit dem der Bauer nicht mehr glebae adscriptus sei, füllen sich madjarische Comitete mit Slaven und Deutschen! So dass (wie schon Herder prophezeite) in einigen 10 Generationen des Madjarische aussterben dürfte.” Heinrich Gusztáv: Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről. Bp. 1916. 189 l.

⁷⁵ Palacky, F.: Dejinny národu ceskeho v Cechach a na Morave. 1848.

⁷⁶ Grot, K. J.: Morawija i madjari spolovina IX do nacsala X vjeka. Sanktpeterburg, 1881.

A magyar nyelv azonban nem tűnt el, mint Kollár remélte, és a népet sem lehetett a feltétlen alávetettség jármába szorítani, mint a bécsi politika kívánta.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a bécsi történetkutatás és Kollár tevékenysége rövidesen kiváltotta magyar részről az ellenhatást.

Íhletője lett Bessenyei terveiben a magyar tudós társaság eszméjének, aki az ő törekvésein buzdulhatott fel — csakhogy ellenkező irányú nacionalizmussal. Hogy Bessenyei még 1778-ban is pártfogójának tartotta őt, ez csak arra mutat, hogy Kollár őt is megtévesztette.

Ha Bessenyei világosan látja Kollár igazi törekvéseit, észrevette volna, hogy áthidalhatatlan ellentét van kettejük között. Az udvari történetíró minden szerteágazó, belföldi és külföldi titkos működése és missziója mellett, közvetlen közelében, a vele egy asztalnál ülő és vele egy asszonynak udvarló Bessenyeiben, minden igyekezete ellenére felkeltette és kihívta saját törekvései ellen éppen azt, melyet minden módon meg akart akadályozni: a magyar nacionalizmust. Anélkül természetesen, hogy Bessenyei szándékosan fordult volna Kollár ellen: nem fordulhatott szembe vele, mert nem ismerte őt.

Az ifjú testtörtisztnak elegendő volt a tudományos, az ismereteket terjesztő légkör, melyet Kollár megnyitott előtte. Mindennek következményeit, a szlovák nacionalista történetíróval szemben, ő a saját nacionalizmusa nyelvére fordította le.

Gondolataik, törekvéseik így szükségképpen harcba kerültek anélkül, hogy ezt talán maguk is világosan felmérték volna.

1772-ben maga Kollár ajánlja a magyar irodalmi megújulást elindító *Ágis tragédiáját* a királynő figyelmébe, anélkül, hogy tudná, ezzel a tettel mit indít el. De ugyanekkor helyezi el névtelen cikkeit folyóiratában, az *Anzeigen*-ben a magyar nyelv ellen, s 1775-ben gúnyosan állapítja meg: „A magyarok kezdettől fogva nem használták anyanyelvüket . . .”

De Bessenyei ekkor már felemelte szavát.

„Engedjétek meg hát magyarok egy szót magyarul írni” — kezd könyörögni nemzetének — „Engedjétek meg hát magyarok egy szót magyarul írni, ahol deákat százezret irtatok...”⁷⁷

S rendkívül figyelemre méltó, amint a magyar nyelvért folytatott küzdelmében éppen Kollár gúnyos megjegyzéséből indul ki: „Nem tudná a józan okoskodás meghatározni, honnan van, hogy a magyar nyelv nemzetének oly kevésbé kedves. Árva gyermek ez, nincsen sem atyja, sem anyja . . .”⁷⁸

Ez ugyanis nem más, mint az *Anzeigen* gúnyos cikkének megállapítása. Itt is az olvasható, hogy a magyarnak anyanyelve nem kedves. Csakhogy a fegyvert, amit az *Anzeigen* a nyelv ellen fordított, azt Bessenyei most visszafordítja a támadó felé. Mert így folytatja: „Pedig valamennyi szabadsággal bíró nemzet, mely földünk golyóhisán lebeg, megérdemli, hogy nyelvét tanulják. Lehetetlen egy olyan anyanyelvben érőnek, mélységnek, méltóságnak nem lakni, melynek nemzete, országa *szabad törvényeket csinált, s azokat vérével száz esztendőkön által védelmezni tudta.*”

Mi más ez, mint a nyelv védelmezése kapcsán a nemzeti szabadság-gondolat megjelenése, mely Kollárt most már másik oldaláról is, az udvar szolgálatában végzett munkájában támadja meg.

Kollár arról írt könyvet, hogy a magyar Szent István óta a királyi hatalom feltétlen alávetette volt, s Verbőczy ellen is azért kelt ki, hogy a magyarok „régis szabadságáról” tett kijelentését kétségbe vonja.

Mindezekre Bessenyei, saját szemléletének öntudatlan biztonságából felel: „Szent István elkezdí a Törvényt iratni, melly az Uralkodás alatt való nemességet a rabságtól örökre felszabadítja.”⁷⁹ Majd pedig, történeti visszapillantását folytatva, megemlíti II. Andrást és az aranybullát, beszél az ellenállási záradékról, s arról, hogy a Habsburg I. Lipót ezt eltöröltette: „András . . . olyan törvényt hoz, hogyha ő, vagy maradéka, törvénnyel nem egyező módon parancsolna, lehessen pártütésnek bűne nélkül ellene fegyvert fogni . . . Tudod azonban, hogy mikor Leopoldus I. Józsefet magyarországi királynak koronáztatta . . . a törvényből kihagyott.”

Bessenyei, a hiányos iskolai képzettségű, önmagát művelő fő itt olyan dolgokról beszél, melyekről Kollár a tudós, hallgatott. Bessenyei a királyi önkény, a zsarnokság ellen emeli fel szavát, melynek Kollár a szolgálatába állott. Emlegeti ugyan az udvari történész a jobbágyok elnyomottságát és bírálja az egyházi jogokat, de mindezt, mint láttuk, „a korona” érdekében. Bessenyei viszont a parasztság méltatlan terheit egyenesen a királyi zsarnokság bírálataival kapcsolja össze.

⁷⁷ Bessenyei György: Magyar néző. Bécs 1779. Bevezetés.

⁷⁸ [Bessenyei György:] A holmi. Bécs 1779. 155—156. l.

⁷⁹ Uo. 14. l.

Ismételjük el, Kollár megbélyegzett könyvéből még egyszer idézve, mit talált ő fájdalmasnak a hatalmi visszaélésekben? „... midőn a mi Felséges Királyaink a papok játékbáb-jainak képzeltek, midőn a felséges magyar korona jussai, méltósága kevélyen eltagadtanak, vajjon, kérék, melyik igazságszerető nem indulna fel lelkében...?”

Lássuk, ezzel szemben Bessenyei miképpen fogja fel a „korona jussát”? A következőképpen: „... egy Hazának és egy Királynak csak arra kell igyekezni, hogy olly törvényeket tehessenek, mellyeknek legtűrhetőbb alkalmatlanságai, s kárai legyenek. Legjobb ezen okbul mindenkor a szelidséghez, emberiséghez, és szánakozáshoz szítani, és emberi társaságunknak azon Paraszti nemét kémélleni, melly minden terhet hűz, és nyakában mindenféle jármot visel. Kenyerét pedig a földet ásván, kapálván, veritékével keresi, mellynek kebelét könnyhullatásával áztatja, nyögven insége alatt, mellytől nyomattatik.”⁸⁰

Míg tehát Kollár a királyokon esett „jogtalanságokon” sajnálkozik, addig Bessenyei éppen a királyok törvényhozó hatalmát kívánja korlátok közé szorítani az elnyomott nép érdekében.

Pedig kettejük közül éppen Kollár származása esett közelebb az elnyomott néphez, s Bessenyei volt az, aki a nemesi kiváltságokat élvezők osztályából származott.

Mi ennek a magyarázata?

A magyarázatot a társadalmi hierarchiát átszövő, sajátos, hazai nemzetiségi viszonyok adják meg. Kollár jobban gyűlölte a magyar nemességet mint az államvezetés központi, elnyomó kormányzatát. Elsősorban azért, mert éppen alacsonyabb származásánál fogva, ifjúságában először a feudális, nemesi göggel ismerkedhetett meg. Ez volt a közvetlen elnyomó hatalom, mellyel a szlovák parasztság érintkezett. A kormány gyarmatosító politikája távolabb eső és homályosabban látható volt. Később pedig, mikor a „tűzhöz” került, sőt, egyenesen beleszólása volt e kormányzat működésébe, a személyesen élvezett előnyök arra bírták, hogy megalkudjon ezzel az elnyomással.

Bessenyei egészen más társadalmi talaj szülötte volt. A magyar nemességből, éppen abból az osztályból származott, mely a nem-magyar nemzetiségek számára az uralkodás megtestesítője volt. A bécsi kormány felé azonban ez a nemesség az adott, hazai viszonyok között az egyetlen volt, mely a gyarmatosító törekvéseknek elleneszegült. Igaz, nem azért, hogy az egész nemzetet, a népet is belefoglalja a szabadságjogokba. A fejlődést azonban megindította, s a polgári nemzetévtválás folyamata ennek az ellenállásnak következménye volt.⁸¹ Legjobbjaiban pedig e nemesség már ekkor is kezdte látni az elnyomottak terhét, mint az Bessenyei szemléletéből is kitűnik.

Ugyanakkor a nemesi származás Bessenyei anyagi jólétét igen kevésbé támasztja alá. Apja természetesen sokkal jobbmódú, mint Kolláré, mégis Bessenyei az, aki kevesebb iskolát végez. Apja költségén kijárja ugyan a sárospataki kollégium néhány osztályát, de aztán haza kell mennie, és a sok testvére között elaprózódó birtokfalusi gondjainak részt vennie. Elszegényedő apját pedig később is kell segítenie.⁸²

Kollár viszont a jezsuiták költségén tanult, s mivel a rend sokat vár tőle megmutatkozó tehetsége miatt, nem állítanak korlátokat eléje anyagi tekintetben. Gazdag történeti forrásismeretét, nyelvtudását, valamint a történetkutatásban való technikai tudását ingyen szerzi meg. Társadalmi visszatorítottágában ez a tudás segítette az emelkedésben, s fölényt biztosított neki Bessenyeivel szemben is.

Az ifjú testőrtiszt falusi környezetben nőtt fel, s provinciális helyen tanult. Mikor Bécsben megjelent, mint a királynő nemes testőre, társaihoz hasonlatosan csupán az udvari ceremóniák játékszere volt. A kisebbrendűség érzése tehát nála is adva volt, nem ugyan társadalmi, de művelődési tekintetben.

Így indult el, tudós képzés nélkül, de leküzdhetetlen művelődési vágytól hajtva. Nem érte el azt a fajta tudást, mint Kollár, de ez nem is volt szándékában. Bessenyei, aki elsőnek hirdette magyar nyelvű tudományosság szükségét, nem a tudós, hanem a vérbeli író első magyar típusa volt.

Ezzel sajátos sorsot vállalt. A vidéki magány és a rendőri megfigyelés szomorú sorsát, a pusztába kiáltott szó kegyetlen érzését, annak a sorsát, aki egyre ír, de akinek művei nem jelennek meg soha.

Kollár is elhagyatva, az udvar napjának kihunyásában halt meg, miután II. József nem engedte többé beleszólni az államtanács titkos ügyeibe, s megüzente neki, hogy csak akkor beszéljen, ha kérdezik. De nem kérdezték meg többé, s az uralkodói kegy elvesztésébe éppúgy belepusztult, mint Batthyany Lajos nádor az 1764. évi országgyűlés összehívásába.⁸³

⁸⁰ Uo. 216. l.

⁸¹ Magyarország története 1526—1790. (Egyetemi tankönyv.) Bp. 1957.

⁸² *Waldapfel József*: Magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1963. 128. l.

⁸³ Mária Terézia megnehezelt rá a diéta sikertelensége miatt. *Horváth M.*: i. m. VII. k. 374. l.

Bessenyeit azonban nem törte meg a magány. A bihari remete a sertészizlalás vidéki gondjai középett a filozófiai gondolkodás magaslataira hágott fel, s az a néhány írása, mely ifjúkorában megjelent, az a néhány gondolat, melyet testőrtársaival megbeszélt, s az a példa, melyet az udvarban és Kollár személyében maga előtt látott, elegendő volt ahhoz, hogy a magyar anyanyelvű irodalom fejlődését elindítsa.

Nyelvvédelem és történetkutatás

Kollár azonban nem csak a vele egy asztalnál ülő, vele egy asszonynak udvarló Bessenyeiben keltette fel az ellenhatást. Sajátos módon, nem csupán a magyar nemesi testőrben akadt védelmezője a történeti múlt igazságának, hanem a Kollárral közös társadalmi talajról induló és ugyancsak szláv származású egyik tanítványában is. A horvát származású és magát egyidőben horvát patriotának valló Kovachich Márton György ugyancsak Bécsben, mint fiatal ember Kollár Ádám vezetése alatt foglalkozott történeti stúdiumokkal, azokhoz a magyarországi, de nem magyar nemzetiségű társaikhoz hasonlóan, akik valamennyien szláv származásúak voltak, s akiket Kollár előszeretettel gyűjtött maga köré.

Kovachich nem volt író-egyéniség, ebben mind Kollár, mind Bessenyei mögött elmaradt. A maganyelvűség mozgalma is hidegen hagyta, hiszen ő maga nem használta ezt a nyelvet írásban soha. Mint történész a felvilágosult racionalista adatgyűjtő típusa volt, aki higgadt értelemmel, mindenféle szubjektívizmus belevégítése nélkül állott feltárt adatai mögött.

A pártatlan szellemű, higgadt történetkutatás mindenekelőtt arra tanította meg, hogy a Kollár köréhez tartozó Benczúr, majd az őt plagizáló Grossing ferfitéseivel ellentétben, a régi magyar országgyűlések léte történeti valóság volt. 1790-ben jelentette meg munkálkodásának első eredményét, a *Vestigia comitiorum* című országgyűléstörténeti forrásgyűjteményt, melynek anyagát a legkülönbözőbb levéltárakból szedte össze és másolta le gondosan. Munkája előszavában, elárulva törekvéseinek tudatosságát, Grossing állításait cáfolja meg a nagyarányú dokumentum-gyűjteménnyel. A későbbi években még három pótkötettel gyarapította művét, melyeknek az elkövetkező országgyűlésekre is jelentős hatása lett.

Az 1811/1812. évi országgyűlés nyelvvédő szónokai ugyancsaknemkizárólag Kovachich munkájából merítették történeti érveiket. S ugyancsak Kovachich volt az is, aki megírta az országgyűlés ellen időzített két Kollár-utód, Gustermann és Piringer művének cáfolatát. Munkája — természetesen a cenzúra miatt — kéziratban maradt. Kazinczy agitációja azonban annyit elért, hogy egyes megyék, mint Pest és Zemplén, lemásoltatták ezeket a nemzetvédő iratokat és elhelyezték saját archívumukban.

Ugyanaz az országgyűlés volt ez, melyen a Kollár Ádám hagyatékából ismertté vált Bethlen-kori szöveg is közkezen forgott, a magyarok kiirtásának programjával. A pártatlannak hitt külföld felől pedig elhangzott már Herder pesszimista jóslata, melyről senki sem tudta a magyarok közül, hogy valójában a bécsi udvar és Kollár Ádám tevékenységéből származott.

Ebben a nyomasztó helyzetben került sor arra, hogy a rendek gyülekezete előtt, a magyar nyelv hivatalossá tétele ügyében, felolvassák a racionalista történeti adatgyűjtés során előkerült dokumentumokat, melyek arra vetettek világot, milyen körülmények között és milyen ígéretek teljesítésének feltételével foglalta el annak idején az első Habsburg Magyarország trónját.

Az egyik dokumentum I. Ferdinánd király 1527. január 19-én kelt levele volt, melyet a nemzethez intézett, s melyben többek között az alábbi kijelentés volt található: „Wollen noch zukunfftigen Zeit die Hungarische Sprach und Nation (sso gegen der Christenlichen gemeinde voll verdienet) mit allen unsern Krefften und Vormogen handhaben.”⁸⁴

De felidéztek egy 1531. július 17-én kelt levelét is, melyben még egyszer megismétli, hogy a magyar nemzet nyelvét és szabadságát a jövőben is fenn akarja tartani.⁸⁵

Mindezek a dokumentumok tehát eleven cáfolatai voltak a bécsi *Anzeigen* korábbi állításainak, hogy a magyarok régebben nem törődtek saját nyelvükkel. Hiszen az első Habsburgnak többszörösen is ígéretet kellett tennie a nyelv, és ami ezzel együtt jár, s amit Kollárék szintén tagadásba vettek, a nemzeti szabadság, megóvására. Kiderült azonban újra és újra az is, hogy a Habsburg uralkodók ezeket az ígéreteket nemcsak, hogy nem tartották meg, hanem még arra is törekedtek, hogy emléküket maga a nemzet is felejtse el.

De közölt Kovachich az 1527. évi budai országgyűlés irataiból is, melyek a Habsburg uralkodás kezdeteit még jobban megvilágították.

Mint ismeretes, a Habsburg család magyar trónigényét a III. Frigyes és I. Mátyás, valamint I. Miksa és II. Ulászló között létrejött családi szerződésekre alapította, melyek a

⁸⁴ Kovachich M. G.: Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros celebratorum, III. tom. 101. p. V6. Diarium comitiorum regni Hungariae etc. Posonii 1812. 345—346. l.

⁸⁵ Kiadta Horvát István: Verbőczy István emlékezete. II. k. Pest 1819. 272—273. l. (Kaprainai-gyűjtemény, XXVII. tom. 204. p. Bp. Egyetemi Könyvtár, kéziratár.)

Hunyadi, illetve Jagello-ház kihaltával nekik biztosították a trónt. A nemzeti közvélemény azonban nem érezte magára nézve kötelezőnek ezeket a megkérdezése nélkül kötött szerződéseket. Már az 1505. évi rákosi országgyűlés kimondta, hogy idegen névből származó királyt többé nem választanak.

A mohácsi csatavesztés után, mikor II. Lajos gyermektelen halálával a kérdés aktuálisá vált, a rendek véleménye megoszlott. Egy rész kitartott a nemzeti király eszméje mellett és Szapolyai Jánost kívánta királynul. Mások viszont, különösen Szapolyai alkalmatlanságát látva, hajlottak a Habsburg I. Ferdinánd felé abban a reményben, hogy a török által végveszélybe jutott országot képes lesz a német birodalom támogatásával a pusztító ellenség től megvédeni.

Ferdinánd szemében azonban a családi szerződések jogi alapja fontosabb volt, mint a nemzet valóságos hangulatának figyelembevétele. Szerencsétlen kezdetnek számított már az is, hogy mikor a magyarok éppen az idegenek elnyomásától tartva bizalmatlankodtak személye iránt, ő a magyar trónt illető ügyben osztrák tanácsosaitól kért véleményt. E tanácsosok természetesen úgy nyilatkoztak, hogy a magyaroknak még csak szabad választásra sincs joguk, hanem kötelesek a szerződések értelmében Ferdinándot „örökös uruknak elismerni és minden ellenszegülés nélkül megkoronázni”.⁸⁶

Ezért történt, hogy bár kezdetben az országnak csupán egy töredéke volt hajlandó őt királlyá választani, ő maga úgy viselkedett, hogy a nemzet királyválasztó szabadságáról nem vett tudomást. Sőt a koronázási beszédében egyenesen sértő leereszkedéssel fordult azok felé, akik lehetővé tették neki a trón elfoglalását. „Legyetek meggyőződve — mondotta —, hogy bár teljes joggal igényelhettem ezen ország trónját, inkább szánalomból, már-már elvesztett ügyeteken segíteni óhajtván, mint haszonlesésből és saját érdekemet tekintve kerestem azt.”⁸⁷

Még azt is kijelentette, hogy azért nem baj, hogy ő idegen, mert Magyarországot a múltban is az idegen királyok kormányozták jobban, azonkívül a Habsburg család előkelőségével semmiféle más dinasztia nem versenghet. S ezt éppen annak a nemzetnek mondta, amely saját nemzeti dinasztiaja, a Habsburgoknál sokkal régibb Árpád-családnak vezetése alatt már Szent István óta nemcsak független, de tekintélyes európai politikát folytatott, és a XIII. század végén jelentős mértékben hozzájárult a Habsburg család uralmának még csak akkor kezdődő megerősödéséhez. (1278-ban IV. László király segítette győzelemhez Habsburg Rudolfot.)

Ezért kaphatott Ferdinánd önérzetes választ azoktól a magyar rendektől, akiket már koronázása előtt, „alattvalóinak” nevezett. A kifejezés fölött csodálkozásukat fejezték ki a magyar rendek, aztán levelüket így folytatták: „Tudja meg felséged, hogy Magyarország sem jegyajándékul, sem hűbérül el nem adományozható, hanem bármely külfejedelem hatalmától független ország, melyet sem előbbi királyaink, sem saját őseink nem voltak feljogosítva bárkinek örökségül adni.” S itt emlékeztettek arra, hogy őseik ezt nem is tették, hanem már 1505-ben elhatározták, hogy többé idegen királyt nem választanak.⁸⁸

Ennek az önérzetes válasznak szövegét adta ki Kovachich, mely egyúttal a körülményeket is megvilágíthatta.

Valóban, a hivatalos bécsi történetírás által propagált „kezdettől való szolgaság” eszméjéhez nem illettek jól ezek a feltárt történeti dokumentumok. De ahhoz az elmélethez sem, mely a XVII. század óta, mikor a török uralom alól Magyarország közös európai összefogás és saját részvétele következtében is felszabadult, mint „hódított terület” próbálta tekinteni az országot. Hiszen I. Ferdinánddal már 1526-ban megígértették a rendek, hogy megvédi az országot a töröktől. S már 1530-ban számon kellett kérni ígéretének be nem váltását.

„Mit eszközölt ki felséged a lefolyt négy év alatt — írják neki — előttünk ismeretlen, de igyekezete gyümölcseit nem élvezte az ország.” Hiszen külföldi segítség ígéretével azonnal koronázása után elhagyta az országot, s nem tért vissza. Ellenben az általa behozott német katonaság azóta versenyt pusztította az országot a törökkel.⁸⁹

Nyilvánvaló, hogy a Habsburg család egyéb országai részéről, a korábban is német birodalmi hűbér Csehországtól vagy az örökös tartományoktól nem volt hozzászokva ilyen önérzetes hangú levelekhez. Az is nyilvánvaló azonban, hogy kezdettől való szabad és független múltja után a magyarság sem volt hozzászokva ahhoz, hogy alárendelt tartományként kezeljék.

⁸⁶ „Auch als die Hungern kain waal zethun haben, sondern die Künigliche Maiestät angeender regierender Erbkünig in Hungern ist, und die Hungern kein ander macht zethun haben, dann die Künigliche Maiestät für iren regierenden Erbherrn zuerkennen, und Ir Maiestät on widerstannnd zu zronen, inhalt der vertrag.” A bécsi császári levéltár anyagából idézi *Fraknoi Vilmos*: A magyar országgyűlések története. I. k. Bp. 1874. 22. l.

⁸⁷ Ursinus Velius: De bello Pannonico, Vindobonae, 1762. 30—33 l. Kollár Ádám kiadásában [1]. Idézi *Fraknoi V.* i. m. I. k. 68—70. l.

⁸⁸ Kovachich, G. M.: Supplementum: i. m. III. tom. 115—118. p.

⁸⁹ Idézi *Fraknoi V.*: i. m. I. k. 109. l.

Az elmondottakból fény derül a magyar nacionalizmus ébredésének körülményeire is. Mielőtt még „a mindenkit magyarrá tenni akaró”, romantikus törekvések és a Horvát István-féle, ábrándos történetnyomozások megszületnének, a magyar szellemi élet képviselői már a higgadt, felvilágosodás korabeli racionalista történetkutatás fényénél felismerik a nemzeti múlt ellen irányított és a bécsi kormánypolitikától sugalmazott támadásokat.

A lelkiismereti szabadságot őrző Pray még csak passzívan, hallgatással válaszolt Kollárnak. Bessenyei azonban, akinek akadémia-alapítási tervét Kollár elgáncsolta, már leírja magyar részről az első, nacionalista megnyilatkozást: „A köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kell tennünk.”⁹⁰

Egy évtizeddel később pedig Kazinczy, akit a romantikus írónemzedék „hazafiatlansággal” vádolt felvilágosult magatartása miatt, a magyar nyelv ügyében folytatott országgyűlési tárgyalások alatt így kiált fel: „Ha a magyar nyelvet hozzuk be, állni fogunk. Ha a latin nyelv hoztatatik vissza, később vagy előbb megöl bennünket az idegenek özöne.”⁹¹

Ezt a mondatot 1790-ben írta le, s egy év múlva, 1791-ben jelent meg ország-világ előtt Herder jóslata a magyarok pusztulásáról. Bár Kazinczy, saját kijelentése szerint, csak „kacagta” ezt a jóslatot, és forrásait nem sejtette, Kollár és az udvari történetírók köréről sok mindent tudott. Elsősorban nyilván éppen Kovachich révén, aki egykor Kollár tanítványa és Tersztyánszky hivataltársa volt, s aki horvát patriótából a magyar nemzeti múlt higgadt, racionalista történetnyomozójává lett. Az 1811/12. évi országgyűlési tárgyalások szenvedélyes nyelvi vitái és a kormányzásban jelentkező új, abszolutista törekvések közepette, Kazinczy egy levelében ugyancsak felidézi a nemzet pusztulásának gondolatát. De nem erőszakos fellépésre buzdít, nem mások elnyomására, hanem tanulásra, művelődésre, fokozott *történeti ismeretek* szerzésére. A történetkutatás szerepe ebben a levélben az esztétikai életérzésből eredő tragikumnak a bukást is széppé tevő gondolatával fonódik össze: „Ha Kollár s Apostolai bennünket megcsalni akarnak, tanuljunk — írja — s ha szemesek leszünk, s tanulni nem sajnálunk, megfelelhettünk... az ellenünk viaskodóknak... Tűrjünk renitentia nélkül... Vigasztalásunkra lesz, ha bukunk, hogy vétkünk nélkül bukunk, mint a görög theatrum Schicksal-trauerspiljei.”⁹²

S ez a tragikus érzés, mely a racionalista ismeretszerzés felvilágosodáskori fényében született, öröklődik át a romantikus kor gondolkodóira, politikusokra és költőkre egyaránt. Széchenyi István álmatlan éjszakákon át tőpreng nemzete sorsa felett, s közben egyre inkább úgy látja, hogy Herdernek igaza van; a magyarok el fognak pusztulni.⁹³ De a legsötétebb, és legmegrendítőbb erővel ható vízió Vörösmarty *Szózatában* jelenik meg a sírjába süllyedő nemzetről.

*

Ha mindezek után felelni próbálunk felvetett kérdésünkre, hogy milyen álláspontot foglalt el a Habsburg államvezetés a magyarsággal szemben, úgy azt találjuk, kezdetől fogva ragaszkodott ahhoz, hogy Magyarországot a birodalommal, majd Ausztriával szemben, alárendeltségi viszonyban tartsa. Pedig e viszony nem volt szükséges; már korábban is megesett Zsigmond idején, hogy a német-római császár egyúttal Magyarország királya is volt. Zsigmond azonban sohasem próbálkozott ilyen alávétéssel, az ország integritását tiszteletben tartotta, s a közjogi probléma nem vált viszályok fészkévé. A Habsburgok alárendelést célzó politikája azonban meg nem szűnő viszályok és nyugtalanságok melegágyává vált, melynek során a magyar lett a monarchia „rebellis” eleme. Pedig a magyar nemességet különben könnyű lett volna kezelni: hiszen Mária Terézia jó szaváért már „életüket és vérüket” ajánlották fel és valóban segítettek is megmenteni trónját.

Kossuth szenvedélyes hangú levele azonban igazat mondott: Mária Terézia nem volt hálás. A népjóléti és gazdasági intézkedések, a nemesség Bécshez való kötése csak finomabb eszközökkel való folytatása volt a korábban véresen erőszakos alárendelési törekvéseknek. Ezért volt szükség a történetírásra is, hogy szellemi eszközökkel lehessen kioltni a magyarságból szabadsága és önállósága emlékét. Nyelvének erőszakos elfojtásán keresztül pedig remélni lehetett teljes beolvadását a birodalom egyéb népei közé, hogy ne csupán szabadsága, de létezése is megszűnjék.

A Bethlen-kori szöveg már ebben a vonatkozásban is kijelölte az irányt az idegenek betelepítésével. Ezért lehetett kitűnően felhasználni a bécsi államvezetésnek Kollár Ádám működését.

⁹⁰ Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bécs, 1790. 201.

⁹¹ *Opheus*, II. (1790.) 16 stb. I.

⁹² Cserey Miklósnak, 1812. jún. 24. Levelezés, IX. köt. 517. l.

⁹³ „Alle Tage sehe ich mehr, Herder hat recht — bald wird die Hungarische Nation aufhören.” 1829. jún. 20. Gr. Széchenyi István napló (szerk. Vizsota Gyula), III. köt. Bp. 1932. 320. l.

Az országban lakó nem magyarok felfingerlése a magyarság ellen azonban beláthatatlan következményekkel járt. A Habsburg monarchia államvezetése olyan nacionalista erőket szabadított ezzel magára, melyek nem nyúltak ugyan soha fegyverhez vele szemben, mint a magyarság, de amelyek az első világháború után eredményes akcióba léptek. A régi soknemzetiségű Magyarország felbomlása bekövetkezett, de a széthulló keretek maguk alá temették a Habsburgok trónját is.

A. I. Turgenyev és Magyarország

TARDY LAJOS

I.

Az orosz irodalom- és tudománytörténetbe több Turgenyev írta be maradandóan a nevét és ezek között jelentőségben az elsők közé tartozik Alekszander Ivanovics író, történész, diplomata, a napló- és levélírási irodalmi műfajának kiemelkedő képviselője. Mint *M. P. Alekszejev* írja, „a XIX. század elején az orosz irodalmárok levelei az általános irodalmi fejlődés fontos tényezői voltak . . . sajátos funkciót tölthettek be s miként az egész kézíratos irodalom, élénkebben és teljesebben tükrözték az orosz társadalom szellemi igényét, mint a cenzúra alá eső sajtótermékek . . .”¹ *P. A. Vjazemskij*, az orosz felvilágosodás kiváló alakja *A. I. Turgenyev* munkásságáról adott jellemzésében levélírói tevékenységét egyenesen bámulatosnak mondja, mely egész korszakának nemcsak Oroszországát, hanem Európáját eleveníti meg.² A szovjet irodalomtörténetesek rendkívül pozitív értékítéletét sokatmondóan tanúsítja az a tény, hogy *A. I. Turgenyev* 1825–26. évi levelezését és naplóját a közelmúltban adta ki díszes kivitelben, harmincezres példányszámban az egyik vezető könyvkiadó.³

Sajnos, abból a roppant levél-anyagból, melynek színhelye kaleidoszkópszerűen változik az akkori Európa városai között, hazánkkal, illetve fővárosával viszonylag kevés foglalkozik s ezek is tollforgató ifjúságának első korszakából származnak, amikor még csak egy kisebb németországi utazás és néhány orosz folyóiratban megjelent cikk jelenti tapasztalati anyagát és irodalmi múltját. A későbbi *A. I. Turgenyev* erős emberábrázoló készsége, hatalmas műveltsége és elragadóan könnyed, mégis magvas stílusa ekkor még csak csírájában mutatkozik meg, de haladó szemlélete, szociális érdeklődése már jórészt kialakult s vizsgálódása már túllépi az önmaga által eredetileg csupán a szláv népek történetére korlátozott kört és tekintetével felszív minden jelentőset, nevezetesen, tanulságosat.

Alekszander Ivanovics *Turgenyev* 1784-ben született. Apja, Iván Petrovics *Turgenyev* felvilágosodott szibírszki orosz földesúr volt, az orosz szabadkőműves mozgalom egyik jelentős, központiának mondható alakja, *Ragyiscsev*, *Novikov* és sok más orosz reformer közeli barátja. Szabadkőműves társaságukat II. Katalin cárnő zúta össze; egyesek börtönbe, mások rendőri felügyelet alá kerültek — az öreg *Turgenyevet* birtokára száműzték. Iván Petrovics *Turgenyev* és *Katyerina Szemjonovna Kacsalova* házasságából négy fiúgyermek született, akik — különböző mérvben — továbbfejlesztették apjuk művét; együttes tevékenységüknek Anatolij Korneljevics *Vinogradov* állít maradandó irodalmi emléket.⁴

I. Pál cár trónralépésével végeszakadt a száműzetésnek és I. P. *Turgenyevet* a moszkvai egyetem igazgatójává nevezik ki. *Turgenyev* Alekszandr — akit fivérével együtt eddig egy svájci szabadgondolkodó, Georg Christof *Tobler* nevelt — most a moszkvai egyetemi kollégiumba került. A szülői házban az orosz irodalmi élet kitűnőségeivel ismerkedhetett meg; apját követve fiatal progresszív írókból és költőkből ő is irodalmi kört alakított.⁵ Moszkvai tanulmányai befejeztével 1800. jún. 16-án az orosz külügyminisztérium moszkvai archívumának állományába került; e tárca kötelékében működik 1802 júliusáig, amikor barátjával, Andrej Szergejevics *Kajszarovval* együtt Németországba utazik, ahol beiratkozik ez időök tán leghaladóbb egyetemére, a göttingaiba, ahol *Schlözer* kedvenc tanítványává válik.⁶

A három *Turgenyev-fivér* és a parasztfelzabadtást hirdető *A. Sz. Kajszarov* mellett itt végezte tanulmányait *Puskin* líceumi tanára, *A. P. Kunicin* is és *Gillelson* szerint bizonyosra

¹ Алексеев, М. П.: Письма И.С. Тургенева. В кн. И.С. Тургенев, Полн. собр. соч. и издем в 28 томах. Москва-Ленинград, Т. I. 1961. стр. 17-18.

² Вяземский, П.А.: Полн. собр. соч. Спб., Т. VIII, стр. 282.

³ Тургенев, А. И.: Хроники русского. Дневники (1825-1826 гг.). Москва-Ленинград, 1964.

⁴ Повесть о братьях Тургеньевых. Москва. 1960. Magyarul: Vinogradov A.: Rózsa és kereszt. Bp. 1965.

⁵ Гиллельсон, М.: А. Н. Тургенев и его литературное наследство. В кн.: А. И. Тургенев, Хроника русского, Дневники. Москва-Ленинград, 1864, 443. стр.

⁶ Gillelson id. m. 445-446. l.

vehető, hogy *Puskin* — a későbbiekben A. I. Turgenyev egyik legmeghittebb barátja —,⁷ amikor Vladimir Lenszkijről beszél, aki „Göttingai szellem neveltje, az ifjúság virágja volt... hozott új eszmét, új tudást, szabadságról szent álmódást”,⁸ Göttingában tanult szabadságszerető barátainak, a három Turgenyev-fiúnak és Kunicinnek politikai öntudatra ébredését ábrázolja.⁹

Az oroszok mellett igen népes kis kolóniát alkottak Göttingában a magyarok is; Turgenyevék előtt nem sokkal itt végezte tanulmányait — sok más magyar mellett — Barczafalvi Szabó Dávid, Budai Ézsaiás, gr. Bethlen Elek, Bolyai Farkas, Schedius Lajos —, hogy a régebbiekről, így pl. Berzeviczy Gergelyről ne is beszéljünk.¹⁰ 1802-ben immatrikulálták A. I. Turgenyevet és egy év különbséggel fejezi be tanulmányait az ugyanott tanuló *Rumy Károly Györgygyel*, a magyar — szláv kapcsolatok lelkes apostolával.¹¹ *Turgenyev* — *Schlözer* hatása alatt — ekkor még teljesen a szláv történelemnek és irodalomnak kívánja szentelni magát¹² és — bár kapcsolataikra eddig még nem sikerült fényt deríteni — már csak közös barátaik nagy száma miatt is bizonyosra vehetjük, hogy egyetemi tanulmányaik során közeli ismeretségbe, esetleg barátságba kerültek egymással.

1804. ápr. 12-én, *Kajzarov* társaságában hagyta el végleg *Turgenyev* Göttingát. Útjuk először Lipcsébe, onnan Drezdába vezetett. Prágában¹³ csak néhány napig tartózkodtak, majd Bécsben időztek, ahol szabadkőműves összeköttetések révén fontos ajánlóleveleket szereztek magyar személyiségekhez. Bécsi tartózkodásuk ideje azért nyúlik hosszabbra a tervezettnél, mert nem egykönnyen kap beutazási engedélyt a magyar kancelláriától. Már 1804. jún. 18-i levelében azt írja szüleinek, hogy — kedve ellenére — kénytelen volt tisztelgő látogatáson megjelenni az orosz nagykövetnél, támogatásának megszerzése céljából. Aug. 1-i levelében is arra panaszkodik, hogy hetek óta hiába várja a magyar kancellária intézkedését, holott az orosz nagykövetség nap mint nap sürgeti azt. Végül is megérkezik a hivatalos engedély és útra kelhetnek.

1804. aug. 3-án érkeznek Budára, ahonnan első beszámolóját aug. 10-i kelettel küldi édesatyjának. Mivel ezek a levelek eddig magyar nyelven nem láttak napvilágot,¹⁴ érdemes azokkal teljes terjedelmükben megismerkedni, annál is inkább, mivel értékes adalékokkal bővítik ismereteinket a Göttingában kialakult progresszív — elsősorban szabadkőműves jellegű — magyar — orosz kapcsolatok továbbélésére, valamint arra, hogy miként látta hazánkat, annak közjogi berendezését, vallási, gazdasági viszonyait, vezető köreinek és az elnyomott osztályoknak életformáját egy erőteljesen nemzeti érzésű, de a progresszív nemzetközi áramlatába szívvel-lélekkel bekapcsolódó művelt orosz, a későbbi kiváló író és történész: Alekszandr Ivanovics *Turgenyev*.

2.

„Tisztelt Apámuram, tisztelt Asszonyanyám! Immár egy hete annak, hogy ideérkeztünk, miután Bécsben s másutt elláttuk magunkat ajánlólevelekkel. Nagy bárkán utaztunk a Dunán s alig három és fél nap alatt 36 mérföldet tettünk meg,¹⁵ bár Pozsonyban ebéd után jócskán időztünk. Nemcsak azért választottuk a víziutat, mert összehasonlíthatatlanul olcsóbb,

⁷ A carszkoje-szeloi liceumba A. I. Turgenyev hozta be. Vö. Грот, Я.: Пушкин, его лицейские товарищи и наставники. В Сборнике Отделения Русского Языка ми Словесности имп. Акад. Наук. Т. 42. Спб. 1887. стр. 134, 312.

⁸ Puskin: Anyegin. Ford.: April L. Bp., 1953, 40. l.

⁹ Gillelson id. m. 444—445. l.

¹⁰ Vö. Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp., 1955, 187—197. l.

¹¹ Vö. Kepp Mária: Rumy Károly György Göttingában. Bp., 1938; Angyal (Endre) Andreas: Karl Georg Rumy, ein Vorkämpfer der deutsch—slawisch—ungarischen Wechselseitigkeit. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller-Universität Jena. Jgg. 8.

¹² Истрин, В.: Русские путешественники по славянским землям в начале 19. века. В Журнале Министерства Народного Просвещен я, новая серия, часть 41, 1912, стр. 79. Schlözer azt akarta, hogy tanulmányai befejeztével az ifjú Turgenyev adjunktusi minőségben lépjen az Orosz Tudományos Akadémia történeti osztályának szolgálatába. De az öreg Turgenyev — bármennyire is szabadelvűnek számított — a professzori pályát nem tartotta méltónak egy előkelő orosz nemes számára és ragaszkodott ahhoz, hogy fia jogászai tanulmányokat végezzen, hogy majdan a Törvényelőkészítő Bizottság tagja lehessen. Így is történt — de valójában Turgenyev mind szíve szerint, mind munkásságát tekintve írói munkássága mellett elsősorban történész volt.

¹³ Prágából hazafir leveléből érdemes kiragadni néhány sort: „A csehek . . . engesztelhetetlen ellenségei a németeknek. Lehet-e csodálni, hogy az osztrák hadsereg, melynek legjobb és legnagyobb részét a szláv népek adják, rátermettsége és vitézsége ellenére nem tud eredményt elérni a franciák ellen. Hát vajon harcolhat-e szívvel-lélekkel a szláv katona a németért — a saját engesztelhetetlen ellenségéért. Így gondolkoznak a magyarok is, akik a császári lovasság legjobb alakulatait szolgálták. (Isztrin i. m. 86.)

¹⁴ Истрин, В. М.: Путешествие А. И. Тунгенева и А. С. Кайсарова по славянским землям в 1804 г. Петроград, 1915. Кéziratban А. Н. С.С.С.Р., Институт Русской Литературы, 9. 309, № 306, л. 18—23 06., 25 06. — E dolgozat kéziratának nyomdai átfutása során jelent meg Ja. I. Sternberg szovjet történész „Iz isztorij ekonomiceszkij i kulturauh szvjazev mezsdu Rosszijej i Vengrijej v XVIII v.” c. kitűnő tanulmánya (Mezsdunarodnűje szvazi Rosszii v XVII—XVIII vv. Moskva, 1966), melyben említést tesz A. I. Turgenyev magyarországi leveleiről.

¹⁵ 1 német mérföld = 7532,485 méter

hanem azért is, mert a szárazföldi utazásnál jóval biztonságosabb. Szerencsétlenség, baleset egyáltalán nem fordul elő; a víz sodrától s a szélről hajtva egyáltalán nincs mitől tartani. Korán reggel útrakeltünk Bécsben, még este elbúcsúztunk Konstantin Jakovlevicstől,¹⁶ akinek bécsi örömeink s élvezeteink jóformán minden pillanatát köszönhetjük. Nemcsak hogy élénk részt vett programjainkban, hanem másokat is arra készítetett, hogy rólunk a megérdemeltnél kedvezőbbben vélekedjék. Pozsonyba, ami szárazföldön jó nyolc mérföldet tesz ki, alig fél napi utazás után megérkeztünk; itt töltöttük az éjszakát s korán reggel öt órakor újból behajóztunk s egész nap sehoh sem kötöttünk ki. Egészen Budáig két orosz alszerpap volt az útitársunk, akiket az Alekszandra Pavlovna sírja felett épített templomhoz osztottak be. A második éjszakát egy Komárom nevű magyar városban töltöttük; ez vasárnapra esett s alkalmunk nyílt látni és hallani a magyar nép mulatságát mely bandurazene kísérte táncból állt. A multság egész éjjel tartott; mikor felálltunk és útrakeltünk, a kocsmákban még folytatódott a tánc. Jóval ügyesebben táncolnak a mi muzsikjainknál, csak éppen a tánchoz nem kapcsolódik élőszó. Még egyszer kellett éjszakára megszállnunk és végül is kikötöttünk a városban. Pestet csupán a Duna választja el Budától, és aki ezt nem tudja, nem is tekinti ezeket két külön városnak, melyek mindegyikének saját városi rendőrsége, közigazgatási szervezete van. A véletlen akarta, hogy éppen a lehető legérdekesebb időben érkezzünk ide; most veszi kezdetét a 25 ezer főnyi császári hadsereg — mely az állami különféle néptörzseiből tevődött össze — szemléje. Megérkezett ide az Ausztriai Ház valamennyi hercege: Károly, Albert, Ferdinánd főhercegek és a mi mecklenburgi hercegünk, akivel még Bécsben ismerkedtem meg. Először Pesten állapodtunk meg és itt éltünk egy hétig, de tegnap átköltöztünk Budára, mivel ismerőseink nagyobb része itt él. Jóformán egyetlen nap sem múlik el anélkül, hogy ne hívnának meg egy magyar magnáshoz vendégségbe. Itt még frissen él az emlékezetben a magyarok és szerbek által istenített Alekszandra Pavlovna és az oroszok nagy tiszteletnek örvendenek. Ezen a héten először *Baththyány* grófnál¹⁷ ebédeltünk, aki a mi kedvünkért meghívott néhány itteni tudóst is és valódi magyar módon látott bennünket vendégül. A tokaji bor — még hozzá a lehető legtisztább — itt egyáltalán nem megy ritkaságszámba, csaknem mindenki számára. A többi híres magyar bort itt — legnagyobb csodálkozásunkra — gyengébb minőségűnek találtuk, mint aminőknek azokat hazájukon kívül megismertük; ennek oka abban rejlik, hogy a jófajta kiszállítják az országból és csak maga a szőlőtulajdonos hagy meg bizonyos mennyiséget saját asztala számára. Ugyanerre a napra meghívást kaptunk *Esterházy* herceghez,¹⁸ a magyar Seremetyevhez,¹⁹ akinek magyar nemzeti díszruhája néhány millió forintot ér. A közel-múltban csupán a csizmájára százezer forint értékű gyöngyöt rakatott. De én nem irigylem a gazdagságát, minthogy az nem őt illeti, hanem házának mindenkori legidősebb tagját és ő a vagyon sem eladni, sem elzálogosítani nem tudja. Nem vendégeskedhettünk nála, mivel már meghívásunk volt *Baththyány* grófhoz, akihez ajánlólevelünk volt és *Esterházyval* nem is kerültünk össze. Másnap *Podmaniczky* főispánnál ebédeltünk.²⁰ Ő is rendkívül szívélyesen fogadott bennünket: ő is Göttingában tanult s az emlékeket idéztük fel. De mindenkinél jobban le voltunk kötelezve *Kovachich*nak,²¹ a híres magyar tudósna, aki mindenhová elvezetett bennünket s megmutatott minden nevezetességet mind az itteni könyvtárakban, mind pedig az egész városban.

Vele még Bécsben ismerkedtem meg és ő meghívott bennünket, hogy szálljunk meg nála; de nem akartunk kényelmetlenséget okozni neki. Végül bemutattak a nádor főudvarmesterének, *Szapáry* grófnak,²² aki másnap jelentést tett rólam a főhercegnek, akinek be is mutattak. Még Istenben boldogult hitvese, Alekszandra Pavlovna csepegtette bele az oroszok iránti szeretetet. — Attól tartottam, hogy elfogódottá válok előtte, de nem így történt. Atyám — gondolom — már látta őt Moszkvában; valamennyi főherceg vonásai teljesen megegyeznek és Károly főherceg, a hadsereg kedvence²³ is egy arc vele. Kérdezősködött nálam úticéлом felől — azt válaszoltam, hogy meg szeretnék ismerkedni a velünk rokon népekkel és látni szeretném

¹⁶ Bulgakov Jakov Ivanovics (1743—1809) orosz diplomata, író és útleíró mindkét fia: Alekszandr Jakovlevics (1781—1863) és az itt szereplő Konstantin Jakovlevics (1782—1835), ez időben a bécsi orosz nagykövetség titkára közeli barátja volt a Turgenyev-fivéreknek.

¹⁷ Valószínűleg Baththyány Alajos (1750—1818), több szabadelvű röpirat szerzője, harcos szabadkőműves

¹⁸ Esterházy Miklós herceg (1765—1833), katona, diplomata és művészetpártoló; szertelen költekezéses kötetkeztében gyakran jutott pénzzavarba.

¹⁹ Seremetyev Pjotr Boriszovics gr., (1713—1788), főkamrás, a művészetek pártfogója. Roppanó tékozlásával tette magát hírhedtté.

²⁰ Br. Podmaniczky József (1756—1823), helytartótanácsos, Bács megye főispánja. Jelentőségére, Schlözer kapcsolataira H. Balázs Éva világitott rá rendkívül érdekes tanulmányában (A magyar jofinisták külföldi kapcsolataihoz. Századok, 1963, 6. sz., 1187—1204. l.)

²¹ Történetíró, a pesti egyetemi könyvtár őre (1743—1821).

²² Gr. Szapáry János, előbb főúrnai kormányzó, majd Sándor Lipót, ill. József nádor főudvarmestere, jelentős nemzetgazdasági munka szerzője (1757 körül—1815).

²³ Károly Lajos János, osztrák főherceg, tábornagy (1771—1847), eleinte sikeresen harcolt a franciák ellen.

azokat az országokat, amelyeket a külföldiek a többieknél kevésbé ismernek, holott azoknál nem kevésbé érdekesek. — Igen, mondta a főherceg, itt meg fog ismerkedni az oroszokkal, más néven rusznyákokkal, akik néhány száz évvel ezelőtt költöztek ide Oroszországból. A beszélgetés ezzel véget ért és én eltávoztam; de a főudvarmestertől meghívást kaptam a ma esti bábra, melyen — mint mondják — 1200 ember fog megjelenni. A meghívottak nagy száma onnan adódik, hogy a tábor a város szélein állomásozik és abból is, hogy rengeteg kíváncsi nézőjük sereglett össze. Most be kell fejeznem soraimat, hogy kollégiumi ülnöki díszembe öltözhessen és a bálba siessenek. Holnap megírom, kit s mit láttam.

Tegnap a bálon láthattam a magyar nemzet színe-virágát. Egymagában nemzeti díszöltöztetik is nagyszerű: minden arannyal-ezüsttel kihímezve, főleg a mágnásoké, akik a nemesség legtekintélyesebb részét teszik ki. Megnyerte tetszésemef méltóságteljes fellépésük és az, hogy mind a mai napig megőrizték nemzeti jellegüket — legalábbis ami az öltözetet illeti —, és kellelenül tekintenek arra, aki nem a szűk magyar nadrágot viseli. Sarkantyúban ropják a táncot. Itt még most sem kezdődik bál menüett nélkül. A szépnem itt aztán valósággal rászolgál erre az elnevezésre. Bécs után, mely méltán dicsekszik szépasszonyaival, úgy gondolom, sehol sem ilyen magas a gyönyörű nők aránya mint itt. Ez az első bál, amelyet a főherceg Alekszandra Pavlovna halála óta rendezett, éspedig fivérei érkezésének tiszteletére. Mind a négy fivérért láthattam. Korábban gyakran nyújtott a városnak szórakoztató mulatságokat és a közönségnek már csak ezért is volt oka fájlalni a „magyar királyné” — ahogy ők nevezték — elhunytát. A nádor odalépett hozzám és Moszkváról beszélgetett velem. A seregszemle megtekintésére érkezett angolok és svédek is jelen voltak.

Magyarországon igen kellemes dolog utazni, mivel nincsenek olyan kormányzati rendszabályok, mint Németországban. Senki sem vizsgálja az ember máháját, ha megérkezik a városba, sőt még Pesten, a jövődéli magyar Londonban,²⁴ melynek lakossága óráról órára minden rendű és rangú emberrel szaporodik, sem jött hozzánk senki, hogy bőröndeink tartalmát megszemlélje. Nem is hiába nevezik hazájukat a magyarok a szabadság hónapjának és mondják, hogy Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita. Ez az ő kedvenc szavajárásuk, de én úgy gondolom, hogy ugyanezt mindenki elmondhatja hazájáról és az, aki a Vezív lábánál lakik s percről percre tarthat attól, hogy a láva elnyeli, sem cserélné fel kunyhóját Magyarországgal, bármilyen legyen is az; ugyanígy az én számomra is Extra Russiam, sőt Extra Moscoviam non est vita! És úgy vélem, hogy ki kinek az a joga, hogy ezt saját hazájára alkalmazza — kedvező az egész emberiség számára. Mert ha nem így volna, mindenki oda tódulna, ahol szőlőfürtök érlelődnek és senkinek sem volna kedve ahhoz, hogy jégfödté, síkos földön kizárólag hallal táplálkozzék.

Nemrég jött meg Bécsből annak a híre, hogy a király országgyűlést hirdet, melyet itt, Budán fognak megtartani,²⁵ de nem a rákosi mezőkön, ahol valaha a magyar országgyűlések — melyeken minden nemesembernek meg kellett jelennie — lazajlottak;²⁶ ez a hely nyilván felidéznie bennük az egykori arany-idők emlékét és itt nem volna olyan könnyű meghajlítani akarataikat, mint a királyi dísztermekben. Itt a köznép — a muzsikok — egyáltalán nem számít a nemzet tagjának; kizárólag a papság, a főurak és a nemesség alkotja a nemzetet. Ez utóbbi három osztály tagjai egyáltalán nem fizetnek semminő adót és a nemes privilégiumok egyenesen odáig terjednek, hogy ha valamely mágnás megöl egy parasztot, senki sem veszi a bátorságot, hogy letartóztassa és szabadságát még csak korlátozni sem lehet mindaddig, amíg el nem ítélik. Erre azonban jóformán sohasem kerül sor, mivel rendszerint az erősek és vagyonosak joga győzedelmeskedik. Amikor II. József némileg módosítani akarta alkotmányukat és az osztálykülönbségeket bizonyos mértékig enyhíteni, a magyarok lázongani kezdtek és nem akartak semmivel sem hozzájárulni a török elleni háborúhoz, ha nem hagyják meg korábbi alkotmányukat. Válságos idők jártak akkoriban, s József engedni kényszerült.

Már három ízben jártunk abban a faluban, melyben az Alekszandra Pavlovna hamvai felett emelt orosz templom emelkedik. A várostól egy mérföldnyire fekszik, de hegyek között és sívár, kietlen helyen. Ennek ellenére azonban a magyarok s különösen a szerbek — ez utóbbiak csaknem valamennyien a görög hitet követik — az ország minden sarkából idezarándokolnak, hogy nagy pártfogójuk és oltalmazójuk hamvai előtt leróják tiszteletük adóját. A templom külső architektúráját — nyilván politikai megfontolásokból — szerényre tervezték; belül azonban kitűnik szép díszítésével és gazdagon épített sekrestyéjével. Először Szamborszkij²⁷

²⁴ Sok külföldi felismerte ez idő tájt a magyar főváros nagy jövőjét. Így pl. gr. Hofmannsegg Budát és Pestet Drezdához hasonlítja, de előre látja, hogy „Pestből Berlin lesz”.

²⁵ Egy évvel később, 1805-ben került rá a sor, és mindössze tíz napig tartott.

²⁶ Turgenev ekkor még nem ismerte jól a két testvérvárost és azt hitte, hogy a rákosi mezők is Budán vannak.

²⁷ Andrej Afanaszjevics Szamborszkij (1732–1815) előbb a londoni orosz követtség lelkésze, majd a trónörökösök törvényoktatója, ezt követően Alekszandra Pavlovna gyónatóatyja. Szperanskij bizalmas barátja volt. Később az orosz mezőgazdasági oktatás megalapozása körül szerzett nagy érdemeket; Tessedik Sámuellel is levelezésben állt (Magyar Gazd. Tört. Szle, 1893, 315. l.) Turgenev egyoldalúan, kizárólag az ürömi pap elfoglalt véleménye alapján ad róla jellemzést

volt a templom papja; de neki nem akaródzott itt-maradni ezen az unalmas helyen és Bécsbe utazott, hogy ünnepelessen magát a közönséggel; magához ragadta teljes két esztendőre az ottani lelkész parókiáját és természetesen bevételit; saját helyére pedig Triesztből hívott egy másik lelkészt, akinek rengeteg előnyt helyezett kilátásba, melyek közül azonban semmi sem valósult meg. Múlt vasárnap részt vettünk az ürömi istentiszteleten és annyira megszerettem az arra valóban méltó lelkészt, hogy három teljes napot töltöttünk nála. Sohasem volt jó véleményem Szamborskijról, de most, hogy közelebről megismerkedtem magatartásával, véleményem még kedvezőtlenebbre fordult és most már sajnálom, hogy egykor Platónhoz²⁸ hasonlítottam. Hej, ha egyszer valamennyi cselszövénnye napvilágra kerül!

Ide vártuk *Dolgorukov* hercegeket Bécsből. Családja valamennyi hölgytagjával együtt víziúton akart ideérkezni. Íme újabb bizonyíték arra, hogy ez semmi veszélyt nem rejt magában. De egyelőre még nem érkezett ide. Innen már szárazföldön folytatjuk utunkat, hogy jól szemügyre vegyük a magyarok áldott földjét, s kedvünkre gyönyörködjünk abban. A mezőket és a hegyoldalakat leginkább szőlők és kukoricatáblák borítják; mindenfajta gyümölcs a legbőségesebb választékban, de miattam nem kell nyugtalankodni; igen mértékletes vagyok fogyasztásukban — és ha nem volnék az, úgy Andrej Szergejevics²⁹ lépne közbe.

De még mindig nem válaszoltam az Önök (13. számú) levelére, melyet, még Bécsben vettem kézhez, elutazásom előestéjén. Mindenkor azon voltam, hogy utazásom során gyakorlati haszonra tegyek szert és saját tapasztalataimmal mintegy ellenőrizsem a mások által kialakított nézeteket. Ami a protestánsokat és a katolikusokat illeti, elmondható, hogy az előbbieket értelmesebbek és munkaszeretőbbek utóbbiaknál;³⁰ előítéletektől megtisztított, szabad gondolkodásmódjuk közelebb hozta a protestánsokat a felvilágosodáshoz, és van bátorságuk ahhoz, hogy éljenek a mások felismerésével, ugyanakkor, amikor katolikusokat szándékosan tartják a korábbi tudatlanságban és ezért az általános műveltség haladása náluk jóval lassúbb. A katolikusoknak nincs is annyi idejük, hogy olyan munkakedvelők legyenek, mint a protestánsok; rengeteg az ünnepük és ahelyett, hogy a mezőkön dolgoznának, templomba mennek; azt mondják, elegendő egy pillantást vetni a protestáns és a katolikus által megművelt földre és az ember máris látja a különbséget. De a katolikusok mégis úgy élnek, mint hal a vízben; Németország egész déli részét katolikusok lakják, az északit főleg protestánsok. A föld természetes termékenysége megkönnyíti az előbbieket munkáját. Földjeik mindenütt gyönyörűek. Itáliában, Franciaországban, Spanyolországban, vagyis mindazokban az országokban, melyeknek klímája a meleg és ahol az elme forgása lassúbb s nem oly fürge — fennmaradt a katolicizmus. Észak-Németország — nem pedig Dél-Németország! — adta Luthert. Tanainak ott több sikere volt, mint errefelé.

Ami jövődől elhelyezkedésemet illeti, nagyon remélem, hogy szolgálatom nem fog teljesen megfosztani a tudomány műveléséhez szükséges időtől, és hogy törvényeink ismerete a történetkutatásban is segítséget fog jelenteni számomra. Nem mondotta-e Montequieu is: „il faut éclairer l'histoire par les loix et les loix par l'Histoire”.³¹ Ha az ember arra törekszik, hogy hasznos legyen, úgy jogtudás nélkül nem megy sokra; márpedig én mindig készen állok arra, hogy a hasznosat a kellemes elé helyezzem — de szeretném a kettőt egybekötni.

Igyekeztem ellenére Göttingában nem sikerült semmi alkotást tető alá hoznom, az utazás alatt pedig erre nincs időm. De tervem kész, az anyagot összegyűjtöttem és gyűjtök a továbbiakban is, amennyit csak tudok. Írok innen Göttingába is, és azt kérem, hogy amennyiben az idő erre még alkalmas, hogy tengeri úton küldjék el valamennyi könyvemet Pétervárra, hogy majdan Moszkvába érkezve folytathassam munkámat. Amikor hozzákezdtem, nem gondoltam, hogy az ilyen nehéz és — mint most már látom — időigényes lesz. Egyébként kár volt Göttingában minden időmet ennek szentelni. De remélem, hogy Moszkvában teljesíthetem az Önök kívánságát; ott szellemem szabadabb lesz, mint az elmúlt félesztendő során Göttingában volt.”³²

Néhány rokon és jóbarát üdvözlése után megkéri szüleit, hogy „amennyiben találkoznának Grellmannal,³³ úgy csókolják meg helyette”, majd rátér a budai források méltatására: „Füzdöttünk az itteni gyógyforrások vizében is; oly forrók, hogy a legenyhébbet is alig lehet

²⁸ Platon Levsin moszkvai metropolita (1737—1812), egyháztörténeti és egyéb műveit latinra, görögre és több modern nyelvre is lefordították. A Novikov ellen indított per során az üldözött író mellett nyilatkozott.

²⁹ Ti. Kajszarov.

³⁰ Éles katolikusellenesség — mely főleg a protestáns német egyetemi hatást tükrözi! — marandóan ráütötte pecsétjét későbbi műveire is.

³¹ „A történelmet a törvényekkel, a törvényeket pedig a történelemmel kell megvilágítani.”

³² Célzás arra, hogy az előző évben a francia hadak a Rajnát átlépték, és bár Mortier tábornok biztosította az egyetem sérthetetlenségét, a hangulat mégis idegessé vált.

³³ Grellmann Henrik Móric Gottlieb, a göttingai egyetem filozófiaprofesszora, kultúrtörténész, statisztikus (1756—1804). Turgenyev sorainak kelte körül foglalta el moszkvai tanszékét, de röviddel rá meghalt. Közeli barátságban állt Berzevics Gergellyel és Rummy Károly Györggyel.

elviselni. De ez pótolja az orosz izzasztófürdőt. Csaknem egész Buda tele van ilyen forrásokkal, melyekért távolról is idesereglenek. Nemrégén újabb fürdő nyílt meg, mely nem is egy, hanem több betegségre hoz gyógyulást! Bár bevezethetném e hőforrások vizét a moszkvai fürdőbe; bizonyára megszüntetné az ön oldalfájdalmait. De próbálná ki legalább a konstantinogorszki gyógyforrások hatását!

Holnap, tehát az Úr színváltozása napján újból felkeressük Üröm falut, hogy részt vegyünk az orosz istentiszteleten. Onnan a szerbekhez — akik különösképpen vonzódnak az oroszokhoz — megünnel vendégségbe. Végül pedig éltem Ivan Vladimirovics, az én tiszteletre méltó jótevőm engedelmével és könyvét odaajándékoztam Nikoláj atyának,³⁴ az ürömi lelkésznek, aki nem csak hite, de szíveszerint is méltó erre az ajándékra. Ritka szívjóságú, amellet eszes ember; tizenhét esztendeje immár, hogy külföldön él, ebből öt évig a drezdai templom papjaként működött, a többi időt különböző itáliai városokban töltötte, parókia nélkül. Szamborszkij rászedte őt, elhitette vele, hogy ezen az új helyén előnyös helyzetbe jut; elcsalta Triesztből, és ahelyett, hogy az itteni kormányzatnál vagy a mi kormányunknál kijárta volna számára az útiköltséget, adósságokba sodorta őt — és nagyszámú családjával együtt a pusztaságban hagyta, anélkül, hogy egyetlen ígérését valóra váltotta volna. Most aztán várhatja, amíg a véletlen megsegíti; útiköltségeit nem egyenlítették ki, nincs téli lakásra alkalmas háza, a templomhoz még csak egy harangozóit sem kapott — a mindezt Szamborszkij szándékosan tette vele. Az itteni lakosokkal érezette, hogy különbség van közte és az egyszerű papok között ezért a köznép „orosz püspöknek” nevezte, ő meg dicsekedett rendjeivel és nagy darab misekenyereket osztogat, hogy minél több nép jelenjen meg az ő istentiszteletén. Jaj lesz neki, ha püspöke minderről tudomást szerez.³³

Ezen a héten meglátogattuk a javarészt szerbek lakta Szentendre várost, mégpedig abból a célból, hogy részt vegyünk a görög püspök istentiszteletén, aki azonban — tekintet nélkül a szerbek hívására — nem érkezett oda. A görögök és szerbek, jóllehet a közös hitnek össze kellene fűzni őket, nem kedvelik egymást, amit aztán a kormányzat fel is használ a maga céljaira és mindenkor görög püspököt állít az olyan egyházmegyék élére, amelyben sok a szerb. A szlávok annyira lenézik a görögöket, hogy ha az ember megkérdezi a szerb kocsiszt, hogy kit fuvaroz, ilyen választ kap: két embert meg két görögöt. Egyébként mi, szlávok már régóta vizsgáljuk a görögökkel és Nesztor is kedvezőtlenül emlékezik meg róluk.

Már régóta nem írtam önöknek, de ennek oka kizárólag az utazásban és időhiányban keresendő; a továbbiakban se nyugtalankodjanak, mivel — gondolom — innen a levélposta nem a legmegbízhatóbb. Ezeket Konstantin Jakovlevicsen keresztül küldöm Önöknek. Még néhány napot itt töltünk. Magamat szülői szeretetükbe ajánlva, a gyermeki szeretet érzéseivel maradok alázatos fiúk, Alekszander Turgenyev.

Buda (szlávul Budin), a magyar királyság fővárosa, 1804. aug. $\frac{22''}{10}$

3.

Az orosz utasok azonban még sem keltek sietősen útra, hanem még két hétig maradtak a fővárosban. Turgenyev második — egyben utolsó — budai levelének szövege a következő:

„Buda, 1804. szeptember. $\frac{4}{15}$

Tisztelt Apámuram, tisztelt Asszonyanyám! Várakozáson felül hosszú ideig tartózkodunk itt. A megismerkedés a magyarokkal és a szerbekkel, ezek vendégszeretete tovább marasztalt bennünket, semmint eredetileg maradni akartunk. Mindehhez egyéb körülmények is járultak, melyek akadályozták továbbutazásunkat. Először is látni kívántuk a katonai tábort és a gyakorlatokat, nemcsak azért, hogy lássunk egy harmincezer harcosból álló sereget, hanem inkább azért, hogy megtekintsünk egy különböző nemzetekből, különféle nyelveken beszélők-ből összetevődött ármádiát, mely római sisakba, szűk magyar nadrágba és svéd rövidcsizmákba van öltöztetve. Számunkra a legérdekesebbek az úgynevezett határhozredek voltak, amelyek nagyrészt szlávokból állnak. Ezek egész idejüket a török határon töltik el s két teljesen eltérő hivatásuk van: földművesek és katonák egyszerre. Úgy gondolom, nem csupán az Ausztriai Háznak tesznek fontos szolgálatot, hanem egész Európának, amennyiben megóvják a török fekélytől. Ez a kordon, vagy ha úgy tetszik: mozgó fal, az Adriai-tengertől az osztrák birodalom másik végéig terjed. A határhozok zsold helyett földet kapnak, melyet maguk tartoznak megművelni.

³⁴ Musovszkij Nikoláj, akinek sorsa azonban távolról sem alakult oly mostohán, mint azt Turgenyevnek esetelte; ürömi lelkészkedése után Szentpétervárra került, ahol I. Miklós cárnak udvari gyóntatója lett, 1848-ban bekövetkezett haláláig. (Ortenburg H.: Üröm és az ürömi sírkápolna. Pest, 1860, 10 és 15. l.)

Azonkívül két napot töltöttem *Dolgorukov* herceggel, aki egész családjával együtt érkezett ide. Bécsben ismerkedtem meg vele, eléggé futólag. Felesége Vasziljev-lány. Együtt utaztunk Ürömrre, ahol meghallgattunk egy Alexandra Pavlovnaéért mondott misét. Két napig voltam velük, aztán visszautaztak Bécsbe, ahonnan Lipcse és Drezda útbajetésével visszatérnek Oroszországba. Íme egy újdontat pétervári összeköttetés számomra. A hercegné jobban tetszett, mint a herceg, aki egy kissé túlzásba viszi saját érdemeinek méltatását, bár ez némileg bocsánatos annál, aki valaha Nagy Frigyes tisztje volt.³⁵ Rengeteget beszélgettünk az orosz tábornokokról (kedvenc matériám), de nem mindenben vagyok egy véleményen vele, különösen ami Reprint illeti, aki — úgy fest a dolog — az első török háború idején nem állt jó lábon *Dolgorukov-Krimszkij*vel. A herceg a Vladimir-rend 3. osztályát kapta az uralkodótól a gyémántcsillaggal, amellel fedezte külföldi utazását is. — De mindennél jobban lekötött az irodalom és mindaz, ami Magyarország politikai és gazdasági vonatkozásainak megismerésére vonatkozik. Sok tudóssal és mágnással kötöttem ismeretséget, akik vagy Göttingában folytatták tanulmányait, vagy kiválóan ismerik hazájukat. Szeretik, ha kérdezősködnék náluk minden iránt, ami hazájukkal kapcsolatos és ha az embernek sikerül megnyernie bizalmukat, úgy nem félnek attól, hogy őszinték legyenek. — Milyen furcsa dolog, hogy az ember a fehér asztal mellett, a bálokon, a fogadóiban latin beszédet hall, még a hölgyek szájából is, igaz, hogy nem szép és romlott latinsággal, de folyékonyan és minden nehézség nélkül. — Csaknem minden vasárnap Ürömrön hallgatunk liturgiát, és minél inkább megismerjük a mi orosz papunkat, annál inkább sajnáljuk, hogy ilyen pusztaságon kell élnie, hozzá nem méltó emberek között. Amióta ezek megtudták, hogy mi gyakran időzünk nála, azt hiszik, hogy én minden oroszok cárijának tolmácsitkára vagyok, és azért küldtek ide, hogy kifejezzem az udvar jóindulatát az orosz lelkész iránt; azóta hozzájuk mindahhoz, amit eddig nem tudott náluk elérni. Kézhez vettük *Bulgakov*³⁶ néhány levelét, aki tájékoztattott engem Önkörről, jövegségükről és arról, hogy az újonnan vásárolt faluba költözik. Mindez élénk örömmel tölt el és szívből hálás vagyok Konsztantyin Jakovlevicsnek rövid híreiért. A császárokban mutatkozó nagy termésre³⁷ és egyéb politikai eseményekre tekintettel semmiképpen sem utazhatom Velencénél továbbra; innen Karlovácba, onnan Triestbe, majd Velencébe utazom Andrej Szergejevics-csel, majd visszaúton Krajnán és Karintián keresztül ismét Bécsben leszek rövid ideig, ahonnan Lengyelországon vagy Galicián keresztül térek vissza Oroszországba. Andrej Szergejevics a maga részéről Bécsből ismét Göttingát keresi fel. Ez volna hátralevő utazásom útiterve; lehetséges, hogy egy s másban módosítanom kell majd, de bármiképpen is legyen, igen kérem drága szüleimet: ne nyugtalankodjanak, ha ritkán kapnak tőlem levelet. Nem vagyok biztos abban, hogy errefelé a posta megbízhatóan továbbítja leveleimet. Nemrégiben Göttingába írtam egy barátomnak és kértem, hogy még ez évben küldje el könyveimet, de egy másik barátomtól megtudtam, hogy az már nem él ott és ezért kérésemet — máshoz adresszálva — meg kellett ismételnem. Nagyon fájna nekem, ha télig nem tudják eljuttatni Pétervárra a könyveimet. Nem tudom, megérkezett-e már az onnan küldött ládák első részlete? — Egyébként magától *Schlözertől* is kaptam ide levelet.³⁸

Amennyiben Önök találkoznak *Keresztury*val, úgy szíveskedjenek megmondani neki, hogy itteni honfitársai jól emlékeznek reá és fel akarják venni a magyar tudósok lexikonjába. Ugyanígy a boldogult *Schadent* is.³⁹

Ha ez a nép nem viseltetne akkora odaadással papsága iránt és ha a kormányzat jobban gondoskodna a köznépművelődéséről s e tekintetben szomszédját, I. Sándor cárt utánozva, úgy Magyarország lenne a legirigylésreméltóbb ország. Ám sajnos itt csak a nemesember örül-

³⁵ *Dolgorukov* Jurij Vladimirovics hg. (1740—1830) kitűnt a hétéves háborúban, az első török háború alatt Montegnóban tevékenykedett, kevés sikerrel.

³⁶ *Bulgakov* Alekszandr Jakovlevics először szintén a külügyminisztérium moszkvai archívumában szolgált, majd külföldön működött mint diplomata. Turgenyev baráti köréhez tartozott; ő is művelte a naplótírást és irodalmi levelezés műfaját.

³⁷ Célzás arra, hogy 1804. máj. 18-án Napoleon magára ruháztatta a császári hatalmat, Ferenc pedig aug. 11-én felvette az osztrák császári címet.

³⁸ Ezt a levelet Turgenyev útírtása és barátja, A. Sz. Kajszarov nyugtázza Budáról, 1804. szept. 12/24-én kelt, Schlözérhez intézett levelében (Isztrin i. m., 96—98. l.). Magyar szempontból csak a két utolsó bekezdés jelentős, ahol Kajszarov Hankensteinnel polemizál: „Wenn Sie gehört hätten, wie der Mann auf den würdigen Dobrowsky schimpft, und das bloß deswegen, weil er, Dobrowsky, eher eine Rezension von dem Codex, als der Besitzer selbst, in Griessbachs neuem Testamente letzter Auflage geliefert hat! Wenn nur ein von Ihren Schülern wollte auf sich die Würde nehmen einige Anmerkungen über sein Machwerk zu machen, so würde der Mann gleich alle seine Hoffnungen in Luft springen sehen. Aber es sey ihm, wie es will! Nur kann ich mich nicht enthalten Ihnen zu sagen, dass, nachdem er mein Büchlein gelesen hat, wo ich so oft einen *Schedius* citire, fragte er den hiesigen Professor *Schedius*, ob er dernemliche sey, und doch will der Herr in dem 3-ten Hefte seiner Zeitschrift eine slavische Mythologie liefern! Der nämliche Professor *Schedius*, indem er sich an Sie empfiehlt, lässt Ihnen sagen, dass er auf einem ganz andern Wege, als Sie, zu den selben Resultaten über den *Anonymen Notarius B. lae* gekommen ist. —

³⁹ *Keresztury* Ferenc (1738—1811), orvostanár, az orosz orvostörténet kiemelkedő alakja (vö. Schultheisz E.—Tardy L.: Fejezetek az orosz—magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960, 86—102. l. — A pozsonyi születésű *Schaden* 1756-ban kapott meghívást Oroszországba, ahol egyetemi tanárként működött 1797-ben bekövetkeztét haláláig. Vö. Magyar Hírmondó, 1780. évf. 524. l.

het teljes mértékben az életnek, csak ő rendelkezik az emberi jogok teljességével. míg a paraszt semminővel — ezért aztán jogosan gondolhatom, hogy Kamcsatka lakosai is takarosabbak a magyar póroknál, akik lábtól fejig bezsírozzák magukat. Ha legalább el lennének látva orosz fürdőikkel!

A legmélyebb gyermeki tisztelettel magamat szülői áldásukba ajánlva, teljes odaadással vagyok engedelmes fiuk

Alekszander Turgenyev”

4.

Turgenyevnek ez volt második és egyben utolsó budai levele, de még jó ideig utazgatott az akkori Magyarország területén s élményeiről több levélben számolt be. Kajszarovval együtt bejárta a horvátországi és szerémségi pravoszláv kolostorokat is, és a látottakról sok érdekeset írt, ezeknek közlése azonban túllépné a kereteket, egyrészt mivel 1912-ben orosz nyelven már napvilágot láttak,⁴⁰ másrészt mivel magyar szempontból viszonylag keveset mondanak számunkra. Lelkesen és sokat ír Sztratimirovics pátriárka apostoli tevékenységéről és méltatja a pravoszláv kolostorok kulturális, sőt nemzetfenntartó jelentőségét, mind a katolikus egyház, mind a török hatalom viszonylatában, melyek közül az első a szerbség elnyelésére, a másik fizikai megsemmisítésére törekszik. A fejtegetések között helyet szentel a pátriárka szerémségi borának, „mely jóságában minden magyar bort felülmúl, kivéve a tokajit. De a pátriárkának saját szükségletére szolgáló szőlője minőségben még ezt is eléri.”⁴¹ Kifejti, hogy a tokaji bor csak a Hegyalján éri el a tökéletességet; az asztraháni telepítés nem sikerült. De ezután ismét komolyabb tárgyra tér; kikel a magyar paraszt által lerovandó tized ellen, ami „a magyar muzsik által teljesítendő szolgáltatásoknak egy része, hiszen papjának is át kell engednie terményei egy bizonyos hányadát, azonfelül köteles előfogatot szolgáltatni az állami posta számára, ami különösen a mezei munkák idején különösen terhes”.⁴² A fruska-gorai kolostorok és rövid belgrádi látogatás után Zágráb, Fiúme és Trieszt érintésével Velencébe utazik, majd Bécsen keresztül tér vissza hazájába.

*

1805-től a Törvényelőkészítő Bizottságban dolgozik, melynek 1812 óta rendes tagja. 1810-től az idegen hitűek (nem pravoszlávok) egyházügyi hivatalának igazgatója. Magas közfogi állása mellett is megmaradt írónak és irodalombarátnak; minden tehetséges kezdő író és költő benne találta pártfogóját — írja Vjazemszkij.⁴³ Puskinnal kötött barátsága elmélyül, tevékeny tagja az Arzamasz-társaságnak, melynek mérsékelt szárnyán helyezkedik el. Az arakcsejevi kurzus erősödésével azonban Turgenyev — a parasztok felszabadításának törhetetlen híve — mind ellenzékibb álláspontot foglal el, és az elviselhetetlenné váló légkörben 1824 májusában lemond állásairól.

1825-ben már fivérével, a dekabrista mozgalomban vitt szerepe miatt távollétében halálra ítélt Nyikolaj Ivanovicsal együtt Nyugat-Európa nagyvárosaiban él. Naplójából és levelezéséből kibontakozik a kor egész irodalmi, politikai és társadalmi mozgása, feltárul a kapitalizmus rohamos fejlődésének évtizedeit élő Franciország, az ipari és pénzügyi válság korán keresztülhaladó Anglia, az irodalmi szalonok Németországa — emberközelségből látjuk Goethét, Walter Scottot, Mickiewiczet, Prosper Mérimée-t, Chateaubriandot, de e mozgalmas idők politikusait, forradalmárait, művészeit és tudósait is.

Alekszandr Ivanovics Turgenyev sohasem szakadt el hazájától, mert időről időre visszavért, sőt még Szimbirszkbe is hazalátogatott és régi barátaival — elsősorban Puskinnal és Zsukovszkijjal — végig fenntartotta kapcsolatát. 1845. december 3-án halt meg Moszkvában. Nagyon gazdag életművének legfeljebb szerény előhírnökét jelentik az 1804. évi pest-budai beszámolók, melyek azonban a magyar — orosz irodalmi kapcsolatoknak mégis becses emlékei.

⁴⁰ Isztrin i. m. 78—109. l.

⁴¹ Uo. 90. l.

⁴² Uo.

⁴³ Vjazemszkij P. i. m., VIII. köt. 273, 281.

Az első írott magyar bábszínművek és európai rokonaik

PÓR ANNA

I

A Színháztörténeti Múzeum birtokában levő Balog István-féle hagyatékban a sűgőknyvek között néhányon bábszínmű megjelölés szerepel.¹ Ez azért különösen érdekes és figyelemre méltó, mert a XIX. század elejéről eddig még nem került elő magyar nyelvű bábszínmű; ha tehát ezeket a színjátékokat és jeleneteket valóban bábszínpadon adták elő, akkor a múlt század magyar bábjátékának első írott nyomai.

A magyar népi bábjátásról, parasztságunk bábáncoltató betlehemezéséről maradt adatunk az elmúlt századokból, nincsen viszont feljegyzés a városok mutatványos bábjátékainak szövegéről. A vásári bábjátékosok ugyanis tudomásunk szerint külfönből hozzánk látogató hivatásos komédiások voltak, és az olasz, német, osztrák, cseh, morva mutatványosok szereplését említő adatokban sem esik szó a bemutatott színjátékokról. Írásbeli nyom már csak azért sem igen maradt róluk, mert a színjátékokat nem írták le, hanem mesterségbeli tökként őrizték és szóban hagyományozták apáról fiúra a bábjátékos családok.

A legjelentősebb dokumentum, az 1841 óta hazánkban működő Hincz bábjátékos család vándorkönyve, német területen közkezdvelt bábszínművek előadásáról tudósít. Szövegeiket eredeti német nyelvjárásban magyaros helyesírással és helyenkint magyar szavakkal keverten 1890-ben emlékezet után feljegyezte a család egyik leszármazottja.² — A magyar nyelvű bábjáték meglétére csupán következtethetünk Garaynak 1843-ban megjelent cikke alapján, amelyben a „policinello” szó mellé hozzá teszi: „magyarul: Paprika Jancsi”.³ Ha csak nem ő adta ezt a nevet, úgy ezek szerint akkor már ismert volt a magyar bábfigura. Korábról nincsen adat magyar nyelvű mutatványos bábjátékról. Ez a műfaj, amely a szomszédos német-osztrák és cseh-morva népeknél már évszázados múltra tekinthetett vissza, hazánkban ebben az időben még nem honosodott önálló nemzeti nyelvű színjátékká. Ezért érdemel különös figyelmet a Balog-hagyaték tíz bábszínműve.

Felmerül a kérdés, vajon valóban bábukkal adták-e elő ezeket a színműveket, mert Balog István emlékezéseiben⁴ szóval sem említi, hogy valaha foglalkozott volna bábjátékkal, ugyanakkor a bábjátékoknak megjelölt színművek többségét rendszeresen előadta élő színészekkel; *Angyal Bandi*, *Tündér Ilona*, *Don Juan* és a *Vándorló szabólegény* a vándortársulat állandó műsorszámai az 1810-es és 30-as évek között.⁵ De a sűgőkönyvben fellelhető későbbi beírások, egyik-másik színjáték jellege és technikai követelményei vagy egyenesen bábura vonatkozó rendezői utasításai kétségtelenül teszik, hogy bábszínpadon vagy pedig bábokkal és élő színészekkel egyaránt előadott színjátékokról és jelenetekről van szó. Ez a párhuzamosság semmiképpen sem meglepő, mert a színjátszásnak ezen a fokán más nemzeteknél sem vált még lényegesen külön a szűnpad műsora a bábjátékoktól. A XVIII. században Európa-szerte gyakori jelenség, hogy vándortársulatok principálisai, ha megfogyatkozott a szűntársulatuk, a nehéz időket bábjátszással vésztelték át.⁶ Hazánkban a fejlődés megkésétt, és Balog szűntársulatának körülményei néhány évtizeddel később, a XIX. század elején könnyen hozhattak létre hasonló jelenséget. — Balog nem említi ugyan, hogy bábjátékkal foglalkozott volna, de számtalanszor utal arra, hogy szorult helyzetben két, három színésszel vagy akár műkedvelővel is átvésztelt nehéz napokat, és más lehetőségek híján

¹ *Balog István* hagyatéka a Színháztörténeti Múzeumban. Bábszínművek, (Kézirat sűgőknyv) Lelt. sz. 57. 1962 I./VI. c. és Fabók számára írt szűndarabok és jelenetek. (Kézirat sűgőknyv) Lelt. sz. 57. 1708. I./VI. c.

² *Hlaváts Elinor*: Német bábjátékosaink. Bp. 1940. Német néprajztanulmányok 3.

³ *Garay (János)*: A leopoldmezei népvizsgálat Budán. Regélő 1843. II. k. 719. l.

⁴ *Balog István*: Egy agg színész életéből. Sajtó alá rendezte: Dr. Barna János, Makói Friss Újság lapkiadó váll.

⁵ *Balog István* naplójában az évek során műsoron szereplő Don Juan darabok minden esetben azonosak lennének a mi itt ismertetett bábdrabunkkal. Az 1820-ban Dunapatajdon előadott szűnműről ugyanis emlékezéseiben (Hölgyfutár, 1857. 146 sz. — lásd 23. sz. jegyzet) azt írja, hogy: „Molière vígjátékából jeleneteket adtunk.” Majd a továbbiakban arról beszél, hogy mint viselkedik Don Juan szolgálója Leporello a remete temetésével kapcsolatos jelenetben. (Az emlékezésre a későbbiek során még többször visszatérünk.) Molière-enél v szont egyrészt nem szerepel a remete megölésével kapcsolatos jelenet. Másrészt pedig a szolga neve nem Leporello, hanem Sganarell. Lehet tehát, hogy Balog István emlékei az évek során elmosódtak és tévesen említi Molière nevért, de az is lehetséges, hogy a Molière-darabba egyszerűen beiktatták a Mozart-operából közsímertté vált Leporello nevet és a régi bécsi rögtönzött komédia remete jelenetét, amely Bécsben oly viharos tetszést aratott, hogy hosszú években át Mozart operájába is beiktatták. (*Custav Gugitz*: Der Weiland Kasperl [Johan Laroche]. Wien 1920. 253. l.) — Az is elképzelhető, hogy Balog István az évek során többféle Don Juan színjátékot adott elő, tehát a mi bábjátékunkat is és Molière darabjának valamiféle változatát is. Sem a nevek, sem a jelenetek szereplése egy egy emlékezésben nem jelent számunkra biztos fogódzót, mert ebben az időben a szűnigazgatók tetszésük szerint vegyítették a különböző szerzők Don Juan-szűnműveit. Ilyen többek között éppen Marinelli említett szűnműve is. (l. 16. sz. jegyz.)

⁶ *Hlaváts E.*: i. m., *Menzel János*: A bábjáték Csehszlovákiában. Bp. 1956. (Bábszűnpad 26. sz.)

énekléssel, gitározással, táncsal és mesemondással szórakoztatták a falusi közönséget, hogy megszerezzenek néhány garast. Emlékezéseiben ugyanakkor két ízben is megemlíti, hogy előttük idegen bábszínházak jártak a községben. A megjegyzésekből kiderül, hogy a nemzeti színészet magasztos hivatása mellett a bábjátékot vásári bohóckodásnak tartja: „eddig Csurgón csak idegen bohócok szokták mulatni a közönséget fabáb színházzal, kötélén táncolással, medve, teve mutogatással . . .”,⁷ és másutt: egy városban — az alispán említi, hogy két évvel ezelőtt egy „bábokkal játszó mechanikus bohóckodott, mindig annyian jártak, hogy többnyire bele sem fértek”.⁸ Érthető tehát, hogy Balog István az újságok hasábjai számára írt emlékezéseiben nem szól arról, hogy időnként ő is bábjátékkal kereste a kenyerét, mint a „bohóckodók”, de nyilvánvaló, hogy ha minden szórakoztató eszközt felhasznált, hogy pillanatnyi létfenntartását, biztosítsa, nem mulaszthatta el a bábjátást sem, ha ez közönséget vonzott. Nem beszél róla, hiszen egész életében azért harcolt, hogy kivívja a magyar színészet számára az őt megillető társadalmi elismerést és a köztudatban különválassa ezt a nemzeti nyelvért és kultúráért vívott hősi harcot a vásári mutatványosok lenézett „bohóckodásától”.

Ha a kor előitélete vissza is tartotta Balog Istvánt attól, hogy nyíltan vállalja bábjátékos tevékenységét, műveit, az első írott magyar nyelvű bábjátékokat szégyenkezés nélkül tehetjük le az Európa-szerte akkor ismert bábszínművek mellé. A hagyatékban két füzetben találunk Balog István saját kezű írásával lejegyzett bábjáték-súgókönyveket. A *Bábszínművek*⁹ feliratot viselő füzet egy rövid kis jelenetet és két színművet tartalmaz: Az egyik a *Don Juan városban*, a másik *Vándorló szabólegény*. A másik füzet címe: *Fabábok számára írt színdarabok és jelenetek*,¹⁰ ebben egy rövid kis jelenet, a *Síróbaba* két változata, három apró egyfelvonásos darab: a *Rajkó* című vígjáték, és két mese: *A kígyó* és a *A számár*, végül pedig még két színjáték: *Tündér Ilona* és *Angyal Bandi* található. Ez a két kis kézíratos füzetbe sűrített bábrepertoár igen becses dokumentum. A színes, tarka műsor legkülönbözőbb, egymástól témában műfajban, terjedelemben tökéletesen eltérő színjátékokat sorakoztat egymás mellé. De az összeállítás semmiképpen sem a véletlen műve, hanem céltudatos törekvés a honi hagyományok nélkül induló hivatásos magyar bábszínház megteremtésére. Ez a néhány kis bábjáték ismét csak azt bizonyítja, hogy ha Balog nem is igazi nagy művész, de bámulatatosan biztos ösztönű, sokoldalú színházi ember, szakmájának kiváló mestere. Ismeri a bécsi színjátékot, de elleste az idegen bábjátékosok mesterségbeli titkait, a műfaj sajátos követelményeit is. Járatos a magyar folklórban, de mindenekelőtt jól ismeri az egyszerű magyar népet. Közöttük él; tudja mit várnak tőle. Bécsből hozzánk származott nemzetközi színpadi tradíciók, idegen és magyar mesekincs nagy folyamai egyesülnek a kis bábműsorban. *A kígyó* és *A számár* aesopusi eredetű mesék, a *Tündér Ilonában* az Árgirus mese dívatos bécsi tündérvjátékká válik, az *Angyal Bandival* az eleven magyar népelet tör be a színrre, a Don Juannal viszont egy sokat vándorolt nemzetközi téma nyer a magyar környezethez hasonított új formát. Végül az apró primitív, néha egyenesen együgyű jelenetekeskék szintén egy-egy értékes népdallal, mūdallal gazdagítják ezt a sokszínű műsort.

II.

Különösen érdekes a *Don Juan városban*, amelyben a nemzetközi témának a korabeli magyar viszonyokhoz alkalmazkodó változatát ismerhetjük fel. A Don Juan-monda pályafutásának nagy irodalma van, amelyet most csupán annyiban érintünk, amennyi Balog bábszínműve irodalomtörténeti helyének megjelöléséhez szükséges. Első irodalmi megfogalmazása Tirso de Molina (Gabriel Tellez 1570—1650) *El Burlador de Sevilla y convidado de piedra* c. spanyol nyelvű színműve (1634). Innét került a színjáték Olaszországba, ahol átdolgozott¹¹ formákban a XVII. században a vándorszínészek és a commedia dell'arte rögtönzött játékaiknak egyik kedvelt műsorszámává vált. Az olasz színtársulatok Európa-szerte ismertté tették. A számos francia feldolgozás közül¹² legmaradandóbb értékű Molière színműve (1665). Németországban és Bécsben is megszámlálhatatlan színpadi változata keletkezett a XVII. és XVIII. században. Itt Mindszentekkor játszott moralitásként, majd a külvárosi népszínpad nyers

⁷ Balog I.: Egy agg színész . . . i. m. 332. l. XX. Csurgó.

⁸ Uo. 352. l. XXIV. A két medve.

⁹ Lelt. sz. 57. 1962. I/VI. c.

¹⁰ Lelt. sz. 57. 1708. I/VI. c.

¹¹ Az első nyomtatásban megjelent feldolgozás: Onofrio Giliberti „Il convitato di pietra” (1652 Nápoly)

¹² Többek között: Dorrinand: „Le Festin de Pierre ou le Fils criminel” Tragicomédie en cinque actes. (1658 Lyon, majd 1661 Páris) és Villiers: „Le Festin de Pierre.” vö. Gustav Attinger: L'esprit de la Commedia dell'arte dans le théâtre Français. Neuchâtel. 1950.

komikumú Hanswurst és Kasperle-játékeként látjuk viszont a témát; balettek és operák keletkeztek belőle, míg végül Mozart lángelméje a *Don Giovanni*-ban (1787) megteremti felülmúlhatatlan, máig szinte végleges alakját, amely mögött feledésbe merültek az előzmények.

A Don Juan témára minden kor, minden nemzet rányomta a maga sajátos bélyegét. Az alaptéma azonos: a szép hódító férfi, aki a földi gyönyörök hajszolása közben minden gátat áttör, összeütközésbe kerül az ember alkotta erkölcsi világrénddel, míg végül gaztetteiért elnyeli a pokol. — A társadalom erkölcsi, filozófiai világgképének megfelelően mindig más-más jegyek kerülnek előtérbe benne.

Két ellentétes végletre utalunk csupán: a bécsi bábjátékok némelyikében Don Juan egyszerűen svihák, „Der ungeratene Sohn”, Molière Don Juanja viszont nagystílű „libertin”, aki a régi szövegekben előforduló orgyilkosságokkal ellentétben lovagiasan megmenti ellenfele életét. Az elkárhozott istenkáromló lovag mellett már az első vallásos színművekben is megjelenik csatlósa, szolgája, a komikus szereplő, aki a sok hátborzongató gyilkosságot és misztikumot groteszk komikumával ellensúlyozza és szórakoztatóvá, vonzóvá teszi a moralitást a köznép számára. A barokk színjátékban az elrémítő borzalmak és a drasztikusan groteszk keveredése megszokott jelenség. Már az olasz commedia dell'arte-ban megkezdődik a Don Juan-történet tömörítése és a lírai és misztikus elemek csökkentésével eltolódása a komikum irányában. A bécsi külvárosi népszínpad rögtönzött és félig rögtönzött játékaiban azután teljessé válik a groteszk elemek eluralkodása: Hanswurst-Kasperle főszereplővé válik. Ez a népi komédia folytatja azután útját a bábszínpadon. A szájhagyományban tovább csiszolódik, és az eredeti történetnek váza marad meg csupán. A bábjáték műfaji törvényeinek megfelelően végbemegy az alakok stilizálása, átlag típusokká válása. A német-osztrák, cseh-morva bábszínpadon a *Faust* mellett ez a legnépszerűbb komédia: megszámlálhatatlan változatainak egyike-másika időnkint keveredik is a *Faust*-játékkal.

Balog István *Don Juan városban* című színművének forrásait az olasz színjáték¹³ nyomán keletkezett régi bécsi komédiában kell keresnünk. Bécsben már a XVIII. század elején játszottak egy Don Juan darabot,¹⁴ majd Stranitzky, nagy bécsi Hanswurst, megalkotja a már teljesen komikumra épülő jellegzetes bécsi műfajt, a régi népi komédiát, amely átmenet-félet képez a commedia dell'arte és az írott színművek között.¹⁵ Az előbbiben nem volt rögzített szöveg, a színészek csupán tartalom-vázlat (sogetto) alapján rögtönöztek bevált hagyományos sémáik kellékárából, és tetszésük szerint váltogatták a színpadi tréfákat, „lazzo”-kat. Ebbe a fogalomba sok minden tartozott: színpadi jelenetek, csattanós párbeszéd, akrobatikus mutatványok, bolondozások, egyszóval minden sikeres nevetető eszköz, amelyet az évek során felhalmozott az Arlecchinók és Pulcinellák több nemzedéke. — A bécsi komédiának viszont már volt néhány rögzített jelenete. Ezek közé iktatták a Hanswurstok és Kasperlek olasz rokonaik már közhelyé vált „lazzo”-kincsét, de közben német-osztrák népi színekkel gazdagították és így adták tovább egymásnak.

A Stranitzky-féle régi bohózatról nincsen írásbeli nyom. Később egyik változatát játszotta 1783-ban Karl Marinelli¹⁶ színtársulata, amely több ízben előadta hazánkban is. (Többek között 1801. VII. hó 23-án a „Pester Sommertheater” vagy „Kreuzer-Theater”-ban.¹⁷ Ennek és a régi bécsi bohózat számos más változatainak alapján kétségtelen, hogy Balog bábjátéka nem Mozart közismertté vált Don Juan szövegének leszármazottja, hanem a régi félig rögtönzött népi színjátékhoz kapcsolódik. Az azonosítást megkönnyíti, hogy Mozart szövegekönyvírója, Lorenzo Da Ponte sokban bátrán eltávolodott a közismert színpadi tradícióktól. Balog István bábjátékának menete a következő:

I. felv.

1. jel. Don Juan közli szolgájával, Leporellóval, hogy azért jött ebbe a városba, mert elköltötte minden pénzét és odahaza már nincsen hitele, már nincs mit zálogba tennie, és gazdag

¹³ Onofrio Gilberti: i. m. (l. 11. sz. jegyz.) A színmű elvesszett, de francia nyelvű fordítása ismeretes: Villiers: i. m. (l. 12. sz. jegyz.)

¹⁴ Karl Engel: Die Don Juan-Sage auf der Bühne. Dresden u. Leipzig 1887. E. Pierson's Verl. 39. l.

¹⁵ Otto Rommel: Die Alt-Wiener Volkskomödie. Wien (1952) Verl. Anton Schroll. 221. l. Stranitzky als Dramatiker.

¹⁶ Don Juan oder Der steinerne Gast. Lustspiel in vier Aufzügen nach Moliere und dem spanischen des Tirso de Molina el Combidado de piedra für dieses Theater bearbeitet mit Kaspars Lustbarkeiten.

Textquelle: Theaterhandschrift aus dem Archiv des Leopoldstädter Theaters. (Sammlung Dr. F. Brückner Wien.) — Von Marinelli signiert, Visum des Zensors vom 17. okt. 1783. Die romantisch-komischen Volksmärchen. Herausgegeben von Dr. Otto Rommel Leipzig 1936. Verl. P.H. Reclam. Deutsche Literatur Reihe Barock. Barocktradition im österreichisch-bayrischen Volkstheater. 3 Bände, 2. Band.

¹⁷ „Don Juan, oder Das steinerne Gastmahl. Ein Teufelsmärchen mit gut durchgewürzten Lustbarkeiten und kuriosen Sachen”. Kádár Jolán: A budai és pesti német színművészet története 1812-ig. Bp. 1914. 69. l. A cím kisebb eltérései ellenére minden valószínűség szerint ez a színdarab azonos Marinellinek a 16. sz. jegyzetben ismertetett darabjával.

házassággal akar az adósságokból menekülni. Don Pedro dúsgazdag gubernátor lányát, Amarilli kisasszonyt szemelte ki. A lány „aráját” majd elhárítja az útból — Leporellót a gubernátorhoz küldi a házasságra való előlegért.

2. jel. Leporello nem meri bevallani a Gubernátornak, hogy Don Juan szolgája, kertel (ez közismert tréfa, „lazzo” betét), végül mégis megmondja, mi járatanban van, mire a Gubernátor felháborodottan elkergeti.

3. jel. Leporello nem meri bevallani Don Juannak, hogy nem kapott pénzt. Különböző kibúvókkal hitegeti urát (szintén közismert „lazzo” betét), míg végül kénytelen vallani. Don Juan maga indul a Gubernátorhoz. Leporello (egyedül) elmondja: attól retteg, hogy urával, a hírhedt nőcsábásszal végül még pokolba kerül ő maga is.

4. jel. Don Juan megjön és elmondja: az öreg úr dühében oly szerencsétlenül rántott kardot, hogy véletlenül leszúrta önmagát. Menekülniök kell.

5. jel. Amarilli elpanaszolja „arájának”, Don Filippónak, hogy Don Juan vita közben megölte az édesapját. Don Filippo elindul, hogy elfogattassa a gyilkost. Don Juannak menekülnie kell, de zárva vannak a város kapui.

6. jel. Don Juan és a rendőr. Az ostoba rendőr elmondja Don Juannak, hogy gyilkost keres, de Don Juant mint ártatlant elengedi.

7. jel. Leporello és a rendőr. A rendőr ostobán tudakolja Leporello kilétét (ismert „lazzo” betét), végül a város kommandánsának nézi, és Leporello utasítására kinyitattja a városkapukat.

II. felv.

Erdő. 1. jel. Öreg remete monológja, majd lefekszik (szokványos „lazzo”: Leporello a remetébe botlik).

2. jel. Don Juan küldi Leporellót, hogy kérdezze meg a remetétől, kicsoda (ismert „lazzo” rész, félreértésekkel), és kérje el ura számára a remetecsuhát. Leporello titokban elárulja a remetének ura gonosz szándékait.

3. jel. A remete megtagadja a rubacserét, mire Don Juan leszúrja.

4. jel. („Lazzo”: Leporello átbukik a remetén.) Don Juan utasítja, hogy temesse el. Leporello tiltakozik, csak a kényszernek enged.

5. jel. Leporello és remete a földön (közismert „lazzo” a hullával). Beszél és bolondozik a remetebábuval, borraalót kér a temetésért stb.

6. jel. Don Juan (mint remete), azután Don Filippo. Ez utóbbi Don Juan után kérdőzködik. Don Juan mint remete ráveszi, hogy bocsásson meg a vétkesnek, és megesketi; e közben álnokul leszúrja.

7. jel. Don Juan Leporellóval eltemetteti Filippót. Leporello ismét tiltakozik. Don Juan őrszemnek hagyja Leporellót. (Ismert „lazzo” a füttyjellel.)

8. jel. Leporello temeti Filippót. (A sűgőkönyvben ezen a helyén később ráragasztott cédula található, bábra vonatkozó utasításokkal: megfogja a bábút stb.) („Lazzo” a hullával.) Leporello hirtelen rémülten észreveszi az előbukkanó ördögöt.

9. jel. Don Juan vacsorára hívja az ördögöt. Leporellót a fogadóba küldi vacsorát rendelni.

III. felv.

Falu. I. jel. Fogadósné (egyedül) panaszkodik, hogy nem jár elég utazó ezen a környéken. Kénytelen lesz kifosztani őket, hogy tönkre ne menjen.

2. jel. Leporello a kocsmárosnénál vacsorát rendel az ördög és ura részére. Tréfás bohózati jelenet. Leporello azt állítja, hogy ura süket, urának viszont, hogy a kocsmárosné süket. Ezután mindketten ordítanak egymással. (Régi diákréfa; 3, 4, 5. jel.)

6. jel. Kopognak, jön az ördög stb.

Vessük most össze ezt a szöveget az eredeti forrást képező régi bécsi komédia különböző változataival.¹⁸ A mi szempontunkból különösen érdekes a Hincz család bábjátéka,¹⁹ mert hazánkban bábszínpadon adták a múlt században. Nem érdektelen másrészt Mozart operájának egy 1829-ben kiadott magyar nyelvű fordítása sem, mert néhány betoldott „lazzo” szinte azonos a mi bábjátékunkkal.²⁰

Miben egyezik, miben tér el Balog István bábjátéka a közismert hagyományos szövegektől? Ennek megállapításánál bepillanthatunk a korabeli köznépi ízlésébe, gondolatvilágába. Mert Don Juan, Balog vándortársulatának éveken át kasszasíkkal játszott műsorszám: márpedig Balog csalhatatlan biztonsággal alkalmazkodott az őt fenntartó közönséghez, csak az maradt meg a rostán, ami a népek tetszett. Bábjátékunk vázlatát követi az ismert szövegekét, nem tér el tőlük jobban, mint azok általában egymástól. Mégis tartalmában lényegesen módosult magyar Don Juannal van dolgunk.

A változtatások három alapvető mozzanatot érintenek:

1. Don Juan alapvonásait.
2. A monda misztikumát.
3. A szolga jellemrajzát.

Megváltozott tehát elsősorban maga a főhős: Don Juan. Már a bécsi bábjátékok néme-lyikében, így a Hincz család változatában is, Don Juan kártyán elveri a vagyonát és pénzt kér apjától; mikor ez megtagadja, Don Juan dühében leszúrja őt.

Balog István tovább halad ezen a nyomon, és Don Juannól a XIX. század Magyarorszá- gán és a magyar színpadon ekkor már mindennapos hozományvadász formál. A nőcsábítás indítéka már nem a gyönyör féktelen keresése, hanem a hidegen számító pénzhajszolás. A nő- csábításról éppen csak említés esik. Alapvetően megváltozott Don Juan-felfogással van tehát dolgunk: eltűnt ugyanis Don Juan legjellegzetesebb tulajdonsága. — Lehetséges, hogy ennek a hozományvadász Don Juannak is volt német változatokban mintája, mert egyébként töké- letesen beleillik a német bábjátékok szellemébe, amelyekben a nőcsábítóból néhol már-már közönséges rabló lett. — Akár német minta alapján, akár saját leleményéből merítette Balog István a hozományvadász elgondolást, semmiképpen sem véletlen, hogy éppen ezt a vonást domborította ki, és hogy a régi moralitások félelmetes élvhajszolója a magyar realitás hétköz- napi talaján cinikusan gátlástalan, lecsúszott nemesi ficsúrrá, a Noszty-típus primitív előfutár- jává honosul. — Így már saját uraira ismerhetett benne az egyszerű magyar néző, aki a nő- csábító lovaggal nem tudott volna mit kezdeni.

Hasonlóképpen a közönség igényének tulajdonítható, hogy bábjátékunkból eltűnt a Don Juan-monda másik jellemző ismérve: a misztikus kövendég is, és helyébe a moralitások és mesék ismert ördöge lép. Ez ismét csak megváltoztatja a mese jellegét, mert az eredeti mon- dának éppen az a lényege, hogy az elcsábított nő védelmezőjét öli meg a lovag, majd pedig áldozata szellemét cinikusan lakomára hívja, és a kőszobor jégkeze ragadja pokolra.

A mi bábjátékunkból teljesen kimaradt ez a borzongató szellem. Az ördög bár ijesztő, mégis régi ismerőse a falusi népnek, és Balog már első megjelenésétől fogva ismert szólásmon- dásokkal természetessé, megszokottá teszi. Például: „Ha még egyszer ilyen ostobasággal állsz elő, vigyen el engem az ördög, ha le nem ütlek a lábadról” — mondja Don Juan a szolganak.

¹⁸ a) A Hincz család bábjátéka. „Der Ungerrätén szon. (Donjuán)”. *Hlaváts E.*: i. m. 87. l. (függelék) a szöveget ere- deti német nyelvű eljárásban és magyaros helyesírással Hincz Katalin bábjátékos 1890-ből való az O. Sz. K. kéziratárában őrzött fel- jegyzései alapján közli.

b) *Der Laufener Don Juan. Ein Beitrag zur Geschichte des Volksschauspiels. Herausgegeben von Dr. Richard Maria Werner.* Hamburg u. Leipzig Verl. von L. Voss 1891. A Salzburgi Múzeum kéziratárában található egy környékbeli falu, Laufen, műkedvelői hajósi által a XVIII. sz. második felében előadott Don Juan játéknak 1811-ben lejegyzett szövege. Számunkra azért érdekes, mert állítólag meglehetősen híven követi az eredeti félig-rögtönzött Volksschauspiel-t, amely a mi bábjátékunknak is forrása lehetett. O. Rommel szerint a laufeni szöveg átmenetet képez a régi komédia és a bábjáték között. (*O. Rommel*: i. m.) A szerző ezenkívül még 15 másik Don Juan-színmű vagy bábjáték vázlatát, vagy részletét közli összehasonlítóképp en.

c) *Don Juan oder der Steinerne Gast, Schauspiel in 6 Aufzügen vom Strassburger Puppentheater.* A XIX. század elején játszott bábjátékot 1846-ból való szöveg alapján közli *Josef Leffitz*: Strassburger Puppenspiele. Hünzburg Verl. Strassburg 1942. 22 l.

d) A régi rögtönzött Don Juan-komédiából jelenetet közöl *Gustav Guggitz*: *Der Weiland Kasperl (Johann La Roche)* Verl. Ed. Strache Wien Prag Leipzig 1920. (253 l.)

e) Számos Don Juan színmű vázlatát közli ezenkívül *Karl Engel*: *Die Don Juan-Sage auf der Bühne* című könyvében. Dresden u. Leipzig 1887. E. Pierson's. Verl.

¹⁹ L. 18. sz. jegyzet a) pont.

²⁰ Don Juan vagy a kőbálvány vendég. Vitézi, szomorú, víg Dall-Játék (Opera) két felvonásban. Irta Olasz nyelven *Abbata da Ponte*. Magyarra fordította *Pályi Elek*. — Kassán 1829 — Ezen személyekkel adatott először ezen darab Kolozsvá- rott 1826 . . .

Az említett „lazzo”-k azáltal kerülhettek a magyar fordításba, hogy a német fordítók és a színházak rendezői szaba- don bántak az eredeti olasz szövegeknyelvvel és a közönség szórakoztatására önkényesen régi Kasperle tréfákat toldottak be az operába.

Mire ez: „Ne sokat emlegesse az ördögöt, mert utóbb hívatlan megjelenik nálunk.” „Te ostoba, hiszen nincsen ördög a világon” — veti ellene az ura. Az ördög még sokféle mókázásra ad alkalmat. Így amikor a szolga vacsorát rendel a fogadósnénál: „készítsen jó vacsorát, hogy még az ördög is megnyalja az ujját . . . az árjegyzéket jó magosra tegye ám, mert az ördög megfizeti.” Hasonló szemlemben mutatja be a következő jelenetben Leporello az ördögöt: „Leporello (kitekint és beszalad): Oda vagyunk egy lábíg, az a hirtelen barna legény van odakinn, aki a földnek mélységes mélyén, hol a tenyeres talpas nagy fülű kárhozott angyalok laknak, kik a szegény bűnös emberekét sütik főzik . . .”

Ezután következik Don Juan vitája az ördöggel, amelyben a misztikus végtől eltérően teljesen realiztikus hétköznapi választás elé állítja az ördög a bűnöst.

„D.: (az Ö.-nek): Neked nincs hatalmad rajtam, én még megjavulhatok.

Ö.: Igen is. Menj, szolgáltsd magad a törvénynek kezeibe. — Szánd meg bűneidet és akasztasd fel magad, már az akasztófa készen vár.

D.: Soha sem.

Ö.: No tehát viszlek én.”

Az ördögnek ilyenfajta felfogása nyilvánvalóan Balog István saját leleménye, mert lényegesen eltér a kedvelt ördögbábu többi változatától. Hincz bábjátékában a kőszoborral vacsoráló Don Juant némán viszi el a sátán.²¹ Egy strassburgi bábjátékban²² viszont két komikus ördög jelenik meg Don Juan pokolramenetele után, és a lakoma asztalánál ételmaradékot keresgélő Hans Wurstot elemőzsiával kínálják. Hans Wurst „Was wollt ihr zwei Heiducken?” kérdéssel fogadja őket, majd visszautasítja az ételüket és zajosan kikergeti mindkettőt a színről. Ezután a régi bábtradícióhoz híven elköszön a közönségtől.

Balog ördöge már nem titokzatos rémítő sátán, de nem is ügyefogyott elkergetett ördög, hanem sajátos magyar népi színezetet ölt: kissé ijesztő még, de már nem is vesszük igazából komolyan; olyan mintha Arany János Józsa ördögének lenne távoli rokona, vagy talán egy mai népi farsangos játékban ijesztegetné a körülállókat. Ilyenné formálta Balog humora, de nyilván a nézők igénye is, mert az „Agg színész” emlékezései szerint még ezt a kedélyessé tett Don Juant is túlságosan komornak találták egyik-másik magyar faluban.²³ Akár Balog István ízlésének, akár a nézőközönség hatásának köszönhető a barokk színjáték borzalmainak kirostálása, mindenképpen érdekes megjegyeznünk, hogy a magyar népmesék és mondák között eddig még nem ismerünk a Don Juan típushoz közelállókat. Ezzel szemben egy a színjátékunkkal szinte egyidejű magyar irodalmi feldolgozás, Kisfaludy Károly *Karácsony éj* című verses elbeszélése bábjátékunkkal ellentétben, éppen a halott áldozat bosszúját ragadja meg erősen romantikus balladai formában.

Lehetséges, hogy a német típusú vadromantika, a tivornya közepette beguruló halotti koponya, inkább a városi olvasóközönség érdeklődésére számíthatott hazánkban, de a falusi színpadon és a vásári komédiában talán kevésbé lehetett akkor talaja. A misztikum, a babona felbukkan ugyan, de rendszerint realiztikus fogódzókat keres ez időszak népies színpadán.

A hécsi népszínpadon már korábban hasonló jelenségnek lehetünk tanúi: a barokk színjáték borzalmas és misztikus elemeit a XVIII. század végén felbontja a felvilágosodás racionalizmusa. A földöntúli világ titokzatosságai és az elborzasztó hatások később majd új tartalommal bukkannak fel ismét a romantikus színjátékban. Hazánkban megkésképe egyidejűleg jelentkeznek a különböző szellemi áramlatok: míg Kisfaludy a romantika eszme-körébe, addig Balog István a racionalizmus és bizonyos fokig a biedermeier idill világképébe illeszti a régi barokk színjáték elemeit. A téma racionálisabb és könnyedebb felfogásához Balog sok indítékot nyerhetett Marinelli említett darabjából, amelyet valószínűleg ismert. De végső soron minden külső hatást a saját józan kisnemesi kedélyessége és a magyar falusi nézőközönség igényének megfelelően formál át. Ennek megfelelően módosult tehát a színjáték főhőse és a monda misztikuma mellett a szolga alakja is. Leporellóban, a komédia alappilléreben, három évszázad színpadi komikumá elevenedik meg újra meg újra. A spanyol Catalanion átváltozik olasz Arlecchinóvá, Pulcinellává, francia Sganarellé, német ajkú Hanswursttá, Kasperlévé, míg végül Mozart Leporellójában válik világszerte közismertté. Jelleme is változik: hol tenyeres-talpas, félnk, ügyefogyott, nyersen groteszk fickó, mákor ravasz, furfangos, természetes eszű népi alak. Az alaptípus legjellemzőbb magatartása azonban egyezik: hétköznapi népi józansága értetlenül szemléli ura fellobbanásait és kalandjait, elítéli gatlástalanságát, retteg, hogy törvénybe ütköző gaztetteivel őt is magával rántja a pokol tüzebe vagy az e világi megtorlást jelképező akasztófára. A mi bábjátékunk Leporellója a Hanswurst-Kasperle egyenes leszármazottja, de már a Mozart operából ismert olasz Leporello névre hallgat, és ennek

²¹ Hlaváts E.: i. m.

²² Josef Leffitz: Strassburger Puppenspiele. i. m.

²³ Balog István: Rövid vázlat . . . Hölgyfutár, 1857. 136. sz. (Dunapatej) 1820.

megfelelően a modernebb szolgatípushoz közeledik. Balog Leporello szerepében csokorba gyűjti a régi bohóctréfákat, de a XIX. században már ízlést sértő vaskos humort letompítja, és új jellemvonásaival jelzi kora öntudatosodó jobbágyát is. Érdemes összevetnünk azt a jelenetet, amelyben Don Juan utasítja szolgáját, hogy temesse el a legyilkolt áldozatokat, mert nyomon követhetjük benne, mint válik a barokk színjáték borzalmat és groteszket vegyítő Hanswurst-jából felvilágosultabb szolgálta. A laufeni színjátékban²⁴ a szolgálta morog és bosszankodik: „Lasts nur Zeit, der Kerl ist gar schwer . . .” (majd a halott remetéhez) „Hä ungeschikter Flegel, hast nôt nachgeben können . . .”

A strassburgi játékban,²⁵ Don Juan utasítja a szolgát, hogy temesse el a halottat, de megengedi, hogy kifossa. Hans Wurst titokban elítéli urát és csendben megjegyzi: . . . „aha, der schlägt tot und-ich plünder aus: eine schöne Profession!” (hozzálát a kifosztáshoz), majd a halott Don Philliphez: „komm du, mit dir will ich jetzt bald fertig sein, denn diesmal hab ich mit plündern mein Glück nicht gemacht” (schleppt ihn fort).

A Hincz-féle bábjátékban már tökéletesen befejeződött, az emberi vonásoknak tipikus bábfigurává való csiszolódása. Kasper semminemű ellenvetést nem tesz. Őt csupán az anyagi javak érdeklik.

(Don Juan) kom und slép im fort.

(Kasper) hamsz sont vidrum án tármákszlt.

(D) czig im áus szeine kleidé.

(K) áusz czigán szol i im, á no teá hod jo néd amol á czáriszánász hémát an.

A stilizált bábfigura és csendesen morgó inas helyett Balognál már öntudatosodó szolgát látunk, aki fennhangon tiltakozik az ellen, hogy a kötelességei közé nem tartozó mesterségre kényszerítsék. „Hiszen nem vagyok én sírásó” — mondja. És ura parancsára így válaszol: „Hát lehet azt parancsolni; parancsolja, hogy csizmáját tisztogassam, de halottakat temetni az nincs a Konvencióban.” Végül Don Juan mégis kényszeríti, és ekkor Leporello a bábjáték hagyomány szerint kicipel és „gödörre taszigálja” a hullát. Ezt a borzalmat és groteszket vegyítő régi „lazzo”-t gyermektegebbé teszi Balog. Leporello monológja így hangzik: „Hallja kénd remete bácsi, hát igazán meghalt. Adjon kend egy kis sárga tubákat — igaz nem él, nem felelhet —, de aztán megfizessen ám kend a temetésért, ingyen nem tartozom kendet temetni . . .”

A durvaságok ilyen játékosabb feloldását megkívánta egyrészt a korszellem, de darabunk műfaja is. A báb stilizált személytelensége elbírta, a vásári játék egyenesen megkívánta az állandó verekedést és a bábjátékbeli Kasperle, majd később a magyar Vitéz László komikus mesterségéhez tartozik az agyonütött bábuk ide-oda taszigálása, cipelgetése. Balog színműve azonban nem jellegzetesen bábjáték, hanem színpadon is előadható átmeneti műfaj. Ez pedig különbség, mert amíg a bábú leütését nevetés követi, az élő színész esetében ugyanezt gyilkosságnak veszi a néző, és a borzalmas naturalis színpadi megjelenítése ebben az időben már visszataszítást kelthetett. Ezt tanúsítják a dunapataji parasztembernek az előadásakor elhangzott szavai: „majd megbékéltetjük magukat (már mint Leporellót a gazdjával) és daloljanak valami szépet, ne játszanak ilyen gyilkos játékot, az nem való ide Dunapatajra!”²⁶ A dunapataji előadás visszhangja egyébként más vonatkozásban is tanulságos. Azt bizonyítja, hogy a szolgálta alakjának emberibbé, öntudatosabbá alakulásában mennyire része volt a paraszt közönség igényének. Az emlékezés szerint, amikor Don Juan karddal rohan szolgájára, hogy a remete eltemetésére kényszerítse, Leporello elsikoltja magát és rögtönöz: „jaj az istenért ne hagyjanak, megöl a gonosz uram.” Egy néző a színpadra kiált: „békét hagyjon annak a becsületes szolgának, mert most mindjárt velem gyűl meg a baja.” Mire Don Juan enged a nézők kívánságának, és „No köszönd meg annak a jó barátodnak” szavakkal lelép a színpadról. Leporello pedig rögtönözve folytatja a panaszkodást: „lássák már tíz éve szolgálom ezt a gonosz Don Juant és ennél a sárga bugyogónál egyebet nem vett; ebben pedig ki sem merek menni, megijed télem a jó keresztény.”²⁷

A közönséggel való közvetlen rögtönözött beszélgetés egyébként tökéletesen beleillett a darab akkori előadásmódjába. A XVIII. századbeli Don Juan előadásoknál például előfordult, hogy Leporello, amikor ura szeretőinek listáját olvassa fel, a hölgyek nevét tartalmazó végtelen hosszú papírtekercs egyik végét a nézők közé dobja, hogy ki-ki keresse meg, van-e rajta ismerőse. ²⁸ A rögtönzött tartalma viszont mindenkor jelzi a nézők igényét. A színházak várospolgárságát és nemesi közönségét szórakoztatta a Don Juan szeretőinek névsora körül úzótt

²⁴ Der Laufener Don Juan i. m. 119—120. l. 685—689 sor.

²⁵ J. Leffitz: i. m. 54. l.

²⁶ Balog I.: Rövid vázlat . . . idézett újságciikk.

²⁷ Uo.

pajzán játék. A magyar jobbágy viszont a rosszul fizetett szolga karakánóságában akart gyönyörködni. A közönségnek „kivált Don Juannak az inasa Leporello” tetszett, írja Balog — „ki ura orra alá dörgölé az igazat — megmondja ám neki aki lelke van, nem fél tőle, és nagyokat nevettek”.²⁹ Az elnyomott nép a színpadon is, akár a maga költője meséiben, vágyainak valóra válását: a szegény ember győzelmét kívánta látni. Ezért szerette a betyárt, aki rettegésben tartja az urakat, ezért várta Leporellótól is, hogy merjen úgy feleselni urával, ahogyan szíve szerint a szegény jobbágy is szeretett volna. A magyar falu népe a bábjátékban is a szókimondó, győzedelmeskedő Petruskák magyar rokonait kereste. A színészek ismerték a nép érzelmeit, de ugyanakkor alkalmazkodniok kellett a cenzúra megkötéseihez és gazdájukhoz, a nemesi vármegyéhez is. A félúton maradt, csak csírában jelzett népi hősök a színpadon a magyar társadalom jellegzetes termékei.

III.

A hagyatéék többi bábjátékában is ott látjuk a tréfás köntös alatt az alsóbb néposztály mindennapi gondját-bajját. Az elmaradt magyar faluról és a vásáros népről ad tudósítást a *Számár* című bábjáték. A humoros, fordulatos kis komédia alapja az ismert aescopusi mese, amely Európa-szerte La Fontaine átdolgozásában: *A molnár, a fia meg a számár* címmel,³⁰ hazánkban pedig Heltai Gáspár közlése által vált közismertté. (*Au Th* 1215)³¹ A honi viszonyok friss, eleven bírálata teszi aktuálissá, szórakoztatóvá. A színjátékban az apa és a fiú az eredeti meséhez híven eleinte mindenki tanácsát megfogadja, előbb a fiú, utána az apa, majd mindkettő ül a számaron, végül gyalog mennek ketten utána, de a mese szerinti végső ostobaságot, azt, hogy hátukon vigyék, már nem követik el, hanem hamarabb vonják le a következőt: „nem kell senki szavára hallgatni . . .”, majd dallal, tánccal befejeződik a játék.

Az első epizód, a közkedvelt komikus tót zöldségáruossal való találkozás utal a magyar mezőgazdaság elmaradottságára; a falut Káposztásnak hívják, „de ott bizony nem terem egy szál káposzta is”. Pedig jó földje van, „de restellik természetű. Talán a régiék természetűek, mert vannak benne káposztásföldek, de az bizony magától meg nem terem.” A felföldi tótoktól cserélik be buzéért a zöldseget. — A jelenség, amelyet Balog kedélyesen bírál, az ország nagy hazafiainak is súlyos gondja volt ebben a korban. „Most a magyar paraszt szeméire sokszor vetett restségnek oka, ha annak legbelsőbb velejére ereszkedünk, többnyire nem egyéb, . . . mint a bizonytalanság s gyarapodásáról kétségbeesés” — írja Széchenyi.³²

A második epizódban szó esik a falu nyomorúságos állapotáról is. A kereskedő gyors lovakat keres, hogy folytathassa útját; „ott úgy hallom szegény emberek laknak, azoknak nem szokott jó lovuk lenni, egy angol . . . azt írta felőlük, hogy a Káposztafalviaknak vannak valami állatjuk, melyek hasonlítanak a lovakhoz, és úgy nevezik őket forspan.” Ő a pénzt csak gazdag embernek szereti adni, mert annak jobb a jószága. Az apa ellenvetésére, hogy a szegény is élni akar, nem tehet róla, hogy szegény, a kereskedő válasza: „No én nem becsülöm a Szegény embert, csak a gazdag embert, csak a gazdag az ember előttem.”

A harmadik epizódban, amikor ketten ülnek a számaron, a zsidó bórkereskedő inti őket: „nem hallják, vagy nem olvassák a hírlapokban, hogy mindenfelé társulatok alakulnak az állatkínzás ellen.”

Az ötödik epizódban a cigány nem a szokványos olcsó komikum képviselője, hanem ellenkezőleg, bölcsen megjegyzi, hogy „az ostoba embernek bajos az igazat szemökbe megmondani, az igazságot csak az okos ember tűri el”. Kacagtatás és a felvilágosult bíráló nevelő szándék kerek kis komédiává forr egybe az ügyesen aktualizált fabulában.

A szegény ember világa elevenedik meg a *Síróbaba* című kis jelenetben is. Az anya panaszkodik, hogy nem tud kenyeret venni a kislányának, mert „olyan rosszul fizetik a mai világban a mosónékat, hogy alig élhetnek . . . azt mondják, valami olcsó gőzkenyeret találtak most fel annak a gőzétől is jóllakik az ember . . . bezzeg az lenne jó az ilyen szegény férjéértől elhagyott mosónéknak . . . ő katonaköteles volt el kellett mennie”. Ezután elénekli Csokonai „Estve jött a parancsolat . . .” kezdetű versét. Majd a kishaba meglehetősen bárgyú tréfákkal fűszerezett „síró” magánjelenete következik. Az együgyű kis jelenet egyetlen irodalmi értéke a Csokonai vers. Mégis érdekes kordokumentum ez a nép nyomorát kesernyés öngúnnyal fel-

²⁸ Karl Engel: Die Don Juan-Sage auf der Bühne i. m.

²⁹ Balog I.: uo.

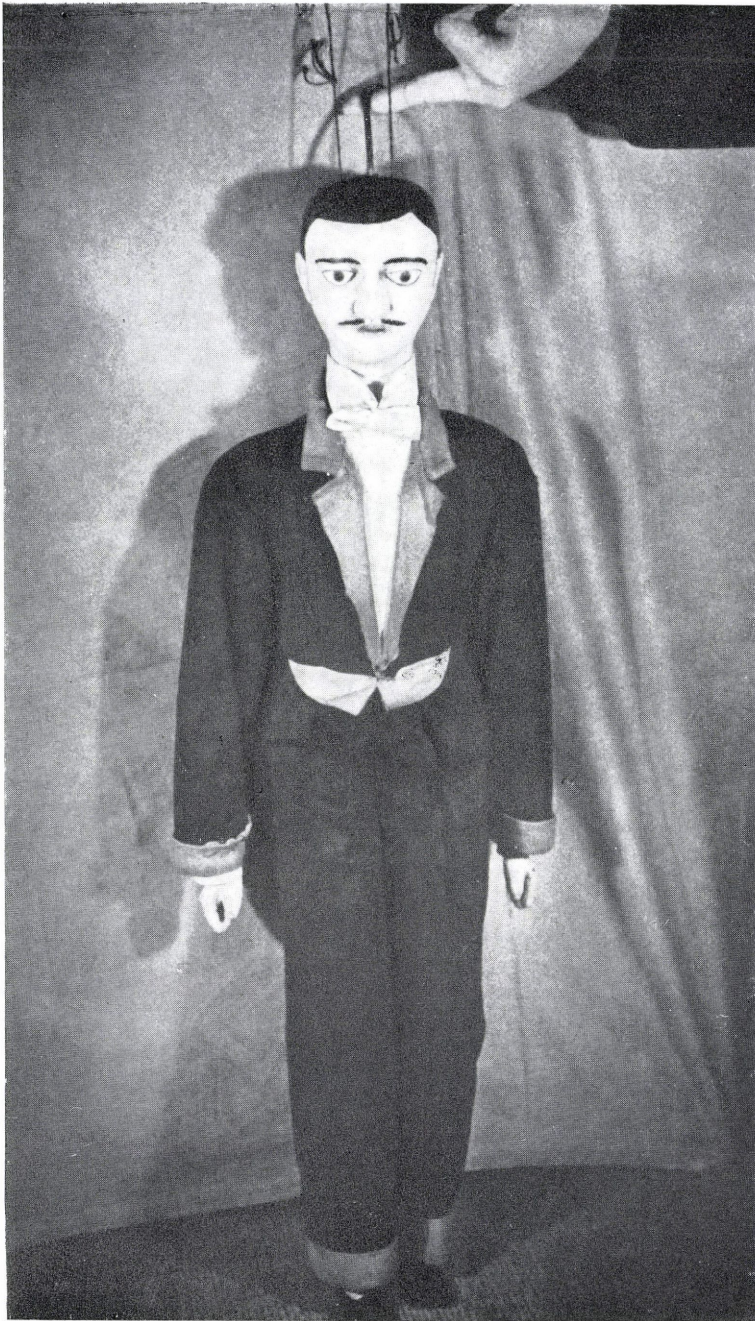
³⁰ Le Mœnier, son fils et l'âne. La Fontaine mesék. Szépirodalmi kiad. 1954. 46. l.

³¹ Magyar Népmesearchivum 62. 2. I. b. Az öreg ember, a fia és a számár. Néprajzi Múzeum.

³² Széchenyi István: Hittel. — A robot vagy szakmány. c. fejezet. Szöveggyűjtemény a reformkor irodalmából. 1955.

"Doná Amorila"
(A Hincz-család egykori bábszínházából)

Don Juan
(A Hincz-család egykori bábszínházából)

„Káspor”
(A Hincz-család egykori bábszínházából)

táró realiztikus kis kép, amelyben a durva humor közepette természetes egyszerűséggel megszólal Csokonai dala. A színpad tréfálkozva tudósít arról, ami a korabeli népdalban sóhajként szólal meg:

Szerelmes édös istenünk!
Ugyan bízom mi lesz velünk
Mind csak szántunk, mind csak vetünk!
Még nincs megevő kenyérünk.³³

A bábműsor legeredetibb, a magyar nép világát legjobban érzékeltető darabja kétszegtelenül az *Angyal Bandi* című bábjáték töredék.³⁴ Ez az első legendás híró lovasbetyárról szóló énekes játék néhány évvel a betyár halála után keletkezett, 1812-ben; összegezi a még frissen élő szájhagyományt, megteremti a magyar betyár színpadi alakját, és ezzel elindítja egy évszázadig tartó hódító útjára. Nincsen nyoma benne a későbbi népszínművek hamis érzélgőségének, inkább a vele szinte egy időben keletkezett népballadához közeledik: hőse félelmetes erejű, vakmerő, büszke furfangos legény; igazi népdalok szólalnak meg a színpadon. Mégsem tolmácsolhatja maradéktalanul a népköltészet szellemét, mert a kor színpadi divatja szerint a bécsi Ráubenposse mintájára vív énekes játékká dolgozta fel az alapjaiban tragikus betyártémát és színpadképessé szelídítette a lázadó jobbágyot. Enélkül elképzelhetetlen lett volna a színpadon. A feltörő népharag indulatai testet ölthettek a szájról szájra járó népballadában, de nem juthattak szóhoz — már csak a cenzúra miatt sem — a XIX. század magyar színpadán.

A hagyatékban szereplő *Tündér Ilona* Balog István 1827-ben előadott hasonló című színművének³⁵ bábváltozata, és a másikkal egyezően szintén bécsi mintájú tündérbohózatát alakítja az Árgirus mesét. A színműnek a bécsi népszínpaddal és a magyar mesekincsel, valamint Vörösmarty *Csongor és Tündéjével* való kapcsolatairól már régebben szóltunk.³⁶ A bábjáték is követi Gyergyai Albert széphistóriájának alap-vázát, de egyszerűbbé, áttekinthetőbbé teszi a meseszöveget. Ilona a tündérkirály leánya, akit apja halála óta rabságban tart a gonosz sárkány a Fekete várra változtatott hajdani aranyvárban. Árgirus az ismert módon a civódó ördögfiaktól szerzett palást segítségével megleli a Fekete várost, ahol az eredeti mesétől eltérően meg kell küzdenie a sárkánnyal, hogy elnyerje Ilonát.

Balog István a sárkány szerepeltetésével világosabbá teszi a két szerelmezt elválasztó akadályt, ugyanakkor az egyszerűség kedvéért és az énekes játék vidám hangulatának megfelelően elhagyja a komorabb színezetű vagy nehezebben megfejthető, sejtelmes értelmű meseelemeket. Így elhagyja a tündérlány aranyfürtjének levágásához kapcsolódó titokzatos bonyodalmat, és az Árgirus és Tündér Ilona szerelmét gáncsoló két öregasszonyt egyesíti Hebuka boszorkány személyében, aki saját lányát szánja a királyfinak feleségül. Ugyancsak elmarad a banya lófarokra köttetése, a balsorsot jövendőző jós igaztalan kivégzése és végül Árgirus inasának árulása és lefejeztetése is. Az áruló inas helyét elfoglalja Filax libapásztor, a természet vidám gyermeke, a vígjátékirodalomban hagyományossá vált komikus szolga. Párocskája Cifrilla, az operett-szubrett, Tündér Ilona kísérője.

Balog István az Árgirus mese bábjátékká alakításánál tehát bizonyos fokig hasonló szellemben járt el, mint a Don Juan monda feldolgozásánál. A régi mítoszok és babonák emlékeit hordozó vagy középkori kegyetlenségekre utaló motívumokat mellőzi, és a mesét feloldja a bábjáték derűs, harmonikus világában, ahol minden a helyére kerül: az igazság győzedelmeskedik és a gonoszok elnyerik büntetésüket. A humoros eleven játék közvetlenül kapcsolódik az egyszerű nézők mindennapi életéhez. Filax magyar jobbágyfiú, akinek leghőbb vágya, hogy kanász lehessen, mindennap hájas pirítóst egyen és lóhátról őrizhesse a libákat. A sárkány viszont zsugori varúr, aki „minden jobbágyát elzalogosította”, átok van a vagyonán, és Árgirus „Halj meg zsarnok” szavakkal döfi le. De a városi hölgyeknek is jut egy kacsinás, amikor a mese végén Ilona Filaxnak és Cifrillának ajándékozza az aranyvárat, és Filax megjegyzi, hogy ha ráengedné ifjú nejét az aranykincsre, az mindent elköltene „a nagy puccra” meg „krinolinra”.

A *Don Juantól* és az *Angyal Banditól* eltérően, amelyek nem jellegzetesen bábdarabok, hanem színpadon is eljátszották őket, ez a színmű csakis bábokkal adható elő. Ezt bizonyítják egyrészt a rögtönzött falusi színpadon elképzelhetetlen, bábjátékban viszont megvalósítható színpadi utasítások, másrészt az is, hogy ez a darab sokkal rövidebb, tömörebb, kevesebb szereplőre épül, mint az azonos című színjáték. Balog kitűnően érti a mesterségét, él a bábszínpad adta lehetőséggel és szabadjára engedi a mesefantáziát. Míg a színpad számára írt darabban csak hallunk a Tündér Ilonát rabságban tartó hétfejű sárkányról, a vele való harcot a színpalak

³³ Szöveggyűjtemény i. m. Népköltészet a reformkor küszöbén. 18. sz. Kriza J.: Vadrózsák-ból.

³⁴ *Pór Anna*: Az első betyárszínjáték. Pétfői Irodalmi Múzeum évkönyve 1962. A bábdarab megegyezik az azo nos című színmű-töredékekkel.

³⁵ Az Aranyhajú Tündér Ilona, vagy a hétfejű Sárkány. Tümenényes, víg énekes játék 3 felvonásban. . . Írta: Balog István Szombathelyen 1827 esztendőben. — (Cenzúrázott sugókönyv OSZK. Színháztörténeti gyűjtemény 20. sz.)

³⁶ *Pór Anna*: Vörösmarty Csongor és Tündéjének egyik színpadi előfutára. P. I. M. évkönyve 1964.

mögött vívja meg a hős, addig a bábszínpadon teljes kíséretével vonul fel a sárkány, és Árgirus a szemünk előtt küzd meg vele, majd miután megölte, rálép, és „az alatt a fekete vár elváltozik arannyá” (3 felv. 7. jel.). E mellett a bábváltozat még játékosabb és ugyanakkor kissé olcsóbb humorú, közvetlenebbül aktualizál, mint a másik. Például Hekuba boszorkány, aki azért gáncsolja Árgirus és Ilona szerelmét, mert saját leányát akarja elvételni Árgirussal, a leányát francia madame-hoz járátja, hogy királykisasszonyt neveljen belőle. Vagy Hekuba országának borzalmai közé tartozik, hogy ott nőuralom van: a férjet elégetik, ha meghal az asszony. Nyilván a kelet-indiai szokás visszájára fordításából született ez a humoros gondolat. A jól szerkesztett mulatságos játékban a mesészerű báj és derűs humor feledteti a lírai dalbetétek döcögő verseit.

IV.

A bábjáték és közönsége

A vásári mutatványos bábjáték nálunk a múlt században nem vált oly jelentős műfajjá, a nemzeti kultúráért vívott harc egyik eszközévé, mint a szomszédos Csehszlovákiában,³⁷ vagy a népi bírálat szókimondó fórumává, mint az orosz Petruska színpada. Néprajztudományunk kutatókörén is kívül esett eddig, mert külföldi eredetű hivatásos színjáték létére nem sorolható a sajátosan magyar folklór fogalmába.

Ez az első írásos emlék viszont azt jelzi, hogy nemzeti kultúránk szempontjából mégsem érdektelen ez a műfaj, mert a vásári báb a mélyen gyökerező tradíciónak és az állandóan megújuló eleven rögtönzésnek ez a sajátos ötvözete, éppen rugalmassága a néppel való állandó közvetlen kapcsolata révén sokat mond el a magyar köznép szellemi igényéről, életfelfogásáról, műveltsége állapotáról. Szinte már-már a folklórhoz hasonló közvetlenséggel jellemzi a közönséget, amelyhez szól, mégpedig sokkal érzékletesebben teszi ezt, mint a korabeli magyar irodalom egyik-másik kimagasló alkotása. Az írói művet ugyanis vagy olvassák, vagy sem, és a magyar író nemegyszer kénytelen volt beérni néhány művelt honfitárs vagy az eljövendő nemzedék elismerésével.

A vásári bábót a nép tartotta fenn. Ami nem volt kedvére való, az kihullott a rostán. Megbízhatunk Balog csalhatatlan komédiás ösztönében és a néppel rokon szemléletmódjában; ő mindig azon a híron játszott, amelynek visszhangja volt, ellenkező esetben elnyelték volna a hullámok. A kor irodalma — az 1810-es és 30-as években vagyunk — nem érintette a nép mély rétegeit, „a fentebb irodalmiság illetlen hagyta” azokat, írja Horváth János³⁸ a magyar klasszicizmust, tehát a Petőfit és Aranyt megelőző irodalmunkról. Csak majd a nagy klasszikusok tudták legmagasabb szintű művészi tökéletesség mellett megérteni magukat a „műveltség kisdedeivel”.³⁹ Szerinte a művelt irodalom előre szaladt, nyugatot utol akarta érni, de nem tudta meggyökereztetni a honi hagyományban. A vándorszínészet és a vásári báb számára éppen ez volt a feladott lecke: a külföldi színiirodalmat és báb-tradíciót a honi gyökerekbe kellett oltani, mert ha nem sikerült, menten elsorvadt. Idejében kellett észlelnie, ha nem találkoztott a hazai ízléssel, például mint Don Juan gyilkosságai Dunapataj népénél.

Így lett a nőcsábító lovagból hétköznapi hozományvadász, vagy az úri bandita Rinaldo Rinaldiniból szegény pusztai betyár, aki éhségből lop és a szegény nép törvénye szerint tesz igazságot. A népi szemléletmód hatása játszhatott közre abban is, hogy Don Juan és Árgirus szolgálóinak alakjában sok évszázad színpadi komikumából csak az maradt meg, ami nem ostromba együgyűségüket hangsúlyozza; szívből nevetünk rajtuk, de egyetértünk velük, emberségük, furfangos ravaszkodásuk, szókimondásuk rokonszenvenessé teszi őket. A magyar jobbágyközönség azonosulhatott velük. A színjátékok nyelve is a népnyelvből merít; párbeszédei egyszerűek, elevenen pergőek, telve magyar népi mondásokkal; dalaik népdalok, vagy népies műdalok, mint Csokonaié, de akad közöttük népies hangvételű gyenge botladozó is.

Horváth János még későbbi korszakokról szólva is megállapítja, hogy „van klasszikus nemzeti irodalmunk, de egységes érett közönsége . . . , mely elegendő magyar műveltséggel bírna, nincsen”. És ezért „Közönségnevelés: ez a mi könnyelműen elmulasztott, de legegésztőbb nagy feladatunk: élet-halál kérdése a magyar műveltségnek”.⁴⁰ (1921-ben még mindig!) Ennek tudatában el kell gondolkoznunk ezen a kis bábműsoron, amely az „elmulasztott feladatot” a kor adta lehetőségek között sikeresen, céltudatosan vállalja és hajtja végre. Horváth János megállapítja a korabeli irodalomról, hogy „elszigetelt kísérletekkel, félbemaradt kezdetekkel igyekezett újra meg újra a nyugat nyomában . . .” és hogy „. . . a nemzeti munka kor-

³⁷ Menczel János: A bábjáték Csehszlovákiában. Bp. 1955. Bábszínpad 23. sz.

³⁸ Horváth János: Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége. Pallas. (1921).

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

szakos eredményeit nem tesszük közkinccsé, nem engedjük vérünké válni". Ami által, . . . Men-nél közelebb látszik sarkába érni szaladó mintaképének, annál táplálhatatlanabban távolságban felleng önön erőteljes gyökereitől".⁴¹ Ezt a fényűzést a valóban olvasott magyar irodalom, a ponyva és a vele egy szinten mozgó magyar játékszín nem engedhette meg magának. Ők akarva, nem akarva vállalták a nehéz feladatot: meghonosítani a legalacsonyabb műveltségű rétegek számára is elérhető módon a nyugatról jött irodalmi áramlatokat. Meggyökerezettették, beolvasztották őket a magyar népi kultúrába. A kis bábműsorban sok nemzetközi szál fonódik egybe. A spanyol mondai eredetű moralitás, a rögtönzött commedia dell'arte frissesége, a barokk színjáték szélsőséges ellentéteiből, az elémítő borzalom és durva groteszk vegyületéből teremtett forgatag, az aesopusi fabula bölcsessége, az olasz széphistóriából magyarosodott Árgirus mese bohózat formája és a nemzetközi romantika sajátosan magyar változata, a betyárromantika. A legkülönbözőbb nemzetközi irodalmi és szellemi áramlatok lecsapódása találkozik a magyar népköltéssel, folklórral és ebből a találkozásból végső soron egységes, a XIX. század eleji magyar nép életét, szemléletmódját és nyelvét felidéző igazi magyar bábjáték válik. Balog István ilyenformán a nemzetközi forrásokból és a magyar népi hagyományokból a magyar népiesség haladó áramához kapcsolódva újtárra indított egy új magyar színpadi műfajt.

Balognál keveredik az ösztönös és tudatos népiesség. Mint elszegényedett nemes, aki jogi és orvosi fakultáson megfordult, kiugrott diák, a népdalok és paraszt mondások tudatos gyűjtője, tervszerűen foglalkozik a falusi néppel, de ugyanakkor bizonyos fokig ösztönösen is azonosul vele, mert életkörülményei sokban hasonlatosak és mert művészi és szellemi korlátai nem is igen engedik oly magas régiókba, hogy messze elszakadjon tőle. Egészséges ösztönrel a magyar közönséghez közel álló szerves egészet tudott alkotni a legkülönbözőbb külföldi témákból és műfajokból. Nicsen tudomásunk róla, hogy az első általunk ismert bábjátékoknak milyen volt a hatása, és volt-e a magyar bábjáték ilyenfajta kezdeményének, később folytatása, mivel ez idáig csak német és idegen ajkú bábdarabokról került elő írásbeli nyom. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy más magyar vándorszínész társulatok is üzték Baloghoz hasonlóan ezt a mesterséget, csak vagy elvesztek a sugókönyvek, vagy talán nem is vetették papírra a szövegeket. Ez az első dokumentum mindenképpen járható útról tesz tanúságot. Ez a néhány kis bábjáték irodalmi szempontból talán igénytelen, de több életrevaló csíra rejlik benne, mint a szabadságharc után elburjánzott és végül zsákutcába jutott népszínmű-irodalomban. De ezek a csírák még igen zsengek voltak, könnyen elmosta őket a későbbi népszínművek érzélgőssége, negédes humorra. Hazánk társadalmi elmaradottsága minden irodalmi műfajnál közvetlenebbül éppen a drámairodalmtól sújtotta. A magyar irodalmi népiesség a reformkorban és a forradalom küszöbén Petőfi alkotásaival forradalmi szellemű klasszikus irodalomná tudott nőni, mert a lírai műfaj kevésbé rabja kora társadalmi kötöttségeinek, mint a színjáték. A lírikus költő, ha kell, magányos forradalmárként is megjárhatja a maga útját, mint az elnyomottak szószólója, a nép hangjának magasabb szintű művészi kifejezője.

A magyar színpadnak nem adatott meg, hogy megvívja ezt a harcot. Még ha akadt volna is forradalmi szellemű vagy a nép igazi hangját bátran megszólaltató színműró, műve akkor sem kerülhetett volna előadásra. Visszatartotta volna a cenzúra, a nemesi vármegye és maga a még csekély számú és fejletlen magyar polgárság. Az iparosság nagyobbára nem magyar ajkú, a jobbágyosság sem tudatosan, csupán ösztönösen várja a maga igazának megfogalmazását a színpadon, mint ahogyan meséiben vagy betyárballadáiban ösztönösen fogalmazza meg a lázadás vágyát. Balog István színjátékaiban fel-fel csillan a nép vágya, igénye: a legyőzhetetlen erejű betyár, az urának odamondogató, gonoszságát furfanggal kijátszó Leporello és a pokol tüzén megegetett gonosz ura történeteiben. A falu népet vigasztalja, ha vele egy sorsra jutott szegény mosónőt lát, vagy ha a szamarat hajtó apa szót emel a szegény ember jogaiért. Önmagát akarja látni, szebb, bátrabb vagy vidámabb alakban. Ezért hálás, ha a napi nyomorúságot feledteti a tündermese, vagy ha megszólalnak dalai, megelevenednek táncai, vagy éppen a jóízű vaskos humor. Balog István bábjátékaiban is ilyenfajta egészséges, életképes csírák rejlenek.

Ha mindez az igény az évek során Balog Istvánnál nagyobb tehetségű író által magasabb művészi szintre emelkedhetett volna, anélkül hogy szellemét megtörte és hamisította volna a szabadságharc bukása, akkor talán ilyen és hasonló kezdeményezések nyomán megszülehetett volna a harcos, szókimondó magyar vásári bábszínház, mint ahogyan tovább bontakozhatott volna a magyar népi színjáték és a vérbő, nyers, életerős magyar bohózat, amely Csonkai színjátékaiban még ma is eleven erővel hat. Balogban ez a bohózatfajta a nemzetközi színpadi hagyományokban járatos, igazi komédiás, színházi emberre talált. Kezdeményezései nem letek folytatásra a szabadságharc bukása után. Bábjátékai is egy megkezdett és félbe-maradt műfaj érdekes dokumentumai.

A Kollár előtti kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények költészete

(A régi szlovák és magyar költészet jellemzéséhez)

JOZEF MINÁRIK

1.

Kétségtelen, hogy a *Národnie spievanky* (*Nemzeti énekek*) c. kétkötetes népköltési gyűjteménynek, amelyet 1834–1835-ben Ján Kollár (1793–1852), a költő adott ki Budán, korszakalkotó kultúrális és irodalmi jelentősége van. Nem lehet viszont figyelmen kívül hagyni, hogy a *Národnie spievanky* nem elszigetelt irodalmi mű, kéziratos előzményei és folytatásai is vannak. Ha ezt tesszük vizsgálat tárgyává, hogy viszonyul kéziratos előzményeihez, arra az eredményre jutunk, hogy tulajdonképpen a kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények több mint évszázados hagyományának betetőzése. A Kollár előtti kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények néhány kivételtől eltekintve — természetesen — nem céltudatos gyűjtés és feljegyzés eredményei, hanem szerzőik személyes reprodukáló, illetőleg verselő kedvtelésének tükrői. Névtelenek (legtöbbször a tartalmuk is névtelen), s csak később nevezték el őket tulajdonosukról, ajándékozójukról, feljegyzőjükéről, lelő- vagy őrzési helyükről (legtöbbször szlovák és magyar levél- és könyvtárakban található), eredeti címüket és szerzőjüket ritkább esetekben ismerjük. Legtöbbszörre latin, magyar és német bejegyzéseket is tartalmaznak (tisztá szlovák bejegyzések csak egynéhányukban található), s ez a szerzők és másolók nemzeti és társadalmi helyzetével van összefüggésben: a legtöbb esetben szlovák és magyar nemesekről diákokról, papokról és tanítókról van szó.

A múltban a szlovák irodalomtudomány nem tanúsított valami nagy érdeklődést a Kollár előtti kéziratos énekeskönyvek, verseskötetek s az egyes feljegyzések iránt, mert másodlagos, periférikus irodalomnak tartotta őket. Annak a növekvő érdeklődésnek, amelynek ezzel az irodalommal szemben tanúi vagyunk, abban a törekvésben van meg a gyökere, amellyel a szlovák irodalomtörténet sok sötét feltárára akarunk rávilágítani, s helyes módon akarunk viszonyulni a népi vagy a néphez közel álló alkotók és közönség irodalmához, amely erőteljesen fejlődött a hivatalos irodalom mellett s amelynek a szlovák irodalom elvilágiasodásában volt nagy szerepe.¹

Tanulmányunkban azoknak a kéziratos énekeskönyveknek és versesköteteknek a szlovák és magyar anyagát fogjuk jellemezni, amelyek szlovák szerzőktől és másolóktól származnak, s szlovák és magyar levél- és könyvtárakban található.² A többi kéziratos énekeskönyv és versgyűjtemény költészetét (a szlovák kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények szlovák, valamint a magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények szlovák és magyar költészetét) inkább csak mint fejtegetéseink keretétül szolgáló, kiegészítő anyagot fogjuk figyelembe venni.³

2.

A szerény mértékben fennmaradt anyag arról tanúskodik, hogy a szlovák költészet kezdeteit a XIV–XVI. században a vallásos líra alkotja (*Tizparancsolat*, *Besztercei Agenda*). A XVI. században s a XVII. század elején a szlovák költészet fejlődésére a humanizmus, a reneszánsz s a reformáció volt meghatározó hatással (M. Rakovský, J. Jakobeus, J. Silván, E. Láni, *Ének a szigeti várról*).

Ebbe a fejlődési vonalba tartozik Fanchali Jób János lipcsei nemes 1595–1608-ból származó versgyűjteménye, a *Fanchali Jób-kódex* is.⁴ A szlovák szerelmi műköltészet első emlékeit,

¹ J. Minárik: Folklorne prvky v staršej slovenskej literatúre (Folklorelemek a régi szlovák irodalomban). Slovenský národopis VII. 2. 1959. — J. Minárik: Z maďarských archívov (A magyar levéltárakból). Slovenská literatúra VIII. 2. 1961. — J. Minárik: Predkollárovské rukopisné spevníky a sorníky (Poznámy k charakteru a vývinu staršej slovenskej poézie). A Kollár előtti kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények — Megjegyzések a régi szlovák költészet jellegéhez és fejlődéséhez. — Studia z dawnej literatury czeskiej, słowackiej i polskiej. Warszawa, 1963. — M. Hamada: K problematike vzťahu umelej literatúry a ľudovej slovesnosti v období od baroka ku klasicizmu (A mű- és népköltészet viszonyának problematikájához a baroktól a klasszicizmusig terjedő korszakban). Slovenská literatúra, VIII. 4. 1961. — J. Mišianik: Na okraj Kollárových Národných spievaniek (Kollár Nemzeti énekeinek margójára). Slovenský národopis, XI. 4. 1963.

² Mikulášsky sorník (Liptószentmiklósi gyűjtemény); Písne všelijaké (Mindenféle dalok); Slovenskie národné spievanky (Szlovák nemzeti énekek); Lányi sorník (Lányi gyűjtemény); Cantilleneae—Énekek—Pestiény; Vilimov sorník (Vilim gyűjteménye); Miscellanea id est Všelijaké; Tomcsányi sorník (Tomcsányi daloskönyve); Jamrichov sorník (Jamrich gyűjteménye); Písne svetské slovenské a nektéré uherské (Szlovák világi dalok és néhány magyar); Liptákov sorník (Lipták daloskönyve); Košov sorník (Kosts gyűjteménye).

³ Stoll Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp., 1963. A bibliográfia minden egyes énekeskönyv és versgyűjtemény mellett általános megjegyzéssel a szlovák nyelven írt dalokat idézi. Néhány magyar énekeskönyvet (pl. a Csepelbokrót) nem ismeri. A szlovák daloskönyvek és versgyűjtemények közül csak Lányi gyűjteményét, a Cantilleneae—Énekek—Pestiény-t s a Písne všelijaké-t ismeri (mint Szlovák énekeskönyvet 480. sz. alatt). — Sok énekeskönyvről s versgyűjteményről írt Klanciczay Tibor: Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. VII. 1955.

⁴ Ján Mišianik—Eckhardt Sándor—Klanciczay Tibor: Balassi Bálint szép magyar komédiája — A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Irodalomtörténeti Füzetek, 25. Bp. 1959. — A gyűjtemény a bécsi Nationalbibliothekben Cop. S. n. 2964. szám alatt található.

a magyar szerelmi műköltészet néhány darabját (Balassi Bálint), valamint az irodalom más műfajait (*Apollonius, Eurialus és Lucretia*, Balassi komédiája) tartalmazza. Az a nyolc szlovák szerelmes vers, amelyet Fanchali Jób 1604-ben jegyzett fel, a kései reneszánsz udvari lírájának jellegzetességeit hordozza. Bár e versek mintájául minden valószínűség szerint az újlatin előzmények hatása alatt álló cseh udvari líra szolgált, a hazai irodalmi hagyományokra is támaszkodtak (*Szánj meg engem, kedvesem: Anyámasszony, apámuram*). A *Fanchali Jób-kódex* szerelmi lírája nemcsak az egykorú helyzet tükröképe, hanem a szlovák költészet továbbfejlődésének előzménye is, mert a szlovák költészet ama típusa többségének csiráit tartalmazza, amelyekkel határozott formában a későbbi énekeskönyvekben és versgyűjteményekben találkozunk. Balassi Bálintnak (1554–1594) nem tulajdoníthatjuk őket. A gyűjtemény szlovák és magyar verseiben ugyan nem egy hasonló vagy közös motívumra bukkanunk, de ezek inkább az európai udvari líra tipikus motívumaihoz és képeihez tartoznak (*Kedves Uristenem* — Balassi Bálint: *Sofia nevére*).

3.

Már a *Fanchali Jób-kódex* szerelmi költészetének is van néhány olyan jegye, amely a XVII. század első felétől kezdve a XVIII. század elejéig lesz jellemző a szlovák költészetre. A török hadjáratoknak, Habsburg-ellenes felkeléseknek, vallási üldözésnek és az egyre erősödő társadalmi elnyomásnak ebben a korszakában a pesszimizmus, a misztika és a barokk jelleg főleg a többségben levő vallásos lírára jellemző (J. Tranoský, J. Zábajník, S. Hrušková, Szöllősi Benedek). E viharos idők kézírataiban főleg a vallásos irodalom maradt fenn. A félig vagy egészen világi irodalom igen kis mértékben van képviselve. Áll az arra a költészetre is, amely a különböző kéziratok énekeskönyvekben és versgyűjteményekben van feljegyezve.

A fennmaradt anyagból kitűnik, hogy a vallásos lírát nagy mértékben művelte a katolikus és az evangélikus fél is. A katolikus klérus tekintettel volt a népi közönség szellemi-kulturális szükségleteire is, s ez az énekesgyűjteményekben és verseskötetekben feljegyzett szövegek kiválasztására is hatással volt. A XVII. század második felében a katolikusok az egyhangú vallásos énekeskönyveket és versgyűjteményeket népi legendákkal és verses-didaktikus-reflexív aforizmákkal és epigrammákkal tarkították.⁵ Bár az evangélikus énekeskönyvek és versgyűjtemények a XVII. századnak szinte a közepéig tipikus vallásos lírát jegyeztek fel,⁶ a XVII. század második felétől kezdve az evangélikus polgárság, főleg az értelmiség munkájának eredményeképpen az énekeskönyvek új típusa bukkan fel, amely vallásos lírán és legendákon kívül félig népi históriás énekeket is tartalmaz.⁷

A kor nyugtalanságának s a vallásos irodalom túlsúlyának köszönhető, hogy a kimondottan világi költészet a kéziratok énekeskönyvekben és versgyűjteményekben is csak igen szerény módon volt képviselve. Bár ebből a korból művészi szerelmes versek nem maradtak ránk, fel kell tételeznünk, hogy már voltak ilyenek, mert a XVIII. század kéziratok énekeskönyveiben és versgyűjteményeiben feljegyzett szerelmi költészet csak hosszas fejlődés és gazdag hagyományok folytatásaként keletkezhetett. A más témájú világi költészet feljegyzett darabjai is értékesek. Ezért tartjuk nagyra Rimay János (1569–1631) és Madách Gáspár 1629–1638-ból származó háromkötetes gyűjteményét, amely Rimay és Madách magyar nyelvű szerelmi és egyéb költeményen kívül két szlovák műdalt is tartalmaz.⁸ A világibb célzatú költészet hiányát az aforizmák és epigrammák (az 1641–1650-ból származó posztilla), s főleg a szó szoros értelmében vett didaktikus-reflexív költemények pótolták, s ezek a népköltészet kincseiből is merítettek (mint pl. Beniczky Péter 1652-i szlovák versei).⁹

A XVII. század végéről s a XVIII. század elejéről már több a bizonyítékunk arra, hogy volt népi, félnépi és műköltészetünk, s hogy egyre nő a közép- és kismemesi körök érdeklődése az egykorú költői termés iránt. Igaz, hogy kezdetben a szlovák, magyar és latin nyelvű népi, félnépi és műköltészetnek csak dallamait és incipitjeit jegyezték fel, de az ilyen feljegyzéseket tartalmazó énekeskönyvek a kéziratok énekeskönyv-irodalom új korszakát nyitják meg. Az 1679-i *Vietórisz-kódex* s Szirmay—Keczer Anna 1723–1730-ból származó *Kódexe* (Régi szlovák

⁵ A Szent György legenda első feljegyzése *Prokop Mária Lehacký: Cantilena de adventu Domini etc. c. daloskönyv* ben (1657 körül) található. — A *Preces et orationes lingua latina et slavica c. gyűjtemény* — kb. a XVII. század végéről s a XVIII. sz. elejétől. A *Preces et orationes az OSzK-ban* Oct. Slav. 39. jelzet alatt található.

⁶ Rimay János imádságoskönyve (1642) a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában M. Cod. kis 8 r. 13. jelzet alatt. — *Ozovay Máté* Balogi Kancionáléja (1659) a debreceni Református Kollégiumban R 535 jelzet alatt; — a *Cantus et orationes* (XVII. sz.) az OSzK-ban Duod. Slav. 8. jelzet alatt.

⁷ *Kuska Dániel* Kancionáléja (1674–1714); *Liber cantionum sacrorum* (1678); *Ján Liborčan* Turulúcai Kancionáléja. (1684) az olomouci egyetem könyvtárában; — *Ján Orol* Szenici Kancionáléja (1692 után) a lipótzentmiklósi Tranoský-könyvtárban XV F 193. jelzet alatt.

⁸ *Lepšie v dome s medom korelku pit* (Jobb otthon mézes pálinkát inni); *Reverende pater. A Rimay—Madách Kódex* (I—III.) az OSzK-ban Quart. Hung. 3245—3246. jelzet alatt.

⁹ Beniczky Péter szlovák verseit csak F. V. Sasínek adta ki: *Archív starých československých listín, písemností a dejpisných povidín* (Régi cseh-szlovák okmányok, írások és eredeti történeti emlékek archívuma). II, 1. Turč. Sv. Martin, 1873.

énekek dallamai) az első effajta énekeskönyvek.¹⁰ A *Vietórisz-kódex* szlovák és magyar műdalok népi és félnépi dalok incipitjeit tartalmazza.¹¹ Szirmay-Keczer Anna *Kódex*ében főleg szlovák népi és félnépi dalok vannak.¹²

4.

A XVIII. század első fele sem teremtett kedvező légkört a szlovák költészet fejlődése számára. Az egyre erősebb feudális viszonyok s az abszolutizmus megszilárdulása idején tovább tartott a költészet elbarokkosodása.¹³ Csak a népi és félnépi költészet és a hivatalosan publikált próza egy része reagált az egykorú viszonyokra haladó módon.¹⁴

A XVIII. század közepén még aránylag szegényes a kéziratos költészet. De vallásos költeményeket tartalmazó kézirataink sincs sok, s ezek egyébként mind katolikus,¹⁵ mind evangélikus¹⁶ részről a régi nyomokon jártak.

Néhány evangélikus énekeskönyvben s versgyűjteményben világi költészetet is találunk. Ilyen a *Labanský sborník* (*Labanc versgyűjtemény*) a XVIII. század elejéről¹⁷ s a *Moszkvský spevník* (*Moszkvai énekeskönyv*) a XVIII. század első feléből.¹⁸

Annak a szerelmi diákköltészetnek, amelyet akkor az egész Európában műveltek, érdekes példája Štefan Selecký: *Obraz panej krásnej perem malovaný* (*Szép úrnő tollal festett képe*), 1701 c. költeménye. ¹⁹ Költői képei, motívumai és ábrázolási módja a kései reneszánszra jellemzők, mintha a *Fanchali-kódex* költészetéhez hasonlítana.

A szlovák költészet továbbfejlődése szempontjából viszont azok a rövidebb szerelmes versek jellemzők, amelyekre a barokk vallásos költészet hatott. Ebben a korszakban bukkantak fel az első népdalutánezatok is. Ezt a fajta lírát a nemesi s a művelt, literátus polgárcsaládokban szerették és másolták. Ezek a feljegyzett műdalok, népi és félnépi dalok a szlovák világi költészet, főleg a szerelmi líra mennyiségi és minőségi gazdagodásáról tanúskodnak.

A XVIII. század első felében már gyakrabban feltűnik azoknak az énekeskönyveknek és versgyűjteményeknek a típusa, amelyben a mű-, a félnépi népi költészet mindenfajta szövege megtalálható. Az 1720-ból való *Hungarici saltus* c. énekeskönyv átmeneti típust jelent a *Vietórisz-kódex*, Szirmay-Keczer Anna kódexe és a már csaknem kollári típusú gyűjtemények között.²⁰ Magyar táncok és dalok dallamain kívül ósrégi, művészeti, félnépi és népi jellegű szlovák tánc-, tréfás és szerelmi dalok incipitjeit²¹ s néhány kedvelt szerelmi műdal első versszakát tartalmazza, amelyek a későbbi énekeskönyvekben és versgyűjteményekben különböző variánsokban fordulnak elő.²² A *Hungarici saltus* c. énekeskönyv bejegyzései azt bizonyítják, hogy az énekeskönyv- és versgyűjtemény-irodalom továbbfejlődése a műköltészet, a félnépi s a népi költészet közötti különbség állandó elmélyülésének útján halad. Erre a fejlődési tendenciára mutatnak Amade László (1703–1764) énekeskönyvének bejegyzései a XVIII. század első és második felének fordulójáról. Kelecsényi József énekeskönyve az 1723–1765-ös évekből, Dobai Székely András kézirata a XVIII. század első és második felének fordulójáról s valószínűleg Jankovich Miklós és Erdélyi János ma ismeretlen helyen lappangó verseskönyve 1740 előttről. Amíg Amade daloskönyvében egy szerelmi műdal van följegyezve,²³ Kelecsényi énekeskönyvében az utánzó jellegű félnépi líra érvényesül,²⁴ Székely kézirataiban a keleti szlovák-

¹⁰ A *Vietórisz-kódex* a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában RUI 190 4° jelzettel; — Szirmay Keczer Anna *Kódexe* a Matica slovenská irodalmi levéltárában Turócszentmártonban.

¹¹ *Dobrá noc, ma mila, dobrá noc* (Jóéjszakát, kedvesem, jóéjszakát); — *Na vojnu pojdem* (Háborúba megyek); — *Notae Hungariae Variae*.

¹² *Pomalu s niu, bo je stará* (Lassan vele, mert öreg); — *Vdovy, vdovy, obe vdovy* (Özvegyek, özvegyek, mindketten özvegyek).

¹³ *Idb. Ján Blasius, idb. Ján Glosius, Pavel Major*.

¹⁴ *Béi Mátyás, Kollár Adám, J. B. Magin*.

¹⁵ *Spirituálne thymiana, to jest: Duchovný kadidlo* (S. th., azaz: lelki tömjénfüstölő). 1748.

¹⁶ *Gemerský spevník* (Gömöri énekeskönyv). 1747–1757.

¹⁷ *Ach, oplakávam te, krajina uherská* (Óh, megsiratlak, Magyarországot).

¹⁸ *Dina, dina, Rusnaci* (Dina, dina, rusnyákok); — *Dobra duša jest Rusnak* (Jó lélek a rusnyák). — A „labanc” versgyűjtemény (Modlydhy labancov Nemeckej, slovenskej a latinskej reči) Egyetemi Könyvtárban Inv. 149. jelzet alatt.

¹⁹ *Štefan Selecký: Obraz panej krásnej perem malovaný* (Szép úrnő tollal festett képe). Bratislava 1958. A kézirat a pozsonyi Állami Levéltárban. Dubnický—Marczibányi fasc. Varia.

²⁰ *L. J. Gajdos: Zbierka slovenských tancov-pesničiek z prvej polovice 18. storočia* (Szlovák táncok és dalok gyűjteménye a XVIII. század első feléből). Slovenská hudba, IV. 1960. Az énekeskönyv a volt Apponyi könyvtárban Apponyban 153.386. sz. alatt.

²¹ *Samas' biela bývala* (Magad voltál fehér); — *Co nam naši reknu* (mit mondanak nekünk a mieink).

²² *Netrap, zradna Venuse* (Ne gyötörj, áruló Vénusz); — *Ach, ma mila, co myslíš* (Óh, kedvesem, mit gondolsz); — *Zustan, komu chceš, ma mila* (Maradj, kedvesem, akié akarsz); — *Šuhajičku holube* (Legánykém, galambom).

²³ *Polovnici polujú, na srdenku strahujú* (A vadászok vadásznak, őzikére vigyáznak). — *Várkonyi báró Amade Lászlónak énekei*. OSZK. Quart. Hung. *Kelecsényi József: Verses gyűjteménye*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Quart. No. 60. 26. — *A Székely de Doba: Processus iudicialis in comitatu Sczepusensi observari solitus* OSZK, Quart. Lat. 2046. — *A Kelecsényi-féle énekeskönyvről Gregor F.: Unbekannte slowakische Gedichte und Volksliedervarianten*. Studia Slavica, VI. 3–4. 1960. — *A Jankovich-Erdélyi Kódexről Stoll B.: i. m. 200. sz.*

²⁴ *Už je moje srdce v velikém žalári* (Már az én szívem nagy börtönben van); — *Asnáď umret' musím pre vtáčka jedného* (Talán meg kell halnom egy madárkáért); — *Sivé oči, sivé* (Szürke szemek, szürkék).

lengyel területről származó szép népi ballada található.²⁵ Amade és Kelecsényi énekeskönyvében, Jankovics és Erdélyi gyűjteményében a magyar lírát főleg szerelmi és más jellegű művészi költemények képviselik.²⁶

5.

A XVIII. század második fele s a XIX. század eleje a szlovák énekeskönyv- és versgyűjtemény-irodalom fejlődésének jelentős fázisa. Ebben a korszakban lép fel a felvilágosult abszolutizmus, terjed a felvilágosodás nemzetébresztő és népművelő eszmevilága, a barokk lassan a neoklasszicizmusnak adja át a helyét, a világi irodalom mennyiségileg is, minőségileg is gyarapszik, s a népköltészet jelentősége is megnő. A szlovák irodalomra a jozefinizmus korszaka volt megtermékenyítő hatással (1780—1790). A próza s főleg a költészet felvirágzása igazolja ezt,²⁷ amelynek a XVIII. és a XIX. század fordulóján is megvolt a folytatása.²⁸

Az énekeskönyvek s versgyűjtemények irodalma ekkor közelebb került ugyan a hivatalosan elismert, támogatott és nyomtatásban publikált irodalomhoz, főleg a népszerű félnépi (pl. lakodalmi, tréfás és szatirikus) költészethez,²⁹ ugyanakkor még mindig megőrizte azoknak a költői műfajoknak a többségét, amelyek nem feleltek meg az egykorú esztétikai nézeteknek (a „nem klasszikus” jellegű szerelmi lírát, a szemérmetlen erotikus költészetet, a népköltészetet és a félnépi költészetet néhány műfaját). A világi irodalom felvirágzása abban is megnyilvánult, hogy a világi költészetet tartalmazó kéziratok száma kezdte felülmúlni a vallásos költészetet tartalmazó kéziratokét.

A fennmaradt egyházi énekeskönyvek arról tanúskodnak, hogy a hagyományos vallásos költészetet mind a katolikusok, mind az evangélikusok tovább művelték. A katolikusok, főleg a ferencesek szorgalmasan művelték a félnépi kancionálé és a passió műfaját.³⁰ A népi karácsonyi pástortordalból és koledákból Anton Fobb: *Cantional* c., 1792-ből fennmaradt énekeskönyve merített a legtermékenyebb módon, amely a legnépibb énekeskönyvek közé tartozik.³¹

Ebben a korszakban az énekeskönyveknek és versgyűjteményeknek néhány olyan típusa alakult ki, amelyekben mind a régi barokk, mind pedig az új, felvilágosult korszak és társadalom irodalmi ízlése megtalálható. Ezek közül néhány csak a népköltészetre, mások viszont a műköltészetre, vagy pedig a népszerű félnépi versezetre vetik a súlyt. De az énekeskönyvek és versgyűjtemények többsége egyes típusú. Ezekben az énekeskönyvekben és versgyűjteményekben a (nemegyszer a XVII. századból származó) szerelmi műköltészet van túlsúlyban, ugyanakkor különböző módon jut bennük szóhoz a szimbiotikus, utánzó jellegű félnépi és a népi költészet is. Kevesebb azoknak az énekeskönyveknek és versgyűjteményeknek a száma, amelyekben a népköltészet vagy a szimbiotikus, utánzó jellegű félnépi költészet túlsúlyban van a műköltészettel szemben. A költeményeket tartalmazó énekeskönyvek s a költeményeket, prózai és drámai szövegeket tartalmazó énekeskönyvek többsége hol túlnyomó részben, hol kisebb mértékben tartalmaz hasonló latin, magyar és német nyelvű műveket is. Az önálló szlovák énekeskönyvek ekkor még aránylag ritkák.³²

Arról, hogy a XVIII. század második felében a művelt emberek is érdeklődtek a népdalköltészet iránt, két jelentős magyar író: Dugonics András (1740—1818) és Kazinczy Ferenc (1759—1831) neve is tanúskodik, akik néhány szlovák népdalt is feljegyezték.³³ Dugonics

²⁵ Gdze žes' bula, curus moja (Hol is voltál, én kedvesem)

²⁶ Például Amade L. szerelmes versei a Kelecsényi-féle énekeskönyvben s a Hol vagy te most, nyalka kuruc kezdetű dal a Jankovics-Erdélyi-féle gyűjteményben.

²⁷ J. Fándly, J. I. Bajza, A. Dolžal (Vö.: *Szlovak László*; A szlovák irodalom története. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó. 183—188, 170—177, 189—191. l.)

²⁸ J. Chrastina, J. Palkovič, B. Tablic. Vö.: *Szlovak*; i. m. 191—196, 196—200. l.

²⁹ A népszerű félnépi költészet népszerű, a népek szánt vagy a néphez közel álló témákat népszerű módon: egyszerű kifejező eszközökkel dolgozza fel, s azok különböző módon támaszkodnak a nép stílusára.

³⁰ Juraj Bajza, Edmund Pascha. Ez utóbbit l. *Szlovak*; i. m. 135. l.

³¹ Ach, tatíčku muj milý (Óh, kedves apácskám); — Zaspal bača nás (Elaludt a bacsónk); — Martinku z majera (Marci a majorból).

³² A szimbiotikus jellegű félnépi költészet a műköltészet motívumainak, verssorainak és művészi ábrázolási módszerének a népköltészet, illetőleg a népdal motívumaival, verssoraival, verszakáival és művészi ábrázolási módszerével való kontaminációjából keletkezik. — Néhány olyan dalokönyv és versgyűjtemény, amely szlovák dalokat is tartalmaz, nem állott e munka írása közben a rendelkezésemre: az 1747—1757-ből való Gömői evangélikus ék. (Benne néhány szlovák vallásos dal), OSzK, Quart. Hung. 389; — Pereci József-ék. (1755), benne valószínűleg világi dalok, a győri Papnevelő Intézet Könyvtárában, H. XIX. b. 11; — Furuglyás-ék. (1764) uo. H. XIX. b. 11; — a Dolnokubínsky spevník (Alsókubini énekeskönyv, 1782), benne valószínűleg világi dalok. Csaplovics-könyvtár, Alsókubin, 3/117 a. — Lang Márton 1789-i énekeskönyve, uo. 318. — Finck-ék. a XVIII. század végéről, Debreceni Ref. Kollégium, R. 2735. — Madách-család levéltára fasc. I., 11. sz. (a Morne na nás usilujú — Erősen reánk törnek — kezdetű ének), OSzK, Fol. lat. 2399 és a Slovenské spisy (Szlovák iratok) 1640—1648 (a Darmo myslíš, darmo túžíš — Hiába gondold, hiába vágyod kezdetű ének a XVIII. század második feléből). Nyitra, Megyei Levéltár.

³³ Dugonics András fiatakorai versei. Nagy Károly és Nyitrán 1760—1763. OSzK, Quart. Hung. 235. — Dugonich feljegyzéseiről Sipos J.: Tri slovenské ľudové piesne medzi básňami mladého Andreja Dugonicsa (Három szlovák népdal a fiatal Dugonics András versei között). Studia Slavica, V. 1. 1959. — Kazinczy feljegyzéséről P. Balázs: Eine slowakische Volksballade im literarischen Nachlass von Kazinczy. Studia Slavica, V. 2. 1959.

1770-ben Nyitrán, 1773-ban pedig Nagyszombatban működött. Ebből a korszakból s erről a vidékről származnak azok a feljegyzései is, amelyek Dugonics 1760–1763-ból való saját költeményei maradtak fenn.³⁴ Kazinczy viszont 1781-ben vagy 1801-ben egy Eperjes környékéről származó igen elterjedt népballada variánsát jegyezte fel.³⁵ Egyes szlovák népdalok magyar műdalok között is³⁶ találhatók Mészáros Ignác (1721–1800) 1765–1795-ből való kétkötetes gyűjteményében,³⁷ Vranovics Ferencnek a XVIII. század második feléből származó magyar kötetében,³⁸ a XVIII. század végéről származó *Daloskönyv* magyar mű- és népdalai³⁹ között⁴⁰ és az 1789–1817-ből származó névtelen *Nagyszombati Gyűjteményben*.⁴¹ Nagyobb számú népdalt csak Szakolczai István 1762-i és főleg Nagy István: *Csipkebokor* c., a XVIII. és XIX. század fordulójáról származó énekeskönyvében találunk.⁴² Szakolczai énekeskönyvében ősi szlovák népdalok variánsai vannak.⁴³ Nagy énekeskönyve, amely főleg a Trencsén környéki népdalokra veti a súlyt, egyedülálló anyagot nyújt főleg a szemérmetlen erotikus dalköltészet megismeréséhez.⁴⁴ Szakolczai és Nagy magyar versei főleg a műköltészet területéről valók.⁴⁵

A régi szlovák költészet fejlődésében azok a verseskönyvek játszottak fontos szerepet, amelyek figyelmüket a műköltészetre és a népszerű félnépi költészetre irányították. A mű- s a népszerű félnépi dalok a világi költészet gyarapodását szolgálták, új témákkal gazdagították a régibb, de egészen új költői műfajokat is meghonosítottak benne (pl. didaktikus-reflexív verseket, tréfás, humoros és anekdotikus költeményeket, szatírákat, paszkvillusokat). A gyűjteményeknek ez a típusa a többi típussal együtt már a XVIII. század első felének kezdete óta elindult a fejlődés útján, s még a XIX. század első felében is megvolt. De a legtermékenyebb talajra a jogefinimusz korszakában s a közvetlen utána következő aufklárista korszakban talált.

Hugolín Gavlovič (1712–1787): *Valaská škola mravuv stodola (Pásztorok iskolája, erkölcösök csűrje)*, 1755) c. terjedelmes, didaktikus-reflexív műve népszerű, félnépi jellegű.⁴⁶ E műnek az volt a célja, hogy az egyszerű olvasónak a vallási és polgári morál normái alapján az élet különböző kérdéseiben gyakorlati erkölcsi tanításokat és tanácsokat adjon. Eközben a szerző a népi stilsztikára, főleg a régibb és újabb közmondásokra és szólásmondásokra támaszkodik. Gavlovič költészete ugyan sokban hasonlít a Beniczkyére, de sokban el is tér tőle. Gavlovič inkább barokk, Beniczky kései reneszánsz típusú költő. Gavlovičnak, a szerzetesnek a költészete még nem tud a papi gyakorlatban meghonosodott moralizáló-didaktikus hanghordozástól megszabadulni, Beniczkynek, a nemesnek a költészete világibb, laikusabb ebből a szempontból. Ezért Gavlovič versei komolyak, s nem merik túllépni a morálisan elfogadható tréfa határát. Ugyanakkor Beniczky főleg az ironia és a szatíra fegyvereivel operál, Gavlovič viszont új motívumokkal, témákkal és költői műfajokkal (a népi életből vett zsánerképekkel, anekdotákkal, mesékkel) gazdagítja a didaktikus-reflexív költészetet.

Azok a verseskönyvek, amelyekben műköltészet vagy népszerű félnépi költészet található, Beniczkyhez és Gavlovičhoz kapcsolódik. A legrégebb ilyen gyűjtemény a *Mikulášsky sborník (Liptószentmiklósi gyűjtemény)*, amely egy ismeretlen szerző bejegyzéseit tartalmazza, főleg a XVIII. század második feléből (1761–1781).⁴⁷ A latin és szlovák nyelvű próza és költészet fő fegyvereire — a tréfára, paródiára, szatírára és paszkvillusra — a szabadgondolkodó és felvilágosult korszak gyakorolt jótékony hatást. A szlovák nyelvű szatirikus próza a szerzeteseket támadja,⁴⁸ a politikai tematikát ragadja meg,⁴⁹ s a prédikációs irodalmat támadja.⁵⁰ A szlovák nyelvű versek főleg a műköltészet jellegét hordozzák. Elsősorban személyes élő

³⁴ Zajali, zajali fararovi ovce (Elfogták, elfogták a pap juhait); — Nepojdem k nej, čo ma do nej (Nem megyek hozzá, mi közöm hozzá).

³⁵ Mila, mila, serco moje (Kedvesem, kedvesem, én szívem).

³⁶ Istenasszony Vénusz; — Jaj, régi szép magyar nép (A magyar dalcímeket és verskezdeteket a mai helyesírásra írtam át, mert a szlovák szerző szemmel láthatóan bizonytalanul másolt. Fordító).

³⁷ To sú kone (Ezek lovak).

³⁸ Kam jedeš, formane (Hová mégy, furmányos); — Pytala se matka cery (Kérdezte anya a lányát).

³⁹ Túl a vizen egy nimfára; — Ó, én édes kedves rózsám.

⁴⁰ A Pomaly ma pichaj, na čelo my dýchaj (Lassan szúrj belém, a homlokomra lehelj) kezdetű szemérmetlenül erotikus dal.

⁴¹ Žena moja dudla (Az én zsémbes feleségem). — Csallóközi Ódák és Énekek . . . Bodó-Bári és Nagy Lutséi Mészáros Ignácz 1765–1795 esztendőben. OSzK, Quart. Hung. 208; — Vranovics F.: Theseusnak taurus ellen való Vitéz Cselekedete. OSzK. Quart. Hung. 238. — Daloskönyv magyar, német, latin és tót versekkel. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Népköltészet, 207. — A nagyszombati gyűjtemény; a Matica slovenská irodalmi archívumában Turócszentmártonban.

⁴² A kézirat tulajdonosa a szegedi Szakolczai I. volt. OSzK, Oct. Hung. 1085. — Csipkebokor . . . összegyűjtötte Nagy Iván, OSzK, Fol. Hung. 1330.

⁴³ Zetali brezu (Kivágták a nyírfát); Išla Marina do cinterina (Elment Marina a temetőbe).

⁴⁴ Sedela pod stodolú (A csűr alatt ült); — Stála pri pajte (A pajta mellett állt); — Plače dievča, plače (Sír a lány, sír).

⁴⁵ Pl.; *Faluői Ferenc*: Szüzek, ifjak sírjátok c. költeménye a Szakolczai-énekeskönyvben.

⁴⁶ Gavlovič művét csak M. Rešetka adta ki két kötetben Nagyszombatban 1830–31-ben. Vö.: *Sziklay*: i. m. 139–140. l.

⁴⁷ A Mikulášsky sborník (Liptószentmiklósi gyűjtemény) a liptószentmiklósi Tranovský-könyvtárban van XV.

XXII. B. 21.

⁴⁸ Žaloba mnichuv proti čertum (A barátok panasza az ördögök ellen).

⁴⁹ Otčenáš polský (Lengyel Miatyánk).

⁵⁰ Contio Ruthenica.

paszkvillust,⁵¹ szatírárt⁵² és tréfát⁵³ találunk közöttük. A komoly hanghordozású műköltészet kevés helyet kapott.⁵⁴ Kicsi a népszerű félnépi költemények száma is.⁵⁵ Ezek közül főleg három költemény fontos: *O Surovec Jakubi zbojníkovi* (*Szurovec Jakabról, a zsványról*), *Písen a Jánošíkovi zbojníkovi* (*Dal Jánosikról, a zsványról*) és *Písen a Adamovi a Ilčikovi, zbojníkoch* (*Dal Adámról és Ilcsikről, a zsványokról*). Néhány magyar prózai művet és költeményt (jellegtőleg dalt) is feljegyeztek a gyűjteményben, s ezek hasonló jellegűek, mint a szlovák prózai művek és költemények. A szatíra s főleg a tréfa s a paródia teng túl bennük. A prózát egy szatirikus politikai paródia⁵⁶ s a cigány *Miatyánk* tréfás, részben rimes magyar—szlovák paródiája⁵⁷ képviseli. A költészetet négy mű- és félnépi dal reprezentálja, ezek cigány temetési búcsúztató énekek, amelyeket csak ebből a gyűjteményből ismerünk; kettő tréfás, egy pedig komoly hanghordozású,⁵⁸ — s egy népszerű, magyar—szlovák tréfás és szatirikus, kontaminációs dal egy lipóti magyarról s Rákóczi huszárjairól.⁵⁹ Egészben véve a *Liptószentmiklósi gyűjtemény* anyaga magasabb minőséget jelent, s ez a felvilágosultabb észmei légkör s az új irodalmi törekvések következménye.

Ehhez a gyűjtemény-típushoz tartozik Bruk János žaškovi rektor és isztobnei pap 1794—1817-ből származó *Rozličné verše* (*Különféle versek*) c. gyűjteménye is (az 1819—1829 közti időből származó versek Bruk János Lipót nevű fia, az alsókubini tanító írta, aki 1800—1866 között élt).⁶⁰ Bruk legjobb versei közé azok a tréfás és szatirikus költemények tartoznak, amelyekben a szerző barátságos vagy kritikus viszonyul a helybeli, isztobnei urasághoz.⁶¹ Bruk gyűjteményének költészete észmei szempontból nem olyan harcos, mint a *Liptószentmiklósi gyűjteményé*. A könyörtelen paszkvillus hiányzik belőle, szatírája inkább játékos, mint maró; ez a társadalmi fejlődés ideiglenes pangásával függ össze a jozefinizmus első éveiben. El lehet mondani, hogy Bruk gyűjteményében jellegzetes népszerű félnépi költészet sincs, pedig bőven merit a nép képzeletéből és stiliztikájából. Irodalmi és néprajzi szempontból is érdekesek Bruk Lipót verses iskolai jelenetei. A szerző ezekben didaktikai, iskolai szempontból öntötte versebe az irodalom és a folklór néhány régi anyagát, pl. a négy garasról, valamint az öregről s a halálról szóló mesét.⁶²

A népszerű félnépi költészetre irányuló törekvések csúcspontját jelenti, s az egykorú olvasók érdeklődéséről, és ízléséről felbecsilhetetlen tájékoztatást nyújt a *Luskavé karháni smišnopochabných svetských mravov* (*A nevetségesen szeleburdi világi erkölcsök kedves korholása, 1800*) c. terjedelmes, névtelen költemény, amely száztizennégy megverselt esetet, históriát, példázatot, anekdotát, facetiát, novellisztikus anyagot és mesét tartalmaz.⁶³ Ennek a költeménygyűjteménynek a szerzője valószínűleg a nyugatszlovák nyelvterületről való. Kézirata olyan komoly és főleg mulattató anyagok egyedülálló forrása, amelyek szájról szájra, kéziratossá formában és részben könyvalakban terjedtek a szlovák nemzet legszélesebb rétegei között. A könyv főleg történelmi személyekről szóló eseteket és anekdotákat,⁶⁴ egyszerű és nevezetes emberekről szóló anekdotákat és facetiákat,⁶⁵ szerzetesekről és papokról szóló facetiákat, tréfás történeteket és anekdotákat,⁶⁶ különböző társadalmi rétegek életéből merített novellisztikus anyagokat,⁶⁷ Boccaccióra emlékeztető novellisztikus műveket,⁶⁸ nemzetközi folklorisztikus és novellisztikus szemelvényeket,⁶⁹ a szlovák folklórban kedvelt darabokat⁷⁰ és meséket⁷¹ tartalmaz. Igaz, hogy a régebbi moralizáló-didaktikus-reflexív költészetre támaszkodik, de e műfaj újabb, magasabb

⁵¹ O bále (A hálról).

⁵² O Velkočepánoch.

⁵³ O ženách (Az asszonyokról); — O víne (A borrhól).

⁵⁴ Az O organistovi a smrti (Az orgonistáról s a halálról) szóló népszerű mű.

⁵⁵ O svadbe komárovéj (A szünnyog lagzijáról).

⁵⁶ Hungarica concio per Germanum concepta.

⁵⁷ Miatyánk cigányul.

⁵⁸ Temetés — a Temessük el azt a vért incipittel; — Más cigány nóta — a Hogy meglátta cigány asszony az Rassat incipittel; — Búcsújáró cigány ének — a Búcsúzó szavaim nyújtom ti hozzátok incipittel.

⁵⁹ O Slovackem Uhroni (A magyarországi szlovákról) — Nem tudom én semmi tútol incipittel. — A kontamináció második részét Ein (!) mikor én huszár voltam Rákóczi vojnában. Nem tudom én . . . kezdetű dal alkotja. Megvan az 1782-i alsókubini énekeskönyvben, Ej, mikor én huszár voltam . . . kezdetű *M. Lang* énekeskönyvében (1789).

⁶⁰ Bruk gyűjteménye a Matica slovenské turócsezmártoni irodalmi archívumában B. I.

⁶¹ Vinš novorošnú (Ujévi Köszöntő); Toužení (Vágakozás); Prilepok (Függelék).

⁶² Versiculi eodem tempore a tenera prole declamati.

⁶³ A kézirat az OSzK-ban Oct. Slav. 40. Poemata Slavica.

⁶⁴ Kmnínství divným způsobem prazradené (Csodálatos módon felfedett tolvajlás).

⁶⁵ Jaký hrích, taká pokuta (Amilyen a bűn, olyan a büntetés); — V názi každý si pomahá, jak múze (Mindenkí úgy segít magán a hajban, ahogy tud).

⁶⁶ Obžerství mnicha v čas póstu (A szerzetes falánksága böjt idején); — Hlodná pomsta cizoložstva (A házasságtörés méltó büntetése).

⁶⁷ Zena mužovi záhuba (Az asszony férje megrontója); — Kat na šibenici visíci (Akasztófán függő hóhér).

⁶⁸ Potváraní manželské naposledy oklamané (A házasságtöréssel gyanúsított házastárs).

⁶⁹ Sedlák v opilství král (A paraszt király, ha részeg); — Kmnín'se svým jazykem chytény (Nyelvével elfogott tolvaj).

⁷⁰ Zlé svedomí vždy se domníva, že o nem jest reč (A rossz lelkiismeret mindig azt gyanítja, hogy róla van szó); — Fortil čudný vyzívená (A megélés furcsa fortélyja).

⁷¹ Nevdačnost — obecný hrích na svete (A halátlanság — ismert bűn ezen a világon).

rendű típusát alakítja ki. A moralizáló, didaktikus-reflexív elemeket a legminimálisabba szorítja le, s a főhangsúlyt azoknak a komoly vagy mulattató eseményeknek az elbeszélésére veti, amelyekből közvetve valamilyen erkölcsi tanítás következik. Ez a szinkretizmus komolyabb felszámolásáról s az irodalom esztétikai funkciójának megnövekedéséről tanúskodik. Ezzel a módszerrel lehet elérni a felvilágosodás irodalmának egyik főcélját is: könnyen és mulattató formában tanítani az olvasót. Az egykorú próza is hasonló anekdotikus eseteket, történeteket, novellisztikus és folklór-anyagokat kezdett feldolgozni.⁷²

A legnagyobb számban előforduló, vegyes típusú énekeskönyv- és versgyűjtemény-irodalomban azok vannak túlsúlyban, amelyekben a műköltészet főlenye tapasztalható a szimbiotikus és utánzó jellegű félnépi költészettel s a népköltészettel szemben.

Szerelmi műdalokat és félnépi szerelmi lírát a *Pisně světské slovenské (Szlovák világi dalok)* és főleg a *Pisně všelijaké (Mindenféle dalok)* c. daloskönyv tartalmaz; mind a kettő a XVIII. század második feléből származik.

A *Pisně světské slovenské (Szlovák világi dalok)* c. daloskönyve művészileg igen érett költeményeket jegyeztek fel. Szerelmi műdalaira optimizmus s az az ellenszenv jellemző, amelyet a szerző az érzelmi kapcsolatok terén a társadalmi konvenciókkal szemben érez.⁷³ Az utánzó jellegű szerelmi líra a komoly és tréfás hangú népköltészet tökéletes utánérzése.⁷⁴

A *Pisně všelijaké (Mindenféle dalok)* c. énekeskönyvben, amely a kelet-szlovák nyelvtérrelről származik, a szerelmi műköltészet egészen más jellegű. A versek többségére a barokk költészet, főleg a vallásos líra pesszimizmusa és expresszív, patetikus stílusa ütötte rá a bélyegét, amelyből az ismeretlen szerző bőséges mértékben meríti jellegzetes motívumait, képeit és fordulatait.⁷⁵ Ha ezt az énekeskönyvet az említett, Kelecsényi-félével és a *Pisně světské slovenské*-vel hasonlítjuk össze, akkor megállapíthatjuk, hogy nagyobb mértékben találunk benne utánzó jellegű szerelmi lírát, amely a népi szerelmi líra témavilágából és főleg stilisztikájából merít, amint azt azok a tréfás, komoly és szociális tartalmú szerelmi utánérzések tanúsítják, amelyek a népköltészet képeire, hasonlataira és fordulataira támaszkodnak.⁷⁶ Egészben véve nemcsak a legbarokkosabb szerelmi műköltészet, hanem annak igen ősi variánsai találhatók meg ebben a kötetben,⁷⁷ s ez a magyar szerelmi műköltészet megismerése szempontjából is jelentős. Csak néhány dalát ismerjük a XVIII. század végének s a XIX. század elejének többi magyar énekeskönyvéből is,⁷⁸ míg a dalok többsége csak ebben van meg.⁷⁹ Egészben véve meg lehet állapítani, hogy a magyar szerelmi műköltészet hasonló jellegű, mint a szlovák. Ez nemcsak a közös tematikán (a szerelmi bánaton és szenvedésen), hanem a kidolgozáson is meglátszik, mert a szerelmi műdal is használja a barokk költészet expresszív, patetikus stílusesszékzeit.⁸⁰ Végső fokon néhány szlovák és magyar dalnak közös képei és motívumai vannak.⁸¹ A szlovák költészettel szemben viszont egyetlen magyar dal sem tartozik az utánzó jellegű félnépi líra körébe.

Műköltészetet és szimbiotikus, utánzó jellegű félnépi költészetet tartalmaz a *Slovenskie národné spievanky od roku 1786 (Szlovák nemzeti énekek 1786-tól)*⁸² c. csonka énekeskönyv. Benne a szerelmi műdal és a különféle tartalmú tréfás költészet jóval nagyobb számban van képviselve, mint a szimbiotikus s „utánzó jellegű” félnépi líra. A szerelmi műdal olyan dalok képviselője, amelyek az összes, e korszak szerelmi költészetére jellemző tematikus, motívisztikus és stilisztikai jegyet magukon hordozzák.⁸³ A különféle tartalmú tréfás költészet főleg a ponyva-jellegű cseh dalokból merít.⁸⁴ A gyűjtemény legszebb és művészi szempontból legértékesebb

⁷² J. Fándly: Dúverná zmlúva mezi mŕchom a diáblom (Bizalmas beszélgetés a szerzetes s az ördög közt). Prešpor (Pozsony), 1789. — J. I. Bajza: Veselé učinkí a rečení (V dám tettek és mondások). Trnava (Nagyszombat), 1795.

⁷³ Jak smutne spíva slavíček (Milyen szomorúan dalol a csalogány). — A *Pisně světské slovenské (Szlovák világi dalok)* az OSzK-ban Fol. Slav. 14; — a *Pisně všelijaké (Mindenféle dalok)* a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában Népköltészet 193.

⁷⁴ Zachopá mládenček na okenko (Kopogtat a legényke az ablakocsán); — Jako ja mám chodívat k vám (Hogyan kell hozzátok járnom).

⁷⁵ Zústan, komu chceš, moja mila (Maradj, akié akarsz, kedvesem); — Písen zarmucena svetska (Bánatos világi ének); — Žaden nevi, co mne boli (Senkísem tudja, mi fáj nekem).

⁷⁶ Hancíčko černooka (Feketeszemű Hannácska); — Ach odkedy som ja na me nožky vstala (Ah, mióta álltam én a két lábamra); — Bodaj tebe, mily, strely rozstrelali (Bár szétlőnék a nyilaidat, kedvesem).

⁷⁷ Težko žiti serci memu (Nehéz az én szívemnek élnie); — Nebo miluj, nebo nehaj (Vagy szeress, vagy hagyj el).

⁷⁸ Pl.: a „Csak titokban kell tartanom szívemnek nagy fájdalmát” tizenhárom énekeskönyvben van feljegyezve; első feljegyzés: Herschmann István-ék. (1775—1790), az utolsó: Pápai-ék. (1800—1806).

⁷⁹ Mondják mások, hogy szeretlek; — Ah, nem kívánom már csak haláloamat stb.

⁸⁰ Bokros bánat, mely unalmat szívemben szerzettél; — Élek, de mintha nem élnék; — Ah, nem kívánom már csak haláloamat.

⁸¹ Ja miluj, nesmím povídati (Szeretlek, nem merem megmondani); — Csak titokban kell tartanom; — Težko žiti serci memu (Nehéz szívemnek élnie) — Ha látná gyötrelmemet, számnál lelki ügyemet.

⁸² A *Slovenskie národné spievanky (Szlovák Nemzeti Énekek)* a Matica slovenská turócszentmártoni irodalmi archívumában vannak. 176.

⁸³ Na čo si ja tolko myslím a mé srdce sužujem (Mire gondolok annyit s gyötöröm a szívemet); — Z okenečka vykuka a (Kikukucsált az ablakocsán).

⁸⁴ Písen nová o parádě (Új ének a parádéről).

részét a szimbiotikus utánzó jellegű félnépi szerelmi líra jelenti.⁸⁵ A magyar költészetből ebben az énekeskönyvben csak egy szerelmi műdalnak, valamint a *Nem vagyok én paraszt ember* c. ismert tréfás és satirikus dalnak a töredéke maradt fenn.⁸⁶

Műköltészet, szimbiotikus és utánzó jellegű félnépi költészet és népköltészet alkotja bocai Buoc János liptói nemes 1770–1790-ból való verseskönyvének, a XVIII. század második feléből származó *Elmélkedések és versek* c. névtelen verseskönyvének, a maglódi születésű Lányi János (†1743) evangélikus pap kétkötetes versgyűjteményének (XVIII. század második fele)⁸⁷ s Kubík Dénes privigei piarista (1749–1811) *Cantiones Slavonicae* c., 1791-ből származó énekeskönyvének a tartalmát.⁸⁸

Buoc gyűjteményében félnépi, népi és főleg műköltészeti termékek találhatók. A szerelmi műdalok a vallásos líra barokk pátoszára építenek.⁸⁹ A félnépi és népi líra egyszerűbb és optimistább.⁹⁰

Az *Elmélkedések és versek* c. gyűjtemény néhány töredékből áll, amelyek közül egy önálló kis füzet tűnik ki, s ez a nagyszombati értelmiségi körökből származó bejegyzéseket tartalmaz. Azért figyelme-re méltó, mert költeményeinek egy része a felvilágosodás jegyeit hordozza⁹¹ s katonai, betyár és balladai hanghordozású népdalokat tartalmaz.⁹²

Lányi kétkötetes gyűjteményéből az első kötet az értékesebb, amelyben félnépi, de főleg műköltészeti és népköltészeti termékek vannak feljegyezve. Főleg két ciklusba vannak besorolva: a *Pisničky novotné (Dívatos dalocskák)* optimisztikusabb s a *Pisne marnotratné (Tékozló dalok)* pesszimiztikusabb hangú ciklusába. E két ciklus egymástól eltérő jellege, amely felől a felvilágosodott, másfelől a barokk gondolkodásmóddal függ össze, a nagyobb mennyiségű szerelmi műdalokra is jellemző. A felvilágosult gondolkodásmód s a felvilágosodás poétikája, amely hatással volt az *Elmélkedések és versek* c. gyűjtemény szerelmi műköltészetére, a Lányi-féle kötet szerelmi műköltészetére is ráütötte a bélyegét. Ezért ezt a leírást az optimista, tréfás, ironizáló, satirikus és szemérmetlen hanghordozás jellemzi.⁹³ Sok versben a felvilágosodás szemantikus jellege s az anakeoni költészet is szóhoz jut.⁹⁴ Lányi gyűjteményének barokkos szerelmi lírája, amely kisebb számú, nem esett a pesszimizmusnak, a nihilizmusnak s a vallásos líra poétikájának annyira áldozatul, mint a *Pisne všeljké* c., legbarokkosabb gyűjtemény, holott ez is a vallásos líra szerzőinek kifejezéseivel hirdeti a szerelem hiábavalóságát e világon.⁹⁵ A műköltészetben a szerelmen kívül más témakörök is fellépnek komoly vagy tréfás tartalommal. Nemcsak olyan témákról van szó, amelyeket már az előző gyűjtemények is feldolgoztak, hanem egészen új témákról is. A komoly tartalmú versek a vallásos gondolkodásmód s a vallásos költészet hatása alatt állnak.⁹⁶ A tréfás tartalmú költészetet a galileai kánaai menyegzőről szóló érdekes vers képviseli, amely tulajdonképpen egy szlovák népi lakodalom humoros leírása.⁹⁷ Az előző gyűjteményekhez képest itt a félnépi költészet kapott bizonyos lendületre. A szimbiotikus jellegű félnépi költészetben főleg a naturalista és szemérmetlenül erotikus témák érvényesülnek.⁹⁸ Az utánzó jellegű költészet, amely főleg mennyiségileg nőtt meg a Kelecsényi-féle énekeskönyvhöz, Buoc verseskötetéhez, a *Pisně světské slovenské*-hez és az *Elmélkedések és versek* c. gyűjteményhez képest (viszont a *Pisne všeljké* utánzó jellegű verseivel sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem veszi föl a versenyt), megszokott témát dolgoz fel.⁹⁹ A népköltészet

⁸⁵ Ach, lásko fortílina, čo si to zmyslíla (Óh, fortélyos szerelem, hogy is gondoltad azt); — Škoda ta, šuhajko (Kár érted legényke).

⁸⁶ Megtalálható a Herschmann István-ék.-ben (1773–1790) s a Komáromi János-ék.-ben (1829).

⁸⁷ 1759–1760, néhány bejegyzés a XIX. század első feléből.

⁸⁸ Buoc gyűjteménye az OSzK-ban, Quart. lat. 2688. (Stílusgyakorlatok latin, német és szlovák nyelven); — az *Elmélkedések és versek* az OSzK-ban Oct. Germ. 366; — Lányi gyűjteménye a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban SC 2288, SG 2289; — Kubík énekeskönyve a Matica slovenská turocszentmártoni irodalmi archívumában; — Buoc énekeskönyvéről Gregor F.: *Unbekannte slowakische Gedichte und Volksliedervarianten*. Studia Slavica, VI. 1960 — és *Zd. Horáliková: Nové objevy lidových písní z 18. století? (Új népdalok felfedezése a XVIII. századból?) Slovenský národopis*, XI., 1963. — Lányi gyűjteményének magyar dalairól: *Rudo Brižň: Adalék a szlovák és magyar népies műdal történetéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények, LXV. 1961.

⁸⁹ Ach, tyranke srdce mého (Óh, szívemnek tirannuskája); — Svete marný a podvodný (Te, hívságos, aljas világ).

⁹⁰ Kde si, sivá holubička, lítala (Hová repültél, szürke galambocska); — Košice, Bystrica, nerovno stojíte (Kassa, Beszterce, nem vagytok egyenlők).

⁹¹ Milá vec jest milovat milého (Kedves dolog a kedvest szeretni).

⁹² Čekajže ma (Várj meg engem); — Potešni moje, milý Bože, kde je? (Én vigaszom, édes Istenem, hol van?); — Za vodičku na vršečku (A vízeccskén túl a dombocskán).

⁹³ Zlost veľkú srdce mého (Az én szívem nagy fájdalomt).

⁹⁴ Uprimnosť — pekná cnosť (Az őszinteség — szép erény); — K zelenému háječku (A zöld ligetkéhez).

⁹⁵ Ach, jak jest smutný čas (Óh, mily szomorú idő); — Bídny život, mární dnové (Nyomorult élet, hiábavaló napok); — Litujem, banujem (Szánom, bánom).

⁹⁶ Kedvelt variánsok: Již čas přišel rozlučením (Már eljött a búcsú ideje); — O hädání smrti s jedným pánem (A halál civakodásáról egy úrral); — I kde si ideš namluvati (Hová is mégy beszélgetni).

⁹⁷ Mesiaš prišel na svet pravdivý (Igazi Messiás jött a világra).

⁹⁸ Sadneme my ro-ro-rovno (Üljünk egye-egye-egyesen); Jedna hranka, dve hranky (Egy kis szöglet, két kis szöglet); — Má douvča kalamár (Kalamárisa van a lányknak).

⁹⁹ Sokolíčku, ptáčku (Sólymoecskám, madaram); — Košice, Košice, nešťastné Košice (Kassa, Kassa, boldogalan Kassa).

nagyobb mértékben található meg itt.¹⁰⁰ A rövidebb lélegeztető líra, a bordal örvendett nagy népszerűségnek, amely főleg szerelmi, tréfás, naturalista és szemérmetlenül erotikus témáról szól.¹⁰¹ Az első kötetben néhány magyar nép-, de főleg műdal is található, amelyeket valószínűleg Maglódon jegyeztek fel 1759-ben.¹⁰² Közülük kettőt a XVIII. század második felének magyar énekeskönyveiből is ismerünk.¹⁰³ A magyar dalok jellegükkel nem ütnek el a gyűjtemény többi darabjától. A műdalokban örvendező felvilágosult-anakreontikus életfelfogás érvényesül a „csalárd és hamis világra” panaszkodó barokkal szemben,¹⁰⁴ anakreontikus magasztossággal medítálnak a boldogságról,¹⁰⁵ ócsárló iróniával szólnak a házasodásról s a koncentrált költői kép iránti érzékről tanúskodik, ahogy a szerelmes lányt megéneklik.¹⁰⁶ A szerelmi s a tréfás dal népi eredetre vall.¹⁰⁷ A gyűjteményben helyezték el a Cupidóról *Négy szép új énekek A szerelmes Cupidónak* címen szóló, 1762-ből származó nyomtatott szerelmes verseket is.

Kubik: *Cantiones Slavinae* c. daloskönyve, amely a figyelmet főleg a mű- és népköltészetre fordítja, a legjelentősebb kézirat énekeskönyvek közé tartozik. Ha az előző gyűjteményekkel hasonlítjuk össze, lényegesen kisebb érdeklődést találunk benne a szerelmi műdal, mint más témájú műköltészet iránt. Ugyanakkor a barokk vallásos líra hatása a szerelmi műköltészetre igazán minimális. Csak arról van itt szó, hogy a biblia s a vallásos líra néhány képét vették át, de nem tették magukévá a barokk vallásos líra pesszimista, borús atmoszféráját.¹⁰⁸ S amíg a szerelmi műköltészetben legfeljebb itt-ott találkozunk tréfás hanggal, a más témájú műköltészetet a tréfa, irónia és a szatíra uralja.¹⁰⁹ Ha a *Pisne vŕelĳjaké* c. énekeskönyvvel s főleg Lányi gyűjteményével hasonlítjuk össze, itt kevésbé van a szimbiotikus¹¹⁰ és utánzó¹¹¹ jellegű félnépi költészet képviselve. Kubik jegyezte föl az ismert *Vstávaj hore, vstávaj (Kelj fel, kelj fel)* c. bányászdal első variánsát is. A Lányi-féle gyűjtemény rövidebb dalai és bordalai főleg szerelmi és szemérmetlenül erotikus tartalmúak. Kubik rövid dalai és bordalai viszont főleg tréfás jellegűek.¹¹² Jelentős részük a durva, naturalista tréfát kedveli.¹¹³

A szimbiotikus és tréfás jellegű félnépi költészet van többségben a mű- és népköltészetrel szemben a *Cantionale* c., a XVIII. század végéről származó névtelen daloskönyvben.¹¹⁴ A könyvecske főleg szerelmi lírát tartalmaz. A szerelmi műdal stílusa egészen egyszerű.¹¹⁵ A népdalt a tréfás dal,¹¹⁶ a táncdal¹¹⁷ s a katonai szerelmes vers¹¹⁸ képviseli. A szimbiotikus jellegű félnépi költészet népszerű dalok variánsai iránt érdeklődik,¹¹⁹ míg az utánzó dalok főleg a tréfás szerelmi témákat dolgozzák fel.¹²⁰

A XVIII. század második feléből származó *Cantillena-e Énekek-Pesničky* c. névtelen daloskönyvben¹²¹ a népköltészet van félényben a műköltészetrel s főleg a szimbiotikus és utánzó jellegű félnépi költészetrel szemben. Magyar és latin versek is vannak benne. A második, aki valószínűleg katolikus pap, a szerelmi műköltészetéről alig ves tudomást.¹²² Csak mellékesen érdeklődik a tréfás és szatirikus műköltészet iránt.¹²³ Ebben az énekeskönyvben a szimbiotikus

¹⁰⁰ V Pezinečku na rínečku (Bazinkában a terecskén); — Dobrá nocka tej materi (Ennek az anyának jó éjszakácskát); — Sedela Anička na sivém kameni (Ült Annuska a szürke kövön); — Bola jedna panna (Volt egy szűz).

¹⁰¹ Len tak učímŕ (Csak nagy ísek); — Ej, jačmen, jačmen (Ej, árpa, árpa); — Za jedno jablčko (Egy kis almácskáért); — Ked jsem išel z Rožnavy (Mikor Rozsnóyórol jöttem).

¹⁰² A második kötetben csak Widouvszki J. 1832-ből származó tréfás költeménye található: „A házasulandókhoz, de aki már megházasodott, csak emlegetéséhez.”

¹⁰³ Gyöngy vagy, rózsám, gyöngy vagy a Szeel Imre-ék.-ben (1790—1794) és Bolondság embernek titkon gerjedezni az 1761-i Énekeskönyvben, az 1764-i Furuglyás-ék.-ben s a XVIII. század második feléből való Énekeskönyvben.

¹⁰⁴ Mundus-Responsio; incipitjük: Nézd el, mely csalárd e világ — Mit hajtok világ nyelvére.

¹⁰⁵ Bolondság embernek titkon gerjedezni.

¹⁰⁶ Vel e da e vel bihas a magyar fordítással együtt: Vagy egyél vagy igyál

¹⁰⁷ Által m e gyerek a Tiszán — lehet, hogy már Ratiborból a XIX. sz. végéről: Sic, sic faciam szlovák és magyar fordítással: Len tak učímŕ, En azt cselekszem.

¹⁰⁸ Nezveruj srdeci každému (Ne bízd a szívedet mindenkire); — Ťažko je už z hlbokosti pod ladem pluvati (Nehéz már a mélységből a jég alatt úszni).

¹⁰⁹ Čert mi tú radu dal (Az ördög azt tanácsolta nekem); — Roserme se s týmti telem (Szarjuk szét magunk e testtel); — Franciskána ponos (A ferences panasz).

¹¹⁰ Aničko milá, čos učinila (Kedves Ancsikám, mit tettél).

¹¹¹ Ty bojnícke hate (Azok a betyár).

¹¹² Ú svatého Petra (Szent Péternél); — Treba knazu dubového sadla (Kell a papnak a tölgyfának a zsírja).

¹¹³ Mal som frajírku v kokrheli (A taréjomban volt a szeretőm); — Co sa stalo na nevolném (Mi történt a rabság alatt); — s a Hovno (Szar) c. dalciklus.

¹¹⁴ Erről a daloskönyveskéről l. C. Lepáček: Príspevok k dejinám slovenskej ľudovej piesne (Adalék a szlovák népdal történetéhez). Sborník Maticie slovenskej XVI—XVII., 1938—1939.

¹¹⁵ Smutne slávik spíva v kletke zatvoreny (Búsan dalol a csalógány kalitkába zárva).

¹¹⁶ Mamko má, mamko (Anyám, édesanyám).

¹¹⁷ Hraj, hraj, hraj, muzika, hraj (Játsz, játsz, játsz, játsz, muzsika, játsz).

¹¹⁸ A „Ked som išol okolo vrát” (Amikor a kaput körüljártam) variánsa.

¹¹⁹ Zahučali hory, zahučali lesy (Felzúgtak a hegyek, felzúgtak az erdők).

¹²⁰ Bola pekná jako anđel (Szép volt, mint egy angyal).

¹²¹ A daloskönyvet Nadlicén találták meg, most a Szlovák Tudományos Akadémia Központi Könyvtárában van Pozsonyban.

¹²² Ach, kam se podívam (Óh, hová tekintek).

¹²³ Abeceda ženská (Asszonyi ábécé); — Jaký som ja pekný (Milyen szép vagyok én).

és utánzó jellegű félnépi költészet is szegényesen van képviselve.¹²⁴ A másoló a népköltészet feljegyzését tekinti fő feladatának. A szlovák népdal első tudatos gyűjtői közé tartozik. Saját szavai szerint a „št'avnik dombok között” tartózkodott,¹²⁵ ahol a „št'avnik” dalokat jegyezte fel:

Ti szép erdőszlányok
ti is elég gyakran felvidítottatok
egy št'avnik nótát nekem daloltatok.¹²⁶

Az énekeskönyv magvát hosszabb tréfás jellegű,¹²⁷ szerelmi,¹²⁸ katonai¹²⁹ balladisztikus¹³⁰ és szociális célzatú¹³¹ dalok alkotják. Ugyanakkor a legtöbb — különböző témájú és tartalmú — dal kontaminációjával találkozunk itt, olyanokkal, amelyeket az *Elmélkedések és versek* c. gyűjteményben is találunk.¹³² Ez az énekeskönyv a magyar mű-, félnépi és népi dal tanulmányozásának is fontos forrása. Az összes feljegyzéseknek csaknem egyharmada (27 dal) magyar. A dalok túlnyomó többségét csak ebből a szlovák daloskönyvből ismerjük.¹³³ Néhányat a XVIII. század második s a XIX. század első felének magyar énekeskönyveiben jegyezték fel.¹³⁴ Úgy látszik, néhány ebben a szlovák énekeskönyvben került első ízben följegyzésre.¹³⁵ Néhány helyhez kötött dal is van: Nyitráról,¹³⁶ Št'avíkról,¹³⁷ a Nyitra melletti Nagyhíndről¹³⁸ és Kassáról¹³⁹ való. A műköltészet és főleg a népköltészet van ebben az énekeskönyvben többségben. A félnépi költészet csak szerény mértékben szerepel. A szerelmi költészet valószínűleg irodalmi műveltséggel rendelkező nemesek és főleg diákok tollából származik. Nagyrészt tréfás jellegű.¹⁴⁰ Csak kivételesen lehet bennük barokk vagy felvilágosult-didaktikus elemeket találni.¹⁴¹ A többi műköltészeti jellegű versben a „hiábavaló” világtól búcsúznak el,¹⁴² a hazafias, németellenes Rákóczi téma¹⁴³ vagy az italozás témája¹⁴⁴ stb. bukkán fel. A szimbiotikus és utánzó jellegű félnépi költészet a tréfás szerelmi, katonai és bordal-tematika iránt érdeklődik.¹⁴⁵ A népköltészetben a szerelmi dal s a tréfás és komoly szerelmi bordal¹⁴⁶ az uralkodó. A más témájú népdalok közül a katonadal,¹⁴⁷ a tánc- és a bordal,¹⁴⁸ a balladisztikus betyárdal¹⁴⁹ a figyelemre méltó. Néhány feljegyzés — a daloskönyv szlovák részéhez hasonlóan — több dal kontaminációját tartalmazza: erről tanúskodik három tréfás szerelmi bordal¹⁵⁰ s egy szerelmi, egy zsvány- és egy katonanóta¹⁵¹ kontaminációja. Ha a szlovák és a magyar bejegyzéseket összehasonlítjuk egymással, arról győződünk meg, hogy a szlovákok több falusi, a magyarok több városi folklórt tartalmaznak. Szerelmi műdalt inkább a magyar bejegyzések között találunk. A szlovák és a magyar bejegyzések főleg a népköltészetre fordítják a figyelmet. A másoló főleg olyan dalokat vett figyelembe, amelyeknek többnyire ugyanaz a témája, mind a szlovák, mind a magyar népi lírában. Persze, ugyanaz a téma specifikus, a másiktól teljesen eltérő fel-

¹²⁴ Ja som páter gvardián (Én vagyok a páter gvardián); — Na Boha porúčim štavnické chodníčky (Istennek ajánlom a styavníki ösvénykéket).

¹²⁵ Štavník Nagybicse mellett.

¹²⁶ Vy štavnícke vršky (Ti, styavníki dombok).

¹²⁷ Išli sobe dvaja ševci namľuvati (Két varga elment leánykérőbe); — Vodu hrabala (Vizet gereblyélt).

¹²⁸ Lastovička štebotá (Fiscerékel a fecske); — Ticho (Csend); — Janko, nebúchaj (Jancsi, ne döngess); — Na trnavskej veži (A nagyszombati tornyon).

¹²⁹ Belehrad, Belehrad, belehradské mosty (Fehérvár, Fehérvár, fehérvári hidak); — Černé oči podte spat (Fekete szemek, jertek aludni).

¹³⁰ Vandrovali hudeci (Vándoroltak a zenészek); — Povedzte moje mater (Mondjátok meg az anyámnak); — Čo robí Janko, čo robí Ferko (Mit csinál Jankó, mit csinál Ferkó).

¹³¹ Kázala mi mati (Azt mondta nekem az anyám).

¹³² Komu milá, komu, košelenku šiješ (Kinek varrsz, kedvesem, kinek varrsz ingecskét); — Keby mna mamička na trávu poslala (Ha engem az anyám fűrt küldene).

¹³³ Nem megyek én messzére, csak az falu végire; — Megválták a lábam és í. t.

¹³⁴ A „Jaj régi szép magyar nép”-et 28 énekeskönyvben jegyezték fel — az első feljegyzés Szádeczky Miscellanea-iban (1755), az utolsó a XIX. század első feléből származó Versezetben található. A „Lám megmondtam Angyal Bandi”-t a Kiss Pál-ék. (1807, 1808), a Wén József-ék. (1809—1810), Szirmay Mindenféleje (1812) és L. J. énekeskönyve (XIX. sz. első fele) őrizte meg.

¹³⁵ „Ha még egyszer legény lennék”: Polgár János-gyűjt. (1830); — Jancsi bácsi, Pista bácsi — Pósfalvi Tullok Mihály-ék. (1816).

¹³⁶ Könnyű néked, rózsám, az utcán sétálni.

¹³⁷ Vess át Vágon, hajóslégény.

¹³⁸ Nagyhíndi patakon

¹³⁹ Lám, megmondtam, Angyal Bandi.

¹⁴⁰ Postamester, hajtad meg hamar; — Valamennyi szép leány; — Fáj, fáj, fáj, fáj, fáj a szívem.

¹⁴¹ Te gyönyörű szép virágszál; — Ne bízzad magad csalfa szerelemre.

¹⁴² El köll hagynom világ javát már mostan.

¹⁴³ Jaj régi szép magyar nép.

¹⁴⁴ Isten áldjon, pajtás.

¹⁴⁵ Nem megyek én messzére; — Vess át Vágon hajóslégény; — Dímom-dánom sógor.

¹⁴⁶ Csak azt tartom jó asszonynak; — Ha kérdik az utakon; — Ha még egyszer legény lennék; — Mért nem jöttél akkor, mikor parancsoltam; — Megválták a lábam; — Leánya, leánya, fehér rózsá.

¹⁴⁷ Katona vagy, rózsám, az lettél.

¹⁴⁸ Jancsi bácsi, Pista bácsi — Magyar Jászberinyi Ének Bihari Három a Tánc címmel.

¹⁴⁹ Lám, megmondtam, Angyal Bandi.

¹⁵⁰ Ne higgy a legénynek.

¹⁵¹ Könnyű néked, rózsám, az utcán sétálni.

dolgozást nyert. Szorosabb összefüggést a szlovák s a magyar feljegyzések között csak néhány esetben lehet megfigyelni. Ilyenek: a szlovák s a magyar dal hasonló incipitje,¹⁵² a magyar dal szlovák és latin fordítása,¹⁵³ a szlovák dal magyar fordítása¹⁵⁴ s ugyanazoknak a motívumoknak a felhasználása mind a szlovák, mind a magyar dalban.¹⁵⁵ A bemutatott példák azt bizonyítják, hogy a másolók dalkincsüket más nyelvű népszerű dalok lefordításával is gazdagították.

A XIX. század első felében a bécsi metternichi abszolutizmus uralkodott, egyre erősebben kifejlődött a szlovák nemzeté válás folyamata, s megerősödött a szlovák nemzeti mozgalom. A húszas és a harmincas években ért el fejlődésének a csúcspontjára a klasszicizmus, de ugyanakkor már el is kezdett hátrálni a népköltészet elől, amely a negyvenes években vívta meg győzelmes harcát. Akkor a népköltészet a műköltészetnek hivatalosan elismert mintája lett. A népköltészet nagy győzelmét már Bohuslav Tablicnak (1769–1832) a népdalról alkotott véleménye,¹⁵⁶ de főleg Pavel Jozef Šafárik¹⁵⁷ (1795–1861) és Ján Kollár¹⁵⁸ (1793–1852) nézetei, művei és kiadói tevékenysége készítette elő. Šafárik és Kollár érdeme, hogy a kétkötetes *Pisně světské lidu slovenského v Uhřích* (A magyarországi szlovák nép világi dalai)¹⁵⁹ s Kolláré, hogy a kétkötetes *Národné spievanky* (Nemzeti dalok)¹⁶⁰ megjelent. Kollárnak a *Národné spievanky* kiadásával sikerült az, amiről a szlovák írástudók és másolók előző nemzedékei még csak nem is álmodtak. Kollár ugyanis nyomtatásban adta ki azt a költészetet, amely addig csak az említett kéziratoss énekeskönyvekben és versgyűjteményekben élt. Kollár nyomtatott gyűjteménye kiszabadította az évszázadokon át lenézett, mégis népszerű mű-, félnépi és népi költészetet a kéziratoss énekeskönyvek és versgyűjtemények elátkozott várából, és tisztességes helyet jelölt ki neki a szlovák irodalom fejlődésében.

Kollár *Národné spievanky*jának megjelenése előtt műköltészetet és népszerű félnépi költészetet tartalmazó, de főleg vegyes típusú verseskötetek és énekeskönyvek maradtak ránk.

Műköltészetet tartalmaz Vilim János 1823-i gyűjteménye, amelyben köszöntőversek, tréfás költemények,¹⁶¹ valamint felvilágosodás korabeli és preromantikus jellegű versek vannak följegyezve.¹⁶² A gyűjtemény magyar költeményeket is tartalmaz. A szlovák s a magyar költészet kapcsolatairól tanúskodik többek között az is, hogy a *Vinný kulač*¹⁶³ c. költemény Csokonai V. Mihály (1773–1805): *Szerelmdal a csikóbőrös kulacs*hoz c. versének Vilim által készített fordítása. Valószínűleg a XIX. század első feléből származik az a mesegyűjtemény, amelybe ezüpuszi meséket jegyeztek fel.¹⁶⁴

Műköltészetet s részben népszerű félnépi költészetet tartalmaz a *Miscellanea, id est: Všeljaké* (1824) c. névtelen gyűjtemény.¹⁶⁵ Anyagának egy része a XVIII. század végén, másik része a XIX. század elején keletkezett (1773–1824). Tartalmánál és jellegénél fogva közvetlenül a lipótszentmiklósi gyűjteményhez kapcsolódik. Költői és prózai szemelvényei közt tréfa, irónia, paródia, szatíra és paszkvillus található. Főleg német és latin versei, valamint latin prózája tanúskodnak erről. A szlovák költészetet elsősorban lakodalmi és névnap-i tréfás köszöntőversek,¹⁶⁶ megverselt onomatopoeitikus szójátékok és az ismert, igen kedvelt, verses levelezés formájában feljegyzett obszcén paszkvillusok¹⁶⁷ képviselik. A szlovák költemények jellegének felel meg az a magyar–szlovák és magyar–német köszöntővers, amelyet Gvadányi József

¹⁵² Janko bátsi, Gyurko bátsi — Jancsi hácsi, Pista hácsi.

¹⁵³ Mindennap, mindennap jó borral kell élnem — Každý den, každý den vínko musím piti — De die in diem est semper bibendum.

¹⁵⁴ Na tichom Dunaji tri kačky sa peru (Három kicsi kacsa mosdik a csendes Dunán). Kollár: *Národné spievanky*. Bratislava 1953. I. 634. l. — Nagyhimd patakon kaesák fürödöznek; — Beograd, Beograd, begradské mosty — Beograd, Beograd, átkozott Beograd.

¹⁵⁵ Kačena divoká letela zvsyoka (Vadkacsa repült a magashól) — Ártatlan két réce.

¹⁵⁶ Poezie I. Vác, 1806. Vö.: *Széklay*: i. m. 198–199. l.

¹⁵⁷ Vö. *Széklay*: i. m. 244–249. l.

¹⁵⁸ Uo. 220–243. l.

¹⁵⁹ Pest, 1823., 1827.

¹⁶⁰ Buda, 1834., 1835.

¹⁶¹ Vinný kulač (Boros kulacs). Csokonai: *Szerelmdal*...-ának fordítása.

¹⁶² Tomus IV^{tus} complectens tres tragoedias, vota H. versus lugubres etc. in usus suos conscripsit Joannes Wilým M. Karolini 1823. Békéscsabai Megyei Könyvtár Oct. Hung. Rk. 21. — Vö. *Széklay L.* — *Vargha B.*: Csokonai egyik versének két szlovák fordítása. Kny. a szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből. Szeged 1963.

¹⁶³ „jako (mint): Drága kincsem galambocskám”.

¹⁶⁴ Vlk a beran (A farkas és a bányász); — Starček a smrt (Az öreg ember és a halál). — A mesegyűjtemény a Szlovák Tudományos Akadémia Központi Könyvtárában van Pozsonyban.

¹⁶⁵ A *Miscellanea* a Matica slovenská irodalmi archívumában van Turócszentmártonban. B. I./Miscellanea.

¹⁶⁶ Starobylé jest prísloví (Régi az a közmondás): Dnes na svatého Michala (Ma, Szent Mihály napján).

¹⁶⁷ A feszeke fieserkélése, a pacsirta éneke; — Bakó Gábrrielről, az impotens honti ügyvédrel: Versé svabedni urodzenému pánu Gáborovi Bako (Lakodalmi versek Bakó Gábor tekintetes úrnak) és Eliim Gavramovéről, a kikapós gyarmati rektorról: Darmotská rectoriada (Gyarmati rektoriás).

írt.¹⁶⁸ Magyar verses és prózában írt onomatopoeitikus szójátékok is vannak a gyűjteményben.¹⁶⁹ Néhányukat a szerző vagy a másoló szabadon vagy szóról szóra lefordította szlovákra.¹⁷⁰

A vegyes típusú versgyűjteményekből és daloskönyvekből Jankovich Miklósnak a XIX. század elejéről származó *Nemzeti dalok gyűjteményét I–X.*, s főleg Tomcsányi János lipitói nemes daloskönyvét (1812), Ján Jamrich *Všelijaké rozličné rozprávky k zabávení zepsané skrze Jána Jamricha* (Mindenféle különböző mulattató elbeszélések, melyeket Ján Jamrich írt össze) c., 1832–1833-ból származó gyűjteményét s a *Martinský spevníček (Básne) (Mártoni énekeskönyv — Versek — I)* c. gyűjteményt (1833–1842) vesszük figyelembe.¹⁷¹

Jankovich terjedelmes gyűjteményében főleg ismert műköltészet,¹⁷² ismert népköltészet,¹⁷³ valamint ismert és ismeretlen tréfás, naturalista és szemérmetlenül erotikus utánzó versek találhatók.¹⁷⁴ Természetesen, a gyűjtemény mindenekelőtt magyar műköltészetet, félnépi és népi költészetet tartalmaz.¹⁷⁵

Míg Jankovich gyűjteményében egyenlő az arány a mű-, a félnépi s a népi költészet között, Tomcsányi énekeskönyvében és Jamrich gyűjteményében az egykorú gyűjtő-tendenciák szemléiben a népköltészet van túlsúlyban a műköltészet és a félnépi költészet s a Mártoni énekeskönyvben a népi és a félnépi a műköltészet felett.

Tomcsányi énekeskönyvének van az összes közül a legnépibb jellege. A műköltészet — kizárólag szerelmi költészet¹⁷⁶ — egészen közel áll benne a sokkal nagyobb számban megtalálható szimbiotikus és utánzó jellegű félnépi költészetéhez. A szimbiotikus jellegű költészet szerelmi,¹⁷⁷ katonai¹⁷⁸ és betyártémákat¹⁷⁹ dolgoz fel. Az utánzó versek csak szerelmi témájúak, amelyek itt-ott szemérmetlenül erotikusak.¹⁸⁰ Tomcsányi utánzó versein igen könnyű nyomon követni, hogy hogyan keletkeztek.¹⁸¹ A népköltészet ismert és nem ismert változatai fordulnak itt elő a legnagyobb számban. Főleg a szerelmi témákat,¹⁸² a katonai témákat¹⁸³ és a „papi” témákat¹⁸⁴ kedveli. A népköltészetből jelentős helyet foglalnak el a rövidebb dalok és a bordalok is, főleg a szerelmi tárgyúak,¹⁸⁵ a tréfások¹⁸⁶ s a naturalisztikusak és szemérmetlenül erotikusak.¹⁸⁷ A daloskönyvben csak egyetlenegy magyar dalt jegyeztek fel. Tréfás, félnépi jellegű.¹⁸⁸

Jamrich gyűjteménye különféle verses és prózai anyagot tartalmaz. A népköltészetnek jut benne előkelő hely. De Jamrich jegyzeteinek nem a népi környezet, hanem Sáfárik és Kollár: *Pisně svetské lidu slovenského v Uhřích* (Pest, 1823, 1827) a fő forrása. Jamrich írja le a népdalt, s az eredeti szöveget csak néhány esetben változtatja meg.¹⁸⁹ Ritkábbak az egészen eltérő variánsok¹⁹⁰ vagy pedig az egészen új dalok.¹⁹¹ A népköltészet után a műköltészet s a népszerű félnépi költészet van benne a legnagyobb mértékben képviselve. Bár ennek az alkalmi versek alkotják a magvát,¹⁹² más témákkal is találkozhatunk benne. Ezek közül a Juraj Vdovec nevű betyárról szóló két vers a legnevezetesebb,¹⁹³ amelyeket 1833-ban ifjabb Jamrich János írt. Jamrichot az utánzó versek csak mellékesen érdeklik.¹⁹⁴ Gyűjteményében a népi

¹⁶⁸ Öröm versek: „Megtölt nagy örömmel Uherszka kraina” incipittel (1794); — Aprekaszin: „Halli, halli, mint asz petsiletas filák” incipittel (1810).

¹⁶⁹ Békás dal.

¹⁷⁰ Štyri bili, štyri bili (Négyet ütött, négyet ütött) — Reggeli már, reggeli már négy óra.

¹⁷¹ Jankovich gyűjteménye az OSzK-ban. Quart. Hung. 173; — Tomcsányi énekeskönyve a Matica slovenská irodalmi archívumában Turócszentmártonban B I/1; — Jamrich gyűjteménye uo. B II/Próza. — A Martinský spevníček (Básne) uo. BE Pr. č. 395/56. Ev. č. 1406. — Nem állt rendelkezésemre: Dávidné Dudája. Tiszáninenni Ref. Egyházközségi Nagykönyvtár, Sárospatak 1668. — Benitzky Antal gyűjteménye. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Vegyes 8 r. 17. — Tésősi Szabó István-ék. Debreceni Református Kollégium R 2729 és Beke János gyűjteménye. Déri-múzeum. Népr. adattár, 343.

¹⁷² I čas prišel k vandrovaní (Eljött a vándorlás ideje).

¹⁷³ Ked jsem pásol kone, voly (Mikor lovakat, ökröket legeltettem).

¹⁷⁴ Noha nohy povedali (A láb, a lábak mondották); — Na tym věřku (Azon a dombocskán).

¹⁷⁵ Jaj, régi szép magyar nép; — Boldogtalan sorsú siralmas éltetnek; — Régi napok, régi napok; — Fáj a szívem éretted.

¹⁷⁶ Rozlúčení (Bácsúzás); — Ja miluji (Én szeretem).

¹⁷⁷ Ej, hory, hory, zelené hory (Ej, erdők, erdők, zöld erdők).

¹⁷⁸ Mám ja frajerku pri trenčanském zámku (Van szeretőm a trencséni vár mellett).

¹⁷⁹ Nenazdal sem se ja v Klenovci na kréme (El nem hittem volna klenőci kocsmában). Vö.: *Csuka Zoltán* fordítását a Fényes a tűz lángja c. szlovák népballadás gyűjteményben. Bp. 1962. Európa. 55–56. l.

¹⁸⁰ Prší dážď (Esik az eső); Svet sa točí (Forog a világ).

¹⁸¹ Však sem ti ja povedala (Hiszen megmondottam néked).

¹⁸² Ked ja pujdem cez hory (Ha átmegek a hegyen).

¹⁸³ Pod Belgradom stojí-vraný koň (Hollófekete ló áll Belgrád alatt); — Ej, v tej levickej kasárni (Ej, ott a lévai kaszárnyában).

¹⁸⁴ Išla Marina do cinterína (Elment Marina a temetőbe).

¹⁸⁵ Ber ma, šuhaj, ber ma (Végy el, legény, végy el).

¹⁸⁶ Škoda ma potkala (Találkoztott velem a kár).

¹⁸⁷ A čerta za mňú vláčiš (S az ördögbe jársz utánam).

¹⁸⁸ Ugyan édes komámasszony.

¹⁸⁹ Vyberala som si medzi mládencami (Válogattam a legények között).

¹⁹⁰ Ked som išou od Prešova do Taly (Amikor Eperjesről Tállyára mentem).

¹⁹¹ Naša chýža vybielená (A mi szobánk kimeszelve); — Pi, Jano, pi (Igyál, Jano, igyál).

¹⁹² Vinš na Jakuba (Jakab napi köszöntő); — Pri parte snímaní (A pártá levételekor).

¹⁹³ Písen svetská o Vdovcovi (Világi ének Vdovecéről); — Verse o jednom znamenitém zbojníkovi Jirí Vdovcovi (Versek egy nevezetes betyárról, Vdovec Györgyről).

¹⁹⁴ Liece sýkor po javorí sem-tam (Ide-oda röpköd a cinege a jávorfák közt).

találós kérdések, tanulságos esetek, babonák, anekdoták és tréfás példabeszédek külön fejezetet alkotnak. A gyűjtemény összeírója — néhány megverselt anekdotától és tréfás példabeszédétől eltekintve — rövidebb prózai művek formájában adja őket elő. Eszmei-művészi szempontból az anekdoták és tréfás példabeszédek a legszínvonalasabbak.¹⁹⁵ Jamrich gyűjteménye viszonylag nagy figyelmet szentel a magyar költészetnek: a magyar mű-, félnépi és népi daloknak is, s a gyűjtemény összeírójának érdeklődése itt sem különbözik a szlovák részben tapasztalható érdeklődésétől. Kettő e dalok közül a XIX. század első felének magyar daloskönyveiben is fel van jegyezve.¹⁹⁶ A magyar műköltészet egészen más jellegű, mint a szlovák. Az élet és a szerelem anakreoni örömét és vigasztalását fejezi ki,¹⁹⁷ a felvilágosodás didaktikus módján nyilatkozik a sorsról s a barátságról,¹⁹⁸ s hazai módon kesereg a magyarok letűnt dicsőségén.¹⁹⁹ A szimbiotikus és utánzó jellegű daloknak rendszerint tréfás a tartalmuk.²⁰⁰ Ide tartozik a parasztokat, nemeseket, nagyurakat eltemető, koleráról szóló magyar-szlovák dal is.²⁰¹ Ugyanennek a dalnak a rövidített magyar variánsa is megtalálható itt.²⁰² A népköltészetet főleg a szerelmi és tréfás dal, valamint a bordal képviseli.²⁰³ Arról, hogy e daloskönyvben közeli kapcsolat van a szlovák és a magyar dalok között, a „Tisza parton van egy hajó kikötve” kezdetű dal tanúskodik, amely alatt ez a megjegyzés áll: „Más ének Gako Lgece sjkor poge . . .”

A *Martinský spevníček (Básne)* mindenekelőtt magyar és ukrán (ruszin) mű- és népköltészetet tartalmaz.²⁰⁴ Néhány mű- és szerelmi népdala cseh eredetű.²⁰⁵ A szlovák költemények itt a kelet-szlovák dalkészletheől valók. A népi költemények között népszerű balladák új variánsai,²⁰⁶ valamint egy vegyes nyelvű, szlovák–magyar dal²⁰⁷ található. A félnépi költészetet szimbiotikus és utánzó jellegű dalok képviselik.²⁰⁸

Ezen a helyen kell megemlítenünk a nemesi költészet *Naši zemänské veršovnici zo začiatku tohto storočia (Nemesi verselőkink e század elejéről 1800–1830)* c. gyűjteményét is, amelyet 1893-ban különböző forrásokból Rehor Uram-Podtatranský (1846–1924) írt össze.²⁰⁹ E költemények egy része csak a XIX. század második feléből származik.²¹⁰ A gyűjtemény főleg népszerű²¹¹ és utánzó jellegű²¹² félnépi költeményeket tartalmaz. A műköltészet²¹³ és a szimbiotikus jellegű félnépi költészet²¹⁴ igen szerényen van benne képviselve. Egészben véve a gyűjtemény azoknak a szlovák nemeseknek az irodalmi érdeklődését és költői törekvéseit tükrözi, akik hűséggel vagy többé-kevésbé átalakítva jegyezték fel a régi népszerű dalokat, s azoknak, de főleg a népköltészetnek a szellemében új, egyéni dalokat írtak.

A Kollár utáni énekeskönyvek és versgyűjtemények közvetlenül az említett énekeskönyvek fejlődési vonalához kapcsolódnak.

7

A Kollár utáni énekeskönyvekben és versgyűjteményekben folytatódik a népi költészet túlsúlyával a vegyes típus megerősödése. Az ilyen típusú énekeskönyvek közül Kelecsény József: *Mulattatók tára* c. gyűjteményét (1832–1840), M. M. Križan: *Piesne národnie (Nemzeti dalok)*, 1839) c. daloskönyvét, a XIX. század első feléből származó *Piesne Boce (Bocai dalok)*, *Pisne svetské slovenské a nekeré uherské (Szlovák világi dalok és néhány magyar)* és a *Pisničky*

¹⁹⁵ Utopená manželka (A vízbefúlt feleség); — Blahoslavení lidé (A megdicsőült emberek); — O židovi i knezi (A zsidóról s a papról).

¹⁹⁶ A „Nem úgy van már, mint volt régen” 13 énekeskönyvben megtalálható: az első feljegyzés a Kovács István-ék-ben (1808–1818), az utolsó L. J. énekeskönyvében (XIX. szd. első fele). — A „Tisza parton van egy hajó kikötve” a Turi Dániel-ék-ben (1834–1835).

¹⁹⁷ Világ, élem világom; — Lásd öröm ünnepélyét.

¹⁹⁸ Elégedj meg sorsoddal.

¹⁹⁹ Nem úgy van már, mint volt régen.

²⁰⁰ Zöld a mező, sok a lúd; — Már megvirradt valaha.

²⁰¹ A kolera nagy nyavalya, bodaj bi se len zbesnela (bár megveszne).

²⁰² A! Korela nagy nyavalya.

²⁰³ Sárga ló, sárga ló; — Három csillag van az égen; — Virít a sárga jobb repce; — Nincsen nekem feleségem, se babám.

²⁰⁴ Utánad folynak könnyeim; — Ja Rusin bul (Én ruszin voltam); — Sidit kozak nad vodoju (Űl a kozák a víz mellett)

²⁰⁵ Rada te milujem (Örömmel szeretlek).

²⁰⁶ Íslo dzivče na travicku (Elment a lány fűrt); — Kačer na doline, kačka v sihocine (A gácsér a völgyben, a kacsa a gátón).

²⁰⁷ Tedd ide, tedd oda, ejha, moja mila (ejha, kedvesem).

²⁰⁸ D. El. betyárdala 1833-ból: Jedna živanska strašna nóta (Egy szörnyű zsványnóta) „Zahučali hory” (Felzúgtak az erdők) incipittel.

²⁰⁹ A Naši zemänski veršovnici (A mi nemesi verselőkink) a Matica slovenská irodalmi archívumában Turócszentmártonban B I/Poézia jelzettel.

²¹⁰ Radvánszky A., Libertinyi J.

²¹¹ Pongrácz I., Vitális G., Plathy A., Kisely K., Vitális F., Čemický J., Čemický J.

²¹² Pongrácz I., Kisely J., Plathy A., Vitális T.

²¹³ Pongrácz I., Vitális G., Čemický J., Ruttkay E.

²¹⁴ Vitális T.

svetské (Világi dalocskák) c. daloskönyveket, valamint Lipták János békéscsabai csizmadia (1859—1945): *Lipták Jánosé köszöntős és dall könyv* (1875—1878) c. énekeskönyvét kell megemlíteni.²¹⁵

Kelecsényi verseskönyvében magyar mű- és népköltészetet²¹⁶ és szlovák költészetet találunk. A szlovák műköltészetet ismert dalok variánsai képviselik.²¹⁷ Néhány utánczát az alkotó folyamat tanulmányozása szempontjából fontos.²¹⁸ A legnagyobb számú népköltészetben főleg a rövidebb dalokra és a bordalokra esik a hangsúly, amelyek betyártémákról,²¹⁹ katonai témákról²²⁰ és — főleg — szociális témákról²²¹ szólnak.

Krizsán énekeskönyvében, amely Trencsén környékéről szerezte dalkészletét, elsősorban szerelmi dalokat²²² és balladákat²²³ találunk.

A további énekeskönyvek: a *Piesne z Boce*, *Pisne svetské slovenské a nekeré uherské* és a *Pisničky svetské*, valamint Lipták énekeskönyve már Šafárik és Kollár gyűjteményéből merít kiadós mértékben.

A *Piesne z Boce* c. énekeskönyv dalai többnyire szóról szóra megegyeznek Šafárikkal és Kollárral.²²⁴ A másoló csak néhány új dalt jegyzett fel.²²⁵ Az énekeskönyvben nagy számmal vannak olyan hazafias dalok is, amelyek többsége Šafáriknál és Kollárnál sem található meg.²²⁶ A *Bocai dalokra* már a társadalmi daloskönyvek sajátosságai jellemzők.

A *Pisne svetské slovenské a nekeré uherské* hasonló jellegű. Csaknem szóról szóra vagy egy kis változtatással veszi át Šafárik és Kollár dalait.²²⁷ Az új — szerelmi mű- és népdalok²²⁸ itt még kisebb számban találhatók, mint a *Bocai dalokban*. A daloskönyv szemelvényeinek csaknem a felét magyar mű-, félnépi és népi költészet alkotja. Sok szemelvénye a XVIII. század második s főleg a XIX. század első felének magyar énekeskönyveiből és versgyűjteményeiből is ismert.²²⁹ Néhány dal más szlovák daloskönyvekben és versgyűjteményekben is megtalálható.²³⁰ A barokk jellegű műköltészet főleg a szerelmi témára²³¹ s ez élet és a világ hiábavalóságára²³² teszi a hangsúlyt. Az utáncz jellegű félnépi költészetben s a népdalok közt a szerelmi s a tréfás témakör van többségben.²³³

A Szakolcáról származó *Pisničky svetské* c. daloskönyvben mindössze Kollár gyűjteményének tizenhét dala található meg szó szerinti, nyelvjárási szempontból megváltoztatott másolatban. Az ismeretlen másolót főleg a szerelmi műköltészet²³⁴ érdekli.

Lipták daloskönyve ékesen szóló bizonyítéka annak, hogy Šafárik és Kollár gyűjteménye a későbbi gyűjtők és másolók forrása is volt. A daloskönyv új variánsokat²³⁵ és dalokat²³⁶ is tartalmaz. Lipták sok magyar dalt (főleg népi szerelmi dalokat) is feljegyzett.²³⁷ A daloskönyvben egy szlovák — magyar tréfás dalt is találunk.²³⁸

Kosts János szlovák és magyar dalgyűjteménye és egy névtelen daloskönyvecske is vegyes típusú, de a műköltészet van bennük fölénnyben. Mind a kettő a XIX. század első feléből való.²³⁹

²¹⁵ A Mulattatók tára . . . Kelecsényi és Hrabói Kelecsényi József az OSZK-ban Oct. Hung. 497; — Križán énekeskönyve a Matica slovenská irodalmi archívumában C. V./Národopis jelzettel. — A Bocai dalok uo. B. II./33. jelzettel. — A Pisne svetské slovenské a nekeré uherské uo. B. I./Poézia jelzettel. — A Pisničky svetské (Pisnički svecke) Vsevlad J. Gajdoš birtokában. — Lipták énekeskönyve a békéscsabai Mezei Könyvtárban Oct. Hung. Rk 24. — Nem állítható rendelkezésemre: Horovics Fülöp dalgyűjt. I.—IV. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Népk. 89. jelzet.

²¹⁶ Jaj, régi szép magyar nép; — Istenem országom.

²¹⁷ Ja sem pater minorita (Minorita páter vagyok).

²¹⁸ Zahučali hory, zahučali lesy (Felzúgtak a hegyek, felzúgtak az erdők).

²¹⁹ Trebas ma zabíjti na moravskej strane (Bár engem megölnek a morva oldalon).

²²⁰ Nevedel sem, čo je vojna (Nem tudtam, mi a háború).

²²¹ Dobre ti je, Janko (Jó neked, Jankó); — Ej, vtedy bude na Budíne pokoj (Ej, akkor lesz, akkor Budán béke).

²²² Medzi dvomi vršky hlboká dolina (Két hegyecske között mély völgy).

²²³ Keď sa milý na vojnu brav (Mikor kedvesem háborúba indult); — Píše Turek listy (Leveletet ír a török); —

Keď sem šel pres treňánsky les (Mikor átmentem a trencsényi erdőn).

²²⁴ Hory, hory, čierne hory (Hegyek, hegyek, fekete hegyek).

²²⁵ Ůbohá Barenka osírala (A szegény Báránka árva lett).

²²⁶ V. Pauliny-Tóth: Slovenčina moja (Az én szlovák nyelvem).

²²⁷ Teško tomu síkorovi (Nehéz annak a cinkének).

²²⁸ Milý moj, ach, milý moj (Kedvesem, ah, kedvesem); — Ja som dievočka (Én lányka vagyok).

²²⁹ Pl.: „Nem titkolom esetemet” a Világi énekekben található (XVIII. sz. második fele); — a „Vígán élelem világom” a Szerelmehegyi István-ék.-ben (1820), a Zirci énekgyűjteményben (1820—1823) és a Márkus István-ék.-ben (1836); — a „Kecskeméti csárdában” a Pósfalvi Tullok Mihály-ék.-ben (1816); — a „Mit használ e világ” tizenöt feljegyzését ismerjük — c legrégibb a Menyegzői dalokban (1769), a legújabb a Felvidékon (1824—1830) található.

²³⁰ Vígán élelem világom; — Nem úgy van már, mint volt régen — Jamrich gyűjteménye.

²³¹ Szomorún ugrádozó náta c. dalciklus.

²³² Jaj, mely szörnyen kell meghalnom — Ach hodina nastala mého rozlučení (Ah, ütött a búcsúzásom órája) a Slovenskie národné spievanky (Szlovák nemzeti énekek) c. dalgyűjteményben.

²³³ Hideg szél fúj észak felől; — Angyalom, angyalom, gyönyörű virágom; — Kecskeméti csárdában.

²³⁴ Darma je, už jináč byt nemože (Hiába, már nem lehet másként); — Ach, vy časové predešli (Ah, ti elmúlt idők).

²³⁵ Červená ružička (Piros rózsácska).

²³⁶ Kysuca, Kysuca; — Na plote straka rapotala (Szarka csörgött a kerítésen).

²³⁷ Kőkény szemű szőke lány az erdőbe; — Nem messze van ide Szabadka; — Esik eső a mezőre.

²³⁸ Van nekem négy lovam, secke jednej srsti (mindnek egy a szőre).

²³⁹ Kosts gyűjteménye a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában van. Irodalom 8-r. 179. jelzet; — a névtelen daloskönyvecske a Szlovák Tudományos Akadémia Központi Könyvtárában Pozsonyban.

Kosts gyűjteményében szerelmi dalok,²⁴⁰ utánzatok,²⁴¹ hazafias költemények,²⁴² valamint szerelmi és más témájú romantikus költemények²⁴³ találhatóak. A gyűjtemény már azt a költészetet képviseli, amelyre a szlovák romantikus nemzedék egy része törekedett. Néhány magyar verse is romantikus jellegű.²⁴⁴ A verseknek valószínűleg maga Kosts a szerzője.

A névtelen daloskönyvecske főleg hazafias költeményeket tartalmaz.²⁴⁵ A félnépi s a népköltészet gyöngébben van benne képviselve.²⁴⁶

Végül a műköltészet és népszerű jellegű félnépi költészet *Verše slovenské pro zabavní milovníků kratochvíl ke všelijakým přiležitostem zepsané skrze Antonína Benitzký v Balassa—Darmotách roku 1839 (A szórakozást kedvelők mulattatására szolgáló szlovák versek, amelyeket különböző alkalmakra Benitzký Antonín írt össze Balassagyarmaton 1839. évben.)* c. gyűjteményt kell megemlíteni, amely az olvasók egykorú érdeklődésének széles körű képét nyújtja.²⁴⁷ Kézírtatos és kinyomatott költemények másolatait is tartalmazza. Vannak benne tréfás és komoly versek is. Igen kedveli a szatírákat, amely a címzettek jellembeli tulajdonságait és hibáit ostromozza.²⁴⁸ A komoly témákat vallásos reflexiókkal átszőtt erkölcsnemesítő versek,²⁴⁹ laikus jellegű didaktikus-reflexív költemények,²⁵⁰ hazafias versek,²⁵¹ szociális célzatú diákdalok,²⁵² betyárdalok²⁵³ s a szerzetesi élet bajairól szóló versek²⁵⁴ képviselik. Benitzky gyűjteménye alapján véve olyan irodalmi műveket tartalmaz, amelyek a felvilágosodás s a romantika korszakhatárán jelentették az egykorú olvasóközönség szórakozását.

Végül azt kell megmondanunk, hogy a Kollár utáni dalos- és verseskönyvek néhány típusa (az a kevert típus, amelyben a népköltészet volt fölényben, a műköltészetet és népszerű jellegű félnépi költészetet tartalmazó gyűjtemények) már elérte a tetőpontot, s nem volt képes a további regenerálódásra. Az új társadalmi feltételek között a Štúr-nemzedék új műköltészete lépett föl, a kézírtatos irodalom sok művészi értékét felhasználta, s azt lassan az irodalom perifériájára szorította ki.

Egy század eleji kulesregény és politikai háttere

Ferenc Ferdinánd és Adam Müller-Guttenbrunn.*

V. WINDISCH ÉVA

A XX. század elejének sajtója és szépirodalma a legváltozatosabb politikai és irodalmi eszmék küzdőtere Magyarországon. A szövevény valamennyi fonalának felbontását irodalomtudományunk és történetírásunk még nem végezhetette el; éppígy nem történt meg minden vonatkozásban azoknak a mozzanatoknak feltárása sem, amelyeket irodalom és politika szoros összefonódása is bonyolít. Az alábbiak a nagyméretű küzdőtér egy kicsiny szektorára kívánnak világot vetni: A Ferenc Ferdinánd-i politika érvényesülésére a század eleji magyarországi, illetve magyar vonatkozású sajtóban és irodalomban. Két sajtótermék: egy napilap, a *Buda-pesti Tagblatt*, és egy regény, Adam Müller-Guttenbrunn kifejező című *Götzendämmerung*-ja az, amit e politika vetületének ismerhetünk fel. Hogy azonban reális helyüket kijelölhessük, jelentőségüket megérthessük: e megnyilvánulások hazai talajából, a magyarországi német nemzetiségi mozgalomból kell kiindulnunk.

²⁴⁰ Ej, dze si hodel do rana (Ej, hol jártál reggelig).

²⁴¹ Zjednal som sa v Trnave za bojtára (Elszegődtem Nagyszombatban bojtárnak).

²⁴² Pekná je vlasť moja (Szép a hazám).

²⁴³ Vzdychanie (Sóhajlás); — Hviezda a láska (A csillag és a szerelem); — Hrob (A sír); — Bánsne zúfania (A kétségbeesés versei).

²⁴⁴ Találkozás; — Elhangzott az esti harang; — Csillagos ég alatt.

²⁴⁵ Dobrá máti (Jó anyám).

²⁴⁶ Opuštený (Elhagyatva); — Čieže je to jarné žitko (Vajon kié ez a tavaszi gabonácska).

²⁴⁷ Benitzký gyűjteménye: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Népköltészet 183. jelzet.

²⁴⁸ Vypsáni bohatého a skúpeňo Nabaka (A gazdag és a fősvény Nabak kiírása).

²⁴⁹ Vyžadný syn (A megkívánt fiú).

²⁵⁰ Negyvenegy költemény *Gaslovič*: Valaska iskolá... jából (Pásztorok iskolája).

²⁵¹ Chvála Slovákú (A szlovákok dicsérete).

²⁵² Odebirani se od škol (Búcsú az iskoláktól).

²⁵³ Píseň zbojnícka (Betyárdal).

²⁵⁴ Bezdečna v klástore (Kedvetlenül a kolostorban).

* Jelen tanulmány egy 1963-ban befejezett nagyobb munka részlete, mely a magyarországi németiség dualizmuskori történetével foglalkozik. A munka egyes fejezetei a következő címek alatt jelentek meg: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete. Századok 1964. 635—660, 1104—1129. l.; Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Acta Historica 1965. 3—56. l. Kísérletek a magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben. Történelmi Szemle. 1965. 23—60. l. Az itt közlésre kerülő részletet 1964 nyarán nyújtottuk be a Filológiai Közlöny szerkesztőségéhez.

A magyarországi németiség nemzetiségi mozgalmi a századforduló idején kezdtek kibontakozni. Ellentétben a többi magyarországi nemzetiséggel — ideértve az erdélyi szászokat is — a magyarországi németek a kiegyezés utáni évtizedekben még nem jutottak el a nemzeti öntudatnak arra a fokára, hogy szervezeten forduljanak szembe a nemzetiségi törvényt nem tartó, s a nemzetiségek ebben biztosított nyelvi jogait gyakran megsértő magyar államhatalommal. A németiség e nemzetiségi passzivitását — melynek oka szétszóró elhelyezkedésében, társadalmi viszonyaiban, viszonylag kedvező gazdasági helyzetében, polgárságának a magyar társadalomba való szerves beilleszkedésében s e polgári réteg ebből következő erős asszimilációjában egyaránt kereshető — a XIX. század nyolcvanas éveitől kezdve egyetlen német nemzetiségi politikus: Edmund Steinacker kívánta áttörni.

A németországi születésű, de Magyarországon a reformkorban a magyar — német kulturális kapcsolatok lelkes ápolójává vált Gustav Steinacker fia, a Németországban nevelkedett Edmund Steinacker élete céljának a magyarországi németiség „felébresztését” tekintette, s a dualizmus évtizedeiben — először Budapesten, majd Bécsben és Klosterneuburgban élve — fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki ennek érdekében, a németiség nemzetiségi jogainak kivívásával kezdettől fogva osztrák-összbirodalmi érdekeket is kívánva szolgálni.¹ Minthogy azonban az osztrák nacionalista mozgalom, Schönierer és köre nem jelentett számára szövetségest — ezek Magyarországot és Ausztria stérválását és Ausztriának a német birodalomhoz való csatlakozását tekintették céljuknak —, Steinacker a századforduló éveiben az Alldeutscher Verbandhoz csatlakozott, a magyarországi németiség megszervezésén most már nem összbirodalmi, hanem nagynémet, imperialista célok érdekében munkálkodva.²

Steinacker kezdeményezésére 1899-től kezdve erőteljes német sajtópropaganda indult meg a délvideki németiség körében, mely sajátos történeti múltja következtében kialakult viszonylag zárt települése, a magyarországi németiség többi területi csoportjától eltérő társadalmi fejlődése, egy nem asszimilálódó német középréteg megléte folytán erre a propagandára a legfogékonyabbnak látszott. A mozgalom — melyet nacionalista zász elemek közvetítenek, s hátterében az Alldeutscher Verband áll — látszólag arra törekszik, hogy a németek keljenek védelmére nemzetiségi jogaiknak, valójában azonban arra, hogy e németek, felismerve a százmillió németiséghez való tartozásukat, a nagynémet mozgalom kiszolgálóivá, „előőrseivé” váljanak. A sajtóhadjáratot a magyar hatóságok letörlik, német tömegmozgalom nem jön létre.³ 1907-ben Steinacker új irányba tájékozódik; bár az Alldeutscher Verbanddal való kapcsolatait nem adja fel, új szövetségest keres céljai megvalósításához. Ez a szövetséges a Monarchia trónörököse, az élénk politikai tevékenységet kifejtő s reális számítás szerint hamarosan trónra kerülő Ferenc Ferdinánd.

E kapcsolat értékét, jelentőségét a magyarországi német mozgalom s a hozzáfűződő irodalom szempontjából: Ferenc Ferdinánd politikai célkitűzéseinek ismeretében mérhetjük csak le.

I.

Ferenc Ferdinánd elég sűrűn változó és végül sem teljesen kikristályosodott nézeteinek szilárd magva az az elgondolás volt, hogy reformterveit a magyaroknak a Monarchián belül elfoglalt kiváltságos helyzetének megtörésével s a nemzetiségekre támaszkodva valósítsa meg. A dualisztikus rendszert a birodalom valaminő federalizálásával kívánta felváltani, megszilárdítva egyúttal a központi hatalmat, s e hatalom német jellegét. Az egyes autonóm tartományok közös ügyei felől összalakotmány fog intézkedni; az újjáalakított birodalom közös népképviselő s a német hivatalos nyelv fogja az egységbe.⁴ Hogy azután ez a federalisztikus — de az egyes népeknek csak látszatnállóságot biztosító — monarchia a trializmus átmenetinek szánt formáján keresztül valósuljon-e meg, vagy a Monarchia egyes alkotóelemeinek nemzetiségek szerint történő további szétdarabolásával — e terv szerint Magyarország négy vagy öt koronatarományra oszlik — vagy az Aurel Popovici-féle „nagyosztrák egyesült államok” gondolatának megfelelően: ezt Ferenc Ferdinánd — úgy látszik — a körülményektől tette volna függővé,⁵ a véggel úgyis a centralizált osztrák birodalom, Nagyausztria megteremtése volt.

¹ Steinacker szereplésére l. a Századokban megjelent id. cikkemet.

² Az Alldeutscher Verbandra általában, és magyarországi terveire: Tokody Gyula: Ausztria—Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890—1918). Bp. 1963.

³ Erre vonatkozólag l. a Történelmi Szemlében megjelent id. cikkemet.

⁴ Edmund Steinacker: Lebenserinnerungen. München 1937. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München. Nr. 13.) 225—230. l.; Georg Franz: Erzherzog Franz Ferdinánd und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie. München 1943. (Südosteuropäische Arbeiten. Nr. 35.) 68—69. l.

⁵ Georg Franz: i. m. 76—77. l.; Bruckner Győző: Ferenc Ferdinánd trónörökös magyarországi politikai tervei. Miskolc 1929. 28—30. l.; Eötvösvényi Olivér: Ferenc Ferdinánd. Bp. (1942.) 293—296. l.; Kristóffy József: Magyarország kálváriája. Bp. 1927. 393, 413-426, 680—684. l. Popovici művét ismerteti Theodor v. Sosnosky: Franz Ferdinand der Erzherzog-Thronfolger. Ein Lebensbild. München—Berlin 1929. 71—73. l.; a Monarchia átrendezésére Ausztriában egyébként is keletkezett nagy irodalmat áttekinti: Viktor Bibl: Der Zerfall Österreichs. II. Bd. Von Revolution zu Revolution. Wien—Berlin 1924. 411—415. l.

Szilárdabban alakult ki azoknak az eszközöknek a terve, melyek e cél elérésére felhasználandók: a magyar koronázási eskü letételének elhalasztása, s ez idő alatt a magyar alkotmány átalakítása: a titkos választójog oktroj útján történő bevezetése, a megyerendszer megszüntetése, a közigazgatás államosítása. Ha a magyar parlament e folyamat során munkaképtelenné válik, ez csak megkönnyítene a terv végrehajtását; sőt, a legkívánatosabb megoldás az lenne, ha az uralkodó erőszakos eszközök használatára kényszerülne a Monarchia egységének megvalósításához.⁶ Ferenc Ferdinánd politikájának bírálataiba itt nem bocsátkozhatunk, mindössze azt az egyetlen — az igen nagy irodalomban kellő figyelemre nem méltatott — szempontot szeretnénk hangsúlyozni, hogy mind a végcél, mind az eszközök már egyszer eljátszották szerepüket osztrák — magyar viszonylatban: Ferenc Ferdinánd és hívei, ha némileg változott formában is, lényegében egy új Bach-korszak megteremtésétől vártak megoldást kétségtelenül súlyos problémáikra.

Az a körülmény, hogy e tervek éle úgyszólván kizárólagosan Magyarország ellen irányult, a trónörökös egyéniségéről fennmaradt visszaemlékezéseket is tekintetbe véve arra enged következtetni, hogy Ferenc Ferdinándot nemcsak általános politikai megfontolások, hanem személyes indulatok is vezették programja kidolgozásakor. A források nagy többsége meg-egyezik annak megállapításában, hogy Ferenc Ferdinánd gyűlölte a magyarokat, s bár egyes magyarországi bizalmasai — mint Kristóffy és Alexander Vajda-Voivod, a későbbi román miniszterelnök — szerint e gyűlölet csak a vezető nemesi réteg felé irányult, számos adat ennek ellenkezőjét bizonyítja.⁷ Ez az érzés olyan erősnek látszik, hogy a trónörökös politikai törekvéseinek motiválásában is szerepet játszhatott. Mint Seton-Watson jó szemmel megállapította: Ferenc Ferdinánd nem azért kívánta az általános választójog bevezetését Magyarországon, mert a demokratikus elvek híve volt — hiszen az általános választójogot a Monarchia többi részében élénken ellenezte⁸ —, hanem mert nem látott más eszközt a magyar „ellenzéki grófok” megtörésére.⁹ A magyar politikusok törekvéseivel akkor is szembehelyezkedett, amikor ezek részben vagy egészben az ő célkitűzéseivel is megegyeztek: amikor Justh Gyula az általános választójog mellett foglal állást, s a nemzetiségek felé is megértőbb állásponton van, mint a koalíciós politikusok, Ferenc Ferdinánd aggályait fejezi ki afelett, hogy Justhnak esetleg sikerül maga mellé állítania a nemzetiségeket: őket látja ugyanis saját jövőbeli magyarországi politikája egyetlen támaszának, s minden elveszett, ha ők átállanak a „nagy magyar” táborba.¹⁰

A magyarok elleni felhasználhatóság szempontjából mérlegelte Ferenc Ferdinánd a Monarchia többi népeinek értékét is, s — mint az egymásnak sokszor ellentmondó adatokból lesűrhető — a legnagyobb súlyt a katolikus délszlávok és a románok megnyerésére helyezte.¹¹ Emellett bizonyára nem feledkezett meg a németiség központi jelentőségéről sem újjáalakítandó birodalmában — német voltát a trónörökös időnként nagy nyomatékkal hangoztatta. Ugyanakkor azonban az ausztriai pángermánoknak az a végcélja, hogy Ausztria beolvadjon a német birodalomba, lehetetlenné tette, hogy a trónörökös és az osztrák nacionalista politikusok között — kivéve Luegert, akivel Ferenc Ferdinánd igen jó kapcsolatokat tartott fenn — szorosabb együttműködés alakuljon ki.¹² Annak bizonyítására, hogy Ferenc Ferdinánd a magyarországi németiségnek különleges szerepet szánt volna az átszervezett Monarchiában, nincsenek adataink; ők ugyanannyi jogra számíthattak, mint a többi nemzetiség, eltekintve azoktól az előnyöktől, amelyek a Monarchia német hivatalos és katonai nyelvéből számukra adódtak volna.

Az a tartózkodás — vagy óvatosság —, amely Ferenc Ferdinándnak a Monarchia németjeivel szemben követett politikáját jellemezte, meghatározta viszonyát a német birodalomhoz is. Jóllehet külpolitikája alapját a német birodalommal való szoros szövetség alkotta, ezt a szövetséget mindig csak fenntartásokkal tette magáévá. Külpolitikája — amelynek ismertetése

⁶ Az 1910—1911-ben, illetve 1912-ben keletkezett — sokban hasonló programokat l.: *Georg Franz*: i. m. 82—87, 89—941.

⁷ Czernin, Margutti, Polzer-Hoditz adatait ismerteti: *Georg Franz*: i. m. 49—51. l. Tiszá és más magyar államférfiak elleni állásfoglalásáról: uo. 53—55. l., és Tisza István képviselőházi beszédei. II. k. 1. r. Bp. 1933. Bevezetés. 1—3. l. *Franz* i. m. 47—67. lapján közli Ferenc Ferdinánd néhány más értelmű nyilatkozatát; ezzel szemben állanak azonban olyan megnyilatkozások, mint a Schönauich közös hadügyminiszter előtt tett: Magyarország számára rövid a programom és egy mondatból áll: egy második Haynaura van szükségem. (Idézi *Nagy Miklós*: Kristóffy József emlékiratai. Budapesti Szemle. 1928. 244. l.); vagy mint a Beckhez intézettek: a felháborodás Rákóczi hamvainak hazahozatala felett, s az a megjegyzés, hogy az ún. „an-ständiger Ungar” nem létezik: minden magyar, ha miniszter, ha herceg, ha érsek, polgár, paraszt, huszár, háziizolga: egyformán forradalmár és „eine C . . . ist”. Valamennyien úgy gondolkoznak, ahogyan a leginámisabb képviselő ki is mondja. (*Rudolf Kiszling*: Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich Este. Leben, Pläne und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie. Graz—Köln 1953. 83. l.) Vö. még *Graz Gusztáv*: A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. Bp. 1934. II. k. 74—77, 205. l. Kristóffy-nak azokat az utalásait, amelyek a Magyarországnak Ferenc Ferdinánd részéről nyújtandó előnyökről szólnak, cáfolja *Rudolf Kiszling*: i. m. 259. l.

⁸ *Rudolf Kiszling*: i. m. 116—118. l.

⁹ Idézi *Georg Franz*: i. m. 52. l. Vö. Edmund Steinacker: i. m. 228—229. l.

¹⁰ *Leopold v. Chlumecy*: Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen. Berlin 1929. 323. l.

¹¹ Vö. *Georg Franz*: i. m. 42—47. l.; bár itt a szerző megállapításait a fasiszta Németország 1943. évi külpolitikája látszik befolyásolni.

¹² *Georg Franz*: i. m. 41—42. l. Luegerről uő, 36. l. L. még: *Robert A. Kann*: Erzherzog Franz Ferdinand und die österreichischen Deutschen. (Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. 13. Bd. Wien 1960.) 392—393, 398. l.

nem lehet feladatunk — lényegében éppúgy imperialista célzatú volt, mint II. Vilmosé, s a ket-
tőjük által követett vagy követni szándékozott utak is túlságosan hasonlóak voltak ahhoz,
hogy ne rejtették volna magukban érdekellentétek csíráit. Ferenc Ferdinánd eleve szívesebben
látta volna, ha a német blokkban a vezetőszerp a Habsburgok kezében marad, és nehezen
viselte el, hogy a német—osztrák szövetségben Ausztriának alárendeltebb szerep jut. Végső
célja — s ennek szolgálatában állottak belpolitikai tervei is — az lett volna, hogy Ausztria
Németországtól független imperializmussá fejlődjék; a dolgok logikája folytán azonban tervei
egyre szorosabb függőségbe hozták Németországtól.¹³

Ennek a politikai légkörnek volt részese Steinacker 1907 és 1914 között, s ezt az irány-
vonalat kívánta érvényre juttatni a magyarországi németiség nemzetiségi megszervezése során.
Ferenc Ferdinánd e politikai környezetéhez: „műhelyéhez” tartoztak más magyarországi
nemzetiségek vezetői is, így a magyarországi német mozgalmakat utóbb a parlamentben kép-
viselő száz Rudolf Brandsch,¹⁴ a német törekvéseket támogató szlovák Milan Hodža és a
román Vajda-Voivod s mások is. A magyar politikusok közül egyedül Kristóffy József, a Fejér-
váry-kormány belügyminisztere volt kapcsolatban a trónörökösrel, ő is éppen Steinacker kez-
deményezésére.¹⁵ A Steinackerrel Ferenc Ferdinánd körén kívül is együttműködő munkatársak
között szerepel Paul Samassa is, az Alldentscher Verband egyik Ausztriában élő vezetője, aki
kapcsolatot tartott fenn a német nacionalista gondolattól erősen befolyásolt Brosch-sal, Ferenc
Ferdinánd katonai irodájának vezetőjével s még inkább ennek utódjával, Bardolfz ezredessel.¹⁶

Ferenc Ferdinánd bizalmi embereinek eléggé széles körében Steinackert jelentékeny
hely illette meg; a trónörökös nemcsak a magyar közállapotokra vonatkozó panaszaival és
beszámolóival értett egyet, de javaslatait, szempontjait általános tervei megalkotásánál is
figyelembe vette.¹⁷ Steinacker végezte a trónörökös számára a magyarországi sajtó kivonatolá-
sát,¹⁸ részt vett mind az 1910—1911-ben keletkezett, elsősorban Brosch nevéhez fűződő,
mind az 1912-es, Eichhoff-féle trónralépési program kidolgozásában;¹⁹ utóbbi alkalommal ő
készítette el a magyarországi választókerületek új beosztásának tervét, olyan formában, hogy
az új beosztás a magyarországi németiséget abba a helyzetbe hozza, hogy a mérleg nyelvét képez-
hesse a választandó magyar és nemzetiségi képviselők között.²⁰ Ferenc Ferdinánd egyik trónra-
lépési manifesztumának tervezetét ugyancsak Steinacker fogalmazta meg.²¹

Az Alldentscher Verband ausztriai exponensei és a Ferenc Ferdinánd között fennálló
szoros kapcsolat nem magától értetődő körülmény, s nem a nézetek azonosságából fakad.
A két koncepció közötti éles ellentétet — egyfelől Ausztria beolvasztása a német birodalomba,
másfelől centralizált Nagyausztria megteremtése — az Alldentscher Verband abban hívta
igyekezett áthidalni, hogy ha befolyást tud gyakorolni a trónörökös elgondolásaira, akkor a
Monarchia várható újjárendezése során a németek vezetőszerpéhez juthatnak. Samassa és társai
átmeneti megoldásnak fogták fel a trónörökös terveinek megvalósulását a német befolyás e
területen való további érvényesülésének lehetővé tételéhez; épp ezért sajtóban, emlékiratok-
ban e tervek támogatóinak mutatták magukat.²² Ugyanakkor az Alldentscher Verband veze-
tője, Class, Steinackeren és Samassán át nyerhetett bepillantást Ferenc Ferdinánd politikai
működésének részleteibe.²³

Hogy azután Ferenc Ferdinánd tisztában volt-e azzal, hogy egyik bizalmasa, Stein-
acker, a nagynémet szövetség exponense — nem tudjuk. A Samassával való együttműködést
azonban éppen annak pángermán kapcsolatai tették számára értékesé. Mint Broschnak
Ferenc Ferdinándhoz intézett leveléből kitűnik — e levélben Samassa úgy szerepel, mint aki-
nek bizonyos befolyása van a német nemzeti szövetségben, meggyőződéses nagysztrák és
Ferenc Ferdinánd híve —, Samassa arra vállalkozott, hogy a német nemzeti szövetségben
Ferenc Ferdinánd ellen uralkodó közvéleményt megfordítsa, s politikája iránt a német és osztrák
sajtó útján kedvező hangulatot keltsen.²⁴ Természetesen nem lehetetlen, hogy Ferenc Fer-
dinánd éppúgy gondolkodott, mint amazok: felhasználja szövetségüket céljai megvalósításá-

¹³ *Georg Franz*: i. m. 99—102. l.; *Eva Priester*: *Kurze Geschichte Österreichs*. Wien 1949. 548—550. l.

¹⁴ Ferenc Ferdinánd munkatársainak bő névsorát adja *Georg Franz*: i. m. 69—72. l.

¹⁵ *Kristóffy József*: i. m. 383. l., valamint a 4. sz. jegyzetben id. helyek.

¹⁶ *Robert A. Kann*: i. m. 401. l.

¹⁷ *Edmund Steinacker*: i. m. 225—228. l.

¹⁸ Uo. 227. l.

¹⁹ *Georg Franz*: i. m. 83, 90—91. l.

²⁰ Uo., az egyébként nem ismert Friedrich Müller-Langenthal levele alapján. Ez az egyetlen adatunk arra, hogy Ferenc Ferdinánd a magyarországi németiségnek speciális szerepet szánt.

²¹ *Edmund Steinacker*: i. m. 227. l.

²² Az Alldentscher Verband nézeteit a Ferenc Ferdinánd-féle tervekről részletesen ismerteti: *Tokody Gyula*: i. m. 179—193. l.

²³ *Alfred Kruck*: *Geschichte des Alldentschen Verbandes 1890—1939*. Wiesbaden 1954. 108. l.

²⁴ *Robert A. Kann*: i. m. 401—402. l.

²⁵ Kristóffy „ellenkoalíció”-jának egyik tagja lett volna a Volkspartei. L.: *Kristóffy József*: i. m. 487—488. l.

²⁶ *Edmund Steinacker*: i. m. 227. l.

hoz, s amikor már nincsen rájuk szüksége, majd félreállítja őket. Annyi kétségtelen, hogy a magyarországi németiség reális igényei, jogos panaszai mindkét félnél csak nagyon másodlagosak voltak: a cél nem e sérelmek orvoslása volt, hanem taktikai kihasználásuk imperialista hatalmi célok érdekében.

II.

Steinackernek a trónörökshöz fűződő kapcsolatából a magyarországi németek szervezkedése nem húzott közvetlen hasznot. A Kristóffy és a magyarországi németek közt Ferenc Ferdinánd műhelyének szellemében 1907 őszén tervezett szövetség nem vált valóra,²⁵ s Khuen-Hédervány miniszterelnök — Ferenc Ferdinándnak tett állítólagos ígérete ellenére — 1910-ben meggátolta német képviselők megválasztását.²⁶ E kudarcok sem tántorították el Steinackert attól, hogy a magyarországi német szervezkedést Ferenc Ferdinánd politikájának szellemében irányítsa. Ennek az irányvonalnak felelt meg a Magyarország más nemzetiségeivel való együttműködés elve, valamint a németiség intenzív részvétele a plurális választójog elleni küzdelemben, s az általános titkos választójog követelésének állandó hangoztatása. Hogy e látszólag demokratikus követelményhez — a nemzetiségi egyenjogúság követelésétől eltekintve — egyetlen más demokratikus kívánalom sem csatlakozott: ez teljesen megfelelt a „műhely” beállítottságának.²⁷

A Ferenc Ferdinánd-i szemlélet a magyarországi sajtóban 1907-től kezdve a *Deutsch—Ungarischer Volksfreund*-ban kap hangot. A Temesvárott megjelenő hetilap az 1900-ban meginduló, a magyarországi németiség egészéhez szóló, német nacionalista szellemű *Deutsches Tagblatt für Ungarn* című lap örököse. Amikor 1902-ben a német nacionalista sajtóhadjáratot a kormányzat letörli, a *Deutsches Tagblatt* — nyilván nem anyagi okokból, hiszen eddig is a szász közvetítéssel érkező pángermán segítségből tartotta fenn magát, hanem taktikai megfontolásból — átalakul politika mentes hetilappá, s 1903 végén felveszi a *Deutsch—Ungarischer Volksfreund* címet. A szerkesztő, a szász származású Viktor Orendi-Hommenau a következő években a németek, elsősorban a dél-magyarországi németek kulturális és gazdasági felemelésén, nem politikai jellegű szervezkedésének előmozdításán fáradozik. 1906 elején a *Volksfreund* politikai hetilappá alakul át, szorgalmazni kezdi német politikai párt létesítését, s 1907-ben a megalakuló német párt, az Ungarländische Deutsche Volkspartei szolgálatába áll. A párt — mely valóságos szervezetté a dualizmus hátralevő éveiben már nem tudja magát kinőni — ismét Steinacker alkotása, bár a vezetők a helybeli német nacionalisták kis táboraiból kerülnek ki. Így a lap is Steinacker politikájának megfelelően igen burkoltan a pángermán célok szócsöve lesz, ugyanakkor azonban a Ferenc Ferdinánd-i elvek népszerűsítésére is vállalkozik. Már 1906-tól kezdve meleg hangú cikkek foglalkoznak a trónörökös személyével, politikájával; kijelentik: Ferenc Ferdinánd személye biztosíték arra nézve, hogy a Monarchia meg fogja találni a helyes állami berendezkedés formáit, s dieszerűleg emlékeznek meg a trónörökös vallásosságáról, antiszemitizmusáról, a németiséghez való hűségéről egyaránt.²⁸ A tízes években Ferenc Ferdinánddal kapcsolatban megjelenő cikkek egy része — mint az Ausztriában élő Peter Grassl tollából származók — nagyobb általánosságban körvonalazza a műhely politikájának irányelveit;²⁹ más — rendszerint külföldi lapokból átvett — cikkek viszont nyíltabban szólnak Magyarország és Ausztria politikai és gazdasági összefüggésének organikusabb kiéjtése, a Monarchia időszerű és célszerű reformja szükségességéről,³⁰ s arról, hogy Ferenc Ferdinánd — anélkül, hogy a magyarok ellensége lenne — minden erejével a birodalom egységének megvédésére törekszik, s célja, hogy sok évtizedes politikai másodrangúság után hatalmas Ausztriát teremtsen.³¹ A *Deutsch—Ungarischer Volksfreund* hatása azonban nem igen terjedt túl a Délvidéken, sőt ott sem volt túlságosan jelentős.

A Ferenc Ferdinánd-i elgondolások reprezentatív magyarországi szócsöve 1912 és 1914 között a *Budapester Tagblatt* volt. A Steinacker közreműködésével 1883-ban alapított hírlap megalakulásakor Tisza ellenében a mérsékelt ellenzék célkitűzéseit szolgálta; mint Steinacker írta 1913-ban: elhitték Apponyiról és Szilágyi Dezsőről, hogy minden állampolgár egyenjogúságáért küzdenek, s ezért csatlakoztak hozzájuk.³² A következő évtizedekben azonban a lap teljesen kicsúszik a német nacionalisták irányítása alól; 25 éves fennállásakor a szerkesztőség

²⁵ Vajda-Voivod írja, hogy Ferenc Ferdinánd, jóllehet, úgy látszik, a kérdés felvetődött munkatársai körében, nem látta át az agrárreform jelentőségét, s e téren nem kívánt reformokat kezdeményezni. (*Georg Franz*; i. m. 66—67. l.)

²⁶ Minderre I. a Történelmi Szemlében megjelent, id. cikkemet.

²⁷ Cikkei: az osztrák—magyar birodalmi gondolatról (*Deutsch—Ungarischer Volksfreund*, a továbbiakban: DUVf. 1911. máj. 5. 18. sz.); a választójogról (DUVf. 1912. aug. 22. 34., sz. okt. 25. 43. sz.); a nemzetiségi béke szükségességéről, s a régi, megcsontosodott előítéleteknek — mint Magyarország teljes önállósága — levetkőzéséről. (DUVf. 1914. máj. 29. 22. sz.)

²⁸ DUVf. 1912. dec. 13. 51. sz. Treumund (*Steinacker?*) cikke az Österreichische Rundschau-ból.

²⁹ DUVf. 1913. nov. 7. 45. sz. A berlini *Der Greif* c. lap után.

³⁰ *Budapester Tagblatt*. (A továbbiakban: BpT.) 1913. nov. 25. 276. sz.

büszkén hangoztatja, hogy a *Budapester Tagblatt* a nemzeti politikát követte, s német nyelven is magyar újság volt, amelyet a hazafias német polgárok ragaszkodása, Apponyi körének támogatása tartott fenn.³³ A lap irányvonala 1912 tavaszán, Schmidek Izor szerkesztése alatt változik meg, s az új hang az őt a szerkesztésben felváltó Béndek Zoltán idején válik véglegessé.³⁴ Ekkor hangsúlyozottan kezd foglalkozni az általános választójog követelményével;³⁵ támadásokat intéz Andrássy, Tisza és az egész parlament ellen, s általában is közeledik a trónörökös elveihez.³⁶ 1913 újjévén azután a *Budapester Tagblatt* kifejezetten bejelenti irányváltóztatását: miután rájöttek, hogy a párt, amelyet támogattak, elárulta ideáljait, elszakadtak minden párttól, s lapjukkal egyedül azt a célt kívánják szolgálni, hogy Magyarország feudális államból milliók polgári államává váljék. „Olyan politikát akarunk, amely ezt az országot kiragadja elnyomói kezéből, hogy önmagának és népének adja át.” Emellett a nép és a dinasztia egymásra találását kívánják előmozdítani.³⁷

Új célkitűzéseit — lényegében a trónörökös „műhely”-ében kialakult álláspontot — a lap elvi jellegű cikkek sorában fejtegeti, s 1913 szeptemberében cikksorozatban foglalja össze nézeteit. Az állam jogi alapjáról írott cikk kijelenti: Magyarország fő problémája Ausztriához való viszonyának szabályozása. Mind a 48-as, mind a 67-es alap elavult. Magyarország létfeltételévé a monarchiai eszme vált, s lépéseket kell tenni a két birodalomrészt feltétlen közösségének megvalósításához. A parasztság helyzetével foglalkozó következő cikk gúnyosan leszögezi: 48 mutat példát arra, hogyan oldja meg az oligarchia a parasztság problémáját. A parasztnak pedig földhöz kell jutnia, de ezt nem az oligarchiától fogja megkapni: a parasztkérdést a dinasztiaival szövetkezett nép tudja csak megoldani. A választójogról szóló cikk kitér Magyarország siralmas gazdasági helyzetére is: a jobb fejlődés előfeltétele, hogy a népet az uralkodó osztály ne tartsa többé gyámság alatt. A nemzetiségi kérdés tárgyalása Széchenyire való hivatkozással kezdődik; a cikk írja hivatkozik a nemzetiségi törvényre, melynek rendelkezéseivel szemben a hivatalos nemzetiségi politika a legjobbat egy „Potemkin-szupremáciáért” való kilátástalan harcban szórja szét. Külön cikk foglalkozik Horvátországgal, az ottani viszonyokat az alkotmányosság karikatúrájának nevezve; az új horvát — magyar kiegyezést nem az uralkodó osztályoknak, hanem az elnyomatástól megszabadított népeknek kell megcsinálniuk a dinasztia vezetése alatt. A sorozatot befejező cikk a meghirdetett elvekhez szükséges tömegbázis hiányát panaszolja: az „oligarchia” értett ahhoz, hogy az osztályérdeket nemzeti érdekek tüntesse fel, s a nép elégedetlenségét a dinasztia, a hadsereg felé irányítsa. Holott dinasztia és nép természetes szövetségesek. A cikk a kifejtett elveknek megfelelő párt létesítésére s a *Budapester Tagblatt* támogatására való felszólítással zárul.³⁸

E cikkek mondanivalóját húzzák alá a lap egyéb megnyilvánulásai. Élesen támadják az „oligarchiát”, szemére vetve a demokratizálás önérdékből történő megátalását; 1848 vagy 1867 helyett az 1912. évet, a teljes harmóniát király és nép között (e harmónia a véderőtörvény elfogadásában és a háború előkészítését szolgáló rendszabályok megszavazásában fejeződött ki) javasolják kiindulópontul.³⁹ Nem leplezik azt sem, hogy a megoldás zálogát a trónörökös személyében látják. A Monarchiának olyan erőre van szüksége, amely képes befelé konszolidálni, kifelé határozottan fellépni — írja egy cikk. Ferenc Ferdinánd éppen ezt akarja: normális állapotokat létrehozni Magyarországon, ahol abnormis állapotok uralkodnak.⁴⁰ Rémhírek nevezik a lap azokat a híreket, amelyek a trónörökös személyéről keringenek: hogy nem akarja magát megkoronáztatni, hogy Magyarországot tartományná akarja tenni. E hírek a *Budapester Tagblatt* szerint abból az időből származnak, amikor kiderült, hogy Andrássy nem rokonszenves Ferenc Ferdinándnak, Kristóffyvt viszont kihallgatáson fogadta.⁴¹ Andrássy akkor ki is jelentette: a kormányzat nem számíthat arra, hogy a király mindig olyan magyarbarát lesz, mint Ferenc József. Holott a trónörökös csak az oligarchák alkotmányával áll szemben, s kétségtelen, hogy nem lenne hajlandó olyan népcsalás jóváhagyására, mint a plurális választójog.⁴² Célja: egészséges, erős nép — egészséges, erős államban; a haza boldogságát, a Monarchia nagyságát kívánja.⁴³

³³ BpT. 1908. júl. 14. 166. sz.

³⁴ Schmideket Szinyei nem ismeri. Béndek Zoltán *Gulyás Pál* adatai szerint Torontál megyei születésű; aktív katona, majd kilép a hadseregből. Bécsben a *Deutsche Zeitung* munkatársa, a *Militärzeitung* szerkesztője lesz. Magyarországra költözve először a *Neues Pester Journal* szerkesztőségében működik, majd a BpT. szerkesztője lesz.

³⁵ BpT. 1912. máj. 22. 120. sz., aug. 23. 197. sz., szept. 8. 206. sz., szept. 24. 224. sz. stb.

³⁶ BpT. 1912. máj. 3. 127. sz., júl. 19. 168. sz., szept. 18. 219. sz.

³⁷ BpT. 1913. jan. 1. 1. sz. (Két cikkben.)

³⁸ BpT. 1913. szept. 16—21. 217—222. sz.

³⁹ Pl. BpT. 1912. szept. 3. 206. sz., szept. 8. 211. sz., szept. 22. 223. sz.

⁴⁰ BpT. 1913. márc. 23. 71. sz.

⁴¹ BpT. 1912. júl. 9. 159. sz.

⁴² BpT. 1912. júl. 23. 171. sz.

⁴³ BpT. 1913. dec. 18. 295. sz. További cikkek, hírek Ferenc Ferdinándról: *Theodor von Sasnosky* tollából: 1913. nov. 6. 260. sz.; 1913. dec. 3. 283. sz. 1914. jún. 3. 1913. nov. 23-1, 275. számában közli a lap a Ferenc Ferdinándhoz közel álló *Leopold Chlumecy* egy cikkét időszerű politikai kérdésekről.

A nemzetiségek ügye ilyen módon nem áll a Budapesti Tagblatt érdeklődésének központjában, természetesen azonban, hogy nagy teret kap ez a kérdés is. Nemcsak közli a lap nemzetiségi politikuskok ilyen irányú cikkeit, mint Vajda-Voivodét, vagy Szvetozár Pribisevicsét,⁴⁴ nemcsak hírt ad a nemzetiségek egyes sérelmeiről, mozgalmairól,⁴⁵ de 1913 novemberében körkérdest is intéz néhány politikushoz e tárgyban. A nemzetiségek jogait általában elismerő megkérdezettek között — Lukács György, volt kultuszminiszter, Sztényi József és Erdélyi Sándor képviselők, Mudrony Pál, a szlovák nemzeti párt elnöke, Vajda-Voivod — szerepel Brandsch is, aki válaszában a nemzetiségi törvény betartásának s a főkövetelésként kimondott teljesen anyanyelvű oktatásnak hangsúlyozása mellett csatlakozik a Jászi Oszkár által meghatározott minimális nemzetiségi programhoz — más kérdésekben elhatárolva magát Jászitól —, kiegészítve azt a teljes gyülekezési szabadság követelményével.⁴⁶ Nyilatkozik utóbb Steinacker is, a teljes demokratizálást, az általános választójogot jelölve meg első követelményként; felveti azonban, mint távolabbi lehetőséget a nemzetiségek autonómiájának megvalósítását is.⁴⁷

A nemzetiségi kérdés egészének tárgyalása mellett nagy súlyt fektet a hírlap a magyarországi németek kérdésére is, ha természetesen nem állítja is a középpontba problémáikat. Cikket közöl egy bánsági német vezető tollából, amely azt bizonygatja, hogy ami a magyarországi németeket gyengíti, a magyarokat is gyengíti; a magyarságnak a németiséggel való szövetség létkérdés, s a magyarországi németek annál nagyobb értéket jelentenek a magyarok számára, minél erősebb a nemzeti jellegük.⁴⁸ Támadja a lap Tiszát, szemére vetve, hogy azt kívánja a németiségtől, törekedjék a magyar nemzet politikai erősítésére — vagyis felejtse el nyelvét, süllyedjen kultúranélküliségbe, s ezáltal gazdasági nyomorba.⁴⁹ Az elvi cikkek mellett számos ismertetés jelenik meg az egyes magyarországi német csoportok számáról, helyzetéről,⁵⁰ s figyelemmel kíséri a lap a délvidéki, sőt a Magyarországon kívüli német mozgalmak eseményeit is.⁵¹ Ugyanakkor természetesen eltéli a hivatalos zász politikai kormányhú magatartását, megnyilatkozásait.⁵²

A *Budapester Tagblatt* által hirdett nézetek részleteikben sok reális alapú kritikát, jogos demokratikus követelményt tartalmaznak. Általában indokolt és reális az is, amit a nemzetiségek helyzetéről a cikkek elmondanak. Hogy azonban e jogosnak látszó követelmények mögött az abszolutisztikus kormányzott Nagyausztria gondolata s távolabbi perspektívában a német imperializmus előretörésének álma húzódik meg: erre egyrészt Ferenc Ferdinánd és köre politikai állásfoglalásának a nagy nyilvánosság előtt akkor fel nem tárt, fent ismertetett részletei, másrészt ez állásfoglalás egy sajátos szépirodalmi vetülete szolgáltatják a bizonyítékokat.

III.

A Ferenc Ferdinánd-i irányszó s a vele ekkor látszólag párhuzamosan haladó német nacionalista szervezkedés irodalmi népszerűsítésének feladatát mind a magyarországi németek, mind a birodalmi és az osztrák németiség között Adam Müller-Gutenbrunn vállalta magára. Mint Steinacker barátja, Class munkatársa, Ferenc Ferdinánd körének — bár nem a szorosan vett „műhely”-nek — tagja:⁵³ e bánsági születésű bécsi író valóban alkalmas volt arra, hogy tollát a fent vázolt szövvényes célok szolgálatába állítsa.

Az 1852-ben született, fiatalon Ausztriába kerülő Müller-Gutenbrunn a hetvenes években kezdett irodalmi és színikritikusi tevékenységet kifejteni. A nyolcvanas években lépett kapcsolatba osztrák nacionalista körökkel: csatlakozott a Deutscher Klub-hoz, Friedjung mel-

⁴⁴ BpT. 1913. jan. 2—3. 2—3. sz. Vajda szerint a jövő jelszavát a magyaroknak és németeknek kell kiadniok, s e jelszó a nemzetiségeknek nem egymás elleni, hanem egymás melletti létezése. „Egy erős kéz és egy hatalmas akarat hiányzik. A gondviselésnek kell számunkra elküldenie” — írja végül *Vajda-Voivod*.

⁴⁵ Pl. BpT. 1913. márc. 30. 76. sz., szept. 17. 218. sz.

⁴⁶ BpT. 1913. nov. 23. 275. sz.

⁴⁷ BpT. 1913. nov. 25. 276. sz. — Helyt ad a lap más irányú nézeteknek is; így közli Polónyi Géza nyilatkozatát. Polónyi a nemzetiségi törvény liberális alkalmazásának szükségessége mellett foglal állást; a nemzetiségi jogokat azonban nem testületi, hanem egyéni jogokként kívánja kezelni, s első lépésnek azt tartja, hogy a nemzetiségek magyar állampolgároknak érezzék magukat. (1913. nov. 29. 280. sz.)

⁴⁸ BpT. 1913. jan. 17. 15. sz.

⁴⁹ BpT. 1913. dec. 12. 294. sz.

⁵⁰ BpT. 1913. 7. 30—31, 207, 216, 218, 236. sz.

⁵¹ BpT. 1913. 8. 29, 212, 246, 273, 294. sz. — A galíciai németellenes tüntetésekről: 1914. 119. sz.; a Karpathdeutsch Tagung-ról: 1914. 120. sz.; egy Ausztriában tartott német Volkstag-ról: 1914. 122. sz. A munkatársak között *Orendi-Hommenau* is szerepel. (1913. 246. sz.) 1914. jún. 14-én (126. sz.) a lap első helyen közli New York-i németek üdvözlő levelét Brandschhoz és Koponyhoz abból az alkalomból, hogy kiléptek a kormánypártból, ahová addig a többi százsz képviselővel együtt tartoztak.

⁵² BpT. 1913. szept. 23. 223. sz.

⁵³ *Alfred Kruck*: i. m. 108. l.; *Ludwig Rogl*: Der Anteil Adam Müller-Gutenbrunn am völkischen Erwachen des Donauschwabentums. Brünn—München—Wien 1943. (Südosteuropäische Arbeiten. Nr. 33.) 17—18. l.

lett egyik szerkesztője lett a bécsi *Deutsche Zeitung*-nak, s ő szerkesztette a *Deutscher Schulverein* kalendáriumát is. 1888-ban egyik szerkesztője volt a *Trost- und Trutzbüchlein der Deutschen in Österreich* címen megjelenő, német nacionalista verseket tartalmazó gyűjteménynek. E tevékenységétől a század utolsó évtizedében s a XX. század elején két ízben színházigazgatói működés vonja el; mikor azonban e téren nem tud boldogulni, figyelme a magyarországi németiség ügye felé fordul.⁵⁴ Bánsági vonatkozású cikkeket publikált ugyan korábban is, sőt 1896-ban kötetben is kiadta egy részüket; ezek azonban — bár érintik a magyarországi németiség nyelvi, gazdasági problémáit — még nem tükrözik a német nacionalizmus Magyarországra vonatkozó elképzeléseit. Úgy látszik, Steinacker az, aki a századforduló tájékán Müller-Guttenbrunn a magyarországi németiség mozgalmá számára megnyeri,⁵⁵ az ő révén kapcsolódik be az író 1900-ban a Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone in Wien nevű egyesület munkájába is.⁵⁶ 1901-től kezdve a közreműködésével létrejött *Deutsches Tagblatt für Ungarn* című lapban már közöl néhány, elsősorban a bánsági németiség történetével foglalkozó cikket. Nagyobb arányú publicisztikai tevékenysége azonban 1904-ben veszi kezdetét: ekkor a *Neues Wiener Tagblatt* s emellett a Pozsonyban megjelenő *Westungarischer Grenzboten* tevékeny munkatársa lesz. Utóbbi, Simonyi Iván, majd Mauthner Gusztáv szerkesztésében megjelenő lap, melynek havonta tíz vezércikket ír — névtelenül —, a nemzeti kérdéskben liberális állásponton áll, s így Müller Guttenbrunn-nak alkalma nyílik arra, hogy olykor a magyarországi németiség viszonyaival, nyelvi vagy egyéb sérelmeivel is foglalkozzék hasábjain.⁵⁷

Az 1907. év jelentős fordulópont Müller-Guttenbrunn tevékenységében és a magyarországi német mozgalomban egyaránt. 1907-ben lép a nyilvánosság elé az Ungarländische Deutsche Volkspartei. Ugyanekkor kerül Steinacker kapcsolatba a trónörökösrel, s ettől kezdve nyomják rá bélyegüket — legalább látszólagosan — a Ferenc Ferdinánd-i elvek a magyarországi német mozgalomra. A Steinacker által Müller-Guttenbrunnra gyakorolt politikai hatás is természetesen még ekkor válik a trónörökös elgondolásainak propagálásává. Feltehetőleg ekkor kap Müller-Guttenbrunn és Ferenc Ferdinánd már régebben fennálló közvetlen kapcsolata is politikai tartalmat.⁵⁸ Mindenesetre 1907-ben megjelenik Müller-Guttenbrunn Ferenc Ferdinánd-i szemlélettel megírt kulcsregénye a magyarországi állapotokról, a *Götzendämmerung* — ismertetésére még visszatérünk —, amit azután a bánsági németek múltjával foglalkozó, politikai célzatossággal megírt regények egész sora követ. Valamennyi regény, kisebb vagy nagyobb mértékben, de félreérthetetlenül hangsúlyozza a bánsági németek ráutaltságát a Habsburg-uralkodóra, bemutatva egyben e németek — nehéznek és méltatlannak ábrázolt — sorsát a magyar államban.⁵⁹

Irodalmi tevékenysége mellett Müller-Guttenbrunn mint szerkesztő is működik: 1911-ben jelenti meg a *Schwaben in Osten* című verses és prózai antológiát, mely magyarországi németek írásait s a magyarországi németek kulturális és nemzeti viszonyainak ismertetését tartalmazza.⁶⁰ Míg ez a kötet a birodalmi németiségnek van hivatva képet adni a magyarországi németiség kulturális helyzetéről, magához e németiséghez, sőt kifejezetten a paraszti rétegekhez szól a Müller-Guttenbrunn szerkesztésében 1912 és 1918 között *Der schwäbische Hausfreund* címen megjelenő kalendárium, kevésbé politikai, mint inkább irodalmi, történeti, művészeti-történeti tartalommal. A cél itt is a németiség népi öntudatra ébresztése, a talaj előkészítése egy szervezett nemzeti mozgalom számára. A naptár munkatársai között a magyarországi német mozgalom valamennyi vezetője szerepel: Steinacker, Brandsch éppúgy, mint a szász Emil Neugeboren s a bánsági írók, költők köre.⁶¹

1907-tel kezdődően Müller-Guttenbrunn közvetlenül is támogatta a magyarországi németiség mozgalmát. Sűrű levélváltásban állott a délvidéki német vezetőemberekkel.⁶² 1908-

⁵⁴ Ludwig Rogl: i. m. 5—9, 22—23, 40—41. l.

⁵⁵ Edmund Steinacker: i. m. 213. l.

⁵⁶ Ludwig Rogl: i. m. 12—13. l.

⁵⁷ Uo. 25—26. l. 1904-ben Steinackerhoz frott levelében Müller-Guttenbrunn panaszkodik Steinackernak, hogy az őt legjobban érdeklő kérdésekkel nem foglalkozhatik a lapban, s emellett is félt, hogy a lap Simonyi szerkesztő halálával teljesen elvész a német ügy számára. Javaslattal tesz a lap megszerzésére is. (Közlj: Ludwig Rogl: i. m. 69. l.)

⁵⁸ Müller-Guttenbrunn saját feljegyzései szerint összesen mintegy tizenöt-ször találkozott Ferenc Ferdinánddal, kezdetben színházigazgatói tevékenységéből kifolyólag. (Ludwig Rogl: i. m. 17—18. l.)

⁵⁹ E regények a következők: — Glocken der Heimat. Leipzig 1910.: Egy bánsági német falu élete, mely a Duna és Tisza áradásai folytán elpusztul. A történelmi alapot a regényhez az 1907-ben valóban elpusztult Rudolfsgrud szolgáltatta. Der kleine Schwab. Leipzig 1910.: Egy kis sváb fiú százföldi iskoláztatásának elbeszélésevel, a határőrvidék visszacsatolásának kiszínezett eseményeivel.—Von Eugenius zu Josephus c. trilógia: Der grosse Schwabenzug. Leipzig 1913. (A bánsági németiség betelepítéséről); Barmherzige Kaiser! Leipzig 1916. (A telepek sorsa, a császár gondoskodásának bemutatása.); Joseph der Deutsche. Leipzig 1917. (II. József uralkodását tárgyaló államregény.) Végül 1918-ban jelenik meg a Meister Jakob und seine Kinder c., az abszolutizmus korában lejártszódo, szerző személyes élményeire támaszkodó, s egy bánsági német falu életét viszonylag kevésbé kiélezett politikai célzattal bemutató regény. (A regényeket ismerteti: Ludwig Rogl: i. m. 42—59. l.)

⁶⁰ Ismerteti Ludwig Rogl: i. m. 41—42. l.

⁶¹ Ludwig Rogl: i. m. 27—29. l.

⁶² Wilhelm Wettel bánsági német pártember egy rokonának birtokában 1935-ben kb. 200 Müller-Guttenbrunn levelét van. (Barbara Groneweg: Die Anfänge der volkspolitischen Arbeit Edmund Steinackers 1867—1892. München 1941.)

ban mozgalmat indított Ausztria németjei körében az anyagi nehézségekkel küzdő *Deutsch-Ungarischer Volksfreund* megmentésére.⁶³ 1910-ben, a Bécsben működő magyarországi vonatkozású német egyesületekkel karöltve, saját műveinek Magyarországra való eljuttatásában tevékenykedett, s honoráriumának felét propagandacéllal szétosztandó példányokra fordította.⁶⁴ A következő évben az ő kezdeményezésére alakult meg a Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone in Wien kebelében a Deutsch—Ungarischer Kulturrat, amely céljának tűzte ki a bánsági német értelmiség megteremtését, olyan módon, hogy ösztöndíjakat nyújt német diákoknak a szász középiskolák látogatására. A terv szerint nyolc év alatt így legalább száz nacionalista szellemű német értelmiségi képezhető ki.⁶⁵

1907 körül fordulat mutatkozik Müller-Guttenbrunn újságírói tevékenységében is. Míg a *Westungarischer Grenzboten*-ban korábban megjelenő cikkei elsősorban az irodalmi, színházi élet terén mozognak, s politikai kérdésekben ritkábban, óvatosabban nyilatkoznak meg, ettől kezdve e cikkek már gyakran s élesebb hangnemben tárgyalnak a politika körébe vágó problémákról. Követelik a nemzetiségi kérdés megoldását, megjegyzéseket fűznek a délvidéki német mozgalom egyes eseményeihez, hadakoznak a pángermanizmus e mozgalommal kapcsolatban felmerülő vádjá ellen.⁶⁶ Kitér Müller-Guttenbrunn a magyar politikai viszonyok általános bírálatára is; az ország legfőbb baját a társadalom kizárólagos politikai beállítottságában látja; míg mindenki függetlenségi politikát űz, az ország gazdaságilag tönkremegy. Más népek munkára, népművelésre, a népjólét emelésére nevelik értelmiségüket — Magyarországon lovakokat, jogászokat, honatyákat nevelnek.⁶⁷ E lap hasábjait is felhasználja Müller-Guttenbrunn Ferenc Ferdinánd népszerűsítésére.⁶⁸

Am nem annyira Ferenc Ferdinánd, mint inkább a nagynémet mozgalom hangján szólal meg Müller-Guttenbrunn akkor, amikor csak német és osztrák olvasókhöz, hallgatókhoz fordul. 1910-ben a Vereinigung deutscher Hochschüler aus Ungarn ünnepi ülésén tartott beszédjében a magyarországi németiség egységességének szükségét hangoztatja. A magyarországi németiség nacionalista közömbösségének gyökerét a szellemi egység és az eszmények hiányában jelöli meg. A magyarországi német ifjúságnak eszményeket kell adni: nemcsak meg kell érteniük a kétféle magyarországi német közösségének gondolatát, de arra is büszkévé kell tenni őket, hogy a németiség adta az egész magyar államnak kultúráját, s hogy ebben az országban minden nagy alkotás német munkára, német szorgalomra vezethető vissza. Legfőbb ideálként pedig annak tudatát kell beléjük oltani, hogy nem egy kis néphez, hanem a százmillió németiséghez tartoznak. Gyakorlati feladatként Müller-Guttenbrunn e beszédben a nemzetiségi törvény betartásának követelését, s a magyarországi német fiatalok szász iskolákban való továbbtanulásának megszervezését jelöli meg.⁶⁹

Néhány év múlva, a világháború előestéjén Müller-Guttenbrunn konkrét programot készít a „Magyarország megmentésére”. Magyarország, e „féljázsi állam”, európaivá tételére története során több kísérlet történt: a török kiűzése után, a Bach-korszakban, 67 után. Mindezek a kísérletek nem vezettek eredményre; bebizonyosodott, hogy a magyar nemesi köztársaságot nem lehet európaivá tenni. A mai állapot tarthatatlan: a németek és zsidók kivételével — ezek ugyanis dolgoznak — mindenki politizál; a Los von Österreich gondolata ezer módon terjed; az arisztokraták, vezető politikusok — bár civódnak — lényegében egyet akarnak. A király becsületét Magyarországon mindenki szabadon bántalmazhatja. A nemzetiségek igényeivel senki nem törődik. A megoldást Müller-Guttenbrunn e cikkben a tömegek millióinak az állam szolgálatába való állításában jelöli meg. Ez a megoldás az abszolutizmus bevezetése nélkül, a dualizmus fenntartásával is lehetséges, egyedül az általános választójog útján. Ha Magyarországon minden egymillió lakos 23 képviselőt választ, az új parlament 196 magyar, 50 német, 70 román, 50 szlovák, 20 szerb képviselőből fog állni. Így a magyarok szövetkezve a németekkel, megtarthatják a többséget, s e szövetségre a németek készek is lesznek, ha visszakapják német népiskoláikat, középiskoláikat, főiskolát létesíthetnek, hivatalokat viselhetnek; érdekeiket miniszter képviselheti. A többi nemzetiség alkothatja majd a parlament ellenzékét, kontrolljuk a magyarokat komoly politikai munkára fogja kényszeríteni.⁷⁰

Ez a nagy feltűnést keltő cikk a magyarországi pángermán mozgalom irányítóinak magatartását igen jellemző módon világítja meg. Míg egyfelől arra törekszenek, hogy nyilatkozatai-

⁶³ Ludwig Rogl: i. m. 11. l.

⁶⁴ Uo. 16—17. l. Ugyanitt (75. l.) jelent meg egy körlevél, amely magyarországi német bizalmi emberekhez szól e művek szétosztása tárgyában.

⁶⁵ Uo. 14—15. l.

⁶⁶ Westungarischer Grenzboten. 1907. ápr. 25., 1910. júl. 17., júl. 26.

⁶⁷ Uo. 1910. aug. 25.

⁶⁸ Uo. 1910. okt. 16.

⁶⁹ Adam Müller-Guttenbrunn: Deutsche Sorgen in Ungarn. Studien und Bekenntnisse. Wien—Warnsdorf—Leipzig 1918. 121—131. l.

⁷⁰ Die Rettung Ungarns c. cikk. Először megjelent: Deutsch—Österreich. 1913. Ismerteti Ludwig Rogl: i. m. 29—31. l. Megjelent némi változtatással a Deutsche Sorgen c. gyűjteménykötetben is. Itt az utóbbi változatot használtuk.

kat Ferenc Ferdinánd szellemében és számára elfogadhatóan tegyék meg, addig másfelől egy gondolattal túl is lépnek az ő elképzelésein. Ez a gondolat a Monarchiában élő németek ügyének elkülönítése a többi nemzetiség ügyétől, az ő jövődő szerepük súlyának megnövelésére irányuló törekvés. Ezzel a korrekcióval válnak Ferenc Ferdinánd tervei alkalmassá arra, hogy lépcsőfokot képezzenek a német imperialista tervek megvalósulása felé.

IV.

A Ferenc Ferdinánd-i „műhely” Magyarországra vonatkozó elgondolásainak legsokoldalúbb, irodalmi formába öltöztetett illusztrációja Müller-Guttenbrunn *Götzendämmerung* című, először 1907-ben megjelent regénye.

A regény tisztán irodalmi szempontból nem érdemel méltatást. A szuggerálni kívánt politikai ideológiát a szerző nyersen, minden művésziesség nélkül alakítja cselekménnyé, s legfeljebb irodalomszociológiai szempontból érdekes az a folyamat, ahogyan a politikai sémák egy formáját tekintve irodalmi alkotásba betörnek. A regény irodalmi jelentéktelenségével maga Müller-Guttenbrunn is tisztában volt: naplőfeljegyzéseiben „Leitartikelpoesie”-nek nevezi, bár ugyanakkor „borzalmasan igaz”-nak; úgy érzi, ez a mű végrendelete szülőföldje számára.⁷¹

Az 1905–1906-ban játszódo regény az Amerikából hazatérő bászági német születésű Georg Trauttmann mérnök élményein, törekvésein és kudarcán keresztül ad képet az ekkori magyarországi eseményekről és állapotokról. A regény öt nagyobb fejezete — melyeket Trauttmann szerepe csak külsőlegesen kapcsol össze — minden irányból be kívánja mutatni a magyar viszonyok teljes tarthatatlanságát, ésszerűtlenségét és erkölcsatlanságát; a minden ízében beteg ló állatorvosi céllal készített ábrájának hasonlata — melyet a kortársak *A falu jegyzőjére* alkalmaztak — Müller-Guttenbrunn regényére hatványozottan érvényes, azzal a különbséggel, hogy a szerző eleve ellenszenvvel, sőt gyűlölettel fordul a magyarországi problémák — s néhány, inkább a látszat kedvéért tett megjegyzéstől eltekintve, általában a magyarság — felé.⁷²

A mese váza egyszerű. Trauttmann mérnök (alakjának, szerepének megmintázásához Müller-Guttenbrunn személyes élményein kívül Edmund Steinacker s a *Deutsch—Ungarischer Volksfreund*ot szerkesztő Viktor Orendi-Hommenau működésének egyes mozzanatait is felhasználta) hosszú amerikai távollét után — gyermekkorában hagyta el az országot — hazautazik falujába megözvegyült sógornőjéhez és unokahúgához, hogy a közös birtokkal, házzal kapcsolatos problémákat rendezze. Itt-tartózkodása, utazgatásai során felvetődik benne a gondolat, hogy a Duna árterületének szabályozásával jelentős mennyiségű termőföld lenne hasznosítható — ezzel nemcsak véget lehetne vetni a kivándorlásnak, de az Amerikába települt német tömegek egy részét is haza lehetne telepíteni. Tervének megnyeri az új kormány belügyminiszterét, Deszöffy [!] Józsefet (Kristóffy József); megkapja a megbízatást a munkálatok elkészítésére, s a földművelésügyi minisztérium keretében munkához lát. Mikor azonban a kormány megbukik, az ő megbízatását is megszüntetik — megvonva tőle egyúttal a szülőfaluja helyi hatalmasságai ellenére — a belügyminiszter által neki újra megadott magyar állampolgárságot. Trauttmann elrendezi családi ügyeit, s visszatér Amerikába.

Ehhez a fonálhoz illeszti hozzá Müller-Guttenbrunn laza epizódok sorával s a politikai események elbeszélésénél a történeti hűséghez általában ragaszkodva mindazt, amit a magyar viszonyokról mondani akar. Az első rész a magyarországi német falu rajza (*Die Heimat als Fremde*). Trauttmann megdöbbenve tapasztalja a német parasztok „gerinctelenségét”, a magyar nyelvnek önként tett engedményeiket, a német közigazgatási nyelv háttérbe szorulását, az iskolák magyarosodását, a névváltoztatásokat; ugyanakkor a hivatalnokok erőszakosságát és visszaéléseit, a képviselőválasztások törvénytelenségeit is. Felháborodva látja, hogy a németek megfélemlítik a telepítések hősi korszakáról s a császárokról, akiknek minden köszönhetnek: sógornője szobája falán a császári család képe helyett a Kossuth család képe függ („Wie ein blutiger Hohn kam ihm vor, was er da sah”), az osztrák hadvezérek képeit is féltre tették. Trauttmann tiltakozik az ellen, hogy a család az alkalmazott magyar béres kedvéért az asztalnál magyarul imádkozzék („Die Knechte, mein Kind, müssen die Sprache ihrer Herren lernen, nicht umgekehrt”), végül elküldi a háztól a fiatal magyar bérest, aki anya és leánya erkölcsait egyaránt vesztélyezteteti (amint ez hasonló helyzetben a német falvakban gyakran előfordul — írja a regény). Helyette a család egy távoli, szegény rokonát alkalmazza. — A falu németségének

⁷¹ *Götzendämmerung*. Ein Kulturbild aus dem heutigen Ungarn. Wien 1907. Lapszámaink az 1908. évi, harmadik, lipcsei kiadásra utalnak. — A regényt nacionalista szellemben ismerteti *Rogl*, i. m. 42–50. l. — Müller-Guttenbrunn megjegyzései: *Der Roman meines Lebens*. Leipzig 1927. 267–268. l.

⁷² Jellemező Müller-Guttenbrunn beállítottságára a regény megírása előtt naplójába jegyzett mondat: Néhány napra Magyarországra utazom, hogy „kellemetlen benyomásokat gyűjtsék regényemhez”. (*Der Roman meines Lebens*. 267. l.) Hasonló képét adja a magyarországi német parasztság helyzetének a *Die Glocken der Heimat* c. regény. (Ismerteti *Rogl*: i. m. 50–54. l.)

az egyház sem nyújt védelmet: a mint kiderült — asszimilált — a káplán magyar énekeket énekeltet a templomban, s felettesei nyugdíjba küldik az öreg plébánost, aki búcsúbeszédében németiségük és a király iránti nűség megőrzésére szólítja fel híveit. A község férfilakosai elhatározzák, hogyha az új pap magyarul fog prédikálni, áttérnek az evangélikus vallásra.

Ebben a fejezetben talál alkalmat Müller-Guttenbrunn arra is, hogy elmondja véleményét a szabadságharcról. Az érkező Trauttmann Világos mellett utazik el. („Stumm, wie einen unausgesprochenen Gedanken bejahend, nickte der Fremde mit dem Kopfe.”) A császár és Kossuth között folyó harcba belekényszerítették a parasztokat, akik közben súlyos anyagi károkat szenvedtek. A nemzetiségek véleményét egy román képviselő fogalmazza meg, meghívva a vonalat 48 és a jelen állapotok között. („Schon im Jahre 1848 haben wir erkannt, dass Kossuth unser grösster Feind ist, dass sein nationaler Grössenwahn alle anderen Völker des Landes vertilgen will. Darum haben unsere Väter sich neutral verhalten und sind nicht mit ihm gegangen. Aber wir bleiben heute nicht neutral, wir ziehen mit dem Kaiser, wenn er uns ruft, denn so schlimm wie jetzt war es nie. Der Kossuthismus in seiner abschreckendsten Form ist aus dem Grabe erstanden und die ganze Jugend des Landes wird in seinem Geiste erzogen. Wir konnten mit Deák gehen, mit Kossuth nie, nie, nie.”)⁷³

A német többségű városok életébe Trauttmann Temesvárott nyer bepillantást. Egy étteremben régi szász ismerőseivel találkozik, cigányzenét hallgat („diese ganz einzige Musik ist mir das Liebste von der gesamten ungarischen Kultur”), s jelen van annál a botránynál, amelyet „félíg részeg patrióták” okoznak: a *Szózatot* húzzák, presszionálva a jelenlevőket, hogy állva hallgassák végig, majd a Kossuth-nótát — ekkor valamennyi ott levő tiszt egy kivételével s a vendégek nagy része távozik a teremből —, végül a *Mégis huncut a németet*. Ilyen esetek minden este százával fordulnak elő Magyarországon, magyarázza a szász a csodálkozó Trauttmann-nak; van egy féltucat magyar dal, amelyekkel valóságos kultuszt űznek, amelyek provokációként szolgálnak, s aki nem hajol meg a Gessler-kalap előtt, hazaárulónak számít. A városban sétálva Trauttmann keserűségét fokozza, hogy a temesvári 1849-es császári emlékműről a démonok alakját — melyek a magyar forradalmat voltak hivatva szimbolizálni — eltávolították, s eltávolítás előtt áll a városháza Ausztriát magasztaló felirata is. Trauttmann kikel az elsiertett kiegyezés ellen, amellyel az uralkodó megosztotta a birodalmat, ahelyett, hogy egyesítette volna. A szászok levonták a helyzet tanulságát: a pásztor elhagyta nyáját, s a bárányok békét kötöttek a farkassal, hogy ők legyenek az utolsók, akiket felfal — vagyis a magyar kormány mellé álltak. Trauttmann nem fogadja el ezt a helyzetet. („Ich bestreite, dass der Hirt die Herde für immer verlassen hat. Mich dünkt, ich höre schon sein Horn . . . Es ist der Sammelruf für die zersprengte Herde.” (Egyetlen boldog pillanatot él át Trauttmann Temesvárott: amikor az ott állomásozó katonaság az „O du mein Österreich” hangjai mellett vonul haza.)⁷⁴

A regény második része a Fejérváry-kormányt s ellenzékét mutatja be. (*Rund um ein Ministerium.*) Szimpátiával ír Fejérváryról (a regényben Gömörý Géza báró), aki vállalkozik a súlyos politikai helyzet megoldására, s ismeretlen kispolgárok előtt hirdeti meg programját, kiválasztva a legjobbat valamennyi pártprogramból: az általános választójogot, a demokratikus fejlődést, az összbiradalom egységéhez való ragaszkodást. A fejlődés motorja Kristóffy belügyminiszter, aki az általános választójog bevezetésével a képzett középrétegek uralmát kívánja megvalósítani, s a parasztnak, iparosnak, munkásnak is helyet kíván biztosítani a parlamentben. Abban bízik, hogy ez a program meg fogja nyerni a nemzetiségek együttműködését, leszereli a szociáldemokratákat.⁷⁵ A Fejérváry-kormány ellenfeleit, a „cinkotai ellenzékét” (az utalás arra vonatkozik, hogy a kiegyezést ellenző szélső függetlenségi politikusok Ferenc József koronázásának napján Cinkotán gyűltek össze) Boldog Pál ügyvéd személyesíti meg, Polónyi Gézáról — képviselő, ügyvéd, később rövid ideig miniszter — a függetlenségi párt egyik vezető alakjáról mintázva. Müller-Guttenbrunn Boldogot nemcsak politikai szélhámosnak, de erkölcsstelen, cinikus, megvesztegethető embernek mutatja be, aki egy színész nő segítségével űzi politikai játékeit, s akarja megkönyékezni Fejérváry miniszterelnököt is. (Bárdy Nelly állítólagos modellje Schönberger Róza bárónő.)⁷⁶ A regény beszámol a megemérettésről, mellyel a politikailag éretlen nemzetiségek is fogadják a Fejérváry-kormány programját, s az ország sovíniszta vezető- és hivatalnokrétegeiben feltámadó és egyre erősödő ellenállásról.

Trauttmann fővárosi tevékenysége során képet kapunk a keveset dolgozó, nem szakemberekből álló minisztériumról is. Trauttmann egyik munkatársa a minisztérium egy fogalmazója: teljesen léha felfogású, kuruckodó, lumpoló fiatal dzsentri, aki csak azért vállalt hivatalt, hogy állami zsebpénzben részesüljön, s akit Trauttmann néhány jó cigarettával, egy-egy

⁷³ Götzendämmerung. 38. l. Az adatok az 1—57. lapról származnak.

⁷⁴ Uo. 58—80. l.

⁷⁵ Uo. 83—99, 122—126. l.

⁷⁶ Uo. 105—120. l. Fő. Rogl: i. m. 45. l.

elegáns ebéddel nyer meg magának — bár használni csak arra tudja, hogy a magyar nyelvet gyakorolja vele. A fiatalember szerény helyzete ellenére költséges életmódot folytat, s gazdag zsidó lánnyal kötendő házasságról álmodozik. („Wenn einer von uns früher ein Mandat erwünscht, ist es freilich besser . . . — füzi tovább gondolatait. — Dann zahlen unsere Schulden die, denen wir als Abgeordnete Gefälligkeiten erweisen.”)

Ez a hivatalnok Trauttmann kalauza Budapest éjszakai életében. Trauttmann szemébe könnyek szöknek, amikor az Ósbudavár nevű mulató bánsági német fiúkból álló gyermekzenekarával találkozik. („Es war Georg, als hätte er einen Schlag ins Gesicht erhalten . . . Was sollten diese Kinder deutscher Mütter hier in diesem Pfuhl?”) Más levegő fogadja őt a Várban, ahol a régi német város nyomait keresi, elkomorul a Hentzi-émlékmű sorsa felett, s Pest áthangzó lármája a Habsburgok Magyarországnak nyújtott oltalmát juttatja eszébe. („Und diese ganze Stadt da drüben . . . was ist sie denn anderes, als ein Geschöpf kaiserlicher Gunst, als ein im Schutze des habsburgischen Doppeladlers erblühtes, ursprünglich durch deutschen Fleiß geschaffenes Gemeinwesen?”) Annál kínosabban érinti Petőfi felemelt karú szobra a Dunaparton. („Eine Statue für Jahrhunderte, die immer aufreizt, immer schreit, immer im patriotischen Paroxysmus verharht. Oh, diese Komödianten!”)⁷⁷ Trauttmann visszautazik a Bánságba — unokahúga számára a magyar ipar által előállított, silány minőségű, de a nemzeti színekkel feldíszített gyermekjátékokat vive — gúnyból — magával.

A következő szakaszban a mérnök már a német „népi érdekek” tudatos védőjeként lép fel. Felveszi a harcot a kívándorlási láz ellen, s amikor a falu templombúcsúja alkalmából az új plébános magyar nyelvű beszédet akar tartani — kiegészítőként ő ül éppen az orgona mellett — az orgonán a *Gotterhalte*-t kezdi játszani, s a parasztok lelkes éneklésükkel megakadályozzák a magyar prédikációt.

E szakaszban a Bánságban tartott hadgyakorlat alkalmából megismerkedünk a közös hadsereggel is. Trauttmann boldogan vesz tudomást a hadsereg tisztjeinek sértetlen osztrák szelleméről, egységéről, szembehelyezkedéséről a nemzeti hadsereg követelményével („Wir sind der männliche Extrakt des Reiches, wir sind der Wall, über den kein Staatsfeind hinwegkommt”), s készségéről, hogy szükség esetén lerohanja a magyar „parlamentáris csöcséletet”. A hadgyakorlatot a trónörökös vezeti, akinek a tisztok egy a Chlopy-i hadparancs kihirdetését ábrázoló festményt nyújtanak át — e hadparancsban foglalt állást Ferenc József a hadsereg egysége mellett, a magyar uralkodó körök általános felháborodását váltva ki —, s aki szívesen fogadja az előtte megjelenő románok képviselőit, elutasítóan beszél a magyar megyei küldöttséggel, s örömet fejezi ki a rosentali németek előtt, hogy a búcsú napján a *Gotterhalte*-t énekeltek. Az ellenzék megbízatásából betolakodó Bárdy Nellyt azonban, aki függetlenséget kér Magyarország számára, s felajánlja, hogy a trónörökös feleségét az ország királynőnek ismeri majd el, a trónörökös kiutasítja. („Seien Sie ein Freund Ungarns’ flüsterte sie noch einmal, ‚Ungarn wird dankbar sein.’ . . . Niemals! Niemals! rief eine innere Stimme ihm zu.”) — A regény csúcspontja az a jelenet, amikor a főherceg megjelenik a tisztikar egy ünnepségén. Egy fiatal tiszt Grillparzer versét — *An Feldmarschall Radetzky* — szavalja el, s a tiszték leírhatatlan lelkesedéssel ünneplik a főherceget, akire a verset mindannyian vonatkoztatják.⁷⁸

A regény negyedik szakasza a politikai élet fejleményeit mutatja be: a Fejérváry-kormány ellen feltámadó ellenállást, az ellenzék taktikázását, a Nemzeti Kaszinó és az Országos Kaszinó életét — felléptetve az ellenzék vezéreit, s gúnyosan mutatva rá a hazárdjátékokat játszó honmentőkre —, a halottak napján lejátszódó negyvennyolcas tüntetéseket, a parlament felosztatását, a választójogot éltető, az ellenzék vezéreit abcugoló proletariátus tüntetését. A helyzet a végletekig kiéleződött: vagy a koronának kell kapitulálnia, vagy csak az oktroj következhetik. Az ellenzék ismét Bárdy Nelly segítségével szövi hálóját: a színésznő beférkőzik egy idős osztrák főherceg bizalmába, s tőle szerez értesüléseket az udvar szándékairól.⁷⁹

S amikor az egész világ, a Monarchia minden népe arra vár, hogy „Magyarországon a szigor, igazságosság és a királyi hatalom korszaka következik”, hogy megjelenik a császár manifesztuma „An meine Völker” kezdettel; amikor e népek öntudatlanul is készen állanak

⁷⁷ Uo. 120—122, 127—153. l.

⁷⁸ Uo. 166—204. l. „In deinem Lager ist Österreich” c. rész.
Glück auf, mein Feldherr, führe den Streich!
Nicht bloss um des Ruhmes Schimmer,
In deinem Lager ist Österreich,

Wir ändern sind einzelne Trümmer!
Aus Torheit und aus Eitelkeit
Sind wir in uns zerfallen;
In denen, die du führst zum Streit,
Lebt noch ein Geist in allen.

⁷⁹ Uo. 207—274. l. („Die Staat von Czinkota.”)

Érdemes felidézni a vers néhány szakaszát:
Die Gott als Stav’ und Magyaren schuf,
Sie streiten um Worte nicht hämisch,
Sie folgen, ob deutsch auch der Feldherrnruft,

Denn: „Vorwärts!” ist ung’risch und böhmisch.
...
Wär’ uns ein Beispiel dein ruhmvoller Krieg,
Wir reichten uns freudig die Hände,
Im Anschluss von allen allein liegt der Sieg,
Im Glück eines jeden das Ende.

arra, hogy teljesítsék a bismarcki jóslatot — „amikor az osztrák császár lóra száll, követi őt minden népe” —, akkor valami „egészen és teljességgel megfoghatatlan” dolog történik: a császár átengedi a győzelmet azoknak, akik az utolsó pillanatban adják meg magukat; a tegnapi felségsértők miniszterek lesznek.

A megdöbönt Trautmann-nak Kristóffy magyarozza meg a koalíció győzelmének értelmét: az uralkodó hatalomba helyezte az ellenzéket, de elfogadtatta velük feltételeit, kötelezte őket az általános választójog bevezetésére. „Most — kormányozzatok! Lakassátok jól választóitokat frázisokkal, mint eddig . . .” A tömegek, akiket most még sikerül félrevezetni, ki fognak józanodni. „Egy napon fel fogják ismerni, hogy a magyar probléma egyáltalán nem politikai, hanem szociális. És ezen a napon kezdődik meg a bálványok alkonya.”⁸⁰

Az új minisztérium megvonja a mérnök megbízatását, s ekkor ő, faluja németjeinek felkérésére, megegyezve a román választókkal, képviselőjelöltként lép fel. Programbeszédeiben vázolja a nemzetiségek nyelvi-oktatási sérelmeit, követeli az általános választójogot. Egyenjogúságot kíván valamennyi nemzetiség számára; hazájukhoz, Magyarországhoz hívek akarnak maradni, de mint anyanyelvüket beszélő állampolgárai. A magyar politika távolabbi célja: „az állam elszakítása Ausztriától és a régi német kultúrától, minden nemzetiség beolvásvatása a magyar törzsbe.” „De mi, a nemzetiségek, nem akarunk elszakadni Ausztriától.”

Trautmann németek és románok között egyaránt nagy sikerrel tartja meg beszédeit. Ellenfelei ekkor visszavonják a Kristóffy által neki megadott magyar állampolgárságot, s ő kénytelen visszalépni, átengedve helyét egy román jelöltnek, aki német és román szavazatokkal győzelmet arat a vesztegetéssel és erőszakkal dolgozó magyar jelölt — Trautmann régi minisztériumi munkatársa — felett.

A regény záró része (*Wann steigt der Kaiser zu Pferde?*) még visszatér az elbeszélés folyamán érintett problémákra. Trautmann rokonainak sorsa számára megnyugtató módon elrendeződik: unokahúga német parasztleány felesége lesz, özvegy sógornője feleségül megy az őt elcsábító magyar béreshez — aki a német faluban lassan elvábozodik. A németek nemzeti öntudatának fejlődése nagy lépéssel halad előre: megalakul az Ungarländische Deutsche Volkspartei a németek érdekeinek védelmére. Németek és románok együtt harcolnak; a szokás azonban kivonják magukat a szövetségből: a román többségtől való félelem szembefordítja őket az általános választójog gondolatával, elárulva velük ezáltal a német népi érdekeket; ők azonban úgy érzik, csak a magyarokkal való szövetség nyújt számukra biztonságot.

Végül maga Ferenc József is megjelenik a regény lapjain: a koronázás negyvenéves jubileumának ünnepségeire Budapestre utazik. Itt azonban csekély lelkesedéssel fogadják, az érsek az ünnepi misén államjogi kérdésekről oktatja ki (a trónörökös a mise után azonnal el is hagyja a fővárost), s mikor kilép a templomból, a Kossuth-nótát éneklék. A regény részvétet igyekszik kelteni az öreg király iránt, aki a béke kedvéért minden nemzetnek kikiáltott kívánságot teljesített — s a nemzeti bálvány egyre kapzsiabb és falánkabb lett. A birodalom osztrák része megújult, az állami gondoskodás eszméjét testesíti meg, egyenlő jogokkal itt egyenlő kötelességek járnak — s Magyarországon falakat építenek, amelyek a királyt és népeit elválasztják egymástól. Holott mikor a király Budapestre érkezik: a nemesség távolmarad, a diákság néma; de a proletariátus helyén van, ő üdvözli királyát, ő hisz benne. Ezekkel a gondolatokkal foglalkozik Ferenc József, magányosan bolyongva az ünnepség estjén a budai palotában. A várost az ő tiszteletére nem világítják ki, de Kossuth Ferenc lakása — ezen a napon lett excellenciás — ünnepi fényárban úszik. A császár megszakítja budai tartózkodását és visszatér Bécsbe.⁸¹

A koronázás évfordulóján az ellenzék legszélsőbb elemei ismét Cinkotán találkoznak — mint negyven éve is. Ha az ellenzék kerül is kormányra, a szélsőségesek készenlétben maradnak, hogy — ha amazok lejártnak magukat — ők következhessenek. „A cinkotai gondolat olyan régi, mint a magyarság, s fölülről nem lehet kiirtani és legyőzni. Csak egy alulról jövő megrázkódtatás semmisítheti meg, csak egy nép döntheti le hamis isteneit.”⁸²

A regény tehát — melynek bemutatásánál feleslegesnek éreztük a torz, olykor a komikumba hajló, s a helyesen előadott, illetve ábrázolt gondolatok és mozzanatok szétválasztását, annyira magától értetődően válnak ezek szét —, mint a fentiekből kitűnt, nemcsak bemutatni kívánja 1905—1907 Magyarországot, hanem egyben a cselekvés útját is kijelöli a németek számára. Az első lépcső a paraszti ellenállás a magyarosító kísérletekkel szemben; a második a szövetekezés a többi nemzetiséggel, elsősorban a románokkal, s nemzetiségi képviselők megválasztása. De Müller-Guttenbrunn nem elégszik meg azzal, hogy a német nemzetiségnek adjon tanácsokat; a könyv mondanivalója ennél bonyolultabb és általánosabb érvényű.

⁸⁰ Uo. 292. 1.

⁸¹ Ferenc József a jubileumi ünnepségek után valóban váratlan gyorsasággal utazott vissza Bécsbe; a Neues Wiener Tagblatt, melynek ezekben az években Müller-Guttenbrunn munkatársa volt, az ünnepségek szegényes, ügyetlen rendezését okolja ezért. (1907. jún. 12.)

⁸² Uo. 277—337. 1.

A *Götzendämmerung* értékelésekor az előadottakat több rétegre szétbontva kell vizsgálnunk. A magyarországi állapotok rajza részben igen találó, s a dualizmus-kor számos politikai és társadalmi visszasságának jogos kipellengérezése. Ugyanakkor a bíráló majdnem minden területen túlmegy egy lépéssel a valóságon: a legszélsőségesebbet kívánja tipikusnak bemutatni, akár a német falu életéről, akár a pártpolitikáról van szó. Jellemző, hogy a magyarországi ellenzékot abban a valóban korrupt és erkölcstelen politikát folytató Polónyiban testesíti meg, akit a korabeli magyar közvélemény és sajtó ugyancsak sűrűn támadott és elítélt, s nem az ellenzék valamelyik más, minden korlátja ellenére komolyabb egyéniségében; s jellemző, hogy a nagyvárosi élet „romlottságát” festve eszébe sem jut, hogy amiről ír, Európa minden kapitalista nagyvárosának — a rajongással említett Bécsnek is — közös sajátossága, s nem egyfajta magyar specialitás. Müller-Guttenbrunn rosszhiszemű eljárására a legjellemzőbb az a szemlélet, amely 48 Kossuthja és a dualizmus kori szélsőséges ellenzék közé egyenlőségi jelet tesz, nem téve különbséget a forradalom eszményei és a századforduló kuruckodó politikusainak célkitűzései között.⁸³ Mindezzel elárulja, hogy bírálata csak látszólag demokratikus; felháborodását valójában ugyanannak a nacionalizmusnak német változata táplálja, amelyet annyi gyűlölettel ostromoz annak magyar képviselőiben.

Éppígy nem téveszthet meg bennünket a javasolt megoldások részben látszólag demokratikus volta sem. A demokratikus fejlődés követelményei közül a nemzetiségek egyenjogúságának tiszteletben tartását és az általános titkos választójogot hangsúlyozza. Kétségkívül jelentős követelmények — de előtérbe állításuk más színben tűnik fel, ha tudjuk, hogy ezek a reformok voltak azok, amelyekért Ferenc Ferdinánd és műhelye szállt síkra, nem demokratizmusból, hanem taktikából, hogy Magyarország adott viszonyainak megbontásával szabaddá váljék az út Nagyausztria felépítéséhez. Ellentétben más német nacionalista megnyilatkozásokkal, a regény kitér a proletariátus helyzetére is, sőt a proletariátus és a nemzetiségek kérdését Magyarország két legfőbb megoldandó problémájának jelenti ki. Hogy azonban a tömegek iránt a regényben mutatkozó részvét és megértés valójában milyen célt szolgál: azt világosan mutatja az az erőfeszítés, amellyel Müller-Guttenbrunn a császár és az elnyomottak érdekközösségét kívánja bebizonyítani, felvetve annak reményét, hogy az uralkodó részéről megvalósítandó szociális reformok a proletártömegeket is a császár táborába állíthatják. Hogy pedig a megújulás központja nem az öreg és sajnálatra méltó Ferenc József lehet, hanem az energikus Ferenc Ferdinánd, a hadsereg bálványja, akinek „táborában van Ausztria”, s akitől a nemzetiségek egy számukra egyenjogúságot biztosító nagysztrák császárság megvalósítását várhatják — ezt a regény minden kétséget kizáróan szuggerálja az olvasónak. A végső cél tehát császár, nemzetiségek, proletariátus összefogása a magyar nemesi klikk uralma ellen, s az Amerikába visszautazó Georg Trauttmann a regény kicsengéseként sürgetően teszi fel a kérdést: „Wann steigt der Kaiser zu Pferde? Wann ruft er seine Völker auf?”⁸⁴

De a sorok között a regény mást is szuggerál. Az Alldeutscher Verband — mint láttuk, a Ferenc Ferdinánd-i célokot csak átmenetnek tekintette a nagynémet ügy szolgálatában. Így nem lehet véletlen az a néhány célzás sem, amely a regényben e távolabbi perspektívára utal: az a megjegyzés, hogy Habsburg Rudolf tulajdonképpen a német birodalom Ostmark-ját vette birtokába, vagy a megállapítás, hogy a Magyarország déli részén lakó németiség egymillióos tömege — a szászoktól Szlavóniáig — könnyen kikerekíthető egységes nyelvterületet képez.⁸⁵

*

A *Götzendämmerung* első kiadása névtelenül jelent meg a bécsi akadémiai kiadónál. Müller-Guttenbrunn nem kívánta megnevezni magát, nehogy műve hitelét lerontsa az, hogy Bécsben élő szerző írta, aki ráadásul színházigazgató, vagy legalábbis az volt. A harmadik, már névvel ellátott kiadásban, melyre már 1908-ban sor került, Müller-Guttenbrunn elégedettségét fejezi ki afelett, hogy a regényt támadó újságcikkek a szerzőt Magyarországon élő személynek tartották, sőt, a mű politikai jólétesültségének folytán a Fejérváry-kormány sajtóirodá-jához közelálló személynek. A bevezetésben Müller-Guttenbrunn személyes élményeire hivatkozik, melyek a mű alapjául szolgáltak, s visszautasítja azt a vádat, hogy pamfletet írt volna: „Magyarország maga vált egy modern kultúrállam pamfletjévé”.⁸⁶

A regény valóban nagy feltűnést keltett. Nemcsak Magyarországon és Ausztriában, de Németországban, Svájcban, sőt amerikai népet lapokban is foglalkoztak vele. A magyar hír-

⁸³ Ebben a szemléletben Rákóczi sem jár jobban, mint Kossuth. Mint a „Der grosse Schwabenzug” írja: amikor Rákóci zték — mert néhány nemesnek adót kellett fizetnie — felkeltek a Habsburgok ellen, s a törökkel is szöveterkettek, addig német munka, német szorgalom változtatta kulturterületté a Délvidéket. (Idézi a Deutsch—Ungarischer Volksfreund. 1913. nov. 21. 47. sz.) A magyar történelem legvonzóbb szakasza Müller-Guttenbrunn számára az abszolutizmus.

⁸⁴ Götzendämmerung. 331. l.

⁸⁵ Uo. 335. és 75. l.

⁸⁶ A 3. kiadás előszavából.

lapok felháborodása óriási volt: a *Magyar Nemzet*, az *Az Újság*, a *Pesti Hírlap* vezércikkben, a *Pester Lloyd* vasárnapi tárcájában foglalkozott vele a gúny és elítélés hangján. (Csak zárójelben jegyezzük itt meg, hogy a magyar politikai közvélemény ekkor nem volt sem eléggé érett, sem elég tisztánlátó ahhoz, hogy a regényből számára adódó politikai tanulságokat a rosszindulatú vagy rágalmazó részletektől különválassza és hasznosítsa.) A magyar kormány jegyzéket intézett az osztrák kormányhoz, s elhárította a felelősséget az osztrák kormány ellen a regény kapcsán várható támadásokért. A kiadót osztrák részről a kormány jóindulatának megvonásával fenyegették meg. A regényt csak az mentette meg, hogy rendkívüli mértékben megnyerte Ferenc Ferdinánd tetszését.⁸⁷ Elkobzását így csak egyes helyi hatóságok rendelték el Magyarországon. A szerző tiszteletpéldányt küldött Fejérvárynak és Kristóffyknak, ezek azonban, úgy látszik, nem fogadták a regényt olyan megértéssel, mint Müller-Guttenbrunn remélte; Fejérváry, mint Müller-Guttenbrunn feljegyezte, válaszként 4 márkát (a könyv árát) küldött a kiadónak. Nagy lelkesedéssel fogadta viszont a *Götzendämmerung*-ot Vajda román képviselő, s biztatta Müller-Guttenbrunn, választassa magát képviselővé Magyarországon.

A magyarországi németiséghez azonban, amelynek Müller-Guttenbrunn regényét első sorban szánta, a mű csak kis példányszámban juthatott el, bár terjesztését — mint Müller-Guttenbrunn többi regényének terjesztését is — nagynémet egyesületek igyekeztek előmozdítani magyarországi német bizalmi embereken, kaszinókon, egyesületeken keresztül.⁸⁸ Néhány adat jelzi mindössze, hogy a mű eljutott a Délvidékre: egy újvidéki kocsmáros, akinél meg nem engedett szervezkedés gyanúja miatt házkutatást tartanak, más német nacionalista nyomtatványok mellett a *Götzendämmerung*-ból is őriz egy példányt;⁸⁹ egy paripási német kereskedő pedig a hatóságok előtt kijelenti, hogy nemcsak ő maga olvasta a regényt, hanem a községnek még kétszáz lakosa.⁹⁰ Szélesebb magyarországi olvasóközönség azonban nem alakul ki; a magyarországi németek általában nem állanak még a nemzetiségi öntudatnak azon a fokán, hogy igényt tartanának ezekre a regényekre. Müller-Guttenbrunn igazi olvasóközönségét Németországban találja meg: német nacionalista méltatói utóbb munkássága legjelentősebb eredményének azt tekintik, hogy ő ismertette meg közelebbről Németország viszonylag széles rétegeit a magyarországi németiség létezésével, problémáival.⁹¹ Hogy azután Müller-Guttenbrunn szemlélete mennyiben járult hozzá a magyarságról Németországban (s más európai államokban is) kialakult, sokban torz, lekiacsinylással és ellenszenvvel telfelt képhez — ezt nehéz lenne lemérni. Mindenesetre a mű viszonylag nagy olvasottsága, s az, hogy döntő pillanatban, a világháború kitörése előtt alig néhány évvel került olvasói kezébe, indokoltá teszik, hogy a regénynek ezt a szerepét ne tekintjük egészen jelentéktelennek — s különösen akkor nem, ha tekintetbe vesszük, hogy a *Götzendämmerung* fiatal olvasói néhány évtized múlva a német fasizmus politikai nézeteinek kialakításában is részt vehettek.

V.

Ferenc Ferdinánd hatását a magyarországi német nacionalistákra a szarajevói merénylet nem söpri el azonnal. Az esemény súlyos következményeit azonban — elképzeléseik sorsa szempontjából — teljes mértékben átérzik. Steinacker hetekig tartó depresszióba esik.⁹² A „műhely” szellemében működő hírlapok cikkek sorozatában méltatják a trónörökös emlékét. A *Deutsch-Ungarischer Volksfreund* kijelenti, hogy Ferenc Ferdinánd személye felbecsülhetetlen érték volt a Habsburg-birodalom népei számára: uralkodása az igazságosság, egyenjogúság, demokratikus haladás, szabad kulturális fejlődés alapjain a Monarchia hatalmát és nagyságát biztosíthatta volna. Az ő emléke fog erőt adni a németeknek a népiségükért tovább folytatandó harcban.⁹³ Egy másik cikk Ferenc Ferdinándban a magyarországi szeparatista törekvésekkel szemben a Monarchia erőinek összefogására irányuló akaratot gyászolja, s érdemei között

⁸⁷ Der Roman meines Lebens, 269. l.: „Da kam eine Botschaft von oben: dem Thronfolger hat das Buchriesig gefallen er macht seine Jagdgäste darauf aufmerksam, es ja zu lesen.”

⁸⁸ Ludwig Rogl: i. m. 16—17, 62, 65, 70—71, 75. l. A DUVf 1912. márc. 8-i, 10. száma közli a soproni törvényszék elkobzási határozatát.

⁸⁹ DUVf. 1912. 4—5. és 25. sz. Hess kocsmárosot első fokon négy hónapra ítélik; a tábla felmenti, a kúria két heti államfogházra ítéli, amit le is tölt. (Uo. 1912. 28—29. sz., 1913. 15, 21. sz.) Német lapok felháborodottan cikkeznek Hess ügyében, a Götzendämmerung prospektusába beírják, hogy egy magyarországi kocsmárosot államfogházra ítélték miatta. (Uo. 1912. 33, 42. sz.) Hess 1913-ban a nagyszombati Transylvania általános kölesönző és biztosító intézet újvidéki fiókjának vezetője lesz. (Deutsches Bauernblatt. 1913. 8. sz.)

⁹⁰ Uo. 1912. aug. 30. 35. sz.

⁹¹ Ludwig Rogl: i. m. 61—62. l. Müller-Guttenbrunn több regénye megjelent német folyóiratokban is; ezen kívül az egyes regények példányszáma 1920-ig mintegy 18 000—25 000 lehetett. Megjelentek regényei az Egyesült Államok, Odessa, Riga német lapjaiban is. (DUVf. 1912. okt. 11. 41. sz.) — Nem lenne érdektelen feladat annak megvizsgálása, megjelentek-e vajon hasonló jellegű, célzatú regények más olyan területekről is, ahol a pángermánok a német érdekeket veszélyeztetve látták (így elsősorban Csehországról).

⁹² Edmund Steinacker: i. m. 230—231. l.

⁹³ DUVf. 1914. júl. 10. 28. sz.

emeli ki a koalíció vezéreitől és Tiszától való tartózkodását; azt a körülményt, hogy a magyar nemesi uralkodó osztály aggodalommal várta trónralépését.⁹⁴ A *Budapester Tagblatt* is gyászol: Ferenc Ferdinánd volt az — írja —, aki a monarchia gondolatát a népek államának gondolatával egyeztetette össze. A Monarchia egységének és nagyságának megteremtése az ő politikájának fényében lehetségesnek látszott azért, hogy az összbírodalom minden nemzetiségre egyaránt támaszkodott volna. A *Budapester Tagblatt* kijelenti, hogy továbbra is az ő politikájának szellemében kíván működni.⁹⁵

Müller-Guttenbrunn életrajzi regényben állított emléket Ferenc Ferdinándnak.⁹⁶ A név nélkül megjelent történetet a szerző első személyben adja elő, Ferenc Ferdinánd egy állítólagos professzorának visszaemlékezéseként. A Karl Hans Strobl által írott bevezetés elismeri, hogy a mű nem valóságos memoire, hanem több forrásból összeolvasztott életrajz; a „professzor” azonban más vonatkozásban személyes kapcsolatban állott a trónörökösrel, amiről igen jó tájékozottságával tesz tanúságot. Magában a regényben a politikai mozzanatok háttérbe szorulnak; elsősorban Ferenc Ferdinánd magánéletébe és az udvar életébe nyerünk bepillantást, s csak másodsorban ismerkedünk meg a valóságosnál öntudatosabb németnek ábrázolt trónörökös politikai célkitűzéseivel: Nagyausztria „újjaélesztése” német vezetés alatt, a nemzetiségek és a néptömegek támogatásával. A mű — Ferenc Ferdinánd politikájának aktualizálásával — az osztrák–német szövetség magasztalásával, s a Monarchia népeit egyesítő háború iránti fanatikus lelkesedés hangjaival zárul.⁹⁷

A központi helyet egyébként ettől kezdve valamennyi magyarországi német nacionalista vezető elképzeléseiben a háború gondolata foglalja el; ennek megnyerésére kívánják a Monarchia német lakosságának minden erejét mozgósítani. Emellett hozzálátnak ahhoz, hogy az új viszonyoknak megfelelően modernizálják a Monarchia újjászervezésére és a magyarországi németiség helyzetének átalakítására vonatkozó terveiket.

Steinacker legfőbb feladatának Ferenc Ferdinánd eszméinek továbbvitelét érzi. Miután Czerninben, a trónörökös volt munkatársában, ekkor a Monarchia bukaresti követében nem talál támaszra, bécsi újságírókból (mint Funder, a Reichspost, Karl Danzer, az osztrák hadügyi Armezeitung szerkesztője), a magyarországi nemzetiségek korábban a „műhely”-hez tartozó néhány képviselőjéből (mint Stodola, Vajda-Voivod, Hodža) létesít kis csoportot — utóbb Kristóffy is csatlakozik hozzájuk —, azzal a céllal, hogy Ferenc Ferdinánd szemléiben megnyerjék a vezető hivatalnokságot, a hadsereg, nemesség, egyház főbb személyiségeit, sőt a dinasztia egyes tagjait is a dualizmus fenntarthatatlanságáról s a rendszer megváltoztatásának szükségességéről vallott nézeteiknek. A bizottság az ellentétek egyeztetése után 1916-ra készíti el programtervezetét, mielőtt azonban agitációját megkezdhetné, Ferenc József halála, IV. Károly trónralépése új helyzetet teremt, s a bizottság, bízva abban, hogy az új uralkodó Ferenc Ferdinánd szellemében fog működni, beszünteti tevékenységét. Ugyanakkor részt vesz Steinacker egy Friedjung vezetése alatt osztrák nacionalista politikusokból álló — köztük van Samassa is — ugyancsak a Monarchia megreformálásának tervét kidolgozó bizottság munkájában is.⁹⁸ A világháború tanulságait a német nacionalisták számára Steinacker a *Budapester Tagblattban* megjelenő cikkeiben szűri le: örömmel állapítja meg, hogy a magyarok felismerték a közös hadsereg szükségességét, hogy közeledés remélhető Tisza és a nemzetiségek között, s hogy a nemzetiségek önfeláldozó részvétel a háborúban biztosítja arra, hogy törekvéseik nem a magyar állam ellen irányulnak.⁹⁹

Más irányban vonja le az új helyzet konzekvenciáit a világháború éveiben is élénk sajtó-propagandát kifejítő Müller-Guttenbrunn. Cikkei egy részét a világháború szolgálatában írta, másokban a korábbi évek hangján és érveivel támadja a magyar viszonyokat, követeli a németiség jogait, s száll szembe azokkal, akik a magyarországi németiség helyzetét kielégítőnek tartják.¹⁰⁰ Az 1917-ben a magyarországi németiség sorsának rendezésére új programmal fellépő Bleyer Jakab és Müller-Guttenbrunn között éles hangú vita alakul ki. Bleyer egy levelében

⁹⁴ Uo. E. cikke. (Talán az E. v. O. álnevet használó Müller-Guttenbrunn?)

⁹⁵ BpT. 1914. júl. 2. 141. sz. A következő számok is úgyszólván teljes egészükben Ferenc Ferdinánddal, halálának körülményeivel foglalkoznak, s németországi lapok méltatásait is közlik. Érdekes a cikk, amely Lányi püspök állításaival száll szembe: nem áll az, hogy a trónörökös nem kívánta támadni a magyarok előjogait. Ferenc Ferdinánd helytelenítette a kiegyezéssel való visszaélést, írja a cikk, és a nemzetiségek jogfosztását; szerinte a Monarchiában az egésznek alkotó valamennyi résznek egyformán függetlennek és szabadnak kell lennie. A német nyelv bevezetésével sem a németek kivételtelt helyzetét kívánta volna elérni: ez gyakorlati célú intézkedés lett volna. Mindenestre Ferenc Ferdinánd alapvető változásokat hozott volna létre Magyarországon. (BpT. 1914. júl. 14. 151. sz.)

⁹⁶ Franz Ferdinandens Lebensroman. 1. kiad. Wien 1915.; 2. kiad. Stuttgart 1919.

⁹⁷ 2. kiad. 283–284. l.

⁹⁸ Edmund Steinacker: i. m. 233–235. l.

⁹⁹ BpT. 1914. nov. 24. 263. sz.

¹⁰⁰ A világháborús cikkeket a Westungarischer Grenzboten-ban, ahol a cenzúra folytán a magyarországi németiség kérdésével nem foglalkozhatik. (Ludwig Rogl: i. m. 31–33. l.) Vitaikkai: Cseméi temesvári polgármesterhez, aki Mackensent a magyarországi németek helyzetéről tájékoztatta 1916-ban (Közölvény: Deutsche Sorgen in Ungarn. 140–164. l.); August Joseph Luxhoz, aki Magyarországgal rokonszenvező könyvet írt, s bár bizonyos mozzanatok a németiség helyzetében sérelmesnek tartott,

Müller-Guttenbrunn ellenségének nevezi magát. Véleménye szerint Müller-Guttenbrunn elidegenedett Magyarországtól, nem találta meg a helyes kapcsolatot szülőhazájával; írásai ezért túl élesek, ezért nem tud igazi „Heimatsdichter”-ré válni.¹⁰¹ Müller-Guttenbrunn válaszában visszautasítja a vádakát, s cáfolja azt, hogy a Bánságban senki sem gondolkozik úgy, mint ő: a tapasztalat ezreket és tízezekeket vezet el ugyanazokhoz a nézetekhez — írja. A német mozgalom többé nem tartóztatható fel, s a magyarok és németek külsőleges szövetsége értéktelen, amíg a belső szövetség hiányzik — ennek pedig a magyarországi németek problémáinak megoldása egyik fő feltétele.¹⁰²

A világháború folyamán Müller-Guttenbrunn megnyilvánulásai egyre határozottabb közeledést árulnak el a nagynémet gondolat felé. Bár 1917. évi naptárába írott cikkében örültségnek nevezi a magyarországi németiségnek a birodalmi németiséggel való állami közössége gondolatát — erre sohasem gondolt közülük senki, jelenti ki —, annál inkább hangsúlyozza a százmilliós német néphez való tartozás tudatának fontosságát.¹⁰³ Ennek az összetartozásnak ápolására közli 1915. évi naptárában Ferenc Ferdinánd képe mellett Vilmos császár és Bismarck képét; ennek jegyében írja magasztaló megemlékezését Bismarckról (beleszőve egyetlen személyes találkozásukat egy fogadás alkalmával, amikor Bismarck, megtudva, hogy Müller-Guttenbrunn a délt-magyarországi svábság képviselőjében jelent meg, odaveti neki: „Keir, verlorener Posten!”); ennek érdekében készíti tervezetét az egész világ németiségének összefogására szolgáló egyesületről, amely politikai színezet nélkül, nem birodalmi német, hanem össznémet alapon a kultúra minden eszközével támogatná a „német előőrsoket” anyanyelvük, német öntudatuk megtartásában.¹⁰⁴ A fasiszta német történetírás Müller-Guttenbrunn világháború alatti tevékenységét már egyértelműen a nagynémetiség érdekében állónak tekintette;¹⁰⁵ s valóban, a világháború után Müller-Guttenbrunn a nagynémet néppárt képviselőjeként foglal helyet az ausztrák parlamentben, s élénk agitációját a nyugat-magyarországi területek Ausztriához csatolása érdekében annak reményében fejti ki, hogy e németek „hazatérése az Ostmark-ba” egyúttal a német birodalomba való hazatérésüket jelenti.¹⁰⁶

Az a nagy történelmi fordulat, amelyet a szarajevói merénylet vezetett be, s a rákövetkező világháború teljesített be, semmivé tette Nagyausztria álmát éppúgy, mint a Németországból és a Monarchiából létrehozandó hatalmas német birodalom tervét. A trianoni béke után a Monarchia hajdani területén lakó németek — köztük a bánságiak is — teljesen megváltozott körülmények között éltek tovább nemzetiségi életüket. A *Götzendämmerung* híraló-támadó mondanivalóját a változások mindenestől elsodorták: Szerzőjének azok a regényei azonban, amelyek a bánsági németek XVIII–XIX. századi történetével foglalkoztak, 1918 után végül is megtalálták az utat a most már a jugoszláv és román államban élő németek egyes — elég széles — rétegeihez; aktivizáltak bennük egyfajta történelmi hagyományt, elmélyítették nemzetiségi öntudatukat. Az e művekben rejlő nagynémet tendencia azután hozzájárult ahhoz, hogy ez az öntudat, végleg hamis vágányokra tévedve, a német imperializmus új, minden eddiginél agresszívebb formájának eszközeivé és egyben áldozataivá tegye a bánsági németiséget.

Tamási Áron két ismeretlen vallomása 1931-ből és 1937-ből

Emlékezésül Tamási Áronra

GÁL ISTVÁN

Látogatás Tamási Áronnál 1931-ben

Elsőéves egyetemi hallgató koromban nem kevesebbet határoztam el, mint hogy megírom az első világháború utáni Erdély magyar irodalomtörténetét. 1931 nyarán egyhónapos romániai körútra indultam. Az volt a tervem, hogy a vezető erdélyi írőkkel megismerkedem, őket otthonukban meglátogatom, kikérdezem eszményeik, munkájuk, terveik felől, és ezzel

elismerte, hogy a magyarok éppúgy kultúrahordozó nép, mint a németek, s a németek népi sajátosságainak megőrzésére e területen a magyar államot tartotta a legmegfelelőbb keretnek. Müller-Guttenbrunn válasza hangsúlyozta, hogy Lux nem a németektől, hanem a hatóságoktól szerezte információit, s utóbb azzal vádolja, hogy könyvével a németeket nehéz időkben hátra támadta. (A vitát ismerteti *Ludwig Rogl*: i. m. 34–35. l.)

¹⁰¹ *Ludwig Rogl*: i. m. 66–67. l.

¹⁰² *Ludwig Rogl*: Aus dem Briefwechsel Adam Müller-Guttenbrunn. Südostdeutsche Forschungen. 1939. 176–180. l. 1917. szept. 26-i levél.

¹⁰³ *Adam Müller-Guttenbrunn*: Deutsche Sorgen . . . 168. és 141. l. Hogy ugyanakkor a világháború alatt az Alldéutscher Verband milyen tervekkel készítette a Monarchia és Németország kapcsolatainak elmélyítésére, amelyeknek végső eredményként a Monarchia teljes függőségbe került volna a német birodalomtól, erre l.: *Tokody Gyula*: i. m. 213–231. l.

¹⁰⁴ A képek: *Der schwäbische Hausfreund*. 1915. évf. A Bismarck-cikk'először a *Tägliche Rundschau*-ban jelent meg, utóbb a *Volksfreund*-ban (1915. ápr. 2.), végül az 1916. évi naptárban is. „Ein Weltbund des Deutschtums” c. terve a bécsi *Donauland* c. lapban, utóbb a *Volksfreund*-ban: 1917. máj. 13. és 17. 37–38. sz.

¹⁰⁵ *Ludwig Rogl*: i. m. 33. l.

¹⁰⁶ *Uo.* 18–20. l.

a személyes ismerettel és társadalmi háttérrel hozzáfogok disszertációmhoz. Akkor még nem tudtam, hogy a szegedi egyetemen Sík Sándor szemináriumában valaki már megelőzött: Tolnai Gábor már befejezése felé közeledett *Erdély magyar irodalmi élete* című doktori disszertációjának.

Temesvár, Arad, Nagyvárad, Sztána, Kolozsvár, Alsókosály, Marosvásárhely, Marosvécs, Brassó, Alsórákos és Bukarest voltak utam állomásai. A főállomás azonban Kolozsvár volt, ahol Tamási Áron volt házigazdám és kalauzom. Aradon Szántó Györgynél, Nagyváradon Tabéry Gézánál, Sztánán Kós Károlynál, Marosvásárhelyt Molter Károlynál, Brassóban Kacsó Sándornál laktam. Körutamat még Pestről Tamási Áron készítette elő, akivel már 1930–31 telén megismerkedtem, és pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre és Feja Géza társaságában, de kapcsolataim valamivel még régebbre nyúltak vissza. Mint a bonyhádi reálgimnázium Petőfi-önképzőkörének elnöke 1930 februárjában erdélyi irodalmi estet rendeztem, és ennek előkészítése kapcsán és következményeképpen széles körű levelezésem támadt az erdélyi írókkal. Az erdélyi irodalom akkor még alig volt ismert Pesten. A székely írók ugyan már megtartották bemutatkozásukat a Zeneakadémián, de könyveik még jórészt az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában jelentek meg, írásaik pedig az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk* hasábjain, de Móricz reformja óta időnként a *Nyugat* lapjain is izgatták a kedélyeket.

Tamási Áron, mint a többi erdélyi író is, örömmel fogadta tervemet az erdélyi irodalom történetének megírására és teljes támogatásáról biztosított. Mire Erdélybe értem, már mindenki tudott rólam és mint Tamási barátját Szántó Györggyel együtt tárt karokkal fogadott.

Tamási Áron, a közvetítő és szervező

Keveset, úgyszólván semmit sem törődtek eddig Tamási mozgalom-szervezői és irodalmi-közvetítői tevékenységével. Általában csak a Vásárhelyi Találkozó választott elnökeként szerepel a történeti tudatban. Holott már a *Tizenegyek Antológiájával*, az Erdélyi Fialatok megalakulásával, a *Válasz* alapvetésével, a *Hitel* megindításával, az Új Szellemi Front erdélyi képviselétével rendkívül fontos szerep jutott neki. És ne felejtjük el, hogy az Erdélyi Szépművés Céh és az *Erdélyi Helikon* legnagyobb válságának, a polgári baloldali és a „nemzeti” konzervatív szárny kettészakadásának és a két front egymással való szembefordulásának a *Címeresek* körüli vita volt a kezdete. De a népi írók első jelentkezősekor, a Márciusi Fialatok és később a Márciusi Front egyik vezető egyénisége is ő volt.

Kolozsvári tartózkodásom alatt Tamási volt az, aki az *Erdélyi Helikon*, az *Erdélyi Fialatok*, a *Korunk* és a *Páosztortűz* szerkesztőivel és munkatársaival összehozott; de elvitt vagy beajánlt az akkori három vezető erdélyi napilap, az *Ellenzék*, a *Keleti Ujság* és a *Brassói Lapok* szerkesztőségébe is. Mindezeknek a találkozásoknak tanulságos nyoma maradt egyrészt a budapesti ifjúsági mozgalmak további összeköttetéseiben, másrészt az erdélyi lapok újonnan rekrutált magyarországi munkatársainak erdélyi cikkeiben.

Első este Sztánáról Szentimrei Jenővel jövet a régi Ferenc József út (Calea Victoriei) cukrászdájában találkoztunk az *Erdélyi Helikon* akkori vezető íróival. Kuncz Aladár pár hónapja történt elhunytával az *Erdélyi Helikon* szerkesztői válsága akkor kezdett megoldódni. Ligeti Ernő sógora, Lakatos Imre volt a dezinált szerkesztő, akinek egyik programpontja a magyarországi fiatal írók bevonása volt.

A kolozsváriak Tamási Áron jó pár hónapja megjelent regényének, a *Címereseknek* első fogadtatása iránt érdeklődtek. Az asztalnál ismerkedtem meg Jancsó Bélával, Szabó Dezső akkori legbuzgóbb erdélyi hívével és Kemély Zsigmond barátjának, Pálffy Jánosnak felfedezőjével. Jancsó hamarosan előkészítette találkozásunkat az Erdélyi Fialatokkal. Ennek az estének Dsida Jenő volt az attrakciója. Rajta kívül a nagytehetségű és oly korán elhunyt regényíró Kováts József, valamint a kolozsvári egyetem mai irodalomprofesszora, Jancsó Elemér és az erdélyi falukutatók irányítója, László Dezső volt jelen. Barbusse kiadásában jelent meg akkor egy hirtelen feltűnt fiatal regényírónak, civilben orvosnak, Szilágyi Andrásnak *Új pástort* című szabadszájú regénye, amelyet, általános megrökönyödésre Tamási Áron az *Erdélyi Helikonban* melegen üdvözölt. Ónala találkoztam Becski Andorral és Becski Irénnel, majd Antal Jánossal és öccsével, a Zeneakadémia mai professzorával, az ismert zongoraművésszel, Antal Istvánnal. A New Yorktól az Egyetemi Könyvtárig a holdvilágos Jókai utcán (akkor: Strada Universitate) sétálgattunk a *Korunk* szerkesztőjével, Gaál Gáborral. Gaál Gábor részletesen érdeklődött Karácsony Sándor tevékenysége felől. Mint elmondotta, Karácsony Sándor egyetemi éve alatt jó barátja volt, és 1918–19-ben a Kultuszminisztériumban együtt dolgoztak Imre Sándor osztályán. Karácsony akkoriban olyan protestáns lapokba dolgozott, amelyek Erdélybe nem jutottak el. Gaál Gábor őszinte érdeklődése a népi írók iránt talán itt, Karácsonnyal való barátságában leli magyarázatát.

Tamási Áron vezetett körül reggelenként Kolozsvár történeti emlékein, a Farkas utcai református kollégiumban Szabó Dezső szobáját mutogatva, a házsongárdi temetőben Misztót-

falusi Kis Miklós, Jósika Miklós és Bölöni Farkas Sándor sírjánál tisztelegve; de értékelní tudta a román kulturális alkotásokat is, így mutatott be a kolozsvári Egyetemi Könyvtár magyar szakértő irodalomtörténészének, Jon Chinezu Ady-fordítónak és Demian Tassy festőművésznek, akivel együtt az új román katedrális, a görögkeleti székesegyház általa festett freskóit vettük szemügyre. Tamási vitt el a kiváló matematikushoz, Antal Márkhoz is, aki egyébként az erdélyi szabadkőműves mozgalom vezetője volt és világpolgári hajlamait kalotaszegi stílusú lakásában ápolgatta.

Tamási Áron rajtam keresztül üzeneteket kapott és üzeneteket küldött a különböző magyarországi csoportoknak. A Bartha Miklós Társaság, a Márciusi Fiatalok, a Diákok Háza, a Pro Christo Diákszövetség, a Diákszemélyiség és a kelet-európai Szeminárium éppúgy beletartoztak érdekkörébe, mint az urbánus esszéírók, Babits köre és a polgári radikális publicisták. Nemzedékéből senki sem volt ennyire otthonos az akkori radikális fiatalság szervezeteiben, mint ő; széles érdeklődésű ismeretségi köre a szomszédállamok ifjúsági mozgalmaira is kiterjedt. Az ifjúság is benne látta azt az író, aki leginkább független lévén a hazai körülményektől, éppen legutóbbi művében, a *Címeresek*ben fogalmazta meg legmerészebben és legszabadabban mindazt, amit a társadalmi kérdés rendezéseként akkor melengettünk magunkban.

A „Címeresek” körüli vita

1930–31-ben a *Korunk* munkatársai között szerepel Déry Tibor, Háry Gyula, Illyés Gyula, Jósik Lajos, József Attila, Remenyik Zsigmond, Veres Péter és — mellettük Tamási Áron is. 1931 februárjában jelent meg nagy izgalmat keltett novellája, a *Szedes és Butyka*. Ugyanebben a két évben az *Erdélyi Helikonban* is hasonló társadalmi irányú novellái: a *Helytelen világ* és az *Iparos bimbó*. Az 1931 elején saját kiadásában megjelent *Címeresek*, akárcsak ezek a merőben új tárgyú és stílusú novellák meghökkentették a magyar olvasóközöniséget, Erdélyben és Budapesten is. Hónapokig tanakodtak a *Címeresek* problémája fölött, de mindenestre nyomtatásban senki sem merte véleményét leszögezni.

Jászi Oszkár és Szekfű Gyula barátja, Spectator volt az első, aki a *Pásztorúzben* (1931. május 31., 283. és köv. l.) hatalmas tanulmányban áll Tamási mellé. „Miért van döböntő csend, ahogy Tamási mondja: eloszló, szertefolyó csend a Címeresek körül? . . . Nagyon kényes tárgyat nagyon kényelmetlenül fogott meg: a világháború végső napjait és a román megszállás első hetét . . . Széles mesét, érdekfeszítően, frissen bonyolított, távlatokat vázolt fel, a gunyoros tréfa furfangjától az egészséges érzelmesség mellett a keserű humor és a bonyolult groteszk hangját is megtalálta: súlyos lelki konfliktusokat bonyolít. A nagy oroszokra emlékeztet néha . . .” Spectator — Krenner Miklós nem habozik kimondani, hogy a *Címeresek* a dosztojevskiji hagyományt folytatja.

Az óvatos bizonytalankodásnak tipikus példája Schöppflin Aladárnak a *Nyugat* augusztus 15-i számában megjelent Az erdélyi regény és az erdélyi regények című tanulmánya (1931. II. k. 194–197. l.), melyben már az is bántotta Tamásit, hogy négy másik új Erdély-regénnyel együtt tárgyalja, köztük az irodalmi körökben dilettáns kísérletnek tartott Székely Mózes álnévű szerző *Zatonyával*. „Ennél különösebb könyvet bajos találni — mondja Schöppflin a *Címeresekről*. — A kritikát a szenvedélyességig menő egyoldalúsággal fejezi ki . . . A politikája is — a regényben érezhető politikai tendencia van — éppen olyan kevés hitelű, mint az írói eszközök használata. Már a címevel is bevallja, hogy az erdélyi főurak ellen fordul. Szerinte ezek teljesen alkalmatlanok bármiféle nemzeti célok megvalósítására . . . Őnzésük még a nemzeti katasztrófa pillanataiban is legfeljebb a családi és osztályérdekekig tud kitágulni. Értelmüket csak milliméterek választják el az idiotákétól. Ebben a képbén az író szemmel láthatólag félrevezette a tendenciát . . . Az író mint könyörtelen erkölcsbíró áll alakjai felett, de nemegyszer elárulja gyönyörködésének akaratlan jeleivel, hogy erkölcsi ítélete körül zavarok vannak. S ez a zavar nyilvánvalóvá lesz az egyetlen alakban, akivel az író rokonszenvezik s akivel láthatólag azonosítja magát, s ebben az alakban van kimondva az erdélyi magyarság fennmaradásába vetett remény egyetlen jogcíme: a székely parasztra kell horgonyozni a jövőt.”

A hasonló megnyilatkozások közül Tamásira valósággal csapásként hatott az akkor vezető kritikusként számító Németh László állásfoglalása. Az új nemzedék arcképsorozatának egyik legjelentősebb tanulmányát Tamásinak szentelte a *Nyugatban* (1931. II. k. 307–9.). „Tamási őrájás árnyéka szinte elnyelte az egész transzilván irodalmat” — írja bevezetőjében Németh. Aztán ráfordul a *Címeresek* kegyetlen megbíráására: „Az utolsó évek legelképezhetőbb írói baklövése.” „El kell ismerni, hogy a bűnös osztályokról alaposan leszedte a keresztvizet s kifogásolt provincializmusával levetkőzte mindazt, ami költői volt benne. A regény ostromba társadalomrajzával, cinikus beállítással, pornográf körítésével másutt foglalkoztam (Proletárság Szelem). . . Regényünk bátor kirohanás volt az arisztokrácia ellen . . . (az író) még nem bírja a bátor hangot: a kritikuskok az arisztokrácia cinkosai. Az író ahelyett, hogy ellenőrizné, revideálná tévedését, Katona Józsefnek érzi magát és Szabó Dezsőként viselkedik.”

Kézenfekvő volt, hogy a *Címeresek* körül éppen akkoriban megindult vita felől Tamási véleményét megtudakoljam. Kolozsvári napjaim alatt részletesen kifejtette állásfoglalását és kérésre egy, a budapesti sajtóban elhelyezendő interjúhoz ő maga gépelte le apróbetűs írógépén gondosan megfogalmazott állásfoglalását. Ez a szöveg harmadik fogalmazása volt egy ennél is radikálisabb hangú önvallomásnak. Tamási azonban tévedett, amikor azt hitte, hogy hangjának lefekezése biztosítja ennek a szövegnek a budapesti sajtóban való közzétételét. Azóta sem került publikálásra a vele folytatott beszélgetés birtokomban levő — Tamási sajátkezű aláírásával ellátott — szövege. Ezt a keserű, de talán egyik legérdekesebb vallomását halála alkalmából ideje közölni.

— Hogy érintette „Címeresek” című új regényének az elsikkasztása?

— Nem tartozik a leghőbb vágyaim közé, hogy elmúlt dolgokról beszéljek. A jelen minden idegszámomat, a jövő minden aggodalmamat leköti. A regénnyel kapcsolatban legfeljebb olyan területekre mutathatok rá, amelyek a magyar irodalomban mindegyre jobban és betegesebben kiütköznek. Különösen az olyan könyvek, mint a „Címeresek”, gorombán előtérbe lökik ezeket a tüneteket. Mindenekelőtt a mostani magyar irodalmi szellem dogmatizmusára, a kritika zűrzavarára és a szociális mondanivaló elhallgatására gondolok.

— Aki más országban él, mint ahogy én Romániában élek, tisztábban láthatja ezeket a jelenségeket. A magyar közszellem általában véve is dogmatikus. Ez kényelmes. Nyugodtabb és biztonságosabb életet biztosít azoknak, akik csinálják ezt a közszellemet. Egyrészt idegenek ezek, jórészt pedig olyanok, akiknek sejtelmük sincs arról, hogy mit jelent: tragikusan és a megszabadulás minden reménye nélkül bennegyökerezni a magyar lélekben és a magyar földben. Nem a népe ez a közszellem, hanem a nép megfélemezése és tudatlanságban tartására tartatik fenn. Sokan csinálják ezt a legjobb esetben is közepes szellemi erővel. És mégis könnyen megy. Ezen sokszor elgondolkozom és nemegyszer közel állok ahhoz, hogy a magyar nép feszítő és útkereső erejében kételkedjem. Szédület fog el ilyenkor, de szégyellem magamat, amikor magámhoz tértem. Kétségtelen, hogy a „népnevelés” századokon keresztül igyekezett kitekeríteni a nép nyakát, sikerült hűségre nevelni hűtlen királyok iránt és az urak hazája iránt, és sikerült tisztelekre nevelni mindenki iránt, aki belőle élt és őt nyomorgatta, de igazi ereje és igazi érzései csak akkor fognak felzúgni, ha eljött az ő ideje. Az övé és a munkásságé: egy szociális Magyarországé.

— Az irodalomnak fontos szerepet kellene vállalnia a szociális Magyarország előkészítésében. A legnagyobb jóindulattal sem mondhatnám, hogy ezt a szerepet vállalja is. Vannak íróink, akik ezt érzik és hősiés erőfeszítéssel próbálnak nyilvánosságra törni, azonban beleütköznek a magyar politika falába, amelyet még mindig a risztokraták, főpapok, bankárok és gyárosok tartanak megszállva. És beleütköznek a magyar kiadók falába is, melynek tetejéről csak a fenti hármás érdekszervezet szeretik kiszolgálni. Sőt beleütközik egy már elhelyezkedett írói tábor harevonalába is. Sajtóban, színházban és folyóiratok szerkesztőségeiben szinte kizárólag ennek az írói tábornak a tagjai verik a mellüket, sokszor a haladás, de mindig a „művészi érték” szavaival. Sokszor még forradalmi pózokban is tetszelegnek. Bohócok ők, akik úgy festik magukat, úgy lejtenek tagot és úgy beszélnek, mint a száz év előtti bohócok. Titokban azért elfutja őket a sárga epe minden kiálló fiatal láttára, aki nemcsak művészi képességekkel jön, hanem mondanivalóval is.

— Úgy látom, hogy minden valamire való országban több a bátor és művésziileg is helytálló irodalmi kezdeményezés, mint Magyarországon. A parasztság és a munkásság erőiből felépítendő szociális állam és egészséges kultúra már mindenütt természetesnek látszik, csak a magyar irodalmi közszellem és kritika aggat cafrangot arra a magyar íróra, aki a szociális Magyarország felépítésére szenteli tollát.

— Mindezekben sikerült talán valamit éreztetnem abból, amit a magyar irodalom dogmatizmusára, a kritikára és a szociális mondanivalók elsikkasztására vonatkozólag szerettem volna elmondani.

— Úgy halljuk, hogy egy új novelláskönyve van sajtó alatt?

— Igen, „Helytelen világ” címen most készül egy új elbeszéléskötetem az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában.

— Nen mondana erről valamit?

— Fontosabb mondanivalóim benne vannak a novellákban. Mint novellairót már meglehetősen ismer a közönség és a kritika egyaránt. Székely tárgyú elbeszélések ezek is. Két dolog van, ami ebben a könyvben jobban aláhúzódik, mint az eddig megjelent öt könyvem bármelyikében. Ez pedig a humor és a mondanivaló szociális vonatkozása.

— Milyen új irodalmi tervei vannak?

— Azok vannak elegen. Erőm, egészségem és kedvem is volna dolgozni. Sajnos, a „Címeresek” kiadása anyagilag még mindig nagyon nyom. Ennek elviselése nagyobb hősiesség

bármiféle mondanivaló kimondásánál. De nem baj. Majd kivergődöm ebből is valahogy. Addig is egyútt vizasztalódom új regényem hősével: Bimbó Lőrincz-cel. És küszködöm állandó, nagy teremtéssel: színpadra vinni a székely falut. Azt a falut, amely hitem szerint még sok színt és főképpen egy újfajta humort fog adni a magyar irodalomnak.

Ehhez a szöveghez a következő levelet fűzte:

„Kedves Barátom!

nov. 2.

Háromszor írtam újra mondandómat és így kikerültem azt, hogy élő írókat mostani működésükért elítéléssel emlegessek. (Pld. Móricz Zsigmond.) Az elvi dolgokat azonban nem tudtam szelidebbre vonni. Azt hiszem így jó lesz. És ezt fel is lehet hígítani. Maga volt itt, ismer engem és ismeri az írásaimat. Van anyag a hígításhoz.

Köszönöm, hogy néhány pesti dolgról tájékoztatott. Máskor is hálával venném.

A tehetséges és dolgos fiatalok jöhetnek a Helikonba, akár rajtam keresztül is.

Tamási Áron”

Tamási Új Szellem-beli nyilatkozatának előzményei és körülményei

Tamási 1931 őszén hosszabb időt töltött Budapesten. Ez alkalommal két fontos látogatására vitt magával. Szabó Dezsőhöz a Philadelphiába Ligeti Ernő társaságában mentünk. Tamási azóta nem beszélt Szabó Dezsővel, hogy két évvel azelőtt az *Előőr*sben *Szűzmáriás királyfi* című regényét megtámadta. Ligeti Ernőnek akkoriban az *Erdélyi Helikon* hasábjain megjelent tanulmánya az új erdélyi irodalom eszményeiről és fő irányairól jó alkalomnak látszott arra, hogy Szabó Dezsőt kiengeszteljék. Ligeti azonnal elővette az *Erdélyi Helikon* vonatkozó számát és, miközben Szabó Dezső a róla szóló oldalakat széles mosollyal nyugtázta, röviden összefoglalta tanulmányának gondolatmenetét. Ennek lényege, hogy az első világháború utáni erdélyi irodalom két nagy szárnya közül az urbánusoké Babitsot, a népieseké Szabó Dezsőt vallja vezérének. Másik látogatásunk a szomszédban, az Attila utcában lakó Németh Lászlónak szólt. Ez éppoly feszült légkörben indult, mert Tamásinak ez volt első beszélgetése Németh László *Nyugat*-beli támadása óta. Számomra azonban messzirenyúló következményekkel járt. Az ezutáni gyakori látogatásaim következménye lett az, hogy 1932 őszétől egy évre Németh Lászlóhoz költöztem Kmetty utcai lakásába, aminek további eredménye a vele együtt tervezett *Középeurópa* című folyóirat, illetve megvalósult formájában az *Apollo* lett.

Az *Apollo* a *Válasz* és a *Szép Szó* keletkezése között indult, de mindenesetre a *Választól* való elkülönülés jegyében. Profilját döntően az Új Szellemi Front létrejötte határozta meg. Hangadó szószólója, Bóka László, igyekezett nemcsak a *Nyugat* nagy nemzedékétől, de Németh László generációjától is elhatárolni csoportosulásunkat. Így került sor egy éles, de ma már igazságtalannak tűnő támadásra Tamási Áron ellen is (Bóka László: Egy erdélyi íróra. *Apollo*. II. 90. l.). Tamási példátlan dühre gerjedt emiatt a vers miatt és Bókát hónapokig azzal fenyegette, hogy merényletét megtorolja. Két évig tartott, amíg meg tudtuk engesztelni. Alkalmat az *Új Szellem* című prágai folyóirat tervezett erdélyi különszáma adott. Ennek anyagát részben én szállítottam Pestről. Bókát felkértem, hogy az akkor három vezetőnek tartott erdélyi regényíróról, Tamásiról, Nyírőről és Szántó Györgyről írjon tanulmányt. Én magam *Egy óra . . .* (Une heure avec . . .) című sorozatomban folytattam Tamásival beszélgetést. Tamási alábbi levele mutatja, hogy az *Új Szellem* erdélyi különszámában megjelent beszélgetés révén teljesen kiengesztelődött. A Bókával való korábbi ismeretsége arra céloz, hogy amikor a székely írók, Benedek Elek vezetésével Pesten jártak, ő Benedek Marcellék lakásán találkozott Lengyel Miklós és Tessitori Nóra révén Tamási Áronnal. Bóka Karácsony Sándor lapjának *Az Erő*nek 1929–30-i évfolyamaiban kétszer is cikket írt Tamásiról.

„Kolozsvárt, 937. VII. 3.

Kedves barátom,

Megkaptam levelezőlapját s igazán örvendek annak, hogy kedvesen, nyíltan és őszintén írt. Gondolhatja, hogy az ostromállapotot nem szívesen tartottam Magával, kit korábban jóindulattal és szeretettel néztem; sem Bóka Lászlóval, kivel Benedek Elek gyümölcsös szellemfája alatt találkoztam. Nagyon jól esik, hogy azt írhatom: felejtjük el az ördög játszadozását, többet róla ne beszéljünk s folytassuk ott, ahol régebben abbahagytuk.

Az Új Szellem számomra nem érkezett meg, de Gaál Gábertől kölcsön kaptam. Nagyon érdekes és eleven . . .

... Beszélgetésünk visszaadása jó; kár, hogy a megfogalmazás néhol homályos, de bizonyára én fejeztem ki magam homályosan.

Amiket őszre ígértem, ősszel majd fogjon értük fülön. Most nagyon sokat kell dolgoznom.

Szeretettel üdvözl

őszinte híve

Tamási Áron

(Kérem, Bókával közölje ez okmányt.)"

Két részlet Tamási Áron nyilatkozatából az Uj Szellem-ben 1937 nyarán

A dunai megegyezés

— Miben látja a dunai megegyezés fő akadályát?

— Ami a dolog realitását illeti, nem hiszek abban, hogy az a politikai rendszer, amely most főnnáll Magyarországon, Romániában és a többi országban és ennek a politikai rendszernek az emberei alkalmasak lennének arra, hogy egy ilyen közeledést létre tudjanak hozni. A mai politikai rendszer a dunai államokat még jobban elválasztotta egymástól, mint ahogy önként elváltak volna. Nem lehet hinni ilyen politikusokban, akik nem arra fektetik a hangsúlyt, hogy a dunai népek közeledjenek egymáshoz, hanem a mai rendszert — még annak az árán is, hogy közeledést mutatnak — megmerevítésk.

— A kivezető utat mégis, merre gondolja?

— Ha az ember komolyan arra gondol, hogy ebben a dologban történjék valami lényeges és fontos, csak úgy látom lehetségesnek ezt, hogyha minden egyes dunai államban lévő kormány és intéző hatalom szociális, illetve népi szempontból annyira meg tud változni, hogy tényleg a nép érdekeit fogja képviselni. Bizonyos vagyok benne, hogy mihelyt lesz ilyen politikai változás és jelentkeznek ilyen politikusok, akkor ezek a népek kívánságait, óhaját és törekvéseit fogják tolmácsolni. . . Szóval, amit mondani akarok, két különböző dolog: a mai középosztályú politika helyett, amely szükségességből közeledni látszik, egy olyan szociális népi politikának kell jönni, amely a közeledést szükségessé teszi. Ez létre is fog jönni! Addig azonban nem látok más lehetőséget, mint egyes embereket, csoportokat, akik és amelyek kidolgozzák a közeledés terveit. Nem kell ráfogni ezekre, hogy az illető ország népét képviselik, — ha véleményem szerint ennek a népnek a képviselői gyanánt csinálják is a dolgukat.

Tamási külföldi kapcsolataihoz

Mint minden magyar írónak, Tamásinak is megvolt az az igénye, hogy műveit idegen nyelvekre fordítsák. Csak napjainkban kezd betelejesedni Szerb Antalnak az a véleménye és reménye, hogy Tamási angolra könnyen lefordítható és angol nyelvterületen sikere lesz. Itt fel szeretném hívni a figyelmet egy eddig teljesen elfelejtett szempontra, éspedig az új angol regény feltehető hatására Tamási 1932 utáni műveiben. Annak idején ő szorgalmazta Szerb Antal szerepeltetését az *Erdélyi Helikonban*. Szerb első tanulmányát ideírta a modern angol regényről, és rövidesen megjelent a *Hétköznapi és csodák*. Ideje lenne megvizsgálni a párhuzamokat a Szerb Antal által ismertetett formabontó, illetve formaújító angol regények és Tamási ún. „játékos” regényei között.

A régi *Hungarian Quarterly*-nek az a kísérlete, hogy Tamási novelláit az észak-írországi angol nyelvjárásra kell lefordítani, csődöt mondott. Viszont a *New Hungarian Quarterly*-nek és egyes külföldi, főként kanadai kiadványoknak az a már szokássá vált kísérlete, hogy Tamásit a mai angol nyelvre fordítják le, a székely nyelvjárás megőrzött és másutt már megszűnt igeidői révén, teljes sikerrel jár.

Tamási Áronnak egyetlen — 1960 őszén tett — angliai utazása most kezdi lassan meghozni gyümölcsét. Az általam szervezett írőküldöttség-járás Londonba közvetlen eredménnyel nem járt Tamási műveinek angol fordítására vonatkozóan, de az akkor kialakult ismeretségek angol írőkkel, kiadókkal és diplomatákkal ébrentartják művei iránt az érdeklődést.

M. P. Alekszejev 70 éves

Mihail Pavlovics Alekszejev, a kiváló szovjet irodalomtörténész, hazánk nagy barátja, 1966. június 5-én töltötte be hetvenedik életévét; ugyanekkor ünnepelte a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, a moszkvai és leningrádi Irodalomtörténeti Intézet, valamint a leningrádi Zsdanov Egyetem a nagy tudós ötven éve folyó tudományos és oktatói tevékenységét. Ezt a munkásságot kívánom röviden jellemezni, részben személyes élmények alapján.

1957 októberében találkoztam először Mihail Pavlovicccsal, amikor a Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében a szovjet anglistákkal létesítettem kapcsolatot és igyekeztem minél behatóbban megismerkedni kutatási módszereikkel, irányt mutató tudományos eredményeikkel. M. P. Alekszejev ebben az időben mind a leningrádi egyetem világirodalmi tanszékét, mind az ottani Irodalomtörténeti Intézetnek (a Puskin Háznak) az orosz irodalom külföldi kapcsolatait kutató osztályát vezette, de rengeteg elfoglaltsága mellett is időt szakított arra, hogy rövid, öt napos leningrádi tartózkodásom során ismételten megbeszéléseket folytasson velem és bemutasson munkatársainak. Ma is élénken emlékezetemben él az a tanszék-értekezlet, amelyen a leningrádi egyetem modern filológiai tanszékeinek számos európai hírnök oktatója, köztük az anglisztikának olyan kiváló művelői, mint J. I. Klimentko és N. J. Djakonova számoltak be munkatervükről és kaptak irányítást, buzdítást Alekszejev professzortól. Itt ragadott meg először az a magnetizmus, amely a kiváló tudós és a hivatott vezető egyéniségéből kiárad és arra készíti munkatársait, hogy minden kényszer nélkül, csupán fejüknek és szívüknek engedelmessé válva kövessék útmutatásait.

A szeretetteljes bizalomnak ugyanez a légköre vette körül Mihail Pavlovicsot működésének másik színhelyén, a Puskin Házban. Itt mutatta meg nekem, az Intézet egyéb kincsei között, az *Anyegin* egyik fejezetének kéziratát, itt ismerkedtem meg munkatársai közül J. D. Levinnel, aki akkor az angol realista-demokratikus költészet úttörőivel, köztük George Crabbe-bel foglalkozott, s csak később fordult figyelme azon hatás felé, amelyet Shakespeare az orosz kultúrára, különösen a forradalmi demokratákra gyakorolt.

M. P. Alekszejevnek rendkívül sokoldalú, számos nép irodalmára, szellemi áramlataira, művészetére kiterjedő munkásságát néhány lapon lehetetlen megfelelően ismertetni — méltatásához olyan egyetemes tájékozottságra volna szükséges, amellyenél ő maga rendelkezik. Teljesítménye egyedül az anglisztika területén is mind mennyiségben, mind mélységben imponáló. Összefoglaló munkái közül elsőnek említhetem az angol középkor irodalmának azt a mélyen szántó tárgyalását, 250 lapnyi terjedelemben, amely a Szovjet Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének gondozásában megjelent nagy szintézis, az Angol Irodalomtörténetet bevezeti. Ez az alapvető fontosságú kézikönyv, melynek első kötete a Nagy Honvédő Háború viharában, 1943-ban látott napvilágot, bevezető fejezeteiben Alekszejev professzor fölényes szakmai tudását, mélyen humanista felfogását tükrözi és irányt szab mind a nemzetközi marxista anglisztikának, mind pedig a kiadvány többi kötetének. A sorozat középső részében, így például a romantikát tárgyaló fejezetekben helyenként felfedezhetjük a személyi kultusz korszakában elharapózó dogmatikus, kevésbé differenciált irodalomszemlélet bizonyos egyoldalúságait, de az 1958-ban kiadott utolsó kötet, amely az elmúlt 90 év irodalmát öleli fel, ismét M. P. Alekszejev széles világirodalmi látókörének, szigorú tudományosságának, az irodalom társadalmi gyökereit és esztétikai értékeit egyaránt feltáró szemléletének jegyében fogant.

Két évtizedes anglisztikai munkásságának eredményeiből gyűjt csokrot az 1960-ban megjelent antológia (*Az angol irodalom történetéből*). Erről a kötetéről, valamint az *Utópia* szláv forrásait kutató, a Morus-irodalomban fordulatot jelentő tanulmányról recenziók jelentek meg a *Filológiai Közölny* hasábjain; magyar nyelven nyert ismertetést az a fontos művészettörténeti kiadvány, amely William Hogarth *The Analysis of Beauty* című tanulmányát közölte orosz fordításban, M. P. Alekszejev részletes elemzést nyújtó bevezetésével. Ugyan-

csak a *Filológiai Közöny* szólaltatta meg, teljes terjedelemben, magyar nyelven Alekszejev egyik tanulmányát, *A humanizmus megnyilvánulásai a régi orosz irodalomban és publicisztikában (XVI—XVII. század)* címen. Legújabbán ismét a *Filológiai Közöny* ismertette a Puskin Háznak 1963-ban megjelent tanulmánykötetét az orosz irodalom külföldi kapcsolatairól; a kötetet Alekszejev akadémikus szerkesztette, s két tanulmánnyal járult hozzá annak gazdag anyagához, amelyben szovjet irodalomtudósok mellett angol, francia, német, jugoszláv szerzők cikkei is megjelentek.

A neveknek és nemzeteknek ez a széles skálája is arra figyelmeztet, milyen fáradhatatlan és eredményes tudományszervező munkát fejt ki M. P. Alekszejev immár évtizedek óta. Említettem, milyen szeretettel és nagyrebecsüléssel veszik körül közvetlen munkatársai szűkebb hazájában, Leningrádban. Ezeknek a munkatársaknak a dolgozatait gyűjti össze, többek között, egy anglistikai tárgyú, 1955-ben megjelent kötet: *A XVIII—XX. századi angol demokratikus irodalom történetéből*. Működésének hatóköre azonban az egész nemzetközi tudományosságra kiterjed. Az *Utópia* szláv forrásairól szóló tanulmányt eredetileg a belgrádi szlávista kongresszuson mutatta be, 1955-ben. A budapesti nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson (1962) elhangzott előadása a *Filológiai Közöny*ben jelent meg, de munkatársa az *Oxford Slavonic Papers* című kiadványnak és még számos nemzetközi tudományos folyóiratnak. Ezért a széles körű, nemzeteket összekapcsoló, alkotó tudományos tevékenységéért avatta az oxfordi egyetem díszdoktorává, ezért kapta meg saját szovjet hazájában a legmagasabb állami kitüntetést, a Lenin-rendet.

De Alekszejev akadémikus nemcsak saját műveit bocsátja külföldi folyóiratok rendelkezésére: maga is élénk figyelemmel kíséri az egyéb országokban, különösen a szocialista világban folyó tudományos munkát. Ennek egyik beszédes példája az a részletekre kiterjedő, a koncepció eredetiségét kidomborító, rendkívül elismerő hangú hosszú ismertetés, amelyet Kardos Tibornak *A magyarországi humanizmus kora* című, Kossuth-díjjal jutalmazott könyvéről írt. E sorok írója is kimondhatatlanul sokat köszönhet annak az állandó ösztönzésnek, baráti támogatásnak, amellyel Alekszejev akadémikus különösen a Shakespeare-filológia területén folytatott kutatásait kíséri. Egyetemünk életében nevezetes esemény volt, amikor 1962 októberében, a nemzetközi irodalomtörténeti kongresszust követően M. P. Alekszejev előadást tartott az angol irodalom oroszországi fogadtatásáról, majd az angol és az orosz tanszékeken választott az oktatók és hallgatók kérdéseire, ellátta őket tanácssal, buzdítással. Az ilyen kötetlen beszélgetésekben nyilvánul meg legjobban egyéniségének közvetlen varázsa.

Sokoldalú munkássága kissé váratlanul tetsző megnyilatkozása az a figyelem, amelyet az alkotó tudós a filológiai aprómunkának s a bibliográfiának szentel. Ismét csak az angol filológia területére szorítkozva ki kell emelnem az 1962-ben megjelent Dickens- és az 1964-ben kiadott Shakespeare-bibliográfiát: mindkettőnek M. P. Alekszejev a főszerkesztője és legfőbb irányítója, noha magát az anyag összeállítását természetesen szakavatott bibliográfusok végezték. Mindkét kiadvány két fő részre tagolódik: az egyik az angol író műveinek orosz nyelvű kiadásait, a másik a velük foglalkozó orosz nyelvű kritikai irodalmat mutatja be, kronologikus elrendezésben. Az olvasó így nyomon követheti Shakespeare vagy Dickens fokozatos recepciójának történetét, valamint azt, hogy az orosz irodalmi kritika és közlés különböző korszakokban miként reagált az író művészetére. A bibliográfiák függeléke is párhuzamos címet visel: *Shakespeare, ill. Dickens és az orosz kultúra*. Itt részben M. P. Alekszejev, részben munkatársai (J. D. Levin, I. M. Katarszkij, K. I. Rovda, I. M. Levidova stb.) tollából rövid cikkeket olvashatunk olyan témákról, mint Vengerov Shakespeare-kiadásának visszhangja az angol kritikában, Ira Aldridge vendégszereplése az orosz sajtó tükrében, Dickens első regényének legkorábbi orosz sajtóvisszhangja, Dickens és a cári cenzúra stb.

Az ilyen pozitivistának ható részletkutatások igazi jelentősége akkor derül ki, amikor az ember kezébe veszi a Shakespeare-bibliográfia után egy évvel később, 1965-ben megjelent hatalmas, 800 oldalas szintézist, amely a *Shakespeare és az orosz kultúra* címet viseli. A kötet főszerkesztője, továbbá a brit költő recepciójának korai történetét és Puskin Shakespeare-kritikáját tárgyaló fejezetek szerzője Alekszejev akadémikus; a függelékben azt vizsgálja, mint jelenik meg a XVI—XVII. századi orosz állam a shakespeare-i dráma tükrében. Munkatársai — P. R. Zaborov, J. D. Levin, K. I. Rovda és E. P. Zinner — 1917-ig viszik tovább a tárgyalás fonálát. A fáradságot nem kímélő, a legapróbb részleteket is megvilágító filológiai kutatómunka ebben a műben nyeri el apoteózisát: M. P. Alekszejev és munkatársai keze nyomán egész mélységében feltárul előttünk az a termékenyítő, felszabadító hatás, amelyet a shakespeare-i életmű gyakorolt az orosz irodalom és kritika fejlődésére. Ennek a mintaszerű feldolgozásnak, amely a részletek és adatok bőségét és megbízhatóságát nagyvonalú koncepcióval, a fejlődés dinamikájának átélésével és megjelenítésével egyesíti, részletes méltatására itt nem térhetünk ki; elég annyit megjegyeznünk, hogy Alekszejev akadémikus és iskolája itt mintaképet alkotott az irodalmi hatáskutatás, az összehasonlító módszer marxista alkalmazására.

M. P. Alekszejev tudományos teljesítményéről megközelítően sem rajzolhatunk megfelelő képet, ha legalább utalásszerűen nem emlékezünk meg egyéb kutatási területeken végzett munkájáról. Az angol irodalom mellett főleg a francia és a spanyol irodalom orosz kapcsolatait kutatta; az utóbbi témáról külön kötete jelent meg 1964-ben. A francia—oros kapcsolatok történetét tárgyaló tanulmányai közül még 1937-re nyúlik vissza Victor Hugo orosz kapcsolataival foglalkozó tanulmánya. Voltaire születésének 250. évfordulóján ő tartotta a leningrádi egyetemen az ünnepi előadást, *Voltaire és a XVIII. századi orosz kultúra* címmel.

A kapcsolattörténeti kutatás, a szűkebb értelemben vett komparatiztika azonban távolról sem meríti ki Alekszejev akadémikus érdeklődési körét. Láttuk, milyen példamutatóan tárgyalta a középkori irodalmat a Szovjet Tudományos Akadémia nagy angol irodalomtörténetében. Felsorolhatnánk számos tanulmányát, köztük azokat, melyeket Chaucerről, Langlandról, a XVIII. századi próza angol mestereiről (Defoe, Swift, Fielding) és Byronról írt. A franciák közül főleg a felvilágosodás írói, Voltaire, Diderot kötötték le figyelmét.

De nem hanyagolta el saját hazájának irodalmát sem. Egyik újabb tanulmányának címe *Puskin és korának tudományos élete* (1956). A francia levéltárakban kutatva, Turgenyevnek egész kötetnyi ismeretlen levelét tárta fel. Alekszejev akadémikus főszerkesztője Turgenyev összes művei és levelei új kritikai kiadásának, ő a Szovjet Tudományos Akadémia Puskin-bizottságának elnöke is.

Sokoldalú irodalmi érdeklődésén túlmenően sokat foglalkozott a művészet egyéb ágaival. Említettük Hogarth művészetelméleti munkájának (*The Analysis of Beauty*) Alekszejev gondozta orosz kiadását, az ő bevezetésével és részletes jegyzeteivel. 1939-ben John Brown XVIII. századi angol kritikus művét ismertette, behatóan taglalta a költészet és a zene viszonyát. A zene iránti szeretetének beszédes bizonyítékai azok a cikkek, melyeket hazája nagy muzikusairól, Rimszkij-Korszakovról, Rahmanyinovról írt.

Félévszázados oktató-nevelő és kutatói tevékenysége eredményeként M. P. Alekszejev annyi maradandót alkotott, a marxista tudományosságának és az igaz emberségnek oly magas mércéit állította fel, mint korunkban kevesen. Szívből kívánjuk, hogy odaadó munkája gyümölcsöt érve, tanítványai, munkatársai, otthoni és külföldi hívei, barátai szeretetével körülvéve hosszú ideig folytassa munkáját a szocialista kultúra fejlesztése, felvirágoztatása érdekében.

Szenczi Miklós

Vitatott Mátyás-dal, vitatható módszerek

Szép és igaz Aragon-idézzel zárja Gerézdi Rabán „*Thuróczy, Bonfini és a Mátyás-vers*” című vitacikkét (*ItK* 1965. 478—486. l.): „Az ember önnön méltóságának [is] tartozik azzal, hogy elképzeléseit rendelje alá a tényeknek, ne pedig a tényeket idomítsa, bűvészmutatványok árán, elképzeléseibe, legyenek ezek még oly tetszetősek is.”

Szép és igaz Aragon gondolata. Kár, hogy Gerézdi nem ennek szellemében csatázik vélt igaza mellett. Tetszetős elképzelése van ugyanis erről a bizonyos Mátyás-dalról: 1458 januárjában nem volt semmiféle éneklés Pest utcáin; a vers Székely István alkotása; ez úgy készült, hogy saját krónikájában a verset megelőző rész kifejezései sugalmazták az első sort; majd a 2—3. sor következett a Thuróczy-féle szövegrész alapján, de annak értelmezését részben megváltoztatva; végül a 4. sor ismét új hatások alatt született: a szakramentárius tanokból sűrített bele egy keveset a tudós kompilátor. (Lásd: a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* III. kötetének kísérő tanulmánya. Bp. 1960. 40. l.; *A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. 314. l.; *Thuróczy, Bonfini és a Mátyás-vers*. *ItK*. 1965. 484—485. l.)

Lehet, hogy így történt, lehet, hogy nem, ilyen aprólékosan nyilván csak Székely István tudná elmondani. Gerézdi nem is bizonyítja saját elméletét, de egyáltalán: Székely István szerzőségéhez is csak egyetlen érveléssel szolgál, amely már Horváth Cyrillnél (*RMKT*/I. 1921. 11. l.) is szerepelt: a vers tartalma Székelynél részben más, mint Thuróczy szövegének megfelelő része, tehát a verset Székely maga szerezte. (Ez persze egyáltalán nem bizonyítja Székely szerzőségét, hanem csak azt, hogy a magyar vers nem Thuróczy latin szövegéből való, hanem máshonnan: lehet, hogy saját leleménye, lehet, hogy a néphagyományból való, lehet, hogy más műből. Akárcsak a Mátyás-trufa.)

Gerézdi nagy energiával fáradozik azon, hogy kimutassa az elméletétől eltérő vélemények alaptalanságát, gyakran az Aragon-említett bűvészmutatványok útján is. Ilyen szándékkal foglalkozott *A vitatott Mátyás-dal és a néphagyomány* című írással (*FK* 1964. 389—394. l.), valamint a *Krónikáink diákjai* című tanulmányom (*FK* 1963. 168—169. l.) egyik részletével, amelyeket a fenti vitacikkben — mások írásműveivel együtt — alaposan elmarasztal.

Am cáfolja meg az ellentétes véleményeket Gerézdi, ez joga és kötelessége, de tegye az érvek és a tények erejével. Ebben a cikkében azonban — bizonyos vagyok benne, hogy ez nemcsak a megbírált szerzőnek tűnik így — elsősorban azt akarja elérni, hogy a lejárátás módszerével, gúnyval és szellemeskedő humorizálással neveltségessé tegye vitapartnerét, tudományos hitelét lerontsa, hogy a gyanútlan olvasóban ez a vélemény alakuljon ki a vitapartner írásművéről: „Uram Isten, hogyan lehetett ezt az ostobaságot egy tudományos folyóiratban közzétenni!”

Itt van például inkriminált cikkem (nem is tudom, minek nevezzem, mert Gerézdi még a dolgozat rangját is megtagadja tőle, gúnyosan macskakörmök közé téve nevezi „dolgozat”-nak: i. h. 483. l.) főtemája: a Mátyás-dal és a népi játékok kérdése. Kiragadott kifejezéseket lát el összekötő szöveggel, és íme, ez a konklúzió: „Ezek után már az sem volna meglepő, ha Mészáros jóvoltából e 'játékdal' — melynek családfáját I. Ulászlótól Ferenc Józsefíg kimutatja — daljátékká rukkolna elő.” (I. h. 483. l.) — Ez sajnos nem is humoros, nem is szellemes. De legalább valami értelme volna! Érdemi elemzésnek, tudományos kritikának aligha nevezhető.

Persze, nem véletlen, hogy Gerézdi szellemeskedésbe fojtja a Mátyás-dal néprajzi vonatkozásait, hiszen ez zavarja saját tetszetős keletkezési elméletét. Néprajzosaink azonban — úgy tudom — a legkisebb adatot is nagyra becsülik, amely néphagyományaink, népi játékaink múltbeli életére vonatkozik. Azt talán Gerézdi sem tagadja, hogy Székely krónikájában egy XVI. századi szerző beszél valamiféle gyermekek királyválasztó verséről. A mai népi gyűjtésekben viszont igen sok a királyválasztó gyermekjáték. A két tény közötti kapcsolat vizsgálata azért talán mégsem humoreszk-téma!

Megpróbálkozik Gerézdi a lejárátás módszerével egy másik, számára ugyancsak zavaró ténnyel kapcsolatban is: az iskolás diákok a XIV—XV. században is jártak csoportosan énekelni, nem volt ez valami különlegesség Pest és Buda utcáin akkortájt, nemcsak a XVI. században dívott ez a diákszokás. Erről nyilván Gerézdi is tud, ha máshonnan nem, hát a legújabb magyar irodalomtörténet első kötetéből (Bp. 1964. 186—187. l.). A mendikálás-rekordálás ténye igen lényeges lehet a Thuróczy-szöveg értelmezésében. Gerézdi erről beszélve nem hoz érvet ellene, csak egy mondatot idéz e diákszokásokról szóló tanulmányomból („Az utcán vonuló mendikáló diákok Mátyást dicsőítő dalt énekelnek, de nemcsak benn a házakban, hanem az utcán csoportosuló néptömegek előtt is”), és vicclapba kívánkozik, szellemeskedő megjegyzést fűz hozzá: „Mészáros idézett mondatán, ha Thuróczy netán ma is élne, bizonyval eltűnődne: 'Fránya garabonciás deákjai, milyen ördögi praktikával tudtátok megcsinálni, hogy az utcán vonulva is, meg a házakban is — egyidőben énekeljétek? De mit kerestek ezek az ördögfiak az üres házakban, hisz a lakók — mint megírtam — mind az utcákon tolongtak?’” (I. h. 482. l.) Jó ízű, egyéni stílusú érvelés. De mi az értelme?

Szememre hányja Gerézdi, hogy erőszakosan kiszakított szövegrészeket közlök Thuróczyból is, Bonfiniből is (I. h. 481., 482. l.). Pedig ugyanaz a Thuróczy- és Bonfini-szöveg található az én tanulmányaimban is a megfelelő helyeken, mint amit Gerézdi idéz, mintegy helyettesít (FK 1963. 168., l., 1964. 391. l.). Én lábjegyzetben, Gerézdi viszont a szövegben. Dehát a lábjegyzet nem szerves része egy tanulmánynak vagy „dolgozat”-nak?

S a lejárátási módszer csúcsteljesítménye: szerinte tudatosan hamisan fordítottam Thuróczy szövegét! Ezt a megbélyegzést nem osztogatják mindennap a tudományos folyóiratokban, s akiről ez bebizonyosodik, az jól teszi, ha szedi a sátorfáját a filológia kies tájairól. Ha viszont az igazolódik be, hogy valaki indokolatlanul vádolta meg így vitapartnerét, az — enyhén szólva — nem vet jó fényt a vádlóra.

Lássuk hát, mit hamisítottam!

Idézett cikkemben (FK 1964. 394. l.) kimutattam, hogy az „alta voce dicere” kifejezés jelentése Thuróczy korának szóhasználatában: énekelni. A művelt emberek kifejezőkészségét jelentős módon befolyásolta az iskoláskorban használt könyvek szókincse, márpedig a szerkönyveket — ahonnan adataimat vettem — minden iskolás hosszú éveken keresztül forgatta. Hogy sikerült bebizonyítanom az „alta voce dicere” — „énekelni” megfelelést, azt a tény is jelzi, hogy Gerézdi vitacikkében árva szót sem szól érdemben az egy lapnyi, epró betűs „adat-halmaz”-ról (Gerézdi kifejezése), hanem ennek kapcsán azt fejtegeti Horváth Cyrill nyomán (RMKT/1. 1921. 10. l.), hogy a loquere Thuróczynál sohasem jelent éneklést. Dehát ki állította ennek az ellenkezőjét?

Ha viszont az „alta voce dicere” egyszerűen éneklést jelent, akkor joggal fordíthatom a Thuróczy-szöveg punctum saliens-ét, az „alta voce clamare”-t így: „harsogó hangon énekelni”. Ez hamisítás lenne? Nem éppen az a filológus dolga, hogy az izolált szavak pozitívista fordításán túl a szavak és kifejezések értelmét keresse? Elfogulatlan, szubjektív indulatoktól mentes szakember — biztos vagyok benne — helyesnek tartja okfejtésemet, és nem kiált ki hamisítónak.

Gerézdi tehát nem cáfolja meg az én „alta voce dicere”-levezetésemet, hanem látatlanba veszi, s mivel fordításom nem olyan, mint az övé, tehát jöhet a perrat: csak hamisítás lehet!

Dehát miért fordítanám én úgy az „alta voce clamare”-t, ahogyan ő: „nagy felszóval kiáltani”? És melyik XX. századi, magyar anyanyelvű ember fordítaná még így, Gerézdi kivül? „Nagy felszóval” — mi ennek a jelentése? Vagy talán ezt is humornak szánta Gerézdi?

Vizont készséggel elfogadom többi javaslatát „hamisításaim” helyett (filológus legyen ugyanis a talpán, aki lényeges jelentésbeli különbségeket talál — a szöveggörnyezet ismeretében — a két variáció között): a „puerorum coetus hincinde cursitans” nála: „ide-oda rohangáló gyermekesereg” (kiabált), nálam: „a gyermekek csapatai egyik helyről a másik helyre igyekezve” (énekelték); vagy a „loqueretur” nála: „mondogatták” (a jelszavakat), nálam pedig: „szavalták”.

Ugyanez a helyzet a Thuróczy és Bonfini szövegében szereplő „nép”-pel is. Azt állítja rólam Gerézdi: „Pest város egész magyar lakosságát — a már Thuróczy kapcsán tárgyalt módon és módszerességgel — most is 'elsikkasztja', úgy is mondhatnánk: kizárja az általa felállított dalárdából.” Majd alább: „... csupán a 'coetus puerorum', az éneklő ifjúság van talpon a vidéken.” (I. h. 482. l.)

Íme a sikkasztás magyarázata: az a munkám, amelyről itt Gerézdi beszél, iskolásokról szól (*Krónikáink diákjai*), s ezért kézenfekvő, hogy benne csak az iskolásgyermekéről szóló szövegeket vizsgáltam.

Másrészt: miért hamisítás az, ha egy hosszú latin tagmondatot, amelynek két állítmánya (mondogatták, énekelték) és két alanya (nép, gyermekesapatok) van, két mondattal fordítok, és azt az alanyt és azt az állítmányt kapcsolom össze, amelyekről — a körülmények, szokások ismeretében — megokoltan feltételezem, hogy összetartoznak (gyermekesapatok — énekelték)? Úgy tudom, hogy régi és új szerzők fordításánál gyakran van szükség ilyenféle eljárásra, hogy az idegen nyelvű szövegek valódi értelmét lehessen visszaadni.

De ha egy mondatban fordítjuk is Thuróczy teljes periódusát, minuciózus grammatikai pontossággal, akkor valóban olyan nagy probléma keletkezik, amelyre érdemes Gerézdinek vitacikkében oly sok drága puskaport elsütögetnie? Nem verébre lő ágyúval? Mert miről van itt szó tulajdonképpen? Arról, hogy egy iskolás csoport sokszor eldalolt strófájába belekapcsolódhatnak-e elvileg és gyakorlatilag a felnőttek (vagyis a „nép”). Ilyen még sohasem volt? A felnőttek mindig csak jelszavakat kiáltoztak ilyen esetekben? E kérdés eldöntéséhez talán nem is kell filológusnak lenni.

Gerézdi nek nem tűnik fel a gyermekek („pueri”, amelyet egészen egyéni módon „utcakölykök”-nek (!) titulál, i. h. 484.) hangsúlyos, külön kiemelt szerepeltetése mindhárom szövegben. Gyermekek „komoly” részvétele az államfő megválasztásában — bizonyára Gerézdi sem állítja — akkor sem volt szokásos. Ezért Bonfini szövegét („In sequenti deinde die in secreto conventu unico omnes assensu Mathiam regem declararunt, quem aliquot ante dies vulgus puerique Pestani per compita, vicos et fora passim exclamarunt.”) értelmezni kell. Vagy úgy, ahogyan Gerézdi: a város apraja-nagyja királlyá kiáltotta ki Mátyást; vagy úgy, mint én, a kor szokásai, valamint Thuróczy és Székely figyelembevételével: a gyermekek a maguk módján, rekordálással vettek részt a felnőttek mozgalmában. Amíg valaki be nem bizonyítja — Thuróczy ellenére —, hogy a „vulgus puerique” kizárólagosan azt jelenti a XV. század szóhasználatában, hogy „apraja-nagyja”, illetőleg köznép és „utcakölykök”, addig talán nem is kell szárnyalóbb fantázia az én Bonfini-értelmezésem elfogadásához, mint Gerézdiéhez.

Summa summarum: nem látom megcáfoltnak „dolgozat”-omban kifejtett és bizonyított vélekedésemet: iskolás gyermekek énekléséről ad hírt Thuróczy. E tény két mozzanatát Bonfini is megerősíti: pesti gyermekek királyválasztásáról beszél, valamint arról, hogy ez a „hivatalos” választás előtt történt, több napon át.

*

Persze, az sem lenne haszontalan dolog, ha időközben Gerézdi komolyan bebizonyítaná alaptételét, mármint azt, hogy a verset Székely István írta, amelyről mindegyik ezzel foglalkozó cikkében úgy beszél, mint napnál világosabb, magától értetődő tényről, nála nincs „valószínűleg”, „bizonyára” vagy „úgy tűnik”. Furcsa, de így van: a konkrét, közvetlen bizonyításról a viták hevében sajnos elfeledkezett. Írásom elején ismertettem romantikus fantáziaképét a verset fabrikáló Székelyről, a hozzákapcsolt sovány indokkal (amely az állítás ellenkezőjét is tanúsíthatja), de ezt nyilván a jó humorral megáldott Gerézdi sem tartja tudományos bizonyításnak.

Könyvben négy irodalomtörténezt említ (*A magyar világi líra kezdetei*, 307—308. l.), akik szerinte ezt az ügyet már régen elintézték. Nem egészen így áll a dolog.

Riedl Frigyes nem úgy vélekedik a versről, mint ahogyan Gerézdi állítja: ő ugyanis nem kételkedik a vers XV. századi eredetében. Könyvatos jegyzetének Gerézdi által jelzett helyén szó sincs Székely szerzőségéről, ellenkezőleg, azt vizsgálja, hogy ez a dal gyermekdal-e, nép.

dal-e, egyházi ének-e. (Riedl Frigyes: *A régi magyar irodalom története*. Jegyezte és kiadta Csoma Kálmán. Bp. 1906. 224., 225–228. l.)

Tolnai Adél sem azt mondja, amit Gerézdi neki tulajdonít („arra az eredményre jutott, hogy a vers aligha XV. századi, hanem — a jelek szerint — ebben a formájában valószínűleg Székely szerzeménye”, *A magyar világi líra kezdetei*, 308. l.), hanem azt, hogy „nem lehetetlen, hogy a 'gyermekdal' nem Mátyás korabeli, hanem tizenhatodik századi költemény, amelyet Thuróczy szövegének segítségével Benczédi Székely István írt.” (Tolnai Adél: *Mátyás királlyal foglalkozó költészetünk forrásai*. Bp. 1911. 6.)

Horváth Cyrill volt az első, aki azt állította, hogy „szinte bizonyos” Székely szerzősége. (Horváth Cyrill: *Régi magyar költők tára*. I. k. Új kiadás. Bp. 1921. 9–11. l.) Mint fentebb említettem, az ő egyetlen gyenge érvét használta fel Gerézdi.

Horváth János könyvében nem indokolta meg, hogy miért tartja Székely Istvánt a vers szerzőjének. (Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 50. l.)

A részletes bizonyítás munkája tehát még hátra van. Jó lenne azonban, ha addig is sikerülne néhány részproblémát tisztázni, amelyre azután alapozni lehetne Székely szerzőségének hipotézisét. Ilyeneket például:

1. A XVI. században, Tinódi századában mit jelentett a „verset mondani”, „verset kiáltani” kifejezés?
2. Miért szedte versebe éppen ezt a részt Székely?
3. Miért nem szedte versebe a krónika többi, „kiáltott” szövegrészét?
4. Ha Mátyás király iránti lelkesedéséből írta a verset, akkor Husz Jánost, Melanchtonot miért nem verselte meg? Óértük is lelkesedett, s nekik is volt közük az iskolásgyermekekhez.
5. Székely más műveiben is vannak verset mondó szereplők?
6. A kor prózai történeti műveiben szokás volt verset adni a szereplők szájába?
7. Mi volt az oka, hogy Székely a versben részben megváltoztatta Thuróczy szövegének tartalmát?
8. Székely máshol sem szavahihető krónikájában?
9. Miért nem vehette Székely a verset a néphagyományból?
10. A Mátyás-trufát sem vehette a néphagyományból? Vagy azt miért vehette onnan? Stb.

Ezek megvilágítása után majd talán elmondhatjuk: valószínűleg Székely István írta a verset.

Gerézdi elmés hasonlattal kezdi vitacikkének velem foglalkozó részét. „Nem akar többet adni — írja rólam —, többet mutatni, mint amije van. És mindazt, amije van, takarosan elrendezve, az utolsó szegig kiteszi a kirakatba.” (I. h. 480. l.)

Én azonban nem szatócsbolt kirakatának szántam a két tanulmányt, ahonnan a kedves vevő azt választja ki, amire éppen pillanatnyilag gusztusa van, s tőle függ, hogy ott mit méltat figyelemre. Ha meg éppenséggel alkudni akar, hát jól le is szólja az árut és az eladót, aki hami-sít, erőszakoskodik, sikkaszt... Mert hát: „Mindig a vevőnek van igaza!”

Itt nem lehet ilyesmiről szó: itt a bizonyított tényeket tudomásul kell venni. Még az „alta voce dicere” elemzést is. Vagy meg kell cáfolni.

A lejárata módszere — azt hiszem — nem a legkorszerűbb, nem a legtudományosabb, nem is a legetikusabb módszer. Egyéniség dolga, ki él vele. Van azonban e módszer alkalmazásának kétségkívül igen nagy haszna is: színessé, érdekessé, olvasmányossá teszi az írásművet. S ez manapság, amikor olyan sok a szürke, unalmas, egyhangú, nehezen átrágható „dolgozat”, nem is megvetendő mozzanat. A tényeken azonban ez a módszer sem változtat.

Mészáros István

Mádl Antal: Heinrich Mann

Gondolat. Budapest 1966. Irodalomtörténeti Kiskönyvtár 28.

Az Irodalomtörténeti Kiskönyvtár új kötete szükséges és hasznos feladatot teljesít. A magyar olvasóközönség ugyan Heinrich Mannt már az első világháború körül megismerte, sőt egyik regényét, a *Nehéz életet*, egy magyar folyóirat, mégpedig az egyébként szalonirodalmi irányáról híres *Új Idők*, nem sokkal megjelenése után már folytatásokban közölte, az idősebb Mann-fivér azonban csak az 1950-es évektől fogva lett népszerű Magyarországon. Csak az utóbbi években, 1961–63 között, négy regénye jelent meg az Európa kiadónál. Megértést és rokonszenvet pedig Sós Endre és Vámos Magda élvezetes könyve (*Thomas és Heinrich Mann*.

A két írói estvér szenvedése, küzdelme és nagysága. Bp. 1960) keltett az íróval és művészetével szemben.

Mádl Antal könyve rendszerezi és teljessé kerekíti ezt az írói arcképet. Kevés olyan prózaíró van a XX. századi német irodalomban, akinél ezt nehezebb volna elvégezni, mint éppen Heinrich Mann-nál. Még öccsének hatalmas, gazdag, színes, de alapeszméiben, problémáiban egységesebb és kiértettebb oeuvre-je is sok szempontból könnyebb feladatot jelent. A századforduló és a századeleji filozófiai és művészi iskoláknak olyan sokrétűen tükröződő befogadását Heinrich Mannhoz hasonlóan talán még Hermann Hessénél lehet leginkább érezni, de Hesse életművére is rányomja bélyegét a szerző kontemplatívabb lelkialkata, és mire ezek a hatások műalkotássá értek, addigra átszűrődtek ezen az egyéniségen. Heinrich Mann pedig „tékozló” volt, ahogyan Rilke nevezte őt. Nemcsak abban, hogy rengeteget és sokfélélt írt, nemcsak abban, hogy műveinek harsogó stílusa is magán viseli ennek a pazarlásnak az örömét, hanem abban is, hogy vállalta a gyorsan adás, az eseményekre és eszmékre való gyors reagálás veszélyét. Kezdeti sikertelenségeit is ez magyarázza: az olvasók eleinte nem értették és nem szerették. Egy fél emberöltő után igazolta őt ugyan az európai történelem, de műveinek egy része addigra már témáiban és azok megformálásában inkább kortörténeti dokumentumnak, mint élő irodalomnak számított. Az irodalomtörténész számára azonban annál érdekesebb feladatot nyújtanak.

Az *Irodalomtörténeti Kiskönyvtár* keretei nem tették lehetővé Heinrich Mann életművének monografikus feldolgozását. A sorozatnak nem is ez a célja, hanem a tájékoztatás és összefoglalás. A feladat megvalósítására két lehetőség kínálkozhat. Az egyik az esszé-szerű feldolgozás, a másik, a monográfia formájának és szerkezetének megtartása mellett a tárgyalásra kerülő anyag szűkítése. A kiadvány ezt az utóbbi megoldást választotta. H. Mann teljes életművének részletes tárgyalása és értékelése helyett — mint ezt az utószó hangsúlyozza — csak regényei alapján követi végig az író pályáját és érzékelteti a XX. század német prózairodalmában betöltött szerepét. Drámáira, jelentős novellisztikájára, talán még jelentősebb esszéire és gazdag publicisztikájára csak utalásokat találunk. Levelezése és naplói pedig amúgy is nagyrészt kiadatlanok. — Heinrich Mann nálunk valóban elsősorban mint regényíró ismeretes. Az alkalmazott módszer azonban veszélyt is rejt magában: mivel az életpályát áttekintése a regények alapján történik, ez magával vonja valamennyi regény ismertetését, melyek közül egyik-másik — irodalmi értékének megfelelően és a korlátozott terjedelemre való tekintettel — inkább csak említést érdemelne. A felvázolt kép azonban hűen és színesen ábrázolja H. Mann pályafutását a schopenhaueri és nietzschei filozófia hatására írt műveitől a vilmosi majd hitleri kor emberi jellemtelenségei és politikai agressziói ellen küzdő művész és közéleti férfi alkotásaiig.

Vízkelety András

Twentieth Century Chinese Poetry

An Anthology Translated and Edited by Kay-yu Hsü. Doubleday and Company, New York, 1963. XLIV + 434 pp.

A régi kínai költészetet nem alaptalanul szokás a klasszikus kínai irodalom reprezentatív műfajának tekinteni. Sokszínű gazdagsága, kifinomult művészsége évszázadokon át a kínai irodalom élvonalába állították. Napjainkban már szinte minden jelentősebb nemzeti irodalom megismerkedett vele, s így java termése a világirodalom szerves részévé vált. Mindez nem mondható el a XX. századi kínai költészetéről: külföldön eleddig alig hallatott magáról, s a sinológiai szakirodalomban is meglehetősen szerény helyet foglal el. Csupán a legutóbbi években növekszik az érdeklődés irányában. Visszhangtalanságának egyik oka kétségtől az, hogy mint megújult, modern líra csak századunk második évtizedének végén lépett színre, tehát alig fél évszázados múltra tekint vissza. S emellett nem vált a klasszikus örökség szerves folytatójává, hanem új csapat vágott: bölcsőjénél a világirodalom hábáskodott. Mindez azonban több-kevesebb érvénnyel a modern kínai irodalom egészére is áll. De míg más műfajok hamar megtalálták adekvát hangjukat, a líra vajúdása tovább tartott, harca a művészi kifejezésért, eszközeinek és mondanivalójának új, de a régihez is méltó harmóniájáért tulajdonképpen máig sem ért véget. Emiatt nem tudott még igazán jelentőssé s olyan értelemben reprezentatív műfajjá válni, mint a klasszikus korszakok lírája, amely a régi irodalom legjobb művészi törekvéseinek kvintesszenciája volt. Erre a szintézisre s egyben legrangosabb művészi produkcióra a modern kínai irodalomban eleddig a szépprózai műfajok bizonyultak a legalkalmasabbnak, különösen a kisepika.

Mindazonáltal a kínai líra a XX. században is kitermelte azokat a csírákat, amelyekben adva voltak egy jelentős modern poézis lehetőségei. Ezek a lehetőségek egyedileg, egyes költői művekben, sőt csaknem életművek egészében is realizálódni tudtak. Ezért jogos a kíváncsi, hogy a modern kínai líra fejlődését, eredményeit Kína határain túl is számba vegyük, hogy legjobb alkotásai mindnyájunk közkincsévé váljanak. Ez a felismerés munkál nyílvánvalóan abban az intenzívvé váló fordítói tevékenységben, amelynek eredményeként a közelmúlt években egymás után több külföldi (szovjet, magyar, cseh stb.) válogatás is ízelítőt adott a modern kínai költészet anyagából. Ebbe a sorba tartozik Kay-yu Hsü angol nyelvű antológiája, amely egyben alighanem a legnagyobbbszabású vállalkozás is e nemből: csaknem félszáz XX. századi kínai költő mintegy négyszáz művének fordítását tartalmazza. Bár a válogató-fordító szerző előszavában hivatkozik a terjedelem és az egyéni ízlés korlátozó tényezőire, a vállalkozás nagysága mégis implikálja a teljességre törekvés igényét.

Az antológia egészében látszólag és számos részlet vonatkozásában valóságosan ki is elégti ezt az igényt. Kay-yu Hsü széles spektrumú válogatással illusztrálja a modern kínai líra fejlődését a kezdetektől szinte napjainkig. Hu Si-nek az 1910-es évek végén keletkezett ún. „kísérleti” verseiből éppúgy ad ízelítőt, mint az 1958–59-es évek „új népdalai”-ból, s a közbülső spácium természetének változatos ízeit igyekszik az irányzatok, iskolák, stílusok eredendő többszólamúságában érzékeltetni. Általános tájékoztatásul a szerző terjedelmes *Bevezetése* szolgál: ebben a XX. századi kínai költészet irodalomtörténeti áttekintését, illetve az egyes költői csoportosulások, irányzatok jellemzését kapjuk. Ezen túlmenően azonban minden, a kötetben szereplő költőről külön-külön portrét is rajzol a szerző, amelyben ismerteti a legfontosabb életrajzi és könyvészeti adatokat.

Miután a válogatás egyben értékelés is, nem közömbös, hogy ki szerepel az antológiában, illetve, hogy tényleges jelentőségének megfelelő módon van-e bemutatva. Ami a kérdés első részét illeti, úgy tűnik, hogy a modern kínai líra legismertebb művelői (Kuo Mo-zso, Ven Ji-to, Hszü Cse-mo, Feng Cse, Taj Vang-su, Aj Csing, Tien Csien, Cang Ko-csia) valamennyien helyet kaptak az antológiában. Még a költészetüket jellemző versek összeválogatását is általában véve elfogadhatónak tartjuk, a költői portrék azonban nem mentek kisebb-nagyobb fogyatékoktól, mindenképp az egyoldalúságtól és elfogultságtól. Míg például Ven Ji-tóról, s még inkább Hszü Cse-móról részletező, életrajzi momentumokkal is gazdagon illusztrált — bár számos megállapításában vitatható — pályaképet kapunk, Aj Csingről és költészetéről csupán sommás s általánosságokban mozgó jellemzést ad a szerző. Hasonló részrehajlást tapasztalunk a másodvonalbeli vagy kisebbrangú költők, sőt egyes költői csoportok és irányzatok bemutatásában is. A 20-as évek költői közül Liu Pan-nung, Jin Fu (Paj Mang), Csiang Kuang-ce a 30-as évekből Ko Csung-ping és Pu Feng, a 40-es évekből Li Csi és Juan Csang-csing költészete egyszerűen hiányzik a kötetből, nevüket még az irodalomtörténeti jellegű bevezetés sem említi. Mellőzésük már túlmegy a szerkesztő egyéni ízlésének menthető határain, érzékenyen érinti a kötet teljesség igényét, s csorbítja az adott korszakok költői képét.

Úgy hisszük, hogy a költők kiválasztásában, illetve mellőzésében megmutatókozó részrehajlásnak oka Kay-yu Hsü irodalom-, illetve költészetszemléletében keresendő, amely válogatásának alapkonceptiójaként, esztétikai pricipiumaként szolgált. Eszerint — bár ezt a szerző expressis verbis nem fejt ki a kötetben — az igazi költészet nem az ember társadalmi világának, a társadalmi tudattartalmak bonyolult és sajátos visszatükrözése, hanem csupán valamilyen elvont, immanens, öntörvényű világ, amelynek ezoterikus szépség-szféráit megközelíteni az igazi költő tulajdonképpeni feladata. Ezért érezhető vonzódása az öncélú artisztikum, az elvont bensőségesség költészetének képviselői iránt — olyannyira, hogy pl. a l'art pour l'art elv kínai megfogalmazójának az Újhold-csoportnak valamennyi tagjával, jelentőssel és jelentéktelennel együtt, helyet biztosít a kötetben. Ugyanakkor a proletárforradalmi költészet képviselőit — köztük a fentebb már említett, tehetséges Jin Fut vagy Csiang Kuang cet — meg sem említi. Mindez olyan szembevető részrehajlás, amely már érzékenyen érinti a válogatás teljesség igényét, s nemcsak súlyponteltolódást eredményez az adott korszakok értékelésében a valóságos helyzethez képest, de félrevezetheti az olvasót a modern kínai költészet egész fejlődésének alaptendenciáját illetően is. A XX. századi kínai lírában megmutatókozó, a társadalmi küldetést vállaló vagy attól elzárkózó s alapjában véve két alapvető költői-világnézeti magatartásra redukálható, egymással szemben álló irányzat közül ugyanis is előbbi már a harmincas évektől végérvényesen felülkerekedett, s az új kínai költészet egésze egyértelműen a valósághoz, a kínai forradalom nagy történelemformáló valóságához való közeledés, a vele való egyévválás útjára lépett. Ezt Kay-yu Hsü maga is elismeri, amikor megállapítja, hogy a modern kínai költészet fő áramlata „a szociális és politikai irodalom irányába” gravitált. Sőt nem lehet nem tudomásul vennie e gravitáció művészi következményét sem, ti. a népdal és a népköltészeti formák felhasználására irányuló intenzív törekvéseket, amelyek az utóbbi két, két és fél évtized kínai költészetére általánosan jellemzőek. Kétségtelen tehát, hogy a modern kínai költészet végül is saját esztétikai normák kialakítására, szuverén művésziesség megteremtésére

törekszik, s ezért illuzorikusnak tűnik az a Kay-yu Hsü részreahlásaiban megmutatkozó elképzelés, amely a művészség igazi kritériumait csupán a XIX. századvégi és XX. századi nyugat-európai polgári költészet kínai másodvirágzásában szeretné látni és láttatni.

Mindez nem jelenti természetesen a 20-as, 30-as évek kínai polgári lírája által ténylegesen létrehozott művészi értékek tagadását. Sőt, Kay-yu Hsü antológiájának értékes, újszerű vonása, hogy a különféle költői produkciók vizsgálata és bemutatása során figyelmet szentel a költői dikció, a műforma s általában a modern kínai líra prozódiai problémáinak is, amelyeknek kimunkálása érdekében éppen az Újhold-költők oly sokat tettek.

Ami az antológia verseinek fordításait illeti, néhány, az eredetivel történt szűrőpróba-szerű összehasonlítás alapján úgy tűnik, hogy Kay-yu Hsü fordításai igyekeznek tartalmilag, formailag az eredetiekhez hű megoldásokat találni, s érzékelhetővé tenni a költői hangvétel, irányzatok és stílusok különbözőségét a fordításokban is. Mégis, úgy találjuk, hogy éppen a formai műgond kínai mestereinek (különösen Ven Ji-tónak) verseit nem sikerült minden esetben kifogástalan köntösbe öltöztetnie.

Galla Endre

Brodeur, A. G.: The Art of Beowulf

University of California Press Berkeley and Los Angeles 1960, 283.

A könyvben a szerző mélyrehatóan elemzi az óangol eposz hagyomány egyetlen teljesnek mondható darabját, a *Beowulf* művészi eszközeit. Az aprólékos, műfaji sajátosságokat olykor szem elől tévesztő szerkezeti elemzés mellett számos fejezetben foglalkozik a *Beowulf* nyelvezetének, stílári problémáinak vizsgálatával. A könyv e része rendkívül értékes, mert itt a szerző tudományos igényel elemzi az óangol költői nyelvezet a *Beowulf* és az ezzel összetett számos óangol nyelvelémék tükrében. A függelékben közölt gazdag példaanyaggon keresztül mutat rá az óangol szókincs jellemző tulajdonságaira. Részletesen foglalkozik a szóképzés technikájával, lehetőségeivel az óangol nyelvben; sőt a *Beowulf* elemzése során néhány mondattani kérdésre is kitér.

A szerző a szókincs vizsgálata során kimutatja a *Beowulf* nyelvezetének, szókészletének részleges eredetiségét: a *Beowulf* költője nemcsak a hagyományos, a scop-költészetben konvenció számba menő szóanyagra épít, hanem a meglévő szerkezeti formák (alliterációs struktúra; összetételek tagjainak szófaji megkötöttsége stb.) által meghatározott módon egy sor új összetett szót alkot.

Mint ismeretes az óangol szókincs döntő hányadát az összetett szavak adják. Új fogalmakat is lehetőleg a meglévő egyszerű szavak összetételével fejez ki az óangol.

A szerző statisztikai kimutatást közöl az ugyanazon alapszóból alkotott összes, az óangolban előforduló szóösszetételről. E felmérés tükrében a *Beowulf* szóösszetételeinek jellemző tulajdonságai szemléletesen domborodnak ki. Sok közülük viszonylag ritkán fordul elő a többi óangol nyelvelémékben. Egy-egy összetétel legfeljebb még két-három szövegben található meg minimális előfordulási gyakorisággal. Ebből a jelenségből a szerző arra következtet, hogy a scop-költészetben nem annyira a szókészlet hagyományos, mint azok a szerkezeti formák, melyek alapján újabb hasonló szóösszetételek képezhetők. Továbbá az is megállapítható, hogy azok a képek, melyeket a *Beowulf* szóösszetételei kifejeznek, egyszerűek, világosak, konkrétak. Ezzel szemben más óangol nyelvelémékben az ugyanazon alpból képzett összetételek az esetek többségében mesterkéltné képeket tartalmaznak. A példákban az is világos, hogy a *Beowulf* szókészlete nemcsak a legkonkrétabb, de egyúttal a leggazdagabb is az összes óangol nyelvelémék között. Ez egyúttal a népköltészeti alkotás magas művészi értékének egyik ékesszóla bizonyítéka.

A szerző szemben áll azzal a nézettel, amely a *Beowulf*-ot szókincse és szerkezeti felépítése alapján mechanikusan alkalmazott formulák összességének tartja.¹

Természetesen a *Beowulf* tartalmaz népköltészeti formulákat. Ugyanakkor azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a legtöbb esetben a különböző stíuselemek használata tudatos. A felsorolásokban, ismétlésekben, párhuzamokban stb. szereplő szóösszetételekben foglalt képek is szervesen kapcsolódnak az adott szövegrészekhez.

A sok leíró epítetum szóösszetétel alkalmazásával az énekes egyrészt nyilvánvalóan a minél szemléletesebb, megjelenítőbb kifejezőmódra, másrészt pedig egyszerűen a fogalmak minél pontosabb leírására törekszik.

¹ *Mogoun: Oral Formulaic Character of Anglo-Saxon Narrative Poetry. — Speculum XXVIII. (1953)*

A metaforikus szóösszetételek elemzésénél a szerző különbséget tesz a heusleri meghatározás alapján kenning és kend-heiti között. Ezek a Snorri³ *Skald retorikájából* ismert elnevezések az óangol scop-költészet stíluslemeire ugyanúgy vonatkozathatók.

Az előbb említett meghatározás szerint a kenning olyan metaforikus szerkezet, amely hasonlattá oldható fel. Tehát valamiféle analógia alapján a hasonlított valamilyen rajta kívül álló személlyel, tárggyal vagy jelenséggel válik azonossá a kenningben. A kend-heiti viszont a személyt, tárgyat, jelenséget, amelyre vonatkozik, valamely konkrét tulajdonságával azonosítja. A két stíluselem közti különbséget, amely az óangolban kissé elmosódik, az óészakiból vett közismerten mesterkélt kenningek idézésével is illusztrálja a szerző. Ilyen pl. a „fū” jelentésű „hlīðar tang”; az „asszony” jelentésű „aik ótrs nauðgjöld”, valamint egy sor a *Beowulf*-ból vett példa; így a „tenger” jelentésű „gar-secg”; a „kard” jelentésű „beadu-leoma”; a „vezér” jelentésű „frumgar” stb.

A heiti minőségének megvilágítására szemléletes például szolgálhat a törzsfő, uralkodó társadalmi rangját, tevékenységét leíró szóösszetételek tömege. Így pl.: ferh-weard, mund-bora, leod-gebyrgea, beaga brytta, sinc-gifa, maerne-peoden, agend-freia, folc-red, brim-wisa stb.

A szerző a többi körülírással szóösszetételek, mint pl. a családi viszonyt jelző alapszóval rendelkező við-kenning, birtokos szerkezetű összetételek, valamint az egyszerű szavak (ó-kend heiti) bőséges elemzését adja a stíluslemző fejezetek anyagát szervesen kiegészítő függelékekben.

Az óangol kenningek és kend heiti-k kimerítő elemzése alapján a szerző megállapítja, hogy az óangol költői gyakorlatban tendencia, hogy minél több körülírással megjelöléssel rendelkezzen egy-egy fogalom. Ezek pedig többnyire metaforikus szóösszetételek.

Továbbá arra is rámutat, hogy — szemben a bonyolult ó-északi formákkal, sőt más óangol szövegekből származó példákkal is — a *Beowulf* kenningjeinek többsége könnyen áttekinthető.

Mint ezt az előzőkben már érintettük, konkrét fogalmakat tartalmazó kifejezések képezik a *Beowulf* szókészletének döntő hányadát. Így pl. a germánok társadalmi berendezése és tevékenységével kapcsolatos fogalmak, mint „csarnok”, „kincs”, „fegyver”, „harc”, „úr-szolga”, „hajó”, „hajós”, „tenger” a *Beowulf*-ban egész szinonimarendszert alkotnak.

Az absztrakt fogalmak szinte minden esetben konkrét képekhez kötődnek. Így pl. az „indulat” jelentésű „breost-wylm”, a „halál” jelentésű „forð-weg”, az „élet” jelentésű „grund-wong” stb.

Egy-egy fogalom kifejezésére többféle szerkezeti forma állt a scop rendelkezésére. Így pl. ha a „kard” szó kifejezési lehetőségeit vizsgáljuk, ezek a következők: a) egyszerű szó (ó-kend heiti-„sweord”), b) egyszerű szóba foglalt kend-heiti („brond”), c) kend-heiti összetett szóban („ben-seax”), d) genitivusos szerkezet („enta geweorc”), e) kenning („beadu-leoma”).

A *Beowulf*-ban szereplő szavak stiláris rétegződésük alapján, az óangol szókincsben elfoglalt helyük szempontjából a következőképpen oszlanak meg:

- A költői nyelv és próza közös szavai. Így pl. folcrlht, lichoma, frondsipe waelstow stb.
- A kizárólag költői nyelvben előforduló, de nem díszítő elemként használatos kifejezések csoportja. Ide tartoznak pl. brimclif, wraecsið, baelwudu, eoforlic stb. szavak.
- Végül külön csoportot alkotnak a művészi kifejezőmód eszközeül is szolgáló, csak a költészet nyelvében előforduló, többnyire összetett szavak, mint pl. mearcstapa, haeðstapa, gomenwudu, lindplega stb. kenninget, kend heiti-t tartalmazó szóösszetételek.

Megjegyzendő azonban, hogy az utóbbi csoportba tartozó szavaknak csak egy részre eredeti. Sok a költői hagyományhoz tartozó konvencionális kifejezés is van közöttük.

A szerző morfológiai alapon is osztályozza a szóösszetételeket. Az osztályozás alapja itt az összetételben szereplő szófajok minősége. Az egyes típusok előfordulási gyakoriságát pontosan jelöli.

E csoportosítás is a stílus sok jellemző vonására világít rá.

A *Beowulf* nyelvezetében a főnévi összetételek fordulnak elő legnagyobb számban. E csoportban szerepel egyúttal a legtöbb eredeti összetétel is: A 903 főnévi összetétel közül 520 más szövegben egyáltalán nem fordul elő. Ilyen összetétel pl.: hildeswát, wundorsmið, beadu leoma stb. Terjedelemben a következő csoport a melléknévi összetételek osztálya. Kb. 80 melléknév-melléknév (brunfag, gromhydig stb.), határozószó-melléknév (feorrancund stb.), 164 főnév-melléknév (morgenceald, whitebeorht stb.) és 36 főnév-melléknévi összetétel (blondenfeax, famigheals, brunecg) fordul elő a *Beowulf*-ban a szerző adatai szerint.

² A. Heusler: Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Litteratur: — XLI (Berlin, 1922)

³ Snorri Sturluson: Skáldskaparmál.

Az összetételek csoportján kívül a *Beowulf* még kb. 680 egyszerű főnevet és egy sor egyszerű melléknevet tartalmaz. Az igék száma is meglehetősen nagy, kb. 1000. A legtöbb közülük azonban különböző prefixumokkal ellátott ugyanazon alapige.

A *Beowulf* nyelvezetének gerincét, sőt szinte aránytalanul nagy részét a főnévi és melléknévi összetételek adják. Ezek egyúttal a *Beowulf* szókészletének legszínesebb részét alkotják.

Ezek az összetételek az ábrázolandó fogalom egy-egy rész tulajdonságának leírását tartalmazzák, s mint ilyenek, a népköltészeti alkotás stílusára jellemző felsorolásokban, ismétlésekben, párhuzamokban nagy változatossággal, szinte egymás jelentését kiegészítve fordulnak elő.

A *Beowulf*-ban előforduló párhuzamokat, ismétlődő szerkezeti egységeket tanulmányozva a szerző néhány mondattani kérdést is felvet. Elemzi a költemény összes olyan részletét, amelyben a párhuzamos szerkesztésmód érvényesül. Rámutat arra, hogy egy-egy ilyen szerkezeti egységen belül általában ugyanazon mondatstruktúrák találhatók meg. Igen szemléletes példa ilyen típusú szerkesztésre a *Beowulf* 189–193. soráig terjedő részlet: „Swá þá maelceare maga Healfdnees (sigala seað; né mihte snotor healeð) wean onwendan; waes þæt gewin to swyð (láð ond longsum, þo on þá leode becom), nidwracu nydgrim, nihtbealwa maest.”

A párhuzamokban igen gazdag ószász versekben, vagy akár a „Brunanburh”-ban, az *Angol-szász krónika* egyik epikus betéjtjében, sőt a scop hagyományhoz tartozó más óangol töredékekben is megfigyelhetjük az ilyen szerkesztésű részek merev elkülönülését a szöveg egészétől.

A *Beowulf*-ban a párhuzamok sohasem elszigeteltek, soha nem válnak merev mozaikokká; sőt észrevehetően egymás függelékei s szervesen kapcsolódnak a vers egészébe. Nyilvánvaló, hogy a *Beowulf*-anyagot az összes költői fogásban jártas énekes szervezte egységes egészé.

A. G. Brodeur művének a *Beowulf* szókészletével, stílusával foglalkozó fejezeteiben tudományos körültekintéssel, gazdag példaanyag alapján, az óangol nyelv egyéb stílusrétjeivel (próza, vallásos költészet/ egybevetve vizsgálja a scop nyelvezetének sajátosságait. Logikus következtetések formájában tárja a szerző az olvasó elé az óangol költészet nyelvében érvényesülő törvényszerűségeket.

Perényi Erzsébet

Angol filológiai tanulmányok

Amióta a budapesti egyetemen szerkesztett „Angol filológiai tanulmányok” (Hungarian Studies in English) 1944-ben megszűnt, nem volt időszaki kiadványa a magyarországi anglistikának. Ezt a hiányt pótolja a debreceni egyetem germanisztikai intézetének ugyanilyen című, túlnyomó részt angol nyelvű kiadványa, amelynek eddig két kötete jelent meg. Az első 1963 őszén, a debreceni angol tanszék alapításának 25. évfordulójára, emléket állítva egyúttal a tanszék első professzorának, Fest Sándornak, Gál István róla szóló cikkével, műveinek bibliográfiájával, s még sokkal inkább azzal — amint ezt a szerkesztő, Országh László rövid bevezetőjében olvashatjuk —, hogy ez a kötet, néhai Fest Sándor professzor úttörő munkájának szellemében, jórészt az összehasonlító irodalomtörténet körébe vágó cikkeket közöl, pontosabban olyanokat, amelyek Magyarország és az angol nyelvű országok irodalmi s egyéb szellemi kapcsolataival foglalkoznak. A későbbi kötetek azonban kiterjeszkednek majd az anglistika tágabb körére is — ígéri a szerkesztői bevezető.

Az első kötet — az említett Fest-méltatáson és a könyvismertetésekén kívül — nem is „jórészt”, hanem kizárólag a Fest Sándor hagyományát folytató írásokat közöl, hiszen még az egyetlen nyelvészeti tárgyú cikk is (Magay Tamás munkája) az angol műveltséget közvetítő angol nyelv hazai elterjedésének történetét vizsgálva foglalkozik a nyelv magyarországi szótár-irodalmával, a kezdetektől 1944-ig. Mészáros Erzsébet bibliográfiája az angol tárgyú hazai tudományos és kritikai irodalom 1957–1960 közötti termését dolgozza fel. Az irodalomtörténeti tanulmányok pedig kivétel nélkül mind magyar vonatkozásúak. Julow Viktor filológiai ötletességet és szigorú párosító cikke a „Fürtrablás” általa felfedezett kéziratok magyar fordításáról fontos adalék a hazai Pope-kultusz, általában pedig a XVIII. század végi és XIX. század eleji magyar irodalom történetéhez. Pálffy István G. B. Shaw magyarországi fogadtatásának első szakaszát (1903–1914) dolgozza fel, a korabeli magyar szellemi élet és politikai viszonyok honyolult összefüggésében vizsgálva tárgyat. Külön figyelmet érdemel Korponay Béla Poe magyar utókoráról szóló tanulmánya és Katona Anna dolgozata („Az amerikai szép-

irodalom magyar fordításban 1945—1961”), mert ezek a kötetet általában jellemző komparatista törekvéseken kívül egy más sajátosságát is tükrözik az „Angol filológiai tanulmányok”-nak: az amerikai irodalom iránti növekvő érdeklődést.

Az anglistika tágabb körben való művelésére tett szerkesztői ígéretet már az 1965 őszén megjelent második kötet részben valóra váltja. Pl. Egri Péter nem magyar, hanem német vonatkozásban vizsgálja az angol irodalom egy jelenségét, a James Joyce és Thomas Mann viszonyára vonatkozó munkák áttekintésével, két gyakran összetévesztett fogalom, a dekadencia és modernség pontos meghatározásával és elkülönítésével. Katona Annának „A változó George Eliot arc” c. tanulmánya pedig témájában és módszerében is a „tisztá” anglistikát képviseli. Kívül esik a magyar vonatkozású témák körén Szenczi Miklósnak az újabb szovjet Shakespeare-kritikáról írott cikke is, amelynek most csak elvi jelentőségét emeljük ki; azt, amit a cikk pusztá létrejöttével és megjelenésével igazol, hogy a kelet-európai országokban folyó anglistikai kutatás eredményeinek számbavétele hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt fontos feladata a magyarországi anglistikának is. De még ebben a második kötetben is az összehasonlító, elsősorban magyar vonatkozású cikkek túlsúlya érezhető. Pálfy István folytatja az első kötetben megkezdett Shaw-tanulmányát, Békés Ágnes Szepsi Csombor Mártonról közöl gazdag anyagot felölő, terjedelmes tanulmányt, Kretzoi Miklósé pedig az amerikai polgárháború korabeli magyar sajtóvisszhangjával foglalkozik adatokban és szempontokban egyaránt figyelemre méltó munkájában. Mindez arra vall, hogy a komparatista témákat és módszert nemcsak alkalmilag, egy Fest-emlékszám erejéig vállalta az „Angol filológiai tanulmányok” szerkesztője és írógárdája. Az a tény pedig, hogy a második kötet legterjedelmesebb tanulmánya (Kretzoiné említett munkája) amerikai vonatkozású, s hogy kivülről még egy amerikai, illetőleg amerikanisztikai tárgyú cikket találunk itt, Országh László „Az amerikanisztika feladatai Magyarországon” című, elvi szempontból különösen fontos cikkét, arról győz meg, hogy az előző kötetben sem pusztán esetleges, egyéni kirándulások történtek az amerikanisztika területére, hanem a debreceni anglisták következetesen tágtítják az angol stúdiumokat angol—amerikai stúdiumokká.

A „debreceni” jelző kicsit pontatlan, hiszen a kiadvány eddigi köteteiben is közreműködtek olyanok, akiknek Debrecenhez semmi közük. És félreérthető is: mintha talán a „vidéki”, a „provinciális” szinonimája volna. Pedig az összehasonlító irodalomtudomány, illetőleg az amerikanisztika művelésével ez a debreceni kiadvány hazai, sőt nemzetközi viszonylatban is fontos és korszerű feladatokat vállalt; nemzetközi szempontból a legfontosabbat talán éppen azzal, ami első látszatra leginkább hazai érdekű: a magyar vonatkozású témák kutatásával és feldolgozásával. Téves, sőt káros volna azt vallani, hogy bizonyos szakmai kérdésekről a magyar vagy általában a nem angol nyelvterületen élő anglistának nem lehet értékes, eredeti mondanivalója. Azt jelentené ez, hogy a brit és amerikai szakemberek ezeket a kérdéseket már kimerítették, vagy hogy ezek foglalkozni csakis az ő kiváltságuk. De a filológiában nincsenek kimeríthetetlen témák, s a tudományos kérdések vonzásának és a válaszul kínálkozó gondolatoknak a földrajzi, de még a nyelvi határok sem állhatják útját. Mégis, egy angol vagy amerikai író művéről szóló nagyon sokadik elemző, értékelő tanulmány alighanem kevesebb érdeklődésre számíthat a brit, az amerikai, a nemzetközi szakmai körökben, mint egy olyan munka, amely ugyanennek az írónak a magyarországi fogadtatását, magyar irodalmi utóéletét tárgyalja, amely tehát a kérdés irodalmát nemcsak új megállapításokkal gazdagíthatja, hanem azzal is, hogy a kérdésnek a brit vagy amerikai szakemberek előtt addig ismeretlen és számukra úgyszólván megközelíthetetlen oldalát tárja fel.

De valljuk be: a magyar vonatkozású angol és amerikai témák vagy az angol—amerikai vonatkozású magyar témák feldolgozása nemcsak azért számottevő, bár nem egyetlen, feladata a magyarországi anglistikának, mert erre elsősorban itt vannak meg a lehetőségek, hanem azért is, mert egy sereg egyéb téma kutatásának még az elemi feltételei is hiányoznak nálunk. Kétségtelen, hogy a magyar anglistikáról adható helyzetkép nem olyan sivár, mint amilyet Országh László a hazai amerikanisztika múlt- és jelenbeli állapotáról fest. Szervezeti keretek, személyi feltételek dögében pl. nyilvánvaló az anglistika előnye. De ha egyéb kérdéseket (mint a szakember-utánpótlás, az ösztöndíjak, a vendég-előadók, cseretanárok stb. kérdését) mellőzve most csak a kutatómunkában nélkülözhetetlen szakkönyvtári anyag szempontjából hasonlítjuk össze a hazai anglistika és amerikanisztika helyzetét, a jelentős mennyiségű különbség ellenére sem mondhatjuk azt, hogy könyvtáraink a sokoldalú, elmélyült anglistikai kutatómunka korszerű feltételeit biztosítják. Az „Angol filológiai tanulmányok” jellegét bizonyos elvek, hagyományok mellett részben ezek a feltételek is meghatározzák. És ha e téren gyors javulásra egyelőre nincs kilátás, épp e kiadványból győződhetünk meg arról, hogy szerényebb hazai kereteink között is bőven van lehetőség az anglistika és amerikanisztika eredményes művelésére.

Ruttkay Kálmán

Walter Muschg emlékének

Walter Muschg svájci professzor leginkább főműve, a *Tragikus irodalomtörténet* révén ismertté vált elszánt antifasiszta esszéista és irodalmár 1965. december 6-án halt meg. Muschg korunk egyik legeredetibb német irodalomtörténésze és gondolkodója volt.

1898-ban született a Zürich melletti Witikonban. Disszertációját Heinrich von Kleistről írta, s Zürichben lett a német irodalom magántanára 1928-ban. 36-ban Bázélbe került az egyetemre rendes tanárként, s ott tanított haláláig. Éveken át foglalkozott Jeremias Gotthelffel, a XIX. századi svájci regényíróval, ő adta ki műveit, s írt róla monográfiát. Eredeti s briliáns esszé-gyűjteménye: *A német irodalom pusztulása* címmel, melyben évszázadunk német irodalmát szigorúan és borotvaéles elmefuttatásokban elmarasztalja, szenvedélyes vitákat váltott ki. Hasonlóan ehhez *Tragikus irodalomtörténet* c. főműve sem maradt hatástalan egyetlen olvasójánál sem. E művéhez 65-ben, nem sokkal halála előtt kiegészítő variációkként további tanulmányok jelentek meg.

Fiatal magántanárként Kleist két művéről tartott előadást, de nemcsak e két műről beszélt, hanem Kleist egész egyéniségéről, az emberről, aki megoldhatatlan problémákba bonyolódott, és racionalista lényének ellenére az irracionalizmusnak volt kiszolgáltatva. Az előadónak e nehéz feladathoz egy kulcs állt rendelkezésére, mely minden titkos rugót felpattintott: Freud pszichoanalízise, s Freud tanainak hirdetése jelentette egyúttal zürichi bemutatkozását. De nem ez volt az egyetlen dolog, ami hallgatóit magával ragadta, nem is csak stílusának megnyerő csillogása, hanem az a „feu sacré”, az a szent tűz, amely meggyőzővé tette minden szavát. Walter Muschg nemcsak Freud pszichológiáját taglalta, hanem felismerte benne a nyelv nagymesterét is, s egyik első esszéjét éppen Freud nyelvének és stílusának szentelte. Hamarosan megjelent Münchenben Gotthelfről szóló tanulmánya: *J.G., az elbeszélő titkai* (1931). Muschg törekvése az volt, hogy forradalmasítsa a Gotthelf irodalmát. Itt is bátran, merészen nyúlt a témához, s ezért szenvedélyes vitákat váltott ki. Hiszen nem csekély feladat volt a lützelflúhi papról behozni, hogy pogány varázsló, démonikus szellemek profétája, s a kereszténység csak csillogó barokk kosztümként palástolta. Mindenesetre Muschg volt az, aki a berni epikus író világméreteit elsőként felismerte, bebizonyította és szöszölőjává vált. Gotthelf halálának 100. évfordulóján emlékbeszédében a következőket mondta: „A bennünk levő legjobbhoz, legnemesebbhez szól, ami nélkül emberhez méltó lét elképzelhetetlen lenne. Ezért érezzük, hogy nála a svájci jellem sziklaszilárd alapkővé állunk, mely mélyebben gyökerezik bennünk minden írott törvénynél és alkotmánynál. De ez nemcsak a svájci ember alaptulajdonsága, hanem egyúttal az emberiségé.”

Még zürichi tartózkodása idején Muschg egy további erőteljes kutatási területet ragadta meg, a misztika. Határtalan találféltékenységgel kutatott a középkor kéziratai és ősnymtatványai között. Ennek során tárult fel előtte első ízben a Bázeli Egyetemi Könyvtár hatalmas gazdagsága. Ezúttal is „kíméletlen” mű lett belőle, mert kíméletlenül leleplezte kutató munkája eredményeként az apácák és szerzetesek Krisztus- és Máriaimádatát; s misztikus vízióikat és rítületeiket a freudi pszichoanalitika tudományos módszereivel elemezte és mutatta meg a világnak valóságos mivoltukban. Sok minden veszítette hát el alapos, mélyreható kutatómunkája nyomán vélt valódiságát és vallásos nimbuszát, míg más dolgok az éles megvilágítás fényében új jelentőségre tettek szert.

Miközben azon fáradozott, hogy bebizonyítsa, milyen hatást gyakoroltak hazája szellemi központjaira a késő középkori misztika kisugárzásai, sikerült neki rámutatnia a svájci lokál-irodalom nagy jelentőségére.

Ezáltal azonban a germanisztika egyik olyan kutatási területével találta magát szemben, amely azokban az években terjedt el a német főiskolákon és egyetemeken, a fasiszta színezetű irodalomtörténettel. Ez a hamis vágányra futott germanisztika Josef Nadler 1928-ban kiadott irodalomtörténetéből táplálkozott, melynek címe is már sokat elárul jellegéből: *A német törzsek és tájak irodalomtörténete*. Az élesszemű Muschg igen hamar, még a nemzeti szocializmus térhódításai előtt felismerte e mű alapvetően hibás, torz és veszélyes voltát, és számos alkalommal került kontroverziába Nadlerrel, s annak további írásaival. Jellemző, hogy már 1932-ben nyílt ellentétbe kényszerült vele *A német Svájc irodalomtörténete* c. munkájában. Az a tény, hogy 1936-ban a bázeli bemutatkozó előadása tárgyául éppen Josef Nadler teóriáinak kritikáját választotta, csak azt bizonyítja, mennyire foglalkoztatta ez a kérdés.

Muschg fejtegetése kíméletlen leszámolást jelentett Nadler fasiszta teóriáival, irodalmi szemléletének s értékelésének módjaival. Nadler meggyőződésének megfelelően elvetett minden esztétikai mércét, s kizárólag faji, mennyiségi szemléletmódnak vetette alá az irodalmi alkotásokat.

Muschg már akkor megszabta az irányt mind saját magának, mind pedig az összsvájci irodalomtudománynak, és mindattól elhatárolta magát, ami ezekben az években hazájának határaitól északra történt. Az elutasítás feltétel nélküli volt, s olyan határozottsággal

történt, hogy az biztos jele Muschg élelétésének, s tévedhetetlen dönteni tudásának valódi és talmi között. S ez a döntés bátor volt abban a kicsiny országban, melynek országhatárain túl a barna áradat már felsorakozott a világ leigázására.

Az új feladatkör, az egyetemi katedra a bázeli egyetemen teljes mértékben igénybe vette, de azért elég teret engedett számára, hogy munkaterületét kitágítsa, kutatási módszereit elmélyítse; az új állás lendületét csak tovább fokozta; még az olyan régi tradíciójú tanszéken is a konok, kényelmetlen kritikus maradt. S még hallgatóinak is megnehezítette néha, hogy követőivé váljanak; hatalmas tudása ugyanis rendkívül megerőltető munkára kötelezett. Liberális bánásmódját egyértelmű értékesztétika határozta meg, mely mércéjét saját területén kívülről, az etikából vette.

De éppen e határozottság és fogalmazásának megvesztegethetetlensége, ragyogó, gyakran metsző éle hozzátartoztak előadásai és gyakorlatai lenyűgöző varázsához. A zürichi germanista mind határozottabban kirajzolódó szellemi profilja jól beleilleszkedett a legerőteljesebb klasszikus tradíciókkal rendelkező város arculatába. Az a tény, hogy Muschg a háború kitérése után egy választási periódusra mint független képviselő a Nemzeti Tanácsban is működött, szintén igazolja gyors alkalmazkodóképességét. Egy ízig-vérig „filosz”, egyetemi tanár, rettegett kritikus, mint parlamenti képviselő, ez élmény lehetett: a gondolkodó és esztéta kitérése a politikai színtérre. E kiruccanás azt az élményt adhatta neki, hogy jobb az erők összefogása, mint szétforgácsolása, és hogy gyümölcsözőbb a saját földet megművelni. Valóban hatalmas volt az a tevékenység, amit Bázelen kifejtett. Az ő irányítása alatt keletkezett pl. néhány év leforgása alatt a Birkhäuser kiadó húsz kötetes Gotthelf sorozata, mely igényt tarthat a tudományos, kritikai kiadás címére, s melynek szövegrendezése, jegyzetei, szövegmagyarazatai példamutatóak.

De még mielőtt e nagyszabású munka elkészült volna, Muschg újabb nagy lépésre szánta el magát. 1948-ban megjelentette *Tragikus irodalomtörténet*-ét, ezt az igen széles látókörű művet, amely egyformán vonatkozik az antik költői képre, a világirodalom költőire, mint a német irodalomra, hogy a cimbén megadott jelenséget bizonyítsa. A mű az összehasonlító irodalomtörténetnek, valamint az írói egyéniségek megértésének kutatásához új lendületet és lehetőséget adott. Időközben azonban a szerző messze eltávolodott ifjúsága egykori pszichológiai látásmódjától. A túl egyszerű pszichoanalitikus koordinációs rendszer helyébe tág antropológiai és etikai szemléletmód lépett. A műretek mint a végtelen fájdalom, a mindig megújuló feszültség kisülésének kifejezése volt vizsgálódásának tárgya, melyben irracionális okokból táplált emberi alkotó erők egy teljesen ellentétes világ ellen lépnek működésbe, s végül vereséget szenvednek. Ennek során előfordulhatott, hogy a szakadás az alkotó én és az ellenszegülő hatalmak között magán a költőn is áthatott. Az a tragikus elem, mely úgy tűnt Muschnak, minden művészi történésben immanensen jelen van, kerítette őt hatalmába, ezt mindenütt jelenvalónak érezte, ez képezte nyilván látókörének határát is. Mindenesetre e mű eredményeképpen — mely kül- és belföldön egyaránt osztatlan elismerést aratott — a műalkotások reális, valóságos oldalát, megvilágítását megint eredeti jogaiba helyezték vissza, miután hosszú ideig a pusztá műinterpretáció a háttérbe szorította. A tragikus irodalomtörténet a legutóbbi időkig legbensőbb ügy maradt.

Walter Muschg utolsó munkája, a *Tanulmányok a tragikus irodalomtörténehez* (1965) szintén e téma körül mozog. A tragikum felismerése a műalkotásban óhatatlanul vezeték a történelmiből ismét a jelenbe. Szenvedélyes temperamentuma arra sarkallta, hogy a jelen irodalmával vitába szálljon. Ami nehéz kínok között jött lére, s ami érvényesnek, igaznak bizonyult, azt meg kellett őrizni, s az avatatlanoktól távortartani. Rendkívüli bizalmatlansággal állt a jelenkor irodalmi üzérkedéseivel szemben. Ahol viszont a halhatatlan szó szent java, igaza került veszélybe, vagy éppen meg is támadták már, ott ő közbeavatkozott. Harcolt a dekadencia ellen, viszont sikraszállt az igazi értékekért. Amikor a Berni Rádió megbízásából Gotthelf egyik művét: *Egy iskolamester szenvedései és örömei* címűt hosszú tájnyelvi sorozattá változtatták, akkor ő 1954-ben egy cikkel fordult a *Basler Nachrichten*-hez, melyben tiltakozott az érdemtelen, a Gotthelfet meghamisító hangjáték adapció ellen. Éles támadása a rádióhallgatók körében felháborodás moráját keltette. S amikor a berni Stúdió a két ellenfelet s követőiket kerekasztalbeszélgetéshez hívta meg, akkor Walter Muschnak be kellett látnia, hogy az irodalom kalmáraival szemben igen nehéz felvennie a harcot.

De Walter Muschg mégis megérhette, hogy az esztelen vádaskodások, mellőzések után egy sereg ember mögé állt. Így a *Neue Schweizer Rundschau* 1955. februári számában több közismert személyiség mellette tört lándzsát.

A Gotthelf körüli vita csak előjáték volt még egy bátrabb támadó hadjáratához. 1956-ban egy Goethét méltányló műve után (Goethe hite a démoniban) megjelent híres könyve: *A német irodalom pusztulása*. E mű leszámolást jelentett a nemzeti szocializmus kulturális téren elkövetett bűneivel. Muschg, aki már 1936-ban nyíltan kimutatta pártállását a Josef Nadler elleni vitában, most két évtizeddel később lerántotta ama mesterkedésekről is nyíltan a

leplet, melyeknek áldozatul estek a német irodalom legjobbjai, leghaladóbb és legbátrabb képviselői. S ezt nem velőtrázó kiáltozások, leleplezések és megbélyegzések közepette tette; egész egyszerűen interpretálta azok műveit és sorsát, akik elesetek, valamint azokét, akik meghunyászkodtak. Mindenekelőtt a bevezető fejezetet nem lehet megrázkódtatás nélkül elolvasni, sok kiadó és író elhallgattatásának, fizikai megsemmisítésének apokaliptikus ábrázolását, a kicsinyesség, nyárspolgárság, durvaság művészi téren elhatalmasodó diktatúráját a barna és fekete hordák előzőnlése következtében. Elkerülhetetlen, hogy könyvében néhányat azok közül is sújtson megérdemelt kritikája, akik döbbenetes alkalmazkodóképességük következtében élték túl a poklot, vagy, akik még a tekervényes náci logika vadonjából is kiutat találtak, így pl.: Gottfried Benn, Josef Weinhebert és Martin Heidegger.

A német irodalom bukását döbbenetes méreteiben és soha helyre nem hozható mélységeiben feltárni, ez igazán bátor feladat volt.

Walter Muschg professzor művei nagy olvasóközönségre lettek, s mindannyi több kiadásban jelent meg már. S meg kell jegyezni, hogy ezt a sikert nem a közízlésnek tett olcsó megalkuvásnak köszönheti, sőt talán ellenkezőleg, éppen annak a ténynek, hogy írásai mindig elevenbe vágtak. Még más valami is közrejátszik sikerében: Muschg nyelvében oly magával ragadó meggyőzés lappang, ami alól az olvasó nem tudja kivonni magát. Szenvedélyesen mozgósító, felzaklató nyelvezet, mely előnyösen tér el a szokványos tudományos nyelvtől. Ezenkívül könyvei eredményét nem annyira az ismeretterjesztésben kell lemérni, mint inkább ösztönző, felrázó erejükben.

Nem csorbítja a tudós Walter Muschg érdemeit, ha a legjelentősebb svájci esszéírók közé soroljuk. Mert legjobb könyvei önmagukban lezárt, pregnáns esszék. Határozottság, választékos kifejezésmód, a megállapítások eredetisége olyan érdekességgel párosulnak, mely a téma lényegéből adódik. Az a költőiség, amely Walter Muschgnak kétség kívül sajátja, kevésbé nyilvánul meg önálló költői alkotásaiban, mint inkább tudományos és irodalomkritikai értekezésekben. De azért minden írásába belelopódzott egy kis poétika is. Mint a nyelv nagy mesterének, megengedettett neki, hogy a kortársi irodalomnak is szigorú mércét állítson. Hogy ennek során nem volt szűkmarkú, azt legjobban Dürrenmatthoz való beállítottsága mutatja.

„A költészet a megszállottság egyik formája, mely elemészti létrehozóit.” — írja *Tragikus irodalomtörténet*-ében. Nos, ilyen megszállottság emésztette el őt magát is, aki olyan munkásságot hagyott hátra, amelynek kisugárzása alkotója halálán túlragyóg, s önállóan járja útját szakemberek és irodalombarátok körében.

Heller Anna

Dante a középkor és a reneszánsz között

Emlékkönyv Dante születése 700. évfordulójára

Szerkesztette Kardos Tibor. Akadémiai Kiadó, 1966.

Nagy költők életművével mindig kiterjedt kutatás törődött. Dante irodalmi hagyatékát pedig már annyian és annyiféle szempont szerint elemezték és értékelték, hogy szinte azt gondolhatnók, nincs már olyasmi, amit el ne mondtak volna róla. Csak hogy Dante kimeríthetetlen kincseshánya. Ha az orosz irodalomtörténet úgy tartja számon Puskin Anyeginjét, mint a XIX. századi orosz élet enciklopédiáját, akkor Dante *Színjátékát* is joggal tarthatjuk a trecento korabeli olasz valóság enciklopédiájának. Másrészt az élet állandó fejlődésével, változásával együtt a kritikai értékelés szempontjai is állandóan változnak. Ezért soha semmiféle értékelés nem lehet végleges. A tudománynak időnkint felül kell vizsgálnia megállapításait, az élet fejlődése által felvetett új szempontok szerint újabb értékelést kell végrehajtania.

1921-ben volt Dante halálának 600-ik, 1965-ben pedig születésének 700-ik fordulója. E két Dante ünnep között alapvető változások mentek végbe hazánk politikai, gazdasági és kulturális életében. Kifejlődött marxista irodalomtudományunk és ezzel új értékelési szempontok kerültek előtérbe. A régebbi, idealista kritikában elsősorban a vallási elemek kidomborítása, az esztétikum hangsúlyozása dominált, és általában az egész dantei életműnek tisztán irodalmi síkra való leszűkítése volt a jellemző. Dante történeti helyzetének, társadalombírálatának, politikai mondanivalójának elemzése nem kapott központi helyet a kritikában. A most megjelent kötet az eddigi eredmények figyelembevételével főképpen ezt a hiányt szándékozik eltüntetni Dante-irodalmunkból: a Dante történeti helyzetét megvilágító híres — és változatlanul érvényes! — engelsi megállapítás alapján a kötet írói közelebbről igyekeznek meghatározni a dantei életmű történelmi jelentőségét egy átmeneti időszakban: a középkor legvégén és a reneszánsz hajnalán, a bomló feudalizmus és a feltörő városi polgárság harcái közepette. A tartalom és

forma egységét vallva nemcsak Dante gondolatai nyernek mélyreható elemzést, hanem méltatják művészi ábrázolásmódját, költői kifejező eszközeit, ritmusát is. Külön érdeme a kötetnek, hogy Dante magyar utóéletéről irodalomtudományunk mai állása szerint ad új analízist.

Természetesen ez a világos koncepciójú és az irodalomtudományunkat jelentős mértékben előrevivő alkotás nem születhetett meg máról holnapra, hanem éveken át tartó előkészítő munka előzte meg. A tanulmányokból is megállapítható, hogy a szerkesztő a különböző szakterületeken működő kutatók munkáját a kitűzött alap gondolat jegyében összefogta s — ahol szükséges volt — a figyelmet már eleve a kötet szempontjából még feltáratlan problémákra terelte. A témák kidolgozása során is szerkesztő és munkatársak között állandó kapcsolat állott fenn, különösen a fiatalabb kutatók esetében. Ennek köszönhető egyrészt az, hogy Dante különböző műveinek a különböző szerzők által való értékelése bár szétágazó, sokoldalú, de mégis egységbe szövődik, másrészt talán az is, hogy a kötet a várhatónál is több új konklúziót tartalmaz.

A szerkesztés ezek után sem könnyű feladatot vállalt magára, amikor rendszerbe foglalta a kötetet alkotó 16 tanulmányt. A szerkesztő három olyan központi gondolatot emelt ki, amelyek mögé valamennyi esszé felsorakoztatható. Ezért azután a könyv tulajdonképpen három részre oszlik: az első részbe foglalt tanulmányok Dante történelmi jelentőségét világítják meg a maga korában, a második részben a *Színjátékot* méltató tanulmányokat találunk, a harmadik rész pedig már Dante utóéletéről, hatásáról szól.

Meg kell állapítanunk, hogy Kardos Tibor szerkesztése az adott esetben a legcélravezetőbb csoportosítást állította fel, bár még így is maradt olyan cikk, amely szerintünk — szigorú logikával mérve — egyik csoportba sem tartozik, hanem önmaga alkot külön kategóriát: Rajnai Iászló: *Dante arca c.* mélyreható elemzése.

I.

A kötet első része a *Dante életművének történelmi helyzete* alcímet viseli és az e részbe foglalt tanulmányok sorát Kardos Tibor *Dante humanizmusa a középkor és a reneszánsz között c.* magvas esszéje nyitja meg. Minthogy a humanizmus maga sem egységesen értelmezett fogalom, a szerző legelőször is tisztázza, hogy a humanizmus fogalmát Dantéval kapcsolatban milyen értelemben fogja használni. Teljesen egyet tudunk érteni a szerzővel abban, hogy Dantét első sorban a történelmi humanizmus előfutárának tekinti, akit egyrészt még kötnek a középkori gondolkodás béklyói, másrészt azonban ő az egyik legtekintélyesebb képviselője a reneszánsz világban kibontakozó laikus tudomány igényességének, a polgári érdekeknek megfelelő világiasabb szellemnek. A reneszánsz laikus jellege nem érinti általában a hit *lényegét*, hiszen még a klérust elég vaskosan gúnyoló Boccaccio is hívó. A különbség a középkori teológus-tudósok és a humanisták között abban áll — fejti ki Kardos Tibor —, hogy a hit elfogadása mellett a hangsúly mégis a földi életre tevődik át és a problémákat nem a teológiai misztika, hanem az emberi ráció és logika oldaláról közelítik meg. Ebben az értelemben véve a humanizmus világnézeti elemei között az emberközpontúság szempontja vált uralkodóvá, erre utal magának a humanizmus elnevezésnek a gyökérszava is („homo”). A humanisták inkább a deizmus irányában haladnak, és csak a XVI. század folyamán érnek el filozófus humanisták isten-gondolat nélküli humanizmushoz (Leonardo da Vinci, Pomponazzi, Telesio, Giordano Bruno).

A szerző ezután sorra veszi a dantei életmű legjelentősebb alkotásait és mindegyikben rámutat az alapvetően humanista vonásokra. Így *Az új élet*-ben egy sor ismeretlen forrást mutatva ki két humanista vonást hangsúlyoz: azt, hogy az egyetemesen és egyénien vallásos történetet világius egyéni visszaemlékezés váltja fel (ricordanze personali), akárcsak Dino Compagni, vagy a Villani-testvérek előadási típusában, és hogy megjelenik nála a barátság eszméje is, hiszen Dante baráti viszonya Cavalcantéhoz, a „Baráthoz” és a halottan is élő mesterhez, Guinizellihez, a „Bölcsöz” erősen hasonlít a barátságnak és tiszteletnek ahhoz a képéhez, melyet Cicero a Dante által ismert, olvasott *De amicitia*-ban rajzol meg Laeliusról, akit egyszerre nevez „barátnak” és „bölesnek” (amicus, sapiens), valamint az akkor nemrég elhunyt Scipióról.

A *Vendégséget* elemezve a szerző rámutat, hogy ez a már nem szűken kommunális, azaz firenzei mű az „első felhalmozás” néhány jelének éles elítélését tartalmazza, majd ezt továbbépítve kiemeli egy olyan tételt, melyet a kritika figyelmen kívül szokott hagyni. Dante ugyanis azt az igen logikus és társadalmilag óriási jelentőségű következtetést vonja le, hogy ha a nemes-ség nem megszerezhető, hanem csakis örökölhető, akkor minden attól függ, hogy Ádám nemes volt-e vagy nem-nemes, és aszerint mi is egyformán olyanok vagyunk, mint ősapánk volt. Dante humanista felfogása szerint tehát nincs helye semmiféle társadalmi megkülönböztetésnek: az emberi nem egyenrangú. A reneszánsz humanizmusát előlegezik már itt a lélek cselekvő ható-erői (virtù), az emberi boldogságra irányuló tudás és filozófia (sapienza), a mérték és társadalmi igazságosság (giustizia) és az emberi szolidaritás (pietà) gondolatai. A *Vendégség*-ben

fedez fel Dante a nemzeti nyelv egyesítő, forradalmian új szerepét, a művészet s irodalom emberre nevelő hatalmát, mely Orpheus alakjában szimbolizálható.

A nyelv szerepét azután külön is kidolgozza *A nép nyelvén való ékesszólásról* írott művében, ahol úgy mutatja be II. Frigyes császár és Manfred sicíliai udvarát, mint a magasabb emberség iskoláját. Az *Egyeduralom* humanisztikus kulturális jelentősége viszont abban nyilvánul meg, hogy ez a legmagasabb szintű „civilitas” Dante szerint aktivizálja az emberi szellem minden képességét.

A dantei humanizmus művészi igazolása a *Színjáték*. Megírásának indítéka konkrét történelmi körülményekben rejtett, tehát a földi élet volt a kiinduló pont a felemelkedéshez a *Pokol* vadállataitól a *Paradicsom* „emberen túli” (transumanar) lélekhadáig. Aza három évtized, melyben a *Színjáték* kialakult, Firenzében és Itália-szerte a polgárság egyes rétegei és a nemesi arisztokrácia között folyó pusztító harc kora volt: „Ebből a földi «pokol»-ból kellett levonni a tanulságot, ami elég az emberiségnek és különösképpen a felszíget népeinek gyógyulására.” Dante a prior hatalmas arányú letekintő színopsziséban, ami a *Színjáték*, azt a humanista értékmércét alkalmazza, amit már a *Vendégség*-ben felismert (virtus, bölcsesség, igazságosság, együttérzés). Úgy érezzük ezek közül is döntő a dantei társadalmi-etikai ítélet alapját alkotó igazságosság:

Giustizia mosse il mio alto fattore

hirdeti a *Pokol* felirata. Plasztikusan érzékeltetett, roppant konkrét erejű allegóriák és szimbólumokká növv emberi „példák” százai dokumentálják a *Színjáték*ban a régi elvetésének és az ember megújulásának vágyát (Filippo Argenti, Ugolino, Paolo, Francesca, Farinata degli Uberti, Brunetto Latini, Sordello, Traianus stb. . .)

A szerző a teljes dantei életmű (részben ismeretlen) forrásainak felsorakoztatásával, valamint a példák sokaságával bizonyítja, hogy Dante humanizmusa mennyire összetett és történelmi jellegű. Külön is rá kell mutatnunk elvitathatatlan érdemére, hogy részben új forrásmozzanatokat tár fel, mind *Az új életre*, mind a *Színjátékokra* vonatkozóan (Bonaventura, Macrobius, Cicero stb.), részben vallásos források laikus irányú funkció-változását emeli ki (Biblia, Tamás, Bonaventura), Dante tudatos elmozdulását az emberi-művészi alkotás és az emberi boldogság keresése irányában. A szerző a dantei humanizmust nem úgy fogja fel, mint a költő egyes alkotásaiban megnyilvánuló egyik jellemvonást, hanem mint Dante teljes életművére kiterjedő, szakadatlanul alakuló, sokoldalú de összefüggő és az életviszonyok kikényszerítette alapgondolatot. A dantei humanizmus lényegét így foglalja össze zárt formulába: „Dante e humanizmust roppant társadalmi és morális válság ellenszeréül hozta s vele mozgásban levő óriási szellemi erőket fejezett ki.”

Sallay Géza *Világ szemlélet és ábrázolás összefüggése a Színjátékban* c. tanulmánya tulajdonképpen Dante korának elemzésével és a konkrét történelmi helyzetnek irodalmi ábrázolásával és annak eszközeivel foglalkozik. A pápaság császárság kölcsönösen elerőtlenítette egymást, így a „comuné”-k válnak a fejlődés mozgatójává, bár maguk is megoszlottak (guelfekre és ghibellinekre). Tehát a városok sem tudtak valami átfogó ujjal lépni a hagyományos két nagy intézmény helyébe, de mégis megadták a lehetőséget egy újabb általánosabb történelmi forma kibontakozására. Ennek a konkrét történelmi vetülete az utópia, amely szinte az egész reneszánsz irodalmat végigkíséri: a perspektíva, a helyes íté felismerése, de ugyanakkor a konkrét történelmi lehetőség hiánya. (Petrarca, Palmieri, Machiavelli, Campanella). Minthogy Dante Itáliában nem lát olyan erőt, amely e feladatot meg tudná oldani, ezért az *Egyeduralom*-ban univerzálissá szélesíti a monarchia gondolatát. Dante alapvető költői magatartása: a politikai prófétai magatartás. Konceptiója szerint az általános romlás oka az irigység által a pokolból előidézett kapzsiság, önzés, amely magát az egyházat is megtámadta és hatalmába kerítette. A megreformálás módja a rádöbbenés a bűnök rútságára és a jó példa. Ilyen jó példának tekinti Dante önmagát is. Ebből a koncepcióból kiindulva Sallay elfogadja Leonardo Olschi értelését és a DXV szimbólumot magára Dantéra vonatkoztatja (Dante Xristi Vertagram).

Dante korában megy végbe az eredeti tőkefelhalmozás kezdeti és speciálisan olasz változata. Ennek kezdetben sokkal több volt az árnyoldala, mint a pozitív eredménye. Dante elfogadja azt a nagyon keveset, amit jónak lát, de szembefordul mindazzal, amit ellentétesnek érez, nem is gondolván, hogy ezek egyazon ható-ok következményei (invidia, cupidigia). Ez volt az a belső ellentétekkel teli világ, amelynek irodalmi tükre a *Színjáték*, egy új világot vajúdo kor páratlan gazdagságú ábrázolása. Dante ezt a hatalmas látomását nem allegorikus elvonatkoztatásos eredményének tekinti, hanem valóságnak, és ennek ad visszafelé ható allegorikus értelmezést. A filozófia és a teológia is elevesztik a dantei ábrázolásban távoli absztraktságukat és allegorikus hűdegségüket, a művészet révén humanizálódnak, az ember részévé válnak. Akit Dante ábrázol, az az igazi ember és nem az ember ideálja. „Az ember, aki hús és vér és lélek és szellem, most lép ki a teológiai meghatározottságok elvontságából” — állapítja meg igen találóan Sallay Géza.

Rózsa Zoltán *Utópia, invektíva és szatíra Danténál* c. cikkében rámutat arra, hogy Dante politikai szenvedélye az invektíva és a szatíra eszközeit is felhasználja elsősorban azoknak a bűnöknek az ostromozására, amelyek a pénzgazdálkodás következtében fellépő új civilizáció termékeként jelennek meg. Így pl. az *Egyeduralom*-ban invektív hangnemben támadja az egyház hamis és gonosz pástzeit, akik csak a vagyonyújtással törődnek.

Rózsa Zoltán jól látja meg a dantei szatíra karakterét, amikor hangsúlyozza annak tartalmi, a valóság tükrözésében mutatott minőségi előrelépését. Ugyanis „Dantéval jelenik meg először magas művészi szinten az a modern politikai szatíra, amely már nem általánosan moralizáló, politizáló, parasztyűlölő, nőgyűlölő, mint az elmúlt századokban, hanem a napi politikai eseményekhez és morális állapotokhoz kötődik.” A szerző úgy véli, hogy Dante a maga korában végbement nagy társadalmi átalakulásnak csak a negatívumait látja meg és ezek képezik szatírájának tartalmi alapját. Tehát az új, dantei szatíra az osztályküzdelmek alapján születik meg.

Vittorio Cian „keresztény Juvenalis”-nak nevezi Dantét, Rózsa Zoltán pedig rendszerbe foglalja Dante juvenalisi vonásait. Nem annyira a szó szerinti egyezésekben, mint inkább a szemléleti módban fedezhető fel a hasonlóság — állapítja meg a szerző. A dantei invektíva főleg három jelenséggel szemben nyilvánul meg: 1. a comunális fejlődés ellentmondásai, 2. Firenzei politikai struktúrája, 3. az egyházi vagyonfelhalmozás.

A szerző idézetek sorával bizonyítja végkövetkeztetését: „... mindhárom canticában a szatirikus eszközök közül a legkövetkezetesebben az invektívát használja fel.”

Bán Imre *Dante és a joachimizmus* kapcsolatával foglalkozik tanulmányában. A hazai Dante-irodalom nem foglalkozott ezzel a kérdéssel és ezért a jelen tanulmány összefoglaló jellegű, viszont állásfoglalása feltétlenül figyelemre méltó nemzetközi viszonylatban is. Ugyanis a nemzetközi Dante-irodalomban sem mutattak rá elég nyomatékkl arra, hogy Dante a joachimizmus eszméit jórészt politikusként kezeli. Ha nem is kizárólag, de főként olyan joachimita tanokat találunk a *Színjátékban*, amelyek alkalmasak voltak a romlott pápaság kipellen-gézésére (simonia, gazdagság, pazarló életmód stb.) Ezért állapítja meg a szerző: „Úgy véljük tehát, hogy Dante nem annyira teológiai vagy történet-filozófiai tekintetben állott a spirituális mozgalmának hatása alatt, hanem elsősorban erkölcsi-politikai nézeteinek szövetét színe-zik joachimita szálak.”

Giocchino da Fiore apát munkájának, a *Liber figurarum*-nak egy reggio-emiliai (Tondelli által felfedezett) példánya és a vatikáni, valamint a drezdai könyvtár néhány fóliája, majd az oxfordi kéziratok (F. Saxl professzor felfedezése) lehetővé tették a *Liber figurarum* új kiadását. A háború alatt az érdekelt kutatók nem tudtak egymás eredményeiről, csak a háború után lett lehetséges a koordináció.

Ebből a kiadásból megállapítható bizonyos Joachim-locusok hatása a *Színjátékon*, amelyek szintén hozzájárulnak ahhoz, hogy Dantét mint politikus költőt helyezzük előtérbe.

Teljesen egyetértünk Bán Imrével abban, hogy a nagy firenzei életművének művészi és politikai-morális tartalma lényegesen fontosabb a mai olvasó számára, mint kontemplatív-misztikus vonásai.

Giuseppe Petronio *Megjegyzések Dante és közönsége kapcsolatáról* c. rövidebb tanulmányában Dante műveinek azon helyeiről van ró, amelyekben Dante közvetlenül az olvasóhoz fordul. Ezeknek az „olvasóhoz való fordulásoknak” egy része a *Színjátékban* a figyelmesebb, elmélyültebb olvasásra hívja fel a figyelmet, mintegy bejelenti Dante, hogy most allegória következik és az olvasó igyekezzék a betű szerinti jelentésen túllépve a mélyebb értelmet megragadni. (Pokol IX. 61–63; Purgatórium VIII. 19–21. stb.)

Máskor arra hívja fel az olvasókat, hogy a továbbiakban ne kövessék őt, csak azok a kevesek, akik kellő (teológiai) műveltséggel rendelkeznek ahhoz, hogy mondanivalóját megérthessék. (Paradicsom II. 1–18.)

A szerző azt a következtetést vonja le, hogy Dante nem minden keresztény olvasóhoz fordul, akinek a mű csak kezébe kerül, hanem egy meghatározott, művelt közönséghez. Ennek a közönségnek pontos, sőt szociológiai körvonalazása derül ki a *Convivio*-ból. Itt ugyanis kijelenti Dante, hogy művét azért írta olaszul, mert ha latinul írta volna, akkor csak a „litterátusok” értették volna meg. Tehát Dante világosan különbséget tesz a „litterátusoknak”, vagyis a szakembereknek szóló és a nem szakemberekből álló közönségnek szánt irodalom között. Ez azt jelenti, hogy elérkezett az olasz irodalmi műveltség történetének az az óriási jelentőségű fordulata, amikor végbement az irodalom elvilágiasodása, azaz a kultúra a klerikusok kezéből átment a laikusokéba, és pedig kettős értelemben: egyrészt a szakemberek már csak egy technikai értelemben használt holt nyelv ismerői, akik főként az egyházhöz tartoznak, másrészt a laikusok körében is kialakult egy réteg, amely rendelkezik a mű megértéséhez szükséges műveltséggel, ha nem is szakemberek, s a latint talán nem is ismerik, és nem is egyházi férfiak.

A konkrét valósághoz való eljutás vágya vezeti Rajnai László tollát *Dante arca* c. tanulmányában. Nem kisebb feladatra vállalkozott, mint annak tisztázására, hogy a ránk maradt Dante ábrázolások közül melyik örökítheti meg Dante igazi arcát.

A Ravennában őrzött Dante hamvak, és főleg a koponya gondos antropológiai adataira támaszkodva elemzi a Dante-ikonográfia közismert alkotásait és megállapítja, hogy „Giotto portréjára azonosítható a legtökéletesebben Dante koponyája”. (Pontosabban Kirkupnak a Bargellóban talált Giotto portréről készített rajzával.)

Ami a szobrokat illeti, erre vonatkozóan érdekes feltevéssel áll elő Rajnai László. Elképzelése szerint Guido da Polenta — az akkori idők szokása szerint — valószínűleg halotti maszkot készíttetett a holt Dantéről, amelynek alapján akarta valamelyik művészevel a költő kőbe faragott képmását elkészíttetni. Ezen feltevését a szerző Boccaccióra való hivatkozással támogatja. Boccaccio szerint ugyanis Guido lovag Dante temetésén emlékbeszédet tartott és „ígéretet tett, hogyha az élete és körülményei megengedik, olyan kiváló síremlékkel tiszteli meg őt (Dantét), hogyha valaki más érdemét nem teszi emlékezetessé a jövőző nemzetségek előtt, ez az emlékmű bizonyára méltó lesz erre.” Mármost — Rajnai feltevése szerint — miért ne lehetett volna az emlékmű legfőbb díszé a költő élethű arcvonásokkal elkészített szobra? A végleges szobor elkészültéig azonban mintegy szerény és ideiglenes pótlásként a ma Torrigiani-maszk vagy „testa” néven ismert monumentumot (Rajnai a kettőt azonosnak tartja) helyezték el a kőkoporsó közelében, amelynek alapjául szintén a halotti maszk szolgálhatott.

Az eredetileg tervezett szobor bizonyos okok miatt sohasem készült el, de megmaradt a Torrigiani-maszk. Frassetto professzor ugyan bizonyos (csupán néhány milliméteres) eltéréseket állapított meg a Dante-koponya és a Torrigiani maszk között és ennek alapján kétségbe vonta, hogy hitelesen ábrázolná a Sommo Poeta arcát. Rajnai túlságosan pedánsnak tartja Frassetto kétélyeit és a maga részéről megállapítja: „Amiképpen Giotto freskója bázisa kell hogy legyen Dante festői ábrázolásainak, a Torrigiani-maszk pedig a plasztikai megoldások alapmonumentuma marad. . . ”A nápolyi mellszobrot Rajnai a Torrigiani-maszk másolatának tartja, tehát szintén hitelesnek fogadja el.

Nézetünk szerint ezt a kérdést még további kutatások eredményei alapján lehet majd egyszer eldönteni (ha ugyan egyáltalán lehet), és Rajnai érdekes feltevése esetleg igazolást nyerhet.

II.

A második rész alcíme: *Szempontok a Szingjáték tartalmi-formai elemzéséhez*, és ez rész Gáldi Lászlónak a Pokol XVII. énekéről adott kitűnő stíluselemzésével kezdődik. A tanulmány elején azokról a nehézségekről ír a szerző, amelyekbe a Dantéhoz közeledő stíluselemző ütközik. Így — többek között — megemlíti, hogy a *Szingjáték* szókincsének modern statisztikai feldolgozása még csak terv. Ez valóban így is volt, amikor a tanulmány íródott. Időközben azonban megtörtént a *Commedia* teljes szövegének legmodernebb, gépi feldolgozása. (Erről érdekes adatokat közöl az „Oggi” c. hetilap 1966. április 14-iki száma.) Ennek a gépi statisztikai feldolgozásnak az eredményei bizonyára értékes kiindulópontot fognak szolgáltatni további kutatásokhoz, hiszen a gépi feldolgozás programozását nem kisebb nyelvész, mint Carlo Tagliavini útmutatásai alapján készítették el.

A XVII. ének tárgyát alkotó Geryon-epizódot Gáldi László a tematikus kompozíció szempontjából, különböző verstani szempontokból (ritmika és rímelés), a mondattani alkat és végül a szókészlet szempontjából elemzi.

A tematikus kompozíció tekintetében rámutat arra a szoros belső kapcsolatra, amely a Geryon-epizódot egyrészt a Pokol elejéhez, másrészt a Pokol utolsó énekeihez fűzi. A verstani elemzésben az *endecasillabo a minore* és az *endecasillabo a maiore* kategóriák főbb ritmusváltó-zatait figyelembe véve statisztikailag feldolgozza az ének összes verssorát. A rímképletek elemzésénél különös gondot fordít a szerző a rímek domináló hangszínének a kifejezendő tartalommal való összhangjára.

Az ének mondattani alkatának vizsgálatában két alapvető szempontot juttat érvényre a szerző: a) a mondatok szerkezetének és a dantei enjambement néhány sajátosságának a vizsgálatát; b) az igeidők használatának elemzését.

Az ének szókészletének a tárgyalásában egyrészt a Dante előtti költői nyelvben egyáltalán nem használt szavakat és kifejezéseket elemzi, másrészt a dantei trópusokat vizsgálja.

Fredi Chiappelli *A Purgatórium szerkezete* c. tanulmányában a *Purgatóriumot* mint *úti-programot* tekinti és fő jellemvonásaként állapítja meg az ott-tartózkodás átmeneti voltát. Minden „állomásnál”, amelyet Dante leír, az érkezésben már benne érezhető a továbbindulás, úgy hogy fölemelkedés, kifinomulás, könnyebbé válás követik egymást egyre magasabb rendű azonosulás stádiumaiban.

A *Purgatórium* anyagát a szerző kilenc részre osztja: az antipurgatóriumra, a hét főbűnt sújtó hét büntető gyűrűre és végül a Földi Paradicsomra. A *Purgatórium* összes epizódjának közös jellemzője az, hogy a cselekvések eredetében túlsúlyban van az érzelem. Ezt szimboli-

zálja az is, hogy Vergilius, az „Értelem”, elhagyja Dantét, nem azért, mintha vezetőre nem volna már többé szüksége, hanem azért, mert az ő vezetése már nem kielégítő.

A *Purgatórium* befejező részét az utolsó hat ének tartalmazza. Itt megy végbe a Földi Paradicsom vidékén a Beatricével való találkozás és kibékülés. Ez a rész a Purgatórium tetőpontja. Dante a legnagyobb ünnepélyességgel fejezi ki a liturgikus tartalmat.

Vittore Branca *A Paradicsom XVIII. énekét* tárgyaló cikkében kifejti, hogy míg a Paradicsom első fele lassú, fokozatos előkészület volt képeken és epizódokon keresztül, amelyekből Dante földi elképzelései és szenvedélyei világosan kitetszenek, addig a XVIII. énekben a földi motívumok egyre ritkábbak lesznek, itt veszi kezdetét az állandó crescendóban folytatódó végső útszakasz, amely a legfőbb igazsághoz vezet.

Ebben az énekben szövik szemünkbe az égi igazság vetületeként a földi igazság alapelve: *Diligite Justitiam Qui Judicatis Terram*. Az ötödik szó M-jének magyarázataként a dantisták szinte kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy ezen a Maestas Domini Imperatoris-t kell érteni. Tehát Dante a császártól várta a földi igazságszolgáltatás restaurációját. Ezt erősíti a pápák éles hangon való elítélése is.

A szerző azt bizonyítja, hogy a *Színjáték* vallásos, keresztény alkotás ugyan, de nem utasítja el a földi valóságot, isten országnak eljövételét jósolja a földön, békét, az igazak uralmát.

A földi élet hangsúlyozása jellemző vonása a középkorból az újkorba való átmenetnek.

Baranyi Ferenc *Az endecasillabo mint kifejező eszköz Dante Színjátékában* c. tanulmányában kimutatja, hogy Dante élt mindazokkal a lehetőségekkel, amelyeket az olasz nyelv természetéből, jellegéből rejt magában s ezáltal a szavak pusztá értelmé által kinyilvánított mondanivaló Dante művében szemléletesebb, hatásosabb és érzékletesebb lett. Dante mesteri módon alkalmazta a minden esetben indokolt és sohasem öncélú formai megoldásokat. S mindezt az endecasillabo segítségével, amely Dante óta „nemzeti” versforma lett az olasz költészetben.

A szerző elemzi azokat a ritmikai és hangzási bravúrokat, amelyekkel Dante a mondani-valóját kifejezőbbé teszi. Így, egyebek közt rámutat a nyugodt és izgatott sorok váltakozására a *Pokolban*. A *Pokol* egyre újabb rémségeket tár Dante elé. Amikor pedig a költő valamilyen új izgalom elé néz, a sorok egyre zaklatottabbak lesznek, párhuzamosan az izgalom fokozódásával. A hangsúly-torlódás és halmozás mellett él Dante a nyelv zeneiségének kihasználásával is. Pl. a *Pokolba* való belépéskor a kárhozottak feltörő jajkiáltásait Dante-i hangzónnel festi alá.

„Quivi sospiri, pianti e alti guai” (Inf. III. 22.)

Még, aki nem érti az olasz nyelvet, az is észreveszi, hogy itt valami nyöszörgésről, vonításkereső fájdalom hangokról van szó.

Vergilius a *Pokolban* „otthon” volt: magyarázott és rendelkezett. A *Purgatórium*ban azonban ő is most jár először: kérdezősködik és kér. Ez a szerepbeli változás nagyszerűen lemérhető beszédének ritmusán.

Nem kerülik el a szerző figyelmét a természeti képek, leírások, a különféle érzelmi állapotok okozta nyugtalanságok. S velük szemben a *Paradicsom* fenséges, végtelenbe ívelő tizengalma. Érinti a magyarra fordítás problémáit. Felveti a kérdést, hogy Babits jambusos tizenegyesei helyett nem lehetne-e kikísérletezni egy hangsúlyos magyar tizenegyesben történő fordítást, hiszen Ady már adott példát erre a versformára *Nagy lopások* bűne c. versében.

III.

A harmadik rész *Az újkori Dante-kép kialakulása Olaszországban és Magyarországon* cím alatt olyan tanulmányokat foglal egybe, amelyek egy-egy döntő részletét vizsgálják annak a többszázados folyamatnak, amelyet Dante életművének különböző értékelései a különböző korokban jelentettek. S ezekből mint mozaikokból alakul ki a mai olvasó előtt a Sommo Poeta jelentősége az egyetemes emberi kultúra történetében, és ezen belül a magyar irodalomban.

A tanulmányok sorát Giorgio Padoan *Boccaccio Dante-kommentárja* c. tanulmánya nyitja meg. Kétségtelen ugyanis, hogy a Boccaccio-féle interpretáció, ha nem is tudott bizonyos korabeli köztörségektől szabadulni, indította el Dante új, humanista irányú értelmezését, amely a későbbi, egyre haladóbb szellemű értékelések alapjául szolgált.

Boccaccio „*Esposizioni sopra la Commedia*” című írásából kitűnik, hogy a *Commediát* nem mindenki fogadta el. Azok a családok, amelyeket a mű érintett, továbbá vakbuzgó teológusok, elfogult kritikusok, szélsőséges guelfek, mind támadó hadjáratot indítottak Dante ellen, és csak úgy zúdították a költőre a különféle rágalmakat. Ehhez még az is hozzájárult, hogy a *Színjáték* nyilvánosságra kerülésétől eltelt fél század alatt alapjaiban megváltozott a politikai, vallási és kulturális helyzet ahhoz képest, amilyen Dante idejében volt. Boccaccio meglehetősen nehéz helyzetbe került Dante rágalmozóival szemben, akik saját védelmükben az ortodox hit könnyen forgatható és hatásos fegyveréhez nyúltak. Nem utolsósorban ez volt,

egyik tényezője Boccaccio súlyos vallási krízisének is, amely a belső elletmondások végső kiéléződéséhez, a kiábrándult pesszimizmushoz vezetett. Így azután a kommentárookban sem mert belemenni Boccaccio a lényegi kérdések tárgyalásába, hanem inkább a *Színjáték*ban megnyilatkozó erudícióval, az antik világ hőseinek vagy a hírhedt bűnösöknek a felvonultatásával foglalkozott részletesebben.

A kommentárok bemutatják Boccaccio fejlődését, több ponton elárulják fizikai és morális kimerültségét, korai öregségét, visszavonult vidéki magányát, a vallási eszményekhez való visszafordulását. Ugyanakkor azonban a szövegre fordított végtelen nagy figyelemben már az újfajta humanista értelmezés nyilvánul meg. És éppen ez Boccaccio legnagyobb érdeme: az értelmezés új módszerének a megalapozása létrehozta a *Színjáték* egyértelmű magyarázatát, azt, amelyben felülkerekedik a humanista gondolkodás, és amely ma is uralkodó.

A következő tanulmányban Szabó Mihály vizsgálja az *egri Serravalle-kódexben található latin nyelvű Divina Commedia fordítást és kommentárt*, amelyeket Giovanni Serravalle fermói püspök készített.

A szerző ismerteti az egri kódex felfedezésének történetét, Toldy Ferenc, Császár Ferenc, Vaisz Ignác, Kaposi József és Kardos Tibor kutatásait és értékeléseit, majd a két variáns gondos egybevetésével készült szöveg alapján közli azt a Zsigmond császár és királyhoz szóló latin nyelvű prólogust, amely csak egyedül az egri kódexben található.

Az *Ajánlás*ban Serravalle azt bizonyítja, hogy a Római Birodalmat az isten előre meghatározott céllal rendelte el, tehát törvényes, igazságos, szükséges és jó. Sőt, időben megelőzte a pápaság intézményét. A továbbiakban Zsigmond császár VII. Henrikől való származtatásával foglalkozik, majd azt a gondolatot fejezi ki, hogy egyedül Zsigmond hivatott és képes a keresztény világ bajainak orvoslására.

A fordítást Toldy Ferencről Kaposiig mindenki prózai fordításnak tekintette. Kardos Tibor utalt először a ritmus és a rím fellelhető nyomaira. Szabó Mihály tovább fejlesztte Kardos észrevételét, és arra a megállapításra jut, hogy Serravalle fordítása *verses* fordítás, mégpedig a sorok a hangsúlyos ritmus-elv alapján épülnek egymásra, a rímelés azonban esetleges. Megállapításának igazolására egymás mellé állítja közül néhány részletet a Serravalle-féle fordításból és az olasz eredetiből. A szerző nézete szerint a régebbi kutatókat az vezethette félre, hogy latin szövegről lévén szó, elsősorban hexametert kerestek s azt természetesen nem találtak; másrészt Serravalle az egyes énekeket fordításában *capitulum*oknak nevezte, ami csak prózai műveknél volt szokás.

Koltay-Kastner Jenő *Dante és az olasz Risorgimento* kapcsolatait elemzi tanulmányában. Mielőtt Dante politikai gondolatainak a Risorgimento-ban való kibontakoztatását mutatná be, a szerző elvonultatja előttünk Dante utóéletét a humanizmus, reneszánsz s az ellenreformáció korában. Az említett korokban az értékelések többnyire a *Színjáték* egyes részleteit ragadták ki és azokból kiindulva vallásos műnek, majd nevenséges „komédiának” minősítik; olyan véleményt is akadt, hogy „Dante örült és műve szörnyszülött”. Az egész műről átfogó értékelést először csak G. B. Vico ad. De egyelőre Dante még nem politikai mondanivalójával, hanem allegorikus műformájával hat. Dante politikai gondolata és életmagatartása a Risorgimento két nagy előfutáránál, Alfierinél és Foscolónál talál először visszhangra. Alfieri Dante hazafiúi szenvedélyességét vallja magáénak, Foscolo már egy lépéssel tovább megy: Dantét a maga kora politikai ideáljának hordozójává avatja. Cesare Balbo 1839-ben megjelent Dante életrajza az olasz hazafiság szimbólumává avatja a költőt. Vincenzo Gioberti a kanti idealista filozófia oldaláról közelíti meg Dantét, és azt mondja, hogy a *Színjáték* tulajdonképpen főszereplője az „idea”, amely mindenütt áttetszik a képek fátyolán. Dante következő értékelője Tommaseo, aki a demokratikus reformok szószólójának teszi meg őt. Giuseppe Mazzini több írásában foglalkozik Dantéval és kifejti a maga risorgimento-programjának egységét Dante politikai gondolatával: „Dante annak a hitnek a hívője volt, amelyet mi vallunk, és ugyanarra a célra tört, amit mi magunk akarunk elérni.” A Risorgimento írói és költői majdnem mind megemlékeznek Dantéről: Giusti, Niccolini, Mameli, Poerio stb., hogy csak a legnagyobb nevet ragadjuk ki. E többé-kevésbé alkalmi lírai megnyilatkozásokkal azonos szellemből fakadnak Dante életének vagy a *Színjáték* egyes jeleneteinek drámai vagy regényszerű feldolgozásai. Ugyancsak a Risorgimento korában jelentősen megnövekszik a Dante-ábrázolások száma: egyrészt magának a költőnek emlékművei, másrészt Dante műveire készített művészi illusztrációk.

Majd felveti a szerző a kérdést: mennyiben igazolható a Mazzini-féle Dante-kép a költő műveivel? Ismerteti Franz Xaver Kraus, Vittorio Rossi, Luigi Settembrini, Francesco de Sanctis nézeteit. Különböző mértékben és felfogásban, de mindnyájan azt vallják, hogy Dante a művei útján igen sokban járult hozzá a haza egységének létrejöttéhez, amint ezt 1861-ben az első országos Dante-kongresszuson Giacinto Bosco közoktatásügyi miniszter is megállapította.

A sort Carduccival zárja a szerző, Carducci ugyan óva int Dante erőszakos aktualizálásától, de költészetében talán a legközelebb került Dante szelleméhez. Talán senkinél nem buzog

nemesebben és spontánabban a dantei harag az egykorú politikai állapotok láttán, mint éppen Carduccinál.

Szauder József *Dante a XIX. század magyar irodalmában* című tanulmányában a XIX. századi magyar irodalom Dante-kultuszának és fordításainak belső történetét rajzolja meg eszme-, ízlés- és stílustörténeti alapon.

A XIX. századi magyar irodalom két nagy periódusának, a romantikának és a népies-nemzeti realizmusnak megfelelő csoportosításban vizsgálja a kérdést a szerző. Így a romantika jegye alatt ismerkedünk meg a szerző által a pozsonyi könyvtárban felfedezett első magyar Dante-fordítással: Döbrentei Gábor prózában készült fordítás-részleteivel, majd Császár Ferencnek értékes elemeket tartalmazó, mégis az irodalomtudomány által egyoldalúan elmarasztalt fordításával, végül Bálinth Gyula tábori lelkész szövegéhez és szelleméhez egyaránt hűtlen, művésziellen fordításával.

A forradalom utáni realizmus és eszményítés jegye alatt tárgyalja a szerző Arany János szerepét, Angyal János és Szász Károly fordításait, nem tagadva meg Angyaltól a neki méltán kijáró elismerést és részletes elemzéssel taglalva Szász Károly alkotását.

Megemlékezik a tanulmány Dante születésének hatszázados fordulójának megünnepléséről, Pulszky Ferenc firenzei szerepléséről, a hazai eseményekről és az évfordulóval kapcsolatos irodalmi megemlékezésekről. A sort a század végi hanyatlás produktumai zárják: Cs. Papp József és Csicsáky Imre működése. A dekadenciából azonban jövőbe mutató fénysugár csillan elő: Péterfy Jenő Dante-esszéje, amelynek szelleme Babits művében, a legszebb magyar Dante-fordításban talált igazolójára.

Rába György *Két költő: Dante és Babits* című tanulmányában azokat a hatásokat elemzi, amelyek Babits költészetét érték Dante részéről. Babits ugyanis kb. 15 évig dolgozott a *Színjáték* fordításán és ez idő alatt olyan szimbiozisban élt Dantéval, hogy annak egy-egy lelkiállapotát szinte tökéletesen átélte maga is. Ennek az lett a következménye, hogy a *Színjáték* fordításával párhuzamosan Dante közvetlenül hatott Babits egyéni költészetére, ami háromféleképpen jelentkezik: formai megnyilvánulásban, azaz terzinaformában írott verseiben, tartalmi hatásban, azaz valamilyen dantei mottóra írott verseiben, és végül Dante iránti költői hódolatában.

Az eredeti Dante szöveg mellett Babitsot több esetben saját fordítása is inspirálta, és a szerző több egymásnak megfelelő helyre mutat rá a *Színjáték* fordításában és Babits eredeti verseiben. Végül a *Színjáték* fordításának alapos elemzésével zárul a tanulmány.

Kardos Tibor *A Dante-kép változásai Babits óta* című zárótanulmányában összefoglalja és értékeli Dante halálának hatszázadik (1921) és születésének hétszázadik (1965) fordulójára közé eső magyarországi Dante-kultuszt. Így elsőnek említi Fülep Lajosnak a *Nyugatban* megjelent Dante-tanulmányát, amely Dante jelentőségével csupán irodalmi síkon foglalkozik, de ebben igen nagyra értékeli és rámutat határkő szerepére. „És mint ahogy legnagyobb emléke az elműlő középkornak, úgy felül nem múlt kezdete az újnak.” Foglalkozik ezután a szerző a Szent István Akadémia által összeállított *Dante-Emlékkönyv* legjelentékenyebb tanulmányával, Concha Győző cikkével. Ennek a cikknek sok tévedése ellenére is igen nagy érdeme, hogy szigorúan elítél minden olyan hamisítást, amely a modern fasizmus érdekében szeretné felhasználni Danténak mint nemzeti prófétának a jóslatait.

Ugyanakkor a *Corvinában* is két igen jelentős cikk látott napvilágot: Kastner Jenő *Dante realizmusa* és Kaposi József *Dante és Magyarország* című tanulmányai. Az első Dante egyik legigazabb értelmezése, amely szerint a *Színjáték* nem absztrakt mű, hanem az „emberi élet nagyszerű költeménye”. Kaposi pedig tulajdonképpen újra nyomatta könyve (*Dante Magyarországon*) megfelelő fejezetét, amely az *O beata Ungheria* kezdetű, sokat vitatott hely értelmezését igyekszik tisztázni.

Az 1921. évi emlékünnepek után megritkulnak a publikációk. Boccaccio *Dante-életrajza* jelent meg rövidített alakban Kaposi tolmácsolásában és az *Új élet* Ferenczi Zoltán fordításában. Igazi nagy esemény: a *Paradicsom* fordításának megjelenésével (1923) most már a teljes *Színjáték* hozzáférhetővé vált a magyar olvasóközönség számára, Babits kitűnő, az eredeti mű nagyságához méltó fordításában. A teljes *Színjáték* felkeltette az érdeklődést Dante egyéb művei iránt is. A fasizmus és a háború azonban egyre ziláltabb viszonyokat teremtett, és Dante számára nem nagyon jutott idő és hely. A zűrzavar e korszakában Jékely Zoltán *Új élet* fordítása és Fülep Lajosnak a fordítás elé írott bevezető tanulmánya mondható kiemelkedőnek.

A felszabadulás után ismét fellendült a Dante-irodalom, amely néhány jelentős tanulmány (Sallay Géza: *Dante politikai eszméi és a feudalizmus*, Kardos Tibor: *Dante alkotó képzelete* stb.) után *Dante Összes Műveinek* a legkiválóbb fordítók tolmácsolásában megjelent magyar nyelvű kiadásával érte el a tetőpontot.

*

Végigolvasva a kötet tanulmányait úgy érezzük, hogy igen jelentékenyen előre haladtunk Költőnk megismerésében, és sok új, eddig ismeretlen vonással gazdagodott a szívünkben élő kép. A jelen Dante-Emlékkönyvet teljes joggal tekinthetjük a marxista Dante-irodalmon belül is határkönyvnek, amely iránymutató és meghatározó jellegű lesz a további Dante-kutatásokra nézve. Éppen ezért e tanulmánykötet döntő előrelépést jelent az irodalomtudomány fejlődésében és egyúttal jelentős hozzájárulás a nemzetközi Dante-irodalom gyarapításához. Úgy véljük, a kötet íróinak sikerült megvalósítani a kitűzött célt: bemutatni a dantei életműnek egy nálunk eddig kevésbé elemzett oldalát, a történetiséget, és sikerült élesen kidomborítani azt, amit az idealista kritika többnyire elkenődni igyekezett: a társadalombírálatot, a világnézeti-politikai mondanivalót. Sikerült eloszlatni azt az idealista kritika nyomán eléggé elterjedt felfogást, amely szerint Dante szinte kizárólagosan teológus és misztikus költő volna, és a kötet tanulmányai rámutatnak a dantei életmű földi, konkrét történeti inspirációjára, és a teológus költő mellett megjelenik szemünk előtt — *Dante-irodalmunkban először ilyen élesen* — az elkötelezett költő képe.

A kötet az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg igen izléses külső formában, 12 művészi illusztrációval. Úgy véljük, minthogy Dante összes műveinek magyar tolmácsolása már két kiadást ért meg, a jelen kötet sem kizárólag a szakemberek számára íródott, hanem azt a célt is igyekszik szolgálni, hogy Dantét közelebb hozza a magyar olvasóközönséghez. Ezért csak helyeselhető a magyar nyelvű idézés, amelyet a szerzők általában követnek. Sőt, ha valamilyen oknál fogva multhatatlanul szükségesnek látszik az olasz nyelvű idézés, akkor is ott áll vele párhuzamosan annak magyar fordítása, mint pl. Kardos Tibor első tanulmányában.

Tisztában vagyunk vele, hogy az idegen szók magyar átírása meglehetősen bonyolult kérdés és a szerzők ebben a tekintetben bizonyos szabadságot élveznek. Minthogy itt azonban egy kötetben jelenik meg több szerző tanulmánya, az olvasó számára megnyugtatóbb lenne, ha egységes helyesírással találkozna a kötetben. Csak példának említnék néhány esetet: 443. old.: simoniakus, 472. old.: szimoniakus; 568. oldal: esszé, 665. oldal: essay; 526. old.: tercina, 576. oldal: terzina.

Az Akadémiai Nyomda jól olvasható szép szedésben szedte ki a szöveget, nem feledkezve meg a tördelés és szép tagolás esztétikai követelményéről sem. Néhány helyen azonban sajtóhibák találhatók. Zavaróan hat pl. a szöveg értelmezésére Baranyi Ferenc tanulmányában a 383. oldalon, hogy a szerző a vadállatok megjelenése nyomán keletkezett hangsúlytorlódást kis félkörrrel kívánta jelezni s e jel végül is lemaradt. Zavarólag hat pl. az is, hogy Koltay-Kastner Jenő tanulmányában „agrár”-t kell olvasnunk „agár” helyett (484. old.). Másutt a „vezé-relve” hibás szóelválasztásnál is egy darabig tűnődni kell, amíg rájön az olvasó, hogy itt nem a „vezérelni” ige határozói igenevével áll szemben, hanem a „vezérelv” (= alapelv) főnévvel (635. oldal).

Ez apróságok felemlegetése nem valami okvetetlenkedés. Úgy érezzük, olyan értékű kötettel állunk szemben, hogy az feltétlenül megérdemelt ilyen részletes bírálatot s az említett apróságokra is azért hívtuk fel a figyelmet, hogy egy újabb kiadás esetén lehetőleg kiküszöbölődjenek s ezzel is fokozzuk méltó hódolatunkat a Sommo Poeta emléke iránt, melyet e kötet oly közel hozott a magyar olvasó szívéhez. S úgy hiszem, hogy mindnyájunknak „hoc erat in votis”.

Benedek Nándor

Két új angol etimológiai szótár

Még a szótárakban felülmúlhatatlanul gazdag angol nyelvtudományban is szokatlan esemény, hogy ugyanazon évben, 1966-ban s egymástól függetlenül a nyelvnek két terjedelmes etimológiai szótára lásson napvilágot.

Az angol nyelvben az etimologizálás hosszú múltra tekinthet vissza. Az első nagyszabású, korszerű tudományos elvek alapján szerkesztett és mindmáig használható angol etimológiai szótár W. W. Skeat tollából már 1882-ben megjelent. Ez a pusztán a szöveget felderítésével foglalkozó szótár azóta is használatban van bővített új lenyomatokban (utoljára 1953-ban) és népszerűsítő tömörített, *concise* kiadásokban. Skeatet ugyan időben két évszázaddal megelőzte Stephen Skinner az 1671-ben latin nyelven közzétett *Etymologicon Linguae Anglicanae*val, ez a mű azonban a nyelvtudomány „Copernicus előtti” korában született s ezért ma már pusztán történelmi emlék, tudós furcsaságok halmaza. Skinner kora után, eleinte jórészt az ő anyagának felhasználásával, kezdődött el az angol értelmező szótáraknak szöveftő anyaggal való kiegészítése. Ennek első rendszeresen végigvitt példája Nathan Bailey-nek 1721-ben kiadott *Etymologicon Linguae Anglicanae c. értelmező szótára* volt. A 18. század

eleje óta az etimológiai közlés elmaradhatatlan részévé vált az igényesebb angol értelmező szótáraknak, s éppen ezek a művek váltak a XIX., s részben a XX. században az angol szövegtérítés nagy előre lendítő gyűjteményeivé. Olyan klasszikus angol értelmező szótáraknak, mint a történeti elvű oxfordi nagyszótár (O. E. D., 1884–1928), a Whitney-féle amerikai Century nagyszótár (1889–91), a Webster International szótáraknak egyre új átdolgozásai (1890, 1934, 1961) vagy a H. C. Wyld-féle Universal Dictionary of the English Language (1932) igen nagy érdemei vannak a címszavak etimológiájának kialakításában és megszilárdításában.

E nagy szótárak tartották ébren az igényes laikus közönség érdeklődését anyanyelve szavainak eredete iránt is. A tudományos világ számára azonban gyakran azért nem voltak kielégítőek, mert — az OED és Wyld kivételével — térhiánnyal küzdve általában nem lehettek eléggé részletezők. Ezért vált szükségessé olyan speciálisan etimológiai szótári jellegű művek megalkotása, mint Skeat említett szótára mellett Ernest Weekley-é (1921) és Eric Partridge-nek *Origins* című, a közelmúltban (1958) közzétett kötete.

Az 1966 tavaszán megjelent két új, egymástól teljesen függetlenül Európában, ill. Amerikában készült angol etimológiai szótár a Skeat és Weekley vonalat folytatja, tehát az angol szókészlet szavai eredetének egyetlen, nem túl terjedelmes műben való ábrázolására korlátozódik s szükségszerűen kirekeszti az angol értelmező szótáraknak számos egyéb elemét. Az alábbi recenzió e két új szótárnak nem az egyes etimológiáit szándékozik mikroszkopikus módszerrel bírálni — amihez 1000 és 1700 lap terjedelmű művek esetében a jelen folyóiratban rendelkezésre álló hely amúgy is túl kevés volna —, hanem a két, eltérő szemléletű és módszerű mű jellegzetességait, módszerét, felépítését kívánja összehasonlító módszerrel megismertetni. Mivel azonban az egyik művel, a két kötetre tervezett terjedelmesebbikkel e folyóirat előző számának 237–240. lapjain András T. László már részletesen foglalkozott, ezért az alábbiakban eme szótárra csak röviden fogunk utalni.

A két mű közül a rövidebbik egy kötetben látott napvilágot 1966 tavaszán *The Oxford Dictionary of English Etymology* címen a Clarendon Press kiadásában C. T. Onions szerkesztésében, 70 shillinges áron, 1024 kéthasábos lapon. A terjedelmesebbik mű két kötetre van tervezve, melyből az első ez év márciusában jelent meg *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language* címen Amsterdamban az Elsevier kiadóvállalat impresszumával. Szerkesztője Dr. Ernest Klein, s az A–K betűk anyagát tartalmazó kötet 853 kéthasábos lapra terjed 90 holland forintos (azaz 180 shillinges) áron. A második, befejező kötetet a kiadó ugyanezen év végére ígéri.

Az oxfordi kötet szerzője régóta ismert név az angol lexikográfiában. Már 1895-ben az oxfordi nagyszótár (O. E. D.) szerkesztőségének kötelékébe lépett, 1914-ben a szótár társszerkesztője lett és vezette annak munkálatait az utolsó, tizenharmadik kötet megjelenéséig. Ő volt a szerkesztője a nagy mű két kötetre rövidített párlatának, a *Shorter Oxford English Dictionary*-nek is s 1911-ben közzétett egy mindmáig kitűnően használható Shakespeare glosszáriumot. Az 1965-ben elhunyt Onions az etimológiai szótár szerkesztését egyedül állapotaig. Ekkor Onions már 89 éves volt, s agg kora miatt segítséget kellett igénybe vennie az olyan munkák elvégzésére (ellenőrzés, egységesítés, lacunák kitöltése stb.), melyek meghaladták fizikai erejét s melyeket egyébként is sokkal jobban lehet a kefelevonaton végrehajtani, mint a kéziratban. Az oxfordi egyetemi nyomda két ismert angol lexikográfus kért fel e végső munkálatokra, — mindkeztőjük neve szerepel a kötet címlapján is — az Egyesült Államokban élő G. W. S. Friedrichsen etimológust, s az ausztráliai származású R. W. Burchfieldet, aki már egy évtizede vezeti Oxfordban a nagyszótár pótkötetét sajtó alá rendező szerkesztőséget.

A címszókészlet mennyiségét illetően a Dr. Klein-féle szótár befejezetlensége miatt még csak az Onions-szótárról állnak rendelkezésre végleges, a kiadótól származó adatok. E szerint Onions 2000 hasábján 24 000 szócikkben mintegy 38 000 címszóról közöl szövegtérítést, de ebből 14 000 szó származék, mely a 24 000 cikkben rendszerint egész rövid tárgyalásban részesül. Többet tudunk meg a két szótár méreteiről, ha ugyanazon kezdőbetűs címszók mennyiségét hasonlítjuk össze. Onions 76 hasábon 838 szócikkben tárgyalja a G-betűs szavakat, szám szerint 1032-t, amelyekből 198 a rövidre fogott anyagú, valamilyen nagyobb szócikk végére sürített származékszó. Ezzel szemben dr. Klein a G-betűvel kezdődő címszavakat 118 hasábon dolgozta fel (az ő hasábjai valamivel nagyobbak, mint Onionséi), éspedig szám szerint 1635-öt. Elbe bele van foglalva számos alakváltozat és utalószó is, lényegesen több, mint Onionsnál.

Nagyobb a különbség a címszóanyag jellegét a nyelv alaki rendszerében való hovatartozást illetően. Természetesen mindkét szótár felöleli az angol nyelvnek gyakoriság, tehát fontosság és nagy szócsaládot létrehozó továbbképezhetőség szempontjából középponti, mintegy alapszóanyagát. Nagyjából azonos a homonima anyaguk, de Kleinnél több az alakváltozat, többnyire utalószók alakjában. Szóképző elemet, morfémát mindegyik szótár önálló cikkekben nagy számban közöl. Összetett címszót csak kivételesen. Származékokat — ha azok

etimológizáltak — Klein mindig külön szócikkekben helyez el, és pedig igen nagy számban, még ha nem is jelentenek semmiféle etimológiai problémát. (Számos származékszó szócikkéből lényegében csak azt tudjuk meg, hogy az alapszónak az *-able*, *-ible*, *-ing*, *-ive*, *-ness*, *-ward*, *-y* vagy más, rendszerszerű értelmében használt képzőelemmel történt „szabályos” derivátuma.) Onions ilyeneket sokkal kisebb számban hoz és az alapszó szócikkében dolgoz ki. Értelmezetlen és nyelvtörténetileg elemezetlen származékokat egy szőfejtő szótárban volta-képpen felesleges módon csak Klein közöl, elég nagy számban, alapszavuk szócikke végén. Állandósult frazeológiai kapcsolatot, szólásmódot Onions csak akkor szótároz, ha egyik fontos eleme nem él a szóláson kívül az adott alakban vagy jelentésben.

Eltér gyakorlatuk egy angol szótárban etimológizálandó szóanyagot illetően a tulajdonnevek kérdésében. Onions felvette címszóanyagába az utónevek egy kis töredékét, *John*-t, *George*-ot és *Mary*-t, de sehol meg nem magyarázott okból kihagyta *Francis*-t, *Lewis*-t, *Susan*-t és *Henry*-t s még több tucatot. (A szótár bevezetése igen rövid és egy sereg fontos elvi kérdésre nem tér ki.) Klein következetesebb: úgyszólván minden közkeletű utónevet felvesz címszavai közé. Egyéb személy- és helynevek terén Onions nagyon tartózkodó, főleg azokat szerepelteti, melyek angol történelmi vagy nyelvi szempontból valami nevezetességgel bírnak, mint *Windsor*, *Gladstone*, *Geneva*, *Cologne*, *Xeres*, *Sistine*, *Rhemish*, *Siruldrug*, *Teuton*, *Waterloo*, *Argus*, *Bradbury* és mások. Klein ilyen szempontból sokkal bőkezűbb, mondhatni túlzásba megy. Olyan tulajdonnevek etimológiáját is közli, mint *Agamemnon*, *Atropos*, *Buddha*, *Bhagavad-Gita*, *Bucentaur*, *Clio*, *Damocles*, *Escorial*, *Erechtheum*, *Electra*, *Favonius*, *Golgotha*, *Hephaestus*, *Iphigenia*, *Jupiter*, *Kremlin*, *Niobe*, *Panchatantra*, etc., mely neveknek csak annyiban lehet helyük egy angol etimológiai szótárban, hogy angol szövegben is előfordulhatnak. Ezek után meglepő, hogy éppen a canadai Klein tudomásul sem veszi, tehát nem közöl olyan helyneveket, melyek a kétszáz millió angol ajkú amerikai személynek legismertebb szavai közé tartoznak, mint *Alaska*, *Alabama*, *Boston*, *Connecticut*, *California*, *Canada*, *Delaware*, *Erie*, *Florida*, *Georgia*, *Hawaii*, *Illionis*, *Iowa*, *Kentucky* stb.

Némileg eltérő a két szótár álláspontja a slang szavak terén, Onions közül egy-két tucatnyit, Klein szinte semmit. A tabu szavak terén is liberálisabb az angol szerző, aki még beengedi az *arse*-t, *fart*-ot, *piss*-t és *shit*-et, de a *condom*, *cunt* és *fuck*-nak nem ad teret. A canadai szerzőnél az *arse* az egyetlen tabu-szó.

Nyelvészibb az álláspontja Onionsnak az archaizmusok és tájnyelvi szavak, minden etimológiai szótár fontos nyelvtörténeti eleme terén, amiket gazdagabban szótároz, mint Klein. Az oxfordi szótárban az előbbi csoportból megtaláljuk az *egad*, *endris*, *grece*, *gier-eagle* és más szókat, az utóbbi csoportból *butterbump*, *fantigue*, *faze*, *feeze*, *firlot*, *to gar* és *jitter* stb. szavakat, melyek hiányoznak a canadai műből.

Eles elvi eltérés mutatkozik a szaknyelvi szavak terén. Dr. Klein kifejti bevezetésében, hogy szóanyagával és etimológiáival nemcsak a nyelvtudományt, hanem a művelődéstörténetet is szolgálja kívánja, s azt napjaink szellemének megfelelően az új természettudományok szavainak bőkezű szótári képviselésével óhajtja megvalósítani. Elvben ez dicséretes, de a gyakorlati megvalósításban a szerző egyoldalú végtetekbe tévedt. Szótárában ugyanis túlzó bőségben közöl és etimológizál állattani, növénytani, vegytani, fizikai, földtani, csillagászati, orvostudományi, biológiai, ásványtani stb. műszavakat. Ezek mellett az *arteriosclerosis* típusú neo-görög vagy neo-latin terminus technikusok mellett nagy számban felülnek szótárában ritka arab, héber, indiai és kínai címszavakat a vallástörténet, jogtörténet, filozófia és társadalomtudomány köréből, afrikai szavakat afrikai természeti jelenségek nevéként, spanyol és portugál szavakat dél-amerikai fogalmak jelölésére. A 685. lapnak egyetlen hasábjában pl. a következő szaknyelvi szavak szerepelnek címszóként: *Gruyère* (francia sajt), *Gryllidae* (szöcskefélék), *Gryllus* (szöcske), *grysbok* (afrikai antilop), *guacharo* (dél-amerikai madár), *guaco* (dél-amerikai kúszónövény), *guaiacol* (haiti folyadék), *guaiacum* (haiti fa), *guan* (dél-amerikai madár), *guanaco* (lámafajta), *guarana* (brazil kenőcs). Dr. Klein szótárában a 840. lapon 33 címszó között alig egy vagy kettő akad, ami mai, élő vagy köznyelvi angol szónak volna nevezhető. A 746—752. lapokon a következő szavak szócikkei szaporítják a szótár anyagát: *Hottonia* (növényfaj), *Houdan* (francia baromfifaj), *houghite* (ásvány), *Houstonia* (növényfaj), *howardite* (meteorfeleség), *howlite* (ásvány), *hoya* (növényfaj), *hsien* (kínai államigazgatási alegység), *hubba* (arab súlyegység), *hübnerite* (ásvány), *hubshi* (néger Indiában), *Hudsonia* (növényfaj), *hulsite* (ásvány), *humman* (török hordár), *hundi* (váltó Indiában), *huppah* (zsidó menyasszony baldachinja), *huzoor* (indiai cím). Ezek egytől egyig nem-angol szavak, angol szövegekben rendkívül ritkán előforduló idegen szavak, amiknek etimológiáját senkinek se jutna eszébe egy angol szőfejtő szótárban keresni.

Onions e téren sokkal tartózkodóbb, az itt felsorolt szavakat nem szótározza. Ő is közöl számos tudós neologizmust, de néhány kivétellel megmarad a valóban elterjedt nemzetközi neo-latin, neo-görög szavak világában, mint *vitamin*, *insulin*, *isotope*, *radio*, *glycerine*, *enzyme*, *glucose*, *paraffin*, *grammophone*, *entropy*, *genocide*, stb. Nem-tudományos ízü idegen

szavainak száma csekély és az angol nyelv mai állapotának megfelelően jelentős részben francia eredetű, mint *beret, garçon, soubrette, matériel, soufflé*, számos olasz zenei terminussal. Persze Onions szótárában is előfordulnak ritka szaknyelvi műszavak, mint *colcothar, coleoptera, collimation, gadoid, hyoscamus, tussore* stb., de Kleinhez képest csekély számban.

A címszavak feldolgozási módját, a szócikkek szerkezetét a *humour* szónak és családjának párhuzamosan egymás mellé állított cikkei szemléltetik. A bal oldali, rövidebb hasábon az oxfordi Onions, a jobb oldali hosszabb hasábon a canadai Dr. Klein anyaga olvasható.

humour, U.S. **humor** hju-ma:z fluid, spec. any of the four chief fluids of the body (blood, phlegm, choler, melancholy) XIV; mental disposition, orig. as determined by the proportion of these xv; mood, temper, inclination XVI; quality of action or speech which excites amusement; faculty of perceiving this XVII. — AN. (*h*)*umour*, OF. (*h*)*umor*, -ur (mod. *humeur*) = Pr. *umor*, Sp. *humor*, It. *umore* — L. (*h*)*umōrem*, nom. (*h*)*ūmor*, f. (*h*)*ūm-*, as in HUMID. Hence **humour** comply with the *humour* of. XVI (Sh.). So **hu-mo(u)rist** †person subject to 'humours'; humoros or facetious person. XVI. — F. *humoriste*. **humorous** †moist, humid; pert. or subject to 'humours' XVI (Sh.); showing humour XVIII (Addison).

humor, humour, n. — ME. *humor, humour, umor, umour*, fr. OF. *humor, umor* (F. *humeur*), fr. L. (*h*)*umōrem*, acc. of (*h*)*ūmor*, 'fluid, moisture', rel. to (*h*)*ūmēre*, 'to be moist, wet', (*h*)*ūmidus*, 'moist, wet'. *Hūmor* stands for **ug^umōr-*, fr. I.-E. base **ūgn-*, **wegn-*, 'wet, moist, to sprinkle', whence also Gk. ὑγρός, 'wet, moist', Arm. *oyc*, 'fresh', ON. *vökr*, 'moist, damp', OI. *ukšati*, 'sprinkles', *ukšan-*, 'ox', Goth. *aúhsa*, OE. *oxa*, 'ox', and prob. also OIr. *fual* (for **wog^ulo-*), 'urine'. The correct spelling of the above Latin words is *ūmor, ūmēre, ūmidus*. The spelling with initial *h* is due to folk etymology, which associated these words with L. *humus*, 'earth'. Cp. *humid, hygro-, ox, udograph, udometer, Ulex, uliginose, uxorious, wake*, 'track left by a moving ship'. Derivatives: *humo(u)r*, tr. v., *humo(u)r-less, humo(u)r-some*, adjs., *humoral, humoresque, humorist, humorous* (qq.v.)

humoral, adj., pertaining to the humors of the body (*archaic*). — See **humor** and adj. suff. -al. **humoralism**, n., an obsolete doctrine which attributes all diseases to the state of the humors of the body. — See prec. word and -ism.

humoralist, n., an adherent of humoralism. — See **humoral** and -ist.

humoresque, n., a humorous or fanciful composition. — G. *Humoreske*, 'humorous sketch'. See **humor** and -esque.

humorist, humourist, n. — F. *humoriste*, fr. It. *umorista*, 'capricious', fr. ML. *hūmōrista*, which prop. denoted an adherent of 'humorism', i.e. the doctrine that diseases are due to the change of 'humors' in the body. See **humor** and -ist.

Derivative: *humo(u)rist-ic*, adj.

humorous, adj. — L. (*h*)*umōrōsus*, 'moist', fr. (*h*)*ūmor*. See **humor** and -ous.

Derivatives: *humorous-ly*, adv., *humorousness*, n.

E párhuzamból legelsőnek az tűnik szembe, hogy Dr. Klein lényegesen több származékot dolgoz fel, éspedig nem egy esetben feleslegesen vagy semmitmondóan, mintegy töltelék-anyagszerűen, s bőkezűbben bánik a laptükör terével, ami az áttekinthetőségnek kétségtelenül előnyére válik.

A címszó szófaját Onions csak akkor jelöli, ha az a behelyettesíthető értelmező szövegből nem derülne ki, ill. ha a címszónak a szócikkben szófajváltásos nyelvtani homonimája is van. Klein mindig közli a szófajt, sőt igék tárgyias vagy tárgyatlan voltát is jelzi.

Közli Onions a címszó mai kiejtését is, egyéni átírási rendszerben, mely eggyel szaporítja az angol lexikográfia már amúgy is túlonként bőséges fonetikai jelrendszereinek számát. A XII. lapon lévő *Key to Pronunciation* azonban magyarázatlanul hagy több betűjelet és *special symbol*-t, ami kifogásolható egy laikusoknak is szánt szótárban. Ezt a hibát dr. Klein azáltal kerüli el, hogy egyáltalán nem ad kiejtést — ami egy ilyen szótárban nem is lényegi elem —, ellenben Onionstól eltérve, nem jelöli a címszó írásváltozatai közötti stílári vagy földrajzi különbségeket.

Mindkét szótár fontosnak tartja a címszó mai stílus vagy nyelvi rétegbeli hovatarozásának jelzését, s többé-kevésbé rendszeresen figyelmeztet az archaizmusra és a tájszóra. A szaknyelvhez tartozást Onions ritkán jelzi (nála erre nincs is sok szükség), dr. Klein pedig meglehetősen rendszertelenül.

Némi eltérés mutatkozik a címszó jelentésének értelmező közlésében is a két szótár között. A szócikk élén álló címszó mai főjelentését Onions kivétel nélkül megadja, Klein néha mellőzi. A 744. lapon dr. Klein megadja, körülírja a mai angol jelentését a *horrid, horrific, horripilate, horripilation, hors de combat, hors d'oeuvre* címszóknak és szókapcsolatoknak, de nem közli a jelentését a *horrible, horrifaction, horrify, horror, horse* szavaknak. Nem világos, hogy miért teszi ezt a különbséget. Ugyanílyen következtelen Onions az állat- és növénynevek latin rendszertani megfelelőjének közlésében. Ebben viszont dr. Klein következetes, ő szinte soha nem közöl beazonosító latin neveket. A szócikkei végére tömörített származékok jelentését Onions nem közli, ha benne a képző rendszerszerű szerepet tölt be. Onions lényegesen eltérő főjelentéseket az A, B, C stb. betűkkel jelöl (hogy a számozás ne sugalljon időbeli egymásutánt), Klein számokkal.

Gyökeresen és mereven eltér egymástól a két szerkesztő gyakorlata a címszó jelentéstörténetének közlésében. A korszerű szövejtő szótárak nem szorítkoznak pusztán annak felderítésére, hogy a tárgyalt szó valamilyen őnyelvből kiindulva milyen alaki és tartalmi változások során jutott el addig a pontig, hogy megjelenjen egy ma is élő nyelvben, annak írásos emlékekkel dokumentált legrégebb korszakában. Ennek az útnak leírása csupán a szó őstörténetének, vagy a befogadó nyelven kívüli történetének megadása volna. A legtöbb szó azonban idegenből egy ma is élő nyelvre kerülve vagy abban a belső nyelvteremtés eszközeivel létrehozva az évszázadok folyamán a változások hosszú sorát éli át. Ezt az alaki és jelentésfejlődést ma már minden tudományosan igényes és viszonylag terjedelmesebb etimológiai szótár megkísérli regisztrálni különféle eszközökkel és módon.

Dr. Klein szótára alcímében azt ígéri, hogy a szavak jelentéstörténetét is leírja. A valóságban azonban ha és amikor ezt egyáltalán megteszi, csak a szónak az angol nyelvben való felbukkanása előtti őstörténeti korában teszi. Onions ebből a szempontból sokkal többet nyújt. Ha alak-történetet a szó angol nyelvi életéből csak elvétele közül is (mivel ez az O. E. D. hatásköre), jelentéstörténetet — ha a terjedelmi korlátozások miatt táviratstílusban is — jelentős mértékben vázol, római számmal jelölve az évszázadot, melyben a feltüntetett nyelvi tény (pl. a megváltozott jelentés) először található adatolva. Ezenkívül Onions rövidített névvel gyakran megnevezi azokat a jelesebb írókat vagy névtelen műveket is, ahol a szó vagy a szójelentés először előfordul, ahogy ez alant a *to defeat* cikkében látható. Itt Ch = Chaucer, Sh = Shakespeare, A. V. = a bibliának 1611-es „hivatalos” fordítása (Authorized Version).

defeat dif-ɪt ˈfjuːdɔ, ruɪn, dɪstrɔɪ XV (Ch.); frustrate, nullify XV (Caxton); ɪdɪsəˈpɔɪnt, dɪˈfrɔːd; dɪsˈkɒmɪt, vənˈkwɪʃ XVI (not in Sh. or A.V.). ME. *def(f)ete* – AN. *defeter*, f. *defet*, OF. *deffait, desfait*, pp. of *desfaire* (mod. *défaire*) = It. *difare* = medL. *dis-facere* undo, mar, f. L. *dis-* DE- 6 + *facere* make (see FACT). Hence *defeat* sb. XVI; cf. F. *défaite* = It. *difatta*. *defeatism*. XX. – F. *défaitisme*. *defeatist* sb. and adj. XX. – F. *-iste*.

Dr. Klein szótárából a szó angol nyelvbeli történetének eme keltezett és igazolt leírása hiányzik. Annál részletesebb önála az őstörténeti adatolás, ahogy a *humour* szócikkében már láttuk. Előszavában önreklámozó dicsekvéssel, a céhbüliek közé be nem fogadott amatőrnek jellegzetes nagyhangúságával hangsúlyozza is, hogy ő emeli az angol etimológizálást XX. századi tudományos színvonalra, egyebek között azáltal, hogy az eddiginél nagyobb mértékben

használja fel mintegy 700 angol szó kapcsán a héber, arameus és arab nyelvi szóanyagot s első ízben veszi igénybe, több száz szó esetében, a néhány évtizeddel ezelőtt felfedezett tokhár nyelvű adatokat. Dr. Klein igyekezik minden angol alapszót indoeurópai rokonsága teljes spektrumában bemutatni, némely esetben 20–25 élő és holt nyelvből vett párhuzamos alakot sorolva fel.

Onions szótárában a nyelvi őstörténeti adatközlés viszonylag szerényebb mértékű, legalábbis ami a rokonyelvek párhuzamos alakjainak felsorolását illeti, de az indoeurópai ősnyelvhez, ahol lehet, ő is visszavezeti az angol alapszavakat. Kleinhez viszonyítva bőles óvatosságot tanúsít az ősgermán és az ős-indoeurópai hipotetikus szójelentések értelmezésében. Gyakran nem csupán az átadó nyelv adatát közli, hanem az annak forrásul szolgáló előzményeket is, ami jól szemléltethető pl. azoknál a szavaknál, mint *coach*, *heyduck*, *hussar*, *pandur*, melyek a magyarban is szerepelnek. Rámutat az angol szófejtésben problematikus szerepet játszó XIV–XV. századi jövevény műveltségsvak eredete megállapításával kapcsolatos nehézségekre, mivel ezek egyaránt jöhettek franciából és latinból. A legújabb időkben többnyire latin vagy görög elemekből alkotott tudományos és technikai műszavak szócikkeiben közli a szóalkotó személy nevét, a szó első lefőhelyét és az alkotás idejét. (A *nylon* szónál azonban, melyről a Magyar Nyelvőr közölt a közelmúltban pontos adatokat, elmulaszt így tenni.) E vonatkozásban dr. Klein szótára annyiban nyújt többet, amennyivel több idegen (nem-angol) nyelvi elemekből szerkesztett újkeletű műszót közöl.

Sem Onions, sem dr. Klein nem említ tévesnek bizonyult korábbi szófejtést s csak kivételesen mutat rá mások által javasolt megoldások nehézségeire, s akkor is többnyire a forrás megjelölése nélkül. Természetesen mindkét szerző számos esetben annak megállapítására kényszerül, hogy a szó ismeretlen eredetű. Onions művében a G betű 838 szócikkében harminckilencszer fordul elő ilyen értelmű közlés, mint pl. *gag*, *gale*, *garish*, *gaze*, *gig*, *gimrack*, *girl*, *glade*, *glace*, *gloom*, *gloss*, *goal*, *golf*, *groom* és *gush* szók cikkében. E szók túlnyomó részéről Klein is így nyilatkozik, mint ahogyan általában a legtöbbször ugyanarra a végkövetkeztetésre jutnak, habár Onions egy árnyalattal mindig óvatosabb.

Az angol szó őstörténetét nyomozva Klein az ógörög szavakat az eredeti ábécével közli, a keleti nyelvek szavait egy a bevezetésben adott terjedelmes kulcsrendszer szerint latin betűvel írja át. A cirill betűs nyelvek szavait is latinbetűs ábécével transliterálta. Onions öreg kora ellenére megalkudott az elgörögtelenedő angol olvasóközönséggel s néhány elszigetelt esetet nem számítva a görög szavakat is latinbetűs átírásban közli. A mai angolban már nem élő germán nyelvi hangok jelölésében azonban Onions kevésbé engedett a laikus olvasónak, mint Klein.

Az etimológiai tájékoztatás, főleg Onions művében, nem szorítkozik pusztán a leszármazás, a vélemezhető ősfá ismertetésére, hanem sok értékes járulékos nyelv- és művelődéstörténeti adatot megjegyzést is tartalmaz. Közkeletű fogalmat jelölő szavak kihalása esetén pl. a szerző figyelmeztet arra, hogy milyen idegen szó gyökeresedik be a kipusztuló helyére, hogy mit mi szorított ki. Máskor némely fogalomkör tagjainak feltűnő származásbeli azonosságaira mutat rá, vagy párhuzamokat emel ki, változásbeli analógiákra, hangtörténeti törvényszerűségeik működésére hivatkozik. Dr. Klein a retrospektív purizmus szellemében némelykor megró egyes hibridnek vagy egyéb okból helytelennek tekintett új képzésű görög–latin összetételt (pl. *geriátria*) s helyettük jobbat, korrektet ajánl. Ilyen javaslataiban a kétszáz év előtti amatőr szófejtő, egyébként azonban kiváló lexikográfus, Samuel Johnson ama nézete kísért, mely szerint a nyelv folyton romlik s a nyelvi változások fő oka a tudatlanság.

Gyökeresen eltér mind Onions, mind dr. Klein egyes más nyelvek újabb keletű nagyobb szófejtő szótárának (így a tervezett három kötetes új magyar etimológiai szótárnak is) gyakorlatától a források megjelölése terén. Az egyes szócikkekben egyik angol etimológiai szótár sem közli az illető szóra vonatkozó szófejtő irodalom könyvészeti adatait, sem teljességében, sem szemelvényesen, s nem is száll vitába korábbi szófejtésekkel, nem is ismerteti azokat. Csak néhány, nagyon kevés számú szócikkben olvasható futólagos hivatkozás más szerzőre, aki ugyanezen szóval már foglalkozott. Könyve bevezetésében azonban mind Onions, mind dr. Klein megnevezi azokat az értelmező, főleg azonban etimológiai szótárakat, melyekből információját meríti. Onions első helyen az O. E. D.-t említi, s valóban munkája némileg e hatalmas alkotás miniatürizált változatának tekinthető. Dr. Klein sokkal több szótári forrásra hivatkozik előszavában, de különös módon sem Wyld nagyérdemű munkáját nem említi, sem pedig — s ez még meglepőbb — a nagy Webster szótárnak 1961-es kiadását (*Third International*), ahonnan pedig nemcsak műve oly nagyszámú neologizmusainak, tudományos és egyéb szaknyelvi címszavainak zöme származik, hanem ráadásul azok etimológiája is, amiről már pár lap egybevetése alapján meg lehet győződni.

Az egyes címszavakra vonatkozó bibliográfia mellőzésének számos oka lehet. Mindezek előtt a terjedelmi szempont, hiszen az ilyenféle adatolás egyharmadával növelte volna a kötetek lapszámát. Másodszer pedig az angol etimológiának nem-szótári forrásai sokkal

nagyobb területen szétszórva találhatók, mint más, kisebb hatósugarú nyelveké, ennek összegyűjtése pedig aránytalanul nagy erőfeszítést kívánt volna. A már régóta megállapított „jó” etimológiák pedig megtalálhatók a közkeletű nagy értelmező és szófejtő szótárakban. Végül pedig mindkét szerző elsősorban a művelt nagyközönségnek (s csak másodsorban a szakembereknek) szánta könyvét. Márpedig őket a tudománynak elkészült épülete érdekli, nem az állványzat, mely az építés idején körülvette.

Összefoglalóul megállapítható, hogy mindkét mű nagy értékű alkotás a maga nemében. Dr. Klein ugyan talán kelleténél több olyan anyagot tartalmaz, amit csak kevesen fognak keresni szótárában s a jelentéstörténet kérdésében vallott álláspontjával is az etimológiai szótárirásnak egy régebbi, korlátozottabb körű típusát képviseli, megvan azonban a haszna, hogy némely keleti nyelv anyagát is hasznosítja s néhány termékeny gyök működését jól alkalmazott utalórendszerrel világosan szemlélteti. Onions műve a két szótár közül a korszerűbb, s használhatóságát fokozza viszonylagosan olvasmányos volta is. Sokban emlékeztet korunk legtöbbet forgatott e nemű műveire, Kluge új kiadására, Dauzat-ra, Bloch és von Wartburgra, még ha azoknak gondos kicsiszoltságát ma még nem is éri el. Nem lehet kétség afelől, hogy a két új angol etimológiai szótár közül az Onions-féle a maradandóbb jelentőségű, szakszerűbb alkotás, amely sok évtizedig fogja betölteni az alapvető tájékoztatás szolgáltatójának szerepét.

Ország László

Experimental Drama

Essays, General Editor: William A. Armstrong. London, G. Bell and Sons, Ltd., 1963.

A szerkesztő kísérleti drámának tekinti mindazokat az irányzatokat, melyek a háború óta Angliában felszínre kerültek. A kötet tíz esszét tartalmaz. Szerzői ismert kritikusok és irodalomtörténészek, mint Laurence Kitchin, a *The Times* színházi kritikus, Dr. M. Esslin, a *The Theatre of the Absurd* című kötet szerzője és a BBC dramaturgiai osztályának vezetője, vagy I. C. Trewin, a legtermékenyebb angol színháztörténész. A szerkesztő W. A. Armstrong két tanulmánnyal vett részt a kötetben. A gyűjtemény egy — a londoni egyetemen 1962-ben elhangzott — előadásorozat anyaga.

Az első tanulmány a második világháború után kialakult helyzet előzményeivel foglalkozik. A két háború között nagy küzdelem folyt a repertoárrendszerű és az egy darabot hosszú sorozatban játszó társulatok között. Ez egyfelől a tisztán üzleti érdekeltségű, másfelől az elsősorban művészi célokat követő rendezők és igazgatók harcát jelentette. A nagy sorozatban játszott musical comedyk sokkal nagyobb bevételt biztosítottak, mint a klasszikusok, vagy a modern kísérletek. Ebben az időszakban a repertoár jellegű színház gondolatának fő zászlóvivője Harley Granville-Barker volt. Egy időben a Birmingham Repertory Theatre volt az egyetlen ilyen színház.

A második világháború idején fontos változás következett be. Európában majdnem utolsónak Angliában is megszületett az állami támogatás rendszere. A drámairodalom fellendüléséhez a klasszikusok gyakoribb színrehozatalához jelentősen hozzájárul a létrehozott Művészeti Tanács. Megjegyzendő azonban, hogy az állami támogatás csak nagyon korlátozott mértékű volt és nem hozott alapvető változást. A színházak többsége továbbra is a nagy színházi monopóliumok tulajdonában maradt. Például a Prince Littler vezette legnagyobb színházi konzern az összes színházak 75%-át tartja kézben s csak igen magas bérleti díjért adja ki egyes társulatoknak. Ha tehát egy szintársulat színre akar hozni egy darabot, óriási kockázatot vállal magára. A bukás anyagi katasztrófába döntheti a művészeket, hiszen a magas bérleti díjat mindenképpen meg kell fizessék.

Mégis, az elmúlt évtizedben számos jelentős kezdeményezés született. Az egyik, az English Stage Company a modern angol dráma egyik fő műhelye lett. A társulat létalapját az állami támogatás és John Osborne nagy közönségsikert arató darabjai biztosítják. Így nyílik lehetőségük arra, hogy néhány új szerző kísérleti darabjait is színrehozzák. Fontos volt a Theatre Workshop és a Royal Shakespeare Company munkája is. Ez utóbbi főleg az Erzsébet-kori klasszikusokat játssza és londoni színházában, az Aldwychben a Beckett és Pinter nevével fémjelzett anti-dráma kísérleteket támogatja. Az író helyzete tehát ma jobb, mint húsz évvel ezelőtt. Jelenleg huszonöt repertoár színház biztosít viszonylag szélesebb lehetőségeket, de még mindig minden állam többet áldoz a színházra, mint a legnagyobb drámai hagyományossal rendelkező Anglia.

A háború utáni verses drámakísérletekről szóló esszé T. S. Eliot munkásságával foglalkozik elsősorban.

Egy másik tanulmányban Christopher Fry és az Eliot elleni „lázadásról” hangzik el néhány érdekes megállapítás. Ismeretes, hogy volt a háború után néhány év, amikor Fry hirtelen a legjelentősebb drámaírónak számított. Verses drámáiban (*The Lady's Not for Burning*, *A Phoenix Too Frequent* stb.) könnyed, kissé frivol hangot ütött meg, s az ókori Egyiptomba, Rómába vagy a középkorba helyezett áltörténelmi vígjátékok jól érvényesültek a háború fásult éveit után.

Az angol nyelven író író szerzőkről a szerkesztő W. Armstrong írt elemző ismertetést. Fejtegetéseinek központjában természetesen Sean O'Casey munkássága áll. Casey — mint írja — a dublini nyomorgyegek lakóinak életét kezdte ábrázolni. Írói pályafutásának első korszaka tragikus és ironikus kommentár az emberekről. Később már marxista módon látja az élet konfliktusait (*Within the Gates*, *The Star Turns Red*). A húszas években érdeklődése a függetlenné vált Írország vajdó nemzeti problémái felé fordult. Foglalkozott a csökkenő népesség, az ír meddség kérdésével. Egyik utolsó drámája (*The Drums of Father Ned*, 1958) azt sugallja, hogy az ifjúságnak kell átvennie a hatalmat és felfrissítenie Írország társadalmi vérkeringését.

A fiatalabb író drámaírók közül a brechti hatást az író hagyománnyal ötvöző Brendan Behannel és az író dühös fiatalok legjelentősebb képviselőjével, Thomas Murphyvel foglalkozik.

Two Morality Playwrights címmel Trewin írt Robert Boltról és John Whitingről. Bolt azon ritka művészek közé tartozik, akik komoly mondanivalójuk ellenére a West Enden is sikeresek. *A Man for All Seasons* (1960) című Morus Tamásról szóló drámáját Európában is jó néhány országban előadták. *Flowering Cherry* című művét Miller *Az ügynök halála* című darabjával találja rokonnak.

Whiting The Devils e témáját Huxleytől vette. Egy papról szól, akit éppen jellemessége és erényessége miatt végeznek ki.

A kötetben külön tanulmány foglalkozik Osborne jelentőségével és hatásával. Ezzel Osborne önmagában is mint külön és fontos irányzat jelenik meg. Jelentősége a tanulmány szerint az, hogy Shaw halála óta ő volt az első, akinek műveiben valóságos társadalmi kérdések tükröződtek. Hogy ez az írói szemléletmód mennyire találkozik a közönség igényeivel, azt jól mutatja az a tény, hogy az English Stage Company legbiztosabb, legnyereségesebb produkciói 1956 óta éppen Osborne darabjai. Osborne ugyanakkor nem egyenes folytatója az angol társadalmi dráma hagyományainak. Priestley, Galsworthy, Shaw bizonyos társadalmi kérdéseket dramatizáltak, hogy felébresszék a társadalom lelkiismeretét. Osborne művei sohasem tézisillusztrációk. Nagy költői képzelőerővel az egész világot teszi prótárára.

Az abszurd dráma szakértője, Esslin igen magvas tanulmányban elemzi Beckett és Pinter műveit. Beckették drámaiatlan drámái az egzisztencializmus gondolatait mondják ki. A nálunk is ismert *Waiting for Godot* mondanivalója az, hogy valójában semmi nem történik az emberi életben. Estragon és Vladimir sorsa azt sugallja, hogy az ember nem tudja, miért van. Egész életünkben csak várunk valami megfogalmazhatatlanra, valakire vagy valamire.

Az abszurd drámák szerint az általános igazságok, gondolat- és etikai rendszerek — merő illúziók. Pinter nyelvi naturalizmusával a nyelvnek mint kifejezési eszköznek, az emberek közötti érintkezés eszközeként hatékonyságát teszi kérdésessé. Az abszurd drámák nem cselekményesek. Nem fejlődő, hanem statikus forma ez. Esslin az abszurd színházat az absztrakt festészethez hasonlítja. Az abszurd drámákat a kritikusi slang „dust bin”, azaz szemétdaraboknak nevezte el, Beckett *Endgame*-je nyomán.

Weskerrel, ezzel a merőben más íróval szintén teljes tanulmány foglalkozik. Drámáit a kritikusok kitchen sink (mosogatódézsza) jelzővel cégjelzik. Nem véletlenül. Wesker fellépése alaposan meglepte a közönséget. A West End pihentető és szórakoztató játéka után olyan darabokat látott, melyeknek hősei egyszerű dolgozó emberek voltak, problémáik az unalmas munka, a rosszul felhasznált szabaddidő, a nyugdíj, anyagi érdekeltség. A *Kitchen*, a *Chicken Soup with Barley*, a *Chips with Everything* soha nem kerültek a West End színpadaira. A belváros előkelő színházaiba járó angol polgár megnyugtató, szellemes mulatságot vár, nem pincérek, szakácsok és hasonló emberek problémáit. Wesker darabjaira mégis felfigyeltek az irodalmi körök. A tanulatlan konyhai árukihordó, aki nem járt színházba, végül is befutott. A cambridgei egyetem előadta *The Kitchen*-jét. A most 36 éves fiatal íróra úgy tekintenek, mint a mai angol dráma egyik legjelentősebb útkeresőjére.

A kísérleti drámáról szóló esszé elemző áttekintést adnak a fontosabb új drámai irányzatokról. Nagy érdeme a gyűjteménynek, hogy felismeri és méltó alaposítással vizsgálja a jelenlegi fejlődés három legjellemzőbb tendenciáját: az abszurd drámát, az Osborne és a Wesker-féle utat. Egyetérthetünk azzal a megállapítással is, hogy az angol dráma fejlődése, noha kétségtelenül felfelé ível, korántsem érkezett el valamiféle virágkorba.

Köröspataki Kis Sándor

A magyar színháztörténet új fejezete

Az elmúlt évtizedben az általában is szépen fejlődő magyar színháztörténeti kutatás új fejezettel, a magyar kastélyszínházak történetével gazdagította a magyarországi színháztörténetről szóló ismereteinket. Kiderült, hogy az eléggé elterjedt és helyenként meglehetősen fejlett, több nyelvű iskolai, valamint az általában német nyelvű városi színháztörténet mellett a 18. század második felében a magyar főúri kastélyokban is viszonylag intenzív és jó színvonalú színházi élet virágzott, hasonlóan ahhoz, amiről a szomszéd Ausztriából számos gyakorú memoár, többek közt Goldoni nem régen magyarul is megjelent *Emlékezései* tudósítanak. Ekkor bontakozó színházi kultúránkban a főúri színházaknak annál nagyobb szerepük volt, mivel nálunk a színháztörténet csak kevésbé fejlett városi polgárságra, királyi udvarra vagy más egyenértékű kulturális központra pedig egyáltalán nem támaszkodhatott.

Színházi kultúránk e sajátos, tipikusan tizennyolcadik századi formájának kutatása az 1959-es Haydn-évforduló alkalmából kezdődött, amikor egyszerre több tanulmány és monográfia mutatta be más-más oldalról az Eszterházy-udvar zenei és színházi életét. Azóta Staud Géza a *Színháztörténeti Könyvtár* három új kötetében *Magyar Kastélyszínházak* címen (1963/64) a rendkívül kiterjedt és szétosztott, eddig szinte teljesen ismeretlen forrásanyag felkutatásával bebizonyította, hogy a magyar arisztokrácia kastélyjaiban a rezidenciális színházi élet éppoly elterjedt volt, mint a tizennyolcadik századi osztrák és cseh főúri udvarokban, sőt egy-két érdekes példa — Tatán az Eszterházy grófoké, Tótkomlóson Nákó Jánosé — azt mutatja, hogy még a 19. század derekán, sőt később is folytatódott még az egykori kastélyszínházak hagyománya. Ez a színházforma azonban elsősorban az „ancien régime” utolsó évtizedeinek konkrét történelmi periódusához, nálunk a nagyrészt idegen nyelvű vagy műveltségű arisztokrácia reform-kor előtti virágkorához kapcsolódik. Staud Géza a kastélyszínház-műfaj kialakulásának történetéről és társadalmi meghatározottságáról részletes és tág horizontú körképet ad, kár, hogy munkájának ez a része csak kandidátusi értekezésének kéziratában hozzáférhető.

A *Magyar Kastélyszínházak* három kis kötetének jelentősége főként abban áll, hogy az eddig csak sejtett, rejtett utalások alapján feltételezett magyar kastélyszínház-élet valósággá, a magyar művelődés történetének meglehetősen gazdagon dokumentált új fejezetévé lépett elő. A további kutatások számára különösen jelentős, hogy a Staud Géza által felkutatott csaknem negyven magyarországi kastélyszínház műsoráról most már hozzáférhető fogalmunk van, s szerény, de jelentékeny dokumentum-értékű ikonográfiai anyag, képi ábrázolás is rendelkezésünkre áll. Nem kétséges, hogy a legérdekesebb kérdés után az, hogy milyen mértékben lehet a főúri színházkultúrát művelődésünk szerves részének tekinteni, vagyis a nyelvi s a szoros értelemben vett helyi, kastélyokban, vidéki rezidenciákon való elszigeteltség ellenére milyen szálakkal kötődik ez a színházforma ekkor éledő nemzeti műveltségünk egészéhez.

Horányi Máttyás

Giovanni Meo Zilio, Stile e poesia in César Vallejo

Liviana Editrice, Padova 1960, pp. 201.

Giovanni Meo Zilio stílusvizsgálatának tárgya a nagy perui forradalmár költő, César Vallejo egyik utolsó és legnagyobb költői érettséget mutató alkotása, az *Himno a los voluntarios de la República, az España, aparta de mí este cáiz* (1937) kötetből. A szerző felhasználja munkájában — új, önálló rendszerezésében — a legjobb Vallejo-irodalmat, Monguió, Abril, Larrea, Yurkievich és mások Vallejo-ról szóló monografikus munkáit, illetve általánosabb jellegű kritikai-esztétikai jellegű munkáknak Vallejo-ra vonatkozó részleteit (Valverde stb.).¹ Mindenkor éles választóvonalal tünteti fel azonban (főként a lábjegyzetekben), meddig jutottak el a többi kritikusok, s mi az, amit saját elemzésével tárt fel.

¹ José Carlos Mariátegui, *Ensayo sobre la poesía de César Vallejo. Siete Ensayos de la realidad peruana*. Lima 1920 (teljes egészében szerepel Abril alább idézett antológiájában);

Juan Larrea, *Profecía de América, Előszó az España aparta de mí este cáiz kötetéhez*. Senecca, México 1940;

Xavier Abril, *Estimativa y universalidad de César Vallejo. Antología de César Vallejo. Claridad, Buenos Aires 1942; Luis Monguió, César Vallejo (1892—1938), Vida y obra. Revista Hispánica Moderna, New York, enero-diciembre de 1950 (ez, valamint az alábbi Larrea-féle bibliográfiai adat Meo Zilio-nál csak a jegyzetekben szerepel); José María Valverde, *Estudio sobre la palabra poética*. Rialp, Madrid 1952, 15—53, 55—94; Saul Yurkievich, *Valoración de César Vallejo. Resistencia — Chaco (Argentina), Universidad Nacional del Nordeste 1958; Juan Larrea, César Vallejo o Hispanoamérica en la Cruz de su razón. Universidad Nacional de Córdoba (Argentina) 1958. — Egyebekben a jegyzetekeken kívül a szerző „Riferimenti bibliografici” címen részletes bibliográfiát nyújt könyvének 194—198. lapján.**

Maga Meo Zilio hosszabb ideig tartózkodott Dél-Amerikában s a Río de la Plata vidékének spanyol nyelvéről, valamint a bevándorolt nagyszámú olaszoknak az ottani spanyol nyelvre gyakorolt hatásával foglalkozott számos tanulmányban, amelyek uruguayi, argentin és olasz folyóiratokban jelentek meg.² E nyelvhasználat mondattani-stilisztikai vonatkozásaival egy 1957-ben megjelent dolgozatában foglalkozott, míg a most ismertetett könyvét megelőzően egy 1960-ban nyomtatás alatt lévő munkájában elemezte először Vallejo stílusát.³

Meo Zilio a Crocétól kezdeményezett, Vossler-től továbbvitt és Leo Spitzerrel kiteljesedő nyelvészeti irányzat hívének vallja magát, nem követi azonban feltétlenül őket, hanem figyelembe veszi a stilisztika újabb irányzatának, a funkcionális stílusvizsgálatnak szempontjait is és ugyanakkor nem tagadja meg a hagyományos, analitikus stilisztika kategóriáit sem, mint például a C) Procedimenti lessicali, D) Procedimenti sintattici, E) Procedimenti morfologici e di derivazione, G) Procedimenti tropici című fejezetekben.

Módszerének komplex volta azonban éppenséggel nem az elmarasztaló értelemben vett eklekticizmust jelenti, hanem a szerző az irányú törekvését, hogy elkerülje a stílusvizsgálat nagy mestereinek (pl. Spitzer) bizonyos tételekhez ragaszkodásból eredő hibáit.

Stíluselmzésének centrumába, mint már említettük, Vallejo egy alkotását, az Himno a los voluntarios de la República-t állítja, amelyet a költő hattyúdálának tart, a haldokló költő élet-dramája szintézisének, amelyben Vallejo személyes fájdalma és hite az emberben a világ agóniájává és reménykedésévé táguul: „A spanyol irodalomban példátlan halál- (és egyben élet-) himnusz”, mint Meo Zilio írja róla (13–14. lap). S mint a továbbiakban megfogalmazza: „E kutatás fő célja nem annyira egy esztétikai ítélet megragadása és bemutatása, mint inkább az, hogy a stílus, a képek, a megismerési és érzelmi tartalmak tanulmányozása útján feltárjuk a vallejo-i szellemiség (és költészet) rejtett vonásait s ezen túlmenően az, hogy mindezeket *egységükben* tárjuk fel, kölcsönös kapcsolataik viszonylataiban, annak a funkcionális egységnek kereteiben, amely véleményünk szerint eddig elkerülte a kritika figyelmét” (14).

A Himno-nak a szerző könyve utolsó s egyben legjobb fejezetét szenteli, s ez az *explication de texte* mintája lehetne (145–193). Nemcsak a Himno-val foglalkozik azonban. A könyv megelőző, mintegy háromnegyedét kitevő részében a kritikai áttekintéssel, Vallejo irodalomtörténeti helyének meghatározásával foglalkozó Bevezetésen túl Meo Zilio a legnagyobb terjedelemben (19–79) azokkal a stilisztikai eljárásokkal foglalkozik, amelyek mint a gondolati tartalom nyelvi jelölői mintegy anyagi alapját képezik Vallejo stílusában megnyilatkozó szellemiségének („Procedimenti stilistici”). S bármennyire is spitzeri szellemben fogalmazza meg két lényeges munkahipotézisét,⁴ mégis az egész elemzés során figyelembe veszi Vallejo teljes életművét,⁵ és észre kell vennie azt a tipikusait is, amely nemcsak Vallejo-ra jellemző, hanem egy egész szellemi és stílusáramlat⁶ közös vagy hasonló vonásait foglalja össze.⁷

Meo Zilio a funkcionális stilisztika elveit érvényesíti akkor, amikor a nyelvi és nyelvészetten kívüli eszközök stílusbeli alkalmazásának, stilisztikai érvényének belső motívaltságát igyekszik feltárni nagyrészt sikeresen, de nem mindig egyforma mértékig meggyőzően.

Kritikai közelítésének egyik fő támasza az a chifre-jelkulcs, amelynek alkalmazása végigvonul egész munkáján és amelynek segítségével megoldja Vallejo hermetikus titkosírásának, szürrealista kifejezőmódjának legnagyobb nehézségeit, a sokszor érthetetlennek látszó passzusokat; ez egy Amado Alonso-ra és Yurkievichre visszamenő tétel,⁸ amely szerint Vallejo a valóságot részeire bontja, hogy azután a maga költői átélésén átszűrve rakja össze újra, de már nem a megszokott logikai rendben, hanem új, intuitív módon. Ebben a szürrealista kifejezőmódban a feje tetejére állhat a megszokott nyelvi helyzet, amelyben a beszélő arra törekszik, hogy társadalmilag érthetően fogalmazza meg mondanivalóját. Másszóval a megismerés dialektikus folyamata a költői síkon eltolódásokat szenved, s a hallgató vagy olvasó nem tehet mást, mint követi a szöveg alapján ezeket az eltolódásokat, újraterelemi magában a költői

² A szerző könyvének bibliográfiájában felsorolja őket; ezeken kívül l. a *Lingua Nostra* (Firenze) c. nyelvészeti folyóiratban megjelent dolgozatait: XVI (1955) 16–22; XXI (1960), 97–103; XXIII (1962), 116–121; XXVI (1965), 48–54.

³ Un poema de César Vallejo, Apuntes estilísticos. Actas del Symposium sobre César Vallejo. Universidad Nacional de Córdoba (Argentina). Az elemzett költemény Vallejo egyik fiatalkori szonettje, egyik legkevésbé hermetikus verse, a *Capitulación a los Heraldos Negros* c. kőetből.

⁴ 1. adott szerző stílusából elkészíthetjük szellemi „röntgenfelvételt”; 2. életművének bármely pontján (jelen esetben a Himno képviseli ezt a pontot) hatolunk le a mélybe, megtaláljuk ott a szerző egész irodalmi életművének stilisztikai *állandóit*.

⁵ A *Los Heraldos Negros*, Trilce, España, aparta de mí est cáiz. Poemas humanos kötetek tartalmát s bizonyos mértékben prózai írásait is.

⁶ A szürrealizmus, vagy az újlatin irodalmak egy részében, főként az olasz irodalomban használt terminussal: a hermetizmus.

⁷ Vö. Balázs János, *Történeti bevezető a „Stilisztikai tanulmányokhoz”* Gondolat, Budapest 1961, 46.

⁸ *Amado Alonso*, *Poesía y estilo in Pablo Neruda*. Losada, Buenos Aires 1940 P. Neruda-ra vonatkozóan fogalmazza meg, Yurkievich (i. m., 44–45) Vallejo-nak Trilce és Poemas Humanoscímű kötetekre vonatkoztatta, Meo Zilio azonban kiterjeszti Vallejo minden művének elemzésére.

intuíciót. Ebben az újratereemtésben van nagy segítségünkre Meo Zilio könyve, amely a költészet és valóság dialektikus, bonyolult viszonyának felderítésére törekszik a meglévő nyelvi valóság, a *szöveg* alapján.

A „Procedimenti stilistici” (Stiliztikai eljárások) c. fejezet nyolc részre oszlik, s mindegyikük több paragrafusra. Anélkül, hogy részleteznék ezek tartalmát, néhány részlet jellemzésével s néhány észrevétellel kívánunk képet adni róluk.

Meo Zilio igen nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy az ellentétek dialektikus egységét feltárja Vallejo életművében, illetve elsősorban a Himno-ban, vonatkozzék az ellentétpár akár nyelvi jelenségekre, akár gondolati tartalmakra. Az „Elvont műveleti eljárások” (Procedimenti operazionali astratti) c. részben például a Vallejo-ra rendkívül jellemző határozószókkal és határozói szintagmákkal foglalkozva az Absztrakt és a konkrét, az időbeli, a térbeli, a módbeli szembenállások és ellentétpárok dinamizmusát emelte ki (pl. „entre mi *dónde* y mi *cuándo*” — *Trilce*, XVIII). Vallejo ezen eljárásokkal eljut a nyelvi rendszer határáig s merészen kitágítja a költőileg felhasználható nyelvi eszközök körét, pl. a határozószók igésítésével („esta existencia que *todavía*” — *Trilce*, XXXVI).

A nyelvi kifejezés technikája szempontjából Vallejo hermetizmusa, mondhatnánk, „titkos beszéde”, alig vagy egyáltalán nem érthető passzusai számos és bonyolult, sokszor nehezen meghatározható elemekből tevődnek össze, mint pl. a szavak, nyelvtani alakok és szerkezetek plurivalens jelentésű volta, össze nem illő nyelvi elemek asszociációja, különböző síkokon élő vagy abszurd képek egymás mellé helyezése, különböző stílusok ugrásszerű váltása, összebonyolódott, homályos mondatszerkesztés, a mondat váratlan megszakítása, egymástól távol levő fogalmak képzettársítása, zárt mondatszerkezetek fellazítása, a beszéd folyamától idegen mondatelemek vagy mondatok beiktatásával, önkényes helyesírás stb. Ezek egy részét természetesen ismerik a normatív stilisztikák is, hiszen a nyelvi kifejező eszközök stíluserejének állandó kopása miatt írók és költők állandóan törekszenek új, meglepő, hatásos nyelvi eszközökre, illetve a meglévők új felhasználási lehetőségeire. Ilyen törekvést látunk — egy a sok közül — a „vagarian acéfalos los clavos” mondatban (Himno, 71), ahol az *acéfalos* szó terminológiai érvényű, s költői környezetbe helyezve, éppen a szemantikai tartalom és a mező ellentéte folytán különös kifejező erőre tesz szert, amely túlnó a szó szemantikai tartalmán.

„Fonemelodikus eljárások” (Procedimenti fonomelodici) alcímén Meo Zilio foglalkozik bizonyos hangsorú szavak és a tőlük kifejezett érzelmi tartalom összefüggéseivel, hangutánzó szavakkal, az írásjelek — különösen a felkiáltójel és kérdőjel — nagyon gondos és tudatosan fokozott alkalmazásával, a zeneiséggel és a „hangszereléssel” — az utóbbira ezt a példát hozza (41. lap 57. jegyz.): „bajad la voz, *el canto de las sílabas, el llanto/de la materia*” (España, *aparta de mí este cáiz*, XV). Meg kell jegyeznünk, hogy ez a belső rímként ismert jelenség köztudottan régi, gondoljunk csak a spanyoloknál Góngora, Gracian, az olaszoknál Lasca, Marino és mások verseire, sőt prózáira.

A szerzőtől kifejtett fonostiliztikai értékelés egyébként a mű kevésbé szilárd pontja. A zenei, orkesztrális fogalmak és terminológia ráalkalmazása Vallejo szabad verseire helyenként igen találó megállapításokra vezet, amelyek megkönnyítik az intuitív megértést, helyenként viszont szubjektív voltuknál fogva csak a lehetséges interpretációk egyikét képviselik, s nem is a legmeggyőzőbbet.

A szókincsnek szentelt részben (Procedimenti lessicali, 46–65) a szerző foglalkozik Vallejo egyes merész, szokatlan jelzőivel, és megállapítja, hogy ezeken túlmenően Vallejo-ra, mint általában a modern költészetre, inkább a tárgyias, igénytelen jelzők jellemzők, a főnevek jelzősítése, a megszokott, sőt állandó jelzők nulla fokra redukálása, röviden: az energikus kifejezőmód, amely a normával szemben bizonyos önkényességtől sem riad vissza.

Az amerikanizmusról szóló paragrafusban (48–50) a szerző megállapítja, hogy a dél-amerikai jellegű szókincs jelenléte Vallejo első kötetétől az utolsóig egyre csökken, ugyancsak jelentéktelenné tartja a perui inka szubsztrátum, a kicsuanizmusok számát a költő bármelyik művében. Ezt a perui s általában dél-amerikai kritikusok ellenében állapítja meg, akik Vallejo személyiségének és költészetének autokton, dél-amerikai, perui, kicsua vonásait, elemeit igyekeznek hangsúlyozni. Bár Vallejo 31 éves korában végleg átköltözött Európába, természetesen megőrizte a hazájában belevándorolt családi és népi s főként kulturális élményeket, hazájának földrajzi-társadalmi környezetét mint költészetére gyakorolt hatás viszont az 1918-ban megjelent *Los Heraldos Negros* kötetével mondhatni lezáródott. Meo Zilio szerint azonban Vallejo költői érének folyamata egybeesett költészete egyetemes emberi vonásainak kiteljesedésével. Vallejo spanyol nyelvhasználatának sajátos ízét elsősorban a dél-amerikaira jellemző beszélt nyelvi formulák gyakorisága adja meg. Ugyanezeket viszont Meo Zilio néha költőietlenné tartja.

Ami az archaizmusok és neologizmusok jelenlétét és arányát illeti, az előbbieket ritka töredékként szerepelnek s nem mint tudatosan gonddal elhelyezett *cultismo*-k. Ezt a szerző azzal magyarázza, hogy Vallejo nem rendelkezett sem alapos klasszikus képzéssel, sem klasszikus

mentalitással. Neologizmusai azonban meggyőző, bár néha rendkívül merész választások (pl. *amargurada, espiritiva, arteriade, serpentinica* stb., Yurkievich listájából), de művészete kiteljesedésével, élete vége felé egyre fogynak. Meo Zilio úgy indokolja ezt a jelenséget, hogy 1937-ben, amikor Vallejo utolsó verseit írta, a spanyol forradalom válságos óráit élte, a költő fizikai ereje is az összeomlás felé hanyatlott, szellemi erejének utolsó összeszedésével „hattyúdalát” már a leglényegretörőbb nyelvi eszközökkel írta meg. Stílusát a szabatoság és a mérséklet jellemzik, a lényegre törés, a lehető leggazdagabb gondolati tartalomnak a lehető legkezebb, a lehető legtalálébb, legnagyobb energiát hordozó szóval való kifejezése. Ugyanez vonatkozik nagyrészt mondatszerkesztésére is, amelyben igen gyakori a kihagyásos mondat, a nyomatékító ismétlés, de a költő egyáltalában nem akar mindenáron újítani. Közbevetései, anakoluthiái rendkívüli érzelmi feszültségről tanúskodnak.

A kritikusok azt állítják, hogy Vallejo költői nyelve törést jelent, lázadást a hagyományossal szemben. Kétségtelen: Vallejo költészetének realista, helyenként naturalista alapötése, amely főként a szókinés megválasztásában, a jelenetek megformálásában nyilvánul meg, alapvető retorikaellenes egyszerűsége lázadás a hagyomány, elsősorban a klasszicizmus, de a modernismo retorikája ellen is. Meo Zilio idézi Vallejo-t, aki szerint „la actual generación de America . . . es tan retórica y falta de honestidad como las anteriores”. Vallejo szomjazza az igazságot, a lényegét, az egyszerűséget, az emberséget; az életet drámaian fogja fel és plasztikus módon törekszik kifejezni, új utakon, amelyeknek felderítésében segítségére vannak a francia szimbolisták és szürrealisták (különösen Mallarmé), de részben a modernisták is (Rubén Darío).

A „Szintaktikai eljárások” (Procedimenti sintattici) c. részben a szerző kifejti, hogy Vallejo költői nyelvének mondattani kérdéseit a kritika eddig kevés figyelemmel kísérte, talán éppen mert ebben a vonatkozásban a költő nem újít. Mindössze néhány olyan mondatszerkesztési eljárásról lehet beszélni, amelyek különösen jellemzik őt, mint pl. az elliptikus mondatkezdés („Porque en España matan . . .” Himno 144), a „tagolatlan”, sőt kaotikus felsorolás, amely a Himno-ban például két kulcsfontosságú ponton jelentkezik a spanyol tragédia láttán a költő lelki háborgásának és felkavartságának igen magas fokán (5–6, 144–157. sor); s végül a már említett zárt mondatszerkezetek fellazítása közbevetésekkel, amelyekben rendszerint párhuzamosan jelenik meg a beszélt nyelvi szókinés is és mindez fokozza Vallejo stílusának drámaiságát.

Meo Zilio a „Stilisztikai eljárások” c. fejezetben belül foglalkozik még az alaktani és szóképzési, helyesírási jelenségekkel, az ironia és szarkazmus kifejezési módjaival, amelyek nem elsődlegesen jellemzik Vallejo stílusát, a metaforával és metonimiával, amely utóbbit Vallejo előszeretettel alkalmazza s amely egyik összetevője a költő stílusa „drámaiságának”.

A következő „Uralkodó képzetek” (Immagini dominanti) c. fejezetben a szerző Vallejo leggyakrabban használt, s éppen ezért stilisztikailag jelentős, jellemző képeivel foglalkozik, mint pl. a csont, vagy csonttal kapcsolatos képzetek, azonban nem minden önkényesség nélkül. Ez az önkényesség fel-felbukkan más képzetekkel kapcsolatban is, mint pl. a füst, a kő, valaminek az éle, a börtön, a baktériumok, szárazság, arany, éhség, anya, gyermek, bot és korona, könyv, tér- és módhatározó képzetek.

Az „Ismeretelméleti fogalmak” (Contenuti nozionali) c. fejezetben tulajdonképpen a szókinés szemantikai oldalának filozófiai vonatkozásaival foglalkozik, illetve a megismerés és szókinés bizonyos összefüggéseivel és miután leszzegezi, hogy „az emberi gondolkodás a funkcionális ellentétek elvén épül”, olyan, Vallejo költészetében uralkodó, ellentétes fogalompárokat állít össze, amelyek jó részét a nyelvészetben, a szókinésirodalomban *antonimák* terminussal foglalhatjuk egybe; ilyenek Vallejo-nál Meo Zilio szerint a jó és a rossz, az isteni és a sátáni, pesszimizmus és messiánizmus, halál és élet, tér és idő, lélek és test. Ezekkel kapcsolatban Meo Zilio felveti a vallásosság és vallástalanság antonimiájának kérdését is. Bár az előbbinek „szocialista” és „széles értelemben vett” értelmezése felé hajlik, azt is elismeri, hogy a kritika korántsem vall egyértelmű álláspontot ebben a tekintetben. A kérdés problematikája meglehetősen emlékeztet a mi Adynkéra (vö. 130. lap). Vallejo viszont tovább jutott: marxistává alakult és materialistává, nála a „messiánizmus” tulajdonképpen az emberbe helyezett hitének és reményének szimbóluma (ezt a vonatkozást Meo Zilio is elismeri, 120. l.); biblikus-evangéliumi szóhasználat pedig nem a költő vallásosságát bizonyítja, hanem az egyetemes emberi kultúra egyik fontos hagyományának felhasználását költői kifejezéstárának gazdagítására.

Könyvének utolsó előtti fejezetében („Érzelmi jellegű fogalmak” — *Contenuti affettivi*) Meo Zilio még erősebben véli feltárni Vallejo költészetében az ellentétek dialektikáját olyan párokban, mint a szenvedély-erneyedtség, erő-erőtlenység, háborgás-nyugalom, állatóság-szellemiség, hallucináció-fényesség, hajótörés-összeszedettség, mazochizmus-szadizmus, eselés-felemelkedés, szeretet (-gyűlölet), fájdalom (öröm). Magából a felsorolásból is látható, hogy ez a fejezet is, mint az előző kettő, főként stilisztikán kívüli elemekkel foglalkozik. Kétségtelen, hogy egyik-másik ellentétpár feltárása elmélyíti Vallejo költészetének érzelmi világába való behatolásunkat, de e világ két legmélyebb alkotóeleme: a szeretet és a fájdalom ellenpólusa

Meo Ziliónál is zárójelben szerepel annak elismeréseképpen, hogy jelentőségük elenyésző. Ez a fejezet is tartalmaz szubjektív, erőltetett szembeállításokat; maga a valóság Vallejo-nál sokkal bonyolultabb s Meo Zilio is kénytelen elismerni eljárásának elvont és önkényes voltát (140. lap).

Az utolsó fejezetet a szerző, mint már említettük, a Himno a los voluntarios de la República elemzésének szenteli. Azonkívül, hogy saját elemző módszeréről vall benne először, a továbbiakban mintaszerű explication de texte-je a könyv legjobb fejezetévé avatja: feltárja benne azokat az elemeket — nyelvi és stilisztikai, illetve nyelven és stilisztikán kívüli elemeket —, amelyek az Himno-t az emberiség himnuszává avatják, a spanyol polgárháborút a jobb világ megteremtésére törekvő emberiség harcának egy epizódjává, az emberi szolidaritás megrázó üzenetévé.

Összefoglalva; Meo Zilio komplex módszere a maximumra emeli Vallejo realista költészete hermetikus részeinek érthetőségi fokát. Meo Zilio nagyobb hangsúlyt tett a stílus és a gondolat, stílus és költőiség összefüggéseinek gyakran szubjektív intuitív keresésére — s ezzel, könyve címének megfelelően, kétségkívül igen fontos feladatot teljesített —; aránylag kevesebb erőt fordított azonban a stílus nyelvi eszközeinek és funkciójuknak nyelvészeti módszerekkel való felderítésére. Bátrabban használhatta volna például (mint ezt megteszi pl. a 108. lapon a 181. jegyzetben) az utóbbi időkben stílusvizsgálatokban is hasznosan alkalmazott nyelvi statisztikai eljárást.

Giovanni Meo Zilio, bár nemegyszer utal arra (pl. 120., 146. lap), hogy politikailag nem azonosítja magát a kommunista és marxista Vallejo-val, nem tudja s nem is akarja magát kivonni a költő szenvedélyesen magas hőfokú művészi erővel elmondott emberi és eszmei igazságának hatása alól.

Fogarasi Miklós

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Шандор Дурджа</i> : К истории образования «ars dictaminis»	245
<i>Золтан Рожа</i> : Принципиальные основы и характер сатиры в творчестве Боккаччо	268
<i>Элемер Маюс</i> : Хроника Яноша Туроци и библиотека «Корвина»	282
<i>Иштван Месарош</i> : Учебник риторики Ласло Салкан 1490 года	303
<i>Тибор Кардош</i> : Романтические моменты действия в поэме Фосколо «Sepolcri»	333
<i>Эндре Шош</i> : Стефан Цвейг	360
<i>Геза Шаллаи</i> : Памяти Элио Витторини	371
<i>Миклош Фогараш</i> : Успехи и опыт метода комплексного изучения заимствованных слов	381

Сообщения

<i>Дежё Дюммерт</i> : Исторические исследования и проблемы языка в свете отношений Венгрии с Габсбургами	391
<i>Лайош Тарди</i> : А. И. Тургенев и Венгрия	413
<i>Анна Пор</i> : Первые письменные кукольные пьесы и их европейские эквиваленты ..	421
<i>Йозеф Минарик</i> : Поэзия рукописных песенников и стихотворных сборников, возникших до периода деятельности Коллара	432
<i>Ева В. Виндиш</i> : Об одном «Roman à clé» начала XX столетия и его политическом фоне	446
<i>Иштван Гал</i> : Два неизвестных высказывания Арона Тамаша 1931 и 1937 годов	462

Обзор

<i>Миклош Сенци</i> : М. П. Алексееву 70 лет	468
<i>Иштван Месарош</i> : Спорная песня о короле Матнасе и спорные методы	470
<i>Андрас Визселети</i> : Антал Мадл, Генрих Манн	473
<i>Эндре Галла</i> : Twentieth Century Chinese Poetry	474
<i>Эржебет Перени</i> : Brodeur, A. G., The Art of Beowulf	476
<i>Калман Рутткаи</i> : Hungarian.Studies of English	478
<i>Анна Хеллер</i> : Памяти Вальтера Мушга	480
<i>Нандор Бенедек</i> : Dante a középkor és a renaissance közt	482
<i>Ласло Орсаг</i> : Два новых английских этимологических словаря	490
<i>Шандор Кёрёштатаки Киши</i> : Experimental.Drama	496
<i>Матьяш Хорани</i> : Новая глава истории венгерского театра	498
<i>Миклош Фогараш</i> : Giovanni Meo Zilio, Stile e poesia in César Vallejo	498

SOMMAIRE

É t u d e s

<i>Sándor Durzsa</i> : De l'histoire de la formation de l'ars dictaminis.....	245
<i>Zoltán Rózsa</i> : Les bases théoriques et la nature de la satire dans l'art de Boccace.....	268
<i>Elemér Mályusz</i> : La chronique de Jean Thuróczy et la bibliothèque «Corvina»	282
<i>István Mészáros</i> : Le manuel de composition de László Szalkai de 1490.....	303
<i>Tibor Kardos</i> : Les aspects romantiques de l'action dans le poème de Foscolo intitulé Sepolcri	333
<i>Endre Sós</i> : Stefan Zweig	360
<i>Géza Sallay</i> : A la mémoire d'Élio Vittorini	371
<i>Miklós Fogarasi</i> : Résultats et leçons d'une méthode complexe de l'étude des mots d'emprunt	381

Articles et communications

<i>Dezső Dümmerth</i> : Les recherches historiques et la question de langue reflétées par la relation des Hongrois et des Habsbourgs	391
<i>Lajos Tardy</i> : A. I. Tourguéniev et la Hongrie.....	413
<i>Anna Pór</i> : Les premières pièces hongroises écrites pour le théâtre des marionnettes et leur parenté européenne	421
<i>Jozef Minárik</i> : La poésie des recueils manuscrits de chants et de poésies avant Kollár..	432
<i>Éva V. Windisch</i> : Un roman à clé du début du siècle et son arrière-plan politique.....	446
<i>István Gál</i> : Deux déclarations inconnues d'Áron Tamási de 1931 et de 1937.....	462

Revue et critique

<i>Miklós Szenczi</i> : M. P. Alekseiev a 70 ans	468
<i>István Mészáros</i> : Chanson discutée sur Mathias, méthodes discutables.....	470
<i>András Vizkelety</i> : Antal Mádl, Heinrich Mann.....	473
<i>Endre Galla</i> : Twentieth Century Chinese Poetry	474
<i>Erzsébet Perényi</i> : Brodeur, A. G., The Art of Beowulf	476
<i>Kálmán Rutkay</i> : Hungarian Studies of English.....	478
<i>Anna Heller</i> : A la mémoire de Walter Muschg	480
<i>Nándor Benedek</i> : Dante a középkor és a renaissance között	482
<i>László Országh</i> : Deux nouveaux dictionnaires d'étymologie anglaise	490
<i>Sándor Köröspataki Kiss</i> : Experimental Drama.....	496
<i>Mátyás Horányi</i> : Nouveau chapitre dans l'historiographie du théâtre hongrois.....	498
<i>Miklós Fogarasi</i> : Giovanni Meo Zilio, Stile e poesia in César Vallejo	498

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Durzsa Sándor</i> : Az ars dictaminis kialakulásának történetéhez	245
<i>Rózsa Zoltán</i> : A satíra elvi alapjai és jellege Boccaccio művészetében	268
<i>Mályusz Elemér</i> : Thuróczy János krónikája és a Corvina	282
<i>Mészáros István</i> : Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből	303
<i>Kardos Tibor</i> : A cselekvés romantikus mozzanatai Foscolo Sírok c. poémájában	333
<i>Sós Endre</i> : Stefan Zweig	360
<i>Sallay Géza</i> : Elio Vittorini emlékének	371
<i>Fogarasi Miklós</i> : Egy komplex jövevényszó-kutató módszer eredményei és tanulságai	381

Közlemények

<i>Dümmerth Dezső</i> : Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében	391
<i>Tardy Lajos</i> : A. I. Turgenyev és Magyarország	413
<i>Pór Anna</i> : Az első írott magyar bábszínművek és európai rokonaik	421
<i>Jozef Minárik</i> : A Kollár előtti kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények költészeté	432
<i>V. Windisch Éva</i> : Egy század eleji kulcsregény és politikai háttere	446
<i>Gál István</i> : Tamási Áron két ismeretlen vallomása 1931-ből és 1937-ből	462

Szemle

<i>Szenczi Miklós</i> : M. P. Alekszejev 70 éves	468
<i>Mészáros István</i> : Vitatott Mátyás-dal, vitatható módszerek	470
<i>Vízkelety András</i> : Mádl Antal, Heinrich Mann	473
<i>Galla Endre</i> : Twentieth Century Chinese Poetry	474
<i>Perényi Erzsébet</i> : Brodeur, A. G., The Art of Beowulf	476
<i>Ruttkay Kálmán</i> : Angol filológiai tanulmányok	478
<i>Heller Anna</i> : Walter Muschg emlékének	480
<i>Benedek Nándor</i> : Dante a középkor és a reneszánsz között	482
<i>Országh László</i> : Két új angol etimológiai szótár	490
<i>Kőröspataki Kiss Sándor</i> : Experimental Drama	496
<i>Horányi Mátyás</i> : A magyar színháztörténet új fejezete	498
<i>Fogarasi Miklós</i> : Giovanni Meo Zilio, Stile e poesia in César Vallejo	498

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.287